



हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य—  
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः—

११०

योगविभागे (३) तृतीयं पुष्पम् ।

ॐ श्रीं ॐ

## साङ्गं योगदर्शनम्

अर्थात्—

पातञ्जलदर्शनम्

भगवत्पतञ्जलिविरचितं राघवानन्दसरस्वतीकृत “पातञ्जलरहस्या”स्य-

टिप्पनीयुक्तया द्वादशदर्शनकाननपञ्चाननवाचस्पतिमिश्रविरचितया

“तत्त्ववैशारद्या” व्याख्यया भूषितेन विज्ञानभिक्षुनिर्मित-

“योगवार्त्तिक” समुद्भासितेन सांख्ययोगाचार्यश्री

हरिहरानन्दारण्यकृतभास्वतीवृत्त्या सहितेन

भगवच्छ्रीकृष्णद्वैपायनोपज्ञ “सांख्यप्रवचन” भाष्येणोद्धोतितं प्रदेश-

विशेषेषु श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्य्यदार्शनिकसर्वभौमसाहित्यदर्शना-

द्याचार्य्यतर्करत्नन्यायरत्नगोस्वामिदामोदरशास्त्रिणा

टिप्पन्याऽलंकृत्य संशोध्य सम्पादितम् ,

भास्वतीकृतः सटीकयोगकारिकाभिः सानुक्रमाम्यां योगसूत्रपाठ-

पञ्चशिखादिसूत्रपाठाभ्यां पारिभाषिकशब्दविषयसूचिभ्यां-

शुद्धिपत्रैर्भूमिकया च संयोजितम् ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

धनारस ।

१९३५

## साङ्गे योगदर्शने-

व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तद्विशिष्टवृत्तिः पुरुषः, (१) तथा च सूत्रम्—  
“एकमेव दर्शन ख्यातिरेव दर्शनमि(२)ति”,

भास्वती।

तादृशो भवति पुरुष, अत्रेदं पञ्चशिखाचार्यसूत्रम्—“एकमेव दर्शन चैतन्य ख्यातिर्वुद्धि-  
मेव दर्शनमिति, चिद्रूप पुरुषोपदर्शन तथा बुद्धिरूपा ख्यातिश्च, एकमविभागापन्नं वस्त्व-  
तत्त्ववैशारदी।

च प्राकृतत्वेनाचिद्रूपतयाऽनुभाज्यस्तथाऽपि बुद्धे पुरुषत्वमापादयन् पुरुषवृत्तिरिवानुभव इवा-  
वभासने, तत्र चायमविपर्ययोऽप्यात्मा विपर्ययवानिवाभोक्ताऽपि भोक्त्रेण विवेकख्याति-  
रहितोऽपि तत्सहित इवाविवेकख्यात्या प्रकाशते, एतच्च “चित्तेरप्रतिष्क्रमायास्तदाकारापत्तौ  
स्वबुद्धिसंवेदनम्” पा०४सु० २२ इत्यत्र “सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयो प्रत्ययाविज्ञेयो भोगः”-  
३ पा० ३५ सु० इत्यत्र चोपपादयिष्यते, एतच्च मतान्तरेऽपि सिद्धमित्याह—“तथा । च”(३)  
इति । पञ्चशिखाचार्यस्य सूत्रम्—“एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम्” इति ।

ननु क्रमेक दर्शनं यावता बुद्धे शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्ति प्राकृततया जड-  
त्वेनानुभाज्या दर्शन, ततोऽन्यत् पुरुषस्य चैतन्यमनुभवो दर्शनमित्यत आह—“ख्यातिरेव  
दर्शनम्” इति ।

उदयव्ययधर्मिणां वृत्तिं ख्यातिं लौकिकीमभिप्रेत्येतदुक्तम्—“एकमेव” इति । चैतन्यन्तु  
पुरुषस्य स्वभावो न ख्याति, चैतन्यन्तु न लोकप्रत्यक्षगोचरोऽपि त्वामानुमानगोचर इत्यर्थ,   
तदनेन व्युत्थानावस्थाया मूलकारणमविद्या दर्शयता तद्धेतुक सयोगो भोगहेतु स्वप्नामि-  
पातजलरहस्यम् ।

त्मानमिति । समारोपोऽपि बुद्धिवृत्तिश्चेत् परिणामित्वादिति भाव, पुप्रकृत्योर्जलदुग्धयोरि-  
वात्तिकम् ।

“वृत्तिग्राह्यमितरत्र” इतरत्र व्युत्थाने चित्तं सह द्रष्टृवृत्तौ सारूप्यमित्यर्थ, व्युत्थाने  
रि चित्तप्रतिबिम्बरूपयोर्बुद्धिपुरुषवृत्त्यो सारूप्य, तदेतद्व्याचष्टे—व्युत्थानेति । इतरत्र व्यु-  
त्थाने याश्चित्तस्य वृत्तयो दीपस्य शिखा इव द्रव्यरूपा भङ्गुरा अवस्थापरिणामा मूपानिपि-  
षट्प्रततात्रयत् स्वमयुक्तायांकारास्त्रिगुणकार्यत्वात् सुषुप्तौ त्वमोहाश्रयतया शान्तघोरमूढाख्या-  
भवन्ति ताभिरविशिष्टा अलिङ्गणा वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथा, वृत्तिश्च गुणो न भवति  
‘भागगुणाभ्या तत्त्वान्तर वृत्ति संवन्धार्थं सर्पती’ति साख्यसूत्राद्, भागो विभक्ताशोऽ-  
पिस्मृत्पुण्ड्रिण्डिति, कुत पुनरपरिणामिनो वृत्तिस्तत्रोक्त-दर्शितविषयत्वादित्यर्थ, बुद्ध्या  
निवेदितविषयत्वादित्यर्थ, निवेदनं च स्यात्स्वविषयस्य प्रतिबिम्बरूपेण चित्याधानम्,

“गृहीतानिन्द्रियैरथानात्मने य प्रयच्छति ।

अन्त ऋणरूपाय तस्मै विद्यात्मने नमः”-

इति चिन्मयपुराणादिभ्यः ,

एतदुक्तं भवति-यद्यपि पुरुषश्चिन्मात्रोऽविकारी तथाऽपि बुद्धेर्विषयाकारवृत्तीनां रूपे यानि  
प्रतिबिम्बानि तान्नेत्र पुरुषस्य वृत्तयः, न च ताभिरवन्तुभूताभि परिणामित्वं, स्फटिकम्ये-  
वातत्त्वतोऽन्वयाभावाद्गिति, तदुक्तं साङ्गये,—जपास्फटिकयोरिव नोपराग किं त्वभिमान-”

( १ ) अत्र प्रथमं — वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वाद् योगलक्षणमयवृत्तवृत्तिनिरोधे  
रुक्त्ये चित्तवृत्तयामन्यावस्थानेन तत्त्वज्ञानपरत्र राजमात्तंष्टे तृतीयतुरीयसूत्रयोरुक्त-यदिमने जायतया-  
ऽन्वयपरिणामेऽर्थात्तद्धे चिने स्वल्पावस्थिति, बुद्धियने च ना तच्छाया भवते तच्चित्तमिति तात्पर्यहेतु-  
प्रन्देन ( २ ) बार्तिके सूत्रप्रदत्तनेतिपदस्योक्ता ।

( ३ ) ईश्वरान्मयुगानमनेऽपि ।

॥ श्रीः ॥

पातञ्जलप्रभाष्य्या—

## भूमिका—

श्रीमद्भुमद्भीममध्वान्तर्यामिरामकृष्णवेदव्यासात्मकसच्चिदानन्दविग्रह-  
पूर्णतमाहादिनीशक्त्यभिनीकृतस्वरूपप्रेमावतार-

भगवच्छ्रीगौरकृष्णः शरणम् ।

पतञ्जलिमुनेरुक्तिः काऽप्यपूर्वा जयत्यसौ ।

पुम्प्रकृत्योर्वियोगोऽपि योग इत्युच्यते यथा ॥

इह किल चेतनाचेतनात्मकत्वेन परिचीयमाने वैरिञ्चे प्रपञ्चे चेतनस्यै-  
वेष्टावेष्टयाऽनिष्टनिरसिसिषया च साक्षात्परम्परासाधारण्येनाचेतनप्रवर्त्त-  
कताऽऽजानिकतयाऽऽनुभविकीत्यत्र न कस्यापि विप्रतिपत्तिः,

किन्तु चेतनप्रवृत्तेः स्वार्थकारुणान्यतरव्याप्यत्वनियमेन प्रवृत्ति प्रति  
कारणत्वेन क्लृप्तज्ञानस्येष्टसाधनत्वविषयकतायामप्यविवादादावश्यके प्रव-  
र्त्तकज्ञानीयविषयताऽऽपन्नेष्टस्य प्रवर्त्तमानप्रयोजनस्वरूपत्वे फलस्य चेच्छा-  
ऽन्तरानधीनेच्छाविषयत्वेच्छाऽन्तराधीनेच्छाविषयत्वाभ्यां मुख्यगौणभेदतो-  
द्वैविध्यात् सुखतत्साधनरूपस्य पुनरपि नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां मुख्यस्य दृष्ट-  
त्वादृष्टत्वाभ्यां च गौणस्य प्रत्येकं द्विरूपतया तत्रादृष्टगौणस्य धर्मत्वेन दृष्ट-  
गौणस्यार्थत्वेनानित्यमुख्यस्य कामत्वेन नित्यमुख्यस्य मोक्षत्वेन व्यवहा-  
राद् धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुमर्थत्वेन चातुर्विध्यं पंचवस्यति,

यद्यपि नितान्तसम्पाद्यसर्वसमन्वयसिद्धान्तदिशोक्तैव सरणिः श्रेयसित-  
मेति निर्विचिकित्सं, तथाऽप्यान्तरालिकप्रस्थानभेदभिन्नप्रतितन्त्रसिद्धान्ता-  
नुयायिनामस्ति मोक्षस्वरूपमवलम्ब्य महान् मतभेद —

तथा हि-मोक्षाऽवनीनानामस्ति तावत् सार्थद्वयी के चिन्मोक्षं भावा-  
त्मकमाचक्षते, परे त्वेनमभावरूपमाहुः,

प्रथमेष्वपि के चनाखण्डसच्चिदानन्दात्मकब्रह्मणि सायुज्यमेवायमिति  
सद्गिरन्ते, परे तु मुमुक्षोः स्वरूपघटकोऽप्यान्न्दोऽनादिकालादनभिव्यक्तो-  
ऽपि स्वाभिव्यक्तनिबन्धनानन्तकालावच्छिन्नाभिव्यक्तिरूप एवैव इति वद-  
न्ति, अपरे पुनरप्राकृतसच्चिदानन्तविग्रहस्य भगवतोऽनन्तसमयस्थायिसा-  
मीप्यादिकमसाविति सिद्धान्तयन्ति,

एतास्वैव तिसृषु विधासु तद्भावत्वमभिप्रयत्स्वन्तर्भवन्तोऽन्येऽपि गतार्थाः,

चरमेषु चेतरे किलात्मत्वेनोपगतस्य कायस्य करणनिकरस्य चेतसो

ध्यासनमुपयुज्यते, आम्नातं च—“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त-  
व्यो निदिध्यासितव्यः” अर्थात् श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारा-  
त्मक दर्शनं भावयेत्, कथमित्याकाङ्क्षायामभियुक्तैरुक्तं—

“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सतत ध्येय एते दर्शनहेतवः” ॥

तथा च श्रवणेनासम्भावनां मननेन विपरीतभावनां निदिध्यासनेन  
पारोक्ष्यं विधूयात्मनि साक्षात्कृते तदज्ञाननिवन्धनदुःखस्यात्यन्तिको निवृ-  
त्तिर्मुक्तिरप्रत्युहा,

इत्थमेव मोक्षस्याभावरूपतावादिभिर्वहुभिर्मन्यते, पातञ्जलं तु कैवल्य-  
परमपुमर्थव्यपदेश्यताभागितोऽपि परस्ताद्, यत्र ह्यात्मसाक्षात्कृतिरूपाऽपि  
वृत्तिर्मानसी गुणत्वेन हेयैव, सा किलासम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थाऽत्रैवात्मनः  
स्वरूपमात्रावस्थितिरात्यन्तिकी,

एव स्थितौ—यच्च केनापि काश्यां मुद्रितचरस्य सभाष्यादिकपातञ्ज-  
लदर्शनभूमिकायामद्वैतसिद्धान्तमुक्त्या सममेतदीयाया मुक्तेरभेदसुखवि-  
षयाऽद्वैतमति प्रयासः सोऽपसिद्धान्त एव प्रकृतदर्शनमपेक्ष्य,

यद्यपि शाङ्करदर्शनेऽपि साक्षात्कारस्याविधिकतया हेयतैव, तथाऽपि  
तत्र ब्रह्माद्वैतमिह तु तादृशता नास्ति ब्रह्मत्वेन परैः प्रसेधितस्य,

यस्त्वस्ति पद्मविशः पदार्थ ईश्वरस्तत्र च सर्वज्ञताऽनुकम्प्रताऽऽद्यो-  
वास्तवाः शाश्वतिका अप्राकृतसत्त्वरूपाः सन्ति,

न त्वेवमद्वैतप्रस्थाने, यत्रेश्वरत्वमपि कल्पितमत एव सम्भावितवाध्यत्वं,  
किं चात्रेश्वरेण न सायुज्यं शेषपुमर्थो न वा सम्भवत्यपि तत्, केवलं-  
तदीयाभिध्यानस्यापि योगसम्पादकत्वमित्येव,

एवं तत्रैव भूमिकाया प्रकृतयोगशब्दस्य पर्यायतां संयोगशब्दे कल्पयि-  
त्वा स्वाभीष्टसाधनाय यत् प्रयतितं तदपि शास्त्रविरुद्धत्वाद्दुपेक्षणीयमेव,

यतोऽत्रत्यो योगशब्दः समाध्यर्थकयुज्धातुनिष्पन्नः,

“सयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोरि”—

त्यादियोगियाश्वल्क्यादिवचनवटकयोगशब्दस्य संयोगार्थकयुज्धिर्धा-  
तुनिष्पन्नत्वाद्,

न हि समानानुपूर्वीकत्वेन पर्यायता भवेदपि तु समानशक्यताऽवच्छे-  
दककत्वे सति विभिन्नानुपूर्वीकत्वेन, प्रकृते च समाधित्वं योगशब्दशक्यता-  
ऽवच्छेदकं तत्र तु संयोगत्वं तद्, अतो नानाऽर्थकतैव योगशब्दस्योपगन्त-  
व्या, भिन्नशक्यताऽवच्छेदककत्वे सति समानानुपूर्वीकत्वस्यैव तत्त्वाद्,

यच्च-तत्रैव संयोगार्थकयोगपदार्थस्य तदेवार्थमात्रनिर्भासेत्यादिसौत्र-

कालिकसत्तामास्थाप्य प्रसङ्गतः सौगतसमयं निराकृत्य चित्तवृत्तीनां सदा  
ज्ञातत्वं वस्त्वन्तरस्य ज्ञाताज्ञातत्वमाख्याय चित्तसंसृष्टं विविधविचारं वि  
धाय धर्ममेघसमाधि तत्प्रभावमवबोध्य क्रमस्वरूपं विविच्य शास्त्रमुख्या-  
भिधेयं परमपुरुषार्थं कैवल्य लक्षयित्वा चतुस्त्रिंशता सूत्रैः पादेन समं-  
शास्त्रमुपसमहार्पिद् भगवान् पतञ्जलिः ।

एवमिह—पातञ्जलसूत्रवैयासिकभाष्यवाचस्पत्यतत्त्ववैशारदीवैज्ञानभि-  
क्षवयोगवार्त्तिकराघवानन्दीयपातञ्जलरहस्यहरिहरानन्दारण्यकृतभास्वती-  
निवन्धेषु पूर्वेषां चतुर्णां मुमुक्षुयिषा काशीस्थविद्याविलासयन्त्रालयाधिपते-  
श्विररूढैवासीत् किन्तु तत्त्ववैशारद्याष्टीकात्वेन ख्यापितस्य पातञ्जलरहस्य-  
नामकस्य क्षोदिष्टपुस्तकस्यैकैव प्रतिलिपिरनेकसंस्कृतग्रन्थसञ्जिघृक्षामात्र  
रसिकेन काशिकेष्वन्यतमाख्येन वानूगोविन्ददासगुप्तेन प्रतिपद्धिक्त पञ्चपा  
शुद्धिसहिता कुतोऽप्यासाद्य मुद्रणाय दत्तोकाधिपतेः सग्रहेऽवर्त्ततादम्र-  
समयात् ,

प्राप्ते च मुद्रणावसरे निर्दिष्टसमष्टेरिदमपि सपिपादयिषुणा प्रकाशके-  
नानुरोधयमानोऽहं जानन्नप्युक्तपुस्तकस्य नितान्ताकर्मण्यता तदीयदाक्षि-  
ण्यवशवदतयैतत् समावीचिष्म ,

भास्वती तु मुद्रणयाधिकाशि तत्कर्त्तृप्रहितशिष्यैः सङ्गतेन प्रकाशकेन  
योगसम्बद्धतया प्रविविक्षुच्छ्रावणामुपचिकीर्षया चात्र समयोजि,

एवमेकत्र पङ्क्तिवन्ध्यां सम्पादयितुमुपक्रममाणमेव मां प्रकाशकः “क-  
चित् क्वचित् परिचिष्कोर्षितव्यविषये टिप्पन्यपीह भवेन्नूनमहं कृतकृत्यं-  
मन्यः स्यामिति व्यजिज्ञपद्” मयाऽपि तदुद्दिनमुचितं मन्वानेन साधनपा-  
दान्त तथयितुमयतिः परस्तान्नानाविधान्तरायैर्विदेशयातायातशरीरासुस्थ-  
ताऽऽदिजातीयैः कथमपि मुद्रणकार्यं समाप्नुयादिति मनीषैवानिशमजागरी-  
दतो नाग्रन्थान्तमटिप्पनयं, यथा वाञ्छित तथा नीतं च पूर्णता भगवत्कृ-  
पया सकुशलमेतद् महत् कार्यम् ,

अवशिष्टवक्तव्यमेतद् बहुग्रन्थवटितत्वेनास्य पुस्तकस्य बृहदाकारे सति  
पठतां पाठयता परिशीलयतामनुविधा भवेत्तोऽनेकग्रन्थानां मुद्रणं सूक्ष्मा-  
क्षरैः कृतं किन्तु तेषामतिलघुत्वाद् अदिम्नाऽऽशु घृष्टत्वाद् विकृतावयवत्वेन  
प्रायो रेफानुस्वारैकारैकारादीनामयथात्वनिबन्धनास्तथा मानुष्यक-  
नान्तरीयकानवधानजाश्च त्रुटीरुपेक्ष्य कलहंसनिसर्गाः परिडता एकत्र  
साङ्ख्यागदर्शनवेक्षणवाप्तसम्मदाः फलेग्रहितामशुवीरंस्तदा सर्वेऽपि वयं-  
सम्पादकप्रकाशकादयः सफलश्रमा भवेम, अन्यादृशाशुद्धिज्ञानाय च शेषे-  
शुद्धिपत्रमपि समावेदि ततोऽपि शुद्ध्यशुद्धिविवेकः सुकरो भावी,

ग्रन्थान्ते दिदृक्षुसोक्य्याय कतिपयपरिशिष्टानि निवेशितानि तेषु चाद्यं-  
भास्वतीकारेण रचिता सरलटीकयाऽन्विता योगकारिका, द्वितीयं पातञ्जल-

# पातञ्जलदर्शनविषयसूची ।

विषय	५०	विषय	५०
योगशास्त्रारम्भ	२	ईश्वरप्राणिधानस्वरूपम्	८३
योगलक्षणम्	११	ईश्वरप्राणिधानफलम्	८६
निरोधकाले चित् स्वरूपमात्राव-		अन्तरायकथनम्	८८-८९
स्थानम्	१८	अभ्यसनीयविषयकथनम्	९१
भ्युत्थानकाले चित्तो वृत्तिसारूप्यम्	१९	चित्तप्रसादनोपाय	९७-९८
वृत्तीनां पञ्चसख्यात्वम्	२४	प्रसन्नचित्तस्थैर्योपायाः	९९-१०५
वृत्त्युद्देशः	२७	स्थिरचित्तताऽवान्तरफलम्	१०६
प्रमाणविभागलक्षणम्	२७	स्थिरचित्तस्य समापत्तिस्वरूपक-	
विपर्ययलक्षणम्	३३	थनम्	१०७
विकल्पलक्षणम्	३६	सवितर्कासमापत्तिलक्षणम्	१०९
निद्रालक्षणम्	३८	निर्वितर्कासमापत्तिलक्षणम्	११२
स्मृतिलक्षणम्	४१	सविचारानिर्विचारासमापत्तिल	
निरोधोपाय	४४	क्षणम्	११९
अभ्यासलक्षणम्	४५	सूक्ष्मविषयत्वावधिकथनम्	१२१
अभ्यासस्य दृढभूमित्वकथनम्	४६	उक्तसमापत्तीनां सर्वाजत्वकथनम्	१२३
चैराग्यलक्षणम्	४७	निर्विचारोत्कर्षफलम्	१२५
परचैराग्यलक्षणम्	४९	ऋतम्भराप्रज्ञाकथनम्	१२६
सम्प्रज्ञातसमाधिलक्षणविभागौ	५१	ऋतम्भरायां विशेषविषयत्वम्	१२७
असम्प्रज्ञातसमाधिलक्षणम्	५५	निर्विचारासमापत्तिजन्यसंस्कारा-	
निरोधसमाध्यवान्तरभेदभवप्र-		णामितरसंस्कारप्रतिबन्धकत्वम्	१२९
त्ययाधिकारिकथनम्	५७	निर्वीजसमाधिदशाकाल	१३२
तदवान्तरभेदोपायप्रत्ययाधिका-		क्रियायोगस्वरूपकथनम्	१३८
रिकथनम्	५९	क्रियायोगफलम्	१४०
उपायतारतम्यप्रयुक्तफलतारत-		क्लेशोद्देश	१४२
म्यम्	६१-६२	क्लेशानामविधामूलकत्वम्	१४३
ईश्वराराधनस्यापि निरोधसमा-		अविद्यालक्षणम्	१४८
ध्युपायत्वम्	६३	अस्मितालक्षणम्	१५२
ईश्वरलक्षणम्	६४	रागलक्षणम्	१५४
ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वसाधनम्	७४	द्वेषलक्षणम्	१५५
ईश्वरस्य सर्वश्रेष्ठत्वम्	७९	अभिनिवेशलक्षणम्	१५५
ईश्वरवाचकस्वरूपम्	८०	क्लेशानां पञ्चभावस्थाकथनम्	१५८

विषय.	पृ०	विषय.	पृ०
सूर्यसयमफलम्	३३९	निर्माणाचित्तकथनम्	३९६
चन्द्रसयमफलम्	३४७	तत्प्रयोजकचित्तकथनम्	३९८
भ्रुवसयमफलम्	३४७	निमित्तचित्तस्य वासनाशून्यत्वम्	३९९
नाभिचक्रसयमफलम्	३४७	कर्मभेद	४०१
कण्ठकूपसयमफलम्	३४७	वासनाना कर्मानुगुणत्वम्	४०१
कूर्मनाडीसयमफलम्	३४८	व्यवाहितवासनानामप्यव्यवधा-	
मूर्धज्योति सयमफलम्	३४८	नोपपत्ति	४०२
प्रातिभसयमफलम्	३४८	वासनानामनादित्वम्	४०४
हृदयसयमफलम्	३४९	अनादित्वेऽपि वासनानामुच्छेदः	४०९
पुरुषज्ञानसाधनसयमकथनम्	३५०	धर्माणामध्वभेदपरिणाम	४११
प्रातिभार्दानी स्वार्थसयमफलत्वम्	३५४	धर्माणा गुणत्वम्	४१३
पूर्वोक्तसिद्धीना समाधिप्रतिपक्षत्वम्	३५५	वस्तुगतैकत्वव्यवहारनिमित्तोक्तिः	४१५
चित्तस्य परदेहावेशोपाय	३५५	अर्थज्ञानभेदसाधनम्	४२१
उदानसयमफलम्	३५६	अर्थस्य ज्ञानसहभावित्वखण्डनम्	४२३
समानसयमफलम्	३५८	चित्तपरिणामित्वव्यञ्जनम्	४२५
श्रोत्राकाशसम्बन्धसयमफलम्	३५८	पुरुषापरिणामित्वोक्तिः	४२६
कायाकाशसम्बन्धसयमफलम्	३६१	चित्तस्य स्वयप्रकाशत्वाभाव	४२७
प्रकाशावरणक्षयकथनम्	३६२	चित्तस्य स्वाभासत्वे दोषः	४३०
भूतजयोपाय	३६३	चित्तान्तरभास्यत्वे च चित्तस्य, दोषः	४३१
भणिमादिसिद्ध्याद्युपाय	३६९	अपरिणामिन्या अपि चित्तितो बु	
कायसपत्स्वरूपम्	३७१	द्विवेदनम्	४३४
इन्द्रियजयोपाय	३७२	चित्ते सर्वार्थत्वस्यौपाधिकत्वम्	४३६
इन्द्रियजयफलम्	३७४	चित्तातिरिक्तचेतने हेत्वन्तरम्	४३९
सर्वज्ञानृत्वाद्युपाय	३७५	आत्मज्ञानाधिकारिपरिचय	४४१
कैवल्योपाय	३७७	आत्मज्ञानाधिकारिचित्तस्वरूपापत्ति	४४३
कैवल्यप्रत्यूहप्रशमोपाय	३७८	विवेकिनो व्युत्थितचित्तत्वे हेतुः	४४३
क्षणतत्कमसयमफलम्	३८०	विवेकिनो व्युत्थितचित्तत्वनिराकृ-	
विवेकज्ञानविषयोक्ति	३८४	तिप्रकार	४४४
विवेकज्ञानलक्षणम्	३८७	प्रसख्याननिरोधोपाय	४४५
सत्त्वपुरापान्यताख्यातिफलम्	३८९	धर्ममेघसमाधिफलम्	४४६
सिद्धिकारणवैविध्यम्	३९२	धर्ममेघकाले चित्तावस्थाकथनम्	४४७
जात्यन्तरपरिणामप्रयोजकोक्तिः	३९३	गुणपरिणामक्रमसमाप्तिः	४४८
धर्मादे प्रकृतिप्रयोजकत्वाभाव	३९४	क्रमलक्षणम्	३३९
		कैवत्यस्वरूपम्	४५४



श्रीः ।

भास्वतीसरहस्यतत्त्ववैशारदीवाचिकसहितभाष्योपेतं—

सर्वत्रत्यापोक्षितांशटिप्पनीयुक्तं च

पातञ्जलदर्शनम् ।

तत्र प्रथमः समाधिपादः

भास्वती ।

मंत्रीद्रवान्त करणाच्छरण्यं कृपाप्रतिष्ठाकृतमौम्यमूर्तिम् ॥

तथा प्रशान्त मुदिताप्रतिष्ठ त भाष्यहृद्यासमुनि नमामि ॥ १ ॥

अयोगिना दुरुह यद् योगिनामिष्टकामधुक् ॥

महोज्ज्वलमणिस्तूपो यच्छ्रेय मत्यमविदाम् ॥ २ ॥

रत्नाकर प्रवादानां भाष्य व्यामविनिर्मितम् ॥

शिष्याणां सुखत्रोधार्थं टीकेय तत्र भास्वती ॥ ३ ॥

उपोद्घातप्रधानेय सहस्रिस्ता पदबोधिनी ॥

शङ्खाविकल्पहीनाञ्जु मुदायं योगिना सताम् ॥ ४ ॥

इह खलु भगवान् हिरण्यगर्भो योगस्यादिमो वक्ता,

स्मर्यते च—“हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्य पुरातन ” इति,

हिरण्यगर्भोऽत्र परमपे कपिलस्य संज्ञाभेद, यथोक्त—

“विद्यामहायवन्तमादित्यस्थ समाहितम् ।

कपिल प्राहुराचार्यां साङ्ख्यनिश्चितनिश्चिता ॥

हिरण्यगर्भो भगवानेप ऋन्दमि सुस्तुत ” । इति,

हिरण्यम् = अत्युज्ज्वल प्रकाशशील ज्ञान, गर्भ = अन्तःमारो यस्य स हिरण्यगर्भः

पूर्वमिदो विश्वाधीदा, भगवत कपिलस्यापि धर्मज्ञानादीनां सहजातत्वात् स श्रद्धावन्निर्भरपिभिर्हिरण्यगर्भग्व्यया पूजित इति तस्यापि हिरण्यगर्भसज्ञा, भगवता कपिलेनैव प्रवर्तित साङ्ख्ययोग, तत्र साङ्ख्ये पञ्चार्थिगतिसन्त्वानि सम्यग् विवृतानि, योगे च तत्त्वानामुपलब्ध्युपायो विवृत, अत उक्त—

“नाह्वययोगो पृथग्वाला प्रवदन्ति न पण्डिता ” इति ।

कालक्रमेण बहुसवादादिषु वर्तमाना योगविद्या दुर्धगिगमा बभूव तत पम्कारणिको-  
भगवान् पतञ्जलियोगविद्या सूत्रोपनिबद्धा कृत्वा सुगमा चकार,

सूत्रलक्षणं यथा—

“स्वल्पाक्षरसमन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवपद्य सूत्र सूत्रविदो विदुः” ॥ इति ।

पूर्वलक्षणानि पातञ्जलयोगसूत्राणि भगवान् व्यासो गम्भीरोदरेण नारप्रवादक्रमेण  
साङ्ख्यप्रवचनभाष्येण व्याचक्षते,

तत्त्ववैशारदी ।

नत्वा पतञ्जलिमृषि वेद(१)व्यासेन भाषिते ।

सङ्घिसप्तष्टबह्वर्था (२)भाष्ये व्याख्या विधास्यते ॥ २ ॥

इह हि भगवान् पतञ्जलिः प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य सङ्घोपतस्तात्पर्यार्थं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्य-  
ङ्क(३)श्रोतुश्च सुखावबोधार्थमाविख्यासुरिद सूत्रं रचयाञ्चकार—

“अथ योगानुशासनम्”, तत्र प्रथमावयवमथशब्द व्याचष्टे—“अथेत्ययमधिका-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

फलेभ्यो व्रजतीतिवत्,

(४)“सज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।

अतिदेशोऽधिकारश्च पङ्क्तिं सूत्रलक्षणम्” इत्युक्ते

तत्राधिकारसूत्रम्—“अथ योगानुशासनम्” इति,

तद् व्याचष्टे—संक्षिप्तेति । सङ्घिसो ग्रन्थपरिमाणेन, स्पष्ट उपनागरादिशब्दैः, बह्वर्थाता  
सूत्रार्थवत्त्वेन,

“सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुरि”ति भाष्यलक्षणम्,

“पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।

आक्षेपस्य समाधान व्याख्या पञ्चविधा स्मृता” ॥ २-३ ॥

युक्तिमाश्रित्याह—अथेति । काप्यधिकारायौऽथशब्दो न दृष्ट इति चेत् तत्राह—वेदे  
वार्तिकम् ।

श्रीपातञ्जलभाष्यदुग्धजलधिर्विज्ञानरवाकरो-

वेदव्यासमुनोन्द्रशुद्धिखनितो योगोन्द्रपेयामृतः ।

भूदेवैरमृतं तदत्र मथितु विज्ञानविज्ञैरिह

श्रीमद्वार्तिकमन्दरो गुस्तरो मन्थानदण्डोऽर्प्यते ॥ २ ॥

सर्ववेदार्थमारोऽत्र वेदव्यासेन भाषित ।

योगभाष्यमिपेणातो मुमुक्षूणामिद गति ॥ ३ ॥

गङ्गाऽऽद्या सरितो यद्दग्धरशेषु सस्थिता ।

साख्यादिदर्शनान्येवमस्यवाशेषु कृत्स्ना ॥ ४ ॥

( १ ) नामोत्पत्तेन परमाप्तोक्तत्वेनोपादेयनमतोऽद्विक्ता,

( २ ) यत्तु ऋषयत्रेण योगनिराकृतेरेतद्भाष्यमपि न तदौयमिति, तत्तुच्छम्, तत्र प्रधानकारणतावादा-  
स्यैव तात्पर्याविषयत्वेन तन्मात्रनिरामोऽभिमतोऽन एव तत्रत्यभामत्या “नानेन योगशास्त्रस्य ईरण्यगर्भपात  
श्लादे सर्वथा प्रामाण्य निराकियत” इति समर्थितम्,

एतेन—

“व्याप्तो निराचष्ट न भावनाऽऽख्य योग न्वय निर्मितब्रह्मसूत्रे”रिति

नारायणतीर्थीयोक्त्याख्याता ।

( ३ ) हानोपादानविवेकमतिप्रवृत्त्यङ्गम् = शास्त्रविषयकप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयात्मकानुबन्धचतुष्टयसू-  
त्रम्, अन्तर्फलयोगप्रतिपादनमरितमुख्यप्रयोजनवैवल्येन योगस्य माध्यमाधनता, व्युत्पाद्यसाधनफले-  
पेतयोगरूपविषयेण शास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकता, सुतरा तद्बुभुक्षुरधिकारीति ।

( ४ ) अथ शक्तिनियामकत्व = मन्दासुत्रत्वम्, विधिशास्त्रैकवाक्यतया बोधजनकत्व = परिभाषात्वम्,  
मानान्तरानभिगन्धार्थप्रापकत्व = विहित्वम्, अन्यनिवृत्तिफलत्वत्वे मति मिद्वार्थप्रतिपादकत्व = नियमत्वम्,  
बन्धिच्छाज्जन्यज्ञानबोधकत्वम् = आतिदेशत्वम्, स्वदेशे प्रयोजनसूत्रत्वत्वे सत्येव विधिशास्त्रैकवाक्यत्वेन  
बोधकत्वम् = अधिकारत्वम्, इति विवेचनोपायम्,

वार्त्तिकम् ।

प्रतिबन्धं तत एव प्रार्थयते—(१)यस्त्यक्त्वेति । य स्वस्याद्यरूप शेषारत्यं त्यक्त्वा स्वाशंस्त-  
तो विभक्तो भूत्वा लोकानुग्रहार्थं बलरामादिरूपेणाविर्भवति स वो युष्मान् शिष्यान् पालयेत्  
शान्त्रार्थग्रहणादिप्रतिबन्धं निवारयत्वित्यर्थं , शेष सुगमम् ।

“अध्यात्मयोगाधिगमेन मत्वा देवं धीरो हर्षशोकौ जहाति”

“यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।

यतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा”

“तावदेव निराद्वयं याचद्धृदि गत क्षयम् ।

पूजं ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः” इत्यादिश्रुतिषु,

“मुक्तिर्योगात्तथा योगः सम्यग्ज्ञानान्मर्हायते”

“तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः”—

इत्यादिस्मृतिषु च योगो मोक्षहेतुतया विहितः, तत्र योग किञ्चरूप किमुपाय केन  
वा ह्यङ्गेण ज्ञानमोक्षयो कारणमित्यादिकं मुमुक्षुणा विविदिषितं भवति, ब्रह्ममीमांसा-  
साराख्यादिषु च ज्ञानमेव विचारितं बाहुल्येन ज्ञानसाधनमात्रस्तु योग सङ्क्षेपतः, ज्ञानजन्य-  
योगस्तु सङ्क्षेपतोऽपि तेषु नोक्तोऽतोऽतिविस्तरेण द्विविधः योगः प्रतिपिपादयिषुर्भगवान्

( १ ) इह किल तावत्प्राचीनउपेयु योगभाष्यपुस्तकेषु “यस्त्यक्त्वे”तिमङ्गलपरपद्यस्यानुपलम्भादेव  
द्वादशदर्शनकाननपञ्चाननवाचस्पतिमिस्तत्त्ववैशारद्या लेशतोऽपि नामुच्येतद्, ततोऽनु केनाप्यर्वाचीनेन  
योगयुक्कृत्कमन्येन वैयामिकभाष्यारम्भे प्राक्षेपि, सुतरां तत्प्राचीनेन विज्ञानभिधुणा योगवार्त्तिके  
व्याचक्षेपे चैतद्, न च तावदेतदीया योगभाष्यघटकता भवति प्रामाणिकी दर्शितयुक्तेरस्य पञ्चनभाष्य-  
घटकत्वप्रमिते, न च श्रुतिस्मृतिसदाचारानुमोदितत्वेन ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणस्यैतद्रूपत्वादस्याप्यौचित्य-  
मेवायानीति शङ्कन् ?

अल्पस्य भविष्यदनाकालेन प्रारब्धग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकान्तरायसमावनया तत्तिरोभावाय तदाव-  
श्यत्वेऽपि त्रिकालज्ञाना तदनभिव्यक्तिनिश्चये तदाचरणानावश्यकत्वात्,  
न च लोकशिक्षार्थं तदनुष्ठेयता दुर्निवारिनि माप्रतन्,

नस्या प्रारब्धग्रन्थादिमाधपदेनापि ह्यभाद्, व्यक्तश्चायमर्थमन्तत्त्ववैशारद्यान् “अधिकारार्थस्य चेत्या-  
दिना, तस्मात्पद्यस्यास्य प्रक्षिप्तेति निर्विवादम्, अत एवास्माभिर्मा नाम लोका विपर्ययात्प्रति  
भाष्यस्यत्वेन न न्यवेद्यद्, पूर्णं च पद्यमित्यम्—

“यस्त्यक्त्वा रूपमाद्य प्रभवति जगतोऽनेकपाऽनुग्रहाय

प्रक्षीणहेशराशिर्विषमविषयरोऽनेकवक्त्रं मुभोगी ।

मर्वसानप्रमृतिर्मुजगपरिकरः प्रीतये यस्य नित्य-

देवाऽर्क्षीश म दोऽन्यात्मिनतविलतनुयोंगदो योगयुक्तः” ॥

। नेन पानश्रुत्वेऽपि तदुद्देशे निर्युक्तिः एव, नत्तत्तुर्गपे पद्यप्रक्षेपादर्वाचीनत्वाद्,  
दृष्टेनेन तत्र तत्त्वदशागदी व्याख्यातुकामेन तदायत्वेन तद्याव्यायीत्येव नहस्तदङ्गम्, तत्र हि “न  
मामा त्यागेव मङ्गलाद्यप्य मर्वतत्तुस्त्वेषु तथोपलम्भाद्,

न च रस्याद्युक्तं “व्याममुने”रित्युक्त्या भाष्यीयतया मपि नस्य व्याख्यानं मभवदुक्तिकमिति शङ्कनीयन् ?

मर्वश्रुत्वाद् व्यानात्तन्वैव नाम्नि, तत्पूर्वत्वल्पशब्दाग दुराशा सुदूरपराहता, वस्तुतस्तु व्याममुनि-  
पदाद्यस्य नूनार्थान्वाय एव नाम्नि किन्तु पतज्ज्वल्याममुनेरित्युभयोरपि “वाचस्पते” रित्येतस्यादिमत्त्वे-  
नोपर्यारणस्य “निदन्धयोर्व्याख्यातु”रीदृशाशस्य घटकीभूतनिदन्धार्थेनैवान्वयस्यौचित्यात्, पादरजासी-  
त्यं विनयोरप्यन्वय इति वाध्दित्यलम् ।

वर्भौमश्चित्तस्य धर्मः,

क्षिप्तं, मूढं, विक्षिप्तम्, एकाग्रं, निरुद्धम्, इति चित्तभूमयः,

भास्वती ।

धानम्, सार्वभौम = वक्ष्यमाणक्षिप्ताऽऽदिम्वर्भूमिमाधारणश्चित्तधर्म, क्षिप्तमिति । चित्त-  
त्त्ववैशारदी ।

इति, चस्त्वर्थोऽङ्गादङ्गिनं भिनत्ति, सार्वभौम = भूमयोऽवलग वक्ष्यमाणा — मधुमती-मधुप्र-  
तीका-विशोका-संस्कारगोपास्ताश्चित्तस्य; तासु सर्वासु विदित सार्वभौमश्चित्तनिरोधलक्षणो-  
योग, तदङ्गन्तु समाधिर्नैवम्भूत, व्युत्पत्तिनिमित्तमात्राभिधानं चैतद्—“योग समाधि”  
इति, अङ्गाङ्गिनोभेदविवक्षामात्रेण, प्रवृत्तिनिमित्तं तु योगशब्दस्य चित्तवृत्तिनिरोध एवेति  
परमार्थं, वृत्तयो ज्ञानान्यात्माश्रयाप्यतन्तन्निरोधोऽप्यात्माश्रय एवेति ये पश्यन्ति तन्निरा-  
मायाह—“चित्तस्य धर्म” इति, चित्तशब्देनान्त करणं बुद्धिसुपलक्षयति, न हि कृत्स्थनि-  
त्या चित्तिशक्तिरपरिणामिनी ज्ञानधर्मा भवितुमर्हति, बुद्धिस्तु भवेदिति भाव, स्यादेतत्—  
सार्वभौमश्चेद् योगो हन्त भो क्षिप्तमूढविक्षिप्ता अपि चित्तभूमय, अस्ति च परस्परापेक्षया  
वृत्तिनिरोधोऽप्यास्त्विति तत्रापि योगप्रसङ्ग इत्याशय हेयोपादेयभूमिरूपन्यस्यति—“क्षिप्त-  
म्” इत्यादि, क्षिप्त = मदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणमत्यन्तमस्थिरम्, मूढं तु तम स-  
सुद्रेकात्रिद्रावृत्तिमद्, विक्षिप्त क्षिप्ताद्विशिष्टम्, विज्ञेपोऽस्येवबहुलस्य कादाचित्कः स्थेमा,  
सा चान्यास्येवबहुलता सांसिद्धिकी वा वक्ष्यमाणव्याधिसंस्थानाद्यन्तरायजनिता वा,  
एकाग्रम् = एकतानम्, निरुद्धमकलवृत्तिक संस्कारमात्रगोप चित्तं निरुद्धम्, तत्र क्षिप्तमूढयो  
सत्यपि परस्परापेक्षया वृत्तिनिरोधे पारम्पर्येणापि नि श्रेयसहेतुभावाभावात् तदुपघातक-  
पातजलरहस्यम् ।

यदेह इति। वर्णानुपूर्व्यां नमानन्त्वात्, सपूर्वाद्पूर्वस्य दधाते रूपम्, “उपसर्गे घो. कि” इति  
धाधातो किप्रत्ययात् समाधिरिति, अङ्गं संप्रज्ञातसमाधि, अङ्गयसंप्रज्ञातसमाधि, तत्र  
मधुमत्यादिचतुष्टये वर्त्तत इति सार्वभौम, तासु वृत्तेर्विद्यमानत्वाद्, ज्ञानाश्रय आत्मेति  
नयायिकादय, निर्गुणश्चेति श्रुतिमाश्रित्य तान्निराह—चित्तस्य धर्म इति। यस्मिन् परिणममाने  
तद्वेदमिति बुद्धिर्न विहन्प्रने तत्परिणामिनित्यं यथा पृथिव्यादीति, भेदमाश्रित्याह—कृत्स्थ-  
नित्येति । विपरिणममानधर्मानाश्रय इत्यर्थ, अस्येमा = चाञ्चल्यम्, सांसिद्धिकी = स्वा-  
भाविकी, तर्हि कदा चिद् व्युत्थान नास्याद्? अत्राह—संस्कारेति। क्षिप्तत्वम् = उद्विष्टविषयात्ति-  
रिक्तविषयत्वम्, मूढत्व = विषयमात्रग्राहकत्वम्, सत्यपीति । तदधिकारे चेतसीति शेष ,  
वार्त्तिकम् ।

त्रधानार्थकत्वं सुचितं, योगस्य च फल सूत्रभाष्ययो स्थाने स्थाने वक्ष्यमाणं, मयोत्तरसूत्रावतार-  
रिकायामपि मूढोपाद्वक्ष्यते. योगलक्षणपरतया द्वितीयसूत्रमवतारयिष्यति, तत्र युज समाधाविति  
योगलक्षणस्य प्रसिद्धत्वालक्षणान्तराकाङ्क्षैव नाम्नीत्याशङ्कं तस्यातिव्यासत्वेनादावपाकरोति-  
“योग समाधि स । च सार्वभौवश्चित्तस्य धर्म” इति, युज समाधावित्यनुशासनत प्रसिद्धो-  
योग नमाधि चित्तवृत्तिनिरोध, स च सार्वभौम सर्वासु वक्ष्यमाणासु क्षिप्ताद्यवस्थानु साधा-

परेण ब्रह्मणा माधमेकत्वं यन्तृपालन ।

स एव योगी विख्यात ”

“जलमैन्ध्रयो माम्य यथा भवति योगत ।

तथाऽऽत्ममनमोरैक्य नमाधिरिह भण्यत” —

इत्यापावचनेनैवीपरयाद्यागस्य माध्यत्वमात्ममनोरैक्यात्मकममाधे साधनत्वमुत्तमश्च योगनमा-  
प्यो न्येभेदप्रतीते वक्ष्य तादात्म्येन निर्देश इति चेद् ? न—श्रौपचारिक ईदृशव्यवहारे दाधकाभावाद् ।

योगानुशासन शास्त्रमधिकृत वेदितव्यम्, योगः = समाधि, स च सा-

भाम्बती ।

नाम योगशास्त्र तद्द्वारा योगोऽपीत्यर्थ, अधिकृतम् = आरब्धमिति वेदितव्यम्, योग = समाधि, न च संयोगार्थकोऽयं योग "युज-समाधौ" इति शाब्दिका, तेषाञ्च समाधिश्चित्तमसाधानार्थ, न च तदेवार्थमात्रादिसुत्रलक्षित पारिभाषिक समाधि, सम्यगावानमेव शाब्दिकाना समाधानमेतद्, युजधातुनिष्पन्नोऽयं योगशब्द, स च योग = समा-  
तत्त्ववैशारदी ।

सम्—“अनुशासनम्” इति, शिष्टस्य शासनमनुशासनमित्यर्थ,

यदाऽयमयशब्दोऽधिकारार्थस्तदेष वाक्यार्थे सम्पद्यत इत्याह—“योगानुशासन शास्त्रम-  
धिकृतम्” इति,

ननु व्युत्पाद्यमानतया योगोऽत्राधिकृतो न तु शास्त्रमित्यत आह—“वेदितव्यम्” इति, मत्स्य व्युत्पाद्यमानतया योग प्रस्युत, स तु तद्विषयेण शास्त्रेण करणेन व्युत्पाद्यः करणगोचरश्च व्युत्पादकस्य व्यापारो, न कर्मगोचर इति कर्तव्यापारत्रिवक्षया योगत्रिषयस्य शास्त्रस्याधिकृतत्व वेदितव्यम्, शास्त्रव्यापारगोचरतया तु योग पृथाधिकृत इति भाव, अधिकारार्थस्य चायशब्दस्यान्यार्थे नीयमानोऽकुम्भदर्शनमिव श्रवणं मङ्गलायोपकल्पत इति मन्तव्यम्, शब्दमन्देहनिमित्तमर्थमन्देहमपनयति—“योग (१) समाधिरिति, “युज समाधा-  
वि” त्यस्माद् व्युत्पन्न समाध्यर्थो; न तु “युजिर् योग” इत्यस्मात् संयोगाथ इत्यर्थ,

ननु समाधिरपि वक्ष्यमाणस्याङ्गिनो योगस्याङ्गं, न चाङ्गमेवाङ्गीत्यत आह—“स च”  
पानञ्जलरहस्यम् ।

अन्यथा—“अथप ज्योति”, “अथ शब्दानुशासनम्” इत्याद्यभिद्धि, अतन्तदुपलक्षणमयमिति, शिष्टस्येति । गिन्यहिताय हिरण्यगर्भादिना शामितस्य, तमनुसृतमिति, यत्तद्वादे कुडारा-  
नो हन्त्यापारो न तु चिदशब्दो फल इत्याह—“सत्यमित्यादिना भाव” इत्यन्तेन, मङ्गलार्थता त्वार्थोत्थाह—अधिकारार्थस्येति,

“काश्यायशब्दश्च द्वापेतौ प्रज्ञा पुरा ।

कष्ट भिन्ना विनिर्योती तेन माङ्गलिकावुभावि”ति,

द्वयादिदर्शनमङ्गलप्रयोजनकौ, न तु मङ्गलशक्याविति वेदितव्यमिति ध्वनि, शब्द-  
वातिकम् ।

पनञ्जलि शिष्यावधानायादौ योगानुशासन शास्त्रमारभ्यतया प्रतिज्ञातवान्—

“अथ योगानुशासनम्”, तदिदं सूत्रमारभ्य समग्र शास्त्रं सर्पलोकहिताय भगवान् शङ्करायणो व्याचष्टे—“अथेत्ययमधिकारार्थ” इत्यादिना, अप्रिकारशब्दो योगरूढतया आरम्भण-  
पत्र सुख्य इति शास्त्रस्याधिकारार्थं मुख्यमेवाम्नि, यत्र चार्थस्याधिकार्यत्वमुच्यते यथा—“अथे-  
प ज्योतिरि त्यादौ तत्राधिकार्यंशास्त्रविषयतया गौण तदित्याशय, एतेन शास्त्रस्यानधिकार्य-  
त्वमनिरूप्यन्त्यादित्यस्यास्त प्रकृतभान्यविशेषादिति, प्रकाशार्थकत्वमयशब्दस्य किं कुत्रापि  
नान्त्व्यादादानिरामायोकमयमिति, अप्रिकारार्थोऽधिकारवाचक इत्यर्थ, अथ शब्दस्य  
चोच्चारणान्तरं मङ्गलत्वमपि बोध्यम्, शिष्टस्य शासनमनुशासनं तेन शास्त्रस्य गुरुमूलकतया  
सूत्ररूपेण प्रामाण्य दर्शित—

“द्विष्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्य पुरातन” इति—

योगिन्यान्मूलकेन द्विष्यगर्भस्यादिगुरुत्वप्रदानादिति, सूत्रवाक्यार्थमुपसंहरति—योगस्या-  
नुशासन शास्त्रमप्रकृत वेदितव्यमिति, शिष्येति शेष, वेदितव्यमितिपूरणेन सूत्रस्य शिष्या-

सर्वभौमश्चित्तस्य धर्मः,

क्षिप्तं, मूढं, विक्षिप्तम्, एकाग्रं, निरुद्धम्, इति चित्तभूमयः,

मास्त्वनी ।

धानम्, सार्वभौम = वक्ष्यमाणक्षिप्ताऽऽदिमवर्धभूमिसाधारणश्चित्तधर्म, क्षिप्तमिति । चित्त-  
तत्त्ववैशारदी ।

इति, चत्त्वर्थोऽङ्गादङ्गिनं भिनत्ति, सार्वभौम = भूमयोऽत्रस्य वक्ष्यमाणा — मधुमती-मधुप्र-  
तीका-विशोका-संस्कारत्रेपास्ताश्चित्तस्य, तासु सर्वसु विदितः सार्वभौमश्चित्तनिरोधलक्षणो-  
योग, तदङ्गन्तु समाधिर्नैवम्भूत, व्युत्पत्तिनिमित्तमात्राभिधानं चैतद्—“योग समाधि”  
इति, अङ्गाङ्गिनोर्भेदविवक्षामात्रेण, प्रवृत्तिनिमित्तं तु योगशब्दस्य चित्तवृत्तिनिरोध एवेति  
परमार्थं, वृत्तयो ज्ञानान्यात्माश्रयाण्यतस्तन्निरोधोऽप्यात्माश्रय एवेति ये पश्यन्ति तन्निरा-  
मायाह—“चित्तस्य धर्म” इति. चित्तत्राद्येनान्त करणं बुद्धिसुपलक्षयति, न हि कृत्स्थनि-  
त्या चित्तिशक्तिपरिणामिनी ज्ञानधर्मा भवितुमर्हति, बुद्धिस्तु भवेदिति भावः, स्यादेतत्—  
सार्वभौमश्चेद् योगो हन्त भो क्षिप्तमूढविक्षिप्ता अपि चित्तभूमय, अस्ति च परस्परपेक्षया  
वृत्तिनिरोधोऽप्यास्त्विति तत्रापि योगप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य हेयोपादेयभूमीस्पन्त्यस्यति—“क्षिप्त-  
म्” इत्यादि, क्षिप्तं = मूढैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्त्यमाणमत्यन्तमस्थिरम्, मूढं तु तम स-  
मुद्रैकाङ्गिणावृत्तिमद्, विक्षिप्तं क्षिप्ताद्विशिष्टम्, विज्ञेयोऽप्येवमवहुलस्य कादाचित्क स्थेमा,  
मा चान्याय्येमवहुलता मांमिद्विकी वा वक्ष्यमाणव्याधिस्त्यानाद्यन्तरायजनिता वा,  
एकाग्रम् = एकतानम्, निरुद्धमकलवृत्तिक संस्कारमात्रेण चित्त निरुद्धम्, तत्र क्षिप्तमूढयो  
मत्यपि परस्परपेक्षया वृत्तिनिरोधे पारम्पर्येणापि नि श्रेयसहेतुभावाभावात् तदुपधातव-

पातञ्जलरहस्यम् ।

मूढेह इति। वर्णानुपूर्व्यां समानत्वात्, संपूर्वाङ्पूर्वस्य दधाते रूपम्, “उपसर्गे घो कि” इति  
धाधातो किप्रत्ययात् समाधिरिति, अङ्गं संप्रज्ञातसमाधि, अङ्गयसंप्रज्ञातसमाधि, तत्र  
मधुमत्याद्विचनुष्टये वर्त्तत इति सार्वभौम, तासु वृत्तेर्विद्यमानत्वाद्, ज्ञानाश्रय आत्मेति  
न्यायिक्रादय, निर्गुणश्चेति श्रुतिमाश्रित्य तान्निराह—चित्तस्य धर्म इति। यस्मिन् परिणममाने  
तदपेक्षमिति बुद्धिर्न विहन्यते तत्परिणामिनित्यं यथा पृथिव्यादीति, भेदमाश्रित्याह—कृत्स्थ-  
नित्येति । विपरिणममानधर्मानाश्रय इत्यर्थं, अन्वयेमा = चाञ्चल्यम्, सासिद्विकी = स्वा-  
भाविकी, तर्हि कदा चिद् व्युत्थान नास्याद् ? अत्राह—संस्कारेति। क्षिप्तत्वम् = उद्दिष्टविषयात्ति-  
रिक्विषयत्वम्, मूढत्व = विषयमात्रग्राहकत्वम्, मत्यपीति । तदधिकारे चेतसीति शेष ,

वाचित्कम् ।

दधानार्थकत्वं सूचितं, योगस्य च फल सूत्रभाष्ययो म्याने स्थाने वक्ष्यमाणं, मयोत्तरसूत्रावता-  
रिकायामपि सङ्घेपाद्वल्यते, योगलक्षणपरतया द्वितीयसुग्रमवतारयिष्यति, तत्र युज समाधाविति  
योगलक्षणस्य प्रसिद्धत्वाह्रणान्तराकाङ्क्षैव नाम्नीत्याशङ्क्यं तस्यातिव्याप्तत्वेनादावपाकरोति—  
“योग समाधि स । च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्म” इति, युज समाधावित्यनुशासनत प्रसिद्धो-  
योग समाधि चित्तवृत्तिनिरोध, स च सार्वभौम सर्वासु वक्ष्यमाणासु क्षिप्ताद्यवस्थायु साधा-

परेण ब्रह्मणा माधेकेत्वं यन्तृपात्मन ।

स एव योगो विख्यातः”

“जलमैन्धवयो माम्य यथा भवति योगत ।

तथाऽऽममनमोरैक्य समाधिरिह भण्यते” —

श्यापार्षवचनेर्जावपरयोर्योगस्य साध्यत्वमात्मनमोरैक्यात्मकममाधे माधनत्वमुक्तमतश्च योगनमा-  
धो मन्ध्रेऽप्रतीति कथ तादात्म्येन निर्देश इति चेत् ? न—श्रौपचारिक ईदृशव्यवहारे वाधनाभावात् ।

तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूत समाधिर्न योगपक्षे वर्तते,

भास्यती ।

भूमय = चित्तस्य सहजा अवस्था, सस्कारवशाद् यस्यामवस्थाया चित्तं प्रायश मन्तिष्ठते संव चित्तभूमि, पञ्चविधाश्रितभूमय - क्षिप्ता मूढा विक्षिप्ता एकाप्रा निल्लदा चंति, क्षिप्त-चित्त क्षिप्ता भूमि, तथा मूढाऽऽदय, तत्र यदा सस्कारप्रत्ययधर्मक चित्त तत्त्वसमाधान-चिकीर्षाहीन मद्देवास्थिरं भ्रमति तदाऽप्य क्षिप्ता भूमि, तादृशस्यापि च प्रवल्गगादि-मोहवशास्य चित्तस्य या मूढाऽवस्था सा मूढा भूमि, क्षिप्ताद्विशिष्ट विक्षिप्तभूमिक चित्तम् तत्र कादाचित्क चित्तसमाधान, समाधानचिकीर्षा च तत्त्वज्ञानसमाधानञ्च दृश्यते, अभा-ष्टविषये मद्देव स्थितिगोला चित्तावस्था एकाग्रभूमि, सर्ववृत्तिनिरोधप्राया चित्तावस्था निल्लभभूमि, चित्तसमाधानमेव योग, तस्य सार्वभौमत्वात् पञ्चस्वपि भूमिषु योगसम्भव-स्यात् तत्र प्रवल्गोभमोहादिवशात् कदा चित् क्षिप्तमूढयोर्भूम्यो क्रियचित्तसमाधान भवति न च तत् केवल्यय भवति, यथा-जयद्वयस्य प्रवल्ग्वेपाधीनस्य, यस्तु विक्षिप्ते विक्षिप्तभूमि-ष्टे चेतसि जातो विनेपोपसर्जनीभूत उपसर्जनभाषेन = गौणभाषेनोदित्वरसम्काररू-पण यत्रानद्यो विक्षेपसंस्कार स्थित; तादृशस्य चित्तस्य विक्षिप्तभूमिकस्य समाधिर्पि न मभ्यग् योगपक्षे = कैवल्यपक्षे वर्तते, विक्षिप्तभूमिकस्य समाधान मोपसृज, ततश्च तादृश साधको यदा विक्षेपाभिभूतो भवति तदा प्रमत्तस्तत्त्वज्ञानहीन पृथग्जन इवाचरति,

तत्त्ववैशारदी ।

त्याञ्च योगपक्षाद् दूरोत्पारितत्वमिति न तयोयोगत्वं निषिद्धम्, विक्षिप्तस्य तु कादाचित्कम-द्भुतविषयभ्रमगालिन सम्भाव्येत योगत्वमिति निषेधति—“तत्र” इति । विक्षिप्ते चेतसि समाधि = कादाचित्क मद्भूतविषयस्य चित्तस्य स्थेमा न योगपक्षे वर्तते, कस्माद् ? यतस्त-द्विषयविनेपोपसर्जनीभूत, विषयगन्तर्गतस्य स्वरूपमेव दुर्लभ, प्रागेव कार्य्यक्षणम्, न सत्त्वज्ञानान्तर्गतं यात्र त्रिपुररक्षणावस्थितमुत्समप्यदुराय कल्पत इति भाव, यदि विनेपो-

पातः प्रवल्गवस्यम् ।

उपरतरस्याद् = एकाग्रनिरोधयोर्नाशकत्वाद्, उपसर्जनीभूतता = विक्षेपबहुलता, न गच्छति ।

वार्तिकम् ।

राक्षितस्य धर्म स्वाभाविको न लभ्य द्रवत्ववत् क्षिप्ताद्यवस्थायामपि हि यत्किञ्चिद् वृत्तिनिरो-धोऽभ्येतेन तथा। वल्गव्याम्ववस्थायामु तदक्षणमनिव्याप्तमिति ज्ञेय, कारणा सर्वा चित्त-भूमय ह्याकाश्यामाह—क्षिप्तमित्यादि ।

यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणोति च क्लेशान्, कर्म-  
बन्धनानि श्लथयति, निरोधमभिमुख करोति, स सम्प्रज्ञातो योग इत्या-  
ख्यायते,

भासती ।

यस्त्विति । एकाग्रभूमिके चेतसि जात समाधि सद्भूतमर्थं=पारमार्थिकं तत्त्वं प्रद्यो-  
तयति=प्रख्यापयति, यत्प्रज्ञया पारमार्थिकेहानोपादानविषयेऽन्यथाध्यवसायो जायत इ-  
त्यर्थं, तथा च क्षिणोति क्लेशान् = तत्त्वज्ञानस्य चेतस्युपस्थानादविद्याऽऽदीन् क्लेशान्, स  
योग क्रमतो बन्धनप्रसवान् करोति, क्लेशमूलानाञ्च कर्मणा निवर्त्यमानत्वात् कर्मबन्धन-  
श्लथयति, किञ्च-निरोध सर्ववृत्तिहीनतामभिमुखं करोति, एष सम्प्रज्ञातो योग = एकाग्रभू-  
मिकस्य चेतसन्तत्त्वविषयिणी प्रज्ञा सम्प्रज्ञानम्, तदा प्रहीतुप्रहणग्राह्येषु तदस्थितेदङ्गनता  
भवति, तादृशमसम्प्रज्ञानवान् योग सम्प्रज्ञात इत्यर्थं ।

तत्त्ववैशारदी ।

पसर्जनीभूत समाधिर्न योग कस्तर्हीत्यत आह—“यस्त्वेकाग्रे चेतसि” इति, “भूतम्” इति  
समारोपितमर्थं निवर्त्तयति, निद्रावृत्तिरपि स्वात्मबन्धने तमसि भूते भवत्येकार्थेत्यत उक्त-  
“सद्” इति, शोभनं नितान्ताविर्भूतसत्त्वम्, तम समुद्रेकस्त्वशोभनस्तस्य क्लेशहेतुत्वादिति,  
द्योतनं हि तत्त्वज्ञानमागमाद्वाऽनुमानाद्वा भवदपि परोक्षरूपतया न साक्षात्कारवतीम-  
विद्यामुच्छिनत्ति, द्विचन्द्रद्विद्मोहादिष्वनुच्छेदकत्वाद्वा आह—“प्रे”ति, प्रशब्दो हि प्रकर्ष-  
द्योतयन् साक्षात्कार सूचयति, अविद्यामूलत्वादस्मिताऽऽदीनां क्लेशानां, विद्यायाश्चाविद्योच्छेद-  
रूपत्वाद्विद्योदये चाविद्याऽऽदिङ्गैः समुच्छेदो विरोधित्वात् कारणविनाशाच्चेत्याह—“क्षिणोति  
च” इति, अत एव कर्मरूपाणि बन्धनानि श्लथयति, कर्म चात्रापूर्वमभिमतं, कार्यं कारणोपचा-  
रात्, श्लथयति = स्वकाप्यांद्वादसादयति, वक्ष्यति हि—“सति मूले तद्विपाक” इति, किञ्च,  
निरोधमभिमुखं करोति = अभिमुखीकरोति ।

पातश्लरहस्यम् ।

दग्धवेगवीजस्य यत्कदलीकाण्डजनकन्वसुदाहरणं तद् दाहमहकृतभूविकार स न ज्वल्यो-  
जविकार, तद्तरसाद्यप्रत्यभिज्ञानाद्, भूते = पारमार्थिकं तमस्येव, न विवर्त्तं इत्यर्थं,  
एकाग्रम् = एकमीशमासमन्ताद् गच्छद्रमतं निश्चलीभवति, एकतत्त्वाभ्यासादिति वक्ष्यते,  
कार्यं = अपूर्वं, कारणं = यागादि, तत्र योगशब्दप्रयोगात्,

“श्रुतार्थापत्तिवैका प्रमाण तस्य चेप्यते ।

शब्दैकदेशभावाच्च स्वार्थेष्वगम एव च”, इति भदोक्तेः ।

अपूर्वं श्रुतार्थापत्तिगम्यम्, एवं “सति मूले” अपूर्वं सति, तद्विपाका = जात्यायुर्भोगां,

वार्त्तिकम् ।

यस्यालक्ष्यत्वमुक्तत्वाऽन्त्यभूमिद्वयमेव लक्ष्यमित्याह—यस्त्वेकाग्र इति । यस्तु समाधिरेकाग्रे  
चेतसि वर्त्तमानोऽर्थं ध्येयं वस्तु सद्गत परमार्थभूत प्रकर्षेण द्योतयति साक्षात्कारयति ततश्च  
ज्ञानविद्याऽऽदीन् पञ्च क्षिणोति ततोऽपि च कारणोच्छेदाद्धर्माधर्मरूपाणि बन्धनानि बुद्धिपुरु-  
षदोर्बन्धकारणानि श्लथयति = अदृष्टोत्पादनाक्षमाणि करोति तथा निरोधमसंप्रज्ञातयोगमभिसु-  
खं प्रत्याम्बन्ध करोति परधरायजननेनति शेष, स समाधि सम्प्रज्ञातो योग इति वक्ष्यत इत्यर्थं,  
सम्यक् प्रज्ञायते साक्षात्त्रियते ध्येयमस्मिन्ननिरोधविशेषरूप योग इति सम्प्रज्ञातो योग, यद्यपि  
समाधिदृष्टेनकाप्रज्ञातियारूपं निरोधद्वयरूपयोगद्वयन्याद्भवेव परिमापिष्यते तथाऽपि योग-  
द्वयमङ्गाद्भिन्नोर्भेदविक्षयैव समाधिदृष्टेनोक्तमेवमुत्तरोत्तरसूत्रेऽपि बोध्यम्, स च सम्प्रज्ञातश्चतु-



स च वितर्कानुगतो, विचारानुगत, आनन्दानुगतोऽस्मिताऽनुगत, इत्यु-  
परिष्ठात्प्रवेदयिष्याम, सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसम्प्रजात समाधिः ॥ १ ॥

भासती ।

स इति । वक्ष्यमाणलक्षणकवितर्कानुगतोऽनुगत सम्प्रजात इत्युपरिष्ठात् प्रवेदयि-  
ष्याम' = वक्ष्याम ,

सर्वेति—सम्प्रजातसिद्धौ सम्प्रजातस्यापि निरोधे य सर्ववृत्तिनिरोध स सम्प्रजातो-  
योग इति ॥ १ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

स च सम्प्रजातश्चतुष्प्रकार इत्याह—“स च” इति । असम्प्रजातमाह—“सर्ववृत्ति” इति ।  
रजस्तमोमयी किल प्रमाणादिवृत्ति, सात्त्विकी वृत्तिमुपादाय सम्प्रजाते निरुद्धा, असम्प्रजाते  
तु सर्वाणामेव निरोध इत्यर्थ, तदिह भूमिद्वये समाप्ता या मधुमत्याडयो भूमयस्ता सर्वास्तासु  
विदित सर्वभौम इति सिद्धम् ॥ १ ॥

पातञ्जलरस्यम् ।

निरुद्धेति कृत्वा सम्प्रजातोऽप्युपादेयो, भूमिद्वये = सप्रजातासम्प्रजातरूपे, या इति प्रथ-  
मापह्नुवन्म् ॥ १ ॥

वार्तिकम् ।

विध इत्याह—स चेति । न च वितर्कानुगतादित्रिके साक्षात्कारजनकत्वादिकं साक्षान्नास्त्य-  
विद्यालक्षणमर्कानुगति वाच्यम् ? सवितर्कादिक्रमेणैव साक्षात्कारवृद्ध्या चरमभूमिकायामृतम्भ-  
रप्रजातयेन भूमिकाचतुष्टय एव साक्षात्कारसंबन्धादिति, निरुद्धभूमेरपि लक्ष्यत्वमाह—सर्ववृत्ती-  
ति । सम्प्रजातकालीना साक्षात्काररूपिणी या वृत्ति तस्या अपि वक्ष्यमाणपरचैराग्येण निरोधे  
जायमाने त्वसम्प्रजातयोगोऽइत्यर्थ, वृत्तिनिरोधश्च वित्तस्य वृत्तिसंस्कारशेषावस्था, अभाव-  
स्याधिगतात्संस्कारिणोऽनाप्ररूपत्वाद्, निरुध्यन्तेऽस्यामवस्थायामिति व्युत्पत्तौ, सा चाव-  
स्था संस्कारमात्र परिणामशरा निर्गोत्रहाले संस्कारतारतम्यरूपस्यैव चित्तपरिमाणस्य सूत्र-  
भाष्याम्ना वक्ष्यमाणत्वादिति,

ननु वृत्तिनिरोधो वृत्त्यभावमात्रमेकाप्रताप्रिणोपो वा ? निरोधस्याभावमात्रत्वे वक्ष्यमाण-  
संस्कारजनकत्वानुपपत्तौकाप्रतामात्ररूपत्वे समाधिरूपादङ्गात् सम्प्रजाताच्च भेदानुपपत्ते,

“उक्ताहमो यथा वक्षिद् द्रव्यमालोक्य तास्यजेत् ।

दोषेन ज्ञानमालोक्य तथा बोधं परित्यजे—”

दित्यादिस्मृतित्तु ‘यावद्दृष्टि गत क्षयमिति पूर्वोक्तश्रुतौ चामसम्प्रजातस्य सकलवृत्तिशून्य-  
त्वप्रवृत्तौ,

ननु सम्प्रजातसम्प्रजातयोर्योगबोधोऽस्ययो किं प्रयोजनं “योगाङ्गानुष्ठानादनुद्विधे  
ज्ञानसिद्धिरिति कल्पते” इति मतेन योगाङ्गस्यैव ज्ञानहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात् सम्प्रजातयोग-  
काले ज्ञानस्यैव हेतुत्वं शास्त्रेऽवगमाद् न तु तद्वैतुताया ष्णकालकत्वेन हेतुहेतुमद्भागागम्भ-  
दाह अस्य वा विषयान्तरमन्वागत्यप्रतिरूपप्रतिवृत्तिरूपतया ज्ञानहेतुत्वं सम्प्रजातयोगस्य  
निरुद्धेति भिन्नत्वमेव अर्थेऽतुप्रदण्प्रालोपु तन्म्यतद्जननासमापत्ति” इत्यादिश्रुतिभिर्मन्वनिगणक्षज्ञानस्य  
न त्वसम्प्रजातयोगस्यापि तस्य ज्ञानवत्यत्वाद्, न च ज्ञानोत्पत्त्यन्तरं साधायान्यत्वात् ज्ञान-  
त्वस्यैव तस्यैव चि- यद्वन्त रिमोऽस्यैव सत्यस्य” इत्यादिश्रुतिभिर्मन्वनिगणक्षज्ञानस्य  
ज्ञानहेतुत्वं हेतुहेतुप्रकाशमस्य इति नो ज्ञानत्वेन पुन समागनुपापश्च,

ज्ञानहेतुत्वं—ज्ञाने ज्ञानेति प्रत्यक्षसमागं प्रधायणस्यावश्यकत्वेन तन्नामपि यायाभ्य-  
न्तवृत्तिर्दृष्टुं दुःखं न ज्ञानेन प्रत्यक्षत्वेन योगद्वयस्य फलमस्ति, तथा हि क यदि भाष्य-

तस्य लक्षणाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

भासती ।

तस्येति—अभिधित्सया = अभिधानेच्छया, “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति योगलक्ष-  
तत्त्ववैशारदी ।

द्वितीयं सूत्रमवतारयति । “तस्य लक्षणेति । “तस्य” इति पूर्वसूत्रोपात्तं द्विविधं योगं-  
परामृपति—“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः”, निरुच्यन्ते यस्मिन् प्रमाणादिवृत्तयोऽवस्थ्याविशेषे चि-  
त्तस्य सोऽवस्थ्याविशेषो योगः, ननु सम्प्रज्ञातस्य योगस्यान्यापक्त्वादलक्षणमिदम्, अनि-  
रुद्धा हि तत्र सात्त्विकी चित्तवृत्तिरित्यत आह—“सर्वशब्दाग्रहणाद्”। इति, यदि सर्ववृत्ति-  
निरोधो योग इत्युच्येत भवेदन्यापकं सम्प्रज्ञातस्य, क्लेशकर्माशयपरिपन्थी चित्तवृत्तिनिरोधस्तु  
तमपि सद्गृह्णाति, तत्रापि राजमतामसचित्तवृत्तिनिरोधात् तस्य चातद्भावादित्यर्थः,  
कृतं पुनरेकस्य चित्तस्य क्षिप्तादिभूमिसम्बन्धः ? किमर्थं चैवमवस्थस्य चित्तस्य वृत्तयो-  
पातजलरहस्यम् ।

तमपि = सम्प्रज्ञातमपि, सद्गृह्णाति परिपन्थित्वाविशेषात्,  
प्रीत्यप्रीतिविपादात्मका प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था ।  
वार्तिकम् ।

कार—“सद्वाश्रंतेता वृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिका अत एताः सर्वा वृत्तयो निरोद्धव्या” इति, किं-  
च ज्ञानस्य यथा कर्मक्षयहेतुत्वमस्ति तथा योगस्यापि,

“विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।  
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिराद्”

इत्यादिवाक्यशतेभ्यः, तथा च कर्मक्षयद्वारा ज्ञानस्येवासंप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्व-  
सिद्धं, तत्र चासंप्रज्ञातयोगेनाखिलसंस्कारदाहकेन प्रारब्धकर्माप्यतिक्रम्यत इति ज्ञानाद्विशेषः,  
ज्ञानस्य हि प्रारब्धनाशकत्वे बाधिकाऽस्ति “तस्य तावदेव चिरा”मित्यादिश्रुतिर्जीवन्मुक्तिश्चुति-  
स्मृतयश्च, योगस्य प्रारब्धनाशकत्वे बाधकं नास्ति प्रत्युत “दग्धकर्मचयोऽचिरादि”त्येव स्मर्यते,  
अतः प्रारब्धमपि कर्म कर्मविपाकोक्तप्रायश्चित्तादिवदेवातिक्रम्य भ्रष्टिति, मोचनमेव योगस्य  
फलम्, अन्यच्च योगद्वयेनाखिलसंस्कारक्षये भोगसंस्काराख्यसहकार्यभावात् प्रारब्धं कर्मापि  
यत्फलक्षमं भवति, इदमपि योगफलम्, तदुक्तं मोक्षधर्मे—

“नास्ति साख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलमिति”,

बलं प्रारब्धस्याप्यतिक्रमेण स्वेच्छया शीघ्रमोक्षहेतुः, अपि च वृत्तिनिरोधात्मको योग-  
एव दुःखनिवृत्त्यात्मकमोक्षे माक्षाहेतुः, पुरेपे दुःखस्य चित्तवृत्त्यापिपाधिकत्वाद्, उपाधिनि-  
वृत्तिर्भाषाधिकनिवृत्तौ चरमकारणमतो ज्ञानेन न योगस्यान्यथासिद्धिः, ज्ञानवैराग्यकर्मक्षया-  
दीना वृत्तिनिरोधाख्यचरमकारणद्वारैव दुःखात्यन्तोच्छेदहेतुत्वाद्, वृत्त्यत्यन्तनिरोधस्तु चर-  
मासंप्रज्ञाते भवति, यत्र संस्कारस्यात्यन्तक्षयेण चित्तस्य विलयान्मोक्षो भवति, तथा च द्वार-  
द्वारिभावेनापि ज्ञानस्येव संप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्वं सिद्धम्, असंप्रज्ञातयोगस्य च मा-  
ज्ञानमोक्षहेतुत्वं “तदा द्रष्टुं स्वरूपं स्वस्थान”मिति सूत्रकार स्वयं वक्ष्यति,

“मुक्तिर्हित्वाऽन्यथाभावं स्वरूपेण च्यवस्थितिः”-

रित्यादिवाक्यैरात्यन्तिकस्य स्वरूपावस्थानस्यैव मोक्षत्वादिति दिक् ॥१॥

तदं चित्तभूमिषु लक्ष्यालक्ष्यविवेकपूर्वकं प्रसिद्धस्य योगरक्षणस्यातिन्यासि प्रदर्श्यं यो-  
गलक्षणकाङ्क्षोपपादिता, अतः परं लक्षणपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति—“तस्य लक्षणाभिधित्स-  
ये”ति । तस्य द्विविधस्य योगस्य, उक्तानिन्यासिनिराकरणान्यथाऽनुपपत्त्या सूत्रद्वयेनैव लक्ष-

(१) सर्वशब्दाग्रहणात् सप्रजातोऽपि योग इत्याऽऽख्यायते, चित्तं हि

मान्ति ।

णम्, अत्राप्यत्रिभ्यासिद्धोपहीन न्याय्यम्=अनवयम् प्रस्फुटञ्ज, सर्वेति—सर्वशब्दाग्रहणात्=सर्वचित्तवृत्तिनिर्गमो योग इत्यस्यनात् सम्प्रजातोऽप्युक्तयोगलक्षणान्नर्गतो भवति, सम्प्रजाते योगे तत्त्वज्ञानरूपा वृत्तिर्न निरुद्धा भवेत्, तदन्याश्च निरुद्धा भवन्तीति. चित्तमिति-प्रत्या = प्रकाशस्वभावा प्रकाशाधिका सर्वे बोधा, सा सत्त्वगुणस्य लिङ्गम्, प्रवृत्ति = इच्छाऽदय सर्वांश्चेष्टा, सा च क्रियाशील्यत्र रजसो लिङ्गम्, स्थिति = आद्यस्वरूपा सर्वे सम्कारा सा हि स्थितिशीलस्य तमस्य स्वात्क्षण्यम्, चित्तं एतेषां तत्त्ववैशारदी ।

निर्गच्छत्या ? इत्याद्यद्यु प्रथमं तावदवस्थ्यासम्प्रत्ये हेतुमुपन्यस्यति—“चित्तं हि” इति । प्रत्याशीलत्वात् सत्त्वगुण प्रवृत्तिशीलत्वाद्द्रव्यगुण स्थितिशीलत्वात् तमोगुणम् प्रत्याग्रहणात्तुल्यत्वात् तेषामेवैषि सात्त्विका प्रमादलाववप्रतीत्यादय सूक्ष्मन्ते, प्रवृत्त्या च परितापमोहादयो राजसा, प्रवृत्तिविगमे तमोवृत्तिर्यम स्थिति, स्थितिग्रहणाद् गौरवात्प्रणयैत्यादय उद्वेगान्ते

एतद्दृश्य भवति—एकमपि चित्तं त्रिगुणनिमित्ततया गुणानां च वेपथ्वेण परम्परिस्पर्शै-  
चिद्व्याप्तिविपरिणामं सन्देकानस्थ्यामुपपद्यत इति क्षिप्त्याद्या एव चित्तस्य भूमीर्गथासम्भ-  
णान्तरात्मनः ।

अन्येत्याभिभाष्यताननसिगुनगुणयश्च गुणा -  
इति सात्त्विकीत्यादिमाद—

वातिकम् ।

प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणम्, प्रख्यारूपं हि चित्तसत्त्व रजस्त-  
मोभ्यां ससृष्टमैश्वर्य्यविषयप्रियं भवति,

तदेव तमसाऽनुविद्धमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्योपगं भवति, तदेव

भास्वती ।

त्रिविधगुणधर्माणां लाभाच्चित्तं त्रिगुणम्, प्रख्येति । प्रख्यारूप, चित्तसत्त्वं चित्तरूपेण परि-  
णत मत्त्व यदा रजन्तमोभ्या ससृष्ट = सम्प्रयुक्त विक्षेपमोहबहुलमित्यर्थं भवति, तदा  
तच्चित्तमैश्वर्य्यविषयप्रियम्, ऐश्वर्य्यं लौकिकी प्रभुता तच्च शब्दादिर्विषयश्च प्रियो यस्य ता-  
दृश भवति, तदिति । चित्तसत्त्व यदा तमसाऽनुविद्धं = तामसकर्मसस्काराभिभूत भवति  
तदाऽधर्मादीनाम् उपगम् = उपगतम्, अधर्मादीनां सस्कारविपाकवदित्यर्थं भवति,  
तदेव चित्तमत्त्व यदा प्रक्षीणमोहावरणं सर्वत प्रद्योतमान सम्प्रज्ञातवदित्यर्थं, तथा च रजो-  
मात्रया रजसो मात्रा = कार्यकर परिमाण तयाऽनुविद्धं चित्तसत्त्व धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्योपगं  
तत्त्ववैशारदी ।

चमवान्तरावस्थामेद्वतीरादर्शयति—“प्रख्यारूपं हि” इति । चित्तरूपेण परिणतं सत्त्व चित्त-  
सत्त्वम्, तदेवं प्रख्यारूपतया मत्त्वप्राधान्यं चित्तस्य दर्शितम्, तत्र चित्ते सत्त्वात् किञ्चिद्ने  
रजन्तममो यदा मिथ समे च भवतन्तद्वैश्वर्य्यञ्च विषयाश्च शब्दादयस्ताभ्येव प्रियाणि यस्य  
तत्तत्रोक्तं सत्त्वप्राधान्यात् खलु चित्तं तत्त्व प्रणिधित्सदपि तत्त्वस्य तमसाऽपिहितत्वादि-  
मादिकमैश्वर्य्यमेव तत्त्वमभिमन्यमानं तत्प्रणिधित्यति, प्रणिधत्ते च क्षणमय रजसा क्षिप्यमा-  
णं तत्राप्यलब्धमिति तत्प्रियमात्रं भवति, शब्दादिषु पुनरस्य स्वरसवाही प्रेमा निरूढ एव,  
तदनेन विक्षिप्तं चित्तमुक्तम्, क्षिप्तं चित्तं दशयन् मूढमपि सूचयति—“तदेव तमसा” इति । यदा  
हि तमो रजो विजित्य प्रसृतं तदा चित्तसत्त्वावरकतमं समुत्सारणेऽशक्तत्वाद्भ्रजसस्तमं स्थ-  
गितं चित्तमधर्माद्युपगच्छति, अज्ञानं च विषय्यज्ञानमभावप्रत्ययालम्बनं च निद्राज्ञानमु-  
क्तम्, ततश्च मूढाऽवस्थाऽपि सूचितेति, अनैश्वर्य्यं सर्वत्रेच्छाप्रतीवात, अधर्मादिव्याप्तं-  
चित्तं भवतीत्यर्थं, यदा तु तदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमं पटलं सरजस्कं भवति

पातञ्जलरहस्यम् ।

चित्तं हीति । प्रख्या = प्रकाश, ऐश्वर्य्यम् = अणिमादि, स्वरसवाही = जलस्येव निम्नगा-  
मिता, अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति मत निराह-विषय्यज्ञानमिति । सत्प्रतियोगिकाभावक-  
ल्पनाद् वरं भावकल्पनं लब्धित्यसुरामित्रादिवद्,

“भावान्तरमभावो हि कया चित्तु व्यपेक्षया”

इति भद्रोक्तेश्च, अपगततमं पटलम् = अनावरकम्, विज्ञेया = शान्तघोरमूढशब्दाद्यन्विताः  
पृथिव्यादय, तत्र शान्तो विरञ्ज्यादिशब्द, घोरो व्याघ्रादिशब्द, मूढो मेघादिध्वनि,  
एव स्पर्शं पुत्रवद्विषयनादिषु, एवं रूपं चन्द्रसूर्य्यम्त्रयादिषु, एवं रसो मधुरकटुकपायादिषु, एवं-  
गन्धं कर्पूरलघुनक्तूरिकाऽऽदिषुचैवम्, अविज्ञेयास्तन्मात्राणि भूतमात्राणि भूतमात्रतामा-  
वार्तिकम् ।

आह—“प्रख्यारूपं ही”ति । दिशब्दो वाक्यालङ्कारोऽवधारणे वा, चित्तमत्त्वमिति चित्तस्य  
मत्त्वप्राधान्यप्रतिपादनाय पुनस्क, प्रख्यारूपमिति च तेजसत्त्वव्यावर्तानयोक्तं, तथा च प्र-  
रधान्यभाव चित्तरूपं मत्त्वं स्वोपसर्जनभूताभ्यां रजन्तमोभ्यां संसर्गेण क्षिप्तवस्थायामणि-  
नाद्यैश्वर्य्यं शब्दादिर्विषये चानुरक्तं भवतीत्यर्थं, अतः क्षिप्तवस्थायाम् वृत्तिनिरोधस्य स्वरूपाव-  
स्थानादेतुत्वाद् रागादिभेदापारिपन्थित्वाद्वा न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः, क्षिप्तवस्थायाम्-  
तिव्याप्तिं परिहृत्य मूढावस्थायामपि ता परिहरति—तदेव तमसेति । उपगमुन्मुखं तत्प्रियमि-

प्रज्ञीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनुचिद्ब्रह्म रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यै-  
श्वर्योपग भवति, तदेव रजोलेशमलापेत स्वरूपप्रतिष्ठ सत्त्वपुरुषान्यतारया-  
तिमात्र धर्ममेवध्यानोपग भवति, तत्परं प्रसङ्गयानमित्याचक्षते ध्यायिनः,

भास्वती ।

भवति, धर्म = अहिंसाऽऽदि, ज्ञान = योगजा प्रज्ञा, वैराग्यं = वशीकारव्ययम्, पेश्ये =  
विभ्रूति, एतद्धर्मक भवति चित्तम्, तदेव चित्तसत्त्वरजोलेशमलापेत = रजोलेशकृताद् मलाद्  
चित्तरूपाद् अपनं = निर्मुक्तम्, न हि त्रिगुण चित्तं कदाऽपि रजोगुणहीन भवति, तस्माद्  
मन्त्रेणैवगमन विवक्षित न रजस इति, रजसु तदा सद्वाप्रवाहरूपं विवेकव्यातिगतवि-  
कार जनयति, न च तद्व्यातिप्रयत्नात्तिमुत्पाद्य सत्त्वस्य विकारं मालिन्यञ्च सद्ब्रह्मयतीति  
विवेकम्, स्वरूपप्रतिष्ठ = सत्त्वमात्रप्रतिष्ठम्, सत्त्वस्योत्कर्षकाद्यैव विवेकव्यातिस्त-  
न्मात्रप्रतिष्ठत्वाद् रजोमालिन्यहीनत्वाच्च सत्त्व स्वरूपप्रतिष्ठमित्यर्थं, एवम् बुद्धिम-  
तत्त्वैशारदी ।

चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसङ्क्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता च,

भासती ।

स्वपुरूपान्यताख्यातिमात्रं चित्तसत्त्वं धर्ममेघध्यानोपग भवति, तत् परं प्रसङ्ख्यानमित्याख्यायते योगिभि, विवेकजसिद्धिस्तु-अपरं प्रसङ्ख्यानम्,

बुद्धिपुरूपयोर्विवेकस्य स्वरूपमाह-चित्तीति । चितिशक्ति = पौरुषचैतन्यम्, अपरिणामिनी = सर्वविकारहीना, अप्रतिसङ्क्रमा = कार्यजननाय प्रतिमञ्जारहीना, दर्शितवित्त्ववैशारदी ।

सत्त्वपुरूपान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघपर्यन्तं पर (१)प्रसङ्ख्यानमित्याचक्षते ध्यायिन, चित्तयामानाधिकरण्यं च धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षया द्रष्टव्यम्, विवेकख्यातेर्हान्नेहेतु चितिशक्तेश्चोपादानहेतु निरोधसमाधिमवतारयितु चितिशक्ते साधुतामसाधुताञ्च विवेकख्यातेर्दर्शयति-“चितिशक्तिर”त्यादिना । सुखदुःखमोहात्मकत्वमशुद्धि, सुखमोहाद्यपि हि विवेकिन दृक्खान्तोऽतो दुःखदुःखेयौ, तथा चातिसुन्दरमप्यन्तवद् दुनोति, तेन तदपि हेयमेव विवेकिन, सेयमशुद्धिरन्तश्च चितिशक्तौ पुरुषे न स्त इत्यत उक्त-“शुद्धा चानन्ता च” इति, ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीनि चेतयमाना तदाकारापन्ना कथं विशुद्धा ? तदाकारपरिग्रहपरिवर्जने च कुर्वती कथमनन्तेत्यत उक्तं-“दर्शितविषया” इति, दर्शितो विषय शब्दादिर्यस्य सा तथोक्ता, भवेदेतदेवं यदि बुद्धिवच्चितिशक्तिर्विषयाकारतामापद्यते, किन्तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती, अतदाकारायै चितिशक्त्यै विषयमादर्शयति; तत पुरपदचेतयत इत्युच्यते, ननु विषयाकारां बुद्धिमनारूढायाश्चितिशक्तेः कथं विषयवेदनं विषयारोहे वा कथं न तदाकारापत्तिरित्यत उक्तम्-अप्रतिसङ्क्रमेति । “प्रतिसङ्क्रम. = सचार यचितेनांन्तीत्यर्थं, स एव कुतोऽस्या नांन्तीत्यत उक्तम्-“अपरिणामिनी” इति । न चित्तस्त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणवस्थालक्षण परिणामोऽस्ति येन क्रियारूपेण परिपातञ्जलरहस्यम् ।

धर्मि चित्तम्, प्रयद्बुद्धान वैराग्यम्, अतिसुन्दरं स्वर्गादिमुखम्, “तद्यथेह कर्मजितो लोकक्षीयत एवमेवासुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते” इत्यादिश्रुते स्वर्गादेरन्तवत्त्वश्रवणाद्, “यजन्यं तदनित्यम्” इति व्यासेश्च, “अपाम गोमम्” इत्यादि किञ्चित्कालस्थपरम्, शुद्धा = हे-शकृत्मादिधर्मात्यन्ताभावाधिकरणम्, अनन्ता = प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वसाप्रतियोगिनी, अशुद्धिरन्तश्च पुरपं नास्तीति,

“पुरपात्र परं किञ्चित् सा काष्ठा न्ना परा गति ” इति श्रुते, तस्यामपीति ।

“त्यज धर्ममधर्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजामितत् त्यजे”-

ति श्रुते, उक्तं त्यक्त्वा ज्ञानमपि न्यजेत्यर्थं, त्रिविधेति । धर्मपरिणामो नाम नृत्सुवर्णादेर्ध्वार्त्तिकम् ।

कल्याणैरेव परा काष्ठेति योगिनो वदन्तीत्यर्थं, तथा चैयमेकाग्रता सत्त्वपुरूपान्यताख्यातिरुपिणा द्रष्टृस्वरूपावस्थाने हेतु ईशकृमादिपरिपन्थिनी चेति योगलक्षणाक्रान्तेति भाव, धर्ममेघसमाधिश्च सूत्रकारेणैव ब्रूयते, यद्यप्यस्मिताऽनुगत एव संप्रजातयोगे सत्त्वपुरूपान्यताख्यातिरस्ति न वित्तकानुगततादौ तथाऽप्यनेनैव तेष्युपलक्षणाया एतदङ्गभूतत्वात्तपामिति, निरुद्धावस्थायानपि लक्षणं योजयन्नेव सकारणस्य निरो धग्यस्वरूपमाह-चितिशक्तिरित्यादिना । सप्रनातदाले संसारहेतुत्वादिदोषदर्शनादेरेतरवृत्तिनिरोधो जातस्तस्माच्च सिद्धायां विवेकख्यातिनिष्ठायां विवेकख्यातेरप्यनात्मन्वमाक्षात्कारणात् तत्फलसिद्धेश्च तत्रापि वैराग्यं भवति तत नर्गन्तुनिर्गोष इति प्रक्रिया, तत्र यादृशी विवेकख्यातिनिष्ठा विवेकख्यातिवैराग्ये हेतुन्ता-

सत्त्वगुणात्मिका चैयमतो विपरीता विवेकख्यातिरिति अतस्तस्यां विरक्तं-  
चिन्तामपि त्याति निरुणद्धि, तदवस्थ चित्त सस्कारोपग भवति, स-  
मान्ती ।

पया = दर्शित नाना ज्ञातो बुद्धिरूप प्रकार्यविपयो यथा सा, शुद्धा = गुणमलरहिता, अन-  
न्ता = अन्नत्वारोपगयोग्या च, द्वय = विवेकख्याति सत्त्वगुणात्मिका, सत्त्व प्रकाशशील-  
तत्र चिन्तोऽवभागेऽपग्रहणयोग्य न तु स्वप्रहागम्, तद्रूपा विवेकख्याति परिणामिनी जडा  
चेति अतश्चिन्तो विपरीता हेतुति, पंगेण वैराग्येण तामपि ख्यातिं निरुणद्धि चित्तम्,  
तत्राप्येति चित्त सस्कारोपग = सस्कारमात्रगणे प्रत्ययहीनम् भवति, सोपहृते तु निर्गमे  
तत्रवैशारदी ।

पता नर्ना बुद्धिसंयोगेन परिणमेत चित्तिशक्ति, अमङ्कान्ताया अपि विषयसंवेदनमुपपा-  
दयिष्यते, तन्निर्द्ध चित्तिशक्ति शोभन्ति, विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्त्वात्मिकाऽशोभन्त्यु-  
क्तम् “चित्तं = चित्तिशक्ति, “विपरीता” इति । यदा च विवेकख्यातिरपि हेया तदा कैप-  
ल्यं वृत्त्यन्तराणां दोषबहुल्यानामिति भावः, ततस्तद्देतोर्निर्गोप्यमाधेरवतारो युज्यत-  
इत्यादि—“तत्रवैशारदी” इति । ज्ञानप्रत्यान्मात्रेण हि पंगेण वैराग्येण विवेकख्यातिमपि निरु-  
णद्धाव्यं तत्र निरुणद्धाव्यवृत्तिं चिन्तामपि निरुणद्धाव्यमित्यत आह—“तदवस्थम्” इत्यादि । स—  
पाठः तदवस्थम् ।

निर्वीजः समाधिः, न तत्र किञ्चित् सम्प्रज्ञायत इत्यसम्प्रज्ञातः, द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥

तदवस्थे चेतसि विषयाभावाद् बुद्धिवोध्यात्मा(१) पुरुषः किंस्वभावः(२) ? इति-

भास्वती ।

व्युत्थानमस्कारास्तिष्ठन्ति, तत एव निरोधमङ्ग, तस्माद् निरोधावस्थायां प्रत्ययहीनत्वेऽपि चेत मन्कारमात्रेणावतिष्ठते, कैवल्ये तु सर्वसस्काराणां प्रविलयस्तदा चित्त स्वकारणे प्रधाने विलीयते न च पुनरावर्त्तते, सम्प्रज्ञान लब्ध्वा तदपि निरुध्य यदा प्रत्ययहीना निरुद्धावस्थ्याऽधिगम्यते तदा सोऽसम्प्रज्ञातयोग इति, ध्येयविषयरूपस्य बीजस्याभावाद् निरोध समाधिर्निर्वीज इत्युच्यते ॥ २ ॥

तद्विति—सूत्रमवतारयितु पृच्छति, तदवस्थे = सर्ववृत्तिनिरुद्ध इत्यर्थ, चेतसि सति तत्त्वैशारदी ।

निरोधोऽत्रग्या यस्य तत्तथोक्तम्, निरोधस्य स्वरूपमाह—“स निर्वीज” इति । क्लेशसहित-कर्मानयो जात्याद्युभोगा बीजं तस्मान्निर्गत इति निर्वीज, अस्त्यैव योगिजनप्रसिद्धामन्वर्थो मन्त्रात्मादर्शयति—“न तत्र” इति । उपसहरति—“द्विविध स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध-इती” ति ॥ २ ॥

मम्प्रत्युत्तरसूत्रमवतारयश्चोदयति—“तदवस्थे चेतसि” इति । किमाक्षेपे, तत्तदाकारपरि-पातश्लरहस्यम् ।

यै स्यादिति सूचितम्, अन्वर्थ्या = अनुगतार्था, न तु शब्दमात्रम् ॥ २ ॥

वार्तिकम् ।

स्मारमात्रानुसारि मन्कारमात्ररूपेण प्रशान्तवाहि भवति, सेय प्रशान्तवाहिता स पूर्वोक्तो-निर्वीज समाधि निरोधयोगो न किञ्चित्तत्र योगे ज्ञायत इति विप्रहेणामप्रज्ञातनामा चेति वा-क्यार्थ, अमप्रज्ञातयोगे चित्तबीजस्य मन्कारस्य तत्त्वज्ञानजन्यपर्यन्तन्याशेषतो दाहान्निर्वी-जमना तन्नेति भाव, बीजदाहादेव चाम्य निरोधस्य स्वरूपावस्थितिहेतुतया क्लेशकर्यादि-परिपन्थितया च लक्षणमद्गतिरित्याशय, मुपुस्तौ च निद्राऽऽख्यचित्तवृत्तिसत्त्वान्न सप्रज्ञातलक्ष-णातिव्याप्तिमत्कार्त्वात्निरोधस्य क्लेशादिपरिपन्थित्वाभावाच्च,

एतेन यथाशुनिम्बेदान्तिप्रुवा अमप्रज्ञातेऽपि निर्विकल्पमात्मज्ञान स्वरूपसद्बुद्धिवृत्ति-रूप निष्ठतीति वदन्ति; तदप्रामाणिकत्वेनैतद्भाष्यविरोधेन चोपेक्षणीयम्,

“युञ्जीत योगी निर्जित्य त्रीन् गुणान् परमात्मनि ।

तन्मयश्चात्मतो भूत्वा चिद्रवृत्तिमपि संत्यजेद्”

इति मार्कण्डेयपुराणादावैश्वरयोगेऽपि वृत्तिशून्यत्वावगमाच्च, निर्विकल्पं त्वात्मज्ञानं सप्र-ज्ञातवाल एव भवति शब्दार्थज्ञानविकल्पशून्यस्य सप्रज्ञातकालीनज्ञानस्यैव निर्विकल्पकस्य लयस्य मानन्वाद्, योगद्वयमुपसहरति—द्विविध इति ॥ २ ॥

ननु चित्तवृत्तिनिरोधे कः पुरुषार्थ इत्याकाङ्क्षया योगलक्षणपूरणाय च प्रवर्तमानं योगस्य फलप्रतिपादवं सूत्रमधिवप्रक्षमुपिनोत्थापयति प्रसङ्गादात्मन कौटम्भ्यमपि प्रतिपादयितुम्—तदवस्थ इति ।

( १ ) इन्द्रियवगादिबोधरवरूप ।

( २ ) व्युत्थाने मविषयसृष्टिप्रतिबिम्बाप्रयत्नेन चेतनो निरोधे तदभावेन चैतन्यशून्यो, यदा बुद्धि-शुभुपाधिनाऽविषयाद् बोधभूत्वन्, अन्यदा तदनपकांदात्मप्रकाशमात्रेऽवस्थित इति मंदिर ।



## (१) तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये, व्युत्थानचित्ते तु सति

भाम्बती ।

विषयाभावात् = पुरुषविषयरूपात्मबुद्धेरप्यभावाद्, बुद्धिव्योधात्मा = आत्मबुद्धेर्वोद्देत्यर्थं, पुरुष किम्प्रभाव ? उत्तर—तदेति सूत्रम्, तदा निर्वाजममाधो चितिशक्ति स्वरूपप्रति-  
तत्त्ववैशारदी ।

गतबुद्धिव्योधात्मा खल्वयं पुरुष सदाऽनुभूयते, न बुद्धिव्योधरहितोऽतोऽस्य पुरुषस्य बुद्धिव्योध स्वभाव सवितुरिव प्रकाश, न च सम्कारशेषे चेतसि सोऽस्ति, न च स्वभावमपहाय भावो-  
वर्त्तितुमर्हति,

स्यादेतत्—सम्कारशेषामपि बुद्धिं कस्मात् पुरुषो न बुध्यत इत्यत आह—“विषयाभा-  
वाद्” इति । न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती बुद्धि, विवेकस्यातिविषय भोगो च पुरुषार्थो तो च निरूढावस्थायाना न स्त इति सिद्धो विषयाभाव, सूत्रेण परिहरति—  
“तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्”,

स्वरूप इत्यारोपितं शान्तघोरमूढस्वरूपं निवर्त्तयति, पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनौपा-  
धिक, न तु बुद्धिव्योध शान्तादिरूप, औपाधिको हि स, स्फटिकस्यैव स्वभावस्वच्छधवलस्य  
ज्वाकुमुमसन्निधानोपाधिररुणिमा, न चोपाधिनिवृत्तात्प्रहितनिवृत्तिरतिप्रसङ्गादिति भाव,  
स्वरूपस्य चाभेदेऽपि विकल्प्याधिकरणभाव उक्त इति, अयमेवाथो भाष्यकृता द्योत्यते—“स्व-  
रूपप्रतिष्ठा” इति, तदानीं = निरोधावस्थायाना, न व्युत्थानावस्थायामिति भाव, स्यादेतद्—  
व्युत्थानावस्थायामप्रतिष्ठिता स्वरूपे चितिशक्तिनिरोधावस्थायाम् प्रतिष्ठन्ती परिणामिनी  
स्याद्, व्युत्थाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने व्युत्थाननिरोधयोरविशेष इत्यत आह—“व्युत्थानचित्ते  
पातञ्जलरहस्यम् ।

सवितुरिति व्यतिरेकदृष्टान्त, तस्य परिणामित्वात् पुनस्तदनधिकरणत्वात्,

“सदृशादृष्टसंस्कारा स्मृतिरीजस्य हेतव ”

इत्युक्तिमाधित्याह—न चेति । आरोपे सति निमित्तानुसरण न तु निमित्तमन्तीत्यारोप,  
कार्योन्नेयत्वात्तेषां, निरधिकारे चेतसि सोऽकिञ्चित्कर, भावो धर्मा स्वभावं धर्मं विना  
वर्त्तितुं नार्हतीति, यथा वह्निरौष्ण्यप्रकाशं विना, बुद्धिस्थमर्थं पुरुषबुद्धिश्चेतयते न तु बुद्धिमा-  
यम्, यथा—“पादा स्त्रीपुलक्षणा” इत्यभिधानात्, स्वरूप इति आरोपितरूपं निषेप्रति,  
वार्त्तिकम् ।

ननुसंप्रनातावस्थे चेतसि सति बुद्धिव्योधात्मा बुद्धिविषयकव्योधस्वरूपो बुद्धिमाक्षी  
पुरः प्रिस्वभाव केन रूपेण तिष्ठति किं व्युत्थान इव तदानीमपि प्रकाशरूप एव तिष्ठति वृ-  
त्त्याप्यदृश्याभावादेव तु न पश्यति, अथ वा काष्ठवदप्रकाशरूप एव आत्मा तदा तिष्ठति, व्यु-  
त्थानकाले तु निमित्तविशेषात् प्रकाशरूपेण परिणमते किं वा दशाक्षये दीपवन्नश्यतीत्यर्थं,  
एतेष्व्वाद्यसंज्ञं सूत्रेण सिद्धान्तयति—

“तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्”,

तदाऽसंप्रजातयोगकाले द्रष्टु चितिशक्ते पुरुषस्य स्वरूपं निर्विषयचैतन्यमात्रेऽवस्थान-  
मित्यर्थं, यथा तथापाये स्फटिकस्यालोहिते स्वस्वरूपेऽवस्थानं तथा वृत्तपाये पुरुषस्य वृत्ति-  
प्रतिस्मृत्यान्वे स्वस्वरूपेऽवस्थानमिति भाव, यथा च तदा संस्कारशेषबुद्धेर्भानं न भवति  
तदानीमनूत्रे वस्थाम, तथा च कृत्स्न्य एव पुरुषो व्युत्थान इव तदानीमपि प्रकाशस्वरूप एव  
तिष्ठति, योगलक्षणमप्येतद्देतुनिर्गोपत्वमेव, तत्र च वृत्त्यात्मकदुःखाभाव पुरुषार्थ इति भाव,

तथाऽपि भवन्ती न तथा ॥ ३ ॥

कथं तर्हि ?

दर्शितविषयत्वाद्—

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

भास्वती ।

ष्टा—औपचारिकवैरूप्यहीना भवति यथा कैवल्ये = चित्तस्य पुनस्तथानहीनलये, निर्विकारायाश्चित्तशक्तं कथं पुन स्वरूपप्रतिष्ठेत्याह—व्युत्थिते चित्ते सति स्वरूपप्रतिष्ठाऽपि चित्तिर्न तथेति प्रतीयते ॥ ३ ॥

कथं चित्तिशक्ति स्वरूपाप्रतिष्ठेव प्रतिभासते ? दर्शितविषयत्वाद् “वृत्तिसारूप्यमितरत्र”, पुरपविषया बुद्धिवृत्तय पौरुषप्रकाशेन प्रकाशिता भवन्ति, एवं दर्शितविषयत्वाद् वृत्तिस्वरूप इव प्रतीयते, व्युत्थान इति । व्युत्थाने = अनिरुद्धचित्तताया या वृत्तय तद्विशिष्टवृत्ति, ताभिर्वृत्तिभि सहाविशिष्टा = एकवत् प्रतीयमाना वृत्ति. सत्ता यस्य तत्त्ववैशारदी ।

त्वि” ति, न जातु कृष्टस्यन्त्या चित्तिशक्ति स्वरूपाच्यवते, तेन यथा निरोधे तथैव व्युत्थानेऽपि, न खलु शुक्तिकाया प्रमाणविपर्ययज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोऽयव्ययौ भवत, प्रतिपत्ता तु तथाभूतमप्यतथात्वेनाभिमन्यते, निरोधममाधिमपेक्ष्य सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति ॥ ३ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—“कथं तर्हि” इति । यदि तथाऽपि भवन्ती न तथा, केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थ ? हेतुपदमध्याहृत्य सूत्र पठति—दर्शितविषयत्वाद् “वृत्तिसारूप्यमितरत्र”,

इतरत्र व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तय = शान्तधोरमूढास्ता एवाविशिष्टा = अभिज्ञा वृत्तयो यस्य पुरपस्य स तथोक्त, “सारूप्यम्” इत्यत्र स शब्द एकपत्र्यांय, एतदुक्तं भवति—जपाकुमरुफटिक्यांरिव बुद्धिपुरुषयो सनिधानादभेदग्रहे बुद्धिवृत्ती पुरुषे समारोप्य शान्तोऽस्मि दुखितोऽस्मि मूढोऽस्मीत्यध्यवस्यति, यथा मलिने वपर्णतले प्रतिविम्बित मुख मलिनमारोप्य शोचत्यात्मान मलिनोऽस्मीति, यद्यपि पुरुषसमारोपोऽपि शब्दादिविज्ञानवद् बुद्धिवृत्तिर्यद्यपि पातञ्जलरहस्यम् ।

तत्र श्रुति —“स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नोति”, निरूपादानस्य द्रव्यस्याकाशवशाश्रयाश्रयिभावप्रतिपत्तौ भ्रान्तवृत्तिमत्त्वाविशेषाद् व्युत्थानमेवेति ॥ ३ ॥

तथा भवन्ती कैवल्यरूपाऽपि व्युत्थाने न तथा भेदेनानाभाग्यमानत्वादेकरूपेण, सादृश्यस्य भेदघटितत्वादिति भाव, सुप्ते दर्शणगतमालिन्यमारोप्योक्त मलिनमिति, शोचत्यावार्त्तिकम्

सौख्यं पुरपाथो भाष्यकारेण सूचितो—“यथा कैवल्य” इत्यनेन, कैवल्ये हि दु खनिवृत्तिरेव पुरपाथं इति वक्ष्यति “द्वयं दु खमनागत”मिति सूत्रेणेति, ध्रमेण चरमासप्रज्ञातेश्चोपसस्कारक्षयात् चित्तेन सह वृत्तानामात्यन्तिकनिरोधे मत्यात्यन्तिकं स्वरूपावस्थान मोक्षाख्यमिति, ननु तदानीं दु खाभावेऽन्यथा दु खमस्तीत्यायात तथा चापरिणामित्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति भाष्यकार —व्युत्थानेति । व्युत्थानचित्तदशायां तु चित्तिस्तथाऽपि स्वरूपेण तिष्ठन्ता न तथा नासंप्रज्ञातस्य कैवल्यस्य च समानरूपेत्यर्थ ॥ ३ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—कथं तर्हि” इति । कृष्टम्याऽपि चित्ति केन प्रकारेण तर्हि व्युत्थाने तिष्ठतीत्यर्थ, असंप्रज्ञातापक्षया संप्रज्ञातोऽप्यत्र व्युत्थानं बोध्यम्, अत्र प्रत्युत्तरस्य हेतुपदमध्याहृत्य पठति, दर्शितविषयत्वादिति ।

व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तद्विशिष्टवृत्तिः पुरुषः, (१) तथा च सूत्रम्—  
“एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनमि(२)ति”,

भास्वती।

तादृशो भवति पुरुष, अत्रेदं पञ्चशिखाचार्यसूत्रम्—“एकमेव दर्शनं चैतन्यं ख्यातिर्वृद्धि-  
मेव दर्शनमिति, चिद्रूप पुरुषोपदर्शनं तथा बुद्धिरूपा ख्यातिश्च, एकमविभागापन्नं वस्त्व-  
तत्त्ववैशारदी ।

च प्राकृतत्वेनाचिद्रूपतयाऽनुभाव्यस्तथाऽपि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन् पुरुषवृत्तिरिवानुभव इवा-  
वभासने, तत्र चोपमविपर्ययोऽप्यात्मा विपर्ययवानिवाभोक्ताऽपि भोक्तेव विवेकख्याति-  
रहितोऽपि तत्सहित इवाविवेकख्यात्या प्रकाशते, एतच्च “चित्तेरप्रतिमक्रमायास्तदाकारापत्तौ  
स्वबुद्धिसंवेदनम्” पा०४सू० २२ इत्यत्र “सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तामङ्गीर्णयोः प्रत्ययाविज्ञेयो भोगः”—  
३ पा० ३५ सू० इत्यत्र चोपपादयिष्यते, एतच्च मतान्तरेऽपि सिद्धमित्याह—“तथा । च”(३)  
इति । पञ्चशिखाचार्यस्य सूत्रम्—“एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम्” इति ।

ननु क्रमेक दर्शनं यावता बुद्धेः शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्तिः प्राकृततया जड-  
त्वेनानुभाव्या दर्शनं, ततोऽन्यत् पुरुषस्य चैतन्यमनुभवो दर्शनमित्यत आह—“ख्यातिरेव  
दर्शनम्” इति ।

उदयव्ययधर्मिणी वृत्तिं ख्यातिं लौकिकीमभिप्रेत्येतदुक्तम्—“एकमेव” इति । चैतन्यन्तु  
पुरुषस्य स्वभावो न ख्यातिः, चैतन्यं तु न लोकप्रत्यक्षगोचरोऽपि त्वागमानुमानगोचर इत्यर्थः,  
तदनेन व्युत्थानावस्थायामूलकारणमविद्या दर्शयता तद्वैतुक सयोगो भोगहेतु स्वस्यामि-  
पातजलरहस्यम् ।

स्मानमिति । समारोपोऽपि बुद्धिवृत्तिश्चेत् परिणामित्वादिति भावः, पुप्रकृत्योर्जलदुग्धयोरि-  
वात्तिकम् ।

“वृत्तिमारूप्यमितरत्र” इतरत्र व्युत्थाने चित्तेन सह द्रष्टृवृत्तौ मारूप्यमित्यर्थः, व्युत्थाने  
रि चिन्मप्रतिचिन्मरूपयोर्बुद्धिपुरुषवृत्त्योः सारूप्यं, तदेतद्व्याचष्टे—व्युत्थानेति । इतरत्र व्यु-  
त्थाने चाद्विचिन्म वृत्तयोः दीपस्य शिवा इव द्रव्यरूपा भङ्गुरा अवस्थापरिणामा मूपानिपि-  
षट्प्रततात्रयत् स्वमयुक्तायांकारास्त्रिगुणकार्यत्वात् सुखदुःखमोहाश्रयतया शान्तवोरमूढाख्या-  
भवन्ति ताभिरविशिष्टा अत्रिलक्षणा वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथा, वृत्तिश्च गुणो न भवति  
‘भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरवृत्तिं संरन्धायं सर्पतो’ति साख्यसूत्राद्, भागो विभक्ताशोऽ-  
पिचिन्मगुणोऽस्ति, कुत पुनरपरिणामिनो वृत्तिस्तत्रोक्त-दर्शितविषयत्वादित्यर्थः, बुद्ध्या  
निर्देशितविषयत्वादित्यर्थः, निर्देशनं च स्पारूढविषयस्य प्रतिचिन्मरूपेण चित्याधानम्,

“गृहीतानिन्द्रियैरथानात्मने य प्रयच्छति ।

अन्तःकरणरूपाय तस्मै विष्वात्मने नमः”-

इति चिन्मपुराणादिभ्यः ,

एतदुक्तं भवति—यद्यपि पुरुषश्चिन्मात्रोऽविकारी तथाऽपि बुद्धेर्विषयाकारवृत्तीनां पुरुषे यानि  
प्रतिचिन्मानि तान्नेव पुरुषस्य वृत्तयः, न च ताभिरवन्तुभूताभिः परिणामित्वं, स्फटिकस्ये-  
वातत्त्वतोऽन्यथाभावादिति, तदुक्तं साङ्ख्ये,—जपाम्फटिकयोरिव नोपराग किं त्वभिमानः—

( १ ) प्रथमसूत्र — वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वाद् योगलक्षणमप्यष्टकचित्तवृत्तिनिरोधे  
शब्दस्य चिद्रूपत्वस्यावयवत्वेन तत्त्वक्षणपरव राजनार्त्तगटे तृतीयपुरीयमूलयोगक्त-यस्मिन्नेताग्रतया-  
ऽप्यन्तर्गतेऽर्थादिभ्योऽस्ति स्वस्वावस्थिति, व्युत्थिते च ना तच्छाया भवति तच्चित्तमिति तात्पर्यं ज्ञान-  
प्रदेन ( २ ) वाक्ये सूत्रपदानेतिपदस्योक्ता ।

( ३ ) इत्यन्त्युपगमनेऽपि ।

चित्तमयस्कान्तमणिकल्पं सनिधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति

भावेति ।

व प्रतीयत इत्यर्थं, चित्तमिति । अयस्कान्तमणिर्यथा सांनिध्यादसंस्पृश्याप्युपकरोति तथाऽचित्तं सान्निध्यादेव पुरुषस्य योगापवर्गावाचरति, सांनिध्यमत्रेकप्रत्ययगतत्वं, न च तत्त्ववैशारदी ।

भावोऽपि सूचित इति, तमुपपादयन्नाह—“चित्तम्” इति । चित्तं स्व भवति पुरुषस्य स्वाभिनि-  
इति संबन्धः,

ननु चित्तजनितमुपकारं भजमानो हि चेतनश्चित्तस्येशिता, न चारस्य तज्जनितोपकारसंभवस्तदसंबन्धादनुपकार्यत्वात्, तत्सयोगतदुपकारभागित्वे च परिणामित्वप्रसङ्गादित्यत आह—  
“अयस्कान्तमणिकल्पं सनिधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन” इति, न पुरुषसयुक्तचित्तमपि तु तत्सं-  
निहितं, सनिधिश्च पुरुषस्य न देशत कालतो वा तदसयोगात्, किन्तु योग्यतालक्षणं, अस्ति च पुरुषस्य भोकृशक्तिश्चित्तस्य भोग्यशक्तिस्तदुक्तं—“दृश्यत्वेन” इति । शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थं, भोगश्च यद्यपि शब्दाद्याकारा वृत्तिश्चित्तस्य धर्मस्तथाऽपि चित्तचैतन्ययोरभे-  
दसमारोपाद् वृत्तिमारूप्यात् पुरुषस्येत्युक्तम्, तन्माचित्तेनासयोगेऽपि तज्जनितोपकारभागिता  
पातञ्जलरहस्यम् ।

वात्यन्तसङ्घूर्णत्वादेकमिव दर्शनं भवति, अनुभाव्या दर्शनमिति दृश्यते पुरुषेणेति व्युत्पत्त्या,  
अनादिरिति,

वाचिकम् ।

इति, सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति—“चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदन”मिति,

एनेन मुखदु खमोहगुणकवृत्तिमारूप्याद् व्युत्थाने चित्तिरपि दु खादिमतीव यद्भवति तदेव  
चित्तेर्दुःखभागो दुःखाभ्यवहरणरूपः, प्रतिबिम्बरूपदुःखहानमेव चासंप्रज्ञातस्य फलमिति  
सूत्रद्वयेन निदम्,

ये त्वहं सुखीदुःखीत्यादिप्रत्ययादात्मन एव पारमार्थिकीं वृत्तिमिच्छन्ति त एवं प्रत्या-  
ख्यया, स्वत एव चेदात्मन परिणामास्ताहं मवांयवाचच्छेदेन सर्वदा वृत्तिप्रसङ्गादनिर्मा-  
क्षादिप्रसङ्गः, यदि मनसयोगो निमित्तं तर्हि लाघवादेकेन मनस्त्वेनेव हेतुताऽस्तु; आत्ममन-  
स्तत्त्वयोगानां त्रयाणां हेतुत्वे गौरवाद्, अनुमानं चार्थाकारपरिणामसुखादिकमन्तं करणोपादा-  
नक वाधकाभावे सति तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद् मनसयोगवदिति, भोगे व्यभिचार-  
वारणाय सत्यन्तं, बुद्धे स्वभोकृत्वे च वाधकं कर्तृकर्मविरोधं सूत्रकारो वक्ष्यति, अहं कर्ता  
सुखीत्यादि प्रत्ययास्तु—अहं गौर इत्यादिभ्रमशतान्तं पातित्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिता-  
नोपानुमानस्य वाधका, प्रत्युत—

“प्रकृत्येव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वश ।

य पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति”

इत्यादि स्मृत्युपोद्धलितनोक्तानुमानेनेव वाध्यन्ते देहभित्तात्मसाधकैरनुमानैरहं गौर-  
इत्यादिप्रत्ययवदिति दिक्,

स्वोक्ते बुद्धिपुरपयोर्वृत्तिमारूप्ये पञ्चशिखाचार्यसूत्रं प्रमाणयति—तथा च सूत्रमिति, स्याति-  
बुद्धिदर्शनं पुरुषस्य, इत्यन्तं च सूत्रम्, तथा च ख्यातिग्व दर्शनमित्येकमेवैकाकारमेव दर्शन-  
भ्रमो लोकाणामिति सूत्रार्थः, इतिशब्दश्चान्यो भाष्ययोजनायै पूर्णोय,

ननु सविषयवृत्ते स्फुरणं चेतनसयोगादेव भवतु यथा सजलघटादिप्रकाशं सूर्यसंबन्धात्,  
एतत् किमर्थं चेतनस्य वृत्तिप्रतिबिम्बं वृत्तौ वा वक्ष्यमाणचेतनस्यप्रतिबिम्बं कल्प्यते, मुख्यह-  
जानामीति बुद्धिपुरपयोरेकताभ्रमस्तु परस्परप्रतिबिम्बं चिनाऽपि दूरस्थवनस्पत्योरिव द्रोपव-  
शादेव संभवति तत्त्वार्थं बुद्धिपुरपयोर्वृत्तिमारूप्यमिदिरिति ?

वार्त्तिकम् ।

अत्रोच्यते—

चेतने तावद् बुद्धिप्रतिविम्बमवदयं स्वीकार्यम्, अन्यथा कृटस्थनित्यविभुचैतन्यस्य सर्व-  
संबन्धात्सदैव सर्वं वस्तु सर्वं जायेत न हि सूर्यसंबन्धे सति घटाद्यप्रकाशो दृष्ट इति,  
न चाजानास्यं ज्ञानप्रतिबन्धकं चैतन्ये कल्पनीय, नित्यज्ञानस्य प्रतिबन्धासंभवाद्,  
“दु खानानमया धर्मा प्रकृतेस्ते तु नात्मनः”—

इत्यादिभिरात्मन्यज्ञानप्रतिषेधाच्च, अतोऽर्थमानस्य काटाचित्कृत्वाद्युपपत्तयेऽर्थाकारत्वे  
वार्थग्रहणं वाच्य बुद्धौ तथा दृष्टत्वाद्, बुद्धावपि हि संयोगमात्रम्यार्थग्रहणत्वेऽतीन्द्रियस्या  
प्यर्थस्य बुद्धिप्राप्त्यप्रयङ्गात्, सा चार्थाकारता बुद्धौ परिणामरूपा स्वप्नादौ विषयाभावे  
तत्प्रतिविम्बासंभवात्, पुरुषे च प्रतिविम्बरूपा, विद्यमानवृत्तिमात्रप्राहके पुमि प्रतिविम्बे  
नेवोपपत्तेरिति, न केवलं तर्कादेव चित्ति बुद्धे प्रतिविम्ब कल्प्यते, किंतु—

“तस्मिंश्चिद्वर्षणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टय ।

इमास्ता प्रतिविम्बन्ति सरसीव तद्द्रुमा ॥

यथा सलक्ष्यते रक्त केवल स्फटिको जने ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुष—”

इत्यादिस्मृतिरातैरपीति—

न चं व सम्कारशेषा बुद्धि पुरुषे प्रतिविम्बिता भायादित्यमप्रज्ञातयोगानुपपत्तिरिति—  
वाच्यम् ?

परमाणोरिव वृत्त्यतिरिक्ताना प्रतिविम्बसमर्पणासामर्थ्यस्य फलबलेन कल्पनाद् अनादि  
स्वस्वामिभावस्यैव प्रतिविम्बनिग्रामकतया वक्ष्यमाणत्वानु न परबुद्धिवृत्तेर्भानम्, अत एव  
पुरुषार्थवत्येव बुद्धि पुरुषस्य विषय इति सांख्यमिद्वान्तो विवेकव्यातिविषयभोगौ च पुरु-  
थारिति, यथा च चित्ति बुद्धे प्रतिविम्बमेव बुद्धावपि चित्प्रतिविम्बं स्वीकार्यमन्यथा चैतन्य-  
म्य भानानुपपत्ते स्वयं साक्षात्त्वदर्शने कर्मकर्तृ विरोधेन बुद्ध्यारूढतयैवात्मनो घटादिवज्-  
ज्ञेयत्वाभ्युपगमात्,

तथा च वच्यति सूत्रकारो—“द्रष्टृदृश्योपरकं चित्त मवार्थमिति, बुद्धावात्मप्रतिविम्बमेव  
च तान्निद्रा बुद्धेश्चिदत्रायाऽऽपत्तिरित्यात्माकारतेति प्राहुः,

प्रतिविम्बोपायो विम्बाकारो बुद्धे परिणाम एव स च साक्षिभास्य इति,

एतेन नीरुपत्वाद् बुद्धिपुरषयोरन्योन्यं प्रतिविम्बन न सम्भवतीत्यपास्तम्,

उभयप्रोभयाकार बुद्धिपरिणामस्यैव प्रतिविम्बशब्देनात्र विवक्षितत्वाद् जलादावपि सूर्या-  
द्याकारबुद्धिपरिणामस्यैव सूर्यादिप्रतिविम्बितत्वाच्च, तदेव बुद्ध्यात्मनो परम्परप्रतिविम्बरूपा-  
द्योपादेवज्ञताश्रमोऽह कर्त्ता सुगमं जानामीत्यादिरूप इति, तदेतत्परस्परं प्रतिविम्ब साङ्ख्यका-  
रिकापानिवदाश्रयाभ्यामुक्तं—

“तस्मात्तन्मयोगादचेतन चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणसर्वान् च तथा कर्त्तव भवत्युदासीनम्—”

इति चिद्,

दद्यतर्त्तन्ने बुद्धिबुत्तिसारूप्यमुक्त चेतन्यस्य बुक्तप्राकाररूपम् इदमेव चैतन्यस्यार्थोप-  
रक्त वृत्तिभानं तस्य चाकारोऽय घट इत्यादिरूप एव, अन्यथा वृत्तिमाख्यानुपपत्ते, न तु  
वृत्तिशेषस्य कृशगाकारोऽस्ति घटमह जानामि दु खितोऽहमित्यादिकं तु बुद्धेरैवाकारान्तर-  
पुरषम्यापि गमित्याद् अत्रान्तन्याचेति, तथा च सूत्रकारो वक्ष्यति—“चित्तेरप्रतिमक्रमाया-  
म्याकारादसौ स्वबुद्धिमयेत्यमिति,

ननु वृत्तिदोषो यदि घटोऽसिवात्यन्तभिन्नो न तु चिज्जटात्ममभिभक्तमेकं वस्तु म-  
निरिति तत्र तर्हि तत्तच्चिन्मृत्ताना प्रनिनियतवत्तन्पुदयमात्रयोऽत्ये किं नित्यमक्रमित्याका-

पुरुषस्य स्वामिनः, (१) तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिसम्बन्धो हेतुः ॥४॥

भास्ती ।

दैनिकं सांनिध्यं, देशकालातीतत्वात् पुरुषस्य प्रधानस्य च, तच्च चित्तं दृश्यत्वेन स्वभावेन पुरुषस्य स्वामिन स्वं भवति, मम बुद्धिरित्यवबोध एव तत्स्वभावावधारणे प्रधानम्, प्रवृत्तदृश्यत्वे एव मौलिकस्वरभावौ ततो न तयोर्हेतुरस्ति तत्स्वाभाव्याद् द्रष्टा सह दृश्या बुद्धि संयुज्जीत, पुम्प्रधानयोनित्यत्वात् सयोगोऽनादि, स च सयोगः प्रवाहरूपत्वाद् हेतुमानित्युपरिष्ठाद् वक्ष्यति ॥ ४ ॥

तत्त्वैशारदी ।

पुरुषस्यापरिणामिता चेति मिद्धम्,

ननु स्वस्वामिसम्बन्धो भोगहेतुरविद्यानिमित्तोऽविद्या तु किन्निमित्ता? न खलु निर्निमित्त-कार्यमुत्पद्यते, यथाऽऽहुः “अव्यक्तादिवदविद्याया प्रवृत्तिस्तस्य किंकृता” इति शङ्कामुपसहार-व्याजेनोद्गति—“तस्माच्चित्तवृत्तिबोध” इति । शान्तयोरमूढाकारचित्तवृत्त्युपभोगोऽनाद्यविद्यानिमित्तत्वादनादिसवोगो हेतुः, अविद्यावासनयोश्च सन्तानो बीजाङ्कुरवदनादिति भावः ॥४॥

पातञ्जलहस्यन् ।

“तदाकृत्युपरफाना व्यक्तीनामेकया विना ।

अनादिकाला वृत्तिर्या मा कार्यानादित्ता मता” इत्युक्तेरिति ॥ ४ ॥

वार्तिकम् ।

ह्यायां प्रतिनियतयोरेव चित्वात्मनोरनादि स्वस्वामिभावसंबन्धस्तन्नियामक इति प्रतिपादयति—“चित्तमयस्कान्तेत्यादिना सम्बन्धो हेतुरित्यन्तेन, तत्राप्यादावनादि स्वस्वामिभाव शुक्लोपपादयति—चित्तमिति । यथाऽयस्कान्तमणि स्वस्मिन्नेवाय.संनिधिकरणमात्रात् शल्यनिष्कर्षणाख्यमुपकारं कुर्वन् स्वामिन स्वं भवति भोगसाधनत्वात्, तथैव चित्तमप्यय -सदृशविषयजातस्य स्वस्मिन् मनिधीकरणमात्राद् दृश्यत्वरूपमुपकारं कुर्वन् पुरुषस्य स्वामिन स्व भवति भोगसाधनत्वाद् अतश्चित्तपुरुषयोरनादि स्वस्वामिभाव सम्बन्ध इति शेष,

तत किमित्यत आह—तस्मादिति । तस्मात् स्वस्वामिभावस्य सिद्धत्वात्, स एवा-नादिसम्बन्ध पुरुषस्य चित्तवृत्तिदर्शने हेतुरित्यर्थः, अतो न परचित्तेन परस्य वृत्तिसारूप्य-भवति, कदापि तद्वृत्त्यबोधेन तयो स्वस्वामिसम्बन्धभावाद्,

ननु स्वस्वामिभावस्य कथमनादित्वं स हि भोग्यभोक्तृभावरूपतया प्रलये न तिष्ठतीति ? मैवम्—अभुज्यमानघनेऽपि सुषुप्तस्य स्वस्वामिभावेन स्वत्वस्वामित्वयोरतिरिक्तपदार्थ-त्वात् स्वरूपसंबन्धविशेषत्वाद्वा प्रतियोग्यनुयोगिभाववद्,

अथ वा स्वभुक्तवृत्तिवात्मनावत्त्वमेव बुद्धौ पुरुषस्य स्वत्वमीदृशो भोग्यभोक्तृभाव एव च तान्त्रिकैर्भोग्यभोक्तृयोरयत्वेत्युच्यते, “चित्तवमानो भोग” इति सांख्यसूत्रोक्तस्य सुखदुःखानु-भवरूपभोगस्य पुरुषधर्मत्वादिति, स च स्वस्वामिभावश्चित्तपुरुषयोरनादिरैव स्वीक्रियते,

न च महत्त्वरूपस्य चित्तस्य कार्यतया कथं तद्धर्मस्यानादित्वमिति वाच्यम् ?

अन्त करणस्य दृष्टवत् कार्यावस्थायामेव महत्त्वपरिभाषास्वाकाराद् बीजावन्ना तु प्रवृत्त्यंशत्वरूपा नित्यैव, अन्यथा धर्माधर्मसंस्कारादीनामाश्रयं विना प्रलयेऽवस्थानानुपपत्ते प्रवृत्तिमाश्रयस्य तदाश्रयत्वे तत्कार्यभोगस्यमृत्यादेरपि तन्निरुत्त्वम्यैवौचित्याद् अन्त करणकल्प-नाऽर्थकम्, “अन्त करणधर्मत्वं धर्मादीनामिति साख्यसूत्रस्य यथाश्रुतार्थानुपपत्तिश्चेति,

अथैव बुद्धितत्कारणयोरभयोर्धर्मादिकल्पने गौरवमिति चेद् ? दृष्टानुमारितयाऽप्य गौरवस्य

( १ ) एतेनोक्तार्थनिर्णयमाय यत्वेन चिदुचोऽप्यनर्थादाविवेकः स न समश्चम, शक्यार्थान्तरार्थद्वय-न्यायपरमार्थादाऽऽनर्थात्त्वाद्, राजनार्त्तस्थानत्रत्यग्रन्थेऽपरिणत इतिच्छेदादर्थप्राप्तापिशब्दमद्वयत्वेन ।

ता पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

भासती ।

ता इति । वृत्तयः पञ्चतय्यः = पञ्चविधाः, तथा च ता क्लिष्टास्त्वया अक्लिष्टा इति द्विधा, क्लेमेति । क्लेशोऽेतुका क्लेशा = अविद्याऽऽद्य, ये विपर्यस्तप्रत्यया क्लिश्नन्ति ते क्लेशा, तन्मयास्मन्मूलाश्च वृत्तयः क्लिष्टा, ताश्च कर्मस्कारमञ्जयम्य क्षेत्राभूतास्मन्निपरीता अक्लिष्टा-वृत्तयो विपेकख्यातिविषया, विवेकेन चित्तस्य निवृत्तिस्ततस्मादद्या वृत्तयो गुणाधिकार-विशेषितयो गुणवृत्तौ च क्लेशा, अतो गुणनिवृत्तिका ख्यातिविषया वृत्तयोऽक्लिष्टा, विवेक-विषया मुग्धा अक्लिष्टा वृत्तयः, विपेकस्य निर्वर्तिका अन्या अपि वृत्तयोऽक्लिष्टा, ताश्च क्लिष्टप्रवाहपतिता, अभ्यासवेराग्याभ्या विच्छिन्ने क्लेशप्रवाहे परमार्थविषया वृत्तयो जा-यन्त इत्यर्थः, तत्राऽक्लिष्टचित्तरेष्वपि क्लिष्टा वृत्तयः उत्पद्यन्ते, यथोक्त—“तच्छिद्रेषु प्रत्य-यान्तराणि सस्कारेभ्यः” इति,

तत्त्ववैशारदी ।

म्यादेतत्—पुरुषो हि सक्य उपदिश्यते, न च वृत्तिनिरोधो वृत्तारविजाय गम्यो, न च महद्भेगापि पुरायापुंरलमिमा कश्चित् परिगणयितुम्, असङ्ख्याताश्च कथं निरोद्धव्या इत्या-जद्वयं तामामियत्तास्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति—“ता पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य” इति, “वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टा”, वृत्तिरूपोऽवयव्येकस्त्वस्य प्रमाणादगोऽवयवा पञ्च तनस्तदयत्रा पञ्चतयो पञ्चावयवा वृत्तिर्भवति, ताश्च वृत्तयश्चेत्रमेत्रादिवृत्तभेदाद् बहु इति बहुवचनमुपयत्तम्, एतदुक्तं भवति—चैत्रो वा मंत्रो वा ऽन्यो वा कश्चित् सर्वेषामेव तेषां पञ्च पञ्चतय्य एव, नाधिका इति, “चित्तस्य” इति चैकवचनं जात्यभिप्रायम्, चित्ता-नामिते तु ऽऽद्यम्, तामामान्तरविशेषमनुष्ठानोपयोगिनं दर्शयति—“क्लिष्टाऽक्लिष्टा” इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

“तमो मोदो मतामोहस्ताभिमो ह्यन्धर्मज्ञक ।

अविद्या पञ्चपदां सा प्रादुर्भूता महात्मनः” ॥

इति सिन्धुराणोपमाश्रित्याह—तामामिति । अविद्याऽऽद्य पञ्च पञ्चाणोव पञ्चाणि यस्या, ह्यन्धर्मज्ञत्वं तद्गुणमविज्ञानो बहुवीहि, ते पञ्च, क्लेशा इति परिमाणा प्राणिना क्लेशहेतुत्वाद्वा, वार्तिकम् ।

प्रानातिक्त्वाद्, यथा हि परमाणुपर्यन्तमेव घटे पाकेन रूपं जायते तद्वदभङ्गे च तेषुभिव-दान्तरं तद्रूपकं भवति तथैव प्रकृतिपर्यन्तमेव बुद्धौ धर्मादिकमुत्पद्यते तद्रुद्विनाशे च तत्प्रकृ-तिभिः तादृशपर्यायैर्देव बुद्धयन्तरमुत्पाद्यते कारणगुणप्रक्रमादिति दिक् ॥ ४ ॥

कृत्यादिलक्षणा अपि वृत्तयः सन्तीत्यागामिसूत्रस्य न्यूनता परिहर्तुं चित्तस्येत्यन्तं पूर-वित्त्वोत्तरसूत्रमवतारयति—ता पुनरिति । चित्तस्य बहुवृत्तिरूपे सत्यपि ता निरोद्धव्या वृत्तयः क्लिष्टाऽक्लिष्टरूपा वच्यमाणा पञ्चतय्य एतेति सूत्रेण महान्वयः, प्रमाणादिरूपवच्यमाणवृत्तिप-ञ्चविशेषेण च तत्राङ्गात्मन्यवृत्तीनां निरोधमिदिरिति भावः,

“वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टा”, ये प्रमाणादिलक्षणव्यापारैः चित्तं जीवति ते तद्रुत्त-य उन्मन्ने द्विवर्तना मान्नात्विच, क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च क्लिष्टाऽक्लिष्टा निरोद्धव्या वृत्तयः क्लिष्टा-वा अक्लिष्टा वा भवन्तु वच्यमाणा पञ्चतय्यः पञ्चप्रकारा एतेति सूत्रार्थः, वृत्तीनामसंख्यव्य-क्तिन्याऽवयवाऽस्त्वानुसप्तत्या तयो लक्षणाऽत्र प्रकारवाचित्वात् “ता पञ्चरा वृत्तयः” इत्या-गामिभार्यादिति क्लिष्टावक्लिष्टाया अपि हेत्यन्वयप्रतिपादनाय क्लिष्टाऽक्लिष्टाविभागप्रदर्शनं, तत्र चार्थं शब्दोऽक्लिष्टा उक्त्याय क्लिष्टा निरोद्धव्यास्ततस्मा अपि परंपरागतेति,

क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः, ख्यातिविषया गुणा-  
धिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः, क्लिष्ट(१)प्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः, क्लिष्टच्छि-  
त्त्ववैशारदी ।

अस्य व्याख्यानमाह—“क्लेशहेतुका” इति । क्लेशा = अस्मिताऽऽद्यो हेतवः = प्रवृत्तिकारणयामा-  
वृत्तीनां तान्तर्योक्ता, यद्वा पुरुषार्थप्रधानस्य रजस्तमोमयीना हि वृत्तीनां क्लेशकारित्वेन क्लेशा-  
यव प्रवृत्तिः, क्लेशः = क्लिष्ट तदासामस्तौति क्लिष्टा इति, यत एव क्लेशोपार्जनार्थममृषां-  
प्रवृत्तिरत एव कर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूता, प्रमाणादिना खल्वयं प्रतिपत्ताऽर्थमप्रमाय  
तत्र यत्को द्विष्टो वा कर्माशयमाचिनोतीति भवन्ति धर्माधर्मप्रसवभूमयो वृत्तयः  
द्विष्टा इति । अक्लिष्टा व्याचष्टे—“ख्यातिविषया” इति । विधूतरजस्तमसो बुद्धिसत्त्वस्य प्र-  
ज्ञान्तवाहिन प्रज्ञाप्रमाद ख्याति, तथा विषयिण्या तद्विषय सत्त्वपुरुषविवेकमुपलक्षयति, तेन  
सत्त्वपुरुषविवेकविषया यतोऽत एव गुणाधिकारविरोधिन्य, कार्यारम्भण हि गुणानामधि-  
कारो विवेकख्यातिपर्यवसानं च तदिति चरिताधिकाराणा गुणानामधिकारं निरन्धन्तीत्य-  
तन्ता अक्लिष्टा प्रमाणप्रभृतयो वृत्तयः,

व्यादेतद्—वीतरागजन्मादर्शनात् क्लिष्टवृत्तय एव सर्वे प्राणभृत, न च क्लिष्टवृत्तिप्रवाहं  
भविमुर्हन्त्यक्लिष्टा वृत्तयो, न चामृषा भावेऽपि कार्यकारिता, विरोधिसञ्चयापातित्वात्,  
नन्मान क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोधस्ताया च वंराग्येण परंणेति मनोरथमात्रमित्यत आह—  
“क्लिष्टप्रवाह” इति । आगमानुमानाचार्योपदेशपरिशीलनलब्धजन्मनी अभ्यासवैराग्ये  
क्लिष्टच्छिद्रम् = अन्तरः, तत्र पतिता स्वयमक्लिष्टा एव यद्यपि क्लिष्टप्रवाहपतिताः, न खलु  
पातञ्जलरहस्यम् ।

प्रतिपत्ता = अधिकारी, न च मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य, सक्तो रागी, चिनोति रागद्वेषप्रयुक्ता-  
सत्प्रमाणि कर्गोतीत्यर्थ, ख्यातिरिति । सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानं सत्त्वपुरुषविवेकमिति पुरुषप्रति-  
योगिकमत्त्वानुयोगिकभेदज्ञानं न्तम्भ पिशाचो नेतिवत्, पुरुषसाक्षात्काराभावेऽपि भेदधी  
“प्रवृत्तिपुरषयोगा नित्यानुमेया ” इति सिद्धान्ताद्, “वीतरागजन्मादर्शनादि”ति न्या-  
वात्तिकम् ।

“सत्त्वेनान्यतमे ह्यन्यात्मत्त्वं सत्त्वेन चैव ही”-

ति स्मरणान्, द्विष्टा व्याचष्टे—क्लेशहेतुका इति । त्रिगुणात्मकतया सर्वाणामेव वृत्तीना-  
प्रवृत्त्येन क्लिष्टाऽक्लिष्टाविभागो नोपपद्यत इत्यत क्लेशसबन्धविशेषपरतयेत्यं व्याख्यायते,  
अत्र च हेतु प्रयोजन, क्लेशश्चात्र मुख्य एव प्रायोऽदुःखाख्य, तथा च क्लेशहेतुकाः दुःखफलिका-  
विषयाकारवृत्तय इत्यर्थ, क्लेशजनकत्वं हेतु-कर्मत्यादि । कर्माशयप्रचयानां धर्माधर्मवामनास-  
सृष्टानां क्षेत्रीभूता आलम्ब्यनाभूता क्लिष्टा इत्यर्थ, विषयाकारवृत्तिजन्यतृष्णाऽऽद्यभिहतस्तद्धा-  
नार्ह यतमान परपीडाऽनुग्रहाभ्या धर्माधर्मावुपचिनोति, ततश्च दुःखधारा भवतीति भाव, अ-  
क्लिष्टा व्याचष्टे—ख्यातीति । अक्लिष्टा अक्लेशफलिका, ताश्च गुणाधिकारविरोधिन्य गुणानां-  
सत्त्वशादीनामधिकार । कार्यारम्भणं तद्विरोधिन्योऽविद्याकामकर्मादिरूपकारणानाकृत्वान्, ख्या-  
तिविषया विवेकख्यातिवद्वदा इत्यर्थ, ख्यातिसाधनस्यापि सप्रहाय विषयपदमिति,

ननु सूत्रकारेण तामसीना मात्त्विकीना च द्विविधानामेव वृत्तीनां निरोद्धव्यत्वमुक्तं न तु  
राजर्मानां द्विष्टाद्विष्टस्यमिश्रवृत्तीनामिति । न्यूननेत्यादाद्वय मिश्रवृत्तीनामुक्तास्त्वेवान्तर्भाव-  
साह—इष्टप्रवाहेति । द्विष्टेऽपीभूता अपि अक्लिष्टरूपास्तदनाः, यद्यपि क्लिष्टच्छिद्रेषु गन्ति

(१) अत्र यद्विख्यादिना यागवात्तिकारायेकं केनाप्याभिज्ञं तदेव न मन्यक्, साधारणदर्शनामा-  
यानत्र मात्त्विकानामवृत्तिनिरोधोक्तिदर्शनेन राजमवृत्तेरनिरोधयानाभ्रमो मा भूदित्येवदर्धं वात्तिककृता नयो-  
ना न त्ववधार्य, विजातीयप्रवाहपटिका वृत्तय पश्युदन्ता, किंत्व हेगामभेदात् न राजस्य एव केवल-  
द्विष्टा प्रत्युत मात्त्विकीनामपि वृत्तीना तथात्वं दुर्निवार, परिणामतापत्यादिसन्नेषेण तथैवोपपादनादिति ।



द्रेष्वप्यङ्घ्रिक्लिष्टा शयन्ति, अङ्घ्रिक्लिष्टेषु क्लिष्टा इति,

तथाजातीयका संस्कारा वृत्तिभिरेव क्रियन्ते संस्कारेश्च वृत्तय इत्येव वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्त्तते, तदेवम्भूतचित्तमवसिता(१)धिकारमात्मक-  
रूपेण व्यवतिष्ठते प्रलय वा गच्छतीति, ताः क्लिष्टाश्चाङ्घ्रिक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः५॥

भावती ।

नोति । तथाजातीयका = द्विष्टजातीया अङ्घ्रिष्टजातीया वा संस्कारा वृत्तिभिरेव क्रियन्ते, वृत्तीनामपरिदृष्टावस्था संस्कार, संस्कारस्य च बुद्धभावः स्मृतिवृत्ति, तथा च प्रमाणादिवृत्तीनामपि निपादका संस्कारा, एवमिति । वृत्तिभिः संस्कारा, संस्कारेभ्यश्च वृत्तय इत्येव वृत्तिसंस्कारचक्रं निरन्तरमावर्त्तते, तदिति । अवमिताधिकार = निष्पन्नस्य चित्तासत्त्वं, शेषं दलदयं प्राग्ब्याख्यातम्, धर्मेमेवध्याने सत्त्वमात्मरूपेण व्यवतिष्ठते नैवल्ये च प्रलय गच्छतीति ॥ ५ ॥

तत्त्वैशारदी ।

शालग्रामे किरातशनसूत्रेण प्रतिवसन्नपि ब्राह्मण किरातो भवति, अङ्घ्रिक्लिष्टेष्विति निर्दर्शनं, द्विष्टाऽन्तर्चित्तयो च द्विष्टाभिरनभिभूता अङ्घ्रिक्लिष्टा स्वसंस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टा एव तावदभिभवन्तान्याह “तथाजातीयका” इति । अङ्घ्रिक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरङ्घ्रिक्लिष्टा संस्कारा इत्यर्थं, तद्विद्वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्त्तत आनिरोधममात्रे, तदेवम्भूतं चित्तं निरोधावस्थसंस्कारशेषं भूत्वाऽऽत्मरूपेण व्यवतिष्ठत इत्यापातत, प्रलय वा गच्छतीति परमार्थत, पिण्डादित्य सूत्रार्थमाह—“ता” इति । पञ्चपेत्यर्थं कथनमात्रं न तु शब्दवृत्तिव्याख्यानम्, तत्रैव प्रकाशं स्मरणान् ॥ ५ ॥

पातजलरहस्यम् ।

यमुग्रम्, प्रानगगा ज्ञेयाद्यनप्रिकाणि, तेषां निरप्रिकारत्वाज्जन्माभाव इति सूत्रार्थं, आगम इति । आगम इत्यनेन श्रवणम्, अनुमानं = मननम्, आचार्योपदेशो ब्रह्मनिष्ठोपदेश, “उपदेशं यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्प्रदर्शनम्”

इति स्मृतिनिर्दिष्टायामनं वा परिशीलनममृदावृत्ति, तन्मन्त्रपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति चायमन्वय इति—न गच्छति ॥ ५ ॥

वार्तिकम् ।

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

तत्र—

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

इन्द्रियप्रणालिक्रिया चित्तस्य बाह्यवस्तुपरागात् तद्विषया सामान्यवि-  
मास्रती ।

“प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः” इति पञ्च वृत्तयः हिष्टा भवन्ति, अहिष्टा-  
वा भवन्ति, चित्तस्य प्रवर्त्तकनिवर्त्तकत्वस्वभावाद्, यथा-रक्तं हिष्टं वा प्रमाणं हिष्ट-  
रागद्वेगनिवर्त्तकं प्रमाणमहिष्टम् ॥ ६ ॥

इन्द्रियेति । चित्तस्य बाह्यवस्तुपरागाद् = इन्द्रियबाह्यवस्तुभिः फृतादुपरागात्, त-  
त्त्ववैशारदी ।

ता स्वस्वजाभिर्दृशति—“प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः”,  
निर्देशे यथावचनं विग्रहं, चायं दृष्टं ममाम् इतरेतरयोगः, यथा—“अनित्याशुचिदु-  
खानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मस्यातिरविद्या” इत्युक्तेऽपि न दिङ्मोहालातचक्रादिविभ्रमा-  
च्युद्यन्तं पद्ममिहापि प्रमाणाद्यभिधानेऽपि वृत्त्यन्तरसद्भावज्ञानं न व्युद्स्येतेति तन्निरा-  
मात्रं वक्तव्यं—“पञ्चतयम्” इति । एतावत्यं पञ्च वृत्तयो नापरा. मन्तीति दर्शितं भवति ॥६॥

तत्र प्रमाणवृत्तिं विभजन् सामान्यलक्षणमाह—“प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि”,  
अनधिगततत्त्वबोधे पौरुषेयो व्यवहारेहेतुः प्रमा, तत्करणं प्रमाणम्, विभागवचनं च न्यून-  
धिक्यमट्टस्याव्यवच्छेदार्थम्, तत्र सकलप्रमाणमूलत्वात् प्रथमतः प्रत्यक्षं लक्षयति—“इन्द्रिये-  
नि । “अर्थस्य” इति ममारोपितत्वं निषेधति, “तद्विषया” इति बाह्यगोचरतया ज्ञानाकारगो-  
चरत्वं वारयति, चित्तवर्त्तनो ज्ञानाकारस्य बाह्यज्ञेयसंबन्धं दर्शयति—“बाह्यवस्तुपरागाद्”  
इति । व्यवहितस्य तदुपरागे हेतुमाह—“इन्द्रियप्रणालिक्रिया” इति । सामान्यमात्रमर्थ-  
इत्येके, विशेषेण पुत्रेत्यन्ये, सामान्यविशेषतद्वच्छेत्परं वादिनं प्रतिपन्नास्तन्निरासायाह—  
“सामान्यविशेषात्मनः” इति । न तद्वत्ता, किन्तु तादात्म्यमर्थस्य, एतच्च “एकान्तानभ्युप-  
गमाद्” इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते, अनुमानागमविषयात् प्रत्यक्षविपर्ययं व्यवच्छिनत्ति—  
पातञ्जलरहस्यम् ।

निर्देश इति । लक्षणसूत्रं, उत्तरे, तत्र यथावचनं यथासंख्यं यथालिङ्गं च विग्रहं, तेन प्रमा-  
णानि च विपर्ययश्च विकल्पश्च निद्रा च स्मृतिश्चेति ममाम्, अविद्येति । अयोगव्यवच्छेद,  
तेनालातचक्रादीनां ग्रहणम् ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिवर्गाणां प्रमाणप्रमेयादीनां जडत्वेन हानोपादानादिव्यवहाराश्रितधीना इत्याह—  
अनधिगततत्यादि-प्रमेत्यन्तेन, तत्करणं तद्व्यञ्जकम्, “त्रिविधं प्रमाणमाख्यातमि”त्युक्तियोजना-  
याह—विभागवचनमिति । सामान्यमित्येके = भाट्टादयः, यद्यपि त्वक्चक्षुषोर्द्वयप्राहकत्वात्  
सामान्यमात्रं न गृह्यते; तथाऽपि द्रव्यतादात्म्येन ग्रहणम्, आकृतिस्तु “क्रियाऽर्थत्वाद्” इति  
सूत्रे निर्णयितम्, विशेषेण पुत्रेत्यन्ये = दौढा, नेषा क्षणिकस्वलक्षणमात्रस्वीकाराज्जातेरस्वीकृति,  
असङ्गं क्षणान्तरक्षणावर्तित्वं क्षणिकत्वं, सामान्यविशेषतद्वच्छेत्ता इत्यपरं = नेयायिका “जा-  
त्याकृतिव्यनय एतार्थः” इति स्वीकृतं, स्वमतमाह—तद्येति । तादात्म्यमिति । भेदानुपमर्द-  
वात्तियन् ।

पूर्वसूत्रेण सह योजनार्थं ता हिष्टाश्चाहिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तय इति पूरयित्वात्तरं सूत्रं पठति—  
प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः, सुगमं सूत्रम् ॥ ६ ॥

तत्रेति पूरयित्वात्तरसूत्रमवतारयति—तत्र, तासु वृत्तिषु मध्ये—

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि, अनधिगततत्त्वबोधे प्रमाः तत्करणं प्रमाणमिति प्रमाण-  
सामान्यलक्षणं सुगमत्वादहन्त्वेव विभागं हृत्, परांक्तानि चंतराणि प्रमाणान्येष्वेवान्त-

शेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्ष प्रमाणम्,  
फलमविशिष्टं. पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः, बुद्धे प्रतिस्वेदी पुरुष इत्यु-

भासती ।

द्विपया = बाह्यवस्तुविपया, बाह्यज्ञानाकारत्यर्थे, इन्द्रियप्रणालिकेति । इन्द्रियव्यवहि-  
तस्यापान्द्रियप्रणालिक एवोपराग इत्यर्थे, या वृत्तिरूपघते तत् प्रत्यक्ष प्रमाणम्, सा  
हि प्रत्यक्षवृत्ति सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना, सामान्य = शब्दादिभि-  
कृतयद्भूतो जात्यादिवैदुव्यक्तिसममेतभूतो मानसो गुणवाचिपदार्थ, विशेष = प्रतिव्यक्ति-  
गतो वास्तवो गुण, सामान्यपदार्थ शब्दादिस्ङ्केतमात्रगम्य, विशेषस्तु—शब्दादिस्ङ्केत-  
विनाऽपि गम्यते, अर्थस्तु—सामान्यविशेषात्मा तादृशगुणममेतभूतं वाद्य वस्तुत्रेच, तथा-  
भूतस्यार्थस्य वा विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिस्तत् प्रत्यक्षं प्रमाणम्, प्रत्यक्षेण वास्तवगुणा-  
एव प्रधानतो गृह्यन्ते, जातिमत्ताऽऽदि सामान्यगुणप्रतिपत्तौना तत्राप्रधान्यमित्यर्थे,  
फलमिति । प्रमाणव्यापारस्य फलम्, द्रष्टा सह, अविशिष्ट = अविक्त, “अह बोद्धा”  
तत्त्ववैशारदी ।

“विशेषावधारणप्रधाना” इति । यद्यपि सामान्यमपि प्रत्यक्षे प्रतिभासते तथाऽपि विशेष-  
प्रत्युपमर्जनीभूतमित्यर्थे, एतच्च साक्षात्कारोपलक्षणपरम्, तथा च विवेकख्यातिरपि लक्षिता  
भवति, फलविप्रतिपत्तिं निराकरोति—“फलं पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः” (१) इति । ननु पुरुषवर्ती  
पातजलरहस्यम् ।

नाभेदार्थद्वितुस्तादात्म्यम्, यथा घटवदत्वयोः, अथ घट इति च प्रतीते, बुद्ध्यात्मकमिति । बुद्धिश्चि-  
त्तवृत्तिमद्विनाभूतम्, तथा च केनेऽपि तच्छ्रुति -प्रतिबोधविदितमिति, बुध्यते ऽनेनेतिवद्,  
वार्तिकम् ।

भाष्यार्जान्वाजय इति, प्रत्यक्ष व्याचष्टे—इन्द्रियेति । इन्द्रियाण्येव नाडी चित्तसचरणमार्गे  
त बुद्ध्य नद्गोलाकारा बाह्यवस्तुपूरकस्य चित्तस्येन्द्रियमाहित्येनैतार्थाकार परिणामो-  
भक्तिः तेषाम्य चित्तस्य शब्दपेक्ष्याधारकारताया नयनादिगतपित्ताद्यन्वयव्यतिरेकाम्या-  
नतो म्याश्रित्तिषु च उपादीनामपि कारणत्वं शास्त्रेषूच्यते, अत्रोपरागादित्यन्तेन बाह्यवृत्ते  
यन्मात्रं दर्शितं न तु तदक्षणे प्रवेदनीयम्, आत्मादिप्रत्यक्षाव्यापनादीवरप्रत्यक्षाव्यापना-  
द्य, तस्यावन्वत्वाद्, अर्थस्येत्यनेन समारोपितत्प्रतिषेधान्न त्रिपर्ययेऽतिव्याप्ति, विशेषाव-  
धारणप्रधानेति विशेषणादनुमानागमयोर्व्यावृत्ति, स्मृतिव्यावर्तनाथ—तद्विषयेति । उपरक्त-  
वस्तुविषयेऽर्थे, सामान्यविशेषाभ्यामत्यन्तभिन्न एवार्थ इत्येतन्निरामायोक्तं सामान्यवि-  
शेषात्मन इति । अनेन चावयवी न निगृह्यते किं तत्रवयप्रिति सामान्यविशेषयोरविभागल-  
क्षणादान्दन्मुक्त पश्चादवयविव्यवस्थापनादिति,

‘अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्य स्थितो हृदि’,

‘वदनाया अनन्ताश्च तद्वयोऽव्ययमायिनाम’-

परिष्ठादुपपादयिष्यामः, २

भास्वती ।

इत्यात्मक इत्यर्थं, पौरुषेय = पुरुषप्रकाश्यश्चित्तवृत्तिबोध, यत् पुरुषो बुद्धे प्रतिषेधेद्वी = प्रतिषेधेदनेतुः, तत् पुरासङ्कीर्णनापि पुरुषेण बुद्धिबोध, पुरुषस्य प्रतिषेधेदित्वमुपरिष्ठाद् द्वितीये पादे प्रतिपादयिष्यामः,

तत्त्ववैशारदी ।

बोध कथं चित्तगताया वृत्ते फलं, न हि खदिरगोचरव्यापारेण परशुना पलाशे छिदा क्रियत-इत्यत आह—“अविशिष्ट” इति । न हि पुरुषगतो बोधो जन्यतेऽपि तु चैतन्यमेव बुद्धिदर्प-णप्रतिविम्बित बुद्धिवृत्त्याऽर्थाकारया तदाकारतामापद्यमानं फलम्,

(१) तच्च तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं = बुद्ध्यात्मकं, वृत्तिश्च बुद्ध्यात्मिकेति सामानाधिख्याद् युक्त प्रमाणफलभाव इत्यर्थः, एतच्चोपपादयिष्याम इत्याह—“बुद्धे प्रतिषेधेदी” इति ।

प्रत्यक्षानन्तर प्रवृत्त्यादिलिङ्गकध्रुवबुद्धयनुमानप्रभवसवन्धदर्शनसमुत्पत्तयाऽऽगमस्या-पातञ्जलरहस्यम् ।

व्यक्तिं विना जाते, चित्तवृत्तिं विना फलचैतन्याग्रहाद्, अनुमानोपजीवित्वादागमस्य प्रत्य-क्षानन्तरमिति संगतिमाह—प्रवृत्त्यादीति ।

अयमर्थः—गामानय शुद्धं दण्डेनेत्युत्तमबुद्धेनोक्ते मध्यमबुद्धस्य गवानयने प्रवृत्तिं दृष्ट्वा व्युत्पित्तुर्धालोऽनुमिनोति—अभ्यंषा प्रवृत्तिरिष्टसाधनादिज्ञानपुर सरा प्रवृत्तित्वाद् मदीयप्रवृ-त्तिवद् गामानयेति शब्दं विनाऽन्यत् कारणमनुपलभमानस्तादृशपटकडम्बमेव कारणत्वेन जाना-ति, न जानाति किं पद कुत्र शक्तमिति ततोऽश्चमानय गा वधानेति शब्दं शृणोति, ततश्चावा-पोद्वापाभ्यां प्रतिपद व्युत्पन्नो भवति—गोपद् गवि शक्तमिति, आनयपदमानयने शक्तमिति, वाक्तिकम् ।

त्तिरूपस्य करणस्य फल पुरुषनिष्ठश्चित्तवृत्तिविपरको बोध, पुरुषार्थमेव करणानां प्रवृत्तेः, अयं च बोधो विषयदेश एव भवति विभुत्वाद्,

नन्वयं घट इति वृत्तेर्बोधो घटमह जानामीतिरूपस्तस्य च पौरुषेयत्वे पुरुषस्य स्व-तन्त्राकारेण परिणामित्वापत्तिरिति ? तत्राह—अविशिष्ट इति । स च बोधश्चित्तवृत्त्या महा-विशिष्ट इति वृत्तिगारूप्यसूत्र उपपादित इत्यथ, अयं घट इत्याकारा विम्बस्वभावा वृत्ति कारण-तन्या एव वृत्तेश्चेतन्ये प्रतिविम्बनाच्चेतन्यमप्ययं घट इत्याकारमिव सद्रोधाख्य फल भव-तीति तत्र विशेष शब्देन वक्तुं शक्यते, यदिकिमिरेवेक्षुक्षीरादिमाधुर्यस्यैव स्वय विशेषो-ऽनुभूयते दृष्टश्यादिव प्रस्योदिति भावः, पौरुषेयो बोध इत्याधाराधेयभावश्च गगने श्रोत्र-मितिवद्विशिष्टाविशिष्टभेदेनोपपादनीयः, करणलक्षणं चात्र फलायोग्यवच्छिन्नकारणत्वमिति,

ननु रूपादिषु चक्षुरादीनामेव कारणत्वं श्रुतिस्मृत्योरवगम्यत इति चेत् ? सत्यं, किं तु बुद्धिवृत्त्याख्यप्रमाऽन्तरं प्रत्येव तेषां कारणत्व न तु पौरुषेयबोधरूपां मुख्यप्रमां प्रति, प्रमाद्वयं-ए वाह्ये सूत्रित—‘इत्योरेकत्रगस्य वाऽप्यमत्रिकृष्टार्थपरिच्छिति प्रमे’ति, चक्षुरादीनां च वृत्तौ वरणत्व व्यापारवत्कारणत्वरूपं बुद्धारादाविवेति शेषः,

ननु विषयावारतेव विषयग्रहणं चित्तस्थले दृष्ट पुरुषस्य कृतस्यो न वृत्त्याकारतां-भजतेऽत एव पुरुषश्चित्तवृत्तिमाक्षी स्यात् कथं वाऽविशिष्ट पौरुषेयो बोध इत्याशङ्क्यामाह—प्रतिषेधेदीति । संसृष्टिन्या बुद्धे प्रतिषेधेदी तत्समानाकार पुरुष इत्येतच्चतुर्थपादे “चित्तेरप्र-

(१) तत्रेति । अत्रार्थं भावः—अनुभवनिर्द्धं सर्वसमत कार्यकारणयो सामानाधिकार्यमिदं प्रदर्शितं, प्रकृत्येषा मधैव प्रतीतेः, मिधुणा तु तादृशमिश्रग्रन्थदर्शनात् कश्चिदतात्पर्यं पुरुषमन्वेषेऽप्रयोजकतैवेति ज्ञा-म्येदित्याहारमधैव मधैव्यादिकमवतारितमिति न कोऽपि तयोर्विरोधोऽस्ति यत्पर शब्दः स शब्दार्थ इति नयेन, एते न केन चिद् विधौ विरोध उद्भावित मोऽनालम्ब एवेति निरपेक्षा विदाद्बन्तु ।

अनुमेयस्य तुल्यजातीयेष्वनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः सवन्धो-

भास्वती ।

अनुमेयस्येति । जिज्ञासितोऽगृह्यमाणो हेतुगम्यो विषयोऽनुमेय, तस्य तुल्यजातीये-  
तत्त्ववैशारदी ।

नुमानजत्वाद्नुमितस्य चागमेनान्वाख्यानाद् आगमात्प्रागनुमानं लक्षयति—“अनुमे-  
पातजलरहस्यम् ।

अन्वाख्यानेति । अन्वाख्यानं त्वनुमानाद्विगृहीतोऽर्थं परस्मिन् श्रौयन्त करणे तादृगेन  
वाक्तिकम् ।

तिसक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसपेदनमि”ति सूत्र उपपादयिष्याम इत्यर्थं, यद्यपि चिने  
स्वयमाकारो नास्ति तथाऽपि प्रतिविम्बवगाद् वृत्त्याकारापत्त्या वृत्तियोध इत्यस्माभिर्त्रि-  
स्कारुष्यप्रसङ्गेन प्रागेव व्याख्यातम्,

कश्चित्तु—वृत्त्याख्यकारणस्यामानाधिकरण्येन बुद्धावेव प्रमाऽऽख्यं फलं जायते, चैतन्यमेव हि  
बुद्धिदर्पणप्रतिविम्बितं बुद्धिवृत्त्याऽर्थाकारया तदाकारतामापद्यमानं फलं, तच्च चिच्छाया-  
ऽऽख्यं चित्प्रतिविम्बं बुद्धेरेव घर्म इति वदति,

तत्र-पौरुषेयशब्दस्य यथाश्रुतार्थत्यागापत्ते प्रतिविम्बस्य तुच्छतयाऽर्थमानरूपत्वानु-  
पपत्तेश्च, प्रतिविम्बस्य प्रकाशाद्यथेक्रियाकारिताया काप्यदर्शनाच्च, प्रतिविम्ब हि तत्तदुपा-  
धिषु बुद्धेर्यिम्बाकारपरिणाममात्रमिति, किञ्च परस्पर प्रतिविम्बस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धतया  
चिनेरेव वृत्तिप्रतिविम्बोपहितायाः फलत्वं युक्तं ज्ञानशब्देनात्मन एव प्रतिपादनात् ‘सत्य-  
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ‘ज्ञानमेव परं ब्रह्म’ ‘ज्ञानं अन्धाय चेप्यते’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिष्विति, बुद्धेश्चि-  
च्छायाऽऽपत्तिश्चाहमित्यादिरूपैश्वरितो भानार्थमेवेत्येते बुद्धयारोह विना साक्षात्स्वभावे कर्मरु-  
र्नविरोधादित्युक्तमेव, अपि च बुद्धेरेव प्रमानृत्वे पुरुषो न मियेद्, वृत्तिसाक्षितया पुरुषमिद्वि-  
रिति चेद् ? एवं मति वृत्तिद्रष्टृरेव वृत्त्यारूढार्थद्रष्टृत्वकल्पनोचिता न तु विम्बप्रतिविम्बयो-  
गभयोरंय द्रष्टृत्वमर्थभेदेन कल्पयितु युक्तं गौरवादिति, किं च जानामीत्येव बुद्धिवृत्तौ भासमा-  
नं प्रतिविम्बगतस्य स्यादेवं न संभवति कर्मरुत्तंविरोधादतो विम्बचेतन्ये भानमावश्यकमिति,

प्रायं प्रमात्रादिभिर्भाग —

(१) प्रमाता चेतन शुद्ध प्रमाण वृत्तिरेव च ।

प्रमाऽर्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिविम्बनम् ॥

प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।

वृत्तय साक्षिभास्या स्युः करणन्यायानपेक्षणात् ॥

साक्षाद्दर्शनस्य च साक्षित्वं सारग्यमूत्रितम् ।

अविज्ञानेन दृष्टत्वं साक्षित्वं ज्ञानेन च ॥

यस्तद्विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानम्, यथा-देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवद्, विन्ध्यश्चाप्राप्तिरगतिः, आप्तेन दृष्टोऽनुमि-

भासती ।

प्वनुवृत्त = सपक्षेण समान, भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्त = असपक्षेण्वल्लभ इत्यर्थं, ईदृशानां धर्माणां ज्ञानमिति यावत् सम्बन्धो हेतु, स य सम्बन्धस्तद्विषया हेतुनिबन्धना या वृत्तिस्तदनुमान प्रमाणम्, सा चानुमानवृत्ति सामान्यावधारणप्रधाना सामान्यधर्म-द्योतकशब्दादिगङ्गेतसाध्यत्वाद्, उदाहरणमाह-यथेति । चन्द्रतारक गतिमद् देशान्तरप्राप्ते-श्चैत्रवद्, अगतिमान् विन्ध्यश्च, ततस्तस्याप्राप्तिर्देशान्तरस्येति शेष, आगम लक्षयति—यद्वाक्यात् श्रोतुरविचारसिद्धो निश्चयो जायते स तस्य श्रोतुरास,

तत्त्वैशारदी ।

यस्या" इति । जिज्ञासितधर्मविशिष्टो धर्म्यनुमेय (१), तस्य तुल्यजातीया = साध्यधर्मसामान्येन समानार्था सपक्षास्तेष्वनुवृत्त इत्यनेन विरुद्धत्वम्(२) असाधारणधर्मत्वं च साधनधर्मस्य निराकरोति, भिन्नजातीया असपक्षास्ते च सपक्षादन्ये तद्विरुद्धास्तदभाववन्तश्च तेभ्यो व्यावृत्तान्तर्द्वयेन (३) साधारणानेकान्तिकत्वमपाकरोति, सबध्यत इति संबन्धो लिङ्गम्, अनेन पक्षधर्मता दर्शयन्नभिद्धता(४) निवारयति, तद्विषया = तन्निबन्धना, पिषु बन्धन इत्यस्माद् विषयपदव्युत्पत्ते, 'सामान्यावधारणे'ति प्रत्यक्षविषयाद् व्यवच्छिन्नमिति, सबन्धसंबेदनाधीनजन्मानुमानं विशेषेषु सबन्धग्रहणाभावेन सामान्यमेव सुकरसबन्धग्रहणं गोचरयतीति, उदाहरणमाह—"यथा"(५) इति । चो हेत्वर्थे, विन्ध्योऽगतिर्यतस्तस्मात्तस्याप्राप्ति, अतो गतिनिवृत्तौ प्राप्तेर्निवृत्तेर्देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवदिति सिद्धम्, आगमस्य वृत्तेर्लक्षणमाह—"आसेन" इति । तत्त्वदर्शनकारुण्यकरणपाटवाभिसंबन्ध आसि, तथा वत्त-पातञ्जलरहस्यम् ।

ग्रन्थेन गमर्षणमिति अनुमेय इति । अनुमेयो वह्नरादि, तुल्यजातीया इति । तुल्यजातीया-महानमादय, असाधारण इति । असाधारणत्व सपक्षहीनत्वम्, निराकरोति-भाष्य इति शेषः, अमपक्षा जलइदादय, अपाकरोति, भाष्य इति शेष, विरुद्धासाधारणसाधारणानैकान्तिका-भिद्धा हेत्वाभामास्ते निरस्ता, भूतार्थदर्शन = तत्त्वदर्शन, कारुण्य = परदु खप्रहाणेच्छा, वाचिकम् ।

जन्पति यावद्, एवभूता या सामान्यावधारणप्रधाना वृत्ति साऽनुमानमित्यर्थ, सम्बन्ध-इति पाठेऽपि सम्बन्धयत इति संबन्ध तथा च स एवार्थ, सामान्येत्यादि प्रत्यक्षव्यावृत्तस्वरूपवधनसात्र, न तु लक्षणान्तर्गतं वैयर्थ्यादिति, अनुमानवृत्तेरुदाहरणमाह—यथा देशान्तरप्राप्तेरिति । अत्रान्वयव्याप्तौ दृष्टान्तश्चैत्रवदिति, व्यतिरेकव्याप्तौ च दृष्टान्तो विन्ध्यश्चाप्राप्तिरगतिरिति, अप्राप्तेरिति पञ्चमीपाठस्तु लेखकप्रमादात् प्रत्यक्षमिद्वेऽनुमितिवैयर्थ्यादिति, आगमाख्या वृत्ति लक्षयति—आसेनेति । अमप्रमादविप्रलिम्पाकरणापाटवादिशोपरहितेने-

( १ ) धर्म्यनुमेय इति । माध्यविशिष्ट पक्षताऽवच्छेद्यावच्छिन्न इति भाव, तथा च वाधस्य तादृशदाने मत्प्रतिपक्षग्याश्रयामिद्विपक्षामिष्योश्च निरास,

( २ ) विरुद्धत्वम् = माध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वत्, असाधारणत्वम् = पक्षवृत्तित्वमनाधिकरण निधिनमाप्यवन्निधितमाध्याभाववद्व्यावृत्तत्वम्,

( ३ ) साधारणेति । सपक्षविषयवृत्तित्वम्, उपलक्षण चैत्रम्—शेवलावधिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वरूपानुपपत्तिरित्यस्यापि,

( ४ ) अनिरुताम् = रवरूपासिद्धिम्,

( ५ ) यथेति । चन्द्रादिक गतिमद् देशान्तरप्राप्ते यथात्तादृशप्राप्तिपत्र तत्तद् गतिमद् यथा चैत्रादि, यद्यद् गतिमद्, तत्तादृशप्राप्तिमदपि न, यथा विन्ध्यादि ।

तो वाऽर्थः परत्र स्वबोधसक्रान्तये शब्देनोपदिश्यते शब्दात्तदर्थविषया वृत्ति श्रोतुरागम, यथाश्रद्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः स आगमः प्लवते, मूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थं निर्विप्लवः स्यात् ॥ ७ ॥

भास्वती ।

तादृशेनात्तेन दृष्टोऽनुमितो धर्मः = प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ज्ञातो विषय परत्र स्वबोधसक्रान्तय-  
भास्यस्य परत्र स्वबोधसक्रान्तिसाम्यताऽऽगमाद्गमिति द्रष्टव्यम् ,

शब्देन = वाक्येन, अन्येनाकारादिना सङ्केतेनापीत्यर्थः, उपदिश्यते, शब्दात् = साक्षात्  
शब्दश्रवणात्, शब्दार्थविषया = शब्दार्थज्ञाननिबन्धना न तु ध्वनिज्ञाननिबन्धना, श्रोतुश्चे-  
त्तमि या वृत्तिरूपयते स आगम, वक्ता श्रोता चाभ्यागमप्रमाणस्य हे भावने' इति  
विवेच्यम्, तस्मात् पाठजनिश्रयो नागमप्रमाणम्,

यथा प्रत्यक्षमिन्द्रियद्रोपादिना दूष्यते, अनुमानञ्च हेत्वाभामादिना दूष्यते, तथा  
तत्पञ्चातीय आगमोऽपि प्लवते, कथन्तदाह—यस्येति । मूलवक्तरिति । दृष्टोऽनुमितश्रयो-  
येन, तादृशे मूलवक्तरि-आत्ते सति तज्जात आगमो निर्विप्लवः स्याद्, आगमप्रमा-  
णमूला ग्रन्था अप्यागमशब्देन लक्ष्यन्ते, न च तदागमप्रमाणम्, अनधिगतययार्थज्ञान-  
प्रमा, प्रमाया कर्णं प्रमाणमिति सद्प्रमाणाना साधारण लक्षणम् ॥ ७ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

दृष्ट्यासम्बन्धेन दृष्टोऽनुमितो वाऽर्थः, श्रुतस्य पृथगनुपादानं, तस्य दृष्टानुमितमूलत्वेन ताभ्या-  
मेव चरितार्थत्वाद्, आसचित्तप्रतिज्ञानसदृशस्य ज्ञानस्य श्रोतृचित्ते समुत्पाद स्वबोधसक्रा-  
न्तिसाम्यार्थ उपदिश्यते = श्रोतृहिताहितप्राप्तिपरिहारोपायतया प्रज्ञाप्यते, शेषं सुगमम्,  
यस्यागमस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता यथा यान्येन दश दाडिमानि तान्येन पङ्कपुष्पा भविष्यन्ती-  
ति, न दृष्टानुमितार्थो, यथा—“चेत्य बन्देत् स्वर्गकाम इति” स आगम प्लवते, नन्वेव-  
मन्तर्गतमन्यागम प्लोत, न हि तेऽपि दृष्टानुमितार्था इत्यत आह—“मूलवक्तरि तु”  
इति । मूलवक्ता हि तत्रेधरो दृष्टानुमितार्थः, यथाऽऽटु -

“य ऋथिन् कस्य चिद् धर्मो मनुना परिकीर्तित ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयोऽहि स”-

इति त्वर्थः ॥ ७ ॥

पातप्रवरहस्यम् ।

यथाऽऽटुं वापियांदिगाहित्यम्, श्रुतस्यापृथगनुपादानमिति, तत साक्षात्परम्परया वा दृष्टा-  
नुमितान्ता व्याकृतम् ॥ ७ ॥

वाचिकम् ।

## विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

स कस्मान्न प्रमाणम् ?

मास्वती ।

प्रमाणं यथाऽर्थमनधिगत ज्ञानम्, अस्ति चायमर्थज्ञान चित्तद्रोपरूपम्, तद्धि

तत्त्ववैशारदी ।

“विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्,” विपर्यय इति लक्ष्यनिर्देशो, मिथ्याज्ञानमित्यादि लक्षणम्, यज्ज्ञानप्रतिभामि रूपं तद्रूपाप्रतिष्ठमेवातद्रूपप्रतिष्ठं, यथाऽश्राद्धभोजीति, अतः (१) संशयोऽपि स्पृहीत, एतावान्नु विभेप — तत्राज्ञानारूढैवाप्रतिष्ठता, द्विचन्द्रादेस्तु बाधज्ञानेन, नन्वेव विकल्पोऽपि तद्रूपाप्रतिष्ठानाद्विचारतो विपर्ययः प्रसज्यतेत्यत आह—“मिथ्याज्ञानमिति” । अनेन हि सर्वजनीनानुभवसिद्धो बाध उक्तः, स चास्ति विपर्यये न तु विकल्पे, तेन व्यवहारात्, पण्डितरूपाणामेव तु विचारयतां तत्र बाधबुद्धेरिति, बोधयति—“स कस्मान्न प्रमाणम्” इति । नोत्तरेणोपजातविरोधिना ज्ञानेन पूर्वं बाध-

पातशरहृत्यम् ।

अप्रतिष्ठा = एककोट्यनिर्द्धारणम्, धियामौत्सर्गिक प्रामाण्यमिति न्यायमाश्रित्याह—स कस्मादिति ।

“पूर्वं परमजातत्वादवाधित्वैव जायते ।

परस्यानन्ययोत्पादान्न त्ववाधेन संभव” इति ।

वार्तिकम् ।

प्रमाणं लक्षयित्वा विपर्ययं लक्षयति—

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्, विपर्यय इति लक्ष्यनिर्देशो मिथ्याज्ञानमिति लक्षणं, मिथ्येत्यस्य विवरणमतद्रूपप्रतिष्ठमिति, न तद्रूपो न स्वसमानाकारो यो विपर्यस्तत्प्रतिष्ठं तद्विशेषकमित्यर्थे, भ्रमन्यले ज्ञानाकारस्यैव विपर्ये समारोप इति भावः, संशयस्याप्यत्रैवान्तर्भावः, अत्र च शास्त्रेऽन्यथाख्याति सिद्धान्तो न तु सांख्यवदविवेकमात्रम् “अनित्याशुचिदु खानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्ये” त्यागामिसूत्रात्, वैशेषिकाच्चात्रार्थ विशेषो-यथाशरजतादेनारोपे किं त्वान्तरम्यैवेति, ज्ञानाकारमनुभवसिद्धं शुक्त्यादिकं सन्निकृष्टं विहाय दूरन्धरजतादिविपर्यक्त्वाकल्पने गौरवात् स्वप्ने दृष्टमिदानीं नास्तीति स्वरूपतो बाधा-नुपपत्तेश्च, तथा च ब्रह्मसूत्रद्वयं—“संशयोऽसृष्टिराह ही”ति “तदभिध्यानादेव तत्तिरोहितं ततो-ऽस्य धन्यविपर्ययावि”ति चेति,

ननु प्रतीतिबलेनैव विपर्यय मिथ्यतु तथा च शुक्तिरजतादिस्येऽप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वमिद्व-मित्याशयं न घृच्छति—स कस्मादिति । परिहरति—यत इति । अबाधितानुभवैर्नैव विपर्ययसिद्धिरिति भावः,

( १ ) संशयोऽपीति । अयं भावः — यद्यप्यतद्रूपप्रतिष्ठमित्यत्रोत्तरपदार्थान्वयित्वेन नञ् पर्युदासत्वो-चिता, तथा चोक्तमभियुक्तं —

“प्राधान्यं तु विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विशेषो यत्रोत्तरपदेन नञ्”

पर्युदासश्च नञर्थविशेषः, तदप्युक्तम्—

“द्वौ नञर्थौ समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ।

पर्युदानं सट्टम्रादी प्रमज्यन्तु निषेधकृद्”

एते तद्रूपप्रतिष्ठभिन्न एवातोदिकत्वेन तत्त्वद्रूपो विपर्यय एव ग्रहणार्हस्तथाऽपि संशयस्यापि संबन्ध-क्षिप्ततयाऽश्राद्धभोजीत्युदाहरणेन सूचिनः प्रमज्यप्रतिषेधस्योपपत्तौ ।



यतः प्रमाणेन वाध्यते, भूतार्थविषयत्वात् प्रमाणस्य, तत्र प्रमाणेन वा-  
धनमप्रमाणस्य दृष्ट, तद्यथा द्विचन्द्रदर्शनं सद्धिपथेणैकचन्द्रदर्शनेन वाध्यत-  
इति, सेयं पञ्चपक्षा मवत्यविद्या, अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा-  
भासतीति ।

विपर्ययज्ञानम्, तद्वृक्षगम्-अतद्रूपप्रतिष्ठं ज्ञेयस्य यद् यथाऽयं रूपं न तद्रूपप्रतिष्ठम्, मिव्या-  
तत्त्वैशारदी ।

नीयमपि तु पूर्वेणव प्रथममुपजातेनानुपजातविरोधिना परमिति भाव, परिहरति—“यत्  
प्रमाणेन” इति । यत्र हि पूर्वापक्षा परोत्पत्तिस्तत्रवम्, इह तु स्वस्वकारणादन्योऽन्यानापक्षे  
ज्ञाने जायेते, तेनोत्तरस्य पूर्वमनुपमृद्योदयमनासादयतस्तद्राधात्मैवोदयो, न तु पूर्वस्योत्त-  
र्यात्प्रत्मोदयस्तस्य तदानीमप्रसक्ते, तस्मादनुपजातविरोधिता वाध्यत्वे हेतुरुपजातविरो-  
धिता च बाधकत्वे, तस्माद् भूतार्थविषयत्वात्प्रमाणेनाप्रमाणस्य बाधनं सिद्धम्, (१)

उदाहरणमाह—“तत्र प्रमाणेन” इति । तस्य कुत्सितत्वं हानाय दर्शयति—“सेयं पञ्च”  
इति । अविद्यामामान्यमविद्याऽस्मिताऽऽदिपञ्चसु पूर्वस्वित्यर्थे, अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रे-  
ष्वश्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या = तम, एवं योगिनामश्वनिमादिष्वैश्वर्यैश्चश्रय सु श्रेयो-  
बुद्धिर्दृष्टविभो मोह पूर्वस्माज्जयन्त्य स चास्मितोच्यते, तथा योगेनाऽऽविधमैश्वर्यसुपा-  
दाय सिद्धो भूत्वा दृष्टानुश्रविकान् गण्डादीन् दृश विषयान् भोक्त्य इत्येवमात्मिका प्रति-  
पत्तिर्महामोहा = राग एवमेतेनैवाभिसन्धिना प्रवर्त्तमानस्य केन चित्प्रतिवद्वत्त्वात्प्रणिमादी-  
नामनुत्पत्तौ तद्विद्वत्प्रत्यक्षे दृष्टानुश्रविकविषयभोगस्यासिद्धे, प्रतिवद्वत्प्रकविषय क्रोध स  
तामिन्मास्यो द्वेष, एवमणिमादिगुणसम्पत्तौ दृष्टानुश्रविकविषयप्रत्युपस्थाने च कल्पान्ते  
सर्वमेतन्नश्चतीति यस्त्राम मोऽभिनिवेशोऽन्यतामिस, तदुक्त—

पातजलरहस्यम् ।

स्यात्प्रमाणित्वात् — परिहरतीति । प्रमाणेन = उत्तरभाषिणा, उपसंहरति—तस्मादिति ।  
स्यात्प्रमाणित्वात् — अविद्यात्वात् यत्वं पञ्चानामपान्तरभेदे सत्यपि,

—

वार्तिकम् ।

तु एतन्नरापरभाषणं एव प्रमाण्येन कथं न भवति तत्राह—भूतार्थेति । मन्थविष-  
यत्वेन प्रमाणस्य यत्त्वत्वात्, तत्रपक्षपातो हि प्रिया स्वभाव इति, अत्रोदाहरणमाह—  
सत्र प्रमाणेनैवास्मिता, विपर्ययवृत्तेर्गतिहेयत्वात्प्रयापनायाह—मेयमिति । पञ्चपक्षा वाऽविद्या

इति, एत एव स्वसज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति,  
एते चित्तमलप्रसङ्गेनाभिधास्यन्ते ॥ ८ ॥

भान्वती ।

ज्ञानमिति । सुगम भाष्यम् ॥ ८ ॥

तत्त्वैशारदी ।

“भेदस्तमसोऽष्टविधो । मोहन्य चादृगविधो महामोह ।  
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्र”-

इति ॥ ८ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्रागस्त्य विरोधश्च नञ्धा पट प्रकीर्तिता” इति

स्वप्नाभिरिति । यथासत्य तमोमोहमहामोहादिनामान्, अणिमादीति ।

“अणिमा लघिमा प्राप्ति प्राकाम्य महिमा तथा ।

ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” इति

अस्यार्थ — यत् ऐश्वर्याद्गुर्भवति तत्र विद्यमानोऽपि न दृश्यते, लघिमा लघुर्भवति सूर्य-  
लोकं गच्छति, प्राप्ति सप्तवितन्तिपरिमाणोऽप्यङ्गुल्यग्रेण चन्द्रमस स्पृशति, प्राकाम्य यद्यदि-  
च्छति तत्तत् करोति—भूमावपि निमज्जति, महिमा पर्वतादिशरीरो भवतीति, कायिक वाचिक—  
मानम त्रयमोशित्व स्वान् प्रतीष्टे, केनापि न प्रतिहन्यते यत्तदश्वर्थम्, वशित्वञ्च भूतमौति-  
कान् वशाकरोति तेषा प्रभवन्ग्रहलये समर्थो भवति, कामावसायिता यद्वाचाऽभिलपति,  
वाक्तिकम् ।

संसारानर्षीज ना, ह्यमेव = मिथ्याज्ञानरूपा वृत्तिरेव, एतद्विशेष एतेति यावत्, अत-  
इयमवश्य निरोद्व्येति भाव, पर्वाणि गणयति—अविद्याऽस्मितेति । क्लेशा क्लेशाख्या,  
क्लेशदत्त्वादिनि भाव, रागादीना मिथ्याज्ञानत्वाभावेऽप्यविद्ययाऽनुगतत्वादविद्यापर्वत्व-  
विपर्ययत्व च, यथाऽङ्गुरस्य बीजपर्वत्वं बीजत्व चेति बोध्यम्,

नन्वविद्या विपर्ययो मोह इति पर्याया, एव च सति मोहवृत्त्योरभेदात् कथं शान्तयो-  
रमृदत्व वृत्तीनामिति त्रिद्वान्तो घटेतेति चेत् ? न—वर्मधर्म्यभेदेनैवात्र वृत्तीनां विपर्यया-  
दिरूपविभागकरणाद्,

वस्तुतस्तु वृत्तयो विपर्ययादिमत्य एवेत्यत्यन्तहेयत्वप्रतिपादनायान्वर्थसज्ञापञ्चक क्लेशा-  
नामाह—एत एति । स्वसज्ञाभि स्वानुरूपसंज्ञाभि, तथा च विष्णुपुराणम्—

“तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्वसंज्ञकः ।

अविद्या पञ्चपर्वेषा प्रादुर्भूता महात्मन ॥”

इति एतेषामेव च प्राधान्येनावान्तरविभाग साख्यकारिकायामुक्त —

“भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य । च दृगविधो महामोह ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्र ” ॥

इति. अन्यत्तमदृष्टकारपञ्चतन्मात्रेऽप्यनात्मस्वप्नस्वात्मबुद्धिरविद्या = अष्टविध तम, ज्ञा-  
नावरक्त्वाद्, एतास्तेव देहाद्यात्मबुद्धीनामन्तर्भाव, देहादीनामेतदष्टकार्यत्वात्, शुक्तिरज-  
ताद्विपर्ययाणां तु संसाराद्हेतुतया नात्र गणना, ‘विपर्ययादिप्येत वन्ध’ इति पूर्वकारिकया  
कथं हेतुविपर्ययस्यैव प्रकृतत्वादिति, मोहादिष्वप्येव बोध्यम्, अष्टस्वणिमासंश्वर्येऽप्यनात्मस्वा-  
त्मीयबुद्धिरस्मितता स्वत्वास्मितयो पर्यायत्वात् नैव चाष्टविपर्ययतयाऽष्टविधो मोहो-  
रुह्यत उच्यते, शेषं पूर्ववत्, तथा दृष्टानुध्विकभेदेन दशसु शब्दाद्विपर्ययेषु रागो दृगविधो-  
नरानोह, शेषं पूर्ववत्, तथाऽष्टधर्म्य विपर्ययदशकस्य च परिपन्थिनि द्वेषोऽष्टादशधा ता-

## गच्छज्ञानानुपाती वस्तुगून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

स न प्रमाणोपारोही, न विपर्ययोपारोही च, वस्तुगून्यत्वेऽपि शब्दजा-  
मास्वती।

अत्रासविकल्पस्य लक्षणमाह—गच्छज्ञानानुपाती = अवस्तुवाचकगच्छज्ञानस्यानुजा-  
तस्त्वज्ञाननिवन्धनो वस्तुगून्यो वास्तवार्थगून्यो विकल्प, स इति । स न प्रमाणो-  
पारोही प्रमाणात्तर्भूत, न च विपर्ययोपारोही वस्तुगून्यत्वात् प्रमाण तथा गच्छज्ञान-  
माहात्म्यनिवन्धनाद् व्यवहारात् विपर्यय, प्रमाणस्य विपर्ययो वास्तव, विपर्ययस्य  
नास्ति व्यवहार यतो मिथ्येदमिति ज्ञात्वा न तद् व्यवदिशते, विकल्पस्य विपर्ययाणा-  
नास्ति व्यवहार, यथा—“वैकल्पिक कालायवस्तु” इति ज्ञात्वाऽपि तद् व्यवदिशते,  
उदाहरणमाह—नद इति । यथा यतश्चित्तस्य पुरुषान्ततश्चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमित्यत्र  
भेदवचनमवास्तवमाह, वैकल्पिकम्, तद्वचननिवन्धनं यज्ज्ञान स एव विकल्प, किं वि-  
शेष्ये न विशेषणे व्यवदिशते = विशेष्यते, न हि चित्तिराष्ट पुरुष विगिनष्टि, अ-  
भिधत्वात्. तस्मादयं वाक्यार्थ, अवास्तवो वैकल्पिक, अवास्तवत्वेऽयमस्यस्य वरा-  
ह, चंद्रस्य गोविन्दश्चास्ति वास्तवोऽर्थस्तस्मात्तत्र भाति च व्यापदेगे विशेष्यविशे-  
ष्यभावे इति = वाक्यवृत्ति वाक्यस्य वास्तवोऽर्थ, तथेति । प्रतिनिद्धयन्तुभर्मा =  
तत्त्वैकारोही ।

“गच्छज्ञानानुपाती वस्तुगून्यो विकल्पः,” ननु शब्दज्ञानानुपाती चेशामप्रमाणात्त-  
र्भूतो विकल्पः प्रमाणात् निर्गम्यते न विपर्यय स्याद् इत्यत आह—“स न” इति । स  
न प्रमाणोपारोही मिथ्यार्थान्तरगतो वा, कस्माद्, यतः “वस्तु” इति । वस्तुगून्यत्वेऽपी-  
ति वास्तवार्थेति निर्दिशति, शब्दज्ञानमाहात्म्यनिवन्धन इति विपर्ययान्तर्गतम्,  
वास्तवव्ययम् ।

ननु वास्तवव्ययं न वास्तव, अतोपा तु विपर्ययतीति भावः, केन चित्तित्यसुरादिना, तदु-  
च्यते इति । तदर्थं वस्तुगून्यम् ॥ ९ ॥

विपर्ययस्य तर्भूतं वृषयत्राह—नन्विति । व्यापदेगे भेदे वृत्तिर्मांस्यग्येति ज्ञेय, निष्क्र-  
म पुरुष इति भिन्नानामभेदयोः तदाभास इति । वस्तुगून्यत्वेऽपि शब्दव्यवहारानिमित्तादिश-  
रत्नज्ञानेन भासत इत्यर्थः, अयं वस्तुगून्यः । अभासात्प्रीत्ये संयोगसमसायतात्पद्या-  
नात् इति व्यापदेगवृत्तिर् पुरुष इति = विवृत्ति ॥ ९ ॥  
वार्त्तासम् ।

नमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते, तद्यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमि-  
ति, यदा चित्तिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते ? भवति च व्यपदेशे (१)  
वृत्तिर्यथा च त्रस्य गौरिति, तथा प्रतिपिद्धवस्तुधर्मा निष्क्रियः पुरुषः, ति-

भास्वती ।

प्रतिपिद्धा न सन्ति दृश्यवस्तुधर्मा यस्मिन् स क्रियाहीनः पुरुष इति पुरुषलक्षणे  
धर्माणामभावमात्रमेव विवक्षितं न कश्चिद् वास्तवो धर्मः, तस्मादेतन्नाक्यस्यार्थो वैकल्पि-  
कः, तथा—तिष्ठति वाण स्यात्प्रति स्थित इत्यत्रापि विकल्पवृत्तिर्जायते, यत —“ष्टा  
गतिनिवृत्तौ” इति धात्वर्थः, तस्मात् तिष्ठत्यादिपदेन गत्यभावमात्रमवगम्यते न का चिद्  
वास्तवो क्रिया, ‘अनुत्पत्तिधर्मा पुरुषः’ इत्यत्रापि तथैव भवति, न च पुरुषान्वयी पुरुष-  
त्त्ववैशारदी ।

पुनरुक्तं भवति—(१) क्व चिद् अभेदे भेदमारोपयति, (२) क्व चिद् पुनर्भिन्नानामभेदम्, ततो भे-  
दस्याभेदस्य च वस्तुतोऽभावात्तद्भासो विकल्पो न प्रमाणः, नापि विपर्ययो व्यवहारादिसं-  
वादादिति, शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाह—“तद्यथा” इति । किं विशेष्य केन व्यपदिश्यते = वि-  
शेष्यते, नाभेदे विशेष्यविशेषणभावो, न हि गवा गौर्विशेष्यते किन्तु भिन्नैर्न चैत्रेण, तद्विद-  
माह—“भवति च व्यपदेशे वृत्तिः” इति । व्यपदेश्यव्यपदेशकयोर्भावो व्यपदेशो = विशेषण-  
विशेष्यभाव इति यावत्, तस्मिन् वृत्तिर्वाक्यस्य यथा चैत्रस्य गौरिति, शास्त्रीयमेवोदाहर-  
णान्तरं समुच्चिनोति—“तथा” इति । प्रतिपिद्धो वस्तुनः = पृथिव्यादेर्धर्मः = परिस्पन्दो यस्य  
न तयोक्तः, कोऽसौ निष्क्रियः पुरुषः, न खलु साङ्ख्यीये रादान्तेऽभावो नाम कश्चिदस्ति  
वस्तुधर्मा येन पुरुषो विशेष्येतेत्यर्थः, क्व चित्पाठः —“प्रतिपिद्धा वस्तुधर्मा” इति, तस्यार्थः —  
प्रतिपेधस्यासा प्रतिपिद्धा, न वस्तुधर्माणां तद्व्याप्यता, भावाभावयोरसंबन्धाद्, अथ च  
नशा प्रतीतिरिति, लौकिकमुदाहरणमाह—“तिष्ठति वाण” इति । यत्र हि पचति भिनत्ती-  
त्यत्र पूर्वापरीभूत कर्मक्षणप्रचय एककलावच्छिन्नं प्रतीयत इत्येव तिष्ठतीत्यत्रापि पूर्वा-  
परीभावमेवाह—“स्याम्यति स्थित” इति । ननु भवतु पाकवत् पूर्वापरीभूतयाऽवस्थान  
क्रियया वाणाद् भिन्नया वाणस्य व्यपदेश इत्यत आह—“गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यत”-  
इति । गतिनिवृत्तिरेव तावत् कल्पिता तस्या अपि भावरूपत्व तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यहो  
वार्तिकम् ।

विशेष्य केन विशेषणेन व्यपदिश्यते, अत्यन्ताभेदात्तास्त्यत्र विकल्पजाने विशेषणविशेष्यभा-  
वरूपोऽर्थ इत्यर्थः, वस्तुगुण्यत्वमुपपाद्य शब्दज्ञानानुपातित्वमुपपाद्यति—भवति चेति । चैत्रस्य  
गौरिति यथाऽर्थशब्दवदत्रापि विशेष्यविशेषणभावव्यपदेशे गति तथा वृत्तिर्धो विरेकिनाम-  
पि भवति चेत्यर्थः अन्यान्यप्युदाहरणान्याह—तथेत्यादिना । शास्त्रे प्रतिपिद्धा वस्तुभूताः  
सुवादयो धर्मा यत्रेति प्रतिपिद्धवस्तुधर्मा पुरुषः, इयं वृत्तिकमुदाहरणम्, अभावस्याधिकर-  
णमात्रस्पर्शनाधारोपेयभावविरहादिति, निष्क्रिय पुरुष इत्यन्यदुदाहरणम्, लौकिकमुदा-  
हरणप्रथमाह—तिष्ठतीति । तिष्ठति वाण स्याम्यति स्थित इति, गतिनिवृत्तौ गतिनिवृत्ति-  
वियमविकल्पे वर्तमानत्वादिभिर्निष्ठं स्वाधान्वर्थमात्रं पारमार्थिकतया प्रतीयते कर्तृत्व-  
नर्तृत्वस्य वर्तमानत्वादि च, प्रत्ययत्रयार्थम्बु विकल्पित इत्यर्थः, वाणे गतिनिवृत्त्यनुकूल-  
त्यनादादिति, उदाहरणान्तरमाह—तत्राऽनुत्पत्तीत्यादिना व्यवहार इतीत्यन्तेन, अनुत्पत्ति-  
धर्मा यन्नेत्यनुत्पत्तिधर्मा पुरुषः, स धर्माऽनुत्पत्तिर्धर्मः, प्रमाणविपर्ययातिरिक्त्यायां विकल्प-

( १ ) “किमत्र” — “नदति चे”त्यादिप्रत्याग्या क्रमेण वस्तुसन्दर्भशब्दानुपानित्वे सूचिने ।

( २ ) गते िर न्त्यादी ।

( = ) तुर्वयो दतीत्यादी ।

प्रति ब्रह्म स्थायति स्थित इति, गतिनिवृत्तो धान्प्रथमात्र गम्यते तथा-  
ऽनुत्पत्तिधर्मा पुनर्य इति, उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते, न पुनर्या-  
न्वयो धर्म, तस्माद् विकल्पित स धर्मस्तेन चान्ति व्यवहार इति ॥ ६ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

मान्वती ।

गत कश्चिद् प्रमाञ्जगम्यते तस्मात् सोऽनुत्पत्तिपत्वात्तयो धर्मो विकल्पितस्तेन = वित-  
स्तेन चनादशवाक्यस्य व्यवहारोऽस्ति, आनिविचारशयानमिद्वे यावत् भाषाऽनुगा चि-  
न्ता तावद् विकल्पस्य व्यवहारो विद्यते ॥ ९ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रेति । अभाव = जाग्रत्स्वप्नसोप्तिरोभाव, तस्य  
प्रत्यय = कारण तामसजडताविशेषरूपम्, तदालम्बना = तत्तमोविषया वृत्ति =  
अनुत्पत्तिरिति जाग्रत् निद्रा स्वप्नसोप्तिना सुषुप्तिरिति सूत्रार्थ, गेति—सा निद्रा प्रत्ययवि-  
शेषो वृत्तिरेव सम्प्रयोगे = जाग्रत्स्वप्ने तस्या प्रत्ययसर्गात् = स्मरणात्, न हि स्मरणस्य हा-  
रमृते स्मरणात् सस्कारवानुभवमन्तरेण न सम्भवेत् तस्मात् निद्राऽनुत्पत्तिरिति यथाऽ-  
नुत्पत्तेऽनुत्पत्तिरिति सर्वरूपायाज्ञ तपैर्हीभान तदा जाड्यापत्रेषु शरीरनि-  
वृत्तिरेव = तामान्यो जडतायोगो विद्यते सा निद्रावृत्ति, इतराद् निद्रायाभिगुणत्व =  
वृत्तिरेति—उत्पत्ति—

सा च सप्रबोधे प्रत्ययमर्शात् प्रत्ययविशेषः, कथं ? सुखमहमस्वाप्सं प्र-  
सन्नं मे मन प्रज्ञा मे विशारदीकरोति, दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यान मे मनो-

भासती ।

सुखमिति । सात्त्विक्यां निद्रायां 'सुखमहमस्वाप्सम्' इत्यादि प्रत्यय, विशारदीकरोति  
= स्वच्छीकरोति, दुःखमिति । राजसनिद्रालक्षण, स्त्यानम् = अकर्मण्यम्, भ्रमणरूपा-  
दस्यर्थान्, गाढमिति तामसी निद्रा, मूढ — उषस्य सम्प्रबोधेऽपि न द्राक् कुत्राहमित्यव-  
तत्त्ववैशारदी ।

द्वं तमन्तदेवालयम्वन = विषयो यस्या मा तयोक्ता वृत्तिर्निद्रा, बुद्धिमत्त्वे हि त्रिगुणे यदा  
मत्स्वरजमी अभिभूय ममन्तकरणावरकमाविरस्ति तमस्तदा बुद्धेर्विषयाकारपरिणामाभावाद्-  
द्भूततमोर्म्यां बुद्धिमत्त्वुच्यमान पुरुष सुषुप्तोऽन्त सञ्ज्ञ इत्युच्यते कस्मात्पुनर्निरोधकैव-  
ल्ययोरिव वृत्त्यभाव एव न निद्रेत्यत आह—“सा” इति । सा च सप्रबोधे प्रत्ययमर्शात् = नो-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

क्राणावरकमिति करणवत्त्वं सूचित वेदान्तिनामिव न करणाभाव सुषुप्तौ, सोपपत्तिकाद् =  
वार्तिकम् ।

त्यभावं, ता च निद्राऽऽस्या वृत्तिमत्त्वुच्यमान पुरुष सुषुप्तस्थानोऽन्त प्रज्ञ इति श्रुतिभिरु-  
च्यत इति, न च चित्तेन चित्तग्रहणे कर्मकर्तृविरोध ? वृत्त्या चित्तस्य ग्रहणेन कर्मकर्त्राभिंदाद्,  
न च प्रमेकया वृत्त्या वृत्त्यन्तरग्रहणमभवे पुरुषकल्पनावयथर्थम् ? नियमेन वृत्तिगोचरवृत्तिकल्प-  
नेऽनवस्थाया सूत्रेण वक्ष्यमाणत्वादिति,

ननु निरोधे वैवल्यप्रलयादिष्विव वृत्त्यभाव एव सर्वस्या सुषुप्तौ कर्म न स्वीक्रियते ? “न  
तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्प्रयेदि”ति सोपुत्तश्रुतावपि तदानीं ज्ञानाभावस्यैवाव-  
गमादिन्याशब्दाह—सा तु सप्रबोध इति । सा तु निद्रा प्रत्ययविशेष एव, जागरे स्मरणादि-  
त्यर्थ, अत एव—

‘त्रिषु धामसु यद्गोच्य भोक्ता भोगश्च यद्भवेदि’

त्यादिश्रुतय सुषुप्तस्थानेऽपि भोग्यमस्तीत्याहु, न चैवं श्रुत्योर्विरोध इति वाच्यम् ? अर्ध-  
मम प्रभेदेन सुषुप्तेर्द्वै विध्यात्, ‘सुषुप्तेऽर्द्धमपत्ति’रिति सुषुप्तिप्रकरणस्योवेदान्तसूत्राद्, अन्यथा  
श्रुत्योर्विरोधस्यापरिहार्यत्वाच्च कदा चिदादतमया चित्तमत्त्वमव्य तनोगोचरवृत्तावप्यमामर्थ्य-  
व गभवत्येवेति,

यत्त्राद्युक्तिका वेदान्तिवृत्ता आह — सुषुप्तौ तत्र साक्षिभास्यमेव न तत्र वृत्तिरस्तांति ? तन्न-  
च प्रसागम्यगणानुपपत्ते, साक्षिग्यपरिणामिनि सस्कारमृत्त्योगनभ्युपगमाद्, (१) यच्च तदेकदेशी  
सुषुप्तावजानात् प्रप्रदनेरेव वृत्तिमाह न तु चित्तस्य, तत्रपि हेयम्—एवं मति जाग्रत्-वप्रयोरपि तस्या  
एव वृत्तिमभरे चित्तवलयनावयथर्थादिति, तस्माज्जाग्रत्प्रयोरिव सुषुप्तेऽपि चित्तम्यव(२) वृत्ति,  
“जायत्स्वप्रसुप्त च गुणतो बुद्धिवृत्तय ”

इति स्मृतिभ्यश्च, तथा चित्तत्वेनैव वृत्तिसामान्ये हेतुताया लाघवाच्चेति, स्मरणाकारं-  
प्रचरति—कथमिति । यस्या मत्त्वमचिव तम आविर्भवति तस्या सात्त्विक्या निद्राया उत्थि-

(१) अतगुणमादिति । अत्रैकदेश्युक्तावधारणनिमित्तपरत्रन्धे वृत्त्यनभ्युपगमपरत्वमारोप्याक्षेपो-  
ऽप्येवमनुमापयत्याक्षेपे ।

(२) चित्तस्यैव वृत्तिरिति । यत्त्राद्वैतिनयेनाक्षेप कस्य चित् तदस्याविलम्बितमेव, प्रस्थानभेदाद्,  
“उपपत्तिपत्त्यर्था उपाया अत्यस्थिना” इति न्यायाच्च, अन्यच्च सात्त्विक्युक्तमन्नरूपनाऽन्यथाऽनुप-  
पादोपाधिपवस्तिउदापत्तिगुणेन समप्रसुप्तौ चित्तविलयस्याक्तत्वेऽप्यध्यर्धसपत्तिवैल ताद्गृह्युपगने  
वापमानायेन यद् भिन्नोभ्याऽऽपादन तद् प्रहृरपि वुनो नैतिपर्यनुयोगस्य तुल्यत्वम् ।

भ्रमत्यनवस्थित, गाढ मूढोऽहमस्वाप्स गुरुणि मे गात्राणि क्लान्त मे चित्त-  
मलस मुपितमिव तिष्ठतीति, स खल्वय प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न रथा-  
दसति प्रत्ययानुभवे, तदाश्रिता स्मृतयश्च तद्विषया न स्यु, तस्मान्  
प्रत्ययविशेषो निद्रा, सा च समाध्रावितरप्रत्ययवन्निरोगेऽव्येति ॥ १० ॥

भाष्यती ।

धारणामामर्थ्यम् मूढत्वम्, चित्तम् अलम् = जडम्, मुपितम् = अपहतमिव, व्यति-  
रेकद्वारेण साध्यं साधयति—स इति । यद्वि प्रत्ययानुभवा न स्युस्तदा तजमस्कारा अपि  
न स्यु, तथा च मस्कारप्रोधरूपा स्मृतयोऽपि न स्यु, एव निद्राया वृत्तित्वं सिद्ध समा-  
धौ च सा निरोद्धव्या, समाधिर्न बाह्यजानहीना मोहवशाद्देहक्रियाकारिणी स्मृतिहीना चित्ता-  
वरथा किन्तु ध्येयस्मृतौ सम्पगवधारणाद् रुद्धेन्द्रियादिक्रियारूपाऽवस्थेति जातव्यम् ॥ १० ॥

तत्त्ववैगारदी ।

पपत्तिकात् स्मरणात्प्रत्ययविशेष, कथ ? यदा हि सत्त्वमच्चि तम आविरस्ति तदैतादृग प्र-  
त्यवमर्श सुप्तोत्थितस्य भवति “सुखमहमस्वाप्सं प्रमन्न मे मन प्रजां मे विगारद्रीकरोति =  
स्वच्छीकरोतीति, यदा तु रज सच्चि तम आविरस्ति तदैदृश प्रत्यवमर्श इत्याह—“दु-  
महमस्वाप्सम्” इति, स्त्यानम् = अकर्मण्य मे मन, कस्माद् ? यतो भ्रमत्यनवस्थितम्, नितान्ता-  
भिभूतरज सत्त्वे तम समुल्लासे स्वापे प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शमाह—“गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गु-  
रुणि मे गात्राणि क्लान्त मे चित्तमलस मुपितमिव तिष्ठति” इति, साध्यव्यतिरेके हेतुव्यतिरेक-  
माह—“स खल्वयम्” इति । प्रबुद्धस्य = प्रबुद्धमात्रस्य, प्रत्ययानुभवे = वृत्त्यभावकारणानुभवे,  
तदाश्रिता, बोधकाल इत्यर्थ, ननु प्रमाणादयोऽभ्युत्थानचित्ताधिकरणा निरुद्धयन्ता, समाधिप्र-  
तपक्षत्वान्निद्रायान्त्येकाप्रवृत्तितुल्याया कथ समाधिप्रतिपक्षतेत्याह—“सा च समाधौ” इति  
एकाग्रतुल्याऽपि तामन्त्येन निद्रा सवीजनिर्वाजममाप्रिप्रतिपक्षेति साऽपि निरोद्धव्येत्यर्थ ॥ १० ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

अनुभूतविषयकात्, तदेवाह—यदा हीत्यादिना, सा च समाधौ कर्तव्येति शेष, निद्रा न  
त्याज्या, एकाग्रवृत्तितुल्यत्वादित्याशङ्क्य ग्राह—तामन्त्येनेति ॥ १० ॥

वार्तिकम् ।

तस्य स्मरणाकारमाह—सुगमिति । प्रमन्न निर्मल मन स्वस्मिन् जायमाना प्रजा यथाऽर्थवृत्ति-  
विदारणेऽकरोति सू-मार्थप्रतिविम्योद्गाहिर्णां करोतीत्यर्थ, विदारदा करोतीति पाठस्तु साधु,  
यस्या रज सच्चि तम आविर्भवति तस्या राजस्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणाकारमाह—  
दु गमिति । स्त्यानमकर्मण्य, तामस्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणाकारमाह—गाढमिति ।  
अलमत्यन्तं मुपितमिव परंपहतमिव तिष्ठतीत्यर्थ, अलममिति पाठे तु स्त्यानता चित्तस्या-  
तिवाञ्छत्येन कर्माक्षमता, आलस्य तु तमोऽर्मेगुरत्येन कर्माक्षमता कर्मण्यनिच्छा रेति भेद,

ननु भवतु प्रत्यवमर्शस्तथाऽपि कथ सुपुत्रौ प्रत्ययमिद्विस्तत्राह—स खल्विति । प्रत्यया-  
नुभवे सूत्रोक्तस्याभावप्रत्ययस्यानुभवे मति सोऽय प्रत्यवमर्श एतु न स्यादित्यर्थ, सम्कार-  
सभवादिति भाव,

ननु वृत्ति विनऽपि सुवादित्रन् सुपुत्रौ स्वापस्य साक्षिभास्यत्वमभ्युपगम्य तन्स्मरणमुप-  
पादनीयमित्याशङ्क्य ग्राह—तदाश्रिता इति । तद्विषया प्रत्ययविषयिका स्मृतयोऽपि तदाश्रि-  
ताश्रिताश्रिता न स्युरन्यदृष्टस्यान्वेनास्मरणादित्यर्थ, न च स्मरणमपि साक्षिण्येवास्मिन्नि  
वाच्यम् ? तत्र मस्कारामभवान् स्मृत्याख्यपरिणामासभवाच्चेति,

ननु निद्रावृत्तिरपि तमस्येकाप्रा विषयदु गगून्या चेति सा स्मिर्था निरोद्धव्येत्याशङ्क्य ग्राह-  
सा चेति । इतरवृत्तिवत् सुवृत्त एवमोहान्मन्त्येन सनाप्रिप्रतिपक्षत्वेन च निद्राऽपि समाधौ  
निरोद्धव्येत्यर्थ ॥ १० ॥

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

किं प्रत्ययस्य(१) चित्त स्मरति आहोस्विद्विषयस्येति? ग्राह्योपरक्तः प्रत्य-  
भासती ।

अनुभूतविषयाणामसंप्रमोष = तावन्मात्रग्रहण नाधिकस्मृति, असंप्रमोष = परस्मानपहरणम्, चित्तेन यन्निर्णीकृत तस्य चित्तस्वस्यैव न परस्वस्य ग्रहणात्मिका वृत्ति स्मृतिरित्यर्थ । किमिति । किम् प्रत्ययस्य प्रत्ययमात्रमित्यर्थ ? घटं जानामी- तत्त्वैश्वरदी ।

“अनुभूतविषयासंप्रमोष स्मृतिः” प्रमाणादिभिरनुभूते विषये योऽसंप्रमोष = अस्ते- य ग्ना स्मृति, सम्स्कारमात्रजन्यस्य हि ज्ञानस्य सम्स्कारकारणानुभवावभासितो विषय- आत्मैव तदधिकविषयपरिग्रहस्तु संप्रमोष = स्तेय कस्मात्? सादृश्यात् “मुप स्तेय”- इत्यस्यात्मसंप्रमोषपदव्युत्पत्ते, एतदुक्तं भवति—स्वै प्रमाणादयोऽनधिगतमर्थ सामान्यत- प्रकारतो वाऽधिगमयन्ति, स्मृति पुनर्न पूर्वानुभवमर्थ्यांशमतिक्रामति, तद्विषया तदनुवि(२)- पया वा न तु तदधिकविषया, सोऽय वृत्त्यन्तराद्विशेषे स्मृतेरिति, विमृशति—“किंप्रत्यय- स्य” इति, ग्राह्यप्रवणत्वादनुभवस्य स्वानुभवाभावात्तज्ज स संस्कारो ग्राह्यमेव स्मारयती- पातञ्जलरहस्यम् ।

अनुभवविषयातिरिक्तविषयग्यार्जन संप्रमोष, सादृश्यादिति । तद्विन्नत्वे सति तदनुभू- योर्धर्मवत्त्व सादृश्य तस्मात्, स्मरणस्य ग्रहणभिन्नत्वेऽपि ग्रहणविषयीकृतविषयमात्रग्रहणं,— प्रकारेण = विशेषत इत्यर्थ, ग्राह्योपरक्त इति ।

“अथेनं विशेषो हि निराकारतया धियाम्”

इत्युक्तिमाश्रित्याह—ग्राह्यप्रवणेति । विशेष = ज्ञानस्य व्यावर्तकोऽर्थ इत्यर्थ, स्व- वाक्तिकम् ।

“अनुभूतविषयानसंप्रमोष स्मृतिः” भाष्यानुगुणात्स्य सूत्रस्यायमर्थ—एवमनुभूतो यो विषयो वृत्तित्तत्सम्बन्धो तयोरसंप्रमोषोऽन्तेयमनपहरणं धर्मधर्म्यभेदात्तद्वृत्तौ तदुभयविषयिणी- नि यावत् एवभूता वृत्ति स्मृतिरिति, अत्र प्रत्यभिज्ञाऽऽदिव्यावृत्तये सम्स्कारमात्रजन्यत्वमेव स्मृतिलक्षण, सूत्रकाण तु स्मृतं प्रायिक स्वरूपमेवोक्तं तेन न प्रमुदतत्ताकस्मरणव्याप्ति, अत्र वा सूत्रोक्तमेव लक्षणं तच्च सम्स्कारमात्रजन्यत्वेन विशेषणीयं प्रमुदतत्ताक तु सम्स्कार- समात्रजन्यमपि ज्ञानमनुभवमध्ये प्रवेशनीय, शब्दजन्यपदार्थोपस्थित्यादौ स्मरामीति स्फुटं- व्यवहारार्थनात्, प्रमाणेत्यादिवृत्तिविभागसूत्रे तु सम्स्कारमात्रजन्यत्वगुणेन तादृशं ज्ञानं- स्मृतिशब्दगृहीतमनेन च सूत्रेण मुख्यस्मृतिलक्षितेति, स्मृतेर्वृत्तित्थोभयविषयत्वं- सूत्रात्प्रवधारयितु भाष्यकारो विमृशति—किं प्रत्ययस्येति । स्मृत्यर्थधातुयोगात् वर्तमानि पठ्यं, चित्त किं पूर्वानुभवरूप प्रत्ययमपि स्मरति, आहोस्विद्विषयमात्रमित्यर्थ, तत्र स्मृतेरभयविषयवत्त्वरूपमाद्य पक्ष मिद्वान्तयितुमादावुभयस्मरणे कारणमुभयगोचरसम्स्कारमुप- पश्यति—ग्राह्योपरक्त इत्यादिना । यतो ग्राह्योपरक्तो ज्ञानविशेषणतया घटादिभिरप्याकारितो- ऽतो ग्राह्यग्रहणोभयावारनिर्भामन्तदुभयावारतया प्रसिद्धो य प्रत्ययो घट जानामीत्यनुव्यव- नाय स तथाजातीयं ग्राह्यग्रहणोभयाकारमेव सम्स्कारं जनयति यमानाकारत्वेनैव लाघवात्- अनुभवसम्स्कारस्मृतीना वार्यवारणभावादित्यर्थ, ।

( १ ) प्रत्ययस्येति । अत्र पठ्यं नगमयताऽपि टिप्पनयतो विदुर्षो द्वितीयोहेतु प्रामादिक ।

( २ ) तदनुविषया वेति । यच्चात्र टिप्पनयता भिक्षो कृतान्निविदोपादानमुद्भावित तत् स्मरणे प्रमुद-

५२३१५५ तत्त्वानुभवमनानुभवतुल्यत्वात् तत्त्वानुभवगोचरो तत्त्वचित्तत्वमारोपयताऽपि कृतान्निविदोपा-



द्येति, एता सर्वा वृत्तयो निरोद्धव्या, आत्मा निरोधे सम्प्रज्ञातो वा समाधिर्भवत्यसम्प्रज्ञातो वेति ॥ ११ ॥

अथासां निरोधे क उपाय इति—

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

चित्तनदी नामोभयतो वाहिनी वहति कल्याणाय वहति पापाय च, या तु कैवल्यप्राग्भारा विवेकविषयनिम्ना सा कल्याणवहा, ससारप्राग्भाराऽचि-

भासती ।

स्मर्यते च—

“तत्र विज्ञानसयुक्ता त्रिविधा वेदना ध्रुवा ।

सुखदु सेति यामाहुरदु खा मस्येति च” ॥ इति,

हिताहितज्ञानविपर्ययस्वभावाद्विद्याऽन्तर्गत एव मोह, शेष सुगमम् ॥ ११ ॥

अथेति । आसा चित्तवृत्तीनामभ्यासवैराग्याभ्यां निरोध स्यात्, चित्तनदीति । चित्तं नदीव, सा च चित्तनदी कल्याणवहा पापवहा वा भवति, येति । या चित्तनदी कैवल्यप्राग्भारा = कैवल्यरूपस्य प्राग्भारस्योच्चप्रदेशरूपस्योत्तमप्रवन्धस्य तद्देशपर्यन्त-  
तत्त्ववैशारदी ।

तु ये पुरुष क्लिश्यन्ति ते निरोद्धव्या प्रेक्षावता, क्लेशाश्च तथा न वृत्तयस्तत्किमर्थमासां-  
निरोध ? इत्यत आह—“सर्वाश्चेता”, इति । सुगमम् ॥ ११ ॥

निरोधोपायं पृच्छति—“अथ” इति । सूत्रेणोत्तरमाह—“अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः” ।  
अभ्यासवैराग्ययोर्निरोधे जनयितव्येऽवान्तरव्यापारभेदेन समुच्चयो न तु विकल्प इत्याह—  
पातजलरहस्यम् ।

जन्म, तेभ्य स्मृतेरित्यर्थ ॥ ११ ॥

न तु विकल्प इति । पत्ने बाधाद् विकल्प उभयस्याशास्त्रत्वात् समुच्चय श्रेयान्, निम्ना =  
वात्तिकम् ।

एयानमेवाह—सुगानुरागी राग इत्यादि, सुखदु गानुरागी सुखदु एविषयकः, तथा च रागज-  
ननताया दु खवत्सुगममपि हेयं, मोहस्त्वभिधारूपतया शोकाद्यग्विलदु खनिदानत्वेन हेय इत्या-  
शय, एता इति । अतो दु खात्मत्वादेता सर्वां निरोद्धव्या इत्यर्थ, प्रकरणार्थमुपसहरति—  
आत्मासिति ॥ ११ ॥

तदेव सामान्यतो योगस्य लक्षणं कृतमिदानीं तस्योपाय प्रतिपादयिष्यति सूत्रकारस्तत्र  
सन्नेपाद् उपायसारमग्राहकं सूत्रमवतारयति—अथात्मासिति ।

“अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः” अभ्यासवैराग्ये व्याख्यास्येते, अभ्यासवैराग्ययोस्वान्-  
न्तरव्यापारभेदेन निरोधनने समुच्चय एव न विकल्प इत्याह—चित्तनदीति । यथा नदी कदा  
चित् समुद्राभिसुखी वहति कदा चिच्च तद्वेपरीत्येन पृथिव्यभिसुग्मा वहति, अन्यथा समुद्रगम-  
नमात्रेण सुन्देव, एव चित्तनद्यप्युभयतो वाहिनी, उभयतो वहनस्य प्रयोजनमाह—वह-  
तीति । कल्याण मोक्षन्तर्त्यं, पाप ससारस्तत्फलत्वात्तत्कारणत्वाद्वा तदर्थं, तथा चोक्तम्—

“प्रत्यग्दृशा विमोक्षाय निवन्त्राय परागृहणाम् ।

अपामार्गलनेत्राय विरुद्धफलो भव ” इति,

प्रवाहद्वयं विशिष्य दर्शयति—या त्विति । प्राग्भारा = अभिसुग्मी, विवेकविषयो निम्नो-  
गमनमार्गो यस्य इत्यर्थ, जन्मस्य हि प्रवाहाभिसुग्मं वर्त्म नीचं भवतीति, तत्र = चित्तनद्या त्रे-  
राग्देग विषयमार्गं वृत्तिस्योत्तमं त्विल्लोक्रियते = अलपीक्रियते, विवेकदर्शनस्वान्यासेन च विवे-

वेकविषयनिष्ठा पापवहा, तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते विवेक-  
दर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाटयत इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥१२॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिस्तदर्थं प्रयत्नो = वीर्य्यमु-

भास्वती ।

वाहिना विवेकविषयनिष्ठा = विवेकविषयरूपनिष्ठा मार्गवाहिनी सा कल्याणवहा, तथा  
समारप्रारम्भारा = अविवेकनिष्ठा मार्गवाहिनी पापवहा, तत्र = अभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये वैरा-  
ग्येण विषयस्रोत खिलीक्रियते = अल्पोक्रियते निरुद्धते, विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेक-  
स्रोत उद्घाटयते = सम्प्रवृत्तिते क्रियते, चित्तस्य निरोधः = निवृत्तिकता, एवमभ्यास-  
वैराग्याधीनो विवेक एव मुख्योपायो निरोधस्य, अतस्तस्याभ्यास एवोक्तः, विवेकस्य सा-  
धनानामपि पुनः पुनरनुष्ठानमभ्यास ॥१२॥

तत्र स्थितौ स्थित्यर्थं यो यत्नोऽभ्यासः, चित्तस्येति । अवृत्तिकस्य = निरुद्ध-  
वृत्तिकस्य चित्तस्य या प्रशान्तवाहिता निरुद्धावस्थायाः प्रवाहः सा हि मुख्या स्थितिः,  
तत्त्ववैशारदी ।

“चित्तनदी” इति । प्रारम्भारः = प्रवन्धः, निम्नता गम्भीरताऽगाधतेति यावत् ॥ १२ ॥

तत्राभ्यासस्य स्वरूपप्रयोजनाभ्या लक्षणमाह—“तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः” तद् व्याच-  
ष्टे—“चित्तस्य” इति । अवृत्तिकस्य = राजमताममवृत्तिरहितस्य प्रशान्तवाहिता = विमला सा-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

तत्प्रवणा, विलीक्रियते = अवरुद्धयत इत्यर्थः, उद्घाटयते = निरावरणं क्रियते, उभयाधीन-  
इति । घटधारणे त्रिदण्डचदिति वैराग्याभ्यासाधीन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्त्व तदल्पता ।

अप्रागन्त्य विरोधश्च न प्रथां पट् प्रकीर्तिता ” ॥

इत्युक्तम्, तत्राल्याये नत्र स्वीकृत्याह—अवृत्तिकस्येति । अलवणा यवागू, ईपल्लवणे-  
वार्तिकम् ।

कर्मार्गं वृत्तिस्रोत उद्घाटयते यत्नवत् क्रियते येन निरोधारुख्ये कैवल्यसागरे विलीयत इत्यतो-  
ऽवान्तग्यापारभेदेनोभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः, तदुक्तं गीतायाम्—

“अमशय महाबाहो ! मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय । वैराग्येण च गृह्यते” इति,

अत्र विवेकदर्शनमात्रस्याभ्यास प्राधान्येनोक्तः, आगामिसूत्रे निरोधमाधनानुष्ठानमा-  
मान्यस्यैवाभ्यासत्वावगमादिति ॥ १२ ॥

अत्राभ्यासवैराग्ये प्रमालक्षयति सूत्रजातेन—

“तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः” तत्राभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये, चित्तस्येति । अवृत्तिकस्य वृत्त-  
न्तराग्न्यस्य न तु वृत्तिगामान्याभाववत्, स्थित्यनन्तरं संप्रज्ञातस्य समापत्तिसूत्रे भाष्यका-  
रैर्व्याख्येयत्वात्, प्रशान्तवाहितेति । वृत्त्यन्तराभावात् प्रशान्ता हर्षशोकादितरङ्गरहिता,  
एकाग्रवृत्तिधारेत्यर्थः, शान्तिश्च तन्नेपृक्ता—

“धृत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च मुक्त्वा घ्रात्वा शुभाशुभम् ।

न हृष्यति ग्लायति च न शान्त इति कथ्यते” इति,

स्थितिगच्छार्थं व्याख्याय मत्तस्यर्थं व्याचष्टे—तदर्थं इति । तथा च चर्मणि  
होपिन हन्तीतिवद्विय निमित्तमसमोति, यदशब्द व्याचष्टे—प्रयत्न इति । प्रयत्नमपि पर्या-

त्साहस्तस्सपिपादयिपया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः ॥ १३ ॥

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

दीर्घकालासेवित, निरन्तरासेवित, तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया  
श्रद्धया च सम्पादित सत्कारवान्, दृढभूमिर्भवति = व्युत्थानसंस्कारेण  
द्रागित्येवानभिभूतविषय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

भान्ती ।

तदनुष्ठानावस्थाऽपि स्थिति, स्थितिनिमित्त प्रयत्न, तस्य पर्यायो दीर्घमुत्साह  
इति, तत्सम्पिपादयिपया = स्थितियम्पादनेच्छया तत्साधनानुष्ठानमभ्यास ॥ १३ ॥

दीर्घेति । दीर्घकालं यावद् आसेवित = अनुष्ठित, निरन्तरं = प्रत्यह प्रतिक्षणमा-  
सेवित, तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया च सम्पादित सत्कारवानभ्यास = सत्का-  
रामेवित, श्रूयते—“यद् यद् विद्यया श्रद्धयोपनिषदा वा तत्तद् दीर्घवन्तर भवति”  
इति, तथाकृतोऽभ्यासो दृढभूमिर्भवति, व्युत्थानसंस्कारेण न द्राक् = महसाऽभि-  
भूयत इति ॥ १४ ॥

तत्त्वैगारदी ।

त्पिपादयिपयाहितेकाग्रता स्थिति, तदर्थ इति । “स्थितौ” इति निमित्तयतमी व्याख्याना(१),  
यथा चर्मणि द्वीपिन हन्तीति, प्रयत्नमेव पर्यायाभ्या विदशयति—“दीर्घमुत्साह” इति ।  
तस्येच्छाद्योनितामाह—“तत्सम्पिपादयिपया” इति । “तद्” इति स्थिति परामृशति, प्रय-  
त्नस्य विषयमाह—“तत्साधने”ति । स्थितिसाधनान्यन्तरङ्गप्रहिरङ्गाणि यमनिमादीनि, सा-  
धनगोचर कर्तृव्यापारो, न फलगोचर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु व्युत्थानसंस्कारणानादिपरिपन्थिना प्रतिबन्धोऽभ्यास कथं स्थित्यं कल्पते ? इत्यत-  
आह—“स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः” सोऽयमभ्यासो विशेषणत्रयस-  
म्पन्न मन एवावस्थो न महसा व्युत्थानसंस्कारैरभिभूतस्थितिरूपविषयो भवति, यदि  
पुनरभिभूतमभ्यासं कृत्वोरमेव तत कालपरिवासेन परिभेत्तस्मान्नोपरन्तव्यमिति भावः ॥ १४ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

त्यर्थ, सत्त्ववृत्तिरस्येति शेषः ॥ १३ ॥

दीर्घज्ञेति । आदर = श्रद्धा, नैरन्तर्येति । आसुषुप्नेरिति भाष्यार्थ, सत्कार = ब्रह्म-  
चर्यादिपरिवास, कालाधिक्यञ्चेति ॥ १४ ॥

वार्तिकम् ।

यान्या विदशयति—दीर्घमुत्साह इति । तथाऽप्यप्यत्नं मन्वानोऽतिविशेषत आह—तत्सपि-  
पादयिपयेति । तत्साधनेच्छया श्रद्धादीर्घसंस्कारैरभिभूतमसाधिप्रज्ञाऽऽदीना वक्ष्यमाणाना  
मनुष्ठानमभ्यास इत्यभ्यासप्रक्षणं कृतम् ॥ १३ ॥

ननु व्युत्थानसंस्कारणानादिना प्रतिबन्धात् कथमभ्यास स्थिति संपाद्यत्वित्याकाङ्क्षा-  
यामाह सूत्रम्—

‘स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारामेवितो दृढभूमिः’ सत्कारामेवित इत्येतद्विबुषोति—तप-  
सेत्यादिना सत्कारवानित्यन्तेन, दृढभूमिरित्येतद्विबुषोति—व्युत्थानेति । व्युत्थानसंस्कारेण  
द्रागित्येव महसाऽभिभूत स्थितिरूपो विषयो यस्य स भवतीत्यर्थ, अभ्यास कृत्वोरमे  
च कालक्रमेण अभिभवो भवत्येवेति प्रतिपादयितुं द्रागित्येवेत्युक्तम् ॥ १४ ॥

(१) व्युत्थानेति । निमित्तविद पत्रम्, एव च निमित्तकरो य कर्त्तव्यो यत्न मऽभ्यास-  
इति भावः ।

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥१६॥

स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यमितिदृष्टविषयवितृष्णस्य स्वर्गवैदेहाप्रकृतिलयत्व-

भास्वती ।

वैराग्यमाह—दृष्टेति । दृष्टे = इहत्यविषये, आनुश्रविके = शास्त्रश्रुते पारलौकिके विषये, यद् वेतृष्ण्यम् = चित्तस्य वितृष्णभावेनावस्थितस्तद् वशीकाराख्यं वैराग्यम्, वशीकारस्य तत्र पूर्वावस्था, तद् यथा—यतमान—व्यतिरेकम् एकेन्द्रियमिति, रागोत्पादनाय चेष्टमानता यतमानम्, केषु चिद् विषयेषु विराग सिद्ध केषु चिच्च साध्य इति यत्र व्यतिरेकेणावधारण तद् व्यतिरेकसंज्ञम्, तत परं यदैकेन्द्रिये मनस्योत्पद्यमात्रेण क्षीणो रागस्तिष्ठति तदैकेन्द्रियेण तादृश्यापि रागस्य नाशाद् वशीकार सिद्ध्यतीति,

स्त्रिय इति । ऐश्वर्यम् = प्रभुत्व, स्वर्ग = इन्द्रत्वादि, वैदेहम् = स्थूलसूक्ष्मदेहे विरातत्वैशारदी ।

वैराग्यमाह—“दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्” चेतनाचेतनेषु दृष्टविषयेषु वितृष्णतामाह—“स्त्रिय” इति । ऐश्वर्यम् = आधिपत्यम्, अनुश्रवो = वेदस्ततोऽधिगता आनुश्रविका स्वरगादयस्तत्रापि वेतृष्ण्यमाह—“स्वर्ग” इति । देहरहिता विदेहा करणेषु लीनास्तेषा भावो वैदेहम्, अन्ये तु प्रकृतिमेवात्मानमभिमन्यमाना प्रकृत्युपासका प्रकृतौ नाधिकारायामेव लीनास्तेषा भाव प्रकृतिलयत्वं, तत्रासिविषये वितृष्णस्य, आनुश्रविकविषये वितृष्णो हि स्वरगादिप्रासिविषये वितृष्ण उच्यते, ननु यदि वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्य इह विषयाप्राप्तावपि तदस्तीति वैराग्य स्यादित्यत आह—“दिव्यादिव्य” इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

चेतनेति । चेतना = सत्यादय, अचेतना = वस्त्रादय, करणेषु महत्तत्त्वादिमनोऽन्तेषु, साधिनाराया = पुनर्जन्महेतुभूतायाम्, आगमिन = पौराणिका, तत्तद्विषयेषु शब्दादिषु, परिवर्तिकम् ।

अभ्यास लक्षयित्वा वैराग्य लक्षयति—

“दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्” रागाभावमात्रं दोषदर्शनजन्यो रागाभावो वा न निरोधहेतुवैराग्य रोगादिनिमित्तकारचितो योगानुदयाद्, दोषदर्शनजन्यवैराग्यादनन्तरमपि विषयमनिसंश्रय चित्तक्षोभत मौभयद्वैर्योगानिष्पतेश्च, अतोऽत्र वैराग्यस्य वेतृष्ण्यमात्र न लक्षणं किं तु यथोक्तवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञेति, तदेतद् व्याचष्टे—स्त्रिय इति । दृष्टविषयवितृष्णस्येति व्याख्यायानुश्रविकविषयवितृष्णस्येति व्याचष्टे—स्वर्गेति । स्वर्गश्च वैदेह च प्रकृतिलयत्वं च तेषा प्रासिग्वानुश्रवणस्येदोक्तो विषयस्तत्र च वितृष्णस्येत्यर्थ, न्यूनेहविरहेऽपि लिङ्गप्रतीकेणैव येषां देवाना भागस्ते विदेहास्तद्रूपता च वैदेहाम्, ये तु सावरणप्रक्षणाट्टादिरावरणे प्रकृतौ लीना लिष्टा लिङ्गदेहेन सह गता इति यावत्, तेषां भाव प्रकृतिलयत्वं न तु प्रलय एवात्रान्तःकरणं गतस्यैव श्रुतिस्मृत्योर्भोगश्रवणाद्, अन्यथा प्राकृतप्रलयवदपुरपर्यत्वाच्च, प्रकृतिलयानां च विदेहेभ्योऽप्य भेद—विदेहा सावरणप्रक्षणाट्टान्तर्गता एवात्यसंख्यं मलिनं च विषय भुञ्जते, प्रकृतिलयान्स्तु बहिर्गमनेन विदेहान् प्रत्यर्पणं न्यमकत्पमात्रेण तत्रैव निर्मल कारणत्वनिमित्तं विषयं च भुञ्जते त ईश्वरकोटय उच्यन्ते इति, पृष्टान्त हेतुगर्भविशेषणश्च व्याख्याय वशीकारसंज्ञेति विशेष्यपद व्याचष्टे—द्विप्रासिविति । अयमर्थे—अदृष्टे विषयान्निष्पद्यन्तं दोषावरकाभावाद् दोषदर्शनेन वितृष्ण्य भवति ‘दिरनिष्पदर्शनादिति न्यूने’, तद् द्विविधं यतमानमना, व्यतिरेक्यना, एकेन्द्रियमिति, एताश्च पञ्चाष्टराग्यान्तान्, एतस्माच्च त्रिदिवितृष्णयादभ्यस्यमानादिषु-

प्राप्तावानुश्रविकविषये वितृष्णस्य दिव्यादिव्यविषयसम्प्रयोगेऽपि चित्त-  
स्य विषयदोषदर्शिन प्रसङ्गयानवलादनाभोगात्मिका हेयोपादेयगु-  
वशीकारसञ्ज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

मान्ती ।

गाद् विदेहस्य लीनावस्था भवेत्, तदवस्थाप्राप्ताना देवाना पदम्, प्रकृतिलय = आ-  
त्मबुद्धिरपि हेयेति तथापि विरागमात्रात् पुरुषख्यातिहीनस्याचरितार्थस्य चित्तस्य प्रकृतौ  
ल्यो भवेत् तत् पदम्, दिव्यादिव्यविषयै सह संयोगेऽपि = योगलाभेऽपीत्यर्थं,  
विषयदोष = त्रिताप, प्रसङ्गयानवलात् = प्रसङ्गयान = सम्प्रज्ञा, यथा विषयहानायावि-  
चित्रा प्रत्यवेक्षा जायते, तद्वलात् अनाभोगात्मिका = तुच्छताख्यातिमती, हेयोपादेयग-  
न्धेत्यर्थं, वैतृष्ण्यावस्था वशीकारसंज्ञा, तच्चापरं वैराग्यम् ॥ १० ॥

तत्त्ववैशारदी ।

न वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्यम्, अपि तु दिव्यादिव्यविषयसम्प्रयोगेऽपि चित्तस्यानाभोगात्मि-  
का, तामेव स्पष्टयति—“हेय” इति । हेयोपादेयगुण्या = सङ्गदोषरहिता योपेक्षाबुद्धिर्व-  
शीकारसञ्ज्ञा, कुत पुनरियमित्यत आह—“प्रसङ्गयानवलाद्” इति । तावन्नयपरीतना  
विषयाणा दोषस्तत्परिभावनया तत्साक्षात्कार प्रसङ्गयान तद्वलादित्यर्थं, यतमानसञ्ज्ञा,  
व्यतिरेकसञ्ज्ञा, एकेन्द्रियसञ्ज्ञा, वशीकारसञ्ज्ञा, चेति चतस्रः सञ्ज्ञा इत्यागमिन, रागा-  
द्य खलु कषायाश्रित्यर्त्तित्तनस्तेरिन्द्रियाणि यथास्व विषयेषु प्रवर्त्तन्ते तन्मा प्रवर्त्तिपनेन्द्रि-  
याणि तत्तद्विषयेष्विति तत्परिपाचनाधारम्भ प्रयत्न सा यतमानसञ्ज्ञा, तद्वारम्भे मति  
के चित्तु कषाया पक्वा, पश्यन्ते च के चित्, तत्र पश्यमाणेभ्य पक्वाना व्यतिरेकेणावधारण-  
व्यतिरेकसञ्ज्ञा, इन्द्रियप्रवर्त्तनासमर्थतया पक्वानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यवस्थानमेकेन्द्रिय-  
सञ्ज्ञा, औत्सुक्यमात्रस्यापि निरुत्तिरूपस्थितेऽपि दिव्यादिव्यविषयेषुपूराक्षाबुद्धि सज्ञात्रया-  
न्तरा वशीकारसञ्ज्ञा, एतद्यं च पूरांसा चरितार्थत्वाच्च ता पृथगुक्ता इति सर्वमप्यतम् ॥१५॥  
पातजलरदस्यम् ।

पापनाय = निरोधायेत्यर्थं, एकेन्द्रियसञ्ज्ञा = एकेन्द्रिय मन तत्र सज्ञा = अवस्थिति, अत  
एतेषु भगवता

“रम्यं रमोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निरर्तते ।”

रमो नाम राग, परम् = आत्मानम्, उत्तरमिद्वौ किं पूर्वणेति न्यायमाश्रित्याह—इत्येतेति ॥१५॥  
वार्त्तिकम् ।

सयोगकालेऽपि दोषदर्शनमप्रतिबद्धमुत्पद्यते ‘वैराग्याद्दोषदर्शन’मिति स्मृत्यन्तगतं, कुत पुन-  
रप्रतिबद्धं, तत्रोक्तं—प्रसङ्गयानवलाद् दोषसाक्षात्कारस्य बलवत्तादिति, दोषसाक्षात्काररू-  
पमात्रात् सोभयति प्राग्विरक्तस्यापि विषयसन्निकर्षेण दोषदर्शनं प्रतिबध्य पुना राग  
उत्पादिन इति, एतस्माच्च दोषदर्शनेत्येताद्विषयसयोगकालेऽपि या चित्तस्यानाभोगात्मिका  
ऽऽभोगरहिता, एतस्य विरग्य हेयोपादेयगुण्या रागद्वेषगुण्या वशीकारसंज्ञा या चित्तणा सा  
उत्तममनसमिति शेष, उत्तमगुणे तन्वगमिति वचनः स्यात्परम्बम्, तथा च रागद्वेषगुण्यस्य  
दिव्यसाक्षात्कारस्य योग्यता वशीकारस्य ताऽऽद्य वैराग्यमिति पर्ययमितम्, तेन सर्वद्वेषाद-  
विषयसयोगाभावेऽपि न निरोधाय नर, तन्वगमेन सूत्रेण हेतुहेतुमद्भावरूपतरन्त्वान्तविद्व-  
धगतवद्वेषमेवोक्तं, तत्र प्रथमभूमिका यतमानयत्नानांशी चित्तणा ज्ञानपूर्वकं वैराग्यसा-  
धनानुष्ठानं द्वितीयभूमिका व्यतिरेकसना सा च चित्तान्येतानीन्द्रियाणि, एतानि च जेत-  
व्यानीति व्यतिरेकवैराग्ययोग्यता, तृतीयभूमिका चैकेन्द्रियसना सा च वायेन्द्रियवि-  
षयेषु सज्ञापि रागादिव्ये सन्नेकस्मिन्नेव मनसि मानापमानादिविषयसन्निकर्षेणाश्रित्यो-  
रागद्वेषनानपूर्वक इति, चतुर्थभूमिका तु वर्याकारसना स्पष्टमुक्ततेति ॥ १६ ॥

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शा विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्तच्छुद्धिप्र-  
विवेकाप्यायितबुद्धिर्गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यो विरक्त इति तद् द्वय-

भान्वतो ।

तद् वैराग्यं परम् = परमज्ञकम्, यदा पुरुषख्याते पुरुषतत्त्वोपलब्धेर्गुणवैतृष्ण्ये  
सार्वज्ञ्यादिष्वपि निवृत्तगुणकार्येषु वैतृष्ण्यमिति सूत्रार्थः, दृष्टेति । दृष्टानुश्रविकदोषदर्शा  
विरक्त = वगीकारवैराग्यवान् पुरुषदर्शनाभ्यासाद् = विवेकाभ्यासाद्, तच्छुद्धिप्रविनेका-  
प्यायितबुद्धि = तस्य दर्शनस्य शुद्धिः, तस्या प्रविनेक = प्रकृष्ट वेगिष्ठयमविनेकविविक्ता  
परा काष्टेत्यर्थः, तेनाप्यायिता कृतकृत्या बुद्धिर्यस्य स योगी व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यः =  
तत्त्ववैरागदी ।

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परमाह—“तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्” अपरवैराग्यस्य परवैराग्य-  
प्रति कारणत्वं, तत्र च द्वारमादर्शयति—“दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शा विरक्त” इति, अनेना-  
परं वैराग्यं दर्शितम्, पुत्रपदार्गनाभ्यासाद् आगमानुमानाचार्य्योपदेशसमधिगतस्य पुरु-  
षस्य दर्शनं तन्त्याभ्यास = पौन पुन्येन निषेवण तन्मात्, तस्य दर्शनस्य शुद्धि = रजस्त-  
मोहान्या मत्त्वंकतानता, तथा यो गुणपुरुषयो प्रकर्षेण विवेक — पुरुष शुद्धोऽनन्तस्तद्विपरी-  
ता गुणा इति, तेनाप्यायिता बुद्धिर्यस्य योगिन स तयोक्त, तदनेन धर्ममेधाख्य समाधि-  
रत्न, यत्प्राप्तं योगी गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यः सर्वथा विरक्त, सत्त्वपुरुषान्यता-  
स्थानादपि गुणात्मिकाया यादृशिरक्त इति, तत् = तन्माद् द्वयं वैराग्यम्, पूर्वं हि वैराग्य-  
सत्त्वमसुदृक्कविधूततमसि रज ऋणजलद्वयमभृक्ते चित्तमत्त्वे, तच्च तौष्टिकानामपि समानम्, (१)  
पातञ्जलरहस्यम् ।

कारणत्वम् = उपायत्वम्, आचार्य = अनुभविता, “श्रोत्रिणं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रुते, निषेव-  
णं चेतयति शेष, एकतानता = एकाग्रता, शुद्धिरित्यन्वय, यावदिति वाक्यालङ्कारः, तौष्टिकानां  
प्रवृत्त्याद्यष्टान्यात्मसुदृष्टुपासनया मुष्टचित्ताना श्रुतानामिति यावत्, वर्तमानख्यातिमान् = कृत-  
नाक्षात्कार इत्यर्थः, उन्नमूलस्य = अनधिकारस्य, अधिक्रियते जन्मानेनेति कृतम्यकर्म, मट्का-  
वात्तिकम् ।

अपरवैराग्यमुक्त्वा परवैराग्यमाह—“तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्” तदिति वैराग्यं परा-  
सृश्यते, तथा चात्मद्वयान्यतरसाक्षात्काराभ्यासादेतोरुत्पद्यमानं सकलगुणेषु वैतृष्ण्यं पर-  
श्रेष्ठं वैराग्यमित्यर्थः, पूर्वसूत्रोक्तवैराग्यादस्य भेदं दर्शयति—दृष्टेत्यादिना । पूर्वसूत्रे विषय-  
दोषदर्शनाद्विषयेष्वेव वैराग्यमुक्तं न तु ज्ञाने, तदानीं ज्ञानेऽपि विनाशित्वादिदोषदर्शनमात्रेऽपि  
नालंबुद्विरपं वैराग्यं समरति, अत्रिधानितृत्त्याख्यप्रयोजनवत्त्वात्, अत्र तु सूत्रे ज्ञानेनाविद्या-  
निवृत्त्याद्यै मिद्धे तंनव दोषदर्शनेनानात्मत्वदृष्ट्या च ज्ञानसाधारणेष्वखिलकार्यकारणेष्व्वात्म-  
सुखसंगोपक्षेनि वैराग्ययाशेद इति वाक्यार्थः, तच्छुद्धीति । पुरुषशुद्धिप्रविनेकश्चितिशक्तिरपरि-  
णामिनीत्यादिना दर्शितस्तेनाप्यायिता वृक्षा म्मासपुरपायां बुद्धिर्यस्येति विग्रहः, व्यक्ता-  
व्यक्तमिति । व्यक्ताव्यक्ते मूलसूत्रे भार्ये धर्मादाश्रिते येपु मत्त्वादिगुणेषु तेभ्यः, ते काष्टौ  
महितेभ्यस्तेभ्य इति यावत्, तद्वदयमिति । तत्तन्मादुभय परंपरभिन्नं वैराग्यमित्यर्थः ।

( २ ) तौष्टिकानामिति ।

“अस्य तन्निव मेघो इष्टि पार तथा उपार च ।

अन्यच्च पारापानमुत्तमान्मं उत्तमान्मश्च”

तत्त्ववैराग्यप्रयोगानाम् ।

५ सांख्ये योऽ

वैराग्यं, तत्र यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रं यस्योदये प्रत्युदितव्यातिरेव-  
मन्यते, प्राप्तं प्रापणीयं, क्षीणा चेतव्याः क्लेशाः, छिन्नः क्षिप्रपर्वः भवसं-

भास्वनी ।

लौकिकालौकिकज्ञानक्रियारूपेभ्यो व्यक्तधर्मकेभ्यः, तथा विदेहप्रकृतिलयरूपाव्यक्तधर्म-  
केभ्यो गुणेभ्यो विरक्तो भवतीति तद् इयं वैराग्यम्,

तत्रेति । तत्र यदुत्तरं परवैराग्यं तज्ज्ञानप्रसादमात्रम् = ज्ञानस्य य प्रसादश्चर्मो-  
त्सर्पे रजोलेशमलहीनता, अत एव सत्त्वपुरुषान्यताग्यातिमात्रता, तद्रूपं यस्येति,  
प्रत्युदिव्याति = अविप्लुतत्रिवेक, छिन्नः क्षिप्रपर्वः भवसङ्क्रम = जन्मसङ्क्रम, ज-  
न्मारम्भक कर्माश्रय इत्यर्थं, छिन्नः क्षिप्रपर्वः सन्निहीनश्च सञ्जात, यस्याविच्छेदा-  
त् = अविच्छिन्नात् कर्माशयादित्यर्थं, एव ज्ञानस्य परा काष्ठा वैराग्यं, नान्तरीयकम् = अ-  
तत्त्ववैशाखी ।

ते हि तेनैव प्रकृतिलया वभूवुः, तथोक्तं—“वैराग्यात् प्रकृतिलया” इति, तत्र = तयोर्द्वयोर्मध्ये  
यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रम्, मात्रप्रहणेन निर्विषयतां सूचयति, तदेव हि तादृशं चित्त-  
सत्त्व रजोलेशमलेनाप्यपरासृष्टमस्याश्रयोऽत एव ज्ञानप्रसाद इत्युच्यते, चित्तसत्त्व हि प्रसाद-  
स्त्रभावमपि रजस्तम सम्पर्कान्मलिनतामनुभवति वैराग्याभ्यासविमलवारिधाराधौतममस्त-  
न्जस्तमोमल त्वतिप्रसन्न ज्ञानप्रसादमात्रपरिशेष भवति, तस्य गुणानुपादेयत्वाय दर्शयति—  
“यस्योदये” इति । यस्योदये सति योगी प्रत्युदितव्यातिरेव मन्यते = ख्यातिविशेषे सति वर्तमान-  
स्यातिमान् इत्यर्थं, प्रापणीयं = कैवल्य प्राप्तम्, यथा वक्ष्यति—“जीवन्नेव विद्वान् मुक्तो-  
भवति” इति, सम्कारमात्रस्य छिन्नमूलस्य सत्त्वादिति भावः, कुत प्राप्तं, यत क्षीणा  
क्षेतव्या क्लेशा अविद्याऽऽद्य सवामना, नन्वस्ति धर्माधर्मसमूहो भवस्य = जन्ममरण-  
प्रवृत्तस्य सङ्क्रम प्राणिना, तत्कुत कैवल्यमित्यत आह—“छिन्न” इति । क्षिप्रानि-नि स-  
न्नीनि पत्राणि यस्य स तथोक्तं, धर्माधर्मसमूहस्य समूहिन पत्राणि तानि क्षिप्रानि, न  
हि जातु तन्नुजन्ममरणप्रवृत्तेन वियुज्यते, सोऽयं भवसङ्क्रम क्लेशक्षये छिन्न, यथा व-  
क्ष्यति—“स्वशास्त्रं कर्माशयः” (पा० २ सू० १२) “सति मूले तद्विपाकः” । (पा० २ सू० १३)  
पातजलरहस्यम् ।

मक्षिरिति, समारसङ्क्रमणहेतुस्त्वेशज, तद्विपाक इति जात्यायुर्भोगा, श्रीसत्यज्ञानादपरमह-  
वात्तिकम् ।

द्वितीयवैराग्यस्य परत्वं हेतुमाह—तत्र यदुत्तरमिति । ज्ञानप्रसादमात्रं वैराग्यमित्यागामिना-  
ऽन्वयः, ज्ञानस्य प्रसादश्च स्वयं व्याख्यास्यते, ननु वतृण्य तृष्णाविरहरूपं वैराग्यं सूत्रका-  
रेणैव तद्विहाय कथं भाष्यकारेण ज्ञानरूपं तदुच्यते इति चेद् ? न—शत्रुभेदेऽप्यर्थभेदात्,  
न ह्यभावोऽस्मन्मतेऽतिरिक्तोऽस्ति, अपिस्तरणस्यावस्थाविशेषस्यैवाभावत्वात्, तथा च चित्त-  
सत्त्वेऽपि तादृशी ज्ञानावस्थेव तृष्णाविरह इति, यदि च सुपुत्र्यादौ तृष्णाविरहोऽपक्षितमनसा  
ज्ञानप्रसादयोग्यतेन परवैराग्यमुच्यते, योग्यता च निर्मलसत्त्वतेति, अपि च भवतु वतृण्य-  
मेव वराग्यं तत्रास्ति ज्ञानप्रसादश्च वतृण्यगतो विशेषोऽनुमीयत इति लिङ्गलिङ्गिनोर्भेदोपचा-  
रान्नुत्तरभाष्ययोर्न विशेषः, “विगमप्रत्ययाभ्यासपूर्व” इत्यागामिसूत्रेऽपि परवैराग्यस्य प्रत्यय-  
न्वयमन्वेति, ज्ञानप्रसादस्य लक्षणमग्रह—यस्योदय इति । यस्य ज्ञानप्रसादस्योदये सति,  
तन्मध्येऽपि प्रियं प्रत्युदितव्यातिनिर्षयत्वात्मज्ञानो योगीति, प्रापणीयं ज्ञान प्राप्तं विद्धं तत्  
धर्मं—अविद्यादयः क्लेशाः, अतश्च क्षिप्रानि निर्मणीनि पत्राणि यस्य स क्षिप्रपर्वो  
जन्मसङ्क्रमो देहादेहान्तरसंचाराग्य संसारश्छिन्नः, पुनर्न भवितेति यावत्, यथा सकारस्या-  
द्विषेयत्वं जन्ममरणप्रवाहोऽस्ति तु तत्रे भवतीत्येव मन्यते इत्यन्वयः, ज्ञानप्रसादमात्रमित्युक्तं-

क्रमो यस्याविच्छेदाज्जनित्वा म्रियते मृत्त्वा च जायत इति, ज्ञानस्यैव परा काष्ठा वैराग्यम्, एतस्यैव हि नान्तरीयक कैवल्यमिति ॥ १६ ॥

अथोपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः कथमुच्यते सम्प्रज्ञातः समाधिरिति—

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

भास्वती ,

विनाभावि ॥ १६ ॥

“अथ” इति प्रश्नपूर्वकं सूत्रमवतारयति—अभ्यासवैराग्याभ्या निरुद्धचित्तवृत्तेर्योगिन क सम्प्रज्ञातयोग ? वितर्कविचारानन्दास्मितापदार्थानां स्वरूपैरनुगता साक्षात्—कारभेदा सम्प्रज्ञातस्य लक्षणम्, वितर्क इति व्याचष्टे—चित्तस्थालम्बने = ध्येयविषये य न्यूल आभोग = साक्षात् प्रज्ञया परिपूर्णता म वितर्क, एकाग्रभूमिरुच्य चेतस तत्त्ववैशादी ।

इति । ननु प्रमद्वयानपरिपाक धर्ममेघनिरोधं चान्तरा किन्तदस्ति यज्ज्ञानप्रसादमात्रम् इत्यत आह—“ज्ञानस्यैव परा काष्ठा” इति । धर्ममेघभेद एव परं वैराग्यं नान्यद्, यथा वक्ष्यति—“प्रमद्वयानेऽप्यकुर्वीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघ समाधि, (पा० ४सू० २९) “तदा सर्वावरणमलापतस्य ज्ञानस्यानन्त्याञ्जेयमल्पम् (पा० ४ सू० ३१) इति च, तस्मादेतस्य हि नान्तरीयकम् = अविनाभावि कैवल्यमिति ॥ १६ ॥

उपायमभिधाय सप्रकारोपेयकथनाय पृच्छति—“अथोपायद्वयेन” इति । “वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञात” सम्प्रज्ञातपूर्वकत्वात्सम्प्रज्ञातस्य प्रथमं सम्प्रज्ञातोपवर्णनम्, सम्प्रज्ञातस्यामान्य वितर्कविचारानन्दास्मितानां रूपं = स्वरूपैरनुगमात्प्रतिपत्तव्यम्, वितर्क विवृणोति—“चित्तस्य” इति । स्वरूपसाक्षात्कारवती प्रज्ञा = आभोग, स च न्यूलविपातशरूपहस्यम् ।

मग्नि ज्ञानप्रसादाख्य तृतीयः नान्तीत्यादादुते—नन्विति । समाधत्तं—ज्ञानस्यैवेति । भेद-इति । विषयभेद = विशेष, अकुर्वीदस्य = निरभिलापस्य, विवेकख्यातेरिति पुस्तस्य विशेषण-समाधिर्भवतीति शेष, ज्ञेय पुरपमात्रमिति शेष ॥ १६ ॥

उपायद्वयेन = अभ्यासवैराग्याभ्याम्, अथ भाव — प्रमातृप्रमाणतस्मान्त्रन्यूलभूतानि चैमानि चत्वारि नवितके समार्थो गन्ति, सविचारं त्रय तस्मान्त्रान्तम्, आनन्दं द्वयम्, इन्द्रियधारणायामानन्द इत्यत्र श्रुतिरेव मानम्, तथा हि “सर्वेषामानन्दानामुपस्यमेकायनमिति” वाचिनाम् ।

शब्दान्तरं विवृणोति—ज्ञानस्यैवेति । ज्ञानस्य परा काष्ठा च विवेकख्यातावलप्रत्ययो दु ग्वात्सिबंयमपि शास्यत्वितिरूप इत्यर्थ, अस्य ज्ञानप्राप्तात्वे हेतुमाह—एतस्यैवेति । एतस्यैव यतो ज्ञानप्रसादस्य कैवल्य नान्तरीयकं नियतम्, एतस्मिन्नेव सति कैवल्यमावश्यकं नान्यस्मिन् ज्ञाने यमनियमादो वैराग्ये वा तत्सत्त्वेऽप्यसंप्रज्ञातानुद्वयेनाशेषत प्राचीनकर्मक्षयानियमत वपायसंभवतश्च मोक्षे विलम्बमम्भवादिति ॥ १६ ॥

तद्वं सामान्यतो योगान्तत्वाधन चोक्तमिदानीं विशेषतो योगतत्साधने वक्ष्ये तत्रादौ योगगतमवान्तरं विभागं दर्शयिष्यति सूत्रकार, तत्सूत्रावताराय पृच्छति—अथोपायेति । उपायद्वयेनाभ्यासवैराग्याभ्या निरुद्धराजसतामसवृत्ते पुरपस्य कथं कं प्रकारभेदे संप्रज्ञातयोगं प्राख्ये वक्ष्यत इत्यर्थ, अत्र प्रत्युत्तर सूत्रम्—

“वितर्कविचारानन्दास्मिताऽनुगमात्संप्रज्ञात” अस्यार्थ — साक्षात्कारविशेषरूपे वितर्कादि-भिरनुगमाद् हेतोः सम्यक् प्रनावत्त्वेन योग संप्रज्ञातनामा भवति, वितर्कादिभूमिभेदेऽनुगो विभक्त इत्यर्थेति, अत्र स्पानुगमादिति पाठ प्रामादिनन्दादुपक्षणीय, भाष्ये वितर्कविक-



वितर्कः = चित्तस्यालम्बने स्थूल आभोगः, सूक्ष्मः = विचारः, आनन्द =

मान्दवी ।

समाधिजा प्रज्ञव सम्प्रज्ञात इति प्रागुक्त, निगन्तराम्याभात् स्थितिप्राप्त एकाग्रभूमिके चित्ते या प्रज्ञा जायेत् ता प्रतितिष्ठेयु, तामिथ चित्त परिपूर्ण तिष्ठेत् य एव सम्प्र-  
ज्ञातयोगो, न च स समाधिमात्रम्, तत्र षोडशस्थूलविकारविषया समाधिजा प्रज्ञा यदा  
चेत्तस्य तदेव प्रतितिष्ठति तदा वितर्कानुगत सम्प्रज्ञात,

“विचारो ध्यायिनां युक्ति सूक्ष्माधिगमो यत”-

इत्येवंलक्षणेन विचारेणाधिगतसूक्ष्मविषयया प्रज्ञया चेतस परिपूर्णता विचा-  
रानुगत सम्प्रज्ञात, सूक्ष्मविषया = तन्मात्राण्यहङ्कारस्तथाऽस्मितामात्रं महत्त-  
त्प्रज्ञ, एतदुक्त भवति—आलम्बनविषयभेदात् सम्प्रज्ञातस्यमाधिश्चतुर्विध —वितर्क-  
तत्त्ववैशारदी ।

पञ्चात्मस्थूल, यदा हि प्राथमिको धानुष्क स्थूलमेव लक्ष्य विषयत्यथ सूक्ष्मम्, एव प्रा-  
थमिको योगी स्थूलमेव पाञ्चभौतिक चतुर्भुजादि ध्येय साक्षात्करोत्यथ सूक्ष्ममिति, एव-  
चित्तस्यालम्बने सूक्ष्म आभोग = स्थूलकारणभूतसूक्ष्मपञ्चतन्मात्रलिङ्गालिङ्गविषयो विचा-  
र, तदेव प्राथविषय दर्शयित्वा ग्रहणविषय दर्शयति—“आनन्द” इति । इन्द्रिये स्थूल-  
आलम्बने चित्तस्याभोग आह्लाद, (१) प्रकाशशीतलतया खलु सत्त्वप्रधानाद् अहङ्कारादिन्द्रि-  
याण्युत्पन्नानि सत्त्व सुखमिति तान्यपि सुखानीति तस्मिन्नाभोग आह्लाद इति, ग्रहीतवि-  
षयतः आलम्ब्यम् ।

उपपत्तिन्द्रियान्तराणामुपलक्षणम्, प्रमाणाना त्रयम्, अस्मिताया प्रमातृमात्रम्, तत्र दु-  
ग्धनिधिनमग्धवद् बुद्धिद्वाराऽस्मिताया चेतन्यमप्यस्तीति निर्जडत्वमहङ्कारस्येति, कुतो—  
तस्मिन्मय ।

ह्लादः, एकात्मिका सचिद् = अस्मिता, तत्र प्रथमश्चतुष्टयानुगतः समाधिः स-

भग्वती ।

नुगत, विचारानुगत, आनन्दानुगत, अस्मिताऽनुगतश्चेति, विषयप्रकृतिभेदाद्यापि तत्त्ववैशारदी ।

पय सम्प्रज्ञातमाह—“एकात्मिका सचिद्” इति । अस्मिताप्रभवाणोन्द्रियाणि, तेनैवामस्मि-  
वार्तिकम् ।

म्यारोहात्मत्वप्रकर्षेण जायमाने ह्लादाख्यसुखविशेष आभोग माक्षात्कारो भवति स आ-  
नन्दविषयकत्वादानन्द इत्यर्थ, तेनानुगतो युक्तो निरोध आनन्दानुगतनामा योग इति भा-  
व तदानीं चानन्दगोचर एवाह सुखीति चित्तवृत्तिर्भवति न सूक्ष्मवस्तुष्वपीति विचारानुग-  
ताद् विशेष, तथा च गीता—

“सुखमात्यन्तिक यत्तद् बुद्धिप्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न च्चाय स्थितश्चलति तत्त्वन. ॥

त विद्याद् द्रु खमयोग त्रियोग योगमञ्जितम्” । इति,

आनन्दस्य च मानन्दनिगनन्दत्वेन भेदे नाम्नि सूत्रभाष्ययोरवध्यमाणत्वादिति,  
अत्र कश्चित्—ह्लादो ह्लादवानिन्द्रियवर्ग, तथा चेन्द्रियाकारत्वादिन्द्रियरूपो यश्चि-  
त्तस्याभोग माक्षात्कारः स आनन्द इत्यर्थं वदति, तन्न—एतादृशलक्षणयां प्रमाणादर्शनात्  
इन्द्रियस्यापि स्थूलतया तत्राभोगस्यापि वितर्कमध्य एव प्रवेशाच्च कारणत्वमेव सूक्ष्मत्वमिति  
भाष्ये अव्ययमाणत्वेन केवलविकृतित्वरूपस्यास्थूलत्वस्येन्द्रियमाधारण्यादिति, किं चेन्द्रिय-  
गोचरसंप्रज्ञातस्यानन्दानुगतत्वं सति पराक्तरोत्या तत्रापि वृत्त्युपरागानुपरागाभ्यां ना-  
नन्दनिरानन्दरूपावान्तरविभागसंभवात्तदवचनेनागामिसूत्रभाष्ययोर्न्यूनता स्यात्, अ-  
स्मद्व्याख्याने चावान्तरविभागो न सभवतीति न तदवचनन्यूनता, यत्—“ग्रहीतृग्रहणप्राद्येपु  
तत्स्यतदङ्गनतागमापत्तिरिति सूत्रे प्राद्यान् पृथगिन्द्रियेषु संप्रज्ञातो वध्यते तत्प्रकारान्तरेण स-  
ंप्रज्ञातस्याखिल विषयमकलनार्थमेव न तु वितर्कानुगतविचारानुगताभ्यामिन्द्रियमापत्तेरान-  
न्दानुगतरूपभेदमभिप्रेत्य तथा तात्पर्यप्राप्तकलिङ्गाभावादिति दिक्, एकात्मिका सचिदस्मिते-  
ति । एकराशेऽत्र वेचलवाची, एकात्मिका, एकर एवात्माऽस्या विषयत्वेनान्तीत्प्रेकात्मिका,  
तथा चोक्तम्, एकालस्यने या चित्तस्य केवलरूपापारा सवित् माक्षात्कारोऽस्मीत्येतावन्मा-  
प्रावार्त्वादिस्मितेत्यर्थ, या च जीवात्सत्रिपया परमात्मविषया चेति द्विधा वक्ष्यते, तेनानुग-  
तो युक्तो निरोधोऽस्मिताऽनुगतनामा योग इति भाव, अस्या अस्मिताया अपि नास्मितनिर-  
ग्मितरूपो विभागो नाम्नि सूत्रभाष्ययोरव्ययमाणत्वात्, केवलपुरप्रज्ञानस्य निर्विकल्पमा-  
शरूपतया द्विविधित्वायैभवाच्च, हेन्द्रियाण्युपरागे तु सविकल्पाना योगानां वितर्कानुगतादिभू-  
मिप्रय एवान्तर्भावादिति, अत्र चास्मिताशब्दो विविक्तवचनाकारतासात्रोपलक्ष्यत्वेनोपासी-  
नभावेन य ईधरवेतनत्त्रयाक्ष्यत्वास्तत्रापि संप्राप्त, सोपाधिषेधरसंप्रज्ञानस्य च विचारानु-  
गते प्रवेश, एताश्च संप्रज्ञानभूयस्य आनन्दानुगते विचारानुगते प्रवेश्य मोक्षधर्मवाक्येनोक्ता,

“वितर्कश्च विषेवश्च विचारक्षोपजायते ।

मुने समावधानस्य प्रथम योगमादित ॥ इति,

प्रथम योग संप्रज्ञात समावधानस्य कुर्यते, आदितं प्रज्ञाजायत इत्यर्थ,

“योगारम्भे मूर्त्तैरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ।

स्थूले दिनिर्जितं चित्तं तत सूक्ष्मे शनर्नयेत् ॥ इति,

रन्तित्तस्य चास्मिन्नौत्सर्गिवशमे प्रमाणमिति, इदानीं—

“सदेषे केवले ध्यानं न कुर्यादधुनन्दने” —

त्यादिन्मृत्युस्यारण एतदपूर्वभूमिकात्तरोत्तरभूमिविषयस्य चिन्तनमुत्तरोत्तरभूमिषु  
च एतदपूर्वविषयस्य परित्याग विदधाति, तत्र प्रथमश्चतुष्टयानुगत इत्यादिना, तत्र

वितर्कः, द्वितीयो वितर्कविकलः सविचारः, तृतीयो विचारविकलः सानन्दः, चतुर्थस्तद्विकृतोऽस्मितामात्र इति, सर्व एते सालम्बना समाधयः ॥ १७ ॥

भास्करी ।

चतुर्विध — सवितर्कः, निर्वितर्कः, सविचारः, निर्विचारश्चेति, आलम्बनञ्च म्यूल्सूक्ष्मभेदाद् द्विधा, ग्रहीतृग्रहणग्राह्यभेदात् त्रिधा, एतच्च समापत्तौ बन्धति, तत्रेति । प्रथमो वितर्कानुगत समाधिश्चतुष्टयानुगतः, तत्र वितर्कविचारानन्दास्मिभावा इत्येते सर्वे वर्तन्त इत्यर्थः, द्वितीयो विचारानुगतो योग म्यूलालम्बनहीनत्वाद् वितर्कविकलः = वितर्ककलाहीनः, तृतीयो वाच्यवाचकहीनकरणगततादयुक्तप्रकाशात्म्यो, एतच्च म्यूल्सूक्ष्मग्राह्यहीनत्वाद् वितर्कविचारविकलः, अत्र स्थूरेन्द्रियाणां स्थैर्यमहगतयात्त्वरूपकागजात् आनन्दः प्रथममालम्बनीमिष्यते, ततश्चान्तःकरणस्थैर्यजातस्य ह्लादस्याधिगमो भवति, स्मर्यते च-

“इन्द्रियाणि मनश्चैव यथा पिण्डीनरोत्ययम् ।

स्वयमेव मनश्चैवं पञ्चवर्गञ्च भारत ! ॥

पूर्वं ध्यानपथे स्थाप्य नित्ययोगेन गाम्यति ।

न तत् पुरूपकारेण न च दैवेन केन चिद् ॥

सुखमेत्यति तत्तस्य यथैवं संयतात्मनः ।

सुखेन तेन मयुक्तो रस्यते ध्यानकर्मणि” ॥ इति,

चतुर्थं ध्यान आनन्दस्यापि “जाताऽहम्” इत्यस्मितामात्रा सविदेवालम्बन ततस्तदानन्दोऽद्विविक्तम् ॥ १७ ॥

तत्त्वैशारणी ।

“न मू न मय, मा नात्मना ग्रहीत्या मह उद्विगंकात्मिका सविदिति, तस्या च ग्रहीतुरन्त-  
नसाम्भरति प्रतीतिरपि सम्प्रजात इति, चतुर्णामपरमयान्तरविशेषमाह—“तत्र प्रथम”-  
इति । इत्येवं कारणानुप्रतिष्ठ न कारण काय्येण, तस्य स्थूल आभोग म्यूल्सूक्ष्मेन्द्रिया-  
निमात्रानुप्रतिष्ठयानुगतो भवति, उत्तरे तु त्रिद्वयेकारणकास्त्रिद्वयेकरुपा भवन्ति, अस-  
म्प्रजातादिति—“सर्व एत” इति ॥ १७ ॥

पानजलरहस्यम् ।

नसादिकान्मात्मनुद्विसमाधिचतुष्टयविभागः, कार्यं कारणानुप्रतिष्ठमिति, अयमर्थः—उपा-  
देनकारणतया उपादानसत्त्वं, न त्पादानसत्त्वं उपादेयस्य कार्यस्याप्रदयम्भाय, तदुक्तम्—  
“अतरे मति निमित्तानुसरण न तु निमित्तमस्तीत्यारोप” इति ॥ १७ ॥

वात्तिकान ।

प्रथम सवितर्को वितर्कानुगत समाधिश्चतुष्टयानुगतो वितर्कविचरुष्टयेनानुगतो भवति,  
तत्र च विद्वेदकेहीनत्वेन म्यूल्साश्वात्कार पुरूपपर्यन्ताना सर्वेषामेव भानान्, अत्र च वि-  
चारविशेषविशेषरूपनामात्रेण विचारविचरुष्टयानुगतत्वं त्रिविधितमन्यत्रा साक्षात्पत्तः, वि-  
तर्कानुगते समस्यै केवलात्मपर्यन्तमाश्लाकारभावाच्च, एतन्मनोऽपि बोध्यम्, द्वितीय-  
इति । द्वितीये विचारानुगतो वितर्कविकलः वितर्कभूमिजयात्तत्परित्यागेन तद्विषयविकलः,  
तृतीये ध्यानानुगतो विचारविषयेणापि विकलः, चतुर्थे इति । चतुर्थोऽस्मिता-  
नानुगतः = आनन्देनापि विकलः इत्यनोऽस्मितामात्र इत्यर्थः, अयमप्रजातानुगतस्य  
अनन्दात्—सर्व एत इति । सालम्बना साधारणा एतद्विषयानुक्त इति यावत्, समाधयो-  
दयात् कार्यकारणपर्यन्तमिति प्रागेव व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

अथासम्प्रज्ञातसमाधिः किमुपायः किस्वभावो वेति—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समाधिरसम्प्रज्ञातः, तस्य परं वैराग्यमुपायः, सालम्बनो ह्यभ्यासस्तत्साधनाय न कल्पत इति—

भास्वती ।

विरामान्य = सर्वप्रत्ययहीनताया प्रत्ययः कारणं परं वैराग्यं तस्याभ्यासं पूर्वं प्रथमो यन्त्रं न, अन्मीतिप्रत्ययमात्राया बुद्धेरपि हानाभ्यासपूर्वको निष्पन्न इत्यर्थः, संस्कारशेषे = संस्कारा न च प्रत्यया यत्राव्यक्तरूपेणावशिष्टास्तदवस्थं समाधिरसम्प्रज्ञात इति सूत्रार्थः, सर्वंति । सर्ववृत्तिप्रत्ययान्तमये = प्रत्ययहीनत्वे प्राप्तं सति याऽवस्था सोऽसम्प्रज्ञातो-निर्वाणं समाधिः, तन्मोपायः परं वैराग्यम्, सालम्बनोऽभ्यासः = सम्प्रज्ञाताभ्यासः, न तन्मयं मुख्यं साधनम्, विरामप्रत्ययः = परवैराग्यरूपो, निर्वन्तुकः = ध्येयविषयहीनः, प्रहीतरि महदात्मन्यप्यलम्बुद्धिरूपोऽन्यकाभिमुखो मुखो रोध इति यावद्, आलम्बनीक्रियते = आश्रीयते, असम्प्रज्ञातेऽनुना योगिनेति शेषः, तदिति । तदभ्यासपूर्वं = तदभ्यास-

तरवैशारदी ।

ऋमप्राप्तमसम्प्रज्ञातमवतारयितुमृच्छति “अथ” इति । “विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वं संस्कारशेषोऽन्यः”, पूर्वपदेनोपायकथनम्, उत्तराभ्यासं स्वरूपकथनम्, मध्यमं पदं-विवृणोति—“सर्ववृत्ति” इति । प्रथमं पदं व्याचष्टे—“तस्य परम्” इति । विरामो = वृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः = कारणं तस्याभ्यासः = तदनुष्ठानं पौन पुन्येन, तदेव पूर्वं-यन्त्रं न तथा, अथापरं वैराग्यं निरोधकारणं कस्मान्न भवतीत्यत आह—“सालम्बनो-हि” इति । कार्य्यरूपं कारणं युज्यते न विरूपं, विरूपं चापरं वैराग्यं सालम्बन-निरालम्बनमसाधिना कार्य्येण, तस्मान्निगलम्बनादेव ज्ञानप्रसादमात्रात् तस्योत्पत्तिर्युक्ता, धर्ममैघमसाधिं च हि नितान्तविगलितरजन्तमोमलात्सत्त्वाद्युपजातमन्तत्तद्विषयातिक्रमेण प्रवर्त्तमानोऽनन्तो विषयावच्छेदशीं ममन्तविषयपरित्यागाच्च स्वरूपप्रतिष्ठं सन्निरालम्बन-

पातश्लरहस्यम् ।

मन्त्रं पदं = संस्कारशेष इति भावः, अथापरं वैराग्यं वशीकारसंज्ञाऽऽख्यम्, तद्विषया-वार्त्तिकम् ।

ऋमप्राप्तमसम्प्रज्ञातमवतारयितुं पृच्छति—अथेति ।

“विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वं संस्कारशेषोऽन्यः” वृत्त्याऽपि विरम्यतामिति प्रत्ययो विरामप्रत्यय-परं वैराग्यं ज्ञानेऽप्यलं बुद्धिर्ज्ञानमपि क्षाम्यत्वित्येवरुपा तस्या अभ्यासात् पौन पुन्याज्जा-यन् इत्याद्यविशेषणार्थं, तथा चाद्यविशेषणेनोपायकथनं मध्यं लक्षणकथनमन्त्येन लक्ष्यकथन-मन्तोऽसम्प्रज्ञात इत्यर्थः, अन्त्यं विशेषणद्वयं व्याचष्टे—सर्वंति । समाधियोगः, आद्यविशेषणस्य पथव्यतिर्यक्तमाह—तस्य परं वैराग्यमुपाय इति, नन्वेवाप्रतारुपोऽभ्यासोऽप्यत्र साक्षात्कार-णं कथं न भवति सम्प्रज्ञात इत्येवावाह्यायामाह—सालम्बन इति । पुरपयन्तं कस्मिन्नाप्या-सन्देने चित्तम्येवाप्रतारुपोऽभ्यासो नामसम्प्रज्ञातस्य साक्षात्साधको भवति, आलम्बनवृत्त्यवि-

( १ ) मववृत्तीनि । यच्च क्व चन—

“भनमो हृत्तिरुन्दरयं मदाकारतया स्थिति ।

अत्रप्रदानं तासां समाधिरभिधीयते” —

सदस्यप्रसातलक्षणे मदाकारतोत्ता, एष विषयानुपरक्तत्वेन मदानुत्पत्त्यादा सात्स्यम् ।

धिरासप्रत्ययो निर्जस्तुक आत्मव्यनीक्रियते, स चार्थशून्यः, तदभ्यासपूर्व-  
चित्त निगलम्बनमभावप्राप्तमिव भवतीत्येष निर्वाज समाधिरसम्प्रज्ञातः, १८  
स खल्वय द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च, तत्रोपायप्रत्ययो योगि-

भास्वती ।

सेन 'मुनेत्यर्थः', चित्तमभावप्राप्तमिव = त्रिशाहीनत्वाद् वित्तमिव न तु वस्तुनोऽभावप्रा-  
प्तम्, "नाभावो विद्यते सतः" इति नियमाद्, निगलम्बनं = ग्रहीतृग्रहणप्रातविषयहीनमेजा-  
न्यन्त्राद्यो निर्वाज = नास्ति बीजमालम्बनं यस्य स निर्गोधः समाधिः ॥ १८ ॥

अन्योऽपि निर्वाज समाधिरस्मिन् न स कैवल्याय भवति, तद्विवर्गमाह-स खल्विति ।  
द्विविधो निर्वाज — उपायप्रत्ययः, श्रद्धाऽऽशुपायहेतुको विवेकपूर्व इत्यर्थः, भवप्रत्ययश्च,  
। तत्त्ववैशारदी ।

सम्कारमात्रशेषस्य निरालम्बनस्य समाप्ते कारणमुपपद्यते सारूप्यादित्यर्थः, आलम्बनीक-  
रुग्म् = आश्रयणम् अभावप्राप्तमिव = वृत्तिरूपकार्याकर्णणाद्, निर्वाज = निरालम्बन,  
अथ वा बीज = केशकर्मशयान्ते निःक्रान्ता यस्मात् स तथा ॥ १८ ॥

निर्गोप्यमात्रवान्तरभेद हानोपादानाद्भेदादर्शयति—“स खल्वयमिति” स = निर्गो-  
प्यमात्रद्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च, उपाय = वक्ष्यमाण श्रद्धाऽऽदि प्रत्यय = कारण-  
यस्य निर्गोप्यमात्रः स तत्रोक्तः भवन्ति = जायन्तेऽभ्या जन्तव इति भवोऽविद्या(१), भूतेन्द्रि-  
पातजन्तव्यम् ।

निक्रमेणेति तद्विषया समुपत्याज्य, अनन्त, अनन्तमोक्षहेतुत्वात्, विषयावप्रदर्शी विषय-  
नेरान्त इत्यर्थः धर्ममेव इति ॥ १८ ॥

• तान्मिनेऽन्तेषु षोडशसु विहासु प्रकृत्यादितन्मात्रेण तेषु तादान्त्याभिमानिनोऽपि-  
प्राप्तः — भूतिः, तादृशानाम् — उक्तेष्वेवात्मपुद्गा लुप्तानाम्, वेराग्येति । वेराग्यात्प्र-  
वृत्तिकम् ।

नां भवति—

## भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

भास्वनी ।

तत्र कैवल्यभाजा योगिनामुपायप्रत्यय, विदेहप्रकृतिलयानाञ्च भवप्रत्ययो निर्वाज स्याद्, विदेहानामिति । देह = स्थूलसूक्ष्मशरीर, तद्दीना विदेहा ये तु पुरुषख्यातिहीना किन्तु शेषदर्शनाद् देहधारणे विरागवन्तस्ते तद्वैराग्येण तद्विषयेण च समाधिना सर्वकरणकार्य-  
निरुन्वन्ति, कार्याभावात् कारणशक्तयो न न्यातुमुत्सहन्ते, तस्मात् ता प्रकृतौ लीयन्ते  
न्यंपामधिष्ठानभूतेन स्थूलसूक्ष्मदेहेन सह न न्युञ्जन्ति, उक्तञ्च—“वैराग्यात् प्रकृतिलय”  
इति. एवमेवामपि निर्वाज समाधि स्यात् किन्तु वैराग्यसंस्कारजातत्वात् तत् सस्कार-  
व्यवस्थे न समाधि प्लवते, न हि पुरुषख्याति विना संस्कारस्य सम्यग् नाश स्याद् चि-  
न्नातिरिक्तस्य द्रव्यस्थानधिगतत्वात्, ततस्तदा यो वैराग्यसंस्कारस्तिष्ठति तत्प्रक्षयाच्च  
पुनरस्थानम्, उक्तञ्च—“समवदुत्थानम्” इति, यथा विदेहानां देवानां तथा प्रकृतिल-  
यानामपि वेदितव्यम्, ये तु पुरुषख्यातिहीना यज्ञात्मात्ररूपे प्रहीतव्यपि विरागवन्तो न  
देहमात्रे, तद्वैरागात् तदनुसूयमानाश्च तेषां विवेकहीनत्वात् नाधिकार चित्त प्रकृतौ ली-  
यन्ते. लान्द्व तिष्ठति यावत् तद्वैराग्यहेतुकनिरोधसंस्कारस्य बलक्षयम्, विदेहप्रकृतिलयाना-  
निरोधो भवप्रत्यय = भवति जायतेऽनेनेति भवो = जन्महेतव ह्येवमूला संस्कारा, उक्तञ्च—  
“विदेहप्रकृतिलयानस्य संस्कारश्चेतयो भव ।

अशरीरि शरीरि वा पृत्र जन्म यतो भवेद्” ॥ इति,

जन्म क्लृप् मरणान्त, वेदेषादेर्विप्लुतिदर्शनात् तज्जन्मेव, जन्म त्वविधामूलात्  
संस्काराद् भवति, विदेहादीनां तत्तज्जन्म विदेहहीनात् सूक्ष्मास्मितामूलाद् वैराग्यसंस्कारात्  
सद्व्यवहारेण यथा ह्येवमूलात् कर्मान्याद् देहवता जन्म, विदेहप्रकृतिलया महासत्त्वा, ते हि  
तत्त्ववैशादी ।

प्रेतु वा विवांगेषु प्रकृतिषु वाऽऽव्यक्तमहद्देहद्वारपद्मत्तन्मात्रेष्वनात्मन्वात्मन्यात्मिस्तौष्टिकाना-  
वगणपमपन्नाना, य खलवय भव प्रत्यय = कारण यस्य निरोधयमाधे स भवप्रत्यय, तत्र—  
तयोर्मध्य उपायप्रत्ययो योगिना = मोक्षमाणाणां भवति, विशेषविधानेन शेषस्य मुमुक्षुस-  
म्बन्धनिर्पणति, शेषान्तहि भवप्रत्यय इत्यत्र सूत्रेणोत्तरमाह—“भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिल-  
यानाम्”, विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थ, तद्व्याख्ये—“विदेहानां भवप्रत्यय” इति  
अनेन्द्रियाणामन्यतसमात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनया तद्वैराग्यनावासितान्त करुणा पिण्ड-  
पातशरहरस्यम् ।

कृतिलय इत्युक्ते वैराग्यसमापसम्, नाधियार चेतसि, यत् प्रकृतिलय, विशेषविधानेन = उ-  
पायविधानेन, शेषस्य = अभवप्रत्ययस्य, भवति भावयति जन्मेति भवन्तस्य प्रत्ययो-  
वार्तिकम् ।

संपन्नान, आगामिसूत्रेऽस्य प्रज्ञापूर्वकत्वदर्शनात्, उपायप्रत्ययो वक्ष्यमाणधृष्टाऽऽद्युपायकारण-  
वा योगिनामित् लोक भवति, इह लोके योगभ्रष्टानां च देवताविशेषताऽऽपन्नानां देवलोकं भव-  
प्रत्ययो जन्मसंभारणम् इति क्रम, तत्रोपायप्रत्यय विन्तरेण चरिष्यन् सूत्रकार नृवीकटाह-  
न्दाप्रानां भवप्रत्यय वरिष्यतीति सूत्रभाष्यया क्रमभेदेन न शेषायति भन्तव्यम्,

उत्पन्निप्रज्ञानुसारं नोत्र क्रमसुल्लङ्घ्यं पूरयित्वा सूत्रमुत्पापयति—तत्रेति । तत्रोपाय-  
प्रदाने योगिनां प्रहृष्टयोगिनां भवति स च परचाद् दृश्यते इति शेष,

विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः, ते हि स्वसंस्कारमात्रोपगोचरे चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति, तथा प्रकृतिलया साधिकारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिवानुभवन्ति

भास्वती ।

पुनरावर्त्तने महर्द्धिसम्पन्ना भूत्वा प्रादुर्भवन्ति, एतेन भाष्यं व्याख्यातम्, विदेहानामिति । स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन (१) = स्वस्य वराग्यसंस्कारस्य, उपयोगेन = आनुकूल्येन, चित्तेनेति चित्तस्याप्रतिप्रसवत्वमुच्यति, कैवल्यपदमिवानुभवन्त इति, विदेहप्रकृतिलयान्नुत्त्ववैशारदी ।

पातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा लीना संस्कारमात्रावशेषमनसः (२) पादकौशिकशरीररहिता विदेहा, ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्त = प्राप्नुवन्तो विदेहा, अवृत्तिकत्वञ्च कैवल्येन सारूप्यं, साधिकारसंस्कारशेषता च वैरूप्यम्, संस्कारमात्रोपयोगेनेति च चित्पाठः, तस्यार्थः—संस्कारमात्रमेवोपभोगो यस्य, न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः, प्रासावधय स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकम् अतिवाहयन्ति = अतिक्रामन्ति, पुनरपि समागपातञ्जलरहस्यम् ।

भवप्रत्ययः, विदेहत्वं = स्थूलदेहराहित्यम्, आविदेहमुर्कोल्लङ्घदेहस्य सत्त्वात्, अवृत्तिकत्ववृत्तिमात्रगुण्यत्वम्, विशन्तीति साधिकारत्वात्, प्रासावधय इत्युक्तं, तत्रावधिमाह—उशेति । अवधिं भोगोद्बोधं, विविच्यन्ते = भोगाय निष्क्रान्ता भवन्ति, एतत् स्पष्टयति—वाचिकम् ।

“भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्”, भवो जन्म तदेव प्रत्यय कारणं यस्येति विग्रहः, विदेहप्रकृतिलयानामिति विभज्य व्याचष्टे—विदेहानामिति । शरीरनैरपेक्ष्येण बुद्धिवृत्तिमन्तो विदेहा इति विभूतिपादे स्पष्टीभविष्यति, ते च महदादयो देवास्तेषां साधनाद्युष्ठानं त्रिनैवास्यप्रज्ञातयोगो जन्ममात्रनिमित्तको भवति योनिसाद्गुण्येनौत्पत्तिकज्ञानात्, ते हि त्रैलोक्यप्रलये कदा चिच्च सर्गकालेऽपि स्वसंस्कारमात्रोपगतैः चित्तेन संस्कारशेषेण निरोधावस्थेन चित्तेन कैवल्यपदमिव प्राप्नुवन्तो व्युत्थानकाले च स्वसंस्कारस्य = देवभावप्रापकसंस्कारस्य विपाकं फलमैदवर्यभोगं प्रारब्धकर्मयन्त्रिता अतिवाहयन्ति = अतिक्रामन्ति ततो मुच्यन्त इति शेषः, तथा प्रकृतिलया इति । ईश्वरोपासनया प्रकृतिदेवतोपासनया वा ये ब्रह्माण्डसावरणत्यक्त्या लिङ्गशरीरेण सह प्रकृत्यावरणे गता तेऽत्र प्रकृतिलीना तेऽपि चासमासकार्यं चेतसि स्वेच्छयैव प्रकृतिलीने संस्कारशेषे मत्पसंप्रज्ञातयोगे कैवल्यपदमिव प्राप्नुवन्ति यावदधिकारशेषवशात् चित्तं पुनर्व्युत्थितं न भवति तस्यापि भवप्रत्यय इति शेषः, अधिकारसमाप्तौ च तेऽपि मुच्यन्त इत्याशयः, के चित्तु भवत्यस्यामिति भवोऽविद्या, तथा चेदं सूत्रमिन्द्रियादिप्रकृत्यन्तर्हितकानामविद्याकारणकमसंप्रज्ञातवदन्तीत्याहुः, तन्न—परवैराग्यस्यासंप्रज्ञातहेतुतया तस्याविदुष्यमभावात्, यच्च वायुपुराणे—

“दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तका ।

( १ ) उपयोगेनेति भाष्यपाठं मन्वेय व्याख्येति भाति ।

( २ ) पादकौशिकेति ।

“समादौ शोणितं नात शोणितान्नाममभव ।

मानात्तु भेदसो जन्म भेदसोऽस्थिममुद्भव ॥

अन्धो मज्जा समभवन्म नात शुक्रमभव ।

शुक्राद् गर्भं समभवत्तत् पिण्डममुद्भव ॥”

इति सूक्तशोणितानामनेदोऽस्थिन नाशुक्राणां पण्णा कोशेन निर्बृत्तत्यादि ।

यावन्न पुनरावर्त्ततेऽधिकारवशाच्चित्तम् इति ॥ १६ ॥

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

भास्वती ।

भोक्षपदं वर्त्तन्त इति न लोऽरुमण्ये न्यस्ता इति भाष्यात्, ते हि न लोकिनो भूताद्य-  
भिमामिनो देवा, नापि भूतादिभ्यायिनो देवा, तेषा हि चित्तमव्यक्तताप्राप्तं यथा केव-  
चिनाम्, मन्वन्कारविपाक-स्वेषां वेरागयमस्कारस्य विपाकभूतमवच्छिन्नकाल यावद्  
लोचिचिक्तरूपं यदवस्थान तथाजातीयकमतिवाहयन्ति, तथेति सुगमम् ॥ १९ ॥

श्रद्धा-वीर्य-स्मृति-समाधि-प्रज्ञा-इत्युपायेभ्य कैवल्यार्थिना योगिनामसम्प्रज्ञातो-  
त्त्ववैशारदी ।

विशन्ति, तथा च वायुप्रोक्त—

“दृश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तका ।

भौतिकान्नु शत पूर्णम्” इति ।

तथा प्रकृतिलयाश्च = अव्यक्तमहद्दहद्वारपञ्चतन्मात्रेष्वन्यतममात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपा-  
सनया तद्वाग्नावायितान्तं करणा पिण्डपातानन्तरमव्यक्तादीनामन्यतमस्मिन्लीना, साधि-  
कां = अचरितार्थं, एव हि चरितार्थं चेत् स्याद् यदि विवेकख्यातिमपि जनयेदजनितसत्त्वपुस्-  
पान्यतादृशतेऽनु चेतसोऽचरितार्थस्यास्ति साधिकारितेति साधिकारे चेतसि प्रकृतौ  
एतेन कैवल्यपदमिद्वानुभवन्ति यावन्न पुनरावर्त्ततेऽधिकारवशाच्चित्तमिति, प्रकृतिसाम्यमुपग-  
तमव्ययधि प्राप्य पुनरपि प्रादुर्भवति = ततो विविच्यते, यथा वर्षातिपाते मृदावमुपगतो-  
सहृवन्नेह पुनरम्भोदवारिधारावगेकान्मण्डकदेहभावमनुभवतीति, तथा च वायुप्रोक्तम्—

“सहस्रन्त्वाभिमामिका ॥

दोढा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वरा ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तका ॥

पुरपं निर्गुणं प्राप्य कालमख्या न विद्यत” इति ।

नश्यन् पुनर्भवेत्तु तथा हेयत्वं मिदम् ॥ १९ ॥

प्रागिना तु समाधेरपायव्रममाह—“श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्” नन्वि-  
पातजलरहस्यम् ।

वर्षापाय इति । वर्षागमयेऽतीत इत्यर्थं, आभिमामिका = अहद्वारोपायका, एव—  
दोढा = दृढगुणायका, पूर्णं मन्वन्तराणामिति शेष तदस्य = भवप्रत्ययस्य ॥ १९ ॥

“श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति” ध्येनरात्मविज्ञानं तदुपादेयं श्रद्धा,  
सर्वं श्रद्धेति वक्तुमादादूते—नन्विति । सम्प्रवाद = चेतस्य परिणामविशेष, शिष्यमात्र-  
वार्तिकम् ।

भौतिकाश्च शत पूर्णं सहस्रं त्वाभिमामिका ॥

दोढा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वरा ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तका ॥

निर्गुणं पुरपं प्राप्य कालमख्या न विद्यते ॥”

इति यावत्, तद् इन्द्रियाणुपायकानामनुपपन्नानां कर्मदेवानां तत्त्वपदावस्थितिकालमेव  
परिच्छिन्नमिति न तु तेषामसम्प्रज्ञातमसाधिकाकालं दहात्मभावेन वृत्त्यभावकालान् वा इन्द्रिया-  
दितिङ्गतामात्रेणार्थप्रज्ञातानुपपत्ते, वृत्त्यभावन्य कदाचित्कालस्य प्रलयमरणादितुल्यत्वेनापुर्णार्थ-  
त्वात्, इन्द्रियाणुपायकानामिन्द्रियाद्यभिमामिन्मूर्त्यादिपञ्चमे देवान्यत फलवत्त्वध्रवणाच्चेति १९ ॥

उपायप्रत्ययमसम्प्रज्ञातं तदधिपारिणं चाह—

“अहदवीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्”, इतरेषां विदेह प्रकृतिलयातिरिक्तानां देवा-



उपायप्रत्ययो योगिनां भवति, श्रद्धा = चेतसं सम्प्रसाद , सा हि जननीव कल्याणी योगिन पाति, तस्य हि श्रद्धाधानस्य विवेकार्थिनो वीर्यमुपजायते, समुपजातवीर्यस्य स्मृतिरुपतिष्ठते, स्मृत्युपस्थाने च चित्तमनाकुलसमाधीयते, समाहितचित्तस्य प्रज्ञाविवेक उपावर्त्तते, येन यथावद्वस्तु जा-

मास्वती ।

निर्वाजो भवति, ननु विदेहादीनामपि श्रद्धावीर्यादीनि विद्यन्ते स्म, अथ कोऽत्र योगिनाविशेष इत्यत आह—श्रद्धाधानस्य विवेकार्थिन इति, तस्माद् श्रद्धाऽत्र विवेकविषये चेतस सम्प्रसाद = अभिरुचिमती बुद्धि, अभिरुचिरुपाया श्रद्धाया वीर्यं प्रयत्न, तत् स्मृति = सदा समनस्कतोपतिष्ठते, स्मृत्युपस्थाने = स्मृतावुपस्थितायाम्, अनाकुलम् = अविलोल, चित्त समाधीयते = अष्टाङ्गयोगवद् भवति, समाधे प्रज्ञाविवेक = प्रज्ञाया विवेक = वैशिष्ट्य = विशदता = उत्कर्ष इति यावद्, उपावर्त्तते = समुपजायत इत्यर्थ, प्रज्ञाप्रकर्षेण यथावद् वस्तु = तत्त्वानीत्यर्थ, जानाति तदभ्यासाद् = व्युत्थानमस्कारनागे, उत्पन्ने तत्त्ववैशारदी ।

न्द्रियाद्विचिन्तका अपि श्रद्धावन्त एतेत्याह—श्रद्धा चेतस सम्प्रसाद, इति, स चागमानुमानाचार्योपदेशयमधिगततत्त्वविषयो भवति, स हि चेतस्य सम्प्रसादोऽभिरुचिरतोच्छा श्रद्धा, नेन्द्रियादिष्वत्माभिमानिनामभिरुचि, असम्प्रसादो हि स, व्यामोहमूलत्वादित्यर्थ, कुतोऽसाधेव श्रद्धेत्यत आह—“सा हि जननीव कल्याणी योगिन पाति” विमार्गपातजन्मनोऽन्थात्. सोऽयमिच्छाविशेष इत्ययमणविषय यत्नं प्रसूत इत्याह—“तस्य हि श्रद्धाधानस्य”, तस्य विवरण-विवेकार्थिनो वीर्यमुपजायते, स्मृति = ध्यानम्, अनाकुलम् = अविद्विष, समाधीयते = योगाङ्गसमाधियुक्त भवति, यमनियमादिनान्तरीयक्रममाव्युपन्यासेन च यमनियमादयोऽपि सूचिता, तदेवमखिलयोगाङ्गसम्पन्नस्य सम्प्रज्ञातो जायत इत्याह—“समाहितचित्तस्य” इति, प्रज्ञाया विवेक = प्रकर्ष उपजायते, सम्प्रज्ञातपूर्वमसम्प्रज्ञातोत्पादमाह—“तदभ्यासाद्” इति, तत्रैव तत्तदभूमिप्राप्तौ तत्तद्वृत्तिपयाच्च वैराग्यादसम्प्रज्ञात समाधिर्भवति, स हि कैवल्यहेतु, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिपूर्वो हि निरोधश्चित्तमसिलकार्यपातप्रलहरहस्यम् ।

विषयमात्मविषयं वीर्यं मामर्थ्यम्, उपजायत इत्यत्रापि विवरणपठ सम्बन्धनीयम्, ‘स्मृतिरामे सर्वग्रन्थीना विप्रमोह इति श्रुतेर्ध्यानमत्र निद्रिव्यासनम्, यमादीनां समाधे पूर्वभावित्वात् तेऽप्युदाहृता इत्याह—यमेति । नान्तरीयक्रम = अनन्यथासिद्धम्, यथाऽऽनिज्ञास्य आनीयमाने दधनि वाजिनस्योत्पत्ति, सत्त्वपुरुषान्यताख्याति = पुप्रकृतिभेदसाक्षात्कार, ‘विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मण इति श्रुते’, एतन्मते ज्ञानानन्तरं व्युत्थानवार्त्तिकम् ।

ना वा ननुप्यादीना वा न जन्ममात्रादसंप्रज्ञातो भवति किंतु श्रद्धाऽऽदिभ्यः, प्रज्ञापर्यन्तेभ्य इत्यर्थ, संप्रसाद सूत्रवाच्यार्थमाह—उपायेति । उपाय श्रद्धाऽऽदि, श्रद्धाऽऽदीन् पत्र क्रमेण व्याचष्ट—श्रद्धा चेतस इत्यादिना, सम्प्रसाद प्राप्ति योगो मे भूयादित्यभिलाषा, सा च समर्था मानेन योगिन पाति प्रतिवन्दयहस्वाणि तिग्मृत्य रक्षति, यथा योगभङ्गो न भवतीत्यर्थ, श्रद्धातत्र वीर्यं भवतीत्याह—तस्य हीति । श्रद्धाधानस्य विवेके जीवेश्वरान्यतरपुररुपतत्त्वज्ञाने योगसाधने ऽधितया वीर्यं प्रयत्नो धारणरूपो भवतीत्यर्थ, समुपजातेति । वीर्यतश्च स्मृतिः शानं ततश्च समाधियोगस्य चरमाङ्गं भवति, तदेव श्रद्धामूलकाद्वारणाद्यन्तरङ्गत्रयात्मसंप्रज्ञातयोग जायमाने प्रज्ञा जीवग्रहान्यतरात्मतत्त्वसाक्षात्काररूपो विवेक उपावर्त्तत उपजायते येन विवेकेन यथार्थवस्तु जानाति त्रिपर्यागेति त्रिद्वानित्यर्थ, तदेव श्रद्धाऽऽदीन् व्याख्याय तत्पूर्वसत्त्वमसंप्रज्ञा-



मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति ततोऽपि विशेषः, तद्विशेषान्मृदुतीव्रसवेगस्यासन्न, ततो मध्यतीव्रसवेगस्यासन्नतर, तस्मादधिमात्रतीव्रसवेगस्याधिमात्रोपायस्याप्यासन्नतम समाधिलाभ समाधिफलञ्चेति ॥ २२ ॥

भास्वती ।

गुणान् इच्छाप्रारब्धयेषां तेषां समाधिलाभं कैवल्यञ्चामन्न भवति ॥ २१ ॥

मृदुतीव्र इति । सुगम भाष्यम् अधिमात्रोपाय = अधिकप्रमाणकोपाय, तद् यथा—समाधिसाधनोपायेष्वविचला श्रद्धेत्यादि ॥ २० ॥

तत्त्ववैशारदी ।

तस्तस्यापि कैवल्यम् ॥ २१ ॥

“मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः” निगद्यत्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् इति ॥ २१

पातअलरहस्यम्

“योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥ इतिस्मृतौ,

“न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात ! गच्छति”-

इत्युक्तेनैकान्तत सिद्ध्यभाव किन्तु त्रलम्बेनेत्याह—कस्य चिदिति । अयिद्वि = विलम्बेन सिद्धि,

“वङ्गना जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यत” इतिस्मृतिम्,

“मध्यतीव्रसवेगस्यासन्नतर इति” भाष्योक्तिञ्चाश्रित्याह—कस्य चिच्चिरेणेति ।

“शुचीना श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायत”-

इतिस्मृतिम् ‘मृदुतीव्रसवेगस्य आसन्न’ इतिभाष्योक्तञ्चाश्रित्याह—कस्य चिच्चिरतरेणेति । अधिमात्र = उत्तम, संस्कार = वासना, अदृष्ट = नि श्रेयमेहेतु शुद्धो धर्म, केषाञ्चिदधिमात्रतीव्रसवेगानां क्षिप्रं सिद्धि, क्षेपीयसी = शीघ्रा, कैवल्यं फलमित्यनुपङ्ग ॥ २१ ॥ २२ ॥

वात्तिकम् ।

“अधिमात्रोपायानां तीव्रसवेगानामासन्नः,” नवयोगिमध्ये चरमाणामेवासन्नोऽसंप्रज्ञातो भवतीत्यर्थः, समाधिलाभ तन्निष्पत्ति, न केवल समाधिरासन्नोऽपि तु मोक्षोऽपीत्याह—समाधिफलं चेति—

‘विनिश्चरसमाधिस्तु मुक्ति तत्रैव जन्मनि’

इत्यादिविष्णुपुराणादिभ्य इति भावः, अत्र कश्चिद् अधिमात्रोपायानामिति सूत्रमध्ये न प्रवेशयति, (१)तन्न—तथा मति सवेगस्य त्रिधा विभागैर्नैव सूत्रोपपत्तौ भाष्ये नवधा विभागप्रदर्शनमेयथ्यापत्ते ॥ २१ ॥

“मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः” पूर्वसूत्रोक्तविशिष्टेऽन्तर्गतस्य तीव्रत्वस्य मृदुमध्याधिमात्रत्वेन त्रेविश्यात्ततोऽप्यासन्नाशपि विशेषस्वरतमरूपो भवति, पूर्वसूत्रोक्तस्य नवमयोगिन इत्यर्थः, एतेषु व्याचष्टे—ततोऽपि विशेष इत्यन्वेन भाष्येण, फलिताथेमाह—तद्विशेषोपादपीति । तस्माद्विशेषादपि नप्रमस्य त्रिविधस्यान्तिमानामासन्नतम इत्यर्थः, अपिशब्द आगामिसूत्रस्थानाप्रनापक्षया, अत्र तीव्राधिमात्रसवेगस्येत्यपपाठ, अधिमात्रतीव्र इत्युक्तभाष्यतोऽधिमात्रतीव्रसवेगस्येनेन पाठादिति ॥ २२ ॥

( १ ) यत्तु केदायत्र कश्चिदित्यादिनाऽनूय भि उपा इव गण्डन निर्मित, तदतिशयवीय, तदनुदितस्य प्रवेशद्वारनिर्देशावायदर्वप्रथानाकल्पनात् ।

किमेतस्मादेवात्सन्नतम. समाधिर्भवत्यथास्य लाभे भवत्यन्योऽपि क-  
श्चिदुपायो न वेति—

## ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

प्रणिधानाद् = भक्तिविशेषाद् आर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमा-

भन्दती ।

किमिति । एतस्माद् = ग्रहीतुं ग्रहणशक्त्याणां सम्प्रज्ञानलाभाय तीव्रसंवेगादेवात्सन्न-  
तम नमाधिर्भवति न वेति ? ईश्वरप्रणिधानाद् वाऽपि स भवति, प्रणिधानादिति ।  
सर्वकर्मांपूर्णपूर्वं भावनारूपं प्रणिधानं न तु कर्मापिणानाजम्, तच्च भक्तिविशेष, तस्माद्  
तत्त्ववैशारदी ।

सूत्रान्तर पातयितुं विमृशति—“किमेतस्माद्व” इति । नवा = गच्छ सशयनिवर्तक,  
“ईश्वरप्रणिधानाद्वा”, न्याचष्टे—“प्रणिधानाद्” इति, प्रणिधानाद् = भक्तिविशेषान्माननाद्वा-  
चिकात्कायिकाद्वाऽऽर्जित = अभिसुखीकृतान्तमनुगृह्णाति, अभिध्यानम् = अनागतं ईश्वर-  
पातफलरहस्यम् ।

अव्ययानामनेकार्थत्वाद् निश्चयवार्त्वा नवाशब्द, तेनोपायान्तरमाह—ईश्वरप्रणिधानाद्दे-  
वसुत्रेण, अनुगृह्णाति “यमेव वृणुते तेन लभ्यन्त्यप आत्मा वृणुते तनु स्वाम्” इति श्रुतेः,  
यमधिकारिणमेव ईश्वर भक्त्या वर्गीकृतो वृणुते ‘मा जानास्त्विति’ तेनाधिकारिणा लभ्य  
वात्तिकम् ।

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—किमेतस्मादेवेति । किमेतस्मादेव तीव्रसंवेगस्याधि-  
मात्सन्नादेवात्सन्नतम समाधिर्भवतीत्यादिरर्थः, न वेति वकल्पिकृतार्थः विकल्पमेव सिद्धा-  
न्तरयति सूत्रेण—

“ईश्वरप्रणिधानाद्वा” विशेष इत्यनेनान्वय, प्रणिधानमत्र न द्वितीयपादवक्ष्यमाणं किं त्व-  
त्प्रज्ञानवतारणीभूतयमार्धमावनाविशेष एव, तज्जपस्तदर्थभावनमित्यागामिसूत्रेणवात्मप्र-  
णिधानान्यात्र लक्षणीयत्वात्, तथा च सूत्रद्वयस्थायमर्थे, प्रज्ञाऽन्तो यो योगोपायो जीवात्मप-  
रमात्मन्याधारणविषयकः उक्त, तत्र जीवात्मप्रज्ञाऽन्तल्योपायस्याधिमात्सन्नादेवासंवेगत्वे स्तुत्वा-  
सन्नतमोऽसम्प्रज्ञातो भवति, परमात्मप्रज्ञाऽन्तल्योपायस्य त्वधिमात्सन्नादेवासंवेगत्वाभावेऽप्या-  
सन्नतमोऽसम्प्रज्ञातो भवतीति, एव च यति मुख्यकल्पानुकल्पभेदेन परमात्मजीवात्मप्रज्ञयोर्गो-  
गमोक्षहेतुत्व बोध्यम्, उभयप्रज्ञयोरेव देहाद्यभिभाननिवर्त्तकत्वेन परवैराग्यद्वारकत्वस्यास्ये-  
ष्यतितीवाभ्यास विनाऽपि परमात्मप्रज्ञाया आत्मन्नतमयोगहेतुतया श्रष्टाव, ‘तत् प्रत्यक्-  
तनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चत्यागामिसूत्रेणाधिकद्वारकीर्त्तनात्, अत एव श्रुतिस्मृतीतिहा-  
सादिषु प्रायशो मल्लज्ञानमेव मोक्षहेतुतयोपदिश्यते, वशा चिदेव तु स्वात्मसंवेग जीवतत्त्वज्ञानमि-  
ति, यदि पौन्योरेव तुल्यवद्विकल्प न्यात्तर्हि “तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्य. पन्वा-  
धिपतेऽथनाय” “तमेवव जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुक्ष्य” “अनुत्स्यप नेतु” रित्यादि-  
श्रुतयो व्यावृत्त्येन, तथा—

“स ईश्वरो ध्येष्टिसमष्टिरपो व्यक्तन्वरपोऽप्रवटस्वरूप ।

स ईश्वर सर्वविशेषरक्षा समस्तशक्ति. परमेश्वरात्मा ॥

प्रज्ञायते येन उन्मत्तगोप शुद्धं पर निर्मलमेव रूपम् ।

मदरयते वाऽप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्” ॥

इत्यादिस्मृतयोऽपि व्यावृत्त्येन, मुख्यरूपत्वे तु राजमार्ग एव नम इति वाक्यवत् तादृ-  
शवाक्यानां मुख्यसाधनपरतदोपपत्तिरिति दिव्, ननु जीवप्रज्ञाऽऽसन्नतमयोगोत्यादनाथम-  
भ्यासाभ्यासित्तीव्रत्वमपक्षते, ईश्वरप्रज्ञा तु नापक्षत इत्यत्र वा युक्तिरित्याकाङ्क्षायांनाह—प्रणि-

त्रेण, तदभिध्यानादपि योगिन आसन्नतमः समाधिलाभः फल च भवतीति २३  
अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरो नामेति—

**क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥**

भास्वती ।

भक्तिविशेषाद् = हृदि ब्रह्मणो व्योम्नि प्रतिष्ठितात्मनीश्वरमत्त्वमनुभवत् परमप्रेमा-  
स्पदे तग्भिन्नु निप्रेडितात्मनो निश्चिन्तस्य योगिन. मदैवावस्थानमियं समाधिमाधिनी  
भक्तिः, तादृशभक्त्याऽऽवर्जितः = अभिमुखीकृतः, ईश्वरस्त योगिनमनुपृह्णाति, अभि-  
ध्याननात्रेणेच्छामात्रेण नान्येन व्यापारेणेत्यर्थः, कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु समारिणः पुरुषा  
नुद्धरिष्यामीति वाक्यादीश्वर प्रलयकाल एव निर्माणचित्तेनाभिध्यान करोतीति गम्यते,  
अन्यदा सगुणब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यैवाभिध्यान लभ्यम्, किञ्च—ईश्वराभिध्यानालाभेऽपि त-  
त्प्रणिधानादेवासन्नतम समाधिलाभो भवति, यमाहितपुरुषे प्रवर्त्तिता भावना शीघ्र समा-  
धिमानयेदिति, उक्तञ्च सूत्रकृता—“तत. प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायाभावश्च” इति ॥२३॥

अयेति । ननु पञ्चविंशतितत्त्वान्येव विद्वत्स्य निमित्तोपादान कारण, तत्र प्रज्ञानं  
मूलमुपादान पुरुषस्तु मूलं निमित्तम्, यत् किञ्चिद् विद्यते कल्पनीयञ्च यद् भवेत् तत्  
सर्वं प्रधानपुरुषात्मकमिति साङ्ख्ययोगनयः, ईश्वरस्तु न प्रधान नापि पुरुषमात्र इत्यत  
स क ? स हि—ऐशचित्तव्यपदिष्टो मुक्तपुरुषविशेषो यस्य चित्त सदैव मुक्तमित्यस्य  
प्रधानपुरुषव्यतिरिक्ता, तस्य लक्षणमाह सूत्रकार—क्लेशेति । अविद्येति । अविद्या-  
त्तववैशारदी ।

इच्छा, इदमस्याभिमतमस्त्विति, तन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण, शेषं सुगमम् ॥ २३ ॥

ननु चेतनाचेतनाभ्यामेव व्यूढं नान्येन विश्वम्, ईश्वरश्चेदचेतनस्तर्हि प्रधानं, प्रधानत्रि-  
कारणामपि प्रधानमध्यपातात्, तथा च न तस्यैवर्जनमचेतनत्वाद्, अथ चेतनस्तथाऽपि चि-  
तिशक्तेरौदासीन्यादससारितया चास्मिताऽऽदिविरहात्कुत आवर्जनं कुतश्चाभिध्यानमित्याश-  
यवानाह—“अथ प्रधाने”ति । अत्र सूत्रेणोत्तरमाह—“क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषवि-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

किञ्च स्वां तनुं स्वस्वरूपं वृणुते च प्रकाशयतीत्यर्थः, तन्मात्रेण = सङ्कल्पेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

“प्रवृत्तिं पुरुषं चैव विद्वयनादी उभावपी”ति

श्रुतिमाधित्याह—नन्विति, व्यूढं = व्यासम्, अस्मिता = अहङ्कारमकारौ, ईश्वर =  
वार्त्तिकम् ।

धानादित्यादि । ब्रह्मात्मना चिन्तनरूपतया प्रेमलक्षणभक्तिरूपाद्ब्रह्ममाणात्प्रणिधानादावर्जितोऽभिमुखीकृत ईश्वरस्तं ध्यायिनमभिध्यानमात्रेण “अस्य समाधिभोक्षावासन्नतमो भवेतामि”-  
र्ताच्छामात्रेण रोगाशक्त्यादिभिरुपायानुष्ठानमान्धेऽप्यनुगृह्णात्यानुकूल्यं भजते, अतस्तस्मा-  
दभिध्यानादपि प्रणिधाननिष्पत्त्यादिद्वारा योगिनामासन्नतमो समाधिभोक्षो भवत इत्यर्थः ॥२३॥

ननु प्रज्ञानपुरपातिरिक्तं तत्त्वं नास्तीति त्वयाऽप्यभ्युपगम्यते तत्र चेद्यरो न प्रधान चेतन-  
त्वाद्यभ्युपगमात्, नापि पुरुष सर्वेषां पुरुषाणां चिन्मात्रस्वरूपत्वेनेधरत्वानीधरत्वयो स्व-  
तोऽयम्भवात्, न हि वैशेषिकादिवद् नित्येच्छाऽऽदिमान् स्वत एषेधरस्त्वयाऽप्यभ्युपगम्य-  
ते, ओषादिन्ये तेषां प्रकृत्या पुरुषाख्य जीवानामेव सर्वमस्तु तत्परत्वेन न श्रुतिमृत्युपपत्ते,  
अतः प्रज्ञाननीवातिरिक्त ईश्वरो नास्तीति साङ्ख्याशेषनिरामकतयोत्तरमूत्रमतरारयति—अथ  
प्रज्ञानेति । क इत्यादिषु, अथ वा प्रवृत्तिपुरपातिरिक्तमित्येधरस्य किं लक्षणमिति प्रश्नेन लक्ष-  
णसूत्रमुत्थापयति—अथ प्रज्ञानेति—

अविद्याऽऽदयः क्लेशाः, कुशलाकुशलानि कर्माणि, तत्फल विपाकाः,  
तदनुगुणा वासना आशयः,

ने च मनसि वर्त्तमानाः पुरुषे व्वपदिश्यन्ते, स हि तत्फलस्य भोक्तृति,

भास्वती ।

ऽऽदयः पञ्च क्लेशाः = दुःखकराणि विपर्ययज्ञानानि, कर्माणि = धर्माधर्मनन्ताररूपाणि, वाम-  
ना = आजया, तद् यथा—जातिवामना—आयुर्दानना—सृजदु खवानना—चंति, तत्र मन-  
नि वर्त्तमाना पुरुषे साक्षिणि व्वपदिश्यन्ते = उपचर्चन्ते, न हि पुरपत्तत्फलस्य = उपचार-  
तत्त्ववैशारदी ।

शेष ईश्वर, " अविद्याऽऽदय इशा = क्लिभन्ति खल्वमी पुरुष सांसारिकं विविधदुःखप्रहारद्वा-  
रेणैति, कुशलाकुशलानि = धर्माधर्मान्नेपाद्भ्यो कर्मजत्वाद् उपचारात् कर्मत्वम्, विपा-  
का = जात्यायुर्भोगा, तदनुगुणा = विपाकानुगुणा वामना, ताश्चित्तभ्रमावाशेरत इत्याशया,  
न हि कर्मभातिनिर्द्वैतक कर्म प्राग्भवोयकर्मभोगभाविता भावना न वावदभिव्यनक्ति ताव-  
त्कारभोचिताय भोगाय कल्पते, तस्माद् भवति कर्मजात्यनुभवजन्मा भावना करभविपाका-  
नुगुणैति, नन्वमी ईशादयो बुद्धिधर्मा न क्यच्चिदपि पुरुष परामृशन्ति, तस्मात्पुरुषग्रहणादेव  
तदपरात्मनिद्वे न्न क्लेशकर्मत्यादिनेत्यत आह—“ते” इति । ते च मनसि वर्त्तमाना सां-  
सारिका पुरुषे व्वपदिश्यन्ते, कस्मात् ? न हि तत्फलस्य भोक्ता = चतचित्तंति, तस्मात्पुरुष-  
पातक्षरहस्यम् ।

ईशादिव्वपुष्टयात्यन्ताभाववान् प्रहाङ्गण = स्वगणैः, जाति = जन्म मनुष्यादियानि-  
सम्बन्ध, आयु = शतवर्षादि 'शतायुर्वं पुरुष इति श्रुतेः, भोग = सुखदुःखाक्षात्कार,  
'त विद्यावर्मणा समन्वयभेते पूर्वप्रज्ञा चंति' श्रुतिमाश्रित्य, तत्रान्वयव्यतिरेकी  
मानमाह—न हि कर्मभेति । वरभ = कष्टकषाशन, निर्वर्तकम् = जन्कं, भावना = सम्कारं,  
न परामृशन्ति = न नृपृशन्ति 'अनङ्गो एतं पुरुष इति श्रुतेश्च, इजं = व्यर्थं, 'तयोरन्य पिप्पलं-  
न्नादृतीति' श्रुतिमाश्रित्याह—भोक्तृति, 'अनङ्गन्नन्यो अभिन्नाकर्मातीति श्रुतिमाश्रित्याह—  
वार्तिकम् ।

"इदं शर्वविपाकानुगुणपरामृष्ट पुरुषविशेष ईश्वर " पुरुषविशेषपदंश्वर, तथा चेश्वरस्य पुरु-  
षेऽन्तर्भावानुगुणं प्रधान इति भाव, यक्षात् सिद्धजावमादायेश्वरप्रतिपादकश्रुतिमृत्योरप-  
पत्तिरिति तन्निराकरणार्थमपरापृष्ट इत्यन्त विशेषणम्, ईशापपरामृष्टतया श्रुतिमृत्युतिगीत-  
ईश्वरे न सिद्धजावो भवितुमर्हति वाशाश्चित्तज्ञेगादिमवन्वाश्रित्यर्थ, अपरामृष्टान्त विशेषण-  
व्याचष्टे—अविद्याऽऽदय इति । अविद्याऽऽत्मितारागद्वेषाभिनिर्गमा ईशा इति वच्यति, कुश-  
लाकुशलसाधनत्वात् कुशलाकुशलानि धर्मादयां तयो ईशकर्मणो फल विपाक न च जा-  
त्यायुर्भोगा, भोगधात्र दिपयनत्वादिभिश्चित्तपोषण णडाद्याकारवृत्तिवां न तु सुखाद्यनुभव,  
ते च मनसि वर्त्तमाना इति वच्यमाणान्ते हि तत्फलस्य भोक्तृत्वनेन विपाकफलयो सुखदुःख-  
योर्भोगस्य पुरुषे वक्ष्यमाणत्वाच्चेति, चित्तभ्रमो शरत इत्याशया वानवान्ताश्च विपाकानुगुणा  
तत्पारणानि, यतस्तत्क्षररस्माध्यभोगदाननासुरोध्यैव कर्मणा विपाको दीयत इति, ननु  
ईशापपरामृष्टत्वं सर्वपुरषमाधारणमित्याशङ्क्याह—ते च मनमानि । एकस्यदान्त-करणस्य  
चत्तिभेदाद्यातुर्दिप्यमित्याशयं न पूर्व चतन्युक्ता विद्याऽत्र मनन्युक्तेति बोध्यम्, तथा वायम-  
र्षे—ने अविद्याऽऽदयो यद्यपि मनस्येव गन्ति न वृत्रापि पुरुषे तथाऽपि पुरुषे नर्गमारिके व्यर-  
दिश्यन्ते इति, व्यपश्रमादौ च न्दानित्वापरनामन भोक्तृत्वमित्याह—न हीति । हि यस्मात्  
न पुरुषस्यैव ईशात् फलस्य सुखदुःखयो स्वस्तिनप्रतिदिन्निन्तयोभोका भवतीत्यर्थ, स्वा-

यथा जयः पराजयो वा योद्धुषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते, यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः, कैवल्य प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः

भास्वता

फलस्य वृत्तिरोधरूपस्य भोक्ता योद्धा, दृष्टान्तमाह-यथेति । यो हीति । अनेन भोगेन = क्लेशमूलकर्मफलस्य भोक्तृभावेनेत्यर्थः, योऽपरामृष्ट = अव्यपदिष्ट, किन्तु—विद्यामूलनिर्माणचित्तेन कदाचित् परामृष्ट, स पुरुषविशेष ईश्वरः, तस्य विशेषत्व विवृणोति—कैवल्यमिति । त्राणि बन्धनानि = प्राकृतिक, वैकृतिक, दाक्षिणञ्चेति, प्राकृतिक-बन्धन प्रकृतिलयानाम्, वैकृतिक विदेहलयानामन्येषाम् भूततन्मात्रादिध्यायिनाम्, दाक्षिणबन्धन दाक्षिणादिनिपायकर्मकृताम्, पूर्वा बन्धकादि = पूर्वबन्धनरूपो मोक्षप्रान्तः, उत्तरा बन्धकोटि सम्भाव्यने = सम्भवतीति ज्ञायते, स हि मदैव मुक्त मदैवैश्वरः, अत्राय-न्यायः—वस्तूनां जातिरनादिर्धर्मिणां नित्यत्वान्, तस्माद् बद्धजातीयकं तथा मुक्त-जातीयक चित्तमनादि, यस्तु—अनादिमुक्तचित्तेन व्यपदिष्टः पुरुषविशेषः, स ईश्वरः, अतः स सदैव मुक्तः सदैवैश्वर इति, नन्वनेनामख्याता एव नित्यमुक्तपुरुषाः सम्भाव्यन्त इति, सत्य, किन्तु—तत्र पत्रेषां द्रष्टृणा तथा मुक्तचित्तानामेकरूपत्वप्रसङ्गाद् नास्ति पृथग् तत्त्ववैशारदी ।

त्वाद् ईश्वरस्यापि तत्सम्बन्ध प्राप्त इति तत्प्रतिषेध उपपद्यत इत्याह—“य” इति । यो ह्यनेन = बुद्धिस्येनापि पुरुषमात्रमाधारणेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः, विशिष्यत-इति विशेष पुरुषान्तर्गद् व्यवच्छिद्यते, विशेषेणपञ्चावर्त्य दर्शयितुकाम परिवोदनापूर्वं परिपानञ्जलरहस्यम् ।

यो ह्यनेनेति । परिचोऽना = पूर्वपक्ष, ‘बन्धनत्रयात्यन्ताभावादिङ्गमन्वरूप विशेषेणपदसूचितमी-वात्तिकम् ।

मित्वसम्बन्धेनाधारत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । तथा च राजा जयां पुरुषो धनीत्यादिप्रदेव पुर-रुप क्लेशादिमान् सुखो दुःखो मृष्ट इत्यादिविद्वद्बह्वार इति भावः, समवायसम्बन्धेन पुरुषे सुखादिमत्त्वबुद्धिर्वाविद्येति, एव च मत्त्वारुपेन क्लेशसंपर्केण गूढता नान्यपुरुषेऽस्ति कि-न्त्यांशर एतेत्याह—यो ह्यनेनेति । अनेन भोगेन क्लेशादिफलभोगेनेत्यर्थः, अत्रानेनेति विशेषे-णादांशरस्य भोगोऽस्तीत्यवधार्यते, सर्वविशेषप्रहणे सत्येव स्वोपाधिसुखमाक्षितामात्रं चिद-सानो भोग इति साख्यसूत्रान्, तथा च—

“उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वर ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुष पर ॥”

इति गीताद्युक्तपरमेश्वरे भोग उपपद्यत इति, अतः पुरुषस्यापि भोगप्रतिपादिका “कर्त-पिप्रन्ताविति श्रुति यथाश्रुतेवोपपद्यते, अनन्दनन्नयो अभिचारशतीति श्रुतिस्तु सुख्यभेव भोग प्रतिषेधति मुख्यभोगधाभिमानपूर्वक सुखाद्यनुभव, लोकैस्तत्रैव भोगव्यवहारान् “स-त्त्वपुरषयोऽत्यन्तामर्कण्यो प्रन्ययाविशेषो भोगः” इत्यागामिसुत्रेण तस्यैव लक्षयितव्यत्वात्, अथ वा जीवभोगयद्गुणादिभोक्तृत्वमेवानन्दनन्नितिवाक्येनप्रतिपिष्यते, एतदशरीरस्थत्वेन तद्भो-गस्यैव प्रमत्तत्वादिनि जीवमुक्तस्यापीश्वरस्यैव एव भोगो दुःखभोगमात्रमीश्वराद्विज्ण-मिति, अपरामृष्टत्व परामर्षगूढता, तत्र परामर्षशब्दफल प्रतिपादयितुं शक्नोति—यैः प्रलयमिति । यदि क्लेशादिगूढ ईश्वर श्रुतिस्मृतिभ्य एष्टव्यस्तर्हि कैवल्य ज्ञानं प्राप्ता बहवो हिरेण्यग-भान्त्य केवलिन केवराणा जीवन्मुक्तानामव्यक्षा क्लेशादिगूढा सन्ति, तन्पेशरतया-श्रुत्यां सन्तिवति पूर्वपक्षिणो भावः, तथा च साङ्ख्यसूत्र ‘मुक्तात्मन प्रशंसा सिद्धस्य वेति,”

केवलिनः, ते हि त्रीणि बन्धनानि छित्त्वा कैवल्यं प्राप्ताः, ईश्वरस्य च तत्स-  
म्बन्धो न भूतो न भावी, यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रक्षायते, नैवमीश्वर-  
स्य, यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्य, स तु

भास्वती ।

व्यपदेशोपाय, अतो मोक्षतत्परूपो नित्यमुक्त ईश्वर एतत्परूपेणोपागमनीय एवेति न्याय्या  
तत्त्ववैशारदी ।

हरति—“कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि इति, प्रकृतलयानां प्राकृतो बन्ध, वेकारिको विदेहानाम्, दक्षि  
णाबन्धो दिव्यादिव्यविषयभाजाम्, तान्यमूनि त्रीणि बन्धनानि, प्रकृतिभावनासंस्कृतमन-  
सो हि देहपातानन्तरमेव प्रकृतिलयतामापन्ना इतीतरेषां पूर्वा बन्धकोटि प्रक्षायते तेनोत्तर-  
कोटिविधानमात्रम् इह तु पूर्वापरकोटिनिषेध इति, सक्षिप्य विशेष दर्शयति—“स तु सदेव  
मुक्तः सर्वेश्वर” इति, ज्ञानक्रियाशक्तिसम्पद् = ऐश्वर्यम्, अत्र पृच्छति—

पातञ्जलरहस्यम् ।

धरतत्त्व वस्तु तदधिकरणान् जीवानाह—प्रकृतिलयानामिति । ते धूममभिमम्भवन्ति ते अ-  
र्चिपमभिमम्भवन्ति जायन्व त्रियम्येत्यादिपदे सूचित श्रुतिनिद्रो बन्धो दक्षिणाबन्ध, प्रज्ञा-  
यते = प्रसिद्धाऽऽद्या, ‘मुक्तानामुत्तरा कोटिर्नास्तीति भाष्ये प्रसिद्धमिति हृदयम्, इह तु =  
ईश्वरे,

“पराऽन्य शक्तिर्विविधव श्रूयते न्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया चे”ति  
न्वाभाविकी = प्रवाहानादिरित्यर्थः,

वार्तिकम् ।

“आद्यस्तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागमक्षयात् ।

इच्छक्षयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम्” ॥

इतिपञ्चमिवाचार्यधृतवाक्ये च ज्ञानस्यापि कैवल्यमोक्षादिशब्दार्थत्वात् हिरण्यगर्भादयो-  
ऽपि कैवल्यमुक्त्यादिमन्त उच्यन्ते, केवलिन इतिपाठे वेदलस्यायमिति कैवल्येऽत्र द्वितीयमो-  
क्षो रागादिभेदशून्यतेति । परिहरति—ते हीति । ते हि हिरण्यगर्भादय प्राकृतिकानि बन्ध-  
नानि पूर्वस्थितानि छित्त्वा मुक्ता, न तु हेत्वादिपरामर्शशून्या, ईश्वरस्तु सर्वदेव हेत्वात्मक-  
बन्धवत्प्रशून्यतया श्रुत्यादिगिद्ध इत्यर्थः, ईश्वरस्य सदा हेत्वादिशून्यत्वे मानं—

“तत्र य परमात्मा हि स नित्यं निर्गुण स्पृष्ट ।

वमांसा पुरपो योऽयं मोक्षबन्ध स युज्यते” ॥

इत्यादिवाक्यशतानि, निर्गुणो = गुणाभिमानशून्य गताया गुणाभिमानशून्यतयैव गुणा-  
तातत्त्ववचनात्,

“परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो एहकारयुतोऽपरः”-

इति नारदीयादिष्वपि ईश्वरजीवयोश्चिच्छादिमाम्येऽपि तदनभिमानाभिमानान्यां निर्गुण-  
सगुणत्वमिदं बन्धनप्रय चोक्तः साख्ये—प्रकृतिलयाना प्राकृतिको बन्ध, विदेहानां वेकारिको-  
बन्ध, दिव्यादिव्यविषयभाजा दक्षिणाबन्ध—इति, तत्राद्योऽष्टप्रकृतिष्वभिमानरूप, द्वितीय  
शब्दादिविषयराम, तृतीयो गृहस्थाना—अर्मेदक्षिणाठानाध्ययनादिप्रचुराग, तथा चोक्तम्—

“प्रहृतेर्देव बन्धेन तथा वेकारिकेण च ।

दक्षिणाभिस्त्वंतां न वदो जन्तुर्विवर्त्तत” इति,

ईश्वरस्य क्षुद्रेश्वरयो देलक्ष्य बन्धापरामर्शरूपं विदूषोति—यथा मुक्तस्येति । निरन्ता-  
दित्यस्येत्यर्थः, प्रणयते निधीयते सभाव्यत इति प्रकृतिलयस्याभिमानमवनेन पक्षाद्वन्धन-  
भावेनेति भावः, सदेव मुक्तः इति । इत्यन्य इत्यर्थः, सर्वेश्वर इति । सर्वेष्वपिप्रतिहेतुच्यया यु-  
क्तः, अत्र वे चित्त-सर्वेश्वर ऐश्वरगतिमानित्यर्थः, न हि वेदान्तिभिरिव प्रत्ये योगैरपीश्वरस्य



सद्वच मुक्तं सदैश्वर्य इति, योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य

मास्वती ।

त्रिचारणा, य इति । प्रकृष्टसत्त्वोपादानात् = प्रकृष्ट सार्वज्ञ्ययुक्त सत्त्व-बुद्धिः, तन्म्यो-  
तत्त्ववैशारदी ।

“योऽसौ” इति । ज्ञानक्रिये हि न चिच्छक्तेरपरिणामिन्या सम्भवत इति रजस्तमोरहितविशुद्धचित्तसत्त्वाश्रये वक्तव्ये, न चेश्वरस्य सदा मुक्तम्याधिष्ठाप्रभवचित्तसत्त्वममुक्तपेण सह स्वस्वामिभावसन्नन्त्य सम्भवतीत्यत उक्त-“प्रकृष्टमत्त्वोपादानाद्” इति । नेश्वरस्य प्रयुग्जनस्येवाविधानिवन्धनश्चित्तसत्त्वेन स्वस्वामिभाव, किन्तु तापत्रयपरीतान् प्रेत्यभावमहार्ण-  
पातजलरहस्यम् ।

“स ईशो यद्वशे माया स जीवो यन्मयाऽर्चित” इति  
स्मृतिमाश्रित्याह—प्रकृष्टसत्त्वेति, प्रेत्यभाव = समार, उपदेशस्य स्वाभाविकत्वं-  
कार्तिकम् ।

नित्यमिच्छाऽऽदिकमभ्युगन्तु शक्यते प्रकृतेर्गुणमाम्यरूपत्वाम्युपगमविरोधाद् इत्येकदेशिनः,  
तन्न—यतो—

‘नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः’-

इत्यादिवाक्यरातैरीश्वरसत्त्वस्य नित्यमेव ज्ञानेच्छाऽऽदिक यथाश्रुतमाप्यानुगोत्राच्च विम-  
दृगपरिणामाभावरूपाच्च साम्याऽन्त्याऽनिच्छेत्यादिमन्त्रित्यसत्त्वव्यक्तिसत्त्वेऽप्युपपद्यत इति  
स्वकार्याकरणमेव च तस्य द्विपराद्धान्तलय—इति, किं बहुना ‘आत्मा वा इदमेक एवाप्र-  
आसीन्नान्यत् किं च न मिपदिगिति श्रुत्या प्राग्लये परमात्मनोऽर्थद्वन्द्वत्वं सिद्धमत ईश्वरोपापे-  
ज्ञानलक्षणा वृत्ति प्रलयेऽप्यस्ति न चोपाधि वृत्ति विनयेऽस्य ज्ञातृत्वमेष्टव्य, वाचक विना  
दृष्टानुसारत्यागानौचित्यात्, “ज्ञानराक्तिरह परे”ति प्रकृत्यभिमानिदेवतावाक्यविरोधाच्च,  
किं “चैतत्तमो वा इदमेकमास तत्परे स्यात् तत्परेणेरित विपयत्वं प्रायती”त्यादिश्रुतिन्पेय  
परमेश्वरप्रयत्नेनैव गुणवैषम्य श्रूयते, तथा—

“प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरि ।

क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ” ॥

इत्यादिना प्रकृतेः पश्येद्हेतु क्षोभोऽपीक्षेच्छात एव, स्मर्यते च—“अत साम्यावस्थायाम-  
प्यगत्येश्वरोपापेज्ञानादि स्वीकार्यमिति, अपि च—एव मति प्रलये स्वसंकल्पेन स्तोपाधि स्व-  
स्माद्विद्योञ्ज्वेश्वर श्रेते पूर्वसर्गायमकल्पमस्काराम्या च सर्गादातुपाधिरीक्षरेण सह स्वयं सयु-  
ज्यत इत्यभ्युपेय, तच्चायुक्त “तस्य हेतुरविद्ये”त्यागामिसूत्रेणाविद्याया बुद्धिपुरुषस्योगेहेतुत्व-  
वचनेनेश्वरस्याप्यविद्वत्त्वापत्ते, न चाहार्यज्ञानरूपाऽविद्यया सयोग स्यात् मा चाविद्या मायेति  
न तस्या हेतुत्वमिति वाच्यम्? संयोगेहेत्वविद्याया विनेकस्यातिनाशयत्वबोधकसूत्रविरोधात्,  
किं च सूत्रकारेण

“हे दाकर्मविपाकाद्यैवांसनाभिस्तथैव च ।

अपरासृष्टमेवाह पुरुषं हीश्वरं श्रुति ” ॥

इति योगियाजबलस्यादिभिश्चेश्वरोपाधौ सम्स्कारस्य प्रतिपिद्वत्त्वात्, तदभ्युपगमोऽपि ते-  
पान्नामिद्वान्त एव, तथाऽगामिसूत्रप्रतिपिद्वं कालावच्छिन्नत्व चये म्याद् उपाधितृत्य-  
भावेनैव चेतनस्य कालानमच्छिन्नत्वाद् इत्यादीन्यत्र दृष्टानि सन्ति; तस्मात् प्रलये निरुद्धोऽ-  
प्युपाधि पूर्वसर्गायमकल्पवामनास्या स्वयं व्युत्थितो भवतीति यत्राद्यं तद्देनदिनप्रलये यो-  
गन्दिद्या शयानस्य स्वयंभुव उपाधिपरमेव न परमेश्वरोपाधिपरमिति द्विः, शास्त्रप्रामाण्यमिद्वौ  
शास्त्राद् यमोभेधगमिद्विगमिद्वौ चैतत्प्रत्यक्षपूर्वकतया शास्त्रप्रामाण्यमिद्विगिन्यन्योन्या-  
भयं भवानो नास्ति ईश्वर प्रसाणमस्ति न वेति गृह्यति—योऽस्माविति । सर्वपुण्याणां-

शाश्वतिक उत्कर्षः स किं सनिमित्त आहोस्विन्निर्निमित्त इति ?

भास्वती ।

पादानात् = तद्रूपादुपावेर्योगाद्, ईश्वरस्य योऽसौ शाश्वतिकः = नित्यः, उत्कर्षः स किं-सनिमित्त = सप्रमाणक, आहोस्विद् निर्निमित्तः ? इति, प्रत्युत्तरमाह—तस्येति । ईश्वरस्य सत्त्वोत्कर्षस्य शास्त्रम् = मोक्षविद्यैव, निमित्तम् = प्रमाणम्, मोक्षविद्या

तत्त्ववैशारदी ।

वाजन्तुद्विग्न्याभि ज्ञानधर्मोपदेशेन, न च ज्ञानक्रियात्मामध्यांतिग्रयसम्पत्तिमन्तरेण तदुप-देशः, न चैयमग्रहतरजन्तमोमलविद्युद्धमत्त्वोपादानं विना, इत्यालोच्य सत्त्वप्रकर्षमुपादत्ते भगवान् अपरामृष्टोऽप्यविद्ययाऽविद्याभिमानीव, अविद्यायास्तत्त्वमत्रिद्वान् भवति, न पुनरवि-विद्यां ह्यविद्यात्वेन सेवमान, न खलु शैश्वपो रामत्वमारोप्य तास्ताश्चेष्टा दर्शयन् भ्रान्तो भ-वति, तद्विदमाहार्यमन्य रूपं न तात्त्विकमिति, स्यादेतद्—उद्दिधीर्यथा भगवता मत्त्वमुपा-देयं तदुपादानेन च तदुद्दिधीर्यथा, अस्य अपि प्राकृतत्वात्तथा चान्योन्यसश्रय इत्यत उक्तं— “शाश्वतिक” इति, भवेदेतदेव यदोऽप्रथमता सर्गमन्य भवेदनादौ तु सर्गमंहारप्रवन्धे सर्गान्त-रममुत्पन्नमजिह्वापांऽवधिममये पूर्णं मया मत्त्वप्रकर्ष उपादेय इति प्रणिधानं कृत्वा भगवान् जगत्पञ्चहार, तदा चेश्वरचित्तमत्त्वं प्रणिधानवामित प्रधानमाम्यमुपगतमपि परिपूर्णं महाप्र-लयाद्भ्रमं प्रणिधानवाम्यनावशात्तथैश्वरचित्तं सत्त्वभावेन परिणमते, यथा चेश्वरः सत्त्व-वोल्यात्तव्य मरेति प्रणिधाय सुसम्तद्वोत्तिष्ठति प्रणिधानसम्कारात्, तस्मादनादित्वादीश्वर-प्रणिधानमत्त्वोपादानयो शाश्वतिकत्वेन नान्योन्यनश्रय, न चेश्वरस्य चित्तसत्त्वं महाप्रलये-ऽपि प्रकृतिमाम्यं नोपतीति वाच्यम् ? यस्य हि न कदा चिदपि प्रधानमाम्यं न तत्प्राधानिकं, नापि चित्तिरात्तिरजत्वादित्यथान्तरमप्रामाणिकमापद्येत, तच्चायुक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणा-थान्तराभावात्, सोऽयमीदृश ईश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्ष किं सनिमित्त = सप्रमाणक., आ-पातञ्जलरहस्यम् ।

निषेधनि—न चेति ।

“उत्पत्तिं च विनाशञ्च भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति” इति

स्मृतंभगवत्त्वं श्लेषापरामृष्टत्वे हेतु, वेत्ति विद्यामविद्याञ्चेति स्मृत्या प्रतीकारज्ञानव-त्त्वमविद्यामाक्षात्कारवत्त्वञ्च न्वनितमित्याह—सेवमान इति । एवंभूतो न मुख्यतीति दृष्टान्तेन परिहरति—न खल्विति । शूलयो = नर्तक, आहार्यम् = षण्चिह्नं, शाश्वतिकं शश्वन्तिरन्तरम् प्रशोऽन भवतीति प्रवाहोऽनादि, अत उत्तरमेतदिति प्रवन्ध, सर्गान्तरे च ममुत्पन्नं वा-र्तमानिक, एतस्या मजिह्वापांथा अवधिममया द्विपरादावसानकाल. तस्मिन् पूर्वप्रणिधानसं-स्यारविद्येपम्य चित्ते सत्त्वात् प्रलयावधौ सृष्टिममय आदायेव प्रधानमिति शेष,

‘पुनश्च जन्मान्तरवर्मयोगात्त एव जाव स्वपिति प्रबुद्ध’ इति श्रुतिमाधित्याह—यथेति । न्यायिना यथा भावाभावो पदार्थो, यथा वेदान्तिना ह्यदृश्ये पदार्थो, यथा च साङ्ख्यानां-प्रश्रुतिपुरपाविति तथा स्वमन्तेऽपि लाघवात् पदार्थद्वयमपि वक्तुमुपक्रमते—न चेति । तृतीय-पदार्थान्तर नास्तीति, दृष्टप्रथमन्ति स्यमन्तं पद, विकल्प्य हृषयति—नापीति । सजत्त्वात् परि-

वार्तिकम् ।

स्वत एव रूपतथैश्वर्यमुपाधिधर्म एवेति प्रतिपादयितुं प्रकृतसत्त्वोपादानादित्युक्तं, प्रकृतसत्त्व-संवेदनात्तदोपाधिः शाश्वतिना नित्य उत्कर्ष एश्वर्यमित्यर्थ, ईश्वरस्य चोपाधौ प्रमाणं—

‘पायोपाधिरेवं जीव कारणोपाधिरीश्वर’—

इति भुम्भादय, ‘त’क्षत ‘सोऽज्ञानयत’ ‘तशत्मान स्वयमभूत’ ‘स एको ब्रह्मण आनन्त’

तस्य शास्त्र निमित्तम्, शास्त्र पुनः किन्निमित्त ? प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम्,

भास्वती ।

पुनरधिगतमोक्षधमेण सिद्धचित्तेनेव दशानीया, श्रूयते च—

“रूपि प्रसूत रूपिल यन्तमग्रे ज्ञानविभर्ता”ति,

तत्त्ववैशारदी ।

होस्त्रिनिमित्त = निष्प्रमाणक इति, उत्तर—“तस्य शास्त्र निमित्तम्” इति । श्रुतिस्मृती-  
तिहासपुराणानि शास्त्रम्, चोदयति—“शास्त्र पुनः किन्निमित्तम्” इति ? प्रत्यक्षानुमानपूर्व-  
हि शास्त्र, न चरस्य सत्त्वप्रकर्षं कस्य चित्प्रत्यक्षमनुमान वाऽस्ति, न च धरप्रत्यक्षप्रभव शास्त्र  
मिति युक्त, कल्पयित्वाऽपि ह्यय स्वयं ब्रूयादात्मं चर्याप्रकाशनायेति भाव, परिहरति—“प्र-  
कृष्टमत्त्वनिमित्तम्” इति । अयमभिमानि—मन्त्रायुर्वेदेषु तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रवृत्तिमाम-  
ध्यादार्थाव्यभिचारविनिश्चयात्प्रामाण्यं सिद्धं, न चोपनिषद्गानां तत्त्वशास्त्रप्रमाणत्वात् म-  
न्त्राणां च तत्त्वार्थाव्यभिचारमहत्त्वात् महत्त्वात्पि पुरुषायुर्लौकिकप्रमाणव्यवहारो शक्तं ननु म-  
न्व्यव्यतिरिक्तो, न चागमादन्वयव्यतिरिक्तो ताभ्याञ्चागमस्तत्त्वन्तानयोरेनादित्वादिति प्रति-  
पादयितुं युक्तम्, महाप्रलये तत्त्वत्त्वादनयोर्विच्छेदात्, न च तद्गाने प्रमाणाभाव, अभिन्न-  
प्रधानविकारो हि जगदिति प्रतिपादयिष्यते, सदृशपरिणामस्य विमदृशपरिणामता दृष्टा यथा  
क्षेत्रेधुरमादर्दधिगुडादिरूप, विसदृशपरिणामस्य पृथक्सदृशपरिणामता च दृष्टा, तद्विह प्रमा-  
नेनापि महदहङ्कारादिरूपविसदृशपरिणामेन सता भाव्य कदा चिन्मदृशपरिणामेनापि, सदृश-  
परिणामश्चास्य साम्यावस्था, स च महाप्रलय, तस्मान्मन्त्रायुर्वेदप्रणयनात्तावद् भगवतो-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

णामिन्याच, नाप्यथान्तरप्रामाणिकत्वाद्गौरवाच्चेत्याह—अयुक्तमित्यादिना, निमित्तं = ज्ञापक-  
मित्यर्थ, प्रत्यक्षानुमेति । शक्तिमच्छब्दत्वादिति शेष, सत्त्वप्रकर्षं चेति । सत्त्वे चित्ते प्रकर्षं  
तद्वर्मे चेति । कस्य चित्प्राणिमात्रस्य ‘नास्तीतिशेष, शास्त्रस्य धरप्रत्यक्षप्रभवत्वे तु प्रतार-  
कत्वमाशङ्कते—न घेत्यादि—भाव इत्यन्तेन, दृष्टान्वयव्यतिरेकावाश्रित्याह—परिहरतीति ।  
प्रवृत्तिमामध्यात् = फलमवादाद् न प्रतारकत्वमित्यर्थ,

अत्र साङ्ग्य शङ्कते—रुनमार्श्वेण जीवादेवाहृष्टमहृतात्सेत्यत्येतत्, तत्राह—न चेति ।  
अन्वयव्यतिरेकाविति । ताभ्यां हि दधिविषयोर्ज्वरमरणकारित्वेऽपि गुडमन्त्रसयोगेन यथा  
दलपुष्टिकारित्वं विरुद्धं दृश्यतेऽतो न लौकिकप्रमाणव्यवहारिभि तस्मिद्धि कर्तुं शक्येत्यर्थ,  
सत्त्वोदरमात्रम्, अत एवोक्तम्—

‘अचिन्त्या एतु ये भावा न तास्तरंण योजयेदिति’ति,

अत एव सर्वज्ञेश्वरमिद्धि, अन्यान्याश्रयोऽपि नास्तीत्याह—महाप्रलयेति । चस्त्वर्थं  
पूर्वपक्षानु, तद्गाने तयोर्विच्छेदमद्गाने, तथा हि—अभिन्नमित्यारभ्य महाप्रलय इत्यन्त प्रमाण,  
सदृशपरिणामता = मयुररमनेत्यर्थ, एतद्वत् सृष्टिमये महदहङ्कारादिरूपविसदृशपरिणामेन  
सना प्रगनेन कदा चित् सृष्टिमये महदहङ्कारादिरूपविसदृशपरिणामेन भाव्यम् तरङ्गित-  
ज्ज्वदित्यन्वय, तदेव निगमयति—सदृशपरिणामेति ।

‘रतनस्तनश्चाभिभूय सत्त्व भवति भारतेति’

वाचिकम् ।

इति ध्रुव्याद्युक्तम्यानन्दात्तस्य द्रव्यणि स्वतोऽनुपपत्तिश्च, “साक्षां घंता यः प्रलो निर्गुणश्च”त्या-  
दिश्रुतिभिर्गिरस्य निर्गुणत्वचिन्मात्रत्वमिद्वेरिति, सनिमित्तक सप्रमाणक, उत्तर—तस्य शा-  
स्त्रं निमित्तमिति, शास्त्र श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि, पुनः पृच्छति—शास्त्र पुनरिति । शास्त्र-  
स्यैव प्रामाण्यं कुत इत्यर्थ, उत्तर—प्रकृष्टमत्त्वनिमित्तमिति । ईश्वरस्योपाश्रित्यत्प्रकृष्टमत्त्व-  
तन्व्यक्षरवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वाच्च शास्त्रस्य प्रामाण्यमित्यर्थ, नन्वेतन्धान्याश्रय शास्त्रप्रा-

एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्त्तमानयोरनादि' सम्बन्धः, एतस्मा-  
देतद् भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति, तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशय-  
चिनिर्मुक्तं, न तावदैश्वर्यान्तरेण तदतिशय्यते, यदेवातिशयि स्यात् तदैव

भास्वती ।

एतयोरिति । एवमनादिप्रवर्त्तिन्या सर्गपरम्परायामीश्वरसत्त्वे = ईश्वरचित्ते, वर्त्त-  
मानयोः शास्त्रोत्कर्षयोः = ग्रामनीयनोक्षविद्यायास्तथा विवेकरूपस्योत्कर्षस्य चंति द्वयो-  
रनादिगम्यन्धः, चिनिगमयति-एतस्मादिति । तच्चेति । अस्य प्रयोगो यथा-अस्ति सा-  
तत्त्ववैशारदी ।

विगलितरजन्तमोमलवरणतया परित प्रद्योतमान बुद्धिसत्त्वमास्थेयम्, तथा चान्युदयनि —  
श्रेयमोपदेशपरोऽपि वेदराशिरीश्वरप्रणीतगन्तुबुद्धिसत्त्वप्रकर्षादैव भवितुमर्हति, न च सत्त्वोत्कर्-  
षे रजन्तम प्रभवौ विभ्रमविप्रलम्भौ सम्भवतस्तत्सिद्ध प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तं शास्त्रमिति, स्यादे-  
तन्-प्रकर्षकार्यतया प्रकर्ष बोधयच्छास्त्रं शेषवदनुमान भवेन्न त्वागम इत्यत आह-“एत-  
यो ” इति । न कार्यत्वेन बोधयत्यपि त्वनादिवाच्यवाचकभावसम्बन्धेन बोधयतीत्यर्थे, ईश्व-  
रस्य हि बुद्धिसत्त्वे प्रकर्षो वर्त्तते शास्त्रमपि तद्वाचकत्वेन तत्र वर्त्तत इति, उपसंहरति-“एत-  
स्माद् ” इति । एतस्माद् = ईश्वरबुद्धिसत्त्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्राद्, एतद् भवति = ज्ञायते विप-  
येण विपयिणो लक्षणात्, सदैवैश्वर सदैव मुक्त इति, तदैव पुरुषान्तराद् व्यवच्छिद्येवरान्त-  
रादपि व्यवच्छिन्नसि-“तच्च तस्य” इति । अतिशयचिनिर्मुक्तिमाह-“न तावद्” इति । कुत  
“यदैव ” इति । कस्मात्त्वनातिशयचिनिर्मुक्त तदैश्वर्यमित्यत आह -“तस्माद् यत्र” इति ।  
अतिशयनिष्ठामप्राप्तानामौपचारिकमैश्वर्यमित्यर्थे, साम्यचिनिर्मुक्तिमाह-“न च तत्समा-  
पातअलरहस्यम् ।

भगवद्वाक्यमाश्रित्याह-तस्मादित्यारभ्य शास्त्रमित्यन्तेन, तत्त्व = तस्मादित्यर्थे,  
विभ्रमविप्रलम्भौ न सम्भवत इत्युक्त्या पूर्वोक्तमैश्वर्यप्रकटनमितीश्वरगतचोद्यं निरस्तं, शास्त्रम-  
नुमानेनान्यथासिद्धमिति शङ्कते-स्यादेतदिति । शेषवदिति व्यतिरेकी, तथा-प्रसक्तप्रतिषेध-  
जन्यप्राप्रमद्वात् ज्ञान्यमाणे सप्रत्यय इति, तथा हि-शब्दो व्योमगुण विशेषगुणत्वे सति भूम्या-  
द्यष्टस्वरस्य भाव्यमानत्वात्, अभावचतुष्टयेऽप्यप्रसक्ते, यच्च तन्न यथा गन्ध, एवं संमारी-  
ष्वप्रियमान अनुमानमिदं उत्कर्ष ईश्वराश्रित स्यादिति, तदुगाह्यते ते दृषयनि-एतयो-  
रिति । अभावे चाप्रयत्नो भवतीति मत्तावाचित्तेऽपि ज्ञाने लक्षणातो ज्ञायत इति, तत्र हेतुमाह-  
विपयेति । य सर्वज्ञ सर्वविदिति'शास्त्रादित्यन्वय, न तत्त्वमश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुति-  
माश्रित्याह-न चंति । वस्तुनि विकल्पात्सहत्वमाश्रित्याह-नरेति । इतिहृत्वा कार्यानुपप-  
वात्तिवम् ।

भाष्ये सिद्धे प्रकृष्टसत्त्वमिद्धि तस्मिद्धौ च तन्मूलकतया शास्त्रप्रामाण्यमिद्विरिति च-म-  
न्त्रायुर्वेदप्रामाण्यं ईश्वरसिद्धे प्रागेव नागम्य प्रामाण्यमिद्धे प्रकृष्टसत्त्वस्य च शास्त्रप्राणा-  
ण्यनिर्गतत्वान्नात्रमत्रोक्तमिति, तथा च न्यायसूत्रे 'मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्य'मिति,  
एतयोरिति । निषेधत्वेन समवायसम्बन्धेन च परमेश्वरसत्त्वं वर्त्तमानयोगेनयो शास्त्रोत्कर्षयो-  
रनादिनिमित्तनमित्तिरभावः सम्बन्धः, शास्त्रनिमित्तं सत्त्वोत्कर्षश्च निमित्त कारणत्वादिन्वयं,  
तत विमित्त्यादात्ताप्रासाह-तस्मादिति । सदैवैश्वर प्रत्येऽपि ज्ञानेच्छाकृतिमान् सदैव सु-  
प्तोऽनादिज्ञाने हेतुविद्युनश्चेत्यर्थे, रजन्त्यादितोयत्समपि प्रतिपादयति-तच्चेति । नास्ति  
सागम्यमिति शब्द यस्मात् तादृशमिच्छा, अतिशयनिर्मुक्तो हेतुमाह-न तावदिति । उक्ते हेतु-  
माह-यदैवेति । यस्मात्सदैवैश्वर्यात्तन्मयि चिनिगमय नश्यत तस्यैश्वर्यात्तदिति बोधाय,  
सातिशयस्यैश्वर्यस्यैव न भवति, अप्रतिहतसत्त्वस्यैश्वर्याभावात्, अतो यदैव निरतिशयं

किञ्च—

## तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्पं बह्विति सर्वज्ञबीजम्, एतद्वि वर्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः, अस्ति काष्ठाप्रा-

भास्वती ,

किञ्चेतीश्वरसिद्धावनुमानप्रमाणमाह—यत्र सातिशयं सर्वज्ञबीजं निरतिशयत्वं प्राप्तं स एवेश्वरः, यदित्यनुमितिं विवृणोति—अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानामतीन्द्रियविषयाणां प्रत्येकं समुच्चयेन च = एकस्य बहुनाञ्चेत्यर्थः, यदिदमल्पं वा बहु वा ग्रहणं दृश्यते तत् सर्वज्ञबीज-सार्वाङ्ग्यस्यानुमापकम्, एतद् विवर्धमानं यत्र चित्ते निरतिशयत्वं प्राप्तं तच्चित्तवान् पुरुष सर्वज्ञः, अस्य न्यायस्य प्रयोगमाह—अस्तीति । समीमाना पदार्थानामुपादानं चेदमेयं तदा तेष्वङ्ख्या स्युः, तादृशामेयपदार्थां क्रमशो विवर्धमाना सातिशया इत्युच्यन्ते, अमेयो-तत्त्वैश्वरदी ।

एवमस्य क्रियाज्ञानशक्तौ शास्त्रं प्रमाणमभिधाय ज्ञानशक्तावनुमानं प्रमाणयति—“किञ्च” इति । तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्—व्याचष्टे “यदिदम्” इति । बुद्धिसत्त्वावरकतमोऽप्यगमतारतम्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकं च समुच्चयेन च वर्तमानानामतीन्द्रियाणां ग्रहणं तस्य विशेषणमल्पं बह्विति, सर्वज्ञबीजं = कारणं, कश्चित् किञ्चिदेवातीतादि गृह्णाति, कश्चिद् बहु, कश्चिद् बहुतरमिति ग्राह्यापेक्षया ग्रहणस्याल्पत्वं बहुत्व कृतम्, एतद्वि वर्धमानं यत्र निष्क्रान्तमतिशयात् स सर्वज्ञ इति, तदनेन प्रमेयमात्रं कथितम्, अत्र प्रमाणयति—“अस्ति” इति । अस्ति काष्ठाप्राप्तिं सर्वज्ञबीजस्येति, साध्यनिर्देशः, निरतिशयत्वं काष्ठा, यतः परमतिशयप्रज्ञा नास्तीति, तेन नावधिमात्रेण सिद्धसाधनम्, सातिशयत्वादिति हेतुः, पातजलरहस्यम् ।

अतीन्द्रियाणां = परमाण्वादीनां पदार्थानां, ग्रहणं = साक्षात्कारः, अल्पं बह्विति क्रियाविशेषणं सर्वज्ञतायां बीजं वर्तते इति, एकार्थसमवायितयाऽनादिवाच्यवाचकतेति भावः, उद्विक्तमत्त्वेन रचन्तमयोगभिमो यथा गगने निद्यमानयोश्चन्द्रसूर्ययोरभिभाव्याभिभावकता, सर्वज्ञबीज-तत्कारणं ज्ञापकं निरतिशयं श्वर्यमित्यर्थः, एतत् स्पष्टयति—कश्चिदित्यादिना, भास्त्रं प्रमेयं ग्रहणस्य ज्ञानस्य, प्रमेयमात्रं कथितं—प्रमातुरीश्वरस्येत्यर्थः, एतद्विवृणोति—अत्रेत्यादि—परिमाणवदित्यन्ते-न, अवधिमात्रेण महत्मादिना, व्याप्तिं दर्शयति—यद्यदिति। कुत्रलयं = वदरोफल, परिमाणवत् = वि-वाक्तिकम् ।

पुरयान्तेभ्य ईश्वरस्य निरतिशयसार्वाङ्ग्यरूपविशेषान्तरं प्रतिपादयन् सूत्रमवतारयति—किं चेति—

‘तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्’, बीजं = लिङ्गं सर्वज्ञानुमापकं वक्ष्यमाणं यत्सातिशयजातीयं ज्ञानं तत् तत्रेष्टे निरतिशयमित्यर्थः, सार्वाङ्ग्यबीजमिति पाठोऽप्ययमेवार्थः, यत् बीजं कारणं तथा च सर्वज्ञत्वकारणं सत्त्वमिति तस्यार्थः इति कश्चित्, तत्र—ज्ञानस्य यद्बलपतयोर्यत्र बीजतयाऽत्र भाग्यकारैरेवैश्वर्यास्यमानत्वादिति, व्याचष्टे—यदिदमिति । यद् अतीतानागतवर्तमानानां प्रत्येकसमुच्चिनानामतीन्द्रियार्थानामल्पं बहु ग्रहणं ज्ञानमिदं सर्वज्ञबीजमित्यर्थः, कथं बीजं—नगह-तदिति। एतत्सर्वज्ञबीजं सातिशयज्ञानं विवर्धमानं यत्र निरतिशयं भवति स सर्वज्ञोऽन्यत्राऽन्त-स्थान्त्विति युष्मिन्का, प्रयोगमप्याह—अस्तीति । सर्वज्ञबीजं सातिशयज्ञानं क्व चित्प्राप्तकाष्ठ-सातिशयत्वात् परिमाणवदित्यर्थः, अत्र वाऽस्मात्प्राये मतीति हेतुर्विशेषणीयत्वेन गुण्यस्य-स्कारस्यापि न व्यभिचारस्येता चैक्यं काष्ठाप्राप्तिं कार्यमात्रेऽनतिशयित्वमेव वाचकं साम-

सिः सर्वज्ञवीजस्य सातिशयत्वात् परिमाणवदिति, यत्र काष्ठाप्राप्तिज्ञानस्य स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेष इति, सामान्यमात्रोपमहारे कृतोपक्षयमनु-  
मास्वती ।

पादानकानां सातिशयानां पदायां विवर्धमानता निरवधि स्यात्, तद् निरवधिवृह-  
त्त्वमेव निरतिशयत्वम्, यथाऽमेयदेशोपादानका दितस्तिहस्तव्यामक्रोशगव्यूतियोजना-  
दय परिमाणा विवर्धमाना अमङ्गल्ययोरुपक्रमेण निरतिशयवृहत्त्व प्राप्नुयुः, ज्ञानशक्त्य-  
आकृमेमानवस्थिता सातिशया दृश्यन्ते, तासाञ्चोपादानममेयं प्रधानम्, तस्मात् साति-  
शयान्ता निरतिशयत्वं प्राप्नुयुः, यत्र चेत्सि ज्ञानशक्तिरतिशयत्वं तच्चित्तवान् सर्वज्ञपु-  
रुष ईश्वर इत्यनुमानमिद्धि, स च भगवान् परमेश्वरो जगद्व्यापारालिप्तो नित्यसुखत्वाद्,  
मुक्तपुरुषस्य जगत्सर्जनमनुपपन्न शास्त्रव्याकोपकञ्च जगत्सर्जनपालनादिकार्यमक्षरब्रह्मणो-  
हिरण्यगर्भस्य, भ्रूयते च—

“हिरण्यगर्भ समवर्त्तताग्रे विश्वस्य जात पतिंगक आसीद” इति,

“ब्रह्मा देवानां प्रथमं सम्यग्भूव विश्वस्य कर्त्तां भुवनस्य गोप्ता” इति च,  
न हि जगत स्रष्टा ब्रह्मा मुक्तपुरुष, तस्यापि मुक्तिस्मरणात्, उक्तञ्च—

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिमञ्चरे ।

परम्यान्ते हृन्नात्मानं प्रविशन्ति परं पदम्” इति,

सर्वत्रि-सदाधिष्ठाता-जगदन्तरात्मा ब्रह्मविष्णुरुद्रस्वरूपो भगवान् हिरण्यगर्भ, न  
हि पूर्वसंगे सास्मितसमाधिसिद्धेरिह सर्वे सर्वज्ञ सर्वाधिष्ठाता भूत्वा प्रादुर्भूत,  
तस्यैवमस्कारादव सृष्टिं प्रवर्त्तते, विवेकबलाद् यदा स परं पदं प्रविशति तदा ब्रह्मा-  
ण्डस्य स्य इत्येव श्रुतिस्मृतिगाढस्ययोगानां समीचीनो राद्धान्त, सामान्येति । सामा-  
न्तवैशारदी ।

यद् यद् सातिशयं तत्तत् सर्वं निरतिशयं, यथा कुवलयामलकविल्वेषु सातिशयं महत्त्वमात्मनि  
निरतिशयमिति व्याप्तिं दर्शयति—“परिमाणवद्” इति । न च गरिमादिभिर्गुणैर्व्यभिचार-  
इति सागप्रतम्, न खलववयवगरिमातिशयो गरिमाऽवयविन किन्त्वापरमाशुभ्य आऽ-  
न्त्यावयविभ्यो थावन्त ये चन तेषां प्रत्येकवर्त्तितो गरिष्ण समाहृत्य गरिमवर्द्धमानाभि-  
मान, ज्ञानं नु न प्रतिज्ञेयं समाप्यत इत्येकद्वियदुविपयतथा युक्तं सातिशयमिति न व्यभि-  
चार, उपसहरति—“यत्र काष्ठा” इति । ननु सन्ति बहवस्तीर्थकरा बुद्धार्हतकपिलिर्प्रभृत-  
यन्तवत्समात् न एव सर्वज्ञा न भवन्त्यस्मादनुमानादित्यत आह—“सामान्य” इति ।  
पातञ्जलस्यस्यम् ।

शुत्ववत्, शङ्कते-न चेति । अभिमान इत्यन्तग्रन्थस्तत्तरम्, अवयविनि स्वारम्भवावयवगत-  
गरिमातिरिक्तगरिमाभाव इति गरिमातिशये भ्रम इति भावः, इत्येवं सति इत्यान्तरानारम्भ-  
शब्दम् - अन्त्यावयवित्व, समूहात्म्यनज्ञानं व्यभिचारादाह-ज्ञानन्त्विति । तीर्थकरा = गुरुव,  
वार्त्तवान् ।

स्यान्तारतम्याव्यवस्थित्या धार्यतारतम्ये व्ययस्याऽनुपपत्तेः, ज्ञानेच्छापरिमाणानां तु नित्या-  
नानपि सिद्धतया च चित्काष्ठाप्राप्तौ नास्ति बाधकम्, वस्तुतस्तु यथाधृतभाष्यादनवस्थाऽऽ-  
पत्तेश्च गुरुज्ञानिष्प्रप्यतिशयानां च चित्काष्ठाऽनुमीयते सामप्रतारतम्यकाष्ठाया अप्यनवस्था-  
ऽऽपर्येधानुमानसाग्याद् अतो न तौ विशेषणापेक्षेति, अस्मिन्नुमाने धृत्यादिस्त्वर्क इति,  
सूत्रतात्पर्यमाह—यत्रेति । ननुमानमानेन सामान्यत सर्वानुरूपसिद्धावपि तस्य सजाविशेष  
पथमस्यार्थत इत्याकाष्ठायासाह-सामान्येति । सामान्यमात्रेणोपसहारे निश्चये हृत्पर्यवसान-

मानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति तस्य सञ्ज्ञाऽऽदिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्यन्वेष्ट्या,

मास्वती ।

न्यमात्रोपमहार ईदृशेश्वरोऽन्तोति सामान्यमात्रनिश्चय जनयित्वा कृतोपक्षयं = निवृत्त-  
मनुमानम्, न तत्रविशेषप्रतिपत्तौ = विशेषज्ञानजनने समर्थमिति हेतोरीदृश्वरस्य सञ्ज्ञाऽऽदि-  
विशेषप्रतिपत्ति = प्रणवादिमज्ञायाः प्रणिधानोपायस्य च ज्ञान, ज्ञान्मत पर्यन्वेष्ट्या = जि-  
तस्त्ववैशारदी ।

कुतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिरित्यत्र आह—“तस्य इति । बुद्धादिप्रणीत आगमाभासो न-  
त्वागमः, सर्वप्रमाणत्राघितक्षणिकनैरात्म्यादिमागोपदेशकत्वेन विप्रलम्भकत्वादिति भावः,  
तेन श्रुतिस्मृतौतिहासपुराणलक्षणाद् = आगमत = आगच्छन्ति = बुद्धिमारोहन्त्यस्मादभ्यु-  
दयनि श्रेयसोपाया इत्यागमस्तस्मान् सञ्ज्ञाऽऽदिविशेषप्रतिपत्ति = सञ्ज्ञाविशेष = विशेष-  
रादि श्रुत्यादिषु प्रसिद्ध, आदिगच्छेन पङ्कतादशाव्ययते सङ्गृहीते, तथोक्त वायुपुगणे—  
“सर्वज्ञता तसिरनादिविशेष स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्ति ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विभिजा पडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥

तथा—

“ज्ञान वैराग्यमेष्वर्यं तप सत्य क्षमा धृति ।

स्वाप्तृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठानत्वमेव च ॥

अव्ययानि दशतानि नित्य निष्ठन्ति शङ्करे” इति ।

स्यादेतत्—नित्यतत्त्वस्य भगवतो वैराग्यातिशयसम्पन्नस्य स्वार्थे तृष्णाऽप्यम्भवात्, कार-  
णिकस्य च सुखेकतानजनसर्जनपरस्य दुःखबहुलजोवलोकजननानुपपत्ते, अप्रयोजनस्य च  
पातजलरहस्यम् ।

उपदग्नि इत्यर्थे, कृतोपक्षयमनुमानमिति भाष्यम्, कृत प्राप्त सामान्यं बोधयित्वात्रोपक्षयो-  
पिनासो येन तत्र कृतोपक्षयं भूमजानाद्वक्त्रिमत्यस्येव, तस्य = निरतिशयैश्वर्यस्येत्यर्थे, आगमत-  
इति भाष्यम्, “एषयं कप्रलश्रंप्रकाशः” “य सर्वज्ञ सर्वविदिति”, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”त्या-  
द्यागमन स्यात्तत्राह—आगमाभास इति । आगमाभासस्य सपादयति—सर्वेत्यादि—भावइत्यन्तेन,  
तथा हि क्षणिकत्वं = स्योत्तरक्षणिकत्वं, तच्च योऽहं पुराऽऽसं सोऽहमद्य स्मरामीतिप्रत्यभिज्ञाया-  
धिपतरात्म्यं = नामात्मन्यन्त्यं तच्छक्यं स्वसत्ताकारे वा स्वात्मासत्ताकारे वा ? आद्ये स्व-  
प्रतिशक्तिरसमगामाभावात् स्वस्य प्रियमानत्वाद्, द्वितीये प्रहीतुर्भावः, आर्हतमते तु जीना  
सावयया सत्यपरिमाणाश्च, “निष्कल निष्क्रय शान्तम्” इति श्रुतेः सावयवत्वमध्यमपरिमाण-  
त्वनोरात्मन्यसङ्गतिरिति सर्वप्रमाणत्राघ उन्नेय, प्रसिद्ध इति । “शियमद्वैतचतुर्थं मन्यन्ते” “स  
ब्रह्मा स सिद्ध संन्द्र” इत्यादिश्रुतिभिरिति शेष, “पुण्यो व पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापेने”-  
ति, “हनप्रयगादयस्यु विदितप्रतिपत्तौयथ्यान्” “लोकप्रतु लीलाकैत्रयमि”ति चोक्तोपशि-  
वात्तिकम् ।

अनुमानं न सञ्ज्ञाऽऽदिविशेषप्रतिपत्तिरित्यन्तश्चममित्यन् इत्यादिरर्थे, सञ्ज्ञा = ब्रह्मान्तयामिपरमात्मा-  
दिरुत्ता, आदिगच्छेन पृथानन्त्वपरमकारणिकत्वपारमार्थिकान्मत्वजगदाधारकारणत्वाद्यो-  
दाहा ह्यिदृशत्वनामूर्त्यस्यु शक्तिशक्तिमदाद्यभेदेनोपामनार्थमेव परमेश्वरस्योच्यन्ते न तु  
सञ्ज्ञास्येव —

‘ब्रह्मविष्णुशिवो ब्रह्मन् ! प्रजानां ब्रह्मशक्त्यः ।

तन्मे न्यूनाश्च मत्रेय ! देवा स्थान्यस्मन्त ॥

ब्रह्मविष्णुशिवोऽसौ य परमेश्वरः ॥”

इत्यादिवाक्येभ्यः, अगमनतो = वेदान्ततः, यत्त्वागुनिता ऋचन परम्य साशत्रपि लीला-

तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजन, ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्प-

भास्वती ।

क्षणयेत्यर्थं, तस्येति । ईश्वरस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि = स्वोपकाराय प्रवर्तनाभावेऽपि, भूतानुग्रह, प्रयोजनम् = तत्कर्मण प्रयोजकम्, तस्य नित्यमुक्तस्य भगवत किं कार्य-  
न्याय्यं तदाह—तस्य नित्यमुक्तस्य नित्यकाल यावद् जगज्जननसहारादिकार्यं न  
न्यायेन सङ्गतम्, ईश्वरगणां कार्यं ज्ञानधर्मोपदेशेन संसारिणा पुरुषाणामुद्धरणम्,  
तत्त्वैश्वरदी ।

प्रक्षावत प्रवृत्त्यनुपपत्ते, क्रियाशक्तिशालिनोऽपि न जगत्क्रियेत्यत आह—“तस्यात्मानुग्र-  
हाभावेऽपि” इति भूताना = प्राणिनामनुग्रह प्रयोजन, शब्दाद्युपभोगाद्येकख्यातिरूपका-  
र्य्यकरणात्किल चित्तं निवर्त्तते तत पुरुष केवली भवति, अतस्तत्प्रयोजनाय कारुणिको विवे-  
कख्यात्युपाय कथयति, तेनाचरितार्थत्वाच्चित्तस्य जन्तूनीश्वर पुण्यापुण्यसहाय सुखदु खे भाव-  
यन्नपि नाकारुणिक, विवेकख्यात्युपायकथने द्वारमाह—“ज्ञानधर्मोपदेशेन” इति । ज्ञानं च धर्म-  
श्च ज्ञानधर्मो तयोरुपदेशेन, ज्ञानधर्मममुच्चयाल्लुब्धविवेकख्यातिपरिपाकात् कल्पप्रलये = द्र-  
ष्टाणो दिवसावसाने, यत्र सत्यलोकवर्जं जगद्वन्तमेति, महाप्रलये = ससत्त्यलोकस्य द्रष्टाणोऽपि  
पातअलरहस्यम् ।

त्याह—तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि । अत्रद्वयस्यायमर्थं—हृतप्रयत्नापेक्षो जीवकृतधर्माधर्माद्यपेक्षो-  
यदीदा प्रवर्त्तते तदा जीवकृतविहितप्रतिपेधवैयर्थ्यम्, दलादीशान्य प्रवर्त्तकत्वे तस्य स्वप्रयोज-  
नाभावेऽपि लीलामात्रात् प्रवृत्तिरित्यर्थं, केवलीभवतीति । तदा द्रष्टृ स्वरूपऽवस्थानमित्यत्र  
सुत्रं चोक्तं, विवेकख्यात्युपाय = यन्ननियमामनादिममाभ्यन्तं, ममुच्चयादिति । क्रमसमुच्चयात्,  
वार्त्तिकम् ।

विग्रह कल्पयन्ति, तदप्रामाणिकं, विष्णवादीनामेव लीलाऽवतारश्रवणाद् विष्णवादीनां च पर-  
मात्मन्येवाहंभावात्तेषामवतारा एव परमेश्वरावतारतया श्रुतिस्मृतिपूच्यन्ते तेन तु ते भ्रा-  
न्ता. ‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते’ इत्यादिश्रुतिभ्यः परमेश्वरस्य कार्यकारणाग्यदारीरद्वय-  
प्रतिपेधान्,

“अनादिमत्परं द्रष्टुं सर्वदेहविवर्जितमि”-

त्यादिस्मृतिभ्यश्चेति द्विकं, ननु नित्यमुक्तश्चेदीश्वरस्तर्हि पुरुषार्थाभावात् तस्य  
प्रवृत्तिर्न घटते, तथा च साख्यसुत्र—“स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवदि”ति पूर्वपक्ष,  
तत्र—प्रवृत्त्यादिनित्यत्वात् तत्र निमित्तापेक्षा नास्तीति मुख्यसमाधाने सत्यपि  
प्रौढ्या प्रचारान्तरेणापि समाधानमाह—तस्यात्मेति । आत्मानुग्रह = स्वोपकार,  
तस्येश्वरस्य स्वोपकाराभावेऽपि भक्तान् पुरुषानुद्धरिष्यामीत्याशयेन ज्ञानधर्मयोरुपदेशतो-  
भक्तभूतानुग्रह प्रयोजन, पुरुषाणां विशेषण कल्पेत्यादि, कल्पप्रलयेषु दैनंदिनप्रल-  
येषु, महाप्रलयेषु प्राकृतप्रलयेषु च संसारिण, स्वकारणगामिनोऽतस्तदा मरणदु ख-  
भाज इत्यर्थं, ननु स्व्येष्टसाधनताज्ञानाभावे कथं व्यापार स्यादिति चेन्न ? वृणारणिमणिन्यायेन  
स्व्येष्टसाधनताज्ञानपरदु खज्ञानयोर्विजातीयेषु प्रत्येव फलवत्त्वेन हेतुताया क्लृप्तत्वात्,  
तथा च ब्रह्मसुत्र—“लोकवत्त्वं लीलावैवल्यम्” इति, ननु तथाऽपि भक्तानेवानुग्रह इति नान्यान्  
प्रत्युत तादृशगृहात्यपि स्वभक्तेष्वर्थदानेनेत्यतो वषम्यादिना नेश्वरस्य नित्यमुक्तत्वं भवतीति  
पदं ? भवम्—अनन्यैरौप्यन्वाभाव्यवत् विशुद्धमत्त्वं भक्तवशतास्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात्,  
दृश्यं च रागद्वेषाभ्यामेव भवति न तु प्रवृत्तिमात्रेणैति, अत एव गीता—

“नमोऽहं सर्वभूतेषु न मे हेप्योऽस्ति न प्रिय ।

ने भजन्ति तु मा भक्तजा सयि ते तेषु चाप्यहम्” ॥ इति,



प्रलयमहाप्रलयेषु ससारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति, तथा चोक्तम्—“आदि-  
मास्वती।

भूतोपवातहीनं परमपदप्रापणं कार्यं कारुणिकस्य सर्वज्ञस्य भवितुमर्हतीति, ईश्वर  
स्तथा च सगुणेश्वरो भगवान् हिरण्यगर्भं सर्गकाले स्वात्मन्यवस्थाय प्रलयकाले  
जनियमाणेन निर्माणचित्तेन भूतानुग्रहं करोतीति योगाना मतम्, अधिगतकैवल्यस्यापि  
योगिनो निर्माणचित्ताधिष्ठानं कुर्वतो देशनाविषये “पञ्चशिखाचार्यस्य” वचनं प्रमाणयति—  
तथेति । आदिविद्वान् भगवान् परमर्षिं ऋषिल, निर्माणचित्तं = नष्टे सङ्कोचे योगिना-  
भूतानुग्रहाय, तादृशं निर्माणचित्तमधिष्ठाय जिज्ञासमानाय “आसुग्रे” कारुण्यत् तन्त्रं =  
साङ्ख्ययोगविद्या प्रोवाच, एवमीश्वरो नित्यमुक्तोऽपि निर्माणचित्तमधिष्ठाय तदङ्गा-

निधने, ससारिणः = कारणगामिनः, अतस्तदा मरणदुःखभाजः, कल्पत्युपलक्षणमन्यदाऽपि  
स्वार्जितकर्मवशेन जन्ममरणादिभाजं पुरुषानुद्धरिष्यामीति, कैवल्यं प्राप्य पुरुषा उन्मृता-  
भवन्तीत्यर्थः, एतच्च करुणाप्रयुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशेन कापिलानामपि सिद्धमित्याह = “तथा  
चोक्तम्” इति । तथा चोक्तं पञ्चशिखाचार्यवचनमादिमुक्तम्बन्तानादिगुरुविषयं, न त्वनादिमुक्तपरमगुरु-  
द्वान्” इति पञ्चशिखाचार्यवचनमादिमुक्तम्बन्तानादिगुरुविषयं, न त्वनादिमुक्तपरमगुरु-  
विषयम्, आदिसुक्तेषु कदा चिन्मुक्तेषु विद्वत्सु ऋषिलोऽस्माकमादिविद्वान्मुक्तं स एव च गुरु-  
रिति, ऋषिलस्यापि जायमानस्य महेश्वरानुग्रहादेव ज्ञानप्राप्तिं श्रूयत इति, ऋषिलो नाम  
पातञ्जलरहस्यम् ।

तथा च “धर्मण पापमपनुन्तीति” श्रुतेरादौ धर्मापदेशः, “ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्याय-  
मानः” इति ध्रुवं पश्चाद् ज्ञानं, अत एव आर्थिकं, पूर्वं धर्मोपदेशः, तस्माच्च समुच्चयं परं त्रैलोक्ये  
धर्मानुसारात् इति हृदयम्, ब्रह्मणो दिनाग्र्याने चतुर्युगसहस्रान्ते महाप्रलये द्विपरार्द्धाग्र्याने  
“एतं दृग् शतं च स सहस्रमयुतं तथा ।  
अक्षयं नियुतत्रयं कोटिर्भुवमेव च ॥

इन्द्रं पश्य निगर्षश्च शङ्खं पद्मश्च सागरः ।  
अन्त्य मय्य पापं च पापानां परा भवेत् ॥ इति,  
वापस्य इतिभाष्यं प्रायिकं ‘पश्यन् ऋषिगामदेव प्रतिपदे’ इति श्रुते, ‘ज्ञानादेव तु कैवल्य-  
निष्कल्पे, यत्र साक्षात्कारं तत्र मुक्तिरिति— आदिमुक्तम्बन्तानादिगुरुविषयमित्यन्तेन जीव-  
न्मुक्तये मति सम्प्रदायपरमार्थकत्वं चरितं व्यासादेशिनः, अत एव “ऋषिं प्रसूतं ऋषिलिप्त्या-  
दिगहनं तत एव कृत्वा चिन्मुक्तेऽप्युत्तरग्रथावतारो नित्यमुक्तव्याप्त्यर्थम्, श्रूयत इति ।  
कार्तिकम् ।

यद्यपि हिमयगर्भोऽथर्वज्ञानात् अन्येषां दुःखं भवति तत्रापि हिरण्यगर्भादीनामेव  
इत्येव तन्त्रं, ईश्वरस्य तु परमं उपलक्षणं तत्र विद्यमाना अपि भक्तप्रयत्नात् कृण्वता स्वकायाय  
विश्रान्त इति मते सम्भवत्, यत्र स्वधर्मस्य कर्मसापेक्षतया वेपथ्वं नैर्गुण्यं च ब्रह्ममीमांसाया-  
स्तुलनात् तत्रास्मिन्वैश्वं, लोकानां विदितनिषिद्धरूपाणि कर्माणि देवानां सुगतं य  
संश्लेषन्ति तत्र ईश्वरस्य स्वधर्मस्य उपलक्षणं यत् दुःखं शीतलेऽनपरादाय सुगं तद्वक्तव्यं  
दशकनिष्कलं इति सम्प्रयोगान्ताभावेऽपि विदुषा प्रयुक्तं पञ्चशिखाचार्यस्य साङ्ख्य-  
प्रमाणयति तत्रास्मिन्निवि । आदिविद्वान् स्वयम्बुं समाप्तावतिर्भूतो गिणुनिर्माणचित्त-  
रूपं प्रसूतं तत्रास्मिन्निवि । “ऋषिं प्रसूतं कल्पे यस्मिन्ने ज्ञानैर्भविं जायमानं च परार्थं” इति श्रुतं

(१) आदिसुक्तेषु कदा चिन्मुक्तेषु विद्वत्सु ऋषिलोऽस्माकमादिविद्वान्मुक्तं स एव च गुरु-  
रिति, ऋषिलस्यापि जायमानस्य महेश्वरानुग्रहादेव ज्ञानप्राप्तिं श्रूयत इति, ऋषिलो नाम  
पातञ्जलरहस्यम् ।

विद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् परमपिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच" इति ॥ २५ ॥

स एषः—

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

भास्वती ।

गानप्रतिपन्नविवेकान् योगिनो विद्रेकोपदेशेन नि श्रेयस प्रापयतीति सर्वमवदातम्, ईश्वर-  
एक एव ब्रह्मादयो देवा असङ्ख्याता, ब्रह्माण्डानामसङ्ख्येयत्वाद्, उक्तञ्च—

“कोटिकोट्ययुतानीशे चाण्डानि कथितानि तु ।

तत्र तत्र चतुर्वक्त्रा ब्रह्माणो हरयो भवा ॥

असङ्ख्याताश्च रुद्राद्या असङ्ख्याता पितामहा ।

हरयश्चाप्यमह्यघाता एक एव महेश्वरे” ॥ इति ॥ २६ ॥

पूर्वं इति । पूर्वं गुरवो हिरण्यगर्भादय कालेनावच्छेद्यन्ते न नित्यमुक्ता इत्यर्थ, यथेति ।  
यथा—एतत्सर्गान्यादावीश्वरस्य प्रकर्षगत्या = प्रकर्षस्य = मोक्षस्य गति = अवगतिस्तथा

तत्त्ववैशारदी ।

विष्णोरवतारविशेष प्रसिद्धः, (१) न्वयम्भूर्हिरण्यगर्भस्तस्यापि स्वात्कृत्ययोगप्राप्तिर्वेदे श्रूयते,  
स एवेश्वर आदिविद्वान् कपिलो विष्णु न्वयम्भूरिति भावः, “न्यायम्भुवानान्स्वीश्वर” इति  
भावः ॥ २७ ॥

सप्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह—“स एष” इति पातनिका—“स एष” इति ।  
पातञ्जलस्यम् ।

“यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रदिशोति तन्मै” इति श्रुतावित्यर्थ ॥ २७ ॥

वार्तिकम् ।

योगक्षेत्रेण न्वनिर्मित चित्तमधिष्ठाय स्वानेन प्रविश्य कपिलाख्यपरमपिर्भूत्वा कारुण्याज्जि-  
ज्ञासव आसुरये तत्त्व प्रोवाचन्त्यर्थ ॥ २७ ॥

परमेस्वरस्यापर विशेषं प्रतिपादयति सूत्रकार —

“स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्” पूर्वेषा पूर्वपूर्वसर्गाद्युत्पन्नानां ब्रह्म-  
विष्णुशिवेश्वरादीनामपि गुरुः पिताऽन्तर्यामी विद्यया ज्ञानचक्षु प्रदध, कुत कालेनानव-  
च्छेदान्, ब्रह्मास्यां हि द्विपरादादिवालेनावच्छिन्ना कालानवच्छिन्न गुरुः विना न  
सम्भवंतीत्यर्थ, “यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रदिशोति तन्मै”  
इत्यादिश्रुतिभ्य इति भावः, न च प्रकृतिस्वातन्त्र्यक्षति निमित्तमप्रयोजक प्रकृती-  
नामन्त्यागासिस्त्राद् निमित्तकारणस्येश्वरादेस्तत्त्वज्ञानत्रयाविवातकत्वात्, एतदेव व्या-  
ख्ये—पूर्वं इति । अत्रच्छेदाद्व्यथेनावच्छेदप्रयोजनेन कालो नोपावर्तते न संरध्यते नात्पर्या-

। : ) प्रसिद्ध इति ।

‘पद्मे कपिलो नाम निन्देरा कालविप्लुत्तम् ।

श्रीवाणारुर्य नास्य तत्त्वज्ञाननिर्णयम् ॥” इति

परमहंस तिनारीमदभागवतोक्तोरिति शेष ।

“शानि स कपिले नाम माल्यशास्त्रप्रवर्त्तकः” —

इति भरतीयकचन कालेने णवक संयम् ।

पूर्वं हि गुरुवः कालेनावच्छेद्यन्ते, यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्त्तते स एव पूर्वंपामपि गुरुः, यथाऽस्य सर्गस्यादौ प्रकर्षगत्या सिद्धस्तथाऽतिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः ॥ २६ ॥

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७॥

भास्वती ।

ईश्वर सिद्धस्तथाऽतिक्रान्तमर्गेष्वपि स सिद्ध, आदिशब्देनानागतमर्गेष्वपि तत्त्वद्विगिति प्रत्येतव्या ॥ २६ ॥

तस्येति । ईश्वरस्य वाचक = नाम प्रणव ओङ्कार इति सूत्रार्थ, किमिति । सन्ति तत्त्ववैशारदी ।

सूत्र—“पूर्वंपामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्” व्याचष्टे—“पूर्वं हि” इति । कालम्बु = शतवर्षादि, अवच्छेदार्थेन = अवच्छेदेन प्रयोजनेन, नोपावर्त्तते = न वर्त्तते, प्रकर्षम्य गति = प्राप्ति, प्रत्येतव्य आगमादिति भाव ॥ २६ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

नोपावर्त्तते इति । सर्वेषां पुरुषाणां देशकालकृतपरिच्छेदाभावेऽपीश्वरो भोगापवर्गहेतुर्भवति ऐश्वर्यं प्रति च शतवर्षादिरिति भाव, वस्तुतस्त्वीश्वरचित्तसन्तानयोरपरिच्छेदको द्विपरार्द्धकालो-जीवानां देशकालकृतपरिच्छेदाभावेऽपि चित्तसन्तानयोः परिच्छेदकत्वात् कालस्येत्यर्थ, ईश्वर सदैव युक्तोऽपरिच्छेद्यश्च, यथाऽभ्येति । विद्यमानस्य सर्गस्येत्यर्थ, प्रकर्षगति = प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि, आगमादिति । “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायये”त्यादेरिति शेषः,

अस्यार्थ — तदिति प्रकृति, ईक्षण महान् बुद्धि महानित्युक्ते, बहु स्यामित्यहङ्कार, प्रजाययेति पञ्चतन्मात्राकारेणेति श्रुतेरर्थ ॥ २६ ॥

वार्तिकम् ।

हेमाद्र—यथाऽभ्येति । अस्य वर्त्तमानस्य सर्गस्यादौ पूर्वं प्रकर्षगत्या ज्ञानोत्कर्षप्राप्त्या स्वतः गिर इत्यर्थ, अत्रेश्वरस्य सप्तजीवपितृत्ववचनात् श्रुत्युक्तामिदं विस्फुलिङ्गदृष्टान्तानुसारेण च तावन्मन्त्रोत्तरैर्नाशिभावस्तयोरभेदश्च पितापुत्रवदेति भाव, तथा च स्मृति —

“यथा दीपमहवाणि दीप एक प्रसूयते ।

तथा जीवमहवाणि स एवैक प्रसूयते ॥

मन्त्रे ऋक्काऽशमेव दीपोऽप्राविव तन्मय ।

जीवो मौढ्यात् पृथग् बुद्धो युक्तो ब्रह्मणि लीयते” ॥

इत्यादि, अयं चाभेदो नाम्नाऽपि त्वविभाग एव, “अविभागो वचनादि”ति वेदान्त-सूत्रेण जीवानां ब्रह्मण्यविभागलक्षणाभेदस्यैव वचनात्, अविभागश्च दुग्धं जलमभृदित्यादि-ब्रह्मण्यस्यैव तन्मयत्वस्य आधारनाऽऽदिवत्, किं वा लक्षणानन्त्यत्वमिति, अनेन किं-त्वात्स्यंन्तित्वस्यैव गुरुत्वेन जीवानामप्यात्मेश्वर इति वेदान्तमहाप्राप्त्यार्थाऽपि सूचित, यो-हि दस्यंशः अपिष्ठन्ता वा भवति स तस्यात्मैति दृष्टं, यथा सूर्यश्चक्षुरं यथा वा जीवो-रैरस्तेति चिद्, ॥ २६ ॥

ईश्वरस्यैव विस्मयेण व्याख्यात इत्यादीं तत्प्रणिधानं व्याख्यातुमात्रे प्रणिधानाङ्ग-मन्त्रं दर्शयति—

“तस्य वाचकः प्रणवः”, तस्येश्वरस्य प्रणवो नामेत्यर्थ, ।

“अदृष्टप्रियदो देवो भावशायो मनोमय ।

तस्यैकारं स्मृतो नाम तेनाहूत प्रमोन्नि” ॥ इति

वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य, किमस्य सङ्केतकृतं वाच्यवाचकत्वम् अथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति ? स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह सम्बन्धः,

भास्वता ।

पदार्थे ये साङ्केतिकवाचकपदमन्तरेणापि बुध्यन्ते, यथा-नील पीतो गौरित्यादयः, के चित् पदार्था न तथा, ते हि वाचकैः पदरेखावगम्यन्ते, यथा-पिता पुत्र इत्यादयः, येनोत्पादित पुत्र स पितेति वाक्यार्थः. पितृगण्डेन सङ्केतीकृत, तत्सङ्केतं विना न पितृपदार्थस्यावगतिः, अत्र हि वाच्यवाचकसम्बन्धः. प्रदीपप्रकाशवदवस्थित, यथा-प्रदीपप्रकाशावविनाभाविनौ तथा पित्रादिगन्तदर्थो, एव स्थित एव वाच्येन सह वाचकस्य सम्बन्धः, ईश्वरवाचकप्रणव-तत्त्ववैशारदी ।

तदनेन प्रचनेन भगवानोश्वरो दर्शित, सम्प्रति तत्प्रणिधानं दर्शयितुं तस्य वाचकमाह—  
“तस्य वाचकः प्रणवः”, (१)

व्याचष्टे—“वाच्य” इति । तत्र परेषां मतं विमर्शद्वारेणोपन्यस्यति—“किमस्य” इति । वाचकत्वम् = प्रतिपादकत्वमित्यर्थः, परे हि पश्यन्ति यद्वि स्वाभाविक शब्दार्थयो सम्बन्धः सङ्केतेनागमाच्छब्दादयमर्थः प्रत्येतच्च इत्येवमात्मकेनाभिव्यज्यते, ततो यत्र नास्ति सम्बन्धोऽन्तत्र सङ्केतगतेनापि न व्यज्येत, न हि प्रदीपव्यहृयो घटो यत्र नास्ति तत्र प्रदीपसहस्रेणापि शक्यो व्यहृत्तुं, कृत्वाप्येतेस्तु कर्मशब्दो वारणे वारणप्रतिपादको घटः, ततः सङ्केतकृतमेव वाचकत्वमिति विमृश्याभिमतवधारयति—स्थितोऽस्य” इति । अयमभिप्रायः—सर्व-एव शब्दाः सर्वाकारार्थाभिधानमयमा इति स्थित एवेषां सर्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः सम्बन्धः पातञ्जलस्यम् ।

विमर्शमवाह-परो हात्यारभ्य वाचकत्वमित्यन्तेन, ईश्वरकृतो जन्य सम्बन्ध इति परमतमभिधायः—“ओत्पत्तिकृतं शब्दार्थयोऽर्थेन सम्बन्धः” इत्यादिना जैमिनिसूत्रेण शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्ध-इत्याह-स्थित इति । प्रणववाच्य इति मनुस्मृते, द्रव्या स्वयम्भू-रनादिनिधना वेदा इत्यादिश्रवणाद्देवस्य नित्यत्वम्, ईश्वरत्वं जातिरखण्डोपाधिर्वा, प्रतिकल्पम् ईशितव्यस्य भेदात्सम्बन्धोऽपि नित्यः, एतदेवाह-अयमभिप्राय इति । सर्वा सर्वगता जाति सा यथा घटाद्यादिना व्यज्यते वाचकम् ।

योगियाज्ञवल्क्यादिवचनेभ्यः, अष्टविप्रहोऽद्भुतशरीरो देव परमात्मा भावग्राहो म-त्तिमात्रग्राहो मनोमयो मनस्तुल्यकारणोपाधिभावलोऽय शबलाभिवटित्यादिरर्थः, कर्तव्यवि-चारोपयोगिनमर्थं पूरयति—वाच्य ईश्वर इति । नित्य एव प्रणवेन गृह्येणस्य वाच्यवाचकभाव-इति, श्रद्धाऽनिश्रयोत्यादनाय सशयपूर्वव मवधारयति—विमस्येति । ईश्वरप्रणवयोर्वाच्यवाचक-ता वाच्य-विमस्येश्वरस्य संबन्धेनासायांन्यायाध्यायरूपेण कृताऽऽगन्तुकी यथा पिण्डविशेषे देवऽत्तादिनामवाच्यता पितृसंबन्धना तद्वन्, अथ वा प्रदीपस्य प्रकाशवत्स्वाभाविकी याव-द्द्रव्यभाविनोत्यर्थः, विमृश्य सिद्धान्तमाह—स्थित इति । अर्थसम्बन्धमेवाभिनयति = प्रका-शयतीत्यर्थः, स च घन ग्राह्यसम्बन्ध आधारार्थवत्स्वरूपसम्बन्धोऽतिरिक्तपदार्थ एव वाऽस्तु पटादिनाग्न्यामप्येव बोध्यः, देवत्तादिनासां तु नैव यतः पुरुषसंबन्धेनार्थभेदा भवन्तीति, संबन्धेनेति । अयमस्य पितेत्याद्येवस्येणेत्यन्वयः, ननु शक्तिनित्यत्वेऽपि कदा चित्संबन्धभेदादे-

( १ ) वाचक इति । शन एव—

“अष्टविप्रहो देवो भावग्राहो मनोमय ।

एतेषां द्वारं स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रतीदती” नि-

योगियाज्ञवल्क्येणपि दृष्टमेवम् ।

सङ्केतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति, यथाऽवस्थितः पितापुत्रयोः सव-  
न्धः सङ्केतेनावद्योत्यतेऽयमस्य पिताऽयमस्य पुत्र इति, सर्गाऽन्तरेण्वापि  
वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव सङ्केतः क्रियते, सम्प्रतिपत्तिनित्यतया नित्य-  
शब्दार्थसम्बन्ध इत्यागमिनः प्रतिजानते ॥ २७ ॥

भासती ।

शब्दस्तमर्थमभिनयति = प्रकाशयति, एतदुक्तं भवति—यं छेदादिभिरपरामृष्टो नित्यमुक्त-  
कारुणिक स ईश्वर इत्यादिरयो न वाचकशब्दं विना बोद्धव्यः, अतः केन चिद् वाचकेन  
सह तद्वाच्यस्य सम्बन्धोऽविनाभावित्वान्नित्यस्थित एव, मङ्केतोक्तौनेन प्रणयेन वाचकेन तद-  
र्थस्यावद्योतनम्, सर्गान्तरेण्वापि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्ष सङ्केत क्रियते नान्यथा, तद्व-  
परीत्यस्याकल्पनीयत्वादिति, एवं सम्प्रतिपत्ते = सहशब्दव्यवहारपरम्पराया, प्रणवरूपेण नि-  
त्यत्वान्नित्य शब्दार्थसम्बन्ध = केन चिच्छब्देन सह कस्य चिदर्थस्य सम्बन्ध इत्याग-  
मिनः प्रतिजानते = आतिष्ठन्ते ॥ २७ ॥

तत्त्वैशारदी ।

न्ध, ईश्वरमङ्केतस्य प्रकाशको नियामकश्च तस्य, ईश्वरसङ्केतामङ्केतकृतश्चास्य वाचकापभ्रश-  
विभाग, तदिदमाह—“सङ्केतस्त्वीश्वरस्य” इति । निदर्शनमाह—“यथा” इति । ननु शब्द-  
स्य प्राधानिकस्य महाप्रलयमग्रे प्रधानभावमुपगतस्य शक्तिरपि प्रलीना, ततो महादिक्रमे  
णोत्पन्नस्यावाचकस्यैव माहेश्वरेण संकेतेन न शक्या वाचकशक्तिरभिज्वलयितुं विनष्टशक्तित्वा-  
दिन्यत आह—“सर्गान्तरेण्वापि” इति । यद्यपि सह शक्त्या प्रधानत्वाम्यमुपगत शब्दस्त-  
थाऽपि पुनराविर्भवस्तच्छक्तियुक्त एवाविर्भवति, वयांतिपातसमधिगतमृद्गाव इवोद्भिजो मे-  
घविद्युद्यगारिगरासारावमेकाव, तेन पूर्वसम्बन्धानुसारेण सङ्केत क्रियते भगवतेति, तस्मा-  
त्सम्प्रतिपत्ते = सहशब्दव्यवहारपरम्पराया नित्यतया नित्य शब्दार्थयोः सम्बन्धो न कृत्स्नश्चि-  
त्य इत्यागमिना प्रतिजानते, न पुनरागमनिरपेक्षा सर्गान्तरेण्वापि तादृश एव सङ्केत इति  
पातशरदस्यम् ।

तथाग्र सर्गं पञ्च शब्दा सर्गाकारा इति, ईश्वरसंकेतेति । अस्य शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यस्ये-  
श्वरसङ्केतादेवाभिव्यक्तिर्नियमश्च, गोपिण्ड एव गोत्व नान्यत्रेति, गवेतराद्युत्तिरे सति सक-  
लान्तेभ्यो गोत्वमिति लक्षणम् प्रकृतं विपक्षे वाचकम्, गावीगोणेतलिकागोणीत्यादि-  
शब्देषु विद्यमानेषु गोप्रतिपादस्त्वेन च साधुतानियमौ स्त, ईश्वरसङ्केताभावाद् एतेभ्यो गो-  
त्वादिप्रकारस्य भ्रमादपेति भाव इति स्मृतिपादे व्याकरणाधिकरणे भट्टैर्निरूपितम्, शक्ति-  
शक्तिमनोर्भेदेन शक्तिमन्सु विद्यमानेषु शक्तेरप्यवोधकतेति शङ्कते-नन्विति । सिद्धान्तमाह—  
सर्गान्तरेण्वापि भाष्यम्—

अस्य—यथा—यथा—आविर्भवतीत्यन्नेन, शक्तिशक्तिमतोस्तादात्म्यमस्तीति हृदयम्  
इत्यन्नेन इति । उद्भिजो = मण्डूकानि, वयांपत्ये प्राप्तमृद्गावानि मण्डूकशरीराणि घना-  
न्नेन नन्विति प्राकृति नन्विति भवन्तीति वेदान्ते वाचस्पति, न कृत्स्नश्चि-  
त्य इति भावः, न पुनरागमनिरपेक्षा इति । “सर्गाचन्द्रमयो धाता यथापुत्रं मन्वन्पयत ।  
वाचिकम् ।

व्यवहारपरम्परेण प्रणयस्य स्यादित्यादादायामाह—सर्गान्तरेण्वापि । अयं सकलो-  
न्नेनैकेन न भवति अत्र तु सर्वजाद्येनानाशक्ति पूर्वमिदमनुसृत्यैव स्यत कृपन्तोत्पाशय,  
सम्बन्धनित्यस्य सम्प्रतिपत्त्यायकार्यनित्यत्वं प्रमाणयति—सम्प्रतिपत्तीति । देवतादिशब्द-  
द्वयस्यैवैकत्वस्यैव नित्यस्य स्यादित्येवैकत्वमिति व्यपहारभगवन्पयसि स्यादित्यादाय,  
तदा इत्येव सर्वत्र शब्दार्थसम्बन्धस्य स्यादित्यागमिनः प्रतिजानते = यथापरन्तीति सम्प्र-

विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य योगिनः—

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावना, तदस्य योगिनः

भास्वती ।

विज्ञातेति । विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य = प्रणवस्मरणेन सह यस्य सार्वज्ञ्यादिगुण-  
युक्तस्येश्वरस्य स्मृतिरूपतिष्ठते स एव विज्ञातवाच्यवाचको योगी, तस्य तज्जपः प्रणवजप-  
तत्त्वशैशरी ।

प्रतिपत्तुमीशत इति भाव ॥ २७ ॥

वाचकमारत्याय प्रणिधानमाह—“तज्जपस्तदर्थभावनम्” व्याचष्टे—“प्रणवस्य” इति । भा-  
पातः अलरहस्यम् ।

द्विव च पृथिवीञ्चान्तरिक्षम्” इति ॥ २७ ॥

प्रणव. = म्वाध्याय, प्रणवशतरुद्रियादिस्वाध्यायेन विषयेण विषयिणमध्ययनं लक्षयति,  
वार्तिकम् ।

वाक्यार्थनान्वय, ॥ २७ ॥

प्रणिधानाद्गमन्त्रं प्रदश्ये माद्गप्रणिधानस्य स्वरूपं सूत्रकारो वक्ष्यति तत्सूत्रं पूरयित्वो-  
त्थापयति—विज्ञातेति । सूत्रेण महान्वय,

“तज्जपस्तदर्थभावनम्”, सूत्रार्थं व्याचष्टे—प्रणवस्येति । प्रणवजपेन सह ब्रह्मध्यानं प्रणि-  
धानं तच्च वाच्यवाचकभाव ज्ञात्वा कर्तव्यमिति समुदायार्थं,

“प्रणवेन परं ब्रह्म ध्यायीत नियतो यति”रिति

स्मरणादिति, प्रणवार्थश्चावान्तरभेदे श्रुत्यादिषु बहुश्लोक. संज्ञेपात्तु गारुडोक्तोऽर्थोऽत्र  
वक्ष्यते, यथा गारुडे—

“व्यक्ताव्यक्ते च पुरुषस्तिष्ठो मात्रा प्रकीर्त्तिता ।

अर्धमात्रा परं ब्रह्म ज्ञेयमध्यात्मचिन्तकै” ॥ इति,

प्रणवार्थचिन्तन च मुख्यतो द्विविध—तत्रैकमंशंशिकार्यकारणशक्तिशक्तिमदाद्यभेदेन  
तसाय पिण्डवद्विभागलक्षणकीभावादह ब्रह्म सर्वं खलु ब्रह्मेत्यादिरूपं भवति “तमेतमात्मा-  
नमोमिति ब्रह्मणकीवृत्त्य ब्रह्म चात्मनोमित्येकोक्त्ये”त्यादि श्रुते, “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-  
निति शान्त उपासीते”त्यादिश्रुतेश्च,

“एक समन्त यदिहास्ति किं चित्तश्च्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।

सोऽह म च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥”

इत्यादिस्मृतेश्च, अपर प्रकृतितत्कार्यपुरपेभ्यो विवेकेन केवले ब्रह्मचिन्मात्र आत्मत्वचि-  
न्तनम्, “ओमित्येव ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति च पाराय तमस परस्मात्”, “अयात आ-  
दंश नेन नेति” “न एतस्मादिति नत्यन्यत्परमस्ति” “समेवैकं जानथ आत्मानम् आत्मेत्ये-  
वापासीतेति श्रुते,

“प्रवृत्तिं पुरपे स्थाप्य पुरपं ब्रह्मणि न्यमेत् ।

अहं ब्रह्म परं ज्योति प्रसख्याय विमुच्यते ॥

य सर्वभूतचित्तज्ञो यश्च सर्वहृदि स्थित ।

यश्च सर्वान्तरं ज्ञेय सोऽहमस्माति चिन्तयन्” ॥ इति

गारुडविन्यश्च, तथा—“आत्मेति तूपयन्ति ग्राह्यन्ति चेति ब्रह्ममीमांसासूत्राच्च,  
अत्र गारुडवाक्ये पुरपस्य ब्रह्मणि न्यामो लय एव न त्वभेद,

“दिनानान्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तम् ।

ब्रह्मण्यान्मानमाधानं घटाम्बरमिवाम्बरे” ॥

प्रणव जपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकारं सम्पद्यते, तथा चोक्त—

मास्वती ।

स्तदर्भावनद्धेधरप्रगिपानं चित्तस्थितिकम्, पणवस्येति । सुगमम्, तथेति । स्वा-  
ध्यायाद् = निरन्तरप्रणवजपाद्, योगम् = पेकाग्र्यम्, आनीत = सम्पादनेदित्यर्थं, गो-  
तत्त्वैशारदी ।

वनम् = पुन पुनश्चेतसि निवेशनम्, तत कि सिद्धयतीत्यत आह—“प्रणवम्” इति । एकार्य-  
वाक्तिकम् ।

इत्यादिवाक्येषु जीवविलापनेन ब्रह्मात्मचित्तनस्य स्मरणात् प्रकृतिस्यापनसाहचर्यांच,  
सम्बरद्वयान्तश्च नाखण्डत्वे—

यगसग्निरग्नौ नक्षित समानत्वमनुवजेत् ।

तयाऽऽत्मा साम्यसम्येति योगिन परमात्मना ॥

इत्यादिवाक्योक्तस्याग्निवापुजलादिवहुलद्वयान्तस्य साम्यस्य च विगोभाद् न्यायानुपदे-  
षान्याल्यादिद्वयान्तानामेव बलवत्त्वाच्च, किञ्चेकरूपस्यौपायिकमिथ्याविभागनिवृत्तिमात्र-  
इति, विलापनेन च प्रकृत्यादिवजीवानामनात्मत्वमेव लभ्यते, तदुक्तं मात्स्ये—

“तत्त्वे स्यादितं भुङ्क्ते पुरुष पञ्चविंशकः ।

ईश्वरेच त्रयसात्म्योऽपि जडात्मा कथ्यते त्रुषे” ॥ इति,

मोक्षार्थं च—

“ते चैन नाभिनन्दति पञ्चविंशकमप्युत ।

पञ्चविंशमनुपश्यन्त शुचयस्तत्परायणा ॥” इति,

एतेन प्रकृतिद्वयो विनाशे गच्छिष्टे ब्रह्म तस्मिन्नेवाहभागे वचनाच्च न जीवे सुप्तो-  
ऽर्द्धमद्य इति, एतान्मोक्षितनयोर्मध्ये प्रथमचित्तनसुपामना द्वितीयं तत्प्रज्ञानमिति, प्रत्या-  
न्तकालेन चातिशयं, मोक्षार्थं चोक्तं—

“भगन्तो ज्ञानिनो नित्यं सर्वतश्च निरामया ।

एकात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदा चित्प्रतिपद्यते” ॥ इति

द्वि, ईश्वरप्रतिज्ञादिति पशम्युक्तमसंप्रजातपर्यन्तयोगहेतुत्व तत्प्रणिधानस्य  
नेन ज्ञानं तदाह—तदस्येति । प्रणिधानादिभिश्चेकायो भवति ततश्च परमात्मसाक्षात्कार  
तत् परराग्यदसंप्रजातयोग इति शेषः,

“स्याज्याययोगमपत्या परमात्मा प्रकाशत” इति

एतदन्त्याययोगस्यैवमात्, उक्तार्थं स्वपितृवांस्यं विष्णुपुराणस्य प्रमाणयति—तथा चोक्तमिति ।  
योगजपनेरुक्ता न सर्वत्र इति योगस्याद्यन्तयोर्व्युत्थानकाले जप उक्तः, ननु परमात्मसाक्षा-  
त्कारात् परवेगस्य भवतीति यदुक्तं तत्रोपपद्यते—आत्मसाक्षात्कारेणवाभिमाननिवृत्त्या पर-  
देहायसंभवादिनि, अत्रोच्यते—ब्रह्मज्ञानं तादृश्येनात्र न विवक्षितं किं त्वात्मत्वेनेत्र, तथा च  
जीवत्ववत्त्वात् उद्विष्यन्मभिनाननिवृत्तिरत् परमात्मज्ञानाद् जीवपर्यन्तोऽभिमानो-  
न्निवृत्ते, परदेहावित्तत्वाति विलाप्यैव सोऽहमित्यात्मतयाऽप्रिधानब्रह्मसाक्षात्कारादिति, न-  
न्वेव जीवसायलात्मत्व प्रसक्तमिति चेद् ? न—व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनात्मद्वयान्युप-  
गमनात्, नात्मत्व द्वि रूपाणाज्यक्षत्वं क्षेत्रज्ञत्व च, तच्छेषस्यैवास्ति ईश्वरत्वत्त्वं जीवात्मनां-  
दस्यत्वत्त्वं च समोऽर्थात्प्रजातत्त्वाच्च, जीवानां च चित्तशक्तिमत्तामात्रेणवात्मत्वं गौणं बुद्ध्या-  
द्वयैवैव च सम दिग्यगर्भांगेनामीश्वरत्व तद्जीवानामात्मत्व वन्प्रमोक्षभोगादिभागितया  
विद्व लोकायवशात्तच्चतया च व्यावहारिकमेव, एवमेवाहंत्वशक्त्येऽपि परमात्मन्येव सुखो-  
न नृ त्पे प्रयोगात्पि स्वानन्त्याभावेन प्रयोक्त्याऽत्मत्वात्किञ्चिन्त्याहमादिशब्दप्रवृत्तिनि-  
मित्तस्य जीवैवभावमिति, तथा चोक्तम्—

समाधिपाठः ।

“स्वाध्यायाद् योगमासीत योगोत्स्वाध्यायमासनेत्(१) ।

भासती ।

गाद् = एकाग्रव्यवसायान्तर्दृष्ट्या सूक्ष्मस्यार्थस्वाधिगमनात्, तत्राध्यायमासनेत् = अभ्य-  
सत्, तस्यार्थं लक्ष्मीहृत्य जक्षपूको भवेदित्यर्थः, एव तत्राध्याययोगसम्पत्त्या = स्वाध्यायेन  
तत्त्ववैगारदी ।

सम्पद्यते = एकस्मिन् भगवत्यारमति चित्तम्, अत्रेव ध्यायित्रीं गाजासुगतनि—“तत्र च”  
पातक्षत्रगत्यम् ।

तन्मादध्ययनाद् योगमासीत = उपासीत, तथा चोक्त—रत्राध्यायादिति । ध्यायित्रीमिति ।  
व्यामान्तरोक्तम्,

द्वापरं द्वापरं विष्णुर्व्यामन्स्यी जनार्दन ।

इति व्यामान्तरोक्तिं श्रुत्वापि चित्तवृत्तिं कुर्याद्विपरं, तदुक्तम् -

“जपध्रान्तं गिरा व्यायेद् ध्यानध्रान्तं गिरा जनम् ।

जपध्यानमनासुक्तं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

वाञ्छितम् ।

“त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च ।

आत्मा पुनर्वर्हिर्मुग्ध अहो जजनताऽजता” ॥ इति,

परम् = यनात्मानम्, यद्यपि जीवो मुक्त्यात्मा न भवति तथापि तज्जानादपि तम्  
धर्मगादिनिवृत्त्या मोक्षम् भवत्येवमिति, एतेन व्यनहारपरमार्थभेदादेकान्त्यनानाऽऽत्मनादा  
धृतिमृत्तिर्ज्ञानेष्वत्रिद्वैदित्यपि सिद्धम्, अक्षिण तु ब्रह्मसमाप्ताभाष्ये विज्ञानानुते उष्ट-  
व्यमिति त्रिक्, तद्विदमीश्वरप्रणिधानादेत्यादिभूयगणोत्तनं ज्ञात लिङ्गपुराणे रपा प्रदर्श-  
न, यथा—

“ तत्रियेन्द्राण्यं योगो नार्ततो नाप्त्रनागत । नाप्यस्त्यग्मितथा चैव रागेणापि त्रिजालना ॥

वातेषु त्रिषु परत्रयस्तस्य द्वेषेण नो भवेत् । तत्रैवाभिनिर्गणेन स्वबन्धो न दश चन ॥

दृगालाकृतेष्वेव संस्रयो नैव कर्मभि । भवेत् कालत्रये शंभोरविद्यामनिवर्जनात् ॥

दिपात्रः कर्मणा तस्य न भवेदेव समय । तातेषु त्रिषु शर्वेभ्यः शिवस्य शिवशायिन ॥

सुखदुःखेभ्यः सगृह्य कालत्रितयवतिभि । तथैव भाग्यमकारैर्भगवानन्तकान्तक ॥

एतिस्य परो देवो भगवान् परमेश्वर । चेतनाचेतनोन्मुक्त प्रपञ्चादखिलात्पर ॥

लोक शान्तिजननेन ज्ञानेभ्यो विरोधिने । शिरो नातिगत्रित्वेन स्थिते आदूर्मनीपिण ॥

प्रतिवर्गं प्रभुभानं प्रसंगं शान्तिमन्त्रम् । उपद्रमात्स पृथ्व्य कालावच्छेदवर्तिनाम् ॥

कालावच्छेदयुक्तानां गुण्यास्यप्यसौ गुह । सर्वेषामपि सर्वेण कालावच्छेदवर्जित ॥

शन्तिसिद्धयश्च विद्वानोत्कर्षशो, पर । स्थितयेगदृश सर्वः परिशुद्ध स्वभावत ॥

शान्तप्रयोजनभावः परलुप्रह एव हि । प्रयोजनं नसन्ताना क्रियाणां परमंतिन ॥

प्रणयो दाचनं च शिवात् परमत्तम् । शिवादादिगजानां प्रणवो हि पर स्मृत ॥

पुनो षण्णानां स्य भावना तज्जागपि । आसु निद्रि परा प्राप्या नपत्यव न संश्रय ॥

एतन्मात्रं प्रवेत्स्येति विष् । प्रवत्तम् । चराचरिनाग च त्यजेत्हमिति स्मरत् ॥

एतन्मात्रं शान्तरुणं नतन्माऽऽपुन । शान्तिव्युत्तानीये चाप्यसि कथितानि तु ॥

एतन्मात्रं शान्तरुणं नतन्माऽऽपुन । शान्तिव्युत्तानीये चाप्यसि कथितानि तु ॥

एतन्मात्रं शान्तरुणं नतन्माऽऽपुन । शान्तिव्युत्तानीये चाप्यसि कथितानि तु ॥

( ) ... ति । म । च प्रपन्नपा... पुष्टिनेन योगेनेत्यर्थः ।





स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति, यथैश्वर्यं पुरुषः शुद्धः प्रसन्नः केवलोऽनुपस-  
र्गस्तथाऽयमपि बुद्धेः प्रतिसंबेदी यः पुरुष इत्येवमधिगच्छति ॥ २६ ॥

भास्वती ।

तदाह—यथेति । यथैश्वर्यं शुद्धं = गुणातीत, प्रसन्न = अविद्याऽऽदिहीनः, केवलः = कैवल्य प्राप्त, अनुपसर्गः = कर्मविपाकहीन, तथाऽयमप्यात्मा बुद्धेः प्रतिसंबेदी यः पुरुष इत्येवं-  
मुन्युरपप्रणिधानान्निर्गुणान्वात्मचेतन्यन्याधिगमो भवति ॥ २९ ॥

तत्त्वैश्वर्यदी ।

नृदीश्वरप्रणिधानमीश्वरविषय कथमिव प्रत्यक्चेतन साक्षात्करोत्यतिप्रसङ्गादित्यत आह—“य-  
थैश्वर्यं इति । शुद्धं = कृदन्त्यनित्यतयोदयव्ययरहित, प्रसन्न = ह्येवर्जित, केवलः = धर्मा-  
धर्मापत, अत एवानुपसर्गः, उपसर्गा = जात्यायुर्भोगा, नादृश्यस्य किञ्चिद्भेदाधिष्ठानत्वा-  
दीश्वराद् भिनत्ति—“बुद्धे प्रतिसंबेदी” इति । तदनेन प्रत्यग्रग्रहणं व्याख्यातम्, अत्यन्तविधि-  
मिणोगन्यतरार्यानुचिन्तनं न तदितरग्न्य साक्षात्काराय कल्पते, सदृशार्थानुचिन्तनं तु सदृशा-  
न्तरसाक्षात्कारोपयोगितामनुभवति, एवञ्चास्मान्म्याग इव तत्सदृशार्थान्तरज्ञानोपयोगि-  
ताम् प्रत्यागन्तिन्मुन्वात्मनि साक्षात्कारहेतुर्न परात्मनीति सर्वमवदातम् ॥ २९ ॥

पातशररहस्यम् ।

कथमिदं व्याख्येयं, कस्मादिति भावः, समाधत्ते—यथैश्वर्यं इति । उदयव्ययौ = जन्मविनाशौ, त-  
द्भिन्नत्वं मति तद्वत्भूयोयमवत्वं नादृश्यमित्याह—बुद्धे प्रतिसंबेदीति । कल्पत इति । घटपट-  
थोरित्यर्थः, सदृशयोग्यं भवेदेव गोगवयोरित्यर्थः, दृष्टान्तान्तरमाह—एकशास्त्रेति । वेद्येपि-  
कशास्त्राभ्यामो यथा न्यायशास्त्राभ्यामे, उपकरोतीति शेषः, प्रत्यासत्ति = सवन्धः,

अयमर्थः—नगरऽसकृद्दृष्टो पुरपन्याग्ण्यप्रवेगे गवये चक्षुः प्रत्यागन्ती यथा गवयधी,  
एव घटपटौ भाद्रिदशरग्न्यान्मनि मन प्रत्यागन्तावात्मसाक्षात्कार तत्रेश्वरभावना मद्यायताम-  
पलम्बन, अत एवाह—न परात्मनीति । परात्मन परप्रत्यक्षयोग्यत्वादित्युक्ते ॥ २९ ॥

वास्तिकम् ।

एतन्माधिवयेन विज्ञानिवर्त्तव्यत्वात्, “तस्य ए न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा शेषा स  
भवती”ति श्रुत्या ब्रह्मात्मतान्निर्गुणं दृष्ट्याविघाते देवादीनामप्यमामर्थ्यप्रतिपादनादिति, अत-  
एवोक्तं नारदीयादित्रयि—

“तस्मान्नुमुक्षो मुमुक्षो मागे धीविष्णुमधय ॥

चित्तेन चिन्तयानेन घञ्चयेत ध्रुवमन्यथा” ।

“धत्ते पट त्वमचिता यदि विष्णुर्धिनः—

इत्यादि. स्वरूपदर्शनमिति । अन्य प्रतीचो जोवस्य यत्तात्त्विक रूपं तस्य साक्षात्कारोऽपि  
भवतीत्यर्थः, अन्यप्रणिधाननान्यसाक्षात्कारोऽदृष्टारमप्यन्तीतिप्रतिपादयन्नेव स्वरूपदर्शन-  
विष्णोति—यथेति । बुद्धे प्रतिसंबेदी बुद्धिबृत्तिप्रतिविम्बोद्ग्राही तत्साक्षात्ति यावद्, इदं-  
एव जावद्विष्णोःत्यन्ताभेदनिवारणाय वधर्म्यमुक्तं यथैश्वर्यं शुद्ध्यादिगुणकल्याणमपि यो-  
बुद्धे साक्षात् पुरुष इत्येवमधिगच्छति = अदधारयति पुरपत्वाविशेषादित्यर्थः, “पुरपश्चेत्तन  
शुद्धं पापपुण्यविर्धाजित प्रसन्नो निर्दुःखं बलश्चिन्मात्रोऽनुपसर्गो जात्यायुर्भोगरहित” इति,  
तदतदुक्तं नारदीये—

“मायाप्रवर्त्तक विष्णो दटा भक्ति कृता नृणाम् ।

सुप्तेन प्रहनेर्भिन्नं स्व दर्शयति दीपवद्” इति ॥ २९ ॥

अथ केऽन्तरायाः ? ये चित्तस्य विक्षेपका , के पुनस्ते ? कियन्तो वेति ?—  
व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्ध-  
भूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥३०॥

नवान्तरायाश्चित्तस्य विक्षेपा , सहैते चित्तवृत्तिभिर्भवन्त्येतेषामभावे न

भास्यती ।

अपति सूत्रमत्रताग्रति—नपति । यानु = वातपित्तादि , रम = आहागपरिणाक-  
जातरस , कणानि = चक्षुर्गर्भानि ण्य अयमर्थं वेरुण्य व्याधि , अकर्मणता = अमणान ,  
तत्रवैशात्मी ।

पृच्छति—“क’ इति । सामान्येनोत्तर—“य” इति । विशेषमङ्ख्ये पृच्छति—“के पुन”-  
रिति । उत्तममाह—“व्याधि” इत्यादिमुपेण,

अन्तगया = नत्र, पुनाश्चित्तवृत्तयो गोगान्तगता गोगविगेप्रिन, चित्तस्य विषेपा -  
चित्त स्वस्वमी व्याध्यात्प्रयो योगादिक्षिपन्ति = अपनयन्तीति विक्षेपा , योगप्रतिपक्षत्वे हेतु-  
माह—“सहेतु” इति । मंगयभ्रान्तिदर्शने तावद् वृत्तितया वृत्तिनिगे प्रतिपक्षो, गेऽपि न ततयो  
पानअलरुम्यम्

अन्तगया विघ्ना विषेपा प्रतिहृला इत्यर्थं, वृत्तिनिरोध समाधि, न वृत्तय इति । वाक्का-  
ययोगव व्यागर्त्वान्, रमो = रतथादि, न्यूनाधिकभाव इति । पदमृदुते, कर्मानर्हता = अनु-  
वार्तिकम् ।

भवन्ति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः, व्याधिः = धातुरसकरणवैषम्य, स्त्यानम् = अकर्मण्यता चित्तस्य, सशयः = उभयकोटिस्पृग् विज्ञानस्यादिदमेव नैव-स्यादिति, प्रमादः = समाधिसाधनात्मभावनाम्, आलस्यम् = कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः, अविरतिः = चित्तस्य विषयसप्रयोगात्मा गर्हः, भ्रान्तिदर्शनम् = विपर्ययज्ञानम्, अलब्धभूमिकत्वम् = समाधिभूमे-रलाभ, अनवस्थितत्व = यल्लब्धायां भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा, समाधिप्रति-लम्भे हि तदवस्थित स्याद्—इत्येते चित्तद्विज्ञेपा नव योगमत्ताः, योगप्रति-पक्षाः, योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते ॥ ३० ॥

**दुःखदौर्मनस्याद्भ्रमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥३१॥**

भान्वती ।

उभयकोटिस्पृक् = दृष्ट वाङ्मो वेत्युभयप्रान्तस्पर्धि, गुरुत्वाद् = जाड्याद्, निद्रातन्द्राऽऽदि-ताममावन्त्याया या कायचित्तयो माधनेऽप्रवृत्ति, विषयसप्रयोगात्मा गर्ह = विषयसस्थारु-पाङ्गणा, भ्रान्तिदर्शन = तत्त्वानामतद्रूपप्रतिष्ठे ज्ञानम्, समाधिभूमि = मधुमती मधुप्रतीका प्रजाज्योतिरनिक्रान्तभावनीयश्चेति चतस्रोऽत्रम्या ॥ ३० ॥

तत्त्ववैशारदी ।

व्याध्यादिप्रभृतयस्तेऽपि वृत्तिमाहचर्यात् तत्प्रतिपक्षा इत्यर्थ, पदार्थान् व्याचष्टे—“व्याधि ” इति, यानवो = यातपित्तक्षेपमाण शरीरधारणाद् अग्नितर्पिताहारपरिणामविशेषो रम, कर-णानि = इन्द्रियाणि तेषा वैषम्य = न्यूनाधिकभाव इति, अकर्मण्यता = कर्मानर्हता, सशय = उभयकोटिस्पृग् विज्ञानम् मत्यप्यतद्रूपप्रतिष्ठेन मशयविषयांगयोगभेदे, उभयकोटिस्प-शांगपरिष्पात्रान्तरविशेषविवक्षयाऽत्र भेदेनोपन्यास अभावनाम् = अकरणं, तत्राप्रयत्न-इति यावत्, वायस्य गुरुत्वं क्पादिना चित्तस्य गुरुत्वं तस्मात्, गर्ह = वृष्णा, मधुमत्यादय = समाधिभूमय, लब्धभूमेर्दि नावहेव सुस्थितम्मन्यस्य समाधिभूमे प स्यात्तत्तन्म्या अपि भूमेरपाय ग्यात् यस्मान् समाधिप्रति-लम्भे तदवस्थित स्यात् तस्मात्तत्र प्रयतितव्यमिति ३० ॥

न वैवल नरान्तरायाः, दुःखादयोऽप्यस्य तत्सहभुवो भवन्तीत्याह—“दुःखं”त्यादि ।

पातशरहरयन् ।

त्याह, चित्तयेति शेष, उभयकोटीति । एककोटेरवाधितत्वात्, विषये तु एककोटेरप्यभाव, कृष्णा = विषयगत्यम्, सुस्थितम्मन्यस्य नुष्टम्येति यावत्, समाधिप्रतिलम्भे = लब्धे स-माधौ, तदवस्थित स्यात् चित्तमिति शेष ॥ ३० ॥

सहभुव = सहजन्मान, दुःखमिति । आध्यात्मिकम्,

आत्मा यगो धृतिर्बुद्धि स्वभावो ध्रुव वर्म चै-

र्वात्तिकम् ।

३.१, ननु स्यादोत्तर भ्रमे वा क्षतिरित्याशङ्क्यामाह—समाधिप्रतिलम्भे हीति । प्रतिल-म्भो निःपत्तिर्धर्मशास्त्रात् इति यावत्, अथ भाव —साक्षात्कारपर्यन्तमेव चित्तस्य तत्त दृश्यप्रज्ञानमपक्षितमगोऽष्टनसाक्षात्कारय योगारम्भ्यादि शोऽनगति तत्त्वमेव भवतीति, ‘आरम्भयोगोऽपि निपात्यतऽथ मद्नेन योगी विस्तृताल्पमिद्धि’—

रित्यादिस्मृतिधात्र प्रमाणमिति, एतेषा तान्त्रिकान मनाभेदानाह—एत इति ॥ ३० ॥

न वैवलमेते व्याध्यादयो योगान्तराया अपि तु दुःखादिरूपेणान्तरायान्तर्ग्वपि हेतवो-भवन्तीत्याह-

“दुःखदौर्मनस्याद्भ्रमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः”, दुःखादीन्वैवलमेते व्याचष्टे—दुःख-

‘खमाध्यात्मिकम्, आधिर्मातिकम्, आधिदैविक च, येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतन्ते तद् दु खम्, दार्शनस्यम् = इच्छाऽभिघानाञ्चे- तस जोष, यदङ्गान्येजयति = कम्पयति तद् अङ्गमेजयत्वम्, प्राणी यद्वाह- वायुमाचामति स श्वास, यत् कोष्ठय वायु नि सारयति स प्रश्वास, एते विज्ञेयसहभुवो = विज्ञिमचित्तस्यैते भवन्ति, समाहितचित्तस्यैते न भवन्ति ॥ ३१ ॥

अथैते विज्ञेया समाधिप्रतिष्ठास्ताभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरो-  
भासती ।

दु खमिति । रूगमम् । अभिहता = अभिघातप्राप्ता, उपघाताय = निरा-  
साय ॥ ३१ ॥

अथैते । विननिर्भेदेन सह विज्ञेया निरुद्धा भवन्ति, अभ्यासवैराग्याभ्या निरोध  
तत्त्ववैशारदी ।

प्रतिहृत्प्रेरणीय दु खम् आध्यात्मिक—शारीर व्याधिवशान्मानस कामादिवशात्, आधि-  
र्मातिक = व्याघ्रादिजनितम्, आधिदैविकम् = ग्रहपीडाऽऽदिजनितम्, तच्चेद दु ख प्राणिमा-  
त्रस्य प्रतिहृत्प्रेरणीयतया हेयमित्याह—“येनाभिहता” इति । अनिच्छत प्राणो यद्वाह-  
वायुमाचामति—निवति प्रवेशयतीति यावत् स श्वास समाध्यङ्गैश्चक्रविरोधी, अनिच्छतोऽपि  
प्राणो यत् कोष्ठय वायु नि सारयति—निश्सारयति स प्रश्वास समाध्यङ्गपूरकविरोधी ॥ ३१ ॥

इह गौणकारमुत्तरास्यति—“अथत” इति । अथ = उक्तार्थानन्तरम्, उपमहरत्रिं-  
पातऽप्युच्यते ।

ञ्ज्याः, तत्राभ्यासस्य विषयमुपसहरन्निदमाह—

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

विक्षेपप्रतिषेधार्थमे(१)कतत्त्वावलम्बन चित्तमभ्यसेत्, यस्य तु प्रत्यथ-  
मास्वती ।

माद्य, तयोर्मध्येऽभ्यासस्य विषयमुपसहरन् = मक्षिपन्, इदमाह = ईश्वरप्रणिधानादीनां-  
मर्वेषामभ्यासानां साधारणविषय सारभूतं समासत आह—तदिति सूत्रेण, विक्षेपप्रति-  
षेधार्थमेकतत्त्वावलम्बन = यस्मिन् ज्ञेयविषय एकतत्त्वात्मक नानेकभावेषु विचरणस्व-  
भावक तादृशविषयक चित्तमभ्यसेत्, ईश्वरप्रणिधान आदौ चित्तमनेकविषयेषु विचरति,  
पथा—य हेनादिरहितो य नर्वजो य सर्वज्ञ्यापीत्यादिभावेषु सञ्चरण नेकतत्त्वा-  
लम्बनता चेतम्, अभ्यासवलात्तान् सर्वान् समाहृत्य यद्वैकान्त्यरूपज्ञेयालम्बन चित्त-  
क्रियते तदा तादृशाऽभ्यासात् कायेन्द्रियस्यैव क्षिप्रं प्रवर्त्तते ततश्च विक्षेपा दूरीभवन्ति,  
एकतत्त्वालम्बनायाहम्भाव श्रेष्ठो विषय, ईश्वरप्रणिधानेऽप्यात्मानमीश्वरस्य कृत्वा,  
तत्त्ववैशारदी ।

सूत्रमाहति नम्रन्ध, निरोद्धव्यं हेतुस्तु “समाधिप्रतिपक्षा” इति । यद्यपीश्वरप्रणिधानादि-  
त्यभ्यासमात्रमुक्तं, तथाऽपि वराग्यमिह तत्त्वहकारितया ग्राह्यमित्याह—“ताभ्याम्” इति ।  
ताभ्याम् = उक्तलक्षणाभ्यामेवाभ्यासवराग्याभ्या निरोद्धव्या, तत्र = तयोरभ्यासवैराग्ययो-  
र्मध्ये, अभ्यासस्य = अनन्तरोक्तस्येति, “तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यास”,

एकतत्त्वम् = ईश्वर, प्रवृत्तत्वादिति—

वनाधिकाना तत्प्रथमेकाप्रमेव चित्त नाग्नित् किञ्चिद् विक्षिप्तमिति तदुपदेशानां तदर्थाना-  
च (०) प्रवृत्तीना व्रथर्थमित्याह—“यस्य तु” इति । यस्य मते प्रत्यथ = अत्यन्तमात्र एकस्मिन्न-  
नेकस्मिन् वा. नियत = यावदर्थान्भासमुत्पन्न तत्रैव समासम् अनन्यगामि, अर्थान्तरं ताव-  
पातश्चलरहस्यम् ।

उपदेशानाम् अयमाणे गृह्यमाणे, शङ्कने—अर्थान्तरमिति ।

धात्तिकम् ।

त्यनन्तरमेतं विक्षेपा अभ्यासवराग्याभ्यामित्यादिसूत्रोक्ताभ्यां सामान्याभ्यामेवाभ्यासवै-  
राग्याभ्या निरग्न्या न न्वीश्वरप्रणिधानादंति नियम इत्यर्थं, एतत्प्रतिपादकतयोत्तरसूत्र-  
सवतारयति—तत्रति । तयोरभ्यासवराग्ययोर्मयेऽभ्यासविषय जीवेश्वरादियाधारणं पि-  
ण्टीहृन्योपसहरन् इदं मयोक्त वच्यमाणसूत्रेणाहेत्यर्थं, यदि हीश्वरप्रणिधानमेव केवलमन्त-  
रायाभावदुतिरिति वच्यमाणसूत्रार्थं रयात्तदकतत्त्वाभ्यास इति सामान्योपसहारो न युज्येत  
नित्यवदरार्थमाश्वराभ्यास इत्येव वक्तुं युक्तत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

“तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यास” एक स्थूलादि विंचित्, यत्तु—एकतत्त्वशब्देनात्र परमेश्वर-  
पदोक्त इति तत्र—धाधव विना सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वानाचित्यात्, पूर्वसूत्रप्राप्तत्वेन  
पौनरेक प्रापत्तेश्च, सर्वमेव चित्तमेवात्र नास्त्येव विक्षिप्तमित्यागामिभाष्यानुपपत्तेश्चति,  
एतयार्थिक्तपेकाप्रतयोर्वच्यमाणपरिकर्मणश्चोपपत्तये चित्तस्य स्थिरता साधयिष्यन् चित्तस्य  
क्षणिकत्वादिव दृश्यति—यस्य त्विति । यस्य तु वेनाशिकस्य मते चित्तं प्रत्यर्थनियतमर्था-

नियत प्रत्ययमात्र क्षणिकञ्च चित्तः तस्य सर्वमेव चित्तमेकाग्र नास्त्येव वि-  
क्षित, यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहृत्यैकस्मिन्नर्थे समाधीयते तदा भवत्येकाग्र-  
मितिः अतो न प्रत्यर्थनियतम्, योऽपि (१)सद्ग्रहप्रत्ययप्रवाहेण चित्तमेकाग्र-  
मास्वती ।

ईश्वरवद्वहमिति ध्यायेद्, उक्तञ्च—

“एकं ब्रह्ममयं ध्यायेत् सर्वं त्रिप्र ! चराचरम् ।

चराचरविभागञ्च त्यजेद्वहमिति स्मरन्” ॥ इति,

सर्वेष्वभ्यासेऽनेकतत्त्वालम्बनस्य चेतसोऽभ्यास श्रेष्ठ, चित्तमेकाग्र कार्यमित्युपदेशो-  
न तु योगानामेव किन्तु क्षणिकवादिनोऽपि चित्तस्य निरोधाय तस्यैकाग्रमुपदिशन्ति,  
तेषाञ्च दृष्ट्या चित्तस्यैकाग्र्यं निरर्थकं वाङ्मात्रमित्युपपादयति—अतोऽत्र तदुपन्यायो-  
नाप्रस्तुत इति, क्षणिकवादिना नये चित्त प्रत्यर्थनियत = प्रत्येकमर्थ उद्भूतं समासञ्च न  
किञ्चिद् वस्त्यैकक्षणिकचित्तात् क्षणान्तरभाविनि चित्ते गच्छति, तच्च प्रत्ययमात्रम् = तेषा-  
नये संस्कारा अपि प्रत्यया, नास्ति प्रत्ययातिरिक्तं किञ्चिच्छून्योपादानत्वान्, तथा च  
तेषां चित्ता क्षणिक = प्रत्येक क्षणमात्रव्यापि निरन्वयत्वान्, क्षणक्रमेणोदयमानानि  
चित्तानि पृथक्, पूर्वक्षणिकं चित्तमुत्तरस्य प्रत्ययरूप निमित्तकारण पूर्वस्यान्यन्तनागरूपे  
निरोध उत्तर शून्यादेवोत्पद्यते, उक्तञ्च—

“सर्वे संस्कारा अनित्या उत्पादज्ययधर्मिण ।

उत्पद्य च निरुच्यन्ति तेषां व्युपशम एव” ॥ इति,

तस्येति । पतञ्जले सर्वमेव चित्तमेकाग्र स्याद् निरथां तेषां विक्षिप्त चित्त-  
मित्युक्ति, क्षणिकं प्रत्येकं चित्तं एकस्यैकार्थस्य वत्तमानत्वाद्, यदीति । सर्वत  
प्रत्याहृत्यैकस्मिन्नर्थे समाधानमेवैकाग्रतेति चेद् वदति भगवन्तदा चित्ता प्रत्यर्थनियतमिति  
भगवदुक्तिनांघिता भवेत्, योऽपीति । उदयमानानां प्रत्ययानां समानरूपतैवेकाग्रमित्यपि  
तत्त्ववैशारदी ।

स्वप्रथमं गृहीत्वाऽथान्तरमपि पश्चात् कस्मान्न गृह्णातीत्यत आह—“क्षणिकञ्च” इति । क्षण-  
स्याभेद्यत्वेन पूर्वपश्चाद्भावव्याप्यभाव, अस्मिन्नये त्वक्षणिकं चित्तं स्वविषय एकस्मिन्न-  
करिस्मिन् वाऽनवस्थितं प्रतिक्षणं तत्तद्विषयोपादानपरित्यागाभ्यां विषयानियतं विक्षिप्तम्,  
अतो विक्षेपपरिणाममपनीय तस्यैकाग्रताऽऽपातुमिति तदुपदेशप्रवृत्त्योर्नानर्थक्यमित्याह—  
“यदि पुनरि” गति । उपसंहरति—“अतो न” इति । वैनाशिकमुत्थापयति—“योऽपि” इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

अथ विद्वान्नेन दृश्यनि-क्षणिकमिति । प्रवाहचित्तं प्रवाहचित्तस्येत्यर्थ, चित्तसन्तान-  
वात्तिकम् ।

दृश्यान्त न गच्छति तथा प्रत्ययमात्रं निगाधारवृत्तिमात्रं तथा क्षणिकं च भवति; तस्य मेत  
सर्वमेव चित्तमेकाग्रमतो विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिरित्यर्थ, तदनुपपत्तौ च तेषां स्वशियेभ्य  
स्वशास्त्रेषु मनाऽप्युपदेशो विफल एवेति भाव, एकस्य चित्तस्य क्रमेण नानाऽर्थविषयत्व  
स्वीकृत्य तु नान्य दाप द्याह—यदि पुनरिति । तत किमित्यत आह—अतो नेति । योऽपि

( १ ) अत्र

“नत्वादात्तयत्तिगानं यद् भवेदहमाम्यदम् ।

तस्यैव्यवृत्तिज्ञानं यत्प्रीत्यादिकमुत्तिवेदि”ति ॥

मन्यते तस्य यद्येकाग्रता प्रवाहचित्तस्थ धर्मस्तदैक नास्ति प्रवाहचित्त-  
क्षणिकत्वाद्, अथ प्रवाहांशस्यैव प्रत्ययस्य धर्मः स सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवा-  
ही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा प्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्ता-  
नुपपत्ति, तस्मादेकमनेकार्थमवस्थित चित्तमिति, यदि च चित्तेनैकेना-  
नन्विता स्वभावभिन्नाः प्रत्ययाः जायेरन् अथ कथमन्यप्रत्ययद्रष्टव्याः

मास्ती ।

भवता दृष्टिर्न न्याय्या, सुगमं भाष्यम्, तस्मादिति । चित्तमेकमनेकार्थमवस्थितमिति  
तत्त्ववैशारदी ।

मा भुदेकस्मिन् क्षणिके चित्त एकाग्रताऽऽधानप्रयत्न, चित्तसन्ताने त्वनादावक्षणिके विक्षेप-  
मपनीयकाग्रताऽऽधार्यत इत्यर्थे

तदंतं विकल्प्य दूषयति—“तन्म्य” इति । तस्य दर्शन एकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य =  
चित्तगन्तान्म्य वा धर्म, तत्रैकं क्रमवदुत्पादेयु प्रत्ययेष्वनुगतं नास्ति प्रवाहचित्तम्, कुतः ?  
यद् यावदस्ति तस्य सर्वं न्य क्षणिकत्वाद्, अक्षणिकस्य चासत्त्वाद् भवता दर्शन इति भा-  
व, द्वितीया कल्प गृह्णाति—“अथ” इति । (१) नावृत्तस्य प्रवाहस्याश प्रत्यय परमार्थं सन्,  
नन्य प्रत्ययस्यैकाग्रता प्रयत्नमाध्यो धर्म, दूषयति “न सर्व” इति । सादृशप्रवाहरोक्षया  
सदृशप्रवाही वा विसदृशप्रवाही वा, अत परमार्थसत्ता रूपेण प्रत्यर्थनियतत्वाद् यदर्थभास-  
उत्पन्नमत्र समासत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्ति, यदपनयेत्काग्रताऽऽधीयत इति,  
उपसहरति—‘तस्माद्’ इति । इतोऽपि चित्तमेकमनेकार्थमवस्थितं चेत्याह—‘दृष्टि चेति ।  
पातञ्जलरहस्यम् ।

न्य, चित्तवृत्तिजातिमत्प्रयत्नान्य वेत्यर्थ—नाद्य इत्याह, तत्रैकमिति क्रमवदुत्पादेभिरिति ।  
प्रमेणोत्पद्यमानेषु प्रत्ययेषु मध्ये, अनुगत नास्ति, पृच्छति—कुत इति । उत्तरयति—यथाव-  
दित्यादि—भावदृष्टयन्तं, द्वितीय निराह—द्वितीयमिति । अथेत्यादिविक्षिप्तचित्तानुपपत्ति-  
रित्यन्तं भाष्येण, आवृत्तम्य प्रवाहस्य = अविद्याप्रदृशितम्येत्यर्थ, धर्मो भविष्यतीति  
शेष, सदृशप्रवाही प्रदीपकालिकावद् विसदृशप्रवाही यदपदकुसुला इति च, परमार्थसत्ता-  
रूपेण क्षणिकत्वेन प्रत्यर्थनियतत्वात् = प्रतिश्वलक्षणनियतत्वात् यदथावभास यदाकार, स  
मासत्त्वान् = श्वलक्षणान्तरावर्तित्वेनान्यान्याप्राहकत्वात्, यदिति = विक्षेप, नान्यदृष्टं सर-  
वात्तिकम् ।

त्रसाणिव विक्षेप उत्तरोपपरिहाराय मन्यते सदृशप्रत्ययप्रवाहरूपतेव चित्तस्यैकाग्रता प्रवाह-  
स्यैव विसदृशत्वं च विक्षेप इति, तस्य मत-योऽपीत्यादिनाऽनृद्य विकल्प्य दूषयति—तस्येति ।  
मत इति शेष । क्षणिकत्वादिति । अत आश्रयाभावेनेकाग्रताऽनुपपत्तिरिति शेष, नन्वतानाना-  
गतपर्यमानासु सदृशप्रत्ययव्यक्तिसु त्रित्वादिवद्ग्रासज्यवृत्तिरेकाग्रता भवन्विति चेन्न—अ-  
न्योन्याः मानकालानेषु व्यासज्यवृत्तित्वासभवात्, क्षणिकत्वादिना सामान्यधर्माभावेन ना-  
दस्यस्य दुर्बलत्वाच्चेति, प्रवाहाशय प्रत्येकव्यक्तैरित्यर्थ, दूषयति—स सर्व इति । न सर्व.  
प्रवाहाशय सदृशप्रत्ययप्रवाहान् पाता वा विसदृशप्रत्ययप्रवाहान्त पाता वा मन्तु, उभयर्थै-  
वाथ चित्तस्य प्रत्यर्थनियतत्वादित्यादिरर्थ, अत स्वसिद्धान्तमुपसहरति—तस्मादिति ।  
अपरित्यक्तं गिरस्यम्, परमंतं दूषणान्तरमाह—यदि चेति । स्वभावभिन्नत्वेन नित्यभिन्नत्वेन  
रवयाऽऽनुपगता प्रत्यया यद्येवचित्तानाभिक्ता स्युरित्यर्थ, अथशब्द प्रदने, अन्यप्रत्ययदृष्ट-

नदमनुदल्य, प्रवृत्तिविधानधारावमत्य विक्षेपसुपामालयविज्ञानसततनिर्भेवैकाग्रतानाशयानस्व शे-  
याशारैमेक गिरस्यम् वाह—योऽपीति ।

( १ ) इत्युत्तरूपतिरुपाधिकाऽदिविषा सदृति ।



स्मर्ता भवेद् अन्यप्रत्ययोपचितस्य च कर्माशयस्यान्यः प्रत्यय उपभोक्ता भवेत्,

कथञ्चित् समाधोयमानमप्येतद् गोमयपायसीय न्यायमाक्षिपति.

मास्वती ।

दर्शनमेव न्याय्यम्, एकम् = प्रवाहरूपेषु सर्वेषु प्रत्ययेष्वन्वितमेक वस्तु, अनेकार्थं = न प्रत्यर्थम्, अवस्थितम् = अस्मिताऽऽत्मधर्मिरूपेण स्थितमित्यर्थं, क्षणिकमते स्मृति-भोगयोरपि विद्वत् स्यादित्याह—यदीति । एकेन चित्तेन, अतन्विता = अस्मद्वद्वा, स्वभावभिन्ना = भिन्नसत्ताका प्रत्यया यदि जायेरस्तदाऽस्मद्वद्वाना पूर्वपूर्वप्रत्ययानु-भवाना स्मृति कथं सङ्गच्छते कर्मफलभोगो वा कथमिति ? कथञ्चित् समाधोयमान-मप्येतद् गोमयपायसीयन्यायमाक्षिपति = गोमय गव्य पायसमपि गव्यमतो गोमयमन-तत्त्ववेशारदी ।

यथा हि मैत्रेणाधीतस्य शास्त्रस्य न चैत्र स्मर्ता यथा च मैत्रेणोपचितस्य पुण्यस्य पापस्य वा कर्माशयस्य फल तदस्मद्वन्धी चैत्रो न भोक्ता, एव प्रत्ययान्तरदृष्टस्य प्रत्ययान्तर न स्मरेत्, प्रत्ययान्तरुपचितस्य वा कर्माशयस्य फल न प्रत्ययान्तरमुपभुञ्जीतेत्यर्थं, ननु नानि-प्रमज्ज्यते, कार्यकारणभावे मतीतिविशेषणात्, (१) श्राद्धवैश्वानरीगेष्टपादावर्कमातापितापु-त्रादिगामिफलदर्शनाद्, मपुररसभाविताना वाऽऽम्रवीजादीना परम्परया फलमापुष्येनियमाद् इत्यत आह—“कथञ्चित् समाधोयमानमप्येतद्” इति । अयमभिसन्धि —क कल्पेकमन्तान-वर्तिना प्रत्ययाना सन्तानान्तरवर्त्तितस्य प्रत्ययेभ्यो विशेषो येनैकसन्तानवर्त्तिना प्रत्ययेनानु-भूतस्योपचितस्य क्माशयस्य वा तत्सन्तानवर्त्त्येव प्रत्यय स्मर्ता भोक्ता च स्याद्, नान्य-सन्तानवर्त्ता, न हि सन्तानो नामास्ति कश्चिद्वस्तुसन् य एव सन्तानिन सन्तानान्तरवर्त्तितभ्यो-पातञ्जलरहस्यम् ।

त्यन्य इति न्यायमाश्रित्याह—एवमिति । प्रत्ययान्तरदृष्टस्यैव भोक्तृन्तरदृष्टस्य प्रत्ययान्तर न संगत् भोक्तृन्तर न स्मरेत्, नातिप्रमज्ज्यत इति = अतिप्रमज्जो नास्ति, कार्यकारणभावे-ज-न्यजनकभावात्कल्पेकमन्तानवर्त्तित्येन, वस्तुतस्तु तत्र दृष्टान्त श्राद्धेति । यस्मिन् जात एतामिष्टि-निर्पति स पूत, एव तेजस्वी, अन्नादो अनामयानां पशुमानु भयतीति वाचनिकम्, यथा—  
“यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तन्नयेद् ब्रह्म शाश्वतम्”

इत्यादिवाचनिक न तु सन्तानकार्यकारणता, प्रकरणाद् यथावचनमन्वय, किञ्च-मपुररस-भावितानामित्यादि, अत्रापि नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति न्यायात्, अङ्कुरोत्पत्तिस्तु बीजावय-वादेव न तु बीजात्, त्वन्मते त्ववयवानामपि क्षणिकत्व, गोधिकारत्वाद् गोमयमपि पायस-स्यादिति गोमयपायसीयन्याय, इत्यमेवार्थं स्पष्टयति-अयमभिसन्धिरिति । विनिगमनाभा-धं शङ्कने-क खल्विति । अनुभूतस्य = दृष्टस्य श्रुतस्य च, उपचितस्य कर्माशयस्य जनितस्य पापपुण्यादं, प्रत्यय = आत्मा, नान्यसन्तानवर्त्तित्यत्र दृष्टान्त-सिक्थञ्चलितर्पासन्तानस्य तैस्त्वर्त्तिञ्चलितर्पासन्तानस्यावस्तुत्वेनापि तथेत्याह-न हीति । कल्पनया क्रियासिद्धि-वात्तिकम् ।

स्येति । तन्मते चित्तातिरिक्तान्माभावादुक्तम्, उपचितस्य = अर्जितस्य कर्माशयस्यादृष्टस्यो-त्पत्त्यर्थं, तन्वेकमन्तानोत्पन्नत्वेनानुभवसंस्कारस्मृत्यादीनां कार्यकारणभावाभ्युपगमेनार्थं दोष-परिहृत्वेन इत्यादिशङ्कायामाह—समाधोयमानमिति । गोमयं पायसं गव्यत्वादित्यादि न्याय-

(१) वैश्वानरीणि । त्रैलोक्यकन्दे तुरीयस्य तृतीये—“कर्मयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषकल्प-रिष्यत् स्मरन्ने” ।

किञ्च—स्वानुभवापहवश्चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति, कथं ? यद्दह-

मास्वती।

पायममिति न्यायाभासमप्यतिक्रामति, प्रत्यभिज्ञाऽप्यङ्गत्याऽपि क्षणिकमतमनाऽप्येयमि-  
न्याह—किञ्चेति । प्रतिक्षणिकस्य चित्तस्य भिन्नत्वे यति स्वात्मानुभवापहव प्राप्नोति =  
तत्त्ववैशारदी ।

भिन्नाद्, न च काल्पनिको भेदः क्रियायामुपपद्यते, न खलु कल्पिताग्निभावो माणवकः पच-  
ति, न च कार्यकारणमन्यन्धोऽपि वास्तवः, महभुवोः सव्येतरविषाणयोरिवाभावाद्, असह-  
भुवांगपि प्रत्युत्पन्नाश्रयत्वायोगात्, न ह्यतीतानागतौ व्यासज्य प्रत्युत्पन्नं वर्तितुम-  
हंत, सम्मात्पन्तानेन वा कार्यकारणभावेन वा स्वाभाविकेनानुपहितः परमार्थसन्तः प्र-  
त्यया परंपरासम्पर्शित्वेन स्वमन्तानवर्त्तिभ्यः परमन्तानवर्त्तिभ्यो वा प्रत्ययान्तरेभ्यो न  
भिद्यन्ते, नोऽप्य गोमय पायस चाधिकृत्य प्रवृत्तो न्यायो = "गोमयं पायस गव्यत्वादुभय-  
निद्वपाययवद्" इति तमाक्षिपति = न्यायाभासत्वेन ततोऽप्यधिकत्वादिति, न चात्र  
पुनःप्राप्तादृताभ्यागम चोच, यतश्चित्तमेव कर्मणां कर्तृ, तदेव तज्जनिताभ्या सुखदुःखाभ्यां-  
पुज्यते, सुखदुःखे च चित्तिच्छायाऽऽपन्न चित्तं भुङ्क्ते इति पुरुषे भोगाभिमानश्चित्तिचित्तयोर-  
भेदप्रहादिति, (१) चप्रत्यय प्रतीत्य (२) समुत्पन्नाना स्वभाव एवैषा तादृशो यत् एव स्मरन्ति  
एव चोपभुङ्क्ते न त्वन्ये, न च स्वभावा नियोगपर्यनुयोगावर्हन्ति—एवं भवतु मैव भूदिति  
वा कन्मान्नवमिति वेति, य पूर्वोक्ते न परितुष्यति तं प्रत्याह—

"किञ्च—स्वात्मे"ति । उदयव्ययभ्रमांणामनुभवानामनुभवस्मृतीनां च नानात्वेऽपि तदा-  
श्रयमभिन्न चित्तमहमिति प्रत्ययः प्रतिसंज्ञान कथमत्यन्तभिन्नान् प्रत्ययानालम्बेत, ननु  
ग्रहणस्मरणरूपकारणभेदाद् पारोक्ष्यापारोक्ष्यरूपविरुद्धधर्मसंस्पर्शाद्वा न प्रत्यभिज्ञानं नामैकः  
प्रत्ययो यत प्रत्ययिनश्चित्तस्यैकता म्यादित्यत आह—“स्वानुभवे”ति । ननु कारणभेदवि-  
पातश्लरहस्यम् ।

न भवतीत्याह—न चेति । न हि गुप्तापुञ्जारोपितवद्भिर्दहति पचति वा, अमहभुवोरतीताना-  
गतयो प्रत्युत्पन्न धार्तमानिक प्रत्युपादानत्वायोगात्, तदाह न हीति । व्यासज्य युगपद्वा-  
धेन, गोमयपायसन्यायन्तु कदा चित् सम्भाव्यते प्रायश्चित्तादावयन्तु न सम्भवतीत्याह—त-  
नोऽपीति । स्वमतं ममाधत्ते—न चायेति । स्वप्रत्ययं = प्रधान प्रतीत्य द्विपरादावमाने संस्का-  
रभेपत्वेन गत्वा समुत्पन्नाना सर्गकारे जाताना चित्तानां स्वभाव कार्यतदस्मृकारयोरन्यतरता,  
अन्यत्र चित्तान्तरेण, नियोगो जलं दहत्विति, पर्यनुयोग = अग्निं कुतो न हृदयत्विति, एतदेव  
त्रिवर्णाति—एवमिति—नानात्वेऽपीति । ज्ञाननिष्ठत्वेनाश्रयस्त्वैक एव सोऽहमितिदृढतरप्रत्य-  
भिनाश्रयत्वात्, अहमिति प्रत्यय एक चित्त प्रति सन्ज्ञान इत्यन्वय, भिन्नान् प्रत्ययान् =  
क्षणिकज्ञानानि, दाहते—नन्विति । ग्रहणसामयो = इन्द्रियार्थसन्निकर्षे. स्मरणसामयो = संस्कार-  
वार्त्तिकम् ।

मतिःपण ममाधीयमानमप्याक्षिपति = तिरस्करोति, तन्न्यायापेक्षयाऽप्येतद्दृषणोद्वरणन्याय-  
आभासोऽनृत इत्यर्थ, तत्र हि गव्यत्व हेतु प्रमिद्धोऽस्ति, अत्र त्वेकमतानीयत्वरूपो हेतुर-  
ध्यप्रसिद्धः संतानस्यकतानिर्वाहकजात्याद्यनभ्युपगमादिति भाव, दृषणान्तरमाह—वि-  
चेति । न्दन्त्य दाहस्य य आत्मविषयवानुभवन्तस्याप्यपलापशिचत्तस्य प्रतिक्षणमन्यत्वं  
यति प्रसज्यत इत्यर्थ, पृच्छति—कथमिति । उत्तर,—यदित्यव्ययमहमो विदेषणम्,

सद्राक्ष तत्स्पृशामि यथास्त्राक्ष तत् पश्यामीत्यहमिति प्रत्यय सर्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सति प्रत्ययिन्यभेदेनोपस्थित एकप्रत्ययविषयोऽयमभेदात्माऽहमितिप्रत्यय कथमत्यन्तभिन्नेषु चित्तेषु वर्तमान सामान्यमेक प्रत्ययिनमाश्रित् स्वानुभवग्राह्यश्चायमभेदात्माऽहमितिप्रत्यय, न च प्रत्यक्षस्य माहात्म्य प्रमाणान्तरेणाभिभूयते प्रमाणान्तरं च प्रत्ययजन्येनैव व्यव-

भास्वती ।

स्वानुभवमरद्भुवीतेत्यर्थ, अनुभूयते संपर्यय सर्वेषा विभिन्नानामपि प्रत्ययानां प्रतीताऽहमित्याह प्रत्यय, यदित्यव्यय य इत्यर्थे, योऽहमस्यैव सोऽह स्पृशामीत्यनुभवरूपमत्र प्रत्यय प्रमाणम् अपि च सोऽहमप्रत्यय प्रत्ययिति चेतन्यभेदेन = अविभाज्यत्वेन पूराहमप्रत्ययेन महाभिन्नोऽहमित्यात्मस्वैवेनोपनिष्ठो, एकैति । अयमभेदात्मा भिन्नस्वरूपोऽहमितिप्रत्यय, एकप्रत्ययविषय = एकचित्तविषय इत्यानुभूयते, यदि बहुभिन्नचित्तस्य य चित्तप्रत्ययानां तस्य सामान्यस्यैकचित्तस्यापि सङ्घटेन, तन्मनुभवापलाप इतिगिह्वानिना नास्त्वत्र किञ्चिद् प्रमाणम्, ते हि तृतीयद्वयानुभवनेन ग्यापगितुमिच्छन्ति न हि इष्टान्तरं पनाग नात्रापि प्रतीयो उच्यन्ते, तन्पते प्रतिपत्ति प्रतीपगितुमिच्छन्त्या- इत्यन्तं च, भिन्नं तथाऽपि संकति प्रतीयो तद्वदुत्पादसिरोधर्तकाणां चित्तानां पदाद्— एतद् द्वयं प्रतीयो, तेन युक्तम्, प्रतीपगितुमिच्छन्त्या पृथग् भ्रान्तो द्रष्टाऽस्ति, अयं सो नाम चित्तै- तन्व्य भ्रान्तो द्रष्टा, न हि तृतीयगिता प्रतिक्षणं सूत्रादप्येवमेव किन्तु प्रमाणानां इन्द्रियवाग्नयोरकारणात् तथा चित्तरूपात् प्रत्ययिनः प. प्रमाणानां उन्वयने, ते च त्रयं चित्तानां प. एवमहमिति ताक्षात्तुभूयते तत्र प्रत्यक्ष प्रमाणम्, न तदपलाप तत्त्वगीशरदी ।

हार लभते तस्मादेकमनेकार्यमवस्थितं च चित्तम् ॥ ३२ ॥

यस्येदं शास्त्रेण परिकर्मं निर्दिश्यते तत्कथम् ?

मैत्रीकरुणासुदिनोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां-

भावनानाश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

तत्र सर्वप्राणिषु सुखसम्भोगापन्नेषु मैत्री भावयेद्, दुःखितेषु करुणां,-  
पुण्यात्मकेषु मुदिताम्, अपुण्यात्मकेषूपेक्षां,

भासती ।

शक्यं कर्तुं दृष्टान्तादिभिरिति, उपसंहृति—तस्मादिति ॥ ३२ ॥

यस्येति । उक्तस्य चित्तस्य योगशास्त्रेण नित्यर्थं यद्विदं परिकर्म=परिष्कृतिर्निर्दि-  
श्यते तत् कथम् ? अग्नोत्तरम्—मंत्र्यादीति सूत्रम्, उखविषया मैत्री, दुःखविषया करुणा,  
पुण्यविषया मुदिता, अपुण्यविषयोपेक्षा, येषाममंत्र्यादयश्चित्तविक्षेपका आसां भावनया  
तेषां चित्तप्रसादः स्यात् ततः प्रितिलिख्य, स्थित्युपाय एवात्र प्रस्तुत इति द्रष्टव्यम्,  
तत्रेति । सप्तमपन्नेषु सर्वप्राणिषु परिकारिष्वपि मैत्री भावयेत्, स्वमित्रस्य सखे जाते  
यथा सुखी भवेन्नथा भावये, मात्सर्यं प्रयांसि चतुःपतिष्ठेत्, मैत्रीभावनया तदुत्पादयेत्,  
सर्वेषु दुःखितेषु मित्रमित्रेषु करुणा भावयेत्=तेषां दुःख उपजाते तान् प्रत्यनुकम्पया-  
तस्ववेशारदी ।

यामग्रभेदः, पारोक्ष्यापारोक्ष्यप्रमांविरोधश्चोपपादितो न्यायकणिकायाम्, अक्षणिकस्य  
सार्थक्रिया न्यायप्रणिकाव्रह्मनस्त्वयमोक्षाभ्यामुपपादितेति सर्वमवदातम् ॥ ३२ ॥

अपरिकर्मितमन्त्रयोः सुखाऽऽदिमन्त्र समाभितदुपायस्यपत्त्यनुत्पादाश्चित्तप्रसादनोपायान्  
असुखाऽऽदिमन्त्रेभिरिति प्रतिपादयितुमुपक्रमते—“यस्येदम्” इति । यस्य चित्तस्य व्युत्थितस्येदं-  
परिवर्तयेत्, ‘मंत्रोत्तरं गेत्यादि-प्रसादनमित्यन्तं नृत्तम्’, सुखितेषु मैत्री = लौहादी भावयत-  
यात्तिकम् ।

इत्येवमिह, तद्वि चित्तस्यैर्यसुखमहरति—तस्मादिति । परिकर्मोपदेशान्यान्याऽनुपपत्त्याऽपि चित्त-  
स्यैर्यमनुभूयते इत्याह—यस्येति । हेतुगर्भविशेषणं यस्य स्थिरचित्तस्येदमागामिसूत्र-  
व्याख्यानपरिकर्मचित्तप्रसादनं स्थितिदार्ढ्यं हेतु परिकार शास्त्रेषु निर्दिश्यते इत्यर्थे ॥३२॥

सूत्रान्तरमुत्थापयितुं शक्यमिति—कथमिति । किमुपायकं किंस्वरूपं किंफलं वा परिकर्म ?  
भरतीत्यर्थः,

अत्र सूत्रेणोत्तरम्—

“मंत्रोत्तरं गामुदिनोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनानाश्चित्तप्रसादनम्”, प्रसा-  
(१) एनं स्थितिनिबन्धनमित्यागाभिरुत्तरीयसूत्रप्रदानान्च, अन्यथा तत्र सूत्रे वाशब्दव्यर्थ्यान्,  
निबन्धनत्वं च स्थित्यभ्रं हेतुत्वं तच्च स्थितिहेतुश्रद्धाऽऽद्यप्रतिबन्धद्वारा तत्रवागामिसूत्रे भा-  
ष्यव्याख्यानानां, श्रद्धादीर्यस्तुतिसमार्थानामेव स्थितिहेतुनामुक्तत्वाच्च, अत्र सुखदिशब्द-  
स्त्वानुत्पलभाय धर्मस्यैवैवमिहोपेक्षायाश्च, भावना चोत्पादनं प्रसादनं समाधिप्रति-  
बन्धनगतं दास्यमिहोपेक्षाणां तायादिप्रसादशक्तित्वं, तत्र नञेति । मैत्री लौहादीं कर्तु-  
निराधिपरं प्रसादनं, मुदिता प्रीतिसुखादीनां, सर्वेषु भावयंतित्यन्वयः, भावनानां-  
चित्तप्रसादं प्रसाद— एतन्मयति । शुभं पापान्निवृत्तं ततो धर्मं, इतन्मम धमे चित्तं नि-

एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते, ततश्च चित्त प्रसीदति प्रसन्न-  
मेकाग्रं स्थितिपदं लभते ॥ ३३ ॥

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

कोष्ठस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषाद् वमन प्रच्छर्दनं, विधा-  
मास्वती ।

भावयेद्, न च पेगुन्यनेवृण्यहर्षादीन्, समानयमान् वा पुण्यकृत प्रति मुदितां-  
भावयेत्, सर्वेषां परद्रोहहीनगुण्याचरण दृष्ट्वा श्रुत्वा स्मृत्वा वा प्रमुदितो भवेद् यथा  
स्वर्गायागाम् पापकृतामाचरणमुपेक्षेत न विद्विष्यान्नानुमोदयेदिति, एवमिति । अस्य  
योगिन एव भावयत शुक्लो धर्मः = अविमिश्र पुण्यं जायते, वाद्योपकरणमाद्येन धर्मेण  
भूतोपवातादिदोषा सम्भाव्यन्ते मैत्र्यादिना चावदात्त पुण्यमेव, प्रकृतमुपमहरन्नाह-  
तत इति ।

आभिर्भावनाऽदिभिश्चित्तप्रमादस्तत एकाग्र्यभूमिरूपा स्थितिर्गिति ॥ ३३ ॥

स्थितेरुपाग्रान्तरमाह—प्रच्छर्दनेति । व्याचष्टे—कोष्ठस्येति । कोष्ठगतस्य वायो  
प्रयत्नविशेषात् = प्रशवासप्रयत्नेन सह यथा चित्तं धारणीये देशे तिष्ठेत् तादृशप्रयात्  
वमन प्रच्छर्दनं, ततो विधारण = यथाशक्ति क्रियत्काले यावद् वायोरग्रहणं, तत प्रयत्नेन  
तत्त्ववैशारदी ।

ईष्यां कालुष्य निवर्त्तने चित्तस्य, दु खिनेषु च करुणाम् = आत्मनीव परस्मिन् दु खप्रहाणेऽत्रां-  
भावयत परापकारचिकीर्षाकालुष्य चेतसो निवर्त्तने, पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदिता = हर्ष भाव-  
यतोऽसुखाकालुष्य निवर्त्तने चेतसः, अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां = माध्यस्थ्य भावयतोऽसप्राकालु-  
ष्यं निवर्त्तने, ततश्चास्य राजसतामसप्रमर्निवृत्तौ सात्त्विक शुक्लो धर्म उपजायते = सत्प्रो-  
त्कर्षमन्वय मन्मन्वति, वृत्तिनिरोधपक्षे तस्य प्रसादस्याभाव्याचित्त प्रसीदति, प्रसन्न च व-  
क्ष्यमाणेभ्य उपायेभ्य एकाग्र स्थितिपदं लभते, अमत्या पुनर्मैत्र्यादिभावनाया न त उपाया  
स्थित्यै कल्पन्त इति भाव ॥ ३३ ॥

तानिदानां स्थित्युपायानाह—“प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य”, वाशब्दो वक्ष्यमा-  
णोपायान्तगपेशो विस्तरार्थो न मैत्र्यादिभावनाऽपेक्षया तथा सह समुच्चयात्, प्रच्छर्दन-  
विवृणोति—“कोष्ठस्य” इति । प्रयत्नविशेषाद् = योगशास्त्रोक्तात्, येन कोष्ठयो वायुर्ना-  
सिकापुटाभ्यां-दानं रच्यते, विधारणं विवृणोति—“विधारणं प्राणायाम” इति । रेचितस्य प्रा-  
वार्त्तिकम् ।

मैत्र भर्तान्यर्थ, अदृष्टद्वारकञ्च चेतन्मुच्यत उक्त रागद्वेषनिवृत्तिरूपदृष्टद्वारकञ्चमपि यो  
धर्म, तदुक्त गीतायाम्—

रण = प्राणायामः, ताभ्यां वा मनसः स्थितिं सम्पादयेत् ॥ ३४ ॥

विषयवती वा प्रवृत्तिरूपज्ञा मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥

नासिकाऽग्रे धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसवित् सा गन्धप्रवृत्तिः, वि-  
ह्लाऽग्रे दिव्यरससवित्, तालुनि रूपसविद्, जिह्वामध्ये स्पर्शसविद्, जिह्वा-  
मास्रती ।

यद्द चित्तल्यापि धारणाये देये म्यापनमन्यचिन्तापरिहारश्च, तत पुनर्भ्येयगतचित्त-  
स्तिष्ठत् वायु लीलायाऽऽन्नम्य पुन प्रच्छेदनमित्यम्य निरन्तराभ्यामेन चित्तमेकाग्रभूमिक-  
कुर्यात् ॥ ३४ ॥

म्यिन्तरपायान्तर विषयवतीति । प्रवृत्ति = प्रकृष्टा वृत्तिः, नासिकाऽय इति ।  
योगिजनप्रतिद्वेषे विषयवती प्रवृत्ति, ता प्रवृत्तयो नामाऽप्राप्तौ चित्तधारणात् प्रादु-  
भवन्ति, दिव्यसविद् = दिव्यविषयो ह्याद्युक्तोऽन्तर्बोध, एता इति । केषाञ्चिदधि-  
कारिणामेता प्रवृत्तय उत्पन्नाश्चित्तस्थितिं निष्पादयेयुः, ह्लावक्ले विषये दिव्यायाया स्वत-  
एव प्रवृत्तानात्, एता स्वयं विषयमन्ति, = निर्दहन्ति, छिन्दन्तीत्यर्थं, समाधिप्रज्ञायाश्च  
ता एताभ्या, एतेनेति । चन्द्रादिष्वपि विषयवती प्रवृत्तिरूपघने तत्र तत्र चित्त-  
धारणात्, यधर्षाति । यावत् कश्चित्कृद्गो योगात् न स्वकरणबंध = भाक्षात्कृतो भवति  
तत्त्ववैशारदी ।

एतत् कोष्टग्रन्थ त्रयोर्थज्ञायामो = ग्रहिनैव म्यापन न तु महत्या प्रदानम्, तदंताभ्या प्रच्छेद-  
नविधारणाभ्या-त्रयोर्लक्षणपरिराम्य मन स्थितिपद लभते, अत्र चोत्तरसूत्रगतान् स्थिति-  
निबन्धनातिपदात् स्थितिग्रहणमाहृत् संपादयेदित्यर्थप्रामेतेन सम्बन्धनीयम् ॥ ३४ ॥

म्यिन्तुपायान्तरमाह—“विषयवती वा प्रवृत्तिरूपज्ञा मनस्य स्थितिनिबन्धनी”, व्या-  
हृत्—“नासिकाऽग्र धारयत्” इति । धारणाध्यानसमाधीन् कुर्वतस्तजयाद् या दिव्यगन्धस्य  
पितृ तन्नाक्षात्कार एवमन्यागन्धपि प्रवृत्तिषु योज्यम्, एतच्चागमात् प्रत्येनव्यं नोपपत्तित,  
वाचित्तम् ।

गदाश्रित्तरीत्या, यसन ग्चनमित्यर्थं, विधारणं पुनश्च तत्त्वार्थात्पूरणानन्तरमिति दोष्यम्,  
रेचनोचर पूरणं त्रिना विधारणायभदान्, प्राणायाम इत्युच्ये

‘प्राणायामश्च विज्ञेयो चरपूरकवृत्तभवा’—

इत्यान्विमृतिभिर्ग्रयाणामेव मिलिताना प्राणायामत्वव्यवनादिति, प्राणायाम इति ।  
एतच्च द्वय पूरणमभ प्राणायाम इत्यर्थं, प्रच्छेदनिधारणे व्याख्याय मनस्युत्तरे-  
माह—ताभ्यामिति । स्थितिं भावयेत्, प्रसादुत्तरेति शेष, अत्र प्राणायामो यमा-  
दिभिर्गुणैः पदोन्तमाधिराणिं योगव्यवधनतयोत्त, द्वितीयपादे च मन्धाधिगारिणिं द्यु-  
दिधनचित्तस्य यसापलात्तमध्ये प्राणायामो वनव्य इत्यपौरुत्तम्, तत्र च स्मृति —

प्राणायामेर्द्विहोषान् धारणाभिश्च किल्विषयमिति ॥ ३४ ॥

प्रसात्पक्षया स्थितिनिबन्धन परिग्रमान्तरमाह—

“विषयवती वा प्रवृत्तिरूपज्ञा मनस्य स्थितिनिबन्धनी”, प्रकृष्टा वृत्ति प्रवृत्ति माक्षात्का-  
रण्या, विषया गन्धान्य पक्ष विषयवतीराण्या लन्तीति विषयवती, ना च मन्धाधनात्प्रज्ञा  
स्थितिपदेऽपि विवेकपर्यन्तोऽध्याऽऽप्रतिबन्धपरुतया स्थितिप्रयोजिता भवतीत्यर्थं, वा-  
रात् समुत्पन्नो, जावयवतया भाग्ये दाव्यन्तान्, अत्र च मनस इति दवनात् मनश्चिन्तयोर-  
वन्ति दोष्यम्, विषयवती प्रवृत्ति एतत्प्रज्ञा दर्शयति-नासिकाऽग्र इति।नासिकाऽग्रं गन्धो-  
पादित्यन्तरे धारणा इत्यंता योगिने यो दिव्यगन्धगदात्कारोऽल्पेनेव कालेन भवति म्य

मूले शब्दसविद्, इत्येतां प्रवृत्तय उत्पन्नाश्चित्त स्थितौ निवृन्तन्ति, सशयं-  
विधमन्ति, समाधिप्रज्ञायाञ्च द्वारीभवन्तीति, एतेन चन्द्रादित्यग्रहमणि-  
प्रदीपरत्नादिषु प्रवृत्तिरूपत्वा विषयवत्येव वेदितव्या, यद्यपि हि तत्तच्छा-  
ल्लानुमानाचार्याणां पदशैरवगतमर्थतत्त्व सद्भूतमेव भवति, एतेषा यथाभूता-  
र्थप्रतिपादनसामर्थ्यात्, तथाऽपि यावदेकदेशोऽपि कश्चिन्न स्वकरणसवेद्यो-  
भवति तावत्सर्वं परोक्षमिवापवर्गादिषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु न दृढां बुद्धिसुत्पादयति  
तस्माच्छाल्लानुमानाचार्याणां पदशैर्पोद्बलनार्थमेवात्रण्य कश्चिद्विशेष प्रत्य-  
क्षीकर्त्तव्यः, तत्र तदुपदिष्टार्थैकदेशस्य प्रत्यक्षत्वे सति सर्वं सुसूक्ष्मविषय-  
मप्यापवर्गात्सुश्रद्धीयते, एतदर्थमेवेदं चित्तपरिकर्म निर्दिश्यते, अनियतासु

भासवती ।

तावत् सर्वं परोक्षमिव भवति, तस्मादिति । उपोद्बलनं = दृढीकरणम्, अनियता-  
स्त्विति । अनियतासु = अव्यवस्थितासु वृत्तिषु यतीषु यदा दिव्यगन्नादिषु उत्तम-  
उत्पन्नास्तदा तामामुत्पत्तौ, तथा च तद्विषयाया वशीकारसजाया जाताया = गन्धादि-  
विषयेषु वशीकारवैराग्ये जाते चित्त समर्थं स्यात् तस्य तस्यार्थस्य गन्धादिविषयस्य  
प्रत्यक्षीकरणाय सम्प्रज्ञानायेति, तथा च सत्यस्य योगिन कैवल्याभिमुक्ता श्रद्धावीर्य-

तत्त्ववैशारदी ।

स्यादेतत्-किमेतादृग्भिर्बुद्धिभिः कैवल्य प्रत्यनुपयोगिनीभिरित्यत आह—“एता” इति ।  
एता वृत्तयोऽल्पेनैव कालेनोत्पन्नाश्चित्तमीश्वरविषयायाः वा विवेकलगातिविषयायाः ना स्थितौ  
निवृन्तन्ति, नन्वन्यविषया वृत्ति क्रयमन्यत्र स्थिति निवृन्तातीत्यात आह—“सशय विधम-  
न्ति” इति । निवृन्तन्ति = अपसारयन्ति, अत एव “समाधिप्रज्ञायाम्” इति वृत्त्यन्तगणा-  
मप्यागममिद्वाना विषयवत्प्रमतिदिशति—“एतेन” इति । नन्वागमादिभिरप्रगतैः प्रथेषु कुतः  
सशय इत्यत आह—“यद्यपि हि” इति । श्रद्धामूला हि योग, उपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षीकरणे

वार्त्तिकम् ।

गन्धप्रवृत्तिरिति तान्निरूपपरिभाषा, एव सर्वत्र व्याख्येयम्, तादृशदयो रूपागुणरुचिगन्धान-  
मिति शास्त्रप्रामाण्यद्वयप्रसंगीयम्, स्थितिनिरवन्धनोति व्याचष्ट-चित्तं स्थितौ निवृन्तन्तीति ।  
अर्थान्तर्गतमित्यु मेषु दृढम्यनियोग्यं कुर्वन्ति संस्कारद्वारत्यर्थं, अन्यच्च कुर्वन्तीत्याह—  
सशयमिति । शास्त्रियेऽर्थान्तरं सशय निराकुर्वन्तीत्यर्थं, सशयविषयमनप्रकारं च वक्ष्यति, समा-  
धिप्रज्ञायामिति । समाधौ जायते या प्रज्ञा मत्प्रपुरापान्यतासाक्षात्कारस्तत्र व यमाणेरा-  
स्यासोऽनुवृन्ति चेत्यर्थं, एतेनेति । यतो रूपप्रवृत्तिविषयती, एतेन हेतुना रूपप्रज्ञानत्वाच्च-  
न्द्रादिप्रवृत्तयोऽपि स्थितिरहेतुनया शास्त्रान्तर्गुच्यमाना अभ्यासं विषयवत्या प्राधानीया-  
इत्ये- एते न नवृन्तेति भावः, सशय निवृन्तन्तीति यदुक्तं तत्र यद्वा निराकुर्वन्ते तद्वि-  
वृत्तेति—यद्यपि हीति । तस्मै शास्त्रे स्वानुमानरात्र्यापदशब्ध निर्णोतमन्तत्र परमार्थभूत-  
मेव भवतीति निश्चयात् तत्र सशयं सभवतीति शेषः, सशयमुपपात्यति—तासां भवति । यत्त-  
न्नासां प्रवृत्तय स्वस्वर्गद्वयभूतं तान्निर्भेदं साक्षात्स्थितं तात्पर्यं शास्त्रादि परोक्षमिव  
दृष्टव्यमित्यतः च यद्यन्यत्रैकं भवतीत्यतो नाप्यगोप्यं निश्चयं जनयतीत्यतः, तात्पर्यमज्ञ-  
यति हि सशये निर्णोतेऽर्थं भवति, अत एव शास्त्रमूर्च्छानुमानोपि सशया भवतीत्या-  
कारः, सशयप्रवृत्तय तद्विषयप्रकारश्च—तस्मान्निति । उपोद्बलनं प्रवृत्तयानुत्पन्नान्यर्थं सदा-  
कारणम्, तत्र = शब्देऽपि श्रद्धीयते, इति त्वमेवति निश्चयन इत्यतः, एतेन निश्चयान्यश्रद्धो-  
त्पन्नार्थं समाधिप्रज्ञया श्रद्धा द्वारीभवतीति यदुक्तं तद्विदुषोति-अनियतास्त्विति । अभि-

वृत्तिषु तद्विषयायां वशीकारसङ्गायानुपजातायां समर्थं स्यात्तस्य तस्या-  
र्थस्य प्रत्यनीकरणवेति, तथा च सति श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधयोऽस्याप्रति-  
बन्धेन भविष्यन्तीति ॥ ३५ ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिरूपत्रा मनस स्थितिनिबन्धनीत्यनुवर्त्तते,

भास्वती ।

स्मृतिप्रसाधय, अप्रतिबन्धन = अप्रत्यूहा इत्यर्थः, भविष्यन्तीति, अत्रेदं शास्त्रम्—

“ज्योतिष्मती न्परिवर्ती तथा स्मवती पुरा ।

गन्धवत्यपरा प्रोक्ताश्चतस्रस्तु प्रवृत्तयः ॥

आमां योगप्रवृत्तीना यद्येकाऽपि प्रवर्त्तते ।

प्रवृत्तयोगं तम् प्रादुर्योगिनो योगञ्चिन्तका ” ॥ इति ॥ ३० ॥

विशोकेति । विशोका = महानन्दोद्रेकाच्छोकदुःखहीना, ज्योतिष्मती = ज्योतिर्मय-  
शोधप्रसुरा, हृदयेति । हृदयपुण्डरीके = हृत्प्रदेशेऽप्ये ध्यानगम्ये बोधस्थाने न तु सांया-  
दिमये, धारयतो योगिनो बुद्धियवित् = व्यवसायमात्रप्रधानोऽन्तर्बोधो ज्ञानव्यापार-  
स्मृतिरूपो जायते, तत्स्वरूप भास्वर = प्रकाशशीलम्, आकाशकल्पम् = आकाशवद्  
नितररणमत्राधमिति यावत्, तत्र स्थितिविधारणात् = स्वच्छस्थितिप्रवाहान्न तु तदु-  
पलब्धिमात्रात्, प्रकृष्टा वृत्तिर्जायते, मा च प्रवृत्ति प्रथमं तावत् सूयन्तुग्रहमणिप्रभा-  
तत्त्ववैशारदी ।

च श्रद्धाऽतिशयो जायते तन्मूलाश्च ध्यानदियोऽन्याप्रत्यूहा भवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

“विशोका वा ज्योतिष्मती”, विगतशोका = दुःखरहिता, ज्योतिष्मती = ज्योतिरन्या-  
ऽन्तीति ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा, “हृदयपुण्डरीके” इति उदरोरगमोमध्ये यत्पद्मम् (१) अधो-  
मुख तिष्ठत्यष्टनल, रश्मिप्राणायामेन तद्ध्वंसुत्कृत्वा तत्र चित्तं धारयेत्, तन्मध्ये सु-  
वाक्यम् ।

यताम् = अन्यदग्निताम् चित्तवृत्तिषु मध्ये तत्तद्वन्धादिप्रवृत्त्या गन्धादीना द्रोपदशोनात् तद्वि-  
षये वशीकारसङ्गावराग्ये जाते सति विक्षेपहासान तस्य तन्मोक्षभूमिरूपन्यार्थस्य साक्षा-  
त्स्वागत्य चित्त समर्थं न्यान्तित्यर्थं, वेश्यास्य द्वार विक्षेपाख्यप्रतिबन्धनिवृत्ति स्वयं विवृ-  
णोति — तथा च नतीति । वशीकारसङ्गावराग्ये च मतीत्यर्थं ॥ ३६ ॥

चित्तार्थनिबन्धनं परिवर्तान्तरमाह—

“विशोका वा ज्योतिष्मती”, विगत शोको यस्या इति विशोकेति हेतुगर्भविशेषणं, तथा च  
पतो विशोका, अतो यस्याज्योतिष्मती श्रेष्ठा स्थितिहेतुरित्यर्थं, द्विविधा विशोका विवृ-



हृदयपुरण्डरीके धारयतो या बुद्धिसचिद्—

बुद्धिसत्त्व हि भास्वरमाकाशकल्प, तत्र स्थितिर्वैशारद्यात्प्रवृत्तिः सूर्यो-

भास्वती ।

रूपाकारेण विकल्पते, डिगवयवहीन ग्रहगरुड बुद्धिमत्त्वम्, न च सूक्ष्मत्वात् तत्तादृश-  
स्वरूपेण प्रथममुपलभ्यते, तद्वगनेन सह च ज्योतिर्व्याप्तिधारणाऽपि न्यप्रयुक्ता वक्षते,  
तस्मात् सूर्यादे प्रभा तस्य वेकल्पिक रूपं = काल्पनिक नानात्वं न स्वरूपम्, तथा =  
तत परमित्यर्थ, अस्मितायाम् = अस्मितामात्रे समापन्न चित्त निम्तरङ्गमहोदधि-  
कल्प = वितर्कतरङ्गरहितत्वाद्बहुचित्तवृत्तिमत्त्वाद्, अत शान्तमनन्तम् = अव्ययं = सीमा-  
ज्ञानहीन न तु घृहद्देशव्याप्तम्, अस्मितामात्रं = सूर्यप्रभाऽऽदिवैकल्पिकभावहीनमह-  
म्बोधरूपम् भवति, एषा स्वरूपास्मिताया उपलब्धि, "पञ्चशिखाचार्यस्य" सूत्रेणेत्त्वं स्व-  
तत्त्ववैशारदी ।

व्यमण्डलमकारो जागरितस्थानं, तस्योपरि चन्द्रमण्डलमुकार स्वप्नस्थानं, तस्योपरि  
बह्निमण्डलं मकार सुषुप्तिस्थानं, तस्योपरि पर व्योमात्मक ब्रह्मनाडं तुरीयस्थानमर्द्धमात्रमु-  
दाहरन्ति ब्रह्मनाडिन, तत्र = कर्णिकायामूर्ध्वमुखी सूर्यादिमण्डलमव्यगा ब्रह्मनाडी, ततोऽप्यु-  
ध्वं (१) प्रवृत्ता सुषुप्तानाम नाडी तथा खलु बाह्यान्वपि सूर्यादीनि मण्डलानि प्रोतानि, सा  
हि चित्तस्थानं, तस्या धारयतो योगिनश्चित्तमविदुपजायते, उपपत्तिपूर्वक बुद्धिसंविद आका-  
रमादर्शयति—“बुद्धिसत्त्व हि” इति । आकाशकल्पमिति व्यापितामाह—(२) सूर्यादीना प्रभा-  
स्तासा रूप तदाकारेण विकल्पने = नानारूपा भवति, मनश्चात्र बुद्धिरमित, न तु महत्त-  
त्त्व, तस्य च सुषुप्तास्थस्य वेकारिकाहङ्कारजन्मन सत्त्वबहुलतया ज्योतीरूपता वि-  
वाच्यम् ।

जोति-द्देशव्याप्तिना—एषा द्वयी विशोकल्पनेन, हृदयपुरण्डरीकालम्बने चित्तं धारयतो या बुद्धि-  
मचित्तव्याप्तिकारो भवति यच्च पश्यमागरेत्याऽस्मितामात्रमस्मीयेतावन्मात्राकारं चित्तं भ-  
वति, एषा द्वयी विशोका ज्योतिन्मतीत्युच्यते, इत्यन्यो भविष्यति, तत्र = बुद्धिसचिदि, ज्यो-  
तिन्मती सजाया अनर्थतामाह—बुद्धिसत्त्व हीति । बुद्धिरूपं सत्त्व भास्वरं स्वपरप्रकाशकं तेजो-  
यद् आकाशवद्विभु च भवति, तत्र बुद्धौ स्थितिवैशारद्याद् निर्मलेकाश्याद् बुद्धिप्रवृत्तिः सूर्या-  
दिप्रभाऽन्तमदृशाकारेण विकल्पते विशेषणोत्पद्यत इत्यर्थे, अतो विषयस्य ज्योतिमत्त्वेन विष-  
यिणा प्रवृत्तिरपि ज्योतिन्मतानि भाव, अत्र चान्त करणस्य त्रिभुत्वमाचार्येण सिद्धान्तितम्,  
अन्त करणस्य चैवं योगशास्त्रोक्ता प्रक्रिया—उद्गारमोर्मये यत्पद्मं तिष्ठत्यधोमुपमष्टन्लं तद्रे-  
चक्राणापामेनोर्ध्वमुप कृत्वा तस्मिन्नालम्बने चित्त धारयेत्, तत्र हि चित्त तिष्ठति तद्यथा  
पद्ममये सूर्यमादन्मकारो जागरितस्थानं, तस्योपरि चन्द्रमण्डलमुकार स्वप्नस्थानं, तस्यो-  
परि बह्निमण्डलं मकार सुषुप्तिस्थानं, तदुपरि परं ब्रह्म व्योमात्मक नास्त्वुत्तुरीयस्थानमस्ति यम-  
र्द्धमात्रमुदाहरन्ति योगिन, तत्कर्णिकाया त्रिभुगव्यापिषावाब्रह्मनाड्या-

( १ ) उध्वं चित्तं ।

न्दुग्रहमणिप्रभारूपाकारेण विकल्पते, तथाऽस्मितायां समापन्नचित्त-  
निस्तरङ्गमहोदधिकल्प शान्तमनन्तमस्मितामात्रं भवति, यत्रेदमुक्तं—“तमणु-  
मात्र(१)मात्मानमनुविद्यास्मीत्येवं तावत्सप्रजानीते” इति, एषा द्वयी-विशो-

भास्वती ।

चरीकरोति-तमिति । तमणुमात्रम् = अणुवद्व्याप्तिहीनमभेद्यम्, आत्मानम् = महान्तमा-  
त्मानम्, अहम्योपेत्य तत्राहङ्कृतिरूपाया मङ्कचित्तवृत्तेरभावात् तस्य महदिति सज्ञा न तु  
वृत्त्वात्, अनुविद्य = नानाऽहङ्कृतिहीनेन रुपाद्विषयहीनेन चान्तरतमेन वेदनेनेपोलभ्य,  
अर्मात्येवमग्निनामात्रमन्यविकारहीनं तावत् सम्प्रजानीत इति, एतच्च मास्मितागम्प्रज्ञात-  
स्य लक्षणम्, एतंति । अत एषा विगोका द्वया-एका विषयवती = प्रभाऽऽदिभिर्विकल्पि-  
तत्ववैशारदी ।

क्षिता, तत्तद्विषयगोचरतया च व्यापित्वमपि सिद्धम्, अस्मिताकार्ये मननि न्यस्यति त्र्य-  
यित्वाऽग्नितागमापत्ते स्वरूपमाह-तथाऽग्नितायाम्” इति,

शान्तम् = अपगतरजन्तमन्तरङ्गम्, अनन्त = व्यापि, अस्मितामात्रं = न पुनर्नानाप्रभा-  
रूपम्, आगमान्तरेण च्चमनं समीकरोति-“यत्र” इति । यत्रेदमुक्तं पञ्चशिक्षेन-तमणुं दुरधि-  
गमत्वात्, आत्मानम् = अहङ्काररूपम्, अनुविद्य = अनुचिन्त्य, अस्मीत्येव तावज्जानीत-  
इति । न्यायतद्-नानाप्रभारूपा भवतु ज्योतिष्मती, कप्रमग्नितामाग्ररूपा ज्योतिष्मती-  
त्यत आह-“एषा द्वयी” इति । विधूतरजन्तमोमलाऽग्नितावत् स्वमयी ज्योतिरिति भव,  
वात्तिकम् ।

गुणं तिष्ठति, तस्या अलाजुलतिकाया इव ऊर्ध्वमुख्येका शाखा सुपुञ्जति गीयते, तथा च  
शाखारूपेण प्रकृतानां पाषाणान्यपि सुयमण्डलानि प्रोतानि यैव मनोवहा नादी चित्तस्थान-  
भवति, तस्या चित्त या-यता योगिनश्चित्तपाक्षात्कारो जायत इति, तथाऽग्नितायामिति ।  
अग्निताऽत्र सादृकार किं त्वान्तरेण “तमणुमात्रमात्मानमनुविद्ये”त्युक्तवाक्यात्, अग्नि-  
ताऽऽग्निताऽहन्ताना पर्यायत्वाच्च, भावप्रत्ययश्च निर्विशेषतामान्यमात्रतापोधनाय प्रयुक्तं, तथा  
च अग्नितायां त्रिविधचित्तमात्रे पुरपत्ताऽऽपन्नमत एव निन्तरङ्गमहोदधिकल्प-  
पुरपावारस्यात् न्ययमपि तत्कार्यं तथा शान्त शोकादिनिमित्तक्षोभरहितमनन्तं सर्वतोऽनायुत-  
सग्नितामात्रमग्नीत्येतावन्मात्रादारसन्धाकारताशून्यं भवतीत्यर्थं, आत्मनश्चिन्त्योतिर्मय-  
त्वात् तदावारस्य ज्योतिष्मत्त्वं स्पष्टमेवेति पुनर्नोक्तम्, नन्यनेनवात्मसाक्षात्कारेण वृत्ता-  
र्थत्वात् कथमन्य स्थितियोग्यतायोन्याय इति चेद् ? न-वृत्तात्मसाक्षात्कारेणापि ज्ञाननिष्ठया  
परवैराग्यार्थमभ्यासापक्षणादिति, गन्धादिप्रवृत्तिभ्यश्चायमस्मिताप्रवृत्तेर्विशेषो यद्वन्धादिप्रवृ-  
त्तयोऽर्थान्तरेषु चित्तमर्थैर्दृष्टतत्रोऽग्निताप्रवृत्तिस्तु स्वविषय एवेति, अपि च जीवात्मसाक्षात्का-  
रस्य परमात्मनि चित्तमर्थितेनानुत्तरमन्ताति, अस्मिताशब्दार्थं पूर्वाचार्यसुपेन विवृणोति-  
यत्रेदमिति । अणुमात्रं सूक्ष्मतममनुविद्ये ध्रुवमनन्तमभ्यासबर्ध्यास्मीत्येतावन्मात्राकारेण  
साक्षात्कारोतीत्यर्थं, एषा द्वयीति । विषयवती, अस्मितामात्रा चेति द्विविधा विरोका ज्यो-  
तिष्मतास्तुच्यते शारावृत्ति, अनया योगिनश्चित्त स्थितियोग्यता प्राप्तोतीत्यर्थं, ननु गन्धादि-  
प्रवृत्तिवद् दुर्दृष्टविदोऽपि विषयवतीन् पूर्वसूत्रेणैव तदग्रहणं युक्तमिति चेद् ? न-गन्धादिप-  
क्षेप एव विषयताऽन्य मुख्यत्वात्तत्प्रवृत्तेरेव मुख्यविषयवत्या पूर्वसूत्रेणोक्तत्वाद् बुद्धौ च पुरु-

( १ ) आत्मानमिति । आत्मानपदेन भिन्नं पुरपन्न एष केनाप्यपेशलमुक्तं, तदेवापि रजम्, छायादं रज-  
शिवैवात्तापदादानाद्, न चास्य साध्यत्वेन साधनकोटिप्रदेशान्चित्तमिति दास्यन् । तदादप्येवमिवा-  
दिष्यते । परदेशोक्त्यादत्तार्थं तदास्तौ साध्यभावाद्, अत एव मिहैरकारात्परदत्तैर्नद्विदुः, निवृत्त-  
विदरपमनदुपलक्षणं भावा विदित्त्वादेनैव व्यदिष्टमिति ।

का विषयवती, अस्मितमात्रा च प्रवृत्तिज्योतिष्मतीत्युच्यते, यया योगिन-  
श्चित स्थितिपद लभत इति ॥ ३६ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

वीतरागचित्तालम्बनोपरक्त वा योगिनश्चित स्थितिपद लभत इति ॥ ३७ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

भासती ।

तास्मितारूपा, अन्या चास्मितामात्रा = व्याप्तिप्रभाऽऽदिशालभावहीनाऽणुवत् सूक्ष्माऽ-  
भेदा ग्रहणमात्ररूपा याऽस्मिता तद्विषयेत्यथे, ते उभे ज्योतिष्मतीत्युच्येते योगिभि मा-  
त्स्विकप्रकाशप्राप्त्युर्थात्, तथा च ज्योतिष्मत्या प्रवृत्त्या केपाञ्चिदधिकाग्निं चित्तस्थिति-  
र्भवति ॥ ३६ ॥

वीतरागेति । रागहीनं चित्तमवधार्य तदालम्बनोपरक्त योगिनश्चित्तमेहाप्रभमि-  
भवति ॥ ३७ ॥

स्वप्नेति । स्वप्नज्ञानालम्बनम् = अन्त प्रज्ञ बहोरूढं स्वप्ने ज्ञान भवति भावित-  
स्मर्तव्यविषयकम्, तादृशकल्पितविषयालम्बनं चित्तं कुर्यात् तदभ्यासाच्च केपाञ्चिद्  
तत्त्ववैशारदी ।

द्विविधाया अपि ज्योतिष्मत्या फलमाह-“यया” इति ॥ ३६ ॥

“वीतरागविषयं वा चित्तम्”, वीतरागा = कृष्णद्वैपायनप्रभृतयस्तेषां चित्तं तदेना-  
लम्बनं तेनोपरकमिति ॥ ३७ ॥

“स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा”, यदा खलया स्वप्ने विप्रिकृतमन्निवेशवर्तिनीम्  
उत्कीर्णांमिन् चन्द्रमण्डलात् कोमलमृणालशकशानुहारिभिरङ्गप्रत्यङ्गैस्तेताम् अभिजातच-  
न्द्रवान्तमणिमयीम् अतिमुरभिमालतीमल्लिकामालाहारिणीं मनोहरा भगवतो महेश्वरस्य  
पातञ्जलरहस्यम् ।

रापरजं तु हृदयरप्रत्ययेण वक्षे शैत्यानुमानत ॥ ३२ ॥ ३३-३६ ॥

“वीतरागविषयं वा चित्तं”, वीता गता रागद्वेषमोहा येभ्यस्ते वीतरागा = कृष्णद्वैपा-  
यनादय इति ॥ ३७ ॥

“स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा”, उत्कीर्णां = नि सृता, अङ्गानि = वरचरणानि, प्रत्यङ्गा-  
नि = अनुलम्बनं स्तेता, मातृतीमल्लिकामण्डलेन मनोहारिणीमिति गन्धानुभाजो दर्शित, गु-  
वार्तिकम् ।

स्वप्नज्ञानालम्बनं निद्राज्ञानालम्बनं वा तदाकारं योगिनश्चित्तं स्थिति-  
पदं लभत इति ॥ ३८ ॥

यथाऽभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

यदेवाभिमतं तदेव ध्यायेत्, तत्र लब्धस्थितिकमन्यत्रापि स्थितिपदं-  
लभत इति ॥ ३९ ॥

भास्वती ।

स्थितिर्भवति, तथा निद्राज्ञानालम्बनेऽपि, निद्रा = सुषुप्ति स्वप्नहीना, नान्त-प्रज्ञं न  
बहिः-प्रज्ञं तत्रासुप्तं ज्ञानं तदवलम्बनत्रिंशत्तन्म्यानादपि केषाञ्चित् स्थितिः ॥ ३८ ॥

यदिति । ईश्वरादीनि नान्यालम्बनान्युक्तानि ततोऽन्यद् यत् कस्य चिदभिमतं योग-  
मुद्दिश्य तस्यापि ध्यानात् स्थितिः, एव स्थितिं लब्ध्वा पश्चादन्यत्र = तत्त्वविषय इत्यर्थः  
स्थितिं लभत, तत्त्वेषु स्थितिरिव मन्मन्प्रजातो योगो नान्यत्रेति विवेच्यम्, सप्रज्ञातमिन्द्रा-  
पेक्षामन्मन्प्रजातो नान्यथा ॥ ३९ ॥

तत्त्वदैश्वर्यदी ।

प्रतिमामाराधयन्नेव प्रबुद्धं प्रयत्नमनामन्तना तामेव स्वप्नज्ञानावलम्बनीभूतामनुचित्तयत्-  
तस्य तं काकारमनसन्तत्र चित्तं स्थितिपदं लभते, निद्रा चेह ग्राह्यस्विकी प्रहीतव्या,  
यस्या प्रबुद्धस्य सुखमहमन्वाप्नोमिति प्रत्ययमगो भवति, एकाग्रं हि तस्यां मनो भवति,  
तावन्मात्रेण चोत्तम-एतदेव प्राप्नोति ब्रह्मणो रूपमुदाहरन्ति मयुष्मावन्थेति, ज्ञानं च ज्ञेय-  
रहितं न प्रवय गोचरयितुमिति ज्ञेयमपि गोचरोत्क्रियते ॥ ३८ ॥

“यथाऽभिमतध्यानाद्वा”, किं यदुना यदवाभिमतं तत्तद्देवतारूपमिति ॥ ३९ ॥

पातञ्जलसंहस्यम् ।

व्यस्यतस्याप्य, प्रयत्नं मे मनो, एतृनि मे शाखाणि, इदमुक्तं रूपं = दृष्टान्तं, सर्वे प्रत्यया नि-  
राग्यदना. प्रत्ययत्वात् न्यप्रप्रत्ययवदिति नोद्वाग्नाग्निराह—ज्ञानद्वेति । सर्वे प्रत्ययाः  
यथाऽर्था प्रत्ययत्वाद् जागद्व्यादिप्रत्ययवद्

“अर्थस्य व्यभिचारित्वं विश्वास. किंनिप्रत्ययन”

इत्युक्तं ॥ ३८ ॥

अभिमतं = शास्त्रादिरिदं नग्नयादिवारणार्थम् ॥ ३९ ॥

वाक्त्विगम् ।

“तीर्थप्रसमिन् विद्विर्त्वी वा चित्तविभ्रमम्” इति,

एयं च एहि वामुपन्वागिगुणार्थांश्चि भेनुदृष्टवत् क्षणभङ्गुरविषयवन्त्वादिगुणेजा-  
प्रदज्ञानं मप्रदृष्टिरुपति, एतदपि पराग्यद्वारा चित्तस्थेयैस्तुरित्यागय, निद्राज्ञानालम्बने  
पेति । निद्रारूपं ज्ञानमेवालयन्तं यन्त्य तत्तथा सर्वजांरुषु विस्मृतात्मवेषु सुषुप्तदृष्टिमश्चित्त-  
मिति यावत्, यत्तम्--

“प्रज्ञाए श्वावरान्तं च प्रसुप्तं यस्य मायया ।

तस्य विष्णो प्रसादनं यदि क्षश्चित् प्रसुच्यते ॥

सराचरं तस्य एव प्रसप्तमिह पर्यताम् ।

विं शृषा व्यवहारं पु न विरक्तं भवेन्मन ॥” इति,

भाष्यं च सुगमम् ॥ ३८ ॥

“यथाऽभिमतध्यानाद्वा”, किं यदुना यदवाभिमतं तद्विद्वन्मृत्यादिकं तदेवादीं ध्यायेत् तस्मा-  
दपि ध्यानात्तत्र तदवस्थितिवन्त्य चित्तस्यान्यत्रापि विवेकपर्यन्तं तद्वेषु दिनेव तावन्नात्म-  
स्थितिरप्येवता भवतीत्यर्थः, इत्यमेव व्याख्ये—यदिति ॥ ३९ ॥

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाण्वन्त स्थितिपद लभत इति , स्थूले निविशमानस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपद चित्तस्य, एव तामुभयीं कोटिमनुधावतो योऽस्याप्रतिघातः स परो वशीकारः, तद्वशीकारात्परिपूर्णं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्यासकृत परिकर्मापेक्षत इति ॥ ४० ॥

अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसः किरूपा किविषया घा समापत्तिरिति ? मास्ती ।

स्थितेश्वरमोत्कर्षमाह—अस्य = स्थितिप्राप्तस्य चित्तस्य परमाण्वन्त परममहत्त्वान्त-  
श्च यदाऽव्याहृतप्रचारस्तदा वशीकार = सम्यग्धीनत्वादस्यायममासिरित्यर्थ इति शू-  
र्य । सूक्ष्म इति । परमाण्वन्तम् = परमाणुस्त्वन्मात्रं यस्यावयवोऽभेगस्तत्परिणाम,  
स्थूले = सूक्ष्मप्रतिपक्षे महत्त्वे न तु स्थौल्ययुक्ते द्वये, परममहत्त्वम् = अनन्तास्मितारु-  
पमान्तरम्, ब्रह्माण्डादिरुप वाह्यम्, उभयीं कोटिन् = उभय प्रान्तम्, अप्रतिघात =  
अव्याहनप्रयार, तदिति । समीजाभ्यामस्यात्र परिममासि परिष्कारकार्यस्याभावात्,  
वश्यमाणाया समापत्तेर्विषय एव घर्हानुग्रहणघाथाणाम् महान् भावोऽणुभावश्चेति ॥४०॥

समापत्तिस्वरूपमाह—

अंरिति । अथ लब्धस्थितिकस्य = एकाग्रभूमिह्य चेतसः किंस्वरूपा = किंस्वरूप-  
तत्त्वैशारती ।

कथं पुन स्थितिरदमात्मीभावोऽगन्तव्य इत्यत आह —“परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽयं  
वशीकारः”, व्याचष्टे—“सूक्ष्म” इति । उक्तमर्थं पिण्डीकृत्य वशीकारपर्यायमाह—“एवंतामु  
भयीन्” इति । वशीकारस्यान्तर्फलमाह—“तद्वशीकारात्” इति ॥ ४ ॥

तत्र निविशितोत्तया दर्शिता, लब्धस्थितिकस्य वशीकारोऽपि दर्शित —यस्यप्रति  
लब्धस्थितिरस्य चेतसः किविषय, किंस्वपश्च संप्रजातो भवतीति पृच्छति—“अथ” इति ।  
पातप्रत्याइत्यम् ।

“परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः” निरवपत्ताविधेोऽपि चित्तस्य व्यापित्वा-  
व्यापित्वे विधेय संप्रजातसमापेति शेष ॥ ४० ॥

“क्षीणवृत्तेरभितान्तस्यैव सर्गोर्ध्वीवृत्तप्रहणपादेषु तत्त्वधतद्वनता समापत्तिः”,  
वास्तिह्यम् ।

परिकर्मनिष्पत्तेर्भगमाह—

“ननुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः”, अस्य = परिकर्मितचेतस्य, परमं महत्त्वं येषां पुर-  
श्चरान्ते परममहत्त्वा, व्याचष्टे—सूक्ष्मे तत्परिमाणे चित्तस्य निराशतमात्मानमभीगोरित्य-  
र्थे, लब्धे योगेति शेष, स्थूले इति । स्थूले महापरिमाणे, अन्यत्र पूर्णत्वं, एवंतामिति । एतत्  
सूक्ष्ममहत्त्वं कोटिद्वय पञ्चम्य चान्येभ्य विनास्य योऽप्रतिघातः अनागतप्रतिघातना स वशी-  
कारः तत्र स्थिते चेतस्य भावोऽपि, परममहत्त्वान्तोऽपि वशीकारोऽस्ति योगदर्शनात्प्रो वशीका-  
रः तत्र इति भावः, तत्राप्यस्य परमे वृत्त्या —तद्वशीकारादिति । तस्मात्तद्वशीकारात्परि-  
पूर्णं समापत्तिरिति भावः, तत्राप्यस्य परमे वृत्त्या —तद्वशीकारादिति । तस्मात्तद्वशीकारात्परि-  
पूर्णं समापत्तिरिति भावः, तत्राप्यस्य परमे वृत्त्या —तद्वशीकारादिति । तस्मात्तद्वशीकारात्परि-  
पूर्णं समापत्तिरिति भावः ॥४०॥

परिष्कारस्य परिष्कारेण योग्यान्तरनिर्दिष्टं यान्तागत्यो यामानिन् च  
संज्ञकत्वं न संज्ञकत्वं, तत्राप्ये संप्रजातस्य चेतसः पातप्रत्याइत्यम् । प्र-  
त्याइत्यम् — अर्थेति । अथवा प्रथम, समापत्तिः संप्रजातस्य परममहत्त्वान्तोऽस्य । प्र-  
थम

तदुच्यते—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्र्हीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थ-  
तदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणवृत्तेरिति । प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः, अभिजातस्येव मणेरिति  
दृष्टान्तोपादान, यथा स्फटिक उपाश्रयभेदात्तत्तद्रूपोपरक्त उपाश्रयरू-  
पाकारेण निर्भासते तथा ग्राह्यालम्बनोपरक्त चित्त ग्राह्यसमापन्न ग्राह्यस्त्र-  
मास्वती ।

का, किंविषया वा समापत्तिरिति ? तदुच्यते—क्षीणवृत्ते = एकप्रभूमिकस्य चित्तस्य, अ-  
भिजातस्य = स्वच्छस्य मणेरिव, ग्रहीतृग्रहणग्राह्याणि समापत्तेविषया, तत्स्थतदञ्जनता  
सत्रा नामान्य स्वरूपम्, ग्राह्यादिविषयेषु नडव या स्थितता तद्विषयैश्च योपरकता  
यथा स्वच्छस्य मणे चञ्चकेनोपरागः तव समापत्तिः यमप्रज्ञातस्य योगस्यापरपर्याय इति  
सूत्रार्थे, क्षीणेति । एकाग्रचिन्तनकारणत्वात् प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्य = ध्येयाग्रप्रत्यये-  
तत्त्ववैशारदी ।

अत्रोत्तरसूत्रमवतारयति—“तदुच्यते” इति । सूत्रं पठति—“क्षीणवृत्तेरित्यादि-समापत्य-  
न्तम्”, तद्याचष्टे—“क्षीण” इति । अभ्यासवैराग्याभ्यां क्षीणराजमतामसप्रमाणादिवृत्तेश्चित्त-  
स्य नान्य व्याख्यानं—“प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्य” इति । तदनेन चित्तसत्त्वस्य स्वभावस्वच्छस्य  
रजनमोभ्यामभिभव उक्त, दृष्टान्त स्पष्टयति—“यथा” इति । उपाश्रय = उपाधि जपाकु-  
मुमादि, उपरक्त = तच्छ्रयाऽऽपन्न, उपाश्रयस्य यशस्वीयं रूपं लोहितनीलादि तदेवाकार-  
त्वेन लक्षितो निर्भासनं, दार्ष्टान्तिके योजयति—“तथा ग्राह्या” इति । ग्राह्यञ्च तत्रालम्बनञ्च  
नोपरक्त, तदनुविद्ध, तदनेन ग्रहीतृग्रहणाभ्या व्यवच्छिन्नति—आत्मीयमन्तःकरणरूप-  
पातभ्ररहस्यम् ।

उपाश्रयस्य = उप समीप म्थापितस्य जपापुष्पादे, अपिधाय = तिरस्कृत्य, मरकतक्षित्तुग्रहस्येव  
गरवतावारवद, अर्थाकारवदित्याह, मूलसूक्ष्मक्रमेण ग्राह्यमुक्त्वा ग्रहणमाह—सर्वोपमानन्दा-  
वातिकम् ।

वृत्तिरित्यथ, चित्तस्य चय प्रज्ञाऽऽख्यावन्त्या संप्रज्ञातेष्वेव भवति न तु धारणाध्यानमसाधिषु,  
तेषु सामग्र्येणालम्बनाप्रणात् भाक्षात्कारस्यैव विशेषाकारत्वादिति,

“क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्र्हीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः”, क्षीणवृत्तेरपग-  
तद्व्यन्तरस्य चित्तस्येत्यर्थ, अभिजातस्य निर्मलस्य मणेरिव ग्रहीत्रादिषु तत्स्थिततया तद-  
ञ्जनता सम्यक्तत्वाकारता जायते, या ए समापत्तीतिशब्दवाच्या भवतीत्यर्थ, अत्र संप्रज्ञा-  
तत्परभूताया प्रज्ञाया समापत्तिरिति तान्दिकी परिभाषाऽपि प्रसङ्गादुक्ता, सा चासंप्रज्ञात-  
ध्यावत्तस्य संप्रज्ञातस्वरूपस्य परिचायकं तस्यैव संप्रज्ञातयोग इति पश्चादल्पेन “ता एव सर्वज्ञ-  
समाधिरिति सूत्र इति, क्षीणवृत्तेरिति हेतुगर्भविशेषगम्यायमाशय -चित्तस्य स्वत एव सर्वा-  
र्थसाक्षात्कारसामर्थ्यमिति विषयान्तरस्यावद्गोपादेव तु तत्प्रतिब्रमतो वृत्त्यन्तरप्रतिबन्धस्य  
निरोधतो विराम एव ध्येयवस्तुसाक्षात्कारस्वरूपावस्थाभ्यो भवतीति, भाष्ये “प्रत्यस्त-  
मितं” इति । प्रत्ययस्य प्रत्ययान्तरस्येत्यर्थ, समापत्तेरपि प्रत्ययत्वात्, उत्पत्तिक्रमानुरोधेन सौत्र-  
पाठसमस्यैव ग्राह्यादिसमापत्ती नदृष्टान्ता व्याख्यानायागौ स्वयं विवृणोति—यथेति ।  
उपाश्रयभेदात्तद्रूपस्योपाधिविशेषात्तद्रूपोपरक्तन्तप्रतिबिम्बोऽप्राही सन् स्फटिक उपाधि-  
रूपत्वात्तद्वद निर्भासते प्रतीयते तथा ग्राह्येणालम्बनोपरक्त समर्पितप्रतिबिम्ब वृत्ते प्रत्य-  
क्षप्रतीत्याभाय ग्राह्यसमापन्नमिति ग्राह्यतद्विशेषाकारमित्यर्थकमेवं भूत चित्तं ग्राह्यान्वृत्ता

रूपाकारेण निर्भासते, भूतसूक्ष्मोपरक्त भूतसूक्ष्मसमापन्न भूतसूक्ष्मस्वरूपाभास भवति, तथा स्थूलालम्बनोपरक्त स्थूलरूपसमापन्न स्थूलरूपाभास भवति, तथा विश्वभेदोपरक्त विश्वभेदसमापन्न विश्वरूपाभास भवति, तथा ग्रहणेष्वपि = इन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्यम्, ग्रहणालम्बनोपरक्त ग्रहणसमापन्न ग्रहणस्वरूपाकारेण निर्भासते, तथा ग्रहीतृपुरुषालम्बनोपरक्त ग्रहीतृपुरुषसमापन्न ग्रहीतृपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते, तथा मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्त मुक्तपुरुषसमापन्न मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते, तदेवमभि-

मासती ।

हीनस्य, तथेति । ग्राह्यालम्बनं द्विधा—भूतसूक्ष्मं = तन्मात्राणि, तथा स्थूलं = पञ्चमहाभूतादि, स्थूलतत्त्वान्तर्गतो विश्वभेदो घटपटादिभौतिकवस्तूनीत्यर्थः, ग्रहणालम्बनं = ग्रहणं = कारण तदालम्बनम्, न त्विन्द्रियाणां गोलका ग्रहणविषयान्ने हि स्थूलभूतान्तर्गता एव, इन्द्रियशक्तय एव ग्रहणम्, तत्र रूपादिविषयाणां ग्रहणव्यापार इन्द्रियाधिष्ठानेषु चित्तधारणादुपलब्धव्यम्, ग्रहीता पुरुषाकारा बुद्धिर्महानात्मा, स चास्मीतिमात्रतत्त्ववैशारदी ।

मपिधाय ग्राह्यसमापन्नं = ग्राह्यतामित्र प्राप्तमिति यावत्, अतो ग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते, ग्राह्योपरागमेव सूक्ष्मस्थूलताभ्यां विभजते—“भूतसूक्ष्म” इति । विश्वभेदश्चेतनावेतनस्वभावो गवादिर्घटादिश्च द्रष्टव्यः, तदनेन वितर्कविचारानुगतौ समाधौ दर्शितौ, “तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेषु” इति । “गृह्यन्त एभिरयां इति ग्रहणानोन्द्रियाणि, एतदेव स्पष्टयति—“ग्रहणालम्बने”ति । ग्रहणं चालम्बनं च तद्विति ग्रहणालम्बनं तेनोपरक्तम् = अनुविद्धम्, आत्मीयमन्त करणरूपमपिधाय, ग्रहणमित्रं = वहि ऋगमिवापन्नमिति, तदज्ञानस्त्रानुगतमुक्त्वाऽस्मिताऽनुगतमाह—“तथा ग्रहीतृपुरुष” इति । अस्मिनाऽऽस्पद हि ग्रहीता पुरुष इति भावः, पुरुषत्वापिशेषादनेनैव मुक्तोऽपि पुरुष शुक्रप्रह्लादादि समादिविषयतया मघदीतव्य इत्याह—“तथा मुक्त” इति । उपमहरन् तत्स्थतद्भजनतापदं व्याचष्टे—“तदेवम्” इति । तेषु = ग्रहीतृग्रहणप्राप्त्येषु, स्थितस्य = धारितस्य ध्यानपरिपाकप्रज्ञादपहतरजस्तमोमलस्य चित्तमस्पन्स्य, या तदचनता = तदाकारता, सा समापत्ति = सम्प्रज्ञातलक्षणो योग उच्यते, पातञ्जलरहस्यम् ।

गानुपन्ययेत्पानमिति धृतिमाश्रित्याह—आनन्दानुगतमिति । अस्मिताऽऽस्पदमहंप्रत्यवात्तिकम् ।

कारणैव वाक्षिणि निर्भासत इत्यर्थः, यत्र समापत्तिरूपस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्याय ग्राह्यरूपाकारेण निर्भासत इत्यनेन तत्फलमुक्तं पौरुषेयवोरस्पष्टेव प्रमाणफलत्वादिति, एवं सर्वत्र ग्राह्यमनापत्तावधानं ग्रंथिष्यमाह—भूतेति । अत्र भूतसूक्ष्मशब्देन तन्मात्रादिप्रकृतिपर्यन्तं गृहीतं सूक्ष्मद्रव्यस्य कारणार्थतया नात्रेन्द्रियग्रहणं, स्थूलशब्देन च महाभूतानि गृहीतानि विश्वभेदश्चेन च सादारणमात्रयोश्चान्तरभेदा प्राप्ता, अन्यत् पूर्ववत्, गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणमिन्द्रिय तत्र यनात्सौ सूक्ष्मस्थूलविषयभेदस्य त्रयिष्यमतिदिशति—तथा ग्रहणेष्वपीति । इन्द्रियाणां सूक्ष्मद्रव्यकाराणामिति भाष्यकारो वक्ष्यति, स्थूलं च चक्षुर्गणिकं विश्वभेदस्य व्यापनानां चतुर्गणिविधेषु इति, अत्रान्तरविभागमनिन्द्रिय ग्रहणसमापत्तिं सामान्यतोऽपि—द्रव्यालम्बनेति । पूर्वव्याख्येयम्, ग्रहीतृसमापत्तिं पूर्वव्याचष्टे—तथा ग्रहीत्रिति दर्शयन् एतेषु विषयिन्द्रियतद्वि तद्व्याख्येयम्, अत्र ग्रहणयोगोपहितं च ग्रहीतृसूक्ष्मद्रव्येण तद्वि मुक्तपुरुषेषु दृष्टव्यवचनानाञ्चित्यात्, ईशस्य चात्र प्रज्ञा, ग्रहणालम्बनस्योपन्ययेत्पानमिति समापत्तिं व्याचष्टे—मुक्तेति । मुक्ता आनन्दानुगतस्य गता शुभास्य, यत्र

जातमणिकल्पस्य चेतसो ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु = पुरुषेन्द्रियभूतेषु, या तत्स्थ-  
नद्रक्षणता = तेषु स्थितस्य तदाकारापत्तिः, सा समापत्तिरित्युच्यते ॥ ४१ ॥

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥

तद् यथा गौरितिशब्दो, गौरित्यर्थः, गौरिति ज्ञानमित्यविभागेन वि-

भास्वती ।

शेषो जातृत्वकर्तृत्वधर्तृत्वबुद्धेराश्रयो मूलं सर्वचित्तव्यापारस्य, द्रष्टृपुरुषगारुष्यात् स-  
ग्रहीतृपुरुष इत्युच्यते ॥ ४१ ॥

समापत्ते नामान्यलक्षणमुक्त्वा तद्विशेषमाह—विषयप्रकृतिभेदात् समापत्तयश्चतुर्वि-  
धा—तद्यथा—सवितर्का, निर्वितर्का, सविचारा, निर्विचारा चेति, सवितर्काया लक्षणमा-  
ह—तत्रेति । स्थूलविषयेत्याध्याहार्यं सविचारनिर्विचारयो सूक्ष्मविषयत्वाद्, व्याचष्टे-  
नद्रूपेति । गौरितिशब्दः कर्णप्राह्यो वाग्निन्द्रियस्थित, गौरित्यर्थं चक्षुस्त्वग्निन्द्रियग्राह्यो-  
गोष्ठान्ने स्थितः, गौरितिज्ञानचेतसि स्थितमिति विभक्तानामपि = पृथग्भूतानामपि, अवि-  
भागेन मूर्त्कीर्णकल्पेण ग्रहण विकल्पज्ञानात्मक दृश्यते, विभज्यमाना इति । तादृशस्य  
मूर्त्कीर्णविषयस्य धर्मा विभज्यमाना = विविच्यमाना अन्ये शब्दधर्मा = वर्णात्मकत्वादि-  
तत्त्ववैशारदी ।

तत्र च ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्विति सौत्र पाठक्रमोऽर्थक्रमविरोधान्नादरन्त्यं, एवम्भाष्येऽपि प्रथ-  
मं नृतसूक्ष्मोपन्यासांऽप्यनादरणीयं इति सर्वं रमणीयम् ॥ ४१ ॥

सामान्यत समापत्तिरुक्ता, संयमवान्तरभेदाच्चतुर्विधा भवति, तद्यथा—सवितर्का, निर्वि-  
तर्का, सविचारा, निर्विचारा चेति, तत्र सवितर्काया समापत्तेर्लक्षणमाह—“तत्रेत्यादि-  
समापत्त्यन्तं सूत्रम्, तत्र = तासु समापत्तिषु मध्ये सवितर्का समापत्ति प्रत्येतव्या, की-  
दृशा ? शब्दश्रार्थंश्च ज्ञानं च तेषा विकल्पा वस्तुतो भिन्नानामपि शब्दादीनामितरंतराध्या-  
साद्, विकल्पोऽप्येकस्मिन् भेदमादर्शयति भिन्नेषु चाभेदम्, तेन शब्दार्थज्ञानविकल्पै  
मूर्त्कीर्णा = मिश्रैत्यर्थं, तद्यथा गौरितिशब्द इति—गौरित्युपात्तयोरर्थज्ञानयो शब्दाभेदवि-  
षयो दर्शित, गौरित्यर्थ इति—गौरित्युपात्तयो शब्दज्ञानयोरर्थभेदविकल्पो दर्शित, गौ-  
रितिज्ञानमिति—गौरित्युपात्तयो शब्दाथेयोर्ज्ञानभेदविकल्पो दर्शित, तदेवमविभागेन वि-  
पातजलरहस्यम् ।

यपथजीवन्मुक्तश्च यस्य विवेकिनोऽस्तीत्याह—शुभेति । स्थितस्य = तदेवप्रवणस्य ॥ ४१ ॥

समापन्नमनुविद्धतया जलदुग्धयोरिव मकीर्णतया सहभूत साकलयम्, अमकीर्णं ध्रुता-  
रुमानयोरविषयं ते प्रति कारण योगिप्रत्यक्षमिति भाष्यार्थं, प्रथमविकल्प शब्दार्था, रन्तरा द्वि-  
वार्तिकम् ।

प्रसूत्रार्थमाह—तद्वमिति ॥ ४१ ॥

सामान्यत समापत्तिरुक्ता तत्र ग्रहीतृसमापत्तौ स्थूलसूक्ष्मविषयत्वरूपविशेषाभावात्त्या  
ष्वविधयः, प्रायःग्रहणसमापत्त्योस्तु तद्विशेषमत्त्वात्तयोर्विशेषानाह—त्रिभि सूत्रै —

“तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्प मूर्त्कीर्णां नवितर्का समापत्ति”, तृतीयसूत्रे सूक्ष्मविषयकसमा-  
पत्तौ स्थूलविषयस्य सूत्रद्वयस्य स्थूलविषयकत्वं परिशेषाल्लभ्यते, स्थूल कार्यं सूक्ष्मं कार-  
णम्, तत्र स्थूल द्विविध—नृतानि तन्मात्राणा कार्याणि, इन्द्रियाणि चार्थकारण्य कार्याङ्गानि,  
तत्र सूक्ष्मं सूक्ष्मज्ञानसमापत्तौ द्विविधं भवत, तासु चतसृषु समापत्तिषु सविनलिपिकाया न्यून-  
विषयसमापत्तेर्लक्षणमिदं सूत्रं, तत्रैतत् व्याचक्षणं आह । शब्दार्थज्ञानविकल्पस्यैव तद्वि-  
शेषादिग-एवमित्यन्तेन इत्यविनिभागेण = एवमभेदेन, विनतना वस्तुतो भिन्नानामपि गहा-



भक्तानामपि ग्रहणं दृष्टम्, विभज्यमानाश्चान्ये शब्दधर्मा, अन्येऽर्थधर्मा-  
अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तं पन्था, तत्र समापन्नस्य योगिनो यो-  
गवाद्यर्थं समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेच्छब्दार्थज्ञानविकल्पानुविद्ध उपा-  
मास्वती ।

रूपा, अन्ये अर्थधर्मा = काठिन्यादयः, अन्ये विज्ञानधर्मा = डिगवयवहीनत्वाद्य इत्ये-  
तेषां विभक्तं पन्था = स्वरूपावधारणमार्गः, तत्रेति । तत्र = शब्दार्थज्ञानानां भिन्नाना-  
मन्योन्यं यद् मिश्रणं तादृशे सविकल्प विषये, समापन्नस्य योगिनो यो गवाद्यर्थं = स्थूल-  
भूतविषय इत्यर्थः, समाधिजाताया प्रज्ञायां समारूढः स चेत् शब्दार्थज्ञानविकल्पानुविद्ध  
भाषासहाय उपावर्त्तते तत्र सा सङ्कीर्णां समापत्तिं सवितर्कं त्युच्यते, उदाहरणेन तद्  
स्पर्धाक्रियते—भूतानि स्थूलग्राह्यम्, भौतिकेषु समापन्नात् तेषां शब्दस्य शाब्दिकत्वस्य  
साक्षात्कारो भूततत्त्वप्रज्ञा, उक्तञ्च—

“शब्दस्य शाब्दिकरूपमात्रं गन्ध इत्येव बाह्यं खलु धर्ममात्रम्” इति,

एकारभूमिके चित्ते सा प्रज्ञा सदैवोपतिष्ठते न तस्या विप्लवो यथा विक्षिप्तभूमि-  
कस्य चेतसः प्रज्ञायाः, तत्प्रज्ञासमापन्नस्य चित्तस्य प्रथमं तावद् वागनुविद्धा चिन्तोपा-  
वर्त्तते तद् यथा—इदं खभूतमिदं तेजोभूतम्, भौतिकं वस्तु कठलीकाण्डवन्नि मार =  
भूतमात्रं तत्त्वता सुखदुःखमोहा वैराग्येण त्याज्या इत्यादि, गोज्ञानस्यास्ति वास्यनु-  
त्तिस्तद् यथा—गोशब्दो, गोवाच्योऽर्थो, गोज्ञानञ्चैकमेवेति, अलोकस्यापि तादृशस्य गोश-  
ब्दानुपातिनो ज्ञानस्य विषयस्यास्ति व्यवहार्यता ततस्तदविकल्प इति विवेच्यम्, स्थू-  
तत्त्ववैशारदी ।

भक्तानामपि शब्दार्थज्ञानानां ग्रहणं लोके दृष्टव्यम्, यद्यत्रिभागेन ग्रहणं कुतस्तर्हि विभागः ?  
इत्यत आह—“विभज्यमानाश्च” इति । विभज्यमानाश्चान्यव्यतिरेकाभ्यां परीक्षकैरन्ये शब्द-  
धर्मा = धर्मानि परिणाममात्रस्य शब्दस्योदात्तादयो धर्मा, अन्येऽर्थस्य जडत्वमूर्त्तत्वादयः,  
अन्ये प्रकारमूर्त्तिपरिहादयो ज्ञानस्य धर्मा इति, तस्मादेतेषां विभक्तं पन्था = स्वरूपभेदो-  
द्ययनमार्गः, तत्र = विकल्पिते गवाद्यर्थं “समापन्नस्योति” तदनेन योगिनोऽपरं प्रत्यक्षमुक्तम्,  
पातञ्जलदृश्यम् ।

तांदाऽर्थधा, स्मृतियां सा तृतीया ज्ञानगौरिति समापत्तित्रयं, जलदुग्धयोः समापत्तापि यथा  
हसर्वविच्यते तथाऽत्र शब्दप्रमोदात्तादि श्रोत्रेण, अर्थस्त्वक्चक्षुर्भ्यां, ज्ञानप्रमां मनसा,  
वाचिकम् ।

विकल्पाद्य लोके दृष्टं पूर्वोक्तविकल्परक्षणान्तरत्वादित्यर्थः, ननु वस्तुस्थित्ये मति विकल्प  
स्यात् प्रतीतिरालात्त्वभेदेऽत्र वस्तुसन्नेव भवतु तत्राह—विभज्यमानाश्चेति । अन्यव्यतिरे-  
काभ्यां परीक्षकैर्विभज्यमाना विविच्यमाना अन्येऽर्थज्ञानप्रमाभ्यां भिन्ना शब्दधर्मास्तार-  
त्वमन्त्वादयः, एवमप्रमां जडत्वमूर्त्तत्वादयः शब्दज्ञानधर्माभ्यामन्ये, एवं ज्ञानधर्मां प्र-  
काशामूर्त्तत्वादयः शब्दाद्येऽप्याभ्यामन्ये, इत्येतेषां शब्दार्थज्ञानानां विभक्तोऽन्योन्यं भिन्न  
पन्था = स्वरूपभेदोद्ययनमार्ग इत्यर्थः, समापत्तिमेव विकल्परूपतया विकल्पमङ्गीर्णत्वानुप-  
पत्तिव्यापनेनान्यथा मूर्त्तार्थं व्याचष्टे—तत्रेति । तत्र गवादीं स्थूलभूतेन्द्रियेषु समापन्नस्य  
रूपादित्यस्य योगिनः समाधिप्रज्ञायां समारूढो या गवाद्यर्थं स यदि शब्दार्थज्ञानविकल्पेन  
गौरिभ्यः भासत इत्येव शब्दार्थज्ञानानामभेदध्रमेणानुविद्धो विषयीभूतो भवति, तदा सा  
सर्वासा विभक्तिर्विना विकल्पविषयीभवत्यर्थविषयीति यावत् समापत्तिं सवितर्कं सजा  
कर्मत्वम् । अत्र हि गौर्यमित्येव शब्दार्थयोगभेदविकल्पः, भासत इत्येव चार्थज्ञानयोगभे-

वर्त्तते सा सङ्कीर्णा समापत्तिः सवितकृत्युच्यते ॥ ४२ ॥

यदा पुनः शब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्या-  
यासमाधिप्रज्ञाया स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवाव-

भास्ती ।

त्रिपर्यवेष्टया प्रज्ञया परिपूर्णं चेतयो या समापन्नता या सवितर्कैति ॥ ४२ ॥

निर्विकर्ता व्याचष्टे—यन्ति । यदा नामवाच्यरहितध्यानाभ्यामाद् वास्तवो ध्ये-  
त्रिपर्यो वागिष्युक्तो जायते तदा शब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धिः, न तदा तत् प्रत्यक्ष विज्ञान-  
शब्दानुविद्धेन नविकल्पेन श्रुतानुमानज्ञानेन मलिनं भवति, तदाऽर्थं समाधिप्रज्ञाया निर्वि-  
कल्पेन स्वरूपमात्रेणावतिष्ठते, तादृशस्वरूपमात्रतयैवावच्छिद्यते = वास्तव रूपमात्रमेव  
तदा निभायते, न च कश्चिदव्यपदार्थान्तदन्तर्गतो वर्त्तते, सा हि निर्विकर्ता समापत्तिः,  
तत्त्वदेशादौ ।

शेषं युगमम् ॥ ४२ ॥

यत्र योजयितु प्रथमतः प्रावृत्तिर्निर्विकर्ता—व्याचष्टे—“यदा पुनरिति । परिशुद्धि = अपनय .  
शब्दसङ्केतस्मरणपूर्व स्वभावागमानुमाने प्रवर्त्तते, सङ्केतश्चायं गौरितिशब्दार्थज्ञानानामितरेत-  
राभ्यामात्म्या तन्नाश्रवागमानुमानज्ञानविकल्पो भवति, तेन तत्पूर्वा समाधिप्रज्ञा सवितर्का,  
यदा पुनर्धमात्रप्रवर्णनं चेतयाऽर्थमात्राद्यनेन तदभ्यागान्नान्तरीयकानुपगता सङ्केतस्मृति-  
स्मृत्या तत्तयां च श्रुतानुमानज्ञानविकल्पान् नन्मूल्यं त्यक्तौ, तदा तदभ्याया समाधि-  
प्रज्ञाया स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपमात्रतयैव, न तु विकल्पितेनाकारण परिच्छिद्यते  
या निर्विकर्ता समापत्तिरिति, तद् योगिना पर प्रत्यक्षम्, अन्तरोपगन्धस्याप्यभावात्,  
स्यादन्त-परं प्रत्यक्षेणार्थतत्त्व गृहीत्वा योगिन उपपादयन्ति, उपपिठयन्ति च, रूप वाऽतद्वि-  
षयाभ्यामागमपर्यायानुमानाभ्या मोऽर्थे उपपिठयते, उपपाद्यते च, तस्मादागमानुमाने तद्विषये,  
पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्याह—विभक्तं पन्था इति ॥ ४२ ॥

पः प्रत्यक्ष ज्ञानावगणकः, पूर्वव्यक्तिधीपूर्वत्वादागमपर्यायानुमानयोरिति भावः,  
अभ्यात्म नामभेदेन वतमानेऽप्यभेदधीरिति—  
वाचितकम् ।

विकल्पः, अर्थद्वारा च शब्दज्ञानयोरव्यभेदविकल्पः, एव नारायणोऽयं भासते इत्यादिप्रत्यक्ष  
सवितर्का समापत्तिर्भवति, अत्र शब्दानुविद्धविकल्पपर्यायात्मभवसन्त्येऽपि विकल्पा उपलक्षणीया,  
इयं च समापत्तिरपर प्रत्यक्षमविद्यालेशमन्वयादिति ॥ ४२ ॥

सूत्रान्तरं याजयितु प्रथमं तादृशनिर्विकर्तं स्थूलसमापत्तिं व्याचष्टे—यदा पुनरिति । अय-  
भावः—प्रत्यक्षतत्स्मरणपूर्वकं तादृशमेणागमानुमानज्ञानं भवति, सवितर्काय गौरिति दा-  
दार्थयोरितरेतराभ्यामात्मिकं, एतद्वैतत्परमपरं च ब्रह्म यदोकारं इत्यादिधृतिः,

‘अवारोकारमकारा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा’

इत्यादिस्मृतिषु, ‘अमरा निर्जरा’ इत्यादिकांशेषु च सवित्तस्य विवलिपताभेदरूपत्वावधा-  
रणात्, ततश्च सवित्तप्रवृत्तानाकारेणैव शब्दबोधतन्मूलकानुमानं च भवतीत्यत्र आगमानु-  
मानज्ञानयोरपि ध्वणमननरूपयाविकल्प आत्मसिद्धिः, ततश्च तन्मूलिका या प्रथमं जायते स-  
माधिप्रज्ञा साऽपि विकल्पव्यासिद्धिच भवतीति सा सवितर्का भवति, यदा पुनर्धमात्राद्व्य-  
मात्रप्रवर्णनं चेतया सवितस्मृतिस्त्वयज्यते तदा समाधौ तन्मूलको विकल्पो न जायते इति  
निर्विकर्ता भवतीति, तादृशमाह—शब्दसवितस्य स्मृतेः, परिशुद्धिरपगन्धस्या-  
सत्या सस्मृतिनिमित्तकं न श्रुतानुमानज्ञानज्ञानविकल्पेन शून्याया समाधिप्रज्ञायाऽन्त-  
र-  
रह-

च्छिद्यते सा च निर्वितर्का समापत्तिः, तत्पर प्रत्यक्ष, तच्च श्रुतानु-  
मानयोर्वाजम्, ततः श्रुतानुमाने प्रभवत्, न च श्रुतानुमानानसहभूत-  
तद्दर्शनं, तस्मात्सङ्कीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शन-  
मिति निर्वितर्काया समापत्तेरस्याः सूत्रेण लक्षणं द्योत्यते—

**स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपगूढेवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥४॥**

या शब्दशङ्केतश्रुतानुमानानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धौ ग्राह्यस्वरूपोप-

भाम्बती ।

तत् पर प्रत्यक्ष समाधिजातत्वादयन्यप्रमाणामिश्रत्वात्, तच्च तत्त्वज्ञानविषयक्यो श्रुतानु-  
मानयोर्वाजम् = मूलम्, तादृशमाक्षात्कारवृद्धिर्योगिभिर्व तत्त्वविषयकश्रुतानुमानप्रवर्तित  
मित्यर्थः, शब्दशङ्केतहीनत्वाच्च च श्रुतानुमानज्ञानसहभूत तद्दर्शनम्, शेष सुगमम्, स्मृतां  
ति । स्मृतिपरिशुद्धौ = वाग्रहितार्थचिन्तनमामग्ये जात इत्यर्थः, स्वरूपगूढमिव = अह-  
जानामीति प्रज्ञा = स्वरूपगूढेव न तु वस्तुतस्तच्छून्या, अर्थमात्रनिर्भासा नामादिहीन-  
ध्येयविषयमात्रद्योतिनी समापत्तिर्निर्वितर्का स्थूलविषयेति सूत्रार्थः, व्याचष्टे-येति ।  
तत्त्ववैशारदी ।

ते च विकल्पाविति परमपि प्रत्यक्ष विकल्प एवेत्यत आह —“तच्च श्रुते”ति । यदि हि निर्वित-  
र्कमिव श्रुतानुमानसहभूत = तदनुपक स्याद् भवेत्सङ्कीर्णं, तयोस्तु बीजमेव तत्, ततो हि  
श्रुतानुमाने प्रभवत्, न च यद् यस्य कारणं तत्तद्विषयं भवति, न हि धूमज्ञानं वह्निज्ञानकार-  
णमिति वह्निविषयम्, तस्मादविकल्पेन प्रत्यक्षेण गृहीत्वा विकल्पोपदिशन्ति चोपपादयन्ति  
च, उपसहरति—“तस्माद्” इति । व्याख्येय सूत्रं योजयति—“निर्वितर्काया” इति ।

“स्मृतिपरिशुद्धादि”त्यादि सूत्रम्, शब्दशङ्केतश्च श्रुतं चानुमानञ्च तेषां ज्ञानमेव विकल्पः,  
तस्मान् स्मृतिस्त्वस्यां परिशुद्धिः = अपगमः, तस्याम्, अत्र च शङ्केतस्मृतिपरिशुद्धिर्हेतुः,  
पातञ्जलरहस्यम् ।

परिच्छिद्यते न तु ज्ञानाद्यनुविद्धतयेत्यर्थं साकल्याभावेन समाधत्ते—तयोः = श्रुतानु-  
वात्तिकम् ।

पातञ्जलेवाप्रधार्यत इत्यादिरर्थः, आरोग्यगन्धस्यापि सम्पत्ता नाम्नीति प्रतिपादनाय स्वरूपमा-  
त्रेणावम्पितोऽर्थ इत्युक्तम्, परमिति । आरोग्यसम्पत्ताभावादिति भावः, अगृहीतप्राहित्वं नि-  
विर्तमानमापत्तेः प्रामाण्यप्रयोजकं दर्शयति—तच्चेत्यादिना-दर्शनमितीत्यन्तेन, श्रुतानुमानयो-  
श्च ज्ञाननयोर्वाजं, वीक्षणद्वयार्थं व्याचष्टे—तत् इति । प्रभवत् प्रकुर्येण भवत्, गुरुणाऽज्ञेयपि-  
रेपसाधनात्कार विनाऽस्मिन्ग्राह्यविषयस्तस्मिन्स्वरूपप्रतिपादनासम्भवात्, अतः सचितर्क-  
नधिगतोऽपि विरोधोऽस्या विषय इत्यर्थः, नन्वेवं सर्वज्ञगुरुणा श्रुतिस्मृतिभ्यामेवाज्ञेयविषयप्र-  
तिपादनं स्यान्तीत्य व्यथां निर्वितर्कसमापत्तिरिति तत्राह—न चेति । सहभूत तत्कालीन-  
गुरोर्विरोधज्ञेयस्यैव विरोधे शब्दनाशेऽपि न शक्यत इत्युक्तोऽपि विशेषोपपत्तः,

‘इदं तदिति निर्गुणं गुरुणाऽपि न शक्यत’—

इति स्मृतेः, अतः सर्वज्ञवाच्यापि निर्विकल्पकसमापत्तिसमानाकारं ज्ञानं न सम्भा-  
वीत्यतः तत् तस्मिन्त्यत आह—तस्मादिति । संकीर्णं = गृहीतमात्राग्राह्यं,

तत्त्वज्ञानगूढं च तत्त्वमवगम्यं सूत्रमप्रतारयति—निर्वितर्काया इति । स्पष्टम्,

‘स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपगूढेवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का’, अतः स्मृतिपरिशुद्धौ सत्या-  
ज्ञेयते तत्त्वज्ञानान्तेन भवति, अतोऽर्थमात्रस्य निर्भासो यत्रत्यर्थमात्रनिर्भासाऽपि त-  
स्मिन्सत्यायां सा सम्पत्तिः सा निर्विकल्पिका, पदानि क्रमतो व्याचष्टे—या शब्दंति । शब्द-

रक्ता प्रज्ञा स्वमिव प्रज्ञारूप ग्रहणात्मक त्यक्त्वा पदार्थमात्रस्वरूपा ग्राह्य-  
स्वरूपापन्नेव भवति सा निर्वितर्का समापत्तिः, तथा च व्याख्याता(२), त-  
स्या एकबुद्ध्युपक्रमो ह्यर्थात्माऽणुप्रचयविशेषात्मा(२) गवादिर्घटादिर्वा लोकः,

भास्वती ।

श्रुतानुमानज्ञाने शब्दमूढेत्यहाये ततो विकल्पानुविद्धे शब्दहीनत्वाद् विकल्पादिस्मृति  
शुद्धा भवति, यदा नार्थज्ञानकारे तत्त्वस्मृतिरूपतिष्ठते तदा केवलप्राप्तोपरक्ता = ग्राह्यनि-  
र्भाणा भवति, प्रागमत्र ध्वन्यविषयो न तु भूतानि, स्थूलग्रहणस्यापि वितर्कानुगतत्वात्,  
न्य प्रज्ञाम्प ग्रहणात्मक त्यक्त्वाद्वाह जानामात्त्यात्मस्मृतिर्हीनो विषयमात्रावगाही-  
त्यर्थः, तथा च व्याख्यान = सूत्रपातनिकायामस्माभिरित्यर्थः, तस्या इति । तस्या  
तत्त्ववैशारदी ।

श्रुतादिज्ञानस्मृतिपरिशुद्धिश्च हेतुमती, अनुमानशब्दश्च कर्मसाधनोऽनुमेयवाचक, स्वमि-  
प्रेताप्रकारो भिन्नक्रम, त्यक्त्वेतिपदानन्तर द्रष्टव्य, विषयविप्रतिपत्ति निराकरोति—  
“तस्या एक” इति । एका बुद्धिसुपक्रमेण = आरभत इत्येकबुद्ध्युपक्रम, तदनेन परमाणवो-  
नानाऽऽमानो न निर्वितर्कविषया इत्युक्तं भवति,

योगस्येऽपि तेषा परमसूक्ष्माणा नानाभूताना महत्त्वेकार्थमपेक्षितैकत्वनिर्भासप्रत्ययविषय-  
न्यायोगाद् यान्मु तर्हि परमार्थमत्यु परमाणुषु ग्राह्यत प्रतिभास्यधर्म स्थूल्यमित्यत-  
आ—“अथात्मा” इति । न स्थूलमनुभवयिद्धमपति बाधक शक्यापह्नवमिति भावः, तत्र  
पातशरत्स्थम् ।

मानयो, वाजमंतदिति । योगजज्ञानेन फलार्थं गृहीत्वांपापाद्ये च, अस्मिन्नपे दृष्टान्त-  
वार्तिकम् ।

यपतान श्रुतानुमानरूपाज्ञाने या विकल्पाख्या स्मृति चिन्ता मवितर्ककालेऽप्यनुवर्तते  
तदपगमे मतीत्याद्यपदार्थ, शब्दमूढेत्यहाये ततो विकल्पानुविद्धे शब्दहीनत्वाद् विकल्पादिस्मृति  
शुद्धा भवति, यदा नार्थज्ञानकारे तत्त्वस्मृतिरूपतिष्ठते तदा केवलप्राप्तोपरक्ता = ग्राह्यनि-  
र्भाणा भवति, प्रागमत्र ध्वन्यविषयो न तु भूतानि, स्थूलग्रहणस्यापि वितर्कानुगतत्वात्,  
न्य प्रज्ञाम्प ग्रहणात्मक त्यक्त्वाद्वाह जानामात्त्यात्मस्मृतिर्हीनो विषयमात्रावगाही-  
त्यर्थः, तथा च व्याख्यान = सूत्रपातनिकायामस्माभिरित्यर्थः, तस्या इति । तस्या  
तत्त्ववैशारदी ।

यपतान श्रुतानुमानरूपाज्ञाने या विकल्पाख्या स्मृति चिन्ता मवितर्ककालेऽप्यनुवर्तते  
तदपगमे मतीत्याद्यपदार्थ, शब्दमूढेत्यहाये ततो विकल्पानुविद्धे शब्दहीनत्वाद् विकल्पादिस्मृति  
शुद्धा भवति, यदा नार्थज्ञानकारे तत्त्वस्मृतिरूपतिष्ठते तदा केवलप्राप्तोपरक्ता = ग्राह्यनि-  
र्भाणा भवति, प्रागमत्र ध्वन्यविषयो न तु भूतानि, स्थूलग्रहणस्यापि वितर्कानुगतत्वात्,  
न्य प्रज्ञाम्प ग्रहणात्मक त्यक्त्वाद्वाह जानामात्त्यात्मस्मृतिर्हीनो विषयमात्रावगाही-  
त्यर्थः, तथा च व्याख्यान = सूत्रपातनिकायामस्माभिरित्यर्थः, तस्या इति । तस्या  
तत्त्ववैशारदी ।

यपतान श्रुतानुमानरूपाज्ञाने या विकल्पाख्या स्मृति चिन्ता मवितर्ककालेऽप्यनुवर्तते  
तदपगमे मतीत्याद्यपदार्थ, शब्दमूढेत्यहाये ततो विकल्पानुविद्धे शब्दहीनत्वाद् विकल्पादिस्मृति  
शुद्धा भवति, यदा नार्थज्ञानकारे तत्त्वस्मृतिरूपतिष्ठते तदा केवलप्राप्तोपरक्ता = ग्राह्यनि-  
र्भाणा भवति, प्रागमत्र ध्वन्यविषयो न तु भूतानि, स्थूलग्रहणस्यापि वितर्कानुगतत्वात्,  
न्य प्रज्ञाम्प ग्रहणात्मक त्यक्त्वाद्वाह जानामात्त्यात्मस्मृतिर्हीनो विषयमात्रावगाही-  
त्यर्थः, तथा च व्याख्यान = सूत्रपातनिकायामस्माभिरित्यर्थः, तस्या इति । तस्या  
तत्त्ववैशारदी ।

(१) आरभत इति । एवाचापरि राय तेषात्तत्त्वाद् भिन्न-रूपमपने नरेव कथाचर ।

(२) एवाचापरि राय तेषात्तत्त्वाद् भिन्न-रूपमपने नरेव कथाचर ।

स च सस्थानविशेषो भूतसूक्ष्माणां साधारणो धर्म आत्मभूत फलेन

मावती ।

= निर्विकार्या, विषय एकबुद्ध्युपक्रम = एकबुद्ध्यारम्भक, न नानापरमाणुरूप, स च्येय विषय किन्त्वेकोऽयमित्यात्मक इत्यर्थ, अर्थात्मा = ब्राह्मवस्तुरूपो न तु विज्ञानमात्र, अणुप्रचयविशेषात्मा = अणूना शब्दादितन्मात्राणामणुशब्दाद्विज्ञानानामिति यावद् य, प्रचयविशेष = स्थूलपरिणामरूपमहागविशेषः स एवात्मा स्वरूप यस्य तादृशो गवा- दिर्घटादिर्वां लोकश्चेतनाचेतनलौकिकविषय इत्यर्थ, स चेति । स च घटादिरूपः परमाणु- तत्त्ववैशारदी ।

ये पश्यन्ति ह्यणुकादिक्रमेण गोघटादय उपजायन्त इति, तान् प्रत्याह—“अणुप्रचय” इति । अणूना प्रचय = स्थूलरूप परिणाम, स च विशिष्यतेऽन्यस्मात् परिणामान्नरान्, स एवा- त्मा = स्वरूप यस्य स तथोक्त गत्रादिर्भोगायतन, घटादिविषय, तच्चैतदुभयमपि लोस्यत- इति लोक, नन्वेव सूक्ष्मभूतेभ्यो भिन्नोऽभिन्नो वा स्याद्, भिन्नश्चेत् कथन्तद्राश्रय, कथञ्च तद्राकार, न हि घट. पटादन्यस्तदाश्रयो वा, अभिन्नश्चेत्तद्देव सूक्ष्मोऽसाधारणश्च स्यादत- आह—“स च” इति । अयमभिप्राय — नैकान्तत परमाणुभ्यो भिन्नो घटादिभिन्नो वा पातजलरहस्यम् ।

साह-न हीति—

स्मृत्यादि-वितर्कान्त व्याख्येय सूत्रं, समापत्ति समाधिर्यस्या ज्ञेयमात्रं भासते न ज्ञान- हेतुशब्दमद्वैतत्वश्रुतत्वानुमेयत्वानि तेषा ज्ञानानि तत्र स्मृतयश्च परिशुद्धा त्यक्ता न। भासन्त- इति समापत्तिन्निवृत्तिरिति कथयत इत्याह—गेत्यादि-समापत्तिरित्यन्तेन भाष्येण, समा- धिसुक्त्वा तस्या समापेयविषयमाह—तस्या इत्यादि—अवयवीत्यन्तेन, अवयव्यवयवेणु पर- माण्वादिषु भूतमू-मेणु सख्याऽऽदिवद् व्यासज्य वर्त्तते न त्यययारग्य कश्चित् स्वतन्त्र मद्रा- दे तादान्यस्योकागदून एव जन्माहिपङ्गोत्मा, तेनावयविना तादृशेन धर्मिणोऽकाहरणादि- क्रिया स्युगिति, स्वमतमुत्त्वा पुन्यात् पुत्रोत्पत्तिरिति यौद्धम निराह—यस्येत्यादि—कि- म्यादित्यन्तेन, सम्यग्मिथ्याप्रियोभांगाभावयोरिव नित्य सापेक्षत्वात् सम्यग्धीग्यपश्चैत्य- मिप्राय, स्वमतमुपसहरति—तस्मादिति भाष्यार्थ, तत्रैव बुद्धिभ्रम स्यादिति शङ्कते-य- म्ब्यति । धियामौन्मर्गिकं प्रामाण्यमितिन्यायेनाह—असतीति । न्यायिकमतमुत्था- पयति—तत्र य इयि । परमाणुद्वययोगाद् द्वयणुकमुपपद्यते द्वयणुकत्रयेण त्रयेणुगेव क्रमेण भू- म्यादिप्रदानो जायते, तान् प्रत्याह—अणुप्रचय इति । भोगायतन = शरीर, विषयो या नामा- वात्तिकम् ।

इत्यादिरूपोऽयववावयविनोरभेत्प्रत्ययो न स्यादित्याशङ्कामपाकरोति-अणुप्रचयविशेषात्माति । अणुप्रचय प्रचयारयमयोगनिमित्तको यो विशेष परिणामरूपस्तन्स्वरूप इत्यर्थ, तथा च सामान्यविशेषयोर्भेदाभेदाङ्गीकाराद् अभेत्प्रत्ययोऽप्युपपन्न एवेति भाव, न च भेदाभेदयोः प्र- रोप इति वाच्यम् ? भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वाद् अभेत्स्याविभागरूपत्वात्ति, अथ चापि- भरणे न लक्षणान्यत्वं लक्षणभेदादेऽप्यभेत्प्रत्ययान किं तत्रागोप्यभावरूपस्वरूप- मन्तरेणियेव एव दुःखतत्त्वयोरित्येति, एतन्मयं परिणाममुद्रे विज्ञाय प्रतिपादयिष्यति भाष्यरूपे ननु यदययो स्वात्नस्वार्थे तस्यैकावयवताय नाथापन्याऽनुपलब्धिप्रसङ्ग, किं च तद्विने नित्यत्वं सर्वत्र कार्यकारिणाप्रसङ्ग, अनित्यत्वाऽमदृत्पात्त शयद्राज्ञायपि साधारणतयाऽद्वैतत्वात् साधारणरोति-स चेति । स च स्मृत्योऽययो स्वसाधारणा भूत- गुणाना साधारण प्रत्यक परिचयान्तेति ननु द्वित्वात्पिद्वयस्यैव, एकावयवयवशा- नेऽद्वैतत्वं स्वप्रसङ्ग, अत एवावयवतांऽयवयवान्तरऽयवयवस्थानानन्तरदि, ।

व्यक्तेनानुमित स्वव्यञ्जकाङ्गनः (१) प्रादुर्भवति, धर्मान्तरोदये च तिरोभवति,

भास्वती ।

संस्थानविशेषो भूतसूक्ष्माणां = तन्मात्राणां साधारणो धर्मः = प्रत्येकं तन्मात्राणां धर्म-  
न्तत्र साधारण एवैभूत, एव कारणेभ्यस्तन्मात्रेभ्यस्तस्य कार्यस्य विशेषस्य कथञ्चिद्  
तत्त्ववैशारदी ।

भिन्नत्वे गवाश्ववद् धर्मधर्मिभावानुपपत्ते, अभिन्नत्वे धर्मिरूपवत्तदनुपपत्ते, तस्मात्क-  
थञ्चिद् भिन्नं कथञ्चिद् भिन्नश्चाभ्येयस्तथा च सर्वमुपपद्यते, "भूतसूक्ष्माणाम्" इति पृथ्या  
कथञ्चिद् भेद सूचयति, "आत्मभूत" इति चाभेदम्, फलेन व्यक्तेन = तदनुभवलक्षणेन तद्व्यव-  
हारलक्षणेन च व्यक्तेन विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमापित कारणभेदेन च कारणाकारतोपपन्नेत्याह-  
"स्वव्यञ्जकाङ्गनः" इति । न किं तदात्मभूतो धर्मो नित्यो ? नेत्याह- "धर्मान्तर" इति । धर्मा-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

चेतनं न किमवयवी अवयवान्तरविशिष्टं स्वारम्भकावयवविशिष्टो वा ? आद्येभ्योऽप्येवमित्यन-  
वय्या, द्वितीये त्वात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयो वा, तृतीये चक्रक, किञ्च व्यासज्यवृत्तित्वे चाश्रय-  
प्रत्यक्षमन्तरण बहुत्वादिवत्तदग्रहं समाप्यवृत्तित्वं एकैकावयवे घटादिव्यवहारो जाता-  
दिव, किञ्चायं घट एतद्वारम्भकावयवनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी घटत्वाद्घटान्तरवद्, न च प्रत्य-  
क्षविरोधं शुक्तिरजतादिवदुपपत्ते, न चको घट इतिप्रत्ययविरोधं, प्रहकरकादिवत्तदुपपत्ते, अ-  
वाक्तिकम् ।

अवयवविभागविशेष एव चावयविनाशक, न च विशेषो जातिरूप फलबलात् कल्प्यत इति  
भाव, तथाऽऽत्मभूतं सर्वं भूतसूक्ष्मेऽनुगतं नातं शशादौ शृङ्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्गं, तत्र  
प्रमाणमाह— फलेन व्यक्तेनानुमित इति । अभिव्यक्तिरक्षणकार्यानुमित, असदभिव्यक्तौ  
सर्वत्र स्यादभिव्यक्तिप्रसङ्गात्, ननु तर्हि सर्वद्वैवाभिव्यक्तिः कुतो न भवति तत्राह—स्वव्यञ्ज-  
वति । स्वाभिव्यक्तिरनुयन्तवारणं तद्व्याञ्जनमभिव्यञ्जनं कारणं यस्य तथाभूतं सन्नाविर्भवति  
पक्षेमानावस्थां प्राप्नोति न सर्वदा तथा प्रान्तरोदयकाले च सुद्वारपातादिना तिरोभवति =  
अनीतावस्थां प्राप्नोति, न एवावयवानां धर्मोऽवयवीत्युच्यत इत्यर्थं, अतो नोक्तशृङ्गाश्वकाश,  
वार्थनित्यत्वोऽप्यभिव्यक्तस्य च कार्यस्य स्वकार्यकारित्वादिति भावः, न्यादतद्—अभिव्यक्तिरपि  
नित्याऽनित्या वा, आद्ये सर्वद्वैवाभिव्यक्तिप्रसङ्गं, अन्तेऽवयव्यादेरवानित्यत्वमभिव्य-  
क्तिप्रसङ्गं व्यर्थमभिव्यक्तिरत्यनमिति, उच्यते—अतीतानागतावस्थावत्स्वरूपमनित्यत्व-  
घटानावस्थितयोः चाप्यत एव आद्यन्तयोः कार्यस्यात्यन्तास्त्वप्रतिपेधाय ध्वगादिप्रतियोगि-  
त्वार्थं प्रतिपात्तं, अतीतानागतावस्थयोर्द्वैवप्रागभावस्थलाभिपेक्षमात्र एवास्माकं विशेषान्,  
अभिव्यक्तिरूपेण च न व्यथा घटोऽनागतो घटोऽतीत इतिव्यवहारवद् घटो वर्तमान इति  
व्यवहारस्यापि घटमात्रेणार्थभवात् घटस्यावस्थात्रयमाधारण्येनातीतावस्थाऽपि वर्तमान-  
व्यवहारप्रवृत्तौ, न चैवमभिव्यक्तेरव्यवस्थाप्रयकल्पना भवत्येति वाच्यम् ? हीजाहु-  
रादिव प्रासाणिरव्यनादोपत्त्वरथ स्वारयसूत्रेणोक्तत्वात्, किं च नत एवाभिव्यक्तिरित्येव  
नवार्थदानि नो नियमः, अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यन्तरारवीकारेण तस्या जगत्या एवात्वादेऽपि  
न इति, वायाणामनागतावस्थेवाभिव्यक्तेरप्यनागतावस्था, नैव चाभिव्यक्त्युत्पत्तौ नित्या-  
गिहा, अतः सागुत्पत्तिरक्षण्यम्, यथा परस्परान्तरव्यक्तिरभावे चानाव स्वरूपेऽप्यने  
त एवाभिव्यक्तेरिति नैव न्यस्येत्यस्माभिरप्युपगन्तव्यम्, घटादेरतीतानागतावस्थे  
तानि नैव तेषांतीतानागतावस्थे इति, अथैवमभिव्यक्तिरपि घटस्वरूपेऽनैव इति चेन्न-  
स्याप्यत्रावस्थानि अभिव्यक्तेरप्रसङ्गोक्तत्वादिति दिङ्, यत् वक्ष्येत् प्रागभाव-

स एव धर्मोऽवयवीत्युच्यते, योऽसावेकश्च महोश्वाणीयोश्च स्पर्शवाँश्च क्रि-  
याधर्मकश्चानित्यश्च, तेनावयविना व्यवहारा क्रियन्ते, यस्य पुनरवस्तुक'

मास्त्वतो ।

भेद, आत्मभूत. = तन्मात्रधर्मशब्दादेरनुगत शब्दादिमानेन न चान्यधर्मवानेन कारणा-  
दभेद, फलेन व्यक्तेनानुमित = व्यक्त फल द्रव्याणां ज्ञानं तद्व्यवहारश्च तेनानुमित,  
अणुप्रचयोऽप्यणुभ्योऽभिन्नोऽय घट इति स व्यक्तो घटव्यवहारोऽनुमापयतीत्यर्थ, किञ्च म-  
स्वव्यञ्जकाज्ञन = स्वव्यञ्जनहेतुना निमित्तेनाभिन्नव्यक्त, एवम्भूत मस्यानविशेष प्रादु-  
र्भवति तिरोभवति च, धर्मान्तगोच्ये = अनेन निमित्तेन मस्यानस्यान्यथाभावो भवति  
स एव तिरोभावो नाभाव, स एव मस्यानविशेषरूपो धर्मोऽवयवीत्युच्यते, अतो योऽसा-  
वेक = एतत्त्वबुद्धिनिष्ठ, महान् = बृहन् वा, अर्गायान् = क्षुद्रो वा, स्पर्शवान् = इन्द्रिय-  
ग्राह्य शब्दादिधर्माश्च इति यावत्, क्रियाधर्मक = जलधारणादिक्रियाधर्मक, अनित्य =  
आगमापायो च सोऽवयवीति व्यवहितेने, अनेकेन्द्रियग्राह्यत्व व्यवहार्यत्वम्, अत्र वैनाशि-  
कानामयुक्तता दर्शयति—यस्यति । यस्य नये स स्थूलविकाररूप प्रचयविशेष, अस्तुक =  
तत्त्ववैशारदी ।

न्तरस्य = कपालादेरुदय इत्यर्थ, तस्यावयविन परमाणुभ्यो व्यावृत्त रूपमादर्शयति—"स-  
एव" इति । परमाणुमाध्याया क्रियाया अन्या क्रिया मूढकादिधारणलक्षणा तद्वर्त्मक-  
इति, न केवलमनुभववदपि तु व्यवहारतोऽपि तन्निबन्धनत्वाल्लोक्याया इत्याह—"तेन"  
इति । स्यादतद्—अस्ति बाधकऽनुभयोऽवयविन व्यवस्थापयेद्, अस्ति च बाधक यत्सत्  
तत्सर्वमनयय यथा विज्ञान, सच्च गोपयति इति स्वभावरहेतु, मन्त्र हि प्रिद्धुर्म्मसमर्गारहि-  
तत्वेन व्याप्त, तद्विरुद्धं प्रिद्धुर्म्मसमर्गा सावय उपलभ्यमानो व्यायकविरुद्धोपलब्ध्या  
मत्त्वमपि निरर्त्तयति, अस्ति चायप्रतिनि तद्दशयातद्देशत्वावृतत्वानावृतत्वरकारक्त-  
त्यचलाचलप्राप्त्यक्षणां प्रिद्धुर्म्मसमर्गं उच्यते गह "यस्य पुन" इति । ययमभिप्राय

तान् जलरहभ्यम् ।

स्मत्पदे च तादात्म्याद् भवाभेदाभ्या मय समक्षस्य, धर्मोऽवयवीति । ज्ञातित्वग्यास्यादिति  
भाष्यार्थ, स्वव्यवस्था यपरमाणव तद्गुणस्तत्तादात्म्यापन्नाऽपि नित्य, उदयव्ययशालित्वात्  
प्रत्यय परमाणुमाध्याया समथा अपि त्रिपण्डितान् समथा इत्याह तेनेति । चोद श-  
ङ्कत-स्यादतत्तित्त सदापलम्भनियमादभेद ज्ञानानुमयादतिरिक्तो नार्थगतथा च ज्ञान मत्वेन  
व्याह सावयवत्वेन वशातो मत्त्व व्यावतमान सावयवत्वमपि व्यावतयति, प्रष्टागो सावयवत्व-  
मेवास्तुदमित्वाऽप्युच्यते— अस्ति चावयवीति । सर्वजनानानुभवादाय दूषयति—यस्य  
वाचिकम् ।

स यथा—अस्तित्यामन् कल्पयन्ति, तस्यत्—अभावकल्पनापक्षया भावकल्पने लाप्याद्,  
मवान् इत्युच्चाद् अन्यान्पदत्वाच्च, अपि सावयव स्वता विशेष भावत्वापत्ति, प्रतिप्रागि-  
रुत्तिप्रदत्त प्रतिप्राग्यमनाकात् नास्ति, ताभावस्याप्रतिप्रागपत्त्या सर्वत्र सर्वान्पत्तिप्रसङ्ग  
पतति इदमन्वै विज्ञानाद्यातिरिक्ततथा अनुभूत ताभ्या प्रत्ययतादतत्प्रयति र्थायति  
योऽस्ति । अत्रापि प्रतिप्रागपत्ति यथासत्प्रयवज्ञानाभ्या प्रेम्स्याणि, यद्यपि अत्रैव अत्रैव  
नास्ति स इति सावयव स एवात्रागायान्त्युक्त, सायव परमसू-मन्सासापत्ति, यथा-  
द्वैविध्यात् । एता दृगातित्यत्रावगायान्त्युक्तोऽप्यतिरिक्तोऽप्यतीति प्रतिप्रागपत्ति-तनापयप्रि-  
नेति । अत्रापि प्रतिप्रागपत्ति नास्तीत्ययथा एव विदित्तत्वात्प्रतिप्रागपत्ति एति प्रेना-  
दित्यमन्वै इति यस्य पुनिति । यस्य म् स प्रचयतिमित्वा विशेषोऽप्ययथायात्तु-

स प्रचयविशेषः सूक्ष्मं च कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्य तस्यावयव्यभा-

मास्वती ।

शून्यमूलको धर्मस्कन्धमात्र, तस्य प्रचयस्य सूक्ष्मं वास्तवं कारण = भूतादिकार्याणां तन्मा-  
त्रादिरूप कारणम्, अविकल्पस्य = विकल्पहीनस्य समाधेर्निर्वृतकर्तृनिर्विचारयोः रित्यर्थः,  
अत्र तु सूक्ष्मविषया निर्विचाराग विवक्षिता, अनुपलभ्यम् = साक्षात्कारायोग्यम्, तस्य नये  
प्रायेण सर्वं मिथ्याज्ञानमित्येतद्व्यापत्, कथमवयवविनामभावात्, तत् समाधिज ज्ञानमतद्रूप-  
प्रतिष्ठमनवयविन्धवयविप्रतिष्ठम्, अतो मिथ्याज्ञानं भवेद्, एव प्रायेण सर्वमेव मिथ्याज्ञान-  
त्वम् प्राप्नुयान्, तदा चेत्येव सर्वमिदम् मिथ्यात्वे प्राप्ते भवतीत्यस्यैव दर्शनं किं स्यात् ?  
विषयाभावाद् ज्ञानाभाव एव नस्यैव दर्शनमिति भवत्येव स्यादित्यर्थः, यद् यदुपलभ्यते  
तत्तदवयवित्वेनात्रातम् = ममायुक्तम्, अतो नास्ति भवत्यस्मत्तोऽनवयवी विषयो यो निर्वि-  
तक्राया विषय म्यान्, तस्मादस्ति निर्वितक्राया विषयोऽवयविरूपि वस्तु यत् मत्प्राप्तज्ञानस्य  
विषय इति, नन्यपदार्थोऽत्र विषयो वाग्विषयन्तथा ज्ञानविषयश्चेद् यथाऽर्थस्तदा  
नदवाप्त्य ज्ञानज्ञ मत्प्राप्त्यते, द्विविध मत्प्राप्त्यम्—व्यावहारिकविषय व्यवहारमत्प्राप्त्यम्, मोक्ष-

तत्त्ववैशारदी ।

अनुभवमिदं मत्त्वं हेतु क्रियते यत्किञ्च पाण्डुपादुको ह्यङ्गिकोऽपि प्रतिपद्यते, अन्यद्वाऽनु-  
भवमिदं वा, तत्रान्यदमिदं तद्वदेहेतु, अनुभवमिदं तु घटादीना मत्त्वमर्थक्रियाकारित्वरूप-  
न स्थूलादभ्यन्त, योऽय हेतु स्थूलत्वमपाकुर्वन्नात्मानमेव व्याहन्ति, ननु न स्थूलत्वमेव  
मत्त्वम् अपि त्वयतां व्यावृत्ति, अर्थोल्यव्यावृत्तिश्च मर्थोल्यं, व्यावृत्त्यर्थेभेदाच्च व्यावृत्तयो-  
भिद्यन्ते, अत मर्थोल्याभावाऽपि न मत्त्वव्यावृत्तिरन्वत्वाद्, भवतु वा व्यावृत्तिभेदादवसा-  
यविषयभेदो यत्पूर्वकारत्ववसायास्तन्म्यानुभवम्याविकल्पस्य प्रमाणस्य को विषय इति  
निरूपयतु भवान् ? एपरमाणवो हि निरन्तरोत्पादा अगृहीतपरममुक्षमतत्त्वा इति चेद् ?  
एतन्त गन्तपरमपरमाणुभिरन्तरिता न निरन्तरा, तस्मादन्तरालाग्रह एकत्रवनप्रत्यय-  
वत्परमाणवालयन मद्य विवत्पो मिथ्येति, तत्प्रभवा विकल्पा न पारम्पर्येणापि म्नुप्र-  
तिपद्वा इति वुत्तदयमित्य मत्प्रम्यानप्रयवत्वयाधक्त्वम् ? तस्मादविकल्पस्य प्रत्यक्ष-  
स्य प्रामाण्यमिच्छता तदनुभूयमानमर्थोल्यस्यैव मत्त्वमविकल्पावतेयमकामयताऽभ्युपगम्य,  
तथा च तदाधमान मत्त्वमात्मानमेवापत्राधेत, परमसूत्रा परमाणवो विजातीयपरमाण्व-  
न्तरिता अनुभवविषया इति व्याहृतमङ्गीकरणम् तदिदमुक्त-परय पुनरवन्ताः स प्रचय-  
विशेषो निर्विकल्पस्य विषय इति, मन्तु तर्हि सूत्रसा परमाणवा निर्विकल्पविषया इत्यन-  
याह—“सूत्रम च कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्य” इति । तस्यावयव्यभावाद हेतो ‘अतद्-

पातः परस्परम् ।

पुनरिति । स्थूलात् = माययात्, आत्मान = मत्त्वम्, अपोहवादमाशुद्धे-नन्विति । व्यावृत्ति-  
रभाव मप्रतियागिप्रवात् स्थूलप्रतियागितयाऽऽपतति स्थूल्याभावो ज्ञाने, मत्त्वमङ्गीकृत्य-  
तस्य कारण निर्विकल्प ज्ञान विषयाभावेन दूषयति-भन्त्विति । अत्रमायविषयेति । ज्ञानस्य  
प्रतिपत्त्या त्ववच्छेषाऽऽप्रापणा रूपपरमागत्र इत्युक्ते दोष्यमाना रूपरमादिपरमाणवन्तर-  
न्तरिता एव ते व । निरन्तरा इति भेदात्तन्निर्वितक्राया मत्त्वमप्येत्याह—तस्मादिति । अय = कार-  
णाऽऽप्रापितपरमस्य अधीने च तादस्मन्तरित्वामिदं हेतुमवयवविषयमिदं मिथ्याह—एतद्वपि ।

कारिका ।

मत्त्वम् सूत्रसा परमाणव्य कारण न प्रत्यक्षगोचर तस्य मत्त्वप्रयव्यभावात् प्रायेण सर्व-  
मत्त्वम मायानिमित्त्वादात्, यतोऽनुपलभ्यप्रतिष्ठेन मिथ्याज्ञानमिति, तदा च सर्वमेव मिथ्या-



वादतद्रूपप्रतिष्ठ मिथ्याज्ञानमिति प्रायेण सर्वमेव प्राप्त मिथ्याज्ञानमिति, तदा च सम्यग् ज्ञानमपि किं स्याद्विषयाभावाद्, यद् यदुपलभ्यते तत्तदवयवित्त्वेनाघ्रात, तस्मादस्त्यवयवी यो महत्त्वादिव्यवहारापन्न समापत्तेर्निर्वितर्काया विषयो भवति ॥ ४३ ॥

भास्वती ।

विषयञ्च परमार्थसत्यमिति, तद्द्वयञ्चापि-आपेक्षिकानापेक्षिकभेदेन द्विधा-काञ्चिद्व्यवस्थामपेक्ष्य यज्ज्ञानमुत्पद्यते तदवस्थाऽपक्ष तज्ज्ञान तद्भाषणञ्चापेक्षिक सत्यम्, उक्तञ्च-

“अतिदूरात् पयोद्वददूराद्भ्रममद्घात ।

लक्ष्यतेऽद्वि मदा भिन्न सामीप्याच्छर्करामय ” ॥ इति,

अल्पाधिकदूरावस्थानमपेक्ष्य पर्वतज्ञान तज्ज्ञानभाषणञ्च सत्यमेव, कण्ठोत्कर्षमपेक्ष्य ज्ञानज्ञानमुत्पद्यसत्यज्ञानम्, तत्रापि तत्त्वाना ज्ञान चरमसत्यज्ञानम्, समाप्तौ कण्ठाना चामस्थैर्यं स्वच्छता च तत् एकाग्रभूमिकममाधिजा प्रजा चरमोत्कर्षमस्पृष्टा, एव सपित्तैर्निर्वितर्कममाप्तौ तदालम्बनविषयस्य चरमा स्थूलविषया सत्यप्रज्ञा, सपित्तैर्निर्वितर्कसमाप्तौ च सूक्ष्मविषया सत्यप्रज्ञा, सा च योगिभिर्कृतम्भरत्यभिधीयते, तत्र तत्त्वविषयापेक्षिकसत्यानि परमार्थस्योपायभूतानीत्यतस्तानि परमार्थसत्यमुच्यते, परमार्थसत्येषु यदुपेयभूतं स कूटस्थो द्रष्टा पुरुषस्तस्मात् तद्विषयकमनापेक्षिक नित्यवस्तुविषयक ज्ञान कूटस्थसत्यज्ञानम्, तेन च कौटस्थ्याधिगम कैवल्य वा भातीति, नित्यवस्तुविषयकसत्यमनापेक्षिक, तत्रापि द्विधा-परिणामिनित्यवस्तुविषयक त्रेगुण्यम्, तथाऽपरिणामिनित्यवस्तुविषयक कूटस्थवस्तुविषयकञ्चेति ॥ ४३ ॥

तत्त्वबेशारदी ।

रूपप्रतिष्ठ मिथ्याज्ञानम् इति लक्षणेन सर्वमेव प्राप्तं मिथ्याज्ञान = यन् स्थोल्यालम्बनयद्य तदधिष्ठानमत्तयालम्बनमित्यर्थ, नन्वेतावताऽपि न ज्ञानमात्मनि मिथ्या भवति तस्याप्यवित्त्वेनाप्रशारादित्यत आह-“प्रायेण” इति । ननु क्रमेतावताऽपीत्यत आह-“तदा च” इति । सत्त्वादिज्ञानं घनमिथ्या तदा सत्त्वादिहेतुरुक्तमवयवित्त्वादिज्ञानमपि मिथ्यैव, तस्यापि हि निर्विकल्पागाचरस्थूलमेवावसेयतया विषय, स च नास्तीति तात्पर्याथै, विषयाभावे एव कुत इत्यत आह-“यद् यद्” इति । विरोधश्च परिणामविषयभेदाभेदेन चोक्तोत्पत्त्यनुसारेणाद्वैतव्य इति सत्यं समाप्तम् ॥ ४३ ॥

पात लखस्यम्

सत्त्वादिज्ञान = निर्विकल्पक, तदात्मज्ञान प्रमा स्यादित्यत्राह-प्रायेणेति । सूत्रार्थमुपास्यतरति-तत्त्वानिति । अगमपरिगम्य न निश्चिन्ति गुणा इत्याह-परिणामविषयवेति ॥ ४३ ॥

वात्तिकम् ।

ज्ञानस्यै सम्यग् ज्ञानमपि किं स्यात् न स्यादत्र विषयाभावेन अपि, ज्ञानस्य सद्रिपयात्त्वादिहेतुत्वेन, तत्र हेतु-व्यवस्थिति । नन्ववयवज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानस्य स्यादिति चरम-म-हेतुत्वेन अवयवज्ञानस्य अवयवज्ञानस्यात्, अप्रत्याप्ययोगेषु लिङ्ग चाप्यत्र । तथा चरमज्ञानस्य अवयवज्ञान प्रत्यगात्मत्वात्किञ्चिन्मित्याशय, ज्ञानज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानस्य स्यादिति सत्त्वित्त्वेन यत्त्व सर्वे ज्ञान प्रमा ज्ञानत्वात्नित्यनुमातर्यभावात्तिति, स्वयिद्वान्त-मुपलभ्यते-तत्त्वमिति । सचित्तया स्यादिति चरमज्ञानस्यापि नित्याशयन निर्वाच-कता इत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥४४॥

तत्र भूतसूक्ष्मेष्वभिष्यक्तधर्मकेषु देशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषु  
या ममापत्तिस्सा सविचारेत्युच्यते, तत्राप्येकबुद्धिनिर्ग्राह्यमेवोदितध-

मास्वनी ।

सूक्ष्मविषये सविचारनिर्विचारे व्याचष्टे—तत्रेति । तत्र भूतसूक्ष्मेष्वभिष्यक्तधर्मकेषु =  
साक्षाद् गृहमाणेषु न चागमानुमानविषयेषु, देशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषु देश उपर्यध-  
यादि, तादृजदेश्यास नीलपीतादिभ्ये गृहीत्वा तत्कारण तन्मात्र तत्रोपलभ्यतेऽतो-  
देशानुभवावच्छिन्न, न हि परमाणो म्फुटा देशव्यासिप्रतीतिस्तस्मात् तज्ज्ञानेऽम्फुटा,  
उपर्य पाञ्चानुभवमम्प्रयुक्तेति विवेच्यम्, काल = वर्त्तमानादि, त्रिकालानुभवेषु  
तत्त्वैवारदी ।

“एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता”, अभिव्यक्तो घटादिधर्मो-  
येने तथोक्ता, घटादिधर्मोपगृहीता इति यावत्, देश = उपर्यध पाञ्चादि, कालो = व-  
र्त्तमान निमित्तम् = पार्थिवस्य परमाणोर्गन्धतन्मात्रप्रधानेभ्य पञ्चतन्मात्रेभ्य उत्पत्ति,  
एवमाप्यस्य परमाणोर्गन्धतन्मात्रवर्जितेभ्यो रगतन्मात्रप्रधानेभ्यश्चतुर्भ्य, एव तैजसस्य पर-  
माणोर्गन्धतन्मात्ररहितेभ्यो स्पतन्मात्रप्रधानेभ्यस्त्रिभ्यः, एव वायवीयस्य परमा-  
णोर्गन्धादितन्मात्ररहितेभ्यो र्पर्यप्रधानाभ्या र्पर्यप्रधानाभ्याम्, एव नाभसस्य  
शब्दतन्मात्रादेवेकस्मात्, तद्विद निमित्त भूतसूक्ष्माणाम्, एतेषा देशकालनिमित्तानामनु-  
भवनेनावच्छिन्नेषु, नाननुभूतविशेषणा बुद्धिविशेष्य उपजायत इत्यर्थ, ननु सवितर्कया  
या विचारस्य सविचाराया इत्यत आह—“तत्रापि” इति । पार्थिवो हि परमाणु पञ्चत-  
पातशब्दस्यम् ।

एतयैव्यादि—व्याख्याताऽन्त सूत्र ये = परमाणुभिर्निमित्ते, उपादान गुण, गन्ध पृथिव्या-  
द्वेति म्गुनिमाश्रित्याह—पार्थिवस्य परमाणो, पृथिवीरूप परिणामा यस्य पञ्चदशधत्वेन म्गु-  
ला पृथिवी, तथा च मोक्षधर्मैवावय—

सूक्ष्मनाज्यापिते ज्ञेयं भूम्यादेरत्तगेत्तरमिति,

एषानोपचय उपादेयत्वत्ता, एवमाप्यत्येति । देशादिप्रतीतो विमानमिन्द्राद्यु-  
ह—नाननुभूतेति । मारुष्यमाह—तत्रापीति । एकबुद्धिनिर्ग्राह्यत्व सारस्यमित्यर्थ, गन्ध-  
वास्तिकम् ।

तत्र सूक्ष्मविषये सूत्रद्वयेन ममापत्तेर्द्विधा विभाग कृत्वा सूक्ष्मविषयेऽपि तस्या द्वैदि-  
भ्यमतिरिञ्चति —

“एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता”, एतया सवितर्कनिर्वितर्क-  
रपया स्थूलरूपयवयवमापत्त्या सूक्ष्मविषयाऽपि सविचारनिर्विचाररपा ममापत्तिद्वयी व्या-  
ख्याता, अर्थोपरागानुपरागत्वात्तयैत्यर्थ, वितर्कविचारेत्यादिसूत्रे सूक्ष्मविषयकाभोगो विचार-  
इत्युक्त त एवात्र सविचारनिर्विचाररपणोच्यत इति स्मर्त्तव्यम्, कार्यानुपरागानुपराग-  
तुम् । ममापत्ति त्रिधा विभजते—तत्र भूतसूक्ष्मेऽपि । अत्र भूतसूक्ष्म इन्द्रियाणामनुभवलक्ष-  
शात्तान्यत एव सूक्ष्मविषयत्वेनारया ममापत्ते भाष्ये व्याख्येयत्वात्, भूतेन्द्रियाणा यन्सूक्ष्म-  
वारण तन्मात्रादिप्रवृत्तिपर्यन्त “सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यन्तान्” नित्यागामिसूत्रात् तेषु  
एवमापत्तिसंदिग्धेषु तथा देशकालनिमित्तेष्विदितयाऽनुभूयमानेषु वा ममापत्ति सा  
सविचाररपण इत्यर्थ, एत एत उपर्यध पाञ्चादि, कालो वर्त्तमानादि, निमित्त परिणाम-  
प्रधाने एतेषा त्रिणेषु इति एवमेवाभाष्येऽप्येवमिति तन्मात्राणिरसोऽवयवी ममापत्ते  
विषये इत्याह—उपादेयतेति । उचितो दत्तमान, उपतिष्ठत—आरभ्य नति, सविचारा व्याख्याता

मविशिष्ट भूतसूक्ष्ममालम्बनीभूत समाधिप्रजायामुपतिष्ठते, या पुनः सर्वथा सर्वतः शान्तोदिताव्यपदेशधर्मानवच्छिन्नेषु सर्वधर्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्विचारेत्युच्यते, एवस्वरूप हि तद् भूतसूक्ष्म-

मास्तती ।

वर्तमानमात्रानुभवावच्छिन्न सविचार, निमित्तानुभवावच्छिन्न = निमित्तमुद्घाटकं कारण-  
तद् यथा—रूपतन्मात्रज्ञानस्य निमित्तं तेजोभूतमाक्षात्कारपूर्वकं तेज कारणानुमन्त्रि-  
त्सो सविचारं ध्यानमेतन्निमित्तमापेक्ष, एवं देशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषु सूक्ष्मवि-  
षयेषु शब्दसहाया या समापत्तिर्जायते सा सविचारा, तत्रेति । तत्रापि निर्विकल्पकता  
सविचारोऽप्येकबुद्धिनिर्वाण्यम् = एकमिदमनुभूयमान रूपतन्मात्रमित्यादिरूपम्, उदित  
धर्मविशिष्टम् = अतीतानागताना धर्मांगामनवगाहीत्यर्थ, भूतसूक्ष्म = प्राय तन्मात्र-  
मस्मिताऽऽदयो ग्रहणतत्त्वान्यर्पात्यर्थ, आलम्बनीभूत समाधिप्रजायामुपतिष्ठते, येति ।  
या पुन सर्वथा = सम्प्रगनवच्छिन्ना, सर्वत इत्यादिभिस्त्रिभिर्दलैः सर्वथा शब्दो व्याख्यान,  
सर्वत इति । देशानुभवानवच्छिन्नत्व शान्तोदिताव्यपदेशधर्मानवच्छिन्नेष्विति त्रिष्यस्य  
कालानुभवानवच्छिन्नत्व सर्वधर्मानुपातिषु, सर्वधर्मात्मकेष्विति निमित्तानुभवावच्छि-  
न्नत्वम्, एवविधावच्छेदरहिता शब्दादिविकल्पहीना प्रज्ञासमापन्नता निर्विचारा समापत्ति-  
रिति, समापत्तिद्वयमुदाहरणेन त्रिवृत्ति—एवमिति । सविचाराया उदाहरणम्, विचाराणुग-

तत्त्ववैशारदी ।

न्मात्रप्रचयात्मकबुद्धिनिर्वाण्य, एवमाप्यादयोऽपि चतुस्त्रियेकतन्मात्रात्मान एकबुद्धिनिर्वाण्य-  
पेदितव्या, उदितो = वर्तमानो धर्मस्तेन विशिष्टम्, एतावता चात्र सङ्केतस्युत्थागमा-  
नुमानानवच्छिन्नाणाम् सुप्ति, न हि प्रत्यक्षेण सूक्ष्मे हृदयमाने परमाणव प्रकाशन्तेऽपि  
त्यागमानुमानान्याम्, तस्मादुपपन्नमस्या सङ्कीर्णत्वमिति, निर्विचारासाह = “या पुन-  
रिति । सर्वथा = सर्वंग नीलपीतादिप्रकाशण, सर्वत इति । सार्वत्रिकिकल्पमिति, सर्व = देश  
यात्निमित्तानुभवैरित्यर्थ, तदनेन स्वरूपेण कालानवच्छेद परमाणूनामिति दर्शितम्,  
नापि तदशरत्परमद्वारेणव्याह—“शान्त” इति । शान्ता = अतीता, उदिता = वर्तमाना,  
अवप्रदेशया = अविष्यन्तो धमास्तरनवच्छिन्नेष्विति, कतमेन सम्प्रयेन धमानुपतन्ति  
परमाणव इत्यत्र आह—“सर्वधर्मात्मकपु” इति । अनवच्छिन्ना धमे परमाणव किमस्यप्रज्ञा-  
एव तमित्यत्र आह—सर्वधर्मानुपातिष्विति । कथञ्चिद् भेद इत्यत्रिभेदो धमाणा परमाणुभ्य-  
इत्यर्थः, तस्मात् पुनरपि समापत्तिगतद्विषयत्यत्र आह—“एवस्वरूप हि” इति ।

पान तत्रैस्म्यन ।

तन्मात्रप्रचयेण यत्कारणवशेनैतत्त्व परमतमायायान्यथा एतत्तन्मात्रस्य पार्थि-  
क्येन दृश्यमानेनैवैविति विगेष, एवमतीतानुमानानागताना, भाषयान्तरमात्र  
एवमिति । एतत्त्वेन परिणामेन सर्वधर्मानुपातिष्विति तन्मात्रमित्येव चतुष्टय-  
वार्तिदम्न ।

मेतेनैव स्वरूपेणालम्बनीभूतमेव समाधिप्रज्ञास्वरूपमुपरञ्जयति, प्रज्ञा च स्वरूपशून्येचार्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते, तत्र महावस्तुविषया सवितर्का निर्वितर्का च, सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचारा च, एवमुभयोरेतयैव(१) निर्वितर्कया विकल्पहानिव्याख्यातेति ॥ ४४ ॥

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

मास्वनी ।

तस्मादिना याश्चान्तेन भूतसूक्ष्ममेवंस्वरूपम्, एतेनैव स्वरूपेण = देशाद्यनुभवमपेक्ष्येत्यर्थः, आलम्बनोभूतम्, एव नवितर्कवच्छब्दमहाय प्रज्ञेयविषय समाधिप्रज्ञामुपरञ्जयति सविचारायामिति शेष निर्विचारस्वरूप विदुषोनि—प्रज्ञेति । समाधिप्रज्ञा यदा शब्दव्यवहारजविकल्पशून्या स्वरूपशून्येचार्थमात्रनिर्भागा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते, तत्रेति । विद्वन्नत्र महावस्तुविषया = स्थूलभूतन्द्रियविषया सूक्ष्मविषया = तन्मात्रादिविषया, एवमुभयोर्निर्वितर्कनिर्विचारायोस्तथा निर्वितर्कया विकल्पहानि = शब्दार्थज्ञानविकल्पशून्यता व्याख्याता ॥ ४४ ॥

त्रिं सूक्ष्मविषयत्वमित्याह—सूक्ष्मविषयत्वमलिङ्गपर्यवसानम् = अलिङ्गे प्रधाने सूक्ष्मत्ववैशारदी ।

यन्मुत्तरशारिणी नानस्ये प्रवर्तते इत्यर्थः,

त्रिषयमभिशयायास्या स्वरूपमाह—“प्रज्ञा च” इति । सूक्ष्मलक्ष्य स्वरूपभेदोपयोगि-  
त्रिषयमाह—“तत्र” इति । उपग्रहरति—“एवम्” इति । उभयो = आत्मनश्च निर्विचारा-  
याश्चति ॥ ४४ ॥

विभूतसूक्ष्म एव धाराविषया समापत्ति समाप्यते ? न-किन्तु—“सूक्ष्मविषयत्व चा-  
पातशरद्वयम् ।

उद्देशे इति । जान्युत्तरण समाधते यन्मुत्तरेति ॥ ४५ ॥

निर्विचाराया समापत्तेरपानत्रिषयपश्यवसानमाह—“सूक्ष्मविषयत्व चालिङ्गपर्यवसान  
वाचितम् ।

निश्चयिभागमा—तत्रति । महत् स्थूल एवलेखितिरिति यावत्, तन्नेन्द्रियाणा भूतपरमा-  
णना च सध . भूतपरमाणना च सूक्ष्मस्य प्रपञ्चो ववतु न शक्यते, आगामिसूत्रे पार्थिव-  
स्याणां पार्थिवत्वात् सूक्ष्म इत्यादिना तन्मात्रादीनामेव सूक्ष्मत्वस्य दत्तमाणात्, सूक्ष्मत्वं-  
च तत्रानन्वयारणत्व, तत्रच जलादिचतुष्टयव्यावृत्त्यर्थे दहिरित्थिप्राप्तगुणराहित्येन विष्णु-  
णायम्, यन्मुत्तरेण-अप्रकृतिमिदन्तात् भूतान्युत्तरभूतेशाशरवारणान्नस न तु प्रवृत्तम्,  
तात्पर्यं तदातरप्रकृतित्वमेव सूक्ष्मत्वमिति, ननु शब्दार्थज्ञानविकल्पमङ्गीकृतमेव वा-  
न्येतेत्यत्र पानिर्वितर्क ? तत्राह—एवमुभयोरेतयैव निर्वितर्कया विकल्पहानिव्याख्यातेति,  
एवमपि स विवक्षितानिरपि—यद्यपि विकल्पराहित्यसूक्ष्मयो सविचारनिर्विचाराद्योक्त-  
यव एवमपि या निर्वितर्कया यद्यपि विकल्पराहित्यसूक्ष्मया व्याख्यातप्रत्येत्यर्थे पूर्वमिति-

पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्र, सूक्ष्मो विषय, आग्नेयस्य रसतन्मात्र, तेज-  
सस्य रूपतन्मात्र, वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रम्, आकाशस्य शब्दतन्मात्र-  
मिति, तेषामहङ्कारः, अस्यापि लिङ्गमात्र सूक्ष्मो विषय, लिङ्गमात्रस्या-  
प्यलिङ्ग सूक्ष्मो विषय, न चालिङ्गात्पर सूक्ष्ममस्ति, नन्वस्मिन् पुरुष-  
सूक्ष्म इति १ सत्यम्—यथा लिङ्गात्परमलिङ्गस्य सौक्ष्म्यं, न चैव पुरुषस्य,

मात्वती ।

विषयत्वं पर्यवसितं तदवधिद्विप्रतमित्यर्थं, व्याचष्टे—पार्थिवस्येति । लिङ्गमात्र महत्तत्त्व-  
मस्मात्तन्मात्रबोधस्वरूपं न स्वकारणयो पुनःप्रकृत्योर्लिङ्गमात्रम्, न कस्य चिन्मकार-  
णस्य लिङ्गमित्यलिङ्गम्, तत्र महत् उपादानकारणं तत्तन्मन् सूक्ष्मतमं दृश्यम्, अपि न  
लिङ्गस्य महत् पुरुषोऽपि सूक्ष्मं कारणमिति न सूक्ष्मं कारणमिति, सत्यं किन्तु नोपादान-  
तत्त्ववैशारदी ।

लिङ्गपर्यवसानम्, पार्थिवस्य परमाणो सम्प्रतिप्रती या गन्धतन्मात्रता या समापते  
सूक्ष्मा विषय, सूक्ष्मत्वापि योज्यम्. लिङ्गमात्र = महत्तत्त्व, तद्वि लय गच्छति प्रज्ञान-  
इति, अलिङ्ग = प्रज्ञान, तद्वि न क्व चिह्नं गच्छतीत्यर्थं, अलिङ्गपर्यवसानमत्रमाह—  
“न चालिङ्गात्परम् इति । चोदयति—“ननु” इति । पुरुषोऽपि सूक्ष्मो नालिङ्गमौत्यर्थं,  
परिहरति—“नन्वपि” इति । उपादानतया सौक्ष्म्यम् अलिङ्ग एव नान्योत्यर्थं, तत्र पुरुषा-  
वितिमिन्नन्मान्मदद्वारादे पुरुषोऽपि कारणमलिङ्गम् इति, कुत एतदलक्षणमलिङ्गस्य  
पातजलरस्यम् ।

मि ति, अलिङ्ग न कुर्यात् लीयत इत्यलिङ्ग प्रकृति तद्व्यापिहेया समापतिरित्याह—पार्थिव-  
स्य नालिङ्गादि- अलिङ्गसूक्ष्मो विषय इत्यन्तेन भाष्येण, पुरुषस्य तत्र सूक्ष्मत्वेऽपि नोपादानत्वेन  
समापतिरिति, तत्र न प्रतीतिं भोगापर्यायत्वात्वेति भाष्यार्थं, सम्यग्निप्रत्युपादानतयेत्युपादेय  
परमाणुर्गतिः, प्रज्ञाने प्रतीत्यो घटयन्त कार्यमत्रेति, ननु पुरुषोऽपि प्रज्ञानमस्त्वलिङ्गत्वादि-  
वास्त्वितम् ।

किन्तु लिङ्गस्थान्वयिकारणं पुरुषो न भवति हेतुस्तु भवतीति, अतः प्रधाने सौम्यं निरतिशयं व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

ता एव सर्वाजः समाधिः ॥ ४६ ॥

भास्वती ।

रूपेण सूक्ष्मं यत् स हेतुः = निमित्तकारणं लिङ्गमात्रस्य, तद्रूपेणैव सूक्ष्मतमं नोपादानरूपेण, अतः प्रधानं उपादानस्य निरतिशयं सौम्यम् ॥ ४५ ॥

ता इति । बहिर्वन्तुर्ब्रोजा = बहिर्वन्तुः = धर्मरूपेण पृथग् जायमानं वस्तु, तदेव ब्रोज-  
तत्त्ववैशाखी ।

सौम्यमित्याशयवान् पृच्छति—किन्त्विति । उत्तरमाह—“लिङ्गस्य” इति । सत्यं-  
कारणं, न तूपादानम्, यथा हि प्रधानं महाद्विभावेन परिणमते न तथा पुरुषस्तद्हेतु-  
रपीत्यर्थः, उपमहरति—“अतः प्रधानं पृथं सौम्यं निरतिशयं व्याख्यातम्” इति ॥ ४५ ॥

चनसृष्ट्यामपि समापत्तीनां प्राग्निपयाणां सम्प्रजातत्वमाह—“ता एव सर्वाजः समाधिः”  
पातञ्जलस्यम् ।

त्यागदृष्ट्याह—सन्त्यमिति । प्रधानस्य परिणामिनित्यत्वेऽपि पुनः कृद्ग्रन्थिनित्यत्वात्सहस्रत्वा-  
च्च नोपादानतन्त्र्यर्थः ॥ ४६ ॥

एतत्तत्राभ्यास इत्यत्रोक्ता पुरपत्रिपयिण्यभ्यस्यमानैव सम्प्रजाततेति स्मारयन्नाह—सम्प्र-  
वाचित्कम् ।

त्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिशयैः इत्याशङ्क्य परिहरति—किं नु लिङ्गत्वेति । हेतुस्तु भवति  
किन्तु लिङ्गस्थान्वयिकारणमुपादानकारणं पुरुषो न भवतीति व्युत्क्रमेणान्वयः, तत्र  
परमात्मनोऽधिष्ठानत्वेन निमित्तकारणत्वम्—

“मयाऽऽज्यक्षेण प्रकृतिः सृयते सचराचरम्”

इति गीतावचनात्—

“प्रधानं पुंसो रजसो र्यते क्षोभं प्रवर्त्तते ।

नित्ययोग्योऽपिनोश्च जगदादौ महात्मनो ॥

तत्क्षोभयत्वाद् ब्रह्माण्डसृष्टौ हेतुर्निरञ्जन ।

अहेतुरिति सर्वात्मा जायते परमेश्वरः” ॥

इत्यादि सवल्गमृतिषु तथा निर्णयाच्च, यन्—इत्यवस्थ्याधिष्ठानत्वरूपमुपादानत्व “यतो वा  
इमानि भूतानि जायन्ते” इत्याद्युक्तश्रुतिस्मृत्योर्गायत आकाशस्य दायुपादानवत्, तदप्यत्र  
धर्माननिमित्तकारणतामध्य एव प्रसङ्ग्येन पुरपाणां विवागित्वाभ्रनिरामायेति पुरपार्थं प्रसूने  
प्रसूत्यभ्युपगमेन च जीवपुरपाणामपि मरदाद्यपिलसृष्टिहेतुत्वं संयोगमात्रेण, नोपादानत्वेन,  
तथा शोक्तम्—

“बुद्ध्यादयो विभोपान्ता अव्यक्तादीश्वरेच्छया ।

पुरपाधिष्ठितारैव जज्ञिर्मुनिपुङ्गवाः ॥

सत्त्व रजरत्न इति प्रहृतेरभयान् गुणा ।

मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरपाटमतेन च” ॥

इत्यादिस्मृतिभिः, जायमानाधिष्ठानसंयोगगगम्, अनुमतिस्तु पूर्वकल्पोपकामकमादि-  
श्रुतिषु ॥ ४६ ॥

तदेव प्राग्निपयाणसमापत्तौ तद्रूपं सविपरमेशं विविदिश्विष्टमनस्तुतिभिरि-  
ष्ट्य, एतौ सत्त्वमापत्तौ च यं सविपरमेशो विष्टे सत्त्वमापत्तौ इत्येवमन्तर्गतं चेतनेवमा-  
पत्तौ तत्तु योगस्य सत्त्वमापत्तौ, एतौ प्राग्निपयाणसमापत्तौ सविपरमेशो विष्टे

ताश्चतन्व समापत्तयो बहिर्वस्तुनीजा इति समाधिरपि सर्वाज , नत्र स्थूलेऽथं सचित्तर्को निर्वितर्कं सूक्ष्मेऽथं सविचारो निर्विचार इति चतुर्विधोप-  
सख्यातः समाधिरिति ॥ ४६ ॥

भास्वतो ।

मालम्बनं यामा ता , सुगममन्यत् ॥ ४६ ॥

तत्त्वैशारदी ।

एवकारो भिन्नरूपं सर्वाज इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यं , ततश्चतन्व समापत्तयो प्रायविषयाः सर्वाजतया नियम्यन्ते , सर्वाजता त्वनियता प्रहीतृप्रहणगोचरायामपि समापत्तौ विकल्पा-  
विकल्पभेदेनानिपिद्धा व्यवतिष्ठते , तेन प्राप्ये चतन्व समापत्तयो प्रहीतृप्रहणयोश्च चतन्व-  
(१) इत्यष्टौ ते भवन्तीति , निगद्व्याख्यातं भाष्यम् ॥ ४६ ॥

पातयलरत्न्यन् ।

जातत्वमिति । “ता एव सर्वाज समाधिः सूत्रं , प्रपानान्त इति भाष्यार्थं , ग्रीहीतृनाहन्तीति चतुर्गे मुनिर्निर्दपतीति प्रत्येकं ग्रीहीतृवधातयोगो नियम्यते न त्वल्पेण निषिध्यते तद्गु-  
प्रायविषये निषिध्यन्ति न प्रहीतृप्रहणयो समापत्ते सर्वाजता निषिध्यत इत्याह-सर्वाजता  
न्विति । तेनाष्टौ सिद्धा भवन्तीति भाष्यदृश्यं प्रकटीकृतम् ॥ ४६ ॥

वार्तिकम् ।

भागो चोक्तः , चित्तव्यादिसूत्रेण पूर्वं सप्रजातस्यायान्तरविभाग एव कृत इत्याना यथोक्त-  
समापत्त्याग्यकार्यमुद्येन सर्वाजरिभाषापूर्वकं सप्रजातस्य सामान्यलक्षणमनेनेन प्रसङ्गेनाह-

निर्विचारवेशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य रजस्तमोभ्या-  
मनभिभूतः स्वच्छ स्थितिप्रवाहो वेशारद्यम्, यदा निर्विचारस्य समाधेवं-  
गारप्रमिद जायते तदा योगिनो भवत्यध्यात्मप्रसादः, भूतार्थविषयः  
कमानुसरोधो रज्जुप्रज्ञाऽऽलोक, तथा चोक्तः—

“प्रज्ञाप्रसादमारुह अज्ञान्य शोचतो जनान् ।

मास्वती ।

अशुद्ध्येति । अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य = अम्यर्थजाड्यरूपमावरणमलं तदपेतस्य,  
प्रकाशान्धभावस्य बुद्धिसत्त्वस्य रजस्तमोभ्या = राजस्तमयोस्त्वयोऽशुद्धि संवावरण-  
मच्छ = अनापि, स्थितिप्रवाह = एनाप्रभृमिजातत्वादित्यर्थ, वेशारद्यमित्यर्थ, तदेति

तत्त्ववेशारदी ।

चतसृषु समापत्तिषु ग्राह्यत्रिषयानु निर्विचाराया गोभनत्वमाह—“निर्विचारवेशारद्येऽध्या-  
त्मप्रसाद, वेशारद्यपर्यायमाह—“अशुद्धि” इति । रजस्तमयोस्त्वयोऽशुद्धि संवावरण-  
लक्षणो मग्नन्तस्मादपेतस्य, प्रकाशात्मन = प्रकाशान्धभावस्य बुद्धिसत्त्वस्य, अत एवानभि-  
भूत, न्यायान्त-ग्राह्यविषया चेत समापत्ति कथमात्मविषय प्रगाढ इत्यत आह—“भूता-  
र्थविषय इति । नात्मविषय किन्तु तदागार इत्यर्थं ब्रह्मानुसरोऽपी = युगपदित्यर्थ,  
पातलरहस्यम् ।

गोभनत्वमुपादेयत्वमित्याह निर्विचारदि-प्रसादान्त, यत्र विचारदो निर्मल इत्याह न  
त्रिभुमिति, अनन्त यत्रिपरणत्यं कार्यकारणता नास्तीत्यादादस्याह-निर्विचरिति । प्रसादो-  
वास निर्वचनपता न आत्मन्यव घटते, अस्मद्गोऽप्य पुरप इति श्रुते, उच्च-

वासिगता ।

समापत्त्यो दोषा युक्तिसाम्यादिति तापि न-प्रसादादर्शनाद्, आनन्दानुसंगतादि मताऽनु-  
गनयार्थिगन्तानिगि पत्तन्त्रपरिप्रेषादभावाद्, आनन्दा हि तदागाराऽभिज्ञता च चैतन्य-  
भावात्तदिति भावप्रयुता प्राञ्चसु न निर्विचरय द्वाशब्देन व्याख्या लक्षणाप्रज्ञान, नाप्य  
एतानोपेत घटन्त्यरिगतान्तरात्त्याग्य लक्षणाऽऽपत्ते अत एव तदागारान सप्रपातस्य  
तदित्यस्यत्व कथं वा विजिनिन्मात्रस्यविवृत्तस्य सप्रपातस्य तच्छून्यत्वमिति सिद्,  
तस्मात्प्रसादभेदेन एतन्न समापत्तय-ग्राह्यलक्षणयो स्थूलसूक्ष्मभेदेन सवित्तवांशाध्वत्स्य  
पश्यसा च ताप्येति, सप्रपातयोऽगत्याग्यात्तुजातसाग्यावास्तभेदेन पोऽनेति ॥ ४६ ॥

एतानु समापत्तिषु निर्विचाराय निवारय विचारः—

“निर्विचार-ग्राह्य-ध्यात्मप्रसादः”, सासान्वयो वेशारद्यमात्रे व्याप्ये—रज्जुऽनेति ।  
रजस्तमो-दिवरण पापारिणुति नरावरणलक्षणो मग्नन्तस्मात्पतन्तेति हेतुगर्भित्ते रज्जु,  
प्रवादात्तत् प्रवादात्प्रसादस्य तद्विरपसत्त्वस्य कारणपायादेव रजस्तमोभ्यान्नभिभूतो-  
जन्तत्त्वं “अगततोऽदिपंप्रतिदिशो गारा निगतिप्रवाह एवात्तापारा विन्य  
व्यारणमित्यर्थे “गाराऽर्था व्याचष्टे-येति । “गाराणि तुदो वर्तन्ते इत्याजान्त ताप्या,  
प्रसादात्ता विवृणोति ज्ञानमिति । यथाऽऽर्धविषयक प्रकाशतोऽपी एवापत्तयोऽर्था  
एवप्रसाद स प्रसादस्य गतोऽपत्तय, अत्रैव पत्तयिगोऽपत्तयति—तथा  
एति । एतन्ति गोभनत्वमिति सि श्रुतेऽपि तेषा तया एतन्तिगोभन-  
रज्जु रजस्तमो जगत् गोभनो तदिति एतन्ति, एतन्ति एतन्ति हि एतन्ति एतन्ति  
एतन्ति एतन्ति एतन्ति एतन्ति एतन्ति एतन्ति एतन्ति एतन्ति एतन्ति एतन्ति एतन्ति



त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्” इति ॥ ४८ ॥

सा पुनः,—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

श्रुतम् = आगमविद्वानम्, तत्सामान्यविषयम्, न ह्यागमेन शक्यो वि-

मास्वती ।

नेपथ्येन प्रज्ञा त्रिधा प्रकल्पयन् माधयन्नुत्तम योग लभत इति ॥ ४८ ॥

श्रुतेति । विशेष = अनन्तवैचित्र्यात्मक, तस्मात्त्र शक्य इत्यत्रैरभिधानुमत शब्दे नामान्यविषया सूतीकृता, तस्माच्छब्दजन्यमागमविज्ञान नामान्यविषयकम् अनुमानमपि तादृज तत्र हेतुज्ञानाद् यदशस्य प्राप्तिस्तस्यैवावगतितस्तस्मान्न शक्या अनन्तविशेषान्तेनाद्यगन्तुम्, अन्तर्ह्येहेतुज्ञानम्यात्मभवत्वान्, प्रायेण चानुमानस्य तत्त्वैशारदी ।

तस्याभ्यास - पोत पुन्येनानुष्ठान, तस्मिन् रम = आदर तदनेन निद्रिव्यासनमुक्तम् ॥ ४८ ॥

न्यायिणः—आगमानुमानवृत्तितार्थविषयभावनाप्रकर्षलब्धजन्या निर्विचाराऽऽगमानुमानविषयमेव गोचरम्, न त्वन्यविषयानुभवजन्या मन्कार शक्तोऽन्यत्र ज्ञान जनयितुम्, अतिप्रज्ञा, तस्माद्विचारा च्छू नूतम्भराऽऽगमानुमानयोरपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह— “श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वाद्”, इति, बुद्धिसत्त्वं हि प्रकाशम्भवावं नराऽऽज्ञानस्यस्यपि, तस्मात्तद्वृत्त यत्र रज्जोद्ग्राह्यते तत्रैव गृह्णाति, यदा त्वभ्यास-धैर्याभ्यासपाण्डुरज्ज्वनमोमलमनवद्यगारद्यम् उद्गोतं तदाऽस्यातिपतितमस्तमान-मेयर्थात् प्रकाशानन्त्ये मति त्रिज्ञान यत्र गोचर इति भाव, च्याचष्टे— “श्रुतमागमविज्ञान-तत्त्वसाधनविषयम्”, इति, कस्माद्— “न ह्यागमेन शक्यो विशेषविषयोऽभिधानु” उत ?

पातश्लोकात् ।

धर्मायथनविधिमिद्रे, “प्रज्ञा कुर्वीत द्वापण” इति श्रुतिमाश्रित्याह—प्रकल्पयन् = दृढाकुर्वन् ४८

श्रुतानुमानत्युत्तरमृत्प्रयतारयितुं शक्यं—न्यायिति । आहृतिन्नु क्रियाऽत्वात्प्रागुद्गीत-विद्यपणा तुर्दिविधाय उपजायत इति सूत्रन्यायभ्या सामान्ये जातायेव शक्ति, अनुमान— तु सामान्यविषयमेवान्यथावतन्त्ये मियाप्रयिपात्रिह इति सामान्यविषयकस्तज्जसंस्कार-इत्युत्तराभ्यामनुमानेनोद्देशयोरपि न विशेषप्रययन्ति न योगिप्रत्यक्षमाहात्म्यं केनापि तावद् गृह्यते, “यत्र यमा सर्वानन्ता” इति श्रुतिमाश्रित्याह—बुद्धिसत्त्वं हीति ।

“रज्ज्वनमश्राभिभूय सत्त्वं भवति भावत” । इति—

भगवत्त एव सत्त्वं न्यायनतिव्रमणीयो विषयो नास्तीत्याह—अतिपतितेत्यादि—भावइत्य-न्तेन “ एव यथा दालं सुन्युनाऽन्यमुच्यते याऽभिरभवति” इति श्रुते पापकृतपरिच्छिद्रत्त्वयून्यत्वे-नानन्त्ये सर्वपाहवत्वं उक्त्यादेरित्यर्थ, शब्दानुमानयोरे विशेषो विषय इति युक्त्या स्याप-यति—न हीत्यादि—उपमहार इत्यन्तेन,

वार्तिकम् ।

• दिभिर्बुद्धिभिः अनेत्येवगवाले प्रज्ञा प्रकल्पयन् प्रकपेण विषयानराहित्येनोत्पादयन् तत्प्र-पात परदगायद्वाग घट्यमाणमुत्तमयोगं निराजं लभत इति श्लोकार्थ ॥ ४८ ॥

न ह्यागमानुमानयोरपि प्रमाणत्वात्ताभ्यामेव तदर्थतत्त्वं गृह्यतां कि।योगेनेत्यादौ नानिग-साधोत्तं सूत्रं प्रदर्शत तथोजयति—सा पुनरिति—

“श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वाद्”, सा तु मनाधिमनान्यजा प्रज्ञा-ज्ञानमानस्य एव सामान्यविषया = अतिरिक्तविषया विशेषार्थत्वाद् विशेषोऽर्थो-शब्दात् एव तत्र तद्वर्तित्यर्थ, समाधिप्रज्ञाया अवगमननान्यान्तिरिक्तविषय

शेषोऽभिधानु, कस्माद् न हि विशेषेण कृतसङ्केत शब्द इति, तथाऽनुमान-  
सामान्यविषयमेव, यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिर्यत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरि-  
त्युक्तम्. अनुमानेन च सामान्येनोपग्रहण, तस्मान्द्भुतानुमानविषयो न  
विशेष कश्चिद्वरतीति, न चास्य त्वन्मध्यदहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो-  
तोऽप्रत्यनेन ग्रहण, न चास्य दिशेऽपस्याप्रमाणिकस्याभावोऽस्तीति.

भास्वती ।

शब्दजन्यत्वाद्, एवमुमानेन सामान्यमात्रयोपग्रहण = सामान्यधर्माश्रयणुद्दि,  
न चेति । तथा लोकप्रत्ययेणापिसूक्ष्मव्य-हितविप्रकृष्टवस्तुना न ग्रहण दृश्यते, एवमप्रा-  
माणिकस्य धुननुमानतोऽप्रत्ययानीति निविधप्रमाणैःशालस्य विशेषस्य रूपस्य सूक्ष्मवि-  
तत्त्ववैशास्वी ।

यस्मान्नानन्त्याद् व्यभिचाराच्च न विशेषेण कृतसङ्केत शब्द, यस्मान्मध्य विशेषेण सह न  
वान्यवाचकसम्बन्ध प्रतीयते न च वाक्यार्थाऽपीदृशो विशेष सम्भवति, अनुमानेऽपि  
लिङ्गलिङ्गिभ्यश्चन्द्रणार्थानन्मनि गतिरूपैवेत्याह—“तथाऽनुमानम्” इति । यत्राप्राप्तिरि-  
त्यत्र यत्रत्रशब्दयो स्थानपरिवर्त्तनेन व्याप्यव्यापकभावो गमयितव्यः, (१)अतोऽनुमानेन  
सामान्येनोपग्रहण, उपग्रहति—“सस्माद्” इति । अस्तु तर्हि सम्बन्धग्रहणपक्ष लोके  
प्रत्यय न तत्र सामान्यविषयमित्यत आह—“न चास्य इति । मा भूत् सम्बन्धग्रहणार्थानं  
तोऽप्रत्ययमिन्द्रिगार्थानं नु स्यात्, न चेन्द्रियाणामस्मिन्नि योग्यतेत्यर्थः,

ननु यद्यमनुमानप्रत्यक्षगतोऽपि विशेषेणहि गतिरिति प्रमाणविरहात्प्रत्यय आह—  
“न = इति । न हि प्रमाण व्यापक कारण वा प्रमेयस्य येन तद्विद्युत्तौ निश्चेत, नो गल्ल

समाधिप्रज्ञानिग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा, तस्माच्छ्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वाद् इति ॥ ४६ ॥ समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृत सस्कारो नवो नवो जायते—

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

भास्वती ।

शेषप्रमेयस्याभावोऽस्तीति न शङ्कनीयं, यत् सूक्ष्मभूतगतो वा पुरुषगत = ग्रहीतृपुरुषगतः, करणगत इति यावत् स विशेष समाधिप्रज्ञानिग्राह्य, तस्मादित्युपमहरति ॥ ४९ ॥

समाधिप्रज्ञालाभे योगिनः प्रज्ञाजात सस्कारो जायते, स च सस्कारोऽन्यसंस्कार-तत्त्ववैशारदी ।

अत्रावतश्चन्द्रस्य परभागवत्तिहरिणमद्भाव प्रति न सन्दिहते प्रामाणिका इत्यर्थः, इति = तस्मात्, समाधिप्रज्ञानिग्राह्य इति । अत्र च विवादाव्यामिताः परमाणव आत्मानश्च प्रा-मिन्विशेषणालिन इत्यत्वे नति परस्पर व्यावर्त्तमानत्वाद्, ये द्वयत्वे नति परस्परं व्याव-र्त्तन्ते न प्रातिन्विशेषणालिनो यथा खण्डमुण्डादय इत्यनुमानेन, आगमेन च ऋतम्भराप्र-ज्ञापदशरण, यद्यपि विशेषो निरूप्यते तदतिरूपेण मशय स्याद्, न्यायप्राप्तत्वात्, तथा-ऽन्यद्विप्ररूपेण तत्त्वत्त्व कथञ्चिदोचरयत श्रुतानुमाने, न तु साक्षाच्चार्थमिव समुच्चयादिप्र-दानि लिङ्गन्यायोगितया, तस्मात् सिद्ध श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति ॥ ४९ ॥

स्यादतद्—भवतु परमार्थविषय सम्प्रजातो यथोक्तोपायाभ्याम्वाद्, अनादिना-पातञ्जलरहस्यम् ।

स्वप्नि सन्दिहानो यतो, बुद्धिमत्त्वस्य विषयोऽप्यात्मा, इन्द्रियाविषय सिद्ध इत्याह—समाधि-प्रज्ञानिग्राह्य इति । आत्मा शब्दकाम्य इत्युक्तसुप्तोत्कारणापि, विशेषिकस्य विशेषपदार्थमा-पायमानमाह—विवादेति । आगमेन = “मत्यस्य नत्य” “दरम्य चान्तिरपि तव” “सर्वमायत्य निघ्नि” इत्यादिना, अद्वैतप्रकर्षं गामान्यतो बोधयत विशेषतो न बोधयत इति, अद्वैतप्रकर्षो नाम सभावना, तदेवाह—वार्थमिति । देवदत्तश्च यन्तदुक्तं तावित्यत्र चो लिङ्गस्यैव शेष-यति ननु चागनि समुच्चयादिप्रदानि तथा समुच्चय इत्युक्ते, एव योगिप्रत्यक्षनेति भावः ॥४९॥

“पूर्व परमजानत्वाद्वाधित्वैव जायते ।

वार्त्तिकम् ।

न हि निर्विशेष गामान्यमस्तीतिन्यायेन सर्वत्रैव वस्तुनि विशेषनिश्चयेरिति भावः, अत एवात्मानस्य समाधिप्रज्ञाया एव न विशेष इत्युपमहरति—इति सनाथीति । स्वप्नस्य विशेष इति चित्तोचितप्रत्यक्षगोचरोऽपि न्यायिनि स्वप्न परित्रय्य सृत्तम् अगत इत्युपम, पुरुषगतो इति । एतेन पुरुषेऽपि विशेषाधिर्म नोक्तं, धर्मनिषयस्तु विशेषगुणद्वया-पि ननु वा स्वप्नोऽधिप्रतिविम्ब्या एवातीतानागतप्रतमाना सुजातानाध्यानादि-पुरुषादन्त्यास्य विशेषे इति बोध्यम्, स्यादेतद्—व्यवहृतादिषु सतिवर्षाद्यभावात्प्रत्यक्ष-प्रत्यक्षप्रत्यक्षसि सनात्, अथ योगजधर्मस्यापि नन्निषयत्वं कल्पयन्निति चेन्न—स्वप्नो-गामान्यतनुमान प्रत्यक्ष विषयस्य कारणत्वेनातीतादिप्रत्यक्ष-प्रदानभवाच्चेति, “योगोऽपि—अस्माकमन्त परणस्य विशुत्वेनातीतातीना स्वरूपत सत्त्वेन च मश त्वार्थ-सत्त्वित्वात्, योगजधर्मेण च व्यवहृतातीतादिगणप्रतिबन्धं तन् एव निश्चय इति तस्मात्साहचर्यात् “अन्यस्त्वन्व्यातिगयत्वं चोक्तं न शेष” इति सूत्रेऽस्मानि प्र-सिद्धेन, उपसंहारसुदेन सूत्राकार्यार्थमाह—तस्माच्छ्रुतेति । एतेन वागमन्वदनान्तिदत्-तस्मात् साक्षात्कार आत्मनो भवति निर्विशेषत्वेन चात्मनो न विशेषप्रहाधेनपि योगज-प्रत्यक्ष इति तस्मिन्नेगान्तिप्रलापोऽपनिदान्त एव, तस्मात्साहचर्येण समानतन्त्रविधान-स्य इति ननु जातिनि ॥ ४९ ॥

समाधिप्रज्ञाप्रभवः सस्कारो व्युत्थानसस्काराशय वाधने, (१) व्युत्थान  
संस्काराभिभवात् तत्प्रभवा प्रत्यया न भवन्ति, प्रत्ययनिरोधे समाधिप्रज्ञा-  
तिष्ठते, ततः समाधिप्रज्ञा, ततः प्रज्ञाकृता. सस्कारा इति नवो नव सस्का-  
राशयो जायते, ततः प्रज्ञा ततश्च सस्कारा इति, कथमसौ सस्कारा

मास्वती ।

प्रतिवन्धी = विशिष्टव्युत्थानसंस्कारप्रतिषेध, समाधीति । प्रज्ञाऽनुभवात् प्रज्ञासंस्कार-  
मनः प्रज्ञाप्रत्यय, प्रज्ञासंस्कारस्य विवर्धमानत्वेन विरोधसंस्कारस्य तज्जप्रत्ययस्य न क्षीय-  
तत्त्ववैशारदी ।

तु व्युत्थानसंस्कारेण निरुद्धनिवृत्तया प्रतिवन्धनीया समाधिप्रज्ञा सा, वात्साऽऽवर्तमान-  
वृत्तिप्रदीपपरमागुरिविति अट्टामनेतु सूत्रमवतारयति—“समाधिप्रज्ञा” इति । सूत्रं पठति-  
“तज्ज संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिवन्धी”, ‘तत्’ इति निर्विचारा समापत्ति परासृगति, ‘अन्य’  
इति व्युत्थानसाह, भूतार्थपक्षयान्ते हि धिया स्वभावः, तावदेवेयमनवस्थिता भ्राम्पतिः ।  
यात्र तच्च प्रतिवन्धने तत्प्रतिलम्भे तत्रान्वितपज्ञा मती संस्कारबुद्धि संस्कारचक्रमेणार्त्त  
मान्यनाडिमयेतत्त्वसंस्कारबुद्धिक्रम वाधत एवति, तथा च वाया अण्णाट्ट —

“निरूपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्यये ।

न वाधोऽनात्मित्येऽपि तुमेस्तत्पक्षयानत ” इति,

स्योदेतत्—समाधिप्रज्ञातोऽस्तु व्युत्थानजस्य संस्कारस्य निरोध, समाधिजस्तु संज्ञा  
पातपरहस्यन् ।

पस्य नान्यमेत्यागे न तत्रागेन जीतनम्—

इति नान्यमेत्यागे निमित्ता वाधत उत्याद—“तज्ज संज्ञागोऽन्यसंस्कारप्रतिवन्धी”ति  
संज्ञागोऽन्यसंस्कारप्रतिवन्धीत्यर्थ, वाधत एवेति । तत्र पूर्वापक्षो भाग्ये, विपण  
मन्तव्यत्वात् संज्ञागो, निमित्ताया अन्वितया वाध-निरूपद्रवेति । उपपत्त्या समनन्तर  
वात्तिकम् ।

निश्चयश्चित्त साधिकारं न करिष्यतीति ? न ते प्रजाकृताः सस्काराः कृते-

भास्वती ।

माणता विरुद्धत्वाद्, एगममन्यत्, सस्कारातिशय = प्रज्ञासस्कारबाहुल्यम्, प्रज्ञया हे-  
यना न्यातिन्ततो वराग्य, ततः कार्यावसानम्, चित्तचेष्टित ल्यातिपर्यवसानम् = विवक-  
तत्त्ववैगारदी ।

रातिशय ममाधिप्रज्ञाप्रमवहेतुरस्त्यविकल इति तदवस्थेव चित्तस्य साधिकारतेति, चोद-  
यति—“कथमयो” इति । परिहरति—“न ते” इति । चित्तस्य हि कार्यद्वयं शब्दाद्युपभोगो-  
विषयन्यातिश्चेति, तत्र हेतुकर्मांशयत्सहित शब्दाद्युपभोगे प्रवर्तते, प्रज्ञाप्रभवसस्कारोन्मूलि-  
तनिश्चिन्तृशक्यमांशयस्य तु चेतनोऽवमितप्रयाधिकारभावस्य विवेकख्यातिमात्रमवगिष्यते  
कार्यम्, तस्मात्समाधिंस्काराश्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतव, प्रत्युत तत्परिपन्निन इति,  
स्वकात्याद् = भोगलक्षणाद्, अवमादयन्ति = अममर्थं कुर्वन्तीत्यर्थ, कस्मात् ? ख्याति-  
पर्यवसानं हि चित्तचेष्टितम्, तावद्भि भोगाय चित्तं चेष्टते न यावद्विवेकख्यातिमनुभवति,  
पातञ्जलरहस्यन् ।

अप्यसहकारिप्रत्ययाधिपतिप्रत्ययालम्बनप्रत्यया त एव विपर्यया तेषामनादित्वेऽपि न वा-  
धो बृह प्रमाबुद्धेरित्यर्थे—समाधौ विद्यमाने कथं निरधिकारिता चित्तस्येत्याक्षिप्य ममाधत्ते-  
कप्रमयाकियादि-परिहरतीत्यन्तेन, भोगापवर्गो = पुमर्थन्तयोर्भोगे क्लेशकर्मांशय सहकारी,  
अपवर्गहेतावन्यथास्याती तु समाधिसस्कार सहकारी, चित्तस्य हीत्यादि-कुर्वन्तीत्यन्तेनोक्त-  
यत्नानुसरो वलिरिति न्यायेन, अवमितोऽधिकारभावो यस्य तस्यावगिष्यते कर्तव्यत-  
नात्तिकम् ।

नन्वङ्गान्, शेषं स्पष्टम्, अप्र भाव.—नकदा संप्रज्ञातो व्युत्थान सस्कारबाध, धुक्तिन्मृति-  
मिदम्य पुन पुनर्व्युत्थानस्यानुपपत्ते, उपदेशाद्यनुपपत्तेश्च, किं तु सप्रज्ञातपरम्पराजन्तं दृढत-  
रसंस्कारणव तद्वाध, अदृष्टैश्च प्राथमिकै मप्रज्ञातसस्कारैस्तस्य बाधार्थन्तनुनापरपरव कि-  
यत, तथा च सस्कारदाढ्यार्थं प्रज्ञासस्कारचक्रमपश्यत इति, एतेन प्रज्ञाया साक्षादेव व्युत्था-  
नसंस्कारदाधकत्वदाष्टाऽप्यस्ता, एकप्रज्ञयैव। सस्कारबाधे व्युत्थानानभवत्, प्रज्ञासस्कारे  
तु दृढत्वस्यवजात्ययमप्येन तस्यैव व्युत्थानसस्कारबाधकताऽवच्छेदकत्वकल्पनया व्युत्थाना-  
द्युपपत्तिरिति, व्युत्थानसस्कारेषु मध्ये वा विद्यारामस्कारस्थाय विशेषे—यत्सम्प्रज्ञाया जनि-  
नन्वसंस्कारणाविद्यासंस्कारो बाध्यते न तत्र प्रज्ञासस्कारचक्रापक्षेति, एतच्च धे प्रतिप्रम-  
हया सृ मा इत्यध्यागामिसुश्रुत्ये प्रकथीभवित्यति, इहमत्रावधेयम्—अस्मिन्मृते शेषमृते चा-  
पिप्येयान्तराहस्य योगफलत्वेवचनात् प्राह्यक्रमगोऽप्यतिक्रमेणाशुतरमाक्ष केवलानाना-  
नायो योगशोरसाधारण फलमिति, न हि भोगसस्कारस्य नि शेषतो दृढ प्रारब्धसमाप्ति फ-  
लायाल्लक्षणाभावात्, “योगागिद्वयकर्मचयोऽचिरादि” त्यादिवाक्ये सशेषप्रमाणाभा-  
वाच्च, “ज्ञानाग्निं स्वकर्मजो”त्यादिप्रद्वगत्या सक्रोध क्रियते, “तस्य तावदेव विरमि”  
“प्राग्निनात्रिपयश्चतुरे, उपजाद्यन्यथाऽनुररत्तेश्च, साह्येऽन्तमूत्रयोश्च नाल्लिमेव प्रार-  
ब्धभोगाऽऽश्रयतोना, नन्वदृष्टुक्प्रारब्धसमाप्ति नाथे तत्फलस्य कालप्रतिनिधनानुसन्निहिति  
“प्रज्ञासंस्कारावकाशप्रक्रमस्य कालप्रतिनियमात्, अन्यथा कर्मविषयान्तराश्रयान्तर-  
प्रतिनिधनसंस्कारावकाशपावनाशसंज्ञानुसन्ति, साद्योक्तनाशकनाशयकर्मणा तु स्यादस्मिन्निद-  
रन्तस्य परावृत्त्यमिति दिक्, नन्वेव प्रज्ञासस्कारातिशयसंज्ञाकारे ततोऽपि पुनर्नन्म भवि-  
ष्यति न चास्यप्रज्ञानयोगेन तस्य नाशो भवेदिति वाच्यम् ? असंप्रज्ञातानाशपरि प्राग्प्र-  
ज्ञासंस्कारान्तर क्षणनानना साक्षात्पुनरागमादित्याद्य न—अप्रमनादिति । नादिकार नाश-  
प्रकारम्, परिहरति—न त इति । ते प्रज्ञासस्काराश्चित्त तद्वर्षयन्म न कुर्वन्ति इत्यन्त-  
र्निश्चयः । न त इति वाच्यम्, तस्मात्संस्कारादित्यपि दोषम्, कर्तव्यत-

शक्त्यहेतुत्वाच्चित्तमधिकारविशिष्ट कुर्वन्ति, चित्त हि ते स्वकार्यादवसा-  
दयन्ति, स्यान्निपर्य्यवसानं हि चित्तत्रेष्टितमिति ॥ ५० ॥

किञ्चास्य भवति—

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्वीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

भान्ती ।

ख्याता जानाया न किञ्चित्तत्रेष्टितमवशिष्यते, विवेकस्तु सम्प्रज्ञातस्य जिरोमणि ॥ ५० ॥

किञ्चास्य भवति—तस्यापि निरोधे परेण वेगनेण सम्प्रज्ञातफलस्य विरहस्यापि  
निरोधे सर्वप्रत्ययनिरोधाद् निर्वीज समाधि = असम्प्रज्ञात कैवल्यभागीणे निर्वीजपमा-  
धिगन्त्ये इति सूत्रार्थे स नेति । स निर्वीजो न तु केपलं समाधिपञ्चाविरोधा = प्रजा-  
स्यप्रत्ययनिरोधेऽस्तु किन्तु प्रज्ञासुताता संस्कारगणामपि प्रतिरन्धी = क्षयस्तु भाति.  
अस्मादिति । निरोधेन संस्कार = परेणान्यरूपनिरोधप्रयत्नानुभासुत संस्कार समाधि-

तन्वीशरती ।

स न केवल समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानां संस्काराणामपि प्रतिबन्धी भवति, कस्माद् ? निरोधजं संस्कारः समाधिजान् संस्कारान् बाधते इति, निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारास्तित्वमनुमेयम् ,

मास्वती ।

जान् संस्कारान् = प्रज्ञासंस्कारान् बाधते निःप्रत्ययौक्यणात्, प्रत्ययजननमेव संस्कारस्य कार्यम्, प्रत्ययानुद्भवे संस्कारस्य क्षय प्रत्येतव्य, निरोधस्याप्यस्ति संस्कारो निरोधस्य विबर्द्धमानतादर्शनात् तदवगम्यते, ननु निरोधो न प्रत्ययोऽत कथं तस्य संस्कारप्रत्ययस्यैव संस्कारजनननियमादिति ? सत्यम्—तत्रापि प्रत्ययकृत एव संस्कार, प्राग् तत्त्ववैशारदी ।

परेण वरागयेण ज्ञानप्रसादमात्रलक्षणेन संस्कारोपजनद्वारा तस्यापि प्रज्ञाकृतस्य संस्कारस्य निरोधो, न केवल प्रज्ञाया इत्यपिशब्दार्थ, सर्वस्योत्पद्यमानस्य संस्कारप्रवाहस्य निरोधात् कारणाभावेन कार्यानुत्पादनात्, सोऽयं निर्बीजं समाधि, व्याचष्टे—“स” इति । स = निर्बीजं समाधि, समाधिप्रज्ञाविरोधिन् परस्माद्वैराग्याज्जायमान स्वकारणद्वारेण न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानामप्यस्यैव संस्काराणां परिपन्थी भवति, ननु वैराग्यजं विज्ञानमद्विज्ञानप्रज्ञाभावात् बाधता, संस्कार त्वविज्ञानरूपं कथं बाधते, दृष्टा हि जाप्रतोऽपि स्वप्नदृष्टाद्ये स्मृतिरित्याशयवान् पृच्छति—“कस्माद्” इति । उत्तरमाह—“निरोधजः” इति । निरुद्धयते प्रज्ञाऽनेनेति निरोध = पर वैराग्य, ततो जातो निरोधज संस्कार, संस्कारादेव शब्दकालनैरन्तर्यसंस्कारागसेवितपरवैराग्यजन्मनः प्रज्ञासंस्कारबाधो, न तु विज्ञानादित्यर्थ, स्यादेतद्—निरोधजसंस्कारवद्भावे किं प्रमाणं ? स हि प्रत्यक्षेण वाऽनुभूयेत, स्मृत्या वा कार्येणानुर्मायेत, न च सर्ववृत्तिनिराधे प्रत्यक्षमस्ति योगिनो, नापि स्मृतिः, तस्य वृत्तिमात्रनिरोधतया स्मृतिजमकत्वायम्भवादित्यत आह—“निरोधः” इति ।

पातञ्जलस्यम् ।

ध्यबाधकता, न पुन संस्कारयोः प्रतिबुद्धस्यापि स्वप्नसंस्कारदर्शनादित्यादादुक्ते—कस्मादिति । वैराग्यस्य नान्ति ह्यस्य प्रिया त्यजत्यग्निं प्रविशतीति तदेवात्र बाधदं, न तु ज्ञानमित्युक्तमाह—निरोधज इत्यादिना न तु विज्ञानादित्यन्वेन, प्रमाणाभाव द्विधा विकल्पानुमानमाशय कर्त्तिकम् ।

सुप्रत्ययस्यापिशब्दस्यार्थं भाष्यकारो व्याचष्टे—स न केवलमिति । स सामान्यनिर्वाणयोग न केवलं समाधिप्रज्ञाया विरोधी भावाभावरूपेण, अपि तु क्रमेण प्रज्ञाकृतसंस्काराणामपि प्रतिबन्धी—अत्यन्तमभिभावक इत्यर्थ, ननु यदि प्रज्ञाकृतसंस्काराणामपि जन्मप्रजाताबाधयस्तर्हि सर्वसंस्कारबाधे व्युत्थानं कदाऽपि कदापि न स्यादित्याशयेनाक्षिपति—कस्मादिति । परिहरति—निरोधज इति । न निरोधे वाक्षादेव प्रज्ञासंस्कारान् विलापयति किं तु निरोधपरपराजन्वो ह्येते संस्कार एव प्रज्ञासंस्कारान्दन्त विलापयतात्यर्थ, एतदत्रत्व च जातिविशेष इत्युक्तम्, ननु ज्ञानस्यैव संस्कारजननं दृष्टं निरोधजं न ज्ञानं संस्कारोपचिन्तावस्थाविशेषमात्रेणैव तदन्तस्य संस्कारजननं न हि प्रज्ञासंस्काराणां बाध—निरोधस्थितेति । निरोधस्थितेव प्रज्ञाकृतजनने च सुप्तादौ तत्र न सति स्य बाधप्रस भ्रमेण बालवृत्तिवदप्रज्ञेन निरोधादन्तव्यसंस्कारोऽनुमद संस्कारवृत्तिवृत्तिषण तत्रियामवासम्भवादित्यत्र, सम्प्रज्ञातस्य तु कालवृत्ति प्रज्ञासंस्काराणां बाधपक्षत इत्यतो न सम्प्रज्ञातस्य संस्कारोऽनुमतेति, ननु प्रज्ञासंस्कारजननं प्रज्ञातस्यैव बाधता निरोधसंस्काराणुं भूतं महत्त्वान्ते तात्पर्यं च तादृशस्यैव

व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सह कैवल्यभागीये सस्कारैश्चित्त स्व-  
स्याम्प्रकृतावस्थितायां प्रविलीयते, तस्मात्ते स्वकाराश्चित्तस्याधिकार  
विरोधिनो न स्थितिहेतवो, यस्मादवस्थिताधिकार सह कैवल्यभागीये.

भास्वती ।

निरोधान् प्रत्ययप्रवाहो विद्यते, ततस्तद्देहरूपस्य प्रत्ययस्य संस्कारो जायते, सप्रत्ययनि-  
रोधसंस्कारस्तथा निरोधसंस्कार एव निरोधसंस्कार, येन वेगव्यवहारेण प्रत्यय-  
प्रवाहसंस्कारस्य प्रायल्यान्निरोधसंस्कारस्य विवर्धमानता, सम्प्रजातसंस्कारनाथे निरोधसंस्कारेण  
परवैराग्येण शाश्वतः प्रत्ययप्रवाहभेदो म्यात् तत्रैव कैवल्यस्य प्रत्ययप्रवाहसंस्कारो यदाऽऽच्छि-  
न्नकालव्यापी तदा स निरोधसंस्कार इति वक्तव्यं यत् नु तस्य शाश्वत उपगम्यते ।  
तत्संस्कारस्यापि प्रणाग इति विचिन्त्यम् व्युत्थानम् । व्युत्थानस्य = विक्षेपस्य नि-  
रोधसंस्कारस्य समाधि सम्प्रजातसमाधि, तद्भवैः सह कैवल्यभागीयनिरोधनिरोधकृद्भिः  
परवैराग्येण संस्कारैश्चित्त स्वस्यावस्थिताया = निर्व्याया प्रकृतौ प्रविलीयते = पुनर-  
त्त्वतैशारदी ।

निरोधस्य निरोधस्य निरुद्धावस्था, तस्या कालक्रमो - मुहूर्त्तार्द्धयामयामाहोरात्रा-  
दिः तदनुभवेन, एतद्वत् भवति - वेगव्याप्यासंप्रकृपानुगोरी निरोधप्रकृतौ मुहूर्त्तार्द्ध-  
यामादिव्यापितयाऽनुभूयत योगिना, न च परवैराग्यक्षणा क्रमनियततया परस्परमसम्भ-  
न्तस्तत्कालव्यापितया मानिषय निरोधं कर्तुमागत इति तत्तद्देराग्यक्षणप्रचयजन्य रमा  
या संस्कारप्रचय षण्डित्य इति भावः, तन्च्छिद्यन्ता प्रजासंस्कारा, निरोधसंस्कारस्तु कुत  
समुच्छिद्यन्त, अनुच्छिद्यन्त वा सात्त्विकत्वमोक्षयत आह 'व्युत्थान' इति । व्युत्थानं च तस्य  
निरोधसमाधिश्च - सम्प्रजात, तत्प्रभवा संस्कारा कालभागाया = निरोधजा संस्कारा-  
दर्थैः, व्युत्थानप्रजासंस्काराश्चित्ते प्रलाना इति भवान् चित्त व्युत्थानप्रजासंस्कारवत्,  
निरोधसंस्कारस्तु प्रत्युचित्त एवास्त चित्ते, निरोधसंस्कार सत्य ए चित्तमनधिकारवत्,  
तस्यां चित्ते चित्त सात्त्विक, तद्वत्त्वमभासविरहापाता च तथा पुरुषार्थो, संस्कार-  
व्यवस्थान्तु न बुद्ध प्रतिपत्तय पुरुष इति नासौ पुरुषात्, त्रिदहण इतिलयाना न निरो-  
धसमाधितया सात्त्विक चित्तम्, अपि तु शत्रावित्तयत्याशयानाह यस्मादिति । शेष-  
भास्वती ।

समाधत् - निरोधस्य तानि । चित्तस्य संस्काराश्चित्तस्य भावः, तस्यां चित्तव्यति-  
एतद्वत्त्वमिति । परमि क्षिप्तप्रवर्तनं प्रकृतौ तानमित्याह - तस्यां चित्तव्यति, व्युत्थानस्य  
निरोधसमाधिश्च तत्प्रभव इति विद्यते, कैवल्यभागीयसाक्षात्कारस्य च, न तु प्रतिपत्तय  
वार्त्तकम् ।



संस्कारैश्चित्त विनिवर्तते, तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठोऽतः शुद्धमुक्त-  
इत्युच्यते ॥ ५६ ॥

इति पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे समाधिपादः प्रथमः ॥

भास्वनी ।

त्यानहीन लयं प्राप्नोति, तस्मादिति । अधिभारविरोधिन = चेट्यापरिपन्थिन, चेट्टि-  
तमेव चित्तस्य निग्रहिहेतु चित्तस्य नाशतत्रिनिवर्तनात् पुरुष स्वरूपप्रतिष्ठ शुद्धो गुणा-  
तीतो मुक्त = दुःखोपचारहीन इत्युच्यते इति ॥ ५६ ॥

पादोऽग्निमन् समाहितचित्तस्य योगमन्तन्नाशनयामान्यद्वोक्तम्, समाधिदशा च प्रव-  
न्वमुपपादितमिति ।

इति श्रापातञ्जलसांख्यप्रवचनभाष्यस्य टीकाया भास्वत्या प्रथम पादः ।

तत्त्वदीश्वरदी ।

सुगमम् ॥ ५६ ॥

(६) योगस्योद्देशनिर्देशो तदर्थं वृत्तिलक्षणम् ।

योगोपायान्मन्त्रभेदा पादोऽग्निमन्नुपवर्णिता ॥

इति श्रावाचरपनिमिश्रविरचिताया पातञ्जलभाष्यव्याख्याया तत्त्वदीश्वरघा-  
प्रथमः समाधिपादः समाप्तः ॥

पातञ्जलस्यार्थः ।

इद्विद्याध्यान्याख्यानियथं निरप्रिकारमेव चित्त निवर्तते न साधिकारम्,

“नाशुक्त क्षायते परमं धारणमोदिततरपि ।

अचक्ष्यमेव भाष्यं त्वं एतं परमं शुभाशुभम्”-

इति स्मृतं, ज्ञानानिर्वृत्तनाशवानाशयस्याप्रक्षय भोग इत्याह-प्रिदोति । पातञ्जलस्य-  
व्याह-योगेति । उक्तदशो नगरना धारणमथ योगानुशासन, निर्दूषणो योगश्चित्तवृत्तिनिरोध,  
वार्तिकम् ।

उक्तानिस्मिन्निवृत्त मति पुरुषो मुक्त इत्युच्यते तत्र हेतुगर्भविशेषणानि स्वस्वरूपत्वादीनि, स्वर-  
पर्यायप्रतिष्ठ परस्व प्रतिप्रिगिचतद्दु मतिभिर्मुक्तं शुद्धस्वत्वमस्यत्वेन पुण्यपापमुक्त, भोग-  
साधनात्मन्वयं च त्वत्तथा वृत्तस्यस्यापि स्वस्वरूपाया स्वत्वाभ्युपगमात्, एतादृशमन्त्रं  
साध्यचरणपद्म, यत्तु उपाधिमयोगारयवन्धमुक्त इत्यथ, पर्वरपो मोक्ष एव योगस्य सुख-  
फलमित्यादयः पारमार्थिकता एव तस्मात्प्रियत्वं चोपादयसंयोगरूपमन्वन्धो वा लोके इन्ध-  
इत्युच्यते तन्मतिश्च शुद्धं न धृत्वं यस्यात्तदं परं पुरुषस्येति प्रतिपादयितुं सुख इत्युच्यते-  
इत्युक्तं, धारणमु मुक्त इति व्यपहारभात्र त्रियते इति तस्यार्थं, तदुक्तं तात्पर्यसूत्रेण—‘वाट-

पातञ्जलरहस्यम् ।

वृत्तिलक्षण वृत्तय इत्यादि ॥ ११ ॥

इति श्रीविश्वेश्वरभगवत्पादशिष्याद्वयभगवत्पादगिन्यराववानन्दसरस्वतीविरचिते  
योगतत्त्ववैशारद्याख्याया व्याख्याया टीकारूप पातञ्जलरहस्य पुरुषज्ञान-  
सूत्रात्मक प्रथम समाधिपाद समाप्त ।

वार्तिकम् ।

मात्रं न तु तत्त्व चित्तस्थितेति, पुरुषे बन्धादिक वाङ्मात्र चित्त एव बन्धाद्यवस्थानादि-  
त्यर्थं, पुरुषार्थत्वं च पारमार्थिकमेव तु स्व भुञ्जीयेति प्रार्थनादिति भावः, साङ्ख्यप्रवचन इति ।  
साङ्ख्यस्यैव प्रकारेण वचनं साङ्ख्यप्रवचन साङ्ख्ये ह्यभ्युपगमवादेनेष्वर प्रतिषिद्ध्यासम्प्र-  
जातयोगनेरपभ्येग च जीवतत्त्वज्ञानादेव मोक्ष उक्तोऽस्मिन्तु शास्त्रे निरूपद्रामन्दिरधैर्य-  
कमुक्तिनियमाय परमेश्वरविद्या, आशुमोक्षदेतुरसम्प्रजातयोगश्च प्रदर्शित इति भावः ॥ ११ ॥

इति श्रीसातञ्जलभान्यवार्तिके श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते प्रथम समाधिपाद ।

# साङ्ख्ये योगदर्शने

## द्वितीयः साधनपादः

उद्दिष्ट. समाहितचित्तस्य योग', कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः.  
स्याद् इत्येतद्वारभ्यते—

भास्वती ।

उद्दिष्टं ज्ञानादिति । सन् प्रधानसाधनानि तथाऽभ्यासेन त्रेकार्ग्येण च सिद्धम्य समाधे-  
स्वान्तरभेदान्तरफालान्तरैकवच्यञ्चेति योग प्रथमं पाद उद्दिष्ट, कथं व्युत्थितेति । व्युत्थि-  
तत्त्ववैशारदी ।

ननु प्रथमसाधनत्रयोपायान्तरभेदं नक्त्यो योग उक्तस्तत्किमपरमत्रागिन्यत्रे प्रथ-  
द्वितीयपाद प्रारभ्यतेत्यत उद्दिष्ट—“उद्दिष्टं इति । अभ्यासत्रैकार्ग्ये हि योगोपायौ प्रथमे पाद-  
उक्तौ, न च तौ व्युत्थितस्य प्रागिन्यत्र सम्भवत इति द्वितीयपादोपदेशेऽनुपायान्तरभेदे सत्त्व-  
शुद्धयर्थम्, नता हि त्रिं द्वन्द्वत्रैकार्ग्यक्षान्त्रिद्वानोऽभ्यासत्रैकार्ग्ये प्रत्यहं भावयति, समा-  
हितप्रमत्तशक्तिक्षेत्रे, तत्र व्युत्थितचित्तोऽप्युपदेश्यमाणस्मात्पुंक्तं च योगी स्यादि-  
त्यर्थः, तत्र प्रत्यमाणेषु नियमोपायैः प्राथमिकं प्रत्युपयुक्ततरतया प्रथमतः त्रियायोगसुप-  
पातवारण्यम् ।

द्वितीये दीयत पाद स्यागतास्य सदुक्तम् ।

योगोपायान्तरं प्रथमा प्रथमाद्यैः पुनीक्षरे ॥

“तपश्चात्यायोषधप्रणिधानानि त्रियायोगः,” इत्यादिमूत्रम्, “तपसा कल्मषं हन्ति  
स्याध्यायेन योगमाप्नोति”

“यज्ञायाचरत कर्म समग्रं प्रविलीयत—

वात्सियम् ।

ननु प्रथमपादनत्र योगोपायं सफलश्चात्तरभेदं सरं प्राक्तं तत्रिमपरमत्रागिन्यत्रे  
यस्य द्वितीयपाद प्रारभ्यते इत्यावाह्यायामाह—उद्दिष्टं इति । समाहितचित्तस्य योगार-  
दचित्तान्तरभेदाधिप्राणोऽभ्यासत्रैकार्ग्यमात्रसाधनस्य त्रियायोगात्सिद्धयत्तान्तरभेदे  
पूर्वपाद योग प्रदर्शित, तथा चद्विद्वत्त्व वच्यति—“प्रथमन्तरं पूर्वभ्यः” इतिरूपेण तदन्ता-  
वेऽपि भावयति भाष्येण च, तथा चोक्तमाहवमधिक—

“अपत्तवत्तपसां तु षडलं प्रणि त्रियत ।

प्रसृतशरत्तु लोषं प्रसृज्यति वचते” ॥ इति,

तथा गारतेऽपि—

“साधनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधका ।

निरापालं सिद्धिमापन्मरणाभ्यासगोरशतम्” ॥ इति,

तथाभ्यासवशात् न सर्वेषां प्रागित्तरं भवत, अतो व्युत्थितचित्तो हर्षिर्होऽपि  
योगसाररश्च प्रसात वचोपायेन योगयुक्तं स्यादिति तदुपायं वस्तुमेतत्पुत्रजातमारभत इत्य-  
न, तद्वमधिकारभेदेन साधनभेदे गारतारिष्यपुत्रं —

“तारतुयतानां च वनेऽपि उग्रहने ।

तारतुयामृक्षाणां पानन्वामो परो मतो” ॥ इति,

त्यागो साधनार्थम्,

## तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

नातपस्विनो योग सिद्ध्यति, अनादिकर्मक्लेशवासनाचित्रा प्रत्युप-

माप्सती ।

तस्य = निरन्तरं ज्ञानाभ्यासयोगस्य भावनाऽपमर्शस्य चेतस्य कथं = कैर्योगानुकूलक्रियाऽऽ-  
चरणयोगस्य सम्मंत्रणिति, अनादीति । कर्म = कर्मफलानुभव, क्लेश = दुःखसमूलमजानं,  
ताभ्यां ज्ञानाऽनादिवामना स्मृतिफलसंस्काररूपा तथा चित्रा, तथा विषयजालसम्प्रयुक्ताऽ-  
शुद्धियोगान्तरायभूत रजस्तमोमलमित्यर्थ, अथोच्यतेनाभिहत पापाग इव साऽशुद्धिस्त्वपमा  
विग्लानवद्यथा भवतीति, तपस्तु चित्तप्रसादकरणामासनप्राणायामोपोषणादीनां क्लेशमहनै-  
सुखन्यागश्च कायस्यसस्तप, वाक्स्यस्य स्वाध्याय, ईश्वरप्रणिधानन्तु मानस सयम-  
तत्त्ववेशास्ती ।

द्विगति सूत्रकार - "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" क्रियैव योग क्रियायोग  
योगमात्रेणैवात्, अत एव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेगिञ्जजसवादे--

"योगयुक् प्रथम योगी युजमानोऽभिधीयते"--

इत्युच्यते तपःस्वाध्यायादयो दृगिता, व्यतिरेकमुनेन तपस उपायत्तमाह--"नात-  
पस्विनः" इति । तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनः दर्शयति "अनादि" इति । अना-  
पातजालरहस्यम् ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां क्रियायोगस्य समाधायुपकारकतामाह-नातपस्विनो योग सि-  
दध्यति-क्रियायोग इत्यन्तेन भाष्येण, ततो हि त्रिगुणसत्त्व इति, उपायानुष्ठानस्य फलमाह-  
योगो म्यादिनि । विषयजाल, जाल नाम मत्स्यस्योप रन्धनम्, सम्भो प्रथित, तपोऽप  
युष्माकान्ता न तु कुर्यान्नाशनादि तस्य ध्यातुोपम्यहेतुत्वात्, तदुक्तम्-

"दो भागौ पूरयेद्दूजेस्तोयेनेक्य पूरयेत् ।

मत्स्यस्य प्रचारार्थं चतुर्थमपशोपयेत्" ॥ इति,

दुष्कृतार्थिद्वारस्ये नि,

सात्तिकम् ।

संज्ञासङ्घट्टे -

"पारशोमुनेर्याग कर्म कारणमुच्यते ।

योगस्युच्यते तस्यैव शम कारणमुच्यते" ॥ इति,

स्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपः सम्भेदमापद्यत इति तपस उपादान, तच्च चित्तप्रसादनमत्राधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते, स्वाध्यायः = प्रणवादिपवित्राणां जपः मोक्षशास्त्राध्ययनं वा, ईश्वरप्रणिधान = सर्वक्रियाणां परमगुरावर्षणं तत्फलसन्त्यासो वा ॥ १ ॥

भास्वती ।

इति, णभिर्नायकर्मविरत शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुर्भूत्वा समाध्यभ्याससमर्थो भवेत्, तत्त्वैश्वरदी ।

दिभ्या कर्मकरोत्रवाग्नाभ्यां चित्रा अत एव प्रत्युपस्थितम् = उपनतं विषयजालं यस्यां सा तपोष्ठा, अशुद्धिः = रजन्तमसमुद्रेको नान्तरेण तपः सम्भेदमापद्यते = सान्द्रस्य नितान्तरिरलता सम्भेदः, ननुपादीयमानमपि तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथन्नुपाय इत्यत आह—“तच्च” इति । तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं, न यावता धातुवैषम्यमापद्येतेत्यर्थः, प्रणवादयः = पुरःपसूक्तसुन्दरमण्डलब्राह्मणादयो वैदिका, पौराणिकाश्च ब्रह्मपारायणादयः, परमगुरः = भगवानोऽथ तन्मिन्, यत्रेदमुक्त—  
पातञ्जलस्यम् ।

“परब्रह्मापरजं ब्रह्म यद्वेदोऽहम्”,

“युर्जातं प्रणयं चित्तं प्रणवः ब्रह्म निर्भयम्—”

इत्यादि श्रुतिस्मृती आश्रित्याह—प्रणवादय इति । सर्वशब्दभ्यामशुद्धिचिन्तित्वे पापापणमपि प्राप्तं ? नाय द्योयो वाचनिकत्वात्, “यत् करोमि यदभ्यामी”ति भगवतोक्ते, शुभाशुभमित्युषेश्च, फलसन्त्यासश्चेत् कथं कर्ममृति ? अत्रापि वाचनिकत्वाद्दोष इत्याह—“मा कर्मफलहेतुर्भूमिः”ति कर्मफलमेव हेतुः प्रयत्नको यस्य तथाविधो मा भून्वमजुंन !, तद्वि कथं कर्मत्यनुभवादवार्तिकम् ।

अनादीति । अनादिदोषप्रसङ्गस्य नया हेतुना चित्रा नानाविधाशुद्धिः पापाग्न्या प्रत्युपस्थापितविषयनाशतया योगप्रतिरोधिनी तपो विना न सम्भेदं तनुतामापद्यत इत्यर्थः, इतीति । इत्यत साधनमध्य तपसो प्रदणमित्यथ, योगप्रतिरोधनासपादरोति—तच्छेति । तच्च तपश्चित्तप्रयागाप्रतिरोधं शूद्रे ज्ञानेन योगिना कर्तव्यमिति परमार्थेभिर्मन्यत इत्यर्थः, परिश्रान्तपापक्षयान्तासु प्रथमपादोक्तप्रणिधानादतिश्रान्तस्य प्रणिधानमाह—सर्वक्रियाणामिति । न्यैविरतिवाग्याधारण्यन सर्वकर्मणा परमपर्यन्तयामिष्यपणमित्यर्थः, तदुक्तं गीतायाम्—

“यत्करोमि यत्कामि यज्जुहोमि त्यामि यत् ।

यत्तपाम्यमि वोन्नेय ! तन्वृत्तं मन्पर्णाम्” ॥ इति,

अर्पणं च—

“कामतोऽयामतो वाऽपि यत्करोमि शुभाशुभम् ।

तन्मयं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहम्” ॥

इत्यादिस्मृतिभिर्न्यायतामिति, त्यत्प्रयुक्तं कर्तव्यमिति चिन्तनमेव सन्त्यास इत्यर्थः, अत्र यद्योक्तव्यगन्तर्यामिषिषयव न तु श्रुतिगारा, अशुभकर्मसु मुख्यभावाविति, एतद् पक्षयाऽपि प्रष्टुं द्विविधं कर्मापणान्तरं कौर्म प्रोक्तम्—

“ब्रह्मणा लीयते ऐयं ब्रह्मणे स्प्रणीयते ।

ब्रह्मण लीयते इति ब्रह्मपेणमिदं परम् ॥

नातं वशीः स्वर्गमेतत् ब्रह्मणं कुरते तथा ।

एतद् ब्रह्मपणं प्रोक्तं गृहिभित्तत्पदसिभिः” ॥ इति,

तस्येति । एतदपि कौर्म प्रोक्तम्—

संहि क्रियायोग --

समाधिभावनाऽर्थः ह्येगतनूकरणोर्थश्च ॥ २ ॥

मान्ती ।

कर्मविरतये योगसुद्विग्न कर्माचरण क्रियायोग, न च ऋदकेन ऋदकोद्वास्यद् योगाङ्गभूतेन कर्मणा योगप्रतिपक्षकर्मणामुन्मूलनम् ॥ १ ॥

क्रियायोगोऽतनूनविद्याऽऽदीन क्रोगान्मनून् परोति, प्रतनूता क्रेशा प्रवृत्त्यान-  
रूपगामिना = विप्रेक्षनेत्यर्थ, भृदवीनरूप भवन्ति, भृद्वानि सुद्विद्योजानि योजाना-  
तत्त्ववैशारदी ।

“कामतोऽकामतो वाऽपि यत्करोमि शुभागुमम् ।

तन्मत्रं त्वयि सन्यस्यं त्वत्प्रत्युक्त करोम्यहम्” इति,

तत्फलसंन्यासो वा = फलानभिन्धानेन कार्यकरणं, यत्रेऽमुक्त-

“दर्वगेवाधिकारस्ये मा फलेऽनु क्तव चन ।

मा कर्मफलेऽनुर्भु मा ते मङ्गोऽस्त्वकर्मणि” इति ॥ १ ॥

तस्य प्रयोजनाभिधानात् सूत्रयताव्यति—‘स हि’ इति । “समाधिभावनाऽर्थं क्रो-  
पातयन्म्यम् ।

कृतिंगामिन्यति चेतत्राह—“मा ते मङ्गोऽस्त्वकर्मणि” कर्माप्तो फले च सक्तिर्मा भृदय च कर्म  
कृतिंगामिन्यर्थे ॥ १ ॥

क्रियायोगस्य फलस्य सूत्रेणाह—“समाधिभावनाऽर्थं ह्येगतनूकरणार्थम्”, धर्मण पापमपानु-  
र्त्तयति समाधिप्रतिपक्षकर्मणामुन्मूलनान्मनेन समाधिभावनात्वेन रागादेषाभिभावार्थे इति सू-  
त्रार्थम् ।

स हि आसेव्यमानः समाधिं भावयति, क्लेशांश्च प्रतनूकरोति, प्रतनू-  
कृतान् क्लेशान् प्रसङ्ख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्य-  
तीति, तेषां तनूकरणात्पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः सूक्ष्मा

मास्वती ।

राण्यपि न प्ररोहन्ति तत्रा = विवेकख्यातिमञ्चेत्तमि स्थिता, सूक्ष्मा क्लेशा अप्रसवध-  
र्मिणो भवन्ति क्लेशमन्तानं न ब्रह्मैयुरित्यर्थः, किन्तु तदा बुद्धिपुरुषविवेकख्यातिरेव चेत्तसि  
प्रवृत्ते, या च ग्यातिरूपा सूक्ष्मा प्रजा क्लेशैरपरामृष्टाऽनभिभूतेत्यर्थः, प्रान्तधूमि-  
लक्ष्म्या परिपूर्णा मतो प्रज्ञेयम्यार्थम्याभावात् यमासाधिकाराऽऽरम्भहीना लब्धपर्यवसाने-  
त्यर्थः, प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते प्रलीना भविष्यतीत्यर्थः, इन्धन दग्ध्वा यथाऽग्निः स्वयं ली-  
तत्त्ववैशारदी ।

तनूकरणार्थम्, ननु क्रियायोग पुत्र चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति कृतं तर्हि प्रसङ्ख्यानेनेत्यत-  
आह—“प्रतनूकृतान्” । इति । क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो, न तु  
क्लेशान्, प्रसङ्ख्यानाग्नौ, प्रसङ्ख्यानाग्नौ तु तद्वन्व्यत्वे, दग्धबीजकल्पानिति वन्व्यत्वेन दग्धकल-  
मे बीजयाम्यसुफम्, न्यादेतत्-प्रसङ्ख्यानमेव चेत् क्लेशान् अप्रसवधर्मिणः करिष्यति कृत-  
मेषां प्रतनूकरणेनेत्यत आह—“तेषाम्” इति । क्लेशानामतानमेव हि बलवद्बिरोधिप्रस्ता  
सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरेदुमेव नोत्पद्यते प्रागेवत इन्धनभावं कर्तुम्, प्रविरलीकृतेषु तु क्ले-  
शेषु दुर्बलेषु तद्विराधिन्यपि वीरग्याभ्याग्याभ्यामुपजायते, उपजाता चैतैरपरामृष्टा = अनभि-  
भूता न च यात्परामृश्यते, सत्त्वपुरुषाऽऽप्रतामात्रख्याति सूक्ष्मा प्रजा = अतीन्द्रियत-  
पातजलरस्यम् ।

शार्थं गोरधातिरिति शृङ्गे-नन्विति । प्रसङ्ख्यानेन वीरग्येण कृतं = विफलता, तरणिकरणत-  
नूकृतान्यापि धान्यादेः प्रसङ्ख्यानाग्नौ दृष्टं न तु दग्धेन्वित्यनुभवमाश्रित्याह—प्रतनूकृतानित्या-  
दि—उत्तमित्यनेन, वन्व्यत्व = प्रसवाजनकत्व, वीरग्ये विद्यमानेऽपि शृङ्गितात्वे दुर्भिक्षादौ  
धृष्टाऽऽत्तं प्रवृत्ति मन्भाव्यव्याश्रितं—न्यादेतदित्यादिना—परामृष्यतइत्यन्तेन, अता-  
नन् = अतनूकरणे, उदेतुमिति । “नाशान्तो नागमाहित नाशान्तमानग्नौ वाऽपि प्रजानेनमा-  
प्नुयाद्” इति श्रुतेः, नाग प्रजव न जायत इति श्रुतेरर्थः, तामिच्छेपु नो! रूपधीर्विरलीकृतेषु  
मन्वप्रतीप मन्तममेषु रूपमुपलभ्यत इति, श्रेयतनूकरणम्योपकारितेति भावः,

“दृश्यते त्वप्रया वृद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” इति—

इतिसाधिन्याह—सूक्ष्मिति ।

वार्तिकम् ।

तेषां योगहारमाह—

“यमाप्रिभावात्तार्थं वशतनूवरणात्तश्च” उभयार्थत्वं हेतुमाह—म हीति । आ मय्यक् नि-  
व्यासाग्निपण मय्यमान स हि स एव कर्मयोग कर्मातिरिक्तविषयभ्यो निरुद्धवृत्तिकं नि-  
ष्पाप स चित्तं करोति ततः प्रमेण सर्वबोदेवादकाप्रमन्यत्रापि करोति, भविष्याऽऽदिकं च प्रक-  
षेणानायासेन, तनूकरोति सत्त्वमुद्रादिहारित्यर्थः, उत्तमाधिकारिणश्च समाधियोग्यता  
संज्ञतनुता स भिदरत्यतः पूर्वादेः तदुभयं योगमानतया नोक्तम्, नन्वविद्याऽऽदीनां क्ले-  
षाणां नाशेनैव स्यादनेन प्रतनूकरणेन तु विप्रयोजनमित्याह—इत्यायासाह—  
प्रसङ्ख्यानाग्निति । प्रतनूकृतान् दग्धन्धनतुल्यान् कृतान् क्लेशान् क्रियायोगः स्वयमुद्दीपयते  
प्रसङ्ख्यानाग्निना विदेकरयानिदग्निना दग्धबीजवदप्रसवधर्मिणोऽप्रसवधर्मभावान् दग्ध्या-  
राऽऽत्तं करिष्यति जीवन्मुक्तिः सायामिति शेषः, प्रसङ्ख्यानाग्निज्वालने तनूकर-  
णस्य ताः पाद एवोभयार्थत्वरिति—तेषामिति । अपरामृष्टा = अनभिभूता, तथा ।

प्रजा समाप्तधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यत इति ॥ २ ॥

अथ के ते क्लेशाः, कियन्तो वेति—

अत्रियाऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ॥ ३ ॥

क्लेशा इति । पञ्च विपर्यया इत्यर्थः, ते स्यन्दमाना गुणाधिकार इद-

मान्त्वती ।

यत् तद्वत्, एव क्रियारूपायपि तपआशीनि सर्ववृत्तिनिरोधस्य ज्ञानसाध्यस्य योगस्य  
अहिम्नता लभन्ते ॥ २ ॥

दुःखमूला परमाद्यप्रतिपक्षा विपर्यया एव पञ्च क्लेशाः ते स्यन्दमाना सम्कारप्रत्य-  
यरूपं तन्वाना विवर्द्धमाना इत्यर्थः, गुणानामधिकार कार्यात्मभगवामर्थमिल्यर्थः, दृढयन्ति,  
अत्र एव महदादिरूप चित्तवृत्तिरूप ससृतिरूपञ्च परिणाममत्रस्यापयन्ति = परिणामस्या  
तत्त्ववैशारदी ।

या मूलेऽस्या विषय इति मूला प्रजा, प्रतिप्रसवाय - प्रविलयाय कल्पिष्यते, कुत ?  
यत् समाप्तधिकार - समाप्तोऽधिकार कार्यात्मभगव गुणानां यथा हेतुभूतया सा  
लगेतेति ॥ २ ॥

वृत्ति-“अत्र” इति । “अत्रिया इति सूत्रेण परिहरति-“अत्रियाऽस्मितारागद्वेषाभि-  
निवेशा पञ्च क्लेशाः, “क्लेशा इति व्याचष्टे-“पञ्च विपर्यया” इति । अत्रिया तादृश  
एव एव, अस्मितारागद्वेषाभिनिवेशादानास्तद्विनाभावप्रतिनि इति विपर्यया, ततश्चा-  
त्रियासमुत्पत्तेः केवलमस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा युक्त इति भावः, तेषामुत्पत्तेस्तद्विना  
भाव-“ते” इति । स्यन्दमाना - समुदायन्तो गुणानामधिकार दृढयन्ति = बलान्तं कुर्व-  
पातज्जखण्डयम् ।



यन्ति, परिणाममवस्थापयन्ति, कार्यकारणज्ञोत उन्नमयन्ति, परस्परानुग्रहनन्त्रीभूय कर्मविपाक चाभिनिर्हरन्ति इति ॥ ३ ॥

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥४॥

भासती ।

व्यन्ति प्रवर्तमाना वा हेतवो भवन्तीत्यर्थ, तत्रास्पत्यर्थं पित्रो प्रवर्तन तथा क्लेशकारणाना महदादीनामपि कार्यकारणघ्नोतोरुपगोचरमन प्रवर्तनमित्यर्थः, ते च क्लेशा परस्परग्रहणा जातायुर्भागरूप कर्मविपाकमभिनिर्हरन्ति = निवर्तयन्तीति ॥ ३ ॥

चतुर्विधकल्पितानामस्मिन्नागद्वेषाभिनिवेशानामित्यर्थ, तत्रेति । शक्ति क्रिया-  
तत्त्ववैशारदी ।

न्ति, अत एव परिणाममवस्थापयन्ति, अन्यक्रमहृदहृद्द्वारपरस्परया हि कार्यकारणज्ञोत-  
उन्नमयन्ति = उद्भाषयन्ति, यदर्थं सर्वमेतत्कुर्वन्ति—तद्दर्शयति—“परस्पर” इति । कर्मणा—  
विपाक = जात्यायुर्भागलक्षण पुरुषार्थः, तममी क्लेशा अभिनिर्हरन्ति = निष्पादयन्ति,  
किम्प्रत्येक निष्पादयन्ति ? नेत्याह “परस्परानुग्रह” इति । कर्मभि क्लेशा क्लेशैश्च क-  
र्मर्णाति ॥ ३ ॥

हेतवाना क्लेशानामविद्यामूलम्बु दर्शयति—‘अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुवि-  
च्छिन्नोदाराणाम्’, तत्र का प्रसुप्तिरिति ? मन्त्रोच्चितामर्थक्रियामकुर्वतां क्लेशाना-  
पातश्लक्ष्णम् ।

विशुद्धगुणरचनात्, पञ्चपवां पञ्चाशद्भेन वर्णरूपेति युद्धे, उन्नमयन्ति = उद्घाट-  
यन्ति, अविनिर्भागवर्तित कृत्तिकोदये रोहिण्युदयवदविना नाविन इत्यर्थ, इन्द्रियाणाम्बु  
म्बातन्त्र्य निराह—परस्परेति ॥ ३ ॥

यतो ज्ञानमज्ञानमर्थैव निवर्तकमित्युक्तिमाश्रित्य तत्रधीनिवर्त्यत्वसूचनायाविद्योपादान-  
परमाह चतुर्णामिति, सूत्राष्ट करोत्य“विद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्” इति,  
तद्विषयमित्येताऽऽदिचतुर्णामविद्या = अज्ञानमसुरामित्रवद् भावभूतं क्षेत्रं गर्भस्यैव योनिर-  
द्विषोपादानरत्यापेपामिति, प्रसुप्तादिविशेषणमुपादेयाना चतुर्णां न त्पादानन्त्येत्वर्थ, माल्या-  
न्तं पालपरं मयंदा मन्थर जनकत्वेन, वादाचित्कजनकत्वेन सर्वदा जनकत्वेन प्रसुप्तादि-  
कच्यारणं क्लेशा इति सूत्रार्थ, अविद्योपादानत्वं तपामन्त्रय्यतिशवापार—भाष्य, यत्रवि-  
षया धर्मत्वावार्थं तदेवानुसरन्ति क्लेशा इत्यन्यथ, क्षीयमाणामनु क्षीयन्त इति व्यतिरेकः,  
“धर्मणा जायते जन्तु कर्मणोऽप्रलीयते”

वाक्त्विकम् ।

एतद्वर्तित्वा एतादृक्कारा गुणानां सरवादीनाम् अधिपार कार्यारम्भणस्यामर्थे इत्यन्ति =  
इत्यन्तं कुर्वन्ति, तथा गुणाना परिणाम वपम्यरूपमवस्थापयन्ति निवर्तयन्ति ततश्च महदादि-  
रूपवार्थकारणप्रसाहसुन्नमयन्ति प्रवर्तयन्ति, यन्त्यमेतत्सर्वं कुर्वन्ति तद्दर्शयति—परस्परंति ।  
कर्मविपाक जात्यायुर्भागं चाभिनिर्हरन्ति क्लेशादयन्ति, नि स्वतन्त्रा एव ? नेत्याह—परस्पर-  
रानुगतत्वा भूत्वेति । अविद्यातो रागो रागादविद्ये प्रेदमागिद्विषयदोषाननुपराधीना-  
भूतस्य, अन्वोन्व साहित्येनेति क्लेशानां मर्थं भवति येन स्वप्नेण विषादपरन्वरा निव-  
रणाति भाव, तथा च क्लेशाश्च तत्रास्ती वाऽऽत्तं क्लेशपरिभाषा तास्मिन्नी, तथा  
परिणामतयाऽविद्याऽऽथ स्वस्वतेतया इति भा ॥ ३ ॥

क्लेशानां मूलत्वं माणां तद्विषयं ज्ञानरूपं तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं

“विद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्” इति वाक्येण, निवर्तयन्तीति इत्यन्ति-

अत्राविद्या क्षेत्रम् = प्रसवभूमि, उत्तरेयाम् = अस्मिताऽऽदीना चतुर्विध-  
कल्पितानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्, तत्र का प्रसुप्तिः ? चेतसि-  
शक्तिमात्रप्रतिष्ठाना बीजभावोपगम, तस्य प्रबोध आलम्बने समु-  
खीभावः प्रसङ्ख्यानव्रतो दग्धक्लेशबीजस्य समुखीभूतेऽप्यालम्बने नासौ  
पुनरस्ति, दग्धबीजस्य कुत प्ररोह इति, अतः क्षीणक्लेशे कुशलक्षर-  
मदेह इत्युच्यते, तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति,

मान्वती ।

या जननी तन्मात्रप्रतिष्ठाना क्लेशानां प्रसृष्टिर्द्वितीयो भविष्यत्क्रियाजननी च दूरपरोजोपमा  
क्रियाजननस्यामर्थहीना वक्ष्या चैति, आद्या विषये प्राप्ते चित्तुच्यते न तथाऽन्त्येति विवे-  
कत्ववैशारदी ।

सद्भावेन प्रसागमन्तीत्यभिप्रायं पृच्छन्, उत्तरमाह—“चेतसि” इति । मा नामा-  
र्थत्रिया कार्युं कर्त्तव्या, विदेहप्रकृतिलयाना बीजभाव प्राप्तास्तु ते शक्तिमात्रेण सन्ति  
धीर इव दधि, न हि विवेकस्यातेरन्यदस्ति कारणं तद्वन्व्यतायाम्, अतो विदे-  
हप्रकृतितया विवेकस्यातिविरहिणं प्रसुप्तक्लेशं न यावदधिकालं प्राप्नुवन्ति, तत्प्राप्तौ  
तु पुनरावृत्ताः सन्तः क्लेशान्तेषु तेषु विषयेषु समुखीभवन्ति शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा येषां ते  
वशोक्ता, तदनेनोत्पत्तिशक्तिरूपा, बीजभावोपगम इति न कार्यशक्तिरिति, ननु  
विवेकस्यातिमनोऽपि क्लेशा कस्मान्न प्रसृष्टा इत्यत आह—“प्रसङ्ख्यानतः” इति ।

पातं वरतस्यम् ।

मुखदुःखे इत्यादिस्मृतं, क्व च विवेकस्यात्येत्याशङ्क्याह—न हीति । ततः किं फलि-  
तमित्याह—अतो विदेह्यादि कार्यशक्तिरित्यन्तेन, आधिक्येण “पूर्णं शतं सहस्रं त्रिवंशं” इत्या-  
दि. तन्नामिति ज्ञेयं, प्रसङ्ख्यानतः ष्यायिष्यान्तानोदरान् गुणान् इति श्रुतेर्जहातीति  
वाक्यात् ।

सता क्लेशानां तदा योजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य सम्मुखीभावेऽपि सति न भवत्येषा प्रबोध इत्युक्ता प्रसुप्ति दग्धबीजानामप्ररोहश्च, तनुत्वमुच्यते-प्रतिपक्षभावनोपहता क्लेशास्तनवो भवन्ति, तथा विच्छिद्य विच्छिद्य

भास्वती।

चरम्, प्रसङ्गान्नवतो विवेक-प्राप्तिमत, चरमदेह इति । मन प्राणेन्द्रियक्रिया रूढतो विवेकमात्रे चित्तप्रमाणमाम्याद् न तस्य योगिन पुन शरीरधारण स्यात्, ततश्चरमदेहो-जावन्मुक्त इति, मनामिति । विवेक प्रत्ययविशेष, प्रत्ययस्य दृष्टदृश्यसयोगमन्तरण न सम्भवेत्, तस्मात् विवेककालेऽप्यस्ति चित्तोपादानयुताऽस्मिन्ना न्वा च विवेकादन्य सामा-रिख प्रत्ययं न जनयतीति मन्यपि नाऽस्मिन्ना दग्धबीजोपमा योजयामर्थहीना, उक्तञ्च—

“बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुन ।

ज्ञानदग्धगतया क्लेशानाम्ना सम्पद्यते पुन ” ॥ इति,

प्रतिपक्षेति । अस्मिन्नाया प्रतिपक्ष आत्मन कर्णव्यतिरिक्ताभावना, रागस्य तत्त्ववैशारदी ।

चरमदेह = न तस्य दहान्तर्गमुत्पत्त्यनेन यदपक्षयाऽस्य देह पूर्व इत्यर्थ, नान्यत्र = विदे-ष्टादिप्रियर्थ, ननु यतो नान्यन्तविनाश इति किमिति तदोपयोगिद्विवेकेन विषयसमुखी-भावा न शोभा प्रोद्व्यन्त इत्यत आह—“मताम्” इति । मन्नु हेना, दग्धन्तेषां प्रसङ्गान-नाग्निना शीजभाव इत्यर्थ, एताप्रतिपक्ष क्रियायोगमन्तस्य भावनम् = अनुष्ठान तेनोपहतास्त-मव; अथ वा मन्यम् ज्ञानम् अविद्याया प्रतिपक्ष, भेददर्शनम् अस्मिताया, माध्यस्थ्य-रागद्वेषयो, अनुग्रहवृद्धिनिवृत्तिरभिनिवेशाद्येति, विच्छिन्तिमाह—“तथा” इति । क्लेशा-पातश्चरमदेहम् ।

शेष, “तस्य तावेदेव चिरं पावघ्न त्रिमो” इति श्रुतिमाश्रित्याह—चरमदेह इति । चरमत्वं देहोत्तरमन्तथाभाव, “नाभावो विघ्नं यत” इति स्मृतं कथं न बुध्यन्ते सता न नादा विन्तु कार्याक्षमत्वं—

ज्ञानाग्नि सर्वेषामिण भस्मवान् धुरन्तेऽर्जुन ॥ इति

मृत्युवन्तरादित्याह-मतामित्यादि-तनवदत्यन्तेन, “नरति शोधमात्मविद्” “यतो ज्ञानमज्ञा-नास्य निवर्तवमि” इति श्रुतिमन्वृती प्रमाणादित्याह-अथ वेति । यथात्मन तमआदिप्रधाना प्रतिप-क्षमाह-समर्थज्ञानमित्यादि-अभिनिवेशास्यत्यन्तेन, माध्यस्थ्यम् = औदासीन्यम्, अनुब-धातिकम् ।

ए एव दग्धबीजावस्था नान्यत्र पुनर्जन्माभावादित्यर्थ, अतो नास्ति दग्धबीजावस्थान्य प्रसदा नापि तत्प्रसङ्गश्रीरविरोति भाव, जावन्मुक्ताना विषयसन्निकर्षेऽपि क्लेशान-शिव्यत क्लेशास्त्वार एव तथा नास्ति विवेके वैकल्प इति भ्रमं निरस्यति—सतानि-ति । मृगरूपेण सतामेव क्लेशाना तदा चरमदेहे योजसामर्थ्यं कार्यजननसामर्थ्यं दग्ध-नाज्ञानमित्यादिरर्थ, अस्यासौ दारादिशेषां बद्धव्यभावितार्थानात् विवेकेन संवेद क्लेश-रूपेणोपहता नारासंभवाद्, ततश्च “ते प्रतिप्रसङ्गया नृत्मा” इति मूत्रे व्यक्तीभविष्यति, उप-संवेदति इत्युक्ता प्रसङ्गदग्धबीजावस्थाप्ररोहश्च, शिष्यावधानाय प्रनप्राप्त तनुत्वस्य सिद्धयेन प्रतिजानाते—ननुत्वमुच्यते इति । प्रतिपक्षेति । क्लेशप्रतिपक्ष क्रियायोग तस्य भाववन्मुक्तान तनोपहता इत्यन्ततना विवेकप्राप्तिप्रतिपक्षमाक्षमा भवन्ति, एतद्व तनु-त्वमिति शेष, ए विष्णु भगवत्सर्वत श्रवणादिरूप पराक्षमविद्याया प्रतिपक्ष, एवं भेददर्शन-मिमात्तासाम्, ज्ञानमुपादेयताज्ञानरूप माध्यस्थ्यं रागद्वेषयो, उपकरणरूपादानुदन्तुदिति-द-विनिवेशात्, एतथा भावनेनाज्ञानेनोपहता इत्यथमाह, विच्छिन्ति व्याहृ-तयेति ।

तेन तेनात्मना पुनः समुद्राचरन्तीति विच्छिन्ना, कथं ? रागकाले क्रोध-  
स्यादर्शनाद्, न हि रागकाले क्रोधः समुद्राचरति रागश्च क्व चिद् दृश्यमानो-  
न विषयान्तरे नास्ति नेकस्यास्त्रिया चैत्रो रक्त इत्यन्यासु स्त्रीषु विग्ल-  
इति किन्तु तत्र रागो लब्धवृत्तिरन्यत्र भविष्यद्वृत्तिरिति, स हि  
तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति, विषयं यो लब्धवृत्तिः स उदाह, सर्व-

भान्वती ।

वंगारप्रभावात्, द्वेषस्य मंत्रीभावात्, अभिनिवेशस्य चाजगोऽहममगो-अभिव्यक्तिभावात्  
तत्र चात्र्यायमहगतया प्रतिपन्नभावनया जगोऽहममगो भवन्ति, सर्वे इति । चतस्र-  
तन्ववैशारदी ।

नामन्यतमेन समुद्राचरन्ताऽभिभवाद्वाऽत्यन्तं विषयनेपया वा विच्छिन्ना विच्छिन्ना तेन तेना-  
त्मना समुद्राचरन्ति = भाविर्भवन्ति वाजीकरणायुपयोगेन वाऽभिभावहृदोर्बलेन वेति,  
श्रीःस्यत्र विच्छेदसमुद्राचारयोः पान् पुन्यं दर्शयता यथोक्तात्प्रसुप्ताद्भेद उक्त, रागेण वा  
समुद्राचरन्ता विच्छिन्ना क्रोधोऽभिभूयते, मजातीयेन वा विषयान्तरप्रतिपत्तौ रागेणैव विषया-  
न्तरवृत्तौ रागोऽभिभूयते इत्याह—“रागः” इति ।

भक्तिवृत्तेः चैत्रो गतिर्यथायोगे वेदितव्येत्याह—“स हि” इति । भविष्यद्वृत्तिरुपेक्षमात्र-  
परात्मनि सर्वनाम न चैत्रराग परमात्मि, तस्यविच्छिन्नत्वादेवेति, उदाहरमाह—“विषयः” इति ।  
ननु राग एव पुनश्च विच्छिन्नातीति भवतु क्रोधः, अन्ये त्वद्विदन्त कथं चेसा इत्यत आह—  
“सर्वे एवैव इति । हेराविशाल्य = हेरापरायण्यता, नातिक्रामन्त्युपारतामापणमाता-

एवमेव क्लेशविषयत्वनातिक्रामन्ति, कस्तर्हि विच्छिन्न-प्रसुप्तस्तनुरुदारो-  
 वा क्लेश इति ? उच्यते—सत्यमेवैतत्-किन्तु विशिष्टानामेवैतेषां विच्छि-  
 न्नादित्य यद्येव प्रतिपन्नभावनातो निवृत्तस्तथैव स्वव्यञ्जकाङ्गनेनाभिव्यक्त-  
 इति सर्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदा, कस्मात् ? सर्वेष्वविद्यैवाभिव्यक्तवते  
 यद्विषया वस्वाकार्यते तदेवानुशरते क्लेशा, विषय्यासप्रत्ययकाल उप-  
 लभ्यन्ते, धीयमाणा चाप्रयामनु क्षीयन्त इति ॥ ४ ॥

मान्ती ।

प्यवस्थान्तरमिना क्लेशा निश्चिन्ति पुरुष मस्मिन् दोषरकाले इति क्लेशविषयत्व-  
 नातिक्रामन्ति, विशिष्टानामिति । अवस्थाविशेषाच्च प्रसुप्त्यादिभेद इत्यर्थः, अस्मिन् एव =  
 व्याप्नोति, तत्र एवाविद्याक्षणान्तगता इत्यर्थः, यदिति । अविद्यया वस्तु अतद्गुणा-  
 वार्यते = आत्मनि त्रिपदे इतर च क्लेशान्निमित्तव्याजानानुगामिन इति तेष्विद्यानु-  
 शरते = अविद्यामपश्ये चक्षन्त इत्यर्थः, धीयमाणा मविद्यामनु = क्षीयमाणा यामविद्याया-  
 मिष्यते, ते धीयन्त ॥ ४ ॥

तत्रैवाशरदी ।

एत एव तेषु हेया इति शब्द, एतन्वचनाना मन्व्यमानश्रोत्रनि-“तन्नि” इति । हेतुत्वेन  
 समाप्तव्यपि यथोक्तावस्थाभेदाद्विषय इति, परिहरति—“उच्यते मन्व्यम्” इति । स्यादत-  
 र्थापत्ता भवतु एतन्वथाऽप्यविद्यानवृत्ता कामाक्षिवत्तन्ते, न खलु पट कुन्दिन्दिवृत्ता  
 निरुक्त इत्यत आह—“यत्र एव” इति । भया एव भेदात्तद्विनिभागवन्ति इति  
 यावत्, पृच्छति—“यन्माद” इति । उच्यते—“यत्र पु” इति । तदेव मन्व्यति—“यद्”  
 इति । आवाक्येन = तमारोप्यते, यत्र युगसम्,

पातशब्दस्यम् ।

विच्छिन्नत्वाद्यवन्तरभट तद्धिना पर्यायवाच्यत्वरिति शब्दे-सर्व इत्यादिना, “इति क्षिन्ना-  
 काशा” इति श्रुत्याश्रयणत समुपसृक्त—उच्यते इत्यादिना, आत्मपापान्तरात् तत्र यद्विद्य-  
 पातानवृत्तमा—अविद्ययाभिव्यक्त, उपादानत्वेनति शब्द, आवाक्ये शब्दस्यार्थः,  
 अनुशरते = विषयोवृत्ति, समाप्तव्यपिऽन्वयव्यतिगुणाविधाकारणत समाह—विषयमे  
 वाच्यते ।

तत्राविद्यास्वरूपमुच्यते--

अनित्यागुचिदुःखानात्मसु नित्यगुचिसुखात्मख्यातिरविद्याः॥

अनित्ये कार्यं नित्यमिति , तथा-धुता पृथिवी ध्रुवा सच्चिदानन्दका  
द्यो अमृता दिवोकस इति.

तथाऽगुचौ = परम वीभन्से काये उक्तञ्च—

“स्थानाद् वीजादुपष्टम्भान्निस्यन्दाविधनावपि ।

मान्वती ।

न्यानादिनि । इहस्य वीजमगुचि, तत्र स्मरणं = मातुरुदर लालाऽऽदिमि भुक्तानपा-  
तस्त्वैशरदी ।

प्रसुप्तान्तत्त्वलीनाना तन्ववन्त्याय योगिनाम् ।

विच्छिन्नोदाररुवात्र देशा विषयमङ्गिनाम् इति मटगह ॥ ४ ॥

“अनित्यागुचिदुःखानात्मसु नित्यगुचिसुखात्मख्यातिरविद्या”, अनित्यत्वोपयोगि विजे-  
षा “कार्ये” इति । न चित् किर भूतानि नित्यत्वनाभिमन्यमानास्तूरूपमभीष्टमास्तान्येते-  
पास्ते, एव दूमादिमार्गानुगताने चन्द्रसूर्यतारकायुक्ताकानित्यानभिमन्यमानास्तत्प्राप्तो,  
एव दिवोकस्य = देवान्मृतानभिमन्यमानास्तदूभावाय सोम पिबन्ति, आम्नायो हि—“अ-  
पाम सोमममृता अभूम इति, तेयमनिलेषु नित्यान्त्यातिरविद्या,

तथाऽगुचौ = परम वीभन्से काये, अतोक्त एव कायवीभन्सताया तेषामिर्हा गाय्या पडति—  
पातान्तरस्यम् ।

कायमाधेयशोचत्वात्परिडना ह्यशुचि चिदुः”

इत्यशुचौ शुचिरित्यातिर्दृश्यते-नवेव शशाङ्कलेखाकमनीयेयं कन्या मध्व-  
मृतावयवनिर्मितेव चन्द्र भित्त्वा नि नृतेय आयते नीलोत्पलपत्रायताञ्जी हा-

मास्वती ।

नम्, उपष्टम्भ = नद्वान्, घर्मनिट्प्राणादिनि म्यन्ट इत्येतत् सर्वमशुचि, किञ्च निप्रान्  
नयाऽऽप्रेयमाचन्वान् = पुन पुन शोचन्व्य विप्रयत्नान् कायोऽशुचिरित्यर्थ, रागादशुचौ  
शुचिर्न्यानि, हेपाद् दुःखे ह्यग्न्यानिर्पनो द्वेषजर्माप्राऽऽदिक मन्तापक्रमप्यनुकूलतयो-  
क्तवैशारदी ।

“म्यानाद्” इति । मानुरदरं मृत्राद्युपहत स्थानम्, पित्रोर्लोहितगतमी बीजम्, अशितपीता-  
हारगमादिभाव उपष्टम्भ, तेन हि शरीरं मदाच्यते, निस्पन्द = प्रखण्ड, निधनञ्च श्रोत्रिय-  
शरीरमप्यपवित्रयति, तत्प्रपग म्नानविज्ञानाद्, ननु यदि शरीरमशुचि कृतं तर्हि मृज्जरादि-  
धालनेनेत्यत आह—याप्रेयशोचन्वादिनि । स्वभावेनाशुचेरपि शरीरस्य शोचमाप्रेय सुगन्धि-  
तेव प्रामिर्नानामङ्गरागादिति, अत्रांक्त पश्यति--इत्यशुचाविति । इत्युक्तेभ्यो-  
हेतुभ्योऽशुचौ शरीरं दृश्यर्थ, शुचिर्न्यानिमाह—“नवा” इति, हाव = शृङ्गारजा-  
राला, कान्य = शोभायस्य परमदीभन्मस्य, वन = मद्रतमनादयेन शशाङ्कलेखाऽऽदिना  
सम्बन्ध, एतेन = अशुचिर्मात्राय शुचिर्न्यानिप्रदर्शनन, अपुण्यं = हिमाऽऽदौ, सार-  
माच्यार्दीना एण्यप्रत्ययः । एतन्तत्कणादिदृग्पददुलनयाऽनये = प्रनादावर्थप्रत्ययो व्य-  
ख्यात, सप्रपा जुगुप्सितव्यनानुचिञ्चान, “तथा दुःख इति मुगमम्, अनात्म-

पातल्लक्ष्यम् ।

धति मृत्राय, यादिभूतप्रमादिपरिणामयऽनुदादा निव्यस्यानि = त्रमाप्रतिपत्तिवन्दी,  
एषु अयजान परमशक्त्य दहे-न्त शानितयोस्य परिणतिर्यथापत्यादि, “अपान मोममृता-  
अभृम”त्यादिधृतिमाश्रित्याह-नियानभिमत्यमाना इति, अपवित्रयतानि-

“नार एष्टाऽस्य मरुतः सारमा जलमापिणो”ति-

वस्तुसतत्त्व विमेशम्, यथा नामित्रो मित्राभावो न मित्रमात्र किन्तु त-  
द्विद्वय सपन्न, तथाऽगोपद न गोपदाभावो न गोपदमात्र किन्तु देश-  
एव ताभ्यामन्यद् वस्त्वन्नरम्, एवमविद्या न प्रमाण न प्रमाणाभाव किन्तु  
विद्यात्रिपरीतं ज्ञानान्नरमविद्येति ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

पुरुषो दृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोरेकस्वरूपापत्तिर्निवास्मिता

भास्वती ।

ब्रह्मन्तरास्मिन्—अतद्रूपप्रतिष्ठ मिथ्याज्ञानरूप ब्रह्मत्वेवाविद्या, सर्वमेव मिथ्याज्ञान-  
विरयय, तत्र ये तु विपर्यया स्मृतिर्हृतब्रह्मेऽविद्येति वेदितव्यम्, न चाविद्याऽनिर्जनयोग  
किन्त्वतद्रूपप्रतिष्ठ मिथ्याज्ञानमित्यन्या निर्वाचनम्, सा न प्रमाण नापि स्मृति, अतद्रूप-  
प्रतिष्ठत्वात्, तस्मात् सा तदन्यो ज्ञानभेद एव, सा च पूर्वोक्तगृह्यतिप्रमाणरूपत्वात् प्रमा-  
णाद्विद्वद् ब्रह्मब्रह्मत्वेनानादिगिति ॥ ६ ॥

दृक्शक्ति स्वरूपे स्वतो योगे वा, दर्शनशक्तिस्तु एजे स्वाभासेन स्वाभावभा-  
द्वेव अद्वैतयोग, ज्ञानरूपमित्यत्र प्रत्यये त्स्वतो ज्ञाता दृक्, तत्र न प्रत्यये दृश्याभिभाषण  
तत्रापीशरयी ।



फलेन उच्यते, भोक्तृभोग्यगन्त्यान्त्यन्तविभक्तेरत्यन्तात्सङ्कीर्णयोरविभा-  
मास्वती ।

पेगात् गच्छेत् जनेन प्रत्ययेन वा ज्ञानान्तरं प्रतीयते, न एतन्प्रतिभात् एवास्मिता, त-  
याऽत्यन्तविभक्ता = अत्यन्तविभक्ता, अत्यन्तात्सङ्कीर्णता = अत्यन्तविभक्ता भोक्तृगतिभो-  
क्तृगतिश्च दृग्दर्शनात् इत्यर्थः, अभिन्ना = विभक्ता इव प्रतीयते, तस्मिन् मिश्रीभावे  
नन्वह एवा, अहं दुःखीत्यादयो विपर्यन्ता प्रत्यया जायेत, ततो द्रष्टुभाग इति कल्पेन,  
तत्त्ववैशारदी ।

क्षणत्रिणाऽऽपादिना वा एकात्मनेव = एकार्थनेव, न तु परमार्थेन एकात्मना । नाऽस्मिता,  
दृग्दर्शनेनयोरिति तत्र च तयोर्भोक्तृभोग्यगत्यालक्षणं नन्वन्तर्दग्धेति शक्तिग्रहणम्, सूत्रं-  
त्रिणाति—“पुरषः” इति । नन्वन्तर्दग्धेप्रतीतिर्भेद एव नन्मात्रं भवति कुतश्चरुत्वं हिदना-  
ति पुरषमित्यत्र आह—“भोक्तृभोग्यगतयो ” इति । भोक्तृगति = पुरषः, भोग्यगति =  
दृष्टिः, तयोग्यन्तविभक्तयो, कुनोऽत्यन्तविभक्तत्वमित्यत्र आह—“अत्यन्तात्मकीर्णयो ”  
इति । अपरिणामित्वादिधर्मकं पुरषः, परिणामित्वादिधर्मिका बुद्धिरित्यसंकीर्णता, तदनेन  
प्रतीयमानोऽप्यभेदो न पारमार्थिक इत्युक्तम्, अविभागोति । केशन्वमुक्तम्, अन्वयं दर्शयि-  
पानशब्दस्यम् ।

येन ह्यवशिष्टः पुरषः, दर्शः दृश्यत इति कर्मणि ल्युट् दर्शनशक्तिर्दृग्दर्शनेनैकात्मना उल्लु-  
ग्धयो मिश्रणमिदं चिदचिदात्मकोऽस्मिताऽकार इति केश इति सूत्राय, व्यावृत्तद्वयव-  
शेनोत्तुत्वात्सर्वानि तत्राह—अत्यन्तप्रतिपत्त्यांरिति । तादान्तर्यमुपलभ्यमानं भ्रमं हृदयतोऽप्याह  
अत्यन्तंति । फलितमाह—अत्रय इति । प्रतिरम्भ - विरिक्त्यानि, ध्यायतीव रेणयतीवेति  
वार्तिकम् ।

धर्मोऽस्मिताऽकार इत्यर्थः, एतदेव शब्दान्तरेणाह—पुरष इत्यादिना । एतन्व्यवसायनिर्विके-  
पाना य एतन्व्यवसायतोऽत्यन्तप्रयः, अप्रिधातश्राग्मिताया अयं भेदो यद्दृष्ट्यादावादी  
या म्यासान्यतोऽहं बुद्धिरथ च भेदाभेदनाप्युपपद्यतेऽत्यन्ताभेदापदगात् संनप्रिधा न तु तदु-  
पपत्तान्तरं पुरष इत्यादिगुणनपारोपे एततोऽहं मह भोग्याद्यादिषु, न सा दृग्दर्शनेन गन्त्यांरिव  
तथास्यन्तमेवताभ्रमः, अस्मिता तु एतदभयं परिणीति, भ्रमत्वादिशोऽपि कार्यं पारणमसा-  
न्वविशयत्वादिशोऽस्मितायोरभेदोपन्यास इति, अनयाश्च कार्यकारणभावात् सा लोकात्पारणा-  
कार्यत्वं, एतन्व्यवसायत्वात्प्राप्तत्वात्सात्त्वभावा जायते एतन्व्यवसायत्वं तथा सूत्रं प्रा-  
सात्त्वयभिमन्यते तथाऽऽत्मा जलान्निष्पाधिषु प्रतिविद्यमानेण एतन्व्यवसायत्वं भवति  
पारणात् न तु चर्त्वात् तन्व्यवसायत्वात्पारणात्पारोपे भवतीति तत्र च कार्यकारणभावात् एव-  
एतन्व्यवसायत्वं एतन्व्यवसायत्वात्पारणात्पारोपे भवतीति तत्र च कार्यकारणभावात् एव-

“तस्मात्तत्त्वयोगादचेतनं चेतनादपि लिङ्गम् ।  
सुखसंज्ञं च तस्मात्सर्वं भवत्यन्तान् ॥ इति ।

भ स राग इति ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखाभिन्नस्य दुःखानुसृष्टिपूर्वा दुःखे तत्साधने वा य प्रतिघो मन्त्यु-  
जिघांसा क्रोधः स द्वेष इति ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारब्धोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

भास्वती ।

एप्रवृत्तिस्य चित्ताग्रभा राग, तत्पयाया "गर्धन्तुणा लोभ" इति, गर्ध = अभिका-  
क्षा, अनुसृष्टमाने विषयाभावे वा प्रवृत्ति वा वृत्त्या, लोभ = लोलपना, उदरपूर सु-  
खस्योपि संभान पुनर्भुङ्क्ते ॥ ७ ॥

दुःखेति । दुःखानुसृष्टिपूर्वा दुःखस्य दुःखसाधनस्य च प्रहाणाय वा प्रवृत्ति स द्वेष,  
तत्पदार्था -- "प्रतिघो जिघांसा क्रोधो मन्त्यु रिति, प्रतिघातात् प्राप्तस्य दुःखस्य प्रति-  
हन्तुमिच्छा प्रतिघ, जिघांसा = हन्तुमिच्छा, मन्त्यु = बह्वसुरो मानरो द्वेष, क्रोधस्य  
पुनरुत्पत्ति वा ॥ ८ ॥

तत्तद्वैशारद्ये ।

स्येऽनुभव, स्मर्यमाणे सुखे वा सुखानुसृष्टिपूर्वेण, अनुभवमाने तु सुखे नानुसृष्टिपूर्वेण,  
तत्साधने तु स्मर्यमाणे दृश्यमाने वा सुखानुसृष्टिपूर्वेण वा राग, दृश्यमानमपि हि सुख-  
साधने तज्जातीयस्य सुखेऽनुभवा स्मृत्वा तज्जातीयतया चास्य सुखेऽनुभवमनुमात्रेच्छति, अनुभव-  
विषयार्थमाह -- "य" इति ॥ ७ ॥

"दुःखानुशयी द्वेष", दुःखाभिन्नप्रतिघे पूर्वं च व्याख्येयम्, अनुशयिपदार्थमाह -- "य  
प्रतिघ" इति । प्रतिहन्तीति प्रतिघ, एतदेव पर्यायविशेषोक्ति -- "मन्त्यु" इति ॥ ८ ॥

"स्वरसवाहा विदुषोऽपि तथारब्धोऽभिनिवेश", अभिनिवेशपदार्थं व्याचष्टे -- "मन्त्रस्य  
पालशब्दस्य च ।

तत्साधनतज्जातीय वा रागपर्यायो न दृष्ट इत्याह -- अनुशयति । दृश्यमानोऽपि स्वयं सुख-  
हेतुना अनुभवप्रवृत्ते नान्यथेत्याह -- दृश्यमानपर्यायोक्ति ॥ ७ ॥

"दुःखानुशयी द्वेष" सुखसम्, अत्रापि पर्यायतामाह -- मन्त्यु रित्यादि ॥ ८ ॥

"स्वरसवाहा विदुषोऽपि तथारब्धोऽभिनिवेश" --

भास्वती ।

प्रत्यक्षानुमानागमैरसम्भावितो मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मक पूर्वजन्मानु-  
भूत मरणदुःखमनुमापयति, यथा चायमत्यन्तमूढेषु दृश्यते क्लेशस्तथा

भास्वती ।

प्रमाणं सम्भावित = निष्पादित प्रमित इत्यर्थं, तस्मात् न स्मृतिग्न्य भवितुमर्हतीति,  
उच्छेददृष्ट्यात्मक उच्छेदो मे भविष्यतीति तस्य स्मृतिमानान्वक्तो मरणत्रास, एतदुक्तं  
भवि-मरणत्रासो न प्रमाणप्रमितप्रत्यय, तत न्ना स्मृति, स्मृतिम्बु पदानुभवाजायते,  
तस्मात् मरणत्रास पूर्वानुभवं इत्येव पूर्वजन्मानुमानम्, विदुष इति । विदुष आगमा-  
नुमानतान्तरतो न तु उन्मत्तान्वत, आगमानुमानाभ्या येन पूर्वान्वान्तो विज्ञातस्यादृ-  
ष्ट्या विदुष, अनादि पुरष "वृत्तान् स्मृत्-पुरष" इति पूर्वान्तविज्ञानम्,

"यस्यामि जीणानि यथा विज्ञाय तत्रानि नृणांति नरोऽपराणि"

तत्र-ऽन्तरप्राप्तिरिति पुरषस्यामन्त्रविज्ञानमेवापगतविज्ञानम्, ये श्रुतानुमा-  
नाभ्यामेतदधिष्ठित तादृशाना विदुषामपि तथाकृत = तथाप्रसिद्धो भयरूप ह्येवोऽभिनि-

सत्त्ववैशारदी ।

एतेषुपि जातमात्रस्य - दुःख दृष्टव्यं निश्चिन्तयन्तस्य, अनागन्तुकत्वं हेतुमाह—  
"प्रत्यक्ष" इति "प्रत्यक्षानुमानागमैः प्रत्युद्धितं जन्मन्यसम्भावित = अगमपादित पूर्वजन्मा-  
नुभूत मरणदुःखमनुमापयति, अयमभियन्धि-जातमात्र एव हि बालको मारकप्रभुदर्शनाद्  
पेषमान घम्पविषापाऽनुमितमरणप्रत्ययामन्तरान्तो दिग्भ्यदुपयन्ते, दुःखाद् दुःखेनोद्ध-  
श्य एव, न चागमिन जन्मन्यनेन मरणमनुभूतमनुमितं श्रुत वा प्रागेवागम्य दग्धत्वं तद्वेत्तु-  
षाऽद्वयगत, तस्मात्तस्य तथासुतस्य स्मृति परिशिष्यते, न चैव संस्कारादन्ते, न चायं स-  
त्त्ववैशारदी विना, न चागमिन जन्मन्यनुभव इति प्रागेवागम्य परिशिष्यते इत्याद्यान्पूर्वज-  
न्मस्यप्रत्यक्ष इति, तथापि यथापदमावाचन इत्यथेप्राप्ते यथापदे मति यादृशो वाक्या-  
धो भवति तादृश दर्शयति—"यथा चायम्" इति । अत्यन्तमृतेषु = मन्त्रमन्त्रन्येषु, विदु-  
षा दर्शयति - "विज्ञातपूर्वापरान्तस्य" इति, अन्त = वोटि, पुरषस्य हि पूर्वा वोटि मन्त्रार,

पात तत्परस्यम्

एव पूर्वा वोटि तात्त्विकत्वात्परस्य, उत्तरा वोटि पुनरुपमायान्ता सात्ता शुभस्येति  
शब्द, "पक्षान्तिभिरपि" इति पाठे भाग्यमादायाह-यमाना हीति । अन्तान्तरान्  
वाचितवत् ।

ने पञ्च क्लेशा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने  
मह तेनवास्त गच्छन्ति ॥ १० ॥

स्थितानान्तु बीजभावोपगताना—

ध्यानहंयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्लेशानां या वृत्तय स्थितास्ता क्रियायोगेन तनूकता सत्य प्रसङ्ग्या-

मास्वती ।

न इति । ज्ञानेच्छाऽऽदिष्य चित्काय परिमेष्यते विवेकत, अतस्तेन समाप्ताधिकारग्य  
चित्तग्य क्लेशा दग्धबीजकल्पा भवन्ति, नत पुन पाण वगरेण विवेकग्यापि निर्गंध  
कारं तदाऽऽयन्तवृत्तिनिर्गम क्लेशानामत्यन्तप्रमाण भवतान्यर्थ ॥ १० ॥

न्यूना इति । ज्ञान्यानुभोगमृगा क्लेशावग्या न्यूना, निर्मृयेते = अपनीयेते, स्व-  
त्वेति । क्लेषा प्रतिपक्षा नातोपाया याया ता अवन्त्या, सुत्मा क्लेशवृत्तयो नता-  
नरवैशारदी ।

दानप्रयत्नगोचर, किन्तु प्रतिप्रययेन-कार्यग्य चित्तग्याग्निमत्तालक्षणकारणभावापत्त्या  
दानप्रति व्याचष्टे—“ने” इति । सुगमम् ॥ १० ॥

अथ क्रियायोगतनूकताया वृत्ताना क्रिप्रिययान पुरप्रयत्नाद् दानमित्यन आह—  
“स्थितानान्तु बीजभावोपगतानाम्” इति, अनन वन्त्रेभ्यो व्यदच्छिन्नति, सूत्र पठति—  
“ध्यानोत्थारतद्वृत्तय” इति, व्याचष्टे—“वृत्तानाम्” इति । क्रियायोगतनूना अपि हि  
पातशरद्वयम् ।

समव्यायन्त इति श्रुतिमाश्रित्याह—चरितः प्रिकार चतसीति भाष्य, न हि नाऽऽकाशदहनं नि-  
युज्यत चित्तु घटादाप्रित्याह—न चेति । अग्निमत्तालक्षण यन् कारण तदाकारताऽऽवन्त्रेड,  
मृगेच्छद् पुरप्रयत्न्यापाराड या हि घपालग्यानाया, नाप्रिषायामिति भाव ॥ १० ॥

“ध्यानानानाधरान गुणानि”ति श्रुतिमाश्रित्याह—“ध्यानहंयास्तद्वृत्तय”, इति, ननुषं प्र-  
पात्तिवत् ।

क्लेशमूलः कर्माण्यो हृष्टाहृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

तत्र पुण्यापुण्यकर्माण्यः कामलोभमोहक्रोधप्रसवः, स हृष्टजन्मवेदनी-  
मान्वनी ।

जात्यायुर्भागोत्तरं चकारा आजाता, तत्र =चित्तेन्द्रियप्राणानां व्यापार, तद-  
नुभवजाता यन्कारा दुःखमिच्छन्ता नन्त र्नातुगुणश्रेष्ठा जनप्रेरन्त्या च वेष्टा-  
कर्मार्थानि शरीरान्द्रियान्प्रदुर्वाहन्त्याविभाद्राण्यु म एव कर्माण्य, कर्माण्य पुण्या-  
पुण्यस्य, पुण्यापुण्यं कामक्रोधान्त्रिभ्यो जायते, कामाद यजादिक पर्यादाऽऽदिकञ्च  
कृन्ति तत्र लोभात् क्रोधात् मोहाच्चापि, अविद्यायामन्तरे ब्रुधा वर्तमाना मूर्ख-  
धारा पण्डितमन्यमाना ये कर्मणन्त्या मोहमूर्खे धर्मोऽधर्मश्चेति, स इति । कर्माण्यो-  
त्त्ववैशारदी ।

व्याख्यान—जात्यायुर्भागोत्तरं क्लेशान्त क्लेशा, कर्माण्यश्च तथा, न त्वविद्याऽऽद्य, तत्र  
तत्र जन्मविद्याऽऽद्य वक्ष्या इत्येत आह—“क्लेशमूलः कर्माण्यो हृष्टाहृष्टजन्मवेदनीयः”, क्लेशो-  
मूर्खान्योत्पादे च कार्याकरणे च तत्रोक्त, एतदुक्तं भवति—अविद्याऽऽदिमूलः कर्माण्यो जा-  
त्यायुर्भागोत्तरान्यविद्याऽऽद्योऽपि तद्वेदनेऽन क्लेशा इति, व्याख्ये—“तत्र”इति । आशेरते  
साधारणिका पुण्या अस्मिन्त्रियाद्य, कर्मणामाद्यौ—‘समांशमौ, कामात्काम्यकर्मप्रवृत्तां  
व्यर्गादिनु प्रमो भवति, एत लोभान्परद्वेषापापरादावधमे, एवं मोहादधर्मो हिंसाऽऽदौ धर्म-  
पुष्टे प्रवर्तमानस्याधर्म एव, न तस्मिन् मोहजो धर्मे, अस्मिन् क्रोधजो धर्मे, तद्व्यया-  
भुजस्य तारायमानवत्पत क्रोधात् तजिर्गापयाऽऽहितेन कर्माण्येन पुण्येनान्तरि-  
धायोपराधिनासपरि र्गणम्, अधर्मन्तु क्रोधजा प्रत्ययः तद्विजन्मा प्रयिद एव भूतानाम्  
तस्य इति यमाह— “स हृष्टजन्मवेदनीयसाहृष्टजन्मवेदनीयश्च इति । हृष्टजन्मवेदनीयमाह—  
पातशरणावम ।

“योनिमन्त्रे प्रपन्नाने शरीरत्राय गणित ।

स्थानुमन्त्रे तु सयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्” ॥ इति

श्रुतजात्यायुर्भागा कर्मजा, एतस्य वक्ष्यामि यथाहृष्टात् श्रुतण समाश्रमे—“वक्ष्यामि  
वक्ष्यामि एतादृशजन्मवनाय । वक्ष्या वक्ष्यामि योभवाशरणा नन्वस्य एतकारितान्तो  
निरपय कर्माण्य य य चापि एतादृशजन्मवनाय इति सूत्रात्, तत्र

“अत्युत्तरे पापपण्यशिरात् पतमानुत्” इति

श्रुतिमाश्रित्याह— तत्र तावति । यमो विषयानभिप्राय प्रसाद, मात्राणि  
जिते विषयानि तर्थात्तरात्ता । परिनिपत्ताऽपि जितपुण्यवाद्य, एव पापज परकात्तः इति

यश्चाद्दृष्टजन्मवेदनीयश्च, तत्र तीव्रसवेगेन मन्त्रतप समाधिभिर्निर्वर्त्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा य परिनिष्पन्न. स सद्य परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति, तथा तीव्रक्लेगेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपानेषु चा महानुभावेषु वा तपस्त्रिषु कृत पुनः पुनरपकारः स चापि पापकर्माशय सद्य एव परिपच्यते, यथा नन्दीश्वर कुमारे मनुष्यपरिणाम हित्वा देवदेवेन परिणत, तथा नहुगेऽपि देवानामिन्द्र स्वक परिणाम हित्वा निर्वर्त्त्येन परिणत इति, तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशय,

भास्वती ।

शीलश्लेशानामपि नास्यदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशय इति ॥ १२ ॥

सति मूले तद्विपाको जात्यायुभोगाः ॥ १३ ॥

मायती ।

पुनर्नन्माभावात् धीणस्त्रेजाया नाम्न्यदृष्टजन्मवेदनीय कर्माशय, तस्मिन्नेव जन्मनि तेषां मन्त्राग्ध्रय म्नाइति ॥ १२ ॥

जातिरायुभोग इति त्रिविधो विपाकः = फल कर्माशयस्य, जातिद्वेह, आयुर्द्वेह-  
गिप्रतिबाल, भोग सुख दुःख मोहश्च, जन्माश्रित्यायुभोगौ सम्भवत, अभिमान त्रिना  
न जन्माश्रय तत्रा नगादि त्रिना सुखादि न नन्मवेदताऽस्मिन्नागादित्रेणमूळ एव कर्मा-  
शयो जात्याद वाण, तस्मादुक्त—यन्तिवति । एगमम्, तुपावनदा = मनुष्या,  
तत्त्ववैशारदी ।

जन्मवेदनीय कर्माशय, न हि मनुष्यजरीणे तत्परिणामवेदेन वा या तादृशी बल्यरमह-  
गादिनिर्गन्तरोपभोग्या वेदना सम्भवति इति, श्रेय सुगमम् ॥ १२ ॥

श्यादेतद—यत्रियास्त्रे कर्माशयस्य विद्योत्पादे न्यत्रियात्रिनाशान्मा नाम कर्मा-  
शयात्त श्रेयात् प्रावननकमाशयानामनादिभयपरम्परार्यचिनानामसंन्यातानामनियतवि-  
पाकशायना भोगन धपयितुमशयसादशययोच्छेद संन्या म्यादित्यत आह—“यति  
मत् त्रिपावा जात्यायुभोगा” इति,

पाण्डुराशयम् ।

मन्त्राभिर्जन्म शय्य शरीरस्य तद दृष्टजन्म शरीर नेन वेदनीय कर्माशयो भोगोऽन एव  
नारविणा नाग्नि दृष्टजन्मवेदनीय इत्याह—न पीति ॥ १२ ॥

“वरा चिसुत कर्म पृष्टम्यमिद विष्टति,”

इति स्मृतं विज्ञितं कर्म प्राजन्मभोग्यं विज्ञितकर्मभोग्यं मनुष्यभोग्यमिति त्रिरुत्पत्तिभो-  
ग्यमिति तथा वा गतिर्गति प्राप्ते—श्यादेतद्विद्यादियसारइत्यन्तं, अत्रायं चतुः पट्टि-  
दासिकम् ।

प) नारविण्यमाश्रयमिति चत न रदग्निना भारतर्षमागत्य लीलासानुपरिप्रेक्षेण प्रयागार्थे  
पमानानस्य तत्परस्य च श्रवणादिति, श्रेय सुगमम् ॥ १२ ॥

न पाल कर्माशयपर च नारगमपि तु तत्परस्यतत्तायवि द गोपाने व  
दाना श्यादेतत्परस्य हारागात्वात् -

“यति मत् त्रिपावा जात्यायुभोगा”, वेदजन्म चसाशयस्य मत् सत्येव कर्माशय  
विपाक फल भवति चत्पाया वासनास्था एव जन्माश्रित्यविपाकशरणम्, विपाकश्च एतद  
गात्—जात्यायुभोगाइति । जातिान्म आयुत्पादनशाल, भोग सुख् एतत्त्वज्ञानाश्रित्यदि  
दित्वा न न मन्त्राश्रित्यारण्यार एतत्त भाग, “त एतत्परिस्ताषणा” इत्युक्तसुत्रे तत्  
विपाकशयतादनात्, इति, श्यादेतत् -वेदशाना वगमत्वास्ति प्रस्ताप नास्ति—

‘जात्यायु मत् वमाग्नि भस्मसात्यर वेदशाने’-

श्यादित्वाशय्यो हि ज्ञानस्य चत्पायाश्रित्यत्वेन वरुक्षयोत्तुम्भसि त्रिरुत्पत्ति इत्य  
वत्पायाशयवत् वसाभावात्प्राप्तत्वेन एव विपाकभावात् स्यादिति, जन्मवेदने—  
दिशिध्यागिहृताभावाभरर्षय सत्या येन श्यादित्वात् इत्युक्तमिति कर्णोत्तर तन्ने-  
शान् एव प्राप्नोति वेतराभिस उक्त्यतिरवास्या कर्णवत्तागतिपोषधि विराद्वेदु, तत्  
च भवति

“श्रेय सुख स्त वमोर्षेति त्रि, मतो मत् त्रिपिप्तसन्तोषति—

“त विपाकशयना मन्त्राश्रये इत्युक्ता इति च,

प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट जने, न चानेक कर्मानेकस्य जन्मन कारणम्, क-  
 स्मान् १ तदनेक जन्म युगपन्न सम्भवतीति क्रमेण वाच्यः तथा च पूर्वदो-  
 पानुद्भूतत्वात्, तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृत पुण्यपुण्यरूपांशप्रवचनया विचित्र  
 प्रप्रानोपमवर्जनभावनानाद्यद्वयं प्रायणाभिः प्रक कुरुष्वदृकेन मिलित्वा मरण-  
 प्रसाध्य स्वर्गद्विजितं परमवैजयं जन्म करंति तच्च जन्म तेनैव कर्षणा लब्धायुष्क-

मान्यती ।

विद्वान्नात्—वन्नात्स्मेति । बहुति कृपाणि मिलित्प्रसवेन जन्म निर्वर्तयन्तीति  
 विद्वान्नात्—न्याय्यं यतो नागिन किञ्चिदक कन जन उह प्राण्य प्रात, देहभूताज्ञ ब्रह्म  
 र्ग्यदु मभोगा नरकमात व्रमेण स्वर्देरत्रिनि कप्र कमानयप्रवप १ तदाह—तस्मादिति ।  
 प्रायण = मरणम्, प्रवप = वचनम्, विचित्र = सर्वकृपाणां नानाविप्रवेष्टानां सम्काग-  
 न्मकृतात्ताद्विप्र तावानुभावाज्जात एत एत कृतेभ्य कर्मभ्यो वा जात संस्कार  
 प्रगा, तत्रान्य उपवर्जकोऽमुग्य इत्यर्थ, तत्तद्रूपेणावचित्रत = सजित इत्यर्थ  
 प्रायणेन = विद्वान्मथ र्ग्यरूप्यागम्येण मरणेनाभिव्यक्त, प्रायणान्ते यस्मिन् क्षणे  
 शीघ्रेतिव्यवृत्ति स्यात् तत्रागप्राय विन न्वाप्रिष्टानां विदुक्त भवति तस्मिन्नेव क्षण-  
 याज्जातनुत्तानां चरेया कर्मणा स्वप्नरूपेणावस्थितानां स्मृतयोऽजडग्वभावे जेत-  
 न्युपतिव जेतयोऽप्रिष्टानभूतभ्यो मर्मस्थानेभ्यो विच्छिन्नभद्रतत्पाट्टेकाद्य युगप  
 तत्त्ववैशारदी ।

प्रसक्तः, स चाप्यनिष्ट इति, कर्मप्रकार्येन तदनुष्ठानप्रसङ्गात्, यदेकजन्मयमुच्छेदे जन्म-  
 वधिसन्तु पात्रप्रमाणियमात्रनाशावगतदा कप्र कथा यजन्मयमुच्छेदे कर्मणोऽस्मिन् तत्र  
 पात्रवशाभावात् विपावकाल्यभाव एव यागप्रतिपत्त्यति भाव, तृतीयं विप्र-कर्म-  
 करोति "न पानव कमानवन्म जन्मस वाग्णम्" इति । तत्र हेतुमा—“तद” इति ।  
 तानव तस युगपन्न स्वभ्रतन्वयोगिन इति प्रमेण वाच्यम्, यदि हि कर्मसात्त्वं युगपत्त-  
 त्त्वं प्रसक्तान तत्र एव कर्मसात्त्वंप्रधयादप्रिष्टान्य विपावराग पात्रकर्मनियमना र्ग्या, न  
 त्वगित जासना यागपण्य एवमेव प्रथमपक्ष एवोक्त दृषणमित्यर्थ, तदेव एवमथ गितकृते  
 पात्रिष्टान्यान्व वमरग्य जसत क्षरणमिति पक्षान् व्यतिष्ठत इत्याह—“तस्मात्त-  
 पात क्तन्व । ।

यति - एतद्वज गिति । तत्तात्पर्यात्—विप्रद्व क्तन्व्याऽऽतिना जनित तत्तानात्तजन्मोत्तन्वद  
 पत्र दत्तानायापिता वर्षणा वर-सयप मेनातस्य पत्नयापयातमि-त्याह—दत्त-तन्व ।  
 न तद्वृत्तिवत्तमात् य इति । दत्तन्वस्यस्य-त-त-दत्तजन्मना, गनादय-

“यागमात्तत्तदाणा मत्ता यागिग-ति”

इत्याह—तन्व, तयागिन - क ययूत वत्तम तत्त ययूत, जन्मोत्त कालादि- क्तन्व-  
 इति य मप-तावादि-त्या गिति-रिति । य वाप-दत्ताना पात्रसा चेत्याह—इ-ति । त-  
 दात्ता . . .



भवति, तस्मिन्नायुषि तेनेव कर्मणा भोग. सम्पद्यत इति, असौ कर्माशयो जन्मायुर्भागहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयत इति, अत एकभक्तिः कर्माशय-उक्त इति,

मास्त्वती ।

त्सर्वस्मृतिपमुद्भव स्याद् स्वसम्बन्धगूणसज्जडाभूतं चतसोति, उक्तञ्च—

“शरीर त्यजते जन्तुाश्च्यमानेषु मर्मसु” इति,

तदा क्षणावच्छिन्न काले यथास्मा स्मृतीना य समुत्पद्य स एव एकप्रवृत्तेन = एक-प्रयत्नेन मिलित्वोत्थानम्, समुत्थितं पिण्डाभूत एकधन इव, स्थूलदेहत्यागानन्तरमेवभूतात् कर्माशयादक दिव्यं वा नारक वा जन्म भवति, स हि - उपभोगदहो मन - प्रधानत्वात् स्वप्नवत्, श्रूयते च - “स हि स्वप्नो भूत्प्रेम लोकमतिक्रामति स्मृत्यो रूपागी” - ति, न हि तस्मिन् प्रेतनिकाये स्थूलदेहाग्मभक्त कर्माशयो त्रिविधेत नापि कर्माशयप्रचयो-भवेत्, तत्र च चेतोमात्रार्थानाना पूर्वकर्मणा फलभूत सुखदुःखभोगस्तद्वात्मनाप्रचयश्च स्यात्, यथा स्वप्ने मन प्रधाने चित्तक्रिया च तद्भव सुखदुःखभागश्च तद्वत्, तदनन्तरमप्रतिष्ठात् स्थूलदेहाग्मभक्तात् कर्माशयात् स्थूलकर्मदहघागणं स्यात्, स्थूलसूक्ष्मदेहानामायु-स्तथाऽऽयुषि सुखदुःखमोहभोगश्च तत्कर्माशयादव भवति, स्थूलजन्मन्यत्युत्कटै-पुण्यपाप दृष्टजन्मपेदनीयावायुर्भोगावपि स्याताम्,

सत्त्वैशारदी ।

इति । जन्म च प्रायण च जन्मप्रायणे तयोरन्तर = मध्य तस्मिन्, त्रिविधसुखदुःखफलो-पहागण त्रिविध, यदत्यन्तमुद्धतमनन्तरमेव फल दास्यति तत्प्रधान, यत्तु विलम्बेन तदुपम-र्जनम्, प्रायण = मरण तनाभिव्यक्त = स्वकार्यारम्भणाभिमुख्यमुपनीत, एकप्रवृत्तेन = युग-पा, समुत्थित = जन्मादिलक्षण कार्यं कर्तव्यं एकलोलीभावमापन्न एकमेव जन्म करोति, नानेकम्, तत्र जन्म - मनुष्यादिभाय, तेनैव कर्मणा लब्धायुष्क = कालभेदान्नियतजीवन च भवतीति, तस्मिन्नायुषि तेनेव कर्मणा भोग = सुखदुःखसाक्षात्कार 'स्वसम्बन्धितया सपद्यत-इति, तस्मादसौ समाशया जात्यायुर्भागहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयते, ओत्सर्गिकमुपसह-रति - “अत एवभायः समाशय उक्त” इति । एका भय एकभय “पूर्वकालेक” इत्यादिना समास, एकभयाऽस्यास्तीति मन्वर्थोयष्टु, क त्रिपाटाः - “एकभक्ति” इति । तत्रैकभयशब्दाद्-शातशतलक्षस्यम् ।

वाग्मना कर्मण सू मरुपविशेषोक्तेः याशब्दाद्वाह य इति । स्तनपानादिप्रयुक्तो ये स्मृति-हेतव ते वाग्मना, कर्मणि तु नवं सिन्तु विपाकहेतुमात्रं, विनाशो धर्मण पापमपनुत्तीति वात्तिकम् ।

दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेतद्विपाकारम्भी भोगहेतुत्वाद्, द्विविपाकारम्भी वा-  
 ऽऽद्युभांगहेतुत्वाद्, नन्दीश्वरवन्नहुपवहा इति, क्लेशकर्मविपाकानुभवनिमि-  
 त्ताभिन्नु वासनाभिरनादिकालमसृष्टितन्निष्ठ चित्तत्रिवीकृतमिव सर्वतो-

भास्वती ।

एतन्मुक्तजन्मात्मकस्य कर्माजस्य तन्पूर्वजन्मनि निर्बन्तनादेकभक्ति कर्मा-  
 जस्य इत्युक्तमोऽनुक्तान्, एको भवो = जन्म, एकभव, एकभवे निपन्न मञ्चितो वप्रभवि-  
 क तत्राद्यनसंवेदनीय कर्माजस्य एव त्रिविपाक दृष्टजन्मवेदनीयो न तत्रा, तस्मात्त-  
 दाह-इति । दृष्टजन्मत्तत्र कर्मश्रंभजजन्मनि विपाकनत्रा जानिरूपो विपाको न  
 स्यात् तस्मात्तस्यारूपो भांगरूपो वा एको विपाक, आयुभागरूपो वा द्वो विपाको  
 भवताम एवविपाकस्य दृष्टान्तो ननुप, द्विविपाकस्य च नन्दीश्वर, ननुपनन्दीश्वरयोर्न-  
 जन्मस्या विपाको जात, ननुपस्य च दिव्यायुषि न नष्ट किन्तु तस्मिन्नायुषि स्वप्न-  
 प्राप्तिजन्या दुःखभाग सन्तान, नन्दीश्वरस्य पुनरिष्याद्यायुभांगो जातो,

प्रसाद्य एतद्विपाको, वासना त्वनेकभरपूर्विका, चित्तमनादि प्रवर्त्तमानम्, तस्मात्तस्य  
 जायातुभागा तत्राद्यस्य ननश्च चित्तस्य कर्माजस्यैवकालेन अमङ्ग्याता, क्ले-  
 शाश्च प्रभविपाकाश्च दत्तकर्माजिपाकात्सोपानुभवस्यासिमित्तजाना स्मृतिकया वासना,  
 क्लेशकर्माजिपाका जन्तवाप्या तस्मात् प्रादान्यात कर्माजिपाकानुभवजन्यत्वमपि वासनाता-  
 त्त्वदैशारदी ।

समांशे उ प्रत्यय, एतजन्मात्रचित्तस्य भवति प्रथं, तदत्रसोत्कर्षित्तभक्तिश्च त्रिवि-  
 पाकचतुष्वत्रा दृष्टजन्मवेदनीयस्यैविकस्य वसंशक्तिविपाकस्य त्रिविपाकसि—“दृष्ट” इति ।  
 एतजन्मस्य एतदृष्टविपाकचित्तस्युपो मनुयत मनसोद्वयगाधिमार्तोपायजन्मा पुनवेद-  
 नाशुर्भागत तत्र द्विविपाको, ननुपस्य तु पार्श्वगतप्रतिपेदिनाऽग्नयस्ये एतद्विपाकस्य  
 वसनाऽऽद्य विहितत्वात्तपण्यभयो भोगसाधनानु, ननु ययवभक्ति वसाद्यस्यतत्रा त्रिवि-  
 पाकस्य भागानुत्तराश्च पमविपाकानुभवस्यासना तथा च मनुयस्यैविकस्योदित्तपदो न  
 कृजान्तयाचित्तं शुभानत्यत शाह—“वे शवसं” इति । संसृजितम् = एततोभावात्तस्य  
 पातस्यैविकस्य ।

मत्स्यजाल ग्रन्थिभिरिवाततमित्येता अनेकभवपूर्विका वासना, यस्त्वय-  
कर्माशय एव एवैकभविक उक्त इति, ये सस्कारा स्मृतिहेतवस्ता वासना-  
स्ताश्चानादिकालीना इति, यस्त्रसावेकभविक कर्माशय स नियतविपाक-

मास्वती ।

ता हि क्लेशै परामृष्टा सत्योऽपि प्रचीयन्ते, ताभिर्वाग्यनभिरनादिकालं यावत् संमूर्द्धि-  
तम् = एकलौलीभूतमेकधन भूत्वा प्रवर्तमानमित्यर्थ, चित्तं चित्रीकृतमिव सर्वतो ग्रन्थि-  
भिरातत मत्स्यजालमिव,

उत्सर्गा मापवादास्तत कर्माशय एकभविक इत्युत्सर्गस्यापि मन्त्यपवादा, तान्  
वक्तुमुपक्रमते—यस्त्विति । नियतोऽवाधितो निमित्तान्तरणासङ्कुचित इति यावद् वि-  
पाको यस्य स नियतविपाकः कर्माशय, कर्माशयश्चेन्नियतविपाकस्तथाऽदृष्टजन्मवेदनीय  
स्यात्तदेव स मन्थगोकभविक स्यात्, अन्यथेकभविकत्वस्यापवाद, कथं ? तद् दर्शयति-  
य इति । कृतस्याविपकस्य नाश इत्यस्योदाहण क्षमया क्रोधमस्कारनाश, द्वितीया गति-  
र्वलवता प्रधानकर्मणा सहावापगमनम्, एकत्र फलीभाव इत्यर्थ, दुर्बलस्य कर्मणो-  
धान्यप्राये क्षेत्रे धान्येन महोसमुद्रादिवत्, तृतीया गतिर्नियतविपाकेन प्रधान-  
कर्मणाऽभिभव, ततश्च विपाककालालाभाच्चिरमवस्थानम्, एतास्तिष्ठो गतीरदा-  
तत्त्ववैशारदी ।

धमाद्यमाभ्या व्यवच्छेत्तु वासनाया स्वरूपमाह—“ये सस्कारा” इति । ओत्सर्गिकमैकभ-  
विकत्वं क्व चिदपवदितुं भूमिकामारचयति—“यस्त्वसौ” इति । तु गच्छेन वामनातो व्य-  
वच्छिन्नति—दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायम् = एकभवि कृतनियमो, न त्वदृष्टजन्म-  
वेदनीयस्य किम्भूतस्य ? अनियतविपाकस्येति, हेतुं पृच्छति—“कस्माद्” इति । हेतुमाह—  
“यो हि” इति । एहा तावद् गतिमाह—“कृतस्य” इति । द्वितीयामाह—“प्रधान” इति ।  
तृतीयामाह—“नियत” इति । तत्र प्रथमा विभजते—“तत्र कृतस्य” इति । सन्यायिकर्म-  
भाऽनुदाहृत्योऽन्यानि श्रेण्येव कर्माणि कृणुशुक्रशृणुशुहानि, तदिह तपस्याध्याया-  
पातशरहस्यम् ।

भोगदोगादिति । इतरेषां पापानामभाय त्रिनाश, ननु ऋष्ट कर्मेत्यनुभवात्स्वाध्यायाभ्यामन-  
वार्तिकम् ।

त्रिषाकस्य योऽनुभवश्चित्तवृत्तिनिरोहो ज्ञानरूपस्तन्निपादिताभिर्ज्ञानरूपप्रायनाभिर्गनात्किण-  
पु समर्द्धितमुपदिशति । पुष्टमिति यावत्, अत एव त्रिविधरूपाभिस्ताभि पदत्रय सर्वतश्चि-  
त्रितमिव चित्तं ग्रन्थिभिर्गयत मन्त्यजालमिव वर्तत इत्यत एता वासनो अनेकभावा-  
द्विका स्वैरिच्यन्ते, अन्यथा मनुष्ययोन्यनन्तर देवनिर्गयोनिभोगानुपपत्ते मनुष्यान्मनि-  
तहासनाऽनुपपत्ते, एव भववासनाना च मनुष्यनन्तरेव क्षयादित्यर्थ, अत्र प्रायानाना-  
र्द्धमन्त्यनन्तरचित्तजालप्रथितत्वेन रूपणान्,

भ्रानियतविपाकस्य, तत्राहृष्टजन्मवेदनोयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो न  
त्वहृष्टजन्मवेदनोयस्यानियतविपाकस्य, कस्माद् ? यो हृष्टजन्मवेदनोयो-  
ऽनियतविपाकस्तस्य त्रयो गति - कृतस्याविषकस्य नाशः, प्रधानकर्मेणवा-  
धापगमन वा, नियतविपाकप्रधानकर्मणाऽभिभूतस्य वा त्रिरमवस्थान-  
मिति, तत्र कृतस्याविषकस्य नाशो यथा शुक्लकर्मादियादिहेव नाशः कृष्ण-  
स्य, यत्रेदमुक्तः—

“हे हृष्टे कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः पुरयकृतोऽपहन्ति,

मास्वगी ।

हृष्टोर्गतगति—नरेति । धृत्तिमुदाहरति—हे हे हृति । पुरपाणां कर्म हे हे  
द्विजिह पापं पुण्यद्वेति, तत्र पापकस्यैको राशिः, तदन्त्य पुण्यकृत् शुक्लकर्मेण एको-  
राशिः पापकमुपरहन्ति, तन् तन्मात्रं कृतानि कमाणि कर्तुमिच्छन्त्र = हृष्टेत्यर्थः,  
तत्त्वैवगारदी ।

दिसाध्यं शत्रुप्रसादय उचित एवादलकस्य हृष्णस्य नाशक, अविशेषाच्च शत्रुपुत्र्यापि  
हृष्णभागयोर्गतिनि मतस्यम्, तत्र भगवानाम्नायमुदाहरति—“यत्रेदम्” इति । हे हे हृ  
ये कर्मणी— श्रुणुहृष्णशुक्ले अपहन्तानि मन्त्रन्त्र, त्रीण्यया भूमिष्टना सूचिता, अन्येभ्यत—  
श्राद् —“पापकस्यै” इति । पापकस्यै एव हृष्ट्यर्थे, कोऽनात्रपहन्तोभ्यत आत्—“एको राशिः -  
पुण्यकृतः” इति । समुहस्य समुहस्योध्यचान, तदनेन शुक्ल कर्माण्यम्भुर्नाय एत, एतदुक्तं-  
मर्ति - ईदयो नामाथ पर्यायाऽऽदिरत्तिवाधनयाध्य शुक्ल कर्माणयो यदेगोऽपि म्त्  
श्रणात् श्रणात्प्राश्रायन्विरोधित कर्माणयान् भूयसोऽपि हन्ति, तत्र - तन्मात्र, इच्छन्त्ये-  
ति हृष्णस्यवादाननपदम्, दोष सुगमम्, अत्र च शुक्लकर्माण्यन्त्रय म कोऽपि महिमा च-  
इत्तस्यमभावो, न तु न्यायायादित्जन्मनो हृष्टाद् न हि हृष्टस्यमात्रविरोध्यधर्मोऽपि तु म्-  
पातस्येदमेवम् ।

जगतद्दग्भामाग तत्राद्याऽशुभेन पुण्यादयसादिम्नायानुदाहर-न हीति । अन्यथाहृष्णस्य-  
वार्त्तव्यम् ।

इति । एव भाविवत्वनियम इत्यर्थः, न त्वहृष्टजन्मवेदनोयस्यानियतविपाकस्य चेति, हृष्ण  
स्य, तत्रैतस्यैवनायस्य भवात् तुल्येनैवभाविवत्त्वाभावात् एत एतेत्येताऽऽद्यतविपाकः ।  
दार्त्तवत्वनियमभावाद् इत्युक्तं इत्युक्तं इति । उक्तं यथा एतेति । एतदन्तःश्रुति-  
स्वरभाविवत्त्वात् । नास्त्यात्याद्यनेवात् यत्तत्तस्यैवनायस्य गति । स्वरपातपातस्यैव इ  
एतत्तस्यैवनायस्यनियतविपाकस्य नास्त्यात्यादि विधापाय सम्भदति प्रयोऽन्तःश्रुत्वाद्,  
यो एतत्तस्यैवनायस्यो नियतविपाकसिद्धं स तिदिव इत्यर्थे, यथाऽने इत्यन्त  
स्यादिव नभयं संज्ञानपपक्त । तिस्यैवा गतिमाह—एतन्निति । तत्रविषयः यथाऽन्तःश्रुत्वाद्

तदिच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्तुमिहैव ते कर्म कवयो वेदयन्ते,  
प्रधानकर्मण्यावापगमनम्--यत्रेदमुक्तं-

“स्यात् स्वल्प सङ्कर. सपरिहार स प्रत्यवमर्ग, कुशलस्य नापकर्मा-

भाम्बती ।

आन्दयसात्मनेपदम्, इहैव ते = तुभ्य कर्म इहलोक एव पुरुषकारभूमिरिति कवयो योगा-  
क्रान्तप्रजा वेदयन्ते पश्यन्तीति, द्वे द्वे इत्यभ्यासो बहुपुरुषाणा विचित्रकर्मगशिमृचनार्थं,  
द्वितीयगतेऽराहरणं—यत्रेति । उक्तं—“पञ्चशिक्षाचार्येण” अकुशलमिश्रपुण्यकारिणोऽं-  
प्रत्यवमर्ग, समाकुशल स्वल्प सङ्कर = पुण्येन सङ्कीर्णो बहुपुण्यमिश्र इत्यर्थं, सपरिहार  
प्रायश्चित्तादिना, स प्रत्यवमर्शाऽनुसोचनीय इत्यर्थं, मम भूमिष्ठकुशलम्यापकर्मायामिभ-  
त्राय नालमममर्थ इत्यर्थं, यतो मे ब्रह्मन्वत् कुशलं कर्मास्ति यत्र = येन सहेत्यर्थं, अयम-  
कुशल आवाप गत = विपक्व स्वर्गोऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यतीति,

तत्त्ववैशारदी ।

कार्यद्वेषविरोधी, न च स्वाध्यायाद्यदिजन्य दुःख तत्कार्यं, तत्कार्यत्वे स्वाध्यायान्नि-  
धानं प्रक्यात् तद्गलादेव तद्गुत्पत्ते अनुत्पत्तौ वा कुम्भीपाहाद्यपि विधीयेत, अत्रिगाने तद्-  
नुत्पत्तेरिति सर्व चतुर्ष्वम्, द्वितीया गति विभजते—“प्रधान”इति । प्रधाने कर्मणि ज्योतिष्ठो  
मादिन तद्गुत्पत्ते पशुहिंसाऽऽदेरावापगमनम्, द्वे खलु हिंसाऽऽदे कार्थ्ये, प्रधानाङ्गत्वेन वि-  
धानात् तद्गुत्पत्ते, “मा हिंस्यात्सर्वा भूतानि” इति हिंसाया निषिद्धत्वादनर्थश्च, तत्र प्रधा-  
नाङ्गत्वेनानुष्ठानाद्प्रधानतेऽत्यतो न द्वागित्येन प्रधाननिरपेक्षा भती स्वफलमनर्थं प्रसोतुमहति  
स्त्विन्वारग्यविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती व्यवतिष्ठते, प्रधानसाहायकमाचरन्त्याश्च स्व  
कार्यं बीजमाप्रतयाऽवस्थानं प्राप्ते कर्मण्यावापगमनम्, “यत्रेदमुक्तं” पञ्चशिक्षेण—स्वल्प  
सङ्कर = ज्योतिष्ठोमाग्निन्मन प्रधानापूर्वस्य पशुहिंसाऽऽदिजन्मनाऽन्तर्हेतुनाऽपुण्येण सपरि-  
हार = नरपते ति विपत्ता प्रायश्चित्तान परिर्तुम्, अथ प्रमादत प्रायश्चित्तमपि नाचरित  
पातञ्जलस्यम् ।

यात्, अस्मात् १ कुशल हि मे ददन्त्यस्ति यत्रायमावाप गतः स्वर्गोप्य-  
पकर्षमल्पं क्रमिष्यति इति,

“नियतत्रिपाकप्रधानकर्मणाऽभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम्, कथ-  
मिति ? अदृष्टजन्मवेदनीयस्यैव निरतत्रिपाकस्य कर्मणः समानं मरणमभि-

भास्यती ।

उनीया गतिं व्याचष्टे—क्रममिति । त्रे दृष्टजन्मवेदनीया निरतत्रिपाका कर्मसम्का-  
राग्नेर्पास्ये मरणं समानं = नाधारणं सर्वेषां तादृशसंस्काराणामेवं मरणमेवेत्यर्थः, अभि-  
प्रतिवाणम न त्वदृष्टजन्मवेदनीयोऽनिरतत्रिपाक इत्येवजातीयकस्य कर्मसंस्कारस्येति,  
यतः न संस्कारो ननुद् वा = आवाप वा गच्छेद्, अथो वा चिरमप्यासीत् मज्जित-  
तत्त्ववैशारिणी ।

प्रधानकर्मत्रिपाकस्येव विपश्यते, तत्रापि आवन्तसंभावने प्रयुते तावान् न प्रत्यवमर्षः  
सृष्यते हि पुण्यसंभारोपनीतपुण्यपुण्यमाहावागगाहिनः कुशला पापमात्रोपपादिता दृ-  
ष्टिप्रतिपादम् अतः कुशलस्य = मानं पुण्यस्य, नापकर्षाय = प्रक्षयाय, अलं = पत्र्यात्, मृच्छ-  
ति—“प्रस्मात्” इति । एतत्—“कुशलम्” इति । कुशल हि मे = पुण्यवतो ददन्त्यस्ति = प्र-  
धानकर्मत्रिपाकतया व्यवस्थितं दोषार्णोयाऽऽदिर्दक्षिणाऽन्तः, यत्राय = सक्रम्यन्तः, स्वर्गोऽपि  
= अत्रय पादः, मनुष्यार्णोपुण्यस्यधन्मनः, स्वर्गात् सर्वथा दृष्टेनापगच्छेद् अपकर्षम् अल्पम् =  
अल्पं अपकर्षं धारोऽर्थोऽिति, उनीया गतिं विभक्तं—“नियत” इति । अदृष्टजन्मवेदना प्राधा-  
न्यसंनिभं न गच्छितया, धारयन्तश्च नियतत्रिपाकत्वनात्यदाऽनप्रदानत्वात्, अनिरतवि-  
पाकस्य न नियतस्यैव, सात्रयाशाशात्र चिरमवस्थानं दातुमात्रमात्रेण न पुनः प्रकान्ते-  
वारितया तस्य स्वर्गात्प्राप्तः, तसु प्रायेण । यत्र कर्माद्यो-भिस्यत्यनदृष्ट्युक्तमितानी त  
द्विपाकमनमुच्यते तत्र परं प्रायेण न विद्यते दृष्ट्याद्यत्रानु-संश्रिता—“कर्म” इति ।

पातं परस्परम् ।

व्यक्तिकारणमुक्तं, 'न त्वदृष्टजन्मवेदनोयस्यानियतविपाकस्य, यत्त्वदृष्टजन्मवे-  
दनीय कर्मानियतविपाक तन्नश्येद्, आवाप वा गच्छेद्, अभिभूत वा चिर-  
मप्युपासीत यावत्समान कर्माभिव्यञ्जक निमित्तस्य न विपाकाभिमुख क-  
रोति इति, तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादिय कर्मगतिर्विचित्रा  
दुर्विज्ञाना चेति, न चोत्सर्गस्यापवादान्निवृत्तिरिति, एकभक्तिक कर्माश-  
योऽनुभायत इति(१) ॥ १३ ॥

मास्तती ।

स्तिष्टेद्, यावन्न सरूप किञ्चित् कर्म त संस्कार विपाकाभिमुखं करोति, समानमभिव्यञ्ज-  
कस्य निमित्त निमित्तभूत कर्मेत्यन्वय, कुत्र देशे कस्मिन् काले कैर्वा निमित्त किञ्चन  
कर्म विपक्व भवेत् तद्विशेषावधारण दु साध्य योगजप्रज्ञापेक्षत्वात्, कर्माशय एकभक्ति-  
इत्युत्पत्तौ य आचार्य प्रतिज्ञातो न स उक्तेभ्योऽपवादेभ्यो निवर्त्तत, यत उत्पत्त्या साप  
चात्र इति ॥ १३ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

उत्तरम्—“अदृष्ट” इति । जात्यभिप्रायमेकवचनम्, तदितरस्य गतिमुक्तामवधारयति—  
“यत्त्वदृष्ट” इति । शेषं सुगमम् ॥ १३ ॥

पातञ्जलप्रत्ययम् ।

वम्यानमिति ॥ १३ ॥

वार्तिकम् ।

म्याग्निहृदकमान्तरमिति शेष, उपासनस्यात्रप्रिमाह—यावदिति । अस्य समानमग्निहृ-  
दकमाभिव्यञ्जकं निमित्त यावत्तत्फलोन्मुगीकरोतीत्यर्थ,

“यत्रजन्मकृतं पाप मया मत्सु जन्मसु ।

तन्मे रोग च शोक च माकरो हन्ति मत्समी”-

ते ह्यदपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते = जन्मायुभोगा, पुण्यहेतुका सुखफला. अपुण्यहेतुका दुःखफला-

मान्वनी ।

न हनि । पुण्य यमनियमदयादानानि तद्हेतुका जन्मायुभोगा सुखफला अतु-  
 ष्टवेदनीया भवन्ति, श्रवात्मभोगाज्जन्मायुषी प्राथमोपे भवत ह्यत्यरे, तद्विपरीता-  
 क्तवदेशारनी ।

उच्यते कर्ममूलकं कर्मण, कर्ममूलकं विपाकानाम्, अथ विपाका कस्य मूलं ? येनामी  
 त्युक्त्या इत्यन आह—“ते ह्यदपरितापफला पुण्यापुण्यहेतुत्वात्” इति, सूत्रं व्याचष्टे—  
 “ते जन्मायुभोगा” इति, यद्यपि जन्मायुषोऽंशे ह्यदपरितापपूर्वभावितया तत्काले, त  
 पातञ्जलस्यम् ।

यथा येन कर्मणो हेतुकार्येन कर्मविपाकयोगेन तया विपाकस्य किं मूलमस्तीति येन त्यन-  
 न्यायने तत्राह—“ते ह्यदपरितापफला पुण्यापुण्यहेतुत्वात्”, तत्र जाल्यायुभोगा ये हुग्दा-  
 वार्षिकम् ।

ह्यदपरितापफलाः यस्मत्तद्विपाकाभ्यां हेतुना मुन्यपत्त्या—

“ते ह्यदपरितापफला पुण्यापुण्यहेतुत्वात्”, ते विपाका मयं एव समुच्चिन्मुक्तुं मूलका  
 समुच्चिन्पुण्यपापहेतुत्वादिभ्यर्थ, अत्र मुग्दावच्छेदेन पुण्यहेतुका मुग्दावच्छेदेन पापहेतुका-  
 र्त्वात् त्रिभयं प्रतिपादयति—न जन्मायुगिद्यादिना । मुग्दावच्छेदो फलान् भोगान्नेति  
 प्रागव व्याख्यातं, विपाकान्तरगतभोगश्च श्रद्धाद्याकारणनिर्गति तस्यापि मुग्दावच्छेद-  
 पपद्यम्, तत्र समनस्युत्तं प्राणसत्रिधाया दुःखनिदानत्र न्यायाचार्ये कर्मपापप्रत्यय “इ-  
 म्वावच्छेदितोपसिद्ध्याज्ञानानामुच्चरेजरापाय नदन तामभावात्पद्यम्” इति, प्राणान्तर-  
 न्तर-  
 न्तर-



इति, यथा चेद्दुःखं प्रतिकूलतात्मकमेव विषयमुखकालेऽपि दुःखमस्त्वेत्र  
प्रतिकूलात्मक योगिन ॥ १४ ॥

मास्ती ।

अदुःखहेतुका, अनुकूलतात्मकमपि विवेकिभिर्योगिभिर्दुःखपक्षे निक्षिप्यते वक्ष्यमा-  
णं हेतुना ॥ १४ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

तु भोगस्य ह्लादपरितापोऽद्यानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मन, तत्राऽप्यनुभाव्यतया भोग्यतया  
भोगजर्मतामात्रेण भोगफलत्वमिति मन्तव्यम्, नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुभोगा परिताप-  
फला भवन्तु हेया प्रतिकूलवेदनीयत्वाद्, कस्मात्पुन पुण्यहेतवस्त्यज्यन्ते सुखफला अनु-  
कूलवेदनीयत्वाद्, न चैषां प्रत्यात्मवेदनीयाऽनुकूलता शक्या महत्त्वेणाप्यनुमानागमैरपाक-  
र्तुम्, न च ह्लादपरितापो परस्परान्विताभूतो, यतो ह्लाद उपादीयमानेऽवर्जनीयतया परि-  
तापोऽप्यारभते, तयोर्भिन्नेहेतुकत्वाद् भिन्नरूपत्वाच्चेत्यत आह—“यथा चेदम्” इति ।  
यद्यपि न पृथग्जने प्रतिकूलात्मतया विषयमुखकाले सवेद्यते दुःखं, तथाऽपि योगिभिस्त-  
त्संज्ञेन इति ॥ १४ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

यन्मुच्यते तत्रोऽपुण्या दुःखहेतव इति सूत्रार्थे, तत्र भोगस्याकिञ्चित्फलत्वमाशङ्क्य सुख-  
द्वयसाधनत्वरूपस्य भोगस्यानुभावेन भोगेन विषये य सम्प्रत्योऽस्तीति तस्य भोगफ-  
लत्वमिति पुण्यमुक्तं हेतु कार्यत्वादपुण्यागिति चेत्तत्र सर्वाजनीयानुभाविरोप इत्याह-  
नैषांमिति । ननु भोगस्यैषां तानुचितत्वात् सुखमपि हेयमिति चेत्तत्रान्न चाह्ला-  
दिति । भिन्नरूपतामनुभवप्रतिपत्त्यादौ नोयतोन विशेष, प्रथमज्ञान भ्रान्त, अतिरिक्त यथा  
साक्षात् सुखमित्यादिप्रत्यक्षमनुभवगणितामिति भाव ॥ १४ ॥

वातिकर् ।

कथन्तदुपपद्यते—

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविराधाच्च दुः-  
खमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

सर्वस्याय रागानुविद्धश्चेतनाच्चेतनसाधनाधीनं सुखानुभव इति तत्रा-

मास्वती ।

नर्पन्त्येति । रागानुविद्ध = सम्प्रयुक्तः, चेतनानि = पुत्रादीनि, अचेतनानि = गृहा-  
दीनि, नायनानि = उपकरणानि तेषामधीनं सुखानुभवस्तथा द्वेषमोहजोऽप्यस्ति कस्याप्य  
एतदं रागद्वेषमोहजो मानस्य कर्माजय इत्यस्याभिरुहम्, ततः शारीरोऽपि कर्माजयो-  
भवेति, यतो भूतानि प्राणिनोऽनुपहृत्य = नोपहृत्य, अस्माकमुपभोगो न सम्म-  
त्तत्त्वैशारदी ।

प्रश्नपूर्वकं तदुपपादनाय सूत्रमवतारयति—कथं तदुपपद्यते इति ।

“परिणामेत्यादि—विवेकिनः” इत्यन्तं सूत्रम्, परिणामश्च तापश्च संस्कारश्च एतान्येव  
दुःखानि भवन्ति, परिणामदुःखतया विषयसुखस्य दुःखतामाह—“सर्वस्यायम्” इति । न  
एतद् सुखं रागानुबन्धनत्वात् सम्भवति न जन्ति सम्भवो न तत्र तुष्यति, तच्च तस्य सुख-  
सिद्धिः, रागस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तेश्च पुण्यापुण्योपचयक्रान्तिवत् तत्राग्निं रागजं कर्मा-  
धानं प्रवृत्तयम् ।

एतानि—अपिनि । उत्तरयति—नदित्यादिना—“परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्ति-  
विराधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” इति, इन्द्रात् श्रूयमाणं प्रत्येकमभिरुहयति इति न्याय-  
माह—एतान्येव दुःखानाति ।

“समणान्नं च या मतिः,

इति यदि स्थिरता यानि वा न मुच्यन्त इत्येतादृशं इति—

एतदयं प्रमाणमित्युक्तं परिणाम इति तत्र विमर्शयति, एतद् कर्मयनुभवात्—प्रवृत्ते-  
रिति । “यन्मनसा धारयति तात्चाऽभितपति धर्मणा चापपाठयति” इति श्रुतिर्गार्हपत्य-  
धारिवत् ।

स्ति रागजः कर्माशयः, तथा च द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यति चेति द्वेषमो-  
हकृतोऽप्यस्ति कर्माशयः, तथा चोक्तम्—नानुपहत्य भूतान्युपभोगः  
सम्भवतीति हिंसाकृतोऽप्यस्ति शारीरः कर्माशय इति, विषयसुख चावि-

भास्वती ।

नति तस्मात् कायिककर्मजात शारीर कर्माशयोऽप्युत्पद्यत उपभोगरतस्य, रागादि-  
मनोभावमात्राज्जातो मानसः कर्माशयस्तथा मिलितेन मानसेन शारीरेण च कर्मणा  
निष्पन्न शारीर कर्माशय, विषयेति । एतत्पादस्य पञ्चमसूत्रभाष्ये विषयसुखमविद्ये-  
त्युक्तमस्माभिरित्यर्थ, येति । न केवल विषयसुखमेव सुख किन्तु—अस्ति निरवद्य-  
तत्त्वैशारदी ।

शयः, असतोऽनुपजननात्, तदा च सुखं भुञ्जानस्तत्र सक्तो विच्छिन्नावस्थेन द्वेषेण द्वेष्टि  
दुःखसाधनानि, तानि परिहर्तुंमशक्तो मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्माशय, द्वेषव-  
न्मोहस्यापि विषयेयापरनाम्न कर्माशयहेतुत्वमविरुद्धम्, ननु कथं रक्तो द्वेष्टि मुह्यति वा  
रागकाले द्वेषमोहयोर्दर्शनादित्यत आह—“तथा चोक्तम्” इति । विच्छिन्नावस्थान् क्ले-  
शाानुपपादयद्भिरस्माभि, तदनेन वाद्मनसप्रवृत्तिजन्मनी पुण्यापुण्ये दर्शिते इति, रागादि-  
जन्मन कर्तव्यमिदमिति मानसस्य सङ्कल्पस्य साभिलाषत्वेन वाचनिकत्वस्याप्यविशे-  
षाद्, यथाहु —

“साभिलाषश्च सङ्कल्पो वाच्यार्थान्नातिरिच्यत” —

इति, शारीरमपि कर्माशयं दर्शयति—“नानुपहत्य” इति । अत एव धर्मशास्त्रकारा —

पातञ्जलरहस्यम् ।

मानसस्येति ।

“शरीरजै कर्मदोषैर्याति स्यावरता नर” इति

मनुस्मिन्माश्रित्याह—शारीरमपि “चुह्लीकण्डनीपेपणीमाजनीचोदकुम्भीतिपञ्चसुतेति क्षुति-  
माश्रित्याह—नानुपहत्येति । बहूनामनुग्रहो न्याय्य इत्याशङ्कते—स्यादेतदिति । शतमप्यन्धा-  
वार्त्तिकम् ।

सुग्यानुभवकाले तत्र सुखे रागो जायते रागाच्च सुखमिदं मे स्थिरं भवतु परमेश्वर ! मा नश्य-  
त्वित्यादि मन्त्रपातमको मानस कर्माशयो धर्माधर्मरूपो भवति, कर्माशयाच्च जन्मादिदु ख-  
भिति प्रागेवोक्तमित्यर्थ, सुखभोगकाले रागजकर्माशयवद् द्वेषमोहजोऽपि कर्माशय परिणाम-  
दु खहेतुरस्तीत्याह—तथा च द्वेष्टीति । तथा च सुखभोगकाले तद्विरोधितया दु खमाप्नानानि  
द्वेष्टि सुखभोगे दु खं मे मा भूत् शत्रुश्च मे नश्यत्वित्यादिरूपेण, तथा दु खसाधनानि परिह-  
र्तुंमशक्तो मुह्यति चेत्यतो द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्माशय इत्यर्थ, रागद्वेषमोहानां च प्रवृत्त्या-  
दिद्वारणेन साक्षादप्यदृष्टहेतुत्वमस्तीति, तथा चोक्तमिति—सुखस्य रागानुवद्वत्त्वं च मयै-  
वोक्तं सुखानुदायी राग इति सूत्रे सुग्याभिन्नस्येत्यादिभाष्येणेत्यर्थ, मानसकर्माशयद्वारा सु-  
खस्य परिणामदु खत्वं प्रतिपाद्य शरीरकर्माशयद्वाराऽपि तदाह—नानुपहत्येति । शारीर कर्मा-  
शय इति । सुखभोगकाल इति शेष, एताभ्यां च मानसशारीरगभ्यां कर्माशयाभ्यां वाचनिकोऽ-  
पि कर्माशय शशाशीवांश्च उपलभ्यते, सुग्यापि परिणामदु खसंपन्नेन दु खत्वंऽपिथा-  
सुखं प्रमाणात्स्योऽप्यस्यति—विषयसुखं चेत्यादिना, ननु सर्वदु खान्त एतत् वक्तुमुचित-  
मिति चेन्न—सुग्यापिथात्त्रोपपादनकाल एव दृष्टद्वाराऽपि परिणामदु खसंपन्नेऽप्युपपादनाय विष-  
यसुखस्याविद्यान्वप्रतिपादनदु खं अत्र च वाच्यमाणपारमार्थिकसुखस्याप्युपपादनाय विषयोक्तम्,  
अविद्याविषयदार्थानां बुद्धिमात्रतया सुखमवित्येत्यभेदनिर्देश, भोगेन सुखं भवतीत्येवंस्था

द्येत्युक्तम्, या भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेरनुपशान्तिस्तन्मुग्ध या लौल्यादनुपशा-  
न्तिस्तद् दुःख,

मावती ।

पारमार्थिक सुखं यद् भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेरनुपशान्तिस्तन्मुग्ध या उपशान्ति = अप्रवर्त्तनाया,  
जायते, दु खत्र लौल्याद् याऽनुपशान्तिस्तद्द्रूपम्, किन्तु नेत्र पारमार्थिक सुखं भोगा-  
तत्त्ववैशारदी ।

“पद्मसूता गृहस्यस्य” इत्याहुः, स्यादेतद्—न प्रत्यात्मयेदनीयस्य विषयसुखस्य प्रत्याख्या-  
नमुचितं योगिना, अनुभवविरोधादित्यत आह—“विषयसुखाचायिद्येत्युक्तम्” इति । चतु-  
र्विधविषय्यांसलक्षणामविद्या दर्शयन्निरिति, नापातमात्रमाद्रियन्ते वृद्धाः, अस्ति गल्वा-  
पाततो मधुविषयमृत्कान्नोरभोगेऽपि सुगमानुभव प्रत्यात्मयेदनीयः, किन्त्वायत्यामसुगम्,  
इत्य च दर्शित भगवतैव—

“विषयेन्द्रियमयोगाद् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजस स्मृतम्” इति,

चोदयति—“या भोगेषु” इति । न वय विषयाह्लाद सुगमातिष्ठामहे, किन्त्वतृप्यतां-  
पुंसा तत्तद्विषयप्रार्थनया परिक्रिष्टचंतया तृणैव मद्दु दुःख, न चयमुपभोगमन्तरंण धाम्यति,  
न चास्या प्रशमो रागाद्यनुविद्ध, इति नास्य परिमाणदु ग्येति भाव, तृप्ते = तृष्णाक्षयाद्  
हेतो इन्द्रियाणामुपशान्ति = अप्रवर्त्तन विषयेष्वित्यर्थ, एतदेव व्यतिग्रेऽमुग्धेन स्पष्टयति—

पातञ्जलरहस्यम् ।

न पश्यन्तीति न्यायमाधित्याह—विषयसुखज्ञेति । नापातमात्रमुद्गानथेस्तदेवाह—अन्तीति ।

“यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं स्यात्स्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्” इति

भगवद्भुक्तिमाश्रित्य—अस्ति निरुपधिसुगमित्याह—तृप्तेरिति ।

“तृष्णाक्षयसुखस्यैत नार्हति पोडशां कलाम्”—

वात्तिकम् ।

भोगजदु खे सुखबुद्धिरविद्या, सा चाविद्या न तत्सूत्रे विवेचिता, अतोऽत्र तामविद्या प्रतिपाद-  
यज्ञेव प्रकारान्तरेण परिणामदु ख दर्शयति—या भोगेष्विति । तत्रादौ पारमार्थिके सुख-  
दु खे कथयति—तद् दु खमित्यन्तेन, अयं भाव—विषयसुख पारमार्थिकसुखं न भवति दु खत्र-  
हुलत्वेन दु खसम्भिन्नत्वेन च विवेकिना निरुपाधिप्रियत्वाभावात्, सुखानुशयी राग इतिसू-  
त्रानुसारेण निरुपाधिप्रियत्वस्यैव सुखलक्षणत्वादिति, अत शान्तिश्चित्तस्य व्यापारोपरमन्त-  
न्निमित्तिका दु खनिवृत्तिरिति यावत्, संव पारमार्थिकं सुख, “सुख दु खमुखात्त्यय” इति स्म-  
रणात्, तृष्णाऽऽदिदु खाम्भिन्नतया विशेषदर्शनमपि निरुपाधिप्रियत्वाच्च, तस्य च साधन-  
भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तिरिच्छाविच्छेद एव, तथा च श्रुति—“स एको ब्रह्मण आनन्द, श्रोत्रि-  
यस्य चाकामहतस्ये”ति, स्मृतिश्च—

“न चाभावयत शान्तिरजान्तस्य इत सुखमि”ति,

अत्र विषयसुखजद्वन्द्वं चित्तस्य शान्तिनिमित्तकालहादाऽपि गृहीत तस्यापि दु खसम्भि-  
न्नत्वेन दु खत्वस्याविद्यालक्षणे दिवक्षितत्वाद् इति, या लौल्यादिति । या चन्द्रियाणा लौ-  
ल्याद् भोगतृष्णातश्चित्तस्यानुपशान्तिर्बृत्तिचाञ्चल्यं तद्दु ख दु खश्चाहुल्यतो विवेकिभिर्हंय-  
त्वादित्यर्थ, सुबुद्दु खयोस्तत्साधनयोश्चैव निर्णय मति विषयसुखस्य तत्साधनभोगस्याविद्य-  
कमेव सुखत्वं तत्साधनत्वं च लक्ष्यम्, अतश्च विषयसुखस्य परिणामदु खत्वमित्येतत्प्रबद्धके-

न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्य कर्तुं शक्यम्, कस्माद् ? यतो भोगाभ्यासमनु विवर्द्धन्ते रागा. कौशलानि चेन्द्रियाणामिति तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति, स खल्वयं वृश्चिकविषभीत इवा-शीविषेण द्रष्टो यः सुखार्थी विषयानुवासितो महति दुःखपट्टे निमग्न इति, एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूलता सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लि-श्राति, अथ का तापदुःखता ? सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनसाधनाधीनस्तापा-नुभव इति, तत्रास्ति द्वेषज कर्माशय, सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः का-येन वाचा मनसा परिस्पन्दते, तत्र परमनुगृह्णात्युपहन्ति च इति परानु-ग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मादुपचिनोति, स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवति,

मास्वती ।

भ्यासालुभ्यमित्याह—न चेति । यद्वा=सर्वसुखस्य लक्षणं भोगेऽपि चन्द्रियाणां तृप्तिमूर्तर्पणम्, तत्रा या सामयिस्तुःशान्ति मा, दुःखञ्च तद्विपरीतमिति,

यत इति । रागा भोगाभ्यास तथेन्द्रियाणां कौशलं विषयलोलातामनु विवर्द्धन्ते = अनुक्षणं विवर्धिता कुर्वन्ति, स इति । विषयानुवामितो विषयेषु प्रवर्त्तनकारिण्या रागाद्विवादनया वासित समापन्न, पुरति । विवेकिन = वक्ष्यान्मानो योगिनो भोग-सुखस्यैव परिणामदुःखता विचिन्त्य सुखसम्पन्ना अपि भोगसुखं प्रति-कूलमेव मन्यन्ते, तत्त्ववैशारदी ।

“या लौल्याद्” इति । परिहरति—“न चेन्द्रियाणाम्” इति । हेतावनोः प्रयोगः, सत्यं वृष्णा-क्षयं सुगमनपद्यं, तस्य तु न भोगाभ्यासो हेतुरपि तु वृष्णाया एव तद्विरोधिन्त्या, यथातु —

“न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्द्धते” इति,

प्रेयमतिरोहितम्, तापदुःखतां पृच्छति—“अथ का” इति । उत्तरमाह—“सर्वस्य” इति । सर्वजनप्रसिद्धत्वेन तत्त्वस्वरूपप्रपञ्चमकृत्वा तापदुःखताऽपि परिणामदुःखतासमतया पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्युक्ते, लौल्यादामर्के अनुवर्द्धते इत्यत्रावप्रधानामनेकार्थत्वमिति न्यायाद्वाह-हेताव-नोरिति । जानिनोः नित्यवैरिणेति भगवदुक्तिमात्रित्याह-सुखावस्थायामपीति । चेतनं = स्त्र्या-दि, अचेतनं = वज्रालङ्कारादि, परिस्पन्दते चेष्टते मित्रमनुगृह्णात्यनुकूले शत्रुमपहन्ति प्रति-कूल-वार्त्तिकम् ।

इत्येषा तापदुःखतोच्यते, का पुन सस्कारदुःखता ? सुखानुभवात् सुखसंस्काराशया, दुःखानुभवाद्पि दुःखसंस्काराशय इति,

एव कर्मभ्यां विपाकेऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुन कर्माशयप्रचय-  
इति, एवमिदमनादि दुःखं चानो विप्रसृत योगिनमेव प्रतिकूलान्मग्त्वा-  
दुःखेजयति, कस्माद् ? अक्षिपात्रकल्पां हि चिद्धानिति, यथोर्णातनुरक्षिपात्रे

भास्वती ।

एव रागकाले सत्यपि सुखानुभवे पश्चात् परिणामदुःखता, द्वेषकाले तु तापोऽनुभूयते, परिस्पन्दते = चेष्टते, तापानुभवात् परानुग्रहपीडे ततश्च धर्मांशमौ, किञ्च द्वेषमूलोऽपि स धर्मांशमर्कमांशयो लोभमोहमम्प्रयुक्तं प्रवोत्पद्यते, एव तापादादायन्ते च दुःखमन्तति,

एवमिति । एव कर्मभ्यो जात उखावहे दुःखावहे वा विपाक तत्तद्वाचना प्रचोयन्ते, वाचनाया पुन कर्माशयप्रचय इति, इतरन्त्विति । इतरमदोगिन प्रतिपत्तार तापा-  
अनुत्पन्न इत्यन्वय, किम्भूतं प्रतिपत्तार = येन न्यकर्मणोपहतम् = उपार्जितं दुःखं तथा  
च दुःखमुपात्तम् उपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्यक्तमुपाददानं तादृशं प्रतिपत्तारम्, तथा चानादि-  
तत्त्वैशारदी ।

प्रपञ्चितेति, संस्कारदुःखता पृच्छति का इति । उत्तरं—“सुखानुभव” इति । सुखानुभवो हि संस्कारमाधत्ते, स च सुखस्मरण, तच्च रागं, स च मन कायवचनचेष्टा, सा च पुण्यापुण्ये, ततो विपाकानुभवन्ततो वासनेत्येवमनादिता इति, अत्र च मुखदुःखसंस्काराशयात्तस्मरण, तस्माच्च रागद्वेषौ, ताभ्यां कर्माणि, कर्मभ्यो विपाक इति योजना, तदेव दुःखस्योऽनु प्रसृत-  
योगिनमेव किंशानति नेतरं पृथग्जनमित्याह—“एवमिदमनादि” इति । इतरं तु त्रिपवाण-  
स्तापा अनुत्पन्न इति सम्यन्ध, आदिद्विक्राधिभोक्तिक्रयोस्तापयोवांशत्वेनरुत्त्व विव-  
क्षितम्, चित्ते वृत्तिरन्या इत्यविद्या चित्तवृत्ति, तथा हावच्य एव बुद्धीन्द्रियशरीरादौ दारा-  
पातशरदस्यम् ।

इत्यर्थे, अहो कष्टं हि संस्कार प्रलयेऽपि न क्षयतीत्याह—सुखानुभवो हीत्यादि—अनादितेत्यन्तेन, पृथग्जनानां परिणामतापसंस्कारभेदेन त्रिपवाणश्चाध्यात्मिकादिभेदेन, चित्तवृत्तिवृत्तस्य स्वातन्त्र्य निराह—चित्ते वृत्तिरिति, अहङ्कारमकारयोर्विषयभेद दर्शयति—बुद्धीत्यादिना, वार्त्तिकम् ।

च दुःखानुभवो द्वेषानुविद्ध उच्यत इत्येव विशेष इति, स कर्माशय इति । सन्तापकालीन कर्माश-  
यो द्वेषेणैव रागमोहाभ्यामपि पूर्ववन्मानसो भवतीत्यर्थे, मानस परिस्पन्दन यदुक्तं तत्कायि-  
कहिंसाऽऽर्धमेव न तु स्वातन्त्र्येण मानसकर्माशयहेतुरतो न पौनरुक्त्यम्, यद्यपि तापदुःखताया-  
मपि परिणामदुःखतावात्र प्रदर्शयते तथाऽपि पूर्वकाल उत्तरकाले च सर्वदैवदुःखत्वात् तापजदुः-  
खस्य परिणामदुःखात् पृथङ्निर्देश, अतः परिणामाद् दुःखमिति बोध्यम्, क्रमप्राप्त-  
संस्कारदुःखं पृच्छति—का पुनरिति । सुखदुःखसंस्कारजन्यदुःखमामान्यमित्यर्थे, उत्तरं—सु-  
खानुभवदिति । अत्रेयं प्रक्रिया—आदौ सुखदुःखानुभवन्तत्संस्काराशयोऽनुदुःखदुःखसंस्कार-  
स्ततः कालादिविशेषैस्तदुद्बोधे ततः स्मृतिस्वतो रागद्वेषौ तयोश्च प्रवृत्ति ततश्च पुनर्दुःख-  
मिति, ज्ञानसंस्काराद् दुःख प्रतिपाद्य धर्मांशमेरूपात् कर्मसंस्कारादपि दुःखं प्रतिपादयति—  
एवं कर्मभ्य इति । सुखदुःखरूपे विपाक इत्यन्वय, नन्वियमपि परिणामदुःखतोऽपि चेत् ? सत्यं-  
तथाऽपि संस्कारपरम्पराया अनन्तदुःखप्रतिपादनाय गोवलीवर्दन्यायेनास्य दुःखस्य पृथगुप-  
न्यासो बोध्य, विनैकिन इति विशेषणस्यामिप्रार्थं विस्वरत सरुलदुःखसाधारणमाह—एवमि-  
दमिति । स्वाभाविकतयाऽनन्तत्वलाभायानादीत्युक्तं क्षोतयो विशेषणम्, विप्रसृतमिति ।

न्यस्तः स्पर्शनं दुःखयति नान्येषु गात्रावयवेषु एवमेतानि दुःखान्य-  
क्षिपात्रकल्पं योगिनमेव क्लिञ्चन्ति नेतर प्रतिपत्तारम्, इतरं तु स्वकर्मोपहत-  
दुःखमुपात्तमुपात्तं त्यजन्त त्यक्तं त्यक्तमुपादानमनादिवासनाविचित्रया  
चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिवाविद्यया हातव्य एवाहङ्कारममकारा-  
नुपातिर्न जात जात बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वणस्तापा अनुप्ल-  
वन्ते, तदेवमनादिदुःखस्रोतसा व्युद्यमानमात्मान भूतग्रासं च दृष्ट्वा योगी  
सर्वदुःखक्षयकारणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत इति,

गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः प्रख्याप्रवृत्तिस्थिति-  
रूपा बुद्धिगुणा परस्परानुग्रहतन्त्रा भूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्य-

भासती ।

वामनाविचित्रया चित्तवृत्त्या = चित्तस्थितयेत्यर्थं, अविद्यया समन्ततोऽनुविद्धं प्रतिपत्ता-  
रम्, अपि च हातव्य एव देहादौ धनादौ च यावदङ्कारममकारौ तयोरनुपातिनम् = अ-  
नुगतं ततश्च जातं जातं पुनः पुनर्जायमानमित्यर्थं, प्रतिपत्तारमाध्यात्मिकाव्यस्त्रिपर्वण-  
स्तापा अनुप्लवन्त इति,

न केवलं दुःखमौपाधिकमपि तु वस्तुस्वाभाव्यादपि दुःखमवरयम्भावीत्याह—गुणेति ।  
गुणानां या वृत्तयः सुखदुःखमोहास्तेषां त्रिविधादभिभाष्याभिभावकस्त्रिभावाच्चापि त्रि-  
वि-  
किनः सर्वमेव दुःखं, कथं तदाह—प्रख्येति । प्रकाशक्रियास्थितिस्वभावात् बुद्धिरूपेण  
तत्त्ववैशारदी ।

पत्यादौ चाहङ्कारममकारानुपातिनमिति, तदत्र न सम्यग्दर्शनादन्यत्परित्राणमस्तीत्याह—  
“तदेवम्” इति । तदेवमौपाधिकं विषयमुख्यस्य परिणामतः सम्कारतस्तापसंयोगाच्च दुःख-  
त्वमभिधाय स्वाभाविकमादर्शयति—“गुणवृत्तिविरोधाच्च इति । व्याचष्टे—प्रख्या इति ।  
पातञ्जलरहस्यम् ।

“निचाप्य तं मृत्युमुग्धाव् प्रमुच्यते” “तरति शोकमात्मवित्” “तमेव त्रिदिव्याऽति-  
मृत्युमेतीत्यादिश्रुतिमाश्रित्याह—तदेवमिति स्वाभाविकं = निरुपाधिकमिति,

“यावदेतानतीत्य ग्रीन् ग्रहभूयाय कल्पत”-

इत्युक्तिमाश्रित्याह—गुणेति । त्रिगुणानां सत्त्वरजस्तमसां वृत्तयोऽपि दुःखरूपा आभिभा-  
वतिरोभावाभ्यां सुगन्दुःखमोहात्मकतया चेत्याह—गुणवृत्तिविरोधाच्च इति । प्राया = प्रकाश,  
वार्तिकन ।

त्रिगुणमेवारभन्ते चल च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्त-  
म्, रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुद्ध्यन्ते, सामान्या-  
नि न्यतिशयः सह प्रवर्तन्ते,

मान्ती ।

परिणतास्त्रयो गुणा इतरेतरमहाया स्य दुःखं मृद वा प्रत्यय जनयन्ति, तस्मात् सर्वे  
सुखादिप्रत्ययास्त्रिगुणात्मान, तथा च गुणवृत्तेश्चलन्त्वात् मत्प्रधान स्यचित्त परिणाम-  
मानं रजःप्रधानं दुःखचित्तं भवतीति दुःखमवश्यम्भावि, यथोक्तम्—“सुखमनन्तरं दुःख-  
मिति, एतदेव व्याचष्टे—रूपेति । धर्मादयोऽष्टौ बुद्धे रूपाणि, स्यदुःखमोहाश्च बुद्धेर्वृत्तयः,  
तत्र किञ्चिद् अतिशयि बुद्धिरूप बुद्धिवृत्तिर्वा विरुद्धेनान्येन बुद्धे रूपेण वृत्त्या वाऽभिभूयते  
एतस्मादेव धर्मरूपस्य यमनियमस्य सुखरूपस्य वा प्रत्ययस्य नास्त्येकानता, किञ्च धर्म-  
सुखादयोऽधर्मदुःखादिभिर्विरुद्धाभिवृद्धे रूपवृत्तिभि रभिभूयन्ते, सामान्यानीति । तथा  
च सामान्यान्यप्रचलानि वृत्तिरूपाणि त्वतिशय मसुदाचरद्विवृत्तिरूपं सह प्रवर्तन्ते वृत्ति-  
रुभन्ते, सुखेन सहोपमर्जनीभूतं दुःखमपि प्रवर्तत इत्यर्थः ,

तत्त्वैशारदी ।

प्रख्याप्रवृत्तिन्यतिरूपा बुद्धिरूपेण परिणता गुणा = मत्वरजस्तमांसि परस्परानुप्रहतन्ना  
शान्त = सुखात्मकं, घोर = दुःखात्मकं, मूढं = विषादात्मकमेव प्रत्ययं = सुखोपभोगरूपमपि  
त्रिगुणमारभन्ते, न च सोऽपि तादृशप्रत्ययरूपोऽस्य परिणाम स्थिर इत्याह—“चलच्च गुण-  
वृत्तमिति क्षिप्रपरिणामिचित्तमुक्तम्” इति, नन्वेकः प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धशान्तवोरमूढ-  
त्वान्येकदा प्रतिपद्यत इत्यत आह—“रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुद्ध्यन्त-  
पातश्लक्ष्णस्यन् ।

प्रवर्तकश्च रज इत्युक्ते रजस प्रवृत्ति, गुरु वरणकमेव तम इत्युक्ते गुरुत्वं स्थिति, रूपशब्द  
स्वभावपर, एवंस्वभावान्ते क्षणमपरिणम्य न तिष्ठन्ति, ।

“अन्योन्यमिथुना सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः”—

इत्युक्तिनाश्रित्याह—परस्परणेति । प्रत्ययो = बुद्धिः धर्मादिभावाद्येकतीतिहेतुत्वाद्,  
वाचित्कम् ।

विरोध एकदाऽनवस्थानं न तु न्यूनाधिकभावेन वृत्तीनां विरोधोऽस्ति, अत प्राधान्येन सत्त्वपरि-  
णामे सुखात्मकचित्तवृत्तावपि तदुपमर्जनतया रजोऽशपरिणामभूतं दुःखमप्यल्पमस्त्येवेति दुःख-  
सम्भिन्नत्वात्सर्वं सुखाद्यपि दुःखमेव विवेकदृष्टयेति तस्य दल्लस्यार्थः, गुणवृत्तिविरोधादिति  
प्रामादिकपाठे तु गुणवृत्त्यतिशयस्येव विरोधादित्यर्थः, तदेतद्वाच्ये—प्रख्याप्रवृत्तीति । प्रख्या  
प्रकाश, प्रवृत्ति क्रिया, स्थिति स्तम्भ, धर्मधर्म्यभेदात्तद्रूपा मत्त्वादयो बुद्धिरूपेण परिणता-  
गुणा परस्परसाहाय्या सन्तः शान्त्यादिरूप प्रत्ययं वृत्ति त्रिगुणं सुखदुःखमोहवन्तमेवारभन्ते  
सुखादीना सत्त्वादिर्कार्यत्वात्, य कश्चन प्रत्यय शान्तो वा घोरो वा मूढो वा भवति स-  
सर्वोऽपि त्रिगुण एव नैकैकमात्रगुण इत्यर्थः, शान्तादिपरिभाषात्रयं च सुखदुःखमोहादिव्यमा-  
त्रेणेति, तथा च सुखवत्यपि प्रत्यये दुःखमस्त्येव, अत एकप्रत्ययोपादानत्वेन सुतेऽपि दुःख-  
स्याविभागलक्षणाभेदो हरीतक्यामिव पण्णा रमानामिति, प्रत्ययश्च बुद्धेर्वृत्तिः प्रदीपशिखा-  
वत् बुद्धे शिखा द्रव्यरूपा ‘भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्ति मन्मन्थार्थं सर्पती’ति साख्यसु-  
त्राद्, अत प्रत्ययस्य सुखादिगुणवत्ता घटत इति, ननु सुखकाले सूक्ष्मो दुःखात्मको रज परि-  
णामो नियमेन भवतीत्यत्र किं मानं तत्राह—चलं चेति । प्रदीपावयवानामिव बुद्धवयवाना-  
गुणानां वृत्त क्रिया चञ्चला प्रतिक्षणमन्याज्या च भवति न तु निर्व्यापारा गुणास्तिष्ठन्ति



एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्जितमुखदुःखमाहप्रत्यया इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्त्रेया विशेष इति, तस्माद्

मान्ती ।

एवमित्युपसंहरति, उल्लेख सत्त्वप्रधानं न तद् रजस्तमोभ्या वियुक्तं सर्वेषा प्राक्तनभा-  
वत्त्ववैशारदी ।

इति । रूपाणि = अष्टौ भावा धर्मादयः, वृत्तय सुखाद्या, तद्विह धर्मेण विपच्यमानेनात्म-  
स्तादृशो विरुद्धयते, एव ज्ञानत्रैराग्यैश्चर्य्यं सुखादिभिश्च तादृशान्येव तद्विपरीतानि विरुद्ध-  
न्ते, सामान्यानि त्वसमुदाचरद्रूपाण्यतिशयं समुदाचरद्भि सहाविरोधात्प्रवर्तन्त इति,  
ननु गृहीत एतत्-तथाऽपि विषयसुखस्य कृत स्वभावविही दुःखतेत्याह—“एवमेत” इति ।  
उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वाच्चोपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थं, तत्किमिदानीमात्मन्तिक्रमेव  
तादात्म्य, तथा च बुद्धिव्यपदेशभेदौ न कल्पेते इत्यत आह—“गुणप्रधान” इति । सामा-  
न्यात्मना गुणभावोऽतिशयात्मना च प्राधान्यं, तस्मादुपाधित. स्वभावतश्च दुःखमेव सर्व-  
पातञ्जलस्यम् ।

यथा धानुष्कादय परस्परविरुद्धा अपि शत्रुवभिभवयायेकवाक्यता गच्छन्ति तद्वदित्याह—सा-  
मान्यानि त्विति । समुदाचरद्रूपाणि स्वस्वकार्याभिसुखान्यपि निदानमुपादानकारणमपि  
स्येय तस्या हानमभिभवो न तु नाश ज्ञानस्य प्रकाशत्वेन सूर्यादिरन्धकाराद्यभिभाषकता  
दृष्टेति भाव, तस्य हेतुर्विषेकव्यातिरूपं तद्दृ ज्ञान तस्योपायो योगशास्त्रमित्यादीति कृत्वा  
शास्त्रं प्रवृत्तमय योगानुशासनमिति सक्षेपार्थं, तत्र हेयहानहानोपायाधिगन्तव्यमिति पूर्वोक्त-  
स्वभाष्य प्रमाणयत्नाह—इदमपि शास्त्रमित्यादिना, तत्राधिगन्तव्यो मोक्ष इति, सम्यग्दर्शन-  
वाचकम् ।

अतन्तान्त्रिकैश्चित्त क्षिप्रपरिणाम्युक्तमित्यर्थं, यद्यपि सर्वं जडवस्तु प्रतिक्षणपरिणामि तथा-  
ऽपि स्पष्टत्वाभिप्रायेण चित्तमिति विशेषवचनम्, तथा च चित्तगतस्य सत्त्वस्य वृत्तिकाले  
रजसो वृत्तिरावयवीति भाव, नन्वेक एव प्रत्यय कथं विरुद्धसुखादित्रयात्मक स्यात्तत्राह-  
रूपातिशया इति । बुद्धे रूपाण्यष्टौ भावा धर्मादयो धर्मज्ञानत्रैराग्यैश्चर्य्यधर्माज्ञानात्रैराग्याने-  
षयाणि, वृत्तयश्च द्रव्यरूपा शान्तादिनामका परिणामास्तेषामतिशया उत्कर्षा एव परस्पर-  
विरुध्यन्ते यदा धर्म उत्कृष्यते तदा नाधर्म उत्कृष्यते, एवं यदा ज्ञानादि तदा नाज्ञानादि  
तथा शान्ताद्युत्कर्षकाले घोरान्युत्कर्षश्च विरुध्यते सामान्यानि त्वपहृदान्यतिशयै सह  
प्रवर्तन्ते एतेत्यर्थं, ननु भवतु चित्तस्य सुखात्मकप्रत्यये दुःखत्वं सुखात्मकेषु शत्रुादिप्रियेषु  
कुत्रो दुःखत्वं येन सर्वं दुःखं स्यादित्यत आह—एवमेत इति । यथा चित्तस्य प्रत्यया एवमेव  
सर्वे पदार्थां सर्वरूपा सुखदुःखमोहधर्मका भवन्ति, अत एते गुणा सत्त्वाद्यो घटादिरूपाणि  
परिणता परस्परमाहित्वेनोत्पादितसुखदुःखमोहात्मकप्रत्यया इत्यर्थं, न हि विषयगत-  
विशेष विना विषयमश्वन्मात्रेण सुखाद्यात्मकचित्तवृत्तिस्तेतुमर्हति, अव्ययस्याऽऽपत्ते, विषय  
गतविशेषस्य चित्तगतसुखादिनियामकत्वे विशेषेण सुखात्स्व एव विषयेषु कल्प्यते काया-  
नुल्लस्यैव कारणस्याचित्याद्, अतो विषयेऽपि सुखादिप्रधानं सुखादिप्रतिष्ठा यतीति भाव,  
ननु सुखदुःखे रूपादिवद्विषयमोहम्याता मोहस्तु ज्ञानरूप कथं विषयधर्म स्यादिति चेन्न  
अनस्मिन्नाकारतामात्रस्यैव मोहशब्दार्थत्वात्, सा च विषयगत्यस्ति महदादिप्रकारा-  
कारताया प्रकृत्यापारमार्थिकत्वात्, तदुक्तं मोक्षधर्मे—

“जगन्मोहात्मक विद्धि अव्यक्तं व्यक्तसंज्ञकम्”, इति,

अपि च सर्वकार्याणा बुद्ध्यात्मत्रिगुणात्मकमन्तन्त्राय परिणामत्वादिपि मोहजन्य-  
मिति, ननु सर्वं यदि स्वस्वरूपमिति सर्वं सुखात्मकमपि स्यादिति न दुःखस्यापि स्थानं स्या-  
न्त्यात्प्राप्त्याह—गुणप्रधानेति । तथा च दुःखवद्व्यतया दुःखप्राप्त्याद् दुःखमेव सर्वं

दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति, तदस्य महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवद्वीज-  
मविद्या, तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभावहेतुः,

यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूह रोगो रोगहेतुः आरोग्य भेदज्य-  
मिति, एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव तद्यथा-संसारः संसारहेतुः मोक्षो-  
मोक्षोपाय इति, तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः, प्रधानपुरूपयोः सयोगो हे-

मास्वती ।

वानां त्रिगुणात्मकत्वाद्, एव वस्तुम्वभावादपि दुःखमोहवियुक्त ताभ्यां वा अग्रमिय-  
माणं सखं नास्तीति विवेकिन सर्वमेव दुःखमिति सप्रज्ञा जायते,

तदिति । महतो दुःखममूहस्याविद्याप्रभवद्वीजमुत्पत्तेर्द्वीजम्, श्रेयमतिरोहितम्,  
तत्रेति । हातुर्गहीतु स्वरूप प्रकृत रूपं चिद्रूपत्वमित्यर्थः, नोपादेयं = न बुद्ध्यादीनामुपा-  
दानत्वेन प्राप्यम्, नापि स्वप्रकाशो द्रष्टा सम्यग् हेयः = अपत्याप्यो बुद्ध्यादिमार्गाय  
द्रष्टृत्वात्ताया निमित्तता न त्याज्येत्यर्थः, न हि स्वप्रकाशद्रष्टृत्वरूपं विनाऽऽत्मभाव  
तत्त्वैशारदी ।

विवेकिन इति दुःख हेयं प्रज्ञावताम्, न च तद्विज्ञानहानमन्तरेण तद्वैय भवितुमिति, न चा-  
परिज्ञात निदानं प्राप्यं हातुमिति मूलनिदानमस्य दर्शयति—“तदस्य” इति । दुःखसमुदा-  
यस्य प्रभवः = उत्पत्तिर्हेतुस्तद्वीजमित्यर्थः, तदुच्छेदेहेतु दर्शयति—“तस्याश्च” इति । इदानीम-  
स्य शास्त्रस्य सर्वानुग्रहाय प्रवृत्तस्य तद्विधेनेव शास्त्रेण सादृश्य दर्शयति “यथा” इति । च-  
त्वारो व्यूहाः = संक्षिप्ता अवयवरचना यस्य तत्तथोक्तम्, ननु दुःख हेयमुक्त्वा संसारं हेयम-  
भिदधत कुतो न विरोध इत्यत आह—“तत्र दुःखबहुल” इति यत्कृत्वाऽविद्या समाप्तं करोति  
तदस्या अवाप्तरव्यापार संसारहेतुमाह—“प्रधानपुरूपयोः” इति । मोक्षस्वरूपमाह—“सं-  
पातक्षरदस्यम् ।

योगशास्त्रजमित्यर्थः, व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादिति सात्त्विके सप्रज्ञातासंप्रज्ञातसमाधिजन्यम-  
विरूपं, परवंराग्यसहकृतमात्मप्रतियोगिकबुद्ध्यनुयोगिकविवेकसाक्षात्काररूपं सम्यग्दर्शनं-  
ततो मुक्तिरिति भावः, तयोरनादि सयोगश्चेन्न स्यात्कृतं क्लेशपरम्परा कुतो वा जन्ममरणा-  
दिप्रवाहः, तथा च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन सयोगस्य योग्यतायां सत्यामपि फलानुत्पादनलक्षण-  
न्तिरोभावो मोक्ष इत्याह—मोक्षे मुक्तस्य स्वरूपमुपादेयं चेद् जन्मत्वेन हेतुवादः, हाने तु विना-  
शा उच्छेदेवाद इति विमृश्य अविनाशी वा अरंभयमात्मा अनुच्छिच्छिधमा इति श्रुतिमाधित्याह-  
शाश्वतवाद इति । सम्यग्दर्शनं वेदार्थं, न द्यात्मन स्वरूपतो नाशोऽस्तीत्यविनाशी, वे अवधा-  
वाचित्कम् ।

मिदं सुखं वैशेष्यात्तद्वाद इतिन्यायेनेति भावः, उपसहरति—तस्मादिति । तस्मात् परिणा-  
मेत्यादिसौत्रहेतुज्ञानादित्यर्थः, तद्वचमत्र ध्यानादेव्युत्थितचित्तस्य योगसाधनं क्रियायोगमु-  
क्त्वा तत्फलप्रसङ्गेन हेतुशास्त्रानुपायाश्च तेषां हेयत्वाय दुःखनिदानत्व दुःखं च प्रतिपादि-  
तम्, इदानीं संक्षेपणोक्तं समप्रशास्त्रार्थं विस्तरेण सूत्रकार पुनर्वदति सूत्रजातेः शास्त्रसमाप्ति-  
पर्यन्तैः, तान्यवतारयितुं तेषां विषयजातमादौ सामान्यतः संकलय्य दर्शयति—तदस्येति ।  
तत्तस्मादस्य दृश्यसामान्यरूपस्य दुःखसमूहस्योत्पत्तेर्द्वीजं मुख्यनिमित्तकारणमविद्या प्रथम-  
हेतुः, तस्याश्चाविद्याया अत्यन्तोच्छेदेहेतुस्तत्त्वज्ञानमतश्चिकित्साशास्त्रविदं योगशास्त्रं चतु-  
र्व्यूहं चत्वारो व्यूहा हेयादीनां साधयः प्रतिपाद्या अस्मिन्निति चतुर्व्यूहमित्यर्थः, रोगादितु-  
ल्यत्वं प्रतिपादयन्नेव तेषां व्यूहानां स्वरूपाण्याह—तत्र दुःखेति । संसर्त्यस्मिन्निति संसारोऽ-  
त्र प्रपन्नः, ननु दुःखमेव हेयमिति वक्ष्यति तत्कथं संसारो हेय उच्यते ? तत्राह—दुःखबहुल-  
इति । दुःखबहुलत्वात्संसार एव दुःखमित्यर्थः, प्रधानेति । नन्वविद्या दुःखहेतुरित्युक्त्वाऽत्र

एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपाजितसुखदुःखमाहप्रत्यया इति सर्वे  
सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्वेषा विशेष इति, तस्माद्

मासती ।

एवमित्युपसंहरति, सुखञ्च सत्त्वप्रधान न तद् रजस्तमोभ्या वियुक्तं सर्वेषा प्राकृतभा-  
तत्त्ववैशारदी ।

इति । रूपाणि = अष्टौ भावा धर्मादयः, वृत्तयः सुखाद्याः, तदिह धर्मेण विपच्यमानेनात्म-  
स्तादृशो विरुद्धयते, एवं ज्ञानत्रैशग्यैश्चर्य्यं सुखादिभिश्च तादृशान्येव तद्विपरीतानि विरुद्ध-  
न्ते, सामान्यानि त्वममुदाचरदुरूपाण्यतिशयैः समुदाचरद्वि महाविरोधात्प्रवर्तन्त इति,  
ननु गृहीतम एतत्-तथाऽपि विषयसुखस्य कुतः स्वाभाविकी दुःखनेत्याह—“एवमेत” इति ।  
उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वाच्चोपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः, तत्किमिदानीमात्यन्तिकमेव  
तादात्म्यं, तथा च बुद्धिव्यपदेशाभेदो न कल्पते इत्यत आह—“गुणप्रधान” इति । सामा-  
न्यात्मना गुणभावोऽतिशयात्मना च प्राधान्यं, तस्मादुपाधित स्वभावतश्च दुःखमेव सर्व-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

यथा धानुष्कादयः परस्परविरुद्धा अपि शत्रुत्वभिभवायैकत्राक्यतां गच्छन्ति तद्वदित्याह—सा-  
मान्यानि त्विति । समुदाचरदुरूपाणि स्वस्वकार्याभिसुखान्यपि निदानमुपादानकारणमविद्या  
ख्येय तस्या हानमभिभवो न तु नाश ज्ञानस्य प्रकारात्वेन सूर्यादिरन्काराद्यभिभावकता  
दृष्टेति भावः, तस्य हेतुर्विवेकख्यातिरूपं तद्वद् ज्ञानं तस्योपायो योगशास्त्रमित्यादांति कृत्वा  
शास्त्र प्रवृत्तमय योगानुशासनमिति सक्षेपार्थं, तत्र हेयहानहानोपायाधिगन्तव्यमिति पूर्वोक्तं-  
स्वभाष्य प्रमाणयत्नाह—इदमपि शास्त्रमित्यादिना, तत्राधिगन्तव्यो मोक्ष इति, सम्यग्दर्शन-  
वार्तिकम् ।

अतस्तान्त्रिकैश्चित्त क्षिप्रपरिणाम्युक्तमित्यर्थः, यद्यपि सर्वं जडवस्तु प्रतिक्षणपरिणामि तथा-  
ऽपि स्पष्टत्वाभिप्रायेण चित्तमिति विशेषवचनम्, तथा च चित्तगतस्य सत्त्वस्य वृत्तिहाले  
रजनो वृत्तिरावश्यकीति भावः, नन्वेक एव प्रत्यय कथं विरुद्धमुपादित्रयात्मक स्यात्तत्राह-  
रूपातिशया इति । मुद्दे रूपाण्यष्टौ भावा धर्मादयो धर्मज्ञानत्रैशग्यैश्चर्य्योऽधर्माज्ञानत्रैशग्याने-  
षयाणि, वृत्तयश्च द्रव्यरूपा ज्ञानतादिनामकाः परिणामास्तेषामतिशया उत्कर्षा एव परस्पर-  
विरत्यन्ते यदा धर्म उत्कृत्यन्ते तदा नाधर्म उत्कृत्यन्ते, एवं यदा ज्ञानादि तदा नाज्ञानादि  
तथा ज्ञान्ताद्युत्कर्षकाले घोराद्युत्कर्षश्च विरुद्धयते सामान्यानि त्वपकृत्यान्त्यतिशयै सह  
प्रवर्तन्त एतेत्यर्थः, ननु भवतु चित्तस्य सुजातमकप्रत्यये दुःखत्वं सुखात्मकेषु शत्रुादिविषयेषु  
कुतो दुःखत्वं येन सर्वं दुःखं स्यादित्यत आह—एवमेत इति । यथा चित्तस्य प्रत्यया एवमेत  
सर्वे पदार्थाः सर्वरूपा सुषुप्तु रमोहधर्मका भवन्ति, अत एते गुणा सत्त्वादयो घटादिरूपेणापि  
परिणता परस्परमाहित्वेनोत्पादितसुषुप्तु रमोहात्मकप्रत्यया इत्यर्थः, न हि विषयगत-  
विशेष विना विषयसंबन्धमात्रेण सुषुप्त्यान्मकचित्तवृत्तिरुदेतुमर्हेति, अव्ययस्याऽऽपत्तेः, विषय-  
गतविशेषस्य चित्तगतसुखादिनियामकत्वे विशेष सुषुप्तारूप एव विषयेषु कल्प्यन्ते कार्या-  
दुस्त्वस्यैव कारणस्योचित्याद्, अतो विषयेऽपि सुषुप्तादि रमान्तरं सुषुप्तादिरिति यतीति भावः,  
ननु सुषुप्ते स्तान्त्रिकविषयधर्मो म्याता मोहस्तु ज्ञानरूप कथं विषयधर्म म्यादिति चेन्न-  
अतस्त्वनकारणानामात्रस्यैव मोहशब्दार्थत्वात्, सा च विषयेऽप्यस्ति महादिप्रकारा-  
कारताया प्रकृतारण्यार्थिकत्वात्, तदुक्तं मोक्षधर्म—

“जगन्मोहान्मक विद्धि अव्यक्तं व्यक्तमज्ञम्”, इति,

अपि च सर्वकार्याणां वृद्ध्यान्त्रिगुणान्मकमत्तन्त्रस्य परिणामत्वादपि मात्तन्त्र-  
मिति ननु सर्वं यदि सर्वरूपस्तर्हि सत्र सुषुप्तान्मकमपि म्यादिति न त्प्रत्ययापि इत्यत्र म्या-  
दित्वात्प्रत्ययात्—गुणप्रधानेति । तथा च द्रव्यदृश्यतया दृश्यप्रत्ययाद् दृश्यमेव स

दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति, तदस्य महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवदीज-  
मविद्या, तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभावहेतुः,

यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहं रोगो रोगहेतुः आरोग्यं भ्रमपन्थ-  
मिति, एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव तद्यथा-संसारः संसारहेतुः मोक्षो-  
मोक्षोपाय इति, तत्र दुःखबहुलं संसारो हेयः, प्रधानपुरुषयोः संयोगो हे-

मास्वती ।

वाना त्रिगुणात्मकत्वाद्, एवं वस्तुस्वभावाद्यपि दुःखमोहप्रियुक्तं ताम्या वा अग्रमिष्य-  
माणं स्रुत्वा नास्तीति विवेकिन सर्वमेव दुःखमिति मप्रज्ञा जायते,

तदिति । महतो दुःखसमूहस्योत्पत्तिप्रभवदीजमुत्पत्तेर्वाजम्, भ्रममतिरहितम्,  
तत्रेति । हातुर्गहीतुं स्वरूपं प्रकृतं रूपं चिद्रूपत्वमित्यर्थः, नोपादेयं = न बुद्धानीनामुपा-  
दानत्वेन प्राप्तम्, नापि स्वप्रकाशो द्रष्टा सम्यग् हेयः = अपलाप्यो बुद्धानिमगांय  
द्रष्टृत्वात्ताया निमित्तता न त्याज्येत्यर्थः, न हि स्वप्रकाशद्रष्टृत्वं दर्शनं विनाऽऽत्मभाव  
तत्त्ववैशारदी ।

विवेकिन इति दुःखं हेयं प्रजावताम्, न च तन्निदानहानमन्तरेण तद्वैयं भविष्यतीति, न चा-  
परिज्ञातं निदानं शक्यं हातुमिति मूलनिदानमस्य दर्शयति—“तदस्य” इति । दुःखसमुदा-  
यस्य प्रभवः = उत्पत्तिर्धर्मतन्तद्दीजमित्यर्थः, तदुच्छेदहेतुं दर्शयति—“तस्याश्च” इति । दृष्टानाम-  
स्य शास्त्रस्य सर्वानुग्रहाय प्रवृत्तस्य तद्विधेनेव शास्त्रेण सादृश्यं दर्शयति “यथा” इति । च-  
त्वारो व्यूहाः = संक्षिप्ता अवयवरचना यस्य तत्तथोक्तम्, ननु दुःखं हेयमुक्त्वा संसारं हेयम-  
भिदधत कुतो न विरोध इत्यत आह—“तत्र दुःखबहुलं” इति यत्कृत्वाऽपि संसारं करोति  
तदस्या अवान्तरव्यापारं संसारहेतुमाह—“प्रधानपुरुषयोः” इति । मोक्षस्वरूपमाह—“सं-  
पातशरदस्यन् ।

योगशास्त्रजमित्यर्थः, व्यक्ताव्यक्तजिविज्ञानादिति सात्त्विकोत्तं सप्रज्ञातामं प्रजातममाधिजन्यम-  
विरूपं परवैराग्यमहङ्कृतमात्मप्रतियोगिकबुद्धयनुयोगिकविषयमाक्षात्काररूपं सम्यग्दर्शनं-  
ततो मुक्तिरिति भावः, तयोरनादि सयोगश्चेन्न स्यात्कृतं शंशपरम्परा कुतो वा जन्ममरणा-  
दिप्रवाहः, तथा च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन सयोगस्य योग्यतायां सत्यामपि फलानुत्पादनक्षण-  
स्त्रोभावो मोक्ष इत्याह—मोक्षे मुक्तस्य स्वरूपमुपादेयं चेद् जन्यत्वेन हेतुवादः, एतेन तु विना  
श उच्छेदवाद इति विमृश्य अविनाशी वा अंशभयमात्मा अनुच्छिन्नात्तदभावात् इति श्रुतिमाश्रित्याह-  
शाश्वतवाद इति । सम्यग्दर्शनं वेदार्थः, न ह्यात्मनः स्वरूपतो नाशोऽस्तीत्यविनाशी, वै अवधा-  
वात्तिकम् ।

मिदं सुखं वैशेष्यात्तद्वाद् इतिन्यायेनेति भावः, उपसहरति—तस्मादिति । तस्मात् परिणा-  
मेत्यादिसौत्रहेतुज्ञानादित्यर्थः, तद्वैयं ध्यानादेव्युत्पत्तितत्त्वस्य योगसाधनं क्रियायोगमु-  
क्त्वा तत्फलप्रसङ्गेन ह्येतास्तद्धानोपायाश्च तेषां हेयत्वाय दुःखनिदानत्वं तु खं च प्रतिपादि-  
तम्, इदानीं रुक्षेपणोक्तं समग्रशास्त्रार्थं विस्तरेण सूत्रकारं पुनर्वेदति सूत्रज्ञातैः शास्त्रसमाप्ति-  
पर्यन्तैः, तान्यवतारयितुं तेषां विषयजातमात्रं सामान्यतः सकलस्य दर्शयति—तदस्येति ।  
तत्तस्मादस्य दृश्यसामान्यरूपस्य दुःखसमूहस्योत्पत्तेर्वाजं मुख्यनिमित्तकारणमविद्या प्रथम-  
हेतुः, तस्याश्चाविद्याया अत्यन्तोच्छेदहेतुस्तत्त्वज्ञानमतश्चिकित्साशास्त्रविदिदं योगशास्त्रं चतु-  
र्व्यूहं चत्वारो व्यूहा हेयादीनां राशयः प्रतिपाद्या अस्मिन्निति चतुर्व्यूहमित्यर्थः, रोगादितु-  
ल्यत्वं प्रतिपाद्यत्वेन तेषां व्यूहानां स्वरूपाण्याह—तत्र दुःखेति । संसारत्यस्मिन्निति संसारोऽ-  
त्र प्रपद्य, ननु दुःखमेव हेयमिति वक्ष्यति तत्कथं संसारो हेय उच्यते ? तत्राह—दुःखबहुल-  
इति । दुःखबहुलत्वात्संसार एव दुःखमित्यर्थः, प्रधानेति । नन्वविद्या दुःखहेतुरित्युक्त्वाऽत्र

यहेतु, संयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्हान, हानोपाय. सम्यग्दर्शनम्, तत्र हानुः  
स्वरूपमुपादेय हेय वा न भवितुमर्हतीति, हाने तस्योच्छेदवाद् प्रसङ्ग उपादा-

मास्वती ।

प्रवर्तते, तस्माद् द्रष्टुर्निर्विकारनिमित्तताऽनुपादानकारणता च ग्राह्या, स एव सम्यग्दर्शन-  
रूप शाश्वतवाद = निर्विकार शाश्वतो द्रष्टाऽऽत्मभावस्य मूल निमित्तमिति वाद इत्य-  
र्थ, द्रष्टुरपलाप उच्छेदवाद, तद्वादस्तु हेयो यत स्वेन स्वस्योच्छेदरूपो मोक्षो न न्या-  
येन सङ्गत, द्रष्टुरुपादानवादे तु तस्य विकारशीलतारूपो हेतुवाद, उपादानकारणता-  
तत्त्ववैशारदी ।

योगस्य" इति । मोक्षोपायमाह—“हानोपाय” इति ।

के चित्पश्यन्ति हा तु स्वरूपोच्छेद एव मोक्ष, तथाऽऽहु —

“प्रदीपस्यैव निर्वाण विमोक्षस्तस्य ताथिन” इति,

अन्ये तु स्वामनह्नेशममुच्छेदाद्विशुद्धविज्ञानोत्पाद एव मोक्ष इत्याचक्ष्णे, तान् प्रत्या-  
ह—“तत्र” इति । तत्र हान तावद् नूपयति—“हाने तस्य” इति । न हि कश्चित्प्रेक्षावा-  
नात्मोच्छेदाय यतते, ननु दृश्यन्ते तीव्रगदोन्मूलितमकलसुखा दुःखमयीमिव मूर्त्तिमुद्गहन्त'  
स्वोच्छेदाय यतमाना, सत्य के चिदेव ते, न त्वैव सप्सारिणो विविधविविधदेवाद्यानन्दभोग-  
भोगिन, तेऽपि च मोक्षमाणा दृश्यन्ते, तस्मादपुरुषार्थप्रसक्तैर्न हातु स्वरूपोच्छेदो मोक्षोऽ-  
भ्युपय, अस्तु तर्हि हातु स्वरूपमुपादेयमित्यत आह—“उपादाने च हेतुवाद” इति । उपा-  
दाने हि कार्यत्वेनानित्यत्वे सति मोक्षत्वादेव च्येत्, अमृतत्व हि मोक्ष, नापि विशुद्धो  
विज्ञानमन्तानो भवत्यमृत, मन्वानिभ्यो व्यतिरिक्तस्य सन्तानस्य वस्तुमतोऽभावात्,  
पातजलहस्यम् ।

रणे, दृशक्ति पुरुष इति सिद्धान्ते शक्तेरपि नाशो नास्तीत्यनुचित्प्रमेति प्रमेतो दृष्ट  
पापेन परमाणोरिति भाष्यार्थ, तत्र मतान्याह—के चिदिति ।

ते प्रकल्पोऽपि परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ते मर्षे—

एति श्रुतिमाश्रित्याह—अमृतत्व हीति । तस्य सन्तानस्य क्षणिकमन्तानिभ्योऽप्यगत्वे  
निराधयत्वाद् भ्रमत्यापत्तिस्तदभिन्नत्वे तेषा क्षणिकत्वेन संततविनाशात् मतानन्यापि तथा  
वास्तिकम् ।

संयोग कथं दुःखे तु माज्यत इति चेद्, व्यापारकथनायेत्यपेदि, अपिवा हि बुद्धिपुरुषस्य-  
योगान्यनन्मद्वागैव दुःखे तु कार्यकारणभेदेन च सैव बुद्धिरत्र प्रधानशब्दार्थं द्रष्टृदृश्ययो-  
रयोगो हेयहेतुरित्यागामिमूत्रादिति, संयोगस्येति । उक्तसंयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिरप-  
हानं दुःखानमिति यावत्, तच्चरमकारणत्वादित्यर्थ, हानोपाय इति । सम्यग्दर्शनमिति ।  
प्रवृत्तिरुपविश्यात्कारो दुःखहानोपायो मोक्षोपाय इत्यर्थ, अस्यप्रजातयोगान्त्वाशु-  
तरमोक्षार्थमेवापश्यत इत्याशय, तेनार्थं योगो हानोपायतयाऽत्र नोक्त,

ते तु नागित्वा मन्यन्ते—संयोगहाने न मोक्ष किं तु चिन्नरूपस्यात्मनस्त्याग एव मोक्ष,  
किं चार्थमरिप्रज्ञानमन्तानोच्छेदेन जीवन्मुक्तविज्ञानमन्तानलाभ एव मोक्ष इति तन्मन-  
निरमृतदृष्टं स्वशास्त्रस्यैव सम्यग्दर्शनत्वमप्रत्ययति—तत्र इति । तत्र चतुर्गुणमय-  
आत्मने ज्ञानुपादान वा न पुरुषार्थ इत्यर्थे, इतिशब्दस्य हेतुवाद इत्यनन्तरमनाप,  
उत्पाद हेतुवाद—हाने तस्येति । तस्य हाने स्वत्यागे हि स्वोच्छेदार्थं प्रवच्यत  
मुक्त्यात्वात् प्रवच्यन्तेनात्मन्यर्थं ज्ञानं तच्चायुक्त स्वनाशस्य लोके पुरुषार्थतयाऽपि  
स्वोच्छेदेन मुक्तुमाप्तयो पुरुषार्थत्वादित्यर्थ, स्वयं त्रियमाणोऽपि दृष्टान्तापे-  
क्षानिर्देशार्थं प्रवच्यते न तु स्वनाशापेक्षित्यर्थ, हेतुवाद इति । हेतु स्वरूपस्य स  
कारणत्वात् स्वयं तथा च भावार्थत्वेन विनाशित्यप्रसङ्ग इत्यर्थ, उभयेति । इत्यन्ते-

ने च हेतुवाद् उभयन्त्यान्याने च जायतवाद् इत्येत् सव्यदर्शनम् ॥  
तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते—

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

दुःखमतीतमुपभोगेनातिवाहितं न हेयपक्षे वर्त्तते, वर्त्तमानं च स्वजगणे भोगारूढमिति न तत् क्षणान्तरे हेयनामापद्यते, तस्माद् यदेवानागत-

मास्वती ।

वाद इत्यर्थं, मोऽपि हेय इति ठिक् ॥ १५ ॥

तदिति । हेयहेयहेतुहानहानोपाया इत्येतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहम्, तत्र हेयं तावन्निरु-  
पयति, सगमम् । ननु यौकुमार्यमधिकतरदुःखाय भवतीत्यक्षिपात्ररूपम्वान्ताना योगि-  
नां किं श्लेशा पृथग्जनेभ्यो भूयिष्ठा इति शङ्का व्यर्था, दृश्यते तु लोक आयतिचिन्ता-  
सत्त्वैशादी ।

सन्तानिना चानित्यत्वात्, तस्मात्तथा यतितव्यं यथा शाश्वतवाटो भवति, तत्र च पुरुषार्थ-  
त्वमपवर्गमेत्याह—“उभयप्रत्याख्याने” इति । तस्मात्स्वरूपावस्थानमेवात्मनो मोक्ष इत्ये-  
तदेव सम्यग् दर्शनम् ॥ १५ ॥

तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते—“हेयं दुःखमनागतम्” । अनागतमिति—अतीतव-  
पातजलरहस्यम् ।

त्वनापीशसतानापत्तिमोक्ष आपत्तेः सयोगत्वे तस्य वियोगावस्थानत्वात्पुनर्वाधापत्तिस्तादा-  
त्म्ये चेशकोटौ प्रवेशे स्वाभाव स्वस्मिन्नीदृशस्य प्रवेश ईशाभाव इति न प्रकारान्तरस्थिति-  
रिति समनन्तरप्रत्ययसहकारिप्रत्ययाधिपतिप्रत्ययालम्बनप्रत्ययैश्चतुर्भिर्मनआलोकेन्द्रियवि-  
षयनामभिः प्रवृत्तचिन्तानेरनास्कन्दितत्वं विशुद्धत्वमित्यर्थं, उक्तोऽविनाशी इत्यादिश्रुत्या  
अनादिनां प्रागभावाप्रतियोगिनो मती ध्वमाप्रतियोगिनीत्यर्थः ॥ १५ ॥

चतुर्व्यूहतां सूत्रारूढा करोति—“हेयं दुःखमनागतम्” अतीतवर्तमानयोर्दुःखयोर्भोगकनाशय-  
वात्तिकम् ।

हानोपादानोभयनिपेधे स्वयं नित्यतावाद एव परिशेषात्सिध्यतीति, अत एतदेव ययोक्त-  
चतुर्व्यूहशास्त्रं सम्यग्दर्शनं सम्यग्दृश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्येत्यर्थं ॥ १५ ॥

इदानीं बक्ष्यमाणसूत्रगणमप्रतारयति—तदेतदिति । तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमिति क्रमेणा-  
भिधीयते प्रतिपाद्यते सूत्रकांगेत्यर्थं,

“हेयं दुःखमनागतम्”, अनागतमिति विशेषणस्य फलमाह—दुःखमतीतमित्यादिना,  
अतिवाहितमतिक्रान्तमतं सिद्धतया तद्धानं न पुरुषार्थं तथा वर्त्तमानमपि स्वसत्ताकाले  
भुज्यते एवेति त्वया वक्तुं न शक्यते, स्वोत्तरोत्पन्नगुणेन च तृतीयक्षणे स्वयमेव नृह्यतीति  
तद्धानार्थं प्रयासो विफल इत्यर्थे, नन्वेवमनागतस्यापि हेयत्वं न घटते परचित्तदुःखस्य स्व-  
चित्तं स्वत एवाभावात्, स्वचित्तवृत्तेश्वानागतदुःखस्यावश्यभावित्वात्, अन्यथा सत्त्वप्रमा-  
णाभावादिति चेन्न—स्वचित्तस्थैवानागतदुःखस्य कारणोच्छेदैरानुत्पत्त्या हेयत्वाद् वर्त्तमान-  
नलक्षणमप्राप्तस्याप्यानागतदुःखस्य चित्तनाशेन नाशात्कश्चिद्विद्वत्तमानोऽपि चानागतधर्माऽनु-  
मानात्सिध्यति सर्वं मवात्मकमिति भाष्यकारेण तृतीयपादे सर्वत्रैव परिणामिवस्तुनि विकार-  
जननशक्ते कार्यानागतावस्थारूपाया जलभूम्यादिवदृष्टान्तैः शान्तोद्विताव्यपदेश्येत्यादिसूत्रेऽ-  
नुमेयत्वादिति, शेषे पूर्वसूत्रे व्याख्यातप्रायम्, अस्माच्च सूत्रादात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरेव  
मोक्ष इति सिद्धम्, अस्मिन्सूत्रे तु ख मुख्यमेव ग्राह्यं मुख्यस्यैव स्वतो हेयत्वाद्, तद्धानं च  
समवायसंबन्धेन यद्यपि पुरुषे नित्यसिद्धं तथाऽपि भोग्यतारूपस्वरत्वं न्येन धनादीनामिव

दुःखं तदेवाक्षिपात्रकल्पं योगिनं क्लिञ्चति, नेतर प्रतिपत्तारम्, तदेव हेय-  
तामापद्यते ॥ १६ ॥

तस्माद् यदेव हेयमित्युच्यते तस्यैव कास्त्र प्रतिनिर्दिश्यते—

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा = बुद्धेः. प्रतिसवेदी पुरुष, दृश्या = बुद्धिसत्त्वोपाखण्डा सर्वे धर्माः,

मास्वती ।

हीना मूढा अशेषदुःखभाजो भवन्ति, प्रेक्षावन्त पुनरनागतं विधाम्यमाना बहुमौल्य-  
भाजो भवन्तीति, तथैवानागतदुःखस्य प्रतीकारेच्छवो योगिनो दुःखस्यान्तं गच्छन्तीति १६ ।

तस्मादिति । हेयस्य दुःखस्य कारणं द्रष्टृदृश्ययोः संयोगः, यत् स्वप्रकाशेन द्रष्टा मह-  
सयोगाद् बुद्धिस्यमचेतनं दृश्यं दुःखं वृत्तित्वा लभते, द्रष्टेति । द्रष्टा बुद्धेः = आत्मतुल्य-  
स्मीतिभावस्येत्यर्थः, प्रतिसवेदी = प्रतिवेत्ता,

कारणादिजडभावयुक्तोऽचेतनात्मविज्ञानाशो येन स्वप्रकाशेन प्रतिसवेत्त्रा मामह जा-  
नामीति स्वप्रकाशवद् भूयत इति, स एव बुद्धिप्रतिसवेदी स च पुरुषः,

दृश्या इति । बुद्धिसत्त्वोपाखण्डा सत्तामात्र आत्मनि बुद्ध्यातुपाखण्डा अभिमानेनोपा-  
तत्त्ववैशारदी ।

संमाने व्यवच्छिन्ने, तत्रोपपत्तिमाह—“दुःखमतीतम्” इति । ननु वर्त्मानमुपभुज्यमानं न  
भोगेनातिवर्हितामिति कस्मान्न हेयमित्यत आह—“वर्त्मानं च” इति । सुगमम् ॥ १६ ॥

हेयमुक्तं, तस्य निदानमुच्यते—“द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः” द्रष्टृस्वरूपमाह—“द्रष्टा  
बुद्धेः प्रतिमवेदी” इति । चित्तिच्छायाऽऽपत्तिरेव बुद्धेः बुद्धिप्रतिसवेदित्वमुदासीनन्यापि पुनः,  
नन्वेतावताऽपि बुद्धिरेवानेन दृश्येत, न दृश्येत् शब्दादयोऽत्यन्तव्यग्रहिता इत्यत आह—  
“दृश्या बुद्धिसत्त्व” इति । इन्द्रियप्रणालिकया बुद्धौ शब्दाद्याकारेण परिणताया दृश्याया-  
पातशब्दस्य इत्यम् ।

स्यादागतमेवाक्षिपात्रकल्पं योगिनोऽपेक्षाक्षिपतीति योगिना तत्प्रतीकारे यतितव्यमिति,  
अतिवर्हितं = नाशितमिति, प्रतिपत्तारं भोक्तारमिति सूत्रमाश्रययोरर्थः ॥ १६ ॥

निदानं = निमित्तकारणं, मूढारूढं करोति—द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुरिति, बुद्धेः  
प्रतिपत्तेः बुद्धिगतप्रमाधनादिभावाभिमानो चित्तिच्छायापत्तेरिति भ्रम तत्त्वसर्गात्यन्ताभा-  
वबन्तुम, न हि जपार्थादित्य स्फटिके वास्तवमिति भावः, ननु पुनो बुद्धिमात्रसपेक्षिता तु  
कुतस्तथा न हि स्फटिके जपारण्ये भात्यपि जपागतस्य परिमाणादिरस्तीति चेत्तत्राह—दृश्या  
वात्तिकम् ।

सद्वान् न नित्यमिदमिति तेन सवन्नेन तद्वान् पुन्यार्थ इत्याशयः, तथा हि वच्यति—‘तस्मि-  
न्निवृत्ते पुरः पुनश्च तापत्रयं न भुङ्क्ते’ इति, तदेतदुक्तं सांख्यन्यायया “त्रिभिर्भूतं ग्यात्यन्त-  
निवृत्तिरन्यन्तपुन्यार्थः” इति, “दुःखात्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः” इति च, यत्तु—

यानन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम्—

एतन्वचिन्वाक्यज्ञानं तद् दुःखनिवृत्त्याद्यसुगमपरमेष्ठं तदानीमभोग्यसुगम्यापुरुषार्थ-  
स्वप्नं, ‘सुप्तं दुःखं तापत्रयं’ इति परिभाषया स्फटिकप्रमाणं ॥ १६ ॥

हेयस्य मूढं व्याख्याय क्रमप्राप्तदृश्यहेतुप्रतिपादकं सूत्रसमाश्रयति—तस्मात्तदेव  
हेयमिति ।

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः, द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः, बुद्धेः प्रतिपत्तारं सौन्दर्य-  
बुद्धिहेतुं प्रतिनिन्द, प्रतिवर्त्तय प्रयोग, मोक्षस्यान्तीति बुद्धिमाश्रीति फलिताये,

तदेतद् दृश्यमयस्कान्तमणिकल्प सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन भवति

भास्वती ।

नीता इत्यर्थं, भोगरूपा विवेकरूपाश्च धर्मा दृश्या, तदिति । सन्निधिमात्रोपकारि = परस्परामुद्धीर्णमपि सन्निकर्षादेव यदुपकरोति, न चात्र सान्निध्यं त्रैशिकम्, द्रष्टुर्देहातीत-त्वाद्, देशस्तु दृश्योऽतः स द्रष्टुर्विषयिणोऽत्यन्तविभिन्न, श्रूयते च—अनगु-अहम्यम्-अदीर्घम्-अवात्मम्-अनन्तरमित्यादि, तादृशेन द्रष्टा सह देशिकस्ययोगो मूर्धैरेव कल्प्यते नाभियुक्ते, सान्निध्यन्त्येकप्रत्ययगतत्वमेव यदनुभूयते “जाताऽहमि”ति प्रत्यये, एकक्षण-एव ज्ञातुर्ज्ञेयस्य च या सद्गीर्णोपलब्धिस्तदेव सान्निध्यं स एव संयोग,

प्रकाश्यप्रकाशकत्वाद् दृश्यद्रष्टो स्वस्वामिरूप सम्यन्ध, दृश्यं स्वं स्वकीयं द्रष्टा च तत्त्ववैशारदी ।

भवन्ति शब्दादयोऽपि धर्मा दृश्या इत्यर्थः,

ननु तदाकारापत्त्या बुद्धि-शब्दाद्याकारा भवतु, पुंसस्तु बुद्धिसम्यन्धेऽभ्युपगम्यमाने परिणामित्वम्, असम्यन्धे वा कथं तेषां बुद्धिसत्त्वोपाख्यानमपि शब्दादीनां दृश्यत्व, न हि दृशिनाऽसंस्पृष्टं दृश्यं दृष्टमित्यत आह—“तदेतद् दृश्यम्” इति । प्रपञ्चितमिदमस्माभिः प्रथमपाद एव यथा चित्याऽसंस्पृष्टमपि बुद्धिसत्त्वमत्यन्तस्वच्छतया चित्तिविमोद्ग्राहितया समापन्नचैतन्यमिव शब्दाद्यनुभवतीति, अत एव च शब्दाद्याकारपरिणतबुद्धिसत्त्वोपनीतान् सुखादीन् भुञ्जान स्वामी भवति द्रष्टा, तादृशं चास्य बुद्धिसत्त्वं स्वं भवति, तदेतद् बुद्धि-सत्त्वं—शब्दाद्याकारवद् दृश्यमयस्कान्तमणिकल्प पुरुषस्यैव भवति दृशिरूपस्य स्वामिनः, पातञ्जलरहस्यम् ।

बुद्धीति । तत्रानुभवाभावेऽपि न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्यायेनाह—दन्त्रियेत्यादिना, ननु मरकतक्षिप्ते दुग्धे मरकतच्छायं दृष्टं न तु तदाधारं पात्र मरकताकारमिति शङ्कते—नन्विति । तदाकारा—शब्दाद्याकारा, परिणाम्यसम्यन्धे परिणतानां शब्दादीनां कथं भानमित्याक्षे-पं विवृणोति—न हीत्यादिना, चित्तिसम्यन्धो नास्ति अथ च दृष्टं चिदात्ममित्यतिप्रसङ्ग-इत्याक्षेपं, भ्रान्तं. पुरुषधर्मत्वान्न हि दुर्घटं किमपि दृश्यते, असकान्ता अपरिणामिनी चित्तिरित्युक्तं स्मारयन्नाह—चित्याऽसंस्पृष्टमपीत्यादि—दृष्टेत्यन्तेन,

“अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते”

इति भगवदुक्ते, तादृशं = चित्तिच्छायापन्नशब्दाद्याकारमित्यर्थं, चुम्बकं यथा लौहभ्रम-वात्तिकम् ।

दृश्यपदार्थमाह—दृश्या बुद्धिसत्त्वेति । बुद्धिसत्त्वस्यापि दृश्यत्वेनात्र विशेषणं विवक्षितं-धर्मा इति च बुद्ध्याख्यत्वेन बुद्धिधर्मत्वमभिप्रेत्योक्तं न तु बुद्धिकार्यत्वाभिप्रायेण प्रधाना-देरपि दृश्यत्वेन तत्त्यागानौचित्याद् उत्तरसूत्रे प्रधानस्यैव मुख्यतो दृश्यत्ववचनाच्च, यद्यपि बुद्ध्याख्यो भवन् पुरुषोऽपि दृश्यं तथाऽपि तस्य निर्दुःखतया तद्दर्शनं न हेयहेतुरित्याशयेनात्र दृश्यमप्ये पुरुषं न गणयिष्यतीति, तथा च सुखदुःखमोहात्मकदृश्यवत्या बुद्ध्या सह द्रष्टुः साक्षिण काष्ठाग्निवत् सन्धो वन्धाख्य पुरुषस्य दुःख हेतुरिति सूत्रार्थः, न तु बुद्ध्याख्यैर्दृ-श्यैर्दृष्टज्ञानरूप. संयोगो हेयहेतुत्र विवक्षित, “स्वस्वामिशक्त्यो. स्वरूपोपलब्धिहेतु. संयो-ग”इत्यागामिसूत्रेणान्य संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वेनेव लक्षणीयत्वाद् न तु ज्ञानरूपत्वेनेति, अ-स्माच्च सूत्राद् बुद्ध्यात्मसंयोगवद् घटाद्यात्मसंयोगोऽपि भोगहेतुर्वाच्यः, भोक्तृभोग्यसंयोगरथैव सामान्यतो भोगहेतुतया लाघवेनौचित्याद्, विषयभोगे च बुद्धयवच्छेदेन विषयसंयोगस्य हेतु-त्वान्नातिप्रसङ्ग इति, अस्य च संयोगस्य पुरुषार्थो हेतुरिति वक्तुं सकलपुरुषार्थवत्स्वरूपं स्वत्व-बुद्धौ पुरुषस्य प्रतिपादयति—तदेतदिति । न च “तस्य हेतुरविद्यो”त्यागामिसूत्रेणैव संयोगस्य



पुरुषस्य स्व दृष्टिरूपस्य स्वामिन , अनुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वरूपेण प्रतिलब्धात्मकं स्वतन्त्रमपि परार्थत्वात्परतन्त्रम्, तयोर्दृग्दर्शनश-

मास्ती ।

स्वामीति, अनुभूयते च—“शोद्धाऽहं मम बुद्धिरिति, अनुभवेति । दृष्टुंभुवविषय = ज्ञाताऽहमित्यनुभाव्यता प्रकाश्यतेत्यर्थ, तथा च—कार्यविषय = कर्ताहमित्ये कार्यता, इत्येवविषयतामापन्न दृश्यमन्यस्वरूपेण = पौरुषभामा चेतनवद् भवन्नात् पुरुषस्योपमयेत्यर्थ, प्रतिलब्धात्मक प्रतिभासमानं लब्धमत्ताकमित्यर्थ, स्वतन्त्रमिति । दृश्यं त्रिगुणस्वरूपेण स्वतन्त्रं तथा च परार्थत्वात् = पुरुषोपदर्शनवशाद् बुद्ध्यादिरूपण परिणतत्वात् परतन्त्रं = द्रष्टृतन्त्रम्, अर्थो भोगापवर्गो ताभ्या बुद्ध्यादेर्वृत्तित्वात्, तौ च पुरुषोपदर्शनमापेक्षौ, तस्माद् बुद्ध्यादि दृश्यं परार्थम्, यथा-गवाद्य स्वतन्त्रा अपि मनुजाधीनत्वाद् मनुजतन्त्रास्तद्बुद्ध् ,

तयोरिति । तु खं दृश्यमचेतनम्, तच्च द्रष्टा सह सयोगमन्तेण न ज्ञात म्यात्, तत्त्ववैशारदी ।

इत्स्माद्—“अनुभव” इति । अनुभवकर्मविषयतामापन्न यत्, अनुभवो = भोग पुरुषस्य, कर्म = क्रिया, तद्विषयताम् = भुज्यमानताम्, आपन्नं यस्माद्दत्तं स्वं भवतीत्यर्थ, ननु स्वयंप्रकाश बुद्धिमत्त्वं कथमनुभवविषय इत्यत आह—“अन्यस्वरूपेण” इति । यदि हि चेतन्य रूपं यस्तुतो बुद्धिमत्त्वं स्याद् भवेत् स्वयंप्रकारं, किन्तु स्य = चेतन्यादन्यज्जडरूपं तेन प्रतिलब्धात्मक, तस्मात्तदनुभवविषय, ननु यस्य हि यत्र किञ्चिदायतते तत्तदधीन, न च बुद्धिमत्त्वस्य पुरुषमुदासीनं प्रति किञ्चिदायतत इति कथं च तत्तन्त्र, तथा च न तस्य कमेत्यत आह—“स्वतन्त्रमपि” इति । परार्थत्वात् = पुरुषार्थत्वात्, परतन्त्रं = पुरुषतन्त्रम्, नन्यदृग्दर्शनगतो मन्वन्ध स्याभाविको वा स्यान्नैमित्तिको वा, स्वाभाविकत्वे संपन्निगो-ल्लिय प्राज्ञस्योत्तरे मन्वन्ध, तथा च संसारनित्यत्वं, नैमित्तिकत्वे तु ह्येककर्मतद्भावना-नात्तत् परावृत्तिया मत्यन्त करणे भावादन्त करणस्य च तन्निमित्तत्वे परम्पराश्रयप्रस-ङ्गादपदित्यस्य च सर्गाश्रयसम्भवादनुत्पाद् एव संसारस्य स्यात्, यथोक्त—  
पातञ्जलस्यम् ।

दृष्टुंभुवविषयतामापन्नारोपे बुद्धिमत्त्वम्, अकर्ता त्वेवाप्रथित इति श्रुते, तस्य भासा सर्वेभ्यः विभातीति श्रुतेराह—यदि हीति । तेन = चेतन्येन, प्रतिलब्धात्मक = लब्धप्रचतन्यम्, उ-परशरि-नस्मात्तदिति । सर्वश्रामावनुभवश्रेत्यात्मा सर्वांनुभूरिति श्रुतेरन्तस्य विषयो भास्य इति प्रमानसार्थत्वेन स्वतो जडत्वादिति भाव, असद्गो व्यर्थं पुरुष इति श्रुतेरसद्गो पुंषि बुद्धि-तेरकाराभावात् कथं परार्थतेति चेत्? समापत्ते-स्वतन्त्रमपीति । वस्तुतोऽनुपकार्योऽपि स्वतो-जडस्य स्वप्राभावात् परार्थतेत्यर्थ, मन्वन्त्रस्य कार्याकार्यत्वे त्रिकल्पानादित्येन समापत्ते-दृष्टुंभुवविषयि । कस्मिन्मनि किं स्यादित्याह—स्वाभाविन् इति । तत् किं? तत्राह—तथा चेति । वान्द्विभक्तान्ते-नैमित्तिकत्वमिति । ह्येककर्मतद्भावना-नात्तत् परावृत्तिया मत्यन्त करणे भावादन्त करणस्य च तन्निमित्तत्वे परम्पराश्रयप्रस-ङ्गादपदित्यस्य च सर्गाश्रयसम्भवादनुत्पाद् एव संसारस्य स्यात्, यथोक्त—  
पातञ्जलस्यम् ।

कारणवचनं इति नान्ति सयोगकारणापत्तिं प्राच्यम्? अतित्याया अपि पुण्यापयमासि-द्वारव दन्धेदृष्ट्या व यसागन्वाद् इति, तदन्तित्यायेत्यम-नद् बुद्धिमत्त्वम् एतन्नात्पुं-यत्रावृत्तेरुद्दृश्यम् अनोपयस्कात्तन्वन्मनिमात्रेणापदागित्या स्वयं दृष्टयाया च ज्ञान-साङ्ख्यवन्तस्य स्यादिति पुदस्य स्वमात्मीयं नतीति, ननु बुद्धि-परतन्त्रं स्यात्कि

फयोरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहेतुः = दुःखस्य कारणमित्यर्थः, तथा  
मास्ती ।

स्माद् दृग्दर्शनशक्त्योः संयोग एव हेयस्य दुःखस्य कारणम्, संयोगस्त्वनादिप्राज्ञवृत्तयाम्,  
विशेषेण वियोगदर्शनादविशेष संयोगस्य कारणम्, अत्रियेक पुनरनादिन्तन्माह्वेयस्य दुः-  
खस्य हेतुभूत संयोगोऽयनादिरिति, तथेति । तदित्यत्र “पञ्चशिखाचार्यः” सूत्रम्, तस्य-  
तत्त्ववैशारदी ।

“पुमानकृतां येपान्तु तेपामपि गुणं क्रिया ।

कथमादौ भवेत्तत्र कर्म तावन्न विद्यते” ॥

मित्याजानं न तत्राम्नि रागद्वेषादयोऽपि वा ।

मनोवृत्तिर्हि सर्वेषां न चोत्पद्य मनस्तदा ॥ इति—

शङ्खामपनयति—“तयोद्देग्दर्शनगतयोरनादिरर्थकृत संयोगो हेयहेतुः” इति, मत्स्य न स्या-  
भाविक सम्बन्धः, नैमित्तिकस्तु, न चैवमादिमान्, अनादिनिमित्तप्रभवतया तस्याप्यनादि-  
त्वात्, हेतुकर्मतद्दानाम्नामन्तानश्रायमनादि, प्रतिस्पर्शाग्रस्याया च महान्त करणेन प्रपान-  
साम्यमुपगतोऽपि सर्गादौ पुनस्तादृशेण भवति, यथापाय इवोद्भिज्जभेदो नृद्वावसुपगतोऽपि  
पुनर्वर्षासु पूर्वरूप इत्यसङ्कावेदित प्राक्, भाविततया संयोगस्याविद्या कारणं, स्थितिहेतुतया  
पुरुषाय कारणं, तद्गणेन तस्य स्थितेः, तदिदमुक्तम् “अर्थकृत” इति ।

पातजलरहस्यम् ।

रस्य हेयत्वे स एव कारणं संयोगः, उद्भिज्जभेदो मण्डूकादि, अपवर्गे विज्ञानहेतुके द्वयोरपि पुम-  
वाचिकम् ।

यत्तै सैवापरतन्वा स्वयं द्रष्टी स्वार्थैव भवतु तत्राह—अनुभक्तकर्मत्यादि । यत् कर्मकर्तृ वि-  
रोधेन स्वदृश्यत्वानुपपत्त्याऽनुभवाद्य यत्पुरुषस्य कर्म तद्विषयतामापन्न मदेवान्यरूपण  
पुरुषचैतन्येन प्रतिलब्धात्मक सिद्धसत्ताकम्, अन्यरूपेणान्यप्रयोजनेन लक्षणमित्येकं वास्त  
स्वतन्त्रं पुरुषानाश्रितमपि परार्थत्वात् परतन्त्र परस्य स्वमित्यर्थे, तदेवं दृश्याख्यभोग्यात्म-  
काखिलपुरुषार्थस्य उद्भिनिष्पन्ने मिद्वे स एव पुरुषार्थोऽनागतत्वस्यो उद्भिपुरुषयोः संयोगे  
हेतुरिति वदन् सूत्रवाक्याथेमाह—तयोरिति । तयोः स्वस्वामिनो, दृश्यतेऽनयेति दर्शन-  
बुद्धिः, अनादिश्चात्र प्रवाहरूपेण पुरुषार्थकृतत्ववचनात्, ननु पुरुषार्थसंयोगाद्गीकारे मत्स्य-  
परिणामित्वमङ्ग इति चेन्न—सामान्यगुणातिरिक्तप्रमोत्पत्तेरेव व्यवहारानुसारेण परिणाम-  
शब्दार्थत्वावधारणात्, घटाद्यनयोगाद्येराकाशास्य द्वित्वादिभिश्च पुरुषस्य परिणामव्यवहा-  
राभावात्, पद्मपत्रस्थतोयेन पद्मपत्रस्यापरिणामसंयोगादिश्रवणाच्च, संयोगविभागसख्याऽऽऽ-  
यस्य द्रव्यसामान्यगुणा इति, अपि च श्रुतिस्मृत्योः सुखादिरूपा परिणामा एव पुरुषे  
नाभ्युपगम्यन्ते, मनोऽन्वयव्यतिरेकेण मनस्येव लाघवतस्तत्कल्पनात् मनसोऽवच्छेदकत्वं-  
परिकल्प्यान्यत्र तत्कल्पने गौरवात्, संयोगादिक प्रति तु द्रव्यत्वेनेव हेतुतया पुरुषस्यापि  
तत्त्वभावात्, पुरुषस्य द्रव्यत्वं चानाश्रितत्वत् परिमाणतश्च सिद्धमिति, यद्यपि कारणावस्थ-  
बुद्धि पुरुषश्च विभुः, तथाऽपि तयोः संयोग परिच्छिन्नगुणान्तरावच्छेदेन समवत्येव महदाद्य-  
खिलपरिणामाना त्रिगुणसंयोगं विनाऽनुत्पत्ते, न च संयोगज संयोगः न तु कर्मज, अत्रयव-  
संयोगाद्वयविसंयोगवदवच्छेदकीभूतगुणसंयोगादव विभुनोः संयोगोत्पत्ते, भूतलस्य घटसं-  
योगेन घटावच्छिन्नाकाशसंयोगोत्पत्तिवद् वैशेषिकशास्त्रे विभुनो संयोगदश्च साक्षादेव निषिद्ध  
न तु संयोगज संयोग इति, यदि चात्मन संयोग एव नास्तीति स्वैकियेत् तर्हि प्रकृतपुरुष-  
संयोगात्सृष्टिस्तद्वियोगतश्च प्रलय इति श्रुतिस्मृतिसूत्राणि नोपपद्यन्त, न च भोक्तृभोग्ययो-  
र्यतैवौपचारिकोऽय संयोगो वक्तव्यः, तस्या स्वस्वामिभावरूपत्वेनानादितया कार्यत्वस्याङ्ग-  
साऽनुत्पत्ते, किं च तस्या अविनाशित्वं ज्ञाननाशयत्ववचनविरोधः नाशित्वे परिणाम पुरुष-

दृश्यस्वरूपमुच्यते—

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं—  
भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रज, स्थितिशीलं तम इति, एते गुणा  
मान्ति ।

दृश्येति सूत्रमवतारयति—प्रकाशशीलमिति । पौरुषचेतन्येन चेतनावद्भवनं प्रकाश-  
स्तद्वत् शालं स्वभावो यस्य तद् दृश्यं सत्त्वम्, चित्तेन्द्रियेषु यं सामान्यबोधरूपो भावो-  
भालो वस्तुनि च यं प्रकाश्यधर्मं स एव प्रकाश, अवस्थान्तरताप्राप्तिं क्रिया तच्छील-  
रजम्, प्रकाशक्रिययो रूढावस्था स्थितिस्तच्छीलं तमम्, एत इति । एते सत्त्वाद्यो-  
तत्त्ववैशारदी ।

दृश्यं व्याचष्टे—“प्रकाशेत्यादि—दृश्यम्” इत्यन्तेन सूत्रेण, सत्त्वस्य हि भागं प्रकाश-  
स्ताममेतं भागेन केन्येन वा राजसेन वा तु खेनानुरज्यते, एवं राजमादिष्वपि दृष्टव्यम्, तादृ-  
पातजलरहस्यम् ।

अजामेकामिति श्रुतिमाश्रित्य सूत्रं पठति—“प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भो-  
गापवर्गाथ दृश्यमिति, प्रकाशक्रियास्थितिशीलं त्रिगुणात्मकं प्रमाणं भूतानि पृथिव्यादिपञ्च-  
तन्मात्रावन्नमस्य इन्द्रियाणि त्रयोदश तदात्मकं तदुपादानं दृश्यमिति सूत्रार्थं, तत् किमपि  
धुमो भोगापवर्गाथ भोगकाले सयोगो हेतुं भावे च त्रियोग, एवं धर्माणो गुणा इत्यर्थं,  
अन्यं त्वेति द्विदुरमुतास्तेषु भवन्तीतिरेदु खमेवापयन्तीति पुंसो बहुत्वश्रुतिरन्योन्यात्मजातय-  
वार्तिकम् ।

प्रतिविम्बरूपं भोगाग्न्यसंयन्नेन विदुषामपि दुःखस्य हेयत्वाच्च पुरुषार्थासम्भवादौ इति  
भाष्यं, ये तु पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि नेच्छन्ति तेषामेवापुनिरुपेदान्ति तनुषाणामय दोष ॥१७॥

इदानीं दृष्टदृश्यसंयोगानां त्रयाणामेव स्वरूपं सूत्रकारो वक्ष्यति, तत्र दृश्यरूपप्रति-  
पादनं सूत्रमप्यवतारयति—दृश्यस्य स्वरूपमुच्यते इति । अत्र पाठक्रमेण परीत्येनादौ दृश्यरूपस्य  
पादनं दृष्टिं य इत्यागामिसूत्रे मातृशब्दनाखिलदृश्यभेदतो दृष्ट्या प्रतिपादनीयं, तत्र च  
प्रतियोगिना दृश्यानां ज्ञानमादावपेक्ष्यते इति, पूर्वसूत्रे च प्राधान्यादादौ दृष्टरूपन्यास-  
इति बोध्यम्,

‘प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम्’ प्रलये प्रकाशादिज्ञाया  
भावान्तरताप्राप्त्यादानं प्रकाशो बुद्ध्यात्पृथक्त्वरूपालोको भौतिकालोकश्च, क्रिया यत्तद्वत्त्वं  
च, स्थितिः प्रकाशक्रियाभ्यां यथाक्ताभ्यां शून्यत्वं तयो प्रतिबन्ध इति यावत्, तच्छीलं  
गुणप्रथमिति विशेष्यवत्त्वमत्रात्तरसूत्रे गुणप्राप्तीति विभागवचनात् लभ्यते, अत एव भाष्यकार-  
ैरने गुणा इति व्याख्यास्यन्ते, तादृशेषु गुणेषु प्रमाणमाह—भूतेति । भूतेन्द्रियात्मकं सूत्र-  
सूत्रेण भूतानां सूत्रसूत्रमर्याणां चन्द्रियाणां कारणं तेन महदायि लकार्यकारणत्वम-  
त्यं तच्च गुणेषु तेषां प्रकाशात्स्थित्याया च प्रमाणं त्रिगुणात्मकानां च जडकायाणां त्रिगुणा-  
त्त्वदृष्टदृश्यं विनाऽनुपपन्नमिति, गुणानां कायमुक्त्या स्वरूपवत्ताप्रयोनकं प्रयोनतामाह—  
भोगापवर्गार्थमिति । भोगापवर्गप्रयोननमिति सूत्रार्थं, नन्वेव गुणत्रयस्यैव दृश्यत्वं प्राप्त-  
न तु चिदात्मनिति च—गुणपवर्गप्रयोननमूत्रेण तेषामपि यथास्यत्वादिति, तदन्तर्गुणं गा-  
स्य—दृष्टदृश्यमिति । ननु सत्त्वान्त्रिगुणा एव च प्रकाशादिज्ञाया दृश्यत्वनात्राकार्यादि  
प्रसङ्गवत्त्वं सूत्रस्य न्यूनता, तथा सत्त्वान्त्रिगुणानामेव भूतेन्द्रियात्मकत्वप्रयोनताया  
दृष्टदृश्यत्वान्तरमिति व्यख्यातव्यायाः त्रिगुणा एव प्रसङ्गवत्त्वात्तया न तु तदतिगुणा प्र-  
तिबन्धनवत्त्वमिति—एते गुणा इति । सत्त्वान्यो गुणा एते प्रसङ्गवत्त्वात्तया भवन्ति प्र-

परस्परोपरक्तप्रविभागा संयोगविभागधर्माण उत्तरेतरोपाश्रयेणोपार्जितमूर्त्तयः परस्पररङ्गाङ्गित्वेऽप्यसम्भिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्यजातीयास्तुल्यजाती-

भास्यती ।

गुणा = पुरुषस्य बन्धनरजत्र इत्यर्थं, सत्त्वादीनि द्रव्याणि, न तानि द्रव्याश्रया गुणा, तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य गुणिनोऽभावादिति वदितव्यम्, ते गुणा परस्परोपरक्तप्रविभागा सत्त्वादीना मात्त्विकराजयाद्विप्रविभागा परस्परोपरक्ता मात्त्विको भावो रजस्तमोभ्यामनु-रञ्जित, तथा—राजसास्तामसाश्च भावा, ते च गुणा द्रष्टा मह सयोगवियोगधर्माण, तथा चेतरेतरेषामुपाश्रयेण सहायतयत्यर्थं, उपार्जिता मूर्त्तयो भूतेन्द्रियाणि द्रव्याणि यैस्ते, गुणा परस्परमहाया एव भूतेन्द्रियरूपेण परिणमन्ते, ते च नित्य परस्पररङ्गाङ्गिनोऽविनाभाविसा-हचर्यात्, तथा सन्तोऽपि तेषा शक्तिप्रविभागोऽसम्भिन्न = असङ्कीर्ण, यत सत्त्वस्य प्रकाशशक्तिर्न क्रियास्थितिभ्या सम्भिद्यते, प्रकाशक्रियाम्बितयोऽङ्गाङ्गित्वोऽपि प्रत्येक-पृथग्विधा इत्यर्थं, यथा द्रोत्ररक्तकृष्णवर्णमय्या रजौ द्रवेतादीनि सूत्राणि पृथग् वर्त्तन्ते तद्वत्, तुल्येति । असङ्ख्यमात्त्विकभावानामुपादानभूता प्रकाशशक्तिस्तेषा तुल्यजातीया—

तत्त्ववैशारदी ।

दसुक्तं—“परस्परोपरक्तप्रविभागा” इति, पुरुषेण मह सयोगविभागधर्माण = ययाऽप्रायते—  
“अजामेका लोहितशुक्लकृष्णां बह्वी प्रजा. सृजमाना सरूपा ।

अजो ह्येकोऽनुपमाणोऽनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोऽन्य” इति,

इतरेतरोपाश्रयेणोपार्जिता मूर्त्ति = पृथिव्यादिरूपा यैस्ते तयोक्ता, स्यादेतत्—सत्त्वेन शान्तप्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरपि सत्त्वाङ्गत्वेन तत्र हेतुभावादस्ति सामर्थ्यमिति, यदा-ऽपि च रजस्तमसोरङ्गित्वं तदाऽपि शान्त एव प्रत्यय उदायेत, न घोरो नापि मूढो वा सत्त्व-प्राधान्य इवेत्यत आह—“परस्पररङ्गाङ्गित्वेऽप्यसम्भिन्नशक्तिप्रविभागा” इति, भवतु शान्ते प्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरङ्गभावस्तथाऽपि नपां शक्य सङ्कीर्यन्ते, काय्यांसङ्कोत्रेयो हि शक्तीनामसद्वर, असङ्कीर्णेन च समुदाचरता रूपेण शान्तवोरमूढरूपाणि काय्याणि दृश्यन्त इति सिद्धं शक्तीनामसभेद इति,

पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्यर्थं, समर्थस्य क्षेपायोगादिति न्यायेन शङ्कते—स्यादेतदिति । सति सामर्थ्येऽपि—

पुरुषार्थ एव हेतुर्न केन चित् कार्यते करणमि—

त्युक्तं पुंसा पुमर्थविधातापत्तेः, न चरोपघाताय कन्योद्वाह्येतिन्यायादिति भाव, असंभिन्नशक्तिप्रविभागा शक्तिसलिलादय. तत्त्वहकारिणो न तु त्रिदण्डवत् स्वातन्त्र्य,— नन्वेवं सुप्तोपसुन्दवद् नश्येद् दूरे कार्यमित्याह—तथाऽपीति । धानुष्कक्रायात्मकादिवदस वार्त्तिकम् ।

धीयतेऽस्मिन्कार्यजातमित्यादिव्युत्पत्त्या प्रधानप्रकृत्यादिशब्दैरुच्यन्त इत्यन्वयः, तथा च सांख्यसूत्रं “सत्त्वादीनामतद्वर्त्तत्वं तद्रूपत्वादि”ति, सत्त्वादिषु गुणत्वं च पुरुषोपकरणत्वात्त-द्रव्यकत्वाच्च नतु प्रकाशक्रियाऽऽङ्गित्वं परममेतत्त्वादिति भाव, प्रधानशब्दवाच्यत्वोपपादनाय गुणानामेव जगत्कारणत्वानित्यत्वादिकं हेतुगर्भविशेषणस्यपादयति—परस्परेति । सत्त्वस्य प्रविभागोऽधिकभागः स्वल्पाभ्या च रजस्तमोभ्याम् उपरक्त संसृष्ट, एवं रजस तमस-इत्येवं परस्परोपरक्तप्रविभागा तथा संयोगविभागधर्माण परस्पर संयोगविभागस्वभावा, एतेन गुणानां द्रव्यत्वं सिद्धम्, तथेतेतरसाहाय्येनोत्पादितावयविन कार्यकारणाभेदेन चा-रम्भवादाद्विशेष, ननु यदीतरसाहाय्येन सव गुणा मूर्त्तकार्यकारणानि तर्हि सत्त्वादेरपि क्रिया-ऽऽदिहेतुत्वेन सक्रियत्वाद्यापत्त्या प्रकाशादिशक्तिमाहूर्त्तमिति । तत्राह—परस्पररङ्गाङ्गित्वेऽपीति ।

यशक्तिभेदानुपातिनः प्रधानवेलायामुपदर्शितमन्निधाना गुणत्वेऽपि च  
माननी ।

तेरात्रातुल्यजातीयशक्ति क्रियास्थिती, एवं राजमतामयोभांवर्यो, अमङ्गीणां अपि ता  
सम्भूयकारिण्यन्निगुणजक्तय परस्परमनुपतन्ति सहकारिरूपेण वर्तन्त इत्यर्थे, गुणकायागा-  
तुल्यजातीयाश्रातुल्यजातीयाश्र या शक्तय प्रकाशक्रियास्थितयस्तासा येऽज्ञेया भेदास्ते-  
पामनुपातिनो गुणा सहकारिण समन्विता भूत्वाऽप्यमन्विता भूत्वा वेत्यर्थे, तदुक्तं—  
भवति, गुणाना शक्तिप्रविभागा अमङ्गीणां अपि शक्त्यभावोत्पादनविषये ते सर्वे सम्भू-  
यकारिण, प्रधानवेलाया = कस्य चिद् गुणस्य प्राधान्यकाले स कार्यजननोन्मुख इतरणो  
प्रधानगुणयो पृष्ठत एव वर्तते, अतस्ते गुणा स्वस्वप्राधान्यवेलायामुपदर्शितमन्निधाना =  
उपदर्शित स्वानुभावेन व्यापितं मन्निधान निरन्तगवस्थान यस्तथाविधा, गुणत्व इति ।  
नन्ववैशारदी ।

स्यादेतद्—असम्भेदश्चेत् शक्ताना न सम्भूयकारित्वे गुणाना न जातु भिन्नशक्तिना सम्भूय  
कार्यकारित्वे दृष्टम्, न हि तन्तुमुत्पिण्डवीरणादीनि घटादान् सम्भूय कुर्वन्ति इत्यत आह—  
“तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः” इति । यद्यपि तुल्यजातीयो उपादानशक्तिर्ना-  
न्यत्र, सहकारिशक्तिस्त्वतुल्यजातीयो, घटे तु जनयितव्ये न वीरणानामस्ति महाकारिशक्ति-  
र्पाति न तस्त्वनूना सम्भूयकारिनति भावः, तुल्यजातीयातुल्यजातीयेषु शक्त्येषु ये शक्तिभेदा  
स्वानुगतितुं शालं यथा तेतयोक्ता “प्रधानवेलायाम्” इति । दिव्यशरीरे जनयितव्ये मत्ता-  
गुण प्रधानम्, अङ्गे रजस्तमयो, एवं मनुष्यशरीरे जनयितव्ये रजः प्रधानम्, अङ्गे मत्तत-  
मयो, एतन्निर्य्यकशरीरे जनयितव्ये तमः प्रधानम्, अङ्गे मत्तरजमयो, तेनैतं गुणा प्रधानता-  
यत्यायामुपदर्शितमन्निधाना — कार्यापजननं प्रत्युद्गतगतय इत्यथ, प्रधानदादृश भावप्रधानः,  
यस्य “श्रेष्ठगोर्द्विजननकरान” इत्यत्र द्वित्वं कस्ययोरिति, अन्यथा द्वेकेष्विति स्याद्, ननु  
तदा प्रधानमुद्गाया शक्त्यमस्तानि ऋतुम्, अनुद्गताना तु तरङ्गाना मद्भावे किमप्रमाणमि-  
त्यत एव “गुणत्वेऽपि च” इति । यद्यपि नाद्गतास्तथाऽपि गुणानामपि कित्वात्मसंभूय ता-  
गतप्रलयस्यम् ।

भेदाऽमदुर इत्यथ, तथा च तमसंभूयकारिताप्रसाध इति शङ्कते—स्यादेतदिति । न हि  
दृष्टेऽनुरन्तमिन्याद्—यद्यपि न गुणा प्रकाशप्रवृत्तिस्थितिशालतयाऽन्योन्यविरु-  
दशक्त्याऽपि प्रशानान्तभागविरुद्धशक्त्याऽनुमायन्त इत्याह—प्रधानवेलायामित्यादि—उच्यते-  
इत्यन्त, प्रत्ययमन्तरगति । यत्र प्रत्ययनिमित्तत्वाद्दृष्टस्य, प्रत्ययाऽदृष्टमिति । भूतभावेन  
त्यर्थाद्व्यप्यत मया पूर्वमिति, भागस्य गुणमाक्षातकार इत्याह—तत्रेति—सर्वं दुःख-  
विबेदित इत्युक्तिमाश्रित्याह—आश्रयापन्नमिति भावार्थः,

माननम् ।

व्यापारमात्रेण प्रधानान्तर्णीतानुमितास्तिताः पुरुषार्थकर्त्तव्यतया प्रयुक्तसा-  
मर्थ्यास्सन्निधिमात्रोपकारिणोऽयस्कान्तमणिकल्पाः प्रत्ययमन्तरेणैकत-  
मस्य वृत्तिमनुवर्त्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति, एतद् दृश्यमित्यु-

भासन्ती ।

गुणत्वेऽप्राधान्येऽपि च व्यापारमात्रेण सहकारितया प्रधानगुण इतरयोरन्तित्वमनुमायते  
स्वकार्येषु बोधेष्वप्रधानयो रजस्तमयोः मत्ता बोधान्तर्गतक्रियाजाड्याभ्यामनुमायत-  
इत्यर्थः, पुरुषेति । पुरुषार्थता पुरुषमाक्षितेत्यर्थः, कार्यममर्था अपि गुणा पुरुषसाक्षिता—  
विना महदादिकार्याणि न निर्वर्त्तयन्ति तस्मात् पुरुषमाक्षितया ते प्रयुक्तमामर्थ्या = अ-  
धिकारवन्त, ते च द्रष्टा सहाल्लिखा अपि तत्सन्नधिच्यादेवोपकारिणोऽयस्कान्तमणिवत्,  
प्रत्ययेति । प्रत्यय = स्वस्योद्भूतवृत्तित्ताया कारणम्, तदभाव एकतमस्योद्भूतवृत्ति-  
तस्ववैशारदी ।

रित्वा च व्यापारमात्रेण सहकारितया प्रधानेऽन्तर्णीतं सद् अनुमितमस्त्विदं येषां ते तयोकाः,  
ननु सन्तु गुणा सम्भूय कारिण समर्था, कस्मात्तत्पुन कुर्वन्ति, न हि समर्थमित्येव कार्य-  
जनयति, मा भूदस्य कार्योपजननं प्रति विराम इत्यत आह—“पुरुषार्थकर्त्तव्यतया”  
इति । ततो निर्वर्त्तितनिखिलपुरुषार्थाना गुणानामुपरम कार्यान्ारम्भमणित्युक्तं भवति,  
ननु पुरुषस्यानुपकुर्वत कथं पुरुषार्थेन । प्रयुज्यत इत्यत आह—“सन्निधिमात्रो-  
पकारेण” इति । ननु धर्माधर्मलक्षणमेव निमित्त प्रयोजक गुणाना, किमुच्यते पुरु-  
पातञ्जलरत्नम् ।

पुरुषार्थ एव हेतुर्न केन चिद् कार्यते कारणमि,

त्युक्तिं स्मारयन्नाह—ततो निर्वर्त्तितेति । न तूपकार्यं विकृत्यैवोपकारकः कृतकृत्यो धीजमिव  
क्षितिसलिलादि, अविकार्योऽयमुच्यत इति स्मृतेः कथं पुरुषार्थेन प्रमुच्यत इति तत्राह—सन्नि-  
धिमात्रेणेति । वस्तुतस्तु सुम्बकमन्निधाने लोहस्यैव भ्रमणं दृष्टं तदत्र विपरीतमतो राजवदेव-  
वात्तिकम् ।

यस्कान्तमणिकल्पा विषया अय सधर्मकं चित्तमिति, तथा प्रत्ययमन्तरेणामिव्यक्तिं विना  
स्वानभिव्यक्तिकाल इति यावत् तदानीमेकतमस्य यस्य कस्य चिद् गुणान्तरस्य वृत्तिमनु  
सूक्ष्मवृत्तिमन्त वृत्त्यतिशयानामेव विरोधस्योक्तत्वादिति विशेषणवगार्थं, एतद् दृश्यमित्यु-  
च्यत इति । एतद्गुणत्रयमेव कार्यकारणभावापन्नं दृश्यमुच्यते नास्ति ततोऽतिरिक्तं दृश्यान्तर-  
मित्यर्थः, एत एव च गुणा न्यायवैशेषिकाभ्यां द्रव्याष्टकरूपेण विभज्यन्ते, वेदान्तिभिस्तु माये-  
त्युच्यते, माया तु प्रकृतिं विधादिति श्रुते, तदुचं बृहद्वासिष्ठे—

‘नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन्मतिष्ठते जगत् ।

तमाहु प्रकृतिं के चिद् मायामन्ये परे त्वणूनि’ति,

न्यादेतत्—यदि त्रिगुणातिरिक्ता प्रकृतिर्नास्ति तदाज्जामेकां लोहितशुक्लकृष्णामि-  
त्यादिश्रुत्युक्तं प्रकृतैरेकत्वादिकं व्याहन्येत, तथा—

‘हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्’—

इत्यादिनोक्तोऽव्यापकत्वाक्रियत्त्वनिरवयवत्वादिरूपश्च सांख्यादिभिर्दान्तो व्याहन्येत, तथा

‘एते प्रधानस्य गुणाश्चय स्युरनपायिनः’—

इत्यादिस्मृतिपरम्परासु प्रधानान्य गुणाना चाधाराधेयमादहेतुहेतुमहावयोर्वचनं नोप-  
पद्येत, तथा—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवा’—

वार्तिकम् ।

इति गीतादिवाक्योक्त मत्त्वादे प्रकृतिकार्यत्वं चानुपपन्नम्, तथाऽष्टाविंशतितत्त्वकोऽपी नोत्तरयेतेति ? अत्रोच्यते-पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभाव एव प्रकृतेरकत्वमज्ञाऽऽदियाक्येस्त न्मूलक्याख्यादिभिन्न प्रतिपाद्यते, अजावाक्येन तथात्तात्पर्यावधारणात्, भोग्यमोक्तोर्दि मन्त्रे भोग्या गुणा भोग्यत्वाभोग्यत्वाभ्यां सर्गभेदेन भिद्यन्ते, एते भोगार्हा एते च नेति मुक्तपुरुषोप- करगानामन्यत्रपुरुषभोग्यत्वात्, भोक्तारस्तु पुरुषा भोक्तृत्वाभोक्तृत्वाभ्यां सर्गभेदेन भिद्यन्ते पूर्वसर्गमुक्ता नोत्तरसर्गे भोक्तार कि त्वन्य एवति, अत प्रकृतिर्गैका पुरुषस्त्वनेक इत्यु- च्यते, तथा त एव गुणा सर्वसर्गेषु चटारो भवन्ति, महदादिविकाराणा तु सर्गभेदेन भिन्नत्व- स्पष्टमेव, अतीतव्यक्ते पुनरनुद्यम्य वक्ष्यमाणत्वादिनि, यदि तु प्रकृतिर्गैव व्यक्ति स्यात् तदा निमित्तमप्रयोजक प्रकृतीनामिति प्रकृतिबहुत्वमूत्रविरोधः, इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत- इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति, व्यापकत्व च प्रकृते कारणत्वसामान्येनैव शोध्यम्, कारणगुण्य- प्रदेशाभावाद् गन्धाद् दृष्यित्यादिव्यापकत्ववत्, महदादिक तु सामान्येनापि न व्यापकमिति, अत एवाशभेदेन प्रकृतेव्यापकत्वपरिच्छिन्नत्वयोरभ्युपगमात् "जात्यन्तरपरिणाम प्रकृत्यापूरा- दि"त्यागामिमूत्रोक्तः प्रकृत्यापूरो वदत इति, प्रकृतेरक्रियत्वं चाख्यवसायाभिमानादिरूपप्रति- नियतकार्यगुण्यत्वमेव न तु चलनादिकर्मगुण्यत्वम् —

‘प्रधानात् क्षान्धमाणाच्च तथा पुंस पुगतनात् ।

प्रादुरासान्महद्बीज प्रधानपुरुषात्मक’ —

मित्यादिस्मृतिषु प्रकृतरपि चलनापरनामकक्षोभावगमात्,

‘प्रकृतर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि । ॥

चट्टा यत् स भगवान् काल इत्यभिधायत’—

च्यने तदेतद् दृश्य भूतेन्द्रियात्मक = भूतभावेन-पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमते, तथेन्द्रियभावेन = श्रोत्रादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमत इति, तच्चु नाप्रयोजनम्, अपि तु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्तत इति भोगापवर्गार्थं हि तद् दृश्य पुरुषस्येति, तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणम् अविभागापन्न-

भासती ।

कस्य वृत्तिमनुवर्त्तमाना = अनुवर्त्तनशीला, एवंशीला दृश्या गुणा प्रधानशब्दवाच्या भवन्तीति,

गुणाना कार्यरूपेण व्यवस्थितिमाह—नदिति । गुणप्रवर्त्तनस्य प्रयोजनमाह—तत्त्विति । भोगायापवर्गाय वा गुणाना प्रवृत्ति, निष्पन्नयोश्च तयोस्तंपामव्यक्ततारूपा निवृत्ति, तत्रेति भोग इष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणम् “अहं सुखी, अहं दुःखी”ति, गुणकार्यस्वरूपस्यावधारणम्, तत्र भोगे द्रष्टा सह सुखदुःखद्वेरेविभागापत्ति = सङ्कीर्णताऽविवेको षेति, अहं सुखी अहं दुःखीत्यात्मद्वेरेपि यो द्रष्टा न भोक्ता, तस्य भोक्तु स्वरूपावधारण—  
तत्त्वैशारदी ।

पार्थप्रयुक्ता इत्यत आह—“प्रत्ययमन्तरेण” इति । एकतमस्य = सत्त्वस्य रजसस्तमसो वा प्रधानस्य स्वकार्ये प्रवृत्तस्य वृत्तिम् इतरे प्रत्ययं = निमित्तं धर्मादिक विनेवानुवर्त्तमाना, यथा च वक्ष्यति—“निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीना वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवद्” इति, एते गुणा. प्रधानशब्दवाच्या भवन्तीति सम्बन्ध, प्रधीयते विधीयते विद्वं काव्येभिरिति व्युत्पत्त्या, एतद् दृश्यमुच्यते, तदेवं गुणाना शीलमभिधाय तस्य कार्यमाह—“तदेतद्” इति । सत्कार्यवाद्सिद्धो यद् यदात्मक तद् तेन रूपेण परिणमत इति, भूतेन्द्रियात्मकत्वं दीपयति,—“भूतभावेन” इत्यादिना, “भोगापवर्गार्थम्” इति सूत्रावयवमवतारयति—“तच्चु नाप्रयोजनम्” इति । भोगं निवृत्तौति—“तत्र” इति । सुखदुःखे हि त्रिगुणाया बुद्धे स्वरूप, तस्यास्तथात्वेन परिणामात्, तथाऽपि गुणगततयाऽवधारणेन भोग इत्यत आह—“अविभागापन्नम्” इति ।  
वार्त्तिकम् ।

विवरण पृथिव्यादिनेति, तत्राप्यवान्तरविशेषमाह—सूक्ष्मस्थूलेनेति । तन्मात्राणि सूक्ष्माणि पृथिव्यादीनि महाभूतानि स्थूलपृथिव्यादीनि, इन्द्रियभावेनेत्यस्य विवरणं श्रोत्रादिनेति, तत्राप्यवान्तरविशेषमाह—सूक्ष्मस्थूलेनेति । महदहंकारो सूक्ष्मेन्द्रियमेकादश च स्थूलेन्द्रियाणि, इन्द्रियस्य सघात ईश्वरस्य कारणत्वादित्यर्थं, भोगापवर्गार्थमिति गुणस्यैवा परं विशेषणं, मोक्षोपपादकं व्याचष्टे—तच्चु नाप्रयोजनमित्यादिना, तद् गुणत्रय न प्रयोजनशून्यं सद् भूतेन्द्रियरूपेण प्रवर्त्तत, अपि तु प्रयोजन स्वीकृत्यैव प्रवर्त्तत इत्यतस्तादृशं गुणत्रयं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं हि भोगापवर्गफलकमेवेत्यर्थं, भोगापवर्गो व्याचष्टे—तत्रेष्टानिष्टेति । इष्टानिष्टगुणा सुखदुःखात्मका. शब्दादय उत्त्स्वरूपावधारणं तदाकारा बुद्धिवृत्ति. न तु पुरुषनिष्ठः साक्षात्कार बुद्धिनिष्ठताया वक्ष्यमाणत्वात्, स हि तत्फलस्य भोक्तृत्वेन पुरुषनिष्ठस्य भोगान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुरुषनिष्ठभोगस्य चित्स्वरूपतया नित्यत्वेन न फलत्वमङ्गसा-  
ज्ज्तीति भावः, शब्दादिबुद्धिकाले विवेकख्यातिसत्त्वे वक्ष्यमाणापवर्गं एवेति तादृकशब्दादिव्यावृत्त्यर्थमविभागापन्नमिति विशेषणं पुरुषेण सहाविविक्तम्, अहंकारेण ममेत्यात्मनिष्ठतयाऽभिमन्यमानमिति यावत्, जीवन्मुक्तस्य भोगाभास एव, अहं शृणोमीत्याद्यभिमन्यमानार्थमेव शब्दादिबुद्धेर्गुणेषु भोगान्यवहारात्, भोक्चुरिति । भोक्तुः पुरुषस्य यत्स्वरूपमुपा-  
धिविविक्तचैतन्यं तदाकारा बुद्धिरपवर्गं,

आदौ तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसक्षपात् ।

कृच्छ्रत्रयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम्—



भोग, भोक्तु. स्वरूपावधारणमपवर्गं इति, द्वयोरतिरिक्तमन्यद् दर्शन-  
नास्ति, तथा चोक्तम् “अयन्तु खलु त्रिषु गुणेषु कर्त्तृषु अकर्त्तरि च पुनरे-  
तुन्यातुन्याजातीये चतुर्थे तन्क्रियासाजिण्युपनीयमानान् सर्वभावानुपप-  
न्नाननुपपन्न दर्शनमन्यच्छुद्धत” इति, तावेतौ भोगापवर्गो बुद्धिकृतौ बुद्धा-  
भाम्नी ।

तुभ्य पृथक्त्वावधारण विवेकख्यातिरित्यर्थं, अपवर्गं, अपवृज्यते मुच्यते गुणाधिकार-  
मन्यज्यते वाऽनेनेत्यपवर्गं, विवेकाविवेकरूपयोजनयोरतिरिक्तमन्यज् ज्ञान नाम्नीत्या  
“पञ्चशिखावायणो”क्तम्—अयमिति । अयं मूढो जनम्भिषु गुणेषु कर्त्तृषु सत्स तत्रगापेक्षया  
चतुर्ऽकर्त्तरि, गुणकार्यरूपाया आत्मबुद्धेस्तुलयातुल्यजातीये, उक्तञ्च—

तत्रवैशारदी ।

एतन्नासद्भवावेदितम्, अपवर्गं विवृणोति—“भोक्तरिति । अपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गं, प्रगो-  
जनान्तरम्याभावमाह—“द्वयो” इति । “तथा चोक्तं पञ्चशिवेन—“अयन्तु खलु” इति ।  
वाचिकम् ।

वेव वर्त्तमानौ कथ पुरुषे व्यपदिश्येते इति ? यथा विजयः पराजयो वा शो-  
द्धेषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्येते स हि तस्य फलस्य भोक्तेति, एवं-  
बन्धमोक्षां बुद्धावेव वर्त्तमानौ पुरुषे व्यपदिश्येते, स हि तत्फलस्य भोक्ते-  
ति, बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्वन्धः, तदर्थावसायो मोक्ष इति, एतेन  
ग्रहणधारणोहापोहत्वज्ञानाभिनिवेशा बुद्धौ वर्त्तमानाः पुरुषेऽध्यारोपि-

भासती ।

“न स बुद्धे सरूपो नात्यन्तं विरूप” इति,

गुणक्रियारूपवृत्तिमाक्षिणि पुरुषे, उपनीयमानान् = बुद्ध्या समर्प्यमाणान् सर्वभावान्  
खड्गदु खादीनित्यर्थ, उपपन्नान् = सामिदिकान् स्वाभाविकानित्यर्थः, अनुपपन्नान् = जानस्त-  
तोऽन्यद् महदात्मन पर दर्शनं जमात्रमस्तीति न शङ्कते न जानाति, भोगमेव जानाति  
नापवर्गम् ,

तदिति । व्यपदिश्येते = अध्यारोपितौ भवत, अवसाय = समाप्ति, एगममन्यत्,  
एतेनेति । ग्रहणं = स्वरूपमात्रेण घाद्यान्तरविषयज्ञानम्, धारण = गृहीतविषयस्य चेत-  
सि स्थिति, ऊहनं = घृतविषयस्योत्थापन स्मरण वा, अपोह = स्मरणारूढविषयेषु किय-  
तामपनयनम्, तत्त्वज्ञानम् = ऊहापोहपूर्वकं नामजात्यादिभि सह पदार्थविज्ञानम्, अ-  
भिनिवेश = तत्त्वज्ञानानन्तर हेयोपादेयत्वनिश्चयपूर्वकं प्रवर्त्तनं निवर्त्तनं वा, एते बुद्धिभेदा-  
एव, अतो बुद्धौ वर्त्तमाना पुरुषे चेतन्येऽध्यारोपितमज्ञाया = अध्यारोपित उपचरित म-

तत्त्ववैशारदी ।

ननु वन्तुतो भोगापवर्गो बुद्धिकृत्वौ बुद्धिवर्त्तनौ च कथं तदकारणे तदनधिकरणे च पुरुषे व्यप-  
दिश्येते इत्यत आह—“तावेतौ” इति । भोक्तृत्वं च पुरुषस्योपपादितम्, अग्रे च वक्ष्यते, पर-  
मायतेतस्तु “बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्वन्ध” इति, एतेन = भोगापवर्गयो पुरुषसम्वन्धि-  
त्वन्धनमार्गेण, ग्रहणादयोऽपि पुरुषसम्वन्धिनो वेदितव्याः, तत्र स्वरूपमात्रेणार्थज्ञानं ग्रहणं,  
तत्र स्मृति = धारणा, तत्रताना विशेषाणामूहनमूह, समारोपिताना च युक्त्याऽपनयोऽपाहं,  
वार्त्तिकम् ।

। भोगापवगावेव पुरुषस्य निराक्रियेते, अत एव तावेतावित्यनेन भोगापवर्गो विशेषितौ भाष्य-  
कारेणेति, पुरुषाणा च ससाणि मुख्य एव भोगो बुद्धिवृत्त्यविविक्त सुखादिसाक्षात्कारः,  
जीवन्मुक्तेश्वरयोस्तु गौणो भोगः, सुखादिसाक्षात्कारमात्ररूप इतीधरलक्षणसूत्रे प्रतिपादितम-  
स्माभिरिति, यदि च पुरुषे पृथग्भोगमोक्षौ न स्वीक्रियेते तदा—

“कार्यकारणकर्तृत्वं हेतु प्रकृतिरच्यते ।

पुरुष सुखदु खाना भोक्तृत्वं हेतुरुच्यते”,

“मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति” —

इत्यादि वाक्यानि नोपपद्येरन्निति दिक्, बुद्धेरेव परमौ बन्धमोक्षावपि दर्शयति—बुद्धे-  
रेवेति । बुद्धिरूपेण परिणताना गुणानामेवेत्यर्थ, तदर्थ्यावसायो यिवेकख्यात्या पुरुषार्थस-  
माप्ति, तथा च यथोक्तभोगापवर्गरूपं पुरुषार्थं मयन्धो बुद्धेर्वन्धो वियोगश्च मुक्तिरिति भावः,  
एतौ च बुद्धे, परमबन्धपरममुक्ती, पूर्वौक्तौ तु भोगापवर्गावपरबन्धजीवन्मुक्ती इत्यविरोधा,  
एतेनेति । एतेन शब्दादिविषयभोगविवेकख्यात्या पुरुषेऽप्यौपचारिकत्वेन ग्रहणादयोऽपि पुरुषे-  
पूपचरितसत्ताका वेदितव्या इति शेषः, ग्रहणं स्वरूपमात्रेणार्थज्ञानं, धारणा चिन्तनम् ऊहोऽ-  
र्थगतविशेषाणां वितर्कणमपोहो वितर्कितमध्ये विचारत. कियतां निराकरणं तत्त्वज्ञानं वित-  
र्कितमध्य एव विचारतः क्रियद्विशेषावधारणम् अभिनिवेशास्तदाकारताऽऽपत्तिरिति, प्रकृतस्य

तसद्भावा स हि तत्फलस्य भोक्तेति ॥ १८ ॥

दृश्यानां तु गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते—

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वणि ॥ १९ ॥

तत्राकाशवाय्वग्न्युदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणा-  
मविशेषाणां विशेषाः, तथा श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि बुद्धीन्द्रियाणि, वाहू-  
पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि, एकादश मनः सर्वार्थम्, इत्येतान्य-

भासती ।

ऋचोऽस्मिन्त्वं वेदान्ते, पुरुषो हि तत्फलस्य = अभ्यारोपफलस्य वृत्तिगोधस्य भोक्ता =  
भोक्तेति ॥ १८ ॥

दृश्येति । स्वरूप = कार्यस्वरूपं, भेद = कार्यभेदः, तत्रेति । तन्मात्रपत्रकमस्मिमा  
चेति पदं पदार्थं अविशेषा इत्यस्मिन्त्रास्त्रे परिभाषिता, तथा च ज्ञानेन्द्रियाणि, कर्म  
न्द्रियाणि मूलवत्क मनः, पञ्चभूतानि चेति षोडश विशेषाः, एत इति । एते पञ्चविशेषा परि-  
णमा सत्त्वमात्रस्यात्मनः = अस्मीति ज्ञानमात्रस्येत्यर्थः, सत्त्वज्ञानगौरविनाभाषितत्वात्,  
एतन्मन्त्रान्मात्र आत्मबोधमात्रत्रचेति पदद्वयं समार्थकम्, तादृजश्चात्मभावो महान् = अ-  
तत्त्ववैशारदी ।

तन्मात्रभेदेदानोदाभ्या तद्वधारण तत्त्वज्ञान, तत्त्वज्ञानधारणपूर्वं हानोपादानमभिनिवेश ॥ १९ ॥

दृश्यानां गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते—

“विशेषेणैवादि—पर्वणीत्यन्त” सूत्रम्, येषाम् अविशेषाणां = शान्ततोरमूलक्षणरदि-  
पातजलरसरयम ।

स्मितालक्षणस्याविशेषस्य विशेषा, गुणानामेष षोडशको विशेषपरिणामः, पङ् अविशेषा, = तत्रथा शब्दतन्मात्र, स्पर्शनन्मात्र, रूपतन्मात्र, रसतन्मात्र, गन्धतन्मात्रञ्च, इत्येकद्वित्रिचतुःपञ्चलक्षणा शब्दाद्यः पञ्चावि-

भावनी ।

भिमान्त्रेनियत इत्यर्थः, अतमेवमहमत्रमित्त्रभिमान्त्रेऽन्मभाव मद्रोचमापद्यते, अस्मीति-प्रत्ययमात्रे तदभावात् न महान्त्राप्रितन्मभाव यद्रोचनीय इति, तस्य महत आत्मन पङ्कविशेषपरिणामा, महतोऽङ्गात्, अङ्गात् पङ्कतन्मात्राणीति क्रमेणेति । यदिति । यदविशेषेभ्य पर पूर्वोत्पन्न तल्लक्षणमात्रम् = मन्त्रकारणयो पुम्प्रधानयोर्लिङ्गमात्र जाप-कमित्यर्थः, महत्तत्त्वम् पुरुषस्य लिङ्ग चेतनत्वं प्राणित्वं वा प्रधानस्य लिङ्ग त्रिगुणाऽऽत्मव्यातिरिति, स्मर्यते च—

“अलिङ्गा प्रकृति त्वाङ्गिर्ननुमिमीमहे ।

तत्र परं लिङ्गमनुमानाद्दि मन्यते” ॥ इति,

तत्त्वशास्त्रे ।

तानां ये विशेषा = विकारा एव न तु तत्त्वान्तरप्रवृत्तयन्तेषा तानाह—तत्राकारः इति । उत्पादक्रमानुरूप एवोपन्यासक्रम, अस्मिन्तालक्षणस्याविशेषस्य मन्त्रप्रधानस्य बुद्धीन्द्रियाणि विशेषा रज प्रधानस्य तु कर्मेन्द्रियाणि, मनस्त्वभयान्मरुभयप्रधानस्येति मन्तव्यम्, अत्र च पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिकारकान्याविशेषतया अस्मितावद् इति, विकारहेतुत्वं चाविशेषत्व-तन्मात्रेषु चास्मिताया चाविशिष्टम् सूक्ष्मस्य विशेषान् परिगणयति—“गुणानामेष” इति । अविशेषानपि गणयति—“पङ्” इति । सूक्ष्मस्योदाहरति—‘तद् यथा’ इति । विष्टं—द्वपर परेणेति गन्ध आत्मना पञ्चलक्षण, रस आत्मना चतुर्लक्षण, रूपमात्मना त्रिलक्षण, स्पर्श आत्मना द्विलक्षण, शब्द शब्दलक्षण षडेति, कस्य पुनरपी पङ्कविशेषा कार्य-पातलक्ष्यन् ।

सारथ्यमते सर्वानीन्द्रियाणि सात्त्विकानीति प्रतितन्त्रगिद्वान्तेन तन्मत व्यवच्छिन्नमत आह—अस्मितालक्षणस्येति तत्र तामसाहङ्गारात्तन्मात्राण्यत्र महत्त्वोपादानानीत्याह—बुद्धा-ति । युक्तिमप्याह—अविशेषत्वादिति । इत्स्वन्तरमाह—विकारेति । विकार षोडशको गण तत्र यथा पञ्चभ्य पञ्चभूतानीति तन्मात्राणि महाभूताना कारणं तथाऽहङ्कारोऽपीन्द्रियाणाम् इत्याह—नीति । अहङ्कारोऽप्यविशेष इत्याह—पष्टश्रेति । युक्तिमप्याह—एत-इति । बुद्धिसत्त्व पुरुषश्चेतयते साहङ्गारा बुद्धि पुरुषमुपभोजयति, वार्तिकम् ।

पसहरति—गुणानामिति । एव पञ्चभूतैकादशेन्द्रियगण षोडशसंख्याको गुणाना विशेषारख्य-परिणाम इत्यर्थः, नन्विन्द्रियवत्तन्मात्राण्यहकारस्य विशेषा कथं नोक्ताः शब्दस्पर्शादिविशेष-परत्वादिति चेन्न—विशेषमात्रस्यैवात्र विशेषपरिभाषणात् तन्मात्राणा तु भूतानामविशेषा-अपि भवन्तीति, अविशेषपूर्वं व्याचष्टे—पङ् अविशेषा इति । पङ् गणयति—शब्दतन्मात्रमि-त्यादिना—अस्मितामात्र इत्यन्तेन, एकद्वित्रीति । लक्ष्यतेऽनेनेतिलक्षण धर्म तन्मात्राणा-द्रव्यत्रलाभाय लक्षणपद तथा चात्तरोत्तरतन्मात्रेषु पूर्वपूर्वतन्मात्राणां हेतुत्वाच्छब्दत-न्मात्र शब्दमात्रधर्मं तत्कार्यतया स्पर्शतन्मात्र शब्दस्पर्शाभयधर्मकम्, एव क्रमेणैकैकलक्ष-धर्मवृद्धिरित्यर्थः, एतेषु च मात्रशब्दे शान्तादिविशेषस्यैव व्यावृत्तिर्न तु गुणान्तरसर्पकस्य एकद्वित्र्यादिलक्षणत्ववचनात्,

तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ।

न शान्ता नापि घोरास्ते न मृदाश्चाविशेषिण —

श्रेयः, यद्वाविशेषोऽस्मिन्नामात्र इति, एते सत्तामात्रस्यात्मनो महत्-  
 यदविशेषपरिणामा, यन् तत्परमविशेषेभ्यो लिङ्गमात्र महत्तत्त्वम्, तस्मिन्  
 माननी ।

लिङ्गमात्रे मदानात्मा यथोक्तलिङ्गमात्रस्वभाव, तस्मिन् महत्तत्त्वव्याप्यम् =  
 सूक्ष्मरूपं वाग्यसूत्रं अहङ्कारादयोऽवस्थाया, तत पर तेऽविशेषविशेषरूपा विदु-  
 र्वादा = चरमा विदुद्विम्, अनुभवन्ति प्राप्नुवन्तोत्यर्थ, प्रतिमसृज्यमाना तिलोमपरि-  
 णाम्येव च लीयमाना महदान्मन्वव्याप्यम् = महत्तत्त्वव्यवस्था प्राग्याव्यक्तता प्रतिगली-  
 ति । गुणान्मन्वन्ताया किं स्वरूपं ? तदाऽ-यदिति । नि सत्ताऽयत्त = निरालम्बा  
 तत्त्ववेशारणी ।

नित्यत आह—एते सत्तामात्रस्यात्मनः इति । पुरुषार्थक्रियाक्षम सत् तस्य भाव सात्,  
 पातअलरस्यम् ।

सत्तव त्रिशितष्टि पुन प्रमानपुन्यन्तरं सूक्ष्ममिति ।  
 वानिकर् ।

ज्ञेते सत्तामात्रे महत्यात्मन्यत्रस्थाय विवृद्धिकाष्टामनुभवन्ति, प्रतिमसृज्य-  
मानाश्च तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यत्रस्थाय यत्तन्नि सत्तासत्त-

भारती ।

सत्ता अमत्ता च यस्मात्तत्र, सत्ता = पुनर्प्राप्तिप्राप्तिभिरनुभवता, अमत्ता = पुरुषार्थनि-  
याज्योरयता, मत्ताद्विष्णु परब्रह्मनिन्देऽपि नास्ति न्यत्र तद्गोत्रताया भावाद्यत्ता, नि य-  
न्त्ववैगारदी ।

तस्मात्प्र महत्तत्त्वम् प्राप्तीनां चित्तुत्पत्तिप्रतिष्ठा प्रवृत्तिभोगलक्षणा मत्तपुरुषान्यता-  
रवातिक्षणानां प्राप्ति वा चत्ता मरति पुद्गे यस्मात्प्रत इत्यत्रे, आत्मन इति स्वस्वपोष-  
दर्शनेन कुत्रुत्त्व निययति, प्रपुन्यमाद्य परिणामो नास्त्वो, न तु तद्विपत्त इति यावत्,  
यत्तत्पर = विप्रवृत्तकालम् अप्रियवस्यन्तदपक्षया तद्विद्वत्प्राप्त्यो लिङ्गमात्र महत्तत्त्वं—  
तस्मिन् पुते = पञ्चविंशत्या सत्तामात्रे महत्यात्मन्यत्रस्थाय मत्ताद्यविद्वैर्विवृद्धिकाष्टामनु-  
भवन्ति = प्राप्नुवन्ति, पु पुनःप्रियापाणा प्रियपरिणामान्नेपा च प्रमेलक्षणावस्था परि-  
णामा इति, मेयमेपा विवृद्धिकाष्टा परिणामप्राप्तेति, तद्वत्सुत्पत्तिक्रममभिप्राय प्रलयक्रम-  
साह—“प्रतिमसृज्यमाना” इति । प्रतिमसृज्यमाना = प्रलीयमाना, स्वात्मनि लीन-

पापारुचय ।

सात्योक्तिमात्रित्याह—प्राप्तीति । प्रमेलक्षणावस्थापरिणामित्य विनेपाणा तत्त्वान्-  
न्तरान्तरपरिणामो नास्त्येवेति कृत्यात्त पाञ्जनात्तु विचार प्पेति स्मारयद्वाह—  
वात्तिकर ।

वस्यथाम्यत्वोत्तरोत्तरवशापवाणीव विवृद्धिकाष्टा म्थासृज्यमाना प्राप्नुवन्ति

“महान्प्रादुरभूद् ब्रह्मा ष्टय्यो जगदुर”-

इति स्मृतं, तथा प्रतिमसृज्यमाना प्रलीयमानाश्च, ते तस्मिन्नेवावस्ययास्ताताव-  
स्थयाऽनुगता भूत्वा तेनैव सह यत्तत्प्रसिद्ध्याम्यावस्थगुणत्रयरूपमलिङ्ग तत् प्रधाना-  
स्थमूलकारण प्रतिपन्ति प्रभृतौ लीयन्त इत्यन्वय, एतेन महत्तत्त्वोपाधिस्य कार्यब्रह्म-  
णोऽपि जगत्सृष्टिस्थितिलयहेतुत्व प्रसङ्गाख्यातम्, प्रधानम्यासङ्गतोपपादनायाव्य-  
क्तमिति विशेषण, स्वयमव्यक्ततया न परम्परव्यक्तमित्यालिङ्गमित्याशय, पुरुषात्पराभि-  
तशरारादिभ्यश्च व्यावर्त्तनाय नि सत्तासत्त विशेषणम्, निर्गते पारमार्थिके सत्तासत्ते यस्मा-  
दिति विप्रद, ष्टय्यनित्यत्वादि पारमार्थिकं सत्,

“सतोऽस्तित्वे च नामत्ता नास्तित्वे मत्यता कुत” ।

“तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित् क्व चित्कदा चिद् द्विज ! वस्तुजातम् ।

यच्चान्यथात्वं द्विज ! याति भृत्यो न तत्तया तत्र कुतो हि सत्त्वम्”-

इति गारुडवेषणवादिवाक्येभ्य सत्तामामान्याभावस्यैव पारमार्थिकासत्तात्वसिद्धेः,  
तच्च सत्त्वं प्रधाने नास्ति महदाद्यखिलविकाररूपे प्रलयेष्ववमत्त्वात् सूक्ष्मदृष्टया तु परिणामि-  
तया प्रतिक्षण तत्तद्वर्णरूपेणापायाच्च, तथा च श्रुतिस्मृतय “चैतन्य चिन्मात्र सत्

‘क्षण न संतिष्ठति जीवलोक क्षयोदयाम्या परिवर्त्तमान’-

इत्याद्या इति, यथा च सत्तया वर्जितमन्त्रासत्तयाऽपि पारमार्थिकया वर्जितं सत्तामामा-  
न्याभावत्वेव पारमार्थिकमत्त्वात्, तच्च प्रधाने नास्ति नित्यत्वात्थक्रियाकारित्वात् श्रुति-  
स्मृत्यनुमानादमिदृत्वाच्च, इत्यन्वय च सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं मायाऽऽख्यं-  
प्रधानमिति चेदन्तसिद्धान्तोऽव्यवधारणाय,

“नामद्रूपा न सद्रूपा मात्रा नेवोभयात्मिका ।

सदसद्भ्यामनिर्वचन्या मिथ्याभूता सनातनी”,

वात्तिकम् ।

तद्विकाराणामपि पारमार्थिक्यो मदसत्ते न स्त इति प्रतिपादयितु प्रधानस्य विशेषणान्तर-  
नि सदमदिति, निर्गते सदसती यस्मादिति विग्रह, नि.सन्निरमदिति पाठेऽप्ययमेवार्थ, प्रधानवृत्ति हि यद्विकारजात तत्पारमार्थिक्यमन्त भवति परिणामित्वेन म्वधमं प्रतिक्षणवि-  
नागाद् आद्यन्तयोर्व्यस्त्यवस्थयाऽयमत्त्वाच्च, 'वाचाऽऽरम्भं' विकारो नामनेय मृत्तिके-  
त्येव मत्थम्',

“अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवने”—

त्यादिश्रुतिस्मृतयश्च विकाराणां नित्यतारूप सत्त्वं निराकुर्वन्ति, अत्र च श्रुतौ विक्रा-  
राणामाद्यन्तयोर्नाममात्रावशेषपत्तेनाऽस्थिरतयत्र तदपेक्षया ग्यिरत्त्वरूप सत्यत्वं कारणस्य  
विवक्षितम्, 'नित्यो नित्याना सत्यस्य सत्य'मिति श्रुत्यन्तरे तादृशार्थमिद्वे', न पुनर्वि-  
काराणामत्यन्ततुच्छता, मृद्विकारस्य ब्रह्मविकारदृष्टान्तत्वानुपपत्ते, न हि लोके मृद्विकार-  
स्यात्यन्ततुच्छत्वं सिद्धमस्ति येन ब्रह्मकार्यप्रपञ्चतुच्छते दृष्टान्तना तस्य म्यादिति, यथा  
प्रधानवृत्तिकार्यजातमत्यन्तमत्र भवति एतमत्यन्तामत्रपि न भवति अतीतानागातादिरूपं  
सदा सत्त्वात्, तद्वेद तर्ह्यव्याहृतमासीत्'

आसीद्विद तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेय प्रमुसमिव सर्वत—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति,

नन्वेव सविकारस्य प्रधानस्य सदसत्त्वप्रतिषेधे सति प्रकृते सदसदात्मकताप्रतिपादकश्रु-  
तिस्मृतिगतव्याकोप “सदसदाधावाधान्यामि”ति साख्यसूत्रविरोधश्चेति ? मैवम्—तथाविध-  
वाक्याना व्यक्तरूपव्यावहारिकसदसत्तापरत्वात्, साख्यसूत्रे च वाधावाधौ रूपभेदेन सार्ध-  
कालिकाविति, तदुक्तं—

जगन्मयी भ्रान्तिरियं न कदाऽपि न विद्यते ।

विद्यते न कदा चिच्च जलबुद्बुदवत् स्थितम्—

इति, भ्रान्तिरिति पारमार्थिकभ्रममाश्रित्य ज्ञानज्ञेययोरभेदविवक्षयोक्तम्, अत एव  
गौतमसूत्रं “तत्त्वप्रधानभेदाच्च मित्राबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिरिति तात्त्विकमिथ्याबुद्धिरनित्य-  
पदार्थज्ञान च प्रधान मिथ्याज्ञान प्रसिद्धमिथ्याज्ञान शुक्तिरजतादिज्ञानमिति, पारमार्थिक-  
भ्रमलक्षणं च तदभाववति तत्प्रकारत्वमसद्विषयकता वा तदुभयमपि परिणामिनित्यपदा-  
थेन्दुद्विषयस्त्येति, व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन सत्ताऽऽदिद्वैविध्यं च विष्णुपुराणादिषु  
प्रसिद्ध, यथा—

सद्भाव एषो भवते मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।

एतच्च यत्सव्यवहारभूतं तथाऽपि चोक्तं भुवनाश्रितं तद्—

इति, वृत्तीया च लोकनिद्धा प्रातिभागिक्यपि सत्ता शुक्तिरजतस्वाप्पदार्थाना मनोमात्र-  
परिणामानामिति, यत्तु परमात्मचेतन्यस्यैव सत्त्वं न तु जीवचैतन्यानामपाति वेदा-  
न्तरहस्य 'नाऽन्योऽतोऽस्ति दृष्टा श्रोया मन्ता बोद्धे' त्वादि श्रुतिसिद्धं तत्तु लयशून्यत्वस्या-  
मतिपारमार्थिक्यमभिप्रेत्येव बोध्यम्, प्रलये हि परमात्मनि प्रकृतिपुरूपयोर्व्यापारोपरम-  
रूपो लयो भवति—

प्रकृति पुरपश्चोभौ लीयते परमात्मनी—

त्यादिवाक्येभ्य, परमात्मा च सदाजाग्रत्स्वरूपतया लयशून्य इति स एव परमार्थसन्न  
प्रकृतिपुरपाविति वेदान्तमहावाक्यमयांदा, एतेन सदसत्त्वयोर्विरोधादेकात्रासंभव इत्यप्य-  
पास्तम्, व्यवहारपरमार्थभेदेन कालभेदेनावच्छेदभेदेन स्वरूपभेदेन प्रकारभेदेन च तयोरवि-  
रोधादिति, तदेवं श्रुतिन्यायसिद्धं सत्यत्वमिथ्यात्वविभागमविदुषामाधुनिकवेदान्तिशुचानां—

पुरुषार्थता कारण भवतीति, नासौ पुरुषार्थकृतेति नित्याऽऽस्वायते, त्र्याणात्त्रयस्याविशेषाणांसादौ पुरुषार्थता कारण भवति, स चाथं हेतुनिमित्त कारणं भवतीत्यनित्याऽऽस्वायते, गुणास्तु सर्वधर्मानुपातिनो न

भासती ।

गुणा इति । सर्वधर्मानुपातिन इति हेतुगर्भविशेषणमित्यम्, महदादिमर्वध्वक्तीना—  
तत्त्ववैशारदी ।

कारणत्वमस्या न ज्ञायत इति नाम्न्या पुरुषार्थता हेतु, उपसंहरति—“नाम्यौ” इति । इति = तस्मादर्थं, अनित्यावस्थामाह—“त्रयाणाम्” इति । त्रयाणां = लिङ्गमात्राविशेषविशेषाणामित्यर्थ, पर्वन्वरूपं दर्शयित्वा गुणस्वरूपमाह—“गुणास्तु” इति । निदर्शनमाह—  
पातञ्जलरहस्यम् ।

रोमावाख्येत्याह—त्रयाणामिति । एतान्येव पर्वाणि शक्तीनां महत्वादीनामाविभांशित्तोभावा-  
वेवोपजननापायशब्दायां, अचक्षते जलादि प्रवर्त्तमान क्रयापक्षा न करोतीति दृष्टं, तद्वदत्रापि  
स्यादिति चेत् न—प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कार —  
वार्तिकम् ।

ऽऽस्वायत इति, शास्त्रेष्विति शेष, नित्या म्वाभाविकी अनैमित्तिकत्वेन पर्वत्रयापंध्या  
स्थिरा, स्वाभाविकत्वेऽपि धर्मादिभि प्रतिबन्धोऽत्र गुणानां साम्यरूप परिणाम इति भाव,  
अव्यक्तावस्थयाश्च म्वाभाविकत्वं न व्यक्तावस्थयापंध्या बहुकालावस्थायित्वमेव नित्यत्व-  
सत्यत्वापरनामकं व्यवहारे निदम्, ‘धर्मो नित्य सुखदुःखे त्वनित्ये’ इत्यादिभारता-  
दिश्रवणहाराद्, ईदृशनित्यत्वं च गीतादिपुस्तकम्—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र ऋ परिदेवना—

इत्यादिभिरिति, अथ वा सर्वदा सत्त्वरूपं नित्यत्वमेवात्राप्यर्थोऽस्तु सर्वेऽपि गुणसाम्य-  
स्यात्यन्ततोऽनुच्छेदात्, अथत एव वैषम्येणावरणरूपस्य गुणसाम्यस्य सर्वदा सत्त्वात्,  
अन्यथा साम्याद्यध्याया अत्यन्तोच्छेदे पर्वत्त्वानुपपत्तेश्च, अनेन हि सूत्रेण ऊर्ध्वमूलमध-  
इत्यादिगीताम् अव्यक्तमूलप्रभव इत्यादिमोक्षधर्मादिकं चानुसृत्य सत्तारूपो गुणवृक्ष एव  
चतुर्धर्वातया निरूपित तस्य च चंद्रानुल्यग्य गुणवृक्षस्यावरणानां पूर्वपूर्वतत्त्वानामंशत एवो-  
त्तरतत्त्वरूपेण परिणामो भवति समुद्रस्यांशत. फेनादिरूपतावत् न तु दग्धा दुग्धस्येव पूर्वपूर्व-  
तत्त्वस्य सर्वेशेन परिणाम उत्पन्नकार्यस्य कारणेन पुनरापूरणार्थं तु कारणानां स्वकार्यावर-  
क्तयाऽवस्थानं सिध्यति, तस्मात्सर्गकालेऽपि बहिरालङ्कावस्थावस्थानात्तस्या नित्यत्वमि-  
ति, ननु प्रकृतिमादायाष्टावराणानि ब्रह्माण्डस्य श्रूयन्ते न तु तन्मात्राण्यपीति चंद्र-सूक्ष्म-  
रथूलयोरेकत्वविधक्षयाऽऽधाऽऽवरणवचनात् अत एव भागवतद्वितीयस्कन्धे, परब्रह्मगतौ पद्म-  
भूताना बहिस्तन्मात्रावरणे गतिरक्ता इन्द्रियाणि चाकारणत्वाच्चावरणानि तेषामुत्पत्तिस्तु  
तन्मात्रसमानदेशा यथा तिलसमानदेशा सृष्टमंतलोत्पत्तिरिति टिक, इतरस्मिन्नवस्थात्रये  
त्वनित्यत्वरूप वैधर्म्यमाह—त्रयाणामिति । आदौ उत्पत्तौ उपादानकारणत्वव्यवच्छेदार्थ-  
माह—सर्वार्थ इति । अनित्या त्रिधा अवस्थंति शेष, शेष गुणमम्, पर्वसु नित्यानित्यत्वरूप-  
वैधर्म्यमुक्त्वा पर्विणा गुणाना पर्वभ्यो वैधर्म्यमाह—गुणास्त्विति । गुणास्तु सत्त्वाद्य  
मर्वचिकारेष्वनुगता अत उत्पत्तिविनाशशून्या अनुपचरितनित्या इत्यर्थ, अलिङ्गावस्थाऽपि  
हि नत्र नित्येति, ननु त्रिगुणात्मकप्रकृतेर्नित्यत्वं—

“प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरि ।

क्षोभयामास संप्राप्ते रगकाले व्यवाचर्यौ ॥

तन्मादव्यक्तमुत्पन्न त्रिगुण त्रिजस्तम ॥”



तत्र तत्ससृष्ट विविच्यते क्रमानतिवृत्ते, तथा पडच्छिंशोपा लिङ्गमात्रे ससृष्ट्या-  
विविच्यन्ते परिणामक्रमनियमान्, तथा तेष्वविशेषेषु भूतेन्द्रियाणि  
संसृष्टानि विविच्यन्ते तथा चाक्त—पुरस्ताद् न विशेषेभ्य पर तत्त्वान्तर-

भासती ।

वहितकार्यम्, तत्र प्रधाने तद्विद्गमात्र ससृष्टमविभक्त सद् विविच्यते पृथग् भवति,  
क्रमग्यानतिवृत्ते = वस्तुस्याभावाद् यथा भवितव्यं तदनतिक्रमाद् यथायोग्यक्रमत-  
एवोत्पद्यत इत्यर्थे, एवञ्च परिणामक्रमनियता अविशेषविशेषभावा उत्पद्यन्ते, तथा  
चोक्तमिति, पुरस्ताद् = एतत्सूत्रभाष्यस्यादो, नेति । विशेषेभ्य पर = तदुत्पन्न—  
तत्त्ववैशारदी ।

शाद्वलदलजटिल शाखाकाण्डनिपीतमात्तेण्डवचण्डातपमण्डलमारभन्ते, किन्तु क्षितिमालि-  
तेज नम्पक्राव् परम्परापजायमानाङ्कुरपत्रकाण्डतालादिक्रमेण, एवमिहापि युक्त्यागमनिद्व  
क्रमश्चास्थेय इति, कथं भूतेन्द्रियाण्यविशेषससृष्टानीत्यत आह—“तथा चाक्तं पुरस्ताद्”  
इति । इदमेव सूत्रं प्रथमं व्याचक्षणे, अथ विशेषाणा कस्मान्न तत्त्वान्तरपरिणाम उक्त—  
इत्यत आह—“न विशेषेभ्य” इति । तत्किमिदानीमपरिणामिन एव विशेषास्तथा च  
पातअतरइत्यन् ।

निविडशाहल हरिद्वर्णपत्र जटिल शिफायुक्त निपीत स्वच्छायया मार्तण्ड सूर्य तस्य  
चण्डा प्रचण्डा तीक्ष्णा ये आतपचया समूहा निपीता इव येन वटशाखिना तमारभते जनयति  
अन्हाय इदित्येव, न किन्तु क्षित्यादिभिरपकृता न्यप्रोधधाना, वटश्रीजेकदेशादानीन्तिकमाह-  
एवमिहेति । क्रममिति प्रश्ने, इदमेव सूत्रं विशेषादि-पवाणीत्यन्तं, ननु परिणामत्वाविशेषात्  
किमिति तत्त्वान्तर नारभन्ते भूम्यादय तनुविस्तार इत्यस्य रूपं तत्त्व जगन्मण्डलव्या-  
नात्किन् ।

जलिङ्गावस्थप्रधानेऽव्यक्तरूपेणाविभक्तमित्यतस्ततो विविच्यते विभक्त भवति, तत्र हेतुः  
क्रमेति । क्रमस्य पौर्वापर्यस्य कदाऽप्यनतिक्रमादित्यर्थे, यदि हि कारणे ह्यनागतावस्था-  
भिरसतामप्युत्पत्ति स्यात् तर्हि अविशेषात्सर्व सर्वत्रोत्पद्येत तथाऽतीतमप्युत्पद्येत, न च  
प्रागभाव कारणम्, अभावस्याग्निद्वे, किं चाभावस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमे तस्यैवापा-  
दानकारणत्वमपि न्यात्, तथा च नितं शून्यवादिभि, अथाभावस्योपादानत्वं न दृष्टमिति  
चेत्, तुल्यं निमित्तत्वेऽपि, अत उपादानतावन्नमित्तत्वमपि नाभावस्य, तस्मात्कायेजनन-  
शक्तिरेवानागतावस्थारूपिणी कार्यरूपेण परिणमत इति, तदनेन भाष्येण सत्कायवाद. प्रसा-  
धित, तथेत्याद्यप्येव व्याख्येयम्, महदादिभि प्रकृत्याद्यनुमानप्रकारश्च साख्यसूत्रैरुक्तो-  
ऽन्माभिरपि तद्भाष्ये प्रपञ्चिता विस्तरभयानु नेह प्रस्तूयत इति, तथा चोक्तम्—पुरस्तादिति ।  
यथा विशेषेभ्योऽवन्तरभेदमिन्ना विशेषा जायन्ते तथा पुरस्तादस्यैव सूत्रस्यादावुक्तमि-  
त्यर्थे, ननु कथं गुणपर्वणा चतुर्धा विभाग सूत्रकारण कृत ब्रह्माण्डस्थावरजङ्गमरूपं पर्वणा-  
मानन्त्यादित्याशङ्क्य ब्रह्माण्डादीना सर्वेषा विशेषकार्याणा विशेषेऽन्वान्तर्भावमाह—न विशेषे-  
भ्य इति । विशेषेभ्य परमुत्तरभावि तत्त्वान्तरं तत्त्वभेद नास्ति अतो विशेषाणा तत्त्वा-  
न्तरपरिणामो नास्त्येति, अतो ब्रह्माण्डादिकं सर्व विशेषपर्वणव गृहीतमिति भाव, तत्त्वत्वं-  
च द्रव्यत्वं तत्त्वान्तरत्व च स्वावृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वम्, पञ्चविंशतितत्त्वेषु  
पञ्चविंशतिजात्यनङ्गीकार च तत्त्वान्तरत्व स्वावृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमतत्वमिति, नन्वेव-  
तत्त्वभेदात्कथमन्त करणन्यैकत्व तत्र तत्रोक्त घटेतेति, उच्यते—यथा विशेषाख्यपञ्चतत्त्वात्मि-  
कैत्रेव पृथिवी प्रागुत्पद्यते तत तन्म्या खननमन्यनादिना पार्थिवे जलतजमी अभिव्यक्तमात्रे  
भवत एव तत्त्वत्रयात्मक एवादो महान् जायते पश्चाच्च तस्याहङ्कारादिवृत्तिभेद इति, तर्हि किं-

तत्र तत्संस्पृष्ट विविच्यते क्रमाननिकृत्ते, तथा पडविशेषा निरुमात्रे स्पृष्ट्या-  
विविच्यन्ते परिणामक्रमनिष्पन्नान्, तत्र तेष्वविशेषेषु भूतन्दिद्रयाणि  
संस्पृष्टानि विविच्यन्ते तथा चाक—पुरस्ताद् न विशेषेभ्यः पर तत्त्वान्तर

भासती ।

वहितकार्यम्, तत्र प्रधाने तद्विद्ममात्र संस्पृष्टमविभक्त सद् विविच्यते पृथग् भवति,  
क्रमस्यानतिकृत्ते = वस्तुस्वाभाव्याद् यथा भवितव्य तदनेतिक्रमाद् यथायोग्यक्रमत-  
युक्तोत्पद्यते इत्यर्थ, एवञ्च परिणामक्रमनियता अविशेषविशेषभावा उत्पद्यन्ते, तथा  
चाकमिति, पुरस्ताद् = एतत्सूत्रभाष्यस्यादौ, नेति । विशेषेभ्य पर = तदुत्पन्न—  
तत्त्ववैशारदी ।

शाद्वलदलजटिल शाखाकाण्डनिपीतमात्तेण्डुचण्डात्पमण्डलमारभन्ते, किन्तु क्षितिसलिल-  
तेज सम्पकात् परम्पराप नायमानाङ्कुरपत्रकाण्डतालादिक्रमेण, एवमिहापि युक्त्यागममिदं  
क्रमश्चात्म्ये इति, कथं भूतेन्द्रियाण्यविशेषसंस्पृष्टानीत्यत आह—“तथा चाक पुरस्ताद्”  
इति । इदमेव सूत्रं प्रथमं व्याचक्षणे, अयं विशेषाणा क्रमान् तत्त्वान्तरपरिणाम उक्त—  
इत्यत आह—“न विशेषेभ्य” इति । तत्किमिदानीमपरिणामिन एव विशेषस्तथा च  
पातशरदस्यन् ।

निविडशाद्वल हरिद्वर्णपत्र जटिल शिफायुक्तं निपीत स्वच्छायया मार्तण्ड सूर्यं तस्य  
चण्डा प्रचण्डा तीक्ष्णा ये आतपचया समूहा निपीता इव येन वटशाखिना तमारभते जनयति  
अन्हाय झटित्वेव, न किन्तु क्षित्यादिभिरपकृता न्यप्रोधधाना, वटव्रीजेकदेशादार्णतिक्रमाह-  
एवमिहिति । कथमिति प्रश्न, इदमेव सूत्रं विशेषादि-पवाणीत्यन्तं, ननु परिणामत्वाविशेषात्  
किमिति तत्त्वान्तरं नारभन्ते भूम्यादय तनुविस्तार इत्यस्य रूपं तत्त्व जगन्मण्डलव्या-  
पारकम् ।

ऽल्लिङ्गावस्थप्रधानेऽव्यक्तरूपणाविभक्तमित्यतस्ततो विविच्यते विभक्त भवति, तत्र हेतुः  
क्रमेति । क्रमस्य पौर्वापर्यस्य कदाऽप्यनतिक्रमादित्यर्थ, यदि हि कारणे ह्यनागतावस्था-  
भिरसतामप्युत्पत्ति स्यात् तर्हि अविशेषात्सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत तथाऽतीतमप्युत्पद्येत, न च  
प्रागभाव कारणम्, अभावस्यामिदं, किं चाभावस्य निमित्तकारणत्वाम्बुपगमे तस्यैवोपा-  
दानकारणत्वमपि स्यात्, तथा च नितं शून्यवादिभिः, अथाभावस्योपादानत्व न दृष्टमिति  
चेत्, तुल्यं निमित्तत्वेऽपि, अत उपादानतावन्नमित्तत्वमपि नाभावस्य, तस्मात्कार्यजनन-  
शक्तिरेवानागतावस्थारूपिणी कार्यरूपेण परिणमत इति, तदनेन भाष्येण सत्कायवाद. प्रसा-  
धित, तथेत्याद्यप्येवं व्याख्येयम्, महदादिभिः प्रकृत्याद्यनुमानप्रकारश्च साख्यसूत्रैरुक्तो-  
ऽन्माभिरपि तद्भाष्यं प्रपञ्चितो विस्तरभयात्तु नहं प्रस्तूयत इति, तथा चोक्तम्—पुरस्तादिति ।  
यथा विशेषेभ्योऽन्तरेभेदभिन्ना विशेषा जायन्ते तथा पुरस्तादस्यैव सूत्रस्यादावुक्तमि-  
त्यर्थे, ननु कथं गुणपर्वणां चतुर्धा विभाग सूत्रकारणं कृतं ब्रह्माण्डस्यावयवजङ्गमरूपं पर्वणा-  
मानन्त्यादित्यादाङ्ग्य ब्रह्माण्डादीनां सर्वेषां विशेषकार्याणां विशेषेऽप्येवान्तर्भावमाह—न विशेषे-  
भ्य इति । विशेषेभ्य परमुत्तरभावि तत्त्वान्तरं तत्त्वभेद नास्ति अतो विशेषाणा तत्त्वान्-  
न्तरपरिणामो नास्तीत्यर्थ, अतो ब्रह्माण्डादिकं सर्वं विशेषपर्वणत्र गृहीतमिति भाव, तत्त्वत्वं-  
च द्रव्यत्वं तत्त्वान्तरत्वं च स्वावृत्तिद्रव्यत्वमाक्षाध्याप्यजातिमत्त्वम्, पञ्चविंशतितत्त्वेषु  
पञ्चविंशतिजात्यनङ्गीकारं च तत्त्वान्तरत्वं स्वावृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमिति, नन्वेवं-  
तत्त्वभेदात्कर्मन्तं करणम्यैकत्व तत्र तत्रोक्तं घटंतेति, उच्यते—यथा विशेषाख्यपञ्चतत्त्वात्मि-  
कैरेव पृथिवी प्रागुत्पद्यते तत तन्म्या. खननमन्यनादिना पार्थिवं जलतंजमी अभिव्यक्तमात्रे  
भवत एव तत्त्वत्रयात्मक एवादौ महान् जायते पश्चाच्च तस्याहङ्कारादिवृत्तिभेद इति, तर्हि किं-

व्याख्यात दृश्यम्, अथ द्रष्टु स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते—  
द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥२०॥

वास्तिकम् ।

दृग्नेन्द्रियाणि च प्रमिद्धान्येव तन्मात्राणि भूतानां साक्षात् कारणानि शब्दादिमत्सूक्ष्मद्रव्या-  
णि अतस्तानि सूक्ष्मभूतान्यपि क्विदुच्यन्ते, महद्दृष्टारो च मोक्षधर्म लक्षितौ, यथा—

“हिरण्यगर्भो भगवानेव बुद्धिरिति स्मृत ।  
महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति चाप्युत ॥  
धृत चैकात्मक येन कृत्स्नं श्लोक्यमात्मना ।  
तथैव विश्वरूपत्वाद्विषरूप इति श्रुत ॥  
एष वै विक्रियाऽऽपन्नः सृजत्यात्मानमात्मना ।  
अहङ्कार महातंजा प्रजापतिमहद्वृत्तम्” ॥

इत्यादि, अत्र चोपासनार्थं शक्तिशक्तिभेदेनोपाध्योर्नामादिक्रमुपाधिमत्त्वेन तयोरुक्ते-  
र्मुन्युपघादिनामरूपादिवत्, स्मृत्यन्तरेषु साध्ययोगयाश्चाविवेकतो जडवस्तुन्येव तद्व्यव-  
वहार, ज्ञानैश्वर्यादिरूपमहत्तत्त्वस्याभिमानरूपाहङ्कारस्य चान्तं ऋणधर्मत्वादिति, प्रकृतिस्तु  
त्रयोविंशतितत्त्वकारणानि मत्त्वादिनामसूक्ष्मद्रव्याणि असख्यातानि गुणशब्दश्च तेषु पुरुषोप-  
करणत्वात् पुरुषबन्धकत्वाच्च प्रयुज्यते, तच्च गुणत्रय सुखदुःखमोहधर्मकत्वात् सुखदुःखमोहा-  
त्मरूपमुच्यते, पुरुषाणां स्वार्थसाधकत्वाद्वाजामात्यवत्प्रधानमुच्यते जगदुपादानत्वात्प्रकृति-  
जगन्मोहकत्वाच्च मायेत्पुच्यते, वशेषिकादिभिश्च स्वस्वपरिभाषया परमाणवज्ञानादिशब्द-  
श्चोच्यते इति, तदुक्तं वासिष्ठे—

“नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन् सतिष्ठते जगत् ।

तमाहु प्रकृतिं के चिन्मायामेके परे त्वणून्”-

इत्यादिनेति, एषु च त्रयोविंशतितत्त्वानि सर्गादौ स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयरूपेण परिण-  
मन्ते, तत्र स्थूल पञ्चभूतेभ्यः सूक्ष्म च शेषेभ्यः तयोश्च सूक्ष्म काष्ठवच्चैतन्यमिव्यञ्जकत्वात्  
पुरुषस्य लिङ्गशरीरमित्युच्यते तच्चाहङ्कारस्य बुद्धौ प्रवेशात्सप्तदशावयवक साख्यशास्त्रे प्राक्-  
‘सप्तदशकं लिङ्गमिति, अत्र एकत्र समष्टयभिप्रायेणोक्तम्, ‘व्यक्तिभेदः । कर्मविशेषादि’  
त्युत्तरसूत्रेण व्यक्तिरूपत एकस्यैव लिङ्गशरीरस्य व्यक्तिभेदवचनात्, अयं च व्यष्टिसमष्टिभावो-  
न वनवृक्षवत् किं तु पितापुत्रवदेव,

“तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यस्तैः कर्णैः सह ।

क्षेत्रज्ञा नमजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमत”-

इतिमन्त्रादिवाक्यैर्हिरण्यगर्भेभ्यः शरीरद्वयान्नैरेवाखिलयुसां शरीरद्वयोत्पत्तिरिति सिद्धेः,  
वनवृक्षयोस्तु नैवं कार्यकारणभावोऽस्तीति टिक् ॥ १९ ॥

सूत्रान्तरमवतारयति—व्याख्यातमिति ।

“द्रष्टा दृशिमात्र शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्य” दृशिरत्र न गुणः, किन्तु प्रकाशस्वरूपं द्रव्य—

“ज्ञानं नैवात्मनो धर्मा न गुणो वा कथं चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मानित्य सर्वगतं त्रिव -

इत्यादिस्मृते, अग्न्यादिद्रव्यादिषु च भेदाभेदावेव, औष्ण्याग्रहणेऽपि चक्षुषाऽग्निग्रहणात्  
पुरुषस्तु ज्ञानग्रहणं त्रिना न गृह्यत इति, मात्रशब्देन पूर्वसूत्रोक्तप्रकाशक्रियाऽऽदिगुणव्यावृत्तिः  
तेष्वेव च सर्वेषां शेषगुणानामन्तभाव शुद्धशब्देन च भूतेन्द्रियात्मकत्वव्यावृत्तिः, शुद्धेऽपि-  
बुद्धयभेदभेदमोपशब्दानां शेषविशेषणम्, अत्र च परिणामित्वपाराध्यांचेतनत्वादीनि बुद्धेरशुद्धिः  
तदाहित्य च पुरुषस्य बुद्धिरिति भाष्ये व्यक्तीभविष्यति, प्रत्ययानुपश्य प्रत्ययममानाका-  
रताऽऽपन्न इव मन् बुद्धिदृष्टिनाशक्त्यर्थं, अनेन विशेषेण द्रष्टरि प्रमाणं चोक्तमिति, शुद्धोऽपि-

ज्ञाताज्ञातविषयत्वात्, परिणामिनी हि बुद्धिः, तस्याश्च विषयो गवादि-  
शब्दादिवर्षा ज्ञानश्चाज्ञानश्चेति परिणामित्वं दर्शयति, सदाज्ञानविषयत्वन्तु

मास्त्वनी ।

ज्ञानरूपा बुद्धिर्नष्टमाज्ञाना घटाकारा घटज्ञानरूपा भवतीति दृश्यते, एतद् ज्ञाताज्ञातविष-  
यत्वं ततश्च परिणामित्वम्, पदेति । पुरुषविषयाऽऽत्मबुद्धिः सदाज्ञातत्वभावा यतोऽज्ञाता-  
तत्त्ववैशारदो ।

नया तच्छायाऽऽपत्तेत्यत आह—“न बुद्धेर्नैव स्वरूप” इति । तथाऽप्यस्वरूपस्य तच्छायाऽऽप-  
त्तिरपि दुर्घटेत्यत आह—“नात्यन्त विरूप” इति । तत्र स्वरूपस्य विषयवृत्ति—“न तावद्”  
इति । हेतु पृच्छति—“कस्माद्” इति । हेतुत्वं च रूपस्य हेतुमाह—“ज्ञाताज्ञात” इति ।  
परिणामिनी बुद्धिर्यन्मात्तन्माद् विरूपा, यत्रा गलियत्र शब्दाद्याकारा भवति तदा ज्ञातोऽन्या  
शब्दादिलक्षणो भवति विषयः, तत्राकारत्वत्पत्त्यात्, तथा च कदाचिदेव तत्राकारता वधती  
परिणामिताति, प्रयोगश्च भवति-बुद्धिः परिणामिनी ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् शब्दादिवृत्तिः,  
तद्व्यभिचारेण पुरुषस्य । तद्विपरीतत्वाद् हेता वि-प्रतीत्याह—“सदाज्ञात” इति । न्यायतत्त्व-सदा  
पातयत्परस्यम् ।

स्यादेतदिति । तत्र सावयवत्वमुपाधिरित्याह—न बुद्धेरिति । अपरिणामिन पुम  
परिणामिनी बुद्धिः विरूपाऽपि स्फोटयत् शब्दा अर्थोकारा, पुत्रप्रतीति जायतेत्युच्यते, आत्मा  
वा इदमत्र धास्यीत् पुरुषविधे मोऽस्मायत जाया मे न्यायय प्रजायतेति श्रुतेः, तद्यथा  
एक एवात्माऽविद्यावशात् स्वं पुत्र जायेति त्रित्व प्राप्त तद्वत् सात्यपुरुषोऽपि प्रत्ययानुपश्य-  
इति, प्रयोगप्यनुमानमस्मिन्नर्थे इत्याह—बुद्धिरित्यादि, यन्तु परिणामी न कदा चित्  
परिणामते कदा चिन्नेति ज्ञाताज्ञातविषयो, यस्त्वपरिणाम स सदाज्ञातविषय एव ततश्च  
न तस्योपरमः क्रियाया इति, ज्वलन्तीव प्रभा मणेरिति मोक्षधर्ममाश्रित्य तत्र  
पुंसो विषयोपरमात्यज्वल्यकत्वमिति शङ्कते—स्यादेतदिति । परिदीपयति दृढयति, दुःखा-  
वार्तिकम् ।

इति शिक्, बुद्धिपुरुषयोर्विदेकप्रतिपादनाय तयोरभेदभ्रमोपपादनाय च तयोर्वस्वरूपसावरूपप्रति-  
पादकतया क्रमेण बुद्धोऽर्पात्त्यादिविशेषणद्वय व्याचष्टे—न बुद्धेः स्वरूपो नात्यन्त विरूप इति,  
परमार्थिकस्वरूप्याभाव बुद्धोऽर्पात्त्याद्यदलार्थं, प्रतिविम्बरूपापरमार्थिकस्वरूप्य च शेषदला-  
र्थं, तथा च परिणामित्वादिरूपबुद्धिस्वरूप्याभाव एव बुद्धिः बुद्धिवृत्तिस्वरूप्यमेव च प्रत्ययानुप-  
श्यत्वमित्यायातम्, स्वरूप्याभावस्वरूप्ये क्रमेण प्रतिपादयति—न तावदित्यादिना । कस्मादि-  
त्यस्योत्तर-परिणामिनी हि बुद्धिरिति । परिणामित्वं हेतुज्ञाताज्ञातविषयत्वादिति, ज्ञातेत्याद्युक्तं  
विवृणोति-तस्याश्चेति । नन्या बुद्धेश्च हेतौ, गवाडिरिति । गोशब्द शब्दवाची, असौ गवादिघ-  
टादिपदान्या धर्मधर्मिसामान्यपरतया धर्मधर्मिरूपाणामशेषाणा बुद्धिविशेषाणा ग्रहणम्, ज्ञातो-  
वृत्तिव्याप्यस्वरूप्यज्ञातात्, दर्शयति अनुमापयतीत्यर्थः, अथ भाव-बुद्धिः परिणामिनी स्यात्  
तदेव कदा चित् बुद्धिः शब्दाद्याकारा भवति कदा चिच्च नेत्युपपद्यते, न च पुरुष इव बुद्धावपरि-  
णामित्वेऽपि विषयस्य प्रतिविम्बनमेव विषयाकारताऽऽस्तु ततश्च प्रतिविम्बकादाचित्कत्वेन ज्ञा-  
ताज्ञातविषयत्वमुपपद्येतेति वाच्यम्? स्वरूप्यानादौ विषयात्मास्त्रिधयेन तत्प्रतिविम्ब्यासभवात्,  
शास्त्रेषु बुद्धो विषयप्रतिविम्बनचनं तु तत्प्रमानाकारपरिणाममात्रेणातो बुद्धेरर्थग्रहणस्या-  
नित्यतया तस्या अर्थोकारपरिणामोऽनुमीयत इति, बुद्धेः परिणामित्वं दर्शयित्वा तदमाव-  
पुरूपे दर्शयति—सदाज्ञातेति, सदा ज्ञातो विषयो बुद्धिवृत्तिरूपो येन तस्य भाव सदाज्ञात-  
विषयत्व, परिशीलयति अनुमापयति, यदि हि पुरुष परिणामी स्यात् तदा जाड्यपरिणामेन  
कदा चित्पुरुषस्य विषयो बुद्धिवृत्तिरज्ञाताऽपि तिष्ठेत् ततश्च वर्त्तमानाया अपि घटादिनृत्तेरजा-  
नसभवात् घटादिक निश्चिनोमि न त्रत्यासिंसंशय स्यात्, तथा योग्यानुपलब्ध्या घटादिज्ञाना-

पुरुष इति तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात्, त्रिगुणा बुद्धिः त्रिगुणत्वादचे-  
तनेति, गुणानां तदपद्रष्टा पुरुष इति, अतो न सरूपः, अस्तु तर्हि विरूप इति,

भास्वता ।

ज्ञानेच्छाकृतिसंस्कारादीना महत्य कारित्वात्पन्ना बुद्ध्यादय परार्था परस्यैकस्य विजा-  
तुरपदर्शनाद् एकप्रयत्नेन मिलित्वा भोगापवर्गदार्थकारिणि, विजानूपुरपस्तु स्वार्थो न  
कस्य चिदर्थो, द्रष्टास्माश्रित्य भोगापवर्गो चरितो भवत इति दर्शनात्, तथेति । तथा  
सर्वेषां प्रकाशक्रियान्यतिस्वभावानामर्थानामध्यवसायकत्वात् = अर्थाकारपरिणता मती  
निश्चयकरणादित्यर्थ, बुद्धिसिगुणा ततश्चाचेतना दृश्या, पुरुषस्तु गुणानामुपद्रष्टा  
स्वबोधरूप इत्यत पुरुषो न बुद्धे मरूप, अग्निरिति । नाप्यत्यन्त विरूपो यत  
तत्त्ववैशारदी ।

संहत्य पुरुषार्थमभिनिर्वर्त्तयन्ती परार्था, प्रयोगश्च—परार्था बुद्धि संहत्य कारित्वात् शयना-  
सनाभ्यद्रवदिति, पुरुषस्तु न तथेत्याह—“मन्त्राय पुरुष” इति । मन्त्रं पुरुषाय कल्पते, पुरु,  
पस्तु न कस्मै चिदित्यर्थ, वेधम्यान्तरमाह—“तथा सर्वार्थ” इति । सर्वान् अर्थान् शान्त-  
घोरमूढास्तदाकारपरिणता बुद्धिरध्यवस्यति, मत्त्वरजस्तमया चेते परिणामा इति मिद्धा त्रि-  
गुणा बुद्धिरिति, न चैव पुरुष इत्याह—“गुणानां तदपद्रष्टा पुरुष” इति । तत्प्रतिविम्बित  
पश्यति, न तु तदाकारपरिणता इत्यर्थ, उपमहरति—“अत” इति । “अस्तु तर्हि विरूप-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

संसारवस्या तयोरिति शेष, परार्थ इति न्यायेनाह—किञ्चेति । परार्थ विवृणोति—बुद्धिरित्या-  
दिना, सवातस्य परार्थत्वादिति न्याय म्मारयति—प्रयोगशेत्प्रादिना, पुंमि तद्वैलक्षण्यमाह—  
पुरुषस्त्विति । इतोऽपि तयोर्वैलक्षण्यमित्याह—वधम्येति—बुद्धेस्तेगुण्ये हेतुमाह—सर्वेत्यादि—बु-  
द्धिरित्यन्तेन,

सत्त्वात्मजायते।जान।रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमस—

इति स्मृते, सर्वेऽनर्था बुद्धिधर्मास्तेषां विकारा इत्यर्थ, असङ्गो ह्ययं पुरुष निर्गुणश्चेति  
श्रुतेरात्मा न तथा इत्याह—न चैवमिति । कथं तर्हि बुद्धे संपेदी पुरुष इति तत्राह—त-  
वात्तिकम् ।

किं चेति । बुद्धि परार्थां स्वभिन्नस्य भोगादिसाधन महत्यकारित्वात् = सहकारिसापेक्षव्यापा-  
रकत्वात् शय्याऽऽसनशरीरादिवत्, पुरुषश्च स्वार्थ स्वस्य च भोगादिसाधनम् उक्तहेत्वभा-  
वाद् यन्नेव यथा म एव दृष्टान्त इत्यर्थ, बुद्धेर्हि व्यापारो विषयग्रहणादिरिन्द्रियादिसापेक्ष  
शय्याऽऽसीनामपि शयनादिकार्यं भूम्यादिसापेक्ष, पुरुषस्य सुखादिप्रकाशनं च व्यापार एव न  
भवति स्वरूपतो नित्यत्वात्, नापि सुखादिसत्त्वं तत्प्रकाशार्थं पुरुष सहकारिणोऽपेक्षत इति  
भाच, बुद्ध्यादे परार्थत्वे च श्रुति —‘न, वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रिय भवत्यात्मनस्तु  
कामाय सर्वं प्रिय भवतो’ त्यादि, अत्र कश्चित्-स्वार्थ इति साध्यस्य न परार्थ इत्यर्थमाह—  
तन्न—नृत्यचेतनस्यापि स्वामिचेतनार्थत्वदर्शनात्, परार्थत्वमेव तु परमात्रार्थत्वमिति चेत्  
नाचेतनत्वस्य वैधम्यान्तरमाह—तथा सर्वार्थेति । सुखदुःखमहात्मकांछिगुणान् सर्वार्थान्  
गृह्णती बुद्धिरपि तदाकारतया त्रिगुणा मत्त्वादिगुणत्रयमयीत्यनुमीयते, त्रिगुणत्वाच्च पृथि-  
व्यादिवचनेति मिद्धम्, गुणानां तदपद्रष्टा पुरुषो द्रष्टृबुद्धिसान्निध्येन बुद्धिवृत्तिप्रतिविम्ब-  
मात्रतो गुणद्रष्टा भवति न गुणाकारपरिणामेन बुद्धिवदिति अतो न स त्रिगुण, ततश्चेतन इति  
शेष, उपरुहरति—अत इति । अतो वैधम्यत्रयान्न बुद्धिमरूप पुरुष इत्यर्थ, एतावता बुद्ध-  
इति व्याख्यातम्, ननु सर्वाभिमाननिवृत्त्यर्थं सामान्यत एव दृश्यविवेकं प्रतिपादनीय-

नात्यन्त विरूप, कस्मात् ? शुद्धोऽप्यसौ प्रत्ययानुपश्यो, यतः प्रत्यय बौद्धमनुपश्यति, तमनुपश्यन्नतदात्माऽपि तदात्मक इव प्रत्यवभासते, तथा चोक्तम्—“अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिमंक्रमा च परिणामिन्यर्थं प्रतिसकान्तेव तद्बुद्धिमुपपत्तिं तस्याश्च प्राप्तचेतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिबुद्धिं

मास्वती ।

य शुद्धोऽपि परिणामित्वादिगून्योऽपि प्रत्ययानुपश्यो बौद्धं = बुद्धिविकारं प्रत्ययं = ज्ञानवृत्तिम्, अनुपश्यति = उपद्रष्टा मनः प्रकाशयति, ततो बुद्ध्यात्मक इव प्रत्यवभासते = प्रतीयते, यथा राजा महः सम्बन्धात् कश्चित् पुरुषो राजपुरुषो भवति, तथा पुरुषोपदर्शनाद्ब्रह्ममत्ताका बुद्धिरपि पौरुषेयी भवतीति बुद्धिः कथञ्चित् पुरुषमहशी, अनुभूयते च—द्रष्टाऽहं ज्ञाताऽहमित्यादि, एवमचेतनाऽपि बुद्धिर्मांमहं जानामीत्यव्यवस्यति, ततः स्वरोधस्वरूपं पुरुष इव प्रतीयते, तथा चोक्तं ‘पञ्चशिखाचार्येण—अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिर्भोक्ता सुखदुःखभोगभूतबुद्धेर्द्रष्टेत्यर्थं, ततोऽप्रतिमंक्रमा बुद्धेरुपादानरूपेण प्रतिमंक्रमशून्या = प्रतिमञ्जारशून्येत्यर्थं, परिणामिन्यर्थं = बुद्धिबुद्धौ प्रतिमङ्गान्ता इव तद्बुद्धिः = बुद्धिबुद्धिम्, अनुपत्तिः = तस्याः अनुरूप इव प्रतीयत इत्यर्थं, एवं पुरुषस्य बुद्धिमासृज्यम्, बुद्धेः पुरुषमासृज्यमाह = तस्याश्च बुद्धिबुद्धेः प्राप्तचेतन्योपग्रहरूपाया = प्राप्तचेतन्योपग्रह-तत्त्ववैशारदी ।

इति, नात्यन्तं विरूप, कस्माद्, यतः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्य ” = यथा चेतत्तथोक्तं “बुद्धिमासृज्यमितरत्र” इत्यत्र तथा चोक्तं पञ्चशिखेन—“अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिः = आत्मा, अत एव बुद्ध्यावप्रतिसङ्क्रमा च, परिणामिनि बुद्धिरूपेऽर्थं सङ्क्रान्तेव तद्बुद्धिः = बुद्धिबुद्धिम् अनुपत्तिः, नन्वमङ्गान्ता कथं सङ्क्रान्तेव कथं वा बुद्धिः विनाऽनुपत्ततीत्यत आह—“तस्याश्च” इति । प्राप्तचेतन्योपग्रहः = उपरागो येन रूपेण तत्तथाप्राप्तचेतन्योपग्रहं रूपपातञ्जलरहस्यम् ।

दिति । निरवयवत्वमात्रयत्वेन जडाजडयोः सयोगतादात्म्याभावाद्ब्रह्मसुखोत्यादिभ्रम इत्यावाचितिकम् ।

तत्त्वमिति बुद्धिपुरुषयोरेव वषम्य प्रतिपाद्यत इति चेद् न, बुद्धिरेव पुरुषस्य साक्षाद् दृश्यापुद्गलादृश्यतयान्येयां दृश्यत्वात् तस्यामेव साक्षाद्भिमानं तत्त्वमन्वन्धादेरान्यत्राभिमानात्, मृतदेहे सुषुप्त्यवस्थप्राणे च चैतन्याभावस्य स्पष्टत्वात्, एकैकैन्द्रियघान्तेऽपि चैतन्योपलक्षणं इन्द्रियाणामप्यचेतन्यस्य स्पष्टत्वात्, अतो बुद्धिविभेदादेव सर्वाभिमाननिवृत्तिरित्याशयेन बुद्धिरोधस्यमेव पुरुषेण प्रायश प्रतिपाद्यते, किञ्च बुद्धयतिरिक्तस्य आत्मप्रियेकस्य न्याययोः पिकान्यामेव सिद्धत्वेन बुद्धितो विभेद एव साख्ययोगयोरसाधारण इत्यमिति, अत्यन्तं हेतुं निगच्छन्मुत्यापयति—अस्नु तर्हीति । यत इत्यस्य पूर्णान्तरय, प्रत्ययानुपश्य इत्येतद्दृग्गच्छे—प्रत्यय बौद्धमिति । बुद्धिबुद्धिमुपपत्तिरित्यर्थे, ननु बुद्धिद्रष्टव्येऽपि क । नात्यन्तं बुद्धिरस्य तत्राह—तमनुपश्यन्निति । यतन्तमनुपश्यन्नतः पुरुषोऽतदात्माऽपि परमातीतो बुद्धरन्वरोऽपि तन्मरूपात्प्रकाशते तन्नुक्तं भवति स्फटिके इव जपामरूप इत्यर्थं, अथां स्रग्न्तस्वेवार्थद्रष्टारूपतया बुद्धिस्यै सिद्धत्वात्स्वयं, प्रतिप्रिम्प्राणं च मिथ्यागारूपेण न परमार्थिनासाख्यप्रितो र, यथोक्तो साख्यस्यस्ययो पञ्चशिखाचार्येण तत्र प्रमा गच्छति—तत्र चोक्तमिति । भोक्तृशक्तिर्बुद्धिरपरिणामिनी न भवति तथा बुद्धिरन्तरिणोः सङ्क्रान्ता उरुकाऽपि च भवति विचारैरनुमयागम्योपपत्तौ गन्त्वात् बुद्धिर्विकारप्रतिप्रिम्प्राणं पत्तो पुरुषस्य विचाररूपनात्रयस्योत्, ज्ञान्या विशेषगाम्या यस्याः दर्शितम्, इदानीं सा-

नुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते ॥ २० ॥

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

मास्वती ।

श्रिदवमाम प्राप्तचैतन्योपग्रहस्तदेव स्वरूप यस्यास्तम्या अचंतनाऽपि जैतन्यवतीव प्रतिभा-  
समाना या बुद्धिवृत्तिस्तम्या इत्यर्थ, अनुकारमात्रतया नीलमणिव्यग्रहितस्य तन्प्रका-  
शकसूर्यदिर्यथा नीलिमा तथा बुद्धेरनुकारमात्रता=प्रकाशकनेत्यर्थ, तथा बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा=  
चित्तवृत्तिभिः सहाविशिष्टाऽभिन्नैव ज्ञानवृत्ति=यद्वा चित्तिगतया सहाविशिष्टा बुद्धिवृत्ति-  
रेव ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते चिद्वृत्तिरित्याख्यायतेऽविभक्तिभिरिति, ज्ञानशब्दो ज्ञामात्र-  
वाची, चित्तिशक्तिर्वात्र ज्ञानवृत्ति ॥ २० ॥

पुरुषस्य भोगापवर्गरूपार्थमन्तरेण नास्ति दृश्यमन्यान्यत् माक्षाज्जायमानं रूपं कार्य-  
तत्त्ववैशारदी ।

यस्याः सा तथोक्ता, एतदुक्तं भवति—यथा निर्मले जलेऽसंक्रान्तोऽपि चन्द्रमाः संक्रान्तप्रति-  
बिम्बतया संक्रान्त इव, एवमत्राप्यसंक्रान्ताऽपि संक्रान्तप्रतिबिम्बा चित्तिशक्ति संक्रान्तेव  
तेन बुद्ध्यात्मत्वमापन्ना बुद्धिवृत्तिमनुपततीति, तदनेनानुपश्य इति व्याख्यातम्, तामनुका-  
रेण पश्यतीत्यनुपश्य इति ॥ २० ॥

द्रष्टृदृश्ययो स्वरूपमुक्त्वा स्वस्वामिलक्षणसंबन्धाद् दृश्यस्य द्रष्टृत्वमाह—“तदर्थ एव  
पातञ्जलरहस्यम् ।

ह—प्रत्ययानुपश्य इति । प्रत्ययं बौद्धमिति प्रत्येतन्नान् बुद्धिधर्मान् धर्मादीनित्यर्थः,  
केवलमुत्पद्यते ज्ञानमित्याह—तथा चोक्तमित्यादि—आख्यायत इत्यन्तेन ॥ २० ॥

तदर्थ एव दृश्यस्य बुद्ध्यादेरात्मा स्वरूपमुत्पत्त्यादि वा तदर्थ =द्रष्टृत्व इति सूत्रार्थः,  
वार्त्तिकम् ।

रूप्य दर्शयितुमादौ बुद्धेश्रिद्रूपत्वमुपपादयति—परिणामिन्यर्थ इति । परिणामिनि स्वस्वाथे  
विषये बुद्धौ प्रतिबिम्बरूपेण संक्रान्तोपपरक्तेव सती तद्वृत्ति विषयाधाकारामनुपतति चेत-  
नामिव करोति यथा सूर्यो जलेऽनुपतन् जलं सूर्यमिव करोति तद्वत्, अनेन बुद्धे रूपं दर्शयित्वा-  
पुरुषस्य बुद्धिसारूप्य दर्शयति—तस्याश्चेति । हिशब्दोऽवधारणे, तस्या अपि भोक्तृशक्तेर्ज्ञान-  
वृत्तिर्ज्ञानरूपा बुद्धिर्बुद्धिवृत्त्यविशिष्टैवेत्याख्यायते इत्यन्वय, अत्र हेतु प्राप्तेति, उपग्रह उप-  
राग, उच्यतेत्याप्राप्तचैतन्योपरागकल्पाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिणी प्रतिबिम्बोद्ग्राहिणी तन्मा-  
त्रतयेति ज्ञानवृत्तेर्विशेषणम्, तथा च परस्परप्रतिबिम्बात् द्वयोरपि चेतनत्वसुखादिपरिणाम-  
कत्वरूपं सारूप्यमित्यर्थ, आख्यायत इत्यनन्तरमिति शब्द पूरणीयः, तदनेन सूत्रेण जीवे-  
श्वरमाधारण्येनैव चिन्मात्रत्वमुक्तम्, तथा च श्रुतिस्मृती—‘चेतामात्र प्रतिपुरुषं क्षत्रज्ञ’

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेप्यते ।

ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम्—

इति, ये तु वैशेषिकादयो ज्ञानाश्रयमात्मानं मन्यन्ते ते श्रुतिस्मृतिविरोधेनोपेक्षणीयाः, कि-  
ञ्च लाघवात् प्रतिपुरुषमेकैकमात्रव्यक्तिनित्यज्ञानसिद्धौ तस्याश्रयो गौरवात् न कल्प्यते जा-  
नामीतिप्रत्ययस्य संयोगसम्बन्धेनैवोपपत्तेः, यथा ह्यन्वयं तेजस्वीति प्रत्यय संयोगसम्बन्धेन  
प्रमा तथैव बुद्धौ ज्ञानाग्यद्रव्यसंयोगसंबन्धेन ज्ञानवृत्तवप्रत्ययः प्रमेव लोकानामहमितिप्रत्यये  
चावश्यं बुद्धिरपि भासते अनादिमिथ्याज्ञानव्याप्त्याऽऽव्ययदोषस्य प्रतिबन्धे मानाभावात्, अ-  
तोऽहं जानामीत्यविदुषा प्रत्ययोऽहमग्रे त्रमो ज्ञानवृत्तयो प्रमेत्यावयो समानमेव, विदुषा तु  
जानामीति प्रत्ययोऽसिद्ध एव, परमेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिब्यवहारस्तु लोकज्यवहारादिति,  
अधिकतु साख्यभाष्यादौ प्रोक्तमिति दिक् ॥ २० ॥

दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्मरूपतामापन्न दृश्यमिति तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा = स्वरूप भवतीत्यर्थ , ॥ २१ ॥

मास्रती ।

• वा तस्मान् पुरुषार्थ एव दृश्यस्यात्मा = स्वरूपमिति सूत्रार्थ , भोगरूपेण विवेकरूपेण वा गुणा दृश्या भवन्तीत्यर्थ ,

दृशीति । कर्मरूपतां = भोगापवर्गरूपताम् , तदिति । तत्स्वरूपं = दृश्यस्वरूप भोगापवर्गरूपा बुद्धिरित्यर्थ , परस्वरूपेण = विनातृस्वरूपेण प्रतिलब्धात्मक = लब्धप्रयत्नात्कम् , एतदुक्तं भवति सुखदुःखयोध , अहं सुखी-अहं दुःखीत्याद्याकारणान्तमुद्विगनेन द्रष्टव्यं प्रतिस्पृष्टं, तत्प्रतिसंवेदनाच्च तेषां ज्ञानं यत्ता वा ततस्ते पररूपेण लब्धप्रयत्नात्का विज्ञानावा, ऋरिते भोगापवर्गार्थं चित्तवृत्तीनां निरोधान्न भोगापवर्गरूपा वृत्तयः पौरुषभामा प्रकाशिता भवन्ति, ननु तदा सतीनां वृत्तीनां किमत्यन्तनाश इत्येतन्म्योत्तरमाह—स्वरूपहानाद् = सुखदुःखादिप्रमाणादिमहदादिस्वरूपनाशात् ते नश्यन्ति न च विनश्यन्ति न तत्त्ववैशारदी ।

दृश्यस्यात्मा” इति । व्याचष्टे—“दृशिरूपस्य” इति । दृशिरूपस्य पुरुषस्य = भोक्तु कर्मरूपता = भोग्यताम् आपन्नं दृश्यम् इति = तस्मात् । तदर्थ एव = द्रष्टृत्वं एव दृश्यस्यात्मा भवति, न तु दृश्यार्थं , ननु नात्माऽऽत्मार्यं इत्यत आह—“स्वरूपं भवति” इति । एतदुक्तं भवति—सुखदुःखात्मकं दृश्यं भोग्यं, सुखदुःखे चानुहूलयितृप्रतिहूलयितृणी तत्त्वेन तदर्थं एव व्यवतिष्ठेते विषया अपि हि शब्दादयस्तादात्म्यादेव चानुहूलयितारं प्रतिहूलयितारश्च, न चैषामात्मवानुहूलनीयं प्रतिहूलनीयश्च, स्वात्मनि वृत्तिविरोधाद्, अतः पारिशेष्याञ्चित्तिनास्तिरेवानुहूलनीया च प्रतिकूलनीया च, तस्मात्तदर्थमेव दृश्यं न तु दृश्यार्थम्, अतश्च तदर्थं एव दृश्यस्यात्मा, न दृश्यार्थं ॥ २१ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

सगतिमाह—द्रष्टृदृश्ययोरिति । ननु श्रीधुंसयोरन्योन्यार्थता दृष्टा तद्वत् किं न स्यात्तत्राह—नन्विति । तत्रोभयस्य चेतनतयाऽस्तु, अत्र तु बुद्ध्यादेरचेतनतया तथा परार्थता, स्यात्तमनि विद्याविरोधान्न स्वार्थताऽपीति भावः, एतदेव मित्रणोति—एतदुक्तमित्यादिना, न वै साशस्यानानामात्मायत्तनेत्यर्थं, भूम्याद्यष्टस्वसंभावितत्वाद्भावात्प्रत्यक्षेयथा शब्दे व्योसैकगुणे, तथाऽत्राभावात्प्रत्यक्षत्वात् स्वात्मन्यप्रत्यक्षमुत्थेतैरेत्याह—पारिशेष्याञ्चित्तिनास्तिरेवानुहूलनीया च प्रतिकूलनीया च, तस्मात्तदर्थमेव दृश्यं न तु दृश्यार्थम्, अतश्च तदर्थं एव दृश्यस्यात्मा, न दृश्यार्थं ॥ २१ ॥

युद्धप्रतिरिक्ते द्रष्टरि प्रमाणमाह सूत्रकार —

“तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा”, तस्य पुरुषस्यार्थं प्रयोजने भोगापवर्गाप्रयार्थं प्रयोजनं यस्य सत्येति नान्यस्यदोषो समाप्तः, भागापवर्गप्रयोजनमेव दृश्यस्य स्वरूपं कार्यकारणात्मकं गुणस्य न स्वाथमित्यर्थं, तथा च गुणा परार्था महत्यकारित्वात् शय्याऽऽदिप्रतियनुमानेन बुद्ध्यादितिगिस्स्य पुष्पास्यस्य परस्य मिद्विरिति भावः, इह चानुमानं पूर्वसूत्रे आख्यातम्, तस्यैव दृश्यमित्येनापन्नात्रगौर् निवाहेऽप्यात्मपदं धात्वर्थं दर्शने तदर्थत्वान्यत्रमन्निगमय प्रयुक्तमिति, तदर्थत्वे युक्तिः यद् सूत्रं व्याचष्टे—दृशिरूपमेति । यतो दृशिरूपस्य पुरुषस्य यत् कर्म दर्शनं तद्विषयता गतमेव अस्तु दृश्यं भवति, दर्शनं च सत्यं यस्त्वा प्रयोजनमिति सर्वसंभवनस्तदर्थमेव दृश्यस्य गुणात् स्वरूपं भवति तिष्ठतीत्यर्थं, न हि परप्रयोजनं वस्तु परप्रयोजनं विना धगमपि स्यात्तुं क्षमते नित्यमनित्यं वा प्रयोजनं विना कस्यापि परार्थस्यावस्थानात्प्राधानेन पुरुषार्थस्य तन्मित्यतिरेकत्वमिद्विरिति भावः, एतेन च सूत्रेण



साधनपाठः ।

तत्स्वरूपं तु पररूपेण प्रतिबध्नात्मकं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां-  
पुरुषेण न दृश्यत इति स्वरूपहानादस्य नाशः प्राप्तो न तु विनश्यति,  
कस्माद् ?

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वाद् ॥ २२ ॥

भास्वती ।

तेषामत्यन्तनाशः, ते च तदा गुणस्वरूपेण तिष्ठन्ति, अन्यैरकृतार्थपुरुषैर्दृश्यन्त इति ॥ २१ ॥  
कृतार्थमिति । एकं पुरुषमित्यनेन पुरुषमहुत्वमातिष्ठते, नाग पुरुषार्थहीनाऽऽयत्का-  
वल्या, यौगपदिकस्य बहुज्ञानस्यैको द्रष्टेति मतं सर्वेषामनुभवविरुद्धत्वात्कल्पनीय युक्ति-  
हीनत्वाद्गनास्त्रेयम्, अनुभूयते च सर्वैर्वर्तमानस्यैकज्ञानस्यैक एव द्रष्टेति, अतः प्रवर्ततेऽयं-  
युक्त प्रवादः, यदेकदा बहुक्षेत्रेषु वर्तमानानां बहुज्ञानानां बहवो जातार इति, "पुरुष एवेदं-  
सर्वम्" इति, "एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूप रूप प्रतिरूपो वहिश्च" इत्यादिश्रुतीना-  
मात्मा पुरुषश्च न द्रष्टृमात्रवाची किन्तु प्रजापतिवाची, श्रूयते च—  
"ब्रह्मा देवानां प्रथमं सम्यग्भूतं विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता" इति, स्मर्यते च—  
"स सृष्टिकाले प्रकलति मार्गं सहारकाले च तदति भूय ।  
महत्स्य सर्वं निजदेहसस्य कृन्वाऽऽच्छु गेते जगदन्तरात्मा" इति,

तत्त्ववैशारदी ।

यत् स्वरूपमस्य यावत्पुरुषार्थमनुवर्तते, निर्वर्तते च पुरुषार्थे निवर्तते इत्याह—"तत्स्वरूपं तु"  
इति । स्वरूपं तु दृश्यस्य जडं, पररूपेण = आत्मरूपेण चैतन्येन प्रतिबध्नात्मकम् = अनुभूतस्व-  
रूपं, भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यते = भोगः = सुखाद्याकारशब्दाद्यनुभवः, अप-  
वर्गः = सत्त्वपुरापान्यताऽनुभवः, तच्चैतदनुभयमप्याजानतो जडाया बुद्धेः पुरुषच्छायाऽऽपत्येति  
पुरुषस्यैव, तथा च पुरुषभोगापवर्गयोः कृतयोर्दृश्यस्य भोगापवर्गार्थता समाप्यत इति भोगाप-  
वर्गार्थताया कृतायामित्युक्तम्, अत्रान्तरे चोदयति—"स्वरूपहानाद्" इति । परिहरति—"न  
तु विनश्यति" इति  
नन्वत्यन्तातुल्यमयं कथं न विनश्यतात्प्राशयवान् पृच्छति—"कस्माद्" इति । सूत्रेणो-  
त्तरमाह—"कृतार्थमित्यादिना—तदन्यसाधारणत्वादित्यन्तेन" । कृतोऽर्थो यस्य पुरुषस्य स-

पातशरहस्यम् ।

कार्गवाह—यदिति—समाप्यत इत्यन्तेन, आजानत = अनादित ॥ २१ ॥  
कृतं तु यावत् कर्तव्यं, स्मर्तव्यमवशिष्यत इतिन्यायेनाशङ्क्य सूत्रेण समाधत्ते—  
"कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्", कृतार्थं कृतसाक्षात्कारं नरं प्रति पृथि-

व्यभिभूतसुवर्णभास्वरत्वादिवद् न व्यक्तमेव स्याद्दृशेन गतमप्यन्यस्य दृश्यत्वे न वर्तते कुतः  
तस्य दृश्यस्य बुद्ध्यादेरप्राप्तकाल्यमकृतार्थं प्रति भोगदत्तेनसाधारणत्वात्सम नत्वादप्रौ-  
थया विस्फुलिङ्गा प्रभवन्ति स्वरूपास्तथा सर्वं प्राणा इति श्रुतेरिति सूत्रार्थं, नष्टमदर्शनमपि  
वाक्तिकम् ।

चेतन्याधीना सत्ता दृश्यस्य न स्वत इति मिद्धम् ॥ २१ ॥  
सूत्रान्तरमवतारयितुमुपक्रमते—तत्स्वरूपमिति । ननु दृश्यस्वरूपं यदि परस्य पुरुषस्य  
रूपेण दर्शनेन विमित्तेन तदर्थं प्रति लब्धात्मकं लब्धवन्ताकं तर्हि भोगापवर्गार्थतायां भोगा-

पवर्गरूपं पुरुषस्यार्थसमूहे कृते सति पुरुषेण न दृश्यत इति कृत्वा स्वरूपत्यागाद्भाशोऽयन्तो-  
च्छेदोऽस्य गुणाद् प्रसक्त इत्यर्थः, प्रयोजनममाप्त्या हि प्रयोजनकारि नाशयत इति धर्माधर्म-  
वात्मनाचित्तादिस्यले दृष्टं, तथा च प्रकृतिनित्यत्वसृष्ट्यादिप्रवाहानुच्छेदनित्यैष्वर्यादिसिद्धा-  
न्तहानिरिति पूर्वं पक्षः, अत्र मिद्धान्तमाह—न तु विनश्यतीति । पृच्छति—कस्मादिति ।

कृतार्थमेकं पुरुषं प्रति दृश्यं नष्टमपि = नाश प्राप्तमपि अनष्टं तद् अन्यपुरुषसाधारणत्वात्, कुशल पुरुष प्रति नाश प्राप्तमन्यकुशलान् पुरुषान् प्रत्यकृतार्थमिति तेषां द्रशो कर्मविषयतामापन्नं लभत एव पररूपेणात्मरूप-  
मास्वती ।

ब्रह्मा तस्यान्तरात्मभूतो देव एक इति वाटः साङ्ख्यममत श्रुतिस्मृतिप्रतिपादि-  
नश्चेति दिक्, "अजामेकाम्" इत्यादिश्रुतो पुरुषस्य बहुत्वमुक्तम्, कुशलमिति, सग-  
तत्त्ववैशारदी ।

तथा, तं प्रति नष्टमप्यनष्ट तद् दृश्यम्, कुत ? सर्वान् पुरुषान् कुशलान् अकुशलान् प्रति  
साधारणत्वाद्, व्याचष्टे—"कृतार्थमेकम्" इति । नाश = अदर्शन, अनष्ट तु दृश्यमन्यपुरुष-  
पातञ्जलरद्वत्यम् ।

तत् तिरोभावमात्रं—

‘महत परमन्यक्तं बुद्धिरव्यक्तमेव च,  
वार्तिकम् ।

अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रं पठति—

"कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्", व्याचष्टे—कृतार्थमिति । बुद्ध्या कृत  
समापितोऽर्थो यस्येति कृतार्थमेकं क चिन्मुक्तपुरुष प्रति गुणादिकं नष्टं प्रयोजनाकरणात् राज्ञो-  
राज्यवन्नष्टमपि सामान्यतो न नष्टं तस्मिन्नकृतार्थे अन्यपुरुषे च तस्य साधारणत्वादित्यर्थं,  
योजितं सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे—कुशलमित्यादिना—रूपमित्यन्तेन, कुशलं कल्याणमु-  
क्तम्, अकृतोऽर्थो येनेत्यकृतार्थं, शेषं व्याख्यातप्रायम्, सोऽयं सूत्रार्थं श्रुत्याऽप्यनुगृहीतो, यथा—

‘अजामेका लोहितशुककृष्णा यद्वी प्रजा सृजमाना सरुपा ।

अजो लोको जुपमाणोऽनुगेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य”-

उति । तदनेन सूत्रेण प्रकृतिनित्यञ्च पुरुषग्रहणं च प्रतिपादितम्, तथा पुरुषभेदात् प्रकृ-  
तेर्गुण्य नास्तीत्येवम् प्रकृतेरेकत्व च प्रतिपादितं विज्ञानयादादिनिरासायेति, नन्वेव—

‘यथा घटीकृम्भकभण्डलुस्यमाकाशमेकं बहुधा हि भिन्नम् ।

तथा युवाद् स च काशिपोऽहमन्ये च देहेषु शरीरभेदैरि-

त्वेऽपि श्रुतिस्मृतिशान्तेषु सर्वात्मनासंख्य विरुद्धमिति चेन्न—तादृशसंख्ये प्रकरण-  
भेदेन क चिद्रे प्रत्यक्षगाभेदप्रतिपादनात्, सर्वात्मनासंख्ये प्रत्यक्षानेनैव परिणामितया बुद्ध्या-  
पभिमाननिवृत्तिना मोक्षविद्ये, क चिच्चापिभागलक्षगाभेदप्रतिपादनात्, ततश्चैतस्य पर-  
मात्मनो मुक्त्यात्मता विन्यतीति, एतच्च सर्वं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये श्रुतिभाष्यात्पि च प्रपञ्चि-  
तमज्ञाभि, न पुन तादृशसंख्याना जीवात्मपरमात्मसागण्यतापरत्व सम्भवति वन्यमोक्षा-  
दुत्तरतिरुपसक्तानुपदेण वल्लवद्विभद्राद्वम्भ्रुतिस्मृतिशतप्रयोगात्, 'अधिकं तु भेददर्शनात्'  
'अतो नानाव्यवदेशादिति ब्रह्ममीमांसासारस्य सर्वदर्शनसूत्ररतिपुटमात्मभेदप्रतिपादनेन  
भेदस्य श्रुत्यर्थेन्यायान्गाच्च, अपि च सर्वात्मनासंख्यमात्रज्ञानाच्च संयाराभिमाननिवृत्ति  
सम्भवति, एतस्मिन्नेवाकाशेऽप्येतेभेदेन शब्दत भावप्रद एतस्मिन्नेवात्मनि अयच्छेदेन संया-  
रात्मनस्यो सम्भवात्, विवेकानानुपक्षणे च तत्र एवाभिमाननिवृत्तेरस्यजानाय न दृष्टदारा  
संश्लेषत्व म्यात् नानाव्यवदेशानात् सर्वात्मब्रह्मोपासनं सम्भवति साक्षात् बुद्धुरन्वादि  
दृष्टान्तं ब्रह्मो निन्दाया एव प्रयुक्तात्, जडमन्व्यभिभागलक्षगाभेदोपायनाया अपश्य  
कल्पनेन देवतमर्गोऽपि न सर्वाचित्या, तन्मात् प्रयोगाभावात् नात्मसागण्यताप्रतिपा-  
दने श्रुतिस्मृत्योस्तन्वर्थम्, अधिकं तु ब्रह्ममीमांसायास्यन्मानिग गतिरान्वितियुक्ततप  
एतद्वत्त्वं प्रतिपादितमिति च्छि । तस्य विरोधाविरोध्यादि दृग्गणेन द्रव्यं पुरुषस्य स्यत  
एव तदनशब्देषु बुद्धे कारणात् तिन्यतो विद्ये तयो तस्येव प्रसादप्रमाणादिति सा-

मिति, अतश्च दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वाद्नादिः संयोगो व्याख्यात इति, तथा

मास्वती ।

मम् । अतश्चेति । अकुरालानां दृश्यदर्शनं स्यात् तच्च संयोगमन्तेण न म्यादत, तथा च दृग्दर्शनशक्त्यो = द्रष्टृदृश्ययो कारणहीनयोर्नित्यत्वात् स संयोगोऽनादिः, अनाद्या ननिमित्ता भावा प्रवाहरूपेणवानादयः स्युर्योज्यक्षवद्, द्रष्टृदृश्ययो संयोगोऽप्यविद्या-निमित्तकत्वात् प्रवाहरूपेणानादिर्न चैक्यक्तिकानादिः, दृश्यते च परिणामिन्या बुद्धेर्वृत्ति-रूपेण लयोदयशीलता, यदा मा लीना तदा वियोगो यदा विपर्ययसंस्कारवशात् पुनरुदिता नदा संयोगः, एव योज्यक्षवदनेक्यक्तिकस्य संयोगस्यानादिप्रवाहः, विद्यारूपनिमित्ताद-विद्यानाश आत्यन्तिको वियोग इत्युपरिष्ठात् प्रतिपादित, तथा चोक्तं “पञ्चशिखाचार्यण”-धर्मिणामिति । धर्मिणां मत्त्वादिगुणानां परिणामिनित्यानां कृत्यनित्ये क्षेत्रज्ञे पुरपं नहानादिसंयोगाद् धर्ममात्राणां सर्वेषां महदादीनां द्रष्टा मह संयोगोऽनादिः, अनादिरपि तत्त्वैशारदी ।

साधारणत्वात् तस्माद् दृश्यात्परम्यात्मनश्चतन्य रूपं तेन, तदिह श्रुतिस्मृतीतिहासपुराण-प्रसिद्धमव्यक्तमनवयवमेकमनाश्रयं व्यापि नित्यं त्रिधकार्यशक्तिमद्, यद्यपि कुशलेन तं प्रति कृतकार्यं न दृश्यते तथाऽप्यकुशलेन दृश्यमानं न नास्ति, न हि रूपमन्तेन न दृश्यत इति चक्षुष्मताऽपि दृश्यमानमभावप्राप्तं भवति, न च प्रधानवदेक एव पुरुषः, तन्नानात्वस्य जन्ममरणसुखदुःखोपभागमुक्तिर्मरारज्यवस्यया मिद्वे, एकत्वश्रुतीनां च प्रमाणान्तरविरोधात्त्वच्छिद्रेक्षकालविभागाभावेन भक्त्याऽप्युपपत्तेः, प्रकृत्येकत्वपुरुषनानात्वयोश्च श्रुत्यं व सा-क्षात्प्रतिपादनाद्,

“अजामेका लोहितशुकृष्णा वद्वी. प्रजा सृजमाना सरूपा ।

अजो ह्येको सुप्रमाणाऽनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोऽन्य” इति श्रुतिः,

अस्या एव श्रुनेश्रानेन सुत्रेणार्थोऽनुदित इति, यतो दृश्य नष्टमप्यनष्टं पुरापान्तरं प्रत्यस्ति अतो दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वाद्नादि संयोगो व्याख्यात, अत्रैवागमिनामनुमतिमाह— “तथा चोक्तम्” इति । धर्मिणा गुणानाम्, आत्मभिरनादिसंवागाद् धर्ममात्राणां = महदा-दीनामप्यनादिः संयोग इति, एकैकस्य महादे संयोगोऽनादिरप्यनित्य एव यद्यपि, तथाऽपि सर्वेषां महदादीनां नित्यं पुरापान्तराणां साधारणत्वात् उक्तं—“धर्ममात्राणाम्” इति ।

पातशस्त्रहस्यम् ।

इत्यादि तत्र मानमित्याह—तदिदिति । अनवयव त्रिगुणावयवत्वेऽप्यनारब्धत्वात्

एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः,

इतिश्रुतेरेक एवात्मेति चेन्नेत्याह—

न चेति—मिद्वेरित्यन्तेन, सर्वजनीनपुरपंहुत्वानुभवविरोधात् श्रुतेरर्थवादत्वमित्याह— एकत्वेति । नित्यविभूनामात्मना देशकालकृतविभागाभावे वनसेनाऽऽदिवदेकत्वमुपचरित-मित्याह—कथञ्चिदिति । तथोरेकत्वानेकत्वे श्रुतिमाह—अजामिति । एतद्विदुरमृतास्ते भव-न्त्ययेतरे दुःखमेवापियन्तीतिश्रुत्यन्तरात्, सा चान्या प्रकृतेरिति, व्याख्या न साञ्चीति भावः, प्रामादिकमाह—अतो दृगिति । धर्ममात्राणां धर्मलक्षणावस्थापरिणतत्वेन द्वाह्येषु व्याख्यानमुपपन्नमित्याह—अतश्चेति । विनाशित्वेऽपि भावरूपाणां गुणानामनादित्वं न घटेत् ततश्च तत्कार्यबुद्धे ततश्च बुद्धिपुरपसंयोगस्येति भावः, बुद्धिपुरपसंयोगस्य प्रवाहरूप-णानादित्वे पञ्चशिखाचार्यसंवादमाह—तथा चोक्तमिति । धर्मिणा गुणानां पुरुषैः महानादि-संयोगादिति तु गुणनित्यत्वं विना धर्मसामान्यानां बुद्ध्यादीनां संयोगानादित्वं न घटत इति प्रतिपादनाय प्रदर्शितम्, तदेव प्रकाशप्रवृत्तीत्यादिसूत्रैः पञ्चविंशतितत्त्वान्यत्र सक्षेपतो वि-

चोक्त-“धर्मिणामनादिसयोगाद् धर्ममात्राणामप्यनादि संयोगः”इति ॥२२॥  
संयोगस्वरूपाभिधित्सयेद् सूत्रं प्रवच्यते—

**स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥**

भास्वती ।

सयोगो न नित्यं प्रवाहरूपत्वात्त्रिमित्तजन्यत्वाच्च, संयोगस्तु न भावस्तस्मात्तस्याभावो-  
विशेषरूपं स्यात् संयोगकारणस्य नाशे मतिः, भावस्यैवाभावः सत्कार्यत्वाद्विस्तरो न  
सम्बन्धपदार्थस्येत्यवगन्तव्यम् ॥ २० ॥

सयोगेति । स्वरूपस्यासामान्यविशेषण्यभिधित्सया = अभिधानेच्छया पुरुष-  
इति पुरुषोपदर्शनान्महत्तत्त्वानां व्यक्तत्वं तथा च पुरुषविषया बुद्धिर्जाताऽहं भोक्ताऽह-  
तत्त्ववैशारदी ।

नामप्रग्रहणेन व्याप्तिं गमयति, अत एतद् भवति, यद्यप्येकस्य महत् संयोगोऽतीततामापन्नस्त-  
याऽपि महदन्तरस्य पुरुषाणां।सयोगो नातीत इति नित्यं उक्तं ॥ २२ ॥

तदेवं तादृश्यं संयोगकारणे।उक्ते प्रामादिके प्रधाननित्यत्वे संयोगसामान्यनित्यत्वे  
हेतौ चोक्ते, संयोगस्य यत्स्वरूपम् = असाधारणो विशेष इति यावत् तदभिधित्सयेदं सूत्रं प्रा-  
च्यते “स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः” इति । यतो दृश्यं तदर्थमतस्तज्जनितो-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

धर्मपदवाच्यता ॥ २० ॥

महत्तत्त्वादीनामभिधित्सया वक्तुमिच्छेति,

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः, आत्मात्मीयधनजातिषु स्वमित्यभिधा-  
नात् स्वमान्मीयं प्रधानादि तेन दृश्यशक्त्या प्रधानादिस्वामिनं पुंसोऽनादिसंयोगः स दृश्य-  
स्यानात्मनो जडस्योपलब्धिप्रसंगाख्या स्वरूपोपलब्धिश्च मोक्षाख्या तयोर्हेतुरनादिसंयोगः  
संयोगस्य त्रिसंगाप्रमानत्वाद् भोगाय सयुक्तोऽपि पुमानपत्रज्यते चेति सूत्रार्थे, अकर्ता कत-  
वानाम्य इति श्रुते यथा जपागतलोहित्यासमर्थपि स्फटिको लोहितः स्फटिक इति तदपि  
सार्थत्वेनोपदेश्यते तद्वत्सद्भोऽप्यात्मा तद्वर्मगानिवोपलभ्यत इत्याह-यत इत्यादि-हेतुरित्य-  
वाक्तिकम् ।

येनेनेनानि प्रियतमस्तु सायददर्शने द्रष्टव्यं, प्रकृतिपुरुषविशेषकस्येव मुख्यतस्तत्र प्रतिपाद-  
नात् अत्र योग-येनेति ॥ २२ ॥

द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपमुक्तम् इदानीं तत्संयोगस्य स्वरूपप्रदर्शके सूत्रमुत्थापयति-संयोगस्य-  
स्विति । द्रष्टृदृश्ययोः संयोगसामान्यं न हेतुहेतु प्रत्यक्षोक्षादिमाधारण्याद् अतः संयोगगत-  
विशेषावधारणापेदे सूत्रं प्रवच्यते इत्यर्थः,

“स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः”, स्वशक्तिर्दृश्यं भोग्यतायोग्यत्वात्  
स्वामिशक्तिर्द्रष्टा भोक्तव्ययोग्यत्वात् तयोः स्वरूपोपलब्धौ हेतुर्गुण संयोगविशेषः स एव द्रष्टृदृश्य-  
संयोगेऽत्र येनेत्येवम् इत्यर्थः, विभुना द्रष्टृदृश्यसंयोगसामान्यस्य सार्थकान्तिर्द्रष्टां देहा-  
त्वेत्यादिभिः भावः, स च संयोगविशेषो बुद्धिद्वारा दृश्यबुद्धिसत्प्रोपात्तिरूपं साधमां इति  
एवमायात्, अतो दृश्यवत्या बुद्ध्या संयोगः एवात्र संयोगविशेषः,

“भान्मेन्द्रियजनोयुक्तं भोक्तव्यात्सर्वापिणा”-

इत्येवमिन्द्रियविशेषो बुद्धिर्देहान्तमसंयोगात्देवान्मनो प्रियदर्शनाग्रमान्ति, एतन्न भो-  
क्तव्ययोग्यत्वं द्रष्टृदृश्ययोगानि स्वल्पं संयोगाद्भोक्तव्यं पुरुषस्य परिणामित्वापत्तिरिति  
कस्य चिद् प्रयासः सूत्रस्वरूपेणैव, तथा सति स्वस्वामिभावः संयोग इत्येव सूत्रोक्तित्वात्  
संयोगस्यैव हेतुत्वस्यैव सत्यासात्सिद्ध्याभ्यामुत्पत्तिनिपातप्रवचनानुपपन्नं चेतन्ना-

साधनपाठः ।

पुरुषः स्वामी दृश्येन स्वेन दर्शनार्थं सयुक्तः तस्मात्सयोगाद् दृश्यस्यो-  
पलक्षिण्यां स भोगः, या तु द्रष्टुं स्वरूपोलक्षिः सोऽपवर्गः, दर्शनकार्या-  
वसानं सयोग इति दर्शनं वियोगस्य कारणमुक्तं, दर्शनमदर्शनस्य प्रति-

मास्वती ।

मित्याद्याकारोत्पद्यते, ततः पुरुषः स्वामी बुद्धिश्च म्रमिति, दर्शनार्थं सयुक्तो दर्शनकारक  
संयोग इत्यर्थः, तच्च दर्शनं द्विविधं भोगोऽपवर्गश्चेति, दर्शनकार्याव-  
सानं सयोग = विवेकेन दर्शनस्य परिणामाप्त्या मयोगस्याप्यवसानं स्यात्, तस्माद्  
विवेकदर्शनं वियोगस्य कारणम्, नात्रेति । अदर्शनप्रतिद्वन्द्विना दर्शनेनादर्शनं नाश्रयते,  
ततश्चित्तवृत्तिनिरोधस्ततो मोक्ष इत्यतो न दर्शनं मोक्षस्याव्यवहितं कारणं यदा नोपादान-  
कारणम्, दर्शनस्यापि नाशे मोक्षमभयात्, किन्तु तन्निरवर्त्तकत्वाद् दर्शनं व्यवहितकारण-  
कैवल्यस्य, किञ्चेति । किंलक्षणाक्रमदर्शनमित्यत्र शास्त्रगतानष्टौ विकल्पानुत्थाप्य  
निरूपयति—

तत्त्ववैशाखी ।

पकारं भजमानं पुरुषस्तस्य स्वामी भवति, भवति च दृश्यस्य स्वम्, स चानयोः संयोगः  
शक्तिमात्रेण व्यवस्थितस्तत्स्वरूपोपलक्षिः हेतुः, तदेदद्भाष्यमवघोतयति, “पुरुष” इति ।  
पुरुषः स्वामी योग्यतामात्रेण दृश्येन स्वेन योग्यतयैव दर्शनार्थं सयुक्तः, जेपं सुगमम्, स्या-  
देतद्—द्रष्टुं स्वरूपोपलक्षिणपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्ग उक्तः, न च मोक्षसाधनवान्, तथा म-  
त्यय मोक्षत्वादेव च्यवेतेत्यत आह—“दर्शनकार्यावसानम्” इति । दर्शनकार्यावसानो बुद्धि-  
विशेषेण महः पुरुषविशेषस्य संयोग इति दर्शनं वियोगकारणमुक्तम्, कथं पुनर्दर्शनकार्याव-  
सानत्वं संयोगस्येत्यत आह—“दर्शनम्” इति । ततः किमित्यत आह—“अदर्शनम्”  
पातञ्जलस्य हस्यम् ।

न्तेन, तदर्थं पुमर्थं, हेतुमात्रेण कार्योन्नेयत्वेन यज्जन्यं तदनित्यमिति तर्कसहकृताया, नास्त्य-  
कृतं कृतेनेति श्रुतेश्चेत्याशङ्कते—न चेति । सुचं बन्धविश्लेषात्मकत्वमादायाह—दर्शनेति । संयो-  
गस्य वियोगावधिन्वमुक्तमत्रोपपत्तिमाकाङ्क्षति कथमिति—आलोकान्धकारयोरिव विद्याऽविद्य-  
योर्नित्यविरोधिन्योर्नैवोपपत्तिरिति, अस्यानर्थं हेतोः प्रहाणायैति शाङ्करभाष्यमादायाह—अदर्श-  
नस्यैव दर्शनान्निरवृत्त्यर्थतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति स्मृते, यथा यजतिपु येयजामहे कु-  
र्यान्नानुयाजेच्चिन्वति यजतिपुवनुयाजमिन्नेपु येयजामहे कुर्यादिति पर्युदास द्विविधभोगापवर्गो  
वार्त्तिकम् ।

चेतनत्वातिरिक्तस्य प्रतिनियतस्य योग्यस्य ज्ञानावच्छेदकस्यानिरूपणाच्च, तयोश्च मोक्ष-  
कालसाधारण्येन हेतुहेतुत्वात्, यदि च स्वशुक्तवृत्तिवामनावत्त्वं प्रवाहरूपेण च वासनाया-  
अनादित्वं तदेव च संयोग इत्युच्यते, तथाऽपि तादृशसंयोगस्य भाष्यवक्ष्यमाणमविद्यावास-  
नाजन्यत्वादिकं न घटेतैव यथाश्रुतसंयोगत्यागानौचित्यादिकं चेति, यच्चोक्तं संयोगेन परिणा-  
मित्वमिति तत्परिणामलक्षणाज्ञानात् संयोगविभागमात्रेणाकाशादौ परिणामव्यवहाराभावेन  
सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तिरिव परिणाम इत्युक्तत्वात् अन्यथा प्रतिसर्गं प्रकृतिपुरुषयोः  
संयोगविभागौ श्रुतिसंयुक्तौ श्रूयमाणौ विरुध्येताम्, न हि प्रतिसर्गं योग्यतोत्पादविनाशौ  
घटेता पुरुषस्य परिणामप्रसङ्गात्, यथाश्रुतसंयोगविभागयोरेवोत्पादादिक्रमौचित्याच्चेति दिक्  
सूत्रार्थं विवृणोति—पुरुषइत्यादिना—सोऽपवर्ग इत्यन्तेन, संयुक्त इति । भवतीति शेषः, सूत्रे  
स्वरूपपदं च विवेकख्यातिपर्यन्तस्य दर्शनसामान्यस्य संयोगजन्यत्वप्रतिपादनायैति, इदानीं-  
“विवेकख्यातिरिविप्लवा हानोपाय” इति “तस्य हेतुरविद्ये”ति चागामिसूत्रद्वयार्थोऽनेनैव सूत्रे-  
णोपपादित इत्येतत्क्रमेण प्रतिपादयति—दर्शनकार्यत्वादिना । कृतकृत्यस्य प्रयोजनाभावेनाव

दृष्ट्वाति अदर्शन सयोगनिमित्तमुक्त नात्र दर्शन मोक्षकारणम्, अदर्शना-  
भावादेव बन्धाभाव स मोक्ष इति, दर्शनस्य भावे बन्धकारणस्यादर्शनस्य  
नाश इत्यतो दर्शनज्ञान कैवल्यकारणमुक्तम्, किञ्चेदमदर्शनं नाम ? किगुणा-

भास्वती ।

( १ ) किं गुणानामधिकार कार्यारम्भणमामर्थ्यमदर्शनम् ? नेदमदर्शनस्य सम्यग्  
लक्षणम्, यदा गुणकार्यं विद्यते तदाऽदर्शनमपि विद्यते, एतावन्मात्रमत्र यायार्थम्, नेदम-  
दर्शनं सम्यग् लक्षयति, 'यावद्वाहस्तावज्ज्वर' इत्युक्तिर्पथा न सम्यग् ज्वरलक्षणं तद्दृत् ,

( २ ) आहोस्विदिति द्वितीयं विकल्पमाह—इशिरुपस्य स्वामिनो यो दर्शितविष-  
यस्य = दर्शित शब्दादिरूपो विवेकरूपश्च विषयो येन चित्तेन तादृशस्य प्रधानचित्तस्या-  
पवर्गरूपस्यानुत्पाद, विवेकस्यानुत्पाद एवाददर्शनमित्यर्थ, तद्वि स्वस्मिंश्चित्ते भोगापवर्ग-  
रूप दृश्ये विद्यमानेऽपि न दर्शनं नोपलब्धिरपवर्गस्येत्यर्थ, इदमपि न सम्यग् लक्षणम्,  
यग—“स्वास्थ्यस्याभाव एव ज्वर ” इति ज्वरलक्षणं न सम्यक् समीचीनम्,

( ३ ) किमिति । गुणानामर्थवत्ताऽदर्शनमिति तृतीयो विकल्प, अत्र यदर्शनस्याना-  
गतरूपणावस्थानं स्वस्य कारणे त्रेगुण्ये तदेवादर्शनम्, इदमपि न सम्यग् लक्षणमदर्शनस्य,  
गुणानामर्थवत्त्वं तथा दर्शनज्ञाविनाभावीति वाक्यं यथाऽर्थमपि न तदुल्लेखमात्रमेव सम्यग्  
तत्त्वैशारदी

इति । अदर्शनम् = अविद्या सयोगनिमित्तमुक्तम्, उक्तमर्थं स्पष्टयति—“नात्र इति, ननु  
दर्शनमदर्शनेन विरोपि विनिवर्त्तयतु, बन्धस्य कृतो निवृत्तिरित्यत आह—“दर्शनस्य” इति ।  
दुष्टादिविविक्तस्यात्मन स्वरूपावस्थानं मोक्ष उक्तो, न तस्य साधनं दर्शनमपि तादर्शननि-  
वृत्तिरित्यर्थे, असाधारणं सयोगे हेतुमदर्शनेत्रोषं ग्रहीतुमदर्शनमात्रं विकल्पयति “कि-  
पातजलरक्षस्यम् ।

निर्गते दग्धस्यैव प्रावरणायासमर्थता, भाविनावनागतावस्थौ, अव्यपदेश्यतया = अना-  
यातिकम् ।

स्यात्सासभानं दर्शनरूपकार्याप्रधान संयोग इत्यतो दर्शनं दृष्टस्यरूपोपलब्धिप्रियोगकारणम-  
घटनेन मूत्रेणानुपपादित तथा दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्वन्द्वि प्रियेरीत्यतोऽदर्शनस योगहेतुरि-  
त्यन्वयमदुक्तमुपायितम्, दर्शनादर्शनयोर्विरोधेन विरुद्धयोरेव प्रियोगसंयोगयोस्तदुभयकार्य-  
स्योपि स्वादित्यर्थं, ननु अदर्शनं सयोगकारणं तर्हि अदर्शनाभावादेव सयोगविनाश्यात्मणे  
मोक्षो भवति इति स्थं दर्शनमपि मोक्षहेतुरुच्यते इत्याशङ्क्यामाह—नात्र दर्शनमिति । अस्म-  
च्छब्दे दर्शनं तत्त्वज्ञानं न मोक्षकारणं गौरवात् प्रिरा गतिरित्यर्थं यानेन मोक्षाव्यवहितप्रा-  
प्त्यादेव ज्ञाने निरमासंभवात् किं तु अदर्शनस्य वक्ष्यमाणरूपस्याभावादेव दृष्टस्ययोगा  
भव स एव मोक्ष इत्यर्थे, एतेन मोक्षस्यानिमित्तिकृतया साभाषिकारूपं निरूप्यं ल-  
क्षणं, नन्वेव प्रिरा गतिरित्यत्रा हानोपाय इत्यपिममूत्रप्रिरोधे दर्शनं प्रियोगस्य कार-  
णमिति स्वस्मिंश्चित्तस्य तत्राह—दर्शनस्य साध इति । सुगमम्, उक्तं शास्त्रे, तथा च तत्र-  
ज्ञानं मोक्षे प्रदानं कृत्वा प्रिति, उत्तममूत्रेणोपायारणं सपापदुमर्षानंमारायितुनुकारणं  
विस्तृत्य दृष्टविति किं वेदमिति । किं पुन संयोगकारणत्वेनात्मदर्शनमित्यर्थे, नामिति वा  
कदाचन, यदपि संयोगो दर्शनकारणमिति मूत्रादर्शनस्यानुत्पात् एव संयोगहेतुस्याऽत्र  
प्रत्यक्षेण तत्रापि तस्यप्रतिपत्तयथा अदर्शनामपि सतपत्तित्वं वा यम्, तत्र प्रिया-  
दित्यत्र किं तादृशमिति । गुणाना मन्त्राणामा अधिकार साधारणस्योपायस्यैव, जाना  
तत्त्वस्यैव कार्यदिशेरतत्त्वमिति स्थित्यर्थं, ततोऽपि किं सपापेनमपापमि पर तापत इति

नामधिकारः १ आहोस्विद् दृशिरूपस्य स्वामिनो दर्शितविषयस्य प्रधान-  
चित्तस्यानुत्पादः, स्वस्मिन् दृश्ये विद्यमाने दर्शनाभावः २ किमर्थवत्ता गु-  
णानाम् ३ अथाविद्या स्वचित्तेन सह निरुद्धा स्वचित्तस्योत्पत्तिबीजम् ४

मास्वती ।

लक्षणम्, यद् व्यापक तद्रूपमित्यत्र व्याप्ते रूपस्य चाविनाभावित्वेऽपि न तत्कथनादेव रूप-  
लक्षित भवेदिति,

( ४ ) अथेति । अविद्या प्रतिक्षणं प्रलये च स्वचित्तेन = स्वाधारभूतचित्तस्य प्रत्ययेन  
सह निरुद्धा = सस्काररूपेण स्थिता स्वचित्तस्य साऽविद्या प्रत्ययस्योत्पत्तिबीजमिति चतु-  
र्थोविकल्प एव समीचीनः, सनिमित्तस्य संयोगस्य च सम्यगवधारणमर्थः,

( ५ ) पञ्चम विकल्पमाह—किमिति । स्थिति-स्कारक्षये या गतिमस्कारस्याभि-  
व्यक्तिः, यस्या मत्या परिणामप्रवाह प्रवर्त्ततेऽदर्शनञ्च दृश्यते तदेवादर्शनेनम्, अत्रेदं श्वास-  
चचनम्—उदाहरन्त्येतद्वादिनः प्रधानमित्यादि, प्रधीयते जन्यते मरुदादिविकारममृतोऽने-  
तत्त्ववैशारदी ।

श्लेषम्” इति । पर्युदास गृहीत्वाऽऽह—“किं गुणानामधिकारः” इति । अधिकारः = काव्यां-  
म्भगसामर्थ्यं, ततो हि संयोग सप्तरहेतुरुपजायते, प्रमथ्यप्रतिषेध गृहीत्वा द्वितीयं विकल्प-  
माह—“अहोस्विद्” इति । दर्शिनो विषय मरुदादि नत्त्वपुरापान्यता च तेन चित्तेन तस्य  
तद्विषयस्यानुत्पादः, एतदेव स्फोरयति—“स्वस्मिन्” इति । दृश्ये = दृग्वादी मत्त्वपुरपा-  
न्यताया चेति, तावदेव प्रधान विवर्त्तते न यावद् द्विविधदर्शनमभिनिर्वर्त्तयति, निष्पादितो-  
भयदर्शनं तु विनिवर्त्तते इति, पर्युदास एव तृतीयं विकल्पमाह—“किमर्थवत्ता गुणानाम्”  
इति । सत्कार्यवादसिद्धौ हि भावनावपि भोगापवगांव्यपदेश्यतया स्तः, इत्यर्थः, पर्युदास-  
एव चतुर्थं विकल्पमाह—“अथाविद्या” इति । प्रतिसर्गकाले स्वचित्तेन सह निरुद्धा = प्रधा-  
पातशरत्त्वस्य ।

गततया, चतुर्थे विकल्पे चाग्नैव दर्शनमित्याह—चतुर्थमिति ।

“भावान्तरमभावो हि कया चित्तु व्यपेक्षया”

इतिन्यायात्, प्रतिसर्गकाले प्रलये बीजाद्भ्रान्त्यायेनाह—स्व = चित्तोत्पत्तिबीजमिति, तद-  
न्यत्त्वं नजर्यं इत्याह—अन्येति । मरुदा सत्त्वं सत्त्वतया रजो रजस्तया तनस्तमस्तयेति  
साम्बाव व्याक्ता स्थितिः सस्कार तस्य क्षये विमर्दे गतिः सस्कारोन्मुखत्व यथा दुग्धस्य  
मधुरसरूपान् अभयेऽपि । अधनि रूपरमान्तरत्वमित्यर्थः, तत्र मतान्तरमाह—यत्रेदमिति ।  
प्रधानं यौगिक प्रधीयते ऽस्मिन् विषविकारः, विषविकारहेतुत्वात् स्थित्यैव वर्तमानं न  
वात्तिकम् ।

द्वितीयं विकल्पं परित्यज्य सत्त्वविकल्पपु वन्धकत्वगुणयोगेनादर्शनशब्दो गौणः, द्वितीयं विक-  
ल्पमाह—आहोस्विदिति । अदर्शनमित्यत्र दर्शनशब्दस्य करणसाधनत्वप्रतिपादनाय दृशि-  
रूपस्य स्वामिनो दर्शितविषयस्येति चित्तविशेषण दृशिस्वरूपाय स्वामिने दर्शितो विषयो-  
येन तस्येत्यर्थः, उक्तमेव विवृणोति—स्वस्मिन्निति । स्वस्मिन्चित्ते पुरुषार्थरूपेण दृश्ये शब्दा-  
दिवृत्तौ नत्त्वपुरापान्यतावृत्तौ च सति यो दर्शनाभावश्चित्तवृत्त्यभाव इत्यर्थः, मोक्षकालीन-  
दर्शनाभाव व्यावर्त्तयितु मत्यन्तम्, संयोगाहेतुतया तु, तादृशमदर्शनं नात्र विचारणीयं चित्ते  
हि पुरपायमत्तायामेवादर्शनं मयागहेतुभवेति इति भावः, व्यथेतया द्वितीयविकल्पस्य विशेष-  
प्यभागपरित्यागमात्रेण तृतीयं विकल्पमाह—किमर्थवत्तेति । सत्कार्यसिद्धेर्भाविभोगापवर्गा-  
योरव्यपदेश्ययो म्बकारणेषु गुणेषु अवस्थानमित्यर्थः, चतुर्थं विकल्पमाह—अथाविद्येति ।  
यत्रपवां अविद्या प्रलयकाले स्वचित्तेन सह गुणेषु लीना वासनारूपेण स्वाश्रयचित्तस्योत्पत्ति

किं स्थितिसंस्कारजनये गतिस्काराभिव्यक्तिः, यत्रेदमुक्त—“प्रधान-  
स्थित्येषु वर्त्तमानं विकाराकरणादप्रधानं स्यात्, तथा गत्यैव वर्त्तमान-  
विकारनित्यत्वात्प्रधानं स्यात्, उभयथा चास्य प्रवृत्तिः प्रधानव्यव-  
हारं लभते नान्यथा कारणान्तरेण्यपि कल्पितेष्वेव समानश्चर्च”

मान्वती ।

नेति प्रधानम्, प्रधानं चेत् स्थित्या वर्त्तमानमव्यक्तरूपेणावस्थानस्वभावक  
स्याद् = अभविष्यत्, तदा विकाराकरणादप्रधानं स्यान्मूलकारणं नाभविष्यत्, तथा  
गत्यैव वर्त्तमानं विकारावस्थाया यत्रैव वर्त्तमानस्वभावकं चेदभविष्यत्तदा विकारनित्य-  
त्वादप्रधानमभविष्यत्, तस्मादुभयथा = स्थित्या गत्या चेत्यर्थं, प्रधानस्य प्रवृत्तिस्त-  
तश्च प्रधानव्यवहारं मूलकारणत्वव्यवहारं लभते नान्यथा, अन्यद् यद् यत् वस्तु कारण  
रूपेण कल्पितं भवति, तत्र तत्र पुप समानश्चर्च = विचार इति, अस्मिन् विकल्पे मूल-  
कारणस्य स्वभावमात्रमेवोक्तं न च तन्मात्ररूपं व्यवहितकार्यस्य सयोगस्य स्वरूपं लक्ष-  
येदिति, यथा विकारगोलाया मृत्तिकाया परिणामविशेषो घट इति, न चैतद् घटव्यस्य  
सम्यग् विवरणम्,

तरुवैशारदी ।

नयाम्यनागता वासनारूपेण, स्वं चित्तोत्पत्तिवाजम् तेन दर्शनादन्याऽविद्यावासनेनादर्श-  
नमुक्ता, पर्युदास पुत्र पञ्चमं विकल्पमाह—“किंस्थिति” इति । स्थितिसंस्कारस्य - प्रधा-  
नवर्त्तितं साम्यपरिणामपरम्परावाहिनं क्षये, गति = महदादि, विकारासम्भ, तत्रैव सम्भार  
प्रधानस्य गतिस्कारस्तस्याभिव्यक्ति = कार्यान्मुगत्तम्, तदुभयसंस्कारसद्भावे मतान्त-  
रानुमतिमाह—“यत्रेदमुक्तम्” इति—पेकान्तिरुत्वं व्यामेधदि, प्रधीयते = जन्यते विकार-  
जातमनेनेति प्रमानं, तच्चेतिस्थित्यैव वर्त्तत न कदा चिद् गत्या ततो विकाराकरणात्  
प्रधीयते तेन किञ्चिन्स्थितिप्रमानं स्याद्, अथ गत्यैव वर्त्तत न कदा चिदपि स्थित्या तत्राह—  
पातअलरहस्यम् ।

विरगति, प्ररगति इति प्रमानं प्रवृत्तिरिति व्युत्पत्त्यङ्गीकारादित्याह—प्रधानमिति । गत्यैव  
येव संप्रदा कुपदेव वर्त्तते तथा च साम्याप्रस्था न गतिरित्याह—न कदा चिदिति । विकारो-  
विन्दयेषु प्रत्येकं स्यात्स्थित्यन्तिकांस्तिक पक्षः,

“यत्रावयो समो दोषः परिहासोऽपि वा समः ।

नरुन्तत्रानुयोनव्यस्तादृगर्थविचारण” —

वास्तिकम् ।

दोषनिन्दये, तथा चाविद्यावासनेवादर्शनमिति, अथमेव पक्षः विद्वान्नो भविष्यति, पञ्चमं  
विकल्पमाह—किं स्थितौति । प्रधाननित्यस्यासाम्यपरिणामेतेन स्थितिसंस्कारस्य रूप  
नति गतिस्कारस्य महदादिसंप्रदापरिणामेतेन अभिव्यक्तिमित्यर्थं, तेषु चि प्रवृत्तिशो-  
भदारा पुत्रेदुभयो नयामा जन्यते इति, तदुभयसंस्कारसद्भावे मतान्तरे प्रमाणमिति—यत्रे-  
दिति । स्थित्यैव गत्यैव इति तत्पर्यं कथ्यते, अत्रासौ च तयो परनात्प्रधान्याया, स्थित्यैव इति  
सौ तु विदेशो वर्त्तते इति, तथा च प्रमानं चेत् स्थितिमात्रेण जन्यते तथा विद्यावासने  
त्वात् प्रमानं स्यात् मूलकारणत्वे चि प्रमानत्वमिति, तथा गतिमात्रेण न जन्यते तथा म-  
न्वती इति प्रवृत्तवत्त्वं स्थित्यापत्त्या चि कस्य इत्यस्यादिति न व्यापार संभारपत्तौ उभय  
पक्षे चि स्थित्यैव प्रमानत्वमिति प्रमानत्वमर्थं लभते अत्रत्या न परत्येव तथा,  
न चैतद् मूलकारणं पूर्णं स्थित्यापत्त्या कालभेदेन विद्यावासने विद्या इति न वर्त्तते । प्रवृत्ति-  
रूपं कल्पितेषु मूलकारणत्वे चर्च विवरणं समानं इति प्रवृत्त्या साम्यपरिणामविद्येव



५ दर्शनशक्तिरेवादर्शनमित्येके "प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिः" इति

भास्यती ।

( ६ ) पष्ठ विकल्पमाह—दर्शनेति । एके वदन्ति—दर्शनशक्तिरेवादर्शनम्, ते हि प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरित्यनया श्रुत्या म्वपक्ष प्रतिपुष्णन्ति, श्रुतावप्युक्त—प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरिति, ख्यापन=दर्शन, तदार्था चेददर्शनरूपा प्रवृत्तिस्तदा

तत्त्ववैशारदी ।

"तथा गत्येव" इति । क्व चित्पाठ स्थित्यै गत्यै—इति चतुर्थी, एवकारश्च द्रष्टव्य, स्थित्यै चेन्न वर्त्तत न क्व चिद्विकारो विनश्येत्, तथा च भावस्य सतोऽविनाशिनो नोत्पत्तिरपीति विकारत्वादेव च्यवेत्, एवञ्च न प्रधीयतेऽत्र किञ्चिदित्यप्रधान स्यात्, तद्भयथा स्थित्या गत्या चास्थ प्रवृत्ति प्रधानव्यवहार लभते, नान्यथा = एकान्ताभ्युपगमे, न केवल-प्रधाने कारणान्तरेष्वपि = परब्रह्मतन्मायापरमाण्वादिषु कल्पितेषु समान चर्चो = वि-चार, तान्यपि हि स्थित्यैव वर्त्तमानानि विकाराकारणादकारणानि स्यु' गत्यैव वर्त्तमानानि विकारनित्यत्वादकारणानि स्युरिति च, पश्यंन्नाम एव च पष्ठ कल्पमाह— "दर्शनशक्तिरेव" इति । यथा प्रजापतिव्रते "नेश्वेतोद्यन्तमादित्यम्" इति अर्वाक्षप्र-त्यासन्न सङ्कल्पो गृह्यते, एवमिहापि दर्शननिषेधे तत्प्रत्यासन्ना तन्मूला शक्तिरु-च्यते, या च दर्शन भोगादिलक्षणं प्रसोतु द्रष्टार दृश्येन योजयतीति, अत्रैव श्रुतिमाह— 'प्रधानस्य' इति । स्यादेतत्—प्रधानमात्मख्यापनार्थं प्रवर्त्तत इति श्रुतिराह—न त्वात्मदर्शन-शक्ति प्रवर्त्तत इत्यत आह— "मर्ववाध्यवोधसमर्थ" इति । प्राक् प्रवृत्ते प्रधानस्य नात्म-

पातधरहृत्यन् ।

इतिन्यायेनाह—ब्रह्मवादे मायावादे परमाणुवादेऽपीति—परेति । ब्रह्म नित्य करोति चेन्मुक्तिप्रलयानुपपत्ति, न करोति चेत् सृष्ट्याद्यनुपपत्तिरेवं मायावादेऽपि, परमाणुवादे तु ते नित्या सयोगमहकृता मत्रा कुर्वन्ति चेत् प्रलयाभावो न चेत् सृष्ट्यभावो नियमानु-पपत्तेरव्यवस्थेति, पष्ठ पक्षमाह—दर्शनशक्तिरिति । ज्ञानेच्छाकृतीना परस्परान्वयाद् अ-ज्ञातस्य कृत्यसाध्यत्वेनेच्छैव लक्ष्यत इत्याह—संकल्प इति । ब्रह्मचारिव्रतस्यानुपेयत्वेनाभा-वापर्यवसानादिति भाव, असुरामित्रादिवद्भावकार्योपादानत्वाद्भावभूतेत्याह—सा चेति । जामातरमिव कन्येयत्याह—द्रष्टारमिति । सोऽकामयत बहु स्यामिति वत् प्रधानप्रवृत्तिरात्मार्थे-त्याह—प्रधानस्येति । पश्यन्वैतन्न पश्यति, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते न तु तद्द्वितीयम-स्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येद् इति श्रुतिमाश्रित्याह—सर्वबोध्येति । ऐक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्ति-वात्तिकम् ।

कुर्वद्रूपतावादमपाकर्तुं कारणान्तरेष्वपीति, स च चर्चो यथा मृदादिकं यद्वि स्थित्यैव निवृत्त्यैव वर्त्तत तर्हि कदाऽपि घटानुत्पादनेन कारगत्वहानि, यद्वि गत्यैव प्रवृत्त्यैव वर्त्तत तदा मृद्वट योर्द्वयोरेव तुल्यकालतया कार्यकारणव्यवस्थाऽनुपपत्तिरतो विचाररूपकारणमपि स्थितिगन्त्यु-भयवदेवेति, पष्ठविकल्पमाह—दर्शनशक्तिरेवेति । पुरपायात्मानन्दशोयितुं या क्षमता सा दर्श-नशक्ति सत्र चादर्शनमत्यर्थ, इय च शक्तिरेवख्यात्यनुत्पादरूपा संयोगहेतुस्तथा चोक्त-साख्यकारिक्या—

'दृष्टाऽहमित्युपरमत्यन्येति,

"गुरुस्य दर्शनाथ कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पद्भवन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृत मगे" इति,

नतीयविकल्पस्थस्य शब्दाद्विवृत्त्यनुत्पादस्य त्यागादस्य तदा भेद, प्रधानस्य दर्शनशक्तौ श्रुति प्रमाणयति—प्रधानस्येति । कालञ्जितशाखास्त्रेय श्रुति, असम विकल्पमाह—सत्रेवो-

श्रुते, सर्वयोग्यबोधसमर्थः प्राक् प्रवृत्ते पुरुषो न पश्यति, सर्वकार्म्यक  
रणासमर्थं दृश्य तदा न दृश्यत इति ६ उभयस्याप्यदर्शनं धर्म इत्येके, तत्रे-

भासती ।

प्रवृत्ते शक्तिरुपावस्थेवादर्शनमित्येषां नय, अस्मिन्लक्षणेऽपि पूर्वदोषप्रसङ्ग, आतपाजातं  
शस्यमित्युक्तिर्न तण्डुलस्य सम्यग्बोधाय भवति, अदर्शनं चित्तधर्मस्तस्य व्यति  
तमूलकारणस्य प्रदानस्य स्वभावकथनमेव नानवय तल्लक्षणम्,

( ७ ) यत्तमं विकल्पमाह—उभयस्येति । उभयस्य द्वाद्दृश्यस्य च धर्मोऽदर्शनं  
मित्येक आतिष्ठन्ते, तत्र = तन्मते, इदम् = अदर्शनं, तत्र च यद्गतं क्रियते, तद् यथा—  
दर्शनं = ज्ञानं द्रष्टृदृश्यभाषेक्षं तस्मात्तद्दर्शनं तत्रेदोऽदर्शनञ्चापि तदुभयस्य धर्म इति, द्रष्टृ-  
दृश्यापेक्षसदर्शनमित्युक्तिर्यथाऽर्थाऽपि न तु तादृगा दृगाऽदर्शनं व्याकर्तव्यम्,

तत्त्वैशारदी ।

न्यायनमात्र प्रवृत्तौ प्रयोजकमन्वामर्थे तदयोगात्, तस्मात्पामर्थ्यं प्रवृत्ते प्रयोजकमिति  
श्रुत्याऽर्थद्वित्युक्तिर्यथा, दर्शनशक्ति प्रधानाभ्येत्यङ्गीकृत्य षष्ठ कल्प, इमामेवोभयाभ्या  
नाभ्याय सप्तम कल्पमाह—“उभयस्यादर्शनम्” इति । उभयस्य = पुरुषस्य च दृश्यस्य  
चादर्शनं = दर्शनशक्तिर्धर्म इत्येके, स्यादेतद्—सुन्यामहे दृश्यस्येति, तस्य साक्षात्प्राप्त-  
त्वात्, न द्रष्टुरिति पुनर्भूत्याम, न हि तदाधारा ज्ञानशक्तिः, तत्र ज्ञानस्यावसायात्,  
यन्त्रया परिणामात्तदित्यत आह—“तत्रेदम्” इति, भवतु दृश्यात्मकं, तथाऽपि तस्य जड-  
त्वेन तद्गतशक्तिकार्यं दर्शनमपि जडमिति न शस्यं तद्धर्मत्वेन विजातु, जडस्य न्यायमप्र-  
पातप्रत्यक्षस्यम् ।

नित्युक्तं च प्रवृत्तनुसारेण, दृश्यत इति । तस्मात्पामर्थ्यमिति । समर्थस्य शेषायोगात् सर्वत्र  
स्यैवतुदस्यमद् इति तत्र-प्रत्यक्षात्प्रतिबन्धादिति भाव, इमा = शक्तिम्, उभये = पुंप्र-  
वृत्ते तन्मतेमादायात्-अदर्शनं दर्शनशक्तिर्धर्म इति । अतर्धानत्वयामान्यादित्यर्थ, परिणा-  
नित्यात् प्रवृत्तेऽपि पुनोऽपरिणामिन्यात् कृत तस्य धर्मत्वेति श्रुते-स्यादेतदिति ।  
तत्रेदमित्यादास्यसम्बन्धमादाय समाभत्ते—दृश्यस्येति । यथाऽस्मन्मते भूतस्य  
सोऽस्मन्मते प्रतियोग्यताया समतेन भासते। घटाभावाद्भूतत्वमिति यथा तुद्दे सौदी पुरुष-  
द्रष्टृत्वाऽदर्शनं दृश्यशक्ति पुद्गतचित्तिरूपप्रत्ययापक्षया धर्मत्वेन भासते, तथाऽर्त्वेन तत्र  
तत्र दृश्यप्रत्ययापक्षया दृश्यभावात्तया धर्मत्वेन पुरुषस्य चतन्वमिति योजना, तन्वत्वा-  
त्तत्रेति, यदनिमाद्-दर्शनमिति । अस्य पुंसो यत् ज्ञानं तस्य दृश्यविषयत्वाद् दृश्य

दृश्यस्य स्वात्मभूतपि पुरुषप्रत्ययापेक्ष दर्शनं दृश्यधर्मत्वेन भवति, तथा पुरुषस्यानात्मभूतमपि दृश्यप्रत्ययापेक्ष पुरुषधर्मत्वेनेव दर्शनमवभासते दर्शनं ज्ञानमेवादर्शनमिति केचिद्भिदधति इत्येते शास्त्रगता (१) विकल्पाः, तत्र

भास्वती ।

( ८ ) अष्टमं विकल्पमाह—उशनेति । केचिद्ब्रूवन्ति—विवेकव्यतिरिक्तं यद्दर्शनज्ञान-शब्दादिरूपं तदेवादर्शनम्, ज्ञानकाले द्रष्टृदृश्ययोः सयोगस्यावश्यम्भावित्वेऽपीन्द्रियादावभिमानरूपस्य विपर्ययस्य फलमेव ज्ञानं तस्मान्न ज्ञानं सयोगहेतोरदर्शनस्य स्वरूप-भवितुमर्हतीति,

तत्त्ववैशारदी ।

काशकत्वाद्, अतो दृशेरात्मनः प्रत्यय = चैतन्यच्छायापत्तिमपेक्ष्य दर्शनं दृश्यधर्मत्वेन भवति = विज्ञायते, विपयेण विपयिण उपलक्षणात्, नन्वेतावताऽपि, दृश्यधर्मत्वमस्य ज्ञानस्य भवति, न तु पुरुषधर्मत्वमपीत्यत आह—“तथा पुरुषस्य” इति । सत्यं पुरुषस्यानात्मभूतमेव, तथाऽपि दृश्यबुद्धिसत्त्वस्य यः प्रत्यय = चैतन्यच्छायाऽऽपत्तिस्तमपेक्ष्य पुरुषधर्मत्वेनेव न तु पुरुषधर्मत्वेन, एतदुक्तं भवति—चैतन्यविम्बोद्ग्राहितया बुद्धिचैतन्ययोरभेदाद् बुद्धिधर्मांश्चैतन्यधर्मांश्च चकासतीति, अष्टमं कल्पमाह—“दर्शनज्ञानम्” इति । ज्ञानमेव शब्दादीनामदर्शनं, न तु मत्त्वपुरुषान्यताया इति केचिद्, यथा चक्षू रूपं प्रमाणमपि रसादावप्रमाणमुच्यते,

पातञ्जलरहस्यम् ।

धर्मतंबोधिता न तु पुं धर्मता तत् कथं पुं धर्मतोच्यत इति शङ्कते—नन्वेतावतेति । औपचारिकत्वेन समाधत्ते—सत्यमित्यादिना, जडत्वाद् बुद्धिसत्त्वस्य चित्तिच्छायापत्त्या यद्ज्ञानं तत्पु-वात्तिकम् ।

याभावेनेति यावत्, अष्टमविकल्पमाह—दर्शनज्ञानमिति । ज्ञानं वासनारूपं तस्यापि दृश्यसंयोगहेतुत्वाद् न तु भोगापवर्गरूपमनागतावस्थं दर्शनमत्रोक्तम् अर्थवत्तया पौनरुक्त्यादिति, उपसहरति—इत्येत इति । शास्त्रेऽप्येतेऽज्ञानभेदास्तान्त्रिकैरुच्यन्त इत्यर्थं, संयोगभेदेन सर्वेषामेवादर्शनानां हेतुत्वं सिद्धान्तयन्नेव संयोगविशेषहेत्वदर्शनविशेषपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति—तत्र विकल्पेति । तत्रादर्शने, विकल्पबहुत्व भेदाहुल्यमेतत्पुरुषसामान्यस्य गुणसामान्यस्य च

( १ ) विकल्पा इति । श्रय भाव — अदर्शनपदार्थऽष्टधा विकल्प्य सुसमावन, तत्र द्वितीयस्याभावपर्यवसायितया प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयित्व परेषां भावविश्रान्ततया पर्युदासावलम्बित्वम्, प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासस्वरूप त्वधस्ताद् निरूपितचरम्, विकल्पाष्टके च तुरीयस्यैव सिद्धान्तित्वेन शिष्टानां पूर्वपक्षीयता, निदानं चेद् पुरुषार्थफलक्रमयोगस्याखिलपुरुषमाधारण्यमेव, तथा हि—  
प्रथमेऽदर्शनं ससारहेतुसयोगजनककार्याऽरम्भणक्षमत्वरूपाधिकारात्मता,  
द्वितीये तु शब्दादिसंज्ञानान्यत्वरूपद्विविधदृश्यकर्मरुदर्शनहेतुचित्ताविर्भूत्यभावः,  
तृतीये च सत्कार्यवादनेयेऽनागतयोरपि भोगापवर्गयोः सत्ताया स्वरूपयोग्यता,  
तुरीयेऽविधेयैव प्रत्यये स्वधर्मचित्तेन सम प्रधाने विधीय तत्साम्यमुपेता वासनाऽऽत्मना स्थिता सृष्टौ वादृशचित्तस्योद्भाविका,

पञ्चमे प्रधानस्य स्थातिगत्योरेकत्रनेयत्वे विकृतीनामनुपपत्तित्वावयोरपत्त्या कार्यानुशेषात् स्वभावेद्विविधेऽवश्यमुपपन्नत्वे सृष्टशरिणां वाराऽऽत्मन प्रधानगम्य स्थितिर्मत्कारस्य तिरोभावे विकाराऽरम्भरूपगतिहेतुमत्कारस्य कार्यप्रवृत्ता,

विकल्पबहुन्त्रमेतत्सर्वपुरुषाणां गुणसंयोगे साधारणविषयम् ॥ २३ ॥

भाम्बती ।

एषु विकल्पेषु द्वितीय एवाभावमात्रस्तस्मात् स एव प्रसज्यप्रतिषेधं गृहीत्वा व्य-  
कृत, इतरं तु पश्येदस्य गृहोत्पत्तिं विवेच्यम्, इत्यत इति । एते साङ्ख्यशास्त्रगता वि-  
कल्पा = मतभेदा, तत्र = अदर्शनविषये, सर्वपुरुषाणां गुणसंयोग एतद् विकल्पबहुत्वं  
साधारणविषयमित्यन्वयः, एतदुक्तं भवति-पुरुषैः सह गुणसंयोग इति यथाऽर्थं सामान्य  
विषयं प्रकल्प्य सर्वेषु विकल्पेषु, अदर्शनमभिहितम्, न च तेनेव हेयहेतुदर्शनं सम्य-  
निरूपितं स्याद् यादृशास्त्रिरूपगाद् दुःखहानोपायो निरूपितो भवेत्, तत्र प्रत्येकं पुरुषं  
सह तद्गुणैः संयोगस्य हतुनिरूपणादवसाध्यम्, चतुर्थं विकल्पे तथैवादर्शनं लक्षितमिति २

तत्त्ववैशारदी ।

एतदतो भवति-सुखाद्याकारशब्दादिजनानि स्वस्मिन्नुगुणतया द्रष्टृदृश्यसंयोगमाक्षि-  
न्तीति, तदत्र विकल्प्य चतुर्विकल्पं स्वीकर्तुमित्येषा विकल्पानां साङ्ख्यशास्त्रगतानां सं-  
युक्तसाधारण्येन भागवैचित्र्याभावप्रसङ्गेन दूषयति-“इत्येते शास्त्रगता” इति ॥ २३ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

धर्मः स्वतोऽपरिगामित्वात् दूरदोषादाकाशे नीलिमेव नीलं नभ इति प्रतीते, एतदेव स्या-  
त्स्वयति-एतदुक्तं भवतीति, एतदष्टौ ॥ २३ ॥

वार्तिकम् ।

यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोग —

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

विपर्ययज्ञानवासनेत्यर्थः, विपर्ययज्ञानवासनावासिता न कार्यनि-

भान्वती ।

यस्त्विति । यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य = प्रतीपमात्मविपरीतमनात्मभावमञ्जति विजा-  
नातीति प्रत्यह्, यद्वा-प्रति प्रतिबुद्धिमञ्जत्यनुपश्यतीति प्रत्यह्, तद्रूपचेतनस्य प्रत्येकं पुरु-  
पस्येत्यर्थः, स्वबुद्धिसंयोगस्तस्य हेतुरविद्या, अविद्याऽत्र विपर्ययज्ञानवासना = अतद्रूपख्या-  
तिप्रवणचित्तप्रकृतिरूपा, तादृश्य एव वासना विपर्यस्तप्रत्ययस्य मूलहेतवस्ततस्तथा एव  
स्वानुरूपां प्रत्ययान् जनयेत्, ततः प्रतिक्षण, बुद्धिपुरुषसंयोगः प्रवर्तते, यतो विपर्य-  
स्तज्ञानवासनावासिता बुद्धिर्न पुरुषख्यातिरूपां कार्यनिष्ठां = कार्यावसानं प्राप्नुयात्,

तत्त्वैशारदी ।

वस्तुर्न विकल्पं निर्धारयितुं सूक्ष्मवतारयति—“यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोग”-  
इति । प्रति = प्रतीपम्, अञ्जति = प्राप्नोतीति प्रत्यह्, असाधारणस्तु संयोग एकैकस्य पुरु-  
पस्येककया बुद्ध्या वचिन्त्यहेतुः, सूत्रं पठति—“तस्य हेतुरविद्या” इति, नन्वविद्या विपर्यय-  
यज्ञानं, तस्य भोगापवगयोरिव स्वबुद्धिरुपयोगो हेतुः, अरुपुक्तायां बुद्धौ तदनुत्पत्तेः, तत्कथ-  
मविद्या संयोगभेदस्य हेतुरित्यत आह—“विपर्ययज्ञानवासना” इति । सर्गान्तरीयाया अ-  
विद्याया स्वचित्तेन सह निरुद्धाया अपि प्रधानेऽरित वासना, तद्वासनावासितं च प्रधान-  
तत्तत्पुरुषसंयोगिनीं तादृशीमेव बुद्धिं सृजति, एव पूर्वपूर्वसर्गेष्वित्यनादित्वाददोषः, अत-  
एव प्रतिसर्गावस्थाया न पुरुषो मुच्यत इत्याह—“विपर्ययज्ञान” इति । यदा पुरुषख्याति-  
पातश्चल्यहस्यम् ।

“तस्य हेतुरविद्या, तस्य बुद्धिचैतन्ययोरेव संयोग तद्धेतु विपर्ययज्ञानसंस्कारसहिताऽ-  
विद्येति सूत्रार्थे, न म पुनरावर्तते न म पुनरावर्तत इति श्रुतिमाश्रित्वाह-चरिताधिकारेति ।  
नकार्याविद्याध्वतो मोक्ष इति मतान्तरप्रसिद्धिमादायाह-भोगेति । प्रत्ये व्यभिचारादि-

वार्तिकम् ।

“तस्य हेतुरविद्या”, तस्य द्रष्टृदृश्यसंयोगस्य बुद्धिपुरुषसंयोगद्वारा हेतुरविद्येत्यर्थः, भा-  
ष्यकारेण च सूत्रकारतात्पर्याभिप्रायेणैव तस्येत्यस्य बुद्धिसंयोगस्येत्यथ उक्तं, न तु साक्षा-  
दक्यद्रष्टृदृश्यसामान्यसंयोगस्यैव पूर्वसूत्रे प्रकृत्वात्, बुद्धिरयोगस्येति । अविद्या चात्रा-  
नात्मन्यात्मबुद्धिमात्रं तस्य बुद्धिसंयोगहेतुत्वाद् अनित्यादौ नित्यादिबुद्धिरूपाणाम-  
विद्याना वक्ष्यमाणदिवेकस्यातिनाशयत्वात्पुष्पेऽत्र, ना चाविद्या बुद्धिसंयोगजन्यतया तद-  
व्यवहितप्राक्काले न सम्भवतीत्यत आह—भाष्यकारो विपर्ययेति । सर्गान्तरीयाविद्याया  
स्वचित्तेन सह निरुद्धाया प्रधाने या वारुना स्थिता तथा वासितं प्रधानं तत्पुरुषसंयोगिनी-  
तादृशीमेव बुद्धिं सृजतीत्यनादित्वात्तदोषः, अविद्यावासनायां बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुत्वे युक्ति-  
माह—विपर्ययेति । विपर्ययज्ञानवामनावलात् पुरुषख्यातिरूपां कार्यनिष्ठा रचकर्तव्यचरमा-  
वधिं न प्राप्नोति बुद्धिरतः स्वाधिकारतया पुनरावर्तते पुरुषेण संयुज्यते सा तु बुद्धिः पुरु-  
षान्यताख्यातिपर्यन्ता सर्वा कार्यसमाप्तिं प्राप्नोति परत्रैराग्योत्पादात्, ततश्च चरिताधि-  
कारा निष्पादितकार्या निवृत्ताविद्या सर्वा अंथागाख्यवन्धन्य कारणाभावाद् न पुन पुरुषेण  
संयुज्यत इत्यर्थः, तथा चान्वयव्यतिरेकाम्नां विपर्ययवासनाबुद्धिः पुरुषसंयोगहेतुरिति भावः,  
पुरुषस्यात्या चित्तस्य निवृत्तिरिति यदुक्तं नत्र नाग्निकाशेण निराचिकीर्षुस्तं प्रदर्शयति—

ष्टां पुरुषा व्याप्तिं बुद्धिं प्राप्नोति साधिकारा पुनरावर्त्तते, सा तु पुरुषाया  
निरर्थ्यवन्तानां कार्थ्यनिष्ठा प्राप्नोति चरिताधिकारा निवृत्तादर्शना वन्द्यका  
रणाभावात् पुनरावर्त्तते, अत्र कश्चिन्-पण्डकोपाख्यानेनोद्घाटयति—मुग्ध  
या भार्थ्याऽभिधीयते पण्डकः, आर्य्यपुत्र ! अपत्यवती मे भगिनी किमर्थे-  
नाहमिति, स तामाह—मृतस्तेऽहमपत्यमुत्पादयिष्यामीति, तथेदं विद्यमानं  
ज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति विनष्टं करिष्यतीति का प्रत्याशा, तत्राचार्य्य-

भास्वती ।

पुरपख्यातो सत्या परवैराग्येण नित्वा बुद्धिर्न पुनरावर्त्तते, अत्रेति । कश्चिदुपहामक एता  
पण्डकोपाख्यानेनोद्घाटयति, मुग्धम्, तत्रेति । आचार्य्यदेशीय = आचार्य्यकल्पो गमि-  
बुद्धिनिवृत्ति = ज्ञाननिवृत्तिमेव मोक्षो न च ज्ञानस्य विद्यमानतेत्यर्थं, यतोऽदर्शना  
बुद्धिप्रवृत्तिस्ततोऽदर्शनकारणाभावाद् अदर्शनरूप कारण तस्याभावाद् बुद्धिनिवृत्ति, अ  
र्शनं बन्धकारणं = हरयस्योगकारण, तत्र दर्शनाद् विवेकाद् निवर्त्तते, यथाऽग्निं स्थाप्य  
दग्ध्वा स्वयमेव नश्यति तथा दर्शनमदर्शनं विनाश्य स्वयमेव निवर्त्तते, उपसहरति—

तत्त्ववैशारदी ।

कार्थ्यनिष्ठा प्राप्ता तदा विपर्ययज्ञानसामनाया वन्द्यकारणस्याभावात् पुनरावर्त्तते इत्याह-  
“सा तु” इति । अत्र कश्चिन्-नास्तिरु केवल्य पण्डकोपाख्यानेनोपहमति—पण्डकोपा  
ख्यानमाह—“मुग्धया” इति । किमर्थमित्यर्थेऽत्रो निमित्तं लक्षयति प्रयोजनमापि नि  
मित्तत्वात्, पण्डकोपाख्यानस्यास्यमापादयति—“तथेदम्” इति । इदं विद्यमानं गुणपुर  
षान्नास्तीति ज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति, परवैराग्येण ज्ञानप्रसादात्प्रायेण समस्कारं नि  
वृत्तं चित्तं करिष्यतीति का प्रत्याशा, यस्मिन् सत्येन या भवति तत्तस्य कार्थ्यं न तु य  
द्विष्यतीति भावः, अत्र देशिमतेन परिहारमाह—“तत्राचार्य्यदेशीय” इति । ईश्वरपति-  
माह—“सा तु” इति । आचार्य्यदेशीय, आचार्य्यस्तु प्रायुप्रोक्ते कृतलक्षणः—

“प्राप्नोति च शास्त्रार्थमाचारं स्थापयत्यपि ।

अपत्यवती यामादात्कार्थ्यंस्तत्र चोत्पत्तं” इति,

द्रेणीयो वक्ति-दनु बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः, अदर्शनकारणाभावाद् बुद्धि-  
निवृत्तिः, तच्चादर्शन बन्धकारणं दशनान्निवर्त्तते, तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मो-  
क्षः, कथमस्थान एवास्य मतिविभ्रमः ॥ २४ ॥

हेयं दुःख हेयकारणं च संयोगाख्यं सनिमित्तमुक्तमतः परं हानं वक्तव्यम्-  
तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम् ॥२५॥

भास्वती ।

तत्रेति । तत्र = मोक्षविषये, या चित्तस्य निवृत्तिः स एव मोक्षः, अतोऽस्योपहासकस्या-  
स्थाने = अयुक्त एव मतिविभ्रम इति ॥ २४ ॥

सूत्रमवतारयति—हेयमिति । तस्येति । अदर्शनस्याभावः = दर्शनेन नाशः सत्य-

तस्ववैशारदी ।

धर्ममेषान्तविवेकख्यातिप्रतिष्ठाया अनन्तरमेव भवति, सत्यपि बुद्धिस्वरूपमात्रावस्थान-  
इत्यर्थः, एतदेव स्फोरयति—“अदर्शनं” इति । अदर्शनस्य बन्धकारणस्याभावाद् बुद्धिनिवृ-  
त्तिः, तच्चादर्शनं बन्धकारणं दशनान्निवर्त्तते, दर्शननिवृत्तिस्तु परवैराग्यसाध्या, सत्यपि बुद्धि-  
स्वरूपावस्थाने मोक्ष इति भावः, एकदेशमतमुपन्यस्य स्वमतमाह—“तत्र चित्तनिवृत्ति-  
रेव मोक्षः” इति । ननूक्तं दर्शने निवृत्तेऽचिराच्चित्तस्वरूपनिवृत्तिर्भवतीति कथं दर्शनकार्ये-  
त्यत आह—“कथमस्थान एवास्य मतिविभ्रमः” इति । अयमभिसन्धिः—यदि दर्शनस्य  
साक्षाच्चित्तनिवृत्तौ कारणभावमङ्गीकुर्महि तत एवम् उपालभ्येमहि, किन्तु विवेकदर्शनं प्रक-  
र्षकाप्ला प्राक्ष निरोधसमाधिभावनाप्रकर्षक्रमेण चित्तनिवृत्तिमत्पुरुषस्वरूपावस्थानोपयोगी-  
त्यातिष्ठा महे तत्कथमुपालभ्येमहीति ॥ २४ ॥

तदेव व्यूहद्वयमुक्त्वा तृतीयव्यूहाभिधानाय सूत्रमवतारयति—“हेयं दुःखम्” इति ।  
“तदभावात्संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम्” इति सूत्रं व्याचष्टे—“तस्य” इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

सत्यपीति । “प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवद्वस्थितः स्वच्छः” इति स्मारयन्नाह—दर्शननिवृत्ति-  
स्त्विति । तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ सम्पत्स्य इति श्रुतिमाश्रित्याह—अयमभिसन्धि-  
रिति । प्रारब्धक्षयापेक्षा मप्रज्ञातममाधेरूपलक्षणमिति, विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मण इति  
श्रुत्यन्तराद्, उपालम्भमपि उपहासास्पदमित्यर्थः ॥ २४ ॥

“तदभावात्संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम्,” तस्या अदर्शनरूपाया अविद्याया अभा-  
वादभिभवाद् सुवर्णे पृथिव्यभिभूततेजसभास्वरत्ववदिति, संयोगाभावे त्वात्यन्तिकव-

वात्तिकम् ।

त्तादिनामकान्तं करणनिवृत्तिर्मोक्ष एव न भवतीत्याशङ्क्यामाह—तत्र चित्तेति । चित्तनिवृ-  
त्तिर्मोक्षो भवत्येव किंतु तत्रास्थान एवास्य नास्तिकस्य बुद्धिव्यामोहा व्यर्थ इत्येताऽत्रो-  
पेक्षणीये समधातृत्वादेवाचार्यदेशीय उक्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तदेव हेयहेयहेतुस्य व्यूहद्वयं व्याख्याय तृतीयव्यूहस्य सूत्रमवतारयति—हेयमिति ।  
निमित्तमविद्या,

“तदभावात्संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम्”, तस्या अविद्याया अभावा-  
द्विनाशाद् बुद्धिपुरुषसंयोगनिवृत्तिद्वारा द्रष्टृदृश्यसंयोगनिवृत्तिः दुःखहानमित्युच्यते  
कार्यकारणयोरभेदोपचारात्, तस्य पुरुषात्त्वायोक्तं तद् दृशेः कैवल्यमिति, तदेव च  
हानं पुरुषस्य कैवल्यमित्युच्यते इत्यर्थः, इममेव सूत्रार्थं भाष्यकार प्रकरोति

तस्येति = प्रत्युद्दिनव्याने प्रत्यासनाय, सप्तयेति = अयुद्ध्यावर्गणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्तप्रकारैव प्रजा विवेकिनो भवति तद्यथा परिज्ञात हेयं नास्य पुन परिनेयमस्ति, क्षीणा हेयहेतवो न

मासती ।

नस्येतीति । तस्य सप्तधा—प्रान्तभूमि = प्रान्ता भूमयो यस्य सा, प्रजेति । प्रत्युद्दिनव्याने = उपलब्धविवेकस्य योगिनः प्रत्यासनाय = तादृज योगिनं परामृगतात्वं, प्रजेयाभावाद्, यदा प्रजा परिनिमासा भवति तदा सा प्रान्तभूमिप्रजेत्युच्यते, स च चित्तस्याद्युद्धिरूपावर्गमलापगमान् = अविवेकप्रत्ययानुत्पादे सति च विषयभेदाद् विवेकिनः सप्तप्रकारा भवति, तद् यथा—

( १ ) परिज्ञातमिति । हेयस्य मन्यग्ज्ञानात् तद्विषयाया प्रजाया निवृत्तिर्निवृत्तदस्येति,

( २ ) क्षीयति । भवन्यताविषयाया प्रजाया या निवृत्तिस्त्वस्या उपलब्धि, तत्त्वेशारदी ।

अद्युद्धिवारण चित्तमत्त्वस्य तदेव मल तस्यापगमान्, चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे = तस्यमगजस्युद्दिनप्रत्ययानुत्पादे, निर्विप्लवविषयकव्यातिनिष्ठाभापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रजा विवेकिनो भवति, विषयभेदात्प्रजाभेद, प्रकृष्टोऽन्तो यामां भूमिनाम् = अजस्याना ताम्स्तथोक्तं, ज्ञेयं परं तस्मिन् सप्तप्रकारे, प्रान्ता भूमयो यस्य प्रजाया = विवेकव्याने सा तपोः, ना एव सप्तप्रकारा प्रजाभूमिः साहसति "तथ्या" इति । तत्र पुरुषप्रयत्ननिष्पायासु पातप्रारब्धात् ।

परिज्ञातमिति यागिनः विषय प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति प्रजा ज्ञानमुत्पद्यत सा सप्तप्रकारैव तद् यथा, स प्रजा ज्ञान तथैकमुत्पत्त्या कथं सप्तधात्व-तत्रात्-विषयभेदात् इति । ता-  
परिज्ञातमिति तस्य सप्तप्रकारैव प्रजा विवेकिनो भवति—

य विद्याद् दृष्ट्यायागिव्यागं यागसज्जितम्",

तुर्जितवर्धि यद्-या र्दिनि । प्रामाणिक प्रधानमारभ्यान्त्यावयविषयर्षन्त प्रान्त-  
वर्धितकम् ।



पुनरेतेषां ज्ञेयव्यमस्ति, साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना हानम्, भावितो विवेकख्यातिरूपो हानोपायः इत्येषा चतुष्टयी कार्य्या विमुक्तिः प्रज्ञाया, चित्त-विमुक्तिस्तु त्रयी-चरिताधिकारा बुद्धिः गुणा गिरिशिखरकूटच्युता इव

भास्वती ।

( ३ ) साक्षादिति । निरोधाधिगमात् परगतिविषयाया प्रज्ञाया समाप्तिः,

( ५ ) भावितो निष्पादितो विवेकख्यातिरूपो हानोपायः, न पुनर्भावनीयमन्यदस्तीति प्रज्ञाया प्रान्तता, एषा चतुष्टयी कार्य्या = प्रयत्ननिष्पाद्या विमुक्तिः, “कार्यविमुक्ति”रिति पाठे तु कार्य्यात् प्रयत्नाद् विमुक्तिरित्यर्थः, त्रयी चित्तविमुक्तिः, चित्तात् प्रत्यय-मस्काररूपाद् विमुक्तिः = आभि प्रज्ञाभिश्चित्तस्य प्रतिप्रसव इत्यर्थः, एता अप्रयत्नसाध्या कार्यविमुक्तिभिर्द्वौ स्वयमेवोत्पद्यन्ते,

( ५ ) तत्राद्याया स्वरूप बुद्धिश्चरिताधिकारा = मद्रोया बुद्धिर्निष्पन्नार्थेत्युपलब्धिः,

( ६ ) द्वितीया चित्तविमुक्तिप्रज्ञामाह—गुणा इति । बुद्धेर्गुणा सुखाद्याः स्वकारणे

तत्त्ववैशारदी ।

चतसृषु भूमिषु प्रथमामुदाहरति—“परिज्ञातं हेयम्” इति । यावत्किल प्राधानिकं तत्सर्व-परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधाद् दुःखमेवेति हेयं, तत्परिज्ञातम्, प्रान्ततां दर्शयति—“नास्य पुन किञ्चिदपरिज्ञेयमस्ति” इति, द्वितीयामाह—“क्षीणा” इति । प्रान्ततामाह—“न पुन ” इति । तृतीयामाह—“साक्षात्कृतम्” इति । प्रत्यक्षेण निश्चितं मया सम्प्रज्ञाता-वस्थायामेव निरोधसमाधिसाध्यं हानं, न पुनरस्मात्परं निश्चेतव्यमस्तीति शेषः, चतुर्थी-माह—“भावित” इति । भावितो = निष्पादितो विवेकख्यातिरूपो हानोपायो, नास्यः पर-भावनीयमस्तीति शेषः, एषा चतुष्टयी कार्य्या विमुक्तिः = समाप्तिः, कार्य्यतया प्रयत्नव्याप्यता दर्शिता, क चित्पाठः कार्य्यविमुक्तिरिति, कार्य्यान्तरेण विमुक्तिः प्रज्ञाया इत्यर्थः, प्रयत्न-निष्पाद्यानुनिष्पादनीयमप्रयत्नमाध्यां चित्तविमुक्तिमाह—चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी” इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

पङ् सर्वत्रानुपज्याह—प्रान्ततामिति । चरिताधिकार कर्माशयः तद्वहितः,

“यो गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते”,

वार्त्तिकम् ।

चित्तं, असम्प्रज्ञातयोगदृष्टान्तेन कैवल्यमपि दृष्टप्रायमिति फलितार्थः, यथाश्रुते निरोधसमा-धौ हानमाक्षात्कारानुपपत्तिर्दुःखभावादिति असम्प्रज्ञातकालीनश्च दुःखाभावो योग्यानुप-लब्ध्या व्युत्थाने साक्षात्क्रियते, यदि ह्यसम्प्रज्ञातेऽपि दुःखं न्यात् तदाऽनुभूयेत ततश्च सुप्तो-न्धान इव व्युत्थाने स्मयतेति, अथ वा निरोधसमाधिना निष्पाद्यं हानं मोक्षो हानगोचर-मम्प्रज्ञातेन साक्षात्कृतमित्यर्थः, चतुर्थं प्रकारमाह—भावित इति । ततश्च फलनिष्पत्त्या वि-वेकख्यातिरूपो हानोपायो भावितो निष्पादित फलनिष्पत्त्येव साधनमन्य सिद्धेरिति, वस्तु-तस्तु भावित इत्यादिप्रकारस्थ द्वितीयस्थल एव पाठ आज्ञस्येन क्रमोपपत्तेः, एषेति । एषा प्रान्तभूमिप्रज्ञाया विषयां ह्यज्ञानसमाप्त्यादिरूपा चतुष्टयी प्रज्ञाया प्रज्ञाऽऽख्यतत्त्वज्ञान-निमित्तात् एषा कार्य्यमुक्तिः कार्य्याद्विमुक्तिः कर्त्तव्यसमाप्तिः जीवन्मुक्तिरित्यर्थः, इयं परवैरा-ग्यरूपा चित्तनाशम्याद्यभूमिकारूपा, चित्तेति । चित्ताद्विमुक्तिः चित्तविमुक्तिः परममुक्तिः नाऽपि प्रान्तभूमिप्रज्ञाया विषय त्रिविधा भवति, चित्तविमुक्तिस्तु स्वयमेव भवति न तत्र साधनपक्षेत्याशयेन पृथगुपन्यासः, तत्राद्या चित्तविमुक्तिमाह—चरिताधिकारा बुद्धिरिति ।

प्रात्रागतो निवृत्तस्थाना, स्वकारणे प्रलयाभिमुख्या सह तेनास्त गच्छन्ति  
न त्रैया त्रिप्रतीनाता पुनरस्त्युत्पाद प्रयोजनाभावात्त्रिति, एतस्यामवस्थाया-  
गुणसम्यग्वातीन स्वरूपमात्रज्योतिर्मल केवली पुरुषः, इति एतां मतपि  
या प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपज्यन् पुरुष कुशल इत्याख्यायते, प्रतिप्रसवेऽपि नि

मान्वती ।

दृष्टो प्रलयाभिमुख्यात्नेन = कारणेन त्रिनेन महास्त गच्छन्ति, अस्या प्रान्तभूमितामा-  
ह—न वेनामिति । प्रयोजनाभावाद् = बुद्ध्या मे प्रयोननं नास्तीति परवैगर्गेण व्याप्ति-  
त्यर्थं, अस्या प्रलीयमाना मे बुद्धिर्न पुनन्देतीति व्याप्ति स्यात् ।

( ७ ) द्वितीयामाह—एतस्यामिति । एतस्या प्रान्तप्रजाया पुरुषो गुणसम्यग्वाती-  
त्वादिस्वभाव इतीदृशव्यापिमञ्जित भवति, तत परतरस्य प्रज्ञेयस्याभावाद्स्या प्रान्ता-  
शब्दे ३—

“बुद्ध्यात्र परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” इति,

एतामिति । पुरुष = योगी कुशल = जीवन्मुक्त इत्याख्यायते, तदा जीतज्ञेः पि  
दानं सुखं भवति, दुःखेनापरामुष्टो मुक्त इत्युच्यते, शाश्वती दुःखप्रहाणिरस्य योगि

तन्तौशारदी ।

अस्यामिति—“वरिताधिकारा उचि” इति । कृत्वाभोगापार्गकार्येत्यर्थं, द्वितीयामाह—  
पातजल्पद्वयम् ।

त्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति, गुणातीतत्वादिति ॥ २७ ॥

सिद्धा भवति विवेकरत्यातिर्हानोपायः, न च सिद्धिरन्तरेण साधनमित्येतदारभ्यते—

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः ॥२८॥

माखती ।

करामलकवनायत्ता भवति, तथा लीलया च दुःखातीतायामवस्थायामवस्थानमामर्थ्यान्नासा दुःखेन स्पृश्यतेऽतो जीवन्नपि मुक्तो भवति, उक्तञ्च—

“यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुणाऽपि विचास्यते” इति,

चित्तस्य प्रतिप्रसवे = पुनरुत्थानहीने प्रलये मुक्त कुशल = विदेहमुक्तो भवति गुणातीतत्वात् = त्रिगुणसम्बन्धाभावादिति ॥ २७ ॥

हानस्योपायो या विवेकख्याति सा सिद्धा भवतीत्युक्ता, न च सिद्धिरन्तरेण साधनम्, अतस्तत्साधनमभिधास्यते, उगमम्, क्षयक्रमानुरोधिनी = क्रमत. क्षीयमाणाया-  
तत्त्वैशारदी ।

“गुणा” इति । प्रान्ततामाह—“न चैपाम्” इति । तृतीयामाह—“एतस्यामवस्थायाम्” इति । एतस्यामवस्थायाम् जीवन्नेव पुरुष कुशलो मुक्त इत्युच्यते, चरमदेहत्वादित्याह—

“एताम्” इति । अनौपचारिकं मुक्तमाह—“प्रतिप्रसवे” इति । प्रधानलयेऽपि चित्तस्य मुक्त कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति ॥ २७ ॥

तदेव चतुरो व्यूहानुक्त्वा तन्मध्यपतितस्य हानोपायस्य विवेकख्यातेर्गोदोहनादिवत् प्रागसिद्धे अस्मिद्धस्य चोपायत्वाभावात् सिद्ध्युपायान् वक्तुमारभत इत्याह—“सिद्धा” पातशररहस्यम् ।

तीति कुशलतेत्यर्थं, गोदोहनादिति । गोदोहनेन पशुकाम. प्रणयेदित्यत्र सिद्धेनैव गोदोहेन यथा प्रणयन तथा प्रसिद्धस्यैव विवेकख्यातिरूपस्य ज्ञानस्य मुक्तिहेतुतेति भावः ॥ २७ ॥

“योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्याते,”

‘ज्ञानमुत्पद्यते पुंसाङ्गयात्पापस्य कर्मण’ ।

धमण पापमपनुदतीति श्रुतिमाश्रित्याह—अशुद्धिक्षये सति दीप्ति बुद्धिपराकाष्ठा, तस्या-  
अवधिमाह—अविवेकख्याते साक्षात्कारपर्यन्ताया, तरति शोकमात्मविद् इति श्रुतेरिति, तत्र धर्मो द्विविध —योगानुष्ठानजो यागाद्यनुष्ठानजन्मेति, उभयमपि तत्त्वधीहेतुः,

वाचिकम् ।

इति, यत्तु गीतायां—

“सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते”—इति

ज्ञानिनोऽपि गुणातीतत्वमुक्तं तद्गुणाभिमानशून्यतामात्र परमेश्वरस्य निर्गुणत्व-  
वदिति ॥ २७ ॥

अत परं शास्त्रसमासिपर्यन्तं हानोपायव्यूहस्याशेषविशेषास्तत्प्रसङ्गेनैव च हानव्यूहस्य विशेषाश्च व्याख्येया, तत्रादौ विवेकख्यात्युपायप्रतिपादकं सूत्रजातमवतारयति—सिद्धेति । सिद्धा निष्पन्ना ऽविप्लवेति यावत्,

“योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्याते,” सामान्यतो ज्ञान श्रवणमनना-  
भ्रामपि भवतीति दीप्तिपदं, दीप्तिश्चात्राश्रुतामवविशेषप्रहणम्, अत्र योमाङ्गानुष्ठानादित्यनेन-  
वक्ष्यमाणयमादीनां योगाङ्गत्वमपि ज्ञानाङ्गतावदेव विवक्षितम्, अन्यथा “तदपि बहिरङ्ग-

योगाङ्गानि = अष्टावभिधायिष्यमानानि, तेयामनुष्ठानात् पञ्चपञ्चो  
 विपर्ययस्यायुद्धिरूपस्य क्षय = नाज', तत्रयं सम्यग्ज्ञानस्याभिव्यक्ति,  
 यथा यथा च साधनान्यनुष्ठीयन्ते तथा तथा तनुत्वमयुद्धिरापद्यते, यथा  
 यथा च क्षीयते तथा तथा जयक्रमानुरोधिनो ज्ञानस्यापि वीतिविवर्द्धने,  
 सा खन्वेया विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवति आ विवेकग्याने' = आ गुणपुरुषस्य

मान्ती ।

मधुद्धो ऋमनत्र विवर्षमाना ज्ञानस्य वीसिर्भवतीत्यर्थं, योगाङ्गेति । यैरुपादाननिमित्त  
 ऋश्रिर् पत्रयो जात इति ज्ञायते, तानि तस्य कारणानि, तत्र कारण नवधा-ततोत्पत्ति

तत्त्वैशारदी ।

इति । तत्राभिधास्यमानाना साधनाना येन प्रकारेण विवेकग्यात्पुपायत्वं तद् दर्शयति-  
 त्रे- "योनेत्यादिना-त्यातेरित्यन्तेन", योगाङ्गानि हि यथायोगं दृष्टादृष्टाभेदानुदि  
 द्वि-वन्ति पञ्चत्रयं विपर्ययस्मोत्पुषुक्षणं पुण्यापुण्ययोरपि जात्यायुभोगहेतुत्वेनापुदि  
 म्स्त्वदिनि, श्रेयं सुगमम्, नानाविधस्य कारणभावस्य दर्शनाद् योगाङ्गानुष्ठानस्य हीदृश

पातजगत्सार् ।

"सर्वं कर्माणि पार्थ ! ज्ञाने परिममाप्यते",

इति भगवन्तेने, -

"पूर्वं परमजातत्तादागधित्यै जायते ।

परस्य नान्वगोत्पादात् तदागधेन जीताम्" ॥

इति नान्वेनाद-पत्रपर्यण -

"तमो मोक्षो माहामोहस्ताभिश्चो बन्धयंत्रक-"

रूपविज्ञानादित्यर्थः, योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणं, यथा परशुद्वेष-  
स्य, विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणं यथा धर्मः सुखस्य, नान्यथा कारणम्,  
कति चैतानि कारणानि शास्त्रे भवन्ति, नवैवेत्याह तद्यथा—

“उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिकारणप्रत्ययाप्तय ।

वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम्” इति,

तत्रोत्पत्तिकारणं मनो भवति विज्ञानस्य, स्थितिकारणं मनसः पुरुषा-

भास्वती ।

कारणमुपादानाख्यम्, अन्यच्च निमित्तकारणम्, तत्रेति । विज्ञानान्योपादानं मनः, मन-  
तत्त्ववैशारदी ।

कारणत्वमित्यत आह—“योगाङ्गानुष्ठानम्” इति । अशुद्धया वियोजयति-बुद्धिसत्त्वमिति,  
अशुद्धेर्वियोगकारणम्, दृष्टान्तमाह—“यथा परशु” इति । परशु छेद्यं वृक्षमूलेन वियोज-  
यति, अशुद्धया वियोजयद् बुद्धिसत्त्वं विवेकख्यातिं प्रापयति, यथा धर्मः सुखस्य तथा यो-  
गाङ्गानुष्ठानं विवेकख्याते प्राप्तिकारणं नान्येन प्रकारेणेत्याह—“विवेकख्यातेस्तु” इति । ना-  
न्ययेतिप्रतिषेधश्रवणात् पृच्छति—“कति चैतानि” इति । उत्तरं—“नवैव” इति । तानि  
पातञ्जलरहस्यम् ।

यथेति । तत्त्वमापद्यते क्षीणत्वात्प्राप्तिकारणं धर्ममेधवैराग्यं तद्द्वारा तद्विना न कारणमित्याह—  
नान्यथा कारणमिति । साक्षात्कारणम् आत्ममन संयोगस्य ज्ञानासमवायिकारणतया हीधी-  
धीरेतत्सर्वं मन एवेतिश्रुतेरुपादानकारणतया च ज्ञानं मनः कारणमित्याह—तत्रोत्पत्तीति ।

वाचिकम् ।

नन्तरं च कर्म त्याज्यमनुत्पन्नज्ञानेनापीति वेदान्तिघ्रुवाणां मतं दुर्मतं मन्तव्यम्, विपर्ययता-  
नवद्वारा यमनियमान्तर्गतकर्मणा ज्ञानहेतुत्वसिद्धेरिति, अत एव

“कर्मणा सहिताज् ज्ञानात् सम्यग्योगोऽभिजायते ।

ज्ञानं च कर्मसहितं जायते दोषवर्जितम्”—इति ।

कौमादिषु कर्मणा ज्ञानसाहित्येनानुष्ठानं सिद्धम्, यद्यपि विषयान्तरसञ्चाराख्यप्र-  
तिबन्धनिवृत्तिरूपतया सम्प्रजातोऽपि ज्ञानकारणं तथाऽप्यशुद्धिक्षयद्वारा योगाङ्गानुष्ठानाना-  
मेव ज्ञानदीप्तिहेतुत्वमस्ति न योगस्येत्यङ्गदोषादानमिति, ननु नानाविधकार्यकारणभाव-  
दर्शनाद् योगाङ्गान्यशुद्धिक्षयं प्रति ज्ञानं प्रति च कीदृशं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह—योगा-  
ङ्गानुष्ठानमशुद्धेरिति । अशुद्धे कारणं वियोगरूपणातिशयेनेत्यर्थं, अयं भावः—सत एव व-  
स्तुनोऽतिशयेहेतु कारणमुच्यते असदुत्पादस्यानभ्युपगमात्, तथा च सत्येवाशुद्धिवियोगा-  
न्ये नातीतावस्थारूपणातिशयेन योगाङ्गानां कार्येति, एवं दृष्टान्तेऽपि बोध्यम्, विवेकख्यातेस्तु  
प्राप्तिकारणमिति । प्राप्तिरूपातिशयाधायकतया विवेकख्याते कारणमित्यर्थं, प्राप्तिश्चोत्पत्तौ  
प्रतिबन्धनिवर्तनम्, तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । नान्यथा कारणमिति । न वैशेषिकाणामि-  
वोत्पत्तिकारणमस्मन्मते, धर्मादीनां निमित्तकारणानां प्रतिबन्धनिवृत्तिकारणत्वसिद्धान्ता-  
दित्याशयः, ‘निमित्तमप्रयोजकं प्रवृत्तीनां वरणमेदंस्तु तस्य क्षेत्रिकवदिति सूत्रे चैतद् व्यक्तीभ-  
विष्यति, विवेकख्यातेरूपतौ च चित्तमेव कारणं स्वत एव सर्वार्थग्रहणमामर्थ्यादिति, पृच्छ-  
ति—कति चैतानीति । उत्तरं, नवैवेत्याहेति । पूर्वोक्तार्थगण इति शेषः, कारिकोक्तानि नव का-  
रणानि यथोक्तक्रममुदाहरति—तत्रेति । ज्ञानस्य वृत्तिरूपस्योत्पत्तिरूपातिशयेन मनः कारण-  
सम्भवति उपादानत्वादित्यर्थं, आसिकारणं च नोत्पत्तौ साक्षात्कारणं किं तु प्रतिबन्धनि-  
वृत्तिद्वारेति, घटादिषु दण्डादीनि च पूर्वोक्तासिकारणमध्य एव प्रवृत्तनीयानि, उत्पत्तिकारणत्व-

वियोगकारणं तद्वैवाशुद्धे', अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णस्य सुवर्णकार', एव-  
मेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्य अविद्या मूढत्वे, द्वेषो दुःखत्वे, रागः सुखत्वे, तत्त्व-  
ज्ञान नाध्यस्थे, धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां तानि च तस्य महाभूतानि

भास्वती ।

आभिव्यक्तिकारणं द्रव्याणां प्रातिस्विकरूपज्ञानस्येति शेष, विकारकारण = विकारो नात्र  
धर्मान्तरोदयमात्र किन्त्विष्टोऽनिष्टो वा प्रकटविकार, प्रत्ययकारण = हेतुरूपमनुमापक का-  
तत्त्ववैशारदी ।

योगज्ञानुष्ठानाद्वा तदपनये तदप्रतिबद्धवृत्तित्वभावत एव तज्जनकतया तदाऽऽप्नोति, यथा  
वक्ष्यति = "निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां, वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवद्" इति, तदेवं विवेकस्या-  
तिलक्षणकार्यापक्षया प्राप्तिकारणमुक्तम्, अवान्तरकार्यापक्षया तदेव वियोगकारणमित्याह-  
"वियोगकारणम्" इति । अन्यत्वकारणमाह—"यथा सुवर्णस्य सुवर्णकार" इति । कटक-  
कुण्डलेकेयूरादिभ्यो भिन्नाभिन्नस्य भेदविवक्षया कटकादिभिन्नस्याभेदविवेक्षया कटका-  
दभिन्नस्य सुवर्णस्य कुण्डलादन्यत्वम्, तथा च कटककारी सुवर्णकारः कुण्डलादभिन्नात्सु-  
वर्णादन्यत् कुर्वन्नन्यत्वकारणम्, अत्रिरपि पाक्यस्यान्यत्वकारणं यद्यपि, तथाऽपि धर्मिणो-  
धर्मयो पुलकत्वतण्डुलत्वयोर्भेदाविवक्षया धर्मयोरुपजनापायेऽपि धर्म्यनुवर्त्तत इति न त-  
स्यान्यत्वं शक्य वक्तुम् इति विकारकारणत्वमुक्तम्, इति न सङ्कर, न च सस्यानभेदो ध-  
र्मिणोऽन्यत्वकारणमिति व्याख्येयम्, सुवर्णकार इत्यस्यासङ्गते, बाह्यमन्यत्वकारणमुपन्य-  
स्याध्यात्मिकमुदाहरति—"एवमेकस्य" इति । अविद्या = कमनीयेयं कन्येत्यादिज्ञानम्,  
रन्तोहयोगात् एव स्त्रीप्रत्ययो मूढो = विपण्णो भवति चैत्रस्य मैत्रस्य पुण्यवतो वत  
कलत्ररत्नमेतन्न तु मम भाग्यहीनस्य इति, एव सपत्नीजनस्य तस्या द्वेष स्त्रीप्रत्ययस्य दुः-  
खत्वे, एवं मैत्रस्य तस्या भर्तुः रागस्तस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्य सुखत्वे, तत्त्वज्ञानं = त्वद्भासमेदो-  
ऽस्त्विमज्जनमूह स्त्रीकाय स्थानबीजादिभिरशुचिरिति, विवेकिना माध्यस्थे = वैराग्ये कार-  
णमिति, धृतिकारणं = शरीरमिन्द्रियाणां विधारकम्, इन्द्रियाणि च शरीरस्य सामान्य-  
करणवृत्तिर्हि प्राणाद्या वायव पञ्च, तदभावे शरीरपाताद्, एव मासादिकायाङ्गानामपि पर-  
रपरविधाय्यंविधारकत्वम्, एव महाभूतानि = पृथिव्यादीनि, मनुष्यवह्णसुर्यगन्धवहशशि-  
लोकनिवातिना शरीराणां तानि च परस्परम्, पृथिव्यां हि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दगुणाया पञ्च  
महाभूतानि परस्परं विधाय्यंविधारकभाजनावस्थितानि, अप्सु चत्वारि, तेजसि त्रीणि-  
द्वे च मातरिषनीति, तैर्व्यग्यौनमानुपदेवादीनि च विधाय्यंविधारकभाधेनावस्थितानि,

पातक्षरहस्यम् ।

भक्ष्य इति तित्त्वो विवल्पना इत्युक्तिमाश्रित्याह—एवमेकस्येति । कामुकस्य पुरुषान्तरस्य वि-  
पादो मोह सपत्न्या द्वेष. स्वपत्युः राग, रेत शोणितयोरिथं परिणतिरिति तत्त्वधीर्माध्यस्थे  
औढाम्नीये इति । इन्द्रियाश्रयं शरीरमित्युक्तिमाश्रित्याह—महाभूतानीति । तानि च शरी-  
वार्त्तिकम् ।

कटकादिरूपतात्यागेन कुण्डलादिरूपतायां यत्कारणं तत्सुवर्णादेर्विकारकारणमुच्यते तदेव च  
कारणं कटकादिरन्यत्वकारणमुच्यते कटकादिविनाशपूर्वकमन्येषां कुण्डलादीनामुत्पादनात्  
अत कार्यभेदेनकस्यैव वस्तुनो द्विधा कारणत्वमिति, सुवर्णस्येति । सुवर्णपिण्डादेरित्यर्थं,  
सुवर्णस्य सर्वविकारानुगतत्वेन सुवर्णान्यत्वाकारणत्वात्, अतोऽन्य विकारकारणात् भेदात्  
सुवर्णपिण्डं कुण्डलं करोतिःइत्यादिप्रत्ययश्चास्या कारणतायां प्रमाणमिति, बाह्यमन्यत्वका-  
रणमुदाहृत्यान्तरमन्यत्वकारणमुदाहरति—एवमेकस्येति । स्त्रीप्रत्ययस्य = आकारपरिणतवु-

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-

ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

यथाक्रममेतेषामनुष्ठान स्वरूपं च वक्ष्यामः ॥ २६ ॥

तत्र —

अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

तत्राहिंसा = सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः, उत्तरे च यमनि-

मास्वती ।

गङ्गी अस्ति, यमादीनां सर्वेषां चित्तस्वयंकरत्वाच्चित्तनिरोधरूपस्य योगस्य तान्यङ्गानि, तत्राप्यस्त्यन्तरङ्गवहिरङ्गरूपो भेद इति, यथा—पञ्चाङ्गस्य प्राणस्याद्यमङ्गं “प्राण”संज्ञयाऽभिहितं तथा योगाख्यस्य समाधेरपि चरमाङ्गं समाधिश्चन्द्रेण संज्ञितमिति ॥ २९ ॥

तत्रेति । सर्वथा कायेन मनसा वाचा सर्वदा प्राणात्ययादिसङ्कुटकालेऽपीत्यर्थः, स्था-  
तत्त्ववैशारदी ।

धार्त्र्यन्तः” इति “यमेत्यादि-अङ्गानित्यन्तः” सूत्रम्, अभ्यासवैराग्यश्रद्धावीर्यादयोऽपि यथायोगमेतेष्वेव स्वरूपतो नान्तरीयकतया चान्तर्भावयितव्या ॥ २९ ॥

यमनियमाद्यष्टान्युद्दिश्य यमनिर्देगकं सूत्रमवतारयति—“तत्र” इति । “अहिंसेत्यादि-यमाः”इत्यन्तः सूत्रम्, योगाङ्गमहिंसामाह—“सर्वथा” इति । ईदृशीमहिंसा स्तौति—“उत्तरे च” इति । तन्मूला इति = अहिंसामपरिपाल्य कृता अप्यकृतकल्पाः, निष्फलत्वादित्यर्थः, पातञ्जलरहस्यम् ।

अष्टावङ्गानितिप्रसिद्धिमाश्रित्याह—यमेति । स्पष्टम् ॥ २९ ॥

यम उपरम इत्यस्य रूपं यमा इति, उपरम्यन्ते निवर्त्यन्ते विषयेभ्यो मनसेन्द्रियाणांति यमास्ते चाहिंसाऽऽद्यःपञ्चेत्याह—तत्रेति । उत्तरे च नव, तन्मूलाऽहिंसा, एतदेव वाचिकम् ।

“यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि”, पूर्वपादोक्तान्यन्त-  
ङ्गाणि अभ्यासवैराग्यश्रद्धाप्राणायामादीन्यस्य पादस्यादावुक्तानि मध्यमसाधनानि, तप-  
स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि अत्यन्तवहिरङ्गैरनुक्तमाधनैः सह पिण्डीकृत्य योगज्ञानोभयसाधन-  
तयाऽग्नौच्यन्ते इत्यपौनरुक्त्यम्, क्रियामाधननिरूपणं तूत्तममध्यमाधमाधिकारभेदात्, तत्र  
वैराग्यस्य मन्तोषं प्रवेशं श्रद्धाऽऽर्दानां च तपआदिषु परिकर्मणां च धारणाऽऽदित्त्रिक इति,  
श्रवणमनयोश्च प्रमाणविधयैव ज्ञानहेतुत्वं साक्षादस्तीत्याशयेनाशुद्धिक्षयद्वारकेषु ज्ञानसाधनेषु  
न ते परिगणिते इति मन्तव्यम्, भाष्ये यथाक्रममेषामनुष्ठानमिति कर्तव्यमिति शेषः, अर्थं तू-  
त्सर्ग एव ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकम्य नाधरभूमिषु विनियोग इति भाष्ये वक्तव्यत्वात्,  
अन्यथा वहिरङ्गान्तरङ्गविभागप्रतिपादनवैयर्थ्यापत्तेश्चेति ॥ २९ ॥

उत्तरसूत्रजातमवतारयति—स्वरूपं चेति । स्वरूपं च यथाक्रममेषामतः परं वक्ष्याम-  
इत्यर्थः,

तत्र “अहिंसासत्यान्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः”, योगाङ्गभूता प्रकृतमहिंसा लक्षयति—  
तत्राहिंसा सर्वथेति । आश्रमविहितनित्यकर्माविरोधेनेति विशेषणीया, शौचादिषु क्षुद्रजन्तु-  
हिंसाया अपरिहार्यत्वात्, अत एव योगिना प्राणायामादिकं तत्पापक्षालनाय नित्यतया शास्त्रे  
विहितमिति, अहिंसाया अविरोधेनेव नत्यादयो यमनियमा अनुष्ठेया इति प्रतिपादनाय  
तस्या श्रेष्ठत्वमाह—उत्तरे चेति । तन्मूला इति । सर्वं मूल प्रयोजनं येषामिति विग्रहः,

यथा दृष्ट यथाऽनुमित यथा श्रुत तथा वाङ् मनश्चेति, परत्र स्वबोधसङ्क्रान्तये वागुक्ता सा यदि न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्ध्या वा भवेदिति, एषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय, यदि चैवमभ्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न सत्य भवेत् पापमेव भवेत्, तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टतम प्राप्नुयात्, तस्मात्परीक्ष्य सर्वभूतहित सत्य ब्रूयात्,

भास्वती ।

बोधसङ्क्रान्तये या वाक् प्रयुज्यते सा वाग् यदि वञ्चिता = वञ्चनाय प्रयुक्ता, भ्रान्ता = भ्रान्तिजननाय सत्याच्छादनाय प्रयुक्ता, तथा प्रतिपत्तिवन्ध्या = अस्पष्टार्थपदैरुच्यमानत्वात् स्वबोधाच्छादिका न स्यात्तदा सत्य भेदान्यथा, मनसि तात्त्विकमत्याधान मनोभावस्य च ऋज्वा न्पष्टया प्रतिबोधममर्थया च वाचा भाषण सत्यसाधनमित्यर्थ, एषेति । किञ्च—एषा यथार्थाऽपि वाग् न परोपघाताय प्रयोक्तव्या, स्मर्यते च—

तत्त्वैशारदी ।

पतिक्षिपति—“तथा वाङ् मनश्च” इति । विवक्षाया कत्त्वव्यायाम् इति, अन्यथा तु न सत्यम्, एतत्सोपपत्तिक्रमाह—“परत्र” इति । परत्र पुरुषे स्वबोधसङ्क्रान्तये = स्वबोधसदृशबोधजननाय वाग् उक्ता = उच्चारिता, अत सा यदि न वञ्चिता = वञ्चिका यथा द्रोणाचार्य्येण स्वतनयासत्याममरणम्, आयुष्मन् सत्यधन । अस्तथासा हतः ? इति पृष्टस्य युधिष्ठिरस्य प्रतिवचन हस्तिनमभिसन्धाय, मत्स्यं हतोऽस्तथा मेति तदिदमुक्तस्योत्तरं न युधिष्ठिरस्य स्वबोधसङ्क्रामयति स्वबोधो ह्यस्य हस्तिहननविषय इन्द्रजन्मा, न चासौ सङ्क्रान्तः, किन्त्वन्वय एव तस्य तनयवधबोधो जात इति, भ्रान्ता वा = भ्रान्तिजा, भ्रान्तिश्च विवक्षासमये वा ज्ञेयार्थवधारणसमये वा, प्रतिपत्त्या वन्ध्या प्रतिपत्तिवन्ध्या यथाऽऽर्यान् प्रति म्लेच्छभाषा प्रतिपत्तिवन्ध्या निम्प्रयोजना वा स्यादिति यथाऽनपेक्षिताभिधाना वाक्, तत्र हि परत्र स्वबोधस्य सङ्क्रान्तिरप्यसङ्क्रान्तिरेव, निम्प्रयोजनत्वादिति, एवलक्षणमपि सत्यं परापकारफलं सत्याभास न तु सत्यमित्याह—“एषा” इति । तद्यथा—सत्यतपसस्तत्करं. सा-

पातञ्जलरहस्यम् ।

“श्रवणं कीर्तनं केलि प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽश्रवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च” इति,

वाचिकम् ।

मित्कत्तासत्यस्यापि पापत्वौचित्यात्, मन्श्चेति । मनश्च तथा तात्पर्ययुक्तमित्यर्थ, तेन यदा दृष्टादिविपरीतार्थबोधने तात्पर्यं तदा यथाऽर्था वागसन्धेव भवति यथाऽश्वत्यामा हत इति युधिष्ठिरवाक्य, तत्र हि गजत्रिपये वाक्यस्य सत्यत्वेऽपि मनसो न सत्यत्वं दृष्टविपरीतद्रोणपुत्रहनने तात्पर्यादिति, सत्यस्योदाहरणं सामान्यत आह—परत्रेत्यादिना—इतीत्यन्तेन, इतिशब्दात्पूर्वं तदा सत्यमिति पूरणीयम्, स्वविनोदाय गीतावाक्यादीनां परप्रतिपत्तिवन्ध्यात्वादावपि नासत्यत्वमित्यतन्तद्वयावत्तेनार्थं परत्र स्वबोधसङ्क्रान्तये इत्युक्तम्, वञ्चिता विपरीतार्थबोधनेच्छया प्रयुक्ता भ्रान्ता भ्रमेण प्रयुक्ता प्रतिपत्तिवन्ध्या अप्रसिद्धपदादिभिर्न बोधजननक्षमेत्यर्थ, यथोक्तमत्यलक्षणे लोकहितत्वमपि विशेषण देयमित्याह—एषेति । एषा वाक् प्रवृत्ता ब्रह्मणा निमित्ता, अतो यदि च, एवमपि यथाऽर्थाऽपि, अभिधीयमानोच्चार्यमाणेत्यादिरर्थ, सा च वाक् यथा दस्युमि सार्थगमनं पृष्टम्य सार्थगमनाभिधानम् इत्यादिरूपा, पुण्याभासेन पुण्यवत्प्रतीयमानेन, तत्र हेतु पुण्यप्रतिरूपकेणेति पुण्यसदृशेनेत्यर्थ, कष्टं तु खात्मकतमो नरकमित्यर्थ, सत्य यथाऽर्थं ब्रूयादित्यर्थ, अत्र चासत्यनिवृत्तिमात्रं सत्यशब्देन विव-



ते तु—

**जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ३१**

तत्रार्हिसा जात्यवच्छिन्ना-मत्स्यवन्धकस्य मत्स्येष्वेव नान्यत्र हिंसा, सैव देशावच्छिन्ना = न तोर्थं हनिष्यामीति, सैव कालावच्छिन्ना = न चतुर्दश्यां न पुण्येऽहनि हनिष्यामीति, सैव त्रिभिरुपरतस्य समयावच्छिन्ना = देवब्राह्मणार्थं नान्यथा हनिष्यामीति, यथा च क्षत्रियाणा युद्ध एव हिंसा नान्यत्रेति, एभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्ना अहिंसाऽऽद्य. सर्वथैव परिपालनीयाः, सर्वभूमिषु = सर्वविषयेषु, सर्वथैवाविदितव्यभिचाराः सार्व-

मास्वती ।

ते त्विति । यमानुष्ठानस्य विशेषमाह—सार्वभौमा यमा महाव्रतमित्युच्यते, छग-  
तत्त्वैशारदी ।

सामान्यत उक्ता यादृशा पुनर्योगिनामुपादेयास्तादृशान् वक्तुं सूत्रमवतारयति—“ते तु”  
जातीत्यादि—महाव्रतान्तं” सूत्रम्, सर्वासु जात्यादिलक्षणसु भूमिषु विदिताः सार्वभौमा,  
पातञ्जलस्यम् ।

जात्याद्यवच्छिन्नासु चतसृषु हिंसासु योगिनामत्यन्ता प्रवृत्ति सा महाव्रतमिति परिभा-  
षितमिति परिभाषासूत्रम्, एव सत्यं यत्र त्रैवर्णिकानां वधस्तत्र मिथ्या प्रवक्तव्यमिति, तदपि  
वाक्तिकम् ।

परिग्रहे हिंसाऽऽद्या अपि दोषास्तेषां दर्शनादिति विशेषण दम्भाशक्त्यादिनिमित्तकास्वीक-  
रणेऽतिव्याप्तिनिरासायेति, हिंसा चात्र दातृप्रभृतीना बोध्या ॥ ३० ॥

उक्ताना यमानां विशेषप्रतिपादकं सूत्रं पूर्यित्वा पठति—ते त्विति—

“जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्”, समय सकेतो वक्ष्यमाणनिय-  
मविशेष इति यावत्, जात्यादिभिश्चतुर्भिरनवच्छिन्नास्ते यमा सार्वभौमा सर्वास्ववस्थ्यासु  
अनुगता अतो महाव्रतमितिसञ्ज्ञिता इत्यर्थं, अन्वर्थसंज्ञायाः फलं च प्रकृष्टयोगिभिरेवमनुष्ठा-  
नमिति, मुख्यमहिंसाऽऽद्ययममाश्रित्य जात्यवच्छिन्नादीन् व्याचष्टे—तत्रार्हिसेति । जातिर्म-  
त्स्यत्वादिः तथा परम्परया अवच्छिन्ना मत्स्याद्यतिरिक्तस्यार्हिसेत्यर्थः, एवमुत्तरास्वपि परम्प-  
रयैवावच्छिन्नत्वं बोध्यम्, सैव देशेति । मैवाहिंसैव, एवमुत्तरयोरपि, त्रिभिरुपरतस्येति साहू-  
र्यनिरासायोक्तम्, त्रिभिर्जात्याद्यवच्छेदैः परम्परया शून्यस्य पुरुषस्येत्यर्थः, समयावच्छिन्न-  
स्योदाहरणद्वयमाह—द्वेति । यथा चेति । यथा चेत्यर्थः, अहिंसाया इवान्येषामपि यमाना-  
जात्याद्यवच्छिन्नत्वमूहनीयमित्प्राशय, सूत्रतात्पर्यार्थमाह—एभिरिति । सार्वभौमशब्दस्या-  
र्थमाह—नर्वभूमिष्विति । सर्वभूमिष्वित्यस्य विवरणं सर्वविषयेष्विति, विषया जात्याद्यो-  
ययोक्ता, अन्येषां विवरणं सर्वयैःत्यादि, ननु कुशसमिदाहरणादिवैधर्हिसानामपि परि-  
त्यागे नित्यकर्मवायेन प्रत्यवायापत्तिरिति ? मैवम्—

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तयोद्विजन्ति ।

तेषा भयोत्पादनजातखेदं कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेद ॥

इति मोक्षधर्मादिव्याक्येजातवेदस्योत्पन्नात्मज्ञानस्य योगिन कारुणिकस्य बाह्यकर्मत्या-  
गानुज्ञयाऽयोगिनामेव बाह्यकर्माकरणे प्रत्यवायाद् योगरूपस्यैव नित्यकर्मणो मन्वादिभिर्वि-  
हितत्वाच्च, यथा मनौ—

“एतानेकं महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जना ।

अन्नीहमाना सततमिन्द्रियेष्वेव जुहति ॥” इति,

काष्ठमौनाकारमौने च, व्रतानि चैव यथायोग कृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपना-  
दीनि, स्वाध्याय. = मोक्षशास्त्राणामध्ययन प्रणवजपोवा, ईश्वरप्रणिधान =  
तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्पण-

“शय्यासनस्थोऽथ पथि व्रजन् वा स्वस्थ परिक्षीणवितर्कजाल ।

माखती ।

स्यानुपादित्सा = तुष्टिमूला ग्रहणेच्छाशून्यता, उक्तञ्च—

“सर्वत सम्पदस्तस्य गन्तुष्ट यस्य मानसम् ।

उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृत्तेव भू ” इति.

तप = द्वन्द्वजटु खसहनम्, स्थान = निश्चलावस्थानम्, तज्जमासनजञ्च यद् दु खं-  
तस्य सहनम्, काष्ठमौनम् = सर्वविज्ञसित्याग, आकारमौनम् = वाग्विज्ञसिन्याग,  
ईश्वरप्रणिधानम् = ईश्वरे सर्वकर्मार्पणम् = कर्मफलाभिसन्धिशून्यता, सन्यस्तफलस्य नि-  
ष्कामस्य योगिनो लक्षणमाह—शय्येति । सर्वत्रस्थाऽवस्थितो योगी स्वस्थ. = आत्म-  
तत्त्वैशारदी ।

भ्यत्रहरणादि चेत्युक्तम्, काय्यं कारणोपचारात्, चित्तमला = मडमानासूयाऽऽद्य, तदपनयो-  
मन शौचम् प्राणयात्रामान्त्रेहोतृभ्यधिकस्यानुपादित्सा सन्तोष प्रागेव स्वीकरणपरित्या-  
गादिति विशेष, काष्ठमौनम् = इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम्, अवचनमात्रम् आकार-  
मौनम् “परिक्षीणवितर्कजाल” इति । वितर्को वक्ष्यमाण, सशयविपर्ययो चेति, एतावता  
पातञ्जलरहस्यम् ।

प्राणयात्रावतां देहे प्राणास्तिष्ठन्ति, ननु संतोषपरिग्रहयो को विशेषस्तत्राह—प्रागिति ।  
अर्जनादिदोषदर्शनादस्वीकरणे यदृच्छालामसंतोषोपरिग्रह, अत्र निर्वाहानतिरिक्त परिग्रह-  
वाचित्कम् ।

जिवत्सा = बुभुक्षा, यद्यपि शीतोष्णादिवत्परस्परविरुद्धत्वं बुभुक्षापिपासयोर्नास्ति तथाऽपि  
मिथुनवदेव पारिभाषिकद्वन्द्वता, स्थानमूर्ध्वावस्थानम्, आसन चोपदेशनम्, काष्ठमौनमिङ्गि-  
तेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम्, आकारमौनं त्ववचनमात्रम्, एतानि शास्त्रोक्तव्रतेनैव सोढ-  
व्यानि न तु वृथेत्याशयेनाह—व्रतानि चैपामिति । स्वाध्यायव्याख्या सुकरा, तज्जपस्तदर्थभा-  
वनमितिप्रथमपादोक्तप्रणिधानव्यावृत्त्यर्थं द्वितीयपादाद्यसुत्रवाक्यार्थमेव प्रणिधानशब्दार्थ-  
स्मारयति—तस्मिन्परमगुरौ सर्वकर्मार्पणमिति, एतच्च तत्रैव व्याख्यातम्, नन्वेवं तदर्थभा-  
वरूपमेव प्रणिधानमर्थो भवतु? न—ब्रह्मिण्येताया वक्ष्यमाणत्वात्, ईश्वरभावनं हि ध्यानरू-  
पतया योगस्यान्तरङ्गमेव, त्रयमन्तर पूर्वभ्यङ्ग इति वक्ष्यमाणसुत्रात् सर्वकर्मार्पणमेव मुख्यतो  
ध्येयं न त्वीश्वरतत्त्वम्, कुर्यात् कर्म मन्यान्मचिन्तनमिति योगियाज्ञवल्क्यवाक्यात्,

“नाहं कत्तः सर्वमेतन्मनसा कुरुते तथा ।

एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिर्नन्तत्त्वदर्शिनः ॥”

इति कौमांदि, ईश्वरन्तु सामान्यतस्तद्विशेषणतामात्रेण कर्त्तृत्वारोपेण च ध्येय इत्यतो-  
युक्ता तस्य योगवहिरङ्गतेति, तदेव मृद्गणोक्ता यमनियमा विष्णुपुराणादिष्वपि दर्शिता,

“ब्रह्मचर्यमहिमां च गत्यास्तेयापरिग्रहान् ।

सेवेत योगी निष्कामो योग्यता मनसो नयन् ॥

स्वाध्यायशौचसंतोषतपामि नियतात्मवान् ।

कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मनः ॥”

इत्यादिभि, एतेषु दशसु मध्य ईश्वरप्रणिधानस्य मुरयतो योगाद्भवत्वमिति प्रतिपादनाय  
निर्विघ्नपरमात्मयोगहेतुत्व तस्याह श्लोकेन—शय्यासनेति । ईश्वरप्रणिधानी तदनुग्रहात्सदैव

एतेषां यमनियमानाम्—

वितर्कवाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥३३॥

यदाऽस्य ब्राह्मणस्य हिंसाऽऽदयो वितर्का जायेरन् हनिष्याम्यहमप-  
कारिणम्, अनृतमपि वक्ष्यामि, द्रव्यमप्यस्य स्वीकरिष्यामि, दारेषु चा-  
स्य व्यवायी भविष्यामि, परिग्रहेषु चास्य स्वामी भविष्यामीति, एवमु-  
न्मार्गप्रवणवितर्कज्वरेणातिदीप्तेन वाध्यमानस्तत्प्रतिपक्षान् भावयेद्—घोरेषु  
ससाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया शरणमुपागतः सर्वभूताभयप्रदानेन योग-  
धर्मः, स खल्वह त्यक्त्वा वितर्कान् पुनस्तानाद्दानस्तुल्यं श्ववृत्तेन इति  
भावयेद्, यथा श्वा वान्तावलेही तथा त्यक्तस्य पुनरादान इति, एवमादि  
सूत्रान्तरेष्वपि योज्यम् ॥ ३३ ॥

वितर्का हिंसाऽऽदयः कृतकारितानुमोदिना लोभक्रोधमोह-

मासती ।

वक्ष्यमाणेवितर्कैर्घटाऽहिंसाऽऽदयो वाधिता भवेयुस्तदा प्रतिपक्षभावनया वितर्कान् नि-  
वारयेत्, सुगमं भाष्यम्, तुल्यं श्ववृत्तेन = कुङ्कुरचरितेन तुल्यचरितोऽहम्, श्वेव वान्ता-  
वलेही = वान्तस्य भक्षक, तपसो वितर्कं सौकुमार्यम्, स्वाध्यायस्य वृथावाक्यम्,  
ईश्वरप्रणिधानस्यानीश्वरगुण युक्तपुरुषचारित्रभावना ॥ ३३ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

श्रेयासि बहुविघ्नानि इत्येवामपवादसम्भवे तत्प्रतीकारोपदेशपरं सूत्रमवतारयति—  
“एतेषां यमनियमानाम्” इति । सूत्रं—“वितर्कवाधने प्रतिपक्षभावनम्” वितर्काणां भाष्ये  
नास्ति तिरोहितमिव किञ्चन ॥ ३३ ॥

तत्र वितर्काणां स्वरूपप्रकारकारणधर्मफलभेदान् प्रतिपक्षभावनाविषयान् प्रतिपक्षभाव-  
नास्वरूपामिधित्मया सूत्रेणाह—“वितर्का इत्यादिना-प्रतिपक्षभावनम्” इत्यन्तेन, व्या-  
पातक्षल्लहस्यन् ।

वितर्का इति । स्वाभीष्टसाधनत्वेनानुष्ठेयन्ते हिंसाऽऽदय ते मृदुमध्याधिमात्रान्ता एका-  
वार्षिकम् ।

उक्तेषु यमनियमेषु वक्ष्यमाणविघ्नस्य निवृत्त्युपायप्रतिपादकं सूत्रं पूरयित्वाऽवतारयति—

एतेषां यमनियमानामिति ।

“वितर्कवाधने प्रतिपक्षभावनम्”, वक्ष्यमाणवितर्कैर्घटादिवाधने सति वक्ष्यमाणं प्रतिप-  
क्षभावनं कुर्यादित्यर्थं तदेतद्व्याचष्टे-यदाऽस्येति । विपरीतान्तर्का विचारा येष्विति, वितर्क-  
संज्ञा हिंसाऽऽदिषु तान्त्रिकी, तर्कश्चात्र विशेषणं, तथा च वितर्क्यमाणो हिंसाऽऽदिवितर्कं तेन  
वाधने स्वाभिमुखीकरणे प्रतिपक्षभावनम् उत्तरसूत्रवक्ष्यमाणं कुर्यादित्यर्थं, विपरीततर्कस्या-  
कारमाह-हनिष्यामीत्यादिना-इतीत्यन्तेन, एवं नियमपञ्चकेऽपि, त्यक्ष्याम्यहं शौचमित्याद्-  
यो।वितर्का द्रष्टव्या युक्तिसान्यात्, सूत्रतात्पर्यार्थमाह-एवमिति । एवमुन्मार्गाभिमुखेन हिं-  
साऽऽदिगतेन वितर्कज्वरेण ज्वलितेन वाध्यमानो योगी वितर्कविरोधिज्ञानविषयतया वितर्कप्र-  
तिपक्षान् तु खादिफलकत्वादीन् भावयेत् चिन्तयेद् इत्यर्थं, प्रतिपक्षभावनं व्याचष्टे—घोरेष्वि-  
त्यादिना-भावयेदित्यन्तेन, वितर्कान् हिंसाऽऽदीन्, अत्र तु खफलत्वचिन्तनं वाक्यतात्पर्यार्थं,  
तुल्यत्वमेव चिन्तयति—यथेति । एवमादीति । वितर्कवाधने प्रतिपक्षभावनमित्येवमादिकसू-  
त्रान्तरेषु = आसनप्राणायामसूत्रेष्वपि योजनीयम्, आदिशब्देनास्य सूत्रस्य व्याख्या, उत्तर-  
सूत्रं च ग्राह्यम्, आसनादिषु च वितर्का आसनादिकं त्यक्ष्य इत्यादिरूपा इति शेषः, ॥ ३३ ॥

मृदुतीव्रः मध्यतीव्र , अधिमात्रतीव्र इति, एवमेकाशीति(१)भेदा हिंसा भवति, सा पुननियमविकल्पसमुच्चयभेदादसङ्ख्येया, प्राणभृद्भेदस्यापरिसङ्ख्येयत्वादिति, एवमनृतादिष्वपि योज्यम्, ते खल्वमी वितर्का दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावन, दुःखमज्ञानज्ञानन्तफलं येषामिति प्रतिपक्षभावनम्,

मास्वती ।

सा पुनरिति । नियमो यथा क्षत्रियाणां संयुगे हिंसेति , विकल्पो यथा पिपातअलरहत्यम् ।

पुण्येषु ज्योतिष्ठोमादिजनितधर्मेष्वावापगता = जातप्रवेशा दुःखाजनकत्वेऽप्यायुःक्षयकारि-  
वार्तिकम् ।

असंख्यतया नियमादीनामनन्तप्रकारत्वमित्यर्थ, एवमिति । हिंसायामिवानृतादिरूपवितर्के-  
ष्वपि कृतकारितेत्यादिविभागा योजनीया इत्यर्थ, अज्ञानं चेति । अज्ञानं संमोह हिंसातो-

(१) एकाशीतिभेदा इति । अत्र भाष्ये मृदुत्वादिक्रम उपत्यादिक्रमानुसारेणोक्त, निम्नप्रदर्शितक्रमस्तु बलात्लनारतम्यानुरोधी, वितर्कपु पूर्वं हिंसा प्रदर्श्यतेऽनेनैव प्रकारेणानृतादयोऽपि ज्ञेया, तत्र तावद् हिंसा—

१ अधिमात्रतीव्रलोभकृता । २ मध्यतीव्रलोभकृता । ३ मृदुतीव्रलोभकृता । ४ मध्यतीव्रलोभ-  
कृता । ५ मध्यमध्यलोभकृता । ६ मध्यमृदुलोभकृता । ७ मृदुतीव्रलोभकृता । ८ मृदुमध्यलोभ-  
कृता । ९ मृदुमृदुलोभकृता । १० अधिमात्रतीव्रक्रोधकृता । ११ मध्यतीव्रक्रोधकृता । १२ मृदुतीव्र-  
क्रोधकृता । १३ मध्यतीव्रक्रोधकृता । १४ मध्यमध्यक्रोधकृता । १५ मध्यमृदुक्रोधकृता । १६ मृदु-  
तीव्रक्रोधकृता । १७ मृदुमध्यक्रोधकृता । १८ मृदुमृदुक्रोधकृता । १९ अधिमात्रतीव्रमोहकृता । २०  
मध्यतीव्रमोहकृता । २१ मृदुतीव्रमोहकृता । २२ मध्यतीव्रमोहकृता । २३ मध्यमध्यमोहकृता । २४  
मध्यमृदुमोहकृता । २५ मृदुतीव्रमोहकृता । २६ मृदुमध्यमोहकृता । २७ मृदुमृदुमोहकृता । २८  
अधिमात्रतीव्रलोभकारिता । २९ मध्यतीव्रलोभकारिता । ३० मृदुतीव्रलोभकारिता । ३१ मध्यतीव्र-  
लोभकारिता । ३२ मध्यमध्यलोभकारिता । ३३ मध्यमृदुलोभकारिता । ३४ मृदुतीव्रलोभकारिता ।  
३५ मृदुमध्यलोभकारिता । ३६ मृदुमृदुलोभकारिता । ३७ अधिमात्रतीव्रक्रोधकारिता । ३८ मध्यती-  
व्रक्रोधकारिता । ३९ मृदुतीव्रक्रोधकारिता । ४० मध्यतीव्रक्रोधकारिता । ४१ मध्यमध्यक्रोधकारिता ।  
४२ मध्यमृदुक्रोधकारिता । ४३ मृदुतीव्रक्रोधकारिता । ४४ मृदुमध्यक्रोधकारिता । ४५ मृदुमृदु-  
क्रोधकारिता । ४६ अधिमात्रतीव्रमोहकारिता । ४७ मध्यतीव्रमोहकारिता । ४८ मृदुतीव्रमोहका-  
रिता । ४९ मध्यतीव्रमोहकारिता । ५० मध्यमध्यमोहकारिता । ५१ मध्यमृदुमोहकारिता । ५२  
मृदुतीव्रमोहकारिता । ५३ मृदुमध्यमोहकारिता । ५४ मृदुमृदुमोहकारिता । ५५ अधिमात्रतीव्रलो-  
भानुमोदिता । ५६ मध्यतीव्रलोभानुमोदिता । ५७ मृदुतीव्रलोभानुमोदिता । ५८ मध्यतीव्रलोभानु-  
मोदिता । ५९ मध्यमध्यलोभानुमोदिता । ६० मध्यमृदुलोभानुमोदिता । ६१ मृदुतीव्रलोभानुमो-  
दिता । ६२ मृदुमध्यलोभानुमोदिता । ६३ मृदुमृदुलोभानुमोदिता । ६४ अधिमात्रतीव्रक्रोधानुमो-  
दिता । ६५ मध्यतीव्रक्रोधानुमोदिता । ६६ मृदुतीव्रक्रोधानुमोदिता । ६७ मध्यतीव्रक्रोधानुमोदिता ।  
६८ मध्यमध्यक्रोधानुमोदिता । ६९ मध्यमृदुक्रोधानुमोदिता । ७० मृदुतीव्रक्रोधानुमोदिता । ७१  
मृदुमध्यक्रोधानुमोदिता । ७२ मृदुमृदुक्रोधानुमोदिता । ७३ अधिमात्रतीव्रमोहानुमोदिता । ७४ मध्य-  
तीव्रमोहानुमोदिता । ७५ मृदुतीव्रमोहानुमोदिता । ७६ मध्यतीव्रमोहानुमोदिता । ७७ मध्यमध्य-  
मोहानुमोदिता । ७८ मध्यमृदुमोहानुमोदिता । ७९ मृदुतीव्रमोहानुमोदिता । ८० मृदुमध्यमोहानु-  
मोदिता । ८१ मृदुमृदुमोहानुमोदिता ।

अत्र पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरा क्रमेण निर्बला, सुतरा प्रायश्चित्तमपि समुचितमेतदनुपातेनैव विवेचनीय-  
मत्र, अनृतादिषु चेत् भावः ।

एवमनुतादिष्वपि योज्य यथासम्भवम्, एव वितर्काणा चामुमेवानुगत-  
विपाकमनिष्ट भावयन्न वितर्केषु मनः प्रणिदधीत प्रतिपक्षभावनान् हेतोर्हेया-  
वितर्काः ॥ ३४ ॥

यदाऽस्य स्युरप्रसवधर्माणस्तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचक-  
भवति तद्यथा—

भासती ।

येत्यर्थं, हिंसाऽपगताऽभिभूता भवेत् तदा खलप्राप्तावप्यल्पायुर्भवेत्, एव वितर्कणामनु-  
गतमनुगच्छन्तमनुमिष्ट विपाक भावयन् न वितर्केषु हिंसाऽऽदिषु मनः प्रणिदधीत, हेया =  
त्याज्या वितर्का ॥ ३४ ॥

यदेति । अप्रसवधर्माणो वितर्का इति शेषः, तदाऽहिंसाऽऽदीना प्रतिष्ठेति । अहिंसा  
प्रतिष्ठाया=हिंसासंस्कारनागात् तत्प्रत्ययस्य सम्यग्नाश इत्यर्थः, तत्सन्निधौ=सान्नि-  
तत्ववैशारदी ।

प्रयत्नं कायन्यापारहेतुं, प्रयममाक्षिपति यूपनियोजनेन तेन हि पशोरप्रागल्भ्य भवति, शेषम-  
तिस्फुटम् ॥ ३४ ॥

उक्ता यमनियमास्तदपवादकाना च वितर्काणा प्रतिपक्षभावनान्तो हानिरुक्ता, सम्प्र-  
त्यप्रत्यूह यमनियमाभ्यामात्तत्तत्सिद्धिपरिज्ञानसूचकानि चिन्हान्युपन्यस्यति यत्परिज्ञा-  
नाद् योगी तत्र तत्र कृतकृत्य कर्तव्येषु प्रवर्त्तेत इत्याह—“यदाऽस्य” इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

गोति भाष्यार्थं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वार्त्तिकम् ।

विवेकिन इत्युक्तत्वात्, किं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विधयर्थत्वेऽपि यज्ञादिनान्तरीयक-  
हिंसाया सामान्यतोऽनिष्टजनकत्वध्रुत्यविरोधः, अपि चावैर्धर्हिंसात्यागस्य स्वर्गादिसाधन-  
ताबोधकविधिभिर्वैर्धर्हिंसायाः स्वर्गादिसाधनताबोधकविधिभिश्च सह हिंसाया मृत्युवाद्यनि-  
ष्टहेतुताबोधकश्रुतिस्मृतीना नास्त्येव विरोधो येन तासु सङ्कोचः कल्प्येत; अतो युक्तमुक्तं पु-  
ण्यावापगतानामपि हिंसानामनिष्टहेतुत्वम्, पुण्यावापगतहिंसास्वपि युधिष्ठिरादीनां प्रायश्चि-  
त्तश्रवणादप्ययमेव सिद्धान्त उच्यीयते,

“तस्माद्यास्याम्यह तात ! दृष्ट्वंमं दु खसनिधिम् ।

त्रयीधमेमधर्मादऽ किपाकफलमनिमम्”

इति मार्कण्डेयादिस्मृतिध्रुत्यादिभ्यश्च, अत एव स्मर्यतेऽपि—

“सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दु खेषु तयोद्विजन्ति ।

तेषा भयोत्पादनजातखेदं कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेदः”

इति मोक्षधर्मादिष्विति, वधोऽवध इत्यादि वाक्यं तु वधाम्भतापरमिति दिक्, एव-  
मिति । अनृतादिष्वप्येवं दु खज्ञानफलकत्वं यथासम्भवं मरणादिकं विहाय योज्यमित्यर्थः,  
प्रतिपक्षभावनस्य प्रयोजनमाह—एवं वितर्काणामिति । अनुगत नियतमेवमनिष्टं विपाकं वि-  
तर्काणा कार्यमेव चिन्तयन् योगी न वितर्केषु मनः प्रणिदधीत दृग्गतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यमनियमनिष्पत्तिसूचकानां सिद्धान्ताना प्रतिपादकानि सूत्राणि अवतारयति—प्रति-  
पक्षेति । हेया हातुमहां एवंभूता वितर्का यदाऽस्य योगिनः प्रतिपक्षभावनान्तो विषयसान्नि-  
ध्यकारेऽप्यप्रसवस्वभावा भवन्ति तदा तत्कृतं वितर्कहानिकृतमैश्वर्यं यमादिनिष्पत्तिसूचक-  
भवतीत्यर्थं, तन्निष्पत्त्यवधारणे च तत्तद्भूमिषु यत्र विहाय भूमिकान्तरेषु योगी यत्नमाति-  
ष्ठेतत्येतत्प्रतिपादयितुं सर्वेष्वेव योगाङ्गेषु सिद्धिकथनम्, तद्यथा = तदंश्वर्यं यथा—

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

यस्य लाभादप्रतिष्ठान् गुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातु-  
समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः ॥ ३९ ॥

अस्य भवति कोऽहमास कथमहमास किं स्विदिद्, कथं स्विदिद्, के  
मास्वती ।

यस्येति । ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठा जातवीर्यलाभात्तद्वीर्यमप्रतिष्ठान् गुणान् प्रतिष्ठातरहिता  
ज्ञानादिशक्तिरुत्कर्षयति, तथा—ऊहाध्ययनादिभिर्ज्ञानमिद्धौ योगी विनेयेषु=शिष्येषु ज्ञान-  
माधातु=हृदयङ्गम कारयितु समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

अस्येति । देहेन सह सम्बन्धो जन्म, तस्य कथन्ता किम्प्रकारता, अपरिग्रहस्थै-  
र्ये = त्यक्तवाद्यपरिग्रहस्य योगिनो देहोऽपि हेय परिग्रह इत्यनुभवस्थैर्ये जन्मकथन्तावोधो-  
त्त्ववैशारदी ।

“ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठाया वीर्यलाभ”, वीर्यं = सामर्थ्यं, यस्य लाभाद् अप्रतिष्ठान् =  
अप्रतीघातान्, गुणान् = अणिमादीन्, उत्कर्षयति = उपचिनोति सिद्धश्च = तारादिभि-  
रष्टाभि सिद्धिभिर्ब्रह्माद्यपरनामभिर्येते, विनेयेषु = शिष्येषु, ज्ञान = योगतद्गुणविषयमाधातुं-  
समर्था भवतीति ॥ ३८ ॥

“अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः” निकायविशिष्टैर्देहिन्द्रियादिभिरभिसम्ब-  
न्धो जन्म, तस्य कथन्ता = किम्प्रकारता, तस्या. सम्बोधः = साक्षात्कारः, सप्रकारातीन्द्रि-  
यशान्तोदितान्यपदेशयजन्मपरिज्ञानमिति यावद् अतीत जिज्ञासते—“कोऽहमासम्” इति ।  
तस्यैव प्रकारभेदमुत्पत्तौ स्थितौ च जिज्ञासते—“कथमहमासम्” इति । वर्तमानस्य जन्मनः  
स्वरूपं जिज्ञासते—किंस्विद् इति । शरीरं भौतिकं किं भूतानां समूहमात्रम्, आहोस्वित्ते-  
भ्योऽन्यदिति, अत्रापि कथं स्विदित्यनुपञ्जनीयम्, क्व चित्तु पठ्यत एव, ‘अनागतं जिज्ञासते  
पातञ्जलस्यन् ।

ब्रह्मचर्यसिद्धौ किं स्यात्तत्राह—ब्रह्मेति । तारादिभि तत्त्वकौमुद्यां तार-सुतार-तारतार-  
रम्यक-मदामुदित-प्रमोद-प्रमुदित-प्रमोदमानारल्याभिरष्टाभि सिद्धिभिर्विनेयेषु शिष्यादिषु  
ज्ञानं, योगादिविषयकमित्यर्थ ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहे सिद्धे किं स्यादित्याह—अपरीति । निकायविशिष्टैर्देवत्वादिजातिविशिष्टैः प्रका-  
नात्तिकम् ।

“ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठाया वीर्यलाभ” वीर्यं शक्तिविशेषं लक्षयति—यस्येति । यस्य वीर्यस्य  
लाभात्प्रतीघातवर्जितान् गुणान् ज्ञानक्रियाशक्तीरुत्कर्षयति योगी वर्धयति तथा सिद्धः स्वयं-  
ज्ञानी भूत्वा शिष्येषु ज्ञानाधानसमर्थश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

“अपरिग्रहस्थैर्ये जन्म कथन्तासम्बोधः” अपूर्वेण देहिन्द्रियादिसंघातेन ज्ञानहेतु. संबन्धो-  
जन्म तस्य कथन्ता किंप्रकारता तयो संबन्धो साक्षात्कारो जन्मकर्त्तृतासम्बोधः, तथा च शा-  
न्तोदितान्यपदेशयानां जन्मनां स्वरूपत प्रकारतश्च जिज्ञासामात्रेण साक्षात्कारोऽपरिग्रहस्थैर्ये  
भवतीत्यर्थः, तदेतच्छाचष्टे—अस्य भवतीति । इदं सूत्रेण सहान्वेति, कोऽहमास कथमहमा-  
समित्यतीतजन्मन स्वरूपप्रकारयोजिज्ञासा किंस्विदित्यादिद्वयं वर्तमानजन्मन स्वरूपप्र-  
कारजिज्ञासा के वा भविष्याम इत्यादिद्वयं च भाविजन्मन इति, पूर्वापरान्तमध्या. भूतन्-  
विष्यद्वर्त्तमानकाला, तेष्वस्य योगिन स्वजन्मजिज्ञासोत्पन्नमात्रैव स्वरूपेण स्वविषयेण  
ज्ञानेन उपावर्त्तते विशिष्टा भवति नास्त्यत्र साधनापक्षेत्यर्थं स्वत सर्वार्थग्रहणयोग्यस्यापि

तथा चोक्तम्—

“यच्च कामसुख लोके यच्च दिव्य महत् सुखम् ।

तृष्णादयसुखस्यैते नार्हत पोडशां कलाम्” ॥ ४२ ॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

निर्वर्त्यमानमेव तपो हिनस्त्यशुद्धावरणमल तदावरणमलापगमात्  
कायसिद्धिः = अणिमाद्या, तथेन्द्रियसिद्धिः = दूराच्छ्रवणदर्शनाद्येति ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः ॥ ४४ ॥

देवा, ऋषयः, सिद्धाश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति, काय्यं चा  
स्य वर्त्तन्त इति ॥ ४४ ॥

भास्वती ।

तरेति । मन्तोपफल व्याचष्टे—कामसुख = काम्यविषयप्राप्तिजनितं गत् सुखम् ॥ ४२ ॥

निर्वर्त्यमानमिति । तप सिद्धिफलं व्याचष्टे—निर्वर्त्यमान = निष्पाद्यमानम्, आ  
रण्यमलं = सिद्धप्रवृत्तेरापूरणस्य प्रतिबन्धकभूता ये शरीरप्रमांस्तेषां वञ्च्यतारुषं मलम्,  
सामान्यतः सत्यप्रह्वचर्वादीनापि तप अत्र च योगानुहूलं ह्यन्वयानमेव तप गच्छन्  
मज्जितम् ॥ ४३ ॥

देवा इति । स्वाध्यायशीलस्य = निरन्तर भावनायुक्तजपशीलस्य, सम्प्रयोग =  
सम्पत्तौ गोचर इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

नरभेशररी ।

“या दुस्त्यजा दुर्मतिभिरा न जोष्येति जीर्ष्यताम् ।

ता गृणा संन्यजन् प्राज सुषेनैवाभिपूष्येते” ॥

नन्देत् दुर्गयति—“यच्च कामसुखम्” इत्यादिना ॥ ४२ ॥

तप सिद्धिसूत्रमाह—“कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः” । अशुद्धिलक्षणमावर्ण-  
नस्यतत्तरेति, अणिमाया = मदिमा, लयिमा, प्राप्तिश्च, सुखसम् ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायसिद्धिसूत्रमाह—“स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः” सुखसम् ॥ ४४ ॥

पात लरकस्यम् ।

पात लरकस्यम् ॥ ४२ ॥

नप्राप्त्य हि त्याक्तप्राप्त-स्येति । तप.कारणतो शुद्धिक्षय तत हायेन्द्रियाग्निसिद्धि-  
लक्ष्णं, निर्वर्त्यमानं त्रियमाणम् अणिमा लयिमा मदिमा प्राप्ति प्राक्तस्य च तपस्य  
सिद्धिश्च वन्ति च तप सामान्यायितेत्यष्टौ सिद्धयः ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायसिद्धिसूत्रमाह—स्वाध्यायादिति । ईशान साक्षात्कार सा १- (सुखस्यै) ॥ ४४ ॥

वार्त्तिनः ।

## समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरार्पितसर्वभावस्य समाधिसिद्धिः यथा सर्वमीप्सितमवितथ जा-

मास्यती ।

ईश्वरेति । ईश्वरार्पितसर्वभावस्य = तत्प्रणिधानपरस्य हृत्वेनेव समाधिमिद्धिः, यथा समाधिसिद्धया सम्प्रज्ञानलाभो भवति, अहिंसाऽऽदिशीलम्यम्पन्न एश्वरप्रणिधानसमर्थो भवति नान्यथा,

अहिंसाऽऽदिप्रतिष्ठाया या सिद्धयस्तास्तपोजा मन्त्रजाश्च, प्रकृतिवैशिष्ट्यात् केपा-  
खिदाहिंसाऽऽदिषु किञ्चित् साधनमत्यनुकूल भवति, तस्य च सम्पगनुष्ठानात् तत्प्रतिष्ठा-  
जाता सिद्धिराविर्भवति, ये तु सामान्यत एव यमनियमानुष्ठानं संरक्षन्त समाधिमिद्धये  
प्रयतन्ते, तेषान्ताः सिद्धयो नाविर्भवन्तीति द्रष्टव्यम् ,

अहिंसामत्यादयस्तप एव, स्मर्यते च—

“तथाऽहिंसा परं तपः” इति,

“नास्ति सत्यममं तप ” इति,

“ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीर तप उच्यते” इति,

तस्मात्तजा सिद्धयस्तपोजा एव, जपरूपस्वाध्यायाद् मन्त्रजा सिद्धिः, ग्रान्तस्य  
ममाहितस्येश्वरस्य प्रणिधानाद् धारणाध्यानोत्कर्षस्ततश्च प्रणिधानं ममाधि भावयेत् ,  
अहिंसाऽऽद्य सर्वे क्लिष्टकर्मण प्रतनूकरणायानुष्ठेयाः, यथैकस्मादपि च्छिद्रात् पूर्णघटो-  
चारिहोनो भवति, तथाऽहिंसाऽऽदिशीलानामेकतमस्यापि सम्भेदादितरे निर्वायां भव-  
न्तीति, उक्तञ्च—

तत्त्ववैशारदी ।

“समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्” { न च वाच्यमीश्वरप्रणिधानादेव चेत्सम्प्रज्ञातस्य  
समाधेरङ्गिनः सिद्धिः क्लृप्तं सप्तभिरङ्गरिति ? ईश्वरप्रणिधानसिद्धौ दृष्टादृष्टावान्तरव्यापा-  
रेण तेषामुपयोगात्, संप्रज्ञातसिद्धौ च संयोगपृथक्त्वेन दृष्टेन ह्येव क्रत्वर्थता पुरुषार्थता च  
न चैवमनन्तरङ्गता धारणाध्यानममाधीनाम् ? सम्प्रज्ञातसिद्धौ सम्प्रज्ञातसमानगोचरतया-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

ईश्वरप्रणिधानार्त्क स्यात्तत्राह—समाधीति । सप्तभिर्यमनियमाद्यैः दृष्टव्यापार “आसनेन  
रुजं हन्ती”त्यादिना रोगनिवृत्ति शरीरदृढीकरणं मनस्वैर्यं चेत्यदृष्टं प्राणायामेन पातकमिति  
वाचिकम् ।

“समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्” व्याचष्टे—ईश्वरेति । ईश्वरेऽर्पितः सर्वभाव सर्व-  
व्यापारो येन तस्य समाधिसिद्धेर्योगनिष्पत्तिर्यथा येन प्रकारेणेश्वरानुग्रहतो भवति तदुच्यते,  
आदौ तावद्देशाद्यन्तरस्यमपि ध्येय सर्वं श्रवणमननकाले यथाऽर्थमेव जानाति, गुह्याक्यादा-  
वधिपर्यन्तं भवति, ततोऽस्य योगिन प्रजा ममाधिकालेऽपि यथाऽर्थमेव साक्षात्करोतीत्यर्थः,  
एव संप्रज्ञातसिद्धावसंप्रज्ञातममाधि म्त्रचमेव मिथ्यतीति तत्र प्रदर्शितम् , न चेश्वरप्रणिधा-  
नादेव योगनिष्पत्तावितराङ्गवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ? ईश्वरप्रणिधानस्य माहमात्रनिवृत्तिद्वारत्व-  
वचनात्, द्वारान्तरेण त्वद्गान्तराणा समाधिमाधनत्वसंभवात्, अपि च ईश्वरप्रणिधानेनेव  
निर्वृत्तैः स्वर्गण्यद्गानि सपाद्य ममाधि जनयतीति नान्याद्गवैकश्यम्, अथ वा—अन्यान्यद्गानि-  
नीश्वरप्रणिधानद्वारा ममाधि निष्पादयन्ति इतराङ्गानां च स्वतो नेतादृशी शक्तिरस्ति इत्या-  
शयेनेश्वरप्रणिधानस्यैव तु मुख्यत समाधिमाघकत्व सूत्रितमिति, बहिरङ्गत्वं त्वस्य संयमद्वा-



नाति, देशान्तरे, देहान्तरे, कालान्तरे च ततोऽस्य प्रजा यथाभूत प्रज  
नातीति ॥ ४५ ॥

उक्ता सह सिद्धिभिर्गमनियमा आसनादीनि वक्ष्याम, तत्र—

**स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥**

तद्यथा—पद्मासन, वीरासन, भद्रासनं, स्वस्तिक, दण्डासन, सोपा

मान्ती ।

“श्रद्धावर्धमाहिना च क्षमा शौचं तपो दम ।

मन्तोष सत्यमास्तिस्य व्रताङ्गानि विशेषत ॥

एकनाप्यर्षहीनेन व्रतमस्य तु लुप्यते” । इति ॥४६॥

उक्ता इति । पद्मासनादि यदा स्थिरसुखं = स्थिर सुख सुखावहज यथासुखमित्यादि  
तत्त्ववेत्तारदी ।

ऽद्धान्तर्गम्योऽतद्रोचरेभ्योऽस्यान्तरङ्गत्वप्रतीते ईश्वरप्रणिधानमपि हीश्वरगोचरं, न सम्प्राप्त  
गोचरमिति बहिरङ्गमिति सर्वमवज्ञातम्, प्रजानातीति प्रजापदञ्च्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ ४५ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति—“उक्ता सह सिद्धिभिर्गमनियमा, आसनादीनि वक्ष्याम”  
इति । तत्र “स्थिरसुखमासनम्”, स्थिरं = निश्चल, यत् सुख = सुखावह, तदासनमिति  
सूत्रार्थं, आसनेऽत्र, आसने वाऽनेनेत्यासनम् तस्य प्रभेदनाह—“तद्यथा” इति । पद्मा  
सनं प्रसिद्धम्, स्थितस्यैकतर पादो भुज्यस्त एकतरथा कुञ्चितजानोरपरिन्यस्त इत्येतर्जा  
गसनम्, पादने नुपणमसीप मरुपुटी इत्य तस्योपरि पाणि कृत्पिका कुप्यात्तद् भद्रासनं  
मन्मातुजिन वरुण दक्षिणजगुपोन्तरे दक्षिण चाकुञ्चित वामजगुपोन्तरे निक्षिपदेतत्पा  
स्थिरम्, उपरिदस्य शिलष्टाङ्गुलिको श्लष्टगुल्फौ भूमिश्लष्टजगुरोः पादौ प्रसार्य दण्डासन  
मन्मनेर, योगवद्वपोगात्वापाश्रयम्, जानुप्रसारितपादौ शयनपर्यङ्क, कोच्चनिपातादीनि  
पात्जलरहस्यम् ।

यद्य यथा इत्यादि । अन्वर्थता दाना गुह्यतीति होमनिर्वाहकपुरुषार्थता दशनेन्द्रियकाम  
उदादिनि, ऽद्धान्तर्गम्य यमादिपदकेभ्य साक्षात् मनस्थेयहेतुत्वात् ॥ ४५ ॥

आसनेन च हन्तात्युत्तं, तत् किमान्मरु निश्चलं चेत्याह—स्थिरति । पाणि कृत्  
वात्किन् ।

श्रयं, पर्यङ्क, क्रौञ्चनिपदन, हस्तिनिपदनम्, उष्ट्रनिपदनं, समसस्थानं, स्थिरसुख, यथासुख चेत्येवमादीति ॥ ४६ ॥

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

भवतीति वाक्यशेषः, प्रयत्नोपरमात् सिद्ध्यत्यासन, येन नाङ्गमेजयो-

भास्यती ।

भवति तदा योगाङ्गमासन भवति ॥ ४६ ॥

भवतीतीति । प्रयत्नोपरमात् = पश्चासनादिगतस्त्रिरुन्नतस्थापनप्रयत्नादन्यप्रयत्नशैथिल्य-  
कुर्यादित्यर्थ, मृतवत् स्थितिरेव प्रयत्नशैथिल्यम्, आनन्त्ये = परममहत्त्वे वा समापन्नो-

तत्त्ववैशारदी ।

क्रौञ्चादीना निपण्णाना । सस्थानदर्शान्ताप्रत्येतव्यानि पार्श्विपादाग्रभ्या द्वयोरकुञ्चितयोर-  
न्योन्यसंपीडन समसंस्थानम्, येन सस्थानेनावस्थितस्य स्थैर्यसुख सिद्ध्यति तदासन-  
स्थिरसुखं तत् तत्रभगवत् सूत्रकारस्य समतम्, तस्य विवरणं—“यथासुख च” इति ॥ ४६ ॥

आसनस्वरूपमुक्त्वा तत्साधनमाह—“प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्”, सां-  
सिद्धिको हि प्रयत्न शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदेष्टव्यासनस्य कारणम्, तस्य तत्कार-  
णत्व उपदेशवैयर्थ्यात् स्वरसत् एव तत्सिद्धे तस्मादुपदेष्टव्यस्यासनस्यायमसाधको विरो-  
धी च स्वाभाविक प्रयत्न तस्य च यादृच्छिकासनहेतुतयाऽऽसननियमोपहन्तृत्वात् तस्मादु-  
पदिष्टनियमासनमभ्यस्यता स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यात्मा प्रयत्न आस्थेयो, नान्यथोप-  
दिष्टमासन सिद्ध्यतीति स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यमासनसिद्धिहेतु, अनन्ते वा = नागनायके  
पातञ्जलरहस्यम् ।

पिकामनोरन्ध्रमङ्गुलिप्रसारितवामहस्तोपरि तथैव प्रसारितदक्षिणहस्तः किं बहुना येन कं-  
नापि सस्थानेनावस्थितस्य स्थैर्यं सुखं चेत् सिद्ध्यति तदासनं स्थिर सुखञ्चेति ॥ ४६ ॥

ततः किं तत्राह—प्रेति । असंज्ञातविरोधित्वेनाश्रितस्य निवर्तकः शास्त्रीयप्रयत्नः, अनधिगत-  
गन्तृत्वात् शास्त्रस्येत्याह—उपदेशवैयर्थ्यादिति । नागनायके नागाना प्रभौ, प्रभुत्वमेवाह—स्थि-  
वार्त्तिकम् ।

मद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविपापहम् ।

जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादलते उभे ॥

ऋजुकाय सुखासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते । इति,

इतराण्यासनानि योगप्रदीपाद्युक्तानि मंक्षेपात्कथ्यन्ते—दण्डासनम् = उपविश्य शिल्-  
ष्टाङ्गुलिकौ शिल्ष्टगुल्फौ भूमिशिल्ष्टजङ्घोरुपादौ प्रसार्य दण्डवच्छयनम्, सोपाश्रयं योगपह-  
योगनोपवेशनम्, पर्यङ्कं च जानुप्रसारितबाहोः शयनम्, क्रौञ्चनिपदनादीनि क्रौञ्चादीनां निप-  
ण्णाना संस्थानदर्शान्ताप्रत्येतव्यानि, जानुनोरुपरि हस्तौ कृत्वा कायशिरोग्रीवव्यावक्र-  
मावेनावस्थानं समवस्थानम्, स्थिरमुखं च सूत्रोपात्तं, तस्य व्याख्यानं यथासुखमिति,  
आदिशब्देन मायूराधासनानि ग्राह्याणि, यावत्यो जीवजातयस्तावन्त्येवासनानीति  
संक्षेप ॥ ४६ ॥

आसनस्थैर्यस्योपायमाह—

“प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्” प्रयत्नशैथिल्यस्य द्वारमाह—येन नाङ्गति ।  
बहुव्यापारानन्तरं चेदासनं क्रियते तदाऽङ्गकम्पनादासनस्थैर्यं न भवतीत्याशयः, अनन्तेति ।  
अथ वा प्रयत्नशैथिल्येऽपि पृथिवीधारिणि स्थिरतरशेषनागे समापन्नं तद्धारणया तदात्मता-  
ऽऽपन्नं चित्तमासन निष्पादयतीत्यर्थ, तच्चानन्तानुप्राहद्वा सजातीयभावनावाशाऽऽष्टवि-

भवति, अन्तरे वा समापन्न चित्तमासन निर्वर्त्तयताति ॥ ४७ ॥

ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयात्राभिभूयते ॥ ४८ ॥

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

सन्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः, कोष्ठस्य वायोर्निःसा

मावती ।

भेदासनमिद्वये ॥ ४७ ॥

आसनमिद्विफलमाह—तत इति । शरीरस्य स्थैर्यादभिभूतरूपर्गादिवोषो योगी द्वा  
न शीतोष्णक्षुत्पिपासाऽऽदिद्वन्द्वैरभिभूयते ॥ ४८ ॥

मतीति । सुगम भाव्यम्, श्वासप्रश्वासप्रयत्नेन मह यच्चित्तप्रवर्धनं तदेव योगाद्  
तत्त्वैशारदी ।

स्थिरतरफणात्महस्रविपृतविषमभ्रामण्डले समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति ॥ ४७ ॥

आसनत्रिजयसूत्रकमाह—“ततो द्वन्द्वानभिघातः” निगदव्याख्यातं भाव्यम्, आस  
नमन्युक्त विष्णुपुराणे—

“पुत्र भद्रासनदीनां समास्थानगुणैर्युतम्” इति ॥ ४८ ॥

आसनानन्तरं तत्पूर्वकता प्राणायामस्य दर्शयित्वा लक्षणमाह—“तस्मिन्नित्यादि—प्राणा-  
यामः” इत्यन्तं सूत्रम्, रेचकपूरककुम्भतेष्वस्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद इति प्राणायाम-  
न्यायान्यलक्षणमेतदिति, तथा हि—यत्र बाह्यो वायुराचम्याऽन्तर्धोर्यते पूरके तत्रास्ति  
श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः, यत्रापि कोष्ठस्य वायुर्विरेच्य बहिर्धोर्यते रेचके तत्रास्ति  
पातजलरहस्यम् ।

रेचकादिना, विशमभ्रामण्डले ॥ ४७ ॥

“ततो द्वन्द्वानभिघातः” इति । द्वन्द्वानि शीतोष्णादीनि तेरासनजयात्राभिभू-  
यते, “आसनेन रं हन्ती” इत्युक्ते ॥ ४८ ॥

प्राणायामस्य विभागमादर्शयन् प्राणायामलक्षणमाह—तस्मिन्निति । आचमन पा  
नम्, पूरकम् उदरस्य वायोर्निःसर्गं प्राणायाम, श्वासश्च प्रश्वासश्च श्वासप्रश्वासां तो चागे  
वर्त्तन्त्याह—रेचकेति । त्रिंशपि तयोरेव विच्छेदे विरोध इत्याह—तथा हीति । आचमन प्र  
वात्तिकम् ।

नेषवसादेत्यन्यदेतन्न ॥ ४७ ॥

आसनप्रतिशया मिद्विमाह—

“ततो द्वन्द्वानभिघातः” भाव्यं सुगमम् ॥ ४८ ॥

द्वन्द्वानभिघातः प्राणायाममाह—

“तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः” इत्यमाणचतुर्विधप्राणायाम-  
स्य लक्षणं प्राणायामलक्षणं गतिविच्छेदः, श्वासात्करीत्या स्वाभाविफाते प्रतिपेरा इत्यर्थः, यत्र  
रेचकपूरककुम्भतेष्वस्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः, नन्वेव प्रत्येकस्यापि प्राणायामत्वापत्त्या विभिन्नित्वात् प्राणा  
याम इति—

“प्राणायामस्य विज्ञेयो रेचकपूरककुम्भतेषु—

विच्छेदविच्छेदयोश्च व्याख्येतेति च—त्रयाणां पातपथेन प्रथमभूमिफाया पातपथेन  
विच्छेदः प्रथमपथेन, न तु तादृशासनेन विच्छेदानामेव प्राणायामत्वात् विच्छेदः,

रेचकपूरककुम्भतेषु यत्र वायुसर्गः ।

प्राणायामो विच्छेदः स रकारणमन्तः ॥

रसं प्रश्वासः नयोर्गतिविच्छेदः = उभयाभावः प्राणायामः ॥ ४६ ॥

स तु—

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः

परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः

भास्यती ।

प्राणायामो योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्वरूपत्वादिति वेदितव्यम् ॥ ४९ ॥

यत्रेति । प्रश्वासपूर्वकः = चित्ताधानप्रयत्नसहितरेचनपूर्वको गत्यभावः = यो वायोर्बहिरेव धारणं तथा वायुधारणप्रयत्नेन सह चित्तस्यापि बन्धः स बाह्यवृत्तिः प्राणायामः, नायं रेचनमात्रः किन्तु रेचकान्तनिरोधः, उक्तञ्च—

“निष्क्राम्य नासाविवरादशेषं प्राणं बहिः शून्यमिवानिलेन ।

निरुध्य सन्तिष्ठति रुद्धवायुः स रेचको नाम महानिरोधः” ॥ इति,

यत्र श्वासपूर्वकः = पूर्ववत् प्रयत्नविशेषात् पूरणपूर्वको गत्यभावः = वायोर्न्तर्धारणचित्तवैशारदी ।

श्वासः प्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः, एवं कुम्भकेऽपीति, तदेतद् भाष्येणोच्यते—“सत्यासन-जय” इति ॥ ४९ ॥

प्राणायामविशेषत्रयलक्षणसूत्रमवतारयति—“स तु” इति । “बाह्यंत्यादि-सूक्ष्म इत्य-पातञ्जलरहस्यम् ।

श्वासस्य गत्युपरमोऽन्तर्णयने श्वासस्य गत्युपरम इत्यर्थः, यथाऽधरां मूर्ध्नि पदाऽऽक्रम्योत्तराद्वितीयसोपानस्थानीयामधितिष्ठति तद्वदुत्तरोत्तरं यावच्चतुर्थम् ॥ ४९-५१ ॥

वार्त्तिकम् ।

इति वासिष्ठसंहिताऽऽदौ केवलकुम्भकस्यापि प्राणायामत्ववचनादिति, इदं सूत्रं व्याचष्टे-सत्यासन इति । यथा यमनियमयोरन्यकालकृतयोर्योगाङ्गत्वं नैवमासनस्य किं तु प्राणायामाद्यङ्गपञ्चकसाहित्येनेत्येतत् प्रतिपादयितुं सत्यासने इति विशेषणं तथा च सत्यासन इति मनाधिसूत्रपर्यन्तम् अनुवर्त्तनीयम्, गीतादावासनोपरागेणैव ध्यानादिस्मरणादिति, अत एव चासनादीनां पङ्क्तानां महानुष्ठेयत्वेनाराट्टुपकारकतयाऽन्तरङ्गत्वमित्याशयेन स्मृत्यादिषु क्वचित्प्रसङ्गो योग उच्यते, यमनियमया कालान्तरीयतयाऽत्यन्तबहिरङ्गत्वादिति, आचमनमन्त्रप्रवेशः, नन्वेव प्रवेशनिर्गमरूपयोश्चासनादिसंज्ञायाः गतिरेव नास्तीत्याशयेनाह-उभयाभाव-इति । तथा च गतिशब्दाद्योऽत्र न विवक्षितः स्वाभाविकश्चासनादिसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राणायाम इत्येवार्थः ॥ ४९ ॥

अवान्तरभेदप्रतिपादकसूत्रसूत्रं पूरयित्त्वोत्थापयति—स त्विति ।

“बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः” स तु प्राणायामो-वाह्यवृत्तिराभ्यन्तरवृत्तिस्तम्भवृत्तिरिति त्रिविधः रेचकपूर्वकुम्भकभेदात्, तदुक्तं त्रिष्णुपुराणे—

परम्परणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।

कुस्तं स द्विधा तेन तृतीयं संयमात्तयोः ॥ इति,

स च त्रिविधः प्राणायामो देशकालमंश्याभिः परिदृष्टो निर्गोतो नियमितो भवति तदभ्यासवशाद् क्रमेण दीर्घसूक्ष्मसंज्ञको भवतीति सूत्रार्थः, तदेतद्व्याचष्टे—यत्रेति । त्रि-

स आभ्यन्तर तृतीयः स्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद् भवति  
यथा तप्ने न्यस्तमुपले जलं सर्वतः सङ्कोचमापद्यते तथा द्वयोर्युगपद् भव-  
त्यभाव इति, त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाः = इयानस्य विषयो देश इति, काले-

मास्वती ।

तस्यापि बन्धः स आभ्यन्तर्गृत्तिः प्राणायामः पुरकान्तप्राणरोधो न पूरणमात्रं, यत्रोक्तम्—

“वाह्यस्थितं घ्राणपुटेन वायुमाकृष्य तेनैव शनैः समन्तान् ।

नाडीश्रुत्वा सर्वां परिपूरयेद् यः स पूरको नाम महानिरोधः” ॥ इति,

पूरयित्वा निरुद्धवायुर्भूत्वाऽवस्थानमेवायं पूरक इत्यर्थः,

यत्र रेचनपूरणप्रयत्नमकृत्वा पूरणदेशेने अनपेक्ष्य यथाऽवस्थितवायौ सन् प्रिणारण-  
प्रयत्नाद् श्वासप्रश्वासगत्यभावे तथा च चित्तस्य वायुधारणप्रयत्नेन सह ध्येयविषये र-  
न्ध्रं स एव तृतीयः स्तम्भवृत्तिः प्राणायामः, अत्र स्तम्भवृत्तौ सर्वत्र परिशुभ्रयत्ततोप-  
न्यस्तजलवद् वायुः सर्वशरीरेषु विगेषतः प्रत्यक्षेषु सङ्कोचमापद्यत इत्यनुभूयते, न चायं  
रेचकपूरकसदकारो कुम्भकः, उक्तञ्च—

“न रेचको नैव च पूरकोऽत्र नाम्नापुटे संस्थितमेव वायुम् ।

सुनिश्चलं धारयति क्रमेण कुम्भाख्यमेतत् प्रवदन्ति तज्जा” ॥ इति,

प्रथम इति । देशेन कालेन सङ्ख्यया च परिदृष्टा वाह्यभ्यन्तर्गतस्तम्भवृत्तिप्राणायामा-

तारवैशारदी ।

नवं गुरुम्, गृत्तिसंज्ञा प्रत्येकं साध्यते, रेचकमाह—“तत्र प्रण्णायामः” इति । परकमाह—  
“यत्रोभयोः” इति । कुम्भकमाह—“तृतीयः” इति तदेव । स्फुटयति—“यत्रोभयोः” इति ।

वार्तिकम् ।

न परिदृष्टाः = क्षणानामियत्ताऽवधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः, सङ्ख्याभिः परिदृष्टाः = एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्धातः तद्वन्निरगृहीतस्यतावद्भि-

भास्वती ।

दीर्घां सूक्ष्माश्च भवन्ति, देशेन परिदृष्टिर्यथा—इयानस्य विषय = इत्यत्परिमाणदेशव्यवहितं तूलं न प्रश्वासत्रायुश्चालयति सूक्ष्मोभूतत्वादिति, देहाभ्यन्तरदेशेऽपि स्पशेविशेषानुभवो देगपरिदर्शनम्, कालपरिदृष्टिर्यथा—इयत् क्षणान् यावद् धारयितव्यमिति, मङ्ख्यापरिदृष्टिर्यथा—एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः = तद्वच्चिन्नकालेनेत्यर्थः, प्रथम उद्धात, एतावद्भिर्द्वितीया इत्यादि, श्वासाय प्रश्वासाय च य उद्वेग स उद्धातः, उक्तञ्च—

“नीचो द्वादशमात्रस्तु सकृदुद्धात ईरित ।

मध्यमस्तु द्विरुद्धातश्चतुर्विंशतिमात्रक ॥

मुख्यस्तु यस्त्रिरुद्धात पट्त्रिंशन्मात्र उच्यते” । इति,

श्वासप्रश्वासावच्छिन्नकालो मात्रा, द्वादशमात्रक प्राणायाम प्रथम उद्धातो मत, तत्त्वैशारदी ।

यत्रोभयो श्वासप्रश्वाययो सकृदेव विधारकात्प्रयत्नादभावो भवति न पुन पूर्ववदाप्सरणप्रयत्नौघप्रविधारकप्रयत्नो नापि रेचकप्रयत्नौघविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तस उपले निहित जल परिशुष्यत्संवत सङ्कोचमापद्यते एवमयमपि भास्वतो वहनशीलो बलवद्बिधारकप्रयत्ननिरुद्धक्रिय शरीर एव सूक्ष्मोभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरयति येन पूरक न तु रेचयति येन रेचक इति, ‘इयानस्य देशो विषय.’ = प्रादेशवितस्तिहस्तादिपरिमितो, निवाते प्रदेशे इपीकातूलादिक्रियाऽनुमितो बाह्य, एवमान्तरोऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमित स्पर्शेन निमेषक्रियाऽवच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भाग क्षणः, तेषामियत्ताऽवधारणेनावच्छिन्न. = स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रि परामृश्य छोटिकाऽवच्छिन्न. कालो मात्रा ताभि पट्त्रिंशन्मात्राभि परिमित प्रथम उद्धातोऽर्द्धमन्द् स एव द्विगुणीकृतो मध्य. स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्र तमिम सख्यापरिदृष्ट प्राणायाममाह—“सख्याभि.” इति । स्ववात्तिकम् ।

सख्याभिरपि कालनियम एव क्रियते, तथाऽपि प्रकारभेदाद्भेद इति, तत्र हि शङ्खध्वन्यादिना सख्याभिरिति । मात्राणा द्वादशादिसख्याभिरित्यर्थे, यद्यपि कालनियम. क्रियते स कालेन परिदृष्ट यत्र च वक्ष्यमाणमात्रान्ख्याभि कालनियम क्रियते स संख्याभि परिदृष्ट इति, संख्याऽर्थं मात्रा च मार्कण्डेयप्रोक्ता—

निमेषोन्मेषणे मात्रा तालो लघ्वक्षरं तथा ।

प्राणायामस्य सख्याऽर्थं स्मृतो द्वादशमात्रिक ॥ इति,

निमेषादिलघ्वक्षरानन्तं मात्राप्रमाणं तदेव दर्शयत्युत्तरार्द्धेन द्वादशमात्रिको द्वादशगुणितो यः कश्चन निमेषादिरय पठार्थं प्राणायामस्य सख्याऽर्थं स्मृत इत्यर्थं, एवं प्रणवाद्योऽपि मात्रा वसिष्ठयाज्ञवल्क्यादिभिस्त्का, पूरकादत्रय एव द्वादशमात्रेत्ययमधम कल्पः, यत. पूरकादिषु प्रत्येक मात्राया सख्याभेदो वसिष्ठसहितायामुक्त —

एवं ज्ञात्वा विधानेन प्रणवेन समाहितः ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात्पूरकुम्भकैश्चकै ॥

आकृष्य शसनं वात्यात् पूरयेद्विडयोदरम् ।

शनं षोडशमात्राभिस्कारं तत्र संस्मरन् ॥

मकारं मूर्त्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् ।

धारयेत् पूरितं पश्चात् चतु पठया तु मात्रया ॥

द्वितीय उद्घातः, एव तृतीयः, एव मृदुः, एव मध्य, एव तीव्रः, इति सङ्ख्या-  
परिदृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूत्रम् ॥ ५० ॥

मान्वती ।

अभ्यानेन निवृहतिरस्य = वगीकृतस्य प्रथमोद्घातस्यैतावद्धि श्वासप्रवामे = तद्वक्ति-  
कालव्यापारपर्यं, द्वितीयप्रतुविगतिसात्रक उद्घातो मध्य, एवं तृतीय उद्घातस्तीव्र प-  
त्रिगन्तात्रकः, स इति । स प्राणायान एवमभ्यस्तो दीर्घ = दीर्घकालव्यापी, तगा-  
सूत्रम् = सुपाधितत्वान् श्वासप्रवासयोः सूत्रमभ्यस्तया सूत्रम् इति, सङ्ख्यापरिदृष्टि गान  
प्रवामस्यद्व्यामि कालपरिदृष्टिरेवेति द्रष्टव्यम् ॥ ५० ॥

तत्त्ववैशारदी ।

स्यस्य हि पुंस्य श्वासप्रवासक्रियाऽवच्छिन्नने कालेन श्योकत्रोटिकाकाल समान प्रथमो-  
द्घातकर्मता नीत उद्घातो वशीकृतो विजितो निवृहतीत, क्षणानामियत्ताकालो, विवक्षित श्वा-  
सप्रवासेयत्तामङ्गुति, काञ्चिन्नेदं स खल्वय प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसप्रक्षमामादिक्रमेण देना  
कालत्रयन्यापितया दीर्घे, परमनैपुण्यसमधिगमनीयतया च सूत्रमो न तु मन्दतया ॥ ५० ॥

वार्तिकम् ।

यावद्वा शक्यते तावद्धारणं जपसयुतम् ।

पूरितं रेचयेत्पश्चात् प्रणव क्षणिलान्वितम् ॥

शानेऽपि ह्यलया पुनः ! द्वारिगन्तात्रया पुनः ।

श्यायन्नाद्याक्षरं तत्र प्रणवस्य समाहित ॥ इति,

शकरोकारमकाराणा मूर्तेयो महाविष्णुरुद्रशरीराणि तमेतं पुराणयुक्तं मात्राभेदं सामा-  
न्वते भाष्यकार आह—एतावद्धिरित्यादिना । एतावद्धि षोडशारिभि मात्राऽऽयं पदा-  
न्वितेगन्तात्रयादिभि श्वासप्रवेश पूरक प्रथम उद्घात, शायोस्त्वननं गतिनिरोध इति या  
न्त, तत्र निवृत्तस्य स्तम्भितस्य शायोरेतावद्धिश्वतु पश्यादिभिनिमेपोन्मेषणादिभि कुम्भ  
दो द्वितीय उद्घात, एव तृतीय उद्घातोऽर्थाद्वेचकः, एतावद्धि द्वित्रिशदादिभिनिमेपोन्मेषणा  
दिभिर्निमित्तं, अत्र प्रथमादिशब्द पूरकादित्रये क्रमाच्चतात्स्योत्र पाठक्रमोऽनुष्ठाने नादर्शयः,  
एव च पूरकपुनरावृत्त्या इत्यत्रोत्पत्तिर्गोऽनुष्ठानक्रम पुराणान्पि वाङ्मुल्येन दर्शनात्, सुश-  
भं दर्शयित्वा इति । प्रथमान्तरणापि स्यात्परिदृष्टत्वात्—एवं मृदुरित्यादिना, एवम  
एवमर्थात्प्रवामस्यैव प्राणायाम एवम् एतावद्धिमन्त्रयम एवमेतावद्धिस्तीव्र प्राणायाम  
इत्येव स्यात्परिदृष्टो भवतीत्यर्थः, तदुक्तं कोर्म—

मात्राद्वात्स्यो मन्दश्चतुर्विंशतिमात्रम् ।

स्यत्र प्राणवरात्र पदत्रिगन्तात्रिकोऽर्धन्तिम् ॥ इति,

## बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

देशकालसङ्ख्याभिर्वाह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः तथाऽऽभ्यन्तरविषय

मास्वती ।

देशेति । चतुर्थं प्राणायामं व्याचष्टे—देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो बाह्यविषयः = बाह्यवृत्तिः प्राणायामः, आक्षिप्तः = अभ्यासेन दीर्घसूक्ष्मभूतत्वाद् देशाद्यालोचनत्याग-आक्षेपः, तथा कृत इत्यर्थः, तथा—आभ्यन्तरवृत्तिः प्राणायामोऽप्याक्षिप्तः, उभयथा = बाह्यत आभ्यान्तरतश्चोभयथा दीर्घसूक्ष्मीभूतः, तत्पूर्वकः = दीर्घसूक्ष्मतापूर्वको भूमिज-याद् = दीर्घसूक्ष्मीभवनस्य भूमिजयात्, क्रमेण = क्रमतः, न तु तृतीयस्तम्भवृत्तिवद्व्यायः, तत्त्वैशारदी ।

एवं त्रयो विशेषा लक्षिताश्चतुर्थं लक्षयति—“बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः” व्याचष्टे—“देशकालसङ्ख्याभिः” इति । आक्षिप्तः = अभ्यासवशीकृताद् रूपादवरोपितः सोऽपि दीर्घ-सूक्ष्मः, एव तत्पूर्वको = बाह्याभ्यन्तरविषयप्राणायामो देशकालसङ्ख्यादर्शनपूर्वकः न चासौ चतुर्थस्तृतीय इव सहृत्प्रयत्नाद्व्यायः जायते किन्त्वभ्यस्यमानस्ता तामवस्थां समा-पन्नः तत्तदवस्थाविजयानुक्रमेण भवतीत्याह—“भूमिजयाद्” इति । ननुभयोर्गत्यभावः स्त-वात्तिकम् ।

इदानीं केवलकुम्भकरूपं प्राणायामस्य चतुर्थं विशेषमाह—

“बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः”, बाह्याभ्यन्तरविषयकौ बाह्याभ्यन्तरवृत्तौ पूवसूत्रोक्तौ रेचकपूरकौ तयोराक्षेपी = अतिक्रमा, तावतिक्रम्य त्यक्त्वा स्वयमेव केवलो वर्त्तत इति या-वत्, एवभूतो यः प्राणायामः स चतुर्थः इत्यर्थः, अस्य च केवलकुम्भक इति संज्ञा वसिष्ठ-वाक्यद्वयफीभविष्यति, पूर्वसूत्रोक्तस्तम्भवृत्तिस्तु नियमेन रेचकपूरकयोरन्तराल एव वर्त्तत-इति न तदतिक्रमी, रेचकपूरकविषयातिक्रमस्यापि लाभाय विषयघटितं लक्षणमुक्तम्, न तु रेचकपूरकातिक्रमीत्येवसन्नितम्, अयं च कुम्भको न रेचकपूरकदेशेन परिच्छिन्नः व्यापकत्वात्, नापि कालसङ्ख्याभ्यां परिच्छिन्नः स्वेच्छया माससंवत्सरादिकालस्थायित्वात्, स च प्राणा-यामो ध्रुवस्य त्रिष्णुपुराणे श्रूयते, तस्य हि तपसि प्राणनिरोधेन सर्वजीवप्राणनिरोधोऽभव-दिति तन्नोक्तम्, अतस्तस्य केवलकुम्भक आसीदिति, अयं चतुर्थः प्राणायामः सोपायो व-सिष्ठसहितायामुक्तः, यथा—

प्रत्वेद जनयेद्यस्तु प्राणायामो हि सोऽधम ।

मध्यम कम्पनात्प्रोक्त उत्थानं चोत्तमे भवेत् ॥

पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भव ।

निष्वासोच्छ्वासकौ देहे स्वाभाविकगुणावुभौ ॥

तथाऽपि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि ।

तयोर्नाशे समर्थे स्यात् कर्तुं केवलकुम्भकम् ॥

रेचकं पूरकं त्यक्त्वा मुख्य यद्वायुधारणम् ।

प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥

सहितं केवलं वाऽपि कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ।

यावत्केवलसिद्धिः स्यात् तावत्सहितमभ्यसेत् ॥

केवले कुम्भके सिद्धे रेचकवर्जिते ।

न तस्य दुर्लभं किं चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ इति,

आकाशगमनादिशक्त्याविभाषेण कामगत्वादिर्कं स्याद् इत्यथे, चतुर्थस्योत्पत्तिकर्म-कथयति—देशकालेति । बाह्यविषयो रेचको देशकालसङ्ख्याभिरादौ परिदृष्टः पश्चाच्च दे-



परिदृष्ट आश्रित, उभयथा दीर्घसूत्रं तत्पूर्वको भूमिजयात् क्रमेणोभयोर्ग-  
न्यभावश्चतुर्थं प्राणायाम, तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदा-  
रथ्य एव देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूत्रं, चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वा-  
सयोर्विषयवधारणात् क्रमेण भूमिजयाद्दुभयान्तेपूर्वको गत्यभावश्चतुर्थं  
प्राणायाम इत्ययं विशेषः ॥ ५१ ॥

**ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥**

प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणाय कर्म,

भास्वती ।

उभयो = वाह्याभ्यन्तरयोः, गत्यभावः = स्तम्भवृत्तिविशेषरूप, चतुर्थः प्राणायाम इति  
शेषः, तृतीयचतुर्थयोर्भेदः विवृणोति, सुगमम्, प्रथमाश्रयपाल्यानेन च व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

प्राणायामस्य योगानुहूलं फलमाह—तत इति । व्याचष्टे—प्राणायामानिति । विशेषा-  
तत्त्वैशारदी ।

स्तम्भवृत्ताव्यस्ति इति कोऽस्माद् विशेष इत्यत आह—“तृतीय” इति । अनालोनापूर्वा  
म्भुप्रयत्ननिर्वृत्तितन्मतीय, चतुर्थेस्त्वालोचनपूर्वो यदुप्रयत्ननिर्वृत्तनीय इति विशेषः, तयो  
परस्परचयोर्विषयो नालोचितोऽयन्तु देशकालसङ्ख्याभिरालोचित इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह—“तत क्षीयते प्रकाशावरणम्” आविश्यतेऽनेन पु-  
नरिगत्त्वप्रकाश इत्यावरणं केश पाप्मा च, व्याचष्टे—“प्राणायामान्” इति । जायोऽनेनेति  
ज्ञानं—पुनरिगत्त्वप्रकाश विरेकस्य ज्ञान विरेकज्ञानं, स हि विरेकज्ञानमावृणोतीति विरे-  
पावृजलरहस्यम् ।

प्राणायामेन पापकर्मित्पुणिकमाश्रित्याह—तत इति । प्रकाशशीलस्य ज्ञानत्यावरण-  
प्राणायामेन पापदिगियर्थं, अपानं गुदति प्राणान् इत्यभिभवस्यार्थः ॥ ५२ ॥

सिद्धिः .

यत्तदाचक्षते—“महामोहमयेनेन्द्रजालेन प्रकाशशील सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्यं नियुङ्क्ते” इति, तदस्य प्रकाशावरणं कर्म ससारनिवन्धन प्राणायामाभ्यासाद् दुर्बल भवति, प्रतिक्षणं च क्षीयते, तथा चोक्त—“तपो न परप्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलाना दीप्तिश्च ज्ञानस्य” इति ॥ ५२ ॥

मास्वती ।

नरूपस्य प्रकाशस्यावरणमलं = क्लेशमूल कर्म, प्राणायामेन प्राणाना स्थैर्याद् देहस्यापि स्थैर्यं ततश्च कर्मनिवृत्ति, तन्निवृत्तौ तत्सस्काराणामपि क्षय = दौर्बल्यम्, ततो ज्ञानस्य दीप्ति, पूर्वाचार्यसम्मतिमाह—यदिति । महामोहमयेन = अविद्यया तन्मूलकर्मणा चारोपितेनान्यथाख्यातिरूपेणेन्द्रजालेन प्रकाशशीलं यथाऽर्थग्यातिम्यभावः सत्त्वम् = बुद्धिमत्त्वमावृत्य = तदेव सत्त्वमकार्यं मसृतिहेतुभूतकार्यं नियुङ्क्ते, तदस्येति । रपष्टम्, स्मर्यते च—

“दृश्यन्ते ध्यायमानाना धातूना हि यथा मलम् ।

तथेन्द्रियाणा दृश्यन्ते दोषा प्राणस्य निग्रहाद्” ॥ इति, तथेति । मुगमम् ॥ ५२ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

कज्ञानावरणीयम्, भव्यगेयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनीयवदत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्यय, कर्मशब्देन तज्जन्यमपुण्य तत्कारणं क्लेशं च लक्षयति, अत्रैवागमिनामनुमतिमाह—“यत्तदाचक्षते” इति । महामोह = राग, तद्विनिर्भागवत्तन्व्यविद्याऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यते, अकार्यम् = अधर्म, ननु प्राणायाम एव चेत् पाप्मानं क्षिणोति कृतं तर्हि तपसेत्यत आह—“दुर्बल भवति” इति । न तु सर्वथा क्षायतेऽतस्तत्प्रक्षयाय तपोऽप्यस्य इति, अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह—“तथा चोक्तम्” इति । मनुरप्याह—“प्राणायामैर्देहेद् दोषान्” इति प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराण उक्ता—

“प्राणास्यमनिलं वश्यमन्यासाद् कुरुते तु य ।

प्राणायाम स विज्ञेय सवीजोऽवीज एव च ॥

परस्परैणाभिभवं प्राणापानौ यदाऽनिलौ ।

कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयं सप्रमात्तयो ” इति ॥ ५२ ॥

वार्त्तिकम् ।

वेकज्ञानावरणीयं विवेकज्ञानावरकम्, अथ वा कोपनीयेत्यादिवाद् अत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्यय-भव्यगेयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य द्विद्मात्रप्रदर्शनपरत्वात्, कर्मति । कर्माधमं तस्य ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव ज्ञानावरकत्वम् एतादृश कर्म क्षीयत इत्यर्थ, कर्मणो ज्ञानावरकत्वे पूर्वाचार्येवाक्य प्रमाणयति—यत्तदाचक्षत इति । यत्तत्कर्म एवमाचक्षते—महामोहो रागस्तन्मयेन तत्प्रचुरेणेन्द्रजालनुल्लेनेन्द्रादिविषयेण द्वारेण प्रकाशशीलमपि बुद्धिसत्त्वमावृत्य तदेव कर्मवाक्ये ससारहेतुव्यापारं एव नियुङ्क्त, इत्यर्थ, दुर्बले प्रकाशावरणाक्षमं भवति, तथा प्रतिक्षणं क्षीयतेऽपचीयते चेत्यर्थ, तदुक्तं मनुना—

दृश्यन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मला ।

तथेन्द्रियाणा दृश्यन्ते दोषा प्राणस्य निग्रहात् ॥ इति,

दोषा पापानि तत्कार्यं तमोमलविपर्ययौ च, तप पापनाशकं कर्म, पापक्षये सति यद्भवति उदाह—तत इति । तत पापास्यकारणाभावात्मलानां तमसां तत्कार्याणां चापगमे ज्ञानदीप्तिश्चेत्यर्थ, ननु तपसैव पापक्षय इत्युक्तं तर्हि किं प्राणायामेनेति चेन्न—ज्ञानावरकपापक्षये प्राणायामस्य श्रेष्ठोपायत्वात्, अत एव पूर्वपादे प्रकृष्टाधिकारिण प्राणायाम एव साधनमुक्तं विक्षेपकतया तपोऽन्तराभावेऽपि तेनैव योगनिष्पत्तिमम्भवादिति ॥ ५२ ॥

किञ्च--

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेव "प्रच्छुद्धेनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य" इति व-  
चनान् ॥ ५३ ॥

अथ क प्रत्याहारः--

स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुका-

र इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

स्वविषयसम्प्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति = चित्तनिगेध

भास्वती ।

किञ्च--धारणाह हृदाद्गो चित्तबन्धनकारिणीषु योग्यता = सामर्थ्यं मनसो भवतामि  
प्राणायामाभ्यासादेव ॥ ५३ ॥

स्वेति । स्वाना स्वविषये सम्प्रयोगाभाव = चित्तानुकार्यतामर्थ्याद् विषययोगा  
त्त्ववैशारदी ।

किञ्च "धारणासु च योग्यता मनसः" प्राणायामो हि मन म्बिरीकुर्वन् धारणासु योग्य  
व्येति ॥ ५३ ॥

तदेव समादिभि संस्कृत संयमाय प्रत्याहारमारभते तस्य लक्षणसूत्रमवतारयितुं पृ-  
ति--"प्रत्येति । "स्वेत्यादि-प्रत्याहार इत्यन्त सूत्रम्, चित्तमपि मोहनीयरक्षणोपको-  
पातजल्पद्वयम् ।

प्रत्याहारस्य फलान्तरमात्र-धारणासु चेति । योग्यं वाहनादिपञ्चमिष दान्तमित्यर्थः,  
प्रत्याहारः । दृग्दर्शनात्, विषयाणां वृम्भकम् ॥ ५३ ॥

प्रत्याहारस्य प्राणस्य प्रत्याहारस्य प्रश्नपूर्वकलक्षणमाह-स्वविषया शब्दादयो दत्ता ते  
वार्तिकम् ।

चित्तत्रिहृद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयत्रदुपायान्तरमपेक्षन्ते, यथा मधु-

मास्वती ।

भावः तस्मिन् सति तदा चित्तस्वरूपानुकारवन्तोऽनेन्द्रियाणि भवन्ति स एव प्रत्याहारः, तदा चित्ते निरुद्ध इन्द्रियाण्यपि निरुद्धानि = विषयज्ञानहीनानि भवन्ति, अपि च—चित्त-  
यदन्तर्मनुते रूप वा शब्दं वा स्पर्शादि वा, चक्षुर्ग्राह्यादीन्यपि तस्य तस्य दर्शनश्रवणादि-  
तत्त्ववैशारदी ।

पनीये. शब्दादिभिर्विषयेर्न सप्रयुज्यते तदसंयोगाच्चक्षुरादीन्यपि न सम्प्रयुज्यन्त इति सोऽय-  
मिन्द्रियाणां चित्तस्वरूपानुकार यत् पुनस्तत्त्व चित्तमभिनिविशते न तदिन्द्रियाणां वाद्य-  
विषयविषयाणामनुकारोऽपि; अत उक्तमनुकार इवेति । स्वविषयासम्प्रयोगस्य साधारणस्य  
धर्मस्य चित्तानुकारनिमित्तत्वं सत्प्रमा दर्शयति—“स्व” इति । अनुकारं विवृणोति—“वि-  
त्तनिरोधे” इति । द्वयोर्निरोधहेतुश्च प्रयत्नस्तुल्य इति सादृश्यम्, अत्रव दृष्टान्तमाह—“यथा  
मधुकरराजम्” इति । दाष्टान्तिके योजयति—“तथा” इति । अत्रापि विष्णुपुराणवाक्य—  
“शब्दादिष्वनुपकानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।

कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायण ”

तस्य प्रयोजन तत्रैव दर्शितं—

पातशलरहस्यम् ।

सहेन्द्रियाणां च कृन्सानामेकादशानामश्रोतव्यताऽऽप्रष्टव्यताऽऽदिप्रकारेणासंप्रयुक्ताना-  
मसम्प्रयोगेऽससंगं सति यच्चित्तस्य स्वरूपानुकारे विषयाग्रहे तन्निमित्तावस्थानविषयकोपर-  
म. परिणामराहित्यम्—

यथा दीपो निवातस्यो नेद्गते सोपमा स्मृता । इति;

स एव प्रत्याहारो विषयेभ्य प्रत्याहृतान्यस्युक्तानिन्द्रियाणि भवन्तीत्यर्थे, एतदेवा  
वार्त्तिकम् ।

अत एव—

पिबन्निव च चक्षुर्भ्यो पादौ संवाहयन्निव ।

चित्तेन्द्रियैक्यतो ध्यायेत्तन्मूर्त्तिं विजितेन्द्रियम् ॥

इत्यादिस्मृतिष्वपावशब्द एव प्रयुक्त इति, तदेतद्व्याचष्टे—स्वविषयेति । इवेतीत्यन्तस्य  
एव प्रत्याहार इत्यागामिनाऽन्वयः, अनुकायस्य कार्यरूप लक्षणमाह—चित्तनिरोध इत्यादिना-  
संपक्षन्त इत्यन्तेन, चित्तस्य वृत्तिनिरोधकाले यत्स्वयमेवेन्द्रियवृत्तिनिरोधो भवति, इदमेव  
परम वश्यकत्वं प्रत्याहारकायत्वात् तल्लक्षणमित्याशयः, निरुद्धानि भवन्तीति शेषः, नेतरेन्द्रि-  
यजयवदिति । इतरे = उक्तपरमवश्यत्वादातिरिक्ता द्वितीयसुत्रवक्ष्यमाणा इन्द्रियजया, तेषु स-  
त्स्वपि स्वनिरोधार्थं यथेन्द्रियाणि प्रत्याहारादिकमपक्षन्ते नैवं यथोक्तप्रत्याहारे सति स्वनि-  
रोधार्थं चित्तनिरोधातिरिक्तमपक्षन्त इत्यर्थः, इन्द्रियाणां चित्तानुकारं दृष्टान्तेन प्रतिपाद-  
यति—यथा मधुकरराजिना—निरुद्धानोत्यन्तेन, दाष्टान्तिके दृष्टान्तोक्तोत्पत्तनुल्यो निरोधः,  
तेन च निवेशनतुल्य ध्यानन्युपलक्षणीयम् अन्यथा दृष्टान्तदाष्टान्तिकया. साधर्म्यादिप्रद-  
र्शनं न्यूनताऽऽपत्ते, एव प्रत्याहार इति । पुनैव व्याख्यातम्, सोऽयं प्रत्याहारः सप्रयोजनो-  
विष्णुपुराणे प्रोक्त —

शब्दादिष्वनुरकानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।

कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायण ॥

वश्यता परमा तेन जायते निष्कलात्मनाम् ।

इन्द्रियाणामवदयंस्तेर्न योगी योगमाधकः ॥ इति,

अपराज मज्जिका उत्पत्तन्मनूत्पत्तन्ति, निविगमानमनु निविशन्ते, तथेन्द्रि-  
याणि चित्तनिगोधे निरुद्धानि, इत्येष प्रत्याहार ॥ ५३ ॥

ततः परमा चक्ष्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

शब्दादिब्रह्मव्यसनमिन्द्रियजय इति के चित् सक्तिव्यसन = व्यस्यत्ये  
न श्रेयस इति, अविरोद्धा प्रतिपत्तिन्याग्या शब्दादिसम्प्रयोग स्वेच्छये  
त्यत्ये, रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्य शब्दादिज्ञानमिन्द्रियजय इति के चित्  
मान्मती ।

मन्तात्र भवन्ति दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ ५४ ॥

प्रत्याहारफलमाह—तत इति । शब्दादीति । केपाञ्चिन्मते शब्दादिषु त्रिषोऽप्यसत  
मेन्द्रियजय, व्यसन = सक्ति आमक्ति = राग, तेन श्रेयस = कुगलाद् व्यस्यते क्षिप  
त इति अन्ते वदन्ति—अविरोद्धा = गाम्यविहिता, प्रतिपत्ति = त्रिषयभोग, न्याग्या  
इति म प्वेन्द्रियजन इत्यर्था, इतरे वदन्ति—स्वेच्छया शब्दादिसम्प्रयोग = शब्दादिभोग  
इत्यर्थः । एन्द्रियजय,

सत्त्वैशारसो ।

“वशता परमा तेन जायते निश्चलात्मनाम् ।

इन्द्रियाणामारयैस्तेर्न योगो योगसाधकः” इति ॥ ५४ ॥

चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेति जैगीपव्यः, तनश्च परमा वश्यता यच्चित्त-  
निरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि, नेतरेन्द्रियजयवत्प्रयत्नकृतमुपायान्तरमपेक्षन्ते  
योगिन इति ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगभाष्ये साधननिर्देशो-  
नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

भास्वती ।

अपरमिन्द्रियजयमाह—रागेति । चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्ति = इन्द्रियज्ञानरोध एवेन्द्रि-  
यजय इति भगवतो जैगीपव्यस्य मतम्, एषेव परमा वश्यता, अन्येषु च प्रवृत्तौ-  
ल्य विद्यत इति ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जलमाह्वयप्रवचनभाष्यस्य टीकाया भास्वत्या द्वितीयः पादः ।

तत्त्ववैशारदी ।

श्यता परमर्षिसमतामाह—“चित्तम्येकाग्र्याव” इति । चित्तैकाग्र्यात्सहेन्द्रियैरप्रवृत्तिरेव  
शब्दादिष्विति जैगीपव्य, अस्याः परमतामाह—“परमा तु” इति । तुशब्दो वश्यताऽ-  
न्तरेभ्यो विशिनष्टि—वश्यतान्तराणि हि विषयाशीविषयमप्रयोगशालितया क्लेशविषय-  
कर्कशङ्का नापक्रामन्ति, न हि विषयविद्यावित्प्रवृत्तेऽपि वजीकृतभुजङ्गमो भुजङ्गममङ्गे निधाय  
स्वपिति विस्रब्धः, इयन्तु वश्यता विद्वरीकृतनिखिलविषयव्यतिपद्गा निराशङ्कतया परमे-  
त्युच्यते, “नेतरेन्द्रियजयवदिति” । यथा यतमानसज्जायामेकेन्द्रियजयेऽपीन्द्रियान्तरजयाय  
प्रयत्नान्तरमपेक्षन्ते, न चैवं चित्तनिरोधे बाह्येन्द्रियनिरोधाय प्रयत्नान्तरापेक्षेत्यर्थः ।

“क्रियायोग जगौ क्लेशान् विपाकान् कर्मणामिह ।

तद्दु खत्वं तथा व्यूहान् पादे योगस्य पञ्चकम्” इति ॥ ५६ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिताया पातञ्जलमाह्वयव्याख्याया ‘तत्त्ववैशारद्या’-  
साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्थितं भोग्येऽनातुरोऽपि च प्रवर्तत इति स्वातन्त्र्यं माध्यस्थ्यमिति,

“विश्रामश्च न कर्तव्यं स्त्रीषु राजकुटुम्बेषु च” इति न्यायेनाह—न हीत्यादि-विश्रब्धइत्यन्तेन  
इन्द्रियाणां हि चरतां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षरति प्रज्ञा हते पादादिवौकम

वाचिकम् ।

सुखदुःखाभ्यां शून्यो विषयभोगस्तयेत्यर्थः, तेनाभिमानिकसुखदुःखगुण्यत्वं लब्धं कायिकसु-  
खदुःखानां योगावस्थां विना परिहारासम्भव इति भावः, एतेषु त्रिपूत्तरोत्तरमुत्कर्षेऽपि नैते  
परमा इन्द्रियजया एतावन्मात्रमिन्द्रियवृत्त्यनिरोधात्, अतः सूत्रकारसंमतं परममाह—चि-  
त्तैकाग्र्यादिति । चित्तैकाग्र्याद्धेतोरिन्द्रियाणां याऽप्रतिपत्तिर्वृत्तिनिरोधस्तद्योग्यता स एव जय-  
इति जैगीपव्य इत्यर्थः, तत इति । इयं च वश्यता ततो हेतोः परमा वश्यता, यद् यत चित्त-  
निरोधेनेत्यादिरर्थः, कालादिव्यावर्तनाय प्रयत्नकृतमिति । तथा च पूर्वसूत्रोक्तचित्तानुकारस्य

पातञ्जल उच्यते ।

मित्युच्येय योगी यथेन्द्रियान्तर्गनिषेदे यतन इत्याद-न चैवं चित्तेति ।  
द्वितीयपादार्थं संकल्पयति तृतीयपादार्थं बहुं क्रियायोगमिति ॥ ५६ ॥

इति श्रीविश्वेश्वरभगवत्पादशि गौडयभगवत्पादशि यराववानन्दपरस्वतीशिविने  
योगतन्त्रवेगार गन्याया व्याख्याया श्रीकाम्ये पातञ्जलस्यो पञ्चपञ्चाश-  
सुत्रान्तमकं द्वितीयं साधनपाठ समाप्त ॥ २ ॥

# साङ्गे योगदर्शने

## तृतीयो विभूतिपादः

उक्तानि पञ्च वहिरङ्गाणि साधनानि धारणा वक्तव्या—

देशवन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

नाभिचक्रे, हृदयपुरण्डरीके, मूर्ध्नि ज्योतिषि, नासिकाऽग्रे, जिह्वाऽग्र-

मासती ।

देशेति । बाह्य आध्यात्मिके वा देशे यश्चित्तवन्ध = चेतसः समाख्यापन सा धारणा, तत्त्ववैशारदी ।

प्रथमद्वितीयपादाभ्या समाधिस्तत्साधनं चोक्तं, तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणा. श्रद्धोत्पा-  
द्देहतवो विभूतयो।वक्तव्याः ताश्च संयमसाध्या संयमश्च धारणाध्यानसमाधिसमुदाय इति  
विभूतिसाधनतया पञ्चम्यश्च योगाङ्गभ्यो वहिरङ्गभ्योऽस्याङ्गत्रयस्यान्तरङ्गतया विशेष-  
ज्ञापनार्थमत्र त्रयस्योपन्यास, तत्रापि च धारणाध्यानसमाधीनां कार्यकारणभावेन नियत-  
पौर्वापर्यत्वात् तदनुरोधेनोपन्यासक्रम इति प्रथमं धारणा लक्षणीयेत्याह—“उक्तानि” इति ।  
“देशवन्धश्चित्तस्य धारणा” आध्यात्मिकदेशमाह—“नाभिचक्र” इति । आदिशब्देन  
पातञ्जलस्यम् ।

तृतीये दीयते पादे तस्मै चार्थ्यं सुषुष्कलम् ।

यद्दानेरिह चासुत्र योगा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

“देशवन्धश्चित्तस्य धारणा”, सगतिमाह—उक्तानीति । प्रत्याहारान्तानि, पञ्चेति, उपा-  
देये विषये चिच्चं धियतेऽन्येति धारणां न चलति चित्तमुद्दिष्टातिरिक्ते, देशानाह—नामीति ।  
अनाधारा = निर्विषयेति । समक्कांन्तेति । समौ यौ कर्णौ तयोरन्ते प्रान्ते विन्यस्ते युक्तं ये  
वात्तिकम् ।

योगाङ्गेषु मध्ये कियन्ति पूर्वपादे प्रोक्तानि कियन्ति चात्र पाद इत्यत्र नियामकं वदन्नेव  
क्रमप्राप्त धारणासुत्रमवतारयति—उक्तानीति । वहिरङ्गान्तरङ्गत्वे अपि पादभेदेन निरूपणे  
नियामके इत्यर्थं,

“देशवन्धश्चित्तस्य धारणा”, यत्र देशे ध्येयं चिन्तनीयं तत्र ध्यानाधारदेशविषये वित्तस्य  
स्यापनं तदैकाग्रं धारणेत्यर्थं, तदेतद्व्याचष्टे—नामीति । मूर्ध्नि मूर्द्धस्ये ज्योतिषि, आदि-  
शब्देन गारुडाद्युक्तेशान्तराणि प्राद्याणि, यथा गारुडे—

प्राह् नाम्यां हृदये वाऽथ तृतीये च तयोरसि ।

कण्ठे मुग्धे नासिकाऽग्रे नेत्रभूमध्यमूर्द्धसु ॥

किञ्चित्तस्मात्परस्मिश्च धारणा दश कीर्त्तिता ।

125 मुग्धे जिह्वाऽग्रे, किञ्चित्तस्मात्परस्मिन्निति = मूर्ध्नि उपरि द्वादशाङ्गुलपरिमिते देशे लिङ्गश-  
रीरस्य सप्राणस्य तावत्पर्यन्तं प्रतीपशिखावदवस्थानादवहितंस्तावत्पर्यन्तमेव लिङ्गशरीरानु-  
गतोऽम्बोपलभ्यते वाक्यानामुपलम्भाच्च, तदुक्तं कौमे—

शिखाऽग्रे द्वादशाङ्गुल्ये कल्पयित्वाऽथ पङ्कजम् ।

इत्यादिनेति, एतानि च नाम्यादीनि जीवधरयोर्मुख्यस्थानान्येव राज्ञ सिंहासनवत्,  
जीवधरव्यञ्जकस्य लिङ्गशरीरस्य मुख्यस्थानत्वाद् अत एतानि धारणायाः प्रकृतदेशा उक्ता,  
आध्यात्मिकान् ध्यानदेशानुक्त्वा बाह्यानि सन्नेपत आह—बाह्ये वा विषय इति । चन्सु-द्र



इत्येवमादिषु देजेषु, बाह्ये वा विद्यते, चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति धा-

मन्वती ।

नाभिव्यक्तिदिग्गन्तिको देज, तत्र नाङ्गानुभवद्वारा चित्तबन्ध, बाह्ये तु देजे गतिमा-

तत्त्ववैशारदी ।

तन्वाङ्गो ध्याया बन्ध = सम्बन्ध वाशब्दशमाह—“बाह्ये वा” इति । बाह्ये च न सन्ध-  
 र्णं चित्तस्य सम्बन्ध सम्भवतीत्युक्त—वृत्तिमात्रेण—ज्ञानमात्रेणेत्यर्थः,

—अत्रि दुर्गात्—

“प्राणागमेन पवन प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।

वर्गीय्य तत कुर्वाञ्चित्तस्यार्थं शुभाशये ॥

शुभाशये—वत्या दिग्गर्भवासवपजापतिपभृतय, इदं चोक्तोक्तम्—

“सुप्तं भावतो रूपं सर्वोपाशयति स्पृहम् ।

एतां च धारणा जेता यचित्तं तत्र धार्यते ॥

यत्र सुप्तं हरे रूपं यद्विचिन्त्य नराणिप । ।

तन्मृतामनागता धारणा नोपपद्यते ॥

पञ्चमददनं चारुतापतिभेषणम् ।

सुप्तोर्लं सुविस्तीर्णललापकलकोज्ज्वलम् ॥

सन्तर्णान्निवित्त्यत्तवारुत्तभूषणम् ।

कन्तरीय सुविस्तीर्णेषीत्प्राद्विताश्रमम् ॥

चरीविस्तीर्णना मप्रताभिना चोद्रेण च ।

पञ्चमभूतं विष्णुस्य ताडयि ताभुजम् ॥

रणा ॥ १ ॥

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

तस्मिन् देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता = सद्रा प्रक प्रक-  
यान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम् ॥ २ ॥

तदेवार्थमालानिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यं यदा

मास्वती ।

त्रेण बन्ध = तद्विषयया वृत्त्या चित्त बध्यते ॥ १ ॥

तस्मिन्निति । धारणाऽऽयत्ते देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता = एतेन एतन्ना

तैलधारारवदेकतानप्रवाह प्रत्ययान्तरेणापरामृष्ट = अन्यया वृत्त्याऽयमिन्द्र प्रत्ययान्तरेणापरामृष्ट  
एकैव वृत्तिरहितेत्यनुभूतिरेकतानता ॥ २ ॥

ध्यानमिति । ध्यानमेव यदा ध्येयाकारनिर्भासं = ध्येयज्ञानान्तर्यामिणः, प्रक

तत्त्वैशरदी ।

‘एतदातिष्ठतोऽन्यद्वा स्नेच्छया कर्म कुर्वत ।

नापयाति यदा चित्तं मिद्धा मन्येत ता तदा’ इति ॥ १ ॥

धारणासाध्य ध्यानं लक्षयति—“तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्” एतन्नाता = एतन्ना  
सुगमं भाष्यम्, अत्रापि पुराणम्—

“तद्रूपप्रत्ययैकतानता ध्यानमिति श्रान्यनि मृष्टा ।

तद्रूपं ध्यानं पदभिरङ्गे प्रथमनिष्पाद्यते उप” ॥ २ ॥

ध्यानमाध्यं समाधिं लक्षयति—“तदेव—ममाधि”

व्याचष्टे—“ध्यानमेव” इति । “ध्येयाकारनिर्भासम्”—इति । ध्येयाकारस्य निर्भासः =  
पातप्रलहस्यन् ।

ग्रहभूतम् अस्त्रानुरोधेन पदभुजत्वमभिमतमिति शेष ॥ १ ॥

कार्यकारणभावसंगति प्रदर्शयन् क्रमप्राप्तं ध्यानमाह—“तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्”  
अनुद्विष्टाविषयकत्वे सत्युद्विष्टविषयकप्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थः ॥ २ ॥

क्रमप्राप्तं समाधिमाह—तदेवार्थमात्रेति । ध्यानस्य चित्तवृत्तिरूपस्याभावे मति तदेषा-  
वाचित्कम् ।

प्राणायामेद्वादशभिर्यावत्कालं कृतो भवेत् ।

स तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥

इत्यादि, एतदेव तु धारणासामान्यलक्षणम्, अन्यथा क्षणमात्रेणापि धारणाऽऽयत्ते,  
अत सूत्रोक्तं विशेषलक्षणमपि प्राणायामद्वादशकालावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमिति, ॥ १ ॥

धारणासाध्य ध्यानमाह—

“तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्”, भाष्यं सुगमम्, इदमपि ध्यानलक्षणं प्राथमिकोत्स-  
र्गिकज्यानामिप्रायेण सर्वत्र ध्याने देशानियमात्, अतोऽस्य गारुडे लक्षणान्तरमुक्त—

तस्यैव ब्रह्मणि प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणे-

त्यनेन, तस्यैव द्वादशप्राणायामकालेन धारितचित्तस्य द्वादशधारणाकालावच्छिन्न चि-  
न्तनं ध्यानं प्रोक्तमित्यर्थं, अनेन च पूर्वोक्तसूत्रोक्तं विशेषलक्षणं विशेषणीयम्, ॥ २ ॥

ध्यानमाध्यं ममाधिं लक्षयति—

“तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव ममाधि” मात्रपदस्यार्थं स्वरूपशून्यमिरेत्य-

ति ।  
३, ३  
१३

तदेतद् धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः—

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयम इति ॥ ४ ॥

तज्जयात् प्रज्ञाऽऽलोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात्समाधिप्रज्ञाया भवत्यालोकः यथा यथा; संयमः स्थिरपदो भवति तथा तथा समाधिप्रज्ञा विशारदीभवति ॥ ५ ॥

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

भास्वती ।

एकेति । एकविषयाण्येकविषये क्रियमाणानि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते, ननु समाधौ धारणाध्यानयोरन्तर्भावस्तस्मात् समाधिरेव संयम, त्रयाणां समुल्लेखो व्यर्थ इति शङ्का एवमपनेया, ध्येयविषयस्य सर्वत पुन पुन क्रियमाणानि धारणाऽऽदीनि संयम इति परिभाषित, अतो नाथं समाधिमात्रार्थक ॥ ४ ॥

तस्येति । आलोक = प्रज्ञाऽऽलोकस्योत्कर्ष इत्यर्थे, विशारदीभवति = स्वच्छीभवति, ज्ञानशक्तेश्चरमस्यैष्यात् सम्यक् च ध्येयनिष्ठत्वात् प्रज्ञाऽऽलोकः संयमाद् भवति ॥ ५ ॥

तत्त्वैशारदी ।

धारणा ध्यान समाधिरित्येतदत्रयस्य तत्र तत्र नियुज्यमानस्य प्रातिस्विकसञ्ज्ञोच्चारणे गौरवं स्यादिति लाघवाय परिभाषासूत्रमवतारयति—“तदेतद्” इति । “त्रयमेकत्र संयम” व्याचष्टे—“एकविषयाणि” इति । वाचकत्वशङ्कामपनयति—“तदस्य” इति तन्व्यते = व्युत्पाद्यते योगो येन शास्त्रेण तत् तन्त्रं, तत्र भवा तान्त्रिकी, संयमप्रदेशाः ‘परिणामत्रयसंयमाद्’ इत्येवमादव. ॥ ४ ॥

संयमविजयस्याभ्याससाधनस्य फलमाह—“तज्जयात्प्रज्ञाऽऽलोक” प्रत्ययान्तरानभिभूतस्य निर्मलं प्रवाहेऽवस्थानमालोक प्रज्ञाया, सुगमं भाष्यम् ॥ ५ ॥

पातञ्जलस्यम् ।

यथा धर्माधर्मयोरदृष्टमिति परिभाषा लाघवाय तथाऽत्र धारणाध्यानसमाधीनामेकविषयकाणाभ्यस इति परिभाषा ॥ ४ ॥

तस्या. फलमाह—तज्जयादिति । आलोकं = विशारदीभावः ॥ ५ ॥

वाचिकम् ।

ध्यानादित्रयस्य परिभाषासूत्रम्—

“त्रयमेकत्र संयम”, अस्मिन्नेव पाठे प्रोक्तया त्रयशब्देन धारणादित्रयमेव लभ्यते, भार्यं सुगमम्, धारणाध्यानसमाधीना मिलितानां तत्र तत्र सूत्रेऽनया संज्ञया ग्रहणं भविष्यति, तेषु च प्रातिस्विकरूपैस्त्रयाणामुच्चारणे ग्रन्थबाहुल्यं स्यादित्याशयेन तन्त्रान्तरसिद्ध-रक्षाप्रतिपादकमिदं सूत्रम् ॥ ४ ॥

॥ संयमसिद्धयोऽग्रे विस्तरतो वक्ष्यन्ते सांप्रत संयमस्य योगाङ्गताप्रयोजकं द्वारमाह—

“तज्जयात्प्रज्ञाऽऽलोक” तज्जय संयमस्य जय स्वैर्यं सात्त्विकमिति यावत्, तस्मात्प्रज्ञा-या आलोको दीर्घसिद्धि क्रमेण भवतीत्यर्थे, तदेतद्व्याचष्टे—तस्येति । स्वोक्तं विवृणोति—यथेति । वैशारदं चातिसुदमव्यवहितार्थानां परप्रत्यक्षीकरणमामर्थ्यमिति ॥ ५ ॥

संयमन्यानुष्ठाने विशेषमाह—

“तस्य भूमिषु विनियोग” तस्य संयमस्य स्थूलादिपूर्वपूर्वभूमिकाजयानन्तर सुदमा-

“योगेन योगो ध्यातव्यो योगो योगात्प्रवर्त्तते ।

योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरम्” इति ॥ ६ ॥

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वैभ्यः ॥ ७ ॥

मात्स्वती ।

प्रान्तभूमिषु सयमाभावात् कुतस्तस्य योगिन प्रज्ञोत्कर्षं, सुगममन्यत् ॥ ६ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

कस्मात्पुनरधरा भूमिं विजित्योत्तरा विजयते विपर्ययं कस्मान्न भवतीत्यत आह—“न ज्ञिताधरभूमिः” इति । न हि शिलाहृदाद् गङ्गा प्रति प्रस्थितोऽप्राप्य मेघवनं गङ्गां प्राप्नोति, ईश्वरप्रसादाजितोत्तरभूमिः स च” इति । कस्मात् ? तदर्थस्य = उत्तरभूमिविजयप्रत्यासन्नस्य, अन्यत एव = ईश्वरप्रणिधानादेवावगतत्वाद्, निष्पादितक्रिये कमेणि विशेषानाधायिन साधनस्य साधनन्यायातिपाताद् इति,

स्यादेतद्-आगमत् स्मान्यतोऽवगतानामप्यवान्तरविभेदाना कुत पौर्वापर्यावगतिरित्यत आह—“भूमेरस्या” इति । जित पूर्वो योग उत्तरस्य योगस्य ज्ञानप्रवृत्त्यधिगमे हेतुः, अवस्थैवावस्थावानित्यभिप्रेत्येतद् द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

कस्मात्पुनर्योगाङ्गत्वाविशेषेऽपि मयमस्य तत्र तत्र विनियोगो नेतरेषां पञ्चानामित्यत आह—“त्रयमन्तरङ्गं पूर्वैभ्यः” तदिदं साधनत्रयं साध्यसमानविषयत्वेनान्तरङ्गं, न त्वैव य-  
पातशररस्यन् ।

शिलाहृदात् स्थलविशेषाद् मेघवनमपि तथैव, कारणं हि कार्यं साधयत् कारकं भवेद् नान्यथेत्याह-निष्पादितेति । अविशेषाधायिन = अकुत्राणस्य, साधयतीति साधनं यौगिकपदमिति न्याय तस्यापतनमापात् ॥ ६ ॥

वार्त्तिकम् ।

स्यानुभूयैवाधरभूमिषु स्वयोग्यतामवधार्यं चित्तस्य धारणीयत्वादिति, नन्वेवमधिकारिपुरुषभेदेन भूमिकाक्रमभेदात् कथं स्वयोग्यो भूमिकाक्रमो योगिभिरवधारणीय इति ? तत्राह—भूमेरस्या इति । उपाध्यायो गुरुः, योगबलादेव स्वयं जानातीत्यर्थं, अत्र प्रमाणं पृच्छति-कथमिति । उत्तरम्—एवमुक्तमिति । अप्रमत्त सिद्धयलम्पट् ॥ ६ ॥

आवश्यकत्वाद्यवधारणार्थं योगाद्गोष्पवान्तरविशेषमाह-सूत्रान्भ्याम्—

“त्रयमन्तरङ्गं पूर्वैभ्यः”, आगामिसूत्रानुरोधादत्र संप्रज्ञातसमाधेरिति पूरयित्वा व्याचष्टे—तदेतदिति । अत्र संप्रज्ञातस्येत्यत्र प्रज्ञाया विशेषणतया ज्ञानस्याप्यन्तरङ्गत्वमेतत्त्रये विवक्षितम् बीजसाभ्याद् ज्ञानप्रकरणपाठाच्च, अन्तरङ्गत्वे च बीजमिदं यद्वेयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपं संप्रज्ञातं ध्येयसंयम साक्षादेव कारणं विषयान्तरसंचाररूपत्वात्, एवं ध्येयसाक्षात्कारेऽपि साक्षादेव विषयान्तरसंचाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारा कारणमिति, प्रत्याहारान्तं—त्वद्गुणबद्धं चित्तस्यैर्यद्वारेण परंपर्यैवोभयो कारणमिति, अत एव यस्य जडभरतादे स्वत—एव प्राचीनकर्मवशाच्चित्तं संयमयोग्यं भवति तस्य नास्तीतराङ्गावश्यकत्वमित्युक्तं गारुडादिबु—

आसनम्यानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

विलम्बजनना सर्वे विस्तरा परिकीर्त्तिता ॥

शिष्टपाल सिद्धिमाप स्मरणान्यासगौरवात् ।

इत्यादिना, अत एव जडभरतादीनां समाधिविघ्नतया बाह्यकर्मत्यागोऽपि श्रूयते, अत—एव गोताया संयमासक्तायैवाभ्यासकर्मादीनि विशेषत उपदिष्टानि,

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशय ॥

तदेतद् धारणाध्यानसमाधित्रयम्, अन्तरङ्ग सम्प्रज्ञातस्य समाधेः, पृ-  
चभ्या यमादिसाधनेभ्य इति ॥ ७ ॥

तदपि बहिरङ्गं निर्वाजस्य ॥ ८ ॥

तदपि = अन्तरङ्ग साधनत्रय, निर्वाजस्य योगस्य बहिरङ्गं, कस्मात् ?

भास्वती ।

तदिति । सुगमं भाष्यम् ॥ ७ ॥

तदपीति । तदभावे भावाद्, धारणाऽऽदिमग्रीजाभ्यामप्याभावे निवृत्तौ निर्वाजस्य  
उपवैशारदी ।

माद्य तस्मात्ते बहिरङ्गा इत्यर्थं, साधनत्रयस्य सम्प्रज्ञात पदान्तरङ्गत्वं न त्वसम्प्रज्ञाते  
तस्य निर्वाजतया तै मह ममानविषयत्वाभावात्, तेषु चिरनिरुद्धेषु सम्प्रज्ञातपरमकाठाऽ-  
परनामज्ञानप्रमादरूपपरत्रेराग्यानन्तरमुत्पादाद्येत्याह — “तदेतद्” इति ॥ ७ ॥

“तदपि—जस्य” समानविषयत्वमन्तरङ्गत्वप्रयोजकमिह, न तु तदनन्तरभावस्तस्य ब-  
हिरङ्गेश्वरप्रणिधानवर्तितया मन्त्र्यभिचारत्वादिति स्थिते मन्त्र्यभिचारमप्यन्तरङ्गलक्षणं तद्  
पातजलरहस्यम् ।

ज्ञानकर्मगोर्धया मुक्तिं प्रत्यन्तरङ्गत्व ज्ञानस्य, तथाऽत्र संयम इत्याह—त्रयमन्तरङ्गमिति ।  
एकविषयत्वादन्तरङ्गत्व बहिरङ्गस्य, प्रत्याहारान्तेभ्यो विभिन्नविषयेभ्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

निर्वाजस्यासम्प्रज्ञातस्य समाधेरित्याह—तदपीति—बहिरङ्गत्वे युक्तिमाह—ईश्वरप्रणिधान  
वाचिकम् ।

अथ चित्तं समाधातु न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन तदा मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ! ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थाऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

इत्यादिना, अभ्यासश्चात्रेयं सूत्रित, स्थितो यत्नाऽभ्यास इति तथा ब्रह्ममीमांसायाम-  
पि, ममाधिप्रतिबंधे मति गुणलापन गुणिन इति न्यायसिद्धा ब्राह्मकमांतपेशोक्ता, अत एव चा-  
र्यान्वयनाद्यनपेक्षेति सूत्रेण,

‘पच पिषा चापिषा च यस्तद्वेदोभयं सह, अविद्यया मृत्युं तीर्त्या पिषयाऽमृतमश्नुते,  
इति श्रुत्या ज्ञानकर्मणा साहित्यमुक्तं तत्राङ्गाङ्गिनोरीत्मगिकं महानुष्ठानमेवाभिप्रेत-  
न तु माशाज्यकृते तयो तुल्यप्रत्ममुच्य, अपिषया मृत्युं तीर्त्यनेन ज्ञानविप्लवनिवृत्त्या-  
रमृत्युतरगद्वारेण विद्यायामेव मोक्षदायिन्या कर्मण उपयोगवागमात्,

न केवलेन योगेन प्राप्यते परमं पदम् ।

ज्ञानं तु केवलं सम्यगप्यर्गप्रदायकम् ॥

इत्यादिवाक्ययोगशब्दोक्तकर्मनिर्गप्याद् ज्ञानयोगादपि मोक्षसिद्धे, अङ्गत्वं च पृथक्जन्म-  
न्यनुष्ठितानामपि क्रमणा जडभरतादितु सिद्धमिति, एतेन—

उभाभ्यामेव पक्षाभ्या यथा ये पक्षिणा गति ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां लभते परमं पदम् ॥

इत्यादिवार्यानि अङ्गाङ्गिनोरात्मगिकमहानुष्ठानपराण्येव न माक्षं प्रति समुच्यथायथा  
कान्तिं दिक् ॥ ७ ॥

“तदपि बहिरङ्गं निर्वाजस्य”, निर्वाजयोगस्यासम्प्रज्ञातस्य तदपि त्रयं बहिरङ्गमेव वि-  
कृत्यातिरग्वराण्यद्वारा परम्परया हेतुत्वेनावयवत्वाभावादित्यर्थं, एतदेवाह—तदभावे  
भावान्ति । पूर्वोक्तविद्वद्भिरुच्यते, तदेवविशेषाणामौत्पत्तिकज्ञानपराण्यणा समनरा-  
भ्येतेव देन देनप्रत्यादायसम्प्रज्ञातौट्यादित्यर्थं, तथा च स्मृति —

तदभावे भावादिति ॥ ८ ॥

अथ निरोधचित्तक्षणेपु चल गुणवृत्तमिति कीदृशस्तदा चित्तपरिणामः—

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोध-  
क्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

भास्तती ।

प्रादुर्भावात्, परवैराग्यमेव तस्यान्तरङ्गमुक्तम् ॥ ८ ॥

अथेति । परिणामान् व्याचष्टे—अथ निरोधचित्तक्षणेपु = निरोधचित्त = प्रत्ययशून्य-चित्तम्, तदा शून्यमिव भवति चित्त परिणामश्च तस्य न लक्ष्यते तदवस्था चित्तस्य परिणाम स्यात्, गुणवृत्तस्य = गुणकार्यस्य चलत्वात् = परिणामशीलत्वात्, कथं ? तदाह—व्युत्थानेति । व्युत्थानमस्काराः = प्रत्ययरूपेण चेतस उत्थान व्युत्थान, विक्षिप्तं का तत्त्वैशारदी ।

नन्तरभावित्वमस्य नास्ति तस्माद् दूरापेताऽन्तरङ्गता संयमस्यासम्प्रज्ञात इति दर्शयितुं तदभावे भावादित्युक्तम् ॥ ८ ॥

परिमाणत्रयसयमादित्यत्रोपयोक्ष्यमाणपरिणामत्रय प्रतिपिपादयिषुर्निर्वीजप्रसङ्गेन पृच्छति—“अथ” इति । व्युत्थानसम्प्रज्ञातयोश्चित्तस्य स्फुटतरपरिणामभेदप्रचयानुभवान्न प्रदनावतारो, निरोधे तु नानुभूयते परिणामो, न चाननुभूयमानो नास्ति, चित्तस्य त्रिगुणतया चलत्वेन गुणाना क्षणमप्यपरिणामस्यामम्भवादित्यर्थं, प्रश्नोत्तरं सूत्रं—“व्युत्थानपातञ्जलरहस्यन् ।

स्य नियमपक्षनिविष्टत्वेनानन्तरङ्गत्वादित्याह—अन्तस्येत्यादि—तदनन्तरभावित्वमस्य नास्तीत्यन्तेन, तदभावे भावादिति भाष्य, यमाद्यष्टानामभावेऽपि केवलात् परमवैराग्यादेव भावादस्येति भाव ॥ ८ ॥

निरोधेऽभावात्तदा चित्तपरिणमोऽस्ति न वेति सन्दिहान. पृच्छति—अथेति सूत्रारूढकरोति—व्युत्थानेति । व्युत्थाननिरोधमस्कारयो सम्प्रज्ञातसंस्कारपरवैराग्यसंस्कारयोर्मध्ये वार्तिकम् ।

योगनिद्रा यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते ।

आस्तीर्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभु ॥ इति,

तदेतत्प्रागुक्तं भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानामितिसूत्रेणेति ॥ ८ ॥

ज्ञानोपायप्रसङ्गेन योगाङ्गानि विस्तरत प्रोक्तानि इदानीमङ्गभूतस्य समाधेरङ्गिनोश्च योगयोः स्वरूपभेदावधारणाय तत्तदवस्थागता विशेषा वक्तव्या, तावदेव तयोरङ्गाङ्गिनोः प्रयोजनमपि प्रतिपादितं भविष्यति तत्राद्गसमाधितो योगद्वयस्य विशेषावधारकसूत्रमुत्पापयति-प्रश्नमुवेन—अथेति । निरोधचित्तक्षणेपु निरोधावस्थचित्तक्षणेपु योगद्वयक्षणेऽपि यावत्, गुणव्यापारस्यास्थिरत्वात् त्रिगुणात्मस्य चित्तस्य निरोधक्षणेऽपि परिणामधाराऽऽवश्यकी, स च परिणाम कीदृश इति प्रश्न —

“व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणाम”, असम्प्रज्ञातापेक्षया सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानं तथा च व्युत्थान निरोधश्च योगद्वयसाधारण एवात्र ग्राह्य, केवलस्यासम्प्रज्ञातरूपस्य निरोधस्यात्र ग्रहणे सम्प्रज्ञाताख्यनिरोधस्य परिणामाकथनान्प्युनताऽऽपत्ते, व्युत्थानसंस्काराभिभवश्च क्रमेण हासो न तु दाह, निरोधसंस्कारप्रादुर्भावश्च क्रमेण वृद्धि तौ निरोधपरिणामौ निरोधकालीनपरिणामः, स च निरोधक्षणचित्तान्वय

व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्मा न ते प्रत्ययात्मका इति प्रत्ययनिरोधे न निरुद्धा, निरोधसंस्कारा अपि चित्तधर्मा. तयोरभिभवप्रादुर्भावौ = व्युत्थानसंस्कारा हीयन्ते, निरोधसंस्कारा आधीयन्ते, निरोधक्षणं चित्तमन्वेति तदेकस्य चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं संस्कारान्वयात्वं निरोधपरिणाम, नदा

मासती ।

स्यावस्येति यावद्, अत्र हि—सम्प्रज्ञानरूप व्युत्थानम्, तस्य संस्काराश्चित्तधर्मा, चित्तस्य संस्कारप्रत्ययधर्मकत्वाद्, न ते संस्कारा न निरुद्धा = नष्टा, निरोधसंस्कारा = निरोधजनसंस्कारा परवैराग्यरूपनिरोधप्रयत्नसंस्कारा इत्यर्थः, अपि चित्तधर्मा तयोरभिभवप्रादुर्भावौ रूपोऽन्यथाभाव चित्तस्य निरोधपरिणाम = निरोधवृद्धिरूप परिणाम, स च निरोधक्षणचित्तान्वयः = नदा निरोधक्षणम् = निरोध एव क्षणोऽवसरस्तदात्मक चित्त-स्य निरोधपरिणाम, अन्वेति = अनुगच्छति, तादृजचित्तस्यैव धर्मिण स परिणाम इत्यर्थः,

तत्त्वेशारदी ।

निरोधपरिणाम " असम्प्रज्ञातं समाधिमाश्रित्य सम्प्रज्ञातो व्युत्थानं, निरुध्यनेऽनेनेति निरोध = ज्ञानप्रसाद परं वैराग्य, तयोर्व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ व्युत्थानसंस्कारस्याभिभवौ, निरोधसंस्कारस्याविभावं, चित्तस्य धर्मिणो निरोधक्षणस्य = निरोधजनस्य द्वयोरवस्ययोरन्वयः, न हि चित्तधर्मि सम्प्रज्ञातावस्यायामसम्प्रज्ञातावस्याया-च संस्काराभिभवप्रादुर्भावयोः स्वरूपेण मियत इति, ननु यद्योत्तरे क्लेशा अत्रियाभूला-यविधानिर्गृह्यौ निवर्तन्त इति तन्निरुद्धौ न पृथक् प्रयत्नान्तरमाश्रियते, एतं व्युत्थानप्रत्ययमूला संस्कारा व्युत्थाननिवृत्तावेव निवर्तन्त इति तन्निरुद्धौ न निरोधसंस्कारोऽशक्तित्य इत्यत आह--"व्युत्थानसंस्कारा" इति । न कारणमात्रनिर्गृहीत-काप्यनिर्गृहीतेषु मा भूत्कृपिन्दनिर्गृहावपि पटस्य निर्गृहीतः, अपि तु यत्कारणात्मकं यत्का-प्यं तत्कारणनिर्गृहीतं तत्कारण्येनिर्गृहीतं, उत्तरं च कदापि अत्रियाऽऽस्तमान इत्युक्तम् अतस्तत्रि-गृह्यौ तेषां निर्गृहीतपपन्ना न तेषां प्रत्ययात्मानं संस्कारा चिरनिरुद्धे प्रत्यये सम्प्रति स्मरण-दशानात्, तस्मात् प्रत्ययनिर्गृहावपि तन्निरुद्धौ निरोधसंस्कारप्रचय एवोपासनीय इत्यर्थः,

पातञ्जलस्यम् ।

पूर्वस्थाभिभव उत्तरस्यापिमात्रं बाधकतया स्थितिरिति निरोध व्याप्यपि चित्तधर्मि अन्वयनुगच्छतीत्यता निरोधपरिणामो वैराग्यसंस्कार एवानुवर्तत इति सूयार्थं, प्रत्ययात्म-का = वृत्त्यादादानकारणका संस्कारा किन्तु चित्तपक्षनिक्षिप्तत्वेन विद्यन्त इत्यत आह—  
प्रत्ययनिरोधः न निरुद्धा, एतदेव विवृणोति भाष्यकारो निरोधेत्यादि—व्याख्यातमित्यन्तेन,

वाचित्कम् ।

एतत् किं निरोधयोगेषु एतस्मिन् स्थिरं चित्तंऽन्वित इत्यर्थं, एतच्च विशेषणं योगकाले प्रतिक्ष-णमेवाऽऽपारिणामलाभाय चित्तस्थैर्येऽलाभाय चोक्तम्, अथ निरोधकाले जायमान संस्कार-एव निरोधसंस्कार इत्युक्तं. तेन सम्प्रज्ञातरूपनिरोधस्य संस्काराजनकत्वेऽपि तत्कालीनसम्प्रज्ञात-स्य संस्कारस्यैव निरोधसंस्काररूपवपत्रमिति चित्तधर्मिणोऽप्यभिभवपरिणामोऽयमिति प्रतिपादनाय भाष्यकार आह—व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्मा इति । ननु त्रुतिनिरोधेन तत्कार्यतया तत्सं-स्काराणामपि निरोधो भवति तन्नुनिरोधेन पटनिरोधेन, अतो न पृथग् व्युत्थानसंस्काराभि-भवपरिणामोऽस्तीत्यादादा समासश्च—न न प्रत्ययात्मिका इति । न प्रत्ययोपादानका, यतो न व्युत्था-नसंस्कारा प्रत्ययनिरोधेऽपि निरुद्धा नरन्तीत्यर्थं, निमित्तफाणत्वादेव प्रत्ययमन्वेति भाष्य-तस्मात्प्रत्ययनिर्गृहावपि तत्संस्कारनिर्गृहीतकाले प्रयोगोपाय इति, तेषां भाष्य सूत्रपा-

संस्कारशेष चित्तमिति निरोधसमाधौ व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्काराद् ॥ १० ॥

निरोधसंस्काराद्निरोधसंस्काराभ्यासपाटवापेक्षा प्रशान्तवाहिता चित्तस्य भवति, तत्संस्कारमान्द्ये व्युत्थानधर्मिणा संस्कारेण निरोधधर्मसंस्कारोऽभिभूयत इति ॥ १० ॥

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधि-  
परिणामः ॥ ११ ॥

भासती ।

निरोधे प्रत्ययाभावात् संस्कारधर्माणामेवात्र परिणाम एकस्य धर्मिणश्चित्तस्येति दिक् ॥ ९ ॥

निरोधेति । निरोधसंस्कारस्याभ्यासपाटवम् = अभ्यासेन तदाधानमित्यर्थः, तदपेक्ष्य जाता प्रशान्तवाहिता चित्तस्य भवति, प्रशान्तवाहिता = प्रशान्तरूपेण प्रत्ययहीनतया वाहिता प्रवहणशीलता, निरोधसंस्कारोपचयात् सा भवतीत्यर्थः- ॥ १० ॥

सर्वार्थता = युगपदिव सर्वेन्द्रियेषु विषयग्रहणाय सञ्चरणशीलता, एकाग्रता = एक-  
तस्त्वैशारदी ।

सुगममन्यद् ॥ ९ ॥

सर्वथा व्युत्थानसंस्कारामिभवे तु बलवता निरोधमस्कारेण कीदृश परिणाम इत्यत आह—“तस्य प्रशान्तवाहिता संस्काराद्” व्युत्थानसंस्कारमलरहितनिरोधपरम्परामात्रवाहिता प्रशान्तवाहिता, कस्मात् पुन संस्कारपाटवमपेक्षते न तु संस्कारमात्रमित्यत आह—“तत्संस्कारमान्द्ये” इति । तद् इति । निरोधं परामृशति, ये तु “नाभिमूयते” इति पठन्ति ते तदा व्युत्थानं परामृशन्ति ॥ १० ॥

सम्प्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति—“सर्वार्थ—समाधिपरिणाम” वि-  
पातश्लरहस्यम् ।

अन्वयपदस्य व्याख्या संस्कारशेषमिति ॥ ९ ॥

तत्त्वपक्षपातो हि धिया स्वभाव इति न्यायेनाह—“तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात्”, क्षणमप्यपरिणम्य गुणा न तिष्ठन्तीति वैराग्यसंस्कारमान्द्यं कदा चित् व्युत्थानसंस्कारः प्रबल स्यादत सूत्रस्यार्थवादत्वपरिहाराय कर्तव्यपदमभ्याहार्यं तेन प्रशान्तवाहिप्रत्ययान्तरवत्त्वमनुष्ठेयमिति शेष ॥ १० ॥

सूत्रं—सर्वार्थता—समाधिपरिणाम इति । धर्माध्याकारता हि सर्वार्थता सा निरोध्या योग-  
वात्तिकम् ।

ख्ययेव व्याख्यातप्रायम् ॥ ९ ॥

ननु किमर्थं निरोधसंस्कारा कल्पन्त इत्याकाङ्क्षाया निरोधसंस्कारप्रमाणमाह—

“तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात्”, तस्य निरोधावस्थचित्तस्य प्रशान्तवाहिता निर्मलनिरोधधारया वहन निरोधसंस्कारवलादेव भवतीत्यर्थः, अतो निरोधसंस्कारस्तत्प्रादुर्भावश्रावदयमेष्ट्य इति भावः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावं प्रतिपादयति—निरोधेत्यादि, भाष्यं युगमम् ॥ १० ॥

निरोधरूपयोगद्वयकार्ये परिणामा व्याख्यातः, इदानीं तद्विलक्षणयोगाद्गममाधिकार्य परिणामं दर्शयति—

“सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणाम” सर्वार्थता = विक्षिप्तता, एकाग्रता = एकमात्रविषयता तयोर्यथाक्रम क्षयोदयोचित्तस्य समाधिकालीनपरिणाम इत्यर्थः, अत्रा-



सर्वार्थता चित्तधर्मः, एकाग्रता चित्तधर्म, सर्वार्थतायाः क्षयः = तिरो  
भाव इत्यर्थ, एकाग्रताया उदयः = आविर्भाव इत्यर्थ, नयोर्धर्मित्वेनानुगत-  
चित्त, तद्विद्व चित्तमपायोपजननयो स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतं समाधि-  
यते च चित्तस्य समाधिपरिणाम ॥ ११ ॥

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्र-  
तापरिणामः ॥ १२ ॥

समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त, उत्तरस्तत्सदृश उदित, समाधि-

मासती ।

विषयता, अनयोर्धर्मयो क्षयोदयरूप परिणाम समाधिपरिणाम, तदिति । इद-  
चित्तम्, अपायोपजननयो = क्षयोदयशीलयो, स्वात्मभूतयो स्वकीयोर्धर्मयो =  
सर्वार्थतैकाग्रतयोरनुगतं भूत्वा समाधीयते = तद्धर्मपरिणामस्यानुगामी सम्प्रजातममाधि-  
रित्यर्थ, अत्र प्रत्ययवर्माणा संस्कारधर्माणाञ्चान्यथाभाव, सर्वार्थताहीनसमाधिसम्भावेन  
समाधिप्रजया च चित्तस्याभिसंस्कार संप्रजाताख्य समाधिवरिणाम इति दिक् ॥ ११ ॥

तत इति । ततः = तदा समाधिकाले पुनरन्यो य परिणामस्तल्लक्षणमाह—शान्तो-  
दितौ = अतीतवर्त्तमानौ तुल्यप्रत्ययौ = तुल्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति, एतदुक्त भवति—म  
तत्त्वैशारदी ।

द्विषता सर्वार्थता, सन्न विनश्यतीति क्षयन्तिरोभाव, नासदुत्पद्यत इत्युदय आविभाव,  
आत्मभूतयो सर्वार्थतैकाग्रताधर्मयोर्विपायोपजनौ सर्वार्थताया अपाय, एकाग्रताया उप-  
चयम्नयोरनुगतं चित्त समाधीयते = पूर्वापरीभूतमाव्यमानसमाधियिशेषणम्भवतीति ॥ ११ ॥

तत-परिणाम । तत पुन समाधौ पूर्वापरीभूताया अवस्थाया निष्पत्तौ सत्या शान्तो  
दितौ = अतीतवर्त्तमानौ, तुल्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ, एकाग्रतायान्तु द्वयोः सा-  
पातअलरूपस्यम् ।

विरोधिभावेकाग्रताया योगानुभूत्यादनुष्ठेयतेत्युपदिश्यत इति तात्पर्यमित्यर्थ ॥ ११ ॥  
क्षयोदयो व्याप्यतां, कदा चिदतीतवर्त्तमानप्रत्ययौ चित्ते धर्मिणि सति सदृशो भवत  
वाक्तिकम् ।

सि प्रतिष्ठा नित्यनुपजनीय युक्तिमाम्यान्, तदेतद्व्याचष्टे—सर्वार्थतेति । सर्वार्थताया अत्यन्तो-  
च्छेद एकदा न भवति, नापि एकाग्रताया निष्पत्तिरकदा भवति कि तु क्षणक्रमेणैवात क्षयो  
दयो निरोभावाविभावार्यक्तया व्याचष्टे—क्षय इत्यादिना—तिरोभाव इत्यर्थ इत्यन्तेन, अत्र  
तिरोभावाविभावौ द्वयप्रदौ, ननु सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मौ कथं चित्तस्येत्युच्येते तत्राह—नयो-  
र्धर्मित्वेनानुगतं चित्तमिति । तथा सर्वार्थतैकाग्रतयोः, तथा च धर्मपरिणामोऽपि धर्मद्वारा च  
सि एव भवतीत्यर्थ, उत्तरमूत्रवन्व्यमाणपरिणामाद् व्याचर्त्य प्रकृतमूत्रान्तरार्थभूत परिणा  
म व्याचष्टे—तदिति । तद्विद्व चित्तस्य विवर्णम् अनुगतमित्यन्त, तथा च चित्तं स्वात्म  
भूतयो स्वकार्ययो सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोरपायकाल उपजनकाल चानुगतं यत्प्रमा गीयते  
स समाधिपरिणाम इत्यर्थ, समाहितचित्तस्य तु परिणाम शेषमूत्रेण प्रत्यय इति भाव ॥११॥

इतान्तेन समाधायेव परिणामान्तरमुक्तपरिणामकालीनमाह—

“तत पुन शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणाम” तत सर्वार्थताया वि-  
नश्यत क्षये सति, शान्तोदितावर्त्तमानोत्पद्यमानौ तुल्यप्रत्यययोर्धर्मयोरनुगतयोः चित्तस्यै  
काग्रतापरिणामो भवति सत्रातीत्यर्थे प्रत्ययो नश्यति अन्योऽस्य उत्पद्यत  
इत्येवं परिणामो भवतीत्यर्थ, तदेतद्व्याचष्टे—समाहितेति । समाध्यायस्य चित्तस्यैकाग्र-

चित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैव, आ समाधिभ्रेषादिति, स खल्वयं धर्मिण-  
श्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा-  
व्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेन = पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण, भूतेन्द्रियेषु

माखती ।

माधिकाले पूर्वोत्तरकालभाविनौ प्रत्ययौ सदृशौ भवतः, अयं चित्तस्य धर्मिण एकाग्रता-  
परिणाम = विसदृशप्रत्ययोत्पादधर्मस्य क्षय सदृशप्रत्ययोत्पादधर्मस्योपजन इत्ययं चित्त-  
स्यान्यथाभाव, अस्मिन् प्रत्ययधर्माणामेवान्यथाभाव, तत्रादौ—विसदृशप्रत्ययानां-  
सदृशीकरणं तादृश एकाग्रतापरिणामरूप समाधिर्भवति, ततः समाधिसंस्काराधानात्  
सर्वार्थतारूपा ये प्रत्ययसंस्कारान्ते क्षीयन्ते, एकाग्रतारूपाश्च प्रत्ययसंस्कारा वर्धन्ते, ततः  
पुनर्निरोधप्रतिलम्भे निरोधसंस्कार. प्रचोयते, व्युत्थानसंस्कारा क्षीयन्ते, एवं चित्तस्य  
परिणाम ॥ १२ ॥

परिणामस्तु व्यवहारभेदात् त्रिविध — धर्मलक्षणावस्था इति । यथा चित्तस्य परि-  
तत्त्ववेशारदी ।

दृश्यं, 'समाहितचित्तस्य' इति । समाधिनिष्पत्तिर्दिशिता, तथैव = एकाग्रमेव, अवधिमाह—  
“आसमाधिभ्रेषाद् = अंशाद् इति ॥ १२ ॥

प्रासङ्गिकं च वक्ष्यमाणौपयिकं च भूतेन्द्रियपरिणामं विभजते—“एतेन = व्याख्या-  
ता.” व्याचष्टे—“एतेन” इति । ननु चित्तपरिणतिमात्रमुक्तं न तु तत्प्रकारा धर्मलक्षणाव-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

स्तावप्येकाग्रता कथ्यते योगाविरुद्धत्वादित्याह—तत इति । तयोरवधिमाह—समाधिभ्रशा-  
द्भाशाद्, व्युत्थाने सति तौ न स्त इति शेष ॥ १२ ॥

अतिदेशसूत्रमेतेनेति । किमितिदिशति ? परिणामत्रय, क्षणमपरिणम्य न तिष्ठन्तीत्युक्तिमा-  
भित्येव “प्रवृत्तेर्विभुत्वयोगात्परिणामोऽयमद्भुत” इत्युक्तिः, क्रमप्राप्तभूतानां परिणाममाह—तत्र-  
वात्तिकम् ।

र्थ, अनेन पूर्वसूत्रोक्तचित्ताद्भवच्छेद कृत तत्र समाधीयमानचित्तस्यैव परिणामस्योक्तत्वा-  
दिति न पुनस्तथेत्यनेन धारावाहिक एकाग्रतासन्तान उक्त, अवधिमाह—आसमाधीति ।  
श्रेणो = अक्ष, ॥ १२ ॥

तदेवं योगतद्गुणो परिणामरूपवैलक्षण्यं तयोर्विवेकाय प्रदर्शितम्, अनयैव दिशा व्यु-  
त्थानकालीना अपि चित्तपरिणामा व्याख्यातप्रायाः, इत परिणामत्रयमयमादित्यागामिसु-  
त्रोपोदातसङ्गत्या सर्वत्र वैराग्याग्निप्रज्वलनाय च चित्तवदेवान्येष्वप्यतिदेशेनैव परिणामा-  
न्याचष्टे सूत्रकारः—

“एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः”, धर्मैर्लक्षणैरवस्थाभिश्च पारि-  
णामा धर्मलक्षणावस्थापरिणामा एते च भाष्ये व्याख्येया, एत एव परिणामा. भूतेन्द्रियेषु  
न तु तत्त्वान्तरपरिणामा इत्यसाधारणाद्येनैवात्र प्रकृत्यादिष्विति नोक्तम्, तेन तत्त्वान्तरप-  
रिणामवदेनेऽपि परिणामा सर्व एव यथायोग्यं प्रकृत्यादिष्वप्यवगन्तव्या, तथा च भाष्यकारो-  
वक्ष्यति—एवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैर्गुण्यं क्षणमपि न गुणवृत्तमवतिष्ठते इत्येतेन सर्ववस्तुषु  
परिणामस्यमिति, सूत्रं व्याचष्टे—एतेनेति । ननु चित्तपरिणाममात्रं पूर्वसूत्रेऽप्युक्तं न तु धर्मल-

भयन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इति, एष धर्माणामवस्थापरिणामः तत्र धर्मिणो धर्मं परिणामो, धर्माणां लक्षणैः परिणामो, लक्षणानामप्यवस्थाभिः परिणाम इति, एव धर्मलक्षणवस्थापरिणामैः ग्रन्थं न क्षणमपि गुणवृत्तम-

भास्यती ।

वर्तमानत्वस्य च विवक्षा, किन्तु काञ्चिदवस्थामपेक्ष्य भेदवचनं कृतम् भवति, ईदृशो भेदोऽवस्थानपरिणामः, तत्र भूतेन्द्रियादिधर्मिणो नीलपीतान्ध्यादिधर्मैः परिणमन्ते, नीलादिधर्माः पुनर्गतीतादिलक्षणैः परिणता इति मन्यन्ते, बलवानय वर्तमानो दुर्बलोऽयमान-इत्येवं लक्षणान्यवस्थामिभिन्नानीति व्यवहियन्ते, एवमिति । गुणवृत्तम् = महदादिगुणवृत्तवैशारदी ।

अवस्था इति । धर्माणां = वर्तमानाश्चन बलवत्त्वात्त्वत्त्वे अवस्था, तस्या प्रतिक्षणं तारतम्य परिणामः, उपसंहरति—“एष” इति । परिणामभेदानां सम्यग्निभेदादि-धारयति तन्त्रानुभवानुसारात्—“तत्र धर्मिणः” इति । तत्किमेव परिणामो गुणानां कादाचित्को ? नेत्याह—“एवम्” इति । कस्मात्पुनरर्थं परिणामः सद्गतन इत्यत आह “नरु-ज्ज” इति । ओ—हेत्वर्थं, वृत्तं—प्रचारः, एतदेव कुत इत्यत आह—गुणस्याभाव्यम्” इति । उक्तम्—एतदेव पुस्त्यात् सोऽयं त्रिविधोऽपि चित्तपरिणामो भूतेन्द्रियेषु सूत्रकारेण निर्दिष्टपातञ्जलस्यम् ।

तत्रेदमर्थं ने प्रति योग्यताऽभावादिति, अवस्थापरिणामो नाम नूतननूतनतमत्वादि स्थायैः चक्षुषे तु गाल्ययौवनमृद्धत्वादि, परिणामपदमन्त्ये पठितत्वात् त्रिषु सम्यञ्चत इत्याह—तथा वार्तिकम् ।

वतिष्ठते चलञ्च गुणवृत्त, गुणस्वाभाव्यन्तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणानामिति, एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधः परिणामो वेदितव्यः, परमार्थतस्त्वेक एव परिणाम धर्मिस्वरूपमात्रो हि धर्मो धर्मविक्रियैवैषा धर्मद्वारा

भास्वती ।

विकार, नदैव परिणामि, गुणवृत्तस्य चलत्वे हेतुर्गुणस्वाभाव्यम्, क्रियाशीलं रज इत्यनेन तत्तूष्कम्, क्रियारूपा प्रवृत्तिर्दृश्यस्यान्यतमो मूलस्वभाव, एतेनेति । धर्मधर्मिभेदभिन्नेषु भूतेन्द्रियेषूपक्तस्त्रिविध परिणामो व्यवहारप्रतिपन्न, परमार्थतस्तु = यथार्थत-एक एव धर्मपरिणामोऽस्त्यन्यौ कालपनिकावित्यर्थ, कथ १ तत्राह—धर्म = ज्ञातगुण, धर्मो = ज्ञातगुणानामाश्रय, कारणस्य धर्म कार्यस्य धर्मो, अतो धर्मो धर्मिस्वरूपमात्र = घटत्वादिधर्मास्तद्धर्मिस्वरूपा एवेत्यर्थ, धर्मिणो विक्रिया परिणामः, धर्मद्वारा धर्मा-तत्त्ववैशारदी ।

इत्याह—“एतेन” इति । एष त्रिविधः परिणामो धर्मधर्मिभेदाद् = धर्मधर्मिणोर्भेदमालक्ष्य नन्व भूतानां पृथिव्यादीनां धर्मिणा गवादिर्घटादिनां धर्मपरिणाम, धर्माणां चातीतानागतवर्तमानरूपता लक्षणपरिणामः, वर्तमानलक्षणापन्नस्य गवादेर्बाल्यकौमारयौवनबाधक्यमवस्थापरिणाम, घटादीनामपि नवपुरातनताञ्जस्थापरिणाम, एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां तत्तन्नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामो, धर्मस्य वर्त्तमानताऽऽदिल्लक्षणपरिणामो, लक्षणस्य रत्नाद्यालोचनस्य स्फुटत्वास्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः सोऽयमेव विधो भूतेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो-धर्मलक्षणावस्थाना भेदमाश्रित्य वेदितव्य, अभेदमाश्रित्याह—“परमार्थतस्तु” इति । तु—शब्दो भेदपक्षाद्विशिनष्टि, पारमार्थिकत्वमस्य ज्ञाप्यते न त्वन्यस्य परिणामस्य निषिद्ध्यते, कस्माद् ? “धर्मिस्वरूपमात्रो हि” इति । ननु यदि धर्मविक्रियैव धर्मः, कथं तर्ह्यसङ्करप्रत्ययो = लोके परिणामेष्वित्यत आह—“धर्मद्वारा” इति । धर्मशब्देन धर्मलक्षणावस्था. परिगृ-पातञ्जलरहस्यम् ।

श्रीत्यादि—अवस्थापरिणाम इत्यन्तेन, इन्द्रियाणां परिणामत्रयमाह—एवमिन्द्रियाणामिति । धर्मस्यालोचनान्ते—आलोचितमिदमालोच्यत आलोचयिष्यत इति, रत्नतत्त्वस्यैकालोचनेन निर्णतुमशक्यत्वात् प्राचीनालोचनं वर्तमानोपकारोत्याह—रत्नाद्यालोचनस्येति । त्रिविधपरिणामिमुपसहरति—सोऽयमिति । तत्रायोगपरिच्छेद इत्याह—नात्वन्यस्य परिणामित्वं निषि-वात्तिकम् ।

गुणवृत्तगुणानां सत्त्वादीनां व्यापार स्वकार्यैर्धर्मादिपरिणामैः क्षणमपि शून्य नावतिष्ठते, प्रतिक्षण परिणामं जनयतीत्यर्थः, ननु व्यापाराभावदृशायामपरिणामित्वं स्यात् तत्राह—चल च गुणवृत्तमिति । चलमिति भावप्रधानो निर्देश, चाञ्चल्यं हि गुणानां स्व-भाह इत्यर्थः, ननु प्रतिक्षणं चाञ्चल्ये प्रमाण किमित्याकाङ्क्षायामाह—गुणस्वाभाव्यं त्विति । राज्ञो हि गुणानामुपकरणानां भूत्यादीनां स्वाम्यर्थं प्रतिक्षणमेव व्यापारो दृश्यते, अतो गुण-स्वभावतेव पुरुषगुणानामपि सत्त्वादीनां, प्रतिक्षणप्रवृत्तौ प्रमाणमुक्तं पूर्वाचार्यरित्यर्थः, गुणत्व-च परम्येव भोगापवर्गं हेतुत्वमिति, चित्तदृष्टान्ते परिणामत्रयं व्याख्याय दाष्टान्तिकेऽपि त-द्व्याख्यातुमारभत—एतेनेति । धर्मधर्मिभेदादिति । धर्मधर्मिभेदमाश्रित्येत्यर्थ, तत्र पृथि-व्यादीनां धर्मिणा घटादिर्धर्मपरिणामः, घटादीनां धर्माणां वर्त्तमानातीतते लक्षणपरिणामः, वर्त्तमानादिलक्षणानां च त्रयाणामपि चाल्थयौवनादिरवस्थापरिणाम इति, ननु त्रयोऽपि कथं-परिणामा भूतेन्द्रियेषूपच्यन्ते तेषु धर्मिषु, धर्मेमात्रपरिणामादिति, तत्राह—परमार्थतस्त्विति । एक एव परिणाम त्रयोऽपि धर्मपरिणाम एव यतो धर्मिस्वरूप एव धर्मोऽतो धर्मपरिणाम एवै-कलक्षणपरिणामो धर्मादिरित्यवान्तरमेव विभज्यत इत्यर्थः ।

प्रपञ्च्यत इति, तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्त्तमानस्यैवाध्वस्वतीनानागत-  
वर्तमानेषु भावान्यथात्व भवति, न द्रव्यान्यथात्व, यथा सुवर्णभाजनस्य  
भित्त्वाऽन्यथाक्रियमाणस्य भावान्यथात्वं भवति न सुवर्णान्यथात्वमिति,  
अपर आह—धर्मान्ध्वयधिका धर्मा पूर्वंतत्त्वानतिक्रमान् पूर्वापरावस्था-

मास्वती ।

न्तरोदरद्वारा प्रपञ्चते व्यज्यते, तत्रेति । धर्मिणि वर्त्तमानस्य धर्मस्य त्रिवध्वसु भावा  
न्यथात्वम् = अवस्थान्यथात्वम् भवति न द्रव्यान्यथात्वम् = पुरुष पत्र धर्माऽजीतोऽना-  
गतो वा वर्त्तमानो वा भवतीत्यर्थ, यथा—सुवर्णभाजनस्य भित्त्वाऽन्यथाक्रियमाणस्य =  
सुदगादिना भित्त्वा कुण्डलादिरूपेणान्यथा क्रियमाणस्य, भावान्यथात्वम् = संस्थानान्यथात्व-  
धर्मान्तरोदनेत्यर्थो भवति न सुवर्णद्रव्यस्यान्यथात्वम् ,

अपर आह—इति । धर्मस्योऽनध्वयधिक = अनतिरिक्तोऽभिन्न इत्यर्थ, धर्मा,  
पूर्वतत्त्वस्य = पूर्वस्य प्रत्ययरूपस्य धर्मिणस्त्वनतिक्रमात् = स्वभावात्तत्त्वमात् ,  
यो भवता धर्मा सोऽस्माकं प्रत्ययधर्मा यस्तु भवता धर्म सोऽस्माकं प्रतीत्यधर्म,  
अत सर्व धर्म एवेत्येकान्ताभेदवादिना मतम्, ते च वदन्ति—यदि धर्मा धर्मस्यो-  
भिन्न स्यात् तदा न कृतस्य स्याद् यतो धर्मा एव परिणामस्ते तर्हि तेषु समान्यतोऽनु-  
गतो धर्मा परिणामहीन स्यादिति, एतद् विवृणोति—पूर्वेति । पूर्वापरावस्थाभेदम् =  
तत्त्वतेशारदी ।

हन्ते तद्भागेन धर्मिण एव विक्रियेत्येका चासुद्धीर्णा च तद्द्वाराणामभेदेऽपि धर्मिण, परस्पर-  
रागद्वारा, ननु धर्मिणो धर्माणामभिन्नत्वे धर्मिणोऽध्वना च भेदे धर्मिणोऽन्यत्वेन धर्मणा  
पीड धर्मिणो भिन्नत्वमित्यत आह—“तत्र धर्मस्य” इति । भावः = संस्थानभेद सुवर्णोदरे  
या भावान्यथात्वात्तत्त्वपरिणामभेदो भवति, तन्मात्रमन्यथा भवति, न तु द्रव्य सुवर्ण  
सुवर्णोदरे, अत्यन्तभेदाभावादिति व्यस्यमाणोऽभिसन्धि,

परान्तरादिन योद्गमुत्यापयति—अपर आह—इति । धर्मा एव हि स्वकात्यायतो-  
यात्तिकम् ।

इदानीं प्रतिक्षणपरिणामे क्षणिकताऽऽदिप्रसङ्गमपाकर्तुं परिणामत्रयं क्रमेण परीक्षणीयम् ,  
एतद्वै धरुपरिणाम परीक्ष्यते—तत्र धर्मस्येत्यादिना, तत्र तेषु परिणामेषु मध्ये धर्मिणि  
एव एव धर्मस्यातीनाद्यवस्थायु धर्मिणो भावान्यथात्वं धर्मान्यथात्वमेव भवति न द्रव्या  
न्यथात्वं स्वस्यान्यथात्वं हि प्रतिक्षणं परिणामेन क्षणिकताऽऽपत्या प्रत्यभिज्ञाऽऽनुगत  
स्मिन्नि भाव, सुवर्णस्य भावान्यथात्वं भाजनादिरूपधर्मापये कृत्वाऽधर्माभिज्यक्तिरिति,  
प्रत्यभिज्ञाद्वेन च सुवर्णसामान्यस्य सर्वत्रिकारानुगतस्य विद्धि तस्यामान्य वाच्यपरिणाम  
धर्मिणि परिणामेषु सुवर्णस्यान्यथात्वं त्रयसंयोगनाशान् पूर्वसुवर्णोदरेऽन्यथात्वं प्रत्य  
भिज्ञा तु वाच्यपरिणामेति तत्र—एव मति प्रतिक्षणसंयोगोपचयापचयान्तापचयसंयोगाभा  
वस्यवददत्त्वेन धर्मिणोऽन्यथात्वं क्षणिकत्वापनेर्धर्माणोऽन्यथात्वं तस्यात्वात्वात्  
संयोग प्रत्यभिज्ञात्वं प्रत्यभिज्ञया धर्मात्त्वमित्येति स्वयिद्वान्तर्गोरागनेश, तस्मात्  
वदत्त्वेनैव न द्रव्यनाशत्वं किं तु वदन्तौ दृशाऽभिज्ञाऽऽपत्याऽऽपत्यात्वात्वात्  
स्वकात्यायतोऽपत्तयम्, अप वा त्रिकारोऽपचयपरिणामेति एति तस्यान्यथात्वात्वा  
विदोर्धर्मिणामे प्रोक्त रूपं त्रिकारुत्त्वत्यापयति—अपर आह—इति । तर्हि तर्हि-  
तिरिक्तो न भवति अन्यथात्वं इत्यर्थ, अत्र त्वे—पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् पूर्वतत्त्वस्य धर्मि  
णोऽन्यथात्वं कृतस्यवदत्त्वेति यावत्, एतद् विवृणोति—पूर्वापरात्वात् । तर्हि यद्वर्णा

भेदमनुपतितः कौटस्थ्येन विपरिवर्त्तत यद्यन्वयी स्याद् इति, अयमदोष-  
कस्माद् ? एकान्तानभ्युपगमात् तदेतत् त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति कस्माद् ? नि-

मास्वती ।

धर्मान्यत्वरूपम्, अनुपतितोऽनुपातिमात्रं सन् भवता धर्मा कौटस्थ्येन = निर्विकार-  
नित्यत्वेन, विपरिवर्त्तत = परिणामस्वरूपं हित्वा कृतस्थ्यरूपेण परिवर्त्तत, यदि स धर्मा  
अन्वयी = सर्वधर्मानुगत एक स्यात्,

उत्तरमाह—अयमदोष = एषा शङ्का नि सारा, कस्माद् एकान्तानभ्युपगमाद् =  
एकान्तनित्यं दृश्यद्रव्यमिति वादस्यानभ्युपगमाद् = अस्मन्मतेऽस्वीकारात्, तदेत-  
दिति । अस्मन्मते—दृश्यद्रव्यं परिणामनित्यं न कृतस्थ्यनित्यम्, तदेतत्  
त्रैलोक्यम् व्यक्तभाव व्यक्ते = व्यक्तावस्थाया, अपैति = अपगच्छति लीयत-  
इति यावत्, कस्य चिद् व्यक्तभावस्यैकस्वरूपेण नित्यत्वप्रतिषेधात्, अपेतः =  
लीन, अप्यस्ति कस्य चिद् विनाशप्रतिषेधात् = अत्यन्तनाशास्वीकारात्,  
तत्त्ववेशारदी ।

त्पत्रा परमार्थसन्तो न पुन सुवर्णं नाम किञ्चिदेकमनेकेष्वनुगतं द्रव्यमिति यदि पुनर्निवृत्त-  
मानेष्वपि धर्मेषु द्रव्यमनुगतं भवेत्ततो न चित्तिशक्तिवत्परिणमेतापि तु कौटस्थ्येनैव विप-  
रिवर्त्तत, परिणामात्मकरूपं परिहाय रूपान्तरेण कौटस्थ्येन परिवर्त्तनं परिवृत्ति यथा चित्तिश-  
क्तिरन्यथाऽन्यथाभावं भजमानेष्वपि गुणेषु स्वरूपादप्रच्युता कृतस्थ्यनित्यैवं सुवर्णाद्यपि  
स्याद् न चेज्यते तस्मान्न द्रव्यमतिरिक्तं धर्मभ्य इति,

परिहरति—“अयमदोष” इति । “कस्मादेकान्तानभ्युपगमाद्” यदि चित्तिशक्तिरिव  
द्रव्यस्यैकान्तिकी नित्यतामभ्युपगच्छेम तत एवमुपालभ्येमहि न त्वैकान्तिकी नित्य-  
तामातिष्ठामहे, किन्तु तदेतत् त्रैलोक्यं न तु द्रव्यमात्रं व्यक्तं = अर्थक्रियाकारिणो रू-  
पादपैति कस्माद् ? “नित्यत्वप्रतिषेधात्” प्रमाणेन, यदि हि घटो व्यक्तेर्नपेधात् कपालश-  
पातश्चलरहस्यम् ।

ध्यते, क्षणिका सर्वभावा नानुगतं किञ्चिदस्तीति यद्यस्ति चित्तिरिव न परिणमेत इत्याशङ्कां-  
निराह—एकान्तानभ्युपगमात् = भेदाभेदस्वीकारात्, व्यक्तेरपैति इत्युपलब्ध्यर्थक्रियाऽऽज्ञाना-  
दयो न स्युः, कृतस्थ्यनित्यत्वप्रतिषेधाद्विपरिणम्योपलब्ध्यादयं स्युः, एतदेव सोपपत्तिकमाह-  
संसर्गादिति । अस्य = लोकस्य, संसर्गात् कारणे लीनत्वाद्नुपलब्धिधरिति, कारणलय एव कार्य-  
वाचिकम् ।

धर्मेषु स्यात्तर्हि पूर्वापरसकलावस्थाभेदेऽप्यनुगततयाऽतीताद्यवस्थायामपि सत्त्वप्रसङ्गात्  
कौटस्थ्येनैव तिष्ठेत् चित्तिशक्तिवद् नित्यत्वकृतस्थ्यत्वयोरैकार्थत्वात् तच्च तवाप्यनिष्टमि-  
त्यर्थं, परिहरति—अयमदोष इति । एकान्ततेति । एकान्तनित्यत्वानभ्युपगमादित्यर्थं,  
एकान्तेन सर्वथा स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वमेव कौटस्थ्यमस्माभिरप्युपेयते तच्च चित्तिशक्ते-  
रेव न तु धर्मरूपेणानित्यस्य धर्मिण इत्यर्थं, विकारव्यावृत्तं प्रकृतेर्नित्यत्व सतोऽतीतानागता-  
वस्थानून्यत्वम् इति, स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यानित्योभयरूपत्वं प्रपञ्चयेति प्रतिपादयति—  
तदेतदिति । तदेतत्त्रैलोक्यं कार्यकारणात्मकं चतुर्विंशतितत्त्वानि, सकायांणीति यावत्, यथा-  
योग्यं धर्मरूपेण स्वतश्च व्यक्तेर्बर्त्तमानावस्थातोऽपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् ‘नैवेह किञ्चनान्य-  
आसीत्’ असद्वा इदमप्रआसी’दित्यादिश्रुतिभिः,

‘व्यक्ताव्यक्तात्मिका तस्मिन्प्रकृति सम्प्रतीयत’—

इत्यादिस्मृतिभिः, यत्त्वावयव तदनित्यं घटादिवदित्यनुमानेनेत्यर्थं, नन्वेवमत्यन्तोच्छेद्

त्यन्वप्रतिषेधाद् अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् स्वसर्गाच्चास्य सौदम्य,  
सौदम्याच्चानुपलब्धिगिति,

मान्ती ।

समर्गात् = कारणाविविहरूपेणावस्थानाच्चास्य सूक्ष्मता ततश्चानुपलब्धिनात्यन्तनाशा  
तत्त्वैशारदी ।

ऋदाद्गान्दिश्ववस्थाम्बपि व्यक्तो घट इति पूर्ववदुपलब्ध्यर्थक्रिये कुर्यात् तस्मान्नित्य  
त्रैलोक्यमस्यु—तर्ह्यनित्यमेवोपलब्ध्यर्थक्रियारहितत्वेन गगनारविन्दवदतितुच्छत्वादित्या  
आह—“अपेतमप्यस्ति” इति । नात्यन्तच्छ्रुता येनेकान्ततोऽनित्यं स्यादित्यर्थं, क  
स्माद् ? “विनाशप्रतिषेधात्” प्रमाणेन, तथा हि—यत्तुच्छं न तत्कदा चिदप्युपलब्ध्यर्थ  
क्रिये करोति, यथा गगनारविन्द, करोति चैतत् त्रैलोक्यं ऋदा चिदप्युपलब्ध्यर्थ  
क्रिये इति, तमेतत्पत्तिमद्द्रव्यत्वप्रर्भलक्षणावस्थायोगित्वादयोऽप्यत्यन्ततुच्छगगननलिननम  
विनाशाद्व्यावृत्ता मन्वेदेतव उदाहार्या, तथा च नात्यन्तनित्यो येन चितिशक्तिवत्क  
स्यनित्यं स्यात्, किन्तु कश्चिन्नित्यं, तथा च परिणामीति सिद्धम्, एतेन सृष्टिप्रणयाना  
स्यासु ह्यार्याणां घटादीनामनागताना मत्त्वं वेदितव्यम्—स्यादेतद्—अपेतमप्यस्ति चेन्हा  
स्यं तस्मात्पूर्ववन्नोपलभ्यत इत्यत आह—“समर्गाद्” इति । समर्गात् = स्वकारणत्वात् ।

पातजलरस्यम् ।

स्थानामत्यम्बिशक्तित्युक्तम्, अभिभवानभिभवाभ्यां नामदुत्पद्यते किञ्चिन्नक्षारोपनी  
नादेरिच्छति शेष, एतदेवानुभवारुडं करोति-लक्षणेत्यादि-अनियुक्त इत्यन्तेन, तत्र ह्यस्या  
वार्तिकम् ।

लक्षणपरिणामो धर्मोऽध्वसु वर्तमानोऽतीतोऽतीतलक्षणयुक्तोऽनागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः तथाऽनागतोऽनागतलक्षणयुक्तो वर्त्तमानातीताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः तथा वर्त्तमानो वर्त्तमानलक्षणयुक्तोऽतीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्त इति,

यथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां रक्तो न शेषासु विरक्तो भवतीति,

अत्र लक्षणपरिणामे सर्वस्य सर्वलक्षणयोगाद्ध्वसङ्करः प्राप्नोतीति परे-

मास्वती ।

दिति । लक्षणेति । भविष्यरागो वर्त्तमानो भूत्वाऽतीतो भवतीति त्र्यध्वयोगरूपः परिणामभेदो वाच्यो भवति, एतदेव स्फोरयति—यथेति । अत्रेति । एतत् परे एव दूषयन्ति—सर्वस्येकदा सर्वलक्षणयोगेऽध्वसङ्कर = त्रिकालसङ्कर प्राप्नोतीति, अस्य परिहारो-रागकाले द्वेषोऽपि विद्यते, उभययोर्वर्त्तमानत्वेऽपि न सङ्कर, तदाऽनभिव्यक्तो द्वेषो भविष्यो भूतो वेति वाच्यो भवत्येव व्यवहारसिद्धिरेव लक्षणपरिणाम, धर्माणां धर्मत्व विकारगोलगुणत्वमित्यर्थ, अप्रमाद्यम् = असाधनीयं प्राक् साधितत्वादित्यर्थ, सति च = सिद्धे धर्मत्वे लक्षणभेदोऽपि वाच्यो भवति, अन्यथा व्यवहारसिद्धे, यतो न वर्त्तमानकाल एवास्य धर्मस्य धर्मत्वम् = क्रोवकाले रागस्यावर्त्तमानत्वेऽपि चित्त भविष्यरागधर्म-तत्त्ववैशारदी ।

सौक्ष्म्य = दर्शनानर्हं, तदश्चानुपलब्धिदिति, तदेवं धर्मपरिणामं समर्थं लक्षणपरिणाममपि लक्षणानां परस्परानुगमनेन समर्थयते—“लक्षणपरिणाम” इति । एकैकं लक्षणं लक्षणान्तराभ्यां समनुगतमित्यर्थः, नन्वेकलक्षणयोगे लक्षणान्तरे नानुभूयते, तत्कथं तद्योग इत्यत-आह—“यथा पुरुष” इति । न ह्यनुभवाभाव प्रमाणसिद्धमपलपति, तदुत्पाद एव तत्र तत्स-द्भावे प्रमाणमसत् उत्पादासम्भवाच्चरविपाणवदिति,

परोक्तं दोषमुत्थापयति—“अत्र लक्षणपरिणाम” इति । यदा धर्मो वर्त्तमानस्तदैव यद्य-तीतोऽनागतश्च तदा त्रयोऽप्यध्वान सङ्कीर्ष्येरन्, अनुक्रमेण चाध्वना भावेऽसदुत्पादप्रसङ्ग-इति भावः,

पातञ्जलरहस्यम् ।

माह—यथा पुरुष इति । विरक्तोऽनुरागात्यन्ताभावाद् इति भाष्य, टीकाया परिहरतीत्यस्या-वाचिकम् ।

मायाऽऽख्यजगत्कारणस्यापि विनाशोऽत्यन्ततुच्छत्वमेव वा परमार्थत इष्यते तन्मते च सना-तनत्ववचनविरोध इति दिक्,

धर्मपरिणाम परीक्ष्य लक्षणपरिणाम परीक्ष्यते—लक्षणपरिणाम इति । अध्वसु वर्त्तमान इति । धर्माणां नित्यत्वमुक्तं नित्यत्वं विनाऽतीतानागतलक्षणयोगासम्भवात्, अत्र एकैकलक्षणाभिव्यक्तिकालेऽपि धर्मो लक्षणान्तराभ्यां सूक्ष्माभ्यां वियुक्तो न भवतीति समु-दायार्थ, तथा धर्मा इव लक्षणान्यपि नित्यान्येवेति नित्यन्तासदुत्पत्तिसदत्यन्तोच्छे-दयो प्रसङ्ग इति भावः, नन्वेकलक्षणाभिव्यक्तिकालेऽपि लक्षणान्तरयोरनुपलम्भादभाव एव युक्त इत्याशङ्कार्या तयोरुपलब्धिमानुमानिकीं दर्शयति—यथेति । न शेषासु विरक्त इति । रागस्य भावित्वं मति विरक्तव्यवहारादर्शनात् तथा चैकविषयकरागाभिव्यक्तिकालेऽपि विष-यान्तररागस्यात्यन्तमभावो नास्ति, अतो रागस्यैकलक्षणाभिव्यक्तिकालेऽन्ययो, सत्ता विष्यत्यनुमानादित्यर्थः,

लक्षणपरिणामेऽपि परोक्तदूषणमुद्गादयति—अत्रेति । सर्वस्यानागतदेवर्त्तमान-



दोषश्चोद्यत इति, तस्य परिहार-धर्माणां धर्मत्वमप्रसाध्य, सति च धर्मवे-  
लक्षणभेदोऽपि वाच्यो न वर्तमानसमय एवास्य धर्मत्वम्, एव हि न  
चित्त रागधर्मक स्यान्, क्रोधकाले रागस्यासमुदाचारादिति,

किञ्च त्रयाणां लक्षणानां युगपदेकस्या व्यक्तौ नास्ति सम्भवः, क्रमेण  
भासती ।

कमिति वाच्य भवतीत्यर्थं, कस्य चिद् धर्मस्य समुदाचारात् = व्यक्तीभावात्, तद्धर्म-  
वान्य धर्मानि वाच्यो भवति नापुनाऽन्यधर्मवानिति च, एव क्रोधकाले क्रोधधर्मगति  
न रागधर्मकमित्युच्यते, न च तद्वचनाच्चित्त भविष्यरागधर्महीनमित्युक्तं भवतीत्यर्थं,

किञ्चेति । अतीतानागतावस्थानाववर्तमानो, अतीतश्च वभूवान् अनागतश्च व्यङ्ग्य  
एव त्रयाणां भेदः, तद्वेदस्य च वाचकत्वेनातीतादिगच्छा व्यपदिगन्तं, अतो युगपदेकस्या  
तत्त्ववैशारदी ।

परिहरति—“तस्य परिहार” इति । वर्तमानत्वे हि धर्माणामनुभवमिदं, तत-  
त्राक्यनात्कालान्तरप्रगवगमयति, न खल्वसदुत्पद्यते, न च मद्दिनगति, तस्मात्—  
“एव हि न चित्तम् इति । क्रोधोत्तरकाले हि चित्त रागधर्मकमनुभूयते, यत्र च राग  
धर्मस्येनागतत्वेन नामीत्तत्कथमसावुत्पद्येतानुत्पन्नश्च कथमनुभूयेतेति, भावते  
न्यायि कृतोऽन्यनामसङ्ग इति पृच्छति—“किञ्च” इति । किंकारणमसङ्गं? न-  
पातअलराहस्यम् ।

तु स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवेदिति,

उक्तं च—“रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुद्ध्यन्ते, सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते, तस्मादसङ्करः, यथा रागस्यैव क्वचित्समुदाचार इति न तदानीमन्यत्राभावः, किन्तु केवल सामान्येन समन्वागत-इत्यस्ति तदा तत्र तस्य भावः, तथा लक्षणस्येति,

न धर्मी ज्यध्वा, धर्मास्तु ज्यध्वानः, ते लक्षिता अलक्षिताश्च तान्ना

भास्वती ।

व्यक्तौ तेपा सम्भव इत्युक्तिर्विरुद्धा, स्वव्यञ्जकाञ्जो धर्माऽनागतत्वं हित्वा वर्त्तमान-प्राप्नोति ततोऽतीतो भवतीति क्रम एवास्मिन् लक्षणपरिणामवचनेऽध्याहार्योऽस्तीत्यर्थः, उक्तञ्च पञ्चशिखाचार्येण = रूपेति । प्राग्ख्याख्यातम्, अतिशयिना समुदाचरता रूपा-तत्त्ववैशारदी ।

पुनरर्थे, उत्तरमाह—“त्रयाणाम्” इति । त्रयाणा लक्षणाना युगपन्नास्ति सम्भवः, कस्मिन् एकस्यां = चित्तवृत्तौ क्रमेण तु लक्षणानामेकतमस्य स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवेत् = सम्भवेत्, लक्ष्याधीननिरूपणतया लक्षणानां लक्ष्याकारेण तद्वृत्ता, अत्रैव पञ्चशिखाचार्यमम्मतिमाह—“उक्तञ्च” इति । एतच्च प्रागेव व्याख्यातम्, उपसंहरति—“तस्माद्” इति । आविर्भावतिरोभावरूपविरुद्धधर्मसम्पादसङ्कोरोऽध्वनामिति, दृष्टान्तमाह—“यथा रागस्य” इति । पूर्वं क्रोधस्य रागसम्बन्धावगमो दर्शित इति, इदानीन्तु विषयान्तरवर्त्तिनो-रागस्य विषयान्तरवर्त्तिना रागेण सम्बन्धावगम इति, दार्ष्टान्तिकमाह—“तथा लक्षगस्या” इति । ननु मत्यप्यनेकान्ताभ्युपगमे भेदोऽस्तीति धर्मलक्षणावस्याऽन्यत्वे तद्भिन्नस्य धर्मि-णोऽप्यन्यत्वप्रसङ्गः, स एव च नेप्यते—तद्गुणमानुभवविरोधादित्यत आह—“न धर्मी ज्य-पातञ्जलरहस्यम् ।

नामत एवोक्तम् अतीतिलक्षणयुक्तम् अनागतवत्तेमानाभ्यामित्यादि, न धर्मी ज्यध्वा धर्माश्च वाक्तिकम् ।

लक्षणेन सह नास्ति विरोध इत्यत्र पञ्चशिखाक्य प्रमाणयति—उक्तं चेति । धर्माद्यत्रैषया-न्तान्यदौ चित्तस्य रूपाणि, वृत्तयश्च ज्ञानाद्याश्रया शान्तघोरमृदाश्चित्तपरिणामास्तेषामतिश-योऽभिव्यक्तिरूपोत्कृष्टेति, इदं च वाक्यं गुणवृत्त्यविरोधाच्च दुःखमेव सर्वमिति सूत्रे व्याख्यातम् ,

उपसंहरति—तस्मादिति । असङ्कोरे दृष्टान्तमाह—यथेति । रागस्यैवेति । धर्माणां-लक्षणप्रसम्बन्ध उदाहृतस्यैव रागस्यैवेत्यर्थः, क्वचिद्विषयेऽन्यत्र विषयान्तरेऽभावः सामान्याभाव इत्यर्थः, दार्ष्टान्तिकमाह—तथा लक्षणस्येतीति । क्वचित्समुदाचार इत्यादिरर्थः, अयं च लक्षणपरिणामो न धर्मिणः किं तु धर्माणामेतेष्वेव धर्मपरिणामाद्विशेषमाह—न धर्मा-ति । नन्वर्यं लक्षणपरिणामो लक्षणेऽस्ति न वा, आद्येऽनवस्था, अन्ये लक्षणपरिणामे परि-णामलक्षणासम्भवः—पूर्वलक्षणातीतताया लक्षणान्तराभिव्यक्तरेव लक्षणपरिणामत्वादिति मेवम्—योजाङ्गुरवत्प्रामाणिकत्वेनास्या अनपल्याया अदोपत्वात्, अन्यया धर्मस्य धर्म-स्तस्यापि धर्मे इत्याद्यनवस्थाया अपि दोषत्वापत्त्या धर्मधर्मिभावादिरपि न सिद्ध्येदिति, अधिकं तु निवृत्तवर्त्तिसूत्रे प्रोक्तम्, तदेवं सर्वधर्माणां सर्वैव लक्षणत्रयसम्बन्धोऽस्ति, अभि-व्यक्तिस्तु त्रयाणा क्रमिकीति सिद्धम्,

न्यादेतव—लक्षणाभिव्यक्तेरपि नित्यत्वात्कथं क्रमिकत्वं तत्र क्रमिकत्वसम्भव वा कि-मपराद् लक्षणक्रमिकत्वेन ? अत्रोच्यते—नित्यानित्योभयरूपत्वस्योक्ततया नित्यत्वेऽपि सर्व-कार्येष्वनित्यरूपेण क्रम सम्भवति, लक्षणानामपि क्रमश्चेप्यत एव लक्षणामिव्यक्तिक्रमस्तु

मवस्थाम्प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तर-  
रतः, यथैका रेखा शतस्थाने शत दशस्थाने दशैक त्रैकस्थाने, यथा चैक  
त्वेऽपि स्त्री माता चोच्यते दुहिता च स्वसा चेति,

अवस्थापरिणामे कौटस्थ्यप्रसङ्गद्वेष कैश्चिदुक्त, कथम्? अन्वना

मान्ती ।

दीना वर्त्तमानलक्षणत्वं, तद्विरुद्धानाज्जातीतादिलक्षणत्वमित्याम्मादयोरुत्वं सिद्धमित्यर्थ  
नेति। न धर्मां व्यञ्जा = यद् द्रव्यं धर्माति मन्यते न तत् व्यञ्जा, ते धर्मास्ते तु = व्यञ्जा-  
न, ते लक्षिता = अभिव्यक्ता वर्त्तमाना, अलक्षिता = अवर्त्तमाना अनभिव्यक्ता, ता-  
न्नाम् = अभिव्यक्तिमनभिव्यक्तिमवस्था प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन = अतीतादिलक्षणेन प्रति-  
निर्दिश्यन्ते, तत्रदवस्थाऽन्तरता न द्रव्यान्तरत, अवस्थेति । पगेकं द्वेषमुत्थापयति-  
तत्त्वैशारदी ।

ध्वा ' इति । यतन्तद्विन्ना धर्मांस्व्यञ्जान, धर्माणामञ्जाययोगमेव स्फोरयति—“ते” इति।  
लक्षिता = अभिव्यक्ता वर्त्तमाना इति गानत्, अलक्षिता = अनभिव्यक्ता अनागता अती-  
ता इति यावत्, तत्र लक्षिता ता तामवस्था वत्त्वत्तदुत्पत्त्यादिका प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन नि-  
र्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरत, अवस्थाशब्देन धर्मलक्षणावस्था उच्यन्ते, एत-  
दुक्तं भवति-अनुभव एव धर्मिणो धर्मादीना भेदाभेदो व्यञ्ज्यापयति, न ब्रह्मकान्तिकेभेदे  
धर्मादीना धर्मिणो धर्मरूपवद् धर्मादित्वा, नाथैकान्तिके भेदे गताश्ववद् धर्मादित्वा,  
म कानुभवोऽनेकान्तिकत्वमवस्थापयन्नपि धर्मादिपूजनापायधर्मकैश्चपि धर्मिणमेकमनुगम-  
यद् धर्माव परस्परतो व्यावर्त्तयन् प्रत्यात्ममनुभूयत इति, तदनुसारिणो यत्र न तमतिारथ  
धर्माव धर्मानुभवान् व्याख्यापयितुमीरमत् इति, अत्र लौकिक दृष्टान्तमाह—“यथैका  
रेखा इति । यथा तत्रैव रेखास्वरूप तत्तत्स्थानापक्षया शतादित्वेन व्यपदिश्यत एवं तत्रैव  
धर्माव परस्परतः तत्र धर्मलक्षणावस्थाभेदेनान्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यत इत्यर्थ, दार्ष्टान्तिकाथ दृष्टा  
व्यावर्त्तयन्—“यथा रेखाऽपि” इति ।

व्यापारेण व्यवहितत्वाद्, यदा धर्मः स्वव्यापारं न करोति तदाऽनागतो, यदा करोति तदा वर्त्तमानो, यदा कृत्वा निवृत्तस्तदाऽतीत, इत्येवं धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति परैर्दोष उच्यते,

नासौ दोषः-कस्माद् ? गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्दवैचित्र्यात्,

मासती ।

अध्वनो व्यापारेण = वर्त्तमानाध्वलक्षितस्यान्यस्य धर्मस्य व्यापारेण यदा व्यवहितः कश्चिद् धर्मः स्वव्यापारं न करोति तदाऽनागतः, तद्व्यवधानरहितो यदा व्याप्रियते तदा वर्त्तमानः, यदा कृत्वा निवृत्तस्तदाऽतीत इति प्राप्ते शङ्को वक्ति भवन्नय एवं धर्मधर्मि-लक्षणावस्थानां सदा सत्त्वात् तेषां नित्यताऽऽयायात् ततश्च चितिवत् कौटस्थ्यमिति, अन्य परिहारः-नासौ दोषः कस्माद् ? नित्यत्वमेव कौटस्थ्यमिति न वयः सङ्गिरामहे, अन्मन्त्रये-नित्यत्वमेव न कौटस्थ्यम्, नित्यता सदा सत्ता, तादृगपि द्रव्य परिणमते यथा त्रैगुण्यम्, गुणिनित्यत्वेऽपि = गुणमपेक्ष्य गुणिनो नित्यत्वेऽपि = अविनाशित्वेऽपि, गुणानां = धर्माणां विमर्दवैचित्र्यात् = विमर्दाल्लयोदयरूपविकारशीलत्वाद् वैचित्र्यम् = आनन्त्यम्,

तत्त्वैशारदो ।

व्यापारः = क्षीरस्य वर्त्तमानत्व तेन व्यवहितत्वाद् हेतोः, यदा धर्मः = दधिलक्षण स्वव्यापारं = दाधिकाधारम् क्षीरे सन्नपि न करोति तदाऽनागतः, यदा करोति तदा वर्त्तमानः, यदा कृत्वा निवृत्तः सन्नैव स्वव्यापाराद् दाधिकाधारम्भात्तदाऽतीत, इत्येवं त्रैकाल्येऽपि सत्त्वाद् धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोति, सर्वदा सत्ता हि नित्यत्वं, चतुर्णामपि च सर्वदा सत्त्वेऽसत्त्वे वा नोत्पादः तावन्मात्रं च लक्षणं कृतस्यनित्यतायाः, न हि चितिशक्तेरपि कृतस्यनित्याया कश्चिदन्यो विशेष इति भावः,

परिहरति—“नासौ दोषः” इति । नासौ दोषः, कस्मात् गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्दः = अन्योऽन्याभिभाव्याभिभावकत्वं तस्य वैचित्र्यात्, एतदुक्तं भवति—यद्यपि सर्वदा सत्त्वं चतुर्णामपि गुणितुणानां ; तथाऽपि गुणविमर्दवैचित्र्येण तदात्मभूततद्विकाराविभावंतिरोभावभेदेन, परिणामशालितया न कौटस्थ्यं, चितिशक्तेस्तु न स्वात्मभूतविकाराविभावंतिरोभाव इति कौटस्थ्यम्, यथाऽऽहुः—

“नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यत्स्वभावो न नश्यति” इति,

वार्तिकम् ।

अवस्थापरिणामेऽपि बौद्धोक्तं दूषणमुद्राहरति—अवस्थेति । अवस्थापरिणामाम्युपगमे धर्मधर्मलक्षणावस्थानां चतुर्णामेव कौटस्थ्यपत्तिरित्यर्थः, तत्र हेतुं पृच्छति—कथमिति । उत्तरम्—अध्वनो व्यापारेण व्यवहितत्वादिति, व्यापारनिमित्तेनैव सर्ववस्तु-ध्वनागताध्वनामन्योन्यं व्यवहितत्वाम्युपगमात् विभागाम्युपगमात् न तु भावरूपेण धर्मलक्षणयोः यदा सत्त्वम्येत्त्वादित्यर्थः, अधुना विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं विशृणोति—यदा धर्म इत्यादिना—तदा अतीत इत्यन्तेन, धर्मशब्दोऽत्राश्रितमात्रवाची, न करोति न करिष्यतीत्यर्थः, आद्यन्ताध्वनोर्विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं [व्यापाराभावनिमित्तकत्वेन परम्परयेति भावः, एवं च सति पूर्वधर्मातीतताया धर्मान्तराभिभ्यक्तिरित्येवंरूपपरिणामलक्षणात्नित्यत्वमवस्थानामपि भवद्भिर्बक्यं न तु विनाशः, अवस्थानां च नित्यत्वे किमप्यनित्यं न स्यादित्येवं धर्मधर्मादिकं सर्वं जगत् कृतस्य स्यादिति परैर्दोष उच्यते इति,

उपमहार—नित्यत्वमात्रं न कौटस्थ्यं किं त्वेकान्तनित्यत्वमित्याशयेन पूर्ववदुक्त-दोषं परिहरति—नासौ दोष इति । कौटस्थ्यदोषो नाम्नीत्यर्थः, गुणनित्यत्वेऽपीति ।

यथा स्वस्थानमादिमद् धर्ममात्रं शब्दादीनां विनाश्यविनाशिनाम्, एवं-  
 लिङ्गमादिमर्धमात्रं सत्पादीनां गुणानां विनाश्यविनाशिनां तस्मिन् वि-  
 काशमञ्जेति, तत्रेदमुदाहरण—मृद्धमीं पिरडाकाराद् धर्माद् धर्मान्तमु-  
 पसम्पद्यमानो धर्मतः परिणमते घटाकार इति, घटाकारोऽनागत लक्षण-  
 हित्वा चत्तमानतद्वत् प्रतिपद्यत इति लक्षणं परिणमते, घटो नवपुगणां-

मास्वती ।

अन्वयविनाशोऽकांक्षितमित्यर्थं, इत्यस्माकमभ्युपगम, तस्मान्नित्यत्वेऽप्यहोऽप्यं गुणि-  
 गुणान् गुणितुं प्रयत्नमेव नित्यं किन्तु परिणामस्वभावकमित्येव कार्यमोक्ष्य कारणस्य  
 नित्यत्वमविनाशित्वं वा, उदाहरणैरेतत् स्फोरयति—योति । यथास्वस्थानम् = या-  
 क्कानिभूतान्तमकं स्वस्थानमादिमत् परोत्पन्नं धर्ममात्रं विनाशि शब्दादीनां = तकार-  
 णानां शब्दान्तिन्सात्राणामविनाशिना = स्वहागाणि भूतान्यपञ्च्याविनाशिना, ता-  
 लिङ्गमात्रं महत्त्वमादिमद् विनाशि धर्ममात्रं स्वहागणानामविनाशिनां सत्तादिगुणा-  
 न् सत्तादिगुणानामविनाशित्वं सम्यगेव निहागणत्वान् न तेषामस्ति कारणं यत्प-  
 श्यते विनाशितं स्यु, तस्मिन् महदादिङ्गे निहाग्येना, तास्तिहमुदाहरणमुदा-  
 हरेत्सुदाहरणसाद—तयेति । सुगमम्, घटो नवपुगणता = नवपुगणताऽऽद्यै  
 त्रिंशत्कालानन्तत्वात्स्थानम्, न तां कश्चिद् धर्ममेवो विनाशितोऽस्ति, अनुभावा-  
 न् इति नष्टो घटो कैकनिपक तदाप्याभेदमनुभाति किन्तु घटन कश्चिद् पुरुष एव नमनु-  
 भवत इत्येव नतोऽप्यं पुगणांऽयमित्यादि, घटस्य जीर्णताऽऽद्यो नाव विनाशितो

तरावैशारदी ।

प्रतिक्षणमनुभवन्नवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत इति, धर्मिणोऽपि धर्मान्तरमवस्था  
धर्मस्यापि लक्षणान्तरमवस्थेत्येक एव द्रव्यपरिणामो भेदेनोपदर्शित इति.

एवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यमिति, एते धर्मलक्षणावस्थापरिणामा ध-  
र्मिस्वरूपमनतिक्रान्ता इत्येक एव परिणामः सर्वानमूनू विशेषानभिप्लवते.

अथ कोऽय परिणामः ? अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्त  
रोत्पत्तिः परिणामः ॥ १३ ॥

भास्ती ।

हि धर्मपरिणामान्तर्गता इति विवेच्यम्, धर्मिण इति । अवस्था = देहाकालभेदेना-  
वस्थानम्, न चावस्थापरिणाम, अतः कस्य चिद्धर्मस्य वर्त्तमानता कस्य चिद्वर्त्तमान  
ता वा कालिकावस्थानभेद एव, एवं व्यक्ताव्यक्तस्योत्पत्त्यमौल्यव्यग्रहिताव्यवहितमनिष्ट-  
विप्रकृष्टाः सर्वे परिणामरूपा भेदा अवस्थानभेद एवेति वक्तव्यम्, अतश्चावस्थानभेदरूप-  
एक एव परिणामो धर्मादिभेदेनोपदर्शित, एवमिति । उदाहरणान्तरेष्वपि समानो वि-  
चारः, एत इति । पूर्वोक्तमुत्थापयन्नपमंहरति—अवस्थितस्येति । न च शून्यताप्राप्तस्य  
द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोदय इति सामान्य परिणामलक्षणम्, न च परिणामो न  
धर्मिस्वरूपमतिक्रान्ति किन्तु धर्म्याश्रयो धर्म्यनुगत एव व्यवहिते, एवं धर्म्यनुगतो-  
धर्मान्यथारूप एक एव परिणाम सर्वानमूनू = धर्मलक्षणावस्थारूपान विशेषानू = परिणा-  
मभेदानभिप्लवते = व्याप्नोतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

नियमो लक्षणानामेवावस्थापरिणाम इति सर्वंपामेव धर्मलक्षणावस्थाभेदानामवस्थाना-  
वाच्यत्वादेक एवावस्थापरिणाम. सर्वसाधारण इत्याह—“धर्मिणोऽपि” इति । व्यापकं  
परिणामलक्षणमाह—“अवस्थितस्य” इति । धर्मशब्द आश्रितत्वेन धर्मलक्षणावस्था  
वाचक ॥ १३ ॥

पातञ्जलहस्यम् ।

स्यु एको वाऽऽगन्तुकैकविन्दूपक्षया द्वा, विन्दुद्वयापक्षया शतमित्यादि परिणाम  
इत्युच्यते ॥ १३ ॥

वार्त्तिकम् ।

दीना सर्वंपामेवावस्थात्वाविशेषेऽपि गोत्रलीवर्देन्यायेनैवैषा तान्त्रिको भेदनिर्देश इत्याह—ध-  
र्मिणोऽपिति । लक्षणस्य च पुराणत्वात्त्रिकमवस्थेति प्राप्तत्वादेव नोक्तम्, एक एवेति । अवस्था-  
मात्र एवेत्यर्थ, एवमवस्थालक्षणगदोरपि धर्मत्वाद्धर्मपरिणामोऽपि गोत्रलीवर्देन्यायेनैव चोच्य,  
एवं पदार्थान्तरेष्वपिति । भूतान्तरेषु इन्द्रियेषु प्रकृत्यादेषु चेत्यर्थ, अपरं विशेषं परिणामेषु  
पूर्वोक्त स्मारयति—त एत इति । त्रयोऽपि परिणामा धर्मिस्वरूपमनतिक्रान्ता, धर्मिण्येवानु-  
गता इतो धर्मधर्म्यभेदात् धर्मपरिणाममात्रमेकमेवेति समान्यतो भवति धर्मा, स एव च स-  
वान् परिणामानभिप्लवते व्याप्नोति—सूत्रस्य परिणामगव्यर्थं प्रदत्तपूर्वकं व्याचष्टे—अथ कोऽय प-  
रिणाम इति । उत्तरम्—अवस्थितस्येति । संस्कारेऽपि परिणामस्योक्तत्वाद् द्रव्यस्येति । धर्मि-  
ण इत्यर्थ, धर्मशब्दश्चाश्रितमात्रवचन निवृत्त्युत्पत्तौ = अतीततावर्त्तमानते, ननु धर्मातिरिक्ता-  
धर्मा नानुभूयते यन्म धर्मादे परिणाम स्यादिति बौद्धाशङ्काया धर्माद्विविच्य धर्मा सूत्रकारेण  
प्रतिपादयिष्यते ॥ १३ ॥

नत्र—

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

योग्यताञ्चञ्चिन्ना धर्मिण शक्तिरेव धर्मः, स च फलप्रसवभेदानुमित-  
स्त्राय एकस्यान्योऽन्यश्च परिदृष्टः,

भास्ती ।

योग्येति । धर्मिणो योग्यताञ्चञ्चिन्ना=योग्यता=प्रकाशयोग्यता, क्रियायोग्यता स्थि-  
तिरयोग्यता चेति, एताभिर्ज्ञेययोग्यताभिरञ्चञ्चिन्ना = तत्तद्योग्यतामात्रस्य या प्राप्तिरिति  
चलन्शक्तिरित्यर्थः, स एव धर्मः, तस्य च धर्मस्य यथायोग्यफलप्रसाभेदात् प्रज्ञात - पूर्वापरा-  
स्थित्वन्नुत्पन्नप्रमाणेन ज्ञायते एकस्य च धर्मिणोऽन्योऽन्यत्र ब्रह्मज्ञात इति यावत् धर्म  
परिदृश्यते अत्रेदमूहनीयम्—पदार्थनिष्ठो जातभावो धर्मः, धर्मेणैव पदार्थां ज्ञायन्ते, अतो-  
ऽयं प्रमाणादित्येवमुक्तिविरथा, ते च मूलतस्त्रिविधा—प्रकाशधर्मा, क्रियाधर्मा, स्थि-  
तत्वैशारदी ।

अत्रैव त्रिविध परिणामस्तं धर्मिणं सूत्रेण लक्षयति—“तत्र शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मा-  
नुपाती धर्मी” । धर्मोऽस्यास्तीति धर्मी नाविजाते धर्मे स शक्त्यो जातुमिति धर्मं दर्श-  
यति—“योग्यता” इति । धर्मिणो = द्रव्यस्य मृदादेः, शक्तिरेव = चूर्णेपिण्डव्याद्युत्पत्तिशक्ति-  
रेव धर्मः तेषां तत्रात्यक्तत्वेन भाव इति यावत्, नन्येवमव्यक्ततया सन्तस्ते तत् प्रादुर्भू-  
तमादरणादास्तु तैस्त्वनकारणादनामादिता कुत प्राप्ता इत्यत उक्तं—“योग्यताञ्चञ्चि-  
न्ना” इति । याऽयां सदादीनामुत्पत्तिशक्तिः सोऽकाहरणादियोग्यताञ्चञ्चिन्ना, तेनोऽकाह-  
रणादेऽपि सदादिभिस्त्वनकारणादेव प्राप्ता इति नाकस्मिन्ना इति भावः, अथ वा, के ध-  
र्मिणोऽन्योऽन्यत्र योग्यताञ्चञ्चिन्ना धर्मिण इति, को धर्मः इत्यन्योऽन्यत्र शक्तिरेव धर्मः, तथा  
अन्योऽन्यत्र धर्मः, अतएव तत्रान् धर्मीति सिद्धं भाति, तत्त्वद्वारे प्रमाणमाह—“स च फल-  
प्रसवभेदात् इत्यम् ।

तत्र वर्त्तमानः स्वव्यापारमनुभवन् धर्मो धर्मान्तरेभ्यः शान्तेभ्यश्चा-  
व्यपदेश्येभ्यश्च भिद्यते, यदा तु सामान्येन समन्वागतो भवति तदा धर्मि-  
स्वरूपमात्रत्वात्कोऽसौ केन भिद्येत, तत्र त्रयः खलु धर्मिणो धर्माः—शान्ता-  
उदिता अव्यपदेश्याश्चेति, तत्र शान्ता ये कृत्वा व्यापारानुपरता, सव्या-  
पारा उदिताः, ते चानागतस्य लक्षणस्य समनन्तरा, वर्त्तमानस्यानन्तरा-  
अतीताः, किमर्थमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्त्तमानाः, पूर्वपश्चिमताया

मास्वती ।

तिधर्माश्चेति, ते पुनस्त्रितया वास्तवाश्चारोपिताश्च तथाऽवास्तववेकल्पिकाश्चेति, सर्वे एते  
पुनर्लक्षणभेदाच्छान्ता वा उदिता वा अव्यपदेश्या वेति विभज्यन्ते, तत्र कति चिद् धर्मा-  
उदिता. शान्ता अव्यपदेश्याश्चासह्याता इति, तत्रेति। वर्त्तमानधर्मा अव्यापाररूपा, अती-

तत्ववैशारदी ।

प्रसवभेदानुमित" इति । एकस्य = धर्मिण. अन्यश्चान्यश्च = पूर्णपिण्डवदादिरूप इत्यर्थः,  
कार्यभेददर्शनाच्च भिन्न इति यावत्, परिदृष्ट. = उपलब्ध, तत्रानुभवारोहिणो वर्त्तमानस्य  
मृत्पिण्डस्य शान्ताव्यपदेश्याभ्यां मृत्तूर्णमृत्तृघटाभ्यां भेदमाह—“तत्र वर्त्तमान” इति । यदि  
न भिद्येत पिण्डवत्तर्हि चूर्णघटयोरपि तद्वदेव स्वव्यापारव्याप्तिप्रसङ्ग इति भाव, अव्य-  
क्तस्य तु पिण्डस्य नोक्त भेदसाधनं सम्भवतीत्याह—“यदा तु” इति । कोऽसौ केन = भेद-  
साधनेन भिद्येत इति, तदेवं धर्माणां भेदसाधनमभिधाय त भेद विभजते—“तत्र य गच्छु” इति ।  
उदिता इति = वर्त्तमाना इत्यर्थ, अत्रानां पौर्वापर्यं निगमयति—“ते च” इति । चोदयति =  
“किमर्थम्” इति । किंनिमित्तमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्त्तमाना इत्यर्थः, हेतुमाह—“पूर्व-  
पश्चिमताया अभावाद्” इति । विषयेण विषयिणोमनुपलब्धिं सूचयति, अनुपलम्भमेवोपलम्भ-  
पातञ्जलस्यम् ।

यौवनवृद्धत्वानि न स्यु, योग्यतैव शक्तिरिति धर्म इति च कथ्यते, शक्तौ प्रमाणं कार्योच्चतिरि-  
त्याह—स चेति । शान्तादयश्च परस्परं भिद्यन्ते न तु धर्मात्याह—एकस्येति । अन्ययमुत्वा व्य-  
तिरेकमाह—यदा त्विति । समनन्तरं कार्यं वर्त्तमानस्य तं प्रति पूर्वत्वाद् न त्वतीतोऽतीत-  
वात्तिकम् ।

त्यर्थं, सूत्रतात्पर्यविषयं धर्माद् धर्मिणो विवेकमुपपाद्यादौ धर्माणामेवान्योन्यं प्रतिपादयति—  
तत्रेति । तेषु धर्मेषु मध्ये वर्त्तमानो धर्मो धर्मान्तरेभ्यो वर्त्तमानातिरिक्तधर्मस्य शान्ताव्यपदे-  
श्यरूपभ्यो भिद्यते विविच्यते वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्ववैधर्म्यादिति शेष, वर्त्तमान इत्यस्य विव-  
रणं स्वव्यापारमनुभवन्निति, नन्वेवं किं धर्माणामन्योन्यमत्यन्तमेव भेदो न तु भेदाभेदो ? नेत्या-  
ह—यदा त्विति । यदा तु शान्ताव्यपदेश्यावस्थायां धर्म सामान्येनाभिव्यक्तविशेषराहित्येन  
धर्मिण्यनुगतो विलीनो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रतयाऽवस्थानाद् धर्म्यविभागादिति  
यावत्, कोऽसौ धर्म केन व्यापारेण भिद्येत = अयोगिभिर्विविच्येत धर्मस्य तल्लक्षणस्य वाऽनुप-  
लम्भादतस्तदानामविभागलक्षणाभेदोऽपि भवतीत्यर्थ, एतेन च भाष्यकृता ब्रह्माद्वैतमपि वेदा-  
न्तोक्तं व्याख्यातप्रायम्, प्रलये सर्ववस्तूनां परमात्मन्यविभागात् यथाऽकाशेऽञ्जणामिति,  
तथा च श्रुति —स यथा सर्वांसामपा समुद्र एकायनमित्यादिना समष्टिजीवस्य प्रलयं प्रदर्श्या-  
त्माद्वैतमाह—यत्र हि द्वैतमिव भवति तदेतर इतरं पश्यति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन  
कं पश्येदिति, इदानीं शान्तोदितान्यपदेश्यशब्दार्थं व्याचष्ट—तत्र त्रय इति । तदिदं व्या-  
ख्याय तस्य पाठक्रमात् क्रमभ्रम परिहर्तुमाह—ने चानागतस्येति । एवं वक्ष्यमाणाव्यपदे-  
श्येऽपि पाठक्रमो नादत्तव्य इत्याह—वर्त्तमानस्यानन्तरा अतीता इति पाठक्रम, कथं त्यज्यत-  
इत्याशयेन पृच्छति—किमर्थमिति । उत्तरम्—पूर्वपश्चिमताया अभावादिति । पूर्वपश्चिम-



अथात्राद्, यथाऽनागतवर्तमानयो पूर्वपश्चिमता नैवमतीतस्य तस्मान्नाती-  
 त्स्यास्ति समनन्तरः, तदनागत एव समनन्तरो भवति वर्तमानस्येति,  
 अत्राप्यपदेश्या के ? सर्वं सर्वात्मकमिति, यत्रोक्त "जलभूभ्यो पाणि-

भान्वती ।

तानागता धर्मा वर्मिणि सामान्येन = अभिन्नभावेन समन्वागता, तदा ते धर्मिन्यरु-  
 पमात्रेण निवृत्तिर्याग घटत्वधर्म उदिते पिण्डत्वचूर्णान्वादयो मृत्स्वरूपेण तिष्ठन्ति  
 नत्र त्रयमिति । सुगमम्, तदिति । तत् = तस्मात् ॥ १४ ॥

अत्रेति । अत्रापदेश्या धर्मा असङ्ख्याताः, ते सर्ववस्तूना सर्वसम्भवयोग्यता यणे-  
 तत्त्ववैशारदाः ।

त्रयस्येण दर्शयति - "यथाऽनागतवर्तमानयो" इति । उपसंहरति - "तद्" इति । तत् - त-  
 स्मात्, अनागत एव समनन्तर पूर्वत्वेन भवति वर्तमानस्य नातीत, अतीतस्य वर्तमान पूर्ण-  
 त्वेन समनन्तरो नात्रापदेश्यः ।

तस्मान्नागता यद्विष्टोऽतीत इति भिन्नम् स्यादेतद् - अनुभूयमानानुभूतयोऽस्तितातातो  
 अत्राप्यपदेश्या धर्मा पुनर्धर्मा अत्रापदेश्यतयव शक्या नोन्नेतुमित्याशयवान् प्रवृत्ति-  
 "यथा" इति । अत्रापदेश्या के केषु समीक्षामहे - अत्रोत्तरमाह - "सर्वं सर्वात्मकम् इति. यो  
 पातअण्डरइत्यम् ।

नन्दरति भाव, यद्विष्टो - निवृष्ट, के विन्नाम्नि का इति प्रश्नार्थ, आवोमय पृथियामय इति  
 वार्तिकम् ।

णामिक रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टं, तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां-  
स्थावरेषु” इति, एव जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमिति, देशकालाकारनि-

मास्वती ।

क्त पूर्वाचार्यै—जलभूम्यो परिणामभूत रसादि वैश्वरूप्य विचित्ररसादिस्वरूप स्थावरे-  
पूद्भिज्जेषु दृष्टं, तथा स्थावराणां विचित्रपरिणामो जङ्गमप्राणिपूद्भिज्जेषु, जङ्गमानामपि  
तथा स्थावरपरिणाम, एव जात्यनुच्छेदेन = जलभूम्यादिजातेरनुच्छेदेन, धर्मिरूपेण जला-  
दिजातेर्वर्तमानत्वं तेनेत्यर्थं, सर्वं सर्वात्मकमिति । देशेति । सर्वस्य सर्वात्मकत्वेऽपि न हि

तत्त्वेशारदी ।

क्तम्” इति । तदेवोपपादयति—“जलभूम्यो ” इति । जलस्य हि रसरूपस्पर्शशब्दवतः,  
भूमेश्च गन्धरसरूपस्पर्शशब्दवत्या पारिणामिक वनस्पतिलतागुल्मादिषु मूलफलप्रसव-  
पल्लवादिगत रसादिवैश्वरूप्यं दृष्टम्, सोऽयमनेवमात्मिकाया भूमेरनीदृशस्य वा जलस्य  
न परिमाणामो भवितुमर्हति, उपपादितं हि नासदुत्पद्यत इति, तथा स्थावराणां ज-  
ङ्गमेषु = मनुष्यपशुसृगादिषु रसादिवैचित्र्यं दृष्टम् उपभुञ्जाना हि ते फलादीनि रूपादिभेदसम्प-  
दमासादयन्ति, एव जङ्गमाना पारिणामिक स्थावरेषु दृष्टं रुधिरावसेकात्किल दाडिमीफलानि  
तालफलमात्राणि भवन्ति, उपसहरति—“एवम्” इति । एवं सर्वं जलभूम्यादिकं सर्वत्रसाद्यात्मकं,  
तत्र हेतुमाह—“जात्यनुच्छेदेन” इति । जलत्वभूमित्वादिजाते सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वना-  
नुच्छेदाद्, ननु सर्वं चेत् सर्वात्मकहन्तभो सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र सर्वथा सन्निधानात्समानकाली-  
ना भावाना व्यक्तिः प्रसज्येत न खलु सन्निहिताधिकलक्षणकार्यं विलम्बितुमर्हतीत्यत-  
आह—“देशकाल” इति । यद्यपि कारणं सर्वं सर्वात्मकं तथाऽपि यो यस्य कार्यस्य देश-  
पातशब्दरहस्यम् ।

श्रुतं, समर्थस्य क्षेपायोगादिति न्यायमाश्रित्याह—ननु सर्वं चेदिति । समाधत्ते—यद्यपीति । तेषा-  
वात्तिकम् ।

तादस्ययोरनुभवस्मरणे प्रमाणे स्तः, शक्त्याख्याया त्वनागतावस्थायां किं प्रमाणं किं वा  
सर्वत्र सर्वशक्तिमत्त्वे प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह—यत्रोक्तमिति । अभिव्यक्तिरितीत्यन्तेना-  
न्वय, यत्र सर्वं सर्वशक्तिमदित्यत्रार्थं पूर्वाचार्यैरिदं वक्ष्यमाण प्रमाणमुक्तमित्यर्थः, तत्रादौ  
प्रत्यक्षस्थले शक्तिमनुमापयति—जलभूम्योरिति । स्थावरेषु रसादिभिः मधुराम्लसुरभ्यसुर-  
मिमृदुकटिनत्वादिभिर्बुद्धनन्तरूपत्वं तज्जलपृथिव्यो. परिणामनिमित्तकमित्यन्वयव्यतिरेका-  
भ्या प्रत्यक्षतो दृष्टम् अतो जलभूमौ स्थावरात्मिके स्थावरशक्तिमत्या इति भाव, शक्ति-  
विनाऽपि कार्यकरणेऽतिप्रसङ्गात् तथा जङ्गमेषु यद्वैश्वरूप्यं स्थावराणा परिणामनिमित्तकं दृष्टं-  
मनुष्यादीना धान्यादिस्थावरकार्याणां धान्यादिविशेषै रूपादिविशेषदर्शनात्, तथा स्थाव-  
राणा यद्वैश्वरूप्यं तज्जङ्गमानां परिणामनिमित्तकं दृष्टं—गोमयट्टुर्धादिभिर्धान्वयम्पादीना-  
स्थावराणा विचित्ररूपरसादिदर्शनादित्यर्थः, एवमादिदृष्टान्तैः सर्वेषु वस्तुषु सर्वविकारजन-  
नशक्ति मिष्यतीत्याह—इत्येवमिति । यथा जलादिस्थावराद्यात्मकम् एवमन्यदपि सर्व-  
विकारात्मकं तच्छक्तिमत्, नन्वतीवज्ञार्थं शक्तिमत्त्वं नास्ति भावित्वस्तुनामित्यद उक्तम्,  
जात्यनुच्छेदेनेति । यद्यप्यतीतकार्यव्यक्तय उच्छिन्नास्तथाऽपि तज्जातीयसर्वम्यानुच्छेदादि-  
त्यर्थः, तथा च सर्वात्मकत्वं सर्वजातीयशक्तिमत्त्वमेवात्र विवक्षितमिति भाव, एतेनान्यद्रव्य-  
स्य परिणामव्यक्तीनामन्यत्राभावेऽपि न नियमभङ्ग, तज्जातीयव्यक्त्यन्तरजननशक्तिसम्भ-  
वादिति, तदेतदुक्त विष्णुपुराणे—

यथा च पादपो मूलस्कन्दशाखाऽऽदिसंयुतः ।

वादियोजात्प्रभवति बीजान्यन्यानि वै तत ॥

मिनास्यत्रात्र खलु समानकालमात्मनामभिव्यक्तिरिति, य एतेष्वभ्य  
मान्नी ।

अत्रानिमोक्षमात्रं भवति स तु देशादिनिमित्तो भवति, देशकालाकारनिमित्तात्  
अत्र = अतोऽप्यत्रादिप्रतिबन्धकाद् न समानकालमेकदा आत्मनाम् = भावानामभि  
त्तवैगारसी ।

अत्र कुतश्च कर्मैत, तेन सन्नेऽपि पञ्जालान्पु न समुदाचार इति न कुतश्च पत्र  
साद्विभक्त्यर्थे एव निदाये न प्रावृषः समुदाचार इति न तदा शालीनाम्, एत न मा  
पातं लक्ष्यम् ।

अत्रादिगुणजनना सन्नेऽपि देशवेगुणेन पञ्जालादौ न समुदाचार - सामपीरुत्तमात्  
कुतश्च न जन्मेत्याह - नेति । देशव्यभिचारमुक्त्वा कालव्यभिचारमाह - एत निरा  
वर्तितम् ।

सम्भवन्ति ततस्तेभ्यो भवन्त्यन्ये परे द्रुमाः ।

तेऽपि नृक्षणद्वन्द्वकारगानुगता मुने ! ॥

एवमन्यास्तात्पूर्वं जायन्ते महदात्म्ये ।

सम्भवन्ति सुरास्तेभ्यस्तेभ्यश्चाग्निलजन्तव ॥ इति,

अदि च सर्वेऽपि सर्वात्मनातीरान्मुजननशक्तिर्न स्वीक्रियते तदा रूपमेकमादेव ता  
सुराशरीरादिविद्वदाननरपथादिसमुज्जा कथं वाऽगस्त्यजाडराग्नेः समुद्देशोपग रूपेण  
अद्विष्टादुर्गार्थं तीजरीरादिषु निष्पत्तदर्शनम्, योगिनां च स्वशरीरगतपोरगन्ता विभूता  
अग्नेः १ किं वृत्ता -

उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिगन्तत्वाद्दर्शनम् ।

तेन भूतान्गोपेण द्वयत्वात्मात्मन्यथो मयि ॥

सर्वाभूतानामात्मानं सर्वाभूतानि चारमणि ।

ईशानं यागपुत्रात्मा सर्वेषु समदर्शने ॥

क्तानभिष्यक्तेषु धर्मेष्वनुपाती सामान्यविशेषात्मा सोऽन्वयी धर्मा, यस्य तु

भास्वती ।

व्यक्ति, देशकालापवन्धो ' नैकस्मिन् देशे नीलशोतयोर्धर्मयोर्दुर्गपदभिव्यक्तिः, आकाराप-  
वन्ध = न हि चतुरस्रमुद्रया त्रिकोणलाञ्छनम्, निमित्तम् = अन्यदुद्भवकारणम्, यथा-  
ऽभ्यासादेव चित्तस्थितिरित्यादि, अभ्यासरूपनिमित्तापवन्धाद् न चित्तस्य स्थिति स्यात्,  
अभिष्यक्तं प्रतिबन्धभूतादयोग्यदेशादेरपगमादेवाभिष्यक्तिर्नाकस्माद्,

य इति । य पदार्थ एतेषूक्तलक्षणेऽभिष्यक्तानभिष्यक्तेषु धर्मेष्वनुपाती = तादृशाः  
सर्वे धर्मा यन्निष्ठा इति बुध्यते स सामान्यविशेषात्मा = सामान्यरूपेण स्थिता भतीताना-  
गता धर्मा, विशेषरूपेणाभिष्यक्ता वर्तमानधर्मास्तदात्मा = तत्स्वरूप, अन्वयी = त्रुधर्मा-  
गामाश्रयरूपो व्यवहियमाण पदार्थो धर्मा,

यस्य त्विति । "एकतत्त्वाभ्यास" इति सूत्रत्रयाख्याने यत् कृतं वैनाशिकदर्शनखण्डन-  
तत्त्ववैशारदी ।

मनुष्यं प्रसूते, न तस्यां मनुष्याकारसमुदाचार इति, एवं नापुण्यवान् सुखरूपं भुङ्क्ते, न  
नस्मिन् पुण्यनिमित्तस्य समुदाचार इति, तस्माद् देशकालाकारनिमित्तानाम् अपवन्धाद् =  
अपगमात् समानकालम्, आत्मना = भावानाम् अभिव्यक्तिरिति, तदेवं धर्मान् विभज्य तेषु  
धर्मिणोऽनुगमं दर्शयति—“य एतेषु” इति । सामान्य = धर्मिरूपं, विशेषः = धर्मः, तदा-  
त्मा = उभयात्मक इत्यर्थः, तदेवमनुभवसिद्धमनुगतं धर्मिणं दर्शयित्वा तमनिच्छतो वैना-  
शिकस्य क्षणिक विज्ञानमात्रं चित्तमिच्छतोऽनिष्टप्रसङ्गमुक्त स्मारयति—“यस्य तु” इति ।

पातञ्जलरहस्यम् ।

श्रुतिमाश्रित्याह—जलभूम्योरिति । जलस्य चतुर्गुणस्य पारिणामिकं, करकादि तत्र रसान्ताश्र-  
त्वारो गुणा उपलभ्यन्ते, गन्ध एकोऽधिको भूमौ पञ्चगुणार्था, तर्कमाह—नासदिति । अत्राद्भूतः  
रेतम पुरुष इति श्रुतिमाश्रित्याह—उपभुञ्जाना इति । रुचिरं जङ्गमेऽवेति भावः, समर्थ-  
स्य क्षेपायोगादिति न्यायमाश्रित्याह—ननु सर्वं चेदिति । समाधत्ते—यद्यपीति । तेवा शब्दा-  
दिगुणपञ्चकाना पञ्चालादौ सत्त्वेऽपि देशवैगुण्ये न समुदाचार सामग्रीसत्त्वमतस्तत्र न  
बुद्ध्यमस्य जन्मेत्याह—नेति । देशव्यभिचारमुक्त्वा कालव्यभिचारमाह—एव निदाव इति ।  
समुदाचार = प्रकृता, योनिगतवैजात्यमाह—न सृगीति ।

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धि स्वभावो वर्ण एव च—

इत्यभिधानादाह—आत्मना भावानामिति, बौद्धमतमुत्थान्य दूषयति—यस्येति । “ना-  
वात्तिकम् ।

लौकिकैरपि—

विपमप्यमृत क चिन्नवेदमृतं वा विपमीश्वरेच्छयेति,

एतेन तथा ज्ञानेन पुरपार्थममाप्त्या चित्तस्यात्यन्तिकलयकालेऽनागतदुःखमपि  
शक्तिरूपं चित्तेन सहैव नश्यति, अतो हेयं तु खमनागतमिति सूत्रोक्तमनागतदुःखस्य हेयत्व-  
सुपपन्नम्, एवं च सात विकाराणां क चिद्धक्षणमात्रमपि भवत्यनागतातीतरूपमिति  
वक्ष्यम्, अन्यथाऽनागतदुःखस्य हेयत्वानुपपत्तेः, परेपामनागतदुःखस्य हान हि सिद्धत्वात्  
पुरपार्थ, अस्मिन्नागतागतदुःखमभावितया न घटेतति, पदार्थान् व्याख्याय समग्रं सूत्रार्थ-  
माह—य एतेष्विति । अन्वयी सर्वधर्मान्वयी स्थिर इत्यर्थः, तथा चाभिष्यक्तानभिष्यक्त-  
त्ववैधर्म्येण धर्मधर्मिणोर्विवेक इति सूत्रतात्पर्यार्थः, तदेवमन्योन्यवैधर्म्याद्धर्मभ्योऽतिरिक्ततया  
धर्मो प्रपाधित, इदानीं तदनभ्युपगमे भाष्यकारो वाचकमप्याह—यस्य त्विति । धर्ममा-  
श्रित्यनेनैव क्षणिकत्वमप्यायातम्, अनेकक्षणस्थायित्वे हि क्षणसम्बन्धरूपधर्मवत्त्वमेव

न्यत्वे हेतुर्भवतीति, तद् यथा चूर्णमृत्, पिण्डमृद्, घटमृत्, कपालमृत्, कणमृद्, इति च क्रमः, यो यस्य धर्मस्य समनन्तरो धर्मः स तस्य क्रमः, पिण्डः प्रच्यवते घट उपजायत इति धर्मपरिणामक्रमः, लक्षणपरिणामक्रमो-  
 घटस्यानागतभावाद्धर्त्तमानभावक्रमः, तथा पिण्डस्य वर्त्तमानभावादती-  
 तभावक्रमः, नातीतस्यास्ति क्रमः, कस्मात्? पूर्वपरतायां सत्या सम-  
 तन्नरत्वं सा तु नास्त्यतीतस्य, तस्माद् द्वयोरेव लक्षणयोः क्रमः, तथाऽ-  
 वस्थापरिणामक्रमोऽपि घटस्याभिनवस्य प्रान्ते पुराणता दृश्यते सा च

मान्त्वती ।

र्थ, परिणामान्यत्वस्य गोचरोभूतस्य कारण क्षणिकान्यत्वक्रम, य इति । क्रमलक्षण-  
 माह—ऋष्य चिद् धर्मस्य नमनन्तरधर्म =अव्यवहितपरवर्ती धर्म, पूर्वस्य क्रम इत्यर्थ, यथा=पिण्डेत्यन्त्र धर्मपरिणामक्रमस्तत्पश्चाद्भावी घटधर्मः, तथाऽवस्थेति । न च घटस्य पुराणताऽत्र जीर्णता, जीर्णता हि धर्मपरिणाम, एकधर्मलक्षणाक्रान्तस्य घटस्योत्पत्तिकालमपेक्ष्य भेदविवक्षयोच्यतेऽभिनवोऽय पुराणोऽयमिति, घटस्य देशान्तरावस्थानमप्यवस्थापरिणाम, उदाहरणमिदं घटस्वरूपामेकामुदितधर्मममष्टि गृहीत्वोक्तम्, तत्र वर्त्तमानलक्षणक्रयद्वयधर्मस्य नास्ति धर्मान्तरत्व नाम्ति च लक्षणान्यत्वम्, तथाऽपि च य परिणामो-  
 वक्तव्यो भवति नोऽवस्थापरिणाम इति दिक्, धर्मिरूपेण मतस्य घटधर्मिण परिणामो यत्र वक्तव्यो भवेत् तत्र विवर्णताजीर्णताऽऽदयोऽपि धर्मपरिणाम स्यात्, सा चेति । सा च

तत्त्ववैशारदी ।

धमिण" इति । क्रमक्रमवतोरभेदमान्याय स तस्य क्रम इत्युक्त "तथाऽवस्थापरिणामक्रम"-  
 इति । तथा हि कीनाग्रेण क्रोष्टागरे प्रयत्नस्तरक्षिता अपि हि व्रीहयो हायनैरतिवहुभिः पा-  
 णिस्पर्शमात्रविशीर्यमाणान्यवसस्याना परमाणुभावमनुभवन्तो दृश्यन्ते न चायमभिनवा-  
 नामकस्मादेव प्रादुर्भूतितुर्नहति, तस्मात् क्षणपरम्पराक्रमेण सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मवृहद्  
 वृहत्तरवृहत्तमादिक्रमेण प्राप्तेषु विशिष्टोऽय लक्ष्यत इति, तदिदं क्रमान्यत्वं धर्मधर्मिभेदमपे-  
 षातञ्जलरदस्य न ।

पदार्थधर्म, न तु पदार्थ, पिण्ड प्रच्यवते घट उपजायते जन्मवान् स्यात्, एवञ्च जायते  
 अन्ति वर्द्धते परिणमत इति चहुष्टयं स्थिते धर्मिणि वर्मचिन्तेति न्यायात् नृतीय = अ  
 वाक्तिकन् ।

प्रतिपादयितुमादौ धर्मपरिणामविप्रे धर्मिण क्रम दर्शयति—चूर्णति । एकैव मृत् प्रथमं-  
 चूर्णमृत्तिष्ठति तत पिण्डमृद्भवति ततश्च घटमृदिति घटोत्पत्तौ मृद्धमिण क्रमं प्रतिपाद्य घटल-  
 येऽपि मृद् क्रममाह—ऋशलमृत्कगमृदिति । चशब्देनान्यपरिणामविपयेऽपि क्रम समुचीयते  
 नत्र प्र मृच्छउग्रो मृद्धमिण एकत्वप्रतिपादनार्थ, एकस्य सामान्यात्मकस्य मृद्धमिणोऽनङ्गी-  
 कारं मृदित्यनुगतप्रत्ययो न म्शशिति भाव, ननु धर्माणामेव क्रमः पौर्वापर्यात्मा सम्भवति  
 न तु धमिण इत्याशङ्क्या प्रकृते. क्रम लक्षयति—यो यस्येति । यस्य धर्मिणो धर्मान्तरस्य  
 समनन्तरो यो धर्मो स एव तस्य धर्मिण क्रम इत्यर्थ, तथा च मृदेकैव चूर्णं भूत्वा पश्चात्  
 पिण्डो भवतीत्येक क्रमः, पश्चाच्च घट इत्यादिक्रमेर्मृद्धमिण एव क्रमगृहत्वमिति भावः, धर्मा-  
 णा क्रमस्यैवात्र विवक्षितत्वं तु तेषां क्रमनानात्वेऽप्येकस्य धर्मिण. परिणामवहुत्वं न सिध्य-  
 तांति भाष्यकाराशयः, परिणामत्रयेऽपि क्रममुदाहरति—पिण्ड प्रच्यवत इत्यादिना, नातीत-  
 स्यास्ति क्रम इति, लक्षणात् लक्षणान्तरप्राप्तिरूप क्रमो नातीतस्येत्यर्थः, धर्मपरिणाम इवाव-  
 स्थापरिणामे प्रतिक्षणक्रमो न प्रत्यक्षीक्रियत इति तमनुमानेन साधयति—घटस्याभिनवस्येति ।

क्षणपरम्पराऽनुपातिना क्रमेणाभिव्यज्यमाना परां व्यक्तिमापद्यत इति धर्म-  
लक्षणाभ्यां च विशिष्टोऽयं तृतीयः परिणाम इति, त एते क्रमा धर्मधर्मि-  
मेते मति प्रदिल्लक्षस्वरूपा धर्मोऽपि धर्मा भवत्यन्यधर्मस्वरूपापेक्षेति,  
यदा तु परमार्थतो धर्मिण्यभेदोपचारस्तद्द्वारेण स एवाभिधीयते धर्म-

मानती ।

पुराणता=तत्कालावच्छिन्ना सर्वेऽवस्थापरिणामा इत्यर्थः, क्षणपरम्पराऽनुपातिना-क्षणपर-  
म्पराऽनुपातिना, क्रमेण=क्षणव्यापिपरिणतिक्रमेणेत्यर्थः, अभिव्यज्यमाना परां व्यक्ति-  
लोकगोचरत्वमित्यर्थः, आपद्यत इति, धर्मलक्षणाभ्यां विशिष्टः=धर्मलक्षणभेदपरिष्कारोऽप्यत्रोऽपि  
तदन्वयो यन्वस्थाऽपेक्षया भेदवचनं स तृतीयोऽयं परिणामः, त एत इति । एते क्रमा धर्मध-  
र्मिमेते मति प्रदिल्लक्षस्वरूपा न्यायेनानुचिन्तनीया कथं तद् व्याख्यातप्रायम् धर्मो-  
ऽपि धर्मा भवत्यन्यधर्मापेक्षया यथा-घटो धर्मो जीर्णताऽऽद्यस्तस्य धर्मा मृद् धर्मा पि-  
ण्डत्वप्रवृत्तादस्तस्य धर्मा, भूतधर्मा धर्मिण्यनेषां भौतिकानि धर्मा, तन्मातृधर्मा धर्मि  
तत्त्ववैशाखी ।

एत एवेत्यह- "त एत" इति । आ विहारेभ्य आ च लिङ्गात् आपेक्षितो धर्मधर्मिभावो-  
मृदादेरेषु तन्मातापेक्षया धर्मत्वादित्याह- "धर्मोऽपि" इति । यदा परमार्थधर्मिण्यलङ्घने  
ऽभेदोपचारप्रयोगः, तद्द्वारेण-सामानाधिकरण्यद्वारेण धर्म्यं धर्म इति यावत्, तदेक एव  
परिणामो धर्मपरिणाम एवेत्यर्थः, धर्मलक्षणावस्थाना धर्मिस्वरूपाभिनिर्गतात्, तद्वेग  
पातञ्जलस्यम् ।

नन्वेति, धर्ममतिता हि सापेक्ष प्रतियोग्यतुयोगिरित्याह-धर्मोऽपीति=इत्ये-  
तिप्रकारः, परिणामप्रत्ययात्मका प्रत्यक्षा इति, अपरिच्छेदा अनुमेया, नाभावो नियत मत-  
द्वयमित्येति-यत्-ते न सत्येन सप्तप्रकारा ताननुगमयति-निरोध इत्यादिना,  
वातिकम् ।

एत एत इति शेषः सा मति । या च पुराणता क्षणपरम्पराऽनुपातिना प्रतिक्षण भिन्नेन स  
धर्मपरम्पराधर्मोऽभिव्यज्यमाना भवन्ती चरमावस्थाया स्फुटप्रत्यक्षगोचरतामिति, अत  
पुराणता भिन्नमित्येतेनया प्रतिक्षणमत्र परिणामोऽनुमीयत इति शेषः, प्रतिक्षणपरिणाम-  
तो यत्-यत्-तथा-धर्मलक्षणाभ्यामिति । विशिष्टोऽतिव्यक्त धर्मलक्षणपरिणामयो  
प्रतिक्षणपरिणामावस्थापरिणामस्य च प्रतिक्षणमुत्पाद्यमित्यर्थः, तथा चोक्तं मनुना-

योगश्चित्तान्त संसारा नित्यं यथावगायिनि, इति

मनुस्मृत्येव च -

स्तदाऽयमेकत्वेनैव क्रमः प्रत्यवभासते,

चित्तस्य द्वये धर्माः—परिदृष्टाश्चापरिदृष्टाश्च,

तत्र प्रत्ययात्मका परिदृष्टाः, वस्तुमात्रात्मका अपरिदृष्टाः, ते च सप्तैव

भास्वती ।

गस्तेषां भूतधर्मान्नु धर्मां, अभिप्रातो धर्मां तन्मात्रेन्द्रियाणि तस्य धर्मां, लिङ्गमात्रस्य धर्मोऽहङ्कार, प्रधान धर्मि लिङ्ग तस्य धर्मः, न च त्रेगुण्य कस्य चिद् धर्म, अत परमार्थतो मूलधर्मिणि प्रधाने धर्मधर्मिणोरभेदोपचार एकत्वप्रतीतिस्तद्द्वारेण=अभेदोपचारद्वारेण स =मूलधर्मा एवाभिधीयते धर्म इति, तदाऽयं क्रम -एकत्वेन=परिणामक्रमेणव प्रत्यवभासने, गुणानामभिभाष्याभिभावकरूपा तदेका विक्रिया वक्तव्या भवतीत्यर्थ, चित्तस्येति।

तत्त्ववैशारदी ।

धर्मिणो दूरोत्सारितं कृतम्यनित्यत्वमित्युक्तप्रायम्, धर्मपरिणामं प्रतिपादयन् प्रसङ्गेन चित्तधर्माणां प्रकारभेदमाह—“चित्तस्य” इति । परिदृष्टा = प्रत्यक्षा, अपरिदृष्टा = परोक्षा, तत्र प्रत्ययात्मका. प्रमाणादयो रागादयश्च, वस्तुमात्रा इत्यप्रकाशरूपतामाह—स्यदेतद्पातञ्जलरहस्यम् ।

ननु कथं—

वार्त्तिकम् ।

त्यादिस्मृत्यपि, तत्राह—यदा त्विति । यदा तु परमार्थधर्मिणि प्रधानेऽभेदोपचारेण निमित्तेन सर्वोऽपि धर्म म एवाभिधीयते तदाऽयं क्रम एकत्वेन एकनिद्वेनेन प्रतीयत इत्यर्थ, परमार्थधर्मत्व च नाक्षात्परम्परया सर्वत्रिकाराश्रयत्व, तत्र प्रधानस्यैवास्तीत्यन्ये, अपारमार्थिकधर्मिण्यथापक्षिकत्वात्, यथा परिणामिना सत्यत्व यथा वा ब्रह्ममीमांसार्यां जीवानामात्मत्वमपारमार्थिकं तयोरपि शशशृङ्गेदेहाद्यापेक्षिकत्वादिति भावः, अत्र प्रधानस्यैव पारमार्थिकधर्मिकत्वं वदन्नि भाष्यकारे परमात्मन एव निरतिशयमतोऽनापेक्षिकत्वात्मनश्च पारमार्थिकत्वत्वं पारमार्थिकात्मत्व च श्रुतिस्मृतिसिद्धमनुमत न्यायसाम्यादिति ध्येयम्, तथाऽभेदोपचारवचनाद् धर्मधर्मिणोर्भेद एव पारमार्थिकः, अविभागमात्रं त्वभेद इत्यप्युक्तमिति, तदित्थं सूत्रगणेन प्रपञ्च प्रकृतिपरिणाम इति सिद्धान्तितम्, तत्र चारम्भवादिभिः सहास्माकं धर्मधर्म्यभेदसत्कार्ययोरेव विरोधो न तु प्रपञ्चस्याचेतनसूक्ष्मद्रव्योपादानकत्वेऽपि तैर्भेदप्रत्ययनियामकस्याविभागलक्षणस्वरूपस्यानङ्गीकारात् प्रागभावर्चसयोरङ्गीकाराच्च, ये तु प्रपञ्चस्य प्रपञ्चविवर्त्ततावादिनस्ते. सह च नास्माक विरोधधेतोऽपि वर्त्तते मायापरिणामस्य प्रपञ्चस्य परमात्मन्यतात्त्विकताया अस्माभिरपीष्टत्वात्, ‘इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते’

“बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।

रममाणो गुणेष्वन्या ममाहमिति वध्यते”--

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यपि मायाविकारस्यैव परमात्मन्यन्यारोपावगमात्, शुकौ बुद्धिपरिणामरजतारोपवद् वध्यत इति अंशत इत्यर्थ, यदि च मायायामपि विवर्त्तत्वं प्रपञ्चस्य कश्चिद्देव तदपि परमार्थाभिप्रायेणेऽप्यत एवास्माभि मायाऽपेक्षया तत्कार्याणामनित्यत्वेन तामपेक्ष्य मित्यात्वाद् वाचारम्भण विकारो नामधेय सृतिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रोतदृष्टान्तैरेवमेव सिध्येदिति, तद्वं चित्तपरिणामप्रसङ्गेन सर्ववस्तुना भूतैन्द्रियशब्दोपलक्षिताना त्रिविध. परिणाम सूत्रकारण प्रतिपादित, तत्र सूत्रकारश्चित्तस्य निरोधव्युत्थानसंस्काररूपादेव परिणामो प्रतिपादितो, न सर्व इति न्यूनता; तस्या परिहाराय परिणामात्मकान् चित्तधर्मानशेषत प्रकरणममाप्त्यवमरं दर्शयति—चित्तस्य द्वय इति । परिदृष्टापरिदृष्टा = प्रत्यक्षाप्रत्यक्षा, प्रत्ययात्मका इति । प्रत्ययो वृत्तिपरिणामविशेषो यः साक्षिणि प्रतिबिम्बाधानक्षम स च ज्ञानेच्छावृत्तिमुक्त्वा खान् प्रदोषशिखावद् द्रव्यरूपः परिणामविशेषः तदात्मका. तद्गूपा-

भवन्ति अतुमानेन प्रापितवस्तुमात्रसद्भावा

“निगोत्रधर्मसंस्कारा पणिणामोऽथ जीवनम् ।

चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिता” इति ॥१५॥

मानती ।

चिच्छब्द द्वय = त्रिविधा धर्मा परिहृता = अतुभूयमाना प्रमाणादिप्रत्ययरूपा, अपणिष्टा -  
वस्तुमात्रान्मत्रा संस्काररूपेण स्थितिस्वभावास्तत्कार्येण लिङ्गेन तत्त्वताऽनुमोदने त  
यत्र निगोत्र = संस्कारयोग, धर्म = धर्माधर्मकर्मयोग, संस्कार = वाच्यतारूप, पणिणाम -  
स्य त्रिविधत्रिविधा जीवनम् - चित्तेन प्राणप्रेरणा

शून्ये च—

“मन कुत्सेनायात्सस्मिन्—उरीने इति,

चेष्टा = अविदिता क्रिया, शक्ति = क्रियाजननी, इत्येते सप्त दर्शनाविज्ञानाधि-  
त्तप्रश्ना ॥ १५ ॥

तत्त्ववेत्तारो ।



अतो योगिन उपात्तसर्वसाधनस्य बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये संयमस्य वि-  
षय उपक्षिप्यते—

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमाद् योगिना भवत्यतीतानागतज्ञान-  
धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तः, तेन परिणामत्रय साक्षा-

मास्वती ।

अत इति । अतोऽत परमुपात्तसर्वसाधनस्य = संयममिदस्य बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये =  
जिज्ञासितविषयबोधाय संयमस्य विषय उपक्षिप्यते उपदिश्यत इत्यर्थः, धर्मेति । क्षण-  
ध्यापी परिणाम एव सूक्ष्मतमो विज्ञेपो विषयस्य, संयमेन तस्य तत्कमस्य च साक्षात्कार-  
णात् सर्वभावानां निमित्तोपादान साक्षात् कृतं भवति ततश्चातीतानागतज्ञानम्, धार-  
णेति । तेन = संयमेन परिणामत्रयं साक्षात् क्रियमाणं सर्वतो विषयस्य क्रमतो धारणा प्र-  
योज्य ततो ध्यायेत् तत समाहितो भूत्वा साक्षात् कुर्याद्, एव क्रियमाणे तेषु विषयेष्व-  
तत्त्ववैशारदी ।

अत परमापाठपरिममाप्ते संयमविषयस्तद्वशीकारसूत्रानी विभूतिश्च वक्तव्या, तत्रोक्त-  
प्रकारं परिणामत्रयमेव तावत्प्रथममुपात्तसकलयोगाङ्गस्य योगिनः संयमविषयतयोपक्षिपति-  
“परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्”

ननु यत्र संयमस्तत्रैव साक्षात्करणं तत्कथं परिणामत्रयसंयमोऽतीतानागते साक्षात्कार-  
येदित्यत आह—“तेन” इति । तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणं तेषु परिणामेष्वनुगते ये  
पातञ्जलरहस्यम् ।

अष्टाद्वे संयतस्य योगिन पादावधि संयमसाध्या विभूतय इनि दर्शयितुमाह—परीति ।  
तेषु परिणामेषु धारणादित्रयेण विवक्षितार्थसिद्धि संयमसाक्षात्कारयोर्न भिन्नविषयता यथा  
वाक्तिकम् ।

पादस्यमासिपर्यन्तानि संयमसिद्धिसूत्राण्यवतारयति—अतो योगिन इति । ज्ञान-  
साधनानि योगाङ्गानि विस्तरेण व्याख्यातानि योगकालीनावस्थाश्च चित्तस्य परिणा-  
मरूपा योगनिष्पत्त्याद्यवधारणाय दर्शिता, अत पर बुभुत्सिताना योगिमिर्जिज्ञासि-  
तानामर्थानां साक्षात्काराय यमादिसाधनसम्पन्नस्य योगिन संयमविषय उपक्षिप्यते,  
अभयत्र संयमाद्यथा सिद्धिर्भवति तत्सर्वं विशिष्य प्रदर्शयते पादसमासिपर्यन्तमित्यर्थः, अत्र  
बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तय इति वचनात् तत्तद्विभूतिकामेव ते संयमा कर्तव्या केवलमु-  
सुक्ष्मिस्तु तत्त्वपुरपात्यतामात्रमयम कर्तव्य परवैरान्यायेति सूचितम्, एताश्च  
विभूतयः संयमसिद्धिसूत्रिका अपि ज्ञेया,

“परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्” अस्य धर्मिणोऽयं धर्मपरिणामस्तस्य चायं ल-  
क्षणपरिणामः, लक्षणस्य चायं नवपुराणाद्यवस्थापरिणाम इत्येवमनुक्षणं यत्र कुत्र चिदर्थं संय-  
मात्तत्साक्षात्कारं गति तद्वितरथानामपि धर्मादिपरिणामेष्वतीतानागतज्ञानं सूक्ष्ममात्रेण  
प्रणिधानेन्द्रादेव भवतीत्यर्थः, अन्यविषयसंयमात् प्रतिनियतपदार्थान्तरसाक्षात्कारश्च योग  
जथस्वल्पाद्भवति शास्त्रप्रामाण्यादवधार्यते धर्मविज्ञेपालम्बनगौर्निशेषवत् तपोजन्यमिद्विवत्  
भूतज्ञानं नृयं संयमादिति वक्ष्यमाणमिद्विवच्च, कश्चिन्नु-समानविषयत्वाजुरोधात् संयमविषय-  
योरवातीतानागतयो साक्षात्कारो भवतीत्यर्थ इत्याह—तत्र—तर्हि तत्संयमात्तज्ज्ञानमित्येव  
सामान्यत सूत्रं युज्यते, संयमस्य स्वविषयगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमाद्, अपि च  
परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणं तेषु तीतानागतज्ञानं सम्पादयतीति भाष्ये पौनरुक्त्य

क्रियमानमनीतानागतज्ञान तेषु सम्पाद्यगति ॥ १६ ॥

अत्रार्थप्रत्ययानामितरेतरा व्यासात्संकरस्तत्प-  
विभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

तत्र वान्वरोऽप्येवार्थवती, श्रोत्र च ध्वनिपरिणामप्राज्ञविषयम्, पद पुन

मान्यती ।

नीतानागतं ज्ञानं सम्पाद्यगति ॥ १६ ॥

अत्रार्थप्रत्ययानामितरेतरा व्यासात् सूत्र = या वाचक शब्द स एवार्थितोऽत्र न  
ज्ञानमिति सूक्ष्मेता, तत्प्रविभागसंयमात् = प्रत्येक विभज्य संयमात् सर्वाभूताया  
स्तत्त्वान् = उच्चारितशब्दार्थज्ञानं भवेदिति सूत्रार्थं, तत्रेति । व्याचष्टे—तपोरिपो  
वागिन्द्रियं वर्णात्मकशब्दोच्चारणरूपकार्त्तवत् श्रोत्रविषय = ध्वनिमात्र, न तु तद्वत्,  
पद = वान्वरोऽप्येवार्थवती यथा—वद्यदि, नादानुसंहारपुत्रिनिर्माणम् = नापत्ता  
वर्णात्मकदुर्लभारुद्धि = एकत्वापादनपुद्धिः तथा निर्णयं वर्णानैक्य कृत्वा उरगा  
तत्त्ववेशारदी ।

नादानुसंहारखुद्धिनिग्राह्यम् इति, वर्णा एकसमयासम्भवित्वात्परस्परनिरनु-  
ग्रहात्मानरते पदमसंसृष्ट्यानुपस्थाप्याविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपद-  
स्वरूपा उच्यन्ते, वर्णः पुनरेकैक' पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः सहकारि-

भास्वती ।

पदं गृह्यत इत्यर्थ, वर्णा इति । एकसमयासम्भवित्वाद् = पूर्वोत्तरकालक्रमेणो-  
च्चार्यमाणत्वाद्, न चैक्यमयभाविनो वर्णा. ततस्ते परस्परनिरनुग्रहात्मान' =  
परस्परसङ्कीर्णा, तत्समाहाररूपं पदम् असंसृष्ट्य = अनुपस्थाप्य, अनिर्मायेत्यर्थ,  
आविर्भूतास्तिरोभूताश्च भवन्त प्रत्येकमपदरूपा उच्यन्ते, वर्ण इति । एकैकव-  
त्त्ववैशारदी ।

खुद्धिनिग्राह्यं यथाप्रतीति सिद्धान् नादान् वर्णान् प्रत्येकं गृहीत्वाऽनु = पश्चाद् या संह-  
रति = एकत्वमापादयति गौरित्येतदेकं पदमिति, तथा पदं गृह्यते यद्यपि प्राच्योऽपि बुद्ध-  
यो वर्णाकारं पदमेव प्रत्येकं गोचरयन्ति तथाऽपि न विशद प्रथते चरमे तु विज्ञाने तदनि-  
विशदमिति नादानुसंहारखुद्धिनिग्राह्यमुक्तम्, यस्तु वैयात्यादेकपदानुभवमविज्ञाय वर्णा-  
नेव वाचकानातिष्ठते तं प्रत्याह—“वर्णा” इति । ते खल्वमी वर्णा प्रत्येकं वाच्यत्रिपयां-  
धियमादधीरन् नागदन्तका इव शिक्यावलम्बनं सहता वा प्रावाण इव पिठरधारणम् ? न  
तावत्प्रथम कल्प—एकस्मादर्थप्रतीतेरनुत्पत्तेः, उत्पत्तौ वा द्वितीयादीनामनुच्चारणप्रसङ्ग,  
निष्पादितक्रिये कर्मणि विद्योपानाधायिन साधनस्य साधनन्यायातिपातात्, तस्माद् द्वि-  
तीय परिशिष्यते, सम्भवति हि प्रावणा संहतानां पिठरधारणमेकसमयभावित्वाद्, वर्णा-  
नां तु यौगपद्यासम्भवोऽत. परस्परमनुग्राह्यानुग्रहकत्वायोगात्सम्भूयापि नाथेधियमाद-  
धते, ते पदरूपमेकमसंसृष्टान्तस्तादात्म्येनात् एवानुपस्थापयन्त आविर्भूतास्तिरोभूता-  
अथ शलाकाकल्पा प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते, यदि पुन पदमेक तादात्म्येन संस्पृशे-  
युर्वर्णास्ततो नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्याह—“वर्ण' पुनरेकैक पदात्मा” इति । सर्वाभिधानश-  
क्तिप्रचितः = सर्वाभिधानशक्तिभिर्निचितो, गौ, गण, गौरं, नग, इत्यादिषु हि गका-  
रो गोत्वाद्यर्थाभिधायिषु दृष्ट इति तत्तद्भिधानशक्ति, एवं सोमः शोचिरित्यादिष्वीश्वरा-  
द्यर्थाभिधायिषु पदेष्वेवर्णां दृष्ट सोऽपि तत्तद्भिधानशक्ति, एवं सर्वत्रोहनीयम्, स चैकैको-  
भातञ्जलरहस्यम् ।

तत्र गौरित्यादिशब्द. श्रोत्रैकप्राद्य, अर्थो द्रव्य त्वक्चक्षुर्ग्राह्य, शेषाणि पञ्चविपयाणीत्युक्तः  
स्वमते पृथिव्यादिमहूह शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासो घटाद्यर्थ, तथा च पाण्यादिचतुष्टय-  
प्राद्य, शब्दादय पञ्च प्रत्येकं श्रोत्रादिपञ्चेन्द्रियप्राद्याः, ज्ञानं मानसम्बौद्धं साक्षिप्राद्यञ्चेति  
पदपदार्थज्ञानानि अथ शलाकासदृशानि परस्परमसङ्गीनि यद्यपि पदत्रुत्तौ तादात्म्याध्यामव-  
शादेकपात्रस्यजलदुग्धयोरिव सङ्कीर्णानि तेष्वेकैकसमप्रयधारणात् पिपीलिकादिमनुन्यान्तेषु  
ये परप्रत्ययार्था शब्दा' तेषा पिपीलिकाशब्दोऽर्थं मनुष्यशब्दोऽर्थमिति योगिनां ज्ञान भवती-  
ति सुप्रार्थ, उच्चरितप्रध्वसिनां वर्णानां समसमयवर्तित्वं नास्तीत्याह—वर्णा इति । एकस्मि-  
स्तिष्ठति तदन्यस्य स्थितिरनुग्रह ते वर्णा पदं स्फोटाख्यं व्यग्र्यं नित्यञ्च पद्यतेऽर्थोऽनेनेति, नि-  
त्यानित्ययो सम्बन्धो नास्तीत्याह—असंसृष्टयेति। जन्मविनाशशालिन इत्याह—आविरिति ।  
अत एवाह—अपदस्वरूपा इति । वर्णस्वरूपमाह—वर्ण इति । पदात्मा गकारादिरोकारादिवह-  
षारेण पदस्फोट व्यञ्जनं निर्वाहकत्वेन पदात्मासर्वस्य गोगणगमनगन्धादेयांभिधायकशक्ति-  
दोधकता तथा प्रतीतो युक्त वर्णान्तरमोकारादि प्रतियोगी द्वितीयोऽनुयोगिनो गकारस्य  
वाक्तिकम् ।

न्द्रियं वर्णेष्वेव प्रयोजनदत्त दृष्टेऽपु मध्ये वाग्निन्द्रियजन्य शब्दो वर्ण एव न तु ६-

ऽवस्थापित इत्येव बहवो वर्णाः क्रमानुरोधिनोऽर्थसङ्केतेनावच्छिन्ना इयन्त-  
एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृत्ता गकारौकारविमर्जनीयाः सास्नाऽऽदिमन्तमर्थ-  
द्योतयन्तीति, तदेतेषामर्थसङ्केतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणां य एको-  
बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचक वाच्यस्य संकेत्यते, तदेकं पदमेकबुद्धिविषय-

भासती ।

स्थापित इत्येवरूपा बहवो वर्णा क्रमानुरोधिन = पूर्वोत्तरक्रमवापेक्षा., अर्थसङ्केतेनाव-  
च्छिन्ना = सङ्केतोद्गतार्थमात्रवाचका, इयन्त एते = एतस्यख्यका, सर्वाभिधानसमर्था अ-  
पि गकाराद्विघ्नां, तन्निर्मित गौरिति पञ्च सङ्केतोद्गतं सास्नाऽऽदिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति,  
तदेतेषां वर्णानामर्थसङ्केतेनावच्छिन्नानामुपसंहृता = एकीकृता ध्वनिक्रमा येषा तादृ-  
शाना य एको बुद्धिनिर्भास = बुद्ध्यापेक्षव्यातिस्तत् पदम्, तच्च वाच्यस्य वाचक कृत्वा  
सङ्केत्यते,

तन्क्रमिति । गौरित्येक स्फोट इति, एकबुद्धिविषयत्वात् पदमेकम्, तच्च एकप्रय-  
त्नोत्थापितम्, अभागम्, अक्रमम्, अवर्णम्, क्रमत उच्चार्यमाणाना वर्णानामयौगपद्वि-  
कृत्वाद् दौदम् = बुद्धिनिर्माणम्, अन्त्यवर्णस्य श्रेयोच्चारितस्य वर्णस्य प्रत्ययव्यापारेण  
ऋतावुरस्यापिनम्, तच्च पदम् परत्र प्रतिपिपादयिष्या = प्रज्ञापनेच्छया ब्रूकृभिर्गौरवा-  
भिधीयमानै श्रूयमाणेश्च श्रोतृभिरनादिवाग्व्यवहारवासनाऽनुविद्धया लोकबुद्ध्या सिद्धवत् =  
गव्यार्थप्रत्यया एकवत् सम्प्रतिपत्या = व्यवहारपरम्परया प्रतीयते, तस्य पदस्य पदानामि-  
त्त्ववैशारदी ।

यथा द्राह्मनस्फोटौ हन्तिप्रत्यया अव्यक्ता व्यक्तवनम्पतिप्रत्ययहेतव, न चेयं विधा वर्णाना  
मर्गप्रत्यायने सम्भविनी, नो खलु वर्णा प्रत्येकमव्यक्तमर्थप्रत्ययमादधत्यन्ते व्यक्तमिति  
शक्य वक्तुम्? प्रत्यक्षज्ञान एव नियमाद् व्यक्ताव्यक्तवत्स्य, वर्णाधेयस्त्वर्थप्रत्ययो न प्रत्य-  
क्ष, तदेव वर्णभ्यो जायमान स्फुट एव जायेत न वा जायेत न त्वस्फुट, स्फोट-  
स्य तु ध्वनिव्यङ्ग्यस्य प्रत्यक्षस्य सत स्फुटारस्फुटत्वे कल्प्येते इत्यसमानम्, एव प्रत्येक-  
वर्णानुभवजनितसंस्कारमहितश्रोत्रलब्धजन्मन्यनुसहारबुद्धौ सहता वर्णा एकपदस्फोटभावमा-  
पत्रा प्रयत्नविशेषव्यङ्ग्यतया प्रयत्नविशेषस्य च नियतक्रमापेक्षतया क्रमान्यत्वे तद्विषय  
ऋतप्रयत्नविशेषाभावेन तद्विषयस्यभावप्रसङ्गात् क्रमानुरोधिनोऽर्थसङ्केतेनावच्छिन्ना, सङ्के-  
तावच्छेदमेव लौकिकं सभागपदविषयं दर्शयन्ति, इयन्तो = द्वित्रा, त्रिचतुरा, पञ्चापा-  
एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृत्ता गकारौकारविमर्जनीयाः सास्नाऽऽदिमन्तमर्थमद्योतयन्ति, त-  
त्किमिदानीं सकतानुसारेण वर्णानामेव वाचकत्वं, तथा च न पदं नाम किञ्चिदेकमित्यत-  
आह—“तदेतेषाम्” इति । ध्वनिनिमित्त क्रमो ध्वनिक्रमः, उपसंहृतो ध्वनिक्रमो येषु ते त  
योफा, बुद्ध्या निर्भास्यते प्रकृतयत इति बुद्धिनिर्भास, संकेतावच्छिन्ना. स्थूलदर्शिलो-  
काशयानुरोधेन गकारौकारविमर्जनीया इत्युक्तम्, गकारादीनामपि तद्भागतया तादा-  
त्म्येन वाचकत्वात्, प्रतीत्यनुसारतस्त्वेकमेव पद वाचकमित्यर्थ, एतदेव स्पष्टयति—“तदे-

पातशरदस्यम् ।

एषया बुद्ध्या निर्भास्यते, एकं पदमिति प्रत्यक्षे सति यदेकार्थपरिच्छेदकत्वाद्गणाना पदेकत्वउ-  
वाचिकम् ।

अष्टौ गथानानि वर्णानामुग कण्ठ गिरन्तथा ।

जिह्वामूल च टन्नाश्च नामिकोष्ठो च ताल च ॥

पातक्षलहस्मन् ।

द्विरूपचार इति न कल्पनेति भावः, उक्तामभिधानशक्तिं सोपशक्तिकामाह—सर्वपदे-  
ष्विति । यत्रापि क्रियापदं नास्ति तत्राप्यस्तिर्भवन्तीपरः प्रयुज्यते, कृम्वस्त्य क्रियासा-  
मान्यवाचिन इति, फणिमतमाश्रित्याह—न सत्तामिति । आक्षेपलब्धस्थानुवादात्माह—  
वाक्यार्थे पदरचना यथाऽयं श्रोत्रिय इति, श्रोत्रियत्वं छन्दोऽध्ययनकर्तृत्वं, व्याकर-  
णाभावेऽवोधकतैवेत्याह—अन्येति । फलितमाह—एवमिति—भाष्यार्थं, वागिन्द्रि-  
यमष्टगोलकं यथाऽऽह—अष्टौ स्थानानीति, न च वाचक, वाचकस्तु शब्द एवेत्यर्थः, स चा-  
कारावायुप्रभवशरीरात् समुच्चारयितुर्वक्त्रमुपैति, नादस्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानो वर्णत्व-  
मागच्छति य. स शब्द, स्थानान्तरे “वैखरीशब्दजन्मभूरि”त्युक्ते, परापश्यन्तीमध्यमावेख-  
नोति स्थानानीत्यर्थः, तथा = बुद्ध्या, नागदन्ता. = भित्तिपवारोपिततिर्यग्दण्डा, शिष्यं नाम  
रज्जुनिर्मितं घटादिधारकं, त्रयो प्रावाण वर्तुलाकारा पापाणा., पिठरम् भदनादिपाकपात्रम्,  
उच्चरितप्रध्वसित्वाद् वर्णानां कुतो योगपधमित्याह—वर्णानां त्विति । असम्भवद्विरसहाव-  
स्थितिभि, आग्नेयादीनां यदाग्नेयोऽष्टकपालो भवत्यमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो-  
भवति, उपाशुयाजमन्तरा, एवमग्नीपोर्मायमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छदिति पार्णमासे  
यागत्रयं क्रमेण भवति, तेपाञ्चाशुतरविनाशेन प्रत्येकं पूर्वं विना परमापूर्वार्मभक्तवा-  
योगात् क्रमेण स्थाप्येवोत्पत्त्यपूर्वत्रयं स्वीकृतं तद्वन्नेत्याह—न चेति । कुतो नेत्याह—स ख-  
ल्विति । गौरव व्यनक्ति—स एवेति । धूमादिरिव नाज्ञात प्रत्यायने हेतुरित्याह—न चैप इति ।  
स्मृतिजनकस्कारस्तु समानविषय एवेति, खले कपोतन्यायेन, दूषणमाह—क्रमेति । एकपदा-  
वार्तिकम् ।

पदाख्यः शब्दोऽर्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते स्फोटशब्दप्य च कारणम् एकप्रयत्नजन्यो-  
ष्वनिविशेषः प्रयत्नभेदो नोच्चारणे व्यवधाने सत्येकपदव्यवहाराभावाद्, गौरित्येकपदमिति  
व्यवहारस्तु स्फोटे प्रमाणं वर्णानामनेकत्वेन तैरेकत्वव्यवहारस्याङ्गस्येनानुपपत्तेः तथा प्र-  
त्येकवर्णादनुत्पद्यमानस्यार्थप्रत्ययस्य हेतुत्वं च स्फोटे प्रमाणम्, यदि चानुपूर्वीं विशिष्टसमूह-  
स्यैकत्वादेकत्वव्यवहार तैरेव रूपणार्थप्रत्ययतुहेत्व च स्वोक्रियते तर्हि संयोगविशेषावच्छि-  
न्नाव प्रसमूहदेवैकत्वव्यवहारजलाद्याहरणयोरुपपत्त्या घटाद्यवयविमात्रोच्छेदप्रसङ्ग युक्तिसा-  
म्याद्, नन्वेवं युक्तिसाम्याद्वाक्यमपि स्फोटरूपम् एकैकं स्याद् इति चेद् ? वाघकाभावे सती-  
ष्टत्वादिति दिक्, भाष्यकारस्तु संक्षेपतो वर्णानां पदत्व निराकरोति—वर्णां एकेति । अनेकवर्णा-  
एकसमयस्थित्यनर्हत्वात् परस्परं निरनुग्रहात्मान. = असम्बद्धस्वभावा अतस्ते पदमसंलपृश्य  
पदत्वमप्राप्य अत एवार्थमनुपस्थाप्याविर्भूयैव क्षणात्तिरोभूताश्चेति कृत्वा प्रत्येकमपदस्वरूपा-  
विवेकिभिरच्यन्त इत्यर्थः, अत्र स्वरूपग्रहणादवस्थावतोरभेदेन वर्णानां पदत्वं न निरा-  
कृतम्, ननु यदि वर्णां पदस्वरूपान् न भवन्ति तर्हि कथमियन्तो वर्णां क्रमविशेषावच्छिन्ना-  
अस्यार्थस्य वाचका इति लोके सकेत्यन्त इत्याशङ्कान् परिहरति—वर्णां पुनरित्यादिना—संकेत्य-  
त इति पर्यन्तेनेत्येकत्राक्येन, अयमर्थः—यद्यपि वर्णां पदाद् भिन्नास्तथाऽप्यवस्थावतोरभेदेन  
वतोरभेदस्यापि सत्त्वादेकैकोऽपि वर्णं पदात्मा पदाभिन्नो भवति वीजाङ्कुरादिरिव वृक्षाभिन्नो-  
स्त एव पदरूपण सर्वपदायांभिधानयोग्यतासम्पन्न, अत्र हेतुमाह—सहकारोति । पदभावे  
सहकारिणि यानि वर्णान्तराणि तत्रप्रतियोगित्वात् तत्रमन्त्रन्धित्वाद् अनन्तपदरूपतामिहा-  
पन्नो भवति, इवशब्दोऽत्र वेधरूप्ययोग्यतामात्रप्रतिपादनार्थः, वेधरूप्यप्रकारमाह—पूर्वां गकार-  
उच्चेणौरिति वर्णद्वयेन गण इत्यादिपदात् व्यावर्त्यते, उत्तरश्च विमर्जनीयः पूर्वण गौरितिवर्णद्वयेन  
गौर इत्यादिपदेभ्यो व्यावर्त्यं विशेषे गौरिति स्फोटपदेऽखण्डे तादात्म्येनावस्थापितो भवति, इति  
हेतोरवस्था यद्वोवर्णां क्रमानुरोधेन आनुपूर्वीं विशेषणमापेक्षाः पदाभेदतोऽर्थसंकेतेनावच्छिन्ना-  
नियमिता भूत्वा सर्वाभिधानममया अपि ह्यन्त एतावत्संलप्यका एते गकारादयो गामेवो-

विभूतिपादः ।

परत्र प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाभिधीयमानैः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिरनादिवा-  
ग्व्यवहारस्यासनाऽनुविद्धया लोकबुद्धया सिद्धवत्सप्रतिपस्या प्रतीयते, तस्य  
सकेतबुद्धितः प्रविभागः = एतावतामेवजातीयकोऽनुसहार एकस्यार्थस्य -  
वाचक इति, सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूप स्मृत्यात्मको योऽयं-

सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूप स्मृत्यात्मक = स्मृतावात्मा यस्य तादृश-  
भास्वती ।  
तत्त्ववैशारदी ।

कस्मादेवंविध कदाचिन्न प्रयते न हि लाक्षारसावसेकोपधानापादितारणभाव स्फटिकम-  
णिन्तद्रूपगमे स्वच्छो बवलो नानुभूयते तस्मात्परमार्थिका एव वर्णा इत्यत आह—“परत्र”  
इति । प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाभिधीयमानैः = उच्चार्यमाणैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादि-  
योऽय वाग्व्यवहारो विभक्तवर्णपदनिबन्धन, तज्जनिता बालनासाऽप्यनादिरेव तदनुविद्धया =  
तद्वाक्सिद्धया लोकबुद्धया विभक्तवर्णरचितपदावगाहिन्या सिद्धवत् = परमार्थवत् सम्प्रति-  
पत्त्या = सवादेन वृद्धानां पर प्रतीयते, एतदुक्त भवति—अस्ति कश्चिदुपाधिर्न उपाधेयेन संयु-  
ज्यते वियुज्यते च यथा लाक्षाऽऽदि, तत्र तद्वियोगे स्फटिक स्वाभाविकेन स्वच्छवलेन रूपेण  
प्रकाशत इति युज्यते पदप्रत्ययस्य तु प्रयत्नभेदोपनीतध्वनिभेदादन्यतोऽनुत्पादात्तस्य च सदा  
सादृश्योपरुपिततया वर्णात्मनैव प्रत्ययजनकत्वमिति कुतो निरुपाधिन पदस्य प्रया ?  
यथाऽऽहु — “ध्वनय” सदृशात्मातो विपर्यासस्य हेतव ।

उपलम्भकमेतेषां विपर्यासस्य कारणम् ॥  
उपायत्वाच्च नित्यत पददर्शितदर्शिताम् ॥ इति,  
ज्ञानस्यैव च वाधेयं लोके ध्रुवमुपप्लव ॥” इति,  
यत् पदात्मा विभक्तवर्णरूपित प्रकाशतेऽत स्यूलदर्शी लोको वर्णानेव पदमभिमन्य-  
मानस्तानेव प्रकारभेदभाजोऽर्थभेदे सङ्केतयतीत्याह—“तस्य” इति । तस्य पदस्याजानत एक-  
न्यापि सङ्केतबुद्धित स्यूलदर्शिलोकेहिताय वर्णात्मना विभाग, विभागमाह—“एतावताम्”  
इति । एतावतां न न्यूनानामधिकानां वा, एवजातीयको नैरन्तर्यक्रमविशेष, अनुसहार =  
गुरुद्वाराग्रह, एकस्यार्थस्य = गोत्यादेर्वाचक इति, ननु यद्येकस्यार्थस्यायं शब्दो वाचक-  
इति सूत्रेणो, हन्त भो शब्दार्थयोर्नैतरेतराध्यासस्तर्हीत्यत आह—“सकेतस्तु” इति । स्मृ-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

मास = समभिव्याहार, उपसहरति-तथा चेति । अस्यापि पदस्येत्यर्थ, शङ्कते-लावत्रायपद-  
वाचिकम् ।  
मानं न तु वर्णवत् क्रमेण, अत एभिर्हेतुभिर्वर्णभिन्नं, किञ्च बौद्ध बुद्धिमात्राद्यं तथाऽन्यवग-  
न्त प्रत्ययरूपव्यापारेणाभिन्नकं वर्णास्तु नवं तथाऽपि परप्रतिपिपादयिषया वक्तृभिरभिधीय-  
मानं श्रोतृभिश्च श्रूयमाणैर्वर्णैरेवस्यै सिद्धवत्परमार्थवदन्योन्यसम्प्रतिपत्त्या समादेन प्रती-  
जने व्यवहितं, न तु वर्णैर्भ्योऽन्येन रूपेण, तत्र हेतुगनादिवाग्व्यवहारस्यासनावशी-  
कृत्या लौकिकबुद्धेति, अत्राभिधीयमानेरित्यनेन वागिन्द्रियविषयवर्णाविशेषे पदस्येति  
श्रूयमाणेरित्यनेन श्रोत्रविषयशब्दाविशेषे पदस्येति बोध्यम्, तदेव त्रिप्रविशब्दानामन्यो-  
न्नाध्यासात्सङ्को दर्शित, इदानीं त्रिप्रविशब्देनार्थप्रत्यययोरध्यासः । प्रतिपिपादयितुं शाब्द-  
व्यवहारस्य सकेतग्रहणमूलकत्वमाह—उस्येति । तस्य पदस्य प्रविभागो विषयव्ययस्या  
नक्तप्रहादेव भवति, प्रविभागमेवाह—एतावतामिति । एतावता वर्णानाम् एवंजातीयक  
यमानुपूर्वीकोऽनुसहारो मिलनभेदस्यार्थस्य वाचक उपस्थापक इत्येव रूपो विभाग  
इत्यर्थ, एकस्यार्थस्येति पाठोऽर्थविशेषस्येत्यर्थ, सकेतशब्दार्थमाह—सकेतस्त्विति । अध्यासः

## विभूतिपादः ।

नौरिति ज्ञानं, य एषाम्प्रविभागज्ञः स सर्ववित्, सवपदेषु चास्ति वाक्यशक्ति-  
वृक्षइत्युक्तेऽस्तीति गम्यते, न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति, तथा न ह्यसाधना  
क्रियाऽस्तीति, तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेपो, नियमार्थोऽनुवादः  
कर्तृकर्मकरणानां चैत्राग्निरेण्डुलानामिति, दृष्ट च वाक्यार्थं पदरचनं श्रो-

नवेति । वाक्यशक्तिः वाक्यं क्रियाकारकसम्बन्धबोधकः पदप्रयोगस्तच्छक्तिः,  
उदाहरणं वृक्ष इति, न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति = अन्यक्रियाऽभावेऽपि सत्त्वक्रियाया स-  
रामिधीयमानाः पदार्थो योज्यो भवेत्, तथा हि—असाधना कारकहीना क्रिया नास्ति,  
तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेप = अद्याहार स्यात्, अपि च तत्र नियमार्थं =  
अन्यव्यावर्तनार्थाऽनुवाद = पुन कथन कर्तव्य केपामनुवादस्तदाह—कर्तृकर्म-  
करणानां चैत्रतण्डुलामीनामिति, पचतीत्यत्र चैत्रोऽग्निना तण्डुलान् पचतीति कारकपदक्रिया-  
पदसमस्ता वाक्यशक्तिस्तत्रास्तीत्यर्थं, दृष्टमिति यश्छन्दोऽधीत इति वाक्यार्थं श्रोत्रिय-

इत्यर्थः, कस्मात् पुनरस्तीति गम्यत इत्येते? आह—“न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति” इति ।  
लोक एव हि पदानामर्थावधारणोपाय, स च केवलं पदार्थमस्त्यर्थेनाभिसमस्य सर्वत्र वा-  
क्यार्थीकरोति सोऽयमव्यभिचार सत्तया पदार्थस्य अत एव शब्दवृत्तिविदां व्यवहार —“य-  
त्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवन्तीपर सत्तया पदार्थस्य” इति । क्रियाभेदाव्यभिचारि  
प्रातिपदिकमुक्त्वा क्रियाभेदं कारकाव्यभिचारिणं दर्शयति—“तथा च पचतीत्युक्ते” इति ।  
पचतीत्युक्ते हि कारकमात्रस्य तदन्वययोग्यस्यावगमाद् अन्यव्यावृत्तिपरस्तद्वेदानामनुवाद-  
त्वेन भेद एव वाक्यार्थं इति, तथाऽनपेक्षमपि पदं वाक्यार्थं वर्कमानं दृश्यत इति सुतरामस्ति  
वाक्यशक्ति पदानामित्याह—“दृष्टञ्च” इति । न चैतावताऽपि श्रोत्रियादिपदस्य स्वतन्त्रस्यैवं-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

पदान्तराविनाभूतमिति प्रयोजनाय पदान्तरमाक्षिपतीति, वाक्यमेव शक्तं न पदं निरर्थक-  
न्वादिति, तद्यथेति । श्वेतते प्रासाद इति, चेतनेतरप्रासाद श्वेतते श्वेतक्रियायुक्त इत्याह—पू-  
वात्तिकम् ।

अग्निपदानामन्योन्यसंकरवदिदानीं पदवाक्ययोस्तदर्थयोश्च सङ्घेणापि शब्दार्थप्रत्ययाना सङ्घ-  
दर्शयति—सर्वपदेष्विति । वाक्यशक्ति पदार्थान्तरसहकारेण वाक्यभवन्नशक्ति, तथा च वृक्ष-  
इत्यादिपदाना रूक्षोऽस्ति वृक्षश्चलति वृक्षश्चिद्यत इत्यादिवाक्यैः सङ्घोऽविवेक इति भाव, पदेषु  
वाक्यशक्तियुदाहरति—वृक्ष इत्युक्ते, सत्याकाङ्क्षापूर्णायां योग्यताऽऽदिवशा-  
रस्तीति शब्दो गम्यतेऽध्याक्षियत इत्यर्थं, तथा च पदे वाक्यसंकर इति भाव, ननु शब्दा-  
ध्याहारो न सम्भवति एकस्मिन्नेवार्थे शब्दानामानन्त्यात् शब्दविशेषानुमापकलिङ्गाद्यनुपस्थि-  
तेरिति चेत्? न—स्वेच्छया स्वयं कल्पितेन केनाप्याकाङ्क्षापूर्कशब्देन वक्तृतात्पर्यविषया-  
र्थबोधसम्भवात्, अर्थविशेषानुमाने तु योग्यताऽऽकाङ्क्षातात्पर्यादिकमेव लिङ्गमस्ति, एतदेवाह—  
न स्यामिति । योग्यताप्रदर्शनेनाकाङ्क्षातात्पर्यादिकमेव लिङ्गमस्ति, एतदेवाह—  
माधारण्यादिति, उदाहरणान्तरमाह—तथा न हीति । आक्षेपोऽनुमानम्, नन्वेव कारकवाचकप-  
दाना कुत्रापि प्रयोगो न स्यादित्यत्राह—नियमार्थं इति । योग्यताऽऽदिभिः सर्वत्रार्थविशेषानु-  
मानं न सम्भवति अतः कारकाणां सामान्यतोऽनुमितानामपि नियमार्थं कारकान्तरव्यावृ-  
त्त्यर्थं श्रोत्रोऽग्निना भर्जनमित्यादिपदैश्चैत्राग्निभर्जनानां कर्तृकरणकर्मणामनुवाद इत्यर्थं, इन्द्रा-  
नोन्मथारारं विनाऽपि पदवाक्ययोः सङ्घसमर्थाभेदानिमित्तकं दर्शयति—दृष्टञ्चेति । उन्मथोऽधीत-

यथा—श्वेतते प्रासाद इति क्रियाऽर्थः, श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः शब्दः, क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययश्च, कस्मात्? सोऽयमित्यभिसम्बन्धादेकाकार एव प्रत्ययः सङ्केत इति, यस्तु श्वेतोऽर्थः स शब्दप्रत्यययोरालम्बनीभूतः, स हि स्वाभिरवस्थाभिर्विक्रियमाणो न शब्दसहगतो न बुद्धिसहगतः, एव शब्द एव प्रत्ययो नेतरतरसहगत इति, अन्यथा शब्दोऽन्यथाऽर्थोऽन्यथा प्रत्यय इति विभागः, एवं तत्प्रविभागसंयमाद् योगिनः सर्वभूतरुतज्ञान स-

मास्वती ।

श्वेतवर्ण इति, क्रियाकारकात्मा = क्रियारूप कारकरूपश्चेत्युभयथा व्यवहार्यः, प्रत्ययोऽपि तथाविधो यतः सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्, एकाकारः = अर्थप्रत्यययोरैकाकारता सङ्केतेन प्रतीयते, यस्त्विति । स श्वेतोऽर्थः स्वाभिरवस्थाभिर्विक्रियमाणो न शब्दसहगतः = शब्दनङ्गीर्णः, न प्रत्ययसहगतः, एवं शब्दार्थप्रत्यया नेतेतरसङ्कीर्णाः, शब्दो वागिन्द्रिये वर्तते, गवाघयो गोष्टादौ वर्तते प्रत्ययश्च मनसीत्यमङ्गीर्णत्वम्, अन्यथेति । अर्थसङ्केत-तत्त्ववैशारदी ।

“तद्यथा श्वेतते प्रासाद इति क्रियाऽर्थः शब्द = स्फुटतरो ह्यत्र पूर्वापरीभूतायाः क्रियायाः साध्यरूपाया, सिद्धरूपः क्रियाऽर्थः श्वेत इति भिन्नः शब्दः यत्रापि शब्दार्थयो सिद्धरूपत्वं तत्राप्यथादमित् शब्दस्य भेद इत्याह—“श्वेतः प्रासादा इति कारकार्थः शब्दः” इति । अभिहितत्वाच्च कारकविभक्त्यभावः, अर्थे विभजते—“क्रियाकारकात्मा तदर्थः” इति । तयो शब्दयोर्र्थः क्रियात्मा कारकात्मा चेत्यर्थः, प्रत्ययं विभजते—“प्रत्ययश्च” इति । चशब्देन तदर्थं इत्येतत्पदमत्रानुवृण्यते तदत्रान्यपदार्थप्रधानं सम्बन्धते स एव क्रियाकारकात्माऽर्थो यस्य स तथोक्तं नन्वभेदेन प्रतीतेः शब्दार्थप्रत्ययानां मङ्गुरात्कुत प्रविभागः? इत्याशयवान् पृच्छति—“कस्माद्” इति । उत्तरमाह—“सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद्” इति । सङ्केतोपाधिरेकाकारप्रत्ययो न तु तार्त्त्विक इत्यर्थः, रुकेत इति सप्तम्या सङ्केतस्य निमित्तता दक्षिता पर पाठजलरहस्यम् ।

वापरीभूताया इति क्रियारूपोऽर्थः साध्यो धात्वर्थः इति, भावनैव हि वाक्यार्थः स्वकारणविशेष-वाचिकम् ।

तत्रादौ शब्दभेदेऽप्यर्थप्रत्यययोरभेदेन शब्दार्थयोर्भेदं दर्शयति—श्वेतत इत्यादिना-प्रत्ययश्चेत्यन्तेन, क्रिया साध्यरूपोऽर्थो यस्य स क्रियाऽर्थः, श्वेतत इति शब्दः, तथा कारक सिद्धरूपोऽर्थो यस्य स कारकार्थः, श्वेत इति शब्दः, एतौ शब्दौ भिन्नौ, एतयोर्र्थस्तु क्रियाकारकरूप एक एव श्वेतगुणमात्र, एवं प्रत्ययोऽपि, क्रियाकारकात्मकगुणाकारत्वे प्रमाणं पृच्छति—कस्मादिति । उत्तरम्—सोऽयमित्यभिसम्बन्धादिति । श्वेतं या क्रिया सोऽर्थः श्वेतरूपः कारको गुणो यत्र श्वेतत इत्यस्मात् श्वेताकारप्रत्ययः सोऽर्थः श्वेत इत्यस्मात्पि श्वेताकारः प्रत्यय इत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः, कः तयोर्भेदेन शब्दार्थयोः संकेत इति? तत्राह—एकाकार इति । एकाकार आरोपरूप प्रत्यय एव रुकेत आरोपिताभेद एव संकेतो न तु पारमार्थिकाभेदरूप इत्यर्थः, ननु शब्दार्थयोरभेदप्रत्ययेन प्रत्यभिज्ञैव कथं न वाच्यते? तत्राह—यस्त्विति । यस्तु श्वेतोऽर्थः शब्दप्रत्यययोर्विपश्चत्वात् स्वामि शब्दादिव्यावृत्ताभिरवस्थाभिर्नवपुराणादिभिर्विक्रियमाणत्वाच्च न शब्दप्रत्यययोः सहगतो न कालत महचरो वैयधिकरण्यान्त्यर्थः, एवं देशतो न महचरो यतः शब्द-अवाक्ये प्रत्ययो बुद्धावर्थस्तु श्वेतगुणादि प्रासादादिष्विति भावः, एवमिति । एवं शब्दोऽपि स्वावस्थाभिः विक्रियमाणो नाप्यर्थबुद्धौ सहचरः, एवं प्रत्ययोऽपीत्यर्थः, उपसंहरति—इत्यन्यथेति । सूत्रार्थमुपसंहरति—एव तत्प्रविभागेति । एवं मनुष्यविषये शब्दार्थप्रत्ययेषु प्रवि-



च देशकालनिमित्तानुभवैर्विना तेषामस्ति साक्षात्करणं, तादृश्यं संस्कार-  
साक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानमुत्पद्यते योगिनः, परत्राप्येवमेव संस्कारसाक्षा-  
त्करणात्परजातिसंवेदनम्,

अत्रेदमाख्यानं श्रूयते-भगवतो जैगीपव्यस्य संस्कारसाक्षात्करणाद्  
दशसु महासर्गेषु जन्मपरिणामक्रममनुपश्यतो विवेकजं ज्ञानं प्रादुरभवद्  
अथ भगवानावद्व्यस्तनुधरस्तमुवाच-दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभि-  
भूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्य्यग्गर्भसम्भवं दुःखं सम्पश्यता देवमनुष्येषु  
पुनः पुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयोः किमधिकमुपलब्धमिति ? भगवन्तमाव-  
द्व्यं जैगीपव्य उवाच-दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन मया

भासती ।

दिविपाकानुभवजाता, जात्यायुर्भोगविपाकहेतवो धर्माधर्मरूपाः संस्काराः, पूर्वभवाभि-  
संस्कृता = पूर्वजन्मन्यभिसंस्कृता प्रचिता इत्यर्थं, ते परिणामादिचित्तधर्मवदपरिदृष्टा-  
श्चित्तधर्मा, संस्कारसाक्षात्कारस्तु देशकालनिमित्तानुभवसहगतः, ततः कस्मिन् देशे काले  
च किन्निमित्तको जात इत्यवगम्यते, निमित्तम् = प्राग्भवीया देहेन्द्रियादयो वैर्निमित्तैर्भो-  
गादि सिद्ध, अत्रेति । महासर्गेषु = महाकल्पेषु, विवेकजं ज्ञानं = तारकं सर्वविषय-  
तत्त्ववैशारदा ।

अस्तु तत्र संयमात्तत्साक्षात्कारः पूर्वजातिसाक्षात्कारस्तु कुन ? इत्यत आह—“न च देश”-  
इति । निमित्तम् = पूर्वशरीरम् इन्द्रियादि च, सानुबन्धसंस्कारसाक्षात्कार एव नान्तरीयक-  
तया जात्यादिमाक्षात्कारमाक्षिपतीत्यर्थं, स्वसंस्कारसंयमं परकीयेष्वतिदिशति—“परत्रा-  
प्येवम्”इति । अत्र श्रद्धोत्पादे हेतुमनुभवत आबन्धस्य जैगीपव्येण संवादमुपन्यस्यति—“अत्रे-  
पातञ्जलदृश्यम् ॥

न्यायेन—ते पूर्वजन्मानुभवसंस्कृता अतो नित्यानुमेया सन्तोऽपि योगिना प्रत्यक्षीकृता  
जातिसंस्मरणहेतव इत्याह—संस्कारेति । तेषां तत्र देशादिमाक्षात्कारं विना साक्षात्कारो-  
र्वाचिकम् ।

दिना साक्षात्करणमित्यन्तेन, देशो जन्मभूमिर्नगरादि, कालो युगादि; निमित्तं मातापित्रादिः,  
एतेषां संस्कारविषयतया तदनुभवैर्विना तान्यविषयीकृत्य संस्काराणां साक्षात्कारो न सम्भ-  
वति, सविषयवगुणग्रहणस्य विषयोपरागेणैव ज्ञानेच्छाऽऽदिस्थले दृष्टत्वाद् अतः संस्कारसाक्षा-  
त्कारे पूर्वजन्मना देशकालनिमित्तादिरूपाद्येपविशिष्टानामपि साक्षात्कारो भवति विषयविध-  
येत्यर्थं, सूत्रार्थं व्याचष्टे-तदित्यमिति । न केवलं संस्कारसाक्षात्कारात् पूर्वजातिज्ञानमेव, अपि,  
तु भाविजन्मज्ञानमपीति स्वयं पूर्यति-परत्रापीति । भाविजन्मसंस्काराणामनागतावस्थानां-  
साक्षात्कारादिति शेष, संस्कारनासाक्षात्करणात्पूर्वादिजन्मान्ययेपविशेषैर्ज्ञायन्त इत्यत्र प्रमा-  
णतया जैगीपव्यावद्व्ययोः संवादमाह—अत्रेदमाख्यानमिति । अत्र पूर्वजातिज्ञानविषये महा-  
सर्गेषु प्राकृतसर्गेषु जन्मक्रमं बाल्ययौवनवार्द्धक्यादिरूपं तत्परिणामक्रमं च साक्षात्कुर्यात्तो जैगी-  
पव्यस्य तारकं सर्वविषयकमित्यागामिसूत्रलक्षणतीयं विवेकजं ज्ञानमुदभूद्, अथानन्तरं तमा-  
दावदयनामा योगी लिङ्गशरीरमात्रविहारी परीक्षाऽर्थं तनुधरो निर्माणकार्यं धृत्वा पप्रच्छेत्यर्थः  
भव्यत्वात् कुशलत्वादनभिभूतवृत्तिसत्त्वेनेत्यस्याधिकं किमुपलब्धमित्यनेनान्वयः, यथाश्रुते  
भव्यत्वात्पुत्रजीवन्मुक्त्यनन्तरम् आकाशादिगमनासम्भवादिति, सम्पश्यता = उपभुञ्जानेन देव-  
ताननुष्येषु जायमानेनेत्यनेन च तद्यत्पुत्रमुपभुञ्जानेनेत्युपलक्षितं सुखदुःखयोर्मध्ये संवारे किं-  
दुर्लभमिति शृष्ट स दुःखदुःखप्रतिपादनाय सर्वमेव दुःखमित्याह-दशस्त्विति ॥ अनुभूतं सुख

न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वाद् ॥ २० ॥

रक्तं प्रत्ययं जानाति अमुष्मिन्नालम्बने रक्तमिति न जानाति परप्रत्य-  
स्य यदालम्बनं तद्योगिचित्तेन नालम्बनीकृतं परप्रत्यमात्रं तु योगिचित्त-  
स्यालम्बनीभूतमिति ॥ २० ॥

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशा-  
सम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानम् ॥ २१ ॥

कायरूपे संयमाद् रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिवध्नाति ग्राह्यशक्ति-

भासती ।

प्रत्यय इति । प्रत्यये रक्तद्विष्टादिचित्तमात्रे संयमात् परचित्तमात्रस्य ज्ञानम् ॥ १९ ॥  
रक्तमिति । सुगभम् ॥ २० ॥

कायरूप इति । ग्राह्या = ग्रहणयोग्या शक्तिस्तां प्रतिवध्नाति = स्तन्नाति, चक्षु-  
वत्त्वैशारी ।

“प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्”, प्रत्ययस्य = परचित्तमात्रस्य साक्षात्करणादिति ॥ १९ ॥

यथा संस्कारसाक्षात्कारस्तदनुबन्धपूर्वजन्मसाक्षात्कारमाक्षिपत्येव परचित्तसाक्षात्कारो-  
ऽपि तदालम्बनसाक्षात्कारमाक्षिपेदिति प्राप्त आह—“न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूत-  
त्वाद्” सानुबन्धसंस्कारविषयोऽसौ संयम, अयन्तु परचित्तमात्रविषय इत्य  
मिप्रायः ॥ २० ॥

“काय—अन्तर्द्धानम्”, पञ्चात्मकं कायं स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति रूपेण हि  
पातञ्जलरहस्यम् ।

प्रत्ययेतिसूत्रं । प्रत्ययस्य परचित्तस्य तस्य ज्ञाने

अर्थनैव विशेषो हि निराकारतया धियामि—

त्युक्तिनाश्रित्याह—परप्रत्ययमात्रं त्विति भाष्याथे, टीकामते तु प्रतीयतेऽर्थोऽनेनेति  
प्रत्ययश्चित्तं—तत्र संयमात् यादृशो हि संयमस्तादृशेव साक्षात्कारहेतुताऽधिकृत्यातिप्र-  
सङ्गादित्याह—न चेति । ज्ञानस्य प्रत्ययो द्विविधः सामान्यो देशकालाद्यवच्छिन्नो विशेषश्च,  
तत्राद्यो योगिधीविषय इत्याह—रक्तमिति । भोजवृत्तिमत इदं सूत्रम् ॥ १९-२० ॥

अन्तर्धानस्योपायमाह—कायेति, सूत्रं रूप्यते गृह्यते वर्मा येन धर्मेण तद्रूपं न तस्य संय-  
वात्तिकम् ।

“प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्”, व्याचष्टे—प्रत्यय इति । प्रत्ययस्य रागादिमत्याः स्वकीय-  
चित्तवृत्ते संयमेनाध्यादिरूपैरशेषविशेषैः साक्षात्करणात्तत्तस्माच्चित्तात् परस्य भिन्नरय-  
द्विचिन्तान्तरस्याप्यशेषविशेषतो ज्ञानं सूक्ष्ममात्रेणैव भवतीत्यर्थं

ननु यथा संस्कारसाक्षात्कारे तद्विषयदेशादिक्रमपि साक्षात्क्रियते किमेवं चिन्तान्तरसा-  
क्षात्कारे तद्विषयोऽपि नियमेन साक्षात्क्रियते न चेति जिज्ञासायामाह—न च तत् सालम्बन-  
मिति । तत् परचित्तज्ञानं सालम्बनं न नियमेन भवति तस्य परिचित्तालम्बनस्य संयम-  
विषयेण स्वचित्तेनाविषयीकरणादित्यर्थं, तत्प्रतिपादकशास्त्राभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्, न  
च तत् सालम्बनमित्युक्तं विवृणोति—रक्तमिति । तस्येत्यादि, हेतु विवृणोति—परप्रत्ययस्येति ।  
ऽऽसंहरति—परप्रत्ययेति । तस्मात्परप्रत्ययमात्रं योगिचित्तस्यालम्बनीभूतं न तु परचित्तस्या  
लम्बनमपीति तु शब्दार्थं ॥ १९-२० ॥

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानम्, कायस्येति । स्व-  
शरीरस्य रूपं रजसादिकं पित्तदिग्देहः वारणादिभिः साक्षात्कृते सति संवल्यमात्रेण स्वकीयस्य

नरकतिथ्यर्गभव। दुःखसम्पश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन यात्क-  
ञ्चिदनुभूत तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैति, भगवानावद्य उवाच-यदिदमा  
युष्मत. प्रधानवशित्वमनुत्तमं च सन्तोपसुख किमिदमपि दुःखपक्षे निश्चि-  
तमिति ? भगवान् जैगीपव्य उवाच-विषयसुखापेक्षयैवेदमनुत्तमं सन्तोप-  
सुखमुक्त, कैवल्यापेक्षया दुःखमेव बुद्धिसत्त्वस्याय धर्मस्त्रिगुणः त्रिगु-  
णश्च प्रत्ययो हेयपक्षे न्यस्त इति दुःखस्वरूपस्त्वृणातन्तुस्त्वृणादुःखसन्ता-  
नापगमात्तु प्रसन्नमवाथ सर्वानुकूल सुखमिदमुक्तमिति ॥ १८ ॥

### प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्यये सयमात्प्रत्ययस्य साक्षात्करणात्ततः परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

भासती ।

सर्वथाविषयमकमं विधेकस्य बाह्यसिद्धिरूपम्, तनुपर = निर्माणतनुपर, भवत्वात् =  
रजस्तमोमलहीनतया स्पच्छचित्तत्वात्, प्रधानवशित्वम् = प्रकृतिजय, त्रिगुणश्च प्रत्य-  
य = सत्त्वाधिकोऽपि सुखरूपप्रत्ययस्त्रिगुणः, दुःखस्वरूप = दुःखात्मक, तृणातन्तु =  
तृणात्तनु, तृणात्तनुजनजातदुःखसन्तापापगमात्तु प्रसन्न = निर्मलम्, अत्राप = प्रति-  
घातरहितम्, सर्वानुकूल = सर्वपामनुकूलं यद्वा-पवावस्थास्वनुकूलमिदं सन्तोपसुखम-  
नुत्तमं कामसुखापेक्षयेत्यर्थं ॥ १८ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

दमाख्यानं श्रूयते" इति । महाकल्प = महासर्ग, तनुपर इति निर्माणकालसम्पत्का, भव्य-  
= शोभनो, विगलितरजस्तमोमल इत्यर्थं, प्रधानवशित्वम् = ऐश्वर्यं, तेन हि प्रमान विशो-  
भ्य यस्मै यादृशीं कायेन्द्रियसम्पदं दित्सति तस्मै तादृशीं दत्ते, स्वकीयानि च कायेन्द्रिया-  
णि सहस्राणि निर्मायान्तरिक्षे दिवि भुवि च यथेच्छं विहरतीति सन्तोपो हि तृणात्तनु-  
बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तता धर्म ॥ १८ ॥

पातञ्जलरहस्यम्

न भवतीत्याह-न चेति । निमित्तकारणं देहेन्द्रियादि येन येन कायेनोत्पादितम् इत्याह-  
ननुवर इति ॥ १८ ॥

वार्तिकम् ।

मिति शेष, सुखस्यापि दुःखत्वं गुणवृत्त्यविरोधाच्चेत्यनेनोक्तम्, प्रमानवशित्व स्पेच्छया प्र-  
कृतिनियोक्तृत्वं तत्कार्यत्वात्तद्रूपम् ऐश्वर्यं सुखं तथा सन्तोपसुख सन्तोपोत्य स्वाभाविक सुखं-  
प्रधानवशित्वेन हि कामसमाप्त्या विषयेऽवलम्ब्यप्रत्ययरूपं वैतृणयाख्य सन्तोपमुत्पाद्य चित्तस्य  
स्वाभाविक सुखमभिव्यज्यत इति, कैवल्यापेक्षया दुःखमुत्पादयति-बुद्धिसत्त्वस्येति । बुद्धि-  
सत्त्वस्यायं धर्म सन्तोपाख्योऽलम्ब्यप्रत्यय त्रिगुणः सुखादिगुणत्रयवान् सुखादिगुणत्रय प्रत्य-  
यो बुद्धिपरिणामो हेयपक्षे दुःखपक्षे न्यस्तो मनुविषयमन्वृत्तान्नदित्यर्थं, कैवल्यस्य च मुक्त्यम्  
आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपत्वयोक्तम्, सुखं दुःखमुत्पादयति इति मोक्षशास्त्रे परिभाषयात्, नि-  
रमाधिप्रियत्वस्येव सुखत्वाच्चेति यथा वाऽत्र कैवल्ये सुखमन्वृत्ते दुःखनिवृत्त्यादिपरतया निर्मात-  
एवं श्रुतिस्मृत्योरपि निर्णय सर्वशास्त्रेऽप्येकस्वभावदारौचित्यादिति, तन्नेऽकं सन्तोपसुख-  
स्यानुत्तमत्वं श्रुतिस्मृत्युक्तमुपपद्येत? तत्राह-दुःख इति । दुःखपापतया दुःखसत्त्वृणा-  
ऽऽस्त्यस्तन्तुर्निरन्तरद्वैतुस्त्वत्त दृष्टोर्था बन्धहो य सम्पत्कयोर्देजकनस्यापगमात् प्रसन्नं  
वैषयिकदुःखकल्पितम् अत्राधमक्षयं यान्द्रुद्धिस्यापि सर्वपामेऽनुकूलं प्रियनिर्द सन्तो-  
पोत्वं प्रमानवशित्वमूलकं सुखमुक्तं शास्त्रेऽप्यित्यर्थं ॥ १८ ॥

नरकतिथ्यर्गभवदुःखसम्पश्यता देवमनुष्येषु पुन पुनत्पद्यमानेन यात्क-  
ञ्चिदनुभूत तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैमि, भगवानावद्य उवाच-यदिदमा  
युष्मतः प्रधानवशित्वमनुत्तमं च सन्तोपसुख किमिदमपि दुःखपक्षे निश्चि  
समिति ? भगवान् जैगीपय्य उवाच-विषयसुखापेक्षयैवेदमनुत्तमं सन्तोप-  
सुखमुक्तं, कैवल्यापेक्षया दुःखमेव बुद्धिसत्त्वस्याय धर्मस्त्रिगुणः त्रिगु-  
णश्च प्रत्ययो हेयपक्षे न्यस्त इति दुःखस्वरूपसृष्टातन्तुस्त्वृष्णादुःखसन्ता-  
नापगमात्तु प्रसन्नमवाध सर्वानुकूल सुखमिदमुक्तमिति ॥ १८ ॥

### प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्यये संयमात्प्रत्ययस्य साक्षात्करणात्तत् परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

भास्वती ।

सर्वथाविषयमक्रम विवेकस्य ब्राह्मसिद्धिरूपम्, तनुधर = निर्माणतनुधर, भव्यन्वात् =  
रजस्तमोमलहीनतया स्वच्छचित्तत्वात्, प्रधानवशित्वम् = प्रकृतिजय, त्रिगुणश्च प्रत्य-  
य = सत्त्वाधिकोऽपि सुखरूपप्रत्ययस्त्रिगुणः, दुःखस्वरूप = दुःखात्मक, तृष्णातन्तुः =  
तृष्णारज्जुः, तृष्णाबन्धनजातदुःखसन्तापापगमात्तु प्रमन्न = निर्मलम्, अत्राय = प्रति-  
घातरहितम्, सर्वानुकूल = सर्वेषामनुकूल यद्वा—सर्वावस्थास्वनुकूलमिदं सन्तोपसुखम-  
नुत्तमं कामसुखापेक्षयेत्यर्थं ॥ १८ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

दमाख्यानं श्रूयते” इति । महाकल्प = महासर्ग, तनुधर इति निर्माणकायसम्पदुक्ता, भव्य  
= शोभनो, विगलितरजस्तमोमल इत्यर्थं, प्रधानवशित्वम् = ऐश्वर्यं, तेन हि प्रधानं विशो-  
भ्य यस्यै यादृशां कायेन्द्रियसम्पदं दित्सति तस्मै तादृशी दत्ते, स्वकीयानि च कायेन्द्रिया-  
णि सहस्राणि निर्मायान्तरिक्षे दिवि भुवि च यथेच्छं विहरतीति सन्तोषो हि तृणाक्षयो-  
बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तता धर्म ॥ १८ ॥

पातञ्जलरहस्यम्

न भवतीत्याह-न चेति । निमित्तकारण द्वे द्विन्द्रियादि येन येन कायेनोत्पादितम् इत्याह—  
ननुधर इति ॥ १८ ॥

वार्तिकम् ।

मिति शेष, सुखस्यापि दुःखत्वं गुणतृप्त्यविरोधाच्चेत्यनेनोक्तम्, प्रधानवशित्व स्वेच्छया प्र-  
कृतिनियोक्तत्वं तत्कार्यत्वात्तद्रूपम् ऐश्वर्यमुखं तथा सन्तोपसुखसन्तोषोत्थं स्यात्प्रसन्नं सुखं  
प्रधानवशित्वेन हि कामममाप्त्या विषयेष्वलम्प्रत्ययरूपं वैतृष्णयाख्यं सन्तोपसुत्पाद्य चित्तस्य  
स्वाभाविकं सुखमभिभ्यज्यत इति, कैवल्यापेक्षया दुःखमुपादयति-बुद्धिसत्त्वस्येति । बुद्धि-  
सत्त्वस्यायं धर्मः सन्तोषाख्योऽलम्प्रत्यय त्रिगुण सुखादिगुणत्रयवान् सुखादिगुणत्रय प्रत्य-  
यो बुद्धिपरिणामो हेयपक्षे दुःखपक्षे न्यस्तो मनुविषयसन्तृप्त्याप्रदित्यर्थं, कैवल्यस्य च सुखचम  
आत्यन्तिकं तदुत्पत्तिरूपतयोक्तम्, सुखं दुःखसुखात्यय इति मोक्षशास्त्रे परिभाषयात्, नि-  
रुपाधिप्रियत्वस्यैव सुखत्वाच्चेति यथा वाऽत्र कैवल्ये सुखरुद्धो दुःखनिवृत्त्यादिपरतया निर्गात-  
एव श्रुतिस्मृत्योरपि निर्णय सर्वशास्त्रेभ्यैकलक्षणबहवारौचित्यादिति, नन्वेवं कथं सन्तोपसुख-  
स्यानुत्तमत्वं श्रुतिस्मृत्युक्तमुपपद्येत? तत्राह-दुःखरूप इति । दुःखवाग्रवतया दुःखरूपस्य तृष्णा-  
ऽऽद्यन्तन्तुर्न्यक्करञ्जेऽनुत्तत दृष्टोऽर्था बन्धसो य सम्यक्तयोर्द्वेजकृष्णस्यापगमात् प्रमन्नं  
वैषयिकं दुःखाकल्पितम् अत्रायमक्षयं यावदुत्पत्त्यापि सर्वेषामेवानुहृष्टं प्रियमिदं सन्तो-  
पोत्थं प्रधानवशित्वम् तर्हं सुखमुखं साखेतिप्रत्यर्थं ॥ १८ ॥

न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वाद् ॥ २० ॥

रक्तं प्रत्ययं जानाति अमुष्मिन्नालम्बने रक्तमिति न जानाति परप्रत्य-  
स्य यदात्मन्वनं तद्योगिचित्तेन नालम्बनीकृत परप्रत्यमात्रं तु योगिचित्त-  
स्यालम्बनीभूतमिति ॥ २० ॥

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशा-  
सम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानम् ॥ २१ ॥

कायत्पे सयमाद् रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति ग्राह्यशक्ति-

भाखती ।

प्रत्यय इति । प्रत्यये रक्तद्विष्टादिचित्तमात्रे संयमात् परचित्तमात्रस्य ज्ञानम् ॥ १९ ॥  
रक्तमिति । सुगमम् ॥ २० ॥

कायरूप इति । ग्राह्या = ग्रहणयोग्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति = स्तघ्नान्ति, चक्षु-  
तत्त्ववैशारदी ।

“प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्”, प्रत्ययस्य = परचित्तमात्रस्य साक्षात्करणादिति ॥ १९ ॥

यथा संस्कारसाक्षात्कारस्तदनुबन्धपूर्वजन्मसाक्षात्कारमाक्षिपत्येव परचित्तसाक्षात्कारो-  
ऽपि तदालम्बनसाक्षात्कारमाक्षिपेदिति प्राप्त आह—“न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूत-  
त्वाद्” सानुबन्धसंस्कारविषयोऽसौ सयम, अयन्तु परचित्तमात्रविषय इत्य-  
भिप्राय ॥ २० ॥

“काय—अन्तर्द्धानम्”, पञ्चात्मक काय स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति रूपेण हि  
पातञ्जलरहस्यम् ।

प्रत्ययेति सूत्रं । प्रत्ययस्य परचित्तस्य तस्य ज्ञाने

अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियामि—

त्युक्तिमाश्रित्याह—परप्रत्ययमात्रं त्विति भाष्यार्थे, टीकामते तु प्रतीयतेऽर्थोऽनेनेति  
प्रत्ययश्चित्त—तत्र सयमात् यादृशो हि सयमस्तादृशेव साक्षात्कारहेतुताऽधिकृत्यातिप्र-  
सङ्गादित्याह—न चेति । ज्ञानस्य प्रत्ययो द्विविध सामान्यो देशकालाद्यवच्छिन्नो विशेषश्च,  
तत्राद्यो योगिधीविषय इत्याह—रक्तमिति । भोजवृत्तिमत इदं सूत्रम् ॥ १९-२० ॥

अन्तर्धानस्योपायमाह—क्रोधेति, सूत्रं रूप्यते गृह्यते दर्शो येन धर्मं तद्रूपं न तस्य सय-  
वाचिकम् ।

“प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्”, व्याचष्टे—प्रत्यय इति । प्रत्ययस्य रागादिमत्याः स्वकीय-  
चित्तवृत्ते सयमेनाश्रयादिरूपैरशेषविशेषैः साक्षात्करणान्तस्तस्माच्चित्तात् परस्य सित्तरच-  
च्चित्तान्तरस्याप्यशेषविशेषतो ज्ञानं सूक्ष्ममात्रेण च भवतीत्यर्थं

ननु यथा संस्कारसाक्षात्कारं तद्विषयदेशादिक्रमपि साक्षात्क्रियते किमेवं चित्तान्तरसा-  
क्षात्कारे तद्विषयोऽपि नियमेन साक्षात्क्रियते न वेति जिज्ञासायामाह—न च तत् सालम्बन-  
मिति । तत् परचित्तज्ञानं सालम्बनं न नियमेन भवति तस्य परिचित्तालम्बनस्य संयम-  
विषयेण स्वचित्तेनादिषयीकरणदित्यर्थं, तत्प्रतिपादकशास्त्राभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्, न  
च तत् सालम्बनमित्युक्तं दिवृणोति—रक्तमिति । तस्येत्यादि, हेतु विवृणोति—न प्रत्ययस्येति ।  
उपसंहरति—परप्रत्ययेति । तस्मात्परप्रत्ययमात्रं योगिचित्तस्यालम्बनीभूतं न तु परचित्तस्या-  
लम्बनमपीति मुदाऽऽर्थं ॥ १९-२० ॥

कायरूपसयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशात्सम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानम्, कायस्येति । स्व-  
शरीरस्य रूपं रक्तमाहर्षेदिद्रेपत्. धारणादिभिः साक्षात्कृते सति संवल्लमात्रेण स्वकीयस्य

स्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः, एतेन शब्दा  
घन्तर्धानमुक्तं वेदितव्यम् ॥ २१ ॥

सोपक्रमं निरूपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्त-  
ज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

आयुर्विपाक कर्म द्विविध-सोपक्रमं निरूपक्रमं च, तत्र यथाऽऽर्द्धवर्त्त-

मासती ।

प्रकाशासम्प्रयोगे = चक्षुर्गतप्रकाशनशक्त्या सहामयोगेऽन्तर्धानम् = अदृश्यता ॥ २१ ॥

आयुरिति । आयुर्विपाकम् = आयूरूपो विपाको यस्य तत् कर्म द्विविधम्, सोपक्र-  
तत्त्ववैशारदी ।

कायश्च तद्रूपं च चक्षुर्ग्रहणकर्मशक्तिमनुभवति तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगि-  
ना क्रियते तदा रूपस्य ब्राह्मशक्ति रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः स्तम्भ्यते तस्माद् ब्राह्म-  
शक्तिस्तम्भे सत्यन्तर्धानं योगिनः, ततः परकीयवक्षुर्जनितेन प्रकाशेन = ज्ञानेनासम्प्रयोगं,  
चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वं योगिनः कायस्येति यावत्, तस्मिन् कर्तव्येऽन्तर्धानं कारणमित्यर्थं  
“एतेन” इति । काये शब्दस्य शरसगन्धसंयमात् तद्ब्राह्मशक्तिस्तम्भे श्रोत्रत्वग्रमनावाण-  
प्रकाशासम्प्रयोगे तदन्तर्धानम् इति सूत्रमूहनीयम् ॥ २१ ॥

“सोपक्रम-त्रा” । आयुर्विपाकं च कर्म द्विविधं—सोपक्रमं निरूपक्रमं च, यत् सञ्ज्ञेकम-  
विक कर्म जात्यायुर्भोगहेतुस्तदायुर्विपाकं, तच्च किञ्चित्कालानपेक्षमेव भोगदानाय प्रस्थितं-  
इत्तवहुभोगमलपावशिष्टफल प्रवृत्त्यापारं केवलं तत्फलस्य सहसा भोक्तृमेकेन शरीरेणाना-  
क्यत्वाद्द्विलम्बते तदिदं सोपक्रमम्, उपक्रमं = व्यापारस्तत्सहितमित्यर्थे, तदेव तु दत्तस्तोक्त-  
फलं तत्कालपपेक्ष्य फलदानाय व्याप्रियमाणं कादाचित्कमन्द्यापारं निरूपक्रमम्, एतदेव  
निर्दर्शनाभ्यां विशदयति—“तत्र यथा” इति । अत्रैवातिशेयाय निर्दर्शनान्तरं दर्शयति—  
पातञ्जलरहस्यम् ।

मद्वत्प्रतिबन्धे सत्यन्तर्धानं योगिनः सिध्यति सुतरां रूपाग्रहे रूपवतोऽग्रहणं नक्तं चराणां य-  
थाऽऽदित्यादेरग्रह इत्यर्थः ॥ २१ ॥

परलोकाय कथं शीघ्रं यतेत तदर्थसंयमविशेषमाह—सोपक्रमं निरूपक्रमञ्चेति सूत्रं, पिता-  
नितं शोषणाय विस्तीर्य दत्तं, तद्यथा लवीयसा कालेनाल्पेन शृण्वति तद्वत्, यत्पिण्डीकृतं-  
तद्विलम्बेन शृण्वति तद्वत् तथी सधमे क्रियमाणे, “परीतकाले परिमुच्येत सर्वं” इति श्रुति-  
माधित्याह—परीतः प्रलयः, परस्य ब्रह्मणो लयकालत्वात्तद्भिन्नोऽपरान्तो मरणं तस्य ज्ञानं-  
निधयः, सोपक्रमावशिष्टं कायव्यूहं कृत्वा शात्रं तदवशिष्टं भुक्त्वा चेच्छया म्रियते योगीति  
वाचिकम्

दृश्यताशक्तिं परचक्षु संयोगयोग्यतां प्रतिबन्धाति ततश्च परचक्षुः प्रकाशैस्तत्कारणैरसंयोगेऽन्त-  
र्धानमुत्पद्यते योगिनः, दिवाऽन्धेनेव केनाप्यसौ न दृश्यत इत्यर्थः, सूत्रकारस्य न्यूनता परिहर-  
ति—एतेनेति । एतेन रूपान्तर्धानेन शास्त्रान्तरसिद्धं शब्दाद्यन्तर्धानमप्युपलक्षितं वेदित-  
व्यमित्यर्थः “यदा कायस्य शब्दरूपशरसगन्धसंयमात्प्राग्ब्राह्मशक्तिस्तम्भो भवति तदा श्रो-  
त्रादिसनिरुपप्रतिबन्धाद्योगिनः शब्दादिकं वरिरेणैव केनापि न दृश्यत इति भावः ॥ २१ ॥

सोपक्रमं निरूपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा, व्याचष्टे—आयुरिति ।  
आयुर्करकर्मज्ञानादेव शब्दरूपशक्तिरूपान्तरपरान्तस्य मरणस्य ज्ञानं मयति, अतः कर्मगो-  
विशेषणमायुर्विपाकमिति, सोपक्रमं तीव्रमेव फलदात् यथा कल्पिकालीनप्रजासु यात्प्रयौत्र  
नवार्द्धकाद्यमस्थाना इतिरेवारम्भकमायुर्करं कर्मेति, निरूपक्रमं च मन्दमेव फलदात् यथा

वितानित लघीयसा कालेन शुष्येत् तथा सोपक्रमम्, यथा च तदेव सस्मि-  
रिडतं चिरेण संशुष्येद् एवं निरुपक्रमम्, यथा चाग्निः शुष्के कक्षे मुक्तो वा-  
तेन समन्ततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत्तथा सोपक्रमम्, यथा वा स-  
एवाग्निस्त्वृणाराशौ क्रमतोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत्तथा निरुपक्रमम्,  
तदैकभविक्रमायुष्करं कर्म द्विविधं—सोपक्रमं निरुपक्रमं च, तत्सयमाद् अप-  
रान्तस्य = प्रायणस्य ज्ञानम्, अरिष्टेभ्यो वेति । त्रिविधमरिष्टमाध्यात्मिक-  
माधिभौतिकमाधिदैविकं चेति, तत्राध्यात्मिक घोष स्वदेहे पिहितकर्णो न  
शृणोति, ज्योतिर्वा नेत्रेऽवप्रवृधे न पश्यति, तथाऽऽधिभौतिकं यमपुरहान्  
पश्यति, पितृनतीतानकस्मात्पश्यति, आधिदैविक—स्वर्गमकस्मात्सिद्धान् वा

मास्वती ।

म = फलोपक्रमयुक्तम्, दृष्टान्तमाह—यथा—आर्द्रं घञं विस्तारित स्वल्पेन कालेन शु-  
ष्येत्, अनुकूलावस्थाप्राप्तौ शुद्धतारूपं फलमचिरेणारब्धं भवेत्, तथा यत् कर्म विपाको-  
न्मुख तदेव सोपक्रम तद्विपरीतं निरुपक्रमम्, दृष्टान्तान्तरमाह—यथा चाग्निरिति ।  
कक्षे=तृणगुच्छे, मुक्त = न्यस्त, क्षेपीयसा कालेन=अचिरेण, तृणाराशौ=आर्द्रं तृणाराशौ,  
एकभविक्रमम्=अन्यवहितपूर्वजन्मनि सञ्चितमायुष्करम्=आयूरुपविपाककरम्, अरिष्टेभ्य-  
इति । घोषं=शब्दम्, पिहितकर्णं =अङ्गुल्यादिना रुद्धकर्णं, नेत्रेऽवप्रवृधे=अङ्गुल्या-  
त्स्ववेशारदी ।

“यथा वाऽग्निः ” इति । परान्तम् = महाप्रलयमपेक्ष्यापरान्तो मरणं, तस्मिन् कर्मणि धर्मा-  
धर्मयो सयमादपरान्तज्ञानम्, ततश्च योगी सोपक्रममात्मनः कर्म विज्ञाय बहून् कायान्  
निर्माय सहसा फलं भुक्त्वा स्वैच्छया म्रियते, प्रासङ्गिकमाह—“अरिष्टेभ्यो वा” इति । अरि-  
वत् प्रासयन्तीत्यरिष्टानि त्रिविधानि मरणचिद्धानि, विपरीतं वा सर्वं = माहेन्द्रजालादिव्य-  
पातशब्दस्यम् ।

फलम्, एवं निरुपक्रममिति, एवमस्यैषा दृष्टि —यत् शरीरे ऊष्माण विजानाति, अस्यैषा श्रुति-  
यत् पिहितकर्णः शब्दं शृणोति तयोरनुपलब्धावनिष्टं भविष्यतीति, अवष्टब्धे-  
वाचिकम् ।

नत्यादिकालीनप्रजासु बाल्ययौवनवार्द्धकाघवस्थानां विलम्बेनारम्भकम् आयुष्करं कर्मेति,  
तथा च नोपक्रमस्य साक्षात्करणात् शीघ्रमरणस्य ज्ञानं निरुपक्रमस्य साक्षात्करणाच्च विल-  
म्बेन मरणस्य ज्ञानं भवतीति विभाग, सोपक्रमनिरुपक्रमकर्मेणोद्वेष्टान्तमाह—तत्र यथेत्या-  
दिना, वितानितं विल्वारितम् हसीयन्ता स्वल्पेन यथाक्रममुभयोरपरं दृष्टान्तद्वयमाह—यथा  
वाऽग्निरित्यादिना, कक्षे तृणे, क्षेपीयसा शीघ्रेण, उपसंहरति—तदैकेति । जन्मान्तरभोगस्य  
वर्तमानो ज्ञानं वर्तमानोद्वेष्टस्यापरान्तज्ञानहेतुरत उक्तमेकभविकमिति भुज्यमाकमेमि सहैकभवि-  
वामित्यर्थः, सूत्रार्थमाह—तत्सयमादिति । एकभविकायुष्करकर्मेत्यमात्सोपक्रमादिरूपवि-  
शेषावधारणे इति पूर्वान्तापेक्षयाऽपरान्तस्य मरणस्य शीघ्रत्वाशीघ्रत्वरूपज्ञानं भवति  
अरिष्टेभ्यो वेत्यर्थः, अरिष्टज्ञानस्यापौर्ण फलमिति सूत्रे प्रवृद्धदेवोक्तं सयममिद्विनामेव प्रकृ-  
तत्वाशरिष्टानि मरणचिद्धानि च योगिना समाध्यवधानार्थमवधारणायानि, तानि व्या-  
प्ये—त्रिविधमिति । पिहितकर्णं स्वदेहान्तर्घोषं वह्निज्वलनशब्दवच्छब्दविशेषं न शृणो-  
ति, इत्येवमरिष्टमाध्यात्मिकम्, अवष्टब्धेऽङ्गुल्यादिना भ्रामिते चक्षुषि वह्निज्वलनस्य ज्यो-  
तिर्न पश्यति, इत्यपरम्, अन्वान्यपि विविधान्शरिष्टानि वसिष्ठमार्कण्डेयादिभिस्त्वानि दि-  
नसाससवत्सरादिभेदेष्टुचिद्धानि भक्षेपत आह—विपरीतं वा सर्वमिति । सर्वं श्वासप्र-

पश्यति विपरीतं वा सर्वमिति, अनेन वा जानात्यपरान्तमुपस्थितमिति । २२

**मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥**

मैत्री करुणा मुद्रितेति तिस्रो भावनाः, तत्र भूतेषु सुखितेषु मैत्री भावयित्वा मैत्रीबलं लभते, दुःखितेषु करुणां भावयित्वा करुणाबलं लभते, पुण्यशीलेषु मुद्रितां भावयित्वा मुद्रिताबलं लभते, भावनात् समाधिर्यसंयमस्ततो बलान्यवन्ध्यवीर्याणि जायन्ते, पापशीलेषूपेक्षा न तु भावना, ततश्च तस्यां नास्ति समाधिरिति, अतो न बलमुपेक्षातस्तत्र संयमा-

मास्वती ।

दिना सम्पीडिते नेत्रे, अपरान्त = मृत्यु ॥ २२ ॥

मैत्रीति । स्पष्टम्, भावनात् इति । मैत्र्यादिभावनातस्तत्तद्भावेषु स्वरूपशून्यमिव तत्तद्भावनिर्भास्यं ध्यानं यदा भवेत्तदा तत्र समाधिः, स एव तत्र संयमः, ततो मैत्र्यादितत्त्ववैशारदी ।

तिरेकेण ग्रामनगरादि स्वर्त्तरकमभिमन्यते मनुष्यलोकमेव देवलोकमिति ॥ २२ ॥

“मैत्र्यादिषु बलानि” । मैत्र्यादिषु संयमान्मैत्र्यादिवलान्यस्य भवन्ति तत्र मैत्रीभावनातो बलं येन जीवलोके सुखाकरोति, ततः सर्वहितो भवति, एवं करुणाबलात्प्राणिनो दुःखाद् दुःखहेतोर्वा समुद्धरति, एवं मुद्रिताबलाज्जीवलोकस्य मात्त्र्यमध्यमाद्यत्ते वक्ष्यमाणौपयिकं भावनाकारणत्वं समाधेराह—“भावनात् समाधिर्यसंयमः” इति, यद्यपि धारणाध्यानसमाधिश्चयमेव संयमो न समाधिमात्रं तथाऽपि समाध्यनन्तरं कार्योत्पादात्ममाधेः प्राप्ताभ्याद् तत्र संयम उपचरितः क्व चिद्भावना समाधिरिति पाठः, तत्र भावनासमाधी समूहस्य संयमस्यावयवौ हेतु भवतः, वीर्यं = प्रयत्नः, तेन मैत्र्यादिवलजतं पुंसु सुखित्यादिषु परेषां कर्त्तव्यात्तद्व्यवहारस्यम् ।

पीडितेऽपरान्तमुपस्थितम् ॥ २२ ॥

विमृत्यन्तरमाह—मैत्र्यादिष्विति सूत्रं, कस्य किं फलमित्यपेक्षायामाह—तत्र मैत्रीति । एवं सर्वत्र भावनातः समाधिर्यसंयम इति, धारणाध्यानयोः समाधिफलकत्वात् समाधौ चित्तिकम् ।

श्वामादिकमिति, अनेन वा = अरिष्टेन वेत्यर्थः ॥ २२ ॥

“मैत्र्यादिषु बलानि” मैत्र्यादिषु संयमाद् बलान्यवन्ध्यानि वीर्याणि भवन्ति परेषु मैत्र्याद्यर्थं प्रयत्नो विक्रमो न भवतीति यावत्, तदेतद् व्याचष्टे—मैत्रीरुहणेति । मैत्र्यादिव्यविषयिण्यस्मिन्मो भावना संयमा भवन्ति, तत्र सुखितेषु मैत्री, एवंस्वरूपा एवमादिमाधनिकेत्येषोपरिरोप्यैमैत्री भावयित्वा साक्षात्कृत्य च व्याख्यातं मैत्रीबलं लभत इत्यर्थः, एवं करुणा मुद्रितयोरपि व्याख्येयम्, यद्यपि भावनाशब्दः सूत्रे नास्ति तथाऽपि तन्त्रान्तरानुसारात्स्वार्थव्याख्यातः, प्रथमपादोक्तभाषनाशब्दवद् अत्राप्युत्पादनार्थमिति श्रमो मा भूद् इत्येतदर्थं प्रकृतं तन्त्रान्तररीयभावनाशब्दस्यार्थं स्पष्टमाह—भावना = समाधिरिति । भाव्यते फलमनेनेति व्युत्पत्त्या भावनाचिन्तनयोरेकार्थतया वेति भावः, ध्यानधारणयोः संप्रदाय पुनराह—य परंयम इति । य स पूर्वेषु सूत्रेषु प्रकान्त इत्यर्थः, भावनाशब्दोक्तमभाविना ध्यानधारणयोरपि प्रकृतं तन्त्रान्तर इति भावः, भावनाऽतः समाधिरिति पाठे तु अतः सूत्रात् पूर्वापार्याकार्यं भावना समाधिरेत्यर्थः, यत्तद्वदं विवृण्वान् सूत्रार्थमुपसर्गति—ततो यदानीति । ननु प्रथमपादोक्तोपेक्षा कथं मैत्र्यादिष्वित्यत्रादिशब्देन न संगृहीता तत्राह—पापशीलेषु इति । पापशीलेषु मैत्र्यादिशून्यतास्यम् अपेक्षामागं न तु तस्यामभावरूपिण्यामुपेक्षायां प्रतियोगितत्वात्



भावाद् इति ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥

हस्तिबले स्यमाद् हस्तिबलो भवति, वैनतेयबले संयमाद् वैनतेयबलो भवति, वायुबले स्यमाद्वायुबल इत्पेवमादि ॥ २४ ॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मनसस्तस्या य आलोकस्तं योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वाऽर्थे विन्यस्य तमर्थमधिगच्छति ॥ २५ ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमाद् ॥ २६ ॥

भास्वती ।

बलानि, अथन्व्यवीर्याणि=अव्यर्थवीर्याणि जायन्ते स्वचेतस्यमैत्र्यादीनि नोत्पद्यन्ते, परैरपि मित्रादिभावेन च योगी विव्वस्यते ॥ २३ ॥

हस्तिबल इति । सुगमम् ॥२४॥

ज्योतिष्मतीति । आलोक=अवाध प्रकाशभावो येन, सर्वेन्द्रियशक्तयो गोलरुनिरपेक्षा विषयगता इव भूत्वा विषय गृह्णन्ति ॥ २५ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

ज्येषु प्रयत्नोऽवन्व्यो भवतीति, उपेक्षा = औदासीन्य न तत्र भावना, नापि सुखिताऽऽदिवद् भाव्यं किञ्चिदस्तीति ॥ २३ ॥

“बलेषु हस्तिबलादीनि” यस्य बले संयमस्तस्य बलं लभत इति ॥ २४ ॥

“प्रवृत्त्या—ज्ञानम्” । सूक्ष्मे, व्यवहिते विप्रकृष्टे वाऽर्थे संयमन विन्यस्य तमर्थमधिगच्छतीति ॥ २५ ॥

“भुवनज्ञानं सूर्ये संयमाद्” आ ध्रुवाद्-इतो मेरुशृङ्गात्, तदेवमनेन सद्ग्रहश्लोकान्तेन पातञ्जलरहस्यम् ।

येरेष कार्योत्पादे प्राधान्यादित्यर्थं, अथन्व्यप्रयत्नं फलाव्यभिचारीत्यर्थं ॥ २३ ॥

मानसबलमुक्त्वा शारीरमाह-बलेष्विति सूक्ष्म, वैनतेयबले गरुडस्य बल इति ॥२४॥

आध्यात्मिकमुक्त्वाऽधिभूतविषयमाह-प्रवृत्त्येति। सूत्रसङ्गतिमाह-ज्योतिष्मतीति । ज्योतिष्मत्याः प्रवृत्तेः य आलोक स प्रवृत्त्यालोकः तस्मिन् न्यासात् संयमात् सूक्ष्मादिज्ञानं साक्षात्कार इत्यर्थं ॥ २५ ॥

आधिदैविकमाह-भुवनंति। सूर्य आत्मा जगतः तन्म्युपश्चेति श्रुते, सूर्ये संयमात् स्यावरवात्तिकम् ।

तिरिक्त कश्चन विशेषोऽस्ति यस्य साक्षात्कारार्थं भावना स्यादतश्च तस्यासुपेक्षाया नास्ति ममाधि सयसोऽपक्षित इत्यर्थं, शेष सुगमम् ॥ २३ ॥

“बलेषु हस्तिबलादीनि”, हस्त्यादिवलेषु संयमाद् हस्त्यादिवलानि भवन्तीत्यर्थं, भाष्यं सुगमम् ॥ २४ ॥

“प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम्”, व्यवहितमावृत्त, विप्रकृष्टं दूरवर्ति, व्याचष्टे—ज्योतिष्मतीति । ज्योतिष्मती बुद्धिपुरुषान्यतरमाक्षात्काररूपिणी मनसः प्रवृत्तिप्रथमपादोक्ता, तस्यां य आलोकस्तत्कालीनो य सत्त्वप्रकाशस्तं योगी सूक्ष्माद्यर्थेषु विन्यस्य च साक्षात्करोतीत्यर्थं, अत्र न्यासमात्रवचनात् तेषु संयमोपेक्षा नास्ति चक्षुर्न्यासमात्रेण घटदर्शनयद्दिग्दूतसत्त्वप्रतिसन्धानमात्रेणैव सूक्ष्मादिमाक्षात्कारो भवतीति भावः, परम्परया बुद्ध्यादिविषयसंयमसाध्यत्वेनैव चास्या सिद्धेः संयमनिश्चिन्मध्ये निर्वचनमिति ॥ २५ ॥

“भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्”, भुवनशब्दार्थं व्याचष्टे—तत्प्रस्तार इत्यादिना, भुवनविस्तारः

तत्प्रस्तारः—स'तलोकाः, तत्राचीचे' प्रभृति मेरुपृष्ठं यावद्वित्येव भू-  
लोकः, मेरुपृष्ठादारभ्या ध्रुवाद् ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोऽन्तरिक्षलोकः, तत्पर-  
स्वलोकः पञ्चविधो माहेन्द्रस्वृतीयो लोकः, चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोक  
त्रिविधो ब्राह्मः, तद्यथा—जनलोकस्तपोलोकः सत्यलोक इति,

ब्राह्मस्त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान् ।

माहेन्द्रश्च स्वरित्युक्तो दिवि तारा भुवि प्रजा' इति  
सप्रहर्लोकः, तत्राचीचेरुपर्युपरि निचिष्टा' परमहानरकभूमयो-  
भारवती ।

तदिति । तत्प्रस्तारः=भुवनविन्यासः, अचीचे' प्रभृति=अचीचिर्निम्नतमो निरस्य,  
तत ऊर्ध्वमित्यर्थ, तृतीयो माहेन्द्रलोकः स्वर्लोकैषु प्रथमः, तत्रेति । घनः=संहत पा-  
तत्रवैशारदी ।

सक्षेपत सप्तलोकानुपन्यस्य विस्तेषणाह—“तत्राचीचे ” इति । घनशब्देन पृथिव्युच्य-  
ते भूमि =स्थानमित्यर्थे, एते महानरका अनेकोपररकपरिवारा बोद्धव्याः, एतानेव नामा-  
पातजलशब्दस्यम् ।

जङ्गमानां ज्ञानसिद्धिरित्याह—तदिति । तत्प्रस्तारः सप्त लोकभुवनानि तानि मन्त्रिवेशविशेषे  
ण गणप्रति-ब्राह्म इति । दिवि=अन्तरिक्षे तारा इति, भुवि प्रजेति । पातालमारभ्य भूरन्ता-  
अष्टौ भूर्लोकः, माहेन्द्रः स्वरित्यर्थः प्राजापत्यो महः, सत्य तपो जन इति ब्रह्मण त्रिभिः  
इति भुवनानि, सूर्यं संयमादेषां साक्षात्कार इति संक्षेपः, वैराग्यार्थमाह—तत्र मणिमया  
नीति रजतादिचतुर्णां विशेषणं, वैदूर्यं नीलं कुरुण्डकं रक्तमिति, श्वेतं पूर्वं रजतप्र-  
तिविम्बित्वात् स्वच्छं स्फटिकप्रतिविम्बित्वाद् अत प्रतिविम्बः चतुर्णां विशेषणं, इदानीं भूम-  
स्थानमाह—दक्षिणपार्श्वइत्यादियावत् सर्वं दृष्टमित्यन्तेन, उदीचीना उत्तरस्थाः, एवं प्रतीचीना-  
पाश्चात्या, सर्षपराशिकल्पाः किञ्चिदुन्नता, तथाऽपि द्वीपान्न ज्ञायन्ति इत्यग्नेधरसासनादिति  
भावः, लवणोदव्यापकानां पण्णां समुद्राणां सद्दीपानां नामान्याट—शाकमित्यादिना ।

पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णां सेयमुर्वी महामते !!

इतिविन्ध्युराणमाधित्याह-पञ्चाशदिति । अणुरवयव पुरुदेशः, देवतिकाया देवजातयः, भू-  
वात्तिकम् ।

कथ्यत इति शेषः, तत्र चतुर्दशसु लोकेषु व्यक्तेष्व्यादौ सप्त लोकानाह—सप्त लोका इति । सप्त  
लोकान् विभजते—तत्रेति । अचीचिर्नाम नरकविशेषः, सर्वलोकानामवस्थानं तदादाय सुमेर-  
पृष्ठपर्यन्तं भूर्लोकः, मेरुपृष्ठमारभ्य मेरुपृष्ठोपलक्षितभूर्लोकस्योपरि ध्रुवपर्यन्तं भुवलोकः, तदु-  
परि क्रमेण पञ्चविधः स्वर्लोकः, एतेन त्रिलोकव्यवस्थाऽपि दर्शिता, पञ्चानां सामान्यतः स्व-  
र्लोकस्त्वेनैक्यात्, पञ्चानामवान्तरभेदानाह—माहेन्द्र इत्यादिना, माहेन्द्रो लोकः स्वरिति-  
नामको भुभुवयोर्कापेक्षया तृतीयः, एवमुत्तरग्रापि, उक्तव्युत्क्रमेण सप्तलोकानां संप्रहर्लोकं  
पठति—ब्राह्म इति । जनादित्रिभूमिको ब्रह्मलोकः, ततोऽथ प्रजापतियुक्तो महान्  
महर्लोक इति नाम ततोऽथः स्वरितिनामा इन्द्रलोकः, ततोऽप्रस्तारलोकोऽद्यौरिति भुवरिति  
चोच्यते, तद्यथा प्रजाणां मनुष्याणां लोको भूमितिनामेत्यर्थः, इदानीं पृथिव्या अधः स्थितान्  
सप्त नरकान् भूर्लोकं तदा प्रतिपादयति तत्रेति । तत्र भूर्लोकं सर्वतरकाय स्थितादीचिनरका  
दुपर्युपरिस्थिता परमहानरकभूमयो घनादीनामुत्तमोत्तमानाम् आपारा महाकालादिसंज्ञका-  
न्तिष्ठन्तीत्यर्थः, घना शिवासाह्यादयः पार्थिवपदार्थां तमशान्धकारः, अत्र महानरकाश्चादन्ये-  
ऽप्युपतन्का कुन्मीपाकादयोऽनन्तास्तत्रैततिष्ठन्तीति प्रतिपादितम्, दुर्गोदना दुर्गनागिन,  
आश्लिष्य = गृहीत्वा भूरादिमत्तलोकानुक्त्वा महातलादीनन्यान् सप्तलोकानाट—ततो मरेति ।

वनसलिलानलानिलाकाशतमःप्रतिष्ठा महाकालाम्बरीपरौरवमहारौरव-  
कालसूत्रान्धतामिच्छा, यत्र स्वकर्मापार्जितदुःखवेदना प्राणिनः कष्टमायु-  
र्दीर्घमाक्षिप्य जायन्ते, ततो महातलरसातलातलसुतलवितलतलातलपाता-  
लाख्यानि सप्त पातालानि, भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती, यस्याः  
सुमेरुर्मध्ये पर्वतराजः काञ्चनः, तस्य राजतवैदूर्यस्फटिकहेममणिमयानि  
शृङ्गाणि, तत्र वैदूर्यप्रभाऽनुरागाज्ञीलोत्पलपत्रश्यामो नभसो दक्षिणो भागः,  
ऽवेतः पूर्वः, स्वच्छः पश्चिमः, कुरुण्डकाभ उत्तरः, दक्षिणपार्श्वं चास्य जम्बू,  
यतोऽय जम्बूद्वीपः, तस्य सूर्यप्रचाराद् रात्रिन्दिव लग्नमिव विवर्त्तते, तस्य  
नीलश्वेतशृङ्गवन्त उदीचीनाख्यः पर्वता द्विसहस्रायामाः, तदन्तरेषु त्रीणि  
वर्षाणि नवनवयोजनसाहस्राणि—रमणक हिरण्यमुत्तराः कुरव इति,  
निपद्यहेमकूटहिमशैला दक्षिणतो द्विसहस्रायामाः, तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि  
नवनवयोजनसाहस्राणि—हरिवर्ष किम्पुरुष भारतमिति, सुमेरोः प्राचीना-

भास्वती ।

र्थिवधातु, स्वकर्मापार्जित दुःखवेदना येषामस्ति ते, दीर्घमायुराक्षिप्य=सङ्गृह्य, कुरण्ड-  
कं=सुवर्णवर्णपुष्पविशेष, द्विसहस्रायामा =द्विसहस्रयोजनविस्तारा, माल्यवत्सीमानो देशा-  
न्नाश्वनामका, तदर्धेन व्यूढम्=पञ्चाशद्योजनसहस्रविस्तार सुमेरुं संषेष्ट स्थित, सुप्रति-  
तत्त्ववैशारदी ।

न्तरेणोपसंहरति—“महाकाल” इति,

तस्य सूर्यप्रचाराद् रात्रिन्दिवं लग्नमिव विवर्त्तते यमेवास्य भागं सूर्यस्त्यजति तत्र  
रात्रि, यमेव भागमलङ्कारोति तत्र दिनमित्यर्थ, सकलजम्बूद्वीपपरिमाणमाह—‘तदेतद्योजनश-  
तसहस्रम् इति, किम्भूतं योजनाना शतसहस्रमित्याह—सुमेरोदिशि दिशि तदूर्ध्वं व्यूढम्’  
इति, तदर्धेन=पञ्चाशता योजनसहस्रेण, व्यूढं=सङ्घिसम्, यतोऽस्य मध्यस्य सुमेरु  
सप्तसमुद्राश्च सर्पपराशिकल्पा द्विगुणा द्विगुणा इति सम्बन्ध, यथा सर्पपराशिर्न व्रीहिराशि  
रिवोच्छ्रितो नापि भूमिसमस्तथा समुद्रा अमी इत्यर्थ, विचित्रै शैलेरवतंसैरिव सह वर्त्तन्त-  
पातः इत्यस्यम् ।

तोऽमी देवयोनि इत्यभिधानाद्, त्रिदशानामुद्यानभूमयो विहारभूमय वातप्रचारा इत्याह-  
वाचिकम् ।

ततोऽवीचेरध इत्यर्थः, तदेवं चतुर्दश लोका भवन्तीति सूचयति—भूमिरियमष्टमीति ।  
अत्र भूमेरष्टमीत्ववचनात्सर्वाध.स्थितान्महातलादुपर्युपरि क्रमेण सप्तपातालानीत्यवगन्त-  
व्यम्, संक्षेपतश्चतुर्दशलोकानुक्त्वा विस्तरेण विवक्षुरादौ भूलोकस्य विस्तारमाह—सप्तद्वी-  
पति । तस्य राजतेति । पूर्वादिप्रदक्षिणक्रमेणेत्यादि, दक्षिणभागाकाशस्य वैदूर्यप्रभाव्यास-  
ताया वक्ष्यमाणत्वाद्, श्वेतो रजतवर्ण स्वच्छ स्फटिकवत्प्रतिविम्बोद्ग्राही, कुरण्डकं स्वर्ण-  
वर्णं पुष्पविशेष, दक्षिणेति । अस्य सुमेरोरुपरि दक्षिणपार्श्वं जम्बूनामा वृक्ष, यतो यत्रामा  
रवणोदाधवंपितो जम्बूद्वीपो जम्बूद्वीपनामेत्यर्थ, तस्येति । निरन्तरं सूर्येण प्रदक्षिणीकरण-  
स्य सुमेरोरवच्छेदभेदेन रात्रिन्दिवं सयुक्तमिव सङ्घिवर्त्तते भ्रमति, तथा तस्य मेरोरुत्तरदिशि  
नीलाद्याख्य पर्वता. प्रत्येकं द्विसहस्रयोजनविस्तारास्तिष्ठन्ति तेषामवकाशेषु त्रीणि वर्षाणि  
प्रत्येकं नवयोजनसहस्रविस्ताराणि, तत्र नीलगिरिमंरुलग्नः नीलस्योत्तरे रमणकं श्वेतस्योत्तरे  
हिरण्यमय शृङ्गवत उत्तरे समुद्रपर्यन्तमुत्तरा कुरव इत्यर्थ, दक्षिणदिश्यपि संनिवेश एव बोध्य,  
सुमेरो प्राचीना इति । मेरो पूर्वदिशि तत्सयुक्तो माल्यवान् पर्वत तमेव सीमान कृत्वा

भद्राश्या माल्यवत्सीमानः, प्रतीचीनाः केतुमाला गन्धमादनसीमानः, मध्ये वर्षमिलावृतम्, तदेतद् योजनजनसहस्रं सुमेरोर्द्विशिद्विशि तदर्थेन व्यूढम् स खल्वयं शतसहस्रायामो जम्बूद्वीपस्ततो द्विगुणेन लवणोदधिना वलया कृतिना वेष्टितः, ततश्च द्विगुणा द्विगुणाः शक्रकुशकौञ्चगान्मलमग्नपुष्करद्वीपाः सप्त समुद्राश्च सर्पपराशिरूपाः सविचित्रशैलावतंसा इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमण्डक्षीरस्वादृकाः सप्तसमुद्रवेष्टिता वलयाकृतयो लोका लोकपर्वतपरिवाराः पञ्चाशद्योजनकोटिपरिसङ्ख्याताः, तदेतन्सर्वं सुप्रतिष्ठितसंस्थानमण्डमध्ये व्यूढम्, अण्डं च प्रधानस्याणुरवयवो यथाऽऽकानो

मास्वती ।

ष्ठितसंस्थानम्=सुमन्निविष्टम्, अण्डमध्ये ब्रह्माण्डमध्ये व्यूढम्=असङ्कीर्णभागेन स्थितम्, सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्या =देवास्तथा देवत्व प्राप्ता मनुष्या प्रतिपन्नतीत्यतो द्वीपाः परलोकविशेषा न च तेऽमरलोक इत्यवगन्तव्यम्, अत्रापुण्यात्मनामपि चायदर्ग-  
तस्ववैशारदी ।

इति सविचित्रशैलावतंसा द्वीपाः, तदेतत्सर्वं सद्द्वीपविपिनगगनगरीरधिमालावल्यं लोका-  
लोकपरिवृत विश्वमरामण्डलं ब्रह्माण्डमध्ये व्यूढं सङ्घिंसं, सुप्रतिष्ठितं संस्थानं = सन्निवेशो-  
धात्तिकम् ।

समुद्रपर्यन्तं भद्राश्वनामदेशा' तत्र भद्राश्वनामकमेव वर्षम्, एव मेरो' पश्चिमदिशि तत्सयुक्त-  
गन्धमादनसीमान समुद्रपर्यन्ता' केतुमालनामदेशा वर्षं चक्रमेव केतुमालसंज्ञकमित्यर्थे,  
मध्य इति । छत्राकारसुमेरोरधोभागे वर्षमिलावृतं चतुर्दिक्षु च पर्वतायु उन्नतपार्वतस्थानगणनाय  
इव मेरुपार्श्वेष्वेव समक्ता इति, तदेव जम्बूद्वीपस्य नवपर्वणि प्रोक्तानि पर्वत' सह सम-  
जम्बूद्वीपस्य प्रमाणमाह—तदेतदिति । तदेतज्जम्बूद्वीपाद्यस्थानं योजनशतसहस्रमितम्, अ-  
तश्च सुमेरोश्चतुर्दिक्षु पञ्चाशत्पञ्चाशद्योजनसहस्रेण व्यूढं संशिक्षं परिसंख्यातमित्यर्थं, सुमेरुमा-  
दायेति शेषः, सुमेरो परिमाणं च पिण्णपुराणे प्रोक्तम्, चतुरशीतिसाहसैर्याजनैरस्योच्छ्राय  
प्रविष्टः षोडशमाहस्तात् द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्वृत ।

मूले षोडशमाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभृत् ॥

मेरोश्चतुर्दिशस्तत्र नवमाहस्रविस्वृतम् ।

इलावृतं महाभाग । चत्वारस्तत्र पर्वताः ॥ इति,

एतेन मेरो पार्श्वद्वये इलावृतस्याष्टादशमाहस्रतया लक्षप्रमाणता जम्बूद्वीपस्य सिद्धेति,  
जम्बूद्वीपस्य वेष्टनं लवणसमुद्रमाह—स एल्विति । अत्र—

जम्बूद्वीप समावृत्य लक्षयोजनविस्वृत ।

मध्ये । वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्वहि' ॥

इति पिण्णपुराणात् समुद्रस्य द्वी द्विगुणत्व पार्श्वद्वयेन बोध्यम्, ततो द्विगुणा इति ।  
जम्बूद्वीपात् द्विगुणं शाकद्वीप इत्यर्थं, शाकाच्च द्विगुणं कुशद्वीप, अथक्रमेण तृत्वि, समुद्राश्चेति ।  
स्वस्वद्वीपापेक्षया द्विगुणा समुद्राणां विशेषणार्थं सर्पपराशिदि, सर्पपराशिवन्मध्ये क्रिजिन्मा  
श्रोच्छ्रना मध्ये तरङ्गाहुल्यात्, तथा कृत्स्नस्थितत्रिचित्रशरैरवतंसफल्ये सञ्चिता, तथा  
इक्षुरसादिनृत्योदका इत्यर्थं, सप्तद्वीपाना समुद्रादिमञ्चिनाना मिष्टिन्ना परिमाणमाह—  
सञ्चिता एते सप्तद्वीपा समुद्रमद्विता सप्तसमुद्राद्वि स्थितेन लोकालोकापर्वतेन परिगता प-  
ञ्चाशद्योजनकोटिपरिमिता इत्यर्थं, अलोकरभूमिपदिता इत्यपि बोध्यम्, समपभृगोरस्यय  
पञ्चाशत्कोटिपरिमितत्वस्य पुराणेऽत्रगमादिति, तदेतदिति । तदेतन्मयं भृगोत्वं सुप्रति

खद्योतः, तत्र पाताले जलधौ पर्वतेष्वेतेषु देवनिकाया असुरगन्धर्वकिन्नरकिं-  
पुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षसकूष्माण्डविनायकाः-  
प्रतिवसन्ति, सर्वेषु द्वीपेषु पुरायात्मानो देवमनुष्याः, सुमेरुखिद्रशाना-  
सुद्यानभूमिः, तत्र मिश्रवनं नन्दन चैत्ररथ सुमानसमित्युद्यानानि, सुधर्मा  
देवसभा, सुदर्शन पुर, वैजयन्तः प्रासाद, ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निवद्धा

मास्वती ।

नाव, देवनिकाया = देवगोनयः, वृन्दारका = पूज्याः, कामभोगिनः = काम्यविपथभोगिनः,  
औपपादिकदेहा = पितरौ विनैषां देहोत्पत्तिर्भवति, स्वसंस्कारेण सूक्ष्मावस्थां भौतिकं-  
तत्त्ववैशारदी ।

यस्य तत्तथोक्तम्, ये यत्र प्रतिवसन्ति तत्र तान् दर्शयति—“तत्र पाताल” इति । सुमेरो  
सन्निवेशमाह—“सुमेर ” इति । तदेवं भूर्लोकं सप्रकारमुक्त्वा सप्रकारमेवान्तरिक्षलोकमाह-  
वार्तिकम् ।

तमसद्दीर्घं पञ्चाशत्कोटिपरिमितस्याण्डस्य मध्ये व्यूढ संक्षिप्तम्, इदं च शतकोटिविस्तारम-  
ण्डं सप्तावरणसहितमपि प्रकृतेरणुरंश इत्यर्थः, तदुक्तं विष्णुपुराणे प्रकृतिं प्रकृत्य—

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।

ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥ इति,

सौरे च—

ब्रह्माण्डमेतत्सकलं ब्रह्मणः क्षेत्रमुच्यते ।

क्षेत्रज्ञश्च स एवोक्तो विरिञ्चिश्च प्रजापति ॥

सहस्रकोटयः सन्ति ब्रह्माण्डास्तिर्यगूर्ज्वगाः ।

ब्रह्माणो हरयो रुद्रास्तत्र तत्र व्यवस्थिता ॥

धात्र्या देवदेवस्य महादेवस्य शूलिनः ।

ब्रह्माण्डानामसख्यानां ब्रह्मघिष्णुहरात्मनाम् ॥

उद्भवे प्रलये हेतुर्महादेव इति श्रुतिः । इति,

नारदीये च—

सृष्टिस्थित्यन्तकरणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।

यस्यायुतायुतांशांशास्तद् ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ इति,

न चास्मिन्वाक्ये परमात्माशत्त्वमेवाण्डशरीरिणां गम्यते न तु प्रकृत्यंशत्वं ब्रह्माण्डस्येति  
वाच्यम्, शक्तिशक्तिमतोरंशांशिभावेन शक्त्योरप्यंशांशिभावसिद्धे, अग्निविस्फुलिङ्गादिश्रौ-  
तदष्टान्तेषु तथा दर्शनात्,

माया तु प्रकृतिं विधानमायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवमूर्तैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इति श्रुतेष्वेति,

इदानीं तत्तत्कलोक्त्वाग्निनो देवादीन् कथयति—तत्र पाताल इति । देवनिकायाः देवसमूहा-  
धसुरादयश्च प्रतिवसन्तीत्यर्थः, देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्या, भूर्लोकत्यानुक्त्वा भुवर्लोक-  
स्यानाह—ग्रहनक्षत्रेति । नक्षत्राण्यखिन्यादिमहाविंशतिरितराणि क्षुद्रज्योतीषि तारकाः,  
एते गृहादयः सर्वापरिग्न्यन्ते मेदििकाष्टवन्निश्चलनया ग्नियन्तेऽत एव ध्रुवसंज्ञके ज्योतिर्विशेषे  
वायुरज्ज्वा बद्धा गाव इव हालिःकृत्तल्यचक्रायो प्रतिनियतसंचारेण कालविशेषैस्वधृतग-  
तय सुमेरोरपर्धुपरिभावेन सन्निविष्टा भुवर्लोकं भ्रमन्तीत्यर्थः, नन्वेवं सुमेरोरपरि ज्योतिर्मण्ड-  
लस्य भ्रमणे कथं मेरुणा ज्योतिश्चक्रावरणं येन रात्रिदिनव्यवस्थितिरिति चेद् ? न—वृक्षेण

चायुर्विक्षेपनियमनोपलक्षितप्रचाराः सुमेरोरुपय्युर्परि सन्निविष्टा विपरिवर्तन्ते, माहेन्द्रनिवासिनः पद्मे देवनिकायाः,—त्रिदशा, अग्निष्वात्ता, याम्याः, तुषिता, अपरिनिर्मितवशवर्त्तिनः, परिनिर्मितवशवर्त्तिनश्चेति, सर्वं सङ्कल्पसिद्धा अणिमाद्यैश्वर्य्योपपन्ना कल्पायुषो वृन्दारकाः कामभागिन औपपादिकदेहा उत्तमानुकूलाभिरप्सरसिभिः कृतपरिवाराः, महति लोके प्राजापत्ये पञ्चविधो देवनिकायः—कुमुदाः, ऋभवः, प्रतर्दना, अञ्जनाभाः, प्रचिताभा इति, एते महाभूतवशिन्धो ध्यानाहाराः कल्पसहस्रायुष, प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो देवनिकायो—ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकार्यिका ब्रह्ममहाकार्यिका अमरा इति, एते भूतेन्द्रियवशिन्धो, द्वितीये तपसि लोके त्रिविधो देवनिकायः—आभास्वरा, महाभास्वरा, सत्यमहाभास्वरा इति,

भास्वती ।

गृहीत्वा ते शरीरमुत्पादयन्ति, भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिन्धो = भूतेन्द्रियतन्मात्रवशिन्धो, ध्यानाहाराः = ध्यानमात्रोपजीविनो न कामभोगिन, ऊर्ध्वं सत्यलोकास्त्यर्थं, ज्ञानमेवामप्रतत्त्ववैशारदी ।

“प्रह” इति । विक्षेपो = व्यापारः, स्वर्लोकमादर्शयति—“माहेन्द्रनिवासिनः” इति । देवनिकायाः = देवजातय, षण्णामपि देवनिकायानां रूपोत्कर्षमाह—“सर्वं सङ्कल्पसिद्धा” इति । सङ्कल्पमात्रादेवैषा विषया उपनमन्ति, वृन्दारकाः = पूज्याः, कामभोगिनो = मैथुनप्रियाः, औपपादिकदेहा = पित्रो संयोगमन्तरेणाकस्मादेव दिव्यशरीरमेषा धर्मप्रियोपातिर्संस्कृतेभ्योऽणुभ्यो भवतीति, महर्लोकमाह—“महति” इति । महाभूतवशिन्धो = यद् यदेव तेभ्यो रोचते तत्तदेव महाभूतानि प्रयच्छन्ति, तदिच्छातश्च महाभूतानि तेन तेन सस्याने नावतिष्ठन्ते, ध्यानाहारा = ध्यानमात्रवृत्ता पुष्टा भवन्ति, जनलोकमाह—“प्रथम” इति । उक्तक्रमेण, “भूतेन्द्रियवशिन्धो” इति । भूतानि पृथिव्यादीनि, इन्द्रियाणि = श्रोत्रादीनि यथा नियोज्यमिच्छन्ति तथैव नियुज्यन्ते, उक्तक्रमापेक्षया द्वितीय ब्रह्मणस्तपोलोकमाह—“द्वितीय” इति । “भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिन्धो” इति । प्रकृति = पञ्चतन्मात्राणि तद्वशिन्धो, तदिच्छापातञ्जलरहस्यम् ।

चायुर्विवृति । षण्णां गुणान्तरमाह—सर्व इति । औपपादिकदेहा = ऐच्छिकशरीरा कृतपरिवाराः, परिवारः कल्पत्रयम्, एषां देवनिकाया, किञ्च परापरलोकविद् इत्याह—ऊर्ध्वमिति । सत्यलोकवादिनश्चत्वारो गृहरहिता इत्याह—अकृतेति । तर्हि किमाधारा इति चेत्तत्राह—स्वप्रतिष्ठा स्वमहिम्नीतिश्रुते, चतुर्णां ध्यानविशेषमाह—तत्राच्युता इत्यावाचिकम् ।

सूर्यव्ययधानवद् मेरोरेकपार्श्वस्यसूर्यादेः पार्श्वान्तरेण ध्यानधानसम्भवादिति, स्वर्लोकस्यानाह—माहेन्द्र इति । त्रिदशादयो देवानां जातिभेदाः कल्पायुष, कल्पो ब्रह्मणो दिनं तदायुषः, सङ्कल्पमात्रेण कर्तुं क्षमाः संकल्पसिद्धा, वृन्दारकाः देवा, औपपादिकदेहा पित्रो संयोगं विना क्षणमात्रेणोत्पद्यमानशरीरा इत्यर्थं, महर्लोकस्यानाह—महतीति । महाभूतानां परिणमने स्वतन्त्रा ध्यानाहारा ध्यानत एव वृत्ता, जनलोकास्यानाह—प्रथम इति । भूतेन्द्रियवशिन्धो इति । इन्द्रियाणां परिणमने स्वातन्त्र्यं पूर्वापेक्षयेषामप्रिकम्, द्विगुणेति । द्विगुणं द्विगुणस्यमुत्तरमप्रिकमायुषेषां ते तथा, ब्रह्मपुरस्थितानामायुः कल्पसङ्ख्यात्पूर्वोक्ताद् द्विगुणं तदुत्तरस्य तद्द्विगुणमेवं क्रमेण तृद्विरित्यर्थं, तपोलोकस्यानाह—द्वितीय इति । ते भूत इति । भूतेन्द्रिययोः प्रकृतेरहंकारस्यापि वशिन्धो इति पूर्वापेक्षयेषामाधिक्यम् अत्रा-

एते भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिनो द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः सर्वे ध्यानाहारा ऊर्ध्वरेतस ऊर्ध्वमप्रतिहतज्ञाना अधरभूमिष्वनायृतज्ञानविषयाः, तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनिकायाः-अच्युता शुद्धनिवासाः सत्याभाः सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनश्चेति अकृतभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उपर्युपरिस्थिताः प्रधानवशिनो यावत्सर्गायुषः, तत्राच्युताः सवितर्कध्यानसुखाः, शुद्धनिवासाः सविचारध्यानसुखाः, सत्याभा आनन्दमात्रध्यानसुखाः, सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनश्चास्मितामात्रध्यानसुखाः तेऽपि त्रैलोक्यमध्ये प्रतितिष्ठन्ति,

भास्वती ।

तिहतम्, अधरभूमिषु निरस्थजनादिलोकेषु, अकृतभवनन्यासा स्वप्रतिष्ठा = निराधाराः, तत्त्ववैशारदी ।

तो हि तन्मात्राण्येव कायाकारेण परिणमन्त इत्यागमिकाः, "द्विगुण" इति । आभास्वरेभ्यो द्विगुणायुषो महाभास्वराः, तेभ्योऽपि द्विगुणायुषः सत्यमहाभास्वरा इत्यर्थः, "ऊर्ध्वम्" इति । ऊर्ध्वं सत्यलोके अप्रतिहतज्ञाना, अवीचेस्तु प्रभृति आ तपोलोकं सूक्ष्मव्यवहितादि सर्वं विजानन्तीत्यर्थं, तृतीयं ब्रह्मणो लोकमाह— "तृतीय" इति । अकृतो भवनस्य गृहस्य न्यासो यैस्ते तथोक्ताः, आधाराभावादेव स्वप्रतिष्ठा, स्वेषु शरीरेषु प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ता, प्रधानवशिनः तदिच्छात सत्त्वरजस्तमासि प्रवर्तन्ते, यावत्सर्गायुष, तथा च श्रूयते—

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृत्वात्मानं प्रविशन्ति परम्पदम्" इति,

तदेव चतुर्णां देवनिकायानां साधारणधर्मानुक्त्वा नामविशेषप्रहणेन धर्मविशेषानाह— "तत्र" इति । अच्युता नाम देवाः सूक्ष्मविषयध्यानसुखा तेन ते तृप्यन्ति, शुद्धनिवासानाम देवाः सूक्ष्मविषयध्यानसुखा तेन ते तृप्यन्ति, सत्याभा नाम देवा इन्द्रियविषयध्यानसुखा तेन ते तृप्यन्ति, सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनो नाम देवा अस्मितामात्रध्यानसुखा तेन ते तृप्यन्ति, त एते सर्वे सम्प्रज्ञातसमाधिमुपासते, अथासम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठा विदेहप्रकृतिलयाः पातललहरद्वयम् ।

दिना, वितर्कविचारानन्दास्मिता इत्यत्र मूलादि ध्येयमुक्तमत्र तद्यापिन आह—सवितर्केति । उपरंहरति—त इति । ब्रह्मलोकावधित्वाद् ब्रह्मलोका इति, एते सर्वे जन्ममरणशालिनः,

आब्रह्मभुवनाल्लोका पुनरावर्तिनोऽर्जुन ! इतिस्मृतेः,

वात्तिकम् ।

एतद्वारेणान्तं करणसामान्यप्रहणम्, एतेन स्वेच्छयाऽन्यपरयोर्निर्माणे चित्तोत्पादनादौ समर्था इति, द्विगुणेति । पूर्वानुसारेण व्याख्येयम्, ऊर्ध्वरेतम् इति । प्राणायामवशादूर्ध्वमेव रेतासि सूक्ष्माणि भूत्वा गच्छन्ति न स्वलन्ति समोगाभावाद् येषां ते तथा, ऊर्ध्वं सत्यलोकादौ ज्ञानमप्रतिहतं शक्यं येषां ते तथा, अधोलोकेषु अनावृतो ज्ञानविषयो येषां ते तथेत्यर्थः, सत्यलोकस्थानाह—तृतीय इति । आदौ चतुर्णां साधारणानि विशेषणान्याह—अकृतेति । न कृतो भवनन्यासो गृहनिर्माणं यैस्ते तथा, स्वस्मिन्नेवात्मनि गृहे प्रतितिष्ठन्तीति स्वप्रतिष्ठा-व्यात्मवाम्ना उपर्युपरिस्थिता इति, अच्युतानामुपरि स्थिता. शुद्धनिवासाः, एवं क्रमेणेत्यर्थः, तथा च सत्यलोकेऽप्यवान्तरलोकभेदाः सन्तीत्यायातम्, प्रधानवशिनः प्रकृतौ स्वतन्त्रा-ईश्वरा = द्विपरार्द्धायुषः, तेषां चतुर्णां संज्ञाभेदमवान्तरविशेषं चाह—तत्राच्युता इति । अच्युत-संज्ञका सवितर्कयोगेनैव सुखिनः, शुद्धनिवासादयोऽप्येवं व्याख्येया, तेऽपि चत्वारोऽपि त्रैलो-क्यमध्ये चतुर्देशभुवनमध्य एव तिष्ठन्ति न ब्रह्माण्डाद्बहिरित्यर्थं, नन्वेवमण्डस्य सर्वजीव-

त एते सप्त लोका सर्व एव ब्रह्मलोकाः, विदेहप्रकृतिलयास्तु मोक्षपदे वर्त्तन्ते न लोकमध्ये न्यस्ता इति, एतद् योगिना साक्षात्कर्त्तव्यं सूर्यद्वारे सयमं कृत्वा, ततोऽन्यत्रापि, एवन्तावद्भ्यसेद् यावदिदं सर्वं दृष्टमिति ॥ २६ ॥

मास्वती ।

देहाभिमानातिक्रमणात्, विदेहप्रकृतिलया निर्वाज्यमाध्यधिगमात् लोकमध्ये प्रतितिष्ठन्ति चित्तं तेषां तावत्कालं प्रधाने लीनं तिष्ठति, अतो न बाह्यसंज्ञा तेषां स्यात्, सूर्यद्वारे=सुषुम्णाद्वारे ॥ २६ ॥

तत्रवैशारदी ।

कस्मान्न लोकमध्ये न्यस्यन्त इत्यत आह—“विदेहप्रकृतिलयास्तु” इति । बुद्धिवृत्तिमन्तो हि दर्शितविषया लोकयात्रा बहन्तो लोकेषु वर्त्तन्त, न चैव विदेहप्रकृतिलया मत्स्यपि साधिकारत्व इत्यर्थं, तदेतद् आसत्यलोकम् आ चावीचर्यागिना साक्षात्कर्णीयं, सूर्यद्वारे=सुषुम्नाया नडयाम्, न चैतावताऽपि तत्साक्षात्कारो भवतीत्यत आह—“तत” इति । ततोऽन्यत्रापि=सुषुम्नाया अन्यत्रापि योगोपाध्यायोपदिष्टेषु, ‘यावदिदं सर्वं=जगद् दृष्टम्’ इति । बुद्धिसत्त्वं हि स्वभावत एव विश्वप्रकाशनसमर्थं तमोमलावृत्तं यत्रैव रजमोहाटयते तदेव प्रकाशयति, सूर्यद्वारसंयमाद्घाटितं भुवनं प्रकाशयति, न चैवमन्यत्रापि प्रसङ्गं, तत्स्यमस्य तावन्मात्रोद्घाटनसामर्थ्यादिति सर्वमवघातम् ॥ २६ ॥

पाञ्चजलरहस्यम् ।

प्रकृतिलयास्तु साधिकारिणोऽप्यवश्यमोक्षभागिन इत्याह—विदेहप्रकृतौति । प्रकृतमुपसर्हरति—एतदिति । साक्षात्कर्णीयमित्यर्थं ॥ २६ ॥

वार्तिकम् ।

साधारण्यात् कथं ब्रह्माण्डसंज्ञेत्याकाङ्क्षायामाह—त एत इति । त एते सप्त लोका अगन्तरं चतुर्दशधा भिन्ना सर्प एतादिषु रूपस्य ब्रह्मणो लाना ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य लिङ्गदेहेन सर्वलोकक्यापनात् पितापुत्रवदशाशिभावेन संप्रजोयाना ब्रह्माभेदाच्चैति भावः, नन्वसम्प्रज्ञा तमुपिनां यौ विदेहप्रकृतिलयो ‘भ्रमप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानामिति सूत्रोक्तो तयोर्लोकं कथं नोक्तं, तत्राह—विदेह इति । तेषां मुक्तप्रायत्वादीश्वरकोटित्वाच्च ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिः स्यात् तन्व्येण व्यापारवत्तया शास्त्रे न ते लोके मध्ये लोकत्रासिजनमध्ये गणिता इत्यर्थं, तदेव सक्षपतो-भुवनसदृशार्थं व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह—एतद्योगिनेति । सूय सूर्यद्वारे सयमं कृत्वा योगिनेवद् भुवनं साक्षात्कर्णीयम्, अत्र योगशास्त्रान्तरदर्शनेन द्वारशब्दं पूरित इत्युच्यते, सूर्यद्वारे च ब्रह्मणो लोकाद्वारभूतं ‘सूर्यान्तर्ध्वजं स आदित्यमाचरति तस्मै स तत्र विजिहीते, यत्र मास्वरस्य गन्तव्यं स ऊर्ध्वमाकृत’ इति श्रुतौ, ‘सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयान्ति यत्राशुत स-पुरयो ह्यव्ययात्मे’ति श्रुतौ च तद्वाप्यवृत्ता तथा व्याख्यातत्वात्,

अनन्ता रश्मयस्त्वस्य दीपवद्य म्बितो हृदि ।

ऊर्ध्वमेव स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ॥

ब्रह्मणोऽस्मत्तिष्ठस्य तेन यान्ति परा गतिम् ।

इति स्मरणाच्चैति, न ६३—सूर्यद्वारसयमस्यैव भुवनज्ञानं फलं हि तु योगशास्त्रोक्तस्य नान्तरन्यायित्वतो रागक्षयार्थम् अन्वयसयमेनापि समग्रभुवनं साक्षात्कर्णीयम् इत्यु-पदिशति—ततोऽन्यत्रापिति । तत् सूर्यद्वाराऽन्यत्रापि सयमं तावद्भ्यसेद् यावदिदं सर्वं दृष्टं भवेदित्यर्थं ॥ २६ ॥



चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

चन्द्रे संयम कृत्वा ताराव्यूहं विजानीयाद् ॥ २७ ॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

ततो ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां गतिं जानीयाद्, ऊर्ध्वविमानेषु कृत-  
संयमस्तानि विजानीयाद् ॥ २८ ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयाद्, वातपित्तश्लेष्माण-  
स्त्रयो दोषाः सन्तिः धातवः सप्त-त्वग्लोहितमांससनाय्यस्थिमज्जाशुक्राणि,  
पूर्वं पूर्वमेपां बाह्यमित्येष विन्यासः ॥ २९ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

जिह्वाया अधस्तात् तन्तुः, ततोऽधस्तात् कण्ठः, ततोऽधस्तात्कूपः, तत्र

भास्वती ।

चन्द्रे—चन्द्रद्वारे, उक्तञ्च—“तालुमूले च चन्द्रमाः” इति, चक्षुरादिबाह्येन्द्रियाधिष्ठानेषु  
संयमादिन्द्रियोत्कर्षस्तत आलोकितवस्तुज्ञानं न च सूर्यद्वारवत् स्वालोकेन विज्ञानम् २७

ध्रुवे कस्मिंश्चिन्निश्चलतारके, ऊर्ध्वविमानेषु=आकाशे ज्योतिष्कनिलये ॥ २८ ॥

कायव्यूहः = कायधातूनां विन्यास ॥ २९ ॥

तन्तु = ध्वन्युत्पादक कण्ठाग्रस्थं वितानिततन्तुरूपं वागिन्द्रियाङ्गम्, कण्ठ = श्वास-  
पातश्लरहस्यम् ।

विभूत्यन्तरमाह—चन्द्र इति सूत्रं, व्यूहज्ञानातीति एतावत्य एतादृश इति ॥ २७ ॥

ऐश्वर्यान्तरमाह—ध्रुव इति । तासां तारकाणाम् ॥ २८ ॥

फलान्तरमाह—त्रयो धातवः, ध्रियते देह एभिरिति, ॥ २९ ॥

वाचिकम् ।

“चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्” भाष्यं सुगमम्, ॥ २७ ॥

“ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्” तारास्वरूपाणि ज्ञात्वैव तासां गतिज्ञानं सम्भवतीत्याशयेन भाष्ये  
तत इत्युक्तम्, ताराव्यूहज्ञानान्तरमित्यर्थं, भाष्यं सुगमम्, अस्मिन्नेव प्रसङ्गे योगशास्त्रा-  
न्तरोक्ताद् भुवलाकस्म्यवस्त्वन्तरसंयमात् सिद्धिं स्वयं पूरयति—ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वविमानेष्व-  
दित्यादिग्रथेषु कृतं साक्षात्कारपर्यन्तं संयमो येन स तानि विमानानि रथान् जानीयादि-  
त्यर्थं, ननु विमाने संयमस्यैव विमानसाक्षात्कारं सिद्धिरुक्ता साक्षात्कारपर्यन्तस्यैव  
संयमस्य सर्वत्र सिद्धिक्थनात् संयमानां स्वस्वविषयसाक्षात्कारहेतुताया सामान्यत एव  
सिद्धत्वाच्च ॥ २८ ॥

“नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्” शरीरमध्यवर्त्ति नाभिकन्द्ररूपं चक्रं कदलीमूलवदादावु-  
त्पन्नं यतः आखापल्लवादिचिह्नं पादादिकमवयवजातम् ऊर्ध्वमधश्चाविर्भवति, तस्मिन्ना-  
भिचक्रे संयमात् साक्षात्कृते कायमध्यपदार्थव्यूहं वातपित्तत्वगसृगादिरूपं साक्षात् क्रियत-  
इत्यर्थं, भाष्ये बाह्यमिति, शुक्रमज्जा बाह्येति, एवमादिरेषां सप्तानां क्रमः विन्यासः,  
शरीरगम्यानम् ॥ २९ ॥

“कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः” तन्तोरधस्तादिति । अनेनोपरि छिद्रं वारितं कृपादध  
उरसीत्यागामिभाष्येण चोपर्यन्तत्वं कण्ठकूपस्य लक्ष्यते, तथा च जिह्वाऽध स्थस्य तन्तोर्म-

संयमात् क्षुत्पिपासे न चाधेते ॥ ३० ॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

कृपात्रय उगसि कूर्माकारा नाडी, तस्यां कृतसंयमः स्थिरपदं लभते,  
यथा सर्पो गोघ्रा वेति ॥ ३१ ॥

मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

शिर कपालेऽन्तश्छिद्रं प्रभास्वरं ज्योतिः, तत्र संयमात् सिद्धानां प्रा-  
णापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभं नाम तारकं, तद्विवेकजस्य ज्ञानस्य पूर्वरूपं, यद्योदये प्रमा  
भास्वती ।

नाड्या उर्ध्वभाग, कृपस्नत्रय ॥ ३० ॥

स्थिरपदं = कायस्थैर्यजनितं चित्तस्थैर्यं ज्ञानरूपमिद्वीनामन्तर्गतत्वात्, यथा—सर्पो-  
गोघ्रा वा स्थानुवन्निश्चलशरीरं स्वेच्छ्रया तिष्ठति तथा योग्यपि निश्चलस्तिष्ठन्तमेतय-  
त्वमहभाविना चित्तास्थैर्येण नाभिभूयत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

शिर कपालेऽन्तश्छिद्रम् = आकाशवदनावरणं प्रभास्वरं शुभ्रं ज्योतिः, सिद्धं =  
देवयोनिविशेषः ॥ ३२ ॥

प्रातिभं = स्वप्रतिभोत्थं नान्यतो लक्ष्मिर्लभ्यं, तत्र विषयकसर्वज्ञस्य पूर्वरूपं-  
तत्त्ववैशारदी ।

तत्र तत्र जिज्ञासाया योगिनस्तत्र तत्र संयमः, एवं क्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुं संयमं स्थै-  
र्यहेतुश्च संयमं सूत्रपदैरुपदिष्टो भाष्येण च निगदव्याख्यातेन व्याख्यात इति न व्या-  
ख्यातः ॥ २७-३१ ॥

“मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्” मूर्द्धशब्देन सुषुम्नानामा नाडी लक्ष्यते, ‘तत्र संयम इति’ ॥ ३२ ॥

“प्रातिभाद्वा सर्वं” प्रतिभा = ऊह, तद्वत् प्रातिभं, प्रसङ्ग्यानेहेतुसंयमपत्तो हि तत्र-  
पातजल्लक्ष्यम् ।

सिद्धयन्तरमाह—कूर्मेति । स्थिरपदं स्थिरा चित्तवृत्तिं लभत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

विभूत्यन्तरमाह—मूर्द्धेति । शनं चक्रा हृदयस्य नाड्यमस्तासाम्मूर्धानमभिनिःसृतेरिति  
ध्रुतिमाश्रित्याह—मूर्द्धशब्देनेति शक्रा ॥ ३२ ॥

अन्तरङ्गमिद्विमाह—प्रातिभिति । ऊहजं ज्ञानं विषयकसाक्षात्कारं ज्ञानस्यापकारितया तारकं  
वाचिकम् ।

त्यादारभ्य उरुयन्तं त्रिद्रु कण्डहूप कृपाकारदि त्रिद्रुमिति, तत्रेति । तस्मिन् प्रदेशे सप्तमाड्य-  
शेषप्रदेशतः माक्षात्कृत्वा मति क्षुत्पिपासानिवृत्तिरूपा सिद्धिभ्रतात्वर्थः, एवंविधेषु च संय-  
मेषु भावनाप्रकारां यागशास्त्रविशेषाद् गुरुमुखाच्च प्रत्येतव्यः ॥ ३० ॥

“कूर्मनाड्या स्थैर्यम्” कर्माकारगति । दृग्दलितमप्यत्र स्थिततया कूर्माकारं दृग्दलित-  
रासाद्य नाडीयत्र तत्र कृतसंयमा यागी स्थिरपदं स्थिरा चित्तवृत्तिं लभत इत्यर्थः, नाड्या  
कूर्मान्तरं दृष्टान्तद्वयं यथा सर्पो गोघ्रा इति कुण्डलित इति शेषः ॥ ३१ ॥

“मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्” शिर इति । शिरःकपालमध्येऽन्तश्छिद्रं त्रिद्रुस्यान्त-  
प्रभास्वरं स्वप्रमाशकं ज्योतिरस्मात्प्रादिरर्थः, शिरःकपालेऽपि त्रिद्रुं प्रभास्वरस्यान्तश्छिद्र-  
रिति प्रामादिक्रपात्स्थयनेवायी लक्षणया कार्यं, ज्ञेयं सुगमम् ॥ ३२ ॥

“प्रातिभाद्वा सर्वम्” प्रातिभमिति । प्रातिभं स्वप्रतिभोत्थं अतोपदेशकं ज्ञानं सवार

भास्करस्य तेन वा सर्वमेव जानाति योगी प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ता-  
चित्ति ॥ ३३ ॥

हृदये चित्तसंविद् ॥ ३४ ॥

यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म तत्र विज्ञान तस्मिन् संय-  
माच्चित्तसंविद् ॥ ३४ ॥

भास्वती ।

यथा सूर्योदयात्प्राक् सूर्यस्य प्रभा ॥ ३३ ॥

यदिति । अस्मिन् हृदये ब्रह्मपुरे यद् दहरम् = अन्त सुपिरं क्षुद्र पुण्डरीकं ब्रह्मणो यद्  
नेत्रम् तत्र विज्ञान = चित्तं तस्मिन् संयमाच्चित्तस्य संविद् हृदकर ज्ञानम्, न हि वि-  
ज्ञानेन विज्ञान साक्षाद् प्राप्य भवेद्, तर्हि ब्रह्मस्मृत्यैर्यदवस्थाया प्राधान्यं सैव चित्त-  
नविद् ॥ ३४ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

रूप प्रसङ्ख्यानोदयपूर्वलिङ्गं यद्दहजं ज्ञानं तेन सर्वं विजानाति योगी, तच्च प्रसङ्ख्यानस-  
न्निधापनेन ससारात्तारयतीति तारकम् ॥ ३३ ॥

“हृदये चित्तसंविद्” । हृदयपदं व्याचष्टे—“यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे” इति । वृहत्त्वाद्वात्मा  
ब्रह्म तत्र पुरं निलयः, तद्धि तत्र विजानाति स्वमिति, दहरं = गर्तं तदेव पुण्डरीकमयोमुख  
वेश्म, मनस, चित्तसंवेदनत्वे हेतुमाह—“तत्र विज्ञानम्” इति । तत्र संयमाच्चित्तं विजानाति  
स्ववृत्तिविशिष्टम् ॥ ३४ ॥

पातञ्जलस्यम् ।

कथ्यते, तथा दृष्टान्तमाह—यद्योदये प्रभाया निरस्ते तमसि सम्यग् भास्करोदय इत्यर्थे, तत  
रिं तत्राह—प्रातिभस्येति ॥ ३३ ॥

हृदय इति, चिच्चमतीतानागतवर्तमानवृत्तिकं तस्य सचित् सम्पद्येत्ता साक्षात् कर्तेति  
सुत्रार्थः, अत एव भाष्यं तस्मिन् संयमात् चित्तसंविद् पुरुष इति शेषः, स्वमिति, स्वीय-  
मिति किमाश्रय तत्राह—स्ववृत्तिविशिष्टमिति ॥ ३४ ॥

वाचिकम् ।

तरणोपायत्वात् तारकमिति, तारकं सर्वत्रिपयमिति सूत्रे व्याख्यास्यते, तच्च विवेकज्ञस्य व-  
ल्यमाणस्य भावञ्चल्य पूर्वलिङ्गम्, तत्र दृष्टान्तो यथा सूर्योदयस्य पूर्वलिङ्गं प्रभेति तेन वा प्रा-  
तिभज्ञानेन सर्वं पूर्वोक्तमतोवानागतादिसिद्धपर्यन्तं योगी जानाति पूर्वोक्तान्संयमान् विनाऽ-  
पात्यर्थे, तेनेत्येतद्विवृणोति—प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताचित्ति, द्वारान्तरापेक्षा नास्तीति भा-  
र, यद्यपि तारकं सर्वत्रिपयमित्यागामिसूत्रे विवेकज्ञानमेव प्रातिभं तारकं च व्याख्यास्यते  
तथाऽप्यत्र प्रातिभाटित्तिहेतुवचनाद् विवेकज्ञानस्य पूर्वरूपमेव लक्षणया प्रातिभं तारकं चे-  
ति व्याख्येयम्, ननु समयसिद्धिमन्वे कथं प्रातिभज्ञानजा सिद्धिरुच्यत इति चेद्, न-प्राति  
भस्यापि क्षणतन्मादिसयमादिजन्यतया वक्ष्यमाणत्वेनोक्तमिद्वैरपि परम्परया संयमनिद्धि-  
त्वादिति ॥ ३३ ॥

सयमस्य क्षुद्रसिद्धय उक्ता, इदानीं संयमस्य सत्त्वपुरुषान्यतराख्यातिरूपां सुख्यां सिद्धि-  
पियक्षुरादीं तत्सयमेहेतुभृतायाश्चित्तसंविदः कारणमाह—

“हृदये चित्तसंविद्” हृदयपदं व्याचष्टे—यदिदमिति, अस्मिन् ब्रह्मणः परमात्मनो जीव-  
स्य च पुंशः शरीरं यदिदं दृढं पुण्डरीकाकारं ब्रह्मणो वेश्म तत्र विज्ञान विज्ञानवृत्तिकम-  
न्त करणं ब्रह्मणः सिद्धायनकल्पं तिष्ठति, अतस्तस्मिन् हृदयाख्ये नेत्रमनि संयमाच्चित्तसाक्षा-  
त्कारो भवतीत्यर्थे ॥ ३४ ॥

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थ-  
त्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलं समानसत्त्वोपनिबन्धने रजस्तमसी वशीकृत्य  
सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन परिणतम्, तस्माच्च सत्त्वात्परिणामिनोऽत्यन्तवि-

मास्वती ।

बुद्धिसत्त्वमिति । बुद्धिसत्त्वं = विशुद्धा ज्ञानशक्तिरित्यर्थ, प्रख्याशीलं = प्रकाशान्ध-  
भावकं, सा च प्रख्या विक्षेपावरणाभ्या विमृष्टा नोत्कर्षमापद्यते, समानसत्त्वोपनिबन्धने =  
समानं सत्त्वोपनिबन्धनम् = अविनाभाविसत्त्वं ययोस्ते तदविनाभाविनी रजस्तमसी वशी-  
कृत्य = अभिभूय, चरमोत्कर्षप्राप्तौ सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन = विवैकप्रख्यारूपेण परिणतं-  
भवति, चित्तसत्त्वमिति शेष, परिणामिनो विवैकचित्तादपरिणामी चितिमात्ररूप पुरुषो-  
त्त्ववैशारदी ।

“सत्त्व ज्ञानम् । यत्र प्रकाररूपयातिस्वच्छस्य नितान्ताभिभूतरजस्तमस्तया विवैक-  
त्यातिरूपेण परिणतस्य बुद्धिसत्त्वस्यात्यन्तिकश्चैतन्यादसङ्करस्तत्र कैव कया रजस्तममोर्जड-  
स्वभावयोरित्याशयवान् सूत्रकार सत्त्वपुरुषयोरित्युवाच, इममेवाभिप्रायं गृहीत्वा भाष्यज्ञा-  
रोऽप्याह—“बुद्धिसत्त्वम्प्रख्याशीलम्” इति । न प्रख्याशीलमात्रमपि तु विवैकख्यातिरूपेण  
परिणतम्, अतो नितान्तशुद्धप्रकाशतयाऽत्यन्तमारुह्य चैतन्येनेति सङ्कर इत्याह—“समा-  
न” इति । तत्त्वेनोपनिबन्धनम् = अविनाभाव सम्बन्ध, समानं सत्त्वोपनिबन्धनं ययो रज-  
स्तममोस्ते तयोक्ते, वशीकार = अभिभव, असङ्करमाह—“तस्माच्च” इति । चक्षरोऽप्यर्थ-  
पाठकलरक्षस्यम् ।

स वेत्ति प्रेक्ष न हि तस्य प्रेक्षा तमानुरक्त्यं पुरुषं महान्तम्,

इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याह—सत्त्वेति । सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तत्रैलक्षण्येऽपि जगत्कटिकयोरित-  
माश्रित्याद्भोग, तत्र पुरुषे संयमात् पुरुषमाक्षात्कार इति ज्ञान सूत्रारुढं करोति--

सत्त्वपुरुषयोरिति, त्रिगुणप्रधानकार्यन्वाद् बुद्धिरपि त्रिगुणात्मिका तथाऽपि तस्याः  
परिणामशीलत्वात् सत्त्वरूपेण पुरुषान्यताप्रत्ययरूपेण परिणतं चित्त, चित्तिशक्ति  
रपरिणामिनोऽन्याह--तस्माच्चेति । एष प्रत्ययसर्ग इत्यत्रोक्त प्रत्ययो बुद्धि, तेन  
वार्तिकम् ।

चिक्षे ज्ञाने चित्ताद्विवेकेनात्ममाक्षात्कारो भवतीति क्रमानुसारेणाह—

“सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोग परार्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम्”  
सत्त्वाविशेषात्सत्त्वं बुद्धिः, परार्थादिति पञ्चमी चान्यपदमध्याहृत्य व्याकरिष्यति, तथा च तु  
द्विसत्त्वयोरत्यन्तविपर्ययोः प्रत्ययद्वयाविवेको भोगशब्दार्थ, तयो प्रत्यययोर्मध्ये परार्थाद्विवे-  
केन स्वार्थं पारुषेयप्रत्यये स्वयमात् साक्षात्कृतं सति स्वयमेव पूर्णत्वाद्येवपरिग्रहे पुरुषस्य  
साक्षात्कारो भवति तादृशसंयमाभावेऽपीत्यर्थ, यद्यपि पुरुषेय प्रत्यय पुरुषातिरिक्तो न भवति  
तथाऽपि दृश्योपगमेण परिच्छिन्नोऽप्यत्र प्रत्यय श्रोत्रादिवात् पुरुषस्त्वपरिच्छिन्नो महाकाशवात्  
इत्यनयोर्भेद इत्यन प्रत्यये साक्षात्कारपर्यन्तसयमस्यापरिच्छिन्नत्वात्प्रथमाधिलेपेन फल-  
पुरुषमाक्षात्कार उक्त इति, नन्वत्र सूत्रे भांगलक्षणस्य किं प्रयोजनमिति चेत्—उच्यते—भो-  
गत्वात्तत्र बुद्धिपुरुषपरमयोगविरेकाद् व्यभिक्तो साध्यमनो भोग्यमाय एव तदसंयोगविशेषात्  
स्यन्न कार्यं इति प्रतिपादयितुम्, अनेन सूत्रेण भांगोऽपि लक्षण तदेतद्वाप्यात्तुमाश्रित्य  
ननुदृष्ट्यानिधेयमथ प्रकृत्यति—बुद्धिसत्त्वमित्यादिना, अयमर्थ—न केवलं व्याघ्राद्यात्तानुसारा  
सत्त्वसंकीर्णं पुरुषोऽपि तु यद् बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलतया समानसत्त्वोपनिबन्धने रजस्तमसी

धर्मा शुद्धोऽन्यश्चित्तिमात्ररूपः पुरुषः, तयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो-  
भोगः पुरुषस्य दर्शितविषयत्वात् स भोगप्रत्ययः सत्त्वस्य परार्थत्वाद् दृ-  
श्यः, यस्तु तस्माद्विशिष्टश्चित्तिमात्ररूपोऽन्यः पौरुषेयः प्रत्ययस्तत्र संयमा

मास्वती ।

इत्यन्तविधर्माः इत्येतयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः = अत्यन्तविभिन्नयोः, यः प्रत्ययाविशेषः =  
अभिन्नताप्रत्ययः = विज्ञाताऽहमित्येकप्रत्ययान्तर्गतता, स भोगः पुरुषस्य भोक्तुः, दर्शि-  
तविषयत्वादेव पुत्र्येऽयं भोगोपचार इत्यर्थः, भोगरूप प्रत्यय परार्थत्वाद् भोक्तुर्यत्वाद्  
दृश्यः, यस्तु तस्माद्विशिष्टश्चित्तिमात्ररूपोऽन्यो द्रष्टा तद्विषयः पौरुषेयः प्रत्ययः = पुरुषस्व-

तत्त्वशारदी ।

कः, न केवलं रजस्तमोभ्यामित्यर्थः 'परिणामिन' इति वैधर्म्यमपरिणामिनं पुरुषादुक्तम्,  
प्रत्ययविशेषः = शान्तघोरमूढरूपाया बुद्धेश्चैतन्यविम्बोद्भाहेण चैतन्यस्य शान्ताद्याकारा-  
ध्यारोपः, चन्द्रमस इव स्वच्छसलिलप्रतिबिम्बितस्य तत्कम्पनात् कम्पनारोपः, भोगहेतुमाह-  
'दर्शितविषयत्वात्' इत्यसङ्घट्टं व्याख्यातम्, ननु बुद्धिसत्त्वमस्तु पुरुषभिन्नं, भोगस्तु  
पुत्र्यं कुतो मिष्यत इत्यत आह—“स” इति, स भोगप्रत्ययः = भोगस्याः प्रत्ययः सत्त्वस्य,  
अतः परार्थत्वाद् दृश्यो भोगः, सत्त्वं हि परार्थं संदत्तत्वात्, तद्धर्मश्च भोग इति सोऽपि परा-  
र्थः, यस्मै च परस्मा असौ तस्य भोक्तुर्भोगः, अथ वाऽनुकूलप्रतिकूलवेदनीयो हि सुखदुःखानु-  
भवो भोगः, न चायमात्मानमेवानुकूलयति प्रतिकूलयति वा स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, अ-  
तोऽनुकूलनीयप्रतिकूलनीयार्थो भागः स भोक्ता आत्मा, अस्य दृश्यो भोग इति, यस्तु त-  
पातजलरहस्यम् ।

नहारविशेषादिति तद्गतशान्तघोराद्यारोपं यथा जलगतरूपाधारोपश्चन्द्रमसि तस्मिन्  
चन्द्रमस्य स्वानीये स्वार्थं पुंसि संयमात् पुरुषसाक्षात्कार इति सूत्रार्थः, स च साक्षात्कारो-  
वात्तिक्रमः ।

अभिभूय सत्त्वपुरुषान्यतात्मासाक्षात्काररूपेण परिणतं भवति, तस्माच्च तस्मादपि प्रकृष्टज्ञानैश्वर्या-  
नन्दादिमयाद् बुद्धिसत्त्वादात्माकारतयाऽऽत्मकलपात्परिणामिनोऽत्यन्तविधर्मां पुरुषो विशुद्ध-  
ररिणामशून्योऽतोऽन्यश्चित्तिमात्ररूप इति, अत्यन्तशब्दार्थं व्याख्याय भोगप्रतिपादकं सूत्रार्थ-  
प्याचष्टे—तयोरिति । तयोर्बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविधर्मणोरपि प्रत्ययाविशेषः प्रत्यययोर्वि-  
ष्याप्रदणं भोगः, अगृहीतविवेको प्रत्ययाविति यावत्, अयमप्यविवेको बुद्धिधर्म इति स्म-  
त्तद्धर्मः, तद् बुद्धेः प्रत्ययः सुखादिमती विषयाद्याकारचित्तवृत्तिपुत्र्यस्य प्रत्ययो बुद्धिवृत्ति-  
प्रतिबिम्बावच्छिन्नचतन्याशः सुखाद्यात्मकशब्दाद्यनुभवनामा, तयोरविवेके हेतुमाह—पु-  
त्रपस्य दर्शितविषयत्वादिति यतो बुद्ध्या पुरुषे प्रतिबिम्बमर्पितं ततो जगत्स्फुटिकयोरिव ध-  
र्मसकृत्पत्तेरविवेक इत्यर्थः, तथा च स्मर्यते—

“शुद्धाऽप्यात्माऽतिसामीप्याद् दृश्यधर्मान् पृथग्विधान् ।

कतूदभोक्तृत्वमुखान्मन्यते स्वान्स्ववीक्षितान् ॥

जीवो वहिरितीक्षित्वा स्फुटभिन्नानपि स्वतः ।

नेमान् वेत्त्यन्तरासन्नान् मुखमक्षा मसीमिव” ॥

स्फुटभिन्नानपीमानर्थान् जीव ईक्षित्वा स्वस्माद् वहिरिति स न वेत्ति यत् ईक्ष-  
णान्याऽनुपपत्त्याऽन्तरासन्नान् प्रतिबिम्बितान्, तत्र दृष्टान्तो मुखलग्ना मसीमिरेत्यर्थः,  
परार्थादित्याद्युत्तरार्थं संयमसिद्धिप्रदर्शकं व्याचष्टे—स भोगप्रत्यय इत्यादिना—जायते इत्यन्तेन,  
सोऽविभागापन्न उभयात्मको भोगात्प्रत्ययः सत्त्वस्यांगः परार्थत्वात् परप्रयोजनकत्वाद्  
दृश्यः, यस्तु तस्मात् परार्थादन्यो विशिष्टः स्वार्थः परस्य बुद्ध्यादेरदृश्यः साक्षाद् दृश्यश्च

तुरूपविषया प्रज्ञा जायते, न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषो दृश्य-  
मास्वती ।

भावख्यातिमती चित्तवृत्ति, तत्र मंत्रमात्रं तन्मात्रे समाधानात् पुरुषविषया चरमा प्रज्ञा जायते, न च दृष्टा बुद्धे साक्षाद्विषय स्यात् रूपमादिवत् किन्तु-यात्मबुद्धि साक्षा-  
तत्त्ववैशारदी ।

स्सात्परार्थाद्विशिष्ट इति = परार्थादिति पञ्चम्यन्यपदाभ्याहारेण व्याख्याता, स्यादेतत्—  
पुरुषविषया चेत्प्रज्ञा हन्त भो पुरुष प्रज्ञाया प्रज्ञेय इति प्रज्ञाऽन्तरमेव तत्र तत्रेत्यनपस्थान-  
पात् इत्यत आह—“न च पुरुषप्रत्ययेन” इति । अयमभिसन्धि — चित्या जड प्रकाश्यते,  
पातञ्जलरहस्यम् ।

बुद्ध्युपादानको बुद्धिविषयकश्चेत्याह—न चेति । जडत्वेन प्रत्ययस्यापि पुंभास्यत्वमित्याह—  
पुरुष इति । पदार्थत्वाविशेषात् पुरुषोऽपि तद्भास्य स्यात्तत्र स वेत्ति वेद्यं न हि तस्य वेत्ता  
षाष्टिकम् ।

चैतन्यमात्रं पौरुषेयं पुरुषांश्च प्रत्ययं भोगाख्यं, तत्र ययोक्तविवेकेन सयज्ञात्साक्षात्कारपर्यन्तात् पुरुषसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थं, अत्रान्यपदाभ्याहारेण कृतं तदनेन सूत्रेण भोगापवर्गावपि व्याख्यातौ स्वयं च मुख्य एव भोगोऽविक्रियप्रत्ययात्मको लोकव्यवहारमिदं विवेक-  
प्रहे सति परकीयसुखादिनाक्षात्कार इव स्वीयसुखादिनाक्षात्कारेऽपि भोगव्याहारायोगात् सोऽयं भोगोऽविक्रियप्रधान्येन कुत्र चिद् बुद्धेरेवेत्यप्युच्यते, तथा सोऽयं भोगोऽनाभेदेनोभगोरेव भवति, तत्रैव गौणो भोग साख्ये प्रोक्तः ‘चिद्वसानो भोग’ इति, स च पुरुषस्यैव न बुद्धे, पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावपदिति सांख्यवाक्यात्, अन्यन्तु विपाकान्तरातो भोग शब्दाद्याकारवृत्तिश्च बुद्धेरेव तापेतौ भोगापवर्गौ बुद्धावेव वर्तमानाविति भाष्यात्, स हि दृक्त्वस्य भोक्तेति तत्र तत्र भाष्यकृता विपाकफलस्य सुखदुःखादेर्भोगान्तराचनावेति स्मर्त्तव्यम्, ननु पुरुषज्ञानं भवतीत्युक्तं तत् पुरुषज्ञानं किं बुद्धिसत्त्वस्य भवति, किं वा पुरुषस्य भाति, आद्ये बुद्धेरपि चेतनत्वापत्तिः स्वोक्तपरादृश्यत्वानुपपत्तिश्च, तथा ते त न पश्यन्ति स पश्यते तान् इत्यादिवाक्यज्ञातविरोधश्च, अन्ये स्वरस्य स्वनेयत्वेन कर्मकर्तृविरोधं सदैव स्वज्ञानप्रपन्नश्च, पुरुषस्यापरिणामिचिन्मात्रत्वादिति तामिसामासाद्भा परिहरति—न च पुरुषस्येति । पुरुषाकारप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वप्रमणे पुरुषो न दृश्यते न भास्यते तस्य जडत्वाद्, अपि तु पुरुष एव तं प्रत्ययं स्वस्वरूपाकारं पश्यति बुद्ध्यारूढमात्मानं पश्यतीत्यर्थं, स्वस्मिन्प्रतिप्रित्थितमिति शेषः, तथा च स्वप्रतिविम्बितस्वाकारबुद्धिवृत्तिदर्शनमेव पुरुषस्य पुरुषज्ञानम्, यथा स्वप्रतिविम्बितघटाकारबुद्धिदर्शनमेव पुरुषस्य घटदर्शनमिति, न चात्र कर्मकर्तृविरोधः, कर्मकर्तृविरोधे हि स्वस्मिन् स्वयम्बन्धानुपपत्तिरेव बीज प्रकाशयन्प्रत्यये प्रकाशयताह-  
पन्वान्, अनुभवप्राप्त्योर्गकार्यत्वाच्च, स च सम्बन्ध एकस्मिन्नपि विम्बप्रतिप्रित्थितात्प्रमणे-  
देनोपपन्न इति, अथैवमपि परममेतन्नियाफत्मागित्त्वरूपं कर्मकर्तृत्वं पुरुषे न घटत इति तत्र-  
विशिश्याविशिश्येण ज्ञातृज्ञेययोर्भेदमत्त्वात्, आत्माकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञातृत्वात् तत्रैव-  
ज्ञेयत्वात्, न चैवमेतदुत्पत्तिश्च बुद्धेरेवेत्यन्तरात्तत्र बुद्धिप्राज्ञात्त्वमभवात् पुरुषात्प्रमणा-  
व्ययति वाच्यम्, अनपस्थानाऽऽन्विषे सूत्रेण निरस्यत्वादिति, यत्तु—यत्तुनिर्भोगान्तिशु-  
चरभोगास्मदीयोऽपि कश्चित् आत्मनो वेद्यत्वाभावेन उदति तद् यथाश्रुतमूरभाष्यसिद्धि-  
दृष्टव्यम्, स्वप्रमणान्य चान्तमेव स्वनेयत्वमेव ‘चेतनात्मा सनेयः’ इत्यादिपुरुषस्युपा-  
स्यत्, तस्यैव योगार्थसिद्ध्यागानोचित्यात्, उपात्तित्वात्तस्मिन्नात्मानं सनेयत्वात् इत्यादि-  
दृष्टमेतन्नाया प्रविष्टान्तिस्मामि, यद्यपि बुद्धियात्प्रमत्तमनोऽभ्युपगत्य फलव्याप-  
नेत्यन्तिशुदृश्यते तस्यैव मोक्षत्वे, तस्यैव प्रमणान्यतो यथाश्रुतपुण्या-  
स्वत्वेन चैतन्यस्य प्रमणायता र्थि चैतन्यस्य प्रमणानुपपत्तेः, तस्यैव यद्यपि प्रमणाय-  
ति

ते, पुरुष एव प्रत्ययं स्वात्मावलम्बनं पश्यति, तथा ह्युक्तं,—“विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्” इति ॥ ३५ ॥

भास्वी ।

स्कृत्य ततोऽन्य एवंस्वभाव पुरुष इत्येव पुरुषस्वभावविषया चरमा प्रज्ञा विज्ञाना तद-  
चस्यायां प्रकाशयते, अत्रोक्तं श्रुतौ—“विज्ञातारमि”त्यादि,

एतदुक्तं भवति—यस्य स्वभूतोऽयौऽस्ति स स्वार्थं स्वामिस्वरूप पुरुषः, पुरुषाकार-  
रत्वाद् प्रहीताऽपि स्वार्थं इव प्रतीयते, तादृश स्वार्थो प्रहीता हि संयमस्य विषयः, प्रही-  
तत्ववैशारदी ।

न जडेन चित्ति, पुरुषप्रत्ययस्त्वचिदात्मा कथं चिदात्मानं प्रकाशयेत्, चिदात्मा त्वपराधी-  
नप्रकाशो जडं प्रकाशयतीति युक्तम्, बुद्धिसत्त्वात्मनेति । अचिद्रूपतादात्म्येन जडत्व-  
माह—बुद्धिसत्त्वगतपुरुषप्रतिविम्बालम्बनात्पुरुषालम्बनं दर्पणवन्मुखालम्बनं न तु पुरुषप्रका-  
शनात्पुरुषालम्बनम्, बुद्धिसत्त्वमेव तु तेन प्रत्ययेन सक्रान्तपुरुषप्रतिविम्बं पुरुषच्छायाऽऽ-  
पन्नं चेतन्यमालम्बत इति पुरुषार्थं अत्रैव श्रुतिमुदाहरति—“तथा ह्युक्तम्” इति । ईश्वरेण,  
पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्यादिश्रुतिर्वाधिकेत्याह—तथा ह्युक्तमिति । तेन स्वात्मनि क्रियाविरोधान्नापि परेण सर्वस्य  
जडत्वात् परात्मन परमाक्षात्काराविशयत्वाच्चेति भाष्यार्थः, जलपयसोरिव पुम्बुद्ध्यो-  
रमद्भूर इत्यत्र कैमुतिकन्यायमाह—यत्रेत्यादि—उवाचेत्यन्तेन,

अन्योन्यमिधुना सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः—

इत्युक्तिमाश्रित्याह—परार्थत्वादिति । भोक्ताऽपि परार्थो दृष्ट स्त्रीणां वरमनुस्मरन्निति  
श्रुतेरित्यपरितोपादाह—अथ वेति । अनुकूलनीय पुमान् तदर्थं सर्वाशेषत्वे सति सर्वशेषित्वं-  
वाचिकम् ।

वृत्तिव्याप्यत्वं नैवोपपत्तौ चिद्विप्रकाशकतया चेतन्यकल्पनावैयर्थ्यात्, ‘यतो वाचो निव  
र्त्तन्ते अप्राप्य मनसा नदेत्यादि’वाक्यानि च लौकिकमनसादिवृत्त्यगोचरत्वमेव प्रतिपादय-  
न्ति, मनसेवानुद्वेष्ट्य इत्यादिश्रुत्यन्तरात्,

अध्यात्मयोगाधिगमनं देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति—

इत्यादिश्रुत्या योगिमनोविषयत्वावगमाच्च, न तु फलव्याप्यत्वं निराकुर्वन्ति, मनसादीना-  
जटत्वेन फलानाधारत्वाव, फल विना शाखादीना ब्रह्मणि प्रमाणत्वादिदोषासम्भवादिति  
टिक्, पुरुषस्यैव स्वजातृत्वमित्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति—तथा ह्युक्तमिति । ईश्वरेणेति शेषः,  
आत्मा यदि न इतन्यज्ञानरूपस्त्वाहं केन ज्ञानान्तरेण विज्ञातारमात्मानं लोको विजानीया-  
दित्यर्थः, यथा मोक्षकारेण बुद्ध्यादिविलयात् केन करणेन तदानीं विज्ञातारमात्मानं पुरुषो वि-  
जानीयादित्यर्थः, यत्र हि श्रुतौ करणेन पुरुषस्यैव स्वज्ञेयत्वमवगम्यते, अज्ञेयत्वे च विज्ञातार-  
को विजानीयादित्येवोच्येतति, ह्यं श्रुति पुरुषस्य सर्वदेवाज्ञेयत्वं वदतीति कश्चित्, तत्र—यतो-  
न प्रेत्यसज्ञाऽस्तीति पूर्ववाक्ये याज्ञवल्क्येन मोक्षकाले ज्ञानस्वरूपोऽपि पुरुषो न जानातीत्युक्तम्  
आखलदु खभोगनिर्गुत्तरपरमपुरपार्थमोक्ष प्रदर्शयितुम्, तत्र विरोध दृष्ट्वा मृदानां मंत्रेभ्यः-  
स्ताद्विरोधपरिहारार्थेदेवं वाक्यं प्रवर्त्तते न तु पुरुषस्याज्ञेयत्वप्रदर्शनाय, अप्रकृताभिधानप्रसङ्गा-  
दिति, ननु भवन्मतोऽपि पराज्ञेयत्वेन कथं मंत्रेभ्यः शङ्खाऽपगच्छतीति चेन्न—‘यत्र त्वग्य सर्व-  
मात्मैवाभूत्तंकेन कं पश्येदिति पूर्वश्रुत्यैव विरोधस्य परिहृतत्वात्, स्वयं ज्ञानस्वरूपोऽपि  
सर्वपरणदिल्यान्मोक्षकाले प्रिमपि न विजानातीति, तत्र च मंत्रेभ्यः कदा चिदशङ्कयेत् मो-  
क्षकारेण अनभिष्यक्त्या आत्मना ज्ञानस्वरूप एव माऽस्त्विति, तत्रोच्ये वाक्यं प्रवर्त्तते—येनेदं सर्वं  
विजानाति त केन विजानीयाद् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति, आत्मा यदि ज्ञानस्वरू-

ततः प्रातिभश्रावणवेदनाऽऽदर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥३६॥

प्रातिभात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतज्ञानं, श्रावणाद् दिव्यशब्द-  
श्रवणं, वेदनाद् दिव्यस्पर्शाधिगमः, आदर्शाद् दिव्यरूपसंविद्, आस्वा-  
दाद् दिव्यरससंविद्, वाचांतो दिव्यगन्धविज्ञानम्, इत्येतांति नित्यं जाय-  
न्ते ॥ ३६ ॥

मास्वती ।

वृद्धिरपि यस्य स्वभूता स हि सम्यक् स्वार्थं स्वामी द्रष्टृपुरुष ॥ ३५ ॥

प्रातिभादिति । श्रावणाद्या योगिजनप्रसिद्धा आख्या, भाष्येण निगदव्याख्यातम् ।  
एता सिद्धयो नित्यं भूमिविनियोगमन्तरेणेत्यर्थं प्रादुर्भवन्ति ॥ ३६ ॥

सरवैशारदी ।

“विज्ञातारम्” इति । न केन चिदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

स च स्वार्थसंयमो न यावत्प्रधानं स्वकार्यं पुरुषज्ञानमभिनिर्वर्त्तयति तावत् तस्य पु-  
स्ताद् या विभूतीराघत्ते ता सर्वा दर्शयति—“तत —जायन्ते”, तदनेन योगजनमानुगृहीताना  
मन श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां यथासत्यं प्रातिभज्ञानदिव्यशब्दाद्यपरोक्षहेतुभावा उक्तं,  
श्रोत्रादीना पञ्चानां दिव्यशब्दाद्युपलम्भकानां तान्निप्रत्य सन्ज्ञा श्रावणाद्या, सुगम  
भाष्यम् ॥ ३६ ॥

पातञ्जलरस्यम् ।

भोक्तृत्वमित्यर्थं ॥ ३५ ॥

पुरुषज्ञानादेते षडिन्द्रियानादिनिषया साक्षात्कृताः स्युरित्याह—तत इति । प्रातिभे-  
त्यादिस्पर्शाना परिभाषा तत प्रातिभात्सू-माग्निपञ्चसाक्षात्कारात्मक मानसम्, एव श्राव-  
णादिपञ्च, श्रवणादिपञ्चाद्येन्द्रियादिजन्यसाक्षात्कारो योगिमनुयाणा देवाना तु भवत्येव,  
याचां इति परिभाषिकी सजा दीक्षायासपि श्रावणाद्या तान्निहीत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

वात्तिकम् ।

पो न भवति तद्विषयज्ञानान्तरकल्पनेऽनागम्यादिकमिति श्रुतेराश्रय ॥३५॥

स्वार्थप्रत्ययसंयमेन पुरुषसाक्षात्कारे जाते सति तल्लिङ्गरूपाणि त्रिकोणज्ञानस्य च पूर्वा-  
गम्याणि प्रातिभाऽऽद्या सिद्धयो भवन्ति ताश्च पुरुषेणाप्रतापरिपन्निस्त्वेनात्मप्रज्ञानयोगि-  
नाभूता एवेति प्रतिपादयितुमादौ ता प्रदर्शयति—

‘तत प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते’ ततः पुरुषसाक्षात्कारात् मनआदीना  
प्रातिभान्निमित्तिका सिद्धय सामर्थ्यत्रियेषरूपा भवन्ति यामात्म्यामर्थान्मनआदिषु व्या-  
दिनादिज्ञानं मनोत्वर्थं, अत्र कश्चित्—तत इति तच्छब्देन पुरुषज्ञानं न परासृज्यते, तदर्थ-  
त्प्रत्ययस्त्वादिन्यागामिसूत्रमात्रे पुरुषदर्शनप्रतिपत्तकत्ववचनादपि तु स्वार्थसंयम एव  
परसृज्यते, तथा च पूर्वसूत्रोक्तसंयमस्येवं पुरुषज्ञानात्प्राक्तं विद्वान्तामिति, तन्न—  
एवस्या पुरुषज्ञानप्रसिद्धेस्त्वया चकाराद्यभावेन विद्वान्तराहादागिपात्, पुरुषज्ञा-  
नस्यैव सृज्यतस्योपस्थितत्वेन परामर्शाविन्याद्य, अतस्तच्छब्देनात्र पुरुषज्ञानात्परा परामर्श-  
पुरुषज्ञानसंज्ञास्यपुरुषेणाप्रताप्रत्ययनीत्यनया तु भाष्यकार प्रातिभादस्यप्रज्ञातपमाना  
येनान्तर वक्ष्यतेति, प्रातिभादधिकी स्वस्वार्थैश्वर्याणि भाष्यकार—प्रातिभान्नि-  
मित्तिका च उपपत्तिरस्येण सूत्रमादीना मानस यथाऽज्ञान तस्यामर्थं प्रातिभम्, एवं-  
श्रावणाद्यनि व्याप्त्येव, वेदनाद्यास्तु सजास्त्वस्त्वत्प्रत्ययनप्राणाना सामर्थ्येण योग्या, तन्नि-  
मित्ति कामना दिनापि जायन्ते इत्यर्थं ॥ ३६ ॥



ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥

ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमाना उपसर्गाः, तद्दर्शनप्रत्य-  
नीकत्वाद्, व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः ॥ ३७ ॥

घन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य  
परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्घन्धं प्रतिष्ठेत्यर्थः,

मास्वती ।

त इति । तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वाद्=समाहितचेतसो यत्पुरुषदर्शनं तस्य प्रत्यनीकत्वाद्=  
प्रतिपक्षत्वाद् ॥ ३७ ॥

लोलीति । ज्ञानरूपा सिद्धीकृत्वा क्रियारूपा आह—लोलीभूतस्य = चञ्चलस्य यत्र  
क्वचन गामिनो मनसः कर्माशयवशाद् = मनसः स्वाङ्गभूतात् संस्काराद् शरीरधारणादि  
मनसः कार्ये वक्ष्यता, तत्कर्मणः सातत्याद् शरीरे चित्तस्य घन्धं प्रतिष्ठा नान्यत्र गति,  
तत्त्वैशारदी ।

कदा त्रिदात्मविषयस्य मप्रवृत्तस्तत्प्रभावादमूर्धान्तरसिद्धीरधिगम्य कृतार्थम्मनस्य संय-  
माद्विरमेदत् आह—“ते ममाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः” व्युत्थितचित्तो हि तां सिद्धी-  
रभिमन्यते जन्मदुर्गत इव द्रविणकणिकामपि द्रविणसम्भारम्, योगिना तु समाहितचित्ते-  
नोपनतान्योऽपि तान्यो विरन्तव्यम्, अभिसंहितापत्रयात्यन्तिकोपशमरूपपरमपुरुषार्थं.  
स खल्वयं कथं तत्प्रत्यनीकासु सिद्धिषु रज्येतेति सूत्रभाष्ययोरर्थः, ॥ ३७ ॥

तदेव ज्ञानरूपमेदव्यं पुरुषदर्शनान्तं संयमफलमुक्त्वा क्रियारूपमैधव्यं संयमफलमाह—  
“घन्धकारण-आवेशः” ‘समाधिवलाद्’ इति । घन्धकारणविषयसंयमबलात्, प्राधान्यान्स-  
पातज्जट्टस्यम् ।

“अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्—

नाशान्तो नासमाहित नाशान्तमानसो वाऽपि प्रजानेनेनमाप्नुयाद्, इत्यादिस्मृतिश्रुती  
धाधित्य सूत्रेणाह—ते ममाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः, उपसर्गा अविधामुमुक्षो, व्युत्थाने  
शुभुक्षोरु सिद्धय भोगसाधनत्वादिति तस्मात्तेभ्य अपसर्वव्यमिति तात्पर्यम् ॥ ३७ ॥

विभूतिपाद इतिसमाख्याबलाद्वैराग्यमुक्त्वा पुनर्विभूतिमाह—घन्धकारणेतिसूत्रम् ।

चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवद् दृढम्,

इति स्मृत्यनुभवावाधित्याह—लोलीति ।

वार्तिकम् ।

समाधौ विघ्नरूपान्प्रेतासूपेक्षा कृत्वा पुरुषदर्शनाभ्यास एव कर्त्तव्य इत्येतत्प्रतिपाद-  
यितुमाह—

“ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः” ते प्रातिभादयः समाधिनिष्पत्तावसम्प्रजातरू-  
पाम् उपसर्गा अन्तराण्य अतो व्युत्थानान्पक्षयैवेने सिद्धयः, पुरायार्था इत्यर्थः, भाष्ये तद्दर्श-  
नेन, तस्य समाहितस्य तद्दर्शनं पुरुषकार्यं तत्प्रतिघन्धकृत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेव ज्ञानादिरूपा संयमसिद्धी प्रदर्श्य क्रियादिरूपा अपि विभूती संयमफलान्याह-  
सूत्रजातेन—

“घन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः” घन्धशब्दार्थमाह—  
लोलीभूतस्येति । चञ्चलस्वभावस्यात् एवाप्रतिष्ठस्येकत्रानवस्थितस्यापि मनसो धर्माधर्मव-  
शादेव शरीरे वा प्रतिष्ठा ज्ञानहेतु सन्धन्धविशेषः स घन्ध इत्यर्थः, संयमसिद्धित्वोपपादना-

तस्य कर्मणो बन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद् भवति प्रचारसवेदनं च चित्तस्य समाधिजमेव, कर्मबन्धक्षयात् स्वचित्तस्य प्रचारसवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीराच्चिदृष्य शरीरान्तरेषु निक्षिपति निक्षिप्तं चित्तं चेन्द्रियाण्यनु पतन्ति, यथा मधुकरराज मक्षिका उत्पतन्तमनूपतन्ति निविशमानमनु निविशन्ते तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधोयन्त इति ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥

समस्तेन्द्रियवृत्तिः प्राणादित्तक्षणा जीवन, तस्य क्रिया पञ्चतयी प्राणो-  
मास्वठी ।

समाधिना सुनिश्चले शरीरे, रुद्धे च प्राणादौ शरीरप्रारणादेः कर्माण्यमूलाया मन-  
क्रियाया अभावात् शैथिल्यं जायते शरीरेण सह मनसो बन्धस्य, प्रचारसवेदनं=नाडी-  
मार्गेषु चेतसो य. प्रचारस्तस्य साक्षादनुभव समाधिबलादेव भवति, परशरीरे निक्षिप्त-  
चित्तमिन्द्रियाण्यनुगच्छन्ति, मक्षिका इव मधुकरप्रधानम् ॥ ३८ ॥

समस्त इति । ऊर्ध्वोत्ता = उदानः, तस्योर्ध्वगधारारूपस्य संयमेन जयाद्, लघु भवति  
तत्त्वैशारदी ।

साधिग्रहणम्, प्रवरत्यनेनास्मिन्निति प्रचार, चित्तस्य गमागमाञ्चानो नाड्य । तस्मिन् प्र-  
चारे सयमात्तवेदनं, तस्माच्च बन्धकारणशैथिल्याच्च तेन प्रतिपद्यते, अप्रतिपद्यमप्यनुमार्गं  
गच्छन्न स्वशरीरादप्रत्युह निष्कामति, न च परशरीरमाविशति, तस्मात्तत्प्रचारोऽपि शात-  
व्य, इन्द्रियाणि च चित्तानुसारीणि परशरीरे यथाऽधिष्ठान निविशन्त इति ॥ ३८ ॥

"उदान-श्च" । समस्तेन्द्रियवृत्तिर्जीवनं प्राणादिलक्षणा, प्राणादयो लक्षणं गत्या सा  
तपोऽपि, इन्द्रियाणां नृत्तिर्मात्राऽऽभ्यन्तरी च, बाह्या रूपाद्यालोचनलक्षणा, आभ्यन्तरी तु  
जीवनम्, स हि प्रयत्नभेदं शरीरोपगृहीतमारुतक्रियाभेदेहेतु सर्वकरणमाधारण, यथाऽऽहु-  
"मानान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायव पञ्च" इति, तस्य लक्ष्णोपत्त्वात्, तस्य = प्रयत्नास्य,  
पातञ्जलप्रत्ययम् ।

इच्छता ह्यन्यतश्च पुनरप्येति योगिन ।

यत्र मनो प्रलीयते पवनस्तत्र लीयत-

इत्युक्तिमाश्रित्याह—निक्षिप्तं चित्तमित्यादि-अनुविधीयतइत्यन्तेन ॥ ३८ ॥

मिदं न्तरमाह—उदानेति सूत्रं, तत्र कृतसयमस्य तज्यात् तदुत्क्रान्ति प्राणि-  
वातिकम् ।

याह—तस्येति । तस्य कर्मणः शैथिल्यं साधनेन हृदयप्रनाशमता समाधिगामान्प्रवृत्त्या  
तेनैव, तथा च प्रागुक्तं, कर्मवन्धनानि इत्यथतीति, प्रचारति, अनया नाड्या पत्रहाण  
रत्नं शरीरे प्रविशति निगच्छति चेत्यादिविद्योपेक्षित्तगतिमाश्रित्यैव प्रचारोऽवेदन-  
वृत्तिः सन्निवृत्त्यामान्यादेव भवतीत्यर्थ, सूत्रत्रास्यार्थमाह—कर्मति, कर्मनिमित्तत्वात्  
चेन्द्रियवृत्तिसंयोगविशेषस्य क्षयादित्यर्थ, शेषं सुगमम् ॥ ३८ ॥

योगशास्त्रे च स्यन्नविशेषणोक्तं यथान्वित्प्रमाह—

"उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च" उदानं प्राणवृत्तिः प्राणादिषु प्राणेषु पञ्चे-  
षु प्राणेषु प्राणवृत्तिः प्रतिपाद्यति—समस्तेति । जीवन्मानसो स चिन्द्रियाणां च । प्राण-  
वृत्तिसंयोगविशेषस्य, अप्रेन्द्रियवृत्तं रुद्धम्-साध्यपरतया सगमात्प्रसंगम्, मन-  
वृत्तेः समाप्त्यन्त,

"मानान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायव पञ्च"ति—

मुखनासिकागतिराहृदयवृत्तिः, समं नयनात्समानश्चानाभिवृत्तिः, अपनय-  
नादपान आपादतलवृत्तिः, उन्नयनादुदान आशिरोवृत्तिः, व्यापी व्यान इति,  
तेषां प्रधान प्राणः, उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च प्रायण-

भास्वतो ।

शरीर ततो जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्गः = कण्टकाद्युपरिस्थतूलादिवद्, उत्क्रान्तिः =  
तत्त्वैश्वरदी ।

क्रिया = कार्यं पञ्चतयी प्राण आ नासिकाऽप्रादा च हृदयादवस्थित, अशितपीताहारपरि-  
णतिभेद रसं तत्र तत्र स्याने समम् = अनुरूपं नयन् समानः, आ नाभेरा च पादतलादस्य वृत्तिः, उन्नयनाद् =  
उर्ध्वनयनाद् रसादीनामुदानः, आ नासिकाऽप्रादा च शिरसो वृत्तिरस्य, व्यापी व्यानः, ए-  
षामुक्तानां प्रधान प्राण, तदुत्क्रमे सर्वोत्क्रमश्चते - "प्राणमुत्क्रामन्तमनु सर्वे प्राणा उत्क्राम-  
न्ति" इति, तदेवं प्राणादीनां क्रियास्थानभेदेन भेदं प्रतिपाद्य सूत्रार्थमवतारयति - "उदान-

पातञ्जलरहस्यम् ।

मात्रस्य साधारणी तत्र क संयमापेक्षेति चेत्तच्च तपो येनासृत्त्वमेतीत्याश्रित्याह-ता-  
वात्तिकम् ।

सांख्ये दर्शनात्, तेन सुषुप्तौ चक्षुराद्युपरमेऽपि प्राणादिवृत्तयो जीवनयोनियत्नवशादन्त-  
करणान्येव भवन्ति निद्रावृत्तिवदिति, न चैत्रं चित्तमात्रस्यैव लाघवात्प्राणादिवृत्तिकत्वम-  
स्त्विति वाच्यम्, चक्षुराद्युपचयापचयाभ्यां प्राणानामुपचयापचयदर्शनात्, अथ वा सुषुप्तेऽ-  
पीन्द्रियाणां ज्ञानकर्मलक्षणवृत्त्योरेव प्रतिषेधात् प्राणनादिवृत्तिसत्त्वेऽप्यक्षतिः, ननु धाहवायु-  
भिरन्त प्राणाना समानलक्षणत्वाद् वायुसंस्थानविशेषा एव प्राणाः सन्तु किमर्थं करणाना-  
मपि वायुतुल्य क्रियाऽऽदि कल्प्यत इति चेन्न - "प्राणाच्छ्रद्धां ख वायुरित्यादिश्रुतिषु वायो  
प्राणकार्यत्वध्वजात् 'न वायुक्रिये पृथगुपदेशा'दिति ब्रह्मसूत्रे वायुतत्सञ्चारभ्यामतिरेकस्य  
प्राणेऽवधारणाच्च, श्रुतिसमृत्त्यनुगृहीता युक्तिश्चात्रास्ति यदि करणप्राणौ भिन्नौ स्यातां तदा  
करणविशेषेऽपि सृतेदेहवत्कत्र चित् प्राणा अपि तिष्ठेयु, किं चान्तःकरणस्य शोकादिना  
प्राणस्य कम्पादिर्दृश्यते तत्र लाघवात्सामानाधिकरण्येनैव कार्यकारणभावो युक्तोऽन्यधर्म-  
णान्यपरिणामेऽतिप्रसङ्गाद्, अष्टकल्पनाऽऽपत्तेश्च, अपि च लिङ्गशरीरस्य देहशृङ्खला घन्ध  
एव कर्मादीना हेतुत्वकल्प्यते नतु वायुबन्धनेऽपि गौरवात्, उद्गारादिवायूनां जीवदेहपरित्या-  
गदर्शनाच्च वायुगतवैजाल्यादिकल्पनायां चातिगौरवादिति लिङ्गशरीरस्योर्ध्वान्धसञ्चारा-  
दुत्पद्यमानेन वायुना सहाविवेकाच्च तस्मात्पिण्डवत्प्राणेषु वायुव्यवहार, अनेनैव व्यवहारेण  
सारयेऽपि प्राणाया वायव पञ्चेत्युक्तम्, अपि च श्रुतिसमृत्त्योः करणप्राणयो भेदव्यवहारो-  
वृत्तिभेदादेव मन्तव्य, उर्ध्वधोगतिलक्षणाः करणाना परिगामभेदाः प्राणा इत्युच्यन्ते, तत्र  
च वायुरधिष्ठात्री देवता सूर्यश्चक्षुर्वाच प्राण इत्यादिश्रुतेः, ज्ञानादिहेतुपरिणामास्तु करणान्यु-  
च्यन्त इति विभाग, अतो देवतया महाभेदादपि सूर्यश्चक्षुरिति वायु प्राण इति व्यवहारो-  
युक्त इति, वक्षिस्तु-अत्र प्राणादिजीवनशब्दाभ्यां प्राणनादिनामकवायुक्रियाविशेषहेतुः प्रय-  
त्नभेद एवोक्त स च वरणनिष्ठ इति भाष्यार्थमाह - तत्र - विवरणभाष्ये प्राणादीना गत्या-  
दिवचनान्य विरोधाद् अत्रापि ग्राह्यकारिकाद्वहमीमासैकत्राक्यत्वौचित्यात्, वायो प्राण-  
त्वस्य ऋषि दर्शने सूत्रकाशरुक्तत्वाच्च, अत एव च लिङ्गशरीरमध्ये प्राणा न गण्यन्ते करणे  
प्रदेशादिति, तस्येति तस्य करणसामान्यस्य साधारणी क्रिया पञ्चतयी क्रियोपलक्षितपरि-  
णामभेद पञ्चतय इत्यर्थ, समुन्नयनादिति, सममनुरूपं नाटोषु रसाना नयनात्समान, अस्य  
च हृदयाग्राभिपर्यन्त वृत्ति, अपेति, मूत्रपुरीषगर्भादीनामपसरणहेतुरपान, अस्यानाभे पाद-  
तलपर्यन्त वृत्ति, उन्नयनादिति । उच्चगतिप्रदत्वाच्च रसाधूर्ध्वनयनाच्चोदानः, अस्य च

काले भवति, तां वशित्वेन प्रतिपद्यते ॥ ३९ ॥

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४० ॥

जितसमानस्तेजस उपध्मान कृत्वा ज्वलति ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद् दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

मासती ।

स्वेच्छयाऽर्चिरादिमार्गेषुत्क्रान्तिर्भवति प्रायणकाले, एवं तामुत्क्रान्तिं वशित्वेन प्रतिपद्यते = लभत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

जितेति । समान = समनयनकारिणी प्राणशक्तिः, सोऽशितपीतान्नातमाहार्यं शरीरत्वेन परिणमयति, उक्तञ्च—

“ममं नयति गात्राणि समानो नाम मारुतः” इति,

रज्यात्तेजस = छयाया उपध्मानम् = उत्तममनुत्तेजनं ततश्च प्रज्ज्वलन्निव लक्ष्यो योगी ॥ ४० ॥

वस्त्वैशास्वी ।

जयाद्” इति । उदाने कृतसंयमस्तजयाज्जलादिभिर्न प्रतिहन्यते, उत्क्रान्तिश्चार्चिरादिमार्गेषु भवति प्रायणकाले, तस्मात्तामुत्क्रान्तिं वशित्वेन प्रतिपद्यते प्राणादिसंयमात्तद्विषये विभूयत एताः क्रियास्थानविजयादिभेदात् प्रतिपत्तव्य ॥ ३९ ॥

“समानम्” । तेजसः शारीरस्योपध्मानम् = उत्तेजनम् ॥ ४० ॥

स्वार्थसंयमादन्वाचयसिद्ध श्रावणाद्युक्तम्, सम्प्रति श्रावणाप्रयत्ने संयमान् श्रावणादि भवतीत्याह—“श्रोत्रं—श्रोत्रम्” सयमविषयं श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धमाधाराधेयभासमाह—“सर्वं” इति । सर्वश्रोत्राणामाहङ्कारिकाणामप्याकङ्गा = कर्णशक्त्योत्पत्तिरं प्रतिष्ठा तदापातशरद्वयम् ।

गन्तव्येन प्रतिपद्यत इति संयमादर्चिरादिमार्गण गच्छतीति शेष ॥ ३९ ॥

उदानजयात्सुप्तोत्क्रान्तिं तथा समानजयादिच्छया देहभ्रमीकरणमित्याह—समानमित्याह—गमानेति ॥ ४० ॥

प्रातिभेतिमूत्रादेरेत्युक्तं किमर्थमिदं सूत्रमित्यादाह—समायति । श्रावणादि धोत्रशब्दयोः सम्बन्धः स एतयोः विषयो यस्य सयमस्य स तथा तस्मादित्यर्थः, श्रोत्रेति, धोत्रस्य दिव्यन्त्रं दूरम्पुमशब्दपाठित्वं तेन हस्तिनापुरे स्थितेन सजगेन व्यासदत्तद्विषयं श्रेयं कुहोत्रनिवासिना मन्त्रणादिकं श्रुत्वा धृतराष्ट्राय कथितमिति मद्गच्छन्, श्रोत्रस्याहङ्कारित्वेन जगन्मण्डलव्यापित्वेऽपि वर्णशङ्कलप्रसिद्धत्वेन प्राह इत्यमित्याह—सर्वंश्रोत्राणां वाच्यम् ।

सर्वश्रोत्राणामाकाशं प्रतिष्ठा सर्वशब्दानां च, यथोक्तं—“तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवति” इति, तच्चैतदाकाशस्य लिङ्गमनावरणं-

भास्वतो ।

सर्वेति । सर्वश्रोत्राणामाकाशं=शब्दगुणकं निरावरणं वायुद्रव्यं प्रतिष्ठा=कर्णेन्द्रियदाक्षिरूपेण परिणतयाऽस्मितया व्यूहितमाकाशभूतमेव श्रोत्रं तस्मादाकाशप्रतिष्ठ-श्रोत्रेन्द्रियम्, सर्वशब्दानामप्याकाशं प्रतिष्ठा, एतत् “पञ्चशिखाचार्यस्य” सूत्रेण प्रमा-णयति—तुल्येति । तुल्यदेशश्रवणानां=तुल्यदेश आकाशे प्रतिष्ठितानि श्रवणानि येषा-तस्ववैशारदी ।

यतनं श्रोत्रम्, तदुपकारापकाराभ्यां श्रोत्रस्योपकारापकारदर्शनात्, शब्दानां च श्रोत्र-सहकारिणाम्, पार्थिवादिशब्दग्रहणे कर्त्तव्ये कर्णशष्कुलीसुपिरवत्ति श्रोत्रं स्वाश्रयनभो-गतासाधारणशब्दमपेक्षते, गन्धादिगुणसहकारिमिर्वाणादिभिर्बोद्धे पृथिव्यादिवर्त्तिगन्धा-द्यलोचने कार्य्यं दृष्टम्, आहङ्कारिकमपि घ्राणरसनत्वक्चक्षुःश्रोत्रं भूताधिष्ठानमेव भूतोप-कारापकाराभ्यां घ्राणादीनामुपकारापकारदर्शनादित्युक्तम्, तच्चेदं श्रोत्रमाहङ्कारिकमप-प्रतिममयस्कान्तमणिकल्पेन वक्त्रवक्त्रसमुत्पन्नेन वक्त्रस्येन शब्देन, कृष्टं स्ववृत्तिपरम्परया वक्त्रवक्त्रमागतं शब्दमालोचयति, तथा च दिग्देशवृत्तिशब्दप्रतीति' प्राणभृन्मात्रस्य नासति दाघयेः प्रमाणीकृता भविष्यतीति, तथा च पञ्चशिखस्य वाक्य-—“तुल्यदेशश्रवणानामेकदेश-श्रुतित्वं सर्वेषां भवति” इति, तुल्यदेशानि श्रवणानि = श्रोत्राणि येषां चैत्रादीनां ते तयोक्ता, सर्वेषां श्रवणान्याकाशवर्त्तीनीत्यर्थः, तच्च श्रोत्राधिष्ठानमाकाशं शब्दगुणकतन्मात्रादुत्पन्नं श-ब्दगुणकं येन शब्देन सहकारिणा पार्थिवादीन् शब्दान् गृह्णाति, तस्मात्सर्वेषामेकजातीया श्रुति शब्द इत्यर्थः, तदनेन श्रोत्राधिष्ठानत्वमाकाशस्य शब्दगुणत्वं च दर्शितमिति, तच्च = एकदेशश्रुतित्वमाकाशस्य लिङ्गम्, सा द्वैकजातीया शब्दव्यञ्जिका श्रुतिर्थादाश्रया त-पातञ्जलरहस्यम् ।

प्राणामिति, वृत्तिलाभस्तु तत्र तत्रेत्युक्तेः शब्दगुणमाकाशमित्युक्तिमाश्रित्याह—शब्दानां-त्विति । तत् आकाशनिष्ठस्य श्रोत्रस्य लिङ्गान्तरमाह—तदुपकारेति, रूपग्रहे वहिरालोकसहका-रिवत् शब्दग्रहेऽपि श्रोत्रस्य तदस्तीत्याह—स्वाश्रयगतेति, इन्द्रियस्यावच्छिन्नस्यैव स्वविप-यग्राहव त्वमिन्याह—आर्त्कारिकत्वमपीति । विषय एवेन्द्रियादेराकर्षक इति प्रणालिकामाह—-तच्चेदमिति, निष्कलमिति, लौहं चुम्बकेन मणिनाऽऽकृष्टं व्यापारवद् दृष्टं तद्वत् श्रोत्रादोन्द्रिय-मपीत्याह—तेन पालितमाह—तच्चेति । उपपत्तिमाह—सा हीत्यादि—अनुपपत्तेरित्यन्तेन, वाचिशम् ।

“श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमादिव्यं श्रोत्रम्” आटावाकाशशब्दार्थं तत्र प्रमाणं च दर्शय-ति—सर्वधीम्राणामिति । यद्यपीन्द्रियाण्याहकारिकाण्येव न भौतिकानि, इन्द्रियाणां प्रकाशा-त्मकतया प्रवाशात्मकान्तं करणोपादानरुत्वस्यैवोचित्यात्, तथाऽप्याकाशाश्रिततयाऽऽका-शप्रतिष्ठत्वं यथाऽन्नाश्रिततया गनभोऽन्नमयत्वमिति, एतेनान्येषामपीन्द्रियाणां भौतिकत्वं श्रुतिस्वगृह्युदित व्याख्यातं तत्तद्भूतससृष्टतयेन्द्रियोत्पत्त्या तत्तद्भूतेभ्य एव तत्तदि-न्द्रियाभिष्यच्चे, अत एव दिगात्मकाकाशादीनि पृथिवीपेन्तानि पञ्च श्रोत्रादिदेवा श्रू-न्त इति, शब्दानां आकाशापादानत्वमेवास्ति तथा च श्रोत्रशब्दयोरश्रय आकाशमित्यथ श्रोत्राणामाकाशाश्रयस्ये पूर्वाचार्यसंमतिमाह—यथोक्तमिति । कालभेदेन तुल्यदेशानि श्राव-णारूपज्ञानानि येषां पुंसां तेषामेकश्रुतित्वमेकदेशावच्छिन्नधोप्रकृतं तत्तत्काले भवतीत्यर्थः, स चैवादेराकाशाश्रयैति भावः, आकाशे प्रमाणमप्याह—तच्चेतदिति । तच्चेतत् श्रोत्रं श-ब्दमाकाशस्य लिङ्गमनुमापकं न हि सूक्ष्ममिन्द्रियमनाश्रयं स्यात्तुमहेति गन्धवत् कर्णमण्डकुली

चोक्तम्, तथाऽमूर्त्तस्यानावरणदर्शनाद्विश्रुत्वमपि प्रत्यानमाकाशस्य शब्द-

भास्वती ।

तादृशां सर्वेषां प्राणिनाम्, एकदेशश्रुतित्वम् = आकाशस्यैकदेशावच्छिन्नश्रुतित्वं भवतीति, आकाशप्रतिष्ठकणोन्द्रियाणां सर्वेषां कणोन्द्रियमाकाशैकदेशवर्तीत्यर्थं, तदेतदाकाशस्य लिङ्गं = स्वरूपम्, अनावरणम् = अवाव्ययानताऽवकाशस्वरूपत्वमिति यावद्, उक्ते तथा तत्त्ववैशारदी ।

देवाकाशशब्दवाच्यम्, न हीदृशीं श्रुतिमन्तरेण शब्दव्यक्ति, न चेदृशीं श्रुति पृथिव्यादिगुणस्तस्य स्वात्मनि । व्यङ्ग्यव्यञ्जकवानुपपत्तेरिति, अनावरणं चाकाशलिङ्गम्, यत्राकाशं नामविषयद्वन्द्वेन्यं सम्पीडितानि मूर्त्तानि न सूचीभिरप्यभेदस्यन्त, ततश्च सर्वेषु सर्वमावृत्त स्याद्, न च मूर्त्तद्वयाभावमात्रादेवानावरणम्, अस्याभावस्य भावाभितत्वेन तदभावेऽभावाद्, न च चित्तिशक्तिस्तस्यास्या भवितुमर्हति, अपरिणामितयाऽनच्छेदकताभावात्, न च दिक्,लादय पृथिव्यादिद्रव्यव्यतिरिक्ता सन्ति, तन्मात्तादृश परिगतिभेदेन भस पृथेति सर्वेभवदात्म अनावरणे चाकाशलिङ्गे सिद्धे यत्र यत्रानावरणं तत्र सर्वाकाशमिति सर्वगतत्वमप्यस्य सिद्धमित्याह—“तथाऽमूर्त्तस्य” इति । श्रोत्रमज्ञाने प्रमागमाह—

पातञ्जलरहस्यम्

श्रुतिरत्र श्रवणेन्द्रिय, उक्तद्रव्याभाव आकाश इति मत निरमिनुमाह—असाधारणमिति । अवच्छेदकाभावाद्गुणादानत्वाभावादिति भाव, तन्मात्रस्य शब्दतन्मात्रस्य नभ परिणामकार्यमित्यर्थं, दिश श्रोत्रमजायत इति श्रुतो सत्यामप्यनुमानमाह श्रोत्रमज्ञान इति । अन्यत्रामिदमन्वयव्यतिरेकाभ्या निराह—अधिरात्रधिरयोरिति । श्रोत्रस्य दिव्यतासिद्धिर्वातिहम् ।

न न तस्याधारो लोहान्तरगमनारिक्ते कर्णशकुल्यभावात् कर्णपरिधानेऽपि शब्दधरणप्रमत्तात्, न न परिधाने सति शब्दा एव श्रोत्रे न गच्छन्तीति वाच्यम् भित्त्यादिना कच्छिद्रस्य श्रवणामपि शब्दागमनाप्रतिबन्धकत्वात्, नापि शून्यसाधारोऽभावात् श्रवणमत्, अभावात्साधारणतात्मात्माच्च, नापि कर्णशकुल्यवच्छिन्न पुरुषादिधार, तत्र निधानेऽपि तदवच्छेदेन चेतन्याद्यभिज्यक्तया पुरुषादेरनावृत्ततया शब्दग्रहणप्रमत्तात्, तस्मात् दिश्रवणयोग्यमेक द्रव्य श्रोत्राप्रतयाऽपक्षित तच्च परिशेषात् कर्णशकुल्यवच्छिन्न नभ एव श्रोत्रगोचरतया सिद्धमतीति भावः, शब्दाधारतायामप्येव परिशेष कर्तव्यः, तथा हि—अवकाशस्य शब्दधारणत्वं तावत् सर्वमिदम् अवकाशश्च नावरणाभावमात्रम् अभावस्य भावनाप्रतयाद् अन्यथा सर्ववस्तूनामभावात्प्रमूढकत्वापत्ते, नापि पुरुषादि, तथा स्वप्न

ग्रहणानुमितं श्रोत्रं, वधिरावधिरयोरेकः शब्द गृह्यात्यपरो न गृह्यातीति, तस्माच्छ्रोत्रमेव शब्दविषयम्, श्रोत्राकाशयोः संबन्धे कृतसंयमस्य योगिनो-  
द्विव्यं श्रोत्रं प्रवर्तते ॥ ४१ ॥

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्ते-  
श्चाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

भास्वती ।

अमूर्त्तस्य = असहृतस्यानावरणदर्शनात् = सर्वत्रावस्थानयोग्यतादर्शनाद् विभुत्वं = सर्वत्र  
तत्त्वमप्याकाशस्य प्रख्यातम्, “मूर्त्तस्ये”ति पाठोऽयमीचीन, श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धे =  
अभिमानाभिमेयरूपे संयमात् कर्णोपादानवशित्त्वं ततश्च दिव्यश्रुतिः = सूक्ष्माणां दिव्य-  
जदानां ग्रहणसामर्थ्यम्, न च तन्मात्रग्राहकत्वं दिव्यश्रुतित्वं, दिव्यविषयस्यापि  
सुखदुःखमोहजनकत्वात् ॥ ४१ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

“शब्दग्रहण” इति । क्रिया हि करणसाध्या दृष्टा, यथा छिदादित्रांस्यादिसाध्या, तद्विह श-  
ब्दग्रहणक्रियायाऽपि करणसाध्यया भवितव्यम्, यच्च करणं तच्च श्रोत्रमिति, अथास्याश्चक्षुरा-  
द्य एव कर्मात्करणं न भवन्तीत्यत आह—“वधिरावधिरयो ” इति, अन्वयव्यतिरेकाभ्या  
नवधारणम्, उपलक्षणं चैतत्, त्वग्वत्तयोश्चक्षुस्तेजसो रसनोदकयोर्नासिकापृथिव्यो सम्ब-  
न्धन्यमाद् दिव्यत्वगाद्यप्यूहनीयम् ॥ ४१ ॥

“काय—गमनम्” कायाकाशसम्बन्धसंयमाद्वा लघुनि वा तूलादौ कृतसंयमात् समाप-  
पातकृदरस्यम् ।

स्त्वगादावप्युपलक्षणमित्याह—उपलक्षणमिति ॥ ४१ ॥

अणिमा लघिमैत्यत्रोक्तलघिमसिद्धेरुपायान्तरमाह—कायेति सूत्रम्, आकाशद्रव्यस्य सर्व-  
वात्तिकम् ।

शब्द परिच्छिन्नत्वे मूर्त्तयो समानदेशताविरोधादित्यर्थं, कर्त्तव्यत्वे तया मूर्त्तस्यापोत्यपि-  
शब्दः प्रामादिकोऽर्थान्भवात्, आकाशस्य विभुत्वे च आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यम् इति  
श्रुत्यादयः प्रमाणमिति, नन्वाकाशस्य विभुत्वे कथं कार्यत्वं घटने कथं वाऽऽगामिमाप्येऽप्या-  
वाद्यपरमाणुकथनमिति चेद्, उच्यते—आकाशं एतत् करणवद् वैशेषिकाणां पृथिव्यादिवत्  
कार्यधारणरूपेण द्विविधं, तत्र कारणकाशं तमोगुणविशेषतथैव व्यवह्रियते तदानीमाकाशता-  
व्यञ्जकशब्दादिविशेषगुणाभावात् कारणपृथिव्यादिवत् तत्र कारणकाशं गुणान्तरोपसंसृष्टं स-  
दृशत आदौ शब्दजननयोग्यार्थरूपेण परिगमन्तं क्षोराविविवाभृतमयनेऽशतो दधिरुण  
ततश्चाणुत्पद्यतेन पृथिवीवदेव महाभूताकाशमहद्भूतारोपक्षया परिच्छिन्नं वायोरावरणमुपपद्यते  
इति, एतन्नान्त ररणोत्पत्तिरपि व्याख्याता, इत्थमपि श्रुतिस्मृतिप्रामिदं प्रकृते कार्यं  
वारणरूपत्वमवगन्तव्यम्, आकाशं प्रसाध्य श्रोत्रे प्रमाणं दर्शयति—शब्दग्रहणानुमितमिति,  
तदेव विवृणोति—वधिरति । एतेन चक्षुरादिप्यन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमिति सूचितम्,  
अन्त वरणे तु स्मृत्याप्यन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमिति, इदानीं सूत्रं योजयति—श्रोत्रेति ।  
संबन्धश्चास्माभिर्व्याख्यात, उपलक्षणं च तत् त्वग्वत्तयोश्चक्षुस्तेजसो रसनोदकयोर्नासिकापृथि-  
व्यो संबन्धसंयमादिव्य त्वगादीत्यपि बोध्यम्, दिव्यत्वं च तन्मात्रादिसूक्ष्मगोचरसंयम-  
कारणत्वेण स्वभावादेव तन्मात्रादिरूपसूक्ष्मशब्दादिग्राहकत्वमिति ॥ ४१ ॥

“कायाकाशयोः संबन्धसंयमात् लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्” चकारोऽत्र विवर्यार्थ-  
ः, षोष्ठा संबन्ध इत्याकाशायासाह—यत्रेति, यत्रासनादौ शरीरं तिष्ठति तत्र शरीरावच्छे-  
दे

यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावकाशदानात्कायस्य, तेन सम्बन्धः प्राप्तिः, तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्संबन्धं लघुषु तूलादिष्वपरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसंबन्धो लघुः, लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति, ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति, ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवतीति ॥ ४२ ॥

**वहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥४३॥**

शरीराद्वहिर्मनसो वृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा, सा यद्वि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो वहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते, या तु शरीरनिरपेक्षा वहिर्भूतस्यैव मनसो वहिर्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता, तत्र कल्पि

मास्वती ।

यत्रेति । तेनावकाशदानेन कायाकाशयोः प्राप्तिः = व्यापनरूप सम्बन्ध, देहव्यापिनाऽनाहतनादध्यानद्वारेण तत्सम्बन्धे कृतसंयम आकाशवदनावरणात्त्वामिमानं, ततश्च लघुत्वमप्रतिहतगतित्वम्, लघुतूलादिष्वपि समापत्तिं लब्ध्वा लघुर्भवतीति ॥ ४२ ॥

शरीरादिति । शरीराद्वहिरस्मीति भावना मनसो वहिर्वृत्तिः तत्र शरीर इव वहिर्वस्तुन्यस्मितप्रतिष्ठाभावस्तादृशी वहिर्वृत्तिः कल्पिता वा-अकल्पिता वा भवति समाधि-  
वत्त्ववैशारदी ।

त्ति-चेतसस्तत्स्यतदञ्जनां लब्ध्वेति, सिद्धिक्रममाह—“जले” इति ॥ ४२ ॥

अपरमपि परशरीरावेशहेतुं संयमं क्लेशकर्मविपाकक्षयहेतुमाह—“वहि-क्षय” । विदेहामाह—“शरीराद्” इति । अकल्पिताया महाविदेहाया य उपायस्तत्प्रदर्शनाय कल्पितां विदेहामाह—“सा यद्वि” इति । वृत्तिमात्रं कल्पनाज्ञानमात्रं तेन, महाविदेहामाह—“या तु” इति । उपायोपेयते कल्पिताऽकल्पितयोराह—“तत्र” इति । किं परशरीरादेशमात्रमितोनेत्याह—“ततश्च” इति । ततो धारणातो = महाविदेहाया मनःप्रवृत्तेः सिद्धे, क्लेशश्च कर्म पातञ्जलरहस्यम् ।

त्र शब्दोपलम्बेन सर्वगतत्वादाह—परकाय इति । समापत्तिश्चेतसस्तदाकारतेत्यर्थं, सूत्रस्थचकारो विषयसमुच्चयाय, इत्याह—लघुषु वेति ॥ ४२ ॥

स्वच्छन्दविहार उपायान्तरमाह—वहिरिति । कल्पिता आहार्येत्युच्यते तामाह—विदे-  
वात्तिकम् ।

देनाप्याकाशं तिष्ठति, तत्र हेतु तस्याकाशस्यावकाशदानात्त्वादिति, अत कायस्याकाशेन संयन्ध प्राप्तिरूपो व्यापनमिति यावद् इत्यर्थं, तत्रेति । तत्र संबन्धे कृतसंयम तत्संबन्धं जित्वा साक्षात्कारेण स्वेच्छाऽधीनं कृत्वा लघुर्भवतीत्यागामिनाऽन्वयो भविष्यति, द्वितीयहेतु-ध्याचष्टे—लघुषु वेत्यादिना-जितसंबन्ध इत्यन्तेन, समापत्तिं तत्स्यतदञ्जनां, जितसंबन्ध-स्वायत्तीकृतकायाकाशसंबन्ध इत्यर्थं, आकाशगतावुपायद्वयसाधारणं क्रममाह—लघुरित्यादिना, प्रथमं लघुर्भवति, ततो लघुत्वया जले पृथिव्यामिव पद्भ्यां संचरतीत्यादि क्रम इत्यर्थः, सुगममन्यत् ॥ ४२ ॥

“वहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः” योगशास्त्रोक्तसंयमप्रतिशेषाद् वक्ष्यमाणा वहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहाख्या सिद्धिर्भवति, ततश्च मत्त्वप्रज्ञाशावरणमद्-इत्यर्थं, महाविदेहां व्याख्यातुमादौ सामान्यविदेहामाह—शरीरादिति । मनसो वहिर्वृत्ति लाभोऽत्र स्वशरीरस्यैव वहिर्वस्तुनां संकल्पादिवशात्, सा च वहिरधिष्ठानरूपा धारणा विदेहा सामान्यमित्यर्थं, धारणेति च तान्त्रिकी संज्ञा, तस्या अवान्तरभेदमाह—सा यद्वीति ।



नया साध्यत्यकल्पिता महाविदेहामिति, यया परशरीराण्याविशन्ति यो-  
गिनः, ततश्च धारणात् प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदावरणं=क्लेशकर्म-  
विपाकत्रय रजस्तमोमूलं तस्य क्षयो भवति ॥ ४३ ॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद् भूतजयः ॥ ४४ ॥

तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयो विशेषा सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन

मास्वती ।

यत्नाद् यदा शरीरं विहाय मनो ध्यातमाने बहिरधिष्ठाने वृत्ति लभते तदाऽकल्पिता बहि-  
वृत्तिर्महाविदेहाख्या, ततः प्रकाशावरणक्षय शरीराभिमानापनोदनात्=क्लेश-कर्म-विपा-  
का इत्येतत् त्रय बुद्धिसत्त्वस्यावरणमलं क्षीयते ॥ ४३ ॥

तत्रेति । पार्थिवाद्याः शब्दादयः = पार्थिवाः शब्दस्पर्शादयः, आप्याः शब्दस्पर्शादय-  
हत्याद्याः, विशेषा = अग्रेपवैचित्र्यमपन्नानि भौतिकद्रव्याणीत्यर्थः, आकारकाठिन्यतार-  
न्यादिधर्मयुक्ता स्थूलशब्देन परिभाषिता, द्वितीयमिति । स्वसामान्यं=प्रातिस्विक-  
त्ववैशारदी ।

च ताभ्यां विपाकत्रयं जात्यायुर्भोगास्तदेतद्रजस्तमोमूलं विगलितरजस्तमसं सत्त्वमात्राद्  
विवेकण्यातिमात्रममुत्पादात्, तदेतद्विपाकत्रयं रजस्तमोमूलतया तदात्मकं सद् बुद्धिसत्त्व-  
मावृणोति, तत्क्षयाच्च निरावरणं योगिचित्तं यथेच्छं विहरति विजानाति चेति ॥ ४३ ॥

“स्थूल—जय” स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयश्चार्थवत्त्वं चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मा-  
न्वयार्थवत्त्वानि, तेषु संयमात्तजयः, स्थूलमाह—“तत्र” इति । पार्थिवाः पायसीयास्तैजसा-  
च्चाप्रवीया आकाशीया शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा ययासम्भवं विशेषा पङ्कजगन्धारादयः शी-  
तोष्णादयो नीलपीतादयः कपायमधुरादयः सुरभ्यादयः, एते हि नामरूपप्रयोजनैः परस्परतो-  
भिद्यन्त इति विशेषा, एतेषां पञ्च पृथिव्यां, गन्धवर्जं चत्वारोऽप्सु, गन्धरसवर्जं त्रयस्तेज-  
सि, गन्धरसवर्जं द्वौ नभन्वति, शब्द एवाकाशे, त एत ईदृशा विशेषा सहाकारादिभि-  
पातजलरहस्यन् ।

हा नामेति, अस्याः फलद्वयमाह—परदेहावेशं ह्येदं कर्मविपाकानां क्षयश्च ॥ ४३ ॥

वशित्वं भूतभौतिकान् वशयतीत्युक्तं, तस्योपायान्तरमाह—स्थूलेति । पृथिव्यादि स्थूल-  
स्वरूपं सूत्र्यादि, सूक्ष्मं तन्मात्रं, कार्यं स्वभावानुपातित्वमन्वयः, अयं वत्त्वं भोगापवर्गकारिता-  
वात्तिकम् ।

शरीरनिरपक्षेति त्यक्तशरीरेत्यर्थः, अनयाऽपि परशरीरावेशो लिङ्गदेहस्य भवतीति प्रसङ्गादाह-  
यथेति । ततः हत्यादिमुद्रावयवं व्याचष्टे—ततश्चेति । ह्येति । ह्येताश्च कर्म च विपा-  
कत्रयं च यद्रजस्तमोमूलकं सत्त्वस्यावरकं तस्य च समूलस्य क्षयो भवतीत्यर्थः, तेषां क्षये च  
निरावरणं योगिनः चित्तं स्थेच्छया विहरति विजानाति चेति, चशब्दः स्वोक्तं परशरीरावेशं  
समुच्चिनोति ॥ ४३ ॥

तदेव परिणामत्रयसयमादित्यारभ्योद्यावच्चविषयकसंयमानां ज्ञानक्रियारूपाः सिद्धय-  
उत्थाः, दानां वितर्कविचारेत्यादिमुद्रैः स्वशास्त्रे मुख्यतः प्रकृतेषु प्रहीतृप्रहणप्राद्येषु ये सय-  
मास्तेषां सिद्धयो वक्तव्याः, तत्र प्रहीतृप्रहणयोः प्राद्यनिरूप्यत्वादादौ प्राद्यविषयकसंयमस्य  
सिद्धिमाह—

“स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः” स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयश्चा-  
र्थवत्त्वं चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि तेषु संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात्तत्तद्रूपाणां-  
जयो परावर्तिता भवतीत्यर्थः, स्थूलं व्याचष्टे—तत्रेति । सामान्यविशेषसमूहरूपाणां पृथि

परिभाषिताः एतद् भूतानां प्रथमं रूपम्, द्वितीय रूप स्वसामान्यम्  
मास्वती ।

म्, मूर्ति = सहतत्त्वम्, स्नेह = तारल्यम्, प्रणामी = ब्रह्मनशीलत्वं, सदाऽस्यैर्यमिति च  
तरवैशारदी ।

धर्मः स्थूलशब्देन परिभाषिताः शास्त्रे, तत्रापि पार्थिवस्तावद् धर्मा —  
“आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्वैर्यमेव च ।

वृत्तिर्भेदः क्षमा काश्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता” ॥

अपां धर्माः—

“स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत् ।

शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं सन्धानं चौदका गुणा” ॥

तैजसा धर्माः—

“ऊर्ध्वभाक् पाचकं दग्ध पाचकं लघु आस्वरम् ।

प्रच्वंस्योजस्वि वै तेज पूर्वभ्यो भिन्नलक्षणम्” ॥

वायवीया धर्माः—

“तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम् ।

चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्मां पृथग्विधा”

आकाशीया धर्माः—

“सर्वतो गतिरव्यूहो विष्टम्भश्चेति च त्रयः ।

आकाशधर्मां व्याख्याता पूर्वधर्मविलक्षणम्” ॥

त एत आकारप्रभृतयो धर्मास्तैः सहेति, आकारश्च सामान्यविद्येपो गोत्वादि, द्वितीय-  
पातजलरहस्यम् ।

ऽर्थक्रिया चेति पञ्चकं, तत्र स्थूलत्वं तद्गुणविशिष्टत्वेनोपलभ्यमानत्वमित्याह—तत्रेत्यादि—  
वात्तिकम् ।

व्यादिपञ्चभूतानाम् एकदेशा शब्दादयो विशेषा धर्मधर्मभेदाः तदन्त पदार्था वक्ष्यमाणे-  
राकारादिधर्मैः सह स्थूलशब्देन शास्त्रे परिभाषिता इत्यर्थं, तन्मात्रव्यावर्त्तनाय विशेषपदं-  
ते च विशेषा पदज्ञगान्धारादय शोतोष्णादयो नीलर्पातादयो मयुराम्लादय सुरभिदुग्-  
न्धादयश्चेति, एते हि नामरुर्मभिरवान्तरं विभज्यन्त इति विशेषाः, आकारादयश्च धर्मा-  
पृथिव्यादीनां क्रमेण शास्त्रे परिपठिता, यथा—

आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्वैर्यमेव च ।

वृत्तिर्भेदः क्षमा काश्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता ॥

स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत् ।

शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं संधानं चौदका गुणा ॥

ऊर्ध्वभाक् पाचकं दग्ध पाचकं लघु आस्वरम् ।

प्रच्वंस्योजस्वि वै तेज पूर्वभ्यो भिन्नलक्षणम् ॥

तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम् ।

चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्मां पृथग्विधा ॥

सर्वतो गतिरव्यूहोऽविष्टम्भश्चेति ते त्रयः ।

आकाशधर्मां व्याख्याता पूर्वपूर्वविलक्षणा ॥ इति,

आकारोऽव्यवसंस्थानं, वृत्ति सर्वभूताधारता, भेदो विदारणं, क्षमा सहिष्णुता-धारण-  
सामर्थ्यमिति यावत्, रक्षा = आवरणादिना रक्षकत्वम्, आक्षेप पातनं, सर्वतो गतिरभिभूत्वम्-  
अव्यूह सर्वपदार्थानां प्रविरलीकरणम्, अविष्टम्भोऽपकाश इति, प्रथमं रूपमिति । मृत्योर्क-  
पञ्चस्तेष्वार्थं रूपमित्यर्थं, स्थूलं व्याख्याय स्वस्वयं व्याचष्टे—द्वितीयं रूपमिति । स्वसामान्य-

मूर्त्तिभूमिः, स्नेहो जलं, वह्निरुष्णता, वायुः प्रणामी, सर्वतोगतिराकाश-  
इत्येतत्स्वरूपशब्देनोच्यते, अस्य सामान्यस्य शब्दादयो विशेषाः, तथा  
चोक्तम्—“एकजातिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिः” इति, सामान्यवि-

भास्वती ।

चत्, सर्वतोगति = सर्वगतत्वं शब्दगुणस्य सर्वभेदकत्वाद्, अस्य सामान्यस्य शब्दादयः = पा-  
रिर्वादिशब्दरूपशरपरसगन्धा विशेषा, तथेति । तथा चोक्तम् पूर्वाचार्यै—स्वजातिसम-  
न्वितानां=भूतत्वजातिसमन्वितानां यद्वा—मूर्त्यादिजातिसमन्वितानामेषां पृथिव्यादीनां-  
धर्ममात्रेण=शब्दादिना व्यावृत्तिः=विशेषत्वं जातिभेदस्तथा पद्जर्षभादिनाऽन्तरभेदश्च,  
अत्र सामान्यविशेषसमुदायः=सामान्य धर्मा, विशेषो धर्मास्तेषां समुदायो द्रव्यम्, द्वि-  
ष्ट = प्रकारद्वयेन स्थितो हि समूहः, प्रत्यस्तमितभेदा अवयवा यस्य सः तादृशावयवस्यानु-  
गत, शब्देनोपात्तः=प्राप्तः स्थापित इत्यर्थं भेदो येषामवयवानां ते तादृशावयवानुगत,  
तत्त्ववैशारदी ।

रूपमाह—‘द्वितीय रूपं स्वसामान्यम्’ इति, मूर्त्तिः = सांसिद्धिकं काठिन्यं, स्नेहो जलं-  
मज्जा पुष्टिबलाधानेहेतुः, वह्निरुष्णता—उदर्यं सौर्यं भौमे च सर्वत्रैव तेजसि समवेतोष्ण-  
तेति, सर्वं चेत्तद् धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयाऽभिधानम्, वायुः प्रणामी = वहनशीलः, तदाह—  
“चलनेन तृणादीना शरीरस्याटनेन च ।  
सर्वग वायुसामान्य नामित्वमनुमीयते” ॥

सर्वतोगतिराकाश, सर्वत्र शब्दोपलब्धिदर्शनात्, श्रोत्राक्षयाकाशगुणेन हि शब्देन  
पारिर्वादिशब्दोपलब्धिरित्युपपादितमधस्तात्, एतत्स्वरूपशब्देनोक्तम्, अस्यैव = मूर्त्या-  
दिसामान्यस्य, शब्दादयः पद्जादयः उष्णत्वाद् अशुक्त्वादयः कपायत्वादयः सुरभित्वादयो-  
मूर्त्यादीनां सामान्याना भेदा, सामान्यान्यपि मूर्त्यादीनि जम्बीरपनसामलकफलादीनि  
रसादिभेदात्परस्परं व्यावृत्तं, तेनेतेषामेते रसादयो विशेषा, तथा चोक्तम्—एकजातिसम-  
न्विताना = प्रत्येक पृथिव्यादीनामेकैकया जात्या = मूर्त्तिस्नेहादिना समन्वितानामेषा पद्-  
जादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरिति, तदेव सामान्यं मूर्त्याद्युक्त विशेषाश्च शब्दादय उक्ताः, ये चाहुः,  
सामान्यविशेषाश्चो द्रव्यमिति तान् प्रत्याह—“सामान्य” इति । सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र  
पाठकलरस्यन् ।

शोत्वादिरित्यन्तेन टीकाकृत, स्वरूपत्व तत्तद्देहधारणादिकार्योन्नीतधर्मवत्त्वमित्याह—  
द्वितीयमित्यादि—एवत्स्वरूपमित्युक्तमित्यन्तेन, तत्र मूर्त्तित्वं परिच्छिन्नपरिमाणत्त्वम्,  
उदये = जाटानले,

वासिकम् ।

न्य स्वरूपसामान्यमिति साधारण लक्षणम्, कस्य किं सामान्यं तद्दर्शयति—मूर्त्तिभूमि-  
रित्यादिना, मूर्त्ति सांसिद्धिकं काठिन्यं तद्व्यङ्ग्या पृथिवीत्वजाति, वायुर्येणाकाशस्या-  
प्यनेवत्वादिति, अत्र सामान्यविशेषयोर्भेदप्रतिपादनाय मूर्त्तिभूमिरित्याद्यभेदनिर्देशा, कस्य  
विशेषस्यैव सामान्यमित्याकाहायामाट—अस्येति । शब्दादयः पूर्वाक्षा नूत्वारमन्दा-  
दिभेदेन सामान्यरय जातेरेवैशाह्यावचनतया विशेषा ह्यर्थं, अत्र पूर्वाचार्यसंवादात्माह—  
यथा चोक्तमिति । एकजातिसमन्वितानामेषा पृथिव्यादीनां शब्दादिधर्ममात्रेण व्यावृत्ति  
सज्जातयान्तरादित्यर्थं, एतज्जातिन्यन्वितानामिति । समूहे समूहवृत्त्यभिप्रायेण प्रयोगः,  
यस्य देवोपिना सामान्यविशेषयोराध्यनेन द्रव्य मन्यन्ते न तु तयोर्भेदमपि, तन्मताद्विविच्य  
नन्दिजान्तमाह—सामान्येति । अत्र दर्शने सामान्यविशेषयो समूहो द्रव्यम् अतिरिक्ता-  
न्यप्यनुपगमेऽपि तयोर्भेदस्याप्यभ्युपगमाद्, अन्यथा घटो नृत् तन्तु पटः शुद्ध पटः

शेषसमुदायोऽत्र द्रव्यं, द्विष्टो हि समूहः प्रत्यस्तमितभेदावयवानुगतः शरीरं वृक्षो यूथ वनमिति, शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः-उभये देवमनुष्याः, समूहस्य देवा एको भागो मनुष्या द्वितीयो भागस्ताभ्यामेवोभिधीयते समूहः, स च भेदाभेदविवक्षितः, आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घः, आम्रवणं ब्राह्मणसङ्घ इति, स पुनर्द्विविधो युतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च

भास्वती ।

स पुनरिति । युतसिद्धा. अन्तरालयुक्ता अवयवा यस्य स युतसिद्धावयवः, निरन्तरवैशारदी ।

दर्शने द्रव्यम्, येऽपि तदाश्रयं द्रव्यमास्थिपत, तैरपि तत्समुदायोऽनुभूयमानो नापहोतव्यः, न च तदपहने तयोराधारो द्रव्यमिति भवति, तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यं, न तु ताभ्या तत्समुदायाच्च तदाधारमपरं द्रव्यमुपलभामहे, प्रावभ्यो प्रावसमुदायादिव च तदाधारमपरं पृथग्विधं शिखरं समूहो द्रव्यमित्युक्तं, तत्र समूहमात्रं द्रव्यमिति अमापनुत्तये समूहविशेषो द्रव्यमिति निर्धारयितुं समूहप्रकारानाह—“द्विष्टो हि” इति । यस्मादेवं तस्मात्त्र समूहमात्रं द्रव्यमित्यर्थं, ह्याभ्याम्प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ट, एकं प्रकारमाह—“प्रत्यस्तमित” इति । प्रत्यस्तमितो भेदो येषामवयवानां ते तयोक्ताः प्रत्यस्तमितभेदावयवा यस्य स तयोक्तः, एतदुक्तं भवति—शरीरवृक्षयूथवनशब्देभ्यः समूह प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तद्वाचकशब्दाप्रयोगात् समूह एकोऽवगम्यत इति, युतायुतसिद्धावयवत्वेन चेतनाचेतनत्वेन चोदाहरणचतुष्टयम्, युतायुतसिद्धावयवत्त्वं चाग्रे वक्ष्यते, द्वितीय प्रकारमाह—“शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूह उभये देवमनुष्या” इति, देवमनुष्या इति हि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्य भागौ भिन्नावुपात्तौ, ननुभयशब्दात्तदवयवभेदो न प्रतीयते, तत्कथमुपात्तभेदावयवानुगत इत्यत आह—“ताभ्याम्” इति । ताभ्यां भागाभ्यामेव च समूहोऽभिधीयते, उभयशब्देन भागद्वयवाचिशब्दसहितेन समूहो वाच्यः, वाक्यस्य वा क्यार्थवाचकत्वादिति भावः, पुनर्द्विविध्यमाह—“स च” इति । भेदेन चाभेदेन च विवक्षितः, भेदविवक्षितमाह—“आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घ” इति, भेद एव पृथोच्यते, यथा गर्गाणां गौरिति, अभेदविवक्षितमाह—“आम्रवणं ब्राह्मणसङ्घ” इति, आम्राश्च ते वनं चेति, समूहसमूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यमित्यर्थं, विधाऽन्तरमाह—“स पुनर्द्विविध” इति ।

पातश्लरहस्यम् ।

अह वैशानरो भूत्वा पवाम्यन्नञ्जतुविधम्—

इत्युक्तेः, अधस्तात् पूर्वमित्यर्थं, ये चातुरिति । सामान्यं विशेषस्तयोराश्रयं, घटो द्रव्यमिति वा प्रतीतेरिति नैयायिकादयस्तानित्यर्थं, प्रावभ्य = पापाणेभ्यः, समूहो हि व्यासज्यवृत्तिरित्याह—द्विष्टो हीति । प्रत्यस्तमितो निरस्तो भेदोऽनेन दर्शितः, वनमिति वृक्षावात्तिकम् ।

इत्याद्यभेदप्रत्ययानुपपत्तेरित्यर्थं, ननु समूहमात्रस्य द्रव्यत्वे वनस्याप्येकद्रव्यत्वापत्तिरित्याशङ्कं परिहर्तुमादौ समूहस्य द्वैविध्यमाह—द्विष्टो हीति । ह्याभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ट, तत्रैकं प्रकारमाह—प्रत्यस्तमितेति । प्रत्यस्तमित शब्देनानुपपत्त्यापिनो भेदोऽवान्तरविभागो येषामवयवानां तादृशेष्ववयवेष्वनुगत इत्यर्थं, तस्योदाहरणचतुष्कमाह—शरीरमिति । आद्यं द्वयमेकद्रव्यरूपस्य समूहस्योदाहरणमन्त्यद्वयमनेकद्रव्यरूपसमूहस्येति भेदः, युथादौ च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभिप्रायेणावयवानुगतत्वमुपपादनीयम्, द्वितीयं समूहस्य प्रकारमाह—शब्देनोपात्तेति । अस्योदाहरणम्—उभयेति । अत्रोभयशब्दाच्चयस्य समूहस्यावान्तरभेदौ देवमनुष्यशब्दाभ्यामुपात्तौ बहुवचनाभ्यां च तयोरप्यनेकभेदा उपात्ता इति, शब्देनोपात्तभेदत्वं संशेषात् स्वयमाह—समूहरूपस्य देवा इति । भागो भेदः, ताभ्यां भेदा-

युतसिद्धावयवः समूहो वन सङ्घ इति, अयुतसिद्धावयवः सङ्घातः शरीरं-  
वृक्षः परमाणुरिति, अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः  
एतत्स्वरूपमित्युक्तम्, अथ किमेपां सूक्ष्मरूपं तन्मात्रं भूतकारणं, तस्यैकोऽ-

मास्वती ।

रालावयवोऽयुतसिद्धावयव, एतद् मूर्त्यादिभूतानां द्वितीयं रूपं यस्य तान्त्रिकी परिभाषा  
स्वरूपमिति अथेति । तृतीयं सूक्ष्मरूपं तन्मात्रम्, तस्यैकोऽवयव परमाणु =पर-  
माणुरेव तन्मात्रस्यैकस्वरमोऽवयव, परमसूक्ष्मत्वात् परमाणोरवयवभेदो न विवेक्तव्यस्ततश्च  
यथा कालिकधाराक्रमेण शब्दज्ञान तन्मात्राणामपि तथा क्षणधाराक्रमेण ज्ञानम्, तच्च सा-  
त्त्ववैशारदी ।

युतसिद्धावयव समूह युतसिद्धा पृथक् सिद्धा. सान्तराला अवयवा यस्य स तयोक्तः, यूथं-  
वनमिति सान्तराला हि तदवयवा वृक्षाश्च गावश्च, अयुतसिद्धावयवश्च समूहो वृक्षो गौः पर-  
माणुरिति, निरन्तरा हि तदवयवा सामान्यविशेषा वा साम्नाऽऽद्यो वेति, तदेतेषु समूहेषु  
द्रव्यभूतं समूह निर्धारयति—“अयुतसिद्ध” इति । तदेवं प्रासङ्गिकं द्रव्यं व्युत्पाद्य प्रकृतमु-  
पसंहरति—“एतत्स्वरूपमित्युक्तम्” इति । तृतीयं रूपं विवक्षु. पृच्छति—“अथ” इति ।  
पातञ्जलस्यम् ।

इति भेदः, एव सृष्टि घट इति भेदो सृष्टिघट इत्यभेदः, एवं सर्वत्र, उभये देवमनुष्या इति  
उभयशब्देन समूहवाचिनाऽभेद कथितः, देवमनुष्या द्वौ मागाविति भेद इत्येतदेवोपपादयति—  
ताभ्यामिति । उपपन्नान्तरमाह—वाक्यस्येति ।

‘समर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो विदुषां मत—

इत्युक्ते रभयथा वाक्यार्थं, समर्गस्य पदार्थद्वयघटितत्वादेतन्मते क्रियाकारकयोर्नित्यसंय-  
न्ध, नास्ति क्रियामात्रे शक्तिर्नास्ति कारकमात्रे चेत्युक्तम्, उदाहरणान्तरमाह—प चेत्यादि,  
युतसिद्धा वृक्षाग्रे अवयवा यस्य वनरूपस्य, अत एव सान्तरालगृहीतभेदो, निरन्तरालो गौर्वृक्ष-  
वाचिकम् ।

भ्याम्, स चेति । स च द्विविधोऽपि समूहो भेदाभेदाभ्यां प्रयोक्तृभिर्विवक्षितो भवति, आ-  
घ्राणां वनमिति पृथगा भेदेन, आम्रवणमिति च कर्मधारयादभेदेन विवक्षा, एवमन्यत्रापि,  
तथा च समूहसमूहिनोर्भेदाभेदौ स्त इति प्रतिपादितम्, स पुनरिति । द्विविधोऽपि  
समूह पुनर्द्विविधो भवति, द्वैविध्यमेवाह—युतेति । हलिकादिष्वपि संयुक्ततया संबद्ध-  
तया सिद्धा अवयवा यस्य समूहस्य यूथवनादे. स तथा, अयुतेति । अयुतसिद्धावयव-  
समूह संघातस्तस्य विवरणं शरीरमित्यादि, लौकिकेष्वमयुततया एकीभावेनैव सिद्धा-  
वयवत्रा यस्य समूहस्य शरीरवृक्षादे. स तथेत्यर्थ, परमाणुरिति । परमाणूनामपि पञ्च-  
नुरादितन्मात्रात्मसमूहतायां दृश्यमाणत्वादिति भाव, तदेवं समूहभेदान् प्रदर्श्य तेष्ववयवि-  
द्रव्यरूप समूह विशिष्यावधारयति—अयुतेति । संयोगविशेषादच्छिन्नेष्ववयवविशेषेष्व-  
नुगत सामान्यविशेषसमूहोऽवयवव्याख्य द्रव्यमित्यर्थ, अवयवसाधारण तु सामान्यतो द्रव्य  
एष्येण सामान्यदिशेऽसमुदायत्वमाश्रमिति, उपसंहरति—एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति । एत-  
त्सामान्यं स्वरूपपदशब्देन परिभाषितमित्यर्थ, स्वरूपपरिभाषा च स्थिरतामात्रेण विशेषा-  
णागमापायितया न द्रव्यस्य स्वरूपाणांति, यत्तु पूर्वपादे स्थूलस्वरूपे एकीकृत्यावयवविद्र-  
व्यमेव वितर्कानुगतयोगस्य विषय स्थूलमित्युक्तं तल्लौकिकस्थूलव्यवहारानुसारेण, अत्र  
तु तान्त्रिकव्यवहारेण तस्यैव द्विधा विभाग, एवमेव विचारानुगतविषयस्य सूक्ष्मस्यैवात्र  
एवमादिद्वैविध्यं दृश्यतीति द्रव्यम्, स्वरूप व्याख्याय सूक्ष्मं व्याख्यातुं पृच्छति—अथेति ।  
एषा भूतानाम्, उत्तरं—तन्मात्रमिति । तत्र सूक्ष्मपरिभाषादीजमाह—भूतकारणमिति ।

घयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्मायुतसिद्धावयवभेदानुगतः समुदाय इति, एवं सर्वतन्मात्राणि, एतत्तृतीयम्, अथ भूतानां चतुर्थं रूपं-ख्यातिक्रिया स्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः, अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्व भोगापवर्गार्थता गुणेष्वन्वयिनी गुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्विति सर्वमर्थवत्, तेष्विदानीम्भूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च प्रादुर्भवति, तत्र पञ्चभूतस्वरूपाणि जित्वा मू-

भास्वती ।

मान्यविशेषात्मकं = सामान्यं = शब्दादिमात्रम्, विशेषा = पदजादय, तदात्मकं = तत्स्वरूप तत्कारणमित्यर्थ, अथ भूतानामिति । कार्यस्वभावानुपातिनः = स्वकार्याणां भूतानां प्रकाशादिस्वभावानाम्, अनुपातिनः = अनुगुणशीलमन्मन्त्राः, कारणस्वभावस्य का-  
तत्त्ववैशारदी ।

उत्तरमाह—“तन्मात्रम्” इति, तस्यैकोऽवयवः = परिणामभेदः परमाणु, सामान्यं = मूर्ति-  
शब्दादयो विशेषा तदात्मा, अयुतसिद्धा = निरन्तरा येऽवयवाः सामान्यविशेषात्स्वदेव-  
नुगतः समुदायः, यथा च परमाणुः सूक्ष्मं रूपमेवं सर्वतन्मात्राणि सूक्ष्मं रूपमिति, उपसंहरति  
“एतद्” इति । “अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावा-  
नुपातिनः” = कार्यस्वभावमनुपातितुमनुगन्तु शीलं येषां ते तयोक्ता, अत एवान्वयशब्देन  
उक्ताः, “अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वम् = अर्थवत्त्व विवृणोति—“भोगः” इति, नन्वेवमपि सन्तु  
गुणा अर्थवन्तः, तत्कार्याणान्तु कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह—“गुणाः” इति । भौतिका = गो-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्यादि, तृतीयं सूक्ष्मं तन्मात्रं, चतुर्थं प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था गुणा इत्याह—ख्यातिरिति ।  
सात्त्विकानामूर्ध्वगतिः, राजसानामस्थिरता तामसानां मादकता, अथ वा—ऊर्ध्वं गच्छन्ति  
वार्तिकम् ।

साक्षात्कारणत्वमेव हि सूक्ष्मत्वमत्र विवक्षितमित्याशयः, भूतकारणत्वप्रकारं दर्शयति—  
तस्येति । तस्य भूतस्य एकश्चरमोऽवयव परमाणु सोऽपि च घटादिवदेव सावयव अन्यया  
स्थूलत्वानुपपत्तेः, शान्तवोरमुहृत्स्वरूपविशेषानुपपत्तेश्च, इत्येवमित्यतः सर्वतन्मात्राण्येव  
भूतकारणानि अवयवान्तरासंभवादित्यर्थ, उपसंहरति—एतत्तृतीयमिति । एतत्तन्मात्रं तृ-  
तीयं भूतानां रूपमित्यर्थ, अन्वयाख्यं चतुर्थं रूपं व्याचष्टे—अथेति । अथानन्तरमुच्य-  
त इति शेष, त्रिविधा गुणा एवान्वयशब्देनोक्ताः, तत्र हेतु कार्यस्वभावानुपातिन इति,  
कार्यरूपो यः स्वयो भाव स्वात्मकः पदार्थं तत्रानुगता अतोऽन्यथा इत्यर्थ, ननु भूतेषु  
प्रख्याशीलस्य सत्त्वस्यानुगमे किं प्रमाणमिति चेद् ‘अन्नमयं हि सोम्य मनः’ इत्यादिश्रुतयो-  
ऽन्वयव्यतिरेकौ चेति प्रतीहि, प्रकाशात्मकतया सात्त्विकानि हि मनश्चक्षुरादीन्वन्नरसा-  
द्युपचयापचयान्म्यामुपचयापचयवन्ति दृश्यन्ते; अत पृथिव्यादिभूतेषु मनआदिक तदुपप-  
त्तमस्त्वं वाऽनुगतमित्युपनीयत इति, पञ्चमं रूपमाह—अथैषामिति । गुणेषु वर्तमानं यद्वो-  
गापवर्गजातं भोगविवेकख्यातिरूपं तदेव पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वाद्यमित्यर्थ, नन्वेव गुणेषु वर्त-  
मानमर्थवत्त्व कथं भूतानां रूप स्यात्तत्राह—गुणास्तन्मात्रेति । ननु भोगापवर्गो शब्दाद्यु-  
पलम्बिविवेकख्यातिरिति ते चान्त करण एव वर्तते न साक्षाद् गुणेऽपि चैत्र, अनागतावस्थया  
वासनारूपेण वा तयोरपि प्रलयकाले गुणेऽप्येवावस्थानात् कारणरूपमेवं कार्येऽनुगतयोरेमि  
व्यक्तेरिति, पञ्चरूपाणि व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह—तेऽपि । इदानीं भूतेषु = इदानीमु-  
त्पन्नेषु = इदानींतनेषु स्थूलभूतेष्वित्यर्थ, तन्मात्रादिषु पञ्चरूपत्वाभावाद् इदानीं भूतेष्वि-  
त्युक्तं स्वरूपदर्शनं च संयमस्य जयहेतुत्वे द्वारमुक्तं जयो वशीकारः, तत्र पठ्येति । ५३

तजया भवति, तजयाद् वत्सानुसारिण्य इत गावोऽय सङ्कल्पानुविधायिन्यो भूतप्रकृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४५ ॥

तत्राणिमा = भवत्यणुः, लघिमा = लघुर्भवति, महिमा = महान् भवति, प्राप्तिः = अङ्गल्यत्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम्, प्राकाम्यम् इच्छाऽनभिघातो-

मास्वती ।

येऽनुवर्त्तमानत्वाद्, अथैषामिति । भोगापवर्गार्थता गुणेषु, अन्वयिनो = त्रिगुणनिष्ठेत्यर्थः, गुणा पुनस्तन्मात्रभूतभौतिकेष्वन्वयिन इति हेतोस्तत् सर्वम् अर्थवद् = भोगापवर्गयोः साधनम् । तेष्विति । इदानीम्भूतेषु = शेषोत्पन्नेषु महाभूतेषु तेषाञ्च पञ्चरूपस्यमात्, स्वरूपदर्शनं = तस्य तस्य रूपस्थोपलब्धिः, तेषां भूतानां त्रयस्य-अणिमादिलक्षण, भूतप्रकृतयः = भूतानि तत्प्रकृतयस्तन्मात्राणि चेति ॥ ४४ ॥

तत्रेति । युगमम्, तेषामिति । प्रभावाप्यव्यूहानाम् = उत्पत्तिलयसन्निवेशात्त्ववैशारदी ।

घटादय, तदेवं संयमविषयमुक्त्वा संयमं तत्फलं चाह—“तेषु” इति, भूतप्रकृतयः = भूतस्वभावाः ॥ ४४ ॥

सङ्कल्पानुविधाने भूतानां किं योगिन सिद्धयतीत्यत आह—“ततोऽणिमादि—अ” स्थूलसंयमजयाच्चतस्रः सिद्धयो भवन्तीत्याह—“तत्र” इति । अणिमा = महानपि भवत्यणु, लघिमा = महानपि लघुर्भूत्वेपीकात्तूल इवाकाशे विहरति, महिमा = अल्पोऽपि नागनगनगरपरिमाणो भवति, प्राप्तिः = सर्वं भावा सन्निहिता भवन्ति योगिन, तद्यथा भूमिष्ठ एवाद्गुल्यत्रेण स्पृशति चन्द्रमसम्, स्वरूपसंयमविजयात् सिद्धिमाह—“प्राकाम्यमिच्छाऽपाश्लरहस्यम् ।

सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा अधो गच्छन्ति तामसा, इत्यादि, पञ्चमम् भोगापवर्गो ॥ ४४ ॥ उत्तरसूत्रावतारिकामाह—तेष्विति, स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्त्वार्थवत्स्वरूपपञ्चरूपेषु पुनैवस्य साक्षात्कारो जयस्तस्माद् भावा वशे भवन्ति, तत किं तत्राह—ततोऽणिमेत्यादि । तत्र वाक्तिकम् ।

कमात्रजये हि गौणो भूतजय सामयत्र्येणाजयादिति भाव वशीकारमेव कार्यद्वारा लभयति—तजयादिति । भूतप्रकृतयो भूतकारणानि त्रिगुणतस्यपुरुषार्थपर्यन्तानीत्यर्थः, न तु तन्मात्राण्येव वेवलानि गुणपुरुषार्थयोरपि संयमेन साक्षात्कृतत्वादिति ॥ ४४ ॥

भूतजयस्य फल प्रतिपादयति—

ततोऽणिमादि प्रादुर्भाव कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च, तत्र त्रिषु मत्रेऽणिमाद्यप्रसिद्धीर्व्याचष्टे—अणिमेति । स्पृशत्या यद्गुणपरिमाणशरीरो भवति तदणिमा, सकल्पमात्रेण तत्क्षणादेवावयवापचयेन सौख्यं देहस्य भवति, भूतप्रकृतिवशित्वादिति । एवं सर्वत्र, अणिमाद्याश्च शास्त्रे गणिताः—

अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राहिरिन्द्रैः ।

प्राकाम्यं ध्रुवहृष्टेषु शक्तिप्रेरणभीषिता ॥

गुणेष्वसद्गो वशिता यत्कामस्तदवस्थिति । इति,

लघिमानमाह—लघुरिति गुरतरशरीरोऽपीपिनात्त्वलघुर्भवतीत्यर्थः, स्पृशतीति । भूमिष्ठ एवेति शेष, अत्रयतोऽचयेनाद्गुलिर्देहार्थेति, एताश्चतस्र स्थूलसंयमसिद्धयः, स्वरूपसंयमस्य निदिनाह—प्राकाम्यमिति । इच्छाऽनभिघात इति, मत्यामिच्छाया नास्य रूपं भूतस्य रूपे-

भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके, वशित्वम् = भूतभौतिकेषु वशीभवति, अवश्यश्चान्येषाम्, ईशित्वम् = तेषाम्प्रभवाप्यव्यवहानामीष्टे, यत्र कामावसायित्वम् = सत्यसङ्कल्पता यथा सङ्कल्पस्तथा भूतप्रकृतीनामवस्थान, न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्ययासं करोति, कस्माद् ? अन्यस्य यत्र कामावसायिन

मास्वती ।

नाम् ; ईष्टे = नियमितुं प्रभवति, यथा सङ्कल्प इति । सङ्कल्पितरूपेण भूतप्रकृतीनाम-  
तत्त्ववैशारदी ।

नभिधातम्" इति । नास्य रूपं भूतस्वरूपमूर्त्यादिभिरभिहन्यते, भूमावुन्मज्जति निमज्जति च यथोदके, सूक्ष्मविषयसंयमजयात्सिद्धिमाह—“वशित्वम्” इति । भूतानि पृथिव्यादीनि, भौतिकानि गोघटादीनि, तेषु वशी = स्वतन्त्रो भवति तेषान्त्वदयः, उत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात्तत्कार्यवशीकारस्तेन यानि यथाऽवस्थापयति तानि तथाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः, अन्वयविषयसंयमजयात्सिद्धिमाह—“ईशित्वम्” इति । तेषां = भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृतिः सन्न यः प्रभव = उत्पादो यश्चाप्ययो = चिनाशो यत्र व्यूह = यथाऽवस्थापनं तेषामीष्टे, अर्थवत्त्वसंयमात्सिद्धिमाह—“यत्र कामावसायित्वं सत्यमङ्कल्पता” इति, विजितगुणार्थवत्त्वो हि योगी यद् यदर्थतया सङ्कल्पयति तद् तस्मै प्रयोजनाय कल्पते, विषमप्यमृतकार्यं सङ्कल्प्य भोजयन्न जीवयतीति, स्यादेतद्—यथा शक्तिविपर्ययासं करोत्येव पदार्थविपर्ययासमपि कस्मान्न करोति, तथा चन्द्रमसमादित्यं कुन्यात्कुरुं च मिनीवालीमित्यत-आह न च शक्तोऽपीति, न खल्वेते यत्र कामावसायिनस्तत्रभगवत परमेश्वरस्याज्ञासुत्क्रमितुमुत्सपातशरहरस्यम् ।

व्यवस्थितिमाह टीकाकृत् स्थूलेषु संयमाच्चतस्र-अणिमा लघिमा महिमा प्राप्तिरित्यादि-चन्द्रमसमित्यन्तेन, एतच्चतुष्टयं स्थूलभूतकार्यैर्देहधर्म इति भाव, स्वरूपसयमविजयादिच्छाऽनभिघातात्मा सिद्धिस्तामाह-यथोदक इत्यन्तेन, स्वरूपज्ञानस्य फलं वशीकार, सूक्ष्मसंयमजयाद्वशित्वमाह—सूक्ष्मेत्याद्यवतिष्ठन्त इत्यन्तेन, यथा राजनि वशीजाते तदमात्या वश्या स्युरित्याह—तत् कारणेति । अन्वयसंयमजन्यफलमाह—ईशित्वमिति । स्थूलस्वरूपसूक्ष्मेष्वनुगच्छन्तीत्यन्वयाद्ययो गुणास्तेषु सयमाद् गुणकायाणां स्थूलादीनामांशित्वं सुतरामित्याह—विजितमूलप्रकृतिरिति । अर्थवत्त्वसंयमजयात् सिद्धिमाह—यत्रेति—गुणानामर्थवत्त्व भोगापवात्तिकम् ।

मूर्त्यादिभिर्विहन्यते, भूतस्वरूपाणां जितत्वादित्यर्थ, तस्योदाहरणं भूमाविति, उन्मज्जति जलमिव भूमिसुद्धिद्योच्छिष्टति निमज्जति जलवद् भूमौ प्रविशति चेत्येवमादि प्राकाम्यमित्यर्थ, सूक्ष्मसयमस्य सिद्धिमाह-वशित्वमिति । भूतभौतिकेष्विति भूतेषु व्यष्टिषु भौतिकेषु तत्कार्येषु समष्टिमहाभूतेषु ब्रह्माण्डादिषु चेति व्याख्येयम्, जगद्व्यापारवर्जमिति वेदान्तसूत्रेण सिद्धेष्वादिसर्गसामर्थ्याभाववचनादिति, वशीभवति स्वेच्छया परिणमने समर्थो भवति तत्कारणतन्मात्रविजयात्, तथा तेषामवश्योऽपि भवति विरागादित्यर्थ, अन्वयसयमस्य सिद्धिमाह—ईशित्वमिति । तेषामिति । तेषां भूतानां तन्मात्रद्वारकोत्पत्तिविनाशयोर्व्यवहारस्य सस्थानविशेषे च समर्थो भवति भूतानां मूलप्रकृतिविजयादित्यर्थ, अर्थवत्त्वसंयमस्य सिद्धिमाह-यत्रेति । यत्र कामावसायित्वमिति तान्त्रिको परिभाषा पुराणेष्वप्येवमत्रगमाद्, भूतप्रकृतीनां गुणतन्मात्रादीनामवस्थानं परिणामविशेषः, विजितार्थसंयमो हि योगी यद्यदर्थतया यद्स्तु संकल्पयति तच्चद्रस्तु तदर्थकमेव भवति विषमप्यमृतस्यार्थं सकल्प्य भोजयन्न जीवलोके सुखाकरोतीति, नन्वेवं योगी जलमपि तेज कुन्याद् धर्ममप्यत्रं कुन्याद् इत्यव्यवस्थैव स्यादित्याशङ्क्याह—न च शक्तोऽपीति । पूर्वपुत्रयोगिव्यवहारानुसारेणैव योगी व्यवह-



पूर्वसिद्धस्य तथाभूतेषु सङ्कल्पादिति, एतान्यष्टावैश्वर्याणि, कायसम्पद् वक्ष्यमाणा, तद्धर्मानभिघातश्च, पृथ्वी मूर्त्या न निरुणद्धि योगिनः शरीरा-दिक्रियां शिलामप्यनुप्रविशतीति, नापः स्निग्धाः क्लेदयन्ति, नाग्निरुष्णी दहति, न वायुः प्रणामी वहति, अनावरणात्मकेऽप्याकारे भवत्यावृतकायः सिद्धानामप्यदृश्यो भवति ॥ ४५ ॥

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पद् ॥ ४६ ॥

दर्शनीयः कान्तिमान् अतिशयबलो वज्रसहननश्चेति ॥ ४६ ॥

भास्वता ।

वक्ष्यापनसामर्थ्यं चिरं वा स्वल्पकालं वा, न चेति । शक्तोऽपि=शक्तिसम्पन्नोऽपि, न च पदार्थविषयम् = लोकलोक्यव्यवस्थापन, करोति = तत्करणावकाशः सिद्धस्यात्र नास्तीति न करोति, कम्माद् १ अन्यस्य पूर्वसिद्धस्य यत्र कामावसायिनो भगवतो जगतां पातुर्हिर-ण्यगर्भस्य तथाभूतेषु = दृश्यमानव्यवस्थापनेषु सङ्कल्पाद्, यथा—शक्तोऽपि कश्चिद् राजा परराष्ट्रे न किञ्चित् करोति तद्वत्, तद्धर्मति । सुगमम् । आकारोऽप्यावृतकाय इत्यस्यार्थः सिद्धानामप्यदृश्यता ॥ ४५ ॥

वज्रसंहननत्वं = वज्रवद् दृढसंहति, कायस्य सम्यग्भेद्यत्वमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्त्वैश्वर्यो ।

हन्ते, शक्तयन्तु पदार्थानां जातिदेशकालावस्थामभेदेनानियतस्वभावा इति युज्यते सासु तदिच्छाऽनुविधानमिति, एतान्यष्टावैश्वर्याणि, तद्धर्मानभिघातः इति । अणिमादिप्रादुर्भावं-दृत्यनेनैव तद्धर्मानभिघातसिद्धौ पुनरुपादानं कायसिद्धिवद् एतत्सूत्रोपबद्धसकलविषयसंय-मफलवत्त्वज्ञापनाय, सुगममन्यद् ॥ ४५ ॥

कायसम्पदमाह—“रूप-सम्पद्” वज्रस्येव संहननम् = अवयवव्यूहो दृढो निविद्धो यस्य त तथा तस्य भावस्तत्त्वमिति ॥ ४६ ॥

पातञ्जलरहस्यम्

वर्गो, ननु विद्यामित्रवत् सुष्ठ्यन्तरं कुर्वन् योगी जलस्पात्रित्वमग्नेर्वा जलत्वं सम्पादयेत् प्राह—न च शक्तोऽपीति । आत्मन आकाशा संभूत आकाशाद्वायु वायोरग्निरिति श्रुतिसिद्धार्थेविषयांसे न कोऽपि शक्त ईश्वरानन्त्यप्रससद्वादिति भावः, विद्यामित्रोऽपि न मृतसृष्टौ शक्तः विन्तु भौतिकसृष्ट्याविति माभूज्जरेषु द्वाह वक्ष्मि क्लेदनमिति भावः, शरीरादिक्रियां मूर्त्या न विरुणद्धीति कृत्वा शिलां पापाणमनुप्रविशतीत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

सूत्रं रपति । तामाह—चत्वार्येव कायसम्पदित्यर्थं तानि क्रमेण ध्याकरोति दर्शयति अनेकेषु सन्तु यो रूपवान् स रमणीयो यथा राजकुमारशरीरम् ॥ ४६ ॥

वाचिकम् ।

रति, अन्यथा तुल्यबलविरोधेन व्यवहारासम्भवाद्, विरोधमेव दर्शयति—अन्यस्येति—पूर्वेषां तथाभूतेषु यथादृष्टेयैव सकल्पादिति वाक्याथ, तथा च श्रुति—‘घाता यथापूर्वमरुत्पय-दिति, स्वनियमपालनार्थमन्तर्धामिणा तथैव सिद्धं प्रेरयत इति द्रष्टव्यम्, उपसहरति—इत्य-ष्टावैश्वर्याणांति । अणिमादिसिद्धिध्यात्पापृणाथैव प्राकाम्यमत्र भाष्यकारैः कथितं न त्वत्र सूत्रे प्राकाम्यमणिमादिमध्ये विवक्षितं तद्धर्मानभिघात इत्यनेनैव प्राकाम्यप्रहणेन पौनरुक्त्या-पक्षेरिति ॥ ४५ ॥

षायसंयमादित्यादि सुगम, प्रसिद्धत्वात्सिद्धिद्वयविनेचनानपेक्षया केवलां कायसम्पद-रूपवतो विवृणोति—

ग्रहणस्वरूपास्मिताऽन्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्ग्राह्यः, तेष्विन्द्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणं, न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारं, कथमनालोचितः स विषयविशेष इन्द्रियेण मनसाऽनुव्यवसीयेनेति, स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेष

भास्वती ।

सामान्येति । तेषु शब्दादिविन्द्रियाणां वृत्ति = आलोचनप्रक्रिया नामजात्यादि तत्त्ववैशारदी ।

जितभूतस्य योगिन इन्द्रियजयोपायमाह—“ग्रहण-जय, ग्रहणं च स्वरूप चास्मिता चान्वयार्थवत्त्वं च तेषु संयमस्तस्मादित्यर्थः, गृहीतिर्ग्रहणं, तच्च प्राह्याचीननिरुग्णमिति प्राख्यं दर्शयति—“सामान्यविशेषात्मा” इति ।

प्राह्यमुक्त्वा ग्रहणमाह—“तेषु” इति । वृत्ति = आलोचनं विषयाकारा परिणतिरिति यावद्, ये त्वाहुः—सामान्यमात्रगोचरेन्द्रियवृत्तिरिति, तान्प्रत्याह—“न च” इति । गृह्यत इति ग्रहणं, सामान्यमात्रगोचरं ग्रहणम् ब्रह्मेन्द्रियतन्त्रं हि मनो ब्रह्मे प्रवर्ततेऽन्यथाऽन्वयप्रिया-द्यभावप्रसङ्गात्, तद्विह यदि न विशेषविषयमिन्द्रियं तेनासावनालोचिनो विशेषे इति ऋग्मनसाऽनुव्यवसीयेत, तस्मात् सामान्यविशेषविषयमिन्द्रियालोचनमिति, तदेतद् ग्रहणमिन्द्रियाणां प्रथमं रूपं, द्वितीयं रूपमाह—“स्वरूपं पुन” इति । अहङ्कारा हि सत्त्वभागेनात्मोपातजलरहस्यम् ।

सिद्धयन्तरमाह—ग्रहणेति सूत्रं, तेषु पञ्चसु संयमादिन्द्रियजय इत्यर्थः, सयुक्तमववायेन सयुक्तादात्म्येन वा जातिगुणो वेन्द्रियेण गृह्यते द्रव्यं साक्षात्, सूत्रे ग्रहण नामेन्द्रियालोचनं न च विशेषद्रव्याग्राहे सा ग्रहीतुं शक्यत इत्याह—सामान्येत्यादि—अव्यवसीयतइत्यन्तेन, तत्र न चेत्याद्युपपत्तिं बुद्धिस्यमर्यं पुरुषश्चेतयतीत्युक्तिमाश्रित्याह—स्वरूपमिति । युतसिद्धापरवाचिकम् ।

रूपलावण्यबलवज्रसहननत्वानि कायसंपत्” वक्षस्येव संहननं प्रहारो यस्येति वज्ररन्निचिडो दृढः संघातो यस्येति वा वज्रसंहननः, भाष्यं सुगमम् ॥ ४६ ॥

प्राह्यसंयमस्य सिद्धय उक्ताः ग्रहणं संयमस्य सिद्धीराह—

ग्रहणस्वरूपास्मिताऽन्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजय” ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयश्चाथवत्त्वं च तेषु संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात् तद्रूपाणामिन्द्रियाणां जयो भवतीत्यर्थः, ग्रहणव्याचष्टे—सामान्येति । वृत्तिरालोचनं विषयाकारपरिणामविशेषं चिन्ताऽप्रधारणाभिमानं संशयरूपादन्तःकरणानामसाधारणवृत्तिचतुष्काद्विलक्षणो दर्शनस्पर्शननामा, यद्यपि सोऽपि स्मरणाद्यनुरीयेनान्तं करणस्यैव तथाऽपि चक्षुराद्युपष्टम्भेनैव भवतीति कृत्वा दर्शनादिश्चक्षुरादीनामुच्यते, तथा चोक्तं साङ्ख्ये—

सान्त्करणं बुद्धिं सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।

तस्माच्चिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ इति,

न त्वालोचनशब्दार्थो निर्विस्त्वकं ज्ञानं चक्षुरादिमात्रवृत्त्येवेति कल्पनीयम्, एवमिति चक्षुरादिनैव वैशिष्ट्यस्यापि ग्रहणसम्भवात् सर्ववृत्तीनां चित्तनिष्ठत्वस्य भाष्ये प्रोक्तत्वाच्च, ये तु योद्धा विशेषस्य मनोमात्रस्य गोचरत्वमभ्युपगम्येन्द्रियवृत्तिं सामान्यमात्रविषयिणांमाहुस्तान् प्रत्याचष्टे—न चेति । न च तद् इन्द्रियं सामान्यमात्रेण ग्रहणमाकारो रूपदस्य तथा भवतीत्यर्थः, तत्र हेतुः—कथमित्यादि, स विषयगतो विशेष इन्द्रियेणानालोचितकथंमनसाऽनुव्यवसीयेत गृह्यते, मनसो बहिरस्वात्तन्प्याद् अन्यथा चक्षुराद्यगोचरायां न मनसा विशेषाग्रहणप्रसङ्गादित्यर्थः, इन्द्रियाणां द्वितीयं रूपमाह—स्वरूपमिति । प्रकाशात्मनो बुद्धि-

योरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियं, तेषां तृतीयं रूपमस्मि-  
तालक्षणोऽहङ्कारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः, चतुर्थं रूपं व्यवसा-  
यात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणाः, येषामिन्द्रियाणि साहङ्काराणि  
परिणामाः, पञ्चमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति, पञ्चस्वेतेष्विन्द्रि-

भास्वता ।

विज्ञानविप्रयुक्ता शब्दाद्यैकैकविषयाकारमात्रेण परिणम्यमानतेति यावद्, ग्रहणम् प्र-  
त्यक्षविज्ञानस्य मूलत्वाच्च तदालोचनं ज्ञानं सामान्याकारमात्रमपि चेन्द्रियेण सामान्यविष-  
यमात्रग्रहणे मति विशेषविषय कथं मनसाऽनुव्यवसीयते=अनुचिन्त्यते, दृश्यते तु विशेष  
विषयस्यापि स्मरणकल्पनादिकम्, स्वरूपमिति । प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य सस्थान  
भेदश्चेन्द्रियरूपमेकं द्रव्यं जातम्,

तदिन्द्रियद्रव्यन्तु-सामान्यविशेषयो प्रकाशसामान्यस्य कर्गादिरूपविशेषव्यूहनस्य  
च समूहरूप निरन्तरालावयववद्, इन्द्रियगता या प्रकाशशीलता या च शब्दरूपशाब्दा  
कारं. परिणता शब्दाद्यालोचनज्ञानाकारा भवति तत्कारणभूत. प्रकाशगुणस्य कर्गादिरूप-  
पदैकं सम्यितिभेद एवेन्द्रियाणा स्वरूपम्, तेषां तृतीय रूपमस्मिता, तस्याः सामान्यो  
तत्त्ववैशारदी ।

येनेन्द्रियाण्यजीजनद, अतो यत्तत्र करणत्वं सामान्यं यच्च नियतरूपादिविषयत्वं विशेषस्तदुभ-  
यमपि प्रकाशात्मकमित्यर्थं, 'तेषां तृतीय रूपम्'इति । अहङ्कारो ह्येन्द्रियाणां कारणमिति यत्रे-  
न्द्रियाणि तत्र तेन भवितव्यमिति सर्वेन्द्रियमाधारण्यात्सामान्यमिन्द्रियाणामित्यर्थः. 'चतु-  
र्थ रूपम्'—इति । गुणानां हि त्रैरूपं व्यवसायात्मकत्वं व्यवसेयात्मकत्वं च, तत्र व्यवसे-  
यात्मकता ग्राह्यतामास्याय पञ्चतन्मात्राणि भूतभौतिकानि च निर्मिते, व्यवसायात्मकत्वं-  
पातञ्जलस्यम् ।

यो वनेनाऽऽदिममूहन्तद्रव्यावृत्त्यर्थमाह—अयुतेति—अवयवेष्वेव कपालादिपुल्वर्तमानो घ-  
टोऽवयवान् व्युत्स्य गृह्यत इन्द्रियमपि द्रव्यग्रहणहेतुरस्मिताऽहङ्कार स च सात्त्विकराजसता-  
मय इति त्रितयात्मकं तत्र सत्त्वं लघुप्रकाशकमित्युक्तं सात्त्विकाहङ्कारांन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि  
दश, तामसाहङ्कारात्तन्मात्राणि पञ्च तेभ्यो महाभूतानि पञ्च, पञ्चभ्य पञ्च भूतानोतिसां-  
वात्तिकम् ।

तत्त्वस्य कार्या येऽयुतसिद्धा अवयवभेदा सात्त्विकाहङ्काररूपास्तेष्वनुगत सामान्यवि-  
शेषरूपयो समूहो द्रव्यमिन्द्रियमित्यर्थं, तत्र विशेषाः ग्रहणरूपा नीलपीताद्याकाराः परिणाम-  
भेदा सामान्यं च चक्षुष्पादीति, ननु पूर्वेदुत्रवदत्रापि स्वरूपं केवलं सामान्यमेवोचितम् अन्य-  
था ग्रहणाख्यप्रथमरूपस्याप्यत्रैव प्रवेशापरेरिति चेत् ? स यम्-सामान्यप्राधान्येनैव स्वरूप-  
त्वमत्रापि विदक्षितं तथाऽपि भूतवदिन्द्रियस्यापि सामान्यविशेषाभ्यामत्यन्तभेदप्रति-  
पत्त्यायैव समुदायो द्रव्यमित्युक्तम्, तेषां तृतीय रूपमिति । तेषामिन्द्रियाणां तृतीयं रूपम्  
व्यवसायभेदेनोक्तोऽहङ्कार, तत्राभिमानाख्यवृत्तिभ्रमनिरासायास्मितालक्ष्ण इति विशेषगम्  
क्षरिमतावृत्तिर इत्यर्थं, ननु कथमहङ्कार इन्द्रियाणां रूपमित्याकाङ्क्षायामाह—नस्पेति ।  
यथा तन्मात्रेण सामान्यस्य भूतानि विशेषा एवसहङ्कारस्य सामान्यस्य चक्षुरादीनि विशेषा  
वार्थत्वात्, अत इन्द्रियेष्वनुगततयाऽहङ्कार इन्द्रियाणां रूपं भूतानां तन्मात्रवदिति भावः,  
इन्द्रियाणां चतुर्थ रूपमाह—चतुर्थमिति, महत्तत्त्वस्यापि चतुर्थरूपमध्ये प्रवेशाय व्यवसाया-  
त्मका इति गुणाणां विशेषणं व्यवसायाख्यवृद्धिरूपेण परिणतास्तद्विशिष्टा इत्यर्थं, एतेन पू-

यरूपेषु यथाक्रमं संयमः, तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः प्र  
दुर्भवति योगिन ॥ ४७ ॥

ततो मनोजवित्त्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

कायस्यानुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्त्वं, विदेहानामिन्द्रियाणामभिप्रेत-

मास्वपी ।

पादानभूताया इन्द्रियाणि विशेषाः, व्यवसायात्मका न व्यवमेयप्राह्यात्मकास्त्रिगुणा येषा  
प्रकाशक्रियास्थितिरूपा. स्वभावा ज्ञानचेष्टासंस्काररूपेणेन्द्रियेष्वन्वितास्तद्विन्द्रियाणा-  
मन्वयित्त्वरूपम्, पञ्चमं रूपमिन्द्रियेषु यद् गुणानुगत गुणानुवर्तमान पुरुषार्थवत्त्वम्, पञ्च  
स्त्विति । इन्द्रियजय = बाह्यान्तरेन्द्रियाणामभीष्टाकारेण परिणमनमामर्थ्यम् ॥ ४७ ॥

कायस्येति । मनोजवो गतिवेगो मनोजवस्तरत्वम्, विदेहाना = शरीरनिरपेक्षा-  
णामिन्द्रियाणामभिप्रेते देशे काले विषये च वृत्तिलाभो ज्ञानचेष्टाऽऽदिकरणमामर्थ्यं वि-  
तत्त्ववैशारदी ।

तु ष्णरूपमास्थाय साहङ्काराणीन्द्रियाणीत्यथ, श्रेय सुगमम् ॥ ४७ ॥

पञ्चरूपन्द्रियजयात् सिद्धीराह—“ततो-श्च” । विदेहानामिन्द्रियाणां करणभावो विक-  
रणभावः, देश काश्मीरादि, काल-भतीतादि, विषय सूक्ष्मादि, सान्त्वयेन्द्रियजयात्सर्व-  
प्रकृतिविकारवशित्वम्प्रधानजयस्ता एता मिद्वयो मधुप्रतीका इत्युच्यन्ते योगशास्त्रनिष्णा-  
तै, स्यादेतत्-इन्द्रियजयादिन्द्रियाणि सविषयाणि वक्ष्यानि भवन्तु, प्रपानादीनां तत्कार  
पातजलरहस्यम् ।

ख्योक्ते, रजस उपष्टम्भकत्वमाश्रय, उक्तेषु त्रिषु पटेषु तन्त्रव इवानुगच्छन्तीत्यस्यया गुणा  
इत्युक्त सत्त्वरजस्तमांसि प्रकाशप्रवृत्तिस्थितिशीलानि पुरुषार्थ एव हेतुर्न केन चिद् कार्यते  
करणम् इति, इन्द्रियजय इति । योगवृत्तिमाश्रित्याह—इन्द्रियरूपेष्विति । गुणानां द्वैरूप्य  
मिति । व्यवमेयात्मकत्वं = ग्राह्यत्वमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

तत किं तत्राह—तत पञ्चरूपपरिभाषितकरणजयादिभि सिद्धय स्युरिति सूत्रार्थः,  
यावन्मन क्षिप्यते तावद् गच्छतीति । श्रुतिमाश्रित्याह—कायस्येति । त्रिकरणमा-  
वात्तिकम् ।

वोक्तभूतजयसूत्रेऽप्यन्वयाख्यचतुर्थरूपमध्ये महदहंकारयो प्रवेश इत्युद्येयं युक्तिसाम्यादिति,  
येषामिति, साहंकाराणि सान्त करणानि, पञ्चमं रूपमाह—गुणेष्विति, इन्द्रियप्रकृतिगुणे-  
ष्वित्यर्थ, सूत्रवाक्यायं व्याचष्टे—पञ्चस्त्विति, यथाक्रम ग्रहणादिक्रमेण संयम । कार्य इति  
शेष, ततश्च वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य संकल्पानुविधायिन्य इन्द्रियप्रकृतयो भवन्तीति  
शेष ॥ ४७ ॥

इन्द्रियजयात्सिद्धीराह—

“ततो मनोजवित्त्वं विकरणभावः, प्रधानजयश्च” व्याचष्टे—कायस्येति, अनुत्तमो मनोज-  
च्छीघ्रतर कर्मेन्द्रियवृत्तिविजयाद्भवति, विकरणभावस्य स्वरूपमाह—विदेहानामिति, स्थूल-  
देहसंपर्करहितानामित्यर्थ, इन्द्रियाणामिति करणमामान्योपलक्षणम्, विकरणभावशब्दस्य  
योगार्थमाह—अभिप्रेतेति, अभिप्रेतकालदेशविषयापेक्षस्तदपरित्यागी यत्रैव देशादिषु  
वृत्तिनाम इत्यने तत्रैव भवतीत्यर्थ, तथा च विकरणभावो विकीर्णतास्वभावावो व्यापि-  
तेति यावद्, य एवविधकरणभावोपपन्ना योगिनस्त एव स्थाने स्थाने विदेहा इत्युक्त्वा,  
सर्वेति, सर्वांमा व्यक्तिभेदेनानन्ताना भूतेन्द्रियप्रकृतीना सम्प्रादिगुणानां तद्विकाराणा-

देशकालाध्यापेक्षो वृत्तिलाभो विकरणभावः, सर्वप्रकृतिविकारवशित्व-  
प्रधानजय इति, एतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते, एताश्च करणप-  
ञ्चकरूपजयादधिगम्यन्ते ॥ ४८ ॥

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं-  
सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

भास्वती ।

रणभाव. = विदेहानामपीन्द्रियाणां करणभाव इत्यर्थे, “अष्टौ प्रकृतयः, षोडश विकाराः”  
इत्येतेषां जयः प्रधानजयः, मधुप्रतीकसज्ञा एतास्तिस्रः सिद्धयः, करणपञ्चकरूपजयात् =  
पञ्चानां करणानां ग्रहणादिरूपञ्चकजयादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ज्ञानक्रियारूपा मिद्वीरुक्त्वा सर्वाभिष्ठाविनीं विवेकजसिद्धिमाह— सत्त्वेति । व्या-  
चष्टे—निर्धूतेति । परे वंशारथे = रजस्तमोहीने स्वच्छे स्थितिप्रवाहे जाते, वशीकारवेरा-  
तत्त्ववैशारदी ।

गाना किमायातमित्यत आह—“एताश्च” इति, करणानाम् = इन्द्रियाणां पञ्चरूपाणि =  
ग्रहणादीनि तेषां जयाद्, एतदुक्तं भवति—नेन्द्रियमात्रजयस्येताः सिद्धयोऽपि तु पञ्चरूपस्य,  
तदन्तर्गतं च प्रधानादीति ॥ ४८ ॥

त एते ज्ञानक्रियारूपैश्चर्य्यहेतव संयमा साक्षात्पारम्पर्येण च स्वसिद्ध्युपसंहारसम्पा-  
दितश्चद्वाहारेण यदथास्तस्या सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेरवान्तरविभूतीर्दर्शयति—“सत्त्व-च”  
पातञ्जलरहस्यम् ।

योऽचिराय स्यूलेहकरणभाव देशान्तरादावपि विषयमाहकं वमित्याह—अभिप्रेतेति, यद्यप्य-  
न्मदादिचक्षुरादीनां देशान्तरस्वसुर्यादिग्राहकत्वं शरीरसयुक्तानां योगिना तेषां शरीरवियु-  
क्तानामपीति विशेषः, सुलभा ब्रह्मवादिनी स्वशरीर विहाय जनक प्रविश्य विवादं कृतव-  
न्तीति प्राप्तं, ग्रहणादीनि पूर्वसुरोक्तानि पञ्च तदन्तर्गतम् अन्वयगुणानां साम्यावस्था प्रधान-  
मिति भावः ॥ ४८ ॥

सत्त्वेति सूत्रन्यायतारिणामाह—त एतदिति । स्वमिद्वेषुपसंहार नासिकाया गन्धसविदि-  
नेन संपादिता या योगशास्त्रे श्रद्धा यथैव सत्त्वपुरुषान्यत्वख्यात्यर्थात् संयमात्तस्या एव परमपु-  
वाचित्कम् ।

च सर्वेषां स्वच्छयाऽनुविधान प्रधानजय इत्यर्थः, ननु भूतप्रकृतिजयो भूतजयो वा कथं  
मिन्द्रियजयादिति चेद् न—भूतजयरूपपूर्वभूमिप्रायामेव तथोजितत्वेनोत्तरभूमिप्रायामेकी-  
त्यस्य सर्वजयकथनादिति, एत एव च प्रधानजयिनं पूर्वं स्थाने स्थानं प्रकृतिलया इत्युक्ता  
प्रकृत्या संकता गता इति प्रकृतिलया प्रकृतिवशिनः, एतास्तिस्र इति, अत्र सिद्धि-  
विशेषणामेव मधुप्रतीकसज्ञाऽवगमाद्योगभूमिचतुष्टयस्य पृथगेव पञ्चाद्वस्यमाणत्वाच्च, योग-  
भूमिर्मधुप्रतीकसज्ञेति कस्य चिद्व्याख्यानमवोधमूलत्वादुपक्षणीयम्, तत इति सूत्रं पदं  
व्याचष्टे—एताश्चरति, नन्विन्द्रियजये कथं प्रकृतिमहद्वदंकाराणां जय इति चेन्न—इन्द्रियरूपे-  
ष्वन्तिमरूपप्रयत्वात्तेषामिति ॥ ४८ ॥

तदेवं प्राक्षप्रदणसयमयो सिद्धिसुक्त्वा ग्रहीतृसयमस्य सिद्धिमाह—

“सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च” मात्रशब्देन संय-  
मरूपा ख्यातिर्लब्धा तथा सत्त्वपुरुषान्यतासंयमस्य धर्मधर्म्यभेदात् तद्वत्तद्विषयस्य सर्वभावेपु  
प्रकृतितत्त्वकार्यपुरेपेवधिष्ठातृत्वं स्वच्छया विनियोच्यत्वं स्वदेह इव भवति, तथा प्रकृतिपुर

निर्धूरतरजस्तमोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां वशीकार-  
सञ्ज्ञायां वर्त्तमानस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वभावा  
धिष्ठातृत्वं, सर्वात्मानो गुणा व्यवसायव्यवसेयात्मकाः स्वामिनं क्षेत्रज्ञं प्रत्य-  
शेषदृश्यात्मत्वेनोपतिष्ठन्त इत्यर्थः, सर्वज्ञातृत्वं सर्वात्मनां गुणानां शान्तो-  
दिताव्यपदेश्यधर्मत्वेन व्यवस्थितानामक्रमोपाकृतं त्रिवेकज ज्ञानमित्यर्थं,

मास्त्वो ।

द्याद् विषयप्रवृत्तिहीनं चेतो विषेकरव्यातिमात्रप्रतिष्ठं भवति तत सर्वभावाधिष्ठातृत्व  
सर्वोपादानभूता ग्रहणप्राद्यरूपा सत्त्वादिगुणा क्षेत्रज्ञं स्वामिनं प्रत्यशेषदृश्यात्मकत्वेन  
= सर्वविधग्रहणशक्तिरूपेण तद्रूपारूपेण चोपतिष्ठन्ते, तदा सर्वभूतस्यसात्मानं योगी प ।  
तत्त्ववैशारदी ।

निर्धूरतरजस्तमोमलतया वैशारद्यं, तत परा वशीकारमञ्जरा, रजस्तमोम्यामुपप्लुतं हि  
चित्तसत्त्वमवश्यमासौत्तदुपशमे तु तद्वश्यं योगिनो वगिन, तस्मिन् वश्ये योमिन मत्त  
पुरुषाऽन्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वम्, एतदेव विदुषोति—“सर्वा  
त्मान” इति, व्यवसायव्यवसेयात्मान = जडप्रकाशरूपा इत्यर्थः, तदनेन क्रियैश्वर्यमुक्तम्,  
ज्ञानैश्वर्यमाह—“सर्वज्ञातृत्वम्” इति, अस्या अपि द्विविधाया. सिद्धेर्वैराग्याय योगिजन-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

र्थसाधनत्वादित्यर्थं, सत्येति सूत्रं, वर्तमानस्य पुंसः व्यवसाया करणानि व्यवसेया विषया  
बुद्धे संवेदी दक्षितविषयत्वादित्यादि स्मारयन्निराह-शेषेति । सर्वभावाधिष्ठातृत्वं मद्यां एव  
वाक्तिकम् ।

पादिसर्वज्ञातृत्वं च भवतोत्यर्थं, अत्रापि संयम साक्षात्कारपर्यन्तो बोध्यं संयमनिष्पत्तेरेव  
सिद्धिहेतुत्वात्, ननु परार्थात्स्वार्थसंयमादिति सूत्रोक्तसंयमतोऽस्य को भेदो येन तत्र पुरस्य  
ज्ञानं सिद्धिरन्या सिद्धिरिति सिद्धिभेद स्यात्, उच्यते—तत्र पौरोषेयप्रत्यये सुप्ताद्यनु  
भवरूपे परिच्छिन्न एव संयम उक्तो न त्वपरिच्छिन्ने पुरुषे, अत्र तु तेन संयमेन ज्ञाते परिपूर्णं  
पुरुषे बुद्धिविभेकसंयम उच्यते इति विशेष इति, ननु मत्तेति विशेषमचनमनुचितं-  
गुणपुरापान्यतेत्याद्येव वक्तुमुचितमिति चेन्न—रजस्तमोम्या पुरुषे माक्षादिविभेकाभा-  
वाद् बुद्धिसत्त्वाविभेकद्वाराव देहेन्द्रियादिष्वविभेकात् स्वप्नवाप्रियाद्यवस्थासु चेतने  
देहेन्द्रियादिविभेकस्य योगारम्भकाल एव बालकैरप्यवद्यतन्वाच्येति, तद्विदं सूत्रं व्या-  
चष्टे—निर्धूतेति, परवैशारद्यं परमस्वच्छता = अतिसूक्ष्मवस्तुप्रतिविम्बोद्ग्रहणमामर्शमि-  
ति यावत्, परमनशीकारसंज्ञा च परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकार इत्युक्ता,  
रूपेण प्रतिष्ठस्य रूपप्रतिष्ठस्य, सर्वभावाधिष्ठातृत्वं विदुषोति—सर्वात्मान इति,  
सर्वात्मान इत्यस्य विवरणं व्यवसायव्यवसेयात्मका इति करणतद्विषयात्मका इत्यर्थं,  
अशेषदृश्येति, सफलपमात्रेण पुरस्य संयुक्ता असंयुक्तादृशोपमोर्ग्यस्तत्वाकारेण परि-  
णता भत्वोपतिष्ठन्ते योगिनं, तत्र हेतुगर्भविशेषणं स्वामिनं क्षेत्रज्ञमिति, यतोऽसौ भोक्तृत्वा-  
त्प्रेरकोऽनन्तम् अयम्कान्तलोहन्दुपतिष्ठन्त इत्यर्थं, यद्वा यतोऽसौ स्वामी ईश्वर तेजत्र परि-  
णामक्षेत्राणि गुणादीनि प्रवर्त्तयति परिणामनप्रकारेजानाति चेत्यर्थं, यत्रपि सर्वं पुरया सर्व-  
गुणानाम विनेयेण स्वामिनस्तथाऽपि पापादिप्रतिवन्त्यात्मवं गुणा सर्वत्रा सर्वपुरुषात्र भोर्ग्य-  
त्वेनोपतिष्ठन्त इति भाव, तथा च श्रुति —‘म यदि पितृलोकांम संकल्पदादेनास्य पितर-  
मनुत्तिष्ठन्तीत्यादिरिति, क्रियैश्वर्यरूपां सिद्धिं व्याख्याय ज्ञानैश्वर्यरूपा व्याचष्टे—सर्वं  
ज्ञातृत्वमिति, सर्वात्मनां सर्वपुरुषाणां यदमुष्मैशराणां शान्तादिस्वप्नमभिनिष्ठगुणानां-

इत्येषा विशोका नाम सिद्धिः, याम्प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीणक्लेशबन्धनो  
वशी विहरति ॥ ४६ ॥

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥

यदाऽऽस्यैवं भवति क्लेशकर्मक्षये सत्त्वस्यायं विवेकप्रत्ययो धर्मः, सत्त्वं-  
च हेयपक्षे न्यस्त पुरुषपञ्चापरिणामी शुद्धोऽन्यः सत्त्वादिति, एवम् अस्य  
ततो विरज्यमानस्य यानि क्लेशबीजानि दग्धशालित्रीजकल्पान्यप्रसवसम-  
र्थानि तानि सह मनसा प्रत्यस्तं गच्छन्ति,

मास्वती ।

न्यति, सर्वज्ञावृत्त्वमिति । अक्रमोपारुहं = युगपदुपस्थितम्, विवेकजसंज्ञा सार्वज्ञ्यसि-  
द्धिः, एषा योगप्रसिद्धा विशोकानाम्नी सिद्धिः ॥ ४९ ॥

विवेकस्यावान्तरसिद्धिसुक्त्वा मुख्यां सिद्धिमाह—तदिति । तद्वैराग्ये = विवेकज-  
सार्वज्ञ्ये नर्वाधिष्ठाकृत्वे च वैराग्ये जाते, यदेति । यदाऽन्य योगिन एवमविवेकस्यापि  
हेयताख्यातिर्भवति, क्लेशकर्मक्षये = विवेकज्ञानस्य विद्यारूपस्य प्रतिष्ठाया अविद्याऽऽदि-  
क्लेशानां तन्मूलककर्मणाञ्च दग्धबीजमावृत्त्वं क्षयः, तेषां क्षयाच्चाविप्लवा विवेकख्याति-  
र्भवति, ततो विवेकोऽपि हेय इति परं वैराग्यमुत्पद्यते, अथ दग्धबीजकल्पा क्लेशा प-  
न्नेष वैराग्येण सह चित्तेन प्रलीना भवन्ति, तत पुरुष पुनस्तापत्रय न भुङ्क्ते = तापा-

तत्त्ववैशारदी ।

प्रसिद्धा सञ्ज्ञामाह—“एषा विशोका” इति, क्लेशाश्च बन्धनानि च = कर्माणि तानि क्षी-  
णानि यस्य स तथा ॥ ४९ ॥

न्यमान्तराणां पुरपार्याभासफलत्वाद् विवेकख्यातिसंयमस्य पुरुषार्थतां दर्शयितुं विवेक-  
स्याते परवैराग्योपजननद्वारेण कैवल्यं फलमाह—“तद्वैराग्यात्—कैवल्यम्” । यदाऽस्य योगि-  
पातलरदस्यम् ।

इत्यभिमान इत्यात्मिका मनुप्रतीवासुक्त्वा विशोका माह—इत्येवेति । फलमाह—यामि-  
रति । वशी जीवन्मुक्तः ॥ ४९ ॥

तत कैवल्यमित्याह—यद्वैराग्यादपीति । विवेकख्यातिरपि सत्त्वपरिणामत्वात् सत्त्व  
वार्तिकम् ।

चेकव ज्ञानं सर्वज्ञावृत्त्यमित्यर्थः, तस्य संज्ञा विवेकजमिति, विवेकेन जायमान यदाऽर्थ  
साक्षात्कार इति यावत्, अथ वा प्रकृतिपुरविवेकाजायमानमित्यर्थः, सान्द्रपेयं मञ्जे-  
रति, विशेषसंज्ञाया अनर्थतामाह—या प्राप्येति, क्षीणक्लेशबन्धनत्वात् शोऽग्न्य-  
तेति भावः ॥ ४९ ॥

भवसिद्धिमूर्द्धन्य विवेकख्यातिरूपसंयमस्य परवैराग्यद्वारा मोक्षार्थं मिद्वन्तरमाह—

“तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम्” अपिशब्द कैवल्यान्त्यनेनान्येति, तथा च विवे-  
कार्यातिनिष्ठात एव विवेकख्यातौ तस्या यथोक्तसिद्धौ च वैराग्ये सत्यसन्ज्ञातयोगेन  
दृक्शोपरय बीजानामखिलवासनाकर्मणा चित्तेन सह लये सति पुरुषस्य कैवल्यं पुनर्गुणास  
योगरूपमपि भवतीत्यर्थः, वैराग्यकारणमाह—यदेति । क्लेशकर्मक्षयरूपकर्त्तव्यमभावो यदा  
योगिन एव भवति एवं विचारो भवति, एव शब्दार्थमाह—सत्त्वस्येत्यादिना—सत्त्वादीत्यन्तेन,  
वैराग्यकारणमुक्त्वा कैवल्यं पुरपार्थं प्रतिपादयति—एवमित्येत्यादिना—न भुङ्क्ते इत्यन्तेन, अत्र

तेषु प्रलीनेषु पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते, तदैतेषां गुणानां मनसि कर्मकलेशविपाकस्वरूपेणाभिव्यक्तानां चरितार्थानां प्रतिप्रसवे पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्यं, तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चित्तिशक्तिरेव पुरुष इति ५० स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गाद् ॥५१॥

चत्वारः खल्वमी योगिनः—प्रथमकल्पिकः, मधुभूमिकः, प्रज्ञाज्योतिः, अतिक्रान्तभावनीयश्चेति, तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः, ऋतम्भर-

मास्त्वती ।

त्मकचित्तवृत्तेषां ग्रहीतृवृद्धिस्तस्या प्रतिषेधो न भवतोत्यर्थं, शेषमतिरोहितम्, चित्तिशक्तिरेवेति । एवञ्चदेन शाश्वती स्वरूपप्रतिष्ठां द्योतयति ॥ ५० ॥

तत्रेति । प्रवृत्तमात्रज्योतिः = संयमजा प्रज्ञा प्रवृत्तैव न वशीभूता यस्य स, सर्वं ज्विति । भूतेन्द्रियजयादिषु भावितेषु कृतरक्षाबन्ध = निष्पादितत्वात् कर्तव्यताहोत्रं,

सत्त्ववैशारदी ।

न क्लेशकर्मक्षय एव ज्ञानं भवति, किम्भूतमित्याह—“सत्त्वस्याय त्रिवेकप्रत्ययो र्म” इति, शेषं तत्र तत्र व्याख्यातत्वात्सुगमम् ॥ ५० ॥

सम्प्रति कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनः प्रत्यूहसम्भये तन्निराकरणकारणमुपदिशति—“स्थान्युप-गाद्” स्थानानि येषां सन्ति ते स्थानिनो महेन्द्रादयः, तैरुपनिमन्त्रणं तस्मिन् सङ्गश्च स्मयश्च न कर्तव्यं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्, तत्र ५० देवा स्थानैरुपनिमन्त्रयन्ते तं योगिनमेकं निर्धारयितुं यावन्तो योगिनस्सम्भवन्ति तावत् एवाह—“चत्वारः” इति, तत्र प्रथमकल्पिकस्य स्वरूपमाह—“तत्राभ्यासी” इति, प्रवृत्तमात्रं न पुनर्वशीकृतं ज्योतिः = ज्ञानं परिपातञ्जलरहस्यम् ।

तुल्येत्याह—सत्त्वस्यायमिति । प्रतिप्रमये विलयइत्याह—लये सतीति शेष, द्रष्टृ स्वरूपेनात्र स्थानमित्युक्तं स्मारयन्नाह—तदिति ॥ ५० ॥

न विस्मयेत तपसेति मूलके. गर्वासकी अनर्थायेति सूत्रारुद्धं कुर्वन्नाह—स्थानीति ।

स्थानममरावत्यादि तद्येषामिन्द्रादीनामस्ति ते स्थानिनो देवा तैरपि क्षणं स्वान्त

वात्तिकम् ।

न भुङ्क्ते इति वचनाद् भोगाभाव एव पुरुषार्थ इति स्मर्त्तव्यं, तु साभावस्तु परम्परया पुरुषार्थइति भावः, इदानीं सूत्रार्थं व्याचष्टे—तदैतेषामिति, तत् तदा यदैत्युक्तेनान्यत्र, तदा परमैराग्यावस्थायां संस्काररूपाणां दुःखबीजगुणानां सत्त्वादिगुणस्थानां कार्यावस्थयमनसि क्लेशादिरूपेणाभिव्यक्तस्वभावकानां चरितार्थानां ममासपुरपार्थानां प्रतिप्रसवे मनसा सह लये मति पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्यारण्यो भवतोत्यर्थं, मोक्षेण पुरुषस्य परिणामन प्राप्तोति—तदैति ॥ ५० ॥

कैवल्याद्ययमिद्वयर्थिनो योगिनो यथोक्तवैराग्यवदेव साधनान्तरमाह—अथ वा सम्प्रति तैल्यप्रमदत कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनस्तत्प्रत्यूहसम्भये तन्निराकरणप्रकारमाह—

“स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्” स्थानिनः स्वर्गादिलोकाप्रिका रिणो देवा इन्द्रादयः तेषां स्वर्लोके जयनाय योगिनो निमन्त्रणे स्मृति तत्र सङ्गस्मयाकरणमु पाय, मद्दे स्मये च का क्षतिसन्नाह—सङ्गस्मयाभ्यां पुनरपि संसारप्रसङ्गात्, सङ्गं प्रीतिः स्मयश्च देवानां प्रार्थनेनात्मनि कृतार्थताऽभिमान इत्यर्थं, तत्र यस्या भूमिहायां स्थान्युप निमन्त्रणं भवति तां वक्तुं योगिनां भूमिकावतुष्टयमाह—चत्वार इति, प्रथमकल्पिकस्य



प्रज्ञो द्वितीयः, भूतेन्द्रियजयी तृतीयः सर्वेषु भावितेषु भावनीयेषु कृतरक्षा-  
वन्धः कृतकर्तव्यसाधनादिमान्, चतुर्थो यस्त्वतिक्रान्तभावनीयस्तस्य चि-  
त्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थः सप्तविधाऽस्य प्रान्तभूमिप्रज्ञा, तत्र मधुमती भूमि सा  
क्षात्कुर्वतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवाः सत्त्वशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरुपनि-  
मन्त्रयन्ते भोरिहास्यतामिह रम्यतां, कमनीयोऽयं भोगः, कमनीयेयं कन्या,  
रसायनमिदं जरा मृत्यु वाधते, वैहायसमिदं यानम्, अमी कल्पद्रुमाः,  
पुराया मन्दाकिनी, सिद्धा महर्षयः, उत्तमा अनुकूला अप्सरसः, दिव्ये श्रो-  
त्रचक्षुषो वज्रोपमः कायः, स्वगुरौः सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मता, प्रतिपद्य-

मास्वती ।

भावनीयेषु = विवेकादिषु यत्कर्तव्यमस्ति तत्साधनभावनावान्, चतुर्थं इति । धित्त-  
तिमर्गश्चित्तस्य प्रत्यय एकोऽत्रशिष्टोऽर्थः = साध्य, तत्रेति । स्थानैः = स्वर्गलोकस्य

तत्त्ववैशारदी ।

चित्तादिविषयं यन्मम तथा, द्वितीयमाह—“ऋतम्भरप्रज्ञ” इति, यत्रेदमुक्तम्—ऋतम्भरा तत्र  
प्रज्ञा इति, स हि भूतेन्द्रियाणि जिगीषुः, तृतीयमाह—“भूतेन्द्रियजयी” इति, तेन हि स्थू-  
लादिमयमेन प्रहणादिमयमेन च भूतेन्द्रियाणि जितानि, तमेवाह—“सर्वेषु” इति, सर्वेषु  
भावितेषु निष्पादितेषु भूतेन्द्रियजायात् परचित्तादिज्ञानादिषु कृतरक्षावन्धः, यतस्ते-  
भ्यो न च्यवते भावनीयेषु = निष्पादनीयेषु विशोकादिषु परवेराग्यपर्यन्तेषु कर्त-  
व्यसाधनवान् पुरुषप्रयत्नस्य साधनविषयस्यैव साध्यनिष्पादकत्वात्, चतुर्थमाह—  
“चतुर्थे” इति, तस्य हि भगवतो जीवन्मुक्तस्य चरमदेहस्य चित्तप्रतिसर्ग एको-  
ऽर्थः, तदेतेषु योगिपूषनिमन्त्रणविषयं योगिनमवधारयति—“तत्र मधुमतीम्” इति, प्रय-

पातञ्जलरहस्यम् ।

स्थानादिममर्षणमात्रमस्येति तस्मिन् कृते सद्गमोऽस्य पूतदित्यासक्तिर्न कार्या त पूते  
मागृतेभरप्रज्ञायोगिनं स्थानादि समर्पयन्ति, विस्मयो गर्व सोऽपि न कर्तव्य कुतोऽनि-

घातिकात् ।

स्वरूपमाह—तत्राभ्यासीति, प्रवृत्तमाद्यं न तु निष्पन्नज्योतिर्ज्ञानं यस्य स तथा सचित्तकांदि-  
रूपापरप्रत्यक्षवान् न तु ऋतम्भरप्रज्ञ इत्यर्थः, मधुभूमिकस्य स्वरूपमाह—ऋतम्भरेति, ऋतं-  
सत्यमेव विभर्त्सति व्युत्पत्त्या परप्रत्यक्षमेव ऋतम्भरा प्रज्ञाऽत्र विवक्षिता सा च परिशेषात्  
निर्वितर्करूपा भूमिकेव तदुत्तरभूमिकानां तृतीयादायेवान्तर्भावादिति, प्रज्ञाज्योतिष स्वरू-  
पमाह—भूतेति, ऋतम्भरप्रज्ञातोऽस्य विशेषमाह—सर्वेष्विति, सर्वेषु भावितेषूपत्पादितेषु नि-  
र्वितर्कादियोगेषु कृतो रक्षारूपो बन्धा येन स तथा, तथा भावनीयेपूत्पादनीयेषु विशोका  
दिसिद्ध्यादिष्वसम्प्रज्ञात्पर्यन्तेषु विहितसाधनवानित्यर्थः, अतिक्रान्तभावनीयस्य स्वरूप  
माह—चतुर्थं इति, चित्तप्रतिसर्गोऽसम्प्रज्ञातसमाधिना चित्तविलयमात्रं कर्तव्यमवशिष्य-  
त इत्यर्थः, प्रज्ञाज्योतिषोऽस्य विशेषमाह—सप्तविधेति, प्रज्ञा जातेति शेषः, युक्तानु योगभू-  
मिषु स्थान्युपनिमन्त्रणस्य भूमिमवधारयति—तत्रेति, प्रथमभूमिकायां तावन्मेहेन्द्रादीनामे-  
तादृशानुपग एव न भवति तृतीयचतुर्थभूमिकयोस्तु देवादय उषेक्षणीया एव भवन्ति अतो-  
मधुभूमिकाया द्वितीयायामेव निमन्त्रणं भवतीत्याशयः, साक्षात्कुर्वत स्वस्येयं मधुमती  
भूमिवा जातैत्यनुभवत, अनेन भूमिनिष्पत्तिरक्ता, निष्पन्नमधुभूमिकस्येत्यर्थः, उपनिमन्त्र-  
णप्रकारमाह—भो इहेत्यादिना—देवानां प्रियमित्यन्तेन, सद्गमत्याकरग व्याचष्टे—एवमभि-

स कालः क्षणः, तत्प्रवाहाविच्छेदस्तु क्रमः, क्षणतत्क्रमयोर्नास्ति वस्तुस-  
माहार इति बुद्धिसमाहारो मुहूर्त्ताहोरात्रादयः, स खल्वयं कालो वस्तु-  
शून्यो बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां वस्तु-  
स्वरूप इवावभासते, क्षणस्तु वस्तुपतितः क्रमावलम्बी, क्रमश्च क्षणान्त-

मास्वती ।

विवृणोति—क्षणतत्क्रमयोरिति । वस्तुसमाहारः = यथा घटदिवस्तूनां समाहारे सर्वाणि  
वस्तूनि वर्त्तमानानीति लभ्यन्ते न तथा क्षणसमाहारे अतीतानागतक्षणानामवर्त्तमानत्वात्,  
तस्माद् मुहूर्त्ताहोरात्रादयः क्षणसमाहारो बुद्धिनिर्माणः = शब्दज्ञानानुपाती वैकल्पिक एव  
पदार्थो न वास्तव, व्युत्थितदृग्भिर्लौकिकैः स कालो वस्तुस्वरूप इव व्यवहियते मन्यते  
च, क्षणस्तु वस्तुपतितः = वस्तुनोऽधिकरणं न तु किञ्चिद्द्वस्तु, वस्तुरूपेण कल्पितस्याव-  
स्तुनोऽप्यधिकरणं क्षण, क्रमावलम्बी = क्रमरूपेणालम्ब्यते गृह्यत इत्यर्थः, यत्र क्रमः क्षणा-  
न्तर्थात्मा = निरन्तरक्षणज्ञानरूप, ततस्तत्क्षणनैरन्तर्यं कालविद्ये योगिनः काल इति

वत्त्वैशारदी ।

हाररूपस्यायुगपदुपस्थितेषु वास्तवत्वेन विचारासहत्वाद् इत्याह—“क्षणतत्क्रमयो ” इति,  
अयुगपद्भाविक्षणधर्मत्वात्क्रमस्य क्षणसमाहारस्यावास्तवत्वात् क्षणतत्क्रमयोरप्यवास्त-  
वत्वं समाहारस्य, नैसर्गिकवैतण्डिकबुद्ध्यतिशयरहिता लौकिका, प्रतिक्षणमेव व्युत्थित  
पातञ्जलरहस्यम् ।

तयोरप्रवाहिणोर्युगपदसंबन्धिनोर्मध्यपातो क्रमस्तयो क्षणरूपपदार्थयोर्धर्म अत एवाह-  
वात्तिकम् ।

वयवकालपरमाणुदृष्टान्तानुपपत्तेश्च, न च प्रकृतेरणुपरिमाणासिद्धिः, परम्परया पृथिव्यादिभा-  
वाद्गणानां गुणानां परिमाणाकाङ्क्षायां न्यायवैशेषिकसिद्धान्तानुपरिमाणस्यैव ग्रहणौचित्यात् स्व  
शास्त्रानुक्ततया परोक्षमविरोधि चेति न्यायेन परोक्षपरिमाणस्यैवादत्तव्यत्वात्, न चास्मद्द-  
र्शने गुणाख्यप्रकृतेर्विभुत्वमेवावगम्यत इति वाच्यम्, अन्तःकरणकाशहेतुगुणानां विभुत्वेन  
तदुपपत्तेः, सर्वगुणानां विभुत्वे सत्याद्यपरिणामहेतुक्षोभसयोगाद्यसम्भवादिति, तस्मात्सिद्ध  
मणुपरिमाणा अपि गुणाः सन्तीति, तेषु पृथिवीत्वव्यञ्जकगन्धाद्यनङ्गीकारेणास्मत्सिद्धान्ते  
पृथिवीत्वादिकं नास्तीति विशेष इति, क्षणं व्याख्याय क्रमं व्याचष्टे—तत्प्रवाहेति, तेषां क्ष-  
णानां यः प्रवाह उत्तरोत्तरभावेनावस्थानं तस्याविरलता क्रम इत्यर्थः, इदानीं क्षणातिरिक्त  
कालो नास्ति मुहूर्त्तं चादिरूपो महाकालपर्यन्त इति प्रसङ्गात्स्वशास्त्रसिद्धान्तमन्वयारयति—क्षण  
तत्क्रमयोरिति, क्षणेषु तत्क्रमेषु चाव्यवहितानन्तर्यरूपेषु वस्तुभूत समाहारो मिलनं नास्ति,  
अतो मुहूर्त्ताहोरात्रादयो बुद्धिकल्पितसमाहार एतेत्यर्थः, नन्वेवं स्थूलकालाभावे कथं लोका-  
ना तद्यथाऽर्थबुद्धिरिति, तत्र विकल्पतया समाघच्छे—स खल्वयमिति, नन्वेवं क्षणोऽपि विकल्प-  
मात्रो भवतु कालव्यवहाराविशेषात्क्षणव्यवहारस्य च परमाणुक्रियाऽऽदिभ्य एव सम्भवादिति  
तत्राह—क्षणस्त्विति, क्षणाख्यस्तु कालो वस्तुकोटौ प्रविष्ट यत्र क्रमावलम्बी क्रमेण लक्ष्यत-  
आश्रीयते क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वात्क्रमस्येत्यर्थः, तत्र हेतुमाह—क्रमश्चेति, क्रमो  
ज्ञानन्तर्यरूप इत्यर्थः, ननु यः क्षणो वस्तुभूतः। स किंस्वरूप इत्याकाङ्क्षायामाह—स कालेति,  
तस्य च कालस्य क्षणद्वयवस्थायिद्वयान्तरेभ्यो विभाग इति भावः, कालनित्यत्वश्रुतिभ्य-  
तयश्च प्रवाहरूपकालपरा, स च क्षणाख्य काल सत्त्वादीनां द्रव्यरूप परिणामविशेष इति,  
बौद्धमताच्चास्माकमयं विशेषो यदस्माभिर्धर्मिमाहकप्रमाणत्वात् क्षण एवास्थिर इत्यन्ते, अ-

यत्त्वा तं कालविदः काल इत्याचक्षते योगिनः, न च द्वौ क्षणः सह भवतः, क्रमश्च न द्वयोः सहभुवोरसम्भवात्, पूर्वस्माद्दुत्तरभाविनो यदाऽऽनन्तर्ये क्षणस्य स क्रमः, तस्माद् वर्तमान एवैकः क्षणो न पूर्वोत्तरक्षणाः सन्तीति, तस्मान्नास्ति तत्समाहारः, ये तु भूतभाविनः क्षणास्ते परिणामान्विता-

मासती ।

वदन्ति, न चेति । क्षणानां कथं नास्ति घस्तुममाहारस्तदर्थयति—य इति । ये भूत-  
वत्त्वैशारदी ।

दर्शना भ्रान्ता ये कालमोदशं वास्तवमभिमन्यन्त इति, तर्हि क्षणोऽप्यवास्तव, नेत्याह—  
“क्षणस्तु” इति, वस्तुपतित = वास्तव इत्यर्थः, क्रमस्यावलम्बनमवलम्ब. सोऽस्यास्तीति, क्रमेणावलम्ब्यते वैकल्पिकेनेत्यर्थः, क्रमस्य क्षणावलम्बनत्वे हेतुमाह “क्रमश्च” इति, क्रम म्यावास्तवत्वे हेतुमाह—“न च” इति, चो-देत्वर्थः, यस्तु वैयात्यात्सहभावमुपेयात्तं। प्रत्याह—  
“क्रमश्च न द्वयो” इति, क्रममात्रममत्र इत्यत आह—“पूर्वस्माद्” इति, उपसंहरति—  
“तस्माद्” इति, तत्किमिदानीं क्षणविपाणायमाना एव पूर्वोत्तरक्षणाः, नेत्याह—“ये तु”

पातञ्जलरहस्यम्

प्रवाहाविच्छेदभूतपूर्वप्रतियोगिकोत्तरानुयोगिक कालद्वयधर्मः क्रमो न वास्तवः, नित्यं सापेक्ष  
वार्तिकम्

णान्यैर्प्रत्यभिज्ञाऽऽद्यमावाद् न क्षणातिरिक्त. क्षणिक पदार्थः कश्चिद्विद्यते, तैस्तु क्षणमात्रस्या-  
व्येव पदार्थं सर्वं ह्यप्यतइति, तच्च स्थाने स्थाने निराकृतं कार्यकारणव्यवस्थाऽनुपपत्त्यादिभि-  
रिति, तदस्मिन् शास्त्रेऽक्षय एव काल इति सिद्धान्तः, कालोऽत्र मास्तुपगम्यत इति कस्य चित्  
प्रलापस्तु भाष्यार्थाविवेकमूल इति, यत्तु पूर्वदेशसंयोगाद्यवच्छिन्नं परमाणुक्रियाऽऽदिवेव क्षण-  
कालस्तु तदतिरिक्तो नित्य इति वैशेषिका आहुः, तत्र—विशिष्टस्यातिरेकानतिरेकयोरेवमयो-  
रभयत पाशादतिरेकेः स्वसिद्धान्तविरोधाद् अस्मन्मतप्रदेशाच्च, अस्माभिस्तादृशस्यैव  
गुणपरिणामस्य क्षणत्ववचनात्, अनतिरेके विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धानां प्रयाणामपि स्थि-  
रत्वेन क्षणव्यवहारजननाक्षमत्वात् नित्यकालेऽपि च प्रमाण नास्ति, इदानीमित्याद्यखिलव्य-  
वहाराणां खण्टकालमात्रविषयकत्वात् कार्यकारणभावादीनामपि क्षणवदितत्वादिति, एतेन  
नित्या दिगप्यप्रामाणिकी व्याख्याता, सामान्यतो दिग्व्यवहाराभावात्, पूर्वादिग्व्यवहार-  
स्य च पराम्युपगतदिगुपाधिभिरेव सम्भवात् सामान्यतः. कालदिग्व्यवहारसत्त्वेऽप्याका-  
शादेव तदुपपत्तेश्च, अन्यथा पृथिवीजलतेजआदिभिरुपाधिभिर्दशाद्यतिरिक्तपदार्थः स्यादिति,  
वालाच्च दिश्यय विशेषः यत्काल क्षणरूपं ह्यप्यते दिक् नु स्वयं नैप्यत इति, शाघे  
दिव्यामान्यव्यवहारस्तु पूर्वपश्चिमानिया मकोपाध्यवच्छिन्नकाशेन बोध्य स्थित्याधारत्वेन  
देशव्यवहारवदिति, अत एव ध्रुवादिषु बुद्धि चिदाकाशाच्छोभं च चिच्च दिश शोभ-  
मिति चचनमन्योन्यमविरद्धं । दिगाकाशयोरकत्वादिति दिक्, क्षणतत्क्रमयोर्नास्ति व-  
स्तुममाहार इति यत्प्रागुचं तत् प्रपञ्चयति—न चेत्यादिना—नास्ति तत्समाहार इत्य-  
न्तेन, सहभाग्युपगमेऽपि क्रमे न सम्भवतीत्याह—क्रमश्चेति, असम्भवे हेतुमाह—  
पूर्वस्मादिति, तस्मात्पूर्वदेव वर्तमानलक्षण. स त्वैक एव क्षणस्तिष्ठति न पूर्वोत्तरे क्षणा-  
इत्यतो नास्ति तयो क्षणतत्क्रमयोर्वास्त्वमं मिलनं सुहृत्तोदिरूपमित्यर्थः, वक्ष्यमाणोपपा-  
दस्यार्थो मति-ये त्वित्यादिना—नवैधर्मा इत्यन्तेन, ये पुनर्भूतभाविनः. क्षणास्ते सर्वेऽपि मत्र-  
वस्तुपरिणामाधारा एकदेव दार्धकाद्यदर्शनत क्षणपर्यायकालत्वेनैव परिणामेऽनुत्वादित्यु-  
त्तरपादे क्षणप्रतियोगीत्याद्युत्तरनृत्रे ध्यारयेया, तेन हेतुत्वेनैव क्षणेन कृत्स्नो लोह परि-

व्याख्येयाः, तेनकेन क्षणेन कृत्स्नो लोकः परिणाममनुभवति, तत्क्षणोपा  
रूढाः खल्वमी धर्माः, तयोः क्षणतत्क्रमयोः।सयमात् तयोः साक्षात्करसं  
नतश्च विवेकज ज्ञान प्रादुर्भवति ॥ ५२ ॥

तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते—

जातिलक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदान्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ५

मास्वती ।

भाविन क्षणास्ते परिणामान्विता = परिणामै सहान्विता वेकल्पिकपदार्था न च वास्त  
वपदार्था इति व्याख्येया = मन्तव्या, तस्मादिति । तस्मादेक एव क्षणो वर्त्तमा  
नः = वर्त्तमानाख्यकाल इत्यर्थ, तेनेति । तेनकेन = वर्त्तमानक्षणेन कृत्स्नो लोको मह-  
दादिव्यक्तवस्तु परिणाममनुभवति, तत्क्षणोपा रूढाः = वर्त्तमानैकक्षणाधिकरणका खल्वमी  
धर्माः = सर्वस्य सर्वेऽतीतानागतवर्त्तमाना धर्मा, अतीतानागतानां धर्माणामपि सूक्ष्म-  
रूपेण वर्त्तमानत्वाद्, उपसंहरति—तयोरिति । क्षणतत्क्रमयोः = क्षणव्यापिपरिणाम-  
स्य साक्षात्कारस्तथा च तत्क्रमसाक्षात्कारः, परिणामस्य किम्प्रकार प्रवाह. क्रममा-  
क्षात्कारात्तदधिगमो विवेकज ज्ञानं वक्ष्यमाणलक्षणकम् ॥ ५२ ॥

तस्येति । विवेकजज्ञानस्य विषयविशेष = विषयस्य विशेष उपन्यस्यने, जात्या-  
दीनां तदेकधर्माणां यत्र साध्यं तद्विषयोऽपि विवेकजज्ञानेन विविच्यत इति सूत्रार्थ, तु-  
ल्ययोरिति । यत्र मोजातीया गौर्दृष्टाऽशुना तत्र बडवेति जात्या भेदः, लक्षणैरन्यता जा-

त्त्ववैशारदी ।

इति, अन्विता = सामान्येन समन्वागता इत्यर्थः, उपसहरति—‘तेन’ इति, वर्त्तमानस्यैवा-  
र्थक्रियासु स्वोचितासु सामर्थ्यादिति ॥ ५२ ॥

यद्यप्येतद्विवेकजं ज्ञानं नि.शेषभावविषयमित्यग्रे वक्ष्यते तथाऽप्यतिसूक्ष्मत्वात् प्रथम-  
तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते “जाति—पत्ति.” लौकिकानां जातिभेदोऽन्यताया शापकहेतु,  
तुल्या जातिगौत्वं, तुल्यश्च देश पूर्वत्वादि, कालाक्षीर्यस्तमित्योर्लक्षणभेदः परमिति, द्व-

पातशरहरस्यम् ।

त्वादित्यर्थ, नास्ति समाहार. सह भावितेत्यर्थ, क्षणमपरिणम्य न तिष्ठति भाव इत्याह—  
एकेनेति । प्रतिक्षण परिणमन्ते भावा अत एव पुराणपुराणतत्त्वादीति ॥ ५२ ॥

सर्वज्ञ, सर्वविदिति ध्रुते विवेकजज्ञानस्य विशेषविशेषयं सूत्रारूढं कुर्वन्नाह—जातीति ।

वात्तिकम् ।

णाममनुभवति प्राप्नोति यतस्तत्क्षणोपा रूढा एकैकक्षणोपा रूढा धर्मा पदार्था इत्यर्थ, तत  
किमित्यत आह—तयो क्षणेति, ततश्चेति, ततश्च क्षणतत्क्रमसाक्षात्कारादखिलपरिणामतत्क-  
मसाक्षात्कारद्वारा सर्ववस्तूनामन्योन्वयव्यावृत्ततया स्वरूपावधारण भ्रतीति सूत्रार्थ उक्त ५२

उत्तरसूत्रमवधारयति—तस्येति, तस्य विवेकजज्ञानस्य सर्वविषयकस्य शिष्यव्युत्पादनाय  
एकमुदाहरणमुपन्यस्यत इत्यर्थ,

“जातिलक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदान्तुल्ययोस्तत प्रतिपत्ति” जातिरक्षणदेशैरन्यताऽन-  
वच्छेदाद् भेदान्धारणस्यासंभवात् ततो विवेकज्ञानादेव प्रतिपत्तिरित्येकेन साक्षात्कार  
पौरुषेयो भवतीत्यर्थ, तत्रादौ जात्याऽन्यताऽवच्छेदस्यामूर्त्तानामुदाहरणमाह—तुल्ययोर्दृशे  
ति, कालभेदेन समानदेशस्ययोर्हि समानस्वयोर्गोत्रवयोर्भेदो जातिभेदादेवानुमात् शस्तेय

तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यताया हेतुः गौरियं वडवेयमि-  
ति, तुल्यदेशजातीयत्वे लक्षणमन्यत्वकरं, कालाक्षी गौः स्वस्तिमती गौरि-  
ति, द्वयोरामलकयोर्जातिक्षणसारूप्याद् देशभेदोऽन्यत्वकर इदम्पूर्वमिदं  
मुत्तरमिति, यदा तु पूर्वमामलकमन्यव्यग्रस्य ज्ञातुरुत्तरदेश उपावर्त्यते  
तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः, असन्दिग्धेन च  
तत्त्वज्ञानेन भवितव्यमित्यत इदमुक्तं-ततः प्रतिपत्तिः विवेकज्ञानाद् इति,  
कथम्—पूर्वामलकसहक्षणो देश उत्तरामलकसहक्षणदेशाद्भिन्नः, ते चाम  
मास्वतो ।

त्यादिगाम्येऽपि तदुदाहरण—कालाक्षीति । इदं पूर्व = पूर्वदेशस्थमित्यर्थ, यदेति ।  
उपावर्त्यते = उपलप्यते इत्यर्थः, लौकिकानां प्रविभागानुपपत्तिरविवेकस्तच्च विवेकज्ञानमसन्दिग्धेन विवेकज्ञानत्वज्ञानेन भवितव्यम्, कथमिति । पूर्वामलकसहक्षणो देश =  
यस्मिन् क्षणे पूर्वामलकं यद्देश आसीत् तद्देशसहितो यश्च क्षण आसीत् तत्क्षणव्यापि  
तत्त्ववैशारदी ।

योरामलकयोस्तुल्याऽऽमलकत्वजातिः, वर्तुलादिलक्षणं तुल्यं, देशभेद परमिति, यदा तु  
योगिज्ञानं जिज्ञासुता केन चित् पूर्वामलकमन्यव्यग्रस्य योगिनो ज्ञातुरुत्तरदेश उपावर्त्यते  
उत्तरदेशामलकं ततोऽपसार्य पिधाय वा तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानु  
पपत्तिः, प्राज्ञस्य लौकिकस्य त्रिप्रमाणानिपुणस्य, असन्दिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यं  
विवेकज्ञानवतो यागिन गन्दिग्धत्वानुपपत्तेः, अत उक्तं सूत्रं कृता-‘तत प्रतिपत्ति’ इति, तत  
इति व्याचष्टे “विवेकज्ञानाद्” इति, क्षणतत्क्रमसंयमाज्जातं ज्ञानं कथमामलकं तुल्यजाति-  
लक्षणदेशादामलकान्तराद्विवेचयतीति पृच्छति—“कथम्” इति, उत्तरमाह—पूर्वामलकसह-  
क्षणो देश = पूर्वामलकैर्नैकक्षणो देशः, तेन गृह निरन्तरपरिणाम इति यावद्, उत्तरामलक  
सहक्षणाद् देशाद् = उत्तरामलकनिरन्तरपरिणामाद् भिन्नं, भवतु देशयोर्भेदः, किमायात  
मामलकभेदइत्येतत् आह—‘ते चामलके स्वदेशक्षणानुभवमिन्ने’ इति, स्वदेशसहितो-  
य क्षण = तस्यामलकस्य कालकला स्वदेशेन गृहीताराध्वर्यरूपपरिणामलक्षिता सा स्वदे-  
पातलरस्यम् ।

जाल्यादिभिर्येदामन्यताऽवच्छेदो भेदधीर्न स्याच्छेषां ततो विवेकज्ञानान्नेदप्रतिपत्तिरिति  
सूत्रार्थं, तलक्षणमपि भेदधीर्हेतुरित्याह—कालाक्षीति । कालो वर्तमानिका विद्यायापि कृष्ण-  
वात्तिकम् ।

इति, अत्र वदन्नाद्येनातिमास्त्व्याद्भवयो लक्षितं सारूप्याधिका षड्वैवेति, लक्षणेना  
न्यत्वावच्छेदनायात्सर्वीणोदाहरणमाह—तुल्यदेशेति, लक्षणमभिव्यक्तो धर्मभेदः, देवो नान्य  
त्वावच्छेदनास्यासर्वीणोदाहरणमाह—द्वयोरिति, देशभेदप्रवारमाह—पूर्वमिदमुत्तरमितीति,  
एतानीं जाल्यादिभिर्येदामन्यताऽनुमानं न संभवति तादृशविवेकज्ञानस्यासंकीर्णमुदा-  
हरणमाह—यदा त्विति, यदा तु पूर्वदेशस्थितमामलकं विषयान्तरव्यग्रस्य ज्ञातुर्विवेकं  
वरिष्यतो योगिन उत्तरस्मिन् देश उपावर्त्यते संवच्यते देवादिना तदा द्वयोरामलक-  
योरेवदेशत्वे मति पूर्वदेशोपलक्षितमिदमुत्तरदेशोपलक्षितं चेदमिति विवेकानुपपत्तिः, आ-  
मलकयोर्जात्यादिभिन्नसाम्यात्, असन्दिग्धतत्त्वज्ञानं चोद्देश्यम् इत्यत उक्तं सूत्रकारेण  
सता विवेकज्ञानात्प्रतिपत्तिरिति त्वर्थः, ननु क्षणतत्क्रमयो संयमात् कथमामलकयोर्विवेकज्ञान-  
मिति पृच्छति—कथमिति, उत्तर, पूर्वैति, आमलकस्य क्षणेन सह वचत इति आमलकस-  
हक्षणं देशसोदर इतिवत्, एवंविधं पूर्वं देश आमलकान्तरेण सहक्षणादुत्तरदेशाद्भिन्नोऽत-  
रदेशक्षणप्राप्त्या ते आमलके भिन्ने एकस्य एकदा विरुद्धदेशसंयमासंभवादि, एव तयो-

लके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने, अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतुरिति, एतेन दृष्टान्तेन परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य पूर्वपरमाणुदेशसहक्षण-साक्षात्करणादुत्तरस्य परमाणोस्तद्देशानुपपत्तादुत्तरस्य तद्देशानुभवो-भिन्नः सहक्षणभेदात्तयोरीश्वरस्य योगिनोऽन्यत्वप्रययो भवतीति,

अपरे तु वर्णयन्ति—येऽन्त्या विशेषास्तेऽन्यताप्रत्ययं कुर्वन्तीति, तत्रा-

मास्वती ।

परिणामयुक्तं तदामलकम्, एवमुत्तरामलकम्, ततस्ते स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने, एवं तयोर-न्यत्वमिति । परामार्थिकमुद्राहरणम्—परमाणोरिति । द्वयोः परमाणोरपि पूर्वोक्तरीत्या भेदसाक्षात्कारो योगीश्वरस्य भवति, अपर इति । सन्ति के चिदन्त्या = अगोचरा सूक्ष्मा इत्यर्थः, विशेषा भेदकगुणा ये भेदज्ञानं जनयन्तीति येषा मतं तत्रापि देशलक्षण-भेदस्तथा च मूर्त्तिव्यवधिजातिभेदोऽन्यत्वहेतुः, मूर्त्ति = वस्तूनां प्रातिस्विका गुणाः, तत्त्वैश्वरदी ।

शक्षणः, तस्यानुभव = प्राप्तिर्वा ज्ञां वा, तेन भिन्ने आमलके, ययोरामलकयो पूर्वोत्तराभ्यां-देशाभ्यामौत्तराधर्ष्यपरिणामक्षण आसीत्तयोर्देशान्तरीचराधर्ष्यपरिणामक्षणविगिष्टत्वमनुभवन् नयमी ते भिन्ने एव प्रत्येति, सम्प्रति तद्देशपरिणामेऽपि पूर्वपरिणामाद्विशिष्टस्य चैतद्देशपरिणामक्षणस्य सयमतः साक्षात्करणात्, तदिदमुक्तम्—“अन्यदेशक्षणभिन्नदेशाणानुभवस्तु तयो रन्यत्वे हेतु” इति, अनेनैव निदर्शनेन लौकिकपरीक्षणसंवादादिना परमाणोरपीदृशस्य भेदो योगी श्वरबुद्धिगम्यः श्रद्धेय इत्याह—“एतेन” इति, “अपरे तु वर्णयन्ति”—वणनमुद्राहरति “ये” इति, वैशे-पिका हि नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इत्याहुः, तथा हि—योगिनो मुक्ता तुल्यजातिदेश-कालान् व्यवधिरहितान् परस्परतो भेदेन प्रत्येकं तत्त्वेन प्रतिपद्यन्ते तस्मादस्ति कश्चिदन्त्यो पातशरहस्यम् ।

वर्णमक्षि यस्या, एव स्वस्तिमती, देशकृतपौर्वापर्यमपि भेदहेतुरित्याह—देहेति । प्रवि-भागानुपपत्तिरयोगिनामिति शेषः, तर्हि नित्यद्रव्यभेदधीहेतोर्विशेषस्य भेदकान्तरापेक्षा वार्त्तिकम् ।

भेदं प्रसाध्यैकदेशसंबन्धदशायां विवेकग्रहणोपायमाह—अन्येति, अन्ययोर्भिन्नयो पूर्वोत्तरदे-शसंबन्धक्षणयोरनुभव साक्षात्कारस्त्वामलकयोरन्यत्वे हेतुयथोक्तविवेकग्रहे कारणमित्यर्थः—अत्र चोदाहरणे क्षणसंयमादेव विवेकज्ञानं दर्शितम् एतदनुसारेण क्षणक्रमसंयमादपि विवे-कज्ञानस्योदाहरणमुद्देश्यमिति भावः, तद्यथा द्वित्रिक्षणमात्रेण ज्येष्ठरुनिष्ठयोर्येष्ठरुनिष्ठता-विवेकज्ञान क्षणक्रमसाक्षात्कारं विना न संभवति, अतः क्षणक्रमसंयमो मूलकारणमिति, एतेनैव स्थूलदृष्टान्तेन परमसूक्ष्मेष्वपि क्षणतत्क्रमानुभवाद् विवेकज्ञानमनुमेयमित्याह—एतेनेति, तुल्यजातिलक्षणदेशस्य परमाणुसामान्यस्यान्योन्यम् अन्यत्वप्रत्ययो विवेकप्रत्यय पूर्वयो परमाणुदेशमाहित्यक्षणयो साक्षात्करणाद् ईश्वरस्य प्रकृत्यादिप्रेरणमभीप्सोर्योगिनो भवती त्यन्वयः, तत्र हेतुरक्त उत्तरस्य परमाणोरित्यादिना, यत उत्तरस्य परमाणो पूर्वदेशानुपप-त्त्योत्तरस्य स्वदेशप्राप्ति पूर्वस्य स्वदेशप्राप्तितो भिन्ना तयो सहक्षणभेदात्साहित्यक्षणयोर्भि-न्नत्वादित्यर्थः, तदेवं जात्यादिभेदात् देशसंबन्धक्षणभेदाच्च तुल्ययोरन्यताप्रत्यय प्रतिपाद्य पर मनेऽप्येतेन्यमानमिति प्रतिपादयितु तन्मतमाह—अपरे त्विति, अपरे वैशेषिका वदन्ति नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इति, अन्त्या प्रत्ययकालम्या मुक्तेषु क्षान्तमसु सर्वेषु तुल्य-जातिलक्षणदेशेष्वन्योन्यं विभाजकान्तरासम्भवेन विशेषणामा भेदक ऋचन पदार्थोऽपश्यं वा-च्यः, तथा च परमाण्वान्निष्पत्ति स एवान्यताप्रत्यय करोतीति तेषामाशयः, तत्रापि चि, तन्म-तेऽपि देशादीनां योगबुद्धिगम्यक्षणात्ताना भेदोऽप्यण्वादीनामन्यत्वे हेतुरन्येनेति समानमि-त्यर्थः, मूर्त्ति संज्ञानं, व्यपत्ति व्यपहितता, एतद् द्वयमपि सम्यक्त्वोक्तम्, अत इति, यतो म्

पि देशलक्षणभेदो मूर्त्तिव्यवधिजातिभेदश्चान्यत्वहेतुः, क्षणभेदस्तु योगि-  
बुद्धिगम्य एवेति, अत उक्तं मूर्त्तिव्यवधिजातिभेदाभावाच्चास्ति मूलपृथक्-  
त्वम्, इति वार्धगण्यः ॥ ५३ ॥

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति  
विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

भास्वती ।

व्यवधिः = अवच्छिन्नदेशकालव्यापकता, जातिः = बहुव्यक्तीनां साधारणधर्मवाची वाचकः,  
यतो जात्यादिभेदो लोकबुद्धिगम्योऽत उक्तं क्षणभेदास्तु योगिबुद्धिगम्या एवेति विकारेण्येव  
भेदो न तु सर्वमूले प्रधाने तत्राचार्यो वार्धगण्यो वक्ति मूर्त्तिव्यवधिजातिभेदानामभा-  
वाच्चास्ति वस्तूनां मूलावस्थार्यां प्रधान इत्यर्थं पृथक्त्वम् ॥ ५३ ॥

तत्त्वेशारदी ।

विशेष इति, तथा च स एव नित्यानां परमाण्वादीनां द्रव्याणां भेदक इति, तदेतद् दूषयति--  
"तत्रापि" इति, जातिदेशलक्षणान्युदाहृतानि, मूर्त्तिः = संस्थानं, यथैकं विशुद्धावयवसंस्था-  
नोपपन्नमपनार्थं तस्मिन्नेव देशेऽन्यव्यवस्य द्रष्टुं कुत्सितावयवसन्निवेश उपावृत्त्येते तदा  
तस्य संस्थानभेदेन भेदप्रत्यय, शरीरं वा मूर्त्ति, तत्त्ववन्धेनात्मनां संयारिणा मुक्तात्मनां-  
वा भूतचरेण यादृजतादृजेन भेद इति सर्वत्र भेदप्रत्ययस्यान्यथासिद्धिर्नान्त्यविशेषकल्पना,  
व्यवधिभेदकारण, यथा कुण्डपुष्करद्वीपयोर्देशस्वरूपयोरिति, यतो जातिदेशादिभेदा लो-  
कबुद्धिगम्या अत उक्तं क्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति, एवकारं क्षणभेदमवधारयति, न  
योगिबुद्धिगम्यत्व, तेन भूतचरेण देहसम्बन्धेन मुक्तात्मनामपि भेदो योगिबुद्धिगम्य उन्नेत्र-  
इति, यस्य मुक्ता भेदेहेतवो न गन्ति तस्य प्रधानस्य प्रभेदो नास्तीत्याचार्यो मेने, यस्मा-  
दूचं--"कृतायं प्रति नष्टमप्यनष्ट तदन्यसाधारणत्वाद्" इति, तदाह--"मूर्त्तिव्यवधि" इति,  
उक्तभेदेऽप्यक्षणेऽतद्, जगन्मूलस्य प्रधानस्य पृथक्त्व भेदो नास्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदेष विषयकदेश विवेकजज्ञानस्य दर्शयित्वा विवेकज ज्ञानं लक्षयति--"तारक-  
ज्ञानम्" विवेकज ज्ञानमिति लक्ष्यनिर्देश, शेष लक्षणम्, एसागरसागराचारयतीति तारकम्,  
पातञ्जलस्यम् ।

रथादिति-तत्राह--तत्रापीति । भवतु वा तथा, तत्र क्षणभेदायां योगिमिद्विरित्याह--  
क्षणेति । मूलप्रकृतरभेदधोरपि तज्ज्ञानसाध्येत्याह--मूर्त्ति । अत एवार्थजं ज्ञानं सादृश-  
रूपमिति भावः ॥ ५३ ॥

अहं शब्दोऽव्ययनमिति साख्ये य उहशब्देनोक्तः स एवात्र तारकमिति योगिक सर्वभ्य-  
वाचित्वम् ।

सिद्ध्यवधिजातयादित्यव्यवधेऽप्यस्ति भेदोऽत परेऽक्तं मूलपृथक्त्वं मूलेषु नित्यद्रव्येषु-  
विशेषपरार्थं नारित मूर्त्तिव्यवधिजातिभ्यो भेदनातिरिक्तेण पृथक्त्वस्याभावात् तरेव पृथक्त्व-  
व्यवहारोपपत्तेरिति वार्धगण्य आचार्यो मन्यता इत्यर्थ, ननु वार्धगण्यमते मुक्तपुरेणु मूल्याद्य  
भावात्तद्व्यविभागव्यवहार स्यादिति चेन्न--घटावस्थार्यां ये मूल्याद्य भिद्यतास्त एव नु  
तत्रवत्यायामपि योगिभिर्गृह्यमाणा अन्यान्यभेदव्यवहार जनयन्तीत्यनुगममभरादन्यदेशा  
दिरपाणा ए परमाण्वादीनां प्रत्ये भेदव्यवहार स्वगतसुखदुःखकार्यभेदाद् यथाक्षणभेदो ति-  
भ्यश्चेति, अत्र वार्धगण्यमतस्याप्रतिषेधादितमेव स्वमतमिति मन्तव्यम् ॥ ५३ ॥

विवेकज्ञानस्येवं विषयं प्रदर्शयित्वा सर्वे हेतुवा विवेकजज्ञानस्य मोक्षोपयोगितासाह--

"तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकज ज्ञानम्" इति शब्दो हेत्वर्थे, यतो वि-  
वेकज ज्ञानं सर्वविषयादिस्पृहं अतः सर्वत्र दोषसाक्षात्कारेणोच्चैराग्यद्वारा संसारतारकं

तारकमिति = स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकमित्यर्थः, सर्वविषय = नास्य किञ्चिद्विषयीभूतमित्यर्थः, सर्वथाविषयम् = अतीतानागतप्रत्युत्पन्नं सर्व-  
सर्वथा जानातीत्यर्थः, अक्रममिति = एकक्षणोपारूढं सर्वं सर्वथा गृह्णातीत्यर्थः,  
एतद्विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णम्, अस्यैवांशो योगप्रदीपः, मधुमती भूमिमु-

भास्वती ।

तारकमिति । प्रतिभा = ऊह, स्वबुद्ध्युत्कर्पाद्बुद्धित्वा सिद्धमित्यर्थ, ततोऽनौपदे-  
शिकम्, पर्यायैः = अवान्तरभेदैः, एकक्षणोपारूढं युगपत् सर्वं सर्वथा गृह्णाति, सर्वमेव वर्त्त-  
मानं नास्त्यस्य किञ्चिदतीतमनागतञ्चेति, तारकाख्यमेतद् विवेकजं ज्ञानम् परिपूर्णं = नात  
परं ज्ञानोत्कर्षं साध्य इत्यर्थः, अस्यांशो योगप्रदीप = ज्ञानदीसिमान् सम्प्रज्ञात, मधुमती-  
भूमिम् = ऋतम्भरां प्रजामुपादाय तत् प्रभृति यावदस्य परिसमाप्तिं प्रान्तभूमिविवेकरूपा  
तत्त्ववैशारदी ।

पूर्वस्मात् प्रातिभाद्विशेषयति—“सर्वथाविषयम्” इति । पर्याया अवान्तरविशेषा, अत-  
एव विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णं नास्य क्व चित्किञ्चित्क्यञ्चित्कदा चिदगोचर इत्यये, आस्तां-  
तावज्जानान्तरं, सम्प्रज्ञातोऽपि तावदस्याऽज्ञा, तस्मादत परं किम्परिपूर्णमित्याह—“अस्यै-  
वांशो योगप्रदीप” इति । योगप्रदीप सम्प्रज्ञात किमुपक्रम किमवमानन्वासाप्रित्याह—  
“मधुमतीम्” इति । ऋतम्भरा प्रजैव मयु मोदकारणत्वाद्, यथोक्तं ‘प्रज्ञाप्रासादमारुह्य’  
इति, तद्वती मयुमती तामुपादाय, यावदस्य परिसमाप्तिं सप्तथा प्रान्तभूमिं प्रज्ञा, अत एव  
पाठञ्जलरहस्यम् ।

स्तारणात्, सम्प्रज्ञातगुह्यशास्त्राद्यनपेक्षमित्याह—अनौपदेशिकमिति, प्रातिभज्ञानादस्य सर्वं  
वार्त्तिकम् ।

भवतीत्यर्थः, एतेन विवेकजज्ञानस्येदं लक्षणं बोध्यम्, अत एवानेन लक्षणेन सत्त्वपुरुषान्य-  
ताख्यातिजन्यसर्वज्ञताया अपि संप्रहात्तत्र सूत्रे साऽपि विवेकजज्ञानशब्देन भाष्यकारैरुक्तेति  
तत्र भाष्यकार प्रत्येकं विशेषणानि व्याचक्षाण तारकशब्दस्यार्थापत्तिलक्ष्यमथेमाह—तारक-  
मितीति, लौकिकसामर्थ्या विनैव यथाऽर्थज्ञानसामर्थ्यं सत्त्वपुरुषान्यतासंयमक्षणतत्क्रमसंयमा-  
भ्यामुद्द्योषितं प्रतिभा तदुत्थं स्वप्रतिभोत्थ तदेव हि संसारतारकं घटते, अतोऽर्थापत्या स्व-  
प्रतिभोत्थमेव तारकशब्दार्थः, प्रतिभोत्थत्वे हेतुमाह—अनौपदेशिकमिति, न हि सर्वथा सर्वं  
विषयकं ज्ञानं शाब्दं भवितुं युज्यते शब्दस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात् परिच्छिन्नविषयक-  
त्वाच्चेति, सर्वविषयमित्यत्र सर्वशब्दोऽसङ्कुचित इत्याह—सर्वविषयमिति, सर्वविषयकत्व-  
वचनादित्यर्थः, अतोतेति, अतीतादिरूपं सर्वमित्यनुवादोऽन्वयार्थं पर्याये स्वगतत्रिगेषु  
सर्वथा त्रिगेषु विषयीकरातीत्यर्थं, नास्ति क्रम पौर्वापर्यं यत्र ज्ञान इत्यक्रमम्, अक्रमान्त-  
त्रिगेषुणैर्लक्ष्यं वान्यतात्पर्यार्थमाह—एकक्षणोपारूढमित्यादिना, आरोहोऽत्रार्थाद् बुद्धितृता-  
विति, विवेकजज्ञानस्याखिलमिद्वान्ते निर्वचनस्य बीजमाह—एतदिति, परिपूर्णशब्दार्थं स्वयं-  
व्याचष्टे—अस्यैवांश इति, अस्यैव सूर्यतुल्यस्य विवेकजज्ञानस्यांशो योगप्रदीप, क इत्या-  
काङ्क्षायामाह—मधुमतीति, स्थान्युपनिमन्त्रणस्य ऋतम्भरप्रज्ञाऽऽख्यद्वितीयभूमौ योगी म-  
धुभूमिक इत्युक्तं सैव च भूमिकाऽत्र मधुमतीति निर्दिष्टा तामादाय सप्तथा प्रान्तभूमिप्रज्ञेति  
पूर्वोक्तं सम्प्रज्ञातयमासिपर्यन्तभूमिकाजातं योगप्रदीप इत्यर्थं, ते हि भूमिव्यूहा त्रिवेकज-  
ज्ञानविषयैकदेशप्रकाशका अतोऽज्ञा इति भाव, ननु सवितकादिस्थास्तथा परिणामत्रयसंय-  
मादिरूपाश्च या सम्प्रज्ञातयोगभूमय पूर्वाक्तास्ता कथं योगप्रदीपतया विवेकज्ञानानागतया  
च न निर्दिष्टा इति चेन्न—योगवद्विक्रमत्वेन तेषामत्यल्पत्वस्य विवक्षितत्वात्, प्रष्टृभूमितया  
योगप्रदीपानामामांसत्वेनैव च कणतुल्यभूमिनामंशात्त्वमपि प्राप्तमिति भाव, त्रिग्युपुराणे



पाठाय यावदस्य परिसमाप्तिरिति ॥ ५४ ॥

प्राप्तविवेकज्ञानस्याप्राप्तविवेकज्ञानस्य वा—

**सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५५ ॥**

यदा निर्द्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरुषस्यान्यताप्रत्ययमात्राधि-  
कारं दग्धश्लोशवीजं भवति तदा पुरुषस्य शुद्धिसारूप्यमिवापन्नं भवति,

भास्वती ।

तावद् योगप्रदीप इत्यर्थे ॥ ५४ ॥

सत्येति । बुद्धिसत्त्वस्य शुद्धौ पुरुषसाम्ये च, तथा पुरुषस्योपचरितभोगामावरुपशुद्धौ  
स्वसाम्ये च कैवल्यमिति सूत्रार्थं, यदेति । व्याचष्टे—विवेकेनाधिकृत दग्धश्लोशवीज-  
बुद्धिसत्त्वं पुरुषस्य स्वरूपं पुरुषवच्च शुद्धं गुणमलरहितमिव भवतीति सत्त्वस्य शुद्धिसाम्यम्  
तदा पुरुषस्य शुद्धस्य गौणी शुद्धिरुपचारहीनता वृत्तिसारूप्याप्रतीतिस्तथा स्येन सह च  
तत्त्ववैशादी ।

विवेकज्ञं ज्ञानं तारकं भवति तदंशस्य योगप्रदीपस्य तारकत्वादिति ॥ ५४ ॥

तदेवम्परम्परया कैवल्यस्य हेतुं सविभूतीन् संयमानुक्त्वा सत्त्वपुरुषान्यताज्ञान-  
नाक्षात्कैवल्यनाधनमित्यत्र सूत्रमवतारयति—“प्राप्त” इति । विवेकज्ञं ज्ञानं भवतु मा वा  
भृत्, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिस्तु कैवल्यप्रयोजित्वर्थं. “सत्त्व—मिति” इति—सूत्रस-  
माप्तौ, ईश्वरस्य पूर्वोक्तं. संयमर्जानक्रियाशक्तिमत, अनौद्वरस्य वा समनन्तरोक्तेन संय-  
पातश्लोहस्यम् ।

विषयमित्यादिविशेषणप्रयेण श्रेष्ठत्वमसूचि ॥ ५४ ॥

तरति शोक्मात्मविदिति, तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेतीति श्रुतेः कैवल्यप्रत्यासत्तेः सर्वा-  
भ्यो विभूतिभ्योऽप्यन्तरं सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानमित्याह—सत्त्वेति । शुद्धिसाम्ये रजस्तमो  
वास्तिकम् ।

च सर्वेषामंत्ररजानानां प्रदीपतुल्यत्वत्रिवक्षया घट्टविवेकज्ञानस्य सूर्यतुल्यत्वं प्रोक्तम्,  
अन्ध तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यन्तथा ज्ञानं दृष्टिप्रपे । विवेकजम् ॥ इति,

न्द्रियोद्भवमित्यन्येषामपि ज्ञानानामुपलक्षणम् ॥ ५ ॥

तदेव संयमाना मिद्धिरूपा विभूतयोऽधीतानागतज्ञानाद्या विवेकज्ञानान्ता ज्ञानक्रियं  
स्यैरूपा विन्तरेणोत्ता., तत्रार्थं संयम—किमेतासा विभूतीनामनन्तरमेव मोक्षो भवति, आहो-  
मिन्यदेतच्छक्तिंकेणापीति, तत्र निर्णायकतयोत्तरसूत्रमवतारयति—प्राप्तविवेकेति, सूत्रेण सहा  
न्दय, विवेकज्ञानाख्योत्तममिद्धिरूपंक्षयैव सुतरामिदरसिध्यनपेक्षा कैवल्य इति भाष्याशय,  
“सत्त्वपुरषयो शुद्धिसाम्ये कैवल्यम्” बुद्धिसत्त्वस्य पुरषेण सह समाना यदा शुद्धि-  
यसाणरूपा विवेकसाक्षात्काराद्भवति तदैव मोक्षो न तत्र सिध्यपदेश्यर्थं., क विदित्वाद्दृ-  
सूत्रान्ते तिष्ठति, स च हानोपायव्यूहसमाप्तिसूचनार्थं, शुद्धिसाम्यं हेतुत स्वस्वतश्च व्या-  
रुहे—यदेति, निर्द्धूतो रजस्तमोद्वयरूपो मलो यस्य तत्तथा, अत एव विवेकस्यातिमात्रे  
अधिकार कर्त्तव्यता यस्य न तु सिद्ध्यादौ तत्तथा, ततश्च दग्धान्यनागतकल्पेदास्याणि वि-  
शयारव्यसमारदीजानि यत्र तत्तथा, एवं यदा बुद्धिसत्त्वं भवति तदा शुद्ध्या पुरुषस्य स्वरूप-  
मिदं तद् भवति, अनेन शुद्धिसाम्ये हेतुरूपं, बुद्धेरु-खाद्यात्मकत्वात्प्राप्त्यन्त शुद्धिसाम्यं कदा  
अधीत्येतत्प्रतिपादनायेवशब्दप्रयोग, यस्मिन्नसौ साम्यं तदाह—पुरषस्येति, बुद्धिर्मत्वात्पुरष-  
रूपपरितन्नाशस्य प्रत्ययविशेषोपाख्यभोगस्याभाव पुरषस्य शुद्धि बुद्धेरपि जीवन्मुक्तद्वयान्या-  
विदेकिन्येन सादृशो भोगो नास्तीति शुद्धिसाम्यमित्यर्थं, अत्र साक्षितामात्ररूपभोगव्याव

तदा पुरुषस्योपचरितभोगाभावः शुद्धिः, एतस्यामवस्थायां कैवल्यं भवतीश्वरस्यानीश्वरस्य वा, विवेकज्ञानभागिन इतरस्य वा, न हि दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा का चिदस्ति, सत्त्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधिजमैश्वर्यं च ज्ञानञ्चोपक्रान्तम्, परमार्थतस्तु ज्ञानाद्दर्शनं निवर्त्तते, तस्मिन्नवृत्ते न सन्त्युत्तरे क्लेशाः, क्लेशाभावात्कर्मविपाकाभावः, चरिताधिकाराश्चैतस्यामवस्थायां गुणा न पुरुषस्य पुनर्द्रश्यत्वेनोपतिष्ठन्ते, तत्पुरुषस्य कैवल्यम्, तदा पुरुषः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यप्रवचने विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

भास्वती ।

साम्यम्, एतस्यामवस्थायां कैवल्यं भवति, ईश्वरस्य = लब्धयोगैश्वर्यस्य वाज्जीश्वरस्य वा, सम्यग् विरक्तानां ज्ञानयोगिनामैश्वर्यालिप्सुना विभूत्यप्रकाशेऽपि कैवल्यं भवतीत्यर्थः, न हीति । दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने = ज्ञानस्य परिपूर्णतायां न का चिदपेक्षा स्यात्, सत्त्वेति । सत्त्वशुद्धिद्वारेण = सत्त्वशुद्धिलक्षणकमन्यद् यत्फलं ज्ञानेश्वर्यरूपं तदेवोपक्रान्तम् = उक्तमित्यर्थः, परमार्थतस्तु = मोक्षदशा तु विवेकज्ञानादविवेकरूपाऽविद्या निवर्त्तते, तन्निरवृत्तौ न सन्ति पुनः क्लेशाः = क्लेशासन्ततिश्चिदत्रा भवतीत्यर्थः, तदिति । तत् पुरुषस्य कैवल्यं = केवलीभावः, दृश्यानां विलयाद् द्रष्टुं केवलावस्थानम्, तदा पुरुषः स्वरूपमात्रज्योतिः = स्वप्रकाशोऽमलः केवलीति वक्तव्यस्तथाभूतोऽपि तदा तथैव वाच्यो भवत्सर्वेश्वरदी ।

मेन विवेकज्ञानभागिन, इतरस्य वाऽनुपपन्नज्ञानस्य, न विभूतिषु का चिदपेक्षाऽस्त्येत्याह— “न हि” इति । ननु यद्यनपेक्षिता विभूतयः कैवल्ये, व्यर्थस्तर्हि तासामुपदेश इत्यत आह— “सत्त्वशुद्धिद्वारेण” इति । इत्यम्भूतलक्षणे तृतीया, नात्यन्तमहेतवः कैवल्ये विभूतयः किन्तु न साक्षादित्यर्थः, ज्ञानं विवेकजमुपक्रान्तं यच्च पारम्पर्येण कारणतदौपचारिकं न पातञ्जलस्यम् ।

विगमे, कैवल्यमिति सूत्रार्थः, अन्यताप्रत्ययः भेदज्ञानं, तत्रैव साधिकारं तज्जननसमर्थम् वाचिकम् ।

संनयोपचरितेत्युक्तं पुरुषस्य प्रत्ययाविशेषरूप एव हि भोग उपचरितोऽग्निरेऽस्योपाधिर्मत्वात्, चिदवसानवारूपस्तु सांख्यसूत्रोक्तो भोग स्वत इति, तथा च साक्षी निरभिमानः एतं चित्तस्य निरभिमानत्वमेव मोक्षहेतुर्नैश्वर्यादिकमिति पर्थवसि भोऽर्थः, एतस्यामिति, एतस्यां शुद्धिसाम्यावस्थायां जातायां प्रारब्धप्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरं कैवल्यं भवति, ईश्वरानीश्वरादिसाधारण्येनेत्यर्थः, स्वतन्त्रज्ञानक्रियाशक्तिमानत्रेश्वरः, ज्ञाने पुनरिति, ज्ञानान्तरे काऽप्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः, ननु विवेकमाक्षात्कारहेतौ तत्संयमे सत्यप्रत्ययमेव मार्तव्यादिकं भविष्यति तत्त्वधमनीश्वरस्य वैत्युच्यते इति चेद् न—संयमे सत्यपि कामना विना मिद्वयनुत्पत्तेः यागे सत्यपि स्वर्गानुत्पत्तिवत्, किं च यमनियमाद्यङ्गरेगुण्यादपि सिद्धानियम तादृशाङ्गरेगुण्येऽप्यभिमाननिवृत्त्याख्यदृष्टद्वारा कदा चिन्मोक्ष सम्भवत्येति, ननु चेत् कैवल्ये सिद्धापेक्षा नास्ति तर्हि मिमर्थं मोक्षाख्यह, नस्योपायमध्ये सिद्धीनां कथनमित्याशङ्क्यामाह—सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति, सत्त्वस्य शुद्धिसत्त्वस्य शुद्धिर्वैराग्यादि तद्द्वारेण मोक्षोपयोगितयेति शेषः, ऐश्वर्यं क्रियाशक्तिरणिमादि, ज्ञानं विवेकज्ञानान्तमुपक्रान्तं प्रोक्तं सूत्रजातेन, परमार्थतस्तु सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्त्यादिदृष्टद्वारा कैवल्यमित्यर्थः, अत्र चरिताधिकारात् इत्यादिना कैवल्यस्वरूपमुक्तं, कैवल्ये पुरुषार्थमाह—तदेति, तदा सुप्तदुषमोहात्मह-

भास्वती ।

ते वृत्तिमाख्यप्रतीतेरभावादिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जलयोगभाष्यस्य टीकायाम् भास्वत्यां तृतीय पादः ।

तत्त्ववैशारदी ।

इत्थं, परमार्थतस्तु ख्यातिरेव मुखेत्यर्थः, ज्ञानादिति प्रसङ्ख्यानादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

अत्रान्तरङ्गाण्यङ्गानि परिणामा प्रपञ्चिताः ।

संयमाद् भृतिसंयोगस्तासु ज्ञानं विवेकजम् ॥

इति पादार्थसंग्रहः श्लोकः ।

इति श्रीमहाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां-

तत्त्ववैशारद्यां विभूतिपादस्तृतीय समाप्तः ॥ ३ ॥

पातञ्जलवृत्त्यम् ।

ईश्वरस्यैवानीश्वरस्यापि योगिन इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

आद्ये पादे समाधिर्हि द्वितीये साधनन्तया ।

तृतीये भूतयो ज्ञाता इति पादार्थवर्णना ॥

इति श्रीविश्वेश्वरभगवत्पादादिप्याद्वयभगवत्पादादिप्यराघवानन्द्रमरस्वतीविरचिते

योगतत्त्ववैशारद्याख्याया व्याख्यायाष्टीकारूपे पातञ्जलवृत्त्यम्

पञ्चपञ्चाशत्पुत्रात्मकस्तृतीयो विभूतिपादः समाप्तः ॥ ३ ॥

वार्तिकम् ।

एतन्नादिगुणाद्ये चित्तज्योतिर्वियोगात्मन्वरपमाद्रज्योतिरतो दुःखादिप्रतिषिन्धन्पमम्-

रहितं तत्र वदन्ती भवति पंचलेषु सुषेपु नित्यमुक्त ईश्वरे वाऽविभागं गच्छतीत्यर्थः,

तथा च तु लभोगनिवृत्तिरेव पुरपाथं इति, व्याख्यातानि हानोपायस्य विवेकस्यान्ते साधना-

नि योगस्य चाद्गानि यमादीनि समिद्धीनि ॥ ५४ ॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्तिके श्रीविनानमिश्रनिर्मिते

विभूतिपादस्तृतीय ॥ ३ ॥

# साङ्ख्ये योगदर्शने

चतुर्थः कैवल्यपादः ।

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः, ओषधिभिरसुरभवनेषु रसायनेत्येवमादि,

मास्वती ।

पादेऽस्मिन् योगस्य मुख्यं फलं कैवल्यं व्युत्पादितम्, कैवल्यरूपां सिद्धिं व्याचि-  
ख्यासुरादौ सिद्धिभेदं दर्शयति--नायचित्तेन्द्रियाणाममोष्ट उत्कर्षं सिद्धिः, मा च सिद्धिर्ज-  
न्मजाऽऽदि पञ्चविधा, देहान्तरिता = कर्मविशेषादन्यस्मिन्नन्मनि प्रादुर्भूता देहवैशिष्ट्य-  
जान्ता जन्मना सिद्धिः, यथा--केपाञ्चिद् विनाऽपि दृष्टसाधन शरीरप्रकृतिविशेषात्  
तत्त्ववैशारदी ।

तदेवं प्रथमद्वितीयतृतीयपादैः समाधितत्साधनतद्विभूतयः प्राधान्येन व्युत्पादिताः, इत्  
रत्तु प्रासङ्गिकमौषोद्धातिकं चोक्तम्, इदानीं तद्वेतुकं कैवल्यं व्युत्पादनीयं न चैतत् कैवल्य-  
भागीयं चित्तं परलोकं च पारलौकिकं विज्ञानातिरिक्तं चित्करणकमुखाधात्मकशब्दाद्यु-  
पभोकारमात्मानं च प्रसंख्यानपरमकाशां च विना व्युत्पाद्य शक्यं वक्तुमिति तदेतत्प्रथमत्र  
पादे व्युत्पादनीयम्, इतरच्च प्रसङ्गादुपोद्घाताद्वा, तत्र प्रथमं सिद्धचित्तेषु कैवल्यभागीय  
चित्तं निर्धारयितुकामः पञ्चतयीं सिद्धिमाह--“जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजा सिद्धयः ।

व्याचष्टे--“देहान्तरिता” इति । स्वर्गोपभोगभागीयात् कर्मणो मनुष्यजातीयाचरिता-  
त्कुतश्चित्त्रिमित्ताल्लब्धपरिपाकात्तत्र चिद् देवनिर्काये जातमात्रस्यैव दिव्यदेहान्तरिता सि-  
द्धिरणिमाद्या भवतीति, ओषधिसिद्धिमाह--“असुरभवनेषु” इति । मनुष्यो हि कुतश्चित्त्रि-  
मित्तादसुरभवनमुपपन्नास कमनीयाभिरसुरकृत्याभिरुपनीतं रसायनमुपयुज्याजगमरण  
त्वमन्याश्च सिद्धीरासादयति, इहैव वा रसायनोपयोगेन यथा माण्डव्यो मुनी रमोपयो  
गाद्विन्व्यवासीति, मन्त्रसिद्धिमाह--“मन्त्रै” इति । तपःसिद्धिमाह--“तपना” इति ।  
सङ्कल्पसिद्धिमाह--“कामरूपी” इति । यदेव कामयतेऽणिमादि तदेकपदेऽस्य भवतीति, यत्  
पातजल्यदस्यम् ।

योगाणवसमुद्भूतै फलरत्नैर्विविच्यते ।

महेश्वरस्य पादाख्यं चतुथे चरणेऽधुना ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणयो सवन्ध वक्तुं वृत्तं कीर्तयति--तदेवमित्यादि--व्युत्पादनीयमित्यन्तेन,  
अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा इति श्रुतिमाधित्य चित्तातिरिक्तं नित्यमा-  
त्मानं वक्तुमाह--न चेतदित्यादि--वक्तुमित्यन्तेन, पारलौकिकं स्वर्गादिसंश्रित्तं भोकार  
चित्तगतसुषुप्तु गम्याक्षात्कारवन्तं, प्रसंख्यानपरमकाशा चैति, प्रसंख्यानं ध्यान तीव्रैराग वा  
वात्तिकम् ।

हानोपायान्तं व्यूहत्रयमतिविस्तरत पादद्वयेन व्याख्याय हानं तु स्वरूपत एव तत्र  
संशेषादुक्तं न तु तस्यानोषविशेषरूपो व्यूह इत्यतो हानविस्तरार्थं चतुर्थपादारम्भ,  
तत्रादौ कैवल्ययोग्यं चित्तं निर्धारयितुं पञ्चप्रकारां सिद्धिमाह--अनेनेन प्रसङ्गेन जन्मादि-  
सिद्धयपेक्षया यथोक्तमाधिसिद्धेरुक्तयोऽपि मेत्स्यति--

“जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजा सिद्धयः” क्रमेण सिद्धीव्याचष्टे--देहान्तरितेति, पेद्दि-  
केन कर्मणा देवादिदेहान्तरे जन्ममात्रेण भवन्ती, अणिमादिसिद्धिर्जन्मनेत्यर्थं, ओषधि

मन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभः, तपसा सङ्कल्पसिद्धिः, कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि, समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः ॥ १ ॥

तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातीयपरिणतानां—

**जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूराद् ॥ २ ॥**

पूर्वपरिणामापाय उत्तरपरिणामोपजनस्तेषामपूर्वावयवानुपवेशाद् भ-

भास्वती ।

परचित्तज्ञताऽऽदिदूराच्छ्रवणदर्शनादिवा प्रादुर्भवति, तथा—ओषधिभिर्मन्त्रैस्तपसा च वेपा-  
स्त्रिव सिद्धि, स्वयमजाः सिद्धयो व्याख्यातास्ताश्च सिद्धिष्वनियता अव्यञ्चवीर्यां ॥ १ ॥

तत्रेति । तत्र = सिद्धौ कायेन्द्रियाणामन्यजातीयः परिणामो दृश्यते, स च जात्यन्त-  
न्तरपरिणाम प्रकृत्यापूरादेव भवति, प्रकृति = कायेन्द्रियाणां प्रथेकजात्यवच्छिन्नं यद्-  
त्रैशिष्य तस्य मूलोभूता शक्तिर्यथा तत्तत्कायेन्द्रियाणां स्मृत्यभिव्यक्ति, ताश्च द्विधा  
प्रकृतय कर्माण्यपद्भ्या अनुभूतपूर्वा वासनारूपास्तथाऽननुभूतपूर्वा अव्यपदेश्याश्च, देवा-  
दिविपाकानुभवजाता वासनारूपा प्रकृतिरनुभूतपूर्वा, ध्यानजसिद्धप्रकृतिस्तु—अननुभूतपूर्वा-  
ऽनुभूयमानस्य विक्षेपस्य प्रहाररूपास्त्रिमित्वात् साऽभिव्यक्ता भवति, थापूर = अनुपवेशः  
तत्त्ववैशारदी ।

कामयते श्रोतु वा मन्तुं वा तत्र तदेव शृणोति मनुते चेति, आदिशब्दाद् दर्शनादय सगृहीता-  
इति, समाधिजा सिद्धयो व्याख्याता अधस्तने पादे ॥ १ ॥

अथ चतसृषु सिद्धिष्वोषधादिसाधनामुत्पेामेव कायेन्द्रियाणां जात्यन्तरपरिणतिरिष्यते,  
या पुनर्न तावदुपादानमात्राद्, न हि तावन्मात्रमुपादानं न्यूनाधिकदिव्यादिव्यभावेऽस्य  
भवति, नो खल्वविलक्षणं कारणं कार्यवैलक्षण्यायालम्, माऽस्याकस्मिक्त्व भृदित्या-  
शङ्क्य पूरयित्वा सूत्रं पठति—“तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातीयपरिणतानां जात्यन्तरपरिणाम  
प्रकृत्यापूराद्” मनुष्यजातिपरिणतानां कायेन्द्रियाणां यो देवतिर्य्यैर्जातिपरिणाम स खलु  
पातशररस्यम् ।

तस्य परमयाष्टा निरतिशयतेत्यर्थं, जन्मादिसुभ्रमवतारप्रितुमाह—तदेतदिति, पञ्चतयीमिति,  
जन्म चोपधिश्च मन्त्रश्च तपश्च समाधिश्च तेभ्यो जाता पञ्चतयी, मनुष्याधिकारिकं शास्त्र-  
मिति न्यायेनाह—मनुष्यजातीयाचरितादित्यर्थं, देवनिकाये देवत्वजातौ, अणिमाद्या उक्ता-  
वान्ति प्राप्सो यथा भीम इहैव कल्पलताऽऽद्युपयोगेनेति ॥ १ ॥

तत्र सूत्रान्तरमाह—जातीति । अन्यजातीयपरिणतानां शिलादुग्रस्य तन्दीधरस्य देव-  
वाचित्कम् ।

सिद्धिमाह—ओषधिभिरिति । अमुरभवनेषु रसायनं यदोषधिद्रव्यं तदुद्भवेत्पेवमादिसिद्धि-  
रोषधिभिरित्यर्थं, अमुरभवनेष्विति प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम्, अत्राप्योषधिभि सुवर्गादिसि-  
द्धीना भावात्, शेषं सुगमम्, पञ्चदशसिद्धिसाधारण्याय पूर्वपादो विचारित, सिद्धिप्रका-  
रोऽस्मिन्नेव प्रसङ्गे कियद्भि सूत्रे प्रतिपादनीय, तत्रादौ निर्माणकायनिर्माणेन्द्रिययोस्तपति-  
प्रवारप्रतिपादव सूत्रं पूरयित्वात्थापयति—तत्र काय इति, निर्माणचित्तोत्पत्तिप्रकारस्य सूत्रा-  
न्तरेण षड्यमाणत्वाद् तत्र कायेन्द्रिययोरेव ग्रहणम् ॥ १ ॥

“जात्यन्तरपरिणाम प्रकृत्यापूराद्” मनुष्यादिजातिरूप परिणाम स प्रकृत्यापूराद्भवति  
न तु सङ्कल्पमात्रादित्यर्थं, मनुष्यादिजातिरूपेण पूर्वं परिणम्य स्थितानां कायेन्द्रियाणां-  
कामरूपतादशया यो देवतियेगादिजातिपरिणाम स प्रकृत्यापूराद्भवति न तु सङ्कल्पमात्रा-  
दित्यर्थं इति ष्य रथान्तरम्, अणिमादिरूपपरिणामविशेषश्च प्रकृत्यपगमादित्यपि बोध्यम्,

वति, कायेन्द्रियप्रकृतयश्च स्व स्व विकारमनुगृह्णन्त्यापूरेण धर्मादिनिमित्तमपेक्षमाणा इति ॥ २ ॥

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवद् ॥३॥

भास्वती ।

पूर्वेति । अपूर्वावयवानुप्रवेशाद् = यथा मानुषप्रकृतिके चक्षुषि दैवप्रकृतिरुक्षु सस्काररूपस्यापूर्वावयवस्यानुप्रवेशाद् मानुषचक्षुर्देवं व्यवहितदर्शनप्रकृतिकं भवति, एवं कायेन्द्रियप्रकृतयः स्वं स्वं विकारं स्वाधिष्ठान कायं करणज्ञापूरेणानुगृह्णन्ति = अनुगृह्याभिव्यञ्जयन्ति, धर्मादिनिमित्तमपेक्षैव वक्ष्यमाणरीत्या तत्र कुर्वन्ति ॥ २ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

प्रकृत्यापूरात्, कायस्य हि प्रकृति पृथिव्यादीनि भूतानि, इन्द्रियाणां च प्रकृतिरस्मिता, तदवयवानुप्रवेश आपूरस्तस्माद् भवति, तदिदमाह—पूर्वपरिणाम” इति । ननु यथा—पूरेणानुग्रह”, कस्मात्पुनरसौ न सदातन इत्यत आह—धर्मादि” इति । तदनेन तस्यैव शरीरस्य बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकादीनि च, न्यग्रोधानाया न्यग्रोधतरुभावश्च, वह्निकृष्णकायान्त्पराशिनिवेशिताया प्रोद्भवज्ज्वालासहस्रसमालिङ्गितगगनमण्डलत्वं च व्याख्यातम् ॥ २ ॥

प्रकृत्यापूरादित्युक्तं, तत्रेदं संदिह्यते—किमापूर प्रकृतीनां स्वाभाविको धर्मादिनिमित्तो वेति, किं प्राप्तं ? सतीष्वपि प्रकृतिषु कदा चिदापूराद् धर्मादिनिमित्तध्वणान्च तन्निमित्त एवेति प्राप्तम्, एवम्प्राप्त आह—निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवद्”

पातञ्जलरहस्यम् ।

त्वप्राप्तिरित्याह—जात्यन्तरेति, प्रकृतिपदं विवेचयति—कायस्येति, अस्मिता = सात्त्विका हंकार ॥ २ ॥

वात्तिकम् ।

अत्र च जात्यन्तरशब्देन योगिना गजतुरङ्गादिवैभवं तथा कायव्यूहादिकमपि ग्राह्यम्, आपूरशब्देनापि प्रकृतीनां संहननमपि ग्राह्यम्, कायव्यूहे च श्रुतिः “स एरुवा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा शतं दश चैकश्च सहस्राणि च त्रिंशति” इत्यादिरिति, प्रकृत्यापूरे हेतु वदन्नसूत्रं व्याचष्टे—पूर्वपरिणामेति, यतो लोके वल्मीकादीनां क्षुद्रपरिणामापाये तदुत्तरमहापरिणामोत्पत्तिर्भूतप्रकृतीनामनुप्रवेशाद्भवतीति दृष्टम्, अतो योगेश्वरादीनामपि देहेन्द्रिययोपरिणामान्तरकाले धर्मादिसापेक्षा कायेन्द्रियप्रकृतयः स्वं स्वं विकारमनुगृह्णन्ति स्वस्यनात्ताया कायादिप्रकृतिमुपकुर्वन्ति आपूरेणानुप्रवेशेनेत्यर्थं, तत्र कायप्रकृति पञ्चभूतानि, इन्द्रियप्रकृतिश्चास्मितेति, दृष्टञ्च लोके तृणराशिनिक्षिप्तस्य वह्निकृष्णस्य क्षणादेव प्रकृत्यापूरेण गगनध्यापी परिणामविशेष इति, एतेन वामनाद्यवतारादीनां क्षणादेव त्रिभुवनव्यापित्वापिस्वरूपत्वादिकं मार्कण्डेयादिभ्यो विष्णुना मायाप्रदर्शनं च प्रकृत्यापूरेण तडिन्मालायामिन क्षणमद्भुरेणेति व्याख्यातम्, अगस्त्यादीनां समुद्रपानादिकं च नोयादिप्रकृत्यपसरणेनेति व्याख्येयम्, एवमेव विश्वं परमेश्वरस्य मायेति गीयते, ऐन्द्रजालिकञ्च क्षणेनेव प्रकृत्यापूरापसारणादिभिर्जगदन्वयथ्रितुमुत्पादयितुं विद्यापयितुं च परमेश्वर मङ्गलपमात्रेण शक्नोति मू म दृष्ट्या तु प्रतिक्षणं तथा करोत्येवेति पश्यन्तु योगिनो भगवन्तृत्यमिति दिक् ॥ २ ॥

ननु योगजधर्मवैलान् प्रकृतय आकृष्यन्त इति प्रकृतिस्वातन्त्र्यमिद्वान्तहानि, तथा म यदि पित्रोऽन्कामो भवति मङ्गलपादेवान् पितर समुत्तिष्ठन्तीत्यादिश्रुतेरपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यहानिरित्यादाद्यामाह—

“निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवत्” व्याचष्टे—न ह्येति, प्रमादिस्वाणा निमित्तानां प्रकृत्यापूकत्वे युक्तिमाह—न कायणेति, परतन्त्रं स्वतन्त्रस्य प्रयत्नमप्यु

न हि धर्मादि निमित्तं प्रयोजक प्रकृतीनां भवति, न कार्य्येण कारणं-  
प्रवर्त्यत इति, कथन्तर्हि—'वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवद्, यथा क्षेत्रिकः के-  
शारादपाम्पूरणात् केशारान्तरं पिप्लावयिषुः सम निम्नं निम्नतरं वा नाप  
पाणिनाऽपकर्षति, आचरणं त्वासां भिनत्ति, तस्मिन् भिन्ने स्वयमेवापः के-  
शारान्तरमाप्लावयन्ति, तथा धर्मः प्रकृतीनामावरणमधर्मं भिनत्ति तस्मिन्

भास्वती ।

न ह्येति । धर्मादि निमित्तं न प्रकृति कार्यान्तरजननाय प्रयोजयति विकारस्थत्वात्,  
स्वोपयोगिनिमित्तात् स्वानुप्रवेगस्थानिमित्तभूता गुणास्तिरोभवन्ति तत प्रकृति स्वयमे-  
वानुप्रविशति, यथा व्यग्रहितदग्धेन दिव्यचक्षुः प्रकृतिधर्मं, तत्प्रकृतिर्न मानुपचक्षुः कार्या-  
दुत्पादनीयम्, मानुपचक्षुः कार्यनिरोधे न स्वयमेव चक्षुः शक्तिमनुप्रविश्य दिव्यदृष्टिमच-  
त्स्ववैशारदी ।

तत्र, धर्माद्यो निमित्तं, न तु प्रयोजका, तेषामपि प्रकृतिकार्य्यत्वाद् न च कार्य्ये कारणं  
प्रयोजयति, तस्य तदधीनोत्पत्तितया कारणपरतन्त्रत्वात्, स्वतन्त्रस्य च प्रयोजकत्वाद्, न  
चतु कुलालमन्तरेण मृद्गण्डककनलिकादय उत्पत्तिमनेनोत्पन्नेन वा घटेन प्रयुज्यन्ते, किन्तु  
तन्त्रेण कुलालेन, न च पुरुषार्योऽपि प्रवर्त्तक, किन्तु तदुद्देशेनेश्वर, उद्देशतामात्रेण  
पुरुषार्थं प्रवर्त्तक इत्युच्यते, उत्पत्तिसम्बन्धस्य पुरुषार्थस्याव्यक्तस्य स्थितिकारणत्व युक्तम्,  
न चेतावता धर्मादीनामनिमित्तता, प्रतिबन्धापनयनमात्रेण क्षेत्रिकवदुपपत्ते, ईश्वरस्यापि  
पातजलरहस्यम् ।

धर्मात् गुण च ज्ञान चेति स्मृतेर्धर्मादे कारणत्वमाशङ्क्य प्रतिबन्धकोत्सारकत्वेन  
सूत्रमवतारयति—निमित्तमिति, न प्रयोजकं तस्य धर्मधर्मयो तदधीनोत्पत्तिकत्वाद्,  
एतदेव ब्रह्मन्तयति—न खल्विति, पुरुषाया भोगापवर्गावपि तद्वैजागलस्तनन्याये-  
नाकिञ्चित्कराविति चेत् तत्राह—न चंतावतेति, ईश्वरस्यापीति, कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहि-  
त्सात्किन् ।

कमित्यथ, किं चाकाशे द्रव्याणामनारम्भिकाऽप्यनुक्षणमणूतां किंवा सर्वसम्भवा, न च तत्र  
धर्मोऽधर्मो वा कारणं कस्यापि भोगादेतत्त्वात्, नापि तत्रेश्वरादिसद्गुल्पादि कारणं गौरवाद्,  
अतो निरन्तरागुक्तियोपपत्तये लाघवेन गुणत्वैर्नैव सामान्यतः प्रवृत्तिकारणत्वात् प्रकृतिस्वात-  
न्त्र्य सिद्धम्, अपि च कदा चिद् दण्डकम्पादिकं विनाऽपि योगिसद्गुल्पादेव घटो जायते, का-  
श्चित्प्रेष्यारम्भरूपेण बीजान्तराणि विनेव सर्वाणि बीजान्युत्पद्यन्त इति परम्परव्याभिचारा-  
न्निमित्तानां न साक्षात्कारणत्व सम्भव, तृणारणिमण्यादिषु चान्यादिभारणत्वैऽन्योन्यव्य-  
सिचारो ताक्यिद एवास्ति, अत एवकार्यप्रयुक्ता प्रकृतिरेव परिणामे कारण स्वतन्त्रेति सि-  
द्धम्, ननु प्रकृतिरेव स्वतन्त्रा एव प्रकारेण तदि धर्मवरयोगिसद्गुल्पादीनां प्रकृतिपरिणाम-  
हेतुत्वमिति पृच्छति—कथं तर्हीति, सृष्ट्याह नोत्तरमाह—वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवदिति,  
अथा प्रगादिति प्रणात्, केशारान्तरस्य विशेषण सममित्यादित्तिरम्, एतदर्थेति शिष्यात्  
प्रादरगतालयालम्, स्व स्व विकारमिति, स्वस्वसजातीयं विकारं प्राप्नुवन्ति वि-  
कारप्रसूतानां परिणामान्तरमित्यर्थं, प्रकृतिसायेन्द्रियप्रकृत्यभिप्रायेणैक गुणाद् गुणान्तर-  
रमाप्यारयन्तीत्यपि बोधम्, क्रियाव्यारम्भकस्योपयोगेऽपि प्रकृते स्वत एव भवती-  
त्यपि नेनेव दृष्टान्तन प्रतिपादयति—यथा चेति, न तु प्रकृतिप्रवृत्ताविति, सयोगविनेष्व-  
पीति बोध्यम्, तथा चाधर्मादिप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारेणैव धर्मादि परिणामकारणमिति मि-  
त्तम्, अथ ताव—यथा सत्कार एव स्मृतिहेतु नदशादृष्टिन्तादयस्त्वननुगतता रन्वा-  
रमादृष्टवाधमात्रा, उद्बोधश्च निद्राऽऽदिनोपस्थादरणभू, तथैव प्रकृतिरेव जगत्कारण का-

भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वं स्वं चिकारमाप्लावयन्ति, यथा वा स एव त्रे-  
त्रिकस्तस्मिन्नेव केदारे न प्रभवत्यौदकान् भौमान् वा रसान् धान्यमूलान्य-  
नुप्रवेशयितुं किन्तर्हि मुद्गगवेषु कश्यामाकादींस्ततोऽपकर्षति, अपकृष्टेषु तेषु  
स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति, तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणम-  
धर्मस्य, शुद्धयशुद्धयोरत्यन्तविरोधाद्, न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति,  
अत्र नन्दीश्वरादय उदाहार्या, विपर्ययेणाप्यधर्मो धर्मं वाधते, ततश्चा-  
शुद्धिपरिणाम इति, तत्रापि नहुपाजगरादय उदाहार्याः ॥ ३ ॥

यदा तु योगी बहून् कायान् निर्मिमीते तदा किमेकमनस्कास्ते भवन्त्य-  
थानेकमनस्का इति,—

### निर्माणचित्तान्यस्मितामात्राद् ॥ ४ ॥

मास्त्वती ।

धुराविर्भावयति, ह्यन्तोऽत्र—“वरणभेदात् तत् क्षेत्रिकवत्” तत् = निमित्ताद् वरणभेदो-  
ऽनुप्रवेशस्यान्तरायापनोदनं क्षेत्रिकाणामालिभेदवद्, ययेति । अपाम् पुरणात् = जलपूर-  
णात्, पिप्लावयिषुः = प्लावनेच्छुः, तयेति । धर्म = स्वप्रवर्त्तनस्य निमित्तभूतो धर्म,  
रपष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

यदेति । अस्मितामात्रात् = अपलीनस्य द्रुक्कलेश्वरीजस्य चेतसो विशेषसस्कारप्र-  
तत्त्ववैशारदी ।

धर्माधिष्ठानार्थं प्रतिबन्धापनय एव व्यापारो वेदितव्यः, तदेतन्निगदव्याख्यास्यातेन मा-  
ष्येणोक्तम् ॥ ३ ॥

प्रकृत्यापूरेण सिद्धी समर्थं विद्विन्निर्मितनानाकायवर्त्तित्तैकत्वनानात्वे त्रिचर-  
यति—“यदा तु” इति । तत्र नानामनस्त्वे कायानां प्रतिचित्तमभिप्रायभेदाद् एकाभिप्राया-  
नुरोधश्च परस्परं प्रतिबन्धानं घ न स्याता पुरुषान्तरवत्, तस्मादेकमेव चित्तं प्रदीपवद्विसारि-  
तया बहून्पि निर्माणकायान् व्याप्नोतीति प्राप्त आह—“निर्माणचित्तान्यस्मितामात्राद्”  
पातजलरश्म्यम् ।

तत्प्रतिपिद्वावेयर्थ्यादिभ्य इति यैथामिकसुग्राद् अधिष्ठानत्वं चेतनान्तराप्रयुक्तत्वे सति स्वप्न-  
युक्तत्वं तेन धर्मादीनामकिचित्करत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

योगी यान् देहान् करोति तान् प्रत्येकं चित्तमहितानेव करोत्यन्यथा तत्तद्बैहेऽसाधारणभो-  
वात्तिकम् ।

एवमैश्वरादयस्तु प्रकृते कार्यजननशक्त्युद्बोधका, तत्र धर्माधर्मो स्वधर्मविरुद्धधर्मान्तररूपा  
वरणभेदोद्बोधको, ईश्वरस्तु साम्यपरिणामादिरूपाग्निलावरणभेदोद्बोधक कालाद-  
यस्तु धर्माधुद्बोधकतया, दण्डादयस्तु कार्यान्तराभिव्यक्तिप्रतिबन्धकतयेत्येवं यथायो-  
ग्यमूहनीयम्, एतदेवानिमित्तकारणतेति गीयते, त्व्यभिचारात्तु संयोगस्य समवायिकारण-  
त्वसिद्ध्यत एव द्वारत्वाद् न तेन प्रकृते स्वातन्त्र्यहानिरिति, धर्मस्याधर्मरूपप्रति-  
न्यापनपरणद्वारा कार्येन्द्रियपरिणामनिमित्तत्व उदाहरणमाह—अत्र नन्दीति, नन्दिनामा  
मनुष्य ईश्वरो जात इति नन्दीश्वर, एवं नहुपाजगरोऽपि व्याप्येय, सिद्धादीनां कायेन्द्रिय-  
परिणामान्ति ॥ ३ ॥

हृदादीं सिद्धानां चित्तपरिणामनिर्णायकं सूत्रमवतारयति—यदेति, एकमनस्का निर्माण-  
नोनात्रेणैव व्यवहारभावात्, अनेकमनस्का निर्माणनोतिऽरिच प्राप्तिव्यवहारभावात्,

“निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात्” स्वमूल्येन निमित्तचित्तानि निर्माणचित्तान्युच्यन्ते



अस्मितामात्रं चित्तकारणमुपादाय निर्माणचित्तानि करोति, ततः स-  
ञ्चत्तानि भवन्ति ॥ ४ ॥

मास्वती ।

त्यदक्षये चित्तकार्यं न्यग्रभूतं भवति, अतश्चास्मितामात्रस्य प्रख्यातत्वाद् अस्मितामात्रे-  
णावस्थानं भवति तदस्मितामात्रात्, अविश्वेकलक्षितकार्यहीनाया एवास्मिताया इत्यर्थं,  
तदा संस्कारवशात् चित्तस्येन्द्रियादिप्रवर्तनरूपं स्वारमिकमुत्थानम्, योगी तु परानुप-  
हार्याय तदस्मितामात्रं दग्धवीजं कल्पमुपादाय स्वेच्छयैकमनेकं वा चित्तं कार्यं च निर्णि-  
नीते सुगमं भाष्यं, स्वेच्छयाऽस्योत्थानं निरोधश्च तत्रो न निर्माणचित्तं बन्वहेतुः ॥ ४ ॥

तस्ववैशारदी ।

यद् यावज्जीवच्छरीरं तत्संबन्धैकं कासाधारणचित्तान्वितं हृद्यं, तद्यथा चैत्रमेत्रादिशरीरम्,  
तथा च निर्माणकाया, इति सिद्धं तेषामपि प्रातिस्विकं मन इत्यभिप्रायेणाह—“अस्मिता-  
मात्रम्” इति ॥ ४ ॥

पातञ्जलस्यम् ।

यानिद्विरित्याह—निर्माणेति, विचारान्तरमाह—प्रकृत्येति, प्रदीपवशावेश इति न्यायेनाह—स-  
यथा वर्तिभेदेनानेकगृहमाविशति, एवं निर्माणकाया तद्दृष्टयाकृष्टयावन्ति शरीराणि—एकैकं-  
चित्तमाविशतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वाचिकम् ।

ज्ञानि बहुनि निर्माणदेहसमसंख्यानि भवन्ति, तेषां कारणमाह—अस्मितामात्रादिति, अहङ्का-  
रादित्यर्थं, मात्रशब्देन मनोव्यावृत्तिः, सङ्कल्पमात्रेण मनसो निमित्तमात्रत्वादिति, अत्र  
चित्तशब्दो मनोमात्रवाची, अहङ्कारप्रकृतिकत्ववचनाद् बुद्ध्यहङ्कारो अपि अनेके स्वप्रकृतिप्र-  
धानबुद्ध्यापूराद्भवन्तीति प्रत्येतत्त्वं युक्तिसाम्यादिति, भाष्ये सचित्तानि शरीराणीत्यर्थं, ज्ञेयं-  
सूत्र एव व्याख्यातम्, ननु निर्माणचित्तस्यैकस्यैव प्रदीपवद्विसारितया कायत्रयूहेषु वृत्तिसंभ-  
वात् विमर्शं देहभेदेनान्तं कारणभेदोऽनुपपगम्यते, न हि नैयायिकानामिवास्माकम् अन्तः क-  
रणभेदेनैकदाऽनवहितानानाशरीराधिष्ठानं न संभवेदिति, अत्रोच्यते—समाधिभोगयोजनाज्ञान-  
योश्चैकैकैकस्मिंश्चित्ते विरोधेन चित्तभेदः सिद्ध्यति, अत एव सर्वज्ञस्यापि विष्णोः स्वसंकल्प-  
निमित्तचित्तभेदेन रामशरीरे कियत्कालमज्ञानमुपपन्नमिति, यदा तु योगी जीवभेदानेव स्वदे-  
हाधिर्मितेषु देहेन्द्रियसघातेष्वनेकेषु योजयति तदा पुनः सुतरामेवानेकान्तं करणमनेक्षत इति,  
कदा चित्तं योगिनामेकान्तं वर्णनेन नानादेहेषु व्यवहारं न निराकुरुं, स्वतन्त्रेच्छस्य निय-  
न्तमशक्यत्वादिति, अथैव सत्यात्मनानात्वकल्पना व्यर्था चित्तभेदेनैव ज्ञानाज्ञानाद्युपपत्तेरि-  
ति, सैवम्—वृत्तितन्निरोधादीनामौपाधिकत्वेनावितोयेऽपि विषयानुभवाननुभवयोः स्वप्रति-  
विष्टिदुःखभोगतद्गभावयोर्यन्धमोक्षयोश्च साक्षाच्छेतननिष्ठयोर्विरोधेनैवात्मनानात्वसिद्धेरिति  
द्विः, तदतच्छरीरभेदेन नानाचित्तविरुद्धनानाकायकारित्वं योगिनां समर्थं—

एवस्तु प्रभुशक्त्या चै बहुधा भवतीशरः ।

भृत्वा यस्मात्तु बहुधा भवत्येक एनस्तु सा ॥

तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैत एव हि ।

एकधा तद् द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुन ॥

योगीशर शरीराणि करोति विस्मरोति च ।

प्राप्नुयात्प्रियान् धे द्विः धे द्विः प्रं तपश्चरेत् ॥

न हरेत् पुनस्तान सूर्या रदिमगणानिव । इति ॥ ४ ॥

## प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

बहूनां चित्तानां कथमेकचित्ताभिप्रायपुरस्सरा प्रवृत्तिरिति सर्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं निर्मिमीते, ततः प्रवृत्तिभेदः ॥ ५ ॥

भास्वनी ।

बहूनामिति । बहुचित्तानां प्रवृत्तिभेदेऽपि सर्वेषां यथा प्रवृत्तिप्रयोजकमेकं प्रधानचित्तं निर्मिमीते तच्चित्तं युगपदिव तदङ्गभूतेष्वप्रधानचित्तेषु सञ्चरत तानि स्वस्वविषयेषु प्रवृत्तयति, यथा मनो ज्ञानेन्द्रियकर्मन्द्रियप्राणेषु युगपदिव सञ्चरत तान् प्रयोजयति तद्वत् ॥५॥

तत्त्ववैशारदी ।

यदुक्तमनेकचित्तत्व एकाभिप्रायानुरोधेन प्रतिमन्त्रानं च न म्यातामिति, तत्रोक्तसूत्रम्—“प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम्” अत्रविष्यदेष दोषो यदि चित्तमेकं नानाकायवर्त्तितमनोनायकं न निरमास्यत, तन्निर्माणे त्वदोष, न चेकं गृहीत्वा कृतं प्रातिस्विदैर्मनोभिः कृतं वा नायकनिर्माणेन निजस्यैव मनसो नायकत्वादिति वाच्यम्, प्रमाणमिदं स्वनियोगपर्यन्तुयोगानुपपत्तेरिति, अत्र पुराणं भवति—

“एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वर,  
भूत्वा यस्मात्तु बहुधा भवत्येक पुनस्ततः,  
तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैत एव हि,  
एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुन,  
योगीश्वर. शरीराणि करोति विकरोति च,  
प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित्कैश्चिदुभं तपश्चेत्,  
संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव” इति,

तदेतेनाभिप्रायेणाह—“बहूनां चित्तानाम्” इति ॥ ५ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, इति श्रुतिमाश्रित्याह—योगिनिर्मितानाम्, आहंकारिभ्रमनोऽन्तरेण मनोऽन्तर्मित्याह—प्रवृत्तिभेद इति, तेषां मनसां प्रकृतेरिभ्रुत्पत्तयोऽगादेकं मनो नायकमिति भावः, मनुकरराज इव मक्षिकाणामिति भावः,

अस्मिन्नयं मानमाह—पुराणमिति । बहुधा कृतौ प्रयोजनमाह—प्राप्नुयादिति, प्रयोजकं भाग्यस्थपदं प्रवर्तकमित्यर्थकम् ॥ ५ ॥

वाक्तिकम् ।

अनेकचित्तनिर्माणेऽपि विशेषमाह—

“प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम्” व्याचष्टे—बहूनामिति । तेषां बहूनां कथमेकचित्ताभिप्रायानुसारिणी प्रवृत्ति स्यादित्याशयेन योगी पूर्वमिदं यच्चित्तं तदेव सर्वचित्तानां प्रयोजकं निर्मिमीते नियामकं करोति ततस्तु चित्ताभिप्रायात् तेषामग्रान्तरचित्तानां प्रवृत्तिरित्यर्थः, ऐश्वर्यनिर्वाहायमनेकचित्तेऽन्तर्धानिप्रियाभ्यां स्वित्तमेकं चित्तं तेषामुत्पत्तिरित्यिति-संहारं करोतीति, अत्र च प्रमाणं पुराणं प्रागेव दर्शित—

‘संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव’ इति,

एतेन विष्ववादीनामश्रावतारा अपि व्याख्याता, तेषु ह्यात्मन एतत्त्वेऽप्यङ्गानिश्च वदत उपायोर्योगांशिनानेनोपाश्रितो न पुनन्तरजातेष्विव स्वत एवेति ॥ ५ ॥

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

पञ्चविधं निर्माणचित्तं जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय इति, तत्र यदेव ध्यानजं चित्तं तस्यैव नास्त्याशयो रागादिप्रवृत्तिर्नातः पुण्यपापामिसंवन्यः, क्षीणकलेशत्वाद् योगिन इति, इतरेपान्तु विद्यते कर्माशयः ॥६॥

यतः—

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

चतुष्पात् खल्वियं कर्मजातिः—कृष्णा, शुक्लकृष्णा, शुक्ला, अशुक्लाकृष्णा ।

मास्वती ।

पञ्चेति । निर्माणचित्तमत्र सिद्धचित्तम्, ध्यानज नमाधिज सिद्धचित्तम् अनाशयम् = तस्य नास्त्याशयः, तस्मात्तत्प्रकृतिर्यस्यानुप्रयेगात् समाधिसिद्धेरभिव्यक्तिः, न साऽनुभूतपूर्वा वासनारूपा कैवल्यभागीयस्त्रमाधेरननुभूतपूर्वत्वाद् न तन्निरवर्तनकरी प्रकृति संस्काररूपा, अव्यपदेश्यप्रकृतेरनुप्रयेगादेव समाधिसिद्धिर्यमादिभिर्निवृत्तेषु तत्प्रत्यनीकरूपेषु ॥६॥

चतुष्पादिति । चतुष्पादा खल्वियं कर्मणां जातिः, शुक्लकृष्णा जातिर्देहापाधनया तत्त्ववैशारदी ।

तदेवमुदितेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेष्वपवर्गभागीय चित्तं निर्धारयति—“तत्र ध्यानजमनाशयम्” आशेरत इत्याशया = कर्मवासना कलेशवासनाश्च, त एते न विद्यन्ते यस्मिन् तदनाशयं चित्तमपवर्गभागीयं भवतीत्यर्थं, यतो रागादिनिबन्धना प्रवृत्तिनास्त्यतो नास्ति पुण्यपापामिसंवन्यः, कस्मात् पुना रागादिजनिता प्रवृत्तिर्नास्तीत्यत आह—“क्षीणकलेशत्वाद्” इति, ध्यानजमनाशयस्य मनोऽन्तरेभ्यो विशेषं दर्शयितुमितरेपामाशयवत्तामाह—“इतरेपान्तु” इति ॥ ६ ॥

तत्र च हेतुपर सुत्रमवतारयति—“यतः” इति । कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्, पद स्थानं, चतुर्षु समवेता चतुष्पादा, यद् यावद् बहिःसाधनसाध्यं तत्र सर्वप्राप्तिपातशरदस्यम् ।

तदेवमुपसंहृत्य मोक्षद विवक्षुराह—तत्रेति ॥ ६ ॥

चतुष्पादित्यस्य भाष्यस्य व्याख्या पद स्थानमिति, तदेव विवृणोति—पदावदिति, वाचिकम् ।

तदेवमुत्तेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेषु मध्येऽपवर्गयोग्यचित्तमवधारयति—

“तत्र ध्यानजमनाशयम्” ध्यानज ध्यानससृष्टतम् आशया कलेशकर्मवासना न सन्त्यस्मिष्टित्यनाशयं ध्यानसिद्ध चित्तमेवानाशयं भवति योगेर्नैव ज्ञानोत्पत्त्या पासनोच्छेदसंभवाद् न मग्न्रादिभिरित्यर्थं, व्याचष्टे—पञ्चविधमिति, निर्माणचित्तमत्र निर्माणज्ञचित्तं न निर्मायमाणं चिह्नं तस्य सिद्धयार्थत्वेन सिद्धत्वानियमात्, अनाशयमित्यस्यार्थमाह—तस्येति, रागादे प्रवृत्तिर्यस्मात्प्रत्येकारात्स रागादिप्रवृत्तिराशयस्तस्यैव नास्तीत्यनाशयमित्यर्थं, अनाशयत्वस्य किं प्रयोज्यमित्यावाह्यायामाह—नात इति, सन्बन्ध उत्पत्ति, तत्राशुपुनर्नन्मरूपो मोक्ष इति शेषः, पापपुण्यानुत्पत्तौ हेतुमाह—क्षीणकलेशत्वादिति, दग्धकलेशत्वादिति, दग्धकलेशत्वमेवासनत्वादित्यर्थं, अष्टोत्पत्तावप्यष्टानन्तरं कारणनष्टरूपस्य कर्माशयस्य कारणमात्रे हेतुत्वाद्, तत्रेति निर्धारणसप्तम्यर्थमाह—इतरेपामिति, मन्त्रादिमिद्विचिन्तानामित्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्र हेतुपरतयोत्तरसुत्रमवतारयति—यत इति ।

“कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्” योगिनो निष्पन्नबोगस्य क्षीणकलेशस्य कर्म

चेति, तत्र कृष्णा दुरात्मनां, शुक्लकृष्णा वहिःसाधनसाध्या तत्र परपीडाऽ  
नुग्रहद्वारेण कर्माशयप्रचयः, शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवतां सा हि केवलं  
मनस्थायत्तत्वादवहिःसाधनाधीना न परान् पीडयित्वा भवति, अशुक्ला

मास्वती ।

ध्या = सा हि पुण्यापुण्यमिश्रा, वाह्यकर्मणि परपीडाया अवश्यम्भावित्वात्, मन्यासिनां  
= त्यक्तकामानाम्, क्षीणकृशानां = विवेकवताम्, चरमदेहानां = जीवन्मुक्तानाम्, वि  
वेकमनस्कारपूर्वं तेषां कर्माकरणं ततो विवेकमूल एव संस्कारप्रचयो नाविधामूल इति, त  
त्त्ववैशारदी ।

कस्य चित्पीडा, न हि प्रीत्यादिमाधनेऽपि कर्मणि परपीडा नास्ति, अववातादिसमये पिपी-  
लिङ्गाऽऽदिवधसम्भवाद्, अन्ततो वीजादिवधेन स्तम्बादिभेदोत्पत्तिप्रतिबन्धाद्, अनुग्रह  
दक्षिणाऽऽदिना ब्राह्मणादेरिति, शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवतामसंन्यामिनाम्, शुक्लत्वसुपपा-  
दयति—“सा हि” इति, ‘अशुक्लाकृष्णा संन्यामिना’—संन्यासिनो दर्शयति “क्षीण” इति,  
पातञ्जलरहस्यम् ।

तस्मात्प्रयच्छन्ति पादपा इति श्रुतिमाश्रित्याह—अन्तत इति ।

“यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्य प्रयजत्यभय गृहात् ।

तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवेदिन ॥

वाचिकम् ।

कायादिव्यापारोऽशुक्लाकृष्ण पुण्यपापाहेतु, इतरेषामयोगिना जन्मादिमिद्वानामपि त्रिवि-  
धम्, यथायोग्यं कर्म शुक्लकृष्णयो प्रत्येकममुच्यमान्यां त्रिविधमित्यर्थ, तदेतद्व्याचष्टे—  
चतुष्पादिति । कर्मसामान्यं चतुरंशकमित्यर्थ, क्रमेण निर्दिशति—कृष्णेति । कृष्णा दुःख-  
फलदा तमोवर्धकत्वात्, शुक्लकृष्णा सुखदुःख फलदा रजोवर्धकत्वात्, शुक्ला सुखफलदा सत्त्व-  
वर्धकत्वात्, अशुक्लाकृष्णा च सुखदुःखफलद्वयान्या गुणाहेतुत्वादिति, अशुक्लाकृष्णयो-  
सुखदुःखफलस्यैव प्रतिषेधेन यागिकर्मणामपि सत्त्वशुद्धि फल न निराक्रियते, न च ज्ञानेनैव  
सत्त्वशुद्ध्याख्यः पापक्षयो भविष्यतीति वाच्यम्, तथाऽपि कर्मणामपि ज्ञानाङ्गतथा  
सत्त्वशुद्धिहेतुत्वात्, आत्मक्रीड आत्मरति क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति साहित्यश्रुतं,  
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियरपि ।

योगिन कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

इति स्मृतेश्च अन्यथा वसिष्ठादीनां ज्ञानिनां कर्मानुपपत्तेश्च, न च लोकसंग्रहार्थं तेषा  
कर्म, लोकसंग्रहस्य स्वतोऽपुरुषार्थतया कैवल्यहेतुसत्त्वशुद्धिद्वारैव पर्यवसानादिति, चतुर्विध-  
कर्म क्रमेणोदाहरति—दुरात्मनां पापिनां, बहि साधनसाध्येति, देहेन्द्रियमनोभ्यो बहिर्यान्ति  
साधनानि तत्साध्येत्यर्थे, अज्ञानां सकामानामित्यर्थोऽस्म्यते, ज्ञानिना निष्कामानां कर्म  
सामान्यमेवाशुक्लाकृष्णमिति वक्ष्यमाणत्वात्, ननु बहिःसाधनसाध्यानामपि वेदोक्ततया कर्-  
कृष्णसंकरस्तत्राह—तत्र परेति । बहिर्यागोपकरणसंपादने पिपीलिकादीनामप्यन्ततोऽपरि-  
हायां पीडा भवतीत्यस्ति तत्र पापकर्माशय देवताऽऽदीनामाराधनादिनाऽनुग्रहात् पुण्यक-  
र्माशयस्तु प्रसिद्ध एवेति सांक्यमित्यर्थ, अन्तर्यागरूपायां शुक्लायां पापासांकर्यं बीजमाह—  
सा हीति । संन्यासिनामिति, संन्यासस्त्याग, अभिमानफलयोस्त्यागिनामित्यर्थ,

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्याग सात्त्विको मत ॥

इत्यादिस्मृतेः, ननु संन्यासाश्रमिमात्राणामविद्याऽऽदिहेतुसत्त्वे तेषामपि धर्माधर्मोदयात्  
केशक्षये च गृहस्थादिकर्मणामप्यशुक्लाकृष्णत्वाच्चेति, संन्यासिकर्मणामशुक्लाकृष्णत्वे हेतु-

कृष्णसंन्यासिनां क्षीणक्लेशानां त्रमदेहानामिति, तत्राशुक्लं योगिन-  
यत्र फलसंन्यासाद् अकृष्णं चानुपादानाद्, इतरेषां तु भूतानां पूर्वमेव  
त्रिविधमिति ॥ ७ ॥

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥८॥

तत्र इति = त्रिविधात्कर्मणः, तद्विपाकानुगुणानामेवेति = यज्ञातीय-

मास्वती ।

त्रेति । तत्र कर्मजातिषु योगिनः कर्म-अशुक्लाकृष्णम्, अशुक्लं कर्म फलसंन्यासात् = वाद्य  
सुखकरफलाकाङ्क्षाहीनत्वात् तथा चाकृष्णमनुपादानात् = पापस्याकरणादित्यर्थः, यमनि  
यमदोलतेव कृष्णकर्मविरति, इतरेषामन्यत् त्रिविधं कर्म ॥ ७ ॥

तत्र इति । जात्यायुर्भोगानां कर्मविपाकानां संस्कारा वासनाः, यथा-गोशरीरगतानां-  
स्येषा विरोषाणामनुभूतिजाता संस्कारा असङ्ख्यगोजात्यनुभवनिर्वर्तिता गोजातिवास-  
तत्ववैशारदी ।

कर्मसंन्यासिनो हि न क्व चिद् बहिः साधनसाध्ये कर्मणि प्रवृत्ता इति न चैषामस्ति कृष्ण-  
कर्माशय, योगानुष्ठानमाध्यस्य कर्माशयफलस्येक्षरे समर्पणान्न शुक्लं कर्माशय, निरत्ययफलो  
हि शुक्लं टच्यते यस्य फलमेव नास्ति कुतस्तस्य निरत्ययफलत्वमित्यर्थः, तदेवं चतुष्टयी कर्म-  
जातिमुक्त्वा, क्तमा कस्येत्यवधारयति—“तत्राशुक्लम्” इति ॥ ७ ॥

कर्माशयं विचिष्य क्लेशाशयगतिमाह—“ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम्,”  
यज्ञातीयस्य पुण्यजातीयस्यापुण्यजातीयस्य वा, कर्मणो यो विपाकः दिव्यो वा नारको वा  
पातजरहस्यम् ।

इत्युक्तिमाश्रित्याह—संन्यासिनो हीति, कृष्णं पापं—,

नाशुक्लं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्,

इति स्मृतैः, फलं दत्त्वा कर्म नश्यतीति चेत्-तत्राह-योगानुष्ठान इति,

यज्ञायाचरत, कर्म समग्रं प्रविलीयत—

इत्युक्तिमाश्रित्याह—यस्येति, वृत्तवर्तिष्यमाणयो संबन्धं वक्तुं कीर्तयति-तदेवमिति ॥७॥

पुण्यो व पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापनेति सुप्रारूढ करोति—तत्र इति, एतदेव  
वाचकम् ।

माह—क्षीणक्लेशानामिति । हे शमूल कर्माशय इत्युक्तत्वादिति भावः, परमदेहानामिति,  
रत्ररूपास्यानम्, स्वोक्त संन्यासिनामिति इत्तु चिद्वृत्तवान् सूत्रं व्याचष्ट—तत्रेति । तत्र च  
तुर्विधकर्मसंन्यासे योगिन एवाशुक्लमकृष्णं च कर्म फलत्यागाद् अहं करोमीत्यस्याकाराच्चे-  
त्यर्थः, विहितं हि कामनाया सत्यामेव स्वर्गादिफलं ददाति विहितं निषिद्धं चोभयमभ्युवा-  
नानारदाभिमाने सत्येव फलं ददातीति भावः,

त्यसत्त्वा कर्म फलासङ्गं नित्यवृत्तौ निराश्रय ।

कर्मण्यभिप्रवृत्ताऽपि नैव किञ्चित्करोति स ॥

यस्य नाहं वृता भावा बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

एत्वाऽपि स इमाल् लोकान् न हन्ति न निवध्यते ॥

इति चाद्यमत्र प्रमाणम् ॥ ७ ॥

ननु तिष्ठत्ययोगिना कर्म तथाऽपि वासनाऽभिव्यक्त्यादिनाऽपि क्व चिन्नोक्ष स्यादि-  
ति विमर्षं नियमेन ध्यानजस्यानाशयचित्तस्यापक्षेत्यत आह—

“ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम्” तत्र इतिपदे व्याख्याय तद्विपा-

स्य कर्मणो यो विपाकस्तस्यानुगुणा या वासनाः कर्मविपाकमनुशेरते ता-  
सामेवाभिव्यक्तिः, न हि दैवं कर्म विपच्यमानं नारकतिर्य्यङ्मनुष्यवास-  
नाऽभिव्यक्तिनिमित्तं भवति, किन्तु दैवानुगुणा एवास्य वासना व्यज्य-  
न्ते, नारकतिर्य्यङ्मनुष्येषु चैवं समानश्चर्चः ॥ ८ ॥

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्का-  
रयोरेकरूपत्वाद् ॥ ९ ॥

वृषदंशविपाकोदयः स्वव्यञ्जकाञ्जनाभिव्यक्तः, स यदि जातिशतेन वा  
दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितः पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवोदियाद्

भासती ।

ना, एवं सखदु एवासना, आयुर्वासना चेति, वामनया स्वानुरुपा स्मृतिः, वासनाऽभिध्य-  
क्तिस्तु स्वानुगुणेन = स्वानुरूपेण कर्माशयेन भवति, वामनां गृहीत्वा कर्माशयो विपाका-  
रम्भी भवतीति, निगदव्याख्यातं भाष्येण, कर्मविपाकमनुशेरते = कर्मविपाकस्यानुया-  
यिन्यः = कर्मविपाकमपेक्षमाणा वासनास्तिष्ठन्तीत्यर्थं, चर्चः = विचार ॥ ८ ॥

जातीति । न हि दूरदेशे बहुपूर्वकालेऽनुभूतस्य विषयस्य स्मृतिस्तावता कालेनोत्ति-  
ष्ठति किन्तु निमित्तयोगे तत्क्षणमेवाविर्भवति देशकालजातिव्यवधानेऽपीति सूत्रार्थं,  
वृषदंशेति । वृषदंशविपाकोदय = माजार्जातिरूपस्य विपाकस्योदय, स्वव्यञ्जकेन कर्मा-  
तत्त्ववैशारदी ।

जात्यायुर्भोग, तस्य विपाकस्यानुगुणाः, ता एवाह—या धारणा कर्मविपाकमनुशेरत-  
इति, अनुशेरते = अनुकुर्वन्ति, दिव्यभोगजनित्वा हि दिव्यकर्मविपाकानुगुणा वासना, न हि  
मनुष्यभोगवासनाऽभिव्यक्तौ दिव्यकर्मफलोपभोगसम्भवः, तस्मात् स्वविपाकानुगुणा एव वा  
सना कर्माभिव्यञ्जनोया इति भाष्यार्थः ॥ ८ ॥

स्यादेतद्—मनुष्यस्य प्रायणानन्तरमधिगतमाजार्मात्रस्यानन्तरतया मनुष्यवासनाया  
एवाभिव्यक्त्या भवितव्यम्, न खल्वस्ति सम्भ्रमो यदनन्तरदिवसानुभूत न स्मर्यते, व्य-  
वहितदिवसानुभूत च स्मर्यते इत्यत आह—“जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं  
स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वाद्”भवतु वृषदंशवासनाया जात्यादिव्यवधिस्तथाऽपि तस्या फलत-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

विविच्य दर्शयति भाष्यकारः—न हि दैवमिति । विपच्यमानं = फलमारभमाणं, व्यतिरेकमाह-  
नारकेति भाष्यं, समानश्चर्चः समानन्याय ॥ ८ ॥

आनन्तर्यमचोदनेति जैमिनिसूत्रमाश्रित्याह—जातीतिसूत्रं, तं विद्याकर्मणी समन्तारभेते  
पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतिमाश्रित्याह—अनुशेरत इति, पूर्वप्रज्ञाऽत्र वासना संस्कार इति पठ्याया  
वाक्तिकम् ।

कानुगुणानामेवेति गृहीत्वा व्याचष्टे—यजातीयस्येति, कर्मविपाकमनुशेरत इति, अनुकुर्वन्ति  
तन्मुखनिरीक्षका इति यावत्, विपच्यमानं फलोन्मुखं, चर्चो विचार, ॥ ८ ॥

बहुजन्मव्यवहितानामपि वासनानामभिव्यक्तिं कर्मफलान्यथाऽनुपपत्तिप्रमाणेन साधयति-  
“जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वाद्” जात्यादिभि-  
र्व्यवहितानामपि वासनानामानन्तर्यमव्यवहितवत् कार्यकारि भवति, अन्यथा कर्मफला-  
नुपपत्तेः स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादित्यर्थं, एकरूपत्वमेकाकारत्वमिति तत्रादौ भाष्यकारो-  
जात्यादिव्यवहितत्वमुदाहरद्वेवानन्तर्यं कारणं प्रदर्शयति—वृषेत्यादिना । आरम्भ एवात्र-

द्रागित्येव पूर्वानुभूतवृषदशविपाकाभिसंस्कृता वासना उपादाय व्यज्येत, कस्माद्-यतो ध्ववहितानामप्यासां सदृशं कर्माभिव्यञ्जक निमित्तीभूतमित्यानन्तर्यमेव, कुतश्च स्मृतिसंस्कारयोरैकरूपत्वाद्, यथाऽनुभवास्तथा संस्काराः; ते च कर्मवासनाऽनुरूपाः यथा च वासनास्तथा स्मृतिः, इति जातिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः स्मृतेश्च पुनः संस्कारा इत्ये-

मास्वती ।

शयेनाभिव्यक्तो भवति, स = विपाकः, पूर्वमार्जारदेहरूपपरिपाकानुभवाज्जातास्तत्संस्काररूपा या वासनास्ता उपादाय द्राग् व्यज्यते मार्जारजातिविपाकश्च मार्जारकर्माशय, व्यवधानान्न तस्य चिरेणाभिव्यक्ति, वायनाऽभिव्यक्तेः स्मृतिरूपत्वाद्, कर्माशयवृत्तित्वाभवात् = कर्माशयस्य विपाको रूपो वृत्तिलामस्तद्वशात् तन्निमित्तेनैत्यर्थः निमित्तनैमित्तिकमावानुच्छेदात् = कर्माशयो निमित्तम्, वासनास्मृतिः नैमित्तिकम्, तत्त्वद्वैशारदी ।

आनन्तर्यम्, वृषदशविपाकेन कर्मणा तस्या एव स्वविपाकानुगुणाया अभिव्यक्तौ तत्स्मरणमुत्पादाद् इत्याह— 'वृषदशविपाकम्योदय' इति, तदेत्यम्मादित्युदय' कर्माशय, 'पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवोदियाद्' अभिव्यज्येत । विपाकारम्भाभिमुख. क्रियेतेत्यर्थ, क्षमिसंस्कारक्रिया, उपादाय गृहीत्वा व्यज्येत, यदि व्यज्येत स्वविपाकानुगुणा एव वासना गृहीत्वा व्यज्येतेत्यर्थ, आनन्तर्यमेव 'फलत' कारणद्वारकमुपपाद्य कार्यद्वारकमुपपादयति— "कुतश्च स्मृति" इति, एकरूपतया सादृश्यम्, तदेवाह— "यथा" इति, नन्वनुभवस्वरूपाश्चेत्संस्कारान्तथा मन्त्यनुभवा विदारारव इत्येतेऽपि विदारारव कथं चिरभाविनेऽनुभवाय कल्पेरन्नित्यत आह—ते च कर्मवासनाऽनुरूपा इति, यथा-अपूर्वं स्यापि क्षणिककर्मनिमित्तमपि, एवं क्षणिपाठल्लरस्यम् ।

यथा हि शास्त्रिजमदुरपप्रपण्डपुष्परम्परया तद्दीजमार्भते, एवं संस्कारो बहुव्यवधानेन स्वरूप फलमारभते, वृषदशो मार्जार, अत्र शब्दो-म्यादित्यादि-स्मयत इत्यन्तेन, प्रायणाकन्तरं शरणानन्तरम्, एष्टापत्ति धुनीने-न गृह्णन्तीति, जातिदेशेति सूत्रे जातिधर्म, एतत्परपटयति-एव-वा-इति, फलानुमेया प्रारम्भा इति न्यायेनानन्तर्यमप्रयो नक फलभोग-एव प्रयोजक इत्याह—एवदश इति, न हि एष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्यायात्, स्वव्यञ्जकाञ्जनत्वं संस्कार एव व्यञ्जक कारणं यस्य भोगस्य तेनाभिव्यक्तो भोग इत्यर्थ, एतदेव कार्य-परपरया एवपटयति-यथाऽनुभवा इति, अनुभवजातीयसत्त्वारान्तज्जातीय स्मरण, विदारारयो-धात्तिकम् ।

रयापक्षणाद् उदयपद तथा च वृषदशविपाकारम्भ स्वरुपज्ञेनेवाभिव्यक्तो वर्तमानाप्रम्यो-भवति न तु पूर्वदृष्ट्यागमात्रेण दृष्टिरेति नियमोऽन स यदि जातिशतादिव्यवधानेन व्यञ्जकं प्राप्यादियात् तदा द्रागित्येव शीघ्रं पूर्वप्राप्तवृषदशविपाकेन जनितान् संस्कारान् गृहीत्वैव व्यक्तो भवति एवदृष्टितानामपि वासनानां सदृशकर्मध्यङ्गत्वादित्यत आनन्तर्यमे-वायाङ्गवर्तित्यर्थ, सादृश्यं चात्रैकजातीयफलकत्वम्, अमि-यञ्जकमित्यस्य च विवरणं-निमित्तीभूतमिति, प्रवृत्तेरयोपादानत्वादिति भाव, आनन्तर्यं तन्कारणं च व्याख्याय तत्र प्रमाणं पृच्छति—कुत इति । कुत प्रमाणादित्यर्थ, सूत्रावयवेनोचनार्ह—स्मृतिसंस्कार-योरिति । ननु मनुष्यजन्मन्येवाव्यवहिते वृषदशवासनाऽन्तु तत्राह—यथाऽनुभवा इति । नन्वेव सति मनुष्यवासनयैव वृषदशविपाको भवत्स्वव्यवहितत्वादिति, तत्राह—ने चेति । ते च संस्काराः कर्माशयानुरूपा एवापक्षिता इत्यर्थ, नन्वेवमपि मनुष्यसंस्कारादिव वृषदशविपा-

ते स्मृतिसंस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभवशाद् व्यज्यन्ते, अतश्च व्यवहितानाम-  
पि निमित्तनमित्तिकभावानुच्छेदादानन्तर्यमेव सिद्धमिति ॥ ६ ॥

**तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वाद् ॥ १० ॥**

तासां वासनानामाशिषो नित्यत्वाद्नादित्वं, येयमात्माशीर्मा न भूवं भू-  
मास्वती ।

यद्वा—वासना निमित्तं तत्स्मृतिः नैमित्तिकं तद्वात्रस्यानुच्छेदाद् = वर्तमानत्वाद्,  
आनन्तर्यम् = निरन्तरालता ॥ ९ ॥

तासामिति । मा न भूवम् = अभूवं किन्तु भूयासमित्याशिषो नित्यत्वाद् = सर्वत्रा-  
व्यभिचारात् सर्वेषु जातेषु जायमानेषु दर्शनाज्जनिष्यमाणेष्वपि सा स्यादेवं सर्वकालेषु  
तत्त्ववैशारदी ।

कानुभवनिमित्तोऽपि संस्कारः स्यापी, किञ्चिद्भेदाधिष्ठानं च सारुण्यम्, अन्यथाऽभेदे तत्त्वेन  
सादृशवानुपपत्तेरित्यर्थः, सुगममन्यद् ॥ ९ ॥

स्यादेतद्—व्यज्येत् पूर्वपूर्वतरजन्माभिर्संस्कृता वासना, यदि पूर्वपूर्वतरजन्मसद्भावे  
प्रमाणं स्यात्, तदेव तु नास्ति, न च जातमात्रस्य जन्तोर्हंपशोकदर्शनमात्रं प्रमाणं भवितु-  
मर्हति, पद्मादिपद्मोच्चविकासवत्स्वाभाविकत्वेन तदुपपत्तेरित्यत आह—“तासामनादित्वं-  
चाशिषो नित्यत्वाद्” तासां वासनानामनादित्वं च न केवलमानन्तर्यमिति चार्थं, आ-  
शिषो नित्यत्वाद् आत्माशिषो वासनानामनादित्वेन नित्यत्वाव्यभिचारादिति, ननु स्वाभावि-  
कत्वेनाप्युपपत्तेरसिद्धमाशिषो निश्चयत्वमित्यत आह—“येयम्” इति, नास्तिरु. पृच्छति—  
“कस्माद्” इति, उत्तरं—“जातमात्रस्य जन्तो” इति, अत एवैतस्मिन् जन्मन्यननुभूतमर-  
पातञ्जलरहस्यम् ।

विरला विनाशिन इति यावत्, भावायां यागपद्वाच्या यथरि क्षणिकस्तथाऽपि  
तेभ्य एवापूर्वं स्यादिति चिन्मात्रिने कत्राय, तद्विद्वत्त्वे सति तद्गतभूषोवर्मवत्त्वमिति ल  
क्षणं सूचयन्नाह—किञ्चिदिति ॥ ९ ॥

मा न भूवमपि तु भूयासमित्याशीर्जातमात्रस्यादृश्यमानजन्मान्तरमम्बन्धम्  
आत्मनो नित्यत्वं गमयन्ती तासां वासनानामपि नित्यत्वमाहृति सूत्रार्थः, पद्मादीति  
यदुक्तं तन्निराकराति—नेति, अत्र लोकायतिः शङ्कने—स्यादिति, “एक आत्मन शरीरे  
भावादिति वादरायणसूत्रमाश्रित्याह—तदेव तु नास्तीति, एकं चात्रांकाः शरीर एवा-  
त्मनो भावात् अहत्वाधिकरणत्वात् तदतिरिक्त आत्मा नास्तीति सूत्रार्थः, किंच—अहं त्वं-  
भौतिको भौतिकमान्नृत्तिवर्मत्वाद् घटादिवद् इत्यनुमानाच्च, स्वाभाविक देहस्य जन्मादी-  
त्याह—पद्मादिवद् भूतधर्मवत्त्वादिति भावः, ‘नान्ता न चादिर्न च सम्प्रतिच्छेति युक्तिमाश्रित्य-  
तन्मनं सूत्रेण दूषयति—तासां स्वाभाविकत्वं नामोष्ण्यप्रकाशवन्ननिर्मितकनेत्याह—  
जातमात्रस्येति—उपावतत इत्यन्तेन, चित्तमित्यन्वयः, तच्चिं पट्टत्वं प्रदीपवद्वा संकोच-  
वाचिकम् ।

कनिर्वाहिका स्मृतिरस्तु तथाऽपि कर्माशयानुरूपस्मृतिदेतुत्वेन कर्मानुरूपोपत्तिरिति, तत्राह-  
यथेति । एकरुत्वं प्रमाव्य सूत्रतात्पर्यार्थं व्याचष्टे—इति जातीति । ननु सनातोयवासनेव  
चेद्विपाकनिर्वाहिका तद्येकविपाककाल एव स्मृत्युत्पादेन पूर्वसंस्कारनाशात् कथं पुनस्नजा-  
तीयं विपाकान्तरमित्याशयेनोक्तं, स्मृतेश्च पुन संस्कारा इति । परमायेंतस्तु स्मृतेने संस्कार-  
रनाशमत्वम् इत्यपि पूर्वाकं स्मन्तेज्यं, स्मृतिसंस्कारा स्मृतिदेतुसंस्कारा कर्माशयवृत्तिला-  
भात् कर्माशयोद्बोधादिति ॥ ९ ॥

नन्वेवं सफलजन्मार्थमेव वासनान्स्वीकारेऽनवस्थाप्रमङ्ग इत्याशङ्कामपाकरोति—

“तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वाद्” व्याचष्टे—तासामिति । नित्यत्वात्प्रतिजन्म-





मिदं चित्तं निमित्तवशात्काश्चिदेव वासनाः प्रतिलभ्य पुरुषस्य भोगायोपावर्त्तत इति, घटप्रासादप्रदीपकल्पसङ्कोचविकाशि चित्तं शरीरपरिमाणकारमात्रमित्यपरे प्रतिपन्नाः, तथा चान्तरा भावः संसारश्च युक्त इति, वृत्तिरे-

भास्वता ।

स्मृतिः संस्काराज्जायते, संस्कारः पुनरनुभवात्, तस्मात् सर्वैः प्राणिमिरनुभूतं मरणदुःखम्, हृदानीमिव सर्वदा चेत् सर्वैर्मरणदुःखमनुभूतं तर्हि सर्वेषामाशिपो मूलभूता वामनाऽनादिरिति, न चेति । न च स्वाभाविकं किन्तु निमित्तमुपादत्ते = निमित्तादुत्पद्यत इत्यर्थः, यथा कायस्य रूप स्वाभाविकं काये विद्यमाने न तदुत्पद्यते, अनुत्पन्नः सहोत्पन्नो वा धर्मरूपो भाव एव स्वभावः, घटेति । निर्ग्रन्थमतमुपन्यस्यते, घटप्रासादादिमव्यस्य प्रदीपो-यथा घटप्रासादपरिमाणः सङ्कोचविकाशौ च तथा चित्तमपि गृह्यमाणपुत्तिकाहस्त्यादिशरीरपरिमाणम्, तथा च मति चित्तस्यान्तराभावः = पूर्वोत्तरशरीरप्रहणयोर्धन्तरा तत्र भाव आतिवाहिकभाव इत्यर्थः, संसारश्च युक्त = मङ्गच्छत इति निर्ग्रन्थनय, नार्थ समी-तत्त्ववैशारदी ।

पाकराल कर्म, प्रतिलम्भः अभिव्यक्तिः, प्रसङ्गतश्चित्तपरिमाणविप्रतिपत्तिः निराचिकीर्षुर्त्रिप्रतिपत्तिमाह—“घटप्रासाद” इति, देहप्रदेशवर्त्तिकार्य्यदर्शनाद् देहाद् वहि मद्भावे चित्तस्य न प्रमाणमस्ति न च तदणुपरिमाणं, दीर्घशङ्कुलीमक्षणादावपर्यायेण ज्ञानपञ्चकानुत्पादप्रसङ्गाद्, न चाननुभूयमानक्रमकल्पनायां प्रमाणमस्ति, न चैकमणु मनो नानादेशैरिन्द्रियैरपर्यायेण मन्वन्धुमर्हति, तत्पारिणोप्याव कायपरिमाणं चित्तं, घटप्रासादवर्त्तिप्रदीपवत् सङ्कोचविकाशौ पुत्तिकाहस्तिदेहयोरस्योत्पत्त्येते, शरीरपरिमाणमेवाकार परिमाणं ग्रन्थेत्यपरे प्रतिपन्ना, नन्वेवं-कयमस्य क्षेत्रबीजसंयोगः, न खल्वेतदनाश्रयं मृतशरीरान्मातृभित्तेहवर्त्तिनी लोहितरत्नमो प्राप्नोति, परतन्त्रत्वाद्, न हि स्याण्वादिष्वगच्छत्सु तच्छया गच्छति, न चागच्छति पटे तदाश्रयं चित्रं गच्छति तथा च न संसार स्यादित्यत आह—“तथा चान्तराभाव संसारश्च युक्त” इति, तथा च शरीरपरिमाणत्वे, देहान्तरप्राप्तये पूर्व्वदेहत्यागश्च देहान्तरप्राप्तिश्चान्तरा-स्यातिवाहिकशरीरसंयोगाद् भवत, तेन खल्वयं देहान्तरे सञ्चरेत्, तथा च पुराणम्—

“अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्षयमो ब्रह्माद्” इति,

सोऽयमन्तराभावः, अत एव संसारश्च युक्त इति, तदेतदमृष्यमाण स्वमतमाह—“वृत्ति” इति, वृत्तिरेवास्य विभुनश्चित्तस्य सङ्कोचविकाशिनोन्वाचार्य्यः स्वयम्भू पातञ्जलरहस्यम् ।

अतो वासनेवात्मास्त्वित्त्वं नासिद्धमित्याह—तस्मादिति, अस्मिन्नधेऽप्यनुमानमाह—तच्चै-तदेवमिति, पश्चादे संकोचविकाशावपि सवितृकिरणान्वयव्यतिरेकौ न स्वाभाविकावित्याह-वात्तिकम् ।

त्वा, ननु वासनाया अनादित्वं तदा भवेद् यदि तदाश्रयं चित्तं नित्यं स्यात् प्रतिशरीरं च मिदं न स्यात्, तदेव तु न पुम्प्रकृत्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कार्यत्वाभ्युपगमाद्, अणुमहा-शरीरयो परिणामभेदेन भेदवच्छरीरतुल्यपरिणामचित्तस्यापि भेदसिद्धेर्चेति, तदादौ सां-ध्यपरिमाणमाह—घटेति । प्रतिपुरुषं सर्वशरीरसाधारणमेकैकमेव चित्तं तथाऽपि घटप्रासा-दरूपस्वल्पमहाऽऽश्रयभेदेन प्रदीपवत् स्वल्पमहाशरीरभेदेन चित्तं स्वल्पं महापरिमाणं भव-ति तथा च नित्यत्वमपि तस्य प्रदीपपरमाणुवदेव द्रष्टव्यम्, तच्च परमाणुतुल्यस्य सूक्ष्मावस्था-यां प्रकृते सत्त्वरूपांशविशेषतां प्राप्नोतीति न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्य नित्यतेति भावः, पत्र-मपरे सांख्या आहुरित्यर्थः, ननु विभवेव चित्तं कथं नेष्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—तथा चेति । तथा चाणुत्वस्यापि संभवात्, पूर्वापरसर्गयोरन्तरा प्रत्येऽभावो लय संभ्रति, तथा सं

भास्वती ।

चोच, चित्तं न दिगधिकरणकं वस्तु कालमात्रव्यापिक्रियारूपत्वाद्, न ह्यमूर्तं चित्तं ह-  
स्तादिभिः परिमेयम्, तस्मात्तस्य दीर्घत्वह्रस्वत्वादीनि न कल्पनीयानि, दिगवयवरहित-  
त्वाच्चित्तं विभु = सर्वमात्रे सह सम्बन्धवत्, न च विभुत्वं सर्वदेशव्यापित्वं व्यवसायरूप-  
त्वाच्चेतसः, तस्य वृत्तिरेव सङ्घोचविकाशिनीति योगाचार्यमतम्, यया दृष्टिस्तिष्ठे न्यस्ता  
तत्त्वदेशरती ।

प्रतिषेदे, इदमत्राहृतम्, यचनाश्रय चित्तं न देहान्तरमञ्जारि कथं तत्रातिवाहिकमाश्रयते,  
तत्रापि देहान्तरकल्पनायामनग्रन्था, न चास्य देहाभिष्कर्षं आतिवाहिकस्य सम्भ-  
वति, निष्कृष्टस्य चेत्यन्तत्यम्बन्धाद्, अस्तु तर्हि सूक्ष्मशरीरमेवासर्गाद् आ च महाप्रलया-  
न्नियतं चित्तानामधिष्ठान पादकौशिकशरीरमध्यवर्त्ति, तेन हि चित्तमात्म्यलोकादावावी-  
चेत्तत्र तत्र शरीरे पञ्जरति, निष्कर्षश्चास्योपपन्न पादकौशिककायाद्, तत्र हि तदन्त  
रान्तावस्तस्य नियतत्वाद्, न चास्यापि मद्भावे प्रमाणमस्ति, न खलपेतद्व्यङ्गोचर,  
न च संसारोऽन्यानुमानम्, आचार्य्यमतेनाप्युपपत्ते, आगमस्तु पुरुषस्य निष्कर्षमाह—न  
च चित्तं वा सूक्ष्मशरीरं वा पुरुष, किन्तु चित्तिनास्तिप्रतिसंक्रमा, न चास्या निष्कर्षं सम्भ-  
वति, इत्युपचारिको व्याख्येय, तथा च चित्तेश्चित्तस्य च तत्र तत्र वृत्त्यभाव एव निष्कर्षार्थं,  
यच्च न्यूतीतिहामपुराणेषु मरणानन्तरं प्रेतशरीरप्राप्तिस्तद्विमोक्षश्च मपिण्डीकरणादिभिरित्युक्त-  
तदनुजानीम, आतिवाहिकत्वं तस्य न सृष्ट्यामहे, नचात्रास्ति कश्चिदागम, लब्धशरीरपञ्च  
पातञ्जलरहस्यम्

न चेत्ति—स्थितिन्यापक इत्यन्तेन, मनसो न्यतिवाहिरम्वातन्द्रयमित्युक्तिमाश्रित्याह—देहा  
दिति, मनोऽणुम्यति निराह—न चैतदिति । शतपत्रवेधन्यायेनाह—न चाननुभूयेति, गौर-  
वात्तिकम् ।

पार संवरणम् दृष्टलोकशरीरलोकसचारश्च सक्रियत्वात्संभवति विभुत्वे चैतदुभयं न घटैतेत्य-  
र्थं, एवशास्त्रनिदान्तमाह—वृत्तिरेपेति । विंशवाकाशवच्चित्तं प्रतिनियतपुरुषमोग्यत्वात्  
पुरपभेदेनानन्तत्वं,

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।

द्वाभ्यां शून्यतमं त्रिद्वि चिदाकाशं वरानने ॥

इत्यादिभिः शब्देषु चित्तविभुत्वावगमात्, अन्यथा परिच्छिन्नप्रत्ये मनोद्वरोपापेरपि  
परिच्छिन्नत्वापर्येषणस्य दिभुत्वश्रुतिस्मृतियुक्तिविरोधः स्यात्, यथा तु प्रेमेपिना नैयायि  
वाश्रावाकाशस्य विभुनित्यस्यापि श्रोत्रादिरूपेण वार्यतां देहेन सह गमनादिकं चौपाधिकृत  
याऽऽनुपगच्छन्ति तत्र दिभुनित्यानां जीवचित्तानां नलिनदर्पणवद्विषाकामनां तुनप्रका  
शादधीनां सद्प्रकाशात्प्रभादानां वा शब्दसत्त्वात्तरोपष्टम्भात् ज्ञानादिहेतु परिगानपि-  
क्षेप सर्गागौ जायते,

‘वार्योपाधिरय जीव वारणोपाधिरौघर’ इति

श्रुते स एव परिणाम स्वल्पमणशरीरभेदेन संशोचविनाशरीरालो भ्रतोत्प्रे-  
त्साचाये पतञ्जलिरुपगच्छतीत्यर्थं, अत्र च वृत्ति प्रदीपशिवत्वाद् द्रव्यस्य परिणाम  
इति प्रागेदोक्तम्, न ह्यक्षणव्यावस्थायी ज्ञानेच्छाऽऽदिगेण सर्गात्पुत्रवचित्तस्य प्राकृतप्रल-  
यपर्यन्तावस्थानरूपेणैव शरीरलोकगमनादेश्च धवणादिभिरस्या वृत्तेर्घटशब्दान्तरात्रेच्छा-  
ज्ञानशब्दवाच्येति, तदेवं वशोपिवाणान्वादावद् अस्माकं चित्तमपि निन्यानिन्यामय-  
रूपमिति मितं, विशेषस्तस्य यत्तैराकाशस्य क्षीप्ररूपेण उन्नयता कर्गशून्योपाधिनीयते,  
आस्माभिरनु गुणान्तरभेदाद् यथाऽर्थ एव नहदादिरूपेण प्रष्टव्याहसृम्भचित्तस्य परिगा-  
म इत्यत इति, एतेन दिभुनित्यत्वेऽप्याकाशस्य कार्यत्वमपि व्याख्यातम्, शब्दादिहेतुप

वास्य विभुनः सङ्कोचविकाशिनीत्याचार्य्यः, तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षं, निमित्तं च द्विविधं- बाह्यमाध्यात्मिकं च, शरीरादिसाधनापेक्षं वाह्यं=स्तुतिदानाभिवादानादि, चित्तमात्राधीनं श्रद्धाऽऽद्याध्यात्मिकम्, तथा चाक्तं-ये

मास्वती ।

तिलं गृह्णाति सा चाकाशे न्यस्ता महान्तमाकाशं गृह्णाति न तेन दृष्टिशक्ते क्षुद्रं वा महद् वा परिमाणं भवेत्तथा चित्तमपि विशेकज्ञानप्राप्तं सर्वज्ञं सर्वसम्बन्धिं विभु भवति तच्चापि मलिनं सङ्कुचितवृत्त्यल्पज्ञं भवति, तच्चेति । तच्च चित्तं निमित्तमपेक्ष्य वृत्तिमद् भवति, श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञा इत्याध्यात्मिकं मनोमात्राधीनं निमित्तम् उक्तं-सांख्याचार्यैः, य इति । मंत्रीरुग्णामुदितोपेशरूपा ये व्यापिनां विहाराः=चर्या-पत्तवैशारदी ।

च यमपुरुषैरपि पाशवद्भो नीयेत, न त्वातिवाहिकगरीः, तस्मादाहङ्कारिकत्वाच्चेतमोऽहङ्कारस्य गगनमण्डलवत्त्रैलोक्यव्यापित्वादिभुत्वं मनस, एव च्चेदस्य वृत्तिरपि, विम्बंति सर्वज्ञताऽऽपत्तिरित्यत उक्तं—“वृत्तिरेवास्य” इति, स्यादेतत्—चित्तमात्राधीनाया वृत्तेः सङ्कोचविकाशो कुत कादाचित्कावित्यत आह—‘तच्च’ इति, तच्च चित्तं धर्मापेक्षं वृत्तौ, निमित्तं-विमज्जते—“निमित्तं च” इति, आदिशब्देनेन्द्रियघनतादयो गृह्यन्ते, श्रद्धाऽऽशेत्यत्रापि वीर्यस्मृत्यादयो गृह्यन्ते, आन्तरत्वे सम्मतिमाचार्याणामाह—“तथा। चोक्तम्” इति, विहारो-पातजलरहस्यम् ।

चापत्तेरिति भावः, क्षेत्रबीजसंयोगशोणितशुक्रसंयोगसंसारोऽनुमानप्रमाणक इत्यर्थं, घटाका-र्वात्तिकम् ।

रिणामविशेषरूपेण कार्यत्वं श्रुतिस्मृतिसिद्ध विरोधाभावादिति दिक्, ये तु वैशेषिकाश्चित्तम् अप्नेव सर्वदाऽभ्युपगच्छन्ति, तन्मत एकदा पञ्चेन्द्रियैः पञ्चवृत्त्यनुपपत्तिः चसुभोत्रादेर्विक्रमदेशतयाऽणोस्तदुभयैर्बन्धस्यैकदाऽनौचित्यादित्यादीनि दूषणानुपपन्नानि, ‘युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति न्यायसूत्रे च मदा सर्वज्ञत्वाभाव एव मनसास्वकरणे लिङ्गत्वेनोपन्यस्तो न त्वेकदेन्द्रियद्वयवृत्त्यभावः हेतुसिद्धिदोषापत्तेरिति, वृत्तौ सङ्कोचविकाशयोः कारणमाह—तच्चेति । तच्च सङ्कोचविकाशं धमाधमादिरूपनिमित्तापेक्षया भवति, अनादित्वाच्चात्र नान्योन्याभय इति, ननु धर्मादेरेव चेच्चित्तवृत्तिविकाशस्तद्धि शरीरादिधर्मस्तुतिदानादिभिरेव ज्ञानादिसंभवे दुष्करयोगापेक्षा न युक्त्याशङ्क्यामाह—निमित्तं चेति, अभिवादानादीति । आदिशब्देन निन्दापरस्वादानातिक्रमादीन्यधर्मसाधनान्यपि गृहीतानि श्रद्धाऽऽदीनि च, श्रद्धाऽऽद्यः पूर्वं व्याख्याता श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञाः, तद्विपर्ययाच्चाश्रद्धाऽऽद्य इत्यर्थं, ननु श्रद्धाऽऽदिमात्रस्य घर्मेनिर्वर्त्तकत्वे किं प्रमाणं तत्राह—तथा चोक्तमिति । विहारा अयत्नसाध्याः निष्पाद्यधर्मेनिवृत्तौ हेतुः बाह्यसाधनेति, बाह्यसाधननिरपेक्षस्वभाव इत्यर्थं, तयोरिति । तयोश्च बाह्याध्यात्मिकयोर्मध्ये मानस कर्म बलीय, यतो मानसं कर्म ज्ञानवैराग्यरूपतया सर्वांतिशायित्यर्थं, निरतिशयत्वमुदाहरति—इण्डकारण्यं चेति । इण्ड-कदेशस्तद्राजे क्रोधान्विते शुक्र. सप्तदिनशिलावृष्टया जनशून्यं चकार, अन्यत्सुगमम्, तथा च श्रद्धाऽऽदिसाधनजन्यो योगधर्मो यथा चित्तविकाशसाधनं तथा बाह्यधर्म इति योगधर्म-स्यापेक्षेति, तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—

सर्वधर्मापरित्यज्य मोक्षधर्म समाश्रयेत् ।

सर्व धर्मात्मनोपा स्यु पुनरावृत्तिकारका ॥ इति,

इत्याऽध्ययनदानानि तप स्वाध्यायकर्म च ।

अर्थं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ इति च,

चैते मैत्र्यादयो ध्यायिनां विहारास्ते बाह्यसाधननिरनुग्रहात्मानः प्रकृष्टं धर्ममभिनिर्वर्त्तयन्ति" तयोर्मानसं वलीयः, कथ-ज्ञानवैराग्ये केनातिशय्येते, दण्डकारण्यं चित्तवलयव्यतिरेकेण कं शारीरेण कर्मणा शून्यं कर्तुमुत्सहेत, समुद्रमगस्त्यवद्वा पिवेद् ॥ १० ॥

हेतुफलाश्रयालम्बनैः सद्गृहीतत्वादेषामभावे

तदभावः ॥ ११ ॥

हेतुः = धर्मासुखमधर्माद् दुःख, सुखाद् रागो दुःखाद् द्वेषः, ततश्च

भास्वती ।

इत्यर्थं, ते बाह्यसाधननिरनुग्रहात्मानः = बाह्यसाधननिरपेक्षा, ते च प्रकृष्ट = शुक्लं वर्ममभिनिर्वर्त्तयन्ति = निष्पादयन्ति, स्मर्यते च—

“सर्वधर्मान् परित्यज्य मोक्षधर्मं समाश्रयेत् ।

नर्वं धर्मां मदोपा स्युः पुनरावृत्तिकारका” ॥ इति,

दण्डकारण्यं शुक्राचार्यस्याभिसम्पात्तात् पाशुवपेण शून्यमभूत् ॥ १० ॥

हेतुरिति । धर्मादिहेतुमिवांगना सगृहाता उपचीयमानास्तिष्ठन्ति न विलीयन्ते, सुगमम्, फल वाग्नानां स्मृति, च वासनान्मृतिरूपं प्रत्युत्पादकमाश्रित्य यस्य धर्मादवत्त्ववैशारदी ।

व्यापारः, प्रकृष्टं शुद्धं, तयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्मध्ये, ज्ञानवैराग्ये तज्जनितौ धर्मो, केन बाह्यसाधनधर्मणातिशय्येते अभिभूयेते, ज्ञानवैराग्यजावेव धर्मो तमभिभवत् वीजभावादपनयत-इत्यर्थं, अत्रैव सुप्रसिद्धमुदाहरणमाह—“दण्डकारण्यम्” इति ॥ १० ॥

अपेताश्रितवृत्तयो वाग्ननाश्रानादयश्चेत्कयमानामुच्छेदो, न खलु वितिशक्तिरनादिरुच्छि-पाठञ्जलरहस्यम् ।

शादिवद् प्रसिद्धाभ, तत्रेत्याचार्यमत, न तु स्थूलशरीरातिरिक्तसूक्ष्मदेहे माममस्वीत्याह—नथा चित्तेरिति ॥ १० ॥

चित्तेरनुच्छेदेषु वासनोच्छेदान्मुक्तिरित्याह-हेत्विति, धर्माधर्मो रागद्वेषौ सुसदु चेदाचित्कम् ।

गीतायामपि—

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्यिमा शृणु ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य प्रायते महतो भयात् ॥ इति,

यत्तदच मानस कर्त्तव्यं वलीयोस्त एव जडभरवादे समाधिनिष्ठैव ध्रुयते—

सर्वेविज्ञानसपन्नं सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।

अपश्यत्स च सत्रेव । आत्मानं प्रकृतेः परम् ॥

न पपाट गुरप्रोक्तां वृत्तोपनयनं धृतिम् ।

न दृशते च कर्माणि साक्षाणि जगृहे न च ॥

इत्यादिनेति, तद्वच मोक्षयोग्यं चित्तं तत्प्रसङ्गेनेतरचित्तस्य दन्प्रकारद्वयं दशित, पु-रुषे चित्तहारकमन्धस्य स्याभाविक्त्ये मोक्षासभवात् कर्मवासनाऽऽदिमूलकस्ये तु तदुच्छेदता-मोक्षो घटत इति ॥ १० ॥

एवार्त्तो मोक्षोपश्रयेऽनाद्यसंख्यानामपि वासनानामत्यन्तोच्छेद उपराद्यने—

“हेतुफलाश्रयालम्बनैः सद्गृहीतत्वादेषामभावे तदभावः” वासनान्हेतु त्वारचक्रं न

प्रयत्नः, तेन मनसा वाचा कायेन वा परिस्पन्दमानः परमनुगृह्णात्युपहन्ति वा ततः पुनर्धर्माधर्मौ सुखदुःखे रागद्वेषाविति प्रवृत्तमिदं पडरं ससारचक्रम्, अस्य च प्रतिक्षणमाचर्त्तमानस्याविद्या नेत्री मूलं सर्वक्लेशानाम्, इत्येव हेतुः, फलन्तु = यमाश्रित्य यस्य प्रत्युत्पन्नता धर्मादेः, न ह्यपूर्वोपजनः, मनन्तु साधिकारमाश्रयो वासनानाम्, न ह्यवसिनाधिकारे मनसि निराश्रया वासना. स्थातुमुत्सहन्ते, यदभिमुखीभूत वस्तु यां वासनां व्यनक्ति त

मास्वती ।

त्युत्पन्नता वर्त्तमानता स्मृतिरूपं तत्फल वासनानाम्, स्मृत्युद्भवस्तु सत एव व्यक्तता नामत उपजन, एवं स्मृतिरूपफलाद् वासनसंग्रह, आलम्बनं वासनाना विषया, शतत्ववेशारदी ।

एत इत्यत आह—“हेतुफलाश्रयालम्बनेन संगृहीतत्वाद्येषामभावे तदभाव” इति, अनादरेरपि समुच्छेदो दृष्टः, तद् यथाऽनागतत्वस्येति सव्यभिवारत्वादमाधर्नं, विचित्राक्तिस्तु विनाशकारणामावाञ्ज विनश्यति, न त्वनादित्वाद, उक्तं च वासनानामनादीनामपि समुच्छेदः कारणसूत्रेणेति, अनुग्रहोपवातावपि धर्माधर्मादिनिमित्तमुपलक्ष्यत, तेन सुरापानादयोऽपि संगृहीता भवन्ति, नेत्रा नायिका, अत्रैव हेतुमाह—“मूलम्” इति, प्रत्युत्पन्नता वर्त्तमानता न तु धर्मपातञ्जलरहस्यम् ।

इति पडरा अविद्या, तदाह—प्रवृत्तमिदं पडरं ससारचक्रमिति, हेतुपदं व्याख्याय फलमाचष्टे—फलमिति, पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवतीति श्रुतिमाश्रित्याह—न हीति, सर्वस्य शशविषाणादेरिवासतो नोपजनो जन्मेत्यर्थः, हेतुफले व्याख्याय काम. संकरोपो विचित्रित्सा श्रद्धा धृतिरधृतिरेतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिमाश्रित्याश्रयपदं व्याकरोति—मनस्त्विति, उपपत्तिकम् ।

स्यापि हेतुरविद्येत्यतोऽविद्यैव हेतुशब्दार्थ इत्याह—हेतुरित्यादिना—इत्येव हेतुरित्यन्तेन, हेतुसंसारचक्रमित्यन्वय, संसारचक्रस्य ज्ञानकर्मवासानाहेतुत्वे हेतुगर्भविशेषणं प्रवृत्तमिदं पडरमिति, धर्माधर्मसुखदुःखरागद्वेषरूपेणारपट्टकेणाविद्यादण्डप्रेरितेन अमितं भवतीत्यतो वासनोहेतुरित्यर्थः, कुलालचक्रस्य हि दण्डेन शलाकाप्रेरणे कृते वेगाख्य संस्कारो भवति येन कियत्कालं स्वयमपि भ्रमति तद्देव भ्रामितं संसारचक्रं वासनोहेतुरिति भावः, चक्रप्रवर्त्तकं दण्डमाह—अस्य चेति । नेत्री आमिका तथा च सर्ववासनोदयेऽविद्यैव मूलकारणम्, अविद्याक्षये च विहितनिषिद्धकर्मणां सत्त्वेऽपि संसारचक्रभ्रमणाञ्ज वासनोदय इत्याशयः, हेतुमुपसंहरति—इत्येव हेतुरिति । अविद्या हेतुवासानाया इत्यर्थः, फलं त्विति । यं पुरुषार्थसुदिश्य धर्मादृत्पन्नं तदेव वासनानामपि फलं कर्मवासनयोरेन्योन्यसहकारित्वादित्यर्थः, ननु फलेन कथं कारणस्य नियमरूप संग्रहं कथं वा फलभावे कारणभाव फलभावकालेऽपि कारणस्य सत्त्वादित्याशङ्क्यामाह—न ह्यपूर्वोपजन इति । अपूर्कस्य सत उरजने जन्म हि नास्तीत्यर्थः, तथा सत्कार्यस्वीकारेणानागतावन्वयफलेन व्याप्तौ वर्त्तमानहेतुभवरूपेवेति भावः, आश्रयमाह—मनस्त्विति । साधिकारं पुरुषार्थवत्, अत्र प्रथमे वासनोत्पत्त्यानुच्छेदेन वासनोऽश्रयमनसो नित्यत्वमभिप्रेत्य साधिकारमिति विशेषणम् अन्यथाऽधिकारममासौ मन एव न तिष्ठतीति विशेषणं व्ययमिति, आलम्बनमाह—यदभिमुपमिति । मोक्षकाले कामिनीरूपादीना रागवासनाव्यञ्जकानां सत्त्वेऽप्यालम्बनानामानोपपादनायाभिमुपमिति विशेषणं तथा च सन्निकृष्टं वासनोपपन्नमत्रालम्बनमित्यर्थः, हेत्वादीन् व्याख्याय सूत्रमाकार्यमाह—एवमिति । संगृहीता. व्याप्ता, अत एवामभावेऽत्यन्तोच्छेदे विदेहसुक्तिमप्रदे

स्यास्तदालम्बनम्, एवं हेतुफलाश्रयालम्बनैरेतैः सङ्गृहीताः सर्वा वा-  
सना, एषामभावे तत्सश्रयाणामपि वालनानामभावः ॥ ११ ॥

नास्त्यसतः सम्भवो, न चास्ति सतो विनाश इति द्रव्यत्वेन सम्भव-  
न्त्यः कथं निवर्त्तिष्यन्ते वासना इति—

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद् धर्माणाम् ॥१२॥

भविष्यद्व्यक्तिक्रमनागतम्, अनुभूतव्यक्तिक्रमतीतम्, स्वव्यापारोपाक-

भास्वरी ।

इतिद्विषयाभिमुखा एव वामना व्यञ्जन्ति, एवं हेत्वादिभिर्वासनासंग्रहस्तदभावे च  
वामनानामभावः ॥ ११ ॥

नेति । द्रव्यत्वेन सम्भवन्त्य सत्यो वासनाः, निवर्त्तिष्यन्ते = अभावं प्राप्नुयुः,  
जभावोऽवर्त्तमानत्वम्, अतीतानागतत्वेन व्यवहार इति यावद्, अतीतानागतलक्षण  
तत्त्ववैशारदी ।

स्वरूपोत्पाद, अत्रोव हेतु — “न हि” इति, यद्भिमुखोभूतं वस्तु कामिनीसम्पर्कादि, व्या  
पकाभावे न्याप्यन्याभाव इति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥

उत्तरगुणमवतारयितुं शङ्कते—“नास्ति” इति, अयत इति सम्पातायानं, निदर्शनाय वा,  
'अतीत—धर्माणाम्', नागतामुत्पादो, न यता विनाश, किन्तु सतामेव धर्माणामध्वभेदपरि-  
णाम एवोदयव्यथाविति सूत्रार्थे, अनुभूता प्राप्ता येन व्यक्तिस्तत्तया, सम्प्रति व्यक्तिर्ना-  
स्तीति यावद्, इत्तश्च त्रौकाल्येऽपि धम गन्नित्याह—“यदि च” इति, न ह्यसज्ज्ञानविषय-  
सम्भवति निरपाख्यत्वाद्, विषयावभासं हि विज्ञान नामति विषये भवति, त्रौकाल्यविषय-  
च विज्ञान योगिना, अस्मदादीनां च विज्ञानमसति विषये नोत्पन्नं न्याद् उपपद्यते च, त  
रमादतीतानागते गामान्यरूपेण समनुगते न्त इति, एवमनुभवतो ज्ञान विषयसत्त्वे हेतु-  
कम्, उद्देश्यत्वाद्वाप्यनागतस्य विषयत्वेन सत्त्वमेवेत्याह—“किञ्च भोगभागीयस्य” इति,  
पाठजलरस्यम् ।

स्तिमाह—न हीति, अवगिताधिकारे भोगजनक इत्यर्थे, उपसंहरति—एवमिति, हेत्वादिचतुर्भि  
रशृतीतो व्याप्त, एषा चतुर्णां जनकानामभावे तदभावो वासनाऽभाव इति सूत्रार्थः ॥११॥

अथैव विद्येपो हि निराकारतया धिया-

मित्युच्ये ज्ञान च निर्विषयं चेति दुर्घटमिति,

तेषां विषयान् सूत्रारूपाद् वरोति,—अतीतेति, पदस्यमाह—भविष्यदिति, ज्ञानज्ञेय-  
वाचिकम् ।

सदाश्रयाणा तन्नियताना वासनानामत्यन्तोच्छेद इत्यर्थः तथा च वामनानामनादित्वेऽपि मा  
क्ष संश्वतीत्याशयः ॥ ११ ॥

सत्कार्याद्युपगमाद् वामनानामत्यन्तोच्छेदो न संभवतीति शङ्कयोचरसूत्रमवतारयति-  
नास्तीति । द्रव्यत्वेन संभवन्त्य वस्तुत्वेन तिष्ठन्त्य,

“अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद् धर्माणाम्” भवेदप्ययं दोषो यदि स्वरशरया-  
वासनानामात्माभिरुच्येत किं त्वत्यन्तातोवतामात्र यतोऽतीतानागतं वस्तु स्वरूपतोऽस्ति,  
नन्वशरा विरुध्यमानाना धर्माणा कथमेवत्र सत्ता घटेत तत्राह—अध्वभेदाद् धर्माणामिति ।  
भिगाध्ववत्वादिरोध इत्यर्थ, वस्तुमानलक्षणानामेव धर्माणाम् एकदा विरोध इति भाव,  
अतातानागतयो स्वरूपानराये प्रमाण दर्शयति नाप्यकार,—भविष्यदिति । भविष्यन्ती  
त्यतिरभिष्टित्यस्य तत्तया, प्रथमिति । अयमप्येतद्वस्तु स्वरूपमद् यतो योगिना प्रत्य

दं वर्त्तमानं, त्रयं चैतद्वस्तु ज्ञानस्य ज्ञेयं, यदि चैतत्स्वरूपतो नाभविष्यन्ने  
दं निर्विषयं ज्ञानमुदपत्स्यत, तस्मादतीतानागत स्वरूपतोऽस्तीति, किञ्च  
भोगभागीयस्य वाऽपवर्गभागीयस्य वा कर्मणः फलमुत्पित्सु यदि निरुपा-  
ख्यमिति तदुद्देशेन तेन निमित्तेन कुशलानुष्ठानं न युज्येत, सतश्च फलस्य  
निमित्तं वर्त्तमानीकरणे समर्थं, नापूर्वोपजनने, सिद्धं निमित्तं नैमित्तिकस्य  
विशेषानुग्रहणं कुरुते, नापूर्वमुत्पादयति, धर्मा चानेकधर्मस्वभावः। तस्य

मास्ततो ।

वस्तु स्वरूपतः = स्वविशेषरूपतोऽस्ति, अथवभेदात् काललक्षणभेदाद् धर्माणां कारणमसृष्ट-  
रूपेण वर्त्तमानानामेव तथा व्यवहार इति सूत्रार्थः, भविष्यदिति । निर्विषयं ज्ञान न  
भवेदिति सर्वं ज्ञानस्य विषयः स्यात्, तस्मादतीतानागतसाक्षात्कारम्यास्ति विशेषविषयः,  
तद्विषयस्यागोचरत्वाज्जलौकिकैरथवभेदेन लक्षित्वा व्यवहियते, किञ्चेति कर्मण उत्पिन्सु  
फलमुत्पस्यमान फलमित्यर्थः, यदि निरुपाख्यमसत् तदा तदुद्देशेन कुशलस्यानुष्ठानं न  
युक्तियुक्तं भवेत्, सिद्धं = वर्त्तमानं निमित्तं नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रहणम् = अमिष्यक्ति-  
तत्त्ववैशारदी ।

कुशल. निपुणः, अनुष्ठेयेऽपि च यद् यन्निमित्तं तत्सर्वं नैमित्तिके सत्येव विशेषमाधत्ते, यथा  
काण्डलावपेदाध्यायादयः न खल्वेते काण्डलावाद्योऽन्तमुत्पादयन्ति, सत एव तत्रा  
सिक्विकारौ कुर्वन्ति, एतं कुलालाद्योऽपि सत एव घटस्य वर्त्तमानभावहेतव इत्याह—“सत  
श्च” इति, यदि तु वर्त्तमानत्वाभावादतीतानागतयोरसत्त्वं हन्त भो वर्त्तमानस्याप्यमाना-  
पातजलरहस्यम् ।

योरविनाभावमाह—फलमिति, कार्ये हि कारणाधीनं तन्निरुपाख्यं गगनकमलिनीकल्प-  
चेदभ्रान्तानामनुष्ठानं क्रिया कुतस्त्येत्यर्थः, निमित्तं यदि धर्मा, नापूर्वमुत्पद्यतेऽसले-  
वार्त्तिकम् ।

क्षज्ञानस्य ज्ञेयं विषयः, अत्र तत्रमाह—यदि चेति । नेदमिति । शशशृङ्गादीनां ज्ञानाद्  
शंशादिति भावः, तथा चोक्तं ब्रह्ममीमांसासूत्रेण ‘नाभाव उपलब्धे’ रिति, ननु शुक्तिरजता-  
दिवद् बुद्धिपरिणामविशेष एव योगजधर्मादिजन्योऽतीतादित्यले साक्षिज्ञानविषयोऽस्त्विति  
चेन्न-योगिना पूर्वाभूतातातादे. कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, बाधकाभावेऽपि व  
स्तूना बुद्धिमात्रत्वे वर्त्तमानावस्थवस्तूनामपि बुद्धिमात्रताप्रसङ्गाच्च, न चानुपलम्भो बाध  
कः, योगिप्रत्यक्षसिद्धस्य सौक्ष्म्येणानुपलम्भोपपत्ते, तथा च साख्यसूत्रा सौक्ष्म्यात्तदनुपल-  
ब्धि’ रिति, नन्वतीताद्यवस्थया नास्तीतिप्रत्ययो बाधक इति, मैवम्-योगिप्रत्यक्षेण लो-  
किप्रत्यक्षस्य बाधनाद् इदानीं घटोऽस्तीति इत्यादिप्रतीतिवलाद् नास्तीतिप्रत्ययस्यातीत  
ताऽऽदिविषयमत्त्वाच्चेति, अतीतानागतसत्त्वमन्त्राकारे बीजान्तरमाह—किं चेति । भोगभागी-  
यस्य भोगसाधनस्य, निरुपाख्यमसत् तदुद्देशेनेत्यस्य विवरणं तेन निमित्तेनेति कुशले नि  
पुणः, कुशले योगी-अनागत साक्षात्कृत्य तद्वर्त्तमानत्वाय यतते यथाऽर्जुन कृष्णशरीरे काल्या-  
त्मके भीष्मादिप्रवेशं भाविं दृष्ट्वा युद्धे प्रवृत्त इति, नन्वेवं कारणव्यापारो विफल कार्यस्य  
नित्यत्वादित्याशङ्कं परिहरन्नेव परमते दूषणान्तरमाह—सतश्चेति । तथा चाग्र्यकावस्यया  
सतो वतमानतार्या कारणव्यापारमाफल्यं, दृष्टं च कारणव्यापारेण सदेवामिष्यज्यत इति  
यथा पापाणेषु सतामेव प्रतिमापन्नादीना लौकिकव्यापारेणामिष्यक्तिमात्रमिति, तत्तुक्तं वामिधे-

सुपुसावस्यया चक्रपशोरेषा शिलोदर ।

यथा स्थिता चित्तेरन्तस्वयेयं जगदावली ॥ इति,



चाध्वभेदेन धर्माः प्रत्यवस्थिताः, न च यथा वर्त्तमानं व्यक्तिविशेषापन्न-  
द्रव्यतोऽस्यैवमतोतमनागतं वा, कथन्तर्हि-स्येनैव वृद्धयेन स्वरूपेणाना-  
गतमस्ति. स्येन चानुभूतव्यक्तिकेन स्वरूपेणातीतमिति, वर्त्तमानस्यैवा-  
ध्वनः, स्वरूपव्यक्तिरिति न सा भवत्यतीतानागतयोरध्वनो, एकस्य  
चाध्वन समये द्वावध्वानौ धर्मिसमन्वागतौ भवत एवेति नाभूत्वा भाव-  
न्रयाणामध्वनामिति ॥ १२ ॥

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

भास्वती ।

स्वरविशेषावस्थाप्रापणं कुरुते, धर्माति । धर्मा प्रत्यवस्थिता = प्रत्येकं धर्मा अवस्थिता,  
वर्त्तमानं व्यक्तिविशेषापन्नं = धर्मिणो विशिष्टा या व्यक्तिस्तत्सम्पन्नं द्रव्यतः = ग्रह  
माणस्वरूपतोऽस्ति तथाऽतीतमनागतं वा द्रव्यं न व्यक्तिविशेषापन्नम्, एकस्य वर्त्तमा-  
नाध्वन समये, धर्मिसमन्वागतौ = धर्मिणि ससृष्टौ, नाभूत्वा = सरवादयेत्यर्थ, भाव-  
रूपाणामध्वना नामत्त्वादित्यर्थ ॥ १२ ॥

त इति । सूक्ष्मात्मान = अतीतानागताना षोडशविकारधर्माणां सूक्ष्मस्वरूपाणि  
तत्त्ववैशारदी ।

अतीतानागतत्वाभावाद्, अध्वधर्म्यविशिष्टतया तु सत्त्वं त्रयाणामप्यविशिष्टमित्यभिप्राये-  
णाह—“धर्मा च” इति, प्रत्येकमवस्थान प्रत्यवस्थितिरिति, “द्रव्यत” इति—द्रव्ये धर्मिणि,  
सावदिभक्तिकर्त्तव्ये, यद्यतीतानागतवतीतानागतत्वेन स्तस्तर्हि वर्त्तमानसमये तत्त्वा-  
भावाद्वा म्यातामित्यत आह—“एकस्य च” इति, प्रकृतमुपसंहरति—“नाभूत्वा भाव” इति १२  
न्यादेतद्—अथन्तु नानाप्रकारो धर्मिर्मावम्बापरिणामरूपो विषभेदप्रपञ्चो न प्रथाना-  
देकस्माद् भविनुमर्हति, न ह्यविलक्षणात्कारणात्कार्यभेदसम्भव इत्यत आह—“ते व्यक्त-  
पातञ्जलस्यम् ।

नरविषाणाद्येवजनप्रसक्तं, एतदेवाह—निमित्तमिति, यत् धर्मिणि धर्मचिन्तेति न्याया-  
दाह—धर्मा चेति, नदि क्षणिकं वार्त्तमानिकं सर्वं तदा तद्भेदाभावः प्राप्त इत्याह—तस्य चेति,  
एतापत्ति धुनात—न मेति, ह्युपसंहारे नाभावो विद्यते नत इति स्मृते ॥ १२ ॥

वातिकम्

चेतस्ये च जगदात्मी प्रकृतिपुरुषयस्त्वहाय पिण्डप्रदिवेकन प्रकृतिद्रोरास  
नार्थो मृत्तिरमृत्तयोरुच्यते सवेवर्त्तत्वसत्यसकल्पत्वादिवद् अथ वा गगने वायारिषाधारत्य-  
मयद्रोऽनेनैव चेतस्ये जगत उच्यत इति, ननु तथाऽपि कारणनित्यत्वेनाताताद्यप्रत्यादपि  
वारणात्म्येनैव त्रयाभिष्यक्ति स्यात्, तत्राह—मिदंमिति । सिद्धं चेतनानमेव निमित्तमि-  
त्यादिरर्थः, सत कायस्यात्पत्ता कारणवपत्यशानुनिरासायोवर्त्तं दिनेषानुग्रहणमिति, परमत्वं  
निदेधात—नापूर्वति, अतो नापूर्वमुत्पाद्यतीत्येव, अपूर्वात्पादने च शशशृङ्गाद्यपि कार-  
गध्यापारादुत्तरमेत, उत्पत्ते प्राक् शशशृङ्गादिभ्यो घटादीना वत् प्रथमाभावादिति, अविर्कं तु  
प्रागुत्तम्, अध्वभेदादिति सूत्रायैव व्याचष्टे—धर्मा चानेन त । अतो न विरोऽ इत्याह—  
इति । अभिव्यक्तिरूपेण विशेषणेनैव धर्माणां विरोधो न स्वरूपत इति वाक्यार्थः, द्र-  
व्यत स्वरूपिषाकारिणेन, पृच्छति कथं तर्हीति । उत्तर-स्येनैवेति व्यष्टेन भावव्यक्तिकेन  
वर्त्तमानस्यवस्थाध्वनारिष्यन्त उपसंहार, एता चात्र नतम्पदं, ननु तथाऽप्येवाध्वमम-  
पराध्वनाभावाद्भवन्वैव स्तकार्यहानिरित्यासाह्यामाह—एकस्य चाध्वन इति । एतच्च  
पत्तेन गृहीतप्रतिबन्धादिसूत्र सम्पद्युत्पादितमस्माभिरिति, अन्तत्वा = अस्मिन्त्वा, त्रयागाम  
-इति लक्षणाभिमिति ॥ १० ॥

ते खल्वमी व्यध्वानो धर्मा वर्त्तमाना व्यक्तात्मानोऽतीतानागताः स  
व्मात्मानः पडविशेषरूपाः, सर्वमिदं गुणानां सन्निवेशविशेषमात्रमिति  
परमार्थतो गुणात्मानः, तथा च शाखानुशासनं—

मास्वती ।

पडविशेषास्तन्मात्रास्मिन्नारूपाः, पठितन्त्रानुशासनमत्र गुणानामिति, परमं रूपं मूलम्  
तस्ववैशारदी ।

सूक्ष्मा गुणात्मानः" ते = व्यध्वानो धर्मा व्यक्ताश्च सूक्ष्माश्च गुणात्मानो, न त्रेगुण्याति  
रिक्तमेयामस्ति कारणम्, वैचित्र्यन्तु तदाहितानादिक्लेशवासनाऽनुगताद्वैचित्र्याद्, यथे  
-५ वायुपुराणे—

“वैश्वरूप्यात् प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भूत” इति,

व्यक्तानां पृथिव्यादीनामेकादशेन्द्रियाणां च वर्त्तमानानामतीतानागतत्वं पडविशेष  
यथायोगं भवन्ति, सम्प्रति विश्वस्य नित्यानित्यरूपे विभजन् नित्यरूपमाह—“सर्वमिदं  
इति । इदं = दृश्यमानं, सन्निवेश = संस्थानभेदवान् परिणाम इत्यर्थः, अत्रैव पठितन्  
शास्त्रस्यानुशाष्टि—मायेव तु न माया, सुतुच्छकं = विनाशि, यथा हि मायाऽद्भ्यायैव  
पातञ्जलस्यम् ।

यथा वारिदमुक्तमुदकं सङ्कारिभेदान्नानारसं तथा प्रधानमिति सूत्रारुढं कुर्वन्नाह—ने च  
कैति, गुणानां सन्निवेश साम्यावस्था प्रधानस्य विशेषो भेदमात्रं चीजम्याङ्कुरादीत्य  
सम्मतिमाह—न दृष्टिपथमृच्छति, न साक्षाद्, यद्यपि तत्कार्यं साक्षात्कृतं तदपि मरीच्यु  
दकवदलीकमित्याह—सुतुच्छकमिति, पठितन्त्रस्य सांख्यशास्त्रस्य, मायेव न तु मायेत्यने  
वाचिकम् ।

तदेवं मोक्षयोगं चित्तं तदन्यचित्तानां बन्धप्रकार उक्तस्तस्य च मोक्षानुपपत्तिः परिहृत  
इत परं मोक्षकारणस्य विवेकज्ञानाख्यसम्यग्ज्ञानस्य विषयो लक्षणादिकं चातिविस्तरे  
प्रतिपादनीयं विशेषदर्शनं इत्यादिसूत्रत्रयपर्यन्तं सूत्रैः, तत्र चादौ सदस्यत्ववैधर्म्येण कार्येक  
रणयोर्विवेकं सम्यग् ज्ञानविषयकदेशं दर्शयति—

“ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः” ते धर्मा यद्यपि नित्यास्तथाऽपि कालभेदेन व्यक्ता सूक्ष्मा  
वा भवन्तु सर्वे एव गुणात्मानः सत्त्वादिगुणमात्रस्वरूपा एव भवन्ति सदा वर्त्तमानत्वेन गुण  
एव तदपेक्षया सत्या इत्यर्थः, व्याचष्टे—ते खल्विति, अत्र सूक्ष्मात्मान इत्यस्यानन्तरं पड  
विशेषा इति पाठ एक चित्तिष्ठतिसुतु प्रामादिकृत्वाद्दुपेक्षणीय, सर्वविकाराणामेव गुणात्म  
त्वस्य वच्छयतया पडविशेषमात्रनिर्देशानौचित्यादिति, अयमर्थः—ते धर्मा व्यक्तस्वरूप  
सूक्ष्मस्वरूपाश्च महदादिदृष्टपटान्ता. परमार्थतो गुणात्मानो गुणरूपेणैव सन्तो न तु स्वरूपे  
यत सर्वमिदं धर्मजातं सत्त्वादीनां सन्निवेश सयोगस्तद्विशेषमात्रं तद्विलये विलयात् तद्वर्त्  
मानतायां वर्त्तमानत्वात्तन्नियतमिति, तदुक्तम्—आद्यन्तयोर्थदसस्त तदेव मध्य इति त्रिगु  
णात्मरूपायैव जगत्परमार्थं इति च, अपारमार्थिकत्वं चानित्यतामात्ररूपसरसम् अन्यथ  
सृष्ट्यादिप्रतिपादकसूत्रादिविरोधात्, अत्रावयवसंयोगातिरिक्तो धर्मा नास्तीति न मायायै  
अवयवविद्वयस्यातिरिक्तस्य स्थाने स्थाने व्यवस्थापितत्वादिति, उक्तार्थं शास्त्रं प्रमाणयति—  
तथा चेति, परमं पारमार्थिकं नित्यमिति यावत्, मायेव लौकिकमायायत् क्षणमद्भुतम् अत  
सुतुच्छकम् अत्यन्तसुतुच्छम् अल्पमारं स्थिराशाभावादिति, अत्र सुतुच्छेन परिणामितया गु  
णानामपि सुतुच्छत्वं सूचितं गुणा एव परिणामिनया कृतस्य नित्यापेक्षया सुतुच्छा, गुणकार्यं तु दृ  
श्यमानं गुणापेक्षयाऽपि सुतुच्छम्, अत सुतुच्छमिति, यद्यपि मायाऽद्भो मियाऽद्भुता कारं  
सुख्य ‘मायां त प्रकृतिं विद्यादिति श्रुते, ‘विद्वत्स्य वीजं परमास मायेतिस्मृतेश्च, मायात्  
हि मृपात्रिकारेण व्यामोहस्तं तच्च प्रकृतादेव मुख्यं —

“गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति,

यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम्” इति ॥ १३ ॥

यदा तु सर्वे गुणाः कथमेकः शब्द एकमिन्द्रियमिति—

परिणामैकत्वाद् वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

मास्वती ।

मव्यक्तावस्था न दृष्टिपथमृच्छति=गच्छति, व्यक्तं दृष्टिपथं प्राप्तं यद् गुणरूपं तद् मायेव सुतुच्छकं मायया प्रदर्शितं प्रपञ्च यथा तुच्छं तथेति ॥ १३ ॥

यदेति । सर्वे = त्रय इत्यर्थः, गुणाः कथं तेषां परिणाम एकत्वव्यवहारः, परस्परान्ना-  
तत्त्ववैशारदी ।

न्यथा भवति, एवं विकारा अप्याविर्भावतिरोभावधर्माण प्रतिक्षणमन्यथा प्रकृतिर्नित्यतया-  
मायाविधर्मेण परमार्थेति ॥ १३ ॥

भवतु त्रैगुण्यस्येत्थं परिणामवैचित्र्यमेकस्तु परिणामः पृथिवीयमिति वा तोयमिति  
त्रा कुतः, त्र्यात्मन एकत्वविरोधादित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयति—“यदा तु सर्वे गुणाः” इति  
पातञ्जलरहस्यम् ।

न राक्षणपरिणामित्वं दर्शितम्, एतदेवाह—यथेति, एवं विधस्याक्रियाकारित्वेन मायातो वैलक्ष-  
ण्यमाह—मायाविधर्मेणेति ॥ १३ ॥

न हि तृणसूत्रकपालानामेककार्यं दृष्टमपि तु त्रितयं तद्वद् गुणानामेकं कार्यं कथं स्यादि-  
वात्तिकम् ।

‘प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृत विभो’रिति,

‘जगन्मोहात्मकं विद्धि अच्युक्तं व्यक्तसंज्ञक’मिति,

भारतात्, तथाऽपि कार्यकारणाभेदान्मायाशब्द कार्येऽपि प्रयुक्त —

‘देवी शेषा गुणमयी सम माया दुरत्यया’

इत्यादाविवेति मन्तव्यम्, नन्वेवं प्रपञ्चोऽपि प्रकृत्याण्यमूलमायाकार्यत्वान्मायैः अन्यथा  
सम योनिर्मदद् प्राण तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

मूलमायाऽभिधानं तत्त्वा शक्तिर्मयि तिष्ठति ॥

इति वासादिषु मूलेतिविशेषणव्यर्थ्यात्, तत् कथमिवगतद् प्रयुक्त इति, मंदम्—लौकि-  
वरयेन्द्रजाएरादेरेवात्र दृष्टान्तत्वेनेवशब्दोचित्यादिति, प्रपञ्चस्य मूलकारणमात्रत्वे श्रुति-  
रपि ‘वाचारम्भण विदारो नामधेयं शक्तिवैत्येव महप्रमित्यादिरदाहर्त्तव्या, तथा विष्णु-  
राणमपि—

शिविवा हारम्भघातो रचना स्थितिसंस्थिति ।

अन्विष्यता नृपद्रेष्ट । तद्भेदे शिषिका स्वया ॥

एव छत्रशलाकादिपृथग्भावो विस्तृतताम् ।

ए जातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥

इत्यादि, षष्ठ्यपि च दावरेषु विकाराणामनित्यतदेव विवेकवैराग्ययोस्तात्पर्यं न तु  
वार्थव्यपत्तेर्न वार्थव्यपत्तेर्न वार्थव्यपत्तेर्न वार्थव्यपत्तेर्न वार्थव्यपत्तेर्न वार्थव्यपत्तेर्न वार्थव्यपत्तेर्न वार्थव्यपत्तेर्न  
विवेकप्रमाणानधिगतत्वेन धनुवादासम्भवात्, प्रमाणान्तरसत्त्वे च तेन सह्यपि विरोधस्या-  
न्याय्यत्वात्, वि च सर्वविकारस्य मिथ्यात्वे प्रमाणस्यापि मिथ्यात्वनिश्चयेन श्रुतिप्रमा-  
णादप्येतेऽपि कारणत्वाभिमतमहादौ पुन रुदात् स्यात् प्राप्ताप्यसंशयाहितार्थमसादाविव-  
रिति दिक् ॥ १३ ॥

सृष्टान्तरमतारयति—यदेति, यदि सर्वे विकारा अनेकगुणमात्रा तदा कथमेकं इत्यतः-

प्रत्याक्रियास्थितिशीलानां गुणानां ग्रहणात्मकानां करणभावेनैकः परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियं, प्राज्ञात्मकानां शब्दभावनेकः परिणामः शब्दो विषय-इति, शब्दादीनां मूर्त्तिसमानजातीयानामेकः परिणामः पृथिवीपरमाणुस्तन्मात्रावयवः, तेषां चैकः परिणामः पृथिवी-“गोवृक्षः पर्वत इत्येवमादिः,

मास्वपी ।

द्वित्येन परिणामजननस्वभावात् परिणामभूतानां वस्तूनां तत्त्वमेकमिति व्यवहारः, प्रत्येति । ग्रहणात्मकानां = ग्रहणतत्त्वापादानभूतानाम्, शब्दादीनामिति शब्दादीनां प्रत्येकं शब्दादितन्मात्राणां तत्र मूर्त्तिसमानजातीयानाम् = पृथिवीत्वमजातीयानाम्, एक परिणामस्तन्मात्रावयवः = गन्धतन्मात्ररूपो गन्धपरमाणुः, गन्धतन्मात्रमवयवो यस्य तत्त्वैश्वर्यम् ।

“परिणामैकत्वाद् वस्तुतत्त्वम् ” बहुनामप्येकः परिणामो दृष्टः, तद् यथा गवाक्षमहिषमातङ्गानां रुमानिक्षिप्तानामेको लवणत्वजातीयलक्षण परिणाम, वृत्तितैलानलानां च प्रदीप-इति, एवं बहुत्वेषुपि गुणानां परिणामैकत्वं, ततस्तन्मात्रभूतभौतिकानां प्रत्येकं तत्त्वमेक-

पातजलरहस्यम्

त्याशङ्क्य सूत्रेण समाधत्ते-परिणामैकत्वाद् वस्तुतत्त्वमिति, रुमा लवणभूमिस्तत्र क्षिप्ताना-गवादीनां विजातीयानामेकजातीयो लवणरस, एवं प्रकाशादिगुणत्रयाणां ग्रहणात्मनेन्द्रियेण श्रोत्रं प्राज्ञात्मना विषयरूपेण शब्दः रजोऽत्र प्रवृत्तिहेतु, एवं गन्धादितन्मात्रपञ्चकस्य भूमिरेकं फायम्, एवमन्यत्रोदाहरणीम्,

वाक्तिकम् ।

न्मात्रम् एकं चक्षुरिति लोकशास्त्रयोर्व्यवहार इति शङ्कावाक्यार्थः, तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

परिणामैकत्वाद् वस्तुतत्त्वम्, परिणामस्यैकत्वाद् वस्तुता गुणानां तत्त्वमेकत्वमिति योजना परमायतो नानात्वेऽपि व्यावहारिकेणानित्येन परिणामरूपेण वस्तूनां गुणानामेकत्वव्यवहार-इत्यर्थः, अत एव श्रुतिव्यावहारिकस्याग्न्याद्यवयविन एकस्यावयवविभागे सति नानात्वमेव पारमार्थिकसुष्ठुवती ‘यद्गने रोहितं रूपं तेजस्तत्त्वं यच्चुम्बल तदपा यत् कृष्ण तद्ब्रह्म अ पागादग्नेरमित्त्वं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति, परिणामस्यैकत्व भाष्येणैव दर्शयति—प्रत्येति, ग्रहणात्मकानां सात्त्विकान्त करणरूपेण परिणताना बाह्यकरणभावेन श्रोत्रमित्येकः परिणाम इत्यर्थः, तेन महदहंकाररूपेणापि परिणामैकत्वकथनात् न्यूनता, अत्र श्रात्रशब्देनान्यान्यपि ज्ञानेन्द्रियाण्युपलक्षणोपानि, प्राज्ञात्मकानामिति—तामसान्त करणरूपेण परिणतानामित्यर्थः, अत्र शब्द इति, शब्दतन्मात्ररूप द्रव्यं मूर्त्तिसमानजातीयानामित्यागमि-भोष्येण द्रव्यत्वलाभात्, एतदपि रसादितन्मात्राणामुपलक्षणम्, एव कर्मात्मकानां राजसान्त करणरूपेण परिणतानां कारणान्तभावेनैकैक परिणामो वागादीन्द्रियमित्यपि बोध्यम्, अत परं सूक्ष्मभूतरूपेणैक परिणाम दर्शयति—शब्दादीनामिति, मूर्त्तिः काठिन्य पृथिव्यात् मिति यावत्, मूर्त्यां सजातीयानां शब्दादितन्मात्राणाम् एक परिणाम पृथिवीपरमाणु सूक्ष्मपृथिव्या परमसूक्ष्मावस्येत्यर्थः, इदं चाद्यं प्रतिपादयिष्ययाम, अयमेव सूत्रमशब्देन सां-न्ये प्रोक्त —

‘सूत्रं मातापितृजा सह प्रभृतैर्मिथा प्रियोपा स्युरित्यत्र,

अयं च परमाणुर्वापिकेन्द्रियेणुशब्देनोच्यते, अस्माभिस्तु प्रत्यक्षपृथिव्या परमसूक्ष्म-त्वात्पृथिवीपरमाणुरिति गुणेषु पृथिवीत्वादिद्वयवहाराभावेनाणुत्वेऽपि न पृथिव्यामणुत्वरूप-हार इति तस्य च पार्थिवपरमाणो निरयत्तन्वभ्रमनिर्गमय पञ्चतन्मात्राण्येवापयता इत्याह—तन्मात्रावयव इति बहुमीडिनिग्रह, मजानृतादिस्वपरिणामेऽप्येकत्वं दर्शयति—

भूतान्तरेष्वपि स्नेहाण्यप्रणामित्वा प्रकाशदानान्युपादाय सामान्यमेकवि  
मास्वती ।

तादृशावयव पृथिवीपरमाणु = भूतरूपस्य पृथिवीतत्त्वस्य गन्धतन्मात्रजाता अणवो येषां  
समष्टिः क्षितिभूततत्त्वम्, तात्त्विकक्षितिभूताणूनां तेषां गन्धधर्मकाणामेकः परिणामो-  
भौतिकी महता पृथिवी तथा गौर्वृक्ष पर्वत इत्येवमादिः, अन्येषामपि भूतानां स्नेहादि-  
धर्मानुपादाय = गृहीत्वा, अनेकेषां धर्मभूतं सामान्यम् = एकत्वमित्यर्थः, तथा चैकारम्भ एवं  
समापेय = उपपादनीयः, यथा स्यपरमाणुनामेको विकारो रसलक्षणमभूतं तस्य च स्नेह-  
तरवैकारादीः ।

त्वम् ग्रहणात्मकानां = सत्त्वप्रधानतया प्रकाशात्मनामहङ्कारावान्तरकार्याणां करणभावे-  
नैक परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियम्, तेषामेव गुणानां तमःप्रधानतया जडत्वेन प्राद्यात्मकानां-  
शब्दतन्मात्रभावनैक परिणामः शब्दो विषयः, शब्द इति = शब्दतन्मात्रं, विषय इति  
जडत्वमाह - न तु तन्मात्रस्य श्रोत्रविषयत्वमभव इति, शेषं सुगमम्, अथ विज्ञानवादिनां-  
वातञ्जलरहस्यम् ।

महोपगन्धनियमादभेदो नीलतद्वियो-

तिलुषे -

सर्वे प्रत्यया निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययत्रयित्यादितर्कमाशयवौद्धः शङ्कते-  
नागन्तर्यो विज्ञानविग्रहश्च विज्ञानातिरिक्तः, अनया दिशा प्रकारेण, क्षणमात्रवर्तिना प्रत्य-  
यानां परस्य वाताऽनभिजत्वेन मवादाकामावात् सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिरित्या-  
वात्तिकम् ।

तेषामिति । एवमिति । एवं भूतान्तरेष्वपि जलादिषु स्नेहादिजातीयानि जलत्वेज-  
स्त्ववायुत्वाकाशत्वजातीयानि तन्मात्राणि गृहीत्वा सामान्यं सजातीयानामनेकेषां धर्मे-  
भूत एवविकारारम्भ उपपादनीय इत्यर्थः, तद्यथा गन्धतन्मात्रं वर्जयित्वा चतुस्तन्मात्राणां  
रसज्ञातीयानाम् एक परिणामो जलपरमाणुन्तेषां च महाजलादिः, एव गन्धरसो वर्जयित्वा  
औष्ण्यजातीयानां त्रितन्मात्राणां तेजोऽणुस्तेभ्यो महातेजसादिः, एवं गन्धरसरूपाणां-  
वर्जनाद् द्वाभ्यां वाय्वणुस्तेभ्यो महावाय्वादिः, एवं शब्दतन्मात्रादहङ्कारांशमहङ्कृतादाका-  
शाणुस्तेभ्यो महावासादिरिति, इदमत्राश्रयम् - शब्दादीनां मूर्त्तिसजातीयानामित्यादिना-  
वयाद्यद् दर्शनेऽर्थं सिद्धान्त - शब्दादितन्मात्रपदत्रये वाटिन्यस्नेहादिप्रगत्या. पृथिवीत्वा-  
दिजातय सन्ति, तत्र पृथिवीजातीयं शब्दादिगन्धान्तपद्यतन्मात्रं. पृथिवीपरमाणुरारभ्यते  
पृथिव्या पद्यगुणापलम्भान्, एवं जलजातीयं शब्दादिरसपयन्तं चतुस्तन्मात्रं जलपरमाणुः,  
एव तेजोजातीयं शब्दादिरूपान्तत्रितन्मात्रं तेज परमाणुः, एवं वायुजातीयान्यां शब्द-  
स्पर्शतन्मात्राभ्यां वायुपरमाणुः, एवमाकाशजातीयाच्छब्दतन्मात्रादहङ्कारात्सहृत्वादानाशा-  
णुर्जायते, एव परमाणुगणोत्परयन्तरं तेभ्य एवावासादिप्रमेण पद्यमहाभूतान्युत्पद्यन्ते, श्रुतो  
वावासादिप्रमेण महाभूतोत्पत्तिमिदिरिति समानतन्त्रन्यायेन च सादृश्येऽपीत्यमेव सिद्धान्त  
उच्यते, विष्णुपुराणादो तु शब्दतन्मात्रादावासाकारात् स्पर्शतन्मात्रं तस्माद्वायुगे-  
त्रमेण सृष्टिः स्मर्यते यथा विष्णुपुराणेऽकारस्पर्शनन्तरम् -

तथा प्रधानेन महान्महता स तथाहृतः ।

भूतादिस्तु विवृतां नर्धं तन्माद्रिधं तत ॥

समर्जं शब्दतन्मात्रादावासा रान्दलक्षणम् ।

पद्यमात्रं तदाकारं भूतादि न तन्मात्रो - ।

वावासास्तु विवृतां स्पर्शमात्रं सन्तरे ह ।

बलदानभवेहायुगतस्य स्पर्शो गुणो नर ॥

कारारम्भः समाधेयः, नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरोऽस्ति तु ज्ञानमर्थविसह-  
चर स्वप्नादौ कल्पितमित्यनया दिशा ये वस्तुस्वरूपमपहवते, ज्ञानपरिक-

मास्वती ।

धर्मकं पानीयं जलमित्यादि, नास्तीति । विज्ञानविसहचरः=विज्ञानविमयुक्त, वस्तुम्भ  
रूपमपह्ववते=अपलपन्ति, ज्ञानेति । वस्तु न परमार्थतोऽस्तीति ते वदन्ति तेषां तद्वचनादेव  
वस्तु स्वमाहात्म्येन पत्युपतिष्ठते, परमार्थस्तु बाह्यवैराग्यात् सिध्यतीति सर्वमस्तीति,  
बाह्यवस्तु चेन्नास्ति तर्हि कथं तत्र वैराग्य कार्यम्, तच्चेदतद्रूपप्रतिष्ठं तत्राप्यस्ति किञ्चिद्  
वृत्तवैशारदी ।

वैनाशिकमुत्थापयति—“नास्त्यर्थो विज्ञानविमहचर” इति, यदि हि भूतभौतिकानि विज्ञा-  
नमात्राद् भिन्नानि भवेयुस्तदुत्पत्तिकारणमीदृशं प्रधानं कल्पेत न तु तानि विज्ञा-  
नातिरिक्तानि सन्ति परमार्थतः, तत्कथं प्रधानकल्पनं, कथं च ग्रहणानामिन्द्रियाणामहङ्कारवि-  
काराणां कल्पनेति, तथा हि जडस्यार्थस्य स्वयमप्रकाशत्वाच्चास्त्यर्थो विज्ञानविमहच-  
र. = साहचर्यं = सम्यग्ज्ञ, तदभावो विसहचरः, विरभावार्थः, विज्ञानासम्बन्धी नास्तीति-  
व्यवहारयोग्य इत्यर्थः, अस्ति तु विज्ञानमर्थविसहचरं, तस्य स्वयंप्रकाशत्वेन स्वगोचरस्ति  
ताव्यवहारे कर्तव्ये जडमर्थप्रत्यपेक्षाऽभावात्, तदनेन वेद्यत्वमहोपलम्भनियमौ सूचितौ  
विज्ञानवादिना, सौ चवं प्रयोगमारोहत्-यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानस्या  
त्मा, वेद्यन्ते च भूतभौतिकानीति, विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः, निपेक्ष्यभेदविरुद्धेन व्याप्तं वेद्यत्व द-  
श्यमानं स्वव्यापकमभेदसुपल्यापयत्तद्विरुद्धं भेदं प्रतिक्षिपतीति, तथा यद्येन नियतमहोपल-  
म्भं तत् ततो न भिद्यते यथैकस्माच्चन्द्राद् द्वितीयश्चन्द्र, नियतसहोपलम्भश्चार्थो ज्ञानेनेति  
व्यापकविरुद्धोपलब्धिः निपेक्ष्यभेदव्यापकानियमविरुद्धो नियमोऽनियमं निरर्त्तयंस्तद्व्याप्त  
भेदं प्रतिक्षिपतीति, स्यादेतद्-अर्थश्चेन्न भिन्नो ज्ञानात्कथं भिन्नवत्प्रतिभासत इत्यत आह-  
“कल्पितम्” इति, यथाऽऽहुर्वैनाशिकाः—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवाद्भये” इति,

पातजलरहस्यम् ।

ह-हन्तेत्यादि-अर्हन्तीत्यन्तेन, स्थौल्य नाम बहुदेशव्यापित्वं जलाहरणादिमामर्थ्यं वा  
तत्रार्थं दुर्धर्तं बहुदेशप्राहकाणि यानि विज्ञानानि क्षणिकत्वेन तेषामयुगपदनुपस्थिते, कथं  
वात्तिकम् ।

इत्यादिक्रमेण पञ्चभूतसृष्टिरुक्ता, तस्या अयमर्थः—सोऽहङ्कारो महताऽऽजृत आपूरित  
यथा पृथिवी जलेनानुविद्धा भवति तद्वत् ततो महताऽऽपूरणाद् द्वाभ्यां मिलित्वा भूतादिस्ता  
ममाहंकार तन्मात्रिकं सर्गं तन्मात्राणां सृष्टिं ससर्जं चकार तदनन्तरं स एव भूतादि शब्दत-  
न्मात्रात्स्वद्वितीयात् शब्दगुणकम् आकाशं ससर्जंत्यनुपज्यते तथा चाहङ्कारशब्दतन्मात्राभ्यां-  
मिलित्वाऽऽकाशं सृज्यते न तु तन्मात्रान्तरमपेक्ष्यत इति सिद्धम्, तच्च शब्दगुणकमाकाश-  
भूतादिनाऽहङ्कारेणापूरितं भूत्वा स्पर्शमात्रं ससर्जं, अत्र आकाशोऽहङ्कारस्यापि कारणत्वप्र-  
नादपरभूतत्वत्केऽपि तत्तन्मात्राणामहङ्कारसहिताभामेव हेतुत्वमवगम्यते युक्तिमाम्नात्, ए-  
तत्सूचनायैव भूतादिशब्देनाहङ्कारोपन्यास ततश्च स्पर्शतन्मात्राद् बलवान्महावायुरभप्रदिति,

एव क्रमेण तत्तन्मात्राधिक्येन तेजरादिभूतत्रयोत्पत्तिराक्यान्थपि तत्र व्याप्येयानि, का-  
र्यकारणयोर्विकेप्रकार प्रदर्शितः, इदानीं यथोक्तं कार्यकारणरूपं सर्वं वस्तुसत्त्वं चित्तकल्पि-  
तमात्रं स्वप्रवदिति य आहुस्तन्निषिध्य चित्ततदर्थयोर्विकेप्रकारं दर्शयिष्यति मन्त्रकार तन्म-  
त्रमवतारयितुमुपक्रमते—नास्त्यर्थे इति, विज्ञानवादिना आहु—शास्त्रमनुन, प्रातीतिरूपेव

ल्पनामात्र वस्तु स्वप्नविषयोपमं, न परमार्थतोऽस्तीति य आहुः, ते तथेति प्रत्युपस्थितमिदं स्वमाहात्म्येन वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेन

भास्वती ।

इत्तु यस्य तद् अन्तूपम्, एव वस्तु स्वमाहात्म्येन प्रत्युपतिष्ठते, किञ्च न स्वप्नविषय-  
श्रित्तमात्रादेवोत्पद्यते पूर्वाभूतरूपादिविषयागामेव तदा कल्पनं स्मरणञ्च, शब्दाद्यनुभव-  
मित्वन्द्ध्यद्वारेणोपस्थितवाद्यवस्तुत एव निवर्त्तते, न हि जन्मान्धस्य रूपज्ञानात्मक स्वप्नो-  
भवति, तस्माद्विषयज्ञानं न चित्तमात्राधीन किन्तु चित्तव्यतिरिक्तवाद्यवस्तुपरागाच्चेतसि

तत्त्ववैशारदो ।

कल्पितत्वं विशदयति-“ज्ञानपरिकल्पना” इति । निराकरोति-‘ते’इति । ते कश्चिद्भे-  
द्यवचना स्युरितिसम्बन्ध, प्रतिज्ञानमुपस्थितं प्रत्युपस्थितम्, कथ-“तथा”इति । यथा य  
थाऽत्रमागत इन्द्रांशुसम्पदत्वेन तथा तथा स्वयमुपस्थित, न तु कल्पनोपकल्पितं विज्ञानविष-  
यताऽऽपन्नम्, स्वमाहात्म्येनेति कारणत्वं विज्ञान प्रत्यर्थस्य दर्शयति यस्माद्धेन स्वकीयया  
वाह्यापत्त्या विज्ञानमजनि-तस्मादर्थस्य प्रादुर्कं, तदेवम्भूत वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्प-  
ज्ञानबलेन विकल्पस्याप्रमाणात्मकत्वाच्चद्वलस्यापि तदात्मनोऽप्रमाणात्मकत्वम्, तेन वस्तु-  
स्वरूपमुत्सृज्य = उपप्लुतं घृन्वाउपगृह्येति काचित्क पाठः, तत्रापि न एवार्थः तदेवापल-  
पन्त’ श्रद्धातव्यवचना स्युरिति, इन्द्रमत्राकृन्-महापलम्भनियमश्च वेद्यत्वं च हेतू सन्दिग्ध-  
व्यतिरेकतयाऽनकान्तिको, तथा हि-ज्ञानाकारस्य भूतमीतिकारदेर्धैतद् वाह्यत्वं स्यूलत्वं च

पाठश्लेषस्यम् ।

बहुत्वं नाम सख्याविशेष तस्य व्यासज्यवृत्तित्वात् शक्त्यभाक्, स्वयमभिवृत्त्वात्,  
कार्यं बहुदेशाव्यापित्वप्रद’, द्वितीयस्त्वनुपपन्नः-आदौ घट इतिधीस्त्वत्र तदिष्टसाधनताधी-  
कार्तिकम् ।

सखा परमार्थतस्तु गुणा वा तत्परिणामो वा अतीतादिक वा किमपि नास्ति-

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधक ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येता परमाद्येता ॥

यथा स्याद्य, स्यन्ते भ्रान्तीव नैव सन्ति ते ।

तथा जाग्रदवस्थार्या भूतानि च न सन्ति च ॥

इत्यादिश्रुतिसृतिपरपरयेव याद्यवस्तुनिराकारणात्, तथा पुष्टिरप्यस्ति स्वप्नादौ  
तावत् विषय विनाऽपि ज्ञानगुणभयदादिसिद्धमनुभवविषयत्वं विना हि विषय परंरि न स्वी-  
क्रियते, यत्त उभयदादिसिद्धेन ज्ञानेनैव स्वप्नादिवत्सर्वव्यवहारोपरसौ ज्ञानानिरिक्ताऽप्यन-  
ने गारदमिति, सामिमा शुक्ति प्रदर्शयन् स्वमतमुपन्यस्यति-नास्त्यर्थ इत्यादिना, विना-  
नविसादृशो विज्ञानाभाषकालीनोऽथे उभयसिद्धो नास्ति ज्ञान स्वयांभावकालीनं स्वप्नादौ  
बल्पितगुणभयदादिसिद्धमित्यनया दिशा = एतश्रुति.मागेंण ये वस्तुस्वरूपमत्यन्तमरन्तुवते, य  
इत्याद्यप्युच्यतेत्यन्त विष्णोति-ज्ञानेत्यादिना-आहुरित्यन्तेन, त्रिकूटसूचिनाश्च परामि-  
श्रेतश्रुत्याद्य पूर्वोक्ता तथा शुक्त्यन्तराणि च,

सहापलम्भनियमादभेदोहीतसिद्धयो ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानेऽप्य इन्द्राविवाहप-

इत्यादीनि, सन्मत रवयमादो निराकरोति-ने तथेति, ते विज्ञानवादिन एवामन्त इत्य-  
र्थं, तत्र हेतुमा-प्रत्युपस्थितमित्यादिना-स्युरित्यन्तेन, कस्यार्थ-इदं सर्वं वस्तु स्वमाहा-

चस्तुस्वरूपमुत्सृज्य तदेवापलपन्तः श्रद्धेयवचनाः स्युः ॥ १४ ॥

भास्वती ।

तदुत्पद्यते, वैनाशिकानामप्रमाणात्मकं वाह्मात्रसहायं विकल्पज्ञानमेव प्रमाणम्, अतः कथं ते श्रद्धेयवचनाः स्युरिति ॥ १४ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

भासेते, न ते ज्ञाने सम्भवतः, तथा हि—नानादेशव्यापिता स्थौल्यं, विच्छिन्नदेशता च वा ह्यत्वं, न चैकविज्ञानस्य नानादेशव्यापिता विच्छिन्नदेशता चोपपद्यते तद्देशत्वात्तद्देशान्तरक्षणाविरुद्धधर्मसंसर्गस्यैकत्रासम्भवात्, सम्भवे वा झैलोक्यस्यैकत्वप्रमङ्गाद् अत एवास्तु विज्ञानभेद इति चेद्, इन्त भो परमसूक्ष्मगोचराणां प्रत्ययानां परम्परवात्ताऽनभिज्ञाना स्व गोचरमात्रजागरूकाणा कुतस्त्योऽर्थं स्थूलावभासः, न च विकल्पगोचरामिलापः, संसर्गाभावाद्, विशदप्रतिभासत्वाच्च, न च स्थूलमालोचितं यत्तदुपाधिक्रम्य विशदता भवेत् तत्तुष्टमादिनः, न चाविकल्पवद् विकल्पोऽपि स्वाकारमात्रगोचरः, तस्य चास्युत्त्वाद् न स्थूलगोचरो भवितुमर्हति तस्माद् बाह्ये च प्रत्यये स्थूलस्य बाह्यस्य चासंभवाद्लीकमेव तदाम्या तन्म्यम्, न चालीकं विज्ञानादभिन्नं, विज्ञानस्य तद्वत्तुच्छत्वप्रसङ्गात् तथा च वैश्वस्यव्याभेदव्याप्यत्वाभावात् कुतो भेदप्रतिपक्षत्वं, महोपलम्भनियमश्च मृदुसनाखि विज्ञानान्योल्पयो सतोरपि स्वभावाद्वा कुतश्चित्प्रतिबन्धाद्गोपपत्स्येते, तस्मादनैकान्तिकत्वादेतो हेत्वामामा विकल्पमात्रमेव बाह्याभावे प्रसुवाते न च प्रत्यक्षमाहात्म्य विकल्पमात्रेणापाद्यते तस्मात्सा धूर्तं—‘कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानवलेनेति, एतेन प्रत्ययत्वमपि स्पन्नादिप्रत्ययदृष्टान्तेन निरालम्बनत्वसाधनमपास्तम् प्रमेयविकल्पपास्त्ववयविव्यवस्थापनेन प्रत्युक्ता’, पिस्त रस्तु न्यायकणिकायामनुसरणीय इति तदिह कृतं विस्तरेणेति ॥ १४ ॥

पातजहस्यम् ।

स्ततो जलाहरणे प्रवृत्तिरिति क्रमवर्तिनामेकस्याद्यभावे कथं सिद्धिरिति, उपसहरति-तस्मादिति, किंचालीकप्रियदाभिन्नविज्ञानं कथमलीकं न स्यादित्याह—न चालीकमिति, पूर्वं घेधं वनसेनाऽऽदिदृष्टान्तेन साधितमित्याह—प्रमेयेति, ॥ १४ ॥

वार्तिकम् ।

तन्मेन सन्निरुपादिनैवोपस्थितं न तु दोषादिना स्वप्रपद्यन्तत्राघाडर्गनात्, अतः कथं वस्तु स्वरूपं गृहीत्वाऽपि प्रमाणरूपेण स्वप्रज्ञानरूपदृष्टान्तवलेन चस्तुस्वरूपमपलपन्तः श्रद्धेयवचना स्युः, तेषां ज्ञानस्यापि भ्रमत्वेन तद्वाक्यस्य यथाऽर्थप्राप्त्यर्थं ज्ञानाजन्यत्वात् तद्वाक्यार्थस्यापलापाच्च, तद्वाक्यस्याश्रद्धेत्वादित्यर्थः, न हि जाग्रदज्ञानस्य स्वप्रदृष्टान्तेन विषयापलापे क्रियमाणे स्वामिप्रेतस्य यत्किंचिदज्ञानस्य विषयः सन्नित्यप्यभ्युपगन्तुं शक्यते प्रामाणिकैरित्यतस्त एव नास्तिका न पुनरथा नास्तीति मात्र, एतेनाधुनिकाना दृष्टिदृष्ट्यादिना वेदान्तिश्रुवाणामपि मतं प्रच्छन्ननास्तिकतयोपेक्षणोयम्, स्पन्नादिदृष्टान्तेन श्रोहर्षानाममत्तु खण्डनेन च वेदान्तज्ञानतज्जन्यज्ञानयोरपि भ्रमत्वापत्त्या वेदान्तप्रामाण्यामिदो तत्प्रतिपाद्यमर्थान्द्विप्रमङ्गादिति, नन्वनुभवस्वरूपस्यात्मनः स्वप्रकाशत्वाद् न तत्र प्रमाणापक्षेति चेद्—न—तथा सति वेदान्तश्रवणत्रैपथ्यापत्तेः, अथापूणत्वसद्वितीयत्वभ्रमनिरामार्थं श्रवणापेक्षेति चेद्—न—अप्रमाणीभूतेन वेदान्तेनापूर्णत्वाद्यमात्रस्यामिदवापत्तेः, ननु श्रुतथा म्यार्थं चाग्निं सति पश्चात्तद्वापेऽप्यश्रुति श्रुतिप्रवृत्ते प्राक् अवाग्निमेव सप्रेमिति, मयम्—श्रुतिप्रामाण्यप्रादृशानुमानादीनानान्यप्रामाण्ये स्वप्रमाणीभूता वायिता च श्रुतिम उपादितज्ञानामपि प्रामाण्यस्वशयाहित स्वार्थमेतद्य कथं नाजागलान्तनयत् विकल्पोऽप्यपिति दिम् ॥ १४ ॥



कुतश्चेतदन्याप्यम्—

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

बहुचित्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारण, तत्खलु नैकचिन्नपरिकल्पित नाप्यनेकचित्तपरिकल्पित किन्तु स्वप्रतिष्ठम्, कथं-वस्तुसाम्ये चित्तभेदाद् धर्मापेक्ष चित्तस्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवति, अधर्मापेक्ष तत एव तु खज्ञानम्, अविद्याऽपेक्ष तत एव मूढज्ञान, सम्यग्दर्शनापेक्ष तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति, कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितम् न चान्य

भास्वनी ।

कृत इति । वस्तुज्ञानपरिकल्पनामात्रमित्येवंवादी वैनाशिक प्रष्टव्य करतु चित्तस्य तत् परिकल्पन, न कस्यापीति वक्तव्यम्, यतो वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्वस्तुज्ञानयोर्विभक्तोऽत्यन्तमिन्द्र पन्थाः=मार्गोऽवस्थितिरित्यर्थः, सुगमं भाष्यम्, मांख्यपद्म तत्त्ववैशारदी ।

तदेवमुत्सुचं भाष्यकृद्विज्ञानातिरिक्तम्यापने युक्तिमुक्त्वा मौर्वी युक्तिमवतारयति—  
“कुनर्धत्तद्” इति । “वस्तु—पन्था ” यद्वानात्वे यस्यैकत्वं तत्ततोऽत्यन्त भिद्यते यथा चैत्रस्य ज्ञानमेक भिन्नेभ्योऽदेवदत्तविष्णुमिश्रमंत्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते ज्ञाननानात्वेऽपि चार्थो न भिद्यत इति भवति विज्ञानेभ्योऽस्य, अभेदश्चार्थस्य ज्ञानभेदेऽपि प्रमातृणा परम्परप्रतिमन्वानादवमो यने, अग्नि हि रक्तद्विष्टविमूढमध्यम्यानामेभ्यो योपिति प्रतीयमानार्था प्रतिस्नधान या त्वया दृश्यते तत्र मयाऽपीति, तस्माद् वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्=ज्ञानभेदात्, तयो = अर्थ ज्ञानयो, विभक्त पन्था = स्वरूपभेदोपाय सुखज्ञान कान्ताया कान्तस्य, सपत्नीनां दुःख ज्ञान, चैत्रस्य तु तामविन्दतो मूढज्ञान विपाद, म्यादेतद्—य एकस्य चित्तेन परिकल्पित वामिनीलक्षणोऽर्थ, तेनैवान्येषामपि चित्तमुपरज्यत इति नागारधनमुपपद्यत इत्यत आह—  
“न चान्य” इति । तथा मत्येकस्मिन्नज्ञानवतिसर्व एव नीलज्ञानवन्त स्युरिति, नन्वर्थे-  
पातशरद्वयम् ।

वस्तुसाम्य इति, वस्तुत्वाधिकरणे न्योपिण्डे म्यायिनि न्ये कमनीयेति प्रत्यभिज्ञामित्ते चित्तभेदो ज्ञानभेदो दृश्यते धर्मापेक्ष सुखज्ञान भर्तृन्तत एता र्मापेक्षा दुःखयो मयरीनां तस्मा देव तामलभमानस्य वामुपस्य मोह सम्यक्ज्ञानापेक्षस्तत्र म्यान्यपानमिति तयोरेतज्ज्ञानयो म्यायिनात् म्यायि रमिणोर्प्राणप्रहणात्मा विभक्त पन्था इति न ज्ञानस्वरयोर्था नाप्यर्थं वाचित्कम् ।

विज्ञानसद्वद्वृणान्तरपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति—वृत्तश्चेति, चन्द्रो हेतुगतं वृत्तोऽनीत्यर्थं वस्तुसाध्य चित्तभेदात्तयोर्विभक्त पन्था, एवमिन्द्रेव त्रिपदे चित्तान्तरवियोगे विज्ञानान्तरान्तरद्वन्द्वानास्तयोश्चित्तार्थयोर्विभक्त पृथगेव पन्था स्वरदभेदोऽन्यनवन्मे विरुद्धधर्मेद्वयस्य-मेवानेकत्वरपमित्यर्थ, क्षणिकविज्ञानमेव परंपा चित्तमित्यत चित्ताद्भेदेन विज्ञानभेदोऽर्थेऽपि न्दि इति भाव, तत्रादी भाष्यकारोऽनुभवबलाद् हेतु साधयति—दृष्टचित्तालम्बनीभूतमेक-दात्तु साधारणमिति, प्रत्यभिज्ञासिद्धिमिति ज्ञेय, साधेऽनुमाने तर्कमादी दृश्यते—तद्वत्त्वित्-रादिना-प्रतिष्ठमित्यन्नेन, नवति, नैकमातीवपुरपचित्तात्मजं तदा नानैकपुरपीडचित्तात्मज-अपि तु रयप्रतिष्ठ चित्तातिरेकेणैव स्नातन्त्रेणैव स्थितमित्यर्थ, सिद्धहेतु योऽपि तु पृच्छ-ति-व्यमिति, उत्तर—वस्तुत्विति, धादायेनपुरपायचित्तकल्पितत्वानुपरचित्तसुखरेतुना प्रनि-पादयति—धर्मापेक्षमिति, पुरपभेदंनस्मिन्नद योपिद्वानुनि धर्मनिमित्तात्सुखज्ञान सुख-वता साधारणवृत्तिर्भवति, अधमनिमित्ताच्च तु खरतो स्त्रसाकारवृत्तिरेवमादिह-धिरुभेदोऽस्ति अत इत्य पुरस्य चित्तेन तत् कल्पितं स्नात् न कस्यापीत्यर्थ, नन्दे

चित्तपरिकल्पितेनार्थनान्यस्य चित्तोपरागो युक्तः तस्माद् वस्तुज्ञानयो-  
र्ग्राह्यप्रहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः पन्थाः, नानयोः सङ्करगन्धोऽप्यस्तीति, सांख्य  
पक्षे पुनर्वस्तु त्रिगुणं च ल च गुणवृत्तमिति धर्मादिनिमित्तापेक्ष चित्ते-  
भिसंबध्यते, निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्यात्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना  
हेतुर्भवति ॥ १५ ॥

के चिदाहुः—ज्ञानसहभूरेवार्यो भोग्यत्वात् सुखादिवदिति, त एतया  
द्वारा साधारणत्वं बाधमानाः पूर्वोत्तरेषु क्षणेषु वस्तुरूपमेवापहनुवते—

मास्वती ।

इति । बाह्यं वस्तु त्रिगुण गुणवृत्तस्य चलत्वात् स्वपथिभिस्तेषां परिणामो न कस्य चि-  
कल्पनया, धर्मादिनिमित्तापेक्षं वस्तु चित्तेरभिसम्बध्यते विषयीक्रियते, उत्पद्यमानस्य मुना  
दिप्रत्ययस्य धर्मादि निमित्त तेन तेनात्मना घमात् सुखमित्यादिना स्वरूपेण हेतुर्भवति ॥ १५ ॥

के चिदिति । साधारणत्वं बाधमानाः—वस्तु बहूनां चिदानां साधारणो विषय इत्येतत्  
सम्यग्दर्शनं बाधमानाः, ज्ञानसहभूरेव वस्तुरूपोऽर्थस्तत्र पूर्वोत्तरक्षणेपु स नास्तीति, न न  
न्याय्यम्, वस्तुन एकचित्ततन्त्रत्वे सति यदा तद्वस्तु न तेन चित्तेन प्रमीयेत तदा तत्  
तत्त्ववैशारदी ।

वादिनामप्येकोऽर्थः, कथं सुखादिभेदभिन्नविज्ञानहेतुः, न ह्यविलक्षणात्करणत्वात् कार्यभेदो युक्त  
इत्यत आह—“सांख्यपक्षे” इति । एकस्यैव बाह्यस्य वस्तुनस्त्रैगुण्यपरिणामस्य ग्रैरूप्य  
मुपपन्नम्, एवमपि सर्वेषामविशेषेण सुखदुःखमोहात्मकं विज्ञानं स्यादित्यत आह—“धर्मा  
दिनिमित्तापेक्षम्” इति । रज महितं सत्त्वं धर्मापेक्षं सुखज्ञानं जनयति, सत्त्वमेव तु विगलित  
रजस्कं विद्यापेक्षं माज्यस्थयज्ञानमिति, ते च धर्मादयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे सन्ति, किन्तु  
कश्चित्क चिदित्यभ्युपपन्ना व्यवस्थेति ॥ १५ ॥

अत्र के चिदाहुः प्रवादुका—ज्ञानसहभूरेवार्यो भोग्यत्वात् सुखादिवद् इति, एतदुक्त  
पातञ्जलस्यम् ।

स्यरूपं ज्ञानमिति सूत्रार्थं, सांख्यमतेऽपि ग्राह्यप्रहणयोर्भेद इत्याह—सांख्यपक्ष इति, अनुमा  
नेनाभेदं साधयन्तो निरस्या इति, ॥ १५ ॥

वार्तिकम् ।

वं भवत्वनेकपुरुषचित्तपरिकल्पितमिति द्वितीयः पक्षः—तत्राह—न चान्येति, नाप्यन्य  
पुरुषचित्तात्मकेन वस्तुनाऽन्यस्य चित्त उपराग संभवति, परस्वप्नस्य परेणाज्ञानादित्यर्थं, त  
कं प्रदर्यं सूत्रार्थं व्याचष्टे—तस्मादिति, ग्राह्यप्रहणयोर्भेदेन वधम्येण भिन्नयोरित्यर्थः, ननु वि  
त्तानिरीक्षायां वादिनाम् अर्थस्य स्थिरत्वाच्चिरन्तरमेव कथं ज्ञानं न भवति, कथं वा एक एवार्थ  
स्वप्नादिभेदभिन्नासु वृत्तिषु हेतु स्यात्, न ह्यविलक्षणात् कारणात् कार्यभेदो घटत, इत्याश-  
ङ्गायामाह—सांख्यपक्ष इति, सांख्यानुसारिमेव सुखदुःखमोहात्मकं भवति वस्तु चित्तं चल-  
स्वभावमतो धर्मादिनिमित्तवशात्सुखाद्यर्थमेव चित्तैर्वस्तु संबध्यत इति न सर्वदा ज्ञानं तथा  
धर्मादिनिमित्तानुरूपं सुखाद्यात्मकप्रत्यय प्रति सुखाद्यात्मकत्वेन वस्तु हेतुर्भवतीति कारण  
ताऽवच्छेदकभेदात् । द्वितीयोऽपि दोष इत्यर्थः ॥ १५ ॥

षोडशदान्तरनिर्णयस्य सूत्रान्तरमत्रारयितुं तन्मतमुपन्यस्यति—के चिदाहुः इति । न  
चिदाहुः—अस्तु ज्ञानादिनाऽर्थं तथाऽपि ज्ञानसमकालीन एव सोऽस्तु, अन्यथा प्रमाणाभा  
वात्, प्रयोगश्चाथ ज्ञानसहभूरेवाया भोग्यत्वात् सुखादिवदिति, अमुपपद्यन्तस्तन्मतं नव,  
तस्मिन्नेत सुगम्यापि विषये स्थिरत्वात् रागद्वेषादिशोभयमिदोऽदृष्टान्त इति, अर्थस्य ज्ञा-

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्याद् ॥ १६ ॥

एकचित्ततन्त्रं चेत् वस्तु स्यात् तदा चित्ते व्यप्रे निरुद्धे वा स्वरूप-  
मेव तेनापरामृष्टमन्याविषयीभूतमप्रमाणकमगृहीतस्वभावकं केन चिद्  
तदानीं किन्तत्स्यात्, सवध्यमानं च पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत, ये चा-  
मास्वती ।

किं स्यात् चैत्रचित्तप्रमितोऽर्थश्चैत्रेण यदा न प्रमोयते तदा मैत्रादिभिरपि तज्जायतेऽतो न  
वस्तु कस्य चिच्चित्ततन्त्रमित्यर्थ, एकेति । व्यप्रे=अन्यत्र गते, तेन चित्तेनापरामृष्टम्=  
अनालोचितमित्यर्थ, ये चेति । ये चास्य वस्तुनोऽनुपस्थिता अगृह्यमाणा भागास्ते न  
तत्रवैशारदी ।

भवति—भवत्वर्थो ज्ञानाद् व्यतिरिक्तः, तथाऽप्यसौ जहत्वाद् न ज्ञानमन्तरेण शक्यः प्रति  
पत्तु म्र, जनेन तु भासनीय, तथा च ज्ञानसमय एवास्ति, नान्यदा प्रमाणाभावाद् इति,  
तदेतदुत्सुत्रं तावद् वूपयति भाष्यकारः—“त एतया द्वारा” इति, वस्तु खलु सर्वचित्तसाधा-  
रणमनेकप्रगपरम्परोद्यमानं परिणामात्मकमनुभूयते लौकिकररीक्षकै, तच्चेद्विज्ञानेन सह भवे-  
न्नूनमेवंविधम् एव चेद्विद्वमन्योपरि काऽप्यमनुरोधो येन सोऽपि नापहृद्येतेत्यर्थ, मा वा भू-  
द्विमंशस्यापहृद्यो ज्ञानसहभूरेवास्त्वर्थ, तत्राप्याह—“न चैक-किं स्याद्” यद्वि घटप्राहि  
चित्त तददा षट्शब्दव्यप्रतया न घटे वर्तते यद्वा विवेकविषयमासीत् तत्रैव च निरोधं समापद्यते  
तदा वदज्ञानस्य वा विवेकज्ञानस्य वाऽभावाद् विवेको वा घटो वा ज्ञानभेदमात्रजीवनस्तन्ना  
प्राप्त एव स्यादित्याह—“एकचित्ततन्त्रम्” इति । किन्तत्स्यात् = न स्यादित्यर्थे, सम्व  
ध्यमानं च चित्तेन तद्गन्तुविवेको वा घटो वा कुन उत्पद्येत, नियतकारणान्वयव्यतिरेकानुवि-  
धायिभावानि हि कार्याणि न स्वकारणमतिवर्त्य कारणांतराद् भवितुमीदृशे, मा भूदकार  
णान्ते तेषां काटाचित्त्वव्याघातः, न च तज्ज्ञानकारणत्वमेव तत्कारणमिति युक्तम्, आशा-  
मोदकाल्य मोदकाल्य घोषयुज्यमानस्य रमवीर्यविपाकादिस्वाम्यप्रशङ्गात्, तस्मात्स्याधुक्तं-  
‘मन्त्रम्यमान वा पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत’ इति । अपि च यो योऽङ्गभाग स सर्वा मध्यप-  
रभागव्याप्त ज्ञानाधाने यद्वाप्ये तन्म्याननुभूयमानत्वान्मध्यपरभागौ न स्त इति व्यापका  
भावात्तयोर्भागोऽपि न स्यादित्यर्थाभावात्कुतो ज्ञानसहभूरर्थ इत्याह—“ये चास्य” इति ।

पातञ्जलपरस्यम् ।

ननु प्रतियोगित्वानुयोगित्वत्र ज्ञानस्यागोऽर्थो नातिरिच इत्यानट्प्र सृपेण समाधत्ते  
दासिकम् ।

नखहमावित्येन यत् सिध्यति तदाह = त एतयेति, ते च एतेनानुमानेन विषयस्य पुदयान्तर  
याधारण्यं बाधमाना ज्ञानपूर्वोत्तरक्षणेऽपि विषयमपलपन्तीत्यर्थ, तत्रज्ञाननुभूयमानतया न  
मोक्षसिद्धिरिति भावः,

तत्र प्रत्युत्तरं सूत्रमिदम्—

“न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात्” वृत्त्याख्यानानातिरिक्तं तेषां चित्त-  
नारतीति ज्ञानमेवात्र चित्त तत्तन्त्रं तद्वियतं तथा च नापि वस्तु एकज्ञाननियतमिति प्रतिज्ञा  
तत्र हेतुः, तदित्यादि, तदा तर्हि तच्चित्तप्रमाणकं वस्तु किं स्यात् चित्तापाये कुत्र विरीयेत न  
बुद्धापोत्यतो वस्तु स्थिरमिति शेष, अथ भाव — यदि चित्तस्य कारणे विलीयन इत्युच्यते  
तदा पयादिस्वार्थानां लाघवाच्चित्ताभेदापत्त्या विज्ञानवादिमत एव प्रवेत्ता तच्च दूषितं यदि च  
स्यादिएष्येत तदा विनाशकारणावाह्या परिपृष्टस्य मुदरपातादेरव नाशकारणत्वेन चि-  
त्तनाशसमवाहं घटादिवस्तुनाशानुपपत्तिरिति, हेतुपदस्येनेवार्थं भाष्यकार आह—एकेति ।  
एकचित्तनियतं चेद्वस्तु स्यात्तदा तच्चित्ते विषयान्तरसञ्चारिणि निरुद्धे वा सति अस्वरूपमेव

स्यानुपस्थिता भागास्ते चास्य न स्युः, एवं नास्ति पृष्ठमित्युदरमपि न गृह्येत, तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थः सर्वपुरुषसाधारणः, स्वतन्त्राणि च चित्तानि प्रतिपुरुष प्रवर्तन्ते, तयोः संवन्धाद्दुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति ॥ १६ ॥

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

मास्वनी ।

स्युः, तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थः साधारण, चित्तानि चार्थेभ्यः पृथक् प्रतिपुरुषं प्रवर्तन्त इत्ये तदत्र सम्यग्दर्शनम्, तयोरिति । तयोः=अर्थचित्तयोः सम्बन्धाद् उपरागाद् योपलब्धिः-विषयज्ञानं स एव पुरुषस्य द्रष्टृभोगः=इष्टानिष्टविषयज्ञानम् ॥ १६ ॥

प्राह्यग्रहणयोः स्वतन्त्रत्व मस्याप्य तयोः सम्बन्धं विवृणोति—तदिति सूत्रेण, तत्त्वैशारदी ।

अनुपस्थिता = अज्ञाता, उपमहरति—“तस्माद्” इति । शेषं मगमम् ॥ १६ ॥

स्यादेतद्—अथश्चेत्स्वतन्त्र म च जडस्वभाव इति न कदा चित्प्रकाशेत प्रकाशने वा जडत्वमप्यस्यापगतमिति भावोऽप्यपगच्छेत्, न जानु स्वभावमपहाय भावो वर्त्तिगुमहति, न चदिन्द्रियाद्यापेयो जडस्वभावस्यार्थस्य धर्म प्रकाश इति साम्प्रतम्, अर्थधर्मत्वे नीलत्वादि वत्सर्वपुरुषसाधारण इत्येक शास्त्रार्थज्ञ इति सर्वे विद्वान् प्रमज्जयेरन्, न जालम् कश्चिदस्ति, न चातीतानागतयोर्धर्मः प्रत्युत्पन्नो युक्त, तस्मात्स्वतन्त्रोऽर्थ उपलम्भविषय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह—“तदु—ज्ञातम्” इति । जडस्वभावोऽप्यर्थ इन्द्रियप्रनाडिकया पातजलरहस्यम्

न चेकचित्तेति, एकचित्ततन्त्रमेकस्य ज्ञानस्याश तत्प्रमाणक तदेकप्राहं तदा कि स्याद् ज्ञानोत्पत्तिमामग्रभावान् तन्नास्त्येति सूत्रार्थं, तथा हि—तच्चित्ते तद्प्राहिणि व्यप्रे विषयान्तरप्राहके तस्य पूर्वस्यांशस्य सिद्धिः कुतस्तथा ? अन्यज्ञातव्याशज्ञानात्तस्य व्यप्रत्याघ्रापि परतो यात् तेनाप्रिययो हृतत्वादित्याह—अन्याप्रिययोभूत इत्यादि-केन चिदित्यन्तेन, एवं तदज्ञानोत्पत्तिमामग्रभावाच्च न सिद्धिरित्याह—सबन्धमानं चेति, पूर्वांशं दूषणं स्मारयति—ये चाप्येति, ज्ञानार्थयो विभक्त पन्था इत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १६ ॥

इतोऽपि ज्ञानार्थयोभेद इत्याह—तदुपरागेति, अयस्कान्तमणिकल्पेविषयरूपरागात् संयो-वात्तिकम् ।

तद्वस्तु अतस्तदानीं तात्क स्यात्, शेषमस्वरूपत्वे हेतुः, अप्रमाणकमित्यस्य विवरणं केन चिद्गृह्यातस्वभावकमिति, स्वयमधिक पूरयति—सम्यग्यमानं चेति । चित्तेन समाहात् भाविन्वात्कुत उत्पद्येत न कुतोऽपीत्यथ, पूर्ववदय भाव—यदि चित्तस्य कारणादेरुत्पत्तिरुच्यते तदा चित्ताभेद एव स्यात् यदि च वाद्यकारणात् भेदाच्चित्तव्यभिचार्यपि स्यात् स्वतन्त्रकारणेनोत्पादनात् परिदृष्टानां दण्डचक्रादीनामेव कारणोचित्येन चित्तव्यभिचारमिद्विश्रैति, वा-प्रान्तरमात्र-ये चाप्येति । अस्वार्थस्य गृह्यमाणस्याप्रतीयमाना ये च पृष्ठाद्यज्ञातेऽप्यप्रा-मागिक्त्वात्पन्त स्युः, एवं च पृष्ठाद्यभावाद्दूर प्रतीयमानमपि न गृह्येत, मत्प्रापेति शेष, उदरस्य पृष्ठादिव्याप्तनया पृष्ठाद्यभावेनोत्प्राभाप्रसिद्धेरिति भावः, परमतमगात्प्य स्प्रमतम् वदन्नतयोपसंहरति—तस्मादिति । उभयत्र स्वतन्त्रशब्दोऽन्योन्यनेरेण यवाधनाय, भोग इति, वियोगाद्यानुपपत्तिर्योश्च इति शेष ॥ १६ ॥

चित्तव्यर्थयोर्विषेकप्रकारो दर्शितः, इदानीं ज्ञाताज्ञातविषयत्वमज्ञातविषयत्वाभ्या-चित्तान्तर्नोर्विषेकप्रकारमाह—मूत्रान्याम्—अप्येव च मोक्षोन्मुक्तानप्रियस्य विषेकयोरो-द्धातमगत्या कार्यकारणवाचिनार्थयोश्च विषेक पूर दर्शित यावदि कार्यनिम्न कारण न सिद्धति न तावद् वृत्तिकारणतया चित्तं स्थिरं मित्यति येन ज्ञाताज्ञातविषयत्व विषय

अयस्कान्तमणिकल्पा विषया अयःसधर्मकं चित्तमभिसंबन्धोपरञ्ज-  
यन्ति, येन च विषयेणोपरक्तं चित्तं स विषयो ज्ञातस्ततोऽन्यः पुनरज्ञातः,  
वस्तुतो ज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वात्परिणामि चित्तम् ॥ १७ ॥

यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य—

भास्वती ।

स्वतन्त्रेण विषयेण चित्तस्योपरागस्ततश्चित्तस्य ज्ञानम्, अनुपरागे त्वजातता, अयस्कान्त-  
न्तेति । इन्द्रियद्वारा चित्ताधिष्ठानगता विषयाश्चित्तमाकृष्योपरञ्जयन्ति=स्वाकारतया परि-  
णमयन्तीत्यर्थं, उपरागापेक्षं चित्तं विषयाकार भवति न भवति वा, अतो ज्ञानान्यत्वं  
प्राप्यमाणं चित्तं परिणामीत्यनुभूयते, ज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वाद्=ज्ञानान्तरताप्रापणाद्, चेतस-  
इत्यर्थं ॥ १७ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

चित्तमुपरञ्जयति तदेवंभूतं चित्तदर्पणमुपसंक्रान्तप्रतिबिम्बा चित्तिशक्तिश्चित्तमर्थोपरक्तं चेत्-  
यमानार्थमनुभवति, न त्वर्थं किञ्चित्प्राकट्यादिकमाधत्ते, नाप्यसम्बद्धा चित्तेन, तत्प्रतिबि-  
म्बसंक्रान्तेरकटादिति, यद्यपि च सर्वगतत्वाच्चित्तस्य चेन्द्रियस्य बाह्यद्वारिकस्य विषयेणा-  
गित् मन्वन्ध तत्राऽपि यत्र शरीरे वृत्तिमच्चित्तं तेन सह सम्बन्धो विषयाणामित्ययस्कान्त-  
मणिकल्पा इत्युक्तम्. अयःसधर्मकं चित्तमिति = इन्द्रियप्रनादिक्याऽभिमन्वज्योपरञ्जय-  
न्ति, अत एव चित्तं परिणामीत्याह—“वस्तुतः” इति ॥ १७ ॥

तदेवं चित्तव्यतिरेकिणमर्थमवस्थाप्य तेभ्यः परिणतिधर्मकेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानमा-  
र्थायिहं तदवस्थापरिणामिन्त्वयस्य वक्तुं पूरयित्वा सूत्रं पठति,—“यस्य तु तदेव चित्तं विष-  
यान्तरापरस्यम् ।

गात्स्वयुक्ततादात्म्याद्वा लोहकल्पस्य चित्तस्य विषयो ज्ञातस्तादृशप्रम्वन्नाभावाज्ज्ञात इ-  
त्यनुभववित्तमिति सूत्रा १, एतदेवाह—अयस्कान्तंत्यादि—चित्तमित्यन्तेन ॥ १७ ॥

वास्तवम् ।

यथा च वाक्चक्षुः श्रोत्रादीनि चित्तमिति न तावदपि चित्तस्य ज्ञाताज्ञातविषयत्व-  
मिति तत्र हुतो ज्ञाताज्ञातविषयत्वसंज्ञातविषयत्वत्राभ्यां चित्तात्मनोरितिक इति भावः,

“तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञानम्” चित्तस्य प्रारम्भेन ज्ञातमाप्तं च वस्तु  
अस्ति, एत, अत्रावात्कारापोपरागमापक्षरज्ञान अर्थज्ञान इति शेष, अतो ज्ञाताज्ञानविषय-  
तया चित्तं परिणामयतीति भावः, नन्वर्थोत्तरताऽतिरिक्तं चिदुद्देशं गन्मि यत्र तस्या अर्थ-  
क्षान्त्यत इति चेत्—तत्र प्रवाशत्रस्तत्राग्यापि यत्र प्रवाशोऽस्ति सुबुद्ध्यादिप्राप्त्यानुभ-  
वमिदं तस्य ज्ञानागारादिति तस्य तद्विषयज्ञातत्वादिति, उपरागत्कारप्रदर्शनपूर्वे सूत्र-  
त्याह—अयस्कान्तंति । अयस्कान्तमणिकल्पस्य एव विषया अयोवत् क्रियाशीलं चित्त-  
मवधारिणाऽऽप्यरहितमनु संयोज्य तदुपरि ह्यन्तराकारेराकारवन्नीनि लाधारम इव वस्तु-  
मनो वन विषयेणापरक्तं चित्तं न विषयस्तस्य ज्ञान इत्यर्थं, एतरे ज्ञानान्ता इत्यर्थं, यद्यपि  
चित्तस्य उपराग ज्ञानं चेतस्यैव ज्ञानत्वात् तस्य च पोरेनत्वात् उभयत्र ज्ञानरूपने  
गारत्वात् स्वतन्त्र प्रवाशरुपता च प्रतिदिग्ग्रहणक्षमतेर्लवमात्र तथाऽपि तस्योपरागत्वात्  
रता बुद्धिसत्त्वप्रवाशाऽपि ज्ञानदादेशेनोक्तं, सूत्रतात्पर्येद्विषय पुरयाद्वैधर्म्यन्तरे हेदनाया वि-  
षयस्य च बीज-चित्तस्य च दर्शयति—वस्तुतः इति अतो ज्ञाताज्ञातवस्तुत्वात्तदवस्थापरिणाम-  
चित्तत्वापरतागारपरिणाम-मित् इत्यर्थः ॥ १७ ॥

एतादृशानापि साक्षात्पुरविषयत्वे पुरपस्यापि ज्ञाताज्ञातविषयत्वं स्यादित्याशयेन पू-  
रितादपरत्वात्तथाप्यति—अस्य त्विति—

## सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणा- मित्वाद् ॥ १८ ॥

यदि चित्तवत्प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत ततस्तद्विषयाश्चित्तवृत्तयः श-  
ब्दादिविषयवज्ज्ञाताज्ञाताः स्युः सदा ज्ञातत्वं तु मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्या

भासती ।

चित्तस्य परिणामित्वमनुभवगम्यं पुरुषस्य तु येनानुमानप्रमाणेनापरिमाणित्वं सिद्धये-  
त्तदाह—सदेति । व्याचष्टे—यदीति । यदि चित्तवत् तदप्रभुः=तद्द्रष्टा पुरुषः परिणमेत  
कदा चिद् द्रष्टा कदा चिद्द्रष्टा वाऽभविष्यत् तदा वृत्तयो ज्ञातवृत्तयोऽज्ञातवृत्तयो वाऽ  
भविष्यन्, न हि ज्ञाः नाम—अद्रष्टृदृष्टोऽज्ञातः पदार्थः कल्पनयोग्य, ज्ञाततेव वृत्तिता  
द्रष्टृप्रकाश्यता वा, द्रष्टा ज्ञातानां वृत्तीनां ज्ञातत्वस्वभावस्याव्यभिचारात् तासां द्रष्टा  
सदैव द्रष्टा ततोऽपरिणामी, एतदुक्तं भवति—

तत्त्ववैशारदी ।

यस्तस्य “सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वाद्” क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रताऽ  
वस्थित चित्तमा निरोधात्सर्वदा पुरुषेणानुभूयते वृत्तिमत्, तत्कस्य हेतोः, यतः पुरुषोऽपरि-  
णामी, परिणामित्वे चित्तवत्पुरुषोऽपि ज्ञाताज्ञातविषयो भवेद्, ज्ञातविषय एव स्वर्थ, तस्मा  
दपरिणामी, ततश्च परिणामिम्योऽतिरिच्यत इति, तदेतदाह—“यदि चित्तवत्” इति । सदा  
ज्ञातत्वं तु मनसः = सवृत्तिकस्य तस्य य. प्रभु = स्वामी, भोकेति यावत्, तस्य प्रभो पुरु-  
षात्तत्त्ववैशारदी ।

चित्तविषयोरभेदं दूषयित्वा चित्तात्मनोभेदमाह—सदा ज्ञाता इति, पुमान् यदा  
परिणामी स्यात् तदा विषयत्वाद् चित्तामपि ज्ञाताज्ञातं स्याद्—नैवं दृश्यते, इतः सततज्ञान  
त्वात् सततं कुत—तस्य चित्तस्य प्रकाशात्तदाव पुरुषस्यापरिणामित्वादिति सूत्रार्थः, एतदेव  
वाचिकम् ।

“सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामात्” यस्य तु तदेव विषयोपरकमेव  
चित्तं विषयो नान्यत् अतस्तस्य तत्प्रभोश्चित्तमाक्षिण पुरुषस्य विषयाश्चित्तवृत्तयः सदाज्ञा-  
ता पुरुषस्यापरिणामाद्दित्यर्थः, परिणामित्वे हि कदा चित्तपुरुषस्यान्वयापत्त्या त्रिष्यमानाऽपि  
चित्तवृत्तिर्न ज्ञायेत, तदा च तस्यापि ज्ञाताज्ञातोभयरूपत्वे अहं सुप्ती न वा दुःखी न प्रेङ्गामि  
न त्रेत्यादिमंदाय स्याद् एतादृशाश्च संशयो न दृश्यते, अतो वृत्तेरज्ञातवत्ता नास्ति ततश्च पुरु-  
षोऽपरिणामीत्यायातम्, ननु पुरुषस्यापरिणामित्वस्य व्ययस्यापने किमिति सांख्ययोगयो  
रग्रह इति चेत् शृणु—यदि हि पुरुषस्य ज्ञानादिलक्षणधर्मं कश्चन मोक्षे नश्येत् तदा व्ययदोषेण  
अविष्टिप्रवृत्तौ मोक्षो न परमपुरुषार्थे स्यादिति अस्मिन् सूत्रे बुद्धिवृत्तिरेव पुत्रस्य विषय इति  
नञ्चम्, अत एव—

पुरुषो विषयी नित्यं सत्त्वं च विषय स्मृतः-

इत्यनुगीतायां नित्यमित्यनेन सत्त्वाख्याया बुद्धिवृत्तेरेव पुत्रविषयतामुक्तम्,  
सूत्रतात्पर्यविषयं चित्ताद्वैधर्म्यं भाष्यकार आह—यदीति । भाष्यं गुणमम्,  
ननु यदि चित्तमेव पुरुषस्य विषयस्तर्हि शब्दादिप्रकाश कथं स्यात् चित्तस्याव-  
तन्वनेन विषयतामात्रेण प्रकाशात्ममवादिति चेन्न—चित्ताच्छतयैर शब्दादीनां पुत्रो  
भावादिति, ननु सर्वस्यैवत्वाविशेषेऽपि चित्तमेव पुरुषस्य विषयो नान्य इत्यत्र का  
युक्तिरिति चेच्छृणु—अर्थाकारतेन विषयविषयिभागे न तु संयोगमात्रम् अतीन्द्रि-  
येषु संयोगसन्धेऽपि चित्तविषयत्वाभावात् सा चार्थाकारता प्रतिविम्बरूपेण पुत्रो

परिणामित्वमनुमापयति ॥ १८ ॥

स्यादाशङ्का—चित्तमेव स्वाभासं विषयाभासं च भविष्यति अग्निवद्,  
न तत् स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यन्त स्वाभासानि तथा मनो-  
मास्ती ।

पुरुषेण सह योगाद् वृत्तयो ज्ञाता भवन्तीति दृश्यते, पुरुषयोगेऽपि यदि वर्तमाना वृ-  
त्तिरदृष्टाऽभविष्यत् तदा पुरुषः कदा विद् दृष्टा कदा चिद्वाऽदृष्टेति परिणाम्यभविष्यदिति १८  
स्यादिति—शङ्कते । यथेति—व्याचष्टे, स्वाभासं = स्वप्रकाशम्, प्रत्येतज्यम्, न  
चाग्निरिति । स्वप्रकाशवस्तुन उदाहरणं नास्ति दृश्यवर्गे यतो दृश्यत्वमेव जडत्वं परप्रका-  
तत्ववैशारदी ।

पम्यापरिणामित्वमनुमापयति = तथा चापरिणामिनस्तस्य परिणामिनश्चित्तात् पुरुषस्य भेद-  
दृष्टि भावः ॥ १८ ॥

अत्र वैनाशिकमुत्यापयति—“स्यादाशङ्का” इति । अयमयं = स्यादेवं यदि चित्तमा-  
पातश्चलदस्यम् ।

भाष्यकारो द्रव्यति—यदीत्यादिना, प्रभुपद व्याकरोति—भोकेति । फलितमाह—तथा चेति १८  
यत्तु स्वप्रकाशं चित्तं तद्भासकं च शक्यात्मनेति तद् निराकर्तृन् सूत्रमाह—न तत्स्वाभासं-  
वाचिकम् ।

स्वीकार्यां स्वतोऽपरिमाणित्वमन्य माधितत्वाद् अतः पुरुषे प्रतिधिम्बनमर्पणसामर्थ्यं वृत्तिम-  
त्स्वचित्तस्यैव फल्यत्वात् कल्प्यते यथा जलादीं प्रतिधिम्बनसामर्थ्यं रूपवत्स्यूलद्रव्यस्ये-  
ति, तदेताभ्यां सूत्राभ्यां चित्तविधमंतया चित्तातिरिक्तो मोक्षभागी पुरुष प्रतिपादित, आ-  
भ्यां च सूत्राभ्यामज्ञानमिच्छाऽऽद्विविकारजातं च चित्तनिष्ठमेव न तु पुरुषनिष्ठमित्यवगन्त-  
व्यम्, ननु पुरुषस्य यदाज्ञातविषयत्वेन ज्ञानपरिणामो माऽस्तु ह्येन्द्रियवादिपरिणामे तु कि-  
न्वाप्यकमिति चच्छृणु—पुरषस्य यदाज्ञातविषयत्वे विद्धे लाघवाच्चित्तप्रकाशस्वरूपनेकैकमेवा-  
न्मद्वयं मिथ्यपि तत्तश्चाज्ञानस्य चित्तधर्मतयाऽज्ञानकार्यं धर्मादिकं तत्कार्यं चेच्छा-  
सुपात्रिमपि चित्तस्य न मामानाधिकरण्यप्रत्यागसौ लाघवादिति भावः ॥ १८ ॥

चित्तस्यैव स्वप्राप्तकतया यदाज्ञातविषयकत्वं चित्तभोक्तुरसिद्धमित्याशङ्कानिरामकं सू-  
त्रान्तरमवतारयति—स्यादाशङ्कते । वैनाशिकानां चित्तात्मयादिनामिति शेष, चित्तमेव  
स्वस्य विषयस्य च प्रकाशप्रसन्नविषयविषयति घृतमपरिणामिनाऽन्वेनेत्याशङ्का वैनाशिकाना-  
स्यादित्यर्थं, क्षत्राग्निचित्तयो साधारण प्रकाशकत्वम् अपरगुणोपाधिं प्रशस्तं इति ध्ययता  
रेतु, स्वाभासतारूपसाधये प्रवेशनीय, तेनाग्निचेतनयोरेकरूपप्रकाशाभागेऽपि न क्षति, तथा  
च श्रुतिस्मृत्योरप्यात्मनि नागन्त्यादिरित्यादिदृष्टान्ताणुपपत्तिरिति तामिनामानाङ्का सूत्रेण  
परिरति—

“न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात्” व्याचष्टे—यथेतराणीति, अन्त इरगस्यैक्याचित्तमेव मन-  
एत्युक्तवान् अत्राय प्रयोगः, चित्तं न स्वाभासं स्वगोचरवृत्त्यभावकाले न स्वप्रकाशयं दृश्य-  
त्वात् इन्द्रियशब्दादिदिति, तथा च स्वगोचरवृत्त्यभावकाले चित्तमानार्थं पुरुषं निद्वय-  
तीति भावः, वृत्तिभानार्थं नियमेन वृत्तिरूपने चानवरूपा सूत्रकार एव वक्ष्यति, स्वप्रका-  
श्यत्वं च पुरुषे प्रसिद्धम्, पुरुषस्य स्वज्ञेयतायां प्रागुक्तत्वेन व्यभिचार स्यादत माद्यं  
काश्च इत्यन्तम्, अग्न्यादौ च स्वभासत्वमेव नास्तीति वक्ष्यति, अतो च तत्रापि व्यभिचा-  
र, दृष्टान्ते च सर्वदेव स्वप्रकाशयत्वाभावोऽस्तीति, अत्र च कर्मकृतविरोधो विरुद्धदायकस्तर्क-  
वर्गविरोधे च स्वस्मिन्स्वसंयोगानुपपत्तिस्तर्क, तथा च वक्ष्यति—प्रकाशद्वयं प्रकाशय

ऽपि प्रत्येतत्त्वं, न चाग्निरत्र दृष्टान्तः, न ह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशं प्रकाशयति, प्रकाशाभ्यायं प्रकाशयप्रकाशाकसंयोगे दृष्टं, न च स्वरूपमात्रेऽस्ति  
 भास्वती ।

दृश्यत्वं न स्वाभासत्वम्, ततोऽग्निनात्र दृष्टान्तः स्वाभासस्योदाहरणम्, शब्दादिवदने रूपधर्मोऽग्निनिष्ठो वा घटाद्यापतितो वा चक्षुषैव प्रकाशयते, न ह्यग्निनिष्ठरूपं तजोधर्मम् स्ववैशारदी ।

त्मनो विषयः स्यात्, न त्वेतदस्ति, अपि तु स्वप्रकाशमेतद्विषयाभासं पूर्वचित्तप्रतीत्यनुत्पन्नं, तत्कृत पुरुषस्य मद्राजातविषयत्वं, कुतस्तरा च परिणामिनश्चित्ताद्देह इति, 'न-त्वाद्' भवेदेतदेवं यदि स्वसंवेदनं चित्तं स्यान्न त्वेतदस्ति तद्धि परिणामिनया नीलादिवदनुभवव्याप्यं, यच्चानुभवव्याप्यं न तत्स्वाभासं भवितुमर्हति, स्वात्मनि वृत्तिविरोधाद्, न हि तदेव क्रिया च कर्म च कारकं च, न हि पाकं पच्यते, छिदा वा छिद्यते पुरुषस्त्वपरिणामो नाभुभवकर्मोति नास्मिन् स्वयम्प्रकाशता न युज्यते, अपराधीनप्रकाशतो ह्यस्य स्वयम्प्रकाशता, नानुभवकर्मत तस्माद् दृश्यत्वाद् दर्शनकर्मं चित्तं न स्वाभासम्, आत्मप्रकाशप्रतिबिम्बितत्वेव चित्तस्य तद्वृत्तिविषया प्रकाशन्त इति भावः, ननु दृश्योऽग्नि स्वयम्प्रकाशश्च न हि यथा घटाद्योऽग्निना व्यज्यन्ते एवमग्निरग्न्यन्तर्गतेत्यत आह—“न चाग्निरा” इति । कस्माद्—“न ह्यग्निः” इति । सा नामाग्निरग्न्यन्तरात् प्रकाशितः, विशानानु प्रकाशत पातजलरहस्यम् ।

दृश्यत्वात्, तच्चित्तं न स्वाभासं स्वग्राहकं घटादिवद् दृश्यत्वात् जडत्वेन येषत्वानुभवादिनिवार्तिकम् ।

प्रकाशसंयोगे दृष्टो न स्वरूपेऽस्ति संयोग इति, तथा परस्मैतत्क्रियाफलभागीत्वरूपकर्मत्वात् न क्रियाऽऽशये कर्त्तरि सभक्तोति, आधुनिकवेदान्तिप्रयुक्तास्तु-विचारितं न दृष्टं दृश्यत्वादि त्वेव प्रयुज्यते, पुरास्तु कर्मकर्त्तृविरोधाद् दृश्य एव न भवति पुरुषगोचरस्तु व्यवहार एव सतेव पुरमेव भाति प्रकाशगोचरग्न्यन्तर्गते प्रकाशान्तरानपेक्षादर्शनादित्याहुः तत्र-चित्तगुतात्वेन परैर्दृश्यत्वस्य सुवचतया चित्तातिरिक्तपुरुषमिदं नुपपत्तेः, वृत्तिगोचरगवतारस्यापि स्वत्पत्त्या वृत्त्येव वक्तुं शक्यत्वात् प्रकाशगोचरग्न्यन्तर्गतात्वे प्रकाशान्तर्गतत्वेन हि दृश्यत्वेन चित्तं वा पुरुषा वेति न कश्चन विरोधः, अपि च स्वप्रकाश निरञ्जनमित्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं स्वप्रकाशतमप्यदृश्यतो सति पुरुषस्य यथाशु-भोपपत्तेः योगकार्त्तृतागात्, हि-तु-प-निष्ठत्वात् जगत्तानात्मतत्त्वाकारा चित्तवृत्ति-प्रमाणत्वेन न स्यादित्यादिभेदप्रसक्तिरिति, कस्मात् चिरात्स्तु पुरुषस्य जयत्वमपि नास्ति, चेतनप्रतिबिम्बितवृत्तिगुणात्तदस्य स्वयं जयत्वमप्यपरादिवदं वृत्तिवृत्त्याहउक्त्वा दृश्यो दर्पणात्मुमुक्षात् तदस्य त्वेति प्रकाशप्रकाशककर्मकर्त्तृविरोध इति विक्रं, कर्मकर्त्तृविरोधात् नोऽस्य एव भवति चित्तातिरिक्तदृष्टान्तस्युपगमनं अणान्तरानभ्युपगमेन च दृष्टेरि वाशात्त एवप्रतिबिम्बितत्वेनोपपत्तिरिति चित्तस्य स्वाभासत्वेऽग्निप्रदिति परोक्तदृष्टान्तस्यापिऽस्माह—न चाग्निरिति, अथ स्वाभासत्वे न ह्यग्निमिति, यत्रापि एव तमसा विदितं पश्चादात्मनः प्रकाशयतीति कस्मिन् स्यात्-तदस्य स्वप्रकाशयत्यं पुरुषस्य च विदितं तदेव न नागतीत्यर्थः, ननु पुरुषोऽपि प्रकाशयताप-



सयोगः, किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्य चिदिति शब्दार्थः तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशं न परप्रतिष्ठमित्यर्थः, स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनात् नन्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते—क्रुद्धोऽह भीतोऽहममुत्र मे रागोऽमुत्र मे

मास्वयी ।

नमात्मन्वरूपप्रकाशं प्रकाशयति, रूपज्ञानात्मकं प्रकाशं प्रकाशयप्रकाशकयोगादेव प्रकाशते नन्दम्पगांदिन्द्र, न चाग्निदृष्टान्तेऽग्नेः स्वरूपेण सह सयोग = सम्बन्धोऽस्ति, अग्नि-न्वरूपं न्वप्रकाशं वाऽप्रकाशं वेति नानेन दृष्टान्तेनावधोत्यते, अग्नेर्जड प्रकाशयो धर्म-एवात्र लम्पते न च कश्चित् स्वाभामधर्म इति, किञ्चेति । न कस्य चिद् ग्राह्यइति स्वा-भामनन्दन्यायं स्वात्मप्रतिष्ठमाकारा न परप्रतिष्ठमित्यादिवत्, अतश्चित्तं स्वाभासमिति सिद्धान्ते नन्वानां = न्वानुभयो बाधते, कथं तदाह—स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनात् = न्वचि-

तत्त्ववैशारदी ।

इति न ग्वप्रमज्ञान इति न व्यभिचार इत्यर्थः, प्रकाशश्चायम् इति । अयमिति पुरुषस्व-भावात्प्रकाशाद् व्यवच्छिन्नचित्, किरारूप प्रकाश इति यावद्,

एतदुक्तं भवति—या या क्रिया सा न्ना गवां कर्त्तुं करणकर्ममन्त्रेण दृष्टा, यथा पाको दृष्ट-श्रेत्राप्रितण्डुगन्मन्त्रेण, तथा प्रकाशोऽपि क्रियेति, तथाऽपि तथा भवितव्यम्, सम्ब-न्धश्च भेदाश्रयो नाभेदे न्मभवतीत्यर्थ, 'किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव नन्द्य चिदिति शब्दार्थः' न्यादेतद्—ना भूद् ग्राह्य चित्त, न हि ग्रहणस्याकारणं यात्रापुरुषं च निवृत्तौ चित्तनिवृत्ति, इत्यत आह—'स्वबुद्धि' इति । बुद्धिः = चित्तम्, प्रचाराः = व्यापारा, सत्त्वा-पातञ्जलरहस्यम् ।

नृत्तः, अग्ने प्रकाशत्वप्रकाशकत्वं च व्यवहार न्यादित्याह—प्रकाशत्रायमिति । किञ्च प्राणिनामेव व्यवहारा दृश्यते क्रुद्धोऽहमिति, क्रोयेन चित्तप्रमेण गृह चित्तस्यानुभविनी वाचित्त्वम् ।

प्यतं तदा दृष्टिरोध इति भाव, अग्ने न्वप्रकाशत्वं तु प्रकाशान्तरनैरपक्षेण स्वत एव प्रकाशरपत्वं, घटादयन्तु प्रकाशमन्त्रग्रादेव प्रकाशन्ते, अग्निदृष्टान्तेन चेहनामेव न्वप्रकाश त्व पुरपण्य शारत्रेपृच्यते चित्ताद्विषेकस्य चित्तम्य हि प्रकाश पुरपेराधिक एवायमो द रधत्त्वमिति, यत्तु-अपेक्षते नत्यपतोक्षव्यवहारयोग्यत्व न्वप्रकाशन्त्वित्यापुनिक्रमेदाग्निसु-वाणा प्रपेव तत्प्रागेव निराहृतम् अितरत्रन्तु—प्रथमांसांसायनशीति दिद्, नन्वेमप्र वाश्यत्परपमेव न्वाभासत्व चित्तयत्तमाभिरभ्युयेयं तथा चागिदृष्टान्त उपरग न्यात्त द्राह—रि चेति, दृष्टार्थे स्वाभासशब्दार्थं समभवतीति शेष, एव च गतीर्द नृपगमित्याह— एतदृष्टिप्रचात्त्याग्निना, एते प्रकाशे वृत्ति तस्या नन्दनात् श्रोधाधनुभवात् तद्वानात्तर्षो।म-रदाना प्राणिना प्रवृत्तिर्दश्यते तद्य रपृद्व्यपण्णे सुखं न भवतीति बुद्धेर्माहत्वमवदयं वक्त-व्यमित्यर्थः, नन्वे एत इत्यदिप्रत्यये पुरपण्यापि प्रणणात् न्वाभासत्वं न न्यायिति चे-त्कत्वम्—अप्राणत्वरपरय स्वाभासत्वरय पुरपेण्यनङ्गीकारादिति, यथायादो श्रोधादीनां-परपतो निर्विकल्प एव दोष पोरपयो भवति क्रुद्धोऽहमित्यादिस्वईकारम्येव अचिदपुरप-न्य श्राणत्वात् कृत्वा यथा बुद्धिदृष्ट्याकारातिरिनापारालम्बनाच्च, तथाऽपि परपेवे न क्रोय-दिरेत्पन जगिता क्रुद्धोऽहमिति वाऽन्त करणम्य विनिष्टवृत्तिन्वत्तात्त्रिगे बोधश्च नृप्राहन्वे-ननाय चित्तदनात्वात्त्व प्रतिपिध्यते श्रोधादीनां पौरपेदनिर्विकल्पकस्य शब्दानोदरान्तेप-न्वात्रुमशरयत्वात् पुरपनाधनं तु चित्तप्रणं वृत्तिगोचरनिर्विकल्पकत्वनादान्तरनेव तस्य हि चित्तधमत्व समभवति नियमेन नववृत्तिगोचराया जन्मनिर्विकल्पकशाराया स्वीकान्ते-यस्याऽऽपत्ते, अज्ञातवृत्तिस्वीकारे च क्रुद्धोऽह न देहादिसरायाद्यापत्ते, क्रोधादिगोचरन्म्य

क्रोध इति, एतत् स्वबुद्धेरग्रहणे न युक्तमिति ॥ १६ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

न चैकस्मिन् क्षणे स्वपररूपावधारणं युक्तं, क्षणिकवादिना यद् भवत्

मासती ।

तज्यापारस्यानुभवादनुव्यवसायादिति यावत्, सत्त्वानां = प्राणिनां प्रवृत्तिर्दृश्यते, क्रद्धोः हृतित्यादि स्वचित्तस्य ग्रहणं तत्रक्षिप्तं कस्य चिद् ग्रहीतुर्प्राद्यमिति सिद्धम्, प्राद्यं वस्तु जडत्वान्न स्वाभासमित्यर्थः ॥ १९ ॥

पुकेति । स्वाभासे विषयाभासे च सति चित्ते तस्य स्वरूपस्य विषयस्य चावधारणे कक्षणे स्यात् किन्तु तत्र भवति, येन व्यापारेण चित्तरूपस्यावधारणं न तेन विषयव्याप-  
धारणम्, शब्दज्ञानं शब्दमाहं जानामीत्यनुभवस्यानुव्यवसायश्च नैकक्षणे सम्भवेत्, ततो विषयाभासे चित्तं न स्वाभामम्, नेति । स्वपररूपं = चित्तरूपम् विषयरूपञ्च, न युक्तं स्वानुभवविरुद्धत्वात्, क्षणिकवादिनश्चित्तं क्षणस्यापि, तस्मात्तत्रये कारकक्रिया-भूतिरूपा ज्ञान-ज्ञान-ज्ञेया एकक्षण भाविनस्तत्रचौकक्षण एव तत्रत्रयाणां ज्ञानं भवेदिति, तत्रानुभू-  
त्स्वभेदारथी ।

प्राणिनः, चित्तस्य वृत्तिभेदाः क्रोधलोभादयः स्वाक्षयेण चित्तेन स्वविषयेण च सह प्रत्यात्ममनुभूयमानाश्चित्तस्याप्राद्यतां विषयन्तोत्यर्थः, स्वबुद्धिप्रचारप्रतिभवेदनमेव निशदयति—“क्रद्धोऽहम्” इति ॥ १९ ॥

“एकसमये चोभयानवधारणम्” स्वाभासं विषयाभासं चित्तमिति ब्रुवाणो न तादृशेनैव व्यापारेणात्मानमवधारयति तेनैव विषयमपीति वक्तुमर्हति, न ह्यजिलक्षणो व्यापारः कार्य्यभेदाय पर्याप्तः, तस्माद् व्यापारभेदोऽङ्गीकर्तव्यः, न च वैनाशिकानामुत्पत्तिभेदातिरिक्तोऽस्ति व्यापारः, न चैहस्या एतोत्पत्तेरविलक्षणगायाः कार्य्यवैलक्षण्यसम्भवात्, तस्याकस्मिन् एतप्रसङ्गाद्, न च कस्योत्पत्तिद्वयसम्भवात्, तस्मादर्थस्य च ज्ञानरूपस्य चावधारणं नैकस्मिन् पातजलरहस्यम् ।

तथाऽपरिणामिनी चित्तिरित्याह—एतदिति ॥ १९ ॥

अदास्यानुष्ठानं चेत्याह सूत्रकृत्—एकसमये चोभयानवधारणं सजोत्तरक्षणवर्तितं क्षणिकं तस्मिन्नेव प्रकाशक्रियामेकां प्रति हृदयत्वेन प्रधानं कर्म प्रकाशकश्च कर्ता गुणभूत इति प्रकाशक्रिया च भेदगर्भेति कथमेकस्मिन्क्षणे कर्तृकर्मणोर्भिन्नयोरवधारणमित्यालोप इति सूत्रार्थः, भेदस्वीकारे तत्रपयिद्धान्त इत्याह—

‘भूतियेषां क्रिया सैव कारक सैव चोच्यत इति भेदास्वीकारात्त्या सति स्वस्मिन् भाषितिकम् ।

निर्विकल्पनैकज्ञानस्वीकारे च विशिष्टप्रत्यक्षमामप्रथा बलवत्या प्रतिबन्धात् संशयाप्यभावात्, सम्प्रज्ञातयोगेऽपि वृत्ति स्वरूपतो भासत एतेत्यभ्युपेयमिति ॥ १९ ॥

त्रिनय्य स्वाभावतावादिमते तन्मूलमालम्ब्यैवाव्यवधारणमाह—

“एकसमये चोभयानवधारणम्” सूत्रार्थमाह—न चेत्यादिना—युक्तमित्यन्तेन, न च तादृशे-  
कस्मिन्नुत्पत्तिक्षण एव स्वपरवधारणं युक्तं पूर्वं सत एव प्रत्यक्षगोचरतात्पर्यस्य च प्राग-  
मन्व्यवहित्यर्थः, नन्वेवं स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वग्रहणमस्तु तत्राह—क्षणिकमिति, क्षणिकमिति य-  
वस्तुत्वं दत्तमिति सैव क्रिया तस्य कार्यं सैव च तस्य अकारिकाकारणम्, तन्मते सार्वभूतवर्ति-  
नात्रकारकं निर्हेतुकं स्वयमेव भवतीति सिद्धान्तः, तथा चोक्तम्—

‘भूतियेषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यत’ इति,

सैव क्रिया, तदेव च कारकमित्यभ्युपगमः ॥ २० ॥

स्यान्मति—स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण समनन्तरेण गृह्यते इति  
चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च ॥ २१ ॥

अथ चित्त चेच्चित्तान्तरेण गृह्येत बुद्धिबुद्धिः केन गृह्यते, साऽप्यन्यथा  
नाऽप्यन्ययेत्यतिप्रसङ्गः, स्मृतिसङ्करश्च—यावन्तो बुद्धिबुद्धीनामनुभावा-  
स्तावत्यः स्मृतयः प्राप्नुवन्ति, तत्सङ्कराच्चैकस्मृत्यनवधारणं च स्याद्.

भास्वरी ।

तिविस्मृमित्यनास्येधं तन्मतम् ॥ २० ॥

न्यादिति । स्यान्मति = मति = सम्मति, मा भूत् चित्तं स्वाभासमित्यर्थ, तथा  
ऽपि स्वरग्निरुद्धं = स्वरभावतो निरुद्धं = लीनं चित्तं समनन्तरभूतेन चित्तान्तरेण गृह्यते न  
चिद्रूपेण द्रष्टेति, पुनः द्रष्टृको वदेत् तच्छब्दा चित्तान्तरेतिसूत्रेण निरसिता, अपेति ।  
बुद्धिबुद्धि = बुद्धेर्ग्राहिका बुद्धि, अतिप्रसङ्ग = अनवस्था, ततश्च स्मृतिसङ्करः = स्मृतीना-  
व्यामिश्रीभाव, पूर्वचित्तरूपात् प्रत्ययादुत्तरप्रतीत्यचित्तोत्पाद इत्येपां सिद्धान्त, चित्त  
यदि पूर्वचित्तन्य द्रष्टृ स्यात् तदा तदमच्छ्रयात्पूर्वचित्तगतस्मृतीनामपि युगपद् द्रष्टृ  
वस्यवैशारदी।

मम इति, तदेतद् भाष्येणोच्यते—“न चैकस्मिन् क्षणे” इति । तथा चोक्तं वेनाशिकैः—

“भूतिर्येषा क्रिया संव कारकं संव चोच्यते” इति,

तस्माद् दृश्यत्वमेतच्चित्तस्य यदातनं स्वाभासत्वमपनयद् द्वारं च द्रष्टुरपरिणामित्व-  
च दर्शयतीति सिद्धम् ॥ २० ॥

पुनर्नाशिकमुत्थापयति—“न्यान्मति ” इति । मा भूद् दृश्यत्वेन न्वसवेदनमेवमप्यात्मा  
पाठस्वरस्यम् ।

वृत्तिविरोध इति भावः ॥ २० ॥

आत्माश्रयादिशेषेण स्वभासत्वं निराकृत्यान्यपाद्यत्वं निराह—चित्तान्तरेण स्वभा-  
सात्त्विकम् ।

अत्रोत्पत्त्यनन्तरं चित्तस्य स्वप्रणयार्था क्रिया न सम्भवतीत्येव, अस्मन्मतेऽपि द्रष्टृ-  
द्विकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादेकस्या वृत्तेर्द्वैधैर्प्रादुर्भवं न सम्भवतीति भावः ॥ २० ॥

उत्तरयुग्ममवतारयति—एषान्मतिरिति । मतिरभ्युपगमः ननु एषाभासतत्पदेन स्वमान-  
भारत्यत्वं वक्ष्ये तथा च स्वरसेन विनाशस्वभावेन निरुद्धं यद्यपि चित्तमुत्तरोत्तरमुत्प-  
न्नेन चित्तान्तरेण प्राह्यमित्यभ्युपगमः स्यादिति वसेवर्षु विरोधादिशेष इत्यर्थ, तत्र मि-  
द्वान्तपुत्रम्—

“चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च” वृत्तिरूपचित्तान्तरेण वृत्तिरूपचित्ते  
दृश्येऽत्र युगमयमाने नु बुद्धिबुद्धेर्चित्तवृत्तेरतिप्रसङ्गोऽनवस्था, एतद्वाच्ये—अपेति, बुद्धिबु-  
द्धिचित्तगात्र चित्त परेषा वृत्त्यतिरिक्तचित्तभावेन वृत्तिचित्तयो र्थादत्वात्, ननु नेयमनव-  
स्था सर्वमेव चित्तं प्रोक्तव्यमिति नियमाभावादिति चेन्न—वृत्तेरन्ततस्ताऽङ्गीकार जानामि-  
नत्वादिर्लक्षणायापत्ते, योगदानुपलब्ध्या ज्ञान दभावप्रत्यक्षानुपपत्तेश्च, किं च मा भवत्व-  
नदत्ता लक्षणाचरानन्तः कृत्स्नपनागोरव त्वपरिहास्येव, अस्मान्मिलत्वेन मङ्गलवृत्तिगो-  
धरव्यभुञ्जानकल्पनादिति, एतेन चित्तनित्यत्वाम्बुपगमिनामपि न्यादवगोपिकाणासु-  
त्तरोत्तरज्ञानेन पूर्वपक्षज्ञानदृष्टकल्पना परास्ता अनवस्थागोरवाभ्यामिति मनञ्जयम्, अ-  
तिप्रसङ्ग व्यापारयाम स्मृतिसंवरं व्याचष्टे—स्मृतिस्वरश्चेति, उद्विष्टेतिरिति दृष्ट, संकरम्

इत्येव बुद्धिप्रतिसर्षेदिनं पुरुषमपलपद्धिवैनाशिकैः सर्वमेवाकुलीकृतम्, ते तु भोक्तृस्वरूपं यत्र क्व चन कल्पयन्तो न न्यायेन सङ्गच्छन्ते, के चित्सन्मात्रमपि परिकल्प्यास्ति स सत्त्वो य एतान् पञ्चस्कन्धान् निक्षिप्या न्यांश्च प्रतिसन्दधातोत्युक्त्वा तत एव पुनस्त्वस्यन्ति, तथा स्कन्धानां म

भास्वती ।

स्याद्, एवं स्मृतिसङ्करः, इत्येवमिति । एवं द्रष्टृपुरुषमपलपद्धिवैनाशिकैः सर्वे न्यायन इतं दर्शनमित्यर्थं, आकुलीकृतं = विपर्यस्तम्, यत्र क्व चन = आलयविज्ञानरूपे विज्ञान स्वरूपे वा नैव संज्ञानन्त्यायतनरूपे संज्ञास्कन्धे वा संज्ञावेद्यता इत्याख्ये वेद्यना रन्ध्रे वा, के चिदिति । के चिद्बुद्धसन्तानवादिन सत्त्वमात्र देहिसत्त्वं परिकल्प्य-त् तत्त्ववैशारदी ।

न सिद्धयति, स्वसन्तानवर्तिना चरमचित्तक्षणेन स्वरमनिरुद्धस्वजनचित्तप्रणयनार्थिणां, समञ्ज तज्ज्ञानत्वेन, अनन्तरं चाव्यवहितत्वेन, समनन्तरं तेन "चित्तान्तर-श्च" बुद्धि-इति-चित्तमित्यर्थं, नागृहीता चरमा बुद्धि पूर्वबुद्धिग्रहणममर्था, न हि बुद्ध्याऽस्मया पातञ्जलरहस्यम् ।

इत्येव आत्माशयता चित्तान्तरप्राप्तत्वेऽन्योन्याश्रयता तृतीयप्राप्तत्वे चक्रकृता चतुर्थऽनयनो त्यादि, अतिप्रसङ्ग इति, किञ्चास्यायिन स्मर्तुरभवाद् बुद्ध्याना परस्परप्राहृत्त्वे बुद्धिर्भु भव तज्जन्मा सस्कारस्तज्जन्मा स्मृतिरिति नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य द्वि न्यायाद्योऽश्मत्तया वाचिकम् ।

वदार्थमाह-यावन्त इति । त्रिपयानुभवकाले ज्ञानधारा जातेति त्रिपयस्मृतिहातेऽनयन न्तानां तज्ज्ञानाना स्मृतिरेकदैव भविष्यति, घटो मया पुरा ज्ञाता घटज्ञानं तज्ज्ञानं नेलो मन्ताकार साऽय स्मृतिसंकर प्राप्त इत्यर्थं, अस्मन्मते न पौरुषेयप्रोक्त्य नित्यतया नि रिकल्पमात्रतया च न स्मृतिहेतुत्वमिति, नन्वेतादृशसदरे को दोष इति, तथाह-तत्सक राणेति । कृकराभ्युपगमे च घटो मया ज्ञात इत्येकमात्राकारस्मृत्युत्पन्नो न स्यादित्यर्थं, यन्नान्यपि दूषणानि सूचयन्नान्तिरुक्तं तिरस्करोति-एवं बुद्धीति । सर्वे यन्धर्मोऽश्रमार्थं मांदिपयस्याऽऽदिहम्, तदेवं चित्ताद्विचिच्य मोक्षो व्यवस्थापित चित्तस्य च स्माभासत्वं निगम्यम्, दृष्टानां पेषामिदोकात्मतत्त्वान् प्रारणत्या स्वाभ्युपगमत्रिसोपेनागन्यायाया साह-ते चिति । भोक्तृस्वरूपं न न्यायेन संगच्छन्ते न्यायिरिद्धा इत्यर्थं, तेषां विज्ञान या शून्यवादश्चेति मुख्यं मतद्वयं तथादो विज्ञानवादिना क्षणिकताऽऽत्प्रगताभ्युपगमिना प्रत्ययायत्रिद्विद्वान् दर्शयति-के चिदिति । सत्त्वमात्र क्षणिकविज्ञानरूपे विज्ञानाय परि य तयोस्त्य तार्थ्यं मोक्षं उदन्ति, अस्ति स सत्त्वविशेषो य एतान् गात्वारितान् पञ्च स्त

हानिवेदाय विरागायानुत्पादाय प्रशान्तये गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं चरिष्या-  
मीत्युक्त्वा सत्त्वस्य पुनः सत्त्वमेवापहनुवने, साङ्ख्ययोगादयस्तु प्रवादाः  
स्वशब्देन पुरुषमेव स्वामिन चित्तस्य भोक्ताःरमुपयन्ति, इति ॥ २१ ॥

भास्वती ।

सत्त्वमन्युपगम्य वदन्त्यन्ति कश्चित् सत्त्वो च एतान् सांसारिकान् पञ्चस्कन्धान्-विज्ञान-  
संज्ञा-वेदना-संस्कार-रूप-समूहान्, नि क्षिप्य=परित्यज्य, अन्याःपञ्चस्कन्धान् परिगृ-  
ह्णाति, शून्यरूपस्याभ्युपगतस्य निर्गणस्य तद्दृष्टयाऽप्यङ्गतिमुपलभ्य ततस्तु पुनस्तस्य  
न्ति, तथेति । तयाऽपरे शून्यवादिनां स्कन्धानां ग्राह्यतोपगमाय गुरोरन्तिके तदर्थं द्रष्ट-  
व्यं चरणस्य महतीं प्रतिज्ञां कुर्वन्तो यदर्थं सा प्रतिज्ञा कृता तस्य=स्वस्य सत्त्वमन्युपलपन्ति  
प्रवादा =प्रकृष्टा वादा, वादः=स्वपक्षस्थापनात्मको न्याय ॥ २१ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

पूर्वां बुद्धिर्बुद्ध्या भवितुम् अर्हति, न त्वपृहीतदण्डो दण्डिनमत्रगन्तुमर्हति, तस्मादनवस्तेति,  
विज्ञानवेदनासंस्काररूपसंस्कारा स्कन्धाः, साङ्ख्ययोगादयस्तु प्रवादा =सांख्यश्च योगश्च  
त एवाद्यो येषां वैशेषिकादिप्रवादानां ते सांख्ययोगादयः प्रवादा सुगममन्यद् ॥ २१ ॥

पातञ्जलरस्यन् ।

योऽहं स्मरामीति यदेकाश्रयत्वघ्नो या न न्यादित्याह-स्मृतिर्गुरु स्यादिति, रूपं विज्ञानं-  
मज्ञा संस्कारो वेदना चेति बोद्धा मन्यन्ते स्कन्धपञ्चकमित्युक्तिस्तेषामित्याह-  
स्कन्धानिति ॥ २१ ॥

वाचिकम् ।

विरुद्धा मन्तव्या, तेऽपि हि मोक्षार्थं गुरुमुपागम्या मद्भातिरिक्तं सर्वं शुक्तिरजतवदयन्त  
नुच्छमिति गुरुपदेशान्मोक्षतत्त्वाधनादिकमेवापलपन्तीति, अपि चोद्देशानन्तरमकृतमा-  
क्षात्कारस्य ॥ मननादियाधनाद्यनुष्ठानाभ्युपगमोपि तेषां न न्याःत्रोऽपनोपदेशेन फलत-  
त्साधनेषु सत्त्वेष्वेवाविश्वामात्, अश्रद्धया कृतेनापि फलानुदयाच्च, किं एतानां श्रतःप्रि-  
माण्यवाधनेन ज्ञानप्रामाण्यसहायाद्यादित् संशयो योगान्तेऽपि प्रज्ञाणि स्याद्, न च स्यप्रहा-  
सतया द्रष्टाणि न प्रमाणापेक्षेति वाच्यम्, प्रवादातन्तस्य तत्त्वित्वाद् यमश्च विरो गदितिमा-  
यसुश्रोतद्रोपात् स्वाभ्युपगतश्रवणादिद्वैयध्यापक्षेश्च मोक्षसाधनविरयस्य विरोधस्यास्यप्र-  
वादात्वाच्च, यत्-अवेष्टत्वेऽपि प्रत्यक्षव्यवहारयोग्यत्व स्वप्रशान्तत्वमिति प्रशान्तं तत्र नाश-  
शुद्धावन्मन्तव्यम्, पेशनस्य व्यवहार प्रति सामानाधिकरण्यात् हेतुत्वात् दृष्टं यत्वादिश्रुतिवि-  
रोधाच्छेति, रोपाऽस्तितान्निवना दृश्यतेऽपि बहिर्मुक्तानां यतिमानिनामिथ, आनुविज्ञाना-  
वेदान्ते विवरासाक्षे यथा यथा दिव्यार्थे तथा तथा न्यायविरोधेन मित्रतातेनु-  
द्विशीर्षेते, स्वमने तु नारत्यय न्यायविरोध नोऽत्रभागिनोऽहंतादृष्टस्य भोक्तु-  
स्विरस्य स्वीकारादित्याह-साख्ययोगादयमित्विति । आदिरान्देन मद्भम.मासाऽद्या प्राद्या,  
प्रकृष्टा वादा प्रवादा रजसादेनास्वना.नेत्यादिराव्दजानेन न त्वन्द, कथनस्ययान्ना-  
ऽऽहमित्यादिगतिगाचर स्यात्तत्राह-चित्तस्य स्वामिनमिति, स्वामी ह्यात्मा लोके व्यव-  
हियते तदाप्नोति यदादत्त हत्यादिपाटे चेति, अवरिणमिति यद्वेष्टनिनिःकृत्वाभावात्  
वय स्वामित्ये तत्राह-भोक्ताःरमिति । अत्र च स्वताऽपि पुरस्व भोगोऽस्त्वित्त्वधारणो-  
यम्, प्रहतापपक्षे चित्तस्य स्वान्नासत्त्व निराहृतम् ॥ २१ ॥

कथम्—

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥२२

अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसङ्क्रमा च परिणामिन्यर्थं प्रति

भासती ।

कथमिति । कथं साङ्ख्या स्वराद्येन भोक्तारं पुरुषमुपयन्ति = उपपादयन्तीति, उक्तं चितेरिति सूत्रम् 'अप्रतिसङ्क्रमायाश्चिनेः = चैतन्यस्य तदाकारापत्तौ = बुद्धाकारापत्तौ तदनुपातिच्चात्रतु प्रतिमञ्चारात् स्वबुद्धे = अस्मीतिबुद्धे संवेदनम् प्रतिमोदनमिति सूत्रार्थे, अपरिणामिनीति प्राग् व्याख्यातम्, तथेति । यस्यां गुहाया गुहा तत्त्ववेशारदी ।

स्वादेतद्, यदि चित्तं न स्वाभासं, नापि चित्तान्तस्वेद्यम् आत्मनाऽपि कथं भोक्तृत्वे चित्तम्, न खल्व्वात्मन स्वयम्प्रकाशस्याप्यस्ति का चित्तिक्या, न च तामन्तरेण कर्ता, न चास्मद्बुद्धिचित्तेन कर्मणा तस्य भोक्ता, अतिप्रसङ्गाद् इत्याशयवान् पृच्छति—“कथम्” इति सूत्रेणोत्तरमाह—“चितेर—दानम्” यत् तद्वचोच्चद् वृत्तिमारूपमितरत्रेति, तदित्. ममुन्यतम्, चित्ते स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्तदाकारापत्तौ = चित्तिप्रतिबिम्बाधारतया तारूप्यापातजलरस्यम्

अतश्चित्तातिरिक्तआत्माऽस्तोति सूत्रारूढं करोति—चितेरिति । व्युत्पानदशाया बुद्धिसारूप्यमुक्तं तदेवाह—स्वबुद्धिसंवेदनमिति । बुद्धेश्चित्तस्य चित्ति प्रतिबिम्बाधारतयस्फटिकस्य ज्वालोदित्यप्राहितात्रत्पुरुषाकारापत्तौ स्वार्थक्रिया चित्तिश्च संक्रमणियातीति वाचिकम् ।

इदानीं सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभो पुरुषस्यापरिणामादिति सूत्रस्योपपादकं सूत्रमेतेनेत्र प्रसङ्गेनोत्पापयति—कथमिति । नन्वपरिणामित्वे विषये संचाराभावात्तदाकारपरिणामाभावाच्च कथं चित्तज्ञातृत्वरूप चित्तभोक्तृत्वं पुरुषस्य स्यात्, चित्तस्थले हि घटादिनिपपत्तौ चित्तस्य संचारात्तदाकारपरिणामाच्च दृष्टमित्यर्थः, तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

“चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्” अप्रतिसंचाराया अपि मिोस्वीयबुद्धिवृत्तिदर्शनं बुद्धिवृत्त्याकारताऽऽपत्येव भवतीत्यर्थः, अथ भाव—ज्ञानु सजागे न माशादेव शाणे हेतु कि त्वर्थाकारता हेतु सन्निकर्षद्वारा, अन्यथा स्वप्ननादो मन संचाराभावेनार्थमानायागात्, अतो निभुत्वेनेव सर्वत्र सन्निकृष्टस्यात्मन संचारो नाप्येत्यत इति, आपनिप्रशं च पुरुषस्य पारमार्थिकाकारप्रतिषेधार्थम्, यथा हि विषयासन्निकर्षहालेऽपि स्वप्ननादो तद्वानायागन्त्या चित्तस्य तदाकारः परिणाम इत्यते नेवं पुरुषस्य चित्तवृत्त्यभावेऽपि तद्वानं भवति येन पुरुषेऽपि वृत्त्याकार परिणाम इत्येत कि तु स्फटिके सन्निकृष्टत्वाद्योदित्यप्या चित्तवृत्ते प्रतिबिम्बमेव लावनादिष्यते, उभयत्राकारात्परिणामरूपाने गौरवात् स्फटिकेऽर्थागादे स्यप्रतिबिम्बितत्वनुप्रकाशस्त्वस्य सिद्धत्वाच्चेति, तदिदं नृत्तिविमित्तमेव वृत्त्यासागपतिरित्युक्तं सूत्रसारणेति, माप्यकार पुरुषस्य बुद्ध्याकारता प्रतिपादयितुमागौ बुद्धेरेव स्वप्ना—अपरिणामिनोति । भोक्तृशक्तिं पुरुषस्याऽपरिणामिनी, अतो नापि परिणामिनी ततो न स्वप्ननाप्रयोगिनस्यैव पुरुषस्य ज्ञान समाति कि तु चित्तपरिणामपरिणामित्यप्यचित्ति प्रतिबिम्बान्नेव प्रतिबिम्बस्वरूप संवर्तिनेव सतो तद्बुद्धिमनुपाति तद्वानि तेन तदर्थसंवेदनार्थं, अन्यथा हि घटमई जानामीति बुद्धित्यनुपाति बुद्धेस्तदात्तात् तदाकारात् तदनुपातं वच्यते, अथाविषेऽदेवेतात्ततो बुद्धिर्ज्ञानगिन तेषामर्थ-तदाकारात् तदा प्रतिबिम्बकृष्टा दोषान्तराभावात् तथा चेतनमानार्थमपि ततो तदप्रतिबिम्ब. तद्वया बुद्ध्यास्त्वद्वेव दृष्टात्तद्वान्ततोऽपि मानादिति, इत्येव प्रतिबिम्बं बुद्धिचिन्तायाऽऽतिरिक्तपुरुषो

क्रान्तेव तद्भृत्तिमनुपतति, तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहस्वरूपाया बुद्धिवृत्तेर-  
नुकार्यमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिराख्यायते, तथा चोक्तं—

“न पाताल न च विवर गिरोणां नेवान्धकार कुक्षयो नोदधीनाम् ।  
गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वत बुद्धिवृत्तिमविशिष्टां कवयो वेदयन्ते” इति ॥ २० ॥

भास्वतो ।

ऽऽहितं गह्वरेष्टं प्राशक्तं ब्रह्म चिद्रूपमाहितं न सा गुहा पातालं गिरिविवरमन्धकारं न  
वोदधीनां कुक्षय किन्तु माऽविशिष्टा = चिद्वि प्रतीयमाना बुद्धिवृत्तिरेवेति कवयो-  
वेदयन्ते = सम्पश्यन्तीति ॥ २० ॥

एतन्ने शारदो ।

पत्तां मत्स्याम्, यथा हि चन्द्रमसः क्रियामन्तरेणापि सक्रान्तचन्द्रप्रतिबिम्बममलं जलमवलं  
चन्द्रमिव चन्द्रमसमवमान्यतयेवं विनाऽपि चित्तिव्यापारमुपसंक्रान्तचित्तिप्रतिबिम्बं चित्तं स्व  
गतया क्रियया क्रियावतीमसङ्गतामपि मङ्गता चित्तिशक्तिमवभासयद् भोग्यभावमामादयद्  
भोक्तृभावमापादयति तस्या इति सूत्रार्थः, भाष्यप्रम्येतदर्शमयकृत्तत्र तत्र व्याख्यातमिति न  
व्याख्यातमत्र, बुद्धिवृत्त्यविशिष्टत्वे ज्ञानवृत्तेरागममुदाहरति—“तथा चोक्तं—न पातालम्”  
इति । प्राद्वत्तस्य शिवस्य ब्रह्मणो विजुद्धस्वभावस्य चित्तिच्छायामापन्नं मनोवृत्तिमेव चित्ति-  
च्छायाऽऽपन्नत्वाच्चित्तेरप्यविशिष्टा गुहां वेदयन्ते, तस्यामेव गुहायां तद् गुह्यं ब्रह्म, तदपनये तु  
स्वयम्प्रकाशमनावरणमनुपगम्यं प्रघोतने चरमदेहस्य भगवत इति ॥ २१ ॥

पातञ्जलरस्यम् ।

सूत्रार्थं, गुहाऽऽहितं गह्वरेष्टं पुराणमिति श्रुतिमाधित्याह—न पातालमित्यादि, पातालादि-  
चतुर्भिः रथूलंरविशिष्टा विलक्षणवृत्तिमती बुद्धिरेव गुहेति ॥ २१ ॥

वात्तिकम् ।

तथा बुद्धेर्याकारतावद् आत्माकारतेत्युच्यते इति मन्तव्यम्, यद्यपि घटाद्याकारपरिणाम  
वदात्माकारपरिणाम एव बुद्धेर्भवति तथाऽपि प्रतिबिम्बतुल्यतया स एव प्रतिबिम्बमप्युच्यते,  
बुद्धेरपि प्रदश्यं पुरुषस्य तदाकारताऽऽपत्तिं दर्शयति—नम्याश्चेति । हिदाद्भोऽप्रावधारणे, तस्या-  
पि चित्तेर्ज्ञानरूपा वृत्तिरुद्दिश्यतिशिष्टेवेत्याख्यायते व्यवहिते, तत्र हेतु प्राप्तेत्यादि,  
प्रासश्रतन्योपग्रहश्चैतन्यप्रतिबिम्बं येनैतादृश रूप यथा बुद्धिवृत्तेस्तदनुसारिमात्रतया  
नप्रतिबिम्बाधारतामात्रेणेत्यर्थं ‘द्रष्टा दृशिमात्र इति सूत्रेऽपीदमेव वाच्यं भाष्ये ताः प्रमा-  
णायेनोपगम्यत, वृत्तितारण्यमितरत्रेत्यप्राप्येतदुक्तमिति स्मरन्त्यम्, ननु जानाम्यहं पृष्ठाऽ-  
भीतोऽहमित्यादिरूपता वृत्तेः इति प्रागेमेव तर्हि निर्विकल्पकस्य वृत्तिसोऽप्यस्वरूपं कोट-  
र्तामिति—उच्यते—यादृश ज्ञानमाधादिवृत्तीनां रूप तादृशमेव बिम्बप्रतिबिम्बाद्रूप्यात्  
तदेव वृत्तियोधक्य रूप, स च वृत्तिरूपा वृत्त्यविदेवन जानामीतिवृत्तद्वयस्य विषय एव  
भवति ज्ञानचित्तिघाटित्वादाना पर्यायत्वादिति, एवाकारताऽऽपन्नतावगमनसि प्रमाणवृत्ति-  
त्वा चोक्तमिति, न पातालमित्यादयमर्थः, गुहाऽऽहितं गह्वरेष्टं पुराणमित्यादिश्रुतिस्मृतिपु-  
स्तक्या गुहाया गुह्यं तावत् ब्रह्मासादयमेतद् आत्मनानामर्थं निहितं संगुप्तम् इति  
गीयते सा गुहा न पातालादिभिः तु ब्रह्मवृत्त्यविशिष्टा वृत्तिवृत्तिमेव स्वतः पण्डिताः पश्य-  
न्तीति, यदिद्विपत्ता च परस्पर प्रतिबिम्बराजुभयोरेव विषयाकारत्वं चैतन्यमन्यमित्युक्तम्,  
धातो विविच्य ग्रहणायोग्यतयाऽऽस्तिप्रतिरत्वात्मन समोदनं तुट विति श्लोकनादयर्थः, तत्र  
तदेषाधारत्वमादित्यपुराणेऽप्युक्तं—

नित्यं सर्वगतो ह्यात्मा बुद्धिसन्नधिभक्तसा ।

यथा यथा भवेद् बुद्धिरात्मा तदादेरेष्यते ॥

इति ॥ २२ ॥

अतश्चैतद्भ्युपगम्यते—

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

मनो हि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं तत्स्वयं च विषयत्वाद्धिपयिणा पुरुषेणा-  
न्मीयया वृत्त्याऽभिममवद्भ तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं = विषयविषयिनि

मास्तता ।

अत इति । अतश्चैतद्भ्युपगम्यते = स्वीक्रियते, चित्तं सर्वार्थं द्रष्टृपरक्तं = ज्ञाताऽऽ-  
मित्यात्मिका बुद्धिरेव द्रष्टृपरक्तं चित्तम्, तथा च—दृश्योपरक्तत्वाच्चित्तं सर्वार्थम्, मन  
इति । मन्तव्येनार्थेन = शब्दाद्यर्थेन, अपि च मन स्वयं विषयत्वात् = प्रकार्यत्वाद् वि-  
षयिणा पुरुषेणात्मीयया वृत्त्या = स्वकीयया चिद्रूपया वृत्त्याऽभिममवद्भमेकप्रत्ययगतत्वं  
रूपमान्निध्याद् न हि स्वरूपपुरुषश्चित्तस्य विषयः किन्तु चित्तं स्वस्य हेतुभूतत्वाद्भि-  
तत्त्ववैशारदी ।

तदेवं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामिनस्तदतिरिक्त-पुमानपरिणतिभ्रमोपपादितः, सम्प्रति  
लोकप्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणयति—“अतश्चैतद्”इति, -अत्रयं चैतदित्यर्थं, “द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं  
सर्वार्थम्” यथा हि नीलाणनुरक्तं चित्तं नीलाद्यर्थं प्रत्यक्षेणैवावस्थापयति, एवं द्रष्टृदृश्यो-  
ऽऽपत्त्या तदनुरक्तं चित्तं द्रष्टारमपि प्रत्यक्षेणावस्थापयति, अस्ति हि द्रव्याकार ज्ञान नीलम-  
सम्प्रत्येमीति, तस्माद् ज्ञेयवद् ज्ञाताऽपि प्रत्यक्षसिद्धोऽपि न विविच्यत्रस्थापितो, यथा ज-  
चन्द्रमयो विम्ब न त्वेतावता तदप्रत्यक्ष, न चास्य जलगतन्त्रे तद्रप्रमाणमिति चन्द्रोऽ-  
त्रप्रमाणं भवितुमर्हति, तस्मान्चित्तप्रतिप्रतिविततया चैतन्यगोचराऽपि चित्तवृत्तिर्न चैतन्य-  
पाठश्लोकरदश्यम् ।

“इच्छां ह्येव सुखं दुःखं सघातश्चेतना घृतिरेतत्क्षेपज्ञ इति भगवद्वाक्यमा-  
श्रित्याऽऽ सूत्रम्—वृत्तिरिति । सर्वार्थमेव सवपां नाग्नितकानामात्मभ्रान्तन्त्रे हेतुरिति  
वाच्यमर्थः सूत्रस्येति,

वार्तिकम् ।

ननु भावो पिते स्याद्विस्मयेन शब्दादिसंवेदनं तु कथं भवेत् बुद्धिचन्द्रशरीना  
नवि रितो प्रतिप्रतिवर्तनवामर्थ्याङ्गीकारे सर्वदेवं सर्वार्थभानप्रसङ्गान्, कथं वा चित्तं स्वसंवेद-  
नम्, उक्तान्द्वयस्या विस्तारं पुरुषेऽपि समानेत्वात् शब्दानिशासायोत्तरमूय प्रवृत्तिर्या तत्सुख  
भयत्याग प्रसारान्तरणाप्युत्थापयति—अतश्चेति, अतो बुद्धिपुरुषयोर्नयत्तृभावाच्च तदस्य  
यद्भ्युपगम्यति यावत्, एतद् आगामिमूयप्रतिपाद्यम्, अङ्गीक्रियत इत्यर्थं, चकारोऽन्मदृक  
प्रयोगेनयन्नुच्ययार्थे,



भासं चेतनाचेननस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेत-  
नमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते, तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः  
के चित्तदेव चेतनमित्याहुः, अपरे चित्तमात्रमेवेदं सर्वं, नास्ति खल्वयं ग-

मास्वता ।

सम्बद्ध वृत्तिसरूप द्वयारं ग्रहीतृरूपत्वेनेव विषयीकरोतीत्यसदृशं दर्शितमतश्चित्तं द्रष्टृदृश्य-  
निर्भासम्, दान्द्राघाकारमचेतनं विषयात्मकं तथा ज्ञाताऽहमित्यविषयात्मकं = विषयिस-  
रूपं चेतनाकारञ्चापीति नत्रार्थं, तदिति । चित्तसारूप्येण = पुरुषस्य चित्तसारूप्येण  
भ्रान्ता, कस्मादिति । वैनाशिकानां भ्रान्तिबीजं सर्वरूपव्यापकं चित्तमस्ति, समाधि-  
रपि तेषामस्ति, समाधौ च प्रतिबिम्बीभूत आगन्तुक इत्यर्थः, प्रज्ञेयः = ग्राह्योऽर्थः समा-  
तस्त्वैशारदी ।

गोचरति, तद्विदं सर्वार्थत्वं चित्तस्येति, तदेतदाह—“मनो हि” इति । न केवलं तदाकारा-  
पत्या मन्तव्येनाज्ञेनोपरकं मनोऽपि तु स्वयं चेति, चकारो भिन्नक्रम, पुरुषेणैत्यस्यानन्तरं  
द्रष्टव्यं, तच्छायाऽऽपत्तिः पुरुषस्य वृत्तिः, इयं च चैतन्यप्रच्छायाऽऽपत्तिश्चित्तस्य वैनाशिकैर  
भातकररस्यम् ।

दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः,  
वाचिकम् ।

ह—यस्त्वय चेति । तन्मन स्वयमपि पुरुषस्य विषयत्वाव स्वीयचैतन्यरक्षणवृत्तिविशिष्टेन  
पुरषेण विषयिणा सम्यद्दृम् आकारितं मन्त्रिकर्षण्य ग्रहणहेतुत्वात्, बुद्धिवृत्तौ च पुरुषस्यास  
द्रान्य प्रतिबिम्बातिरेकैणानित्यसन्निकर्षण्यमभवादिति, तस्मादेतच्चित्तमेवोभयोपरकतया श  
न्द्रादिविषयरूपेण च विषयिपुरपरूपेण निर्भासते, साक्षिणि प्रतिबिम्बितं सदिति विषयविषयि  
निर्भासं, तत्र हेतु चेतनाचेतनरूपापन्नं तदाकारम्, एतदेव विवृणोति—विषयात्मकमप्यविषया  
न्मत्रमिति, अचेतनमपि चेतनमिति, इवशब्दार्थं दृष्टान्तेनाह—स्फटिकमणिकल्पमिति । यथा  
एक एव रफटिकमणि पार्श्वद्वयान्ययोर्येन्द्रनीलयोः प्रतिबिम्बनास्वीयरूपेण सह त्रिरूप इव  
भजतीति, एव चित्तमपि विषयात्मनो प्रतिबिम्बनात् दृष्टीनृग्रहणप्राच्यात्मरूपावयववदिव  
भवति, अतः सर्वार्थमित्युच्यते इत्यर्थः, चित्तमेवेत्येवकारेणान्येषां मन्त्रिकर्षण्येऽप्याकारग्रहण  
स्यामर्थं नारतात्पुत्रम्, अत्र च रफटिकदृष्टान्तो सर्वोपे बुद्धेः श्रयार्थाकाररिजामप्य स्व  
पनासुरेनेष्टत्वाव रफटिके च प्रतिबिम्बनाप्रत्य रीवारात्, मि तु तपद्गन्तुमनिरूपेण  
तत्तद्रूपतया प्रतीयमानतामात्रादे रफटिकान्य दृष्टान्त इति नन्तत्परम्, यदेतदन्त विषय  
द्रष्टृदृश्यसार्वभ्यम् इदमेव भवतीजाविषयव्य वारणमिति प्रतिपादयति—तदनेनिति । के चिद्वा,  
एतद्वयादिन चित्तातिरिक्तचेतनानभ्युपगन्तारो देनाशिका, अपरं विज्ञानादिन एतन्नय  
इति लोषः, तद्वत् विज्ञानवादिभिः—

अभिज्ञोऽपि हि बुद्ध्यान्मा विषयान्तिदग्ने ।

प्राग्भाहवत्तदिति भेदवानिव लक्षणे ॥ इति,

तेषा च धानामय भावः, चित्तस्य चैतन्यरूपता रचीत्वा तर्हल पुरेण वाद्या  
एव पाऽनादियासनात्वात् स्वय एव चित्तस्यानन्तरिणासन्दीकारमन्त्रवात्, दृष्टव्य  
द्विरुपतावदिति, धनुष्यशामुयेन तेषु समाधानमाह—अस्ति एति—इत्यन्त, दीर्घमित्यर्थः,  
एतेन यत्राशुनिकावेदान्तिदुष्ठा आहुः—विषयदोषात् करणदोषाद्वा चेतन्ये भ्रमो न भवति  
विषयवर्णनापयोर्धममात्रकल्पितत्वेन भ्रमात्पूर्वं तयोर्भावात्, अपि त्वन्दिदनेयावि  
पामोप्राविति, तद्वेद्यम्—चेतन्येऽपि चित्तवदेव सकलवस्तुप्रतिबिम्बेन सास्वदम्येव विषयग-  
तदापस्य प्रपद्यारोपीहृतालाभात् सर्ववस्तुना भ्रमनाद्रकल्पितत्वेन चासिद्धे बुद्धिरज

वादिर्घटादिश्च सकारणो लोक इति, अनुकम्पनीयास्ते, कस्माद्—अस्ति हि  
तेषां भ्रान्तिव्रीजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति, समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थं  
प्रतिविम्बीभूतस्तस्यालम्बनीभूतत्वादित्य, स चेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात्कथं प्र-

मास्वती ।

इतिचित्तस्यालम्बनीभूत स चेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात्तदा प्रज्ञायैव प्रज्ञारूपमवधार्यते इति किं  
त्रित एवाभामं वस्त्वभ्युपगन्तव्यं भवतीत्यर्थे, चित्तन्तु न स्वाभासं ततोऽस्ति म्यामाम  
बुद्धय, येन जडे चेतमि प्रतिविम्बीभूतोऽर्थोऽवधार्यते = प्रकार्येतेत्यर्थः, एवमिति ।  
तत्त्ववैशारदी ।

भ्युपेतव्या कथमन्यथा चित्तं चैतन्यमेत आरोपयाम्यभ्युपरित्याह—“तदनेन” इति । केचिद्  
वैनाशिका व्याख्यार्थवादिन, अपरे = विज्ञानमात्रवादिन, ननु यदि चित्तमेव द्रष्टाहा  
दृश्याकां घातुभूयते हन्त चित्तादभिन्नावेवास्तां द्रष्टृदृश्यौ, यथाऽऽहुः—

“अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्ययमितदर्शने ।

ग्राह्यग्राहकमंत्रित्तभेदवानिव लक्ष्यते” इति,

तत्कथमेतेऽनुकम्पनीया इत्यत आह—“समाधिप्रज्ञायाम्” इति । ते खलुकाभिरुपा  
त्तमिचित्तातिरिक्तं पुरुषमभ्युपगम्यथाप्यष्टाङ्गयोगोपदेगेन समाधिप्रज्ञायामात्मगोपरायाम  
वतार्थं बोधयितव्या, तद्यथा—समाधिप्रज्ञायाम् प्रज्ञेयोऽर्थं आत्मा प्रतिविम्बीभूतोऽन्यः क  
स्मात्—तस्यात्मन आलम्बनीभूतत्वाद्, अथ चित्तादभिन्नमेव कस्मान्नालम्बनं भागोपि  
यदि युक्तियोषितोऽपि वैयात्याद्भेदेत्, न हेतुमाह—“स चेद्” इति । स चेदात्मरूपोऽर्थं  
पातजलरहस्यम् ।

इति शुक्तिभाषित्याह—समाधिप्रज्ञायाम् प्रज्ञेयोऽर्थं इति ॥ २३ ॥

वार्तिकम् ।

अथैव प्रज्ञारूपमवधारयन्त, तस्मात्प्रतिबिम्बीभूतोऽर्थः प्रज्ञायां येनावधार्यते स पुरुष इति, एव प्रहीतृप्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदात् प्रथमस्येतद् जातितः प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिन तैरधिगतः पुरुष इति ॥ २३ ॥

कुतश्चेतद्—

तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वाद् ॥ २४ ॥

तदेतच्चित्रमसंख्येयाभिर्वासनाभिरेव चित्रोक्तमपि परार्थं = परस्य

मास्वजी ।

प्रहीतृप्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदाद् = प्रहीतृस्वरूपस्य प्रहणस्वरूपस्य ग्राह्यस्वरूपस्य चेति चित्तभेदाद् = ज्ञानभेदाद्, एतन् प्रथमपि ये पेशावन्तो जातितः = वस्तुनः प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिन, तै पुरुषोऽधिगत सम्यक्द्रव्यगमननाभ्यामित्यर्थः ॥ २३ ॥

कुन इति । कुनः पुरुषस्य चित्तात् पृथक्त्वं सिद्धयेत् तदयुक्तिमाह—तच्चित्तमसङ्ख्येयवासनाभिर्विचित्रमपि न तेन स्वायेंन भवित्तव्यम्, संहत्यकारित्वात् तत् परार्थं- तास्वदेशारदो ।

श्रित्तमात्रं म्यान्न तु ततो व्यतिरिक्त, तत कथं प्रज्ञैव प्रज्ञारूपमवधारयन्त, स्वात्मनि वृत्तिविराधाद्, उपसंहरति—“तस्माद्” इति । समोचोनोपदेशेनानुक्मिप्ता सजन्तीत्याह—“एवम्” इति । जातित = स्वभावत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

चित्तातिरिक्तात्मयद्वावे हेत्वन्तरमवतारयति—“कुतश्चेतद्” इति । “तद्—त्वाद्” यद्यप्यसंख्येया कर्मवासना ह्येवावासनाश्च चित्तमेवाधिगच्छते न तु पुरुषं, तथा च वासनाऽधोनापातञ्जलरहस्यम् ।

‘त वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता’ विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयाद्? आत्मनस्तु कामाय सर्वप्रिय भवती’तिश्रुतीराश्रित्यातिरिक्तात्मान सूत्राख्यं करोति—तदिति, सर्वात्मकमपि वित्तं परार्थं न क्व चिदपि स्वार्थं जडत्वेन गृह्यतत्वात् प्रायनासनादिवदिति सूत्रार्थः, न पर सामायात्तिकम् ।

तदेव मद्र त्व विद्धि नेदं यदिदनुपासते,

‘अथात आदेशो नेतिनेति’ न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्वरमन्ती’ त्यादि, मृत्तिस्र— अव्यक्ताद्येऽविशेषात्ते विज्ञारेऽस्मिन् चरित्ते ।

चेतनाचेतनाभ्यन्तरानेन ज्ञानमुच्यते,

इत्यादि, ‘आत्मैवेह सर्वं’ ‘प्रज्ञेदेवं मर्दं’ ‘वापुदेव सर्वमित्यादिभूतिस्त्वपुःशक्तिना- स्तिमदाद्यभेदेनोपासनाय प्रयत्नत इति न तद्विरोध, एतेन जीवात्प्रवृत्तेः प्रवृत्तानाम वैधर्म्यमल्लक्षणभेदेन विवेक एव तात्पर्यमिति द्रष्टव्यम्, विवेकज्ञानादेव उन्मत्तज्ञानस्या माध हेतुत्ववचनात् परमात्मप्रदरण तु जीवादिपि विवेकेन परमात्मन एवमन्तःमात्मने तात्पर्यमिति मन्तव्यम्, द्वितीयपाद विवेकस्यातिरिक्त्वया हानोपाय इत्येतेषाम् अत्र तु विवेकज्ञानस्यैव साम्यगज्ञानत्वोपपादानेन मोक्षहेतुत्वं प्रभाषित विवेकस्वरूप च परीक्षित इति विवेक ॥ २३ ॥

चित्तादात्म्यविरयद् हेत्वन्तरप्रदर्शकतया सूत्रप्रवृत्तारयति—कुतश्चेति । कुतश्च चित्तातिरिक्तं पुरुष इति शेषः,

“तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वाद्” यदुक्तं चित्तस्य सर्वान्मन्त्रान्वा- द्गीशारेऽसदव्यक्तवासनायदात् एतत् एव चित्तस्यापि परिणानोऽस्तु किं पुरमेति, तन्न-यव- स्तत्पिचलमसदव्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थं परमात्मन्यस्य नागान्दर्शनं च विना तौ न म्याहुं परिगन्तुं या क्षमते संहत्यकारिदापांना लोके परमात्रार्थं च दर्शनमित्यर्थः, न्या च पुरपाथसमाहो चित्तविलयन मोक्षोपपत्तिरित्यपि सूत्रतात्पर्यम्—सूत्रं च्चादन्दे-उदेतदिति,

भोगापवर्गार्थं, न स्वार्थं संहृत्यकारित्वाद् गृह्यत् सहत्यकारिणं  
चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यं, न सुखचित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थम्  
उभयमप्येतेनपरार्थम्, यत्र भोगेनापवर्गणं चार्थनार्थञ्चान् पुरुष स एव परो

भास्वधी ।

तस्मादस्मि कश्चिदपरो विषयी यस्य तच्चित्तं विषय इति, तदेतदिति परस्य भोगाप-  
वर्गार्थं = परस्य चित्तातिरिक्तस्य चेतनस्य द्रष्टृरुपदर्शनेन चित्तस्य भोगापवर्गैरुपवर्गानां  
विद्ययति, संहृत्यकारित्वाद् नानाऽङ्गसाध्यत्वाच्चित्तकार्यस्य, यदा बहून्येतेतानि मा-  
नानान्येकप्रयत्नेन मिलित्वा मचेतनवत् कार्यं कुर्वन्ति तदा तद्व्यतिरिक्तत्वप्रयोजक  
कश्चिच्चेतन परार्थं स्यात्, कर्माशयवासनाप्रमाणादीनि बहूनि साधनानि मिलित्वा  
सुखादिप्रत्ययं निर्वर्त्तयन्ति, कस्य चिदेकस्य चेतनस्य भोक्तुरधिष्ठानादेव तानि तत् कुं,  
यत्रेति । अर्थवान् = उपदर्शनवान्, पर = अन्यचित्तात्, सामान्यमात्रम् = अहंशब्द  
तत्त्वैशाररी ।

विज्ञाकाचित्ताश्रयतया चित्तस्य भोक्तृतामावहन्ति, भाक्तुरयं च भोग्यमिति सर्वं विचार्य  
प्रानं, तथाऽपि तच्चित्तमसंग्येनात्मना विचित्रमपि परार्थं, क्रममाह—सहृत्यकारित्वादिनि  
सुत्राय, व्याचष्टे—“तदेतद्” इति । स्यादेतत्—चित्तं संहृत्यापि करिष्यति स्वार्थं च भवि-  
ष्यति क्व खलु विरोध इति यदि कश्चित् ब्रूयात् प्रत्याह—“सहृत्यकारिणा”, इति । सुग-  
चित्तमिति भोगमुपलक्षयति, तेन दुःखचित्तमपि द्रष्टव्यम्, ज्ञानमित्यपाम उच्यते, एतद्क-  
श्चित्—सुखदुःखे चित्ते प्रतिच्छलानुच्छात्मके नात्मनि सम्भवतः, स्वात्मनि तुत्तिरिरोधात्,  
न चास्योऽपि सहृत्यकारी साक्षात्परम्परया वा सुगुणे विद्वान्नास्ताभ्यामनुकूलगीण-  
प्रविष्टानीमे वा तस्मात् वा साक्षात्परम्परया वा सुगुणत्वयोर्न व्याप्तप्रियेन स एतन्वामनु-  
पातप्रलक्ष्यम् ।

न्यनानं तस्य हृत्पार्श्वं, तथात्वे सुन्दरपुराणप्रमाणं, न हि सुतिष्ठितो नयाद् स्यात्  
न न्यायः न्यायोतीति न्यायेन—

स्यं गतमिदं तन्नात्पातमानमात्मना प्रकृतिः ।

न च परस्वार्थं प्रति विमोचयत्येकहृत्पणे—

वात्तिकम् ।

न परः सामान्यमात्रं, यत् किञ्चित्परं सामान्यमात्रं स्वरूपेणोदाहरेद्वैना-  
शिकस्तत्सर्वं सहत्यकारित्वात् परार्थमेव स्याद्, यस्त्वसौ परो विशेषः स-  
न संहत्यकारी पुरुष इति ॥ २४ ॥

**विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥**

यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भवेन तद्वीजसत्ताऽनुमीयते तथा मोक्षमा-

मास्वमी ।

वाच्याना क्षणिकप्रत्ययाना साधारणनाममात्र स्वरूपेणोदाहरेत् = भोक्तिव्रतितान्ना प्रदर्शयेद्  
यन्त्वसौ परो विशेषः = भाव, नामादिवियोगेऽपि यस्व यत्ताऽनुभूयते तादृशत्रित्वातिरि-  
क्त सत्पदार्थो न स महत्यकारी न हि पुरुष, वैनाशिका विज्ञानादिस्कन्धान्तर्गतं सामा-  
न्यमात्रं यद् वदेयुम्नत् महत्यकारी स्यात् पञ्चस्कन्धान्तर्गतत्वात् ॥ २४ ॥

चित्तात् पुरुषस्यान्यतां मन्व्याप्याधुना कैवल्यभागीय चित्त विवृणोति सूत्रकार —  
विशेषेति । द्रष्टृदृश्ययोर्भेदरूपो यो विशेषस्तद्दर्शिन आत्मभावभावना व्ययमाणा विनिव-  
र्त्तति सूत्रार्थं, यथेति । विशेषपदार्थनवीजम् = विवेकदर्शनवीजम्, पूर्वपूर्वजन्मसु ध्रुव-

तत्त्ववैशारदी ।

कृत्नीय प्रतिकृत्नीयो वा, न च नित्योऽग्नौ न पुरुषः, एवमववृज्यते येन ज्ञानेन तस्यापि  
ज्ञेयतन्त्रत्वाद् स्वात्मनि च वृत्तिविरोधान्न ज्ञानार्थत्वम्, न चान्यविषयादस्मादपत्रर्गसम्भ-  
वो, विदेहप्रकृतित्थानामपवर्गाम्मत्वाद्, तस्माज्ज्ञानमपि पुरुषार्थमेव, न तत्त्वार्थं, नापि  
परमात्रार्थम्, महत्परार्थत्वे चानवस्याप्रमह्लादसहत्परार्थसिद्धिरिति ॥ २४ ॥

तदेवं केवल्यमृत्वीजं युक्तिमयमात्मदर्शनमुक्त्वा तदुपदेशाधिकृतं पुरुषमनधिकृतपुरुषा-  
न्तराद् व्यापृक्तमाह — "विशेष—वृत्ति" यस्यात्मभावे भावनाऽस्ति तस्याष्टाङ्गयोगोपदे-  
शाननुतिष्ठतो युजानस्य तत्परिपाकाच्चित्तवत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनाद् आत्मभावभावना  
पातञ्जलस्यम् ।

त्युक्तिमाश्रित्याह—सर्वोत्कृष्टायापि ज्ञानस्य परार्थत्व किमन्येषामित्यादि—परार्थसिद्धि-  
रित्यन्तनोक्तम् ॥ २४ ॥

'देवाऽ राजा चारं सर्वाऽमीति मन्यते सोऽस्य परमो लोक इति श्रुतिनाधित्य पुरुषधीरथ  
सृष्टारत् करोति—विशेषदर्शिन इति । आत्मभावे भावना निरगत इति सूत्रार्थं,  
साक्षिणम् ।

प्रविष्टोऽतो न सामान्येन येन वन चित्तरेण सिद्धसाधनमथान्तरे चेत्यर्थं, न्योक्तोऽन्वयः श-  
णिवचित्तस्य भोगाद्येवतया पराभिप्रेत सिद्धसाधनमपादरोति—यत्तु किं विदिति, स्वर्ग-  
आन्तरपण भोक्तृत्वेति यावत्, यदिति, यन्मना विशेष पुरुषात् पर स कृष्णनि-  
त्यत्वाद् न महत्यकाराति न तस्य परार्थत्वात्स्याऽनस्त्विति तदर्थे ॥ २४ ॥

तदेव हृदिपदविषयाणां विषय प्रत्ययतज्जानायां मोक्षमादो प्रतिशब्दति,—

"विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः" नाह्वानमेवात्मनस्त्व्यादिव प्रत्यय  
रूपताय विषयदेवीभावापन्नस्य यद्योत्प्रकारेणान्य विशेषदर्शिनो विवेकनाज्जकारिण  
क्षिप्तयात्मभावात् भावना रचनत्ताजिनात्ता बोधेनान्निव्यादिसुता नान्दे व्यारदेवा, तन्वा-  
भयसोकप्रकृतिनिवृत्त्याद्यन्तरे एतान्निवृत्तिरायो नाशो भवतात्पर्यं न्दमेन्द्रमोऽग्निभिर्हि  
दिच्छरूपता चित्तस्वेव, भवति न तु सर्वरूपचिन्ताद्रस्य न मनेत्यवधारणे सति न्वात्म  
नादचिन्तादेहाति भाव, तथा च श्रुति, 'एत ए वा न तरति किन्तु माधु नाकरव किमहं  
वापसवरा'मितीत्यादि, तदेतदुक्तं—पञ्चशिखाचार्य'राष्टत्तु मोक्षो ज्ञानेति, अत्रादो

गंश्रवणेन यस्य रोमहर्पाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीय कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते, यस्याभावादिदमुक्तं "स्वभावं मुक्त्वा दोषाद् देयां पूर्वपक्षे रुचिर्भवति, अरुचिश्च निर्णये भवति" तत्रात्मभावभावना कोऽहमासं कथमहमासं— किंस्विद् इदं, कथं स्विदिदं, के भविष्यामः कथं वा भविष्याम इति, सा तु विशेषदर्शनो निवर्तते, कुतः, चित्तस्यैव त्रिचित्रः परिणामः, पुरुषस्त्वस

मास्वती ।

ण्यननादिभिरभिसंस्कृतम्, स्वाभाविकी = स्वरसत, दृष्टम्यासं विनाऽपीत्यर्थे, आत्मभावभावना प्रवर्तते उक्तमाचार्ये, स्वभावम् = आत्मभावम्, आत्मसाक्षात्कारविषयमिति यावद् मुक्त्वा = त्यक्त्वा, दोषात् = पूर्वमंस्कारदोषात्, देयां पूर्वपक्षे = संसृप्तवैशारदी ।

निवर्तते, यस्यात्मभावभावनाव नास्ति नास्तिकस्य तस्योपदेशानधि कृतम्यापरिनिश्चितात्मतत्परलोकभावस्य नोपदेशो न विशेषदर्शनं नात्मभावभावनानिर्गुत्तरिति सूत्रार्थं, नन्यात्मभावभावनायाश्चित्तवर्तित्त्या कुतोऽवगम इत्यत आह— "यथा प्रावृषि" इति । प्राग्भगीय तत्त्वदर्शनबीजमपवर्गभागीय यत्कर्मांशाङ्गयोगानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं वा तदभिनिर्वर्तितनस्तोत्यनुमीयते, तस्य चात्मभावभावनाऽपरममेव स्वाभाविकी प्रस्त्वम्यासं विनाऽपि प्रवर्तते, अनधिकारिणमागमिनां वचनेन दर्शयति— "यस्याभावादिदम्" इति । पूर्वपक्ष = नास्ति कर्मफलं परलोकिनोऽभावात् परलोकभावात्, तत्र रुचि, अरुचिश्च निर्णये = पत्रपातशरहरस्यम् ।

"यत्करोषि यद्वनसि यज्जुहोषीत्युक्तं कर्मापेणं कैवल्यभागीय क्रमे यस्य विषेयदानबीजं तादृशद्विपादिना तामेतत्स्थानुमापयति, निर्गुणश्च न लिप्यते पापकर्मणा पापकर्मैवित्वात्किम् ।

भाष्यकार आत्मभावभावनामेव सकारणा प्रतिपादयति, — यथेत्यादिना, तत्रापिति, पुरुष इति शेष, विशेषदर्शनबीजमिति, आत्मभावजिज्ञासाद्वारेति शेष, इत्यनुमीयत इति निविदिष्यन्ति यजनेत्यादिश्रुते,

पापक्षयाद् शुद्धमतिर्वायेति ज्ञानमुत्तममिति—

स्मृतेर्नरेति शेष, तस्य यथोक्तकर्मवत स्वाभाविकी = ऐहिकसाधननिरोधका च, तां यथोक्तं दमं आत्मभावनाया कारणम्, तत्र च नहि कृतनियम इत्याथातम्, ऐहिकसाधनगुण्यस्य प्राक्तनव्याप्तिप्रकर्मभावे च सा भावना नोदेति प्रत्युत देहाद्यात्मनागामो रुचिर्भवतीति, अत्र पूर्वोच्यार्थं प्राक्तनं प्रमाणयति— यस्याभावादिति, यस्य कर्मणोऽभावादिर्नियमाणफलमुक्तं प्राचाचार्ये, तदेवाह, — स्वभावमिति, स्वभावमात्मभावं त्यक्त्वा गच्छन्तं न्याना पूर्वपक्षे नित्यदेहाद्यात्मतामेव रुचिश्च द्वाऽऽतिशयो भवति, अरुचिश्च तत्र निर्णय इत्यर्थे, अन्तर्भावनाया कारणमुक्त्वा स्वरूपनाह— तत्रात्मेति, कोऽहमासं किं नरासुर आसं रूपमासं दुयेन दर्शनवानासं किं स्विदिदं वरं मानमपि मम स्वरूप किं देशो वा मनसादिनां कथं स्विदिदं तेन वा प्रकारेण पुण्यापादादिना तिष्ठतीत्यादिरपि, न भविष्याम इत्यादिस्वरूप एव वस्तुवचन, तथा च यच्चिन्तानोऽभयादिनिर्गुण्य विशेषदर्शनं पुरुषोपादायति स्वयन्मभावनेत्यर्थे, आत्मभावनामपेक्षया व्याख्याय मूढतास्याप्यभावात्, — स चिति । विशेषदर्शनानुष्ठानो निर्गुत्तरिति प्रदनस्योत्तरमाह— नित्यमिति, अप्यभावात् चिन्तय परिणाम अन्तर्भावो न भवति किं तु चित्तस्यैव त्रिचित्रात्परिणामात्, अत्रियायात् चिन्तयमेत्यात् पुरुषस्त्वविद्यागुण्यमाह— शुद्ध पापगुण्यविवर्तित, तत्र च चिन्तयमेतन्मरणगुण्युपादिनि

त्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्मरपरामृष्ट इति, ततोऽस्यात्मभावभावना कुशल-  
स्य निवर्त्तत इति ॥ २५ ॥

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

तदानो यदस्य चित्त विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीच्छदस्यान्यथा भ-  
वति, कैवल्यप्राग्भार विवेकजज्ञाननिम्नमिति ॥ २६ ॥

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

प्रत्ययविवेकनिम्नस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रवाहिलश्चित्तस्य त  
च्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि = अस्मीति वा, समेति वा जानामीति वा, न जा-  
नामीति वा, कुतः—क्षीयमाणवीजेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्य इति ॥ २७ ॥

भास्वती ।

तिष्ठेत्तुभूते कर्मणि रुचिर्भवति, निर्णये = तत्त्वनिर्णये चारचिर्भवतीति, आत्मभावभावना  
निवृत्ते स्वरूपमाह—पुरुषमित्त्वति ॥ २६ ॥

तदेति । तदा कैवल्यपर्यन्तगामिनि विवेकमार्गं निम्नमार्गगजलवचित्तं प्रवहति, विवे  
कजज्ञाननिम्न=प्रबलविवेकजज्ञानवदित्यर्थं ॥ २६ ॥

तच्छिद्रेषु = विवेकान्तराण्येषु, अस्मीति = अहमहमिति, ह्यगममन्वय ॥ २७ ॥

शरवैशारदी ।

विद्वातितत्त्वविषये, आत्मभाव भावना प्राग् व्याख्याता, विशेषदर्शिन परामर्शमाह—“चि-  
त्तन्यैव” इति । तस्य विशेषदर्शनकुशलस्यात्मभावभावना विनिवर्त्तत इति ॥ २५ ॥

अथ विशेषदर्शिन कोट्टर्षां चित्तमित्यत आह—“तदा चित्तम्” निगदज्याख्यातम् ॥२६॥  
न्यादेतद्—विशेषदर्शनं चेद्विवेकनिष्ठं न जातु चित्तं व्युत्थितं स्याद्, इदयते चास्य  
भिक्षामष्टनो व्युत्थितमित्यत आह—“तच्छि-भ्य ” प्रतीयते येन स प्रत्यय, = चित्तमस्त्व,  
पातञ्जलरस्यम् ।

श्रुतिमाश्रियात्—पुरुषगिनिति ॥ २५ ॥

“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ह्यस्य हृदि स्थिता इति श्रुतिमाश्रित्याह—तदेति । कैवल्यस्य  
मोक्षस्य प्राग्भारो जनरात्ता यत्र चित्तं विवेकमाक्षत्वात्प्रबलतेति सुप्रार्थ ॥ २६ ॥

वीतरागस्य व्यासादे विचित्रवीर्येभ्ये पुत्रोपादानादे का गतिवप्राह—तच्छिद्रेणिति,  
शक्तिवाम् ।

रपरामृष्ट धराण्यस्येह इति, तत इति विशेषदर्शनादस्य कुशलस्यात्मभावना निवर्त्तत  
इत्यर्थं ॥ २५ ॥

तच्छिद्रेण न्यगनस्यादिषु रागद्वेषादिनिवृत्ति फलमिति, तस्य विशेषदर्शिनो लक्षण  
संप्रनातयोग च यमाणस्यैव धारणभूतमाह,—

“तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्” कैवल्ये प्राग्भारो यस्य तद्वैकल्यप्राग्भा-  
रम्, कैवल्यमाश्रित्यपिति यावत्, व्यास्ये,—तदानामिति, तदानो विवेकजज्ञानस्याया  
स्वर्गादिदेशस्यजातु चित्तमन्यथा भवतीत्यनेनान्य, विषयप्राग्भारं विषयानिपुणम् अन्  
मनिगमनानमार्गस्त्वारि एवमुत्तरम् ॥ २६ ॥

न पानेन दोम-रूपमवदु उत्पन्नमात्रेण विशेषदर्शनेव ह्युत्पन्नना भवति एवमन्वार-  
षसाद् अन्तरास्ततः साधारणाना भवदु-सराजुत्तीनाननुद्वेगित्याह—

“तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः” व्यास्ये—चित्तं चित्तं, विवेकप्रत्ययमित्यन्वये-  
त्यस्य विवरण उत्पत्त्यादि, सत्त्वपुरुषान्यताख्याने प्रवहणरीत्येत्यर्थं, तच्छिद्रेषु स्थानेषु

हानमेषां क्लेशवदुत्तम् ॥ २८ ॥

यथा क्लेशा दग्धवीजभाषा न प्ररोहसमर्था भवन्ति तथा जानाग्निना द

मास्वदी ।

पुषाम् = अविवेकप्रत्ययानां पूर्ववदभ्यामवैराग्याभ्यामित्यर्थे, हानमित्युत्तम्, न प्रत्ययप्रसूर्भवति = विवेकप्रत्ययेनाधिकृतत्वात् प्रत्ययान्तरस्य नाचकाराः, ज्ञानसंस्काराः = विवेकसंस्काराश्चिन्ताधिकारममार्सि = सर्वसंस्कारनाशज्जनिग्यमाणं चित्तस्य तत्त्ववैशारदी ।

तस्माद्विवेकश्चित्ते, तेन निम्नस्य, जानामीति साध्वान्मोक्षो विविच्य दर्शितः न जानामीति मोहः, तन्मूलावहङ्कारममकारावहमस्मीति वा ममेति वा दर्शितौ क्षीयमाणानि च तानि वीजानि चेति समास, पूर्वसंस्कारेभ्यः = व्युत्थानसंस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

व्यादेतत्—सत्यपि विवेकज्ञाने व्युत्थानसंस्कारा यदि प्रत्ययान्तराणि प्रसुप्ते क्स्वर्ति हानेहेतुरेतेषां यत् प्रत्ययान्तराणि न पुन प्रसुवीरञ्जित्यत आह—“हानमेषां क्लेशवदुत्तम्” अपरिपक्वविवेकज्ञानस्याक्षीयमाणा व्युत्थानसंस्काराः प्रत्ययान्तरं प्रसुप्ते, न तु परिपक्वविवेकज्ञानस्य क्षीणाः प्रत्ययान्तराणि प्रसोत्तुमर्हन्ति, यथा विवेकचिद्धसमुत्पन्ना अपि क्लेशाः संस्कारान्तरं प्रसुवते, तत्कस्य हेतो तदैते क्लेशा विवेकज्ञानाद्विदग्धवीजभाषा इति, पूर्वव्युत्थानसंस्कारा अपीति,

पातजलरहस्यम् ।

संस्कारो नात्यथा भवेदिति न्यायेन यानि प्रत्ययान्तराणि तानि पूर्वव्युत्थानसंस्कारेभ्यो जायन्ते न तु समाप्ते. परमवैराग्यादिति सूत्रार्थ ॥ २७ ॥

“प्रसरं न लभन्ते स्म यवत् क च न मक्ता ।

नाभिद्रवन्ति ते तावत् विरोधा वा स्वगोचर-

इति न्यायेन प्रसरनिरोधार्थमुपायं सूत्रारूढं करोति—हानमेषां क्लेशवदुत्तं, यथा वातिकम् ।

परिघात्प्राणां प्रत्ययानामाकारा अस्मिताऽऽद्याश्च प्रदर्शिता, अस्मीति देवमनुष्यादिक्रियोऽस्मीत्यर्थ, केवलास्मितायाः सप्रज्ञातयोगेऽपि सत्त्वात् क्षीयमाणेभ्यो वीजेभ्य क्षीयमाण वीजेभ्य, एतस्य विशेष्य पूर्वसंस्कारेभ्य इति ॥ २७ ॥

ननु ज्ञाने जातेऽपि चेत् पूर्वसंस्कारप्रशाद्व्युत्थानदशायां कदा चिरविपोष्य कथं तानि सप्रज्ञातप्रशाद्विषयविशानिगृति स्यात्तत्राह—

“हानमेषां क्लेशवदुत्तम्” एषां संस्काराणां हान दाह स्वहायोवामर्थं क्लेशानाभिवोक्तं पूर्वाचार्यैरित्यर्थ, “ध्यानेद्वेषास्तदुत्तय” ते प्रतिप्रसवेया सुदमा” इति: एषाभ्यां यथा मृशृमृमस्तेशाना तत्प्रज्ञानचित्तगोचरां दाहनाशौ प्रोक्तो तथा तत्प्रज्ञातगणामतेति फलितार्थ, एतदेव व्याचष्टे - योति, यथा संप्रज्ञातयोगेना व्युत्थानगत्या पूर्वं संस्कारा क्लेशा परिघात्सन्निवृत्तयो दग्धवीजानुत्था सत्येन संस्कारेण चित्तं तथा पूर्वसंस्कारेण यपि सप्रज्ञातपराजनिनेन निष्कारेण ज्ञानाग्निना यववीजानुत्था यत्न प्रत्यय न प्रसुप्त इत्यर्थ, पूर्वसंस्कार प्राचीन, क्लेशास्त्वा ज्ञानहाते ज्ञानसंस्कारेण प्रतिगत्या-तत्प्रज्ञाते नोन्वयत इत्याशयेन पूर्वपदम्, अत्र ज्ञाननाशोऽपि क्लेशादुत्पत्ति इति तत्राप्यचेत् तत्र मन एवम एव द्वापान्ति नाम्नीति तद्वि कदा विद्वानागत्य माशान न ज्ञानां प्रवृत्तिरित्यप्येते माशदापि विप्रज्ञताया पूर्वं निश्चिततापि ति केन-ति एव माशपत्त एव एतस्य सप्रज्ञातपत्त्या पुष्पस्य दुन भोग स्यादित्याशोरेव जाननिमित्ति विप्रज्ञात-तत्प्रज्ञाते मोदन्तित्यर्थं यदनात्, भोगश्च चिन्मात्रस्यैवत्यप्यत्र विप्रज्ञात, न संज्ञात-



रघवीजभावः पूर्वसंस्कारो न प्रत्ययप्रसृम्भवति, ज्ञानसंस्कारास्तु चित्ताधि-  
कारसमाप्तिमनुशेरेत इति न चिन्त्यन्ते ॥ २८ ॥

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्याते-

धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

यदाऽयं ब्राह्मण प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदः = तताऽपि न किञ्चित्प्रार्थयते,

मास्वती ।

प्रतिप्रभवमनुशेरेते = तावत्कारं स्थास्यन्तश्चित्तेन सह प्रविलीयन्त इत्यर्थः, तस्मान्तेपा-  
हानं न चिन्तनीयमिति ॥ २८ ॥

प्रसंख्याने = विवेकजसिद्धावप्यकुसीदस्य = कुत्सितेषु सीदतीति कुसोदो रागः, तद-  
हितस्य विरक्तस्य, अतो बाह्यमञ्जारहीनत्वात् सर्वथा विवेकख्यातिस्तद्रूपो य समाधि  
न धर्ममेघ इत्याख्यायते योगिभिः, कैवल्यधर्मं स वर्पति, वर्षालब्धं वारीव धर्ममेघादप्रय  
जलश्च कैवल्यं भवतीति सूत्रार्थः, यदाऽयमिति, सुगमम् भाष्यम्,

श्रूयते च—

‘यथोदकन्दुगं वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

पवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेषानुविधावति ॥

यथोदकं शुद्धं शुद्धमामिषं तादृगेव भवति ।

एव मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गोतम ! ॥ इति,

तत्त्ववैशारदी ।

अथ व्युत्थानसंस्कारा विवेकज्ञानसंस्कारैर्निरोद्धव्याः, विवेकसंस्काराश्च निरोधसंस्कारः  
निरोधस्तद्वाराणां नान्द्राद्यविषयत्व दर्शित, निरोधोपायः प्रायश्चित्तनीय इत्यत आह—“ज्ञा-  
नसंस्कारारतु” इति । परवैराग्यसंस्कारा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तदेव सूत्रकारो व्युत्थाननिरोधोपायं प्रसंख्यानमुक्त्वा प्रसंख्याननिरोधोपायमाह—  
“प्रत्य-यसमाधि” ततोऽपि = प्रसंख्यानादपि, न ! किञ्चित् = सर्वभावाधिष्ठातृत्वादि, प्रार्थयते,  
पातञ्जलरहस्यम् ।

रघवीजभावा धाना न रोहन्ति प्रतिपक्षभावनया तथा ज्ञानाग्निदग्धवीजभावा संस्कारा  
अर्पति सूत्रार्थः ॥ २८ ॥

रघवीजता फलस्तत्राह—प्रसंख्यान इति, कुन्दीलं ह्यस्यमुच्यते प्रसंख्यानं तत्त्वज्ञाना-  
न्यास सस्मात्प्रथमिकफलं न प्रार्थयते य इत्योदकाभेऽपि विरक्तस्तथानवरतज्ञानं ततो-  
वाप्तिकम् ।

स्वाविशेषात्तत्त्वज्ञानसंस्कारा अपि किं संप्रजातनिष्ठया नश्यन्ति, नेत्याह—ज्ञानसंस्कारा-  
न्तिवर्तति, अविरट्त्वत्वादि शेष, तर्हि कथं तेषां नाशः स्यादिति, तत्राह—इति न चिन्त्य-  
न्त इति, अपिप्रकारसमाप्तौ चिन्तेन नरोहं तेषां नाशात्तत्साधनचिन्ता नास्तीत्यर्थः, आशु सु-  
दृष्टां तद्वत्प्रजातेनापि तदाशक्तिवन्ति इति भावः ॥ २८ ॥

उक्तस्य संस्कारहान्तस्य प्रकारमाह सूत्रद्वयेन—

“प्रसंख्यानेऽप्यहृत्पीदस्य सर्वथा विवेकख्याते धर्ममेघं समाधि” प्रसंख्यानं विवेकपाशा-  
त् ॥ २९ ॥ तत्रापि बोधुत्तरे एकीकृत्यैव सर्वभावाधिष्ठातृत्वादिभिः सिद्धिं न प्रार्थयते तस्य  
तमपिगभावेन सर्वथा निरन्तरं विवेकस्यात्युदयाद् धर्ममेघनाशौ संप्रजातयोगस्य पर  
धारा भवतीत्यर्थः, तदद्वेषाच्छे—यदिति । तत्रापि तत्कृतेऽपि, सर्वथादशुद्धार्थमाह—संस्का-  
३८ साङ्गे०

तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारवीजस्रयात्रा-  
स्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते. तदाऽस्य धर्ममेधो नाम समाधिर्भवति ॥ २६ ॥

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

तज्ज्ञाभोदविद्याऽऽद्यः क्लेशाः समूलकाप कपिता भवन्ति, कुशलाकुश-  
लाश्च कर्माग्याः समूलघात हता भवन्ति, क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव वि-  
मास्वती ।

अस्यार्थः—यथा दुर्गमे पर्वतशिखरे वृष्टमुदकं पर्वतगात्रेषु विधावति, एव धर्मान् बु-  
द्धिधर्मान् पुरुषत पृथक् पश्यन्, तानेवानु विधावति, बुद्धिशिखरे विवेकाम्बुष्टिजातो-  
विवेकौघो बुद्धिधर्मानाप्लावयतीत्यर्थं, यथा च शुद्धे पत्र उदके वृष्टमुदकं शुद्धोदस्तामा  
पद्यते तथा विज्ञानतो विवेकतो मुनेरात्माऽन्तरात्मा शुद्धो विवेकाप्यापितो भवतीति वि-  
वेकमात्रसमाधानाद् ॥ २९ ॥

तदिति । समूलकापं कपिता = समूलोत्पायिता, जीवन्नेव विद्वान् विमुक्त = दु-  
खत्रयातीतो भवति, विवेकप्रत्ययप्रतिष्ठया तु खप्रत्यया नोत्पद्येरन्नतो विमुक्तो देहवानपि,  
न च तस्य विमुक्ते. पुनरावृत्तिः समाप्ते क्षीणविपर्ययस्य विवेकप्रतिष्ठस्य जन्मासम्भवाद्,  
देहेन्द्रियाद्यभिमानवशादेव जातिस्तदभावाच्च पुनरावृत्तिः,

तस्त्वैशाररी ।

प्रत्युत तत्रापि क्षिप्तनाति, परिणामित्वदोषदर्शनेन विरक्त, सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति,  
एतदेव विवृणोति—“तत्रापि” इति । यदा व्युत्थानप्रत्यया भवेयुस्तदा नायं ब्राह्मण सर्पण  
विवेकख्याति, यतस्तस्य न प्रत्ययान्तराणि भवन्ति तत सर्वथा विवेकख्यातिरिति, तदा-  
ऽस्य धर्ममेव समाधिर्भवति = एतदुक्तं भवति—प्रसङ्ग्याने विरक्तस्तन्निरोधमिच्छन् धर्ममेव  
समाधिमुपासीत, तदुपासने च सप्रेक्ष विवेकख्यातिर्भवति, तथा च तन्निरोधुं पारयतीतिर १॥

तस्य च प्रयोजनमाह—“तत क्लेशकर्मनिवृत्तिः” कस्मात्पुनर्जीवन्नेव मुक्तो भाति, उक्त  
२-“यस्माद्” इति क्लेशकर्मगतनेदं किल कर्माशयो जात्यादिनिदानम्, न चासति नि-  
पातजलरस्यम् ।

धर्ममेव समाधि. परंपरारथं स्यात् तथा व्युत्थानसंस्कारक्षयात् प्रत्ययान्तराणि नोत्पद्यन्ते  
दिशन्तद् ज्ञानमेव सुदृढमिति शेष ॥ २९ ॥

“क्षीयन्ते चाम्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर—

वासिकम् ।

ज्ञानं त्रिमुक्तो भवति, कस्माद्—यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणम्, न हि क्षीणविपर्ययः कश्चित्केन चित् क्व चिज्जातो दृश्यत इति ॥ ३० ॥

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्थानन्त्या-  
ज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

सर्वैः फलेनाकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्थानन्त्यं भवति, आवरणकेण तम साऽभिभूतमावृतज्ञानसत्त्व क्व चिदेव रजसा प्रवर्तितमुद्घाटित ग्रहणसमर्थ-

भास्वती ।

उक्तञ्च—

“विनिपन्नममाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।

प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिराद् ॥”

इति ॥ ३० ॥

तदा सर्वावरणमलापगमाज् ज्ञानस्थानन्त्य भवति ततश्च ज्ञेयमल्पं भवति, सर्वैरिति चित्तमत्त्व प्रकाशम्बन्धनरूपम्, तच्च सर्वं प्रकाशप्रेक्ष्यति बाधके, बाधकश्च चित्ततम आचरणशीलं चित्ततमो यदा रजसा क्रियाम्बन्धावेनापयायंते तदोद्घाटितं मत्त्वं प्रकाशयति, तदेव ज्ञानम्, अतस्त्वमम मत्त्वमलभूतस्यापगमाद्भ्रमोऽपि कार्याभावे स्वल्पीभावात् न सर्वं निरावरण भूत्वा सर्वं सम्यक् प्रकाशप्रेक्षितं ज्ञानस्थानन्त्यम्, यत्रेदमिति । अत्र तत्त्ववैशारदी ।

दानं निदानो भवितुर्मदिति, यथाहात्र भगवानधपाद्—“त्रीतरागजन्मादर्शनाद्” इति ॥३०॥

अथ धर्ममंगे नति कीदृशं चित्तमित्यत आह—“तदा-अल्पम् आविश्यते चित्तमत्त्वमे- भिरित्यावरणानि, मला - छेदाकर्माणि, सर्वं च त आवरणमलादेवेति सर्वावरणमला, ते-भ्योऽपत्तय चित्तमत्त्वम्य, ज्ञानम्य - ज्ञाननेनेनेत्यनया व्युत्पत्त्या, ज्ञानन्त्याद् = अपरि-मेयत्वाज्ज्ञेयमल्पम्, यथा हि धारदि घनपट्टमुक्तवन्दार्चिष परित प्रघातमानस्य प्रकाशा नन्त्याप्रवादाया घटादयोऽल्पा प्रकाशान्ते, एवमपगतजन्ममसश्चित्तमत्त्वम्य प्रकाशान-न्त्यादल्पं प्रकाशयामिति, तदेतदाह—“सर्वं” इति, एतदेव व्यनिरुमुपेते स्मोरपनि—“आ-पाज्जलररयम् ।

इति धृतिमाश्रित्याह—तत इति सूत्रं, कुशलाकुशला पुण्यपारा इति ॥ ३० ॥

जीवनमुत्तराय चित्त व्याचिरीर्षु तत् सूक्ष्मार्त्तं वपेति-तदेति, ज्ञानाय चित्तमत्त्वम्यस्यो-जगन्मण्डलव्यापिन सर्वेऽनन्ता इति पुनरेवतावरणे विद्यत इव नरांभनास्यस्य ज्ञेयमल्पम्, धातिवम् ।

रागक्षयान्ति, अथ जीवनमुत्तराय सदासननेशात्यन्तशाहनिर्णयाद् आशुनिर्वादान्वितनाम त्रिधावनेशादीवारोऽविद्यामूलकं भवति स्मत्तव्यम् ॥ ३० ॥

एतानां सुतराय जीवनमुत्तराय परमसुखि प्रकारमाह सूत्रद्वयेन—

“तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्थानन्त्याज् ज्ञेयमल्पम्” तदा तस्यां जीवनमुक्तावस्थाया येन सर्वाणोऽज्ञानावरणमलयोरपगमेन हेतुना ज्ञानस्य सत्त्वप्रकारात्मशास्त्रादिति त्रिमुक्ताव ज्ञेयं प्रकाशयमल्पं तत्पक्षया भवतीत्यर्थ, यदि हि पञ्चविंशतिरत्वातिरिक्तमन्वयवि वस्तु तिरेव तथा तदपि प्रकाशयेत ज्ञेयस्त्वेव तत्त्वप्रकाशस्यैव प्रकारधने न तु मत्त्वस्यात्तरयेति भावः, तदेतद्व्याचष्टे—सर्वैरिति, अतस्त स्वभावातो व्यापकं ज्ञान सत्त्वमिति भूतमत्त्वव्यापकं दायोर्षं प्रवर्तितमिति इत्येव विशरणम् उद्घाटितमिति, श्रेष्ठ भाव्य सुगन्ध, अत्र ह-

भवति, तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगनमल भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं, ज्ञानस्यानन्त्याङ्गैयमल्पं सम्पद्यते, यथाऽऽक्रागे खयोतः, यत्रेदमुक्तम्—

“अन्धो मणिमविध्यत्तमनहुलिरावयत् ।

अग्नीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजि ऽभ्यपूजयद्” इति ॥ ३१ ॥

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिगुणानाम् ॥ ३२ ॥

मास्त्वो ।

परमज्ञानलाभात् पुनर्जातैरसम्भवित्वविषये वक्ष्यमाणायाः श्रुतेरर्थं प्रयोज्य, तद् यथा-अन्धो मणिमविध्यद् वेधनं सच्छिद्र कृतवान्, अनहुलि कश्चिन् तान् मणीनामप्यद्-पयितवान्, अग्नीवस्तं मणिहारं प्रत्यमुञ्चद्-अपिनद्ववान् कण्ठे, अजिह्वस्तमभ्यपूजयत्-स्मृतवान्, इमा क्रिया यथाऽस्यम्भवास्तथा विवेकिनो जातिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

वरकेण तमस्याऽभिभूतम्” इति, क्रियाशीलेन रजसा प्रवर्तितमत परोद्वाहितं = प्रदीपाद्यनीततम इत्यर्थं, अत एव सर्वान् धर्मान् = ज्ञेयान् मेहति वर्षति प्रकाशनेनेति धर्ममेव इत्युच्यते, नन्वयमरतु धर्ममेव समाधि सवामनकणेशकर्मज्ञायप्रशामहेतुः, अथ मत्यायस्मिन् कस्मान्न जायते पुनर्जन्तुरित्यत्र आह—“यनेदमुक्तम्” इति कारणमुच्छेदादपि चेत्कार्यं क्रियते हन्त भो मणिमेधाद्योऽन्धादिभ्यो भयेयुः प्रत्यक्षा, तथा चानुपगन्नाथतायामाभाणको लौकिक उपपन्नार्थं स्याद्, अविध्यदन्धो मणिमिति, आवयद् = प्रयितवान्, प्रत्यमुञ्चत = पिनद्ववान्, अभ्यपूजयत् = स्मृतवानिति ॥ ३१ ॥

ननु धर्ममेघस्य परा काष्ठा ज्ञानप्रसादमात्रं परं वैशारथ्यं समूलजातमपहन्तु वृत्त्यानसमाधिस्वरूपान् केशकर्मज्ञानान्, गुणारतु एत एव विहारहरगशीला कस्मात्तादृशमपि त्वायं प्रति देहेन्द्रियादि नारभन्त इत्यत आह—“ततः = नाम्” शीरुमिदं गुणाना यदमी यं पातजलरदस्यम् ।

“जाश्रयतन् पश्यति कत्रिदेतमाश्रयतद्गति तथेव चान्य—

इति स्मृतिमाश्रित्याह-अन्धो मणिमविध्यदिति, मणि सान्ध्र कृतवानित्यर्थं ॥ ३१ ॥

तत्र यावत्तन्नायस्य नाप्रशायत इति न्यायात् तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमाशेऽयं संवात्तिकम् ।

तस्य धर्ममेघस्योदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणामकतः परिसमाप्य  
ते, न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थादुमुत्सहन्ते ॥ ३२ ॥

अथ कोऽयं क्रमो नामेति—

**क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥३३॥**

भास्वती ।

तल्पेति । ततः = धर्ममेघोदयाच्चरितार्थानां गुणानां = गुणवृत्तीनां बुद्धिवादीनां परि-  
णामक्रम समाप्तो भवति त कुशलं पुरुष प्रतीत्यर्थं ॥ ३२ ॥

अथेति । क्षणप्रतियोगी = क्षणानां संप्रतिपक्ष. क्षणवसरव्याप्येत्यर्थे, प्रत्येकं क्षण-  
तत्त्ववैशारदी ।

प्रति कृतार्थास्त प्रति न प्रवृत्तन्त इति भाव ॥ ३२ ॥

अत्रान्तरे परिणामक्रमं पृच्छति—“अथानोऽयम्” इति “क्षण-क्रमः” परिणामक्रम क्षण-  
पातक्षरइत्यम् ।

पत्स्य इति ध्रुनेश्चाह—तत इति, तत स्वान् घमान् मेहति प्रवर्तयत इति कृतकृत्यतया पूर्णतां-  
सपाद्यतीति धर्ममेघ. परवैराग्यं तस्योदियात्, गुणानां यावत्कर्तव्यता गुणानां परिणा-  
मक्रमं दृष्टगपापरममन्तत्यमासिः पुनरप्रवृत्तिरिति सूत्रार्थः ॥ ३२ ॥

परिणामक्रमेत्युक्तं तत्स्वरूपं वक्तुमाह—क्षणप्रतीति, क्षणे क्षणेऽन्यथा भवतीति क्षणप्र-  
क्षतिकम् ।

ज्ञानन्यानन्तये मति परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्त्या कृतार्थान् पुरुषान् प्रति गुणानां सत्त्वादीनां-  
परिणामक्रम समाप्यते कृतार्थपुरुषाणां भोगोपयिक परिणाम पुनर्न भवतीत्यर्थे, क्रमश्चा  
विरलधारेत्युत्तरसूत्रेण व्याख्यास्यते, तत्र इतिपदं व्याचष्टे—तस्य धर्ममेघस्यादयादिति,  
कृतार्थानामिति, पुरुषाणामिति शेष, तथा च कृतार्थपुरुषस्वामिको गुणानां परिणामक्रम  
समाप्यत इत्यर्थे, न तु गुणानामविरलस्य परिणामक्रमस्य समाप्तिरत्रोक्ता कृतार्थे प्रति नष्टम-  
प्यनष्टमित्युक्तसूत्रादिति, समाप्तौ हेतुमाह—न हीति, न हि सत्त्वादीनां गुणा कृतभोगापवर्गा अत  
एव समाप्तक्रमा त पुरुष प्रति क्षणमप्यग्रग्यातु समयां ग्निहितेनपुरुषार्थाभावादिति, यदि च  
सुभ्रभाष्ययोगुणशब्देनात्र बुद्ध्यादय एव पुरुषोपवर्णनान्युच्यन्ते तदा यथाश्रममेव व्याख्येयम्,  
अत्राचेतनानां चेतनार्थेतया चेतन्याधीनयत्ता यदाग्नितभिरग्रयमानाग्निदेति स्मर्तः=रम्, इयमपि  
सुनीया मुक्तिः पञ्चशिखाचार्यैरुक्ता ‘कर्म क्षयात् कृतार्थ व्याख्यातं मोक्षमिति, अतएव  
सत्त्वसमाप्त्यस्य ‘शिविधो मोक्ष’ इति, इदमत्रावधेयम्—पदेताभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानन्यानन्त्या-  
रसावेऽयाख्याद् मोक्ष उच्यत इदं गुणकलपाभिप्रायेणात्र वैराग्यादेव मुने मोक्षमिदो, न  
तु सावेऽयादिव विना मोक्षो न भवतीत्याशयेन, यत सत्त्वपुरुषो बुद्धिमास्ये वैयर्थ्यमिति  
सूत्रे भाष्यगता—‘शरस्यानीशरस्य प्राप्तविरलज्ञानस्येतरस्य हेतुनेनासत्त्वस्याप्यभिमान  
निवृत्तिमात्रादेव मोक्ष उक्त इति, तथा चोक्तं ‘विरलस्यातिरविष्टरा हानेनाय’ इति, ‘मति  
गू’ सतिपावो जात्यायुभागा, इति च, स्वसारदाज एतत्सत्त्वसत्त्वसाद्विदा रागद्वेष-  
धर्माधमेतद्विषयादिहेतुत्वाच्च, सा हेतुवैकल्यात्या क्षिति ता लहि तत्र एव संसारेच्छेदं मार्ग  
स्याप्यक्षा नारहीति, तथा च विष्णुपुराण—

अनात्मन्यात्मदृष्टियाऽनर्धे स्वमिति वा मति ।

वाविपातरत्नस्युतिराजमेतद् द्विषा म्यितम् । इति ॥ ३२ ।

ननु परिणामसमाप्तिरिति वक्तव्ये क्रमशब्दः परिणामानां प्रविशगुत्सादविनाशयनेन  
वैराग्योत्पादनाय प्रयुक्त, स चायमथ कथं क्रमशब्दालम्बने क्रमशब्दस्य दोषोऽर्थमात्र  
वाचिपदादित्याशयेन क्रमशब्दार्थं पृच्छति—अथेति अयमेतत्सूत्रोऽहं, एव प्रत्युत्तरं सूत्रम्—

क्षणानन्तर्यात्मा परिणामस्यापरान्तेन=अवसानेन गृह्यते क्रम' न हा  
नभूतक्रमज्ञाना नवस्य पुराणता वचनचान्ते भवन्ति, नित्येषु च क्रमो

मास्वती ।

प्रतियोगिन परिणामस्याविरलप्रवाहः क्रम इत्यर्थः, स चापरान्तनिर्ग्राह्य = अपरान्तेन  
गृह्यते, नवस्य वस्यस्य पुराणताऽपरान्तस्तेन तद्वस्त्रपरिणामक्रमो प्राप्य तथा गुणवचनो-  
बुद्ध्यादीनां परिणामक्रमस्यापरान्तो बुद्धे प्रतिप्रसव, अप्रतिप्रसवगानं बुद्ध्यादीनां परिणाम  
क्रमो निर्ग्राह्यस्तिष्ठतीत्यर्थः, क्षणेति । क्षणानन्तर्यात्मा = क्षणव्यापिना परिणामानां दे-  
न्तर्यमेव क्रम इत्यर्थः, अननुभूतक्रमक्षणा = अननुभूत = अलक्ष्य क्रमो वै क्षणैस्ताज्ज-  
क्षणा यस्या निर्वर्त्तका साऽननुभूतक्रमक्षणा तादृशी पुगणता नास्ति, क्रमत परिणाम-  
मानुभवादेव पुराणता भवतीत्यर्थः, अपरान्तस्तु कस्याश्चिन् विवक्षितावस्याया अपरान्तो  
यथा-नवताया पुराणता, व्यक्तायाश्चाव्यक्तता, इत्याद्या, तत्रानित्यानां भावना प्रतिप्र-  
वरूपोऽपरान्तोऽस्ति यत्र क्रमो लब्धपदार्थवसानः, न च तथा नित्यानां, नित्यानानु भावा  
ना काञ्चिदवस्थामपेक्ष्य परिणामापरान्तो वक्तव्य, नित्यपदार्थानामप्यस्ति परिणामक्रम  
इत्याह-नित्येष्विति । प्रकृतो वा कालपनिको वा क्रमोऽस्तीत्यर्थः, कृत्यनित्यता =  
निर्विकारनित्यता, परिणामनित्यता = नित्य विक्रियमाणता, विकारयत्मापानि कागानां  
तरतवैशरदी ।

प्रतियोगी = क्षण प्रतिर्वन्धी यस्य स तथोक्त, क्षणप्रचयाश्रय इत्यर्थः, न जातु क्रम कन  
न्तमन्तरेण क्षणो निरूपयितु, न चैकस्यैव क्षणस्य क्रम, तस्मात् क्षणप्रचयाश्रय परिशि-  
प्ते, तदिदमाह-"क्षणानन्तर्यात्मा" इति, परिणामक्रमे प्रमाणमाह-परिणामस्य" इति,  
नवस्य हि नवस्य प्रवहनप्रक्षितयथापि विरेण पुराणता दृश्यते, सोऽय परिणामस्यापरान्त  
=परिणामः, तत्र हि परिणामस्य क्रम, तत्र प्रागपि पुराणताया सूक्ष्मतमगुणमतरसु म  
स्युत्तमगुणमतरादीनां पौर्वापर्यमनुमीयते, एतदेव व्यतिरेकमुपेन दर्शयति-"न हि" इति,  
परान्तम् = ३ प्राग यमक्षणो यथा स्या तथोक्ता, नवस्य क्रम प्रधानस्य न सम्भवति, तस्य  
नित्यताऽस्ति यथा आह-"नित्येषु च" इति, बहुपानेन गर्वित्यप्यापिना क्रमस्य प्रति-  
पात इत्यस्य ।

प्रतियोगी तथाप्येऽपरान्तो परिणामस्तेन विपाद्य परिणाम इति सूत्रार्थः, यत्प्रमाणवत्परिणामि-  
यानि च ।

दृष्टः, इयो चेयं नित्यता-कूटस्थनित्यता परिणामिनित्यता च, तत्र कूट-स्थनित्यता पुरुषस्य, परिणामिनित्यता गुणानाम्, यस्मिन् परिणम्यमाने तत्त्वं न विहन्यते तन्नित्यम्, उभयस्य च तत्रानभिघातान्नित्यत्वम्, तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु परिणामापराण्तिनिर्गच्छः क्रमो लक्षणपर्यवसानो, नित्येषु धर्मेषु गुणेष्वलक्षणपर्यवसानः, कूटस्थनित्येषु स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषु मुक्तपुरुषेषु स्वरूपास्तित्ता क्रमेणैवानुभूयत इति,

भास्करी ।

गुणानां परिणामनित्यता, कूटस्थपर्यायोऽपि तस्यो तिष्ठति स्थाम्यतीति वक्तव्यम्, ततस्तस्यापि परिणामो वाच्य किन्तु न परिणामो वैकल्पिक, तस्मात् साधूक्तमिदं नित्यतालक्षणं यद् यस्मिन् परिणम्यमाने तत्त्वं = स्वभावो न विहन्यतेऽन्वया भवति तन्नित्यमिति, गुणस्य पुरुषस्य चोभयस्य तद्वानभिघातात् तत्त्वाव्यभिचारान्नित्यत्वम्, तत्रेति । क्रमो लक्षणपर्यवसान = प्रतिप्रसव इति शेषः, अलक्षणपर्यवसान = प्रसाशकियास्थिति स्वभावानां नित्यत्वात्, कूटस्थनित्येऽपि । अनन्तकालं यावत् रथास्यतीति वक्तव्य-

तत्त्ववैशारदी ।

जानीते, तत्र नित्यानां प्रकारभेदे दर्शयित्वा निव्यञ्जाणितं क्रमस्योपशयति-“इयो” इति, ननु कूटस्थ स्वभावाद्द्रष्टुतमन्तु नित्यं, परिणामि नदव स्वरूपाच्च व्यवसानं कथं नित्यमित्यत आह-“यस्मिन्” इति, धर्मलक्षणाग्रधानामुदयव्यवधर्मत्वं, धर्मिणस्तु तत्त्वाद् विघात एवेति, अथ किं परिणामापराण्तिनिर्गच्छता सर्वक्रमस्य, नेत्याह-“तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु” इति, यतो लक्षणपर्यवसान धर्माणां विनाशात् प्रधानस्य तु परिणामक्रमो न लक्षणपर्यवसान, ननु प्रधानस्य धर्मरूपेण परिणामादन्तु परिणामक्रमः पुरुषस्य त्वपरिणामिनं ननु परिणामक्रम इत्यत आह-“कूटस्थनित्येषु” इति, तत्र बहूनां चिन्ताव्यतिरेक-पानशरपरस्यन्

श्रुतिमाश्रित्याह-इयो चेयं नित्यतेति, तत्र तत्र व्यवहारावाद्यं सर्वं द्वितीयं परिणामिनित्यव-सात्तिकम् ।

नरय चरमावस्थाया अभावात्ततो गुणानां परिणामक्रमे हि प्रमाणं देव तन्ननासि पूर्वमुद्यो-क्ता घटेत तत्राह-नित्येषु चेति, नित्येषु स्वतोऽपराण्तिभावात्परि विरातानामनराणामेव प्रति-क्षणपरिणामो दृष्टोऽनुमित इत्यर्थः, धर्मिणमिधमेवाधर्मक्षारा प्रपन्नान इति प्रागुक्त्यादिति भावः, ननु परिणामक्रममाहोत्तरं नित्यत्वरानिस्थित्यान्तरासात्-इयो चेति, तत्र च परिणामिनित्येन कूटस्थनित्यत्व विरुध्यते न नित्यतासामान्यनिश्चारात्, नित्यस्य सामान्य-क्षणमाह-यस्मित्यति, तत्र न विहन्यते एतत्त्वं नातीत भवति, तत्र यतीतनात्तद्व्यवसाय-नित्यस्य सामान्यलक्षणमिति बोध्यम्, तच्चोत्तरसाधारणमित्याह-उभयमेवेति, गुणपुरुष-योश्चित्ये, एतदुद्धे परिणामसाधनेन यथावत् स्वरूपास्तित्ताक्रम दर्शयितुं क्रमस्योपर्यवसानं विभ-जते-तत्रेति, लक्षणादिषु महाद्विषु लक्षणपर्यवसाने दिनादिनिश्चयित्वे, गुणेष्विति, अत्रापि परिणामापराण्तिनिर्गच्छ इत्यन्वेति, परिणामस्य क्रम द्विधा घटारसाय दृतेयं स्वभाव-रितताया क्रमस्योपादाहरणेनाह-कूटमेति, बहूनां चिन्तानिश्चयेन च चिन्तारिणामा-ध्यासोऽपि रथादित्यादानेन स्वरूपान्तरप्रतिष्ठेत्त तस्यैव स्वरूपारसानं मुक्तपुरेणित्यति, स्वरूपान्तता च तत्राक्षणमात्रं तत्रक्रमश्च पुरेणैवव्यतिष्ठति, इदानीं नित्यता पश्यान्तमस्यतीति प्यदारात्, अन्वया सर्वकालसमन्वयरूपनित्यता-नुपपत्तेर्येत्यन्तमशब्दस्य उभयवयान इति, क्रम इति शेषः, सर्वदेवात्मनोऽप्यस्तित्ताक्रमस्वीकारे पद्व्यवहारद्वन्द्वनित्यतात्त्विक-

तत्राप्यत्र पर्यवसानः शब्दपृष्ठेनास्तिक्रियासुपादाय कल्पित इति, अथा-  
स्य स्वसारस्य स्थित्या गत्या च गुणेषु वर्त्तमानस्यास्ति क्रमसमाप्तिर्न  
वेति अवचनीयमेतत्, कथम् अस्ति प्रश्न एकान्तवचनीयः सर्वो  
जातो मरिष्यति, ओ भो इति, अथ सर्वो मृत्वा जनिष्यत इति विभज्य

मास्वती ।

त्वादसद्भवप्रक्रमेण स्थितिक्रियारूपपरिणामो व्युत्थितदर्शनैर्भन्तव्यो भवति, किञ्च श-  
ब्दपृष्ठे = शब्दानुपातिना विकल्पजानेन, अस्तीतिशब्दानुपातिना विकल्पेनास्ति  
क्रियासुपादाय तद्वक्रियावान् स पुरुष इति तत्र य परिणामो विकल्पित इत्यर्थः, ए-

तस्त्वैशारदी ।

कामिमानात्तत्परिणामाध्याय सुकानां चास्तिक्रियासुपादायावांस्ततोऽपि परिणामो मोह  
कल्पित, शब्दस्य पुरःसरतया तत्पृष्ठो विकल्पोऽस्तिक्रियासुपादात् इति, गुणेषु वर्त्तमान-  
पर्यवसान परिणामक्रम इत्युक्तं तद्वहमानं पृच्छति—“अथ” इति, स्थित्येति महाप्रलम्बा-  
वचनार्था, गत्येति सुप्टी, एतदुक्तं भवति—यथाऽऽनन्त्यान्न परिणामसमाप्तिः संसारस्य, इत्य-  
ओ कथं महाप्रलयसमये सर्वेषामात्मनां सहसा समुच्छिद्येत, कथञ्च सुष्टयादौ सहस्रोत्पद्येत  
संसार, तस्मादैकैकस्यात्मनो मुक्तिक्रमेण सर्वेषां विमोक्षादुच्छेदः सर्वेषां संसारक्रमेणेति प्र-  
धानपरिणामपरिसमाप्तिः, एवञ्च प्रधानस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गः, न चापूर्वमत्त्वप्रादुर्भावं ज्ञायते  
येनानन्त्यं स्यात् तथा सत्यनादित्वज्याहते सत्प्रशास्त्रार्थमङ्ग इति भावः, उत्तरमाह—  
“अवचनीयम्” इति, अनुत्तरार्हमेतद्, एकान्तत एव तस्यावचनीयतां दर्शयितुमेहान्तरा-  
नीयं प्रदर्शनं दर्शयति—“अस्ति प्रश्न” इति, सर्वां जातो मरिष्यतीति प्रश्नः, उत्तरम्—“ओ भो”  
नि मन्थ भा इत्यर्थः, अविभज्य वचनीयमुत्तरं वा प्रविभज्य वचनीयं प्रश्नमाह—“अथ सर्वां  
इति” विभज्य वचनीयतामाह—“विभज्य” इति, विभज्यवचनीयमेव प्रश्नान्तरं विप्रश्नार्थं  
माह—“तथा मृत्युर्जाति” इति, अथवा = अथन्तवचनीय एकान्तत —न हि सामान्येन  
एतत्प्रश्नोपसंसारस्यान्तवचनमन्तरत्वं वा शक्यमेहान्ततो वस्तु, यथा प्राणभृत्मा  
एव धोपस्तरमश्रेयस्त्वं वा नेहान्तत शक्योऽप्यधारयितुम्, यथा जातमात्रस्य मरणमेहान्तत,  
पातञ्जलरहस्यम् ।

तद्वद—यस्मिन्निति, “क्षणमपरिणम्य गुणा न तिष्ठन्तीत्युक्ते, प्रत्येऽपि समानाकारा  
वास्तिकम् ।



बचनीयमेतत्-प्रत्युदितरचातिः क्षीणवृष्णः कुशलो न जनिष्यते, इतरस्तु जनिष्यते, तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी न वा श्रेयसीत्येवं परिपृष्टे विभ-  
ज्य बचनीयः प्रश्नः पशुनुद्दिश्य श्रेयसी देवानृषींश्चाधिकृत्य नेति, अयन्त्व-  
बचनीयः प्रश्नः-संसारोऽयमन्तधानधानन्त इति, कुशलस्यास्ति संसार

मास्तवी ।

वाङ्मात्राद् विकल्पितपरिणामाच्च च पुरुषस्य कौटस्थ्यहानिरित्यर्थ, अथेति । लीयमा-  
नभ्योद्भूयमानस्य च मंगारस्य गुणेषु तत्तदवस्थाया वर्त्तमानस्य क्रमसमाप्तिर्भवेन्न वेति प्र-  
द्वानभ्योत्तरमवचनीयमेतच्च, सुगमम्, कुशलस्येति । कुशलस्य संसारक्रमसमाप्तिरस्ति ने-  
तरस्येत्येवं व्याकृत्यायं प्रश्नो बचनीयोऽतोऽत्रैकनरस्यावधारणं = कुशलस्य समाप्तिरित्य-  
वधारणमदोष = न दोषायेत्यर्थ, अमट्कृतत्वाद् देहिनां संसारस्यान्तवत्ताऽस्तीति वा  
मास्तवीति वा प्रद्वानोऽन्वाच्यो यथाऽमट्कृत्यक्षगात्मकस्य कालस्य यथा वाऽपरिमेयस्य देश-  
न्यान्तोऽस्ति न वेति प्रद्वानोऽन्याद्यत्त्वाद्बचनीयस्तथाऽसङ्ख्यानां संसारिणां नि शेषताक  
ल्पनं तद्विषयकश्च प्रद्वानोऽन्याद्यत्, अमट्कृत्येभ्यः पदार्थेभ्योऽसत्कृत्यगो वियोगे कृतेऽपि  
सद्वैवागमद्व्याः पदार्थास्तिद्युः,

दत्तः—

“द्वानामीव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः” इति,

तरवदेशादी ।

विभज्य पुनः प्राक्यावधारणमित्याह—“कुशलस्य” इति, अयमभिसन्धिः—

क्रमेण मोक्षे सर्वेषां मोक्षात्मंगारोच्छेद इत्यनुमान, तच्चागमसिद्धमोक्षाध्वयम्, तथा  
चाभ्युपगतमोक्षप्रतिपादकागमप्रमाणभावः कथं तमेवागमं प्रधानविकारनित्यतायामप्र-  
भाणीकृत्यां, तन्मादागमयाधितप्रियम् एतदनुमानं, न प्रमाणम्, ध्वने हि ध्रुतिस्मृती-  
तिहासपुराणेषु मार्गप्रतिपादपरम्पराया अनादिन्वमनन्तत्वं चेति, अपि च मन्वपामंवात्मनां-  
संगारस्य न तावद् युगपदच्छेद संभवी न हि पण्डितस्वराणामन्यनेकतन्मरम्भराऽभ्यासव  
रिश्रममाध्या विषयत्वात्प्रतिष्ठा किं पुन प्राणभृन्मात्रस्य, मन्वराजङ्गनादेरुत्पत्त्याऽऽत्माद्  
पातञ्जलस्यम् ।

रिणावस्तेषा गुणानामिति भावः, मनुष्याधिवासरं चाग्रमित्याह—तथा  
वास्तवम् ।

ददांयति—प्रायुदितंति, विभज्यवचनायप्रश्न लोविपपि ददांयति—तथा मनुनेति, उक्तप्र-  
द्वानस्तु यथाश्रुत ष्वास्तत्त एवावचनीय इत्याह—अय रिदिति, अपमिभ्युक्तं पितिन्याह—  
ससार इति, एवचनीयत्वमेवोपपादयति—कुशलस्येत्यादिना-शेष इत्यन्तेन, कुशलस्य कुशले  
गुणवृत्तस्य संसारकारणस्य समाप्तिरिति नेतरस्मिन्नित्यतो गुणवृत्तिप्रलयप्रवाहो-त्तेऽनुच्छेदा-  
न्यतरावधारणे दोष, श्रापेदाधाऽन्त्य कस्यापि सुखिनांस्तीति सिध्यनोहासत्तिरित्यर्थ, अ-  
स्यापि प्रद्वानस्य विषयत्वात्तरं दपमित्याह—तस्मादिति, तस्मादुत्पत्त्याऽऽत्माद् विद्वान्  
व्याप्येयोऽय प्रद्वान इत्यर्थ, तथा,—यदि च गुणाना वृत्त्याच्छेद वृत्तमे तत्र ना-  
स्तीत्येव वक्ष्यामः,

अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य इति । रिदने ।

षष्ठ्युच्छिन्ना यतस्त्वेतं सर्गस्थित्यन्तसमना ॥

इत्यादिवाक्यगतभ्य सृष्टिप्रदाहत्यानादित्ववदनन्तत्वादिनिन्दे शुभ्रनर्शस्याप्रो-  
क्तात्वात्, धान्धा समारोहेवदृष्टस्य सर्वस्येव सादित्वात्संसारस्यानादिन्वमपि तर्कविरोधेन

क्रमसमाप्तिर्नतरस्येति, अन्यतरावधारणेऽदोषः, तस्माद् व्याकरणीय एवा  
य प्रश्न इति ॥ ३३ ॥

गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्त, तत्स्वरूपमवधार्यते—

पुरुषार्थगून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं-  
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

मास्वती ।

श्रूयते च—

“पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते” इति ,

स्मर्यते च—

“अत एव हि विद्वत्सु मुच्यमानेषु सर्वदा ।

ब्रह्माण्डजीवलोकानामनन्तत्वाद्गून्यता” ॥ इति, ॥ ३३ ॥

गुणेति । कृतकृत्यानां गुणानां = गुणकार्याणां प्रतिप्रसव = स्वकारणे शास्त्रात् प्रत्य  
कैवल्यम्, कृतेति । कार्यकारणात्मना गुणानाम् = महदादिप्रकृतिविकृतीनां त्रिगुणोपा  
नानाम्, स्वरूपप्रतिष्ठाऽपि चितिशक्तिर्दुर्दिग्मन्वन्धात् सद्देता बुद्धिप्रतिष्ठेव प्रतिभासो तु  
तत्त्ववैशारदी ।

भवितुमर्हति, न च कारणायोगपक्षे कार्ययौगपद्य युज्यते, क्रमेण तु त्रिकल्पतात्म  
इत्येयानां क्रमेण मुक्तो न समारोच्छेद, अनन्तत्वाज्जन्मानामवधेयत्वादिति सर्वम  
वदातम् ॥ ३३ ॥

कैवल्यरूपावधारणारस्य सूत्रस्यावातरसङ्गतिमाह—“गुणाधिकार” इति, “पुरुषा  
र्थगून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति” कृतकरणीयतया  
पुरुषार्थगून्यानां गुणानां य प्रतिप्रसवः = स्वकारणे प्रधाने लय तेषां कार्यकारणात्मकानां  
गुणानां त्पुण्यभानसमाप्तिनिरोधसंस्कारा भनमि लीयन्ते, मनोऽस्मितायाम्, अग्निता लि  
पातप्रलरस्यम् ।

मगुणेति ॥ ३३ ॥

विमुक्तश्च विमुच्यते इति, स आत्मा कर्मिण् प्रतिष्ठित इति श्रुतिस्मृतौ आश्रित्य मुक्ति  
स्यैव वक्तुं पातनिष्ठाया—गुणाधिकारेति, अधिकारफल भोगापर्यायां तद्गुणानां क्रम आर  
म्भ सृष्टि तस्य समासावत्यन्ताभावे कैवल्यमिति,

पुरुषाय एव हेतुर्न येन चित् कार्यत कारणम् ,

कार्तिकम् ।

कृतभोगापवर्गानां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः=कार्यकारणात्म-  
नां गुणानां तत्कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा=पुनरुद्विसत्त्वानभिसंबन्धात्पुरुषस्य  
चित्तिशक्तिरेव कैवला, तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे साङ्ख्यप्रवचने  
कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

भास्वती ।

द्विप्रतिप्रमवाद् यदाऽद्वैता केवला वेति वाच्या भवति न पुनरुद्वयुत्यानादकेवलेति च वा  
च्या म्यात्तदा कैवल्य पुरपन्थेति ॥ ३४ ॥

तत्त्ववैशारदी ।

द्वे, लिङ्गमलिङ्ग इति योऽयं गुणानां कार्यकारणात्मनां प्रतिप्रसव तत्कैवल्यं = यं कं चित्  
पुरुषं प्रति प्रधानम्य मोक्षः, स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह—“स्वरूपप्रतिष्ठा”  
इति, अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चित्तिशक्तिर्न चासौ मोक्ष इत्यत आह—“पुनरु”  
इति, नोत्र इतिशब्दः शास्त्रपरिममासौ ॥ ३४ ॥

मुक्त्यर्थचित्त परलोकमेय  
जसिद्धयो धर्मधन. ममाधि ।  
द्वयो च मुक्ति प्रतिपादिताऽस्मिद्  
पादे प्रयङ्गादपि चान्यदुक्तम् ॥

पातञ्जलस्यम् ।

द्वयुनि.माश्रित्याह—पुरुषार्थशून्यानामिति, प्रतिप्रमवो दन्व्यता यस्तदीयात्माहृष्टा-  
कृष्टानां गुणानां य एव कैवल्यं भोगात्यन्ताभावः महत्तत्त्वाद्युपाधिनिवृत्तौ स्फटिकस्यैव स्व  
च्छत्रेत्याह—स्वरूपप्रतिष्ठेति । अग्निष्ठाकृता बुद्ध्यादीं भोगादिहेतुका चित्तिच्छायापरिचलक्षणा  
तस्मिन्नुत्तं या चित्तिरिति सूत्रार्थः, तत्कैवल्यमिति, अविद्योच्छिद्यो पुनरुं गाल्यन्ताभावः ।

वाचिकम् ।

स्वरूपप्रतिष्ठावत् सा पुरुषस्य कैवल्यमित्यर्थः, परस्परविदो गोऽप्याद्युपाधिमतोरभयोरेव  
केवलता=एवाकृता भवति ते घोभे एव दुःखभोगानिवृत्त्यात्पुरुषार्थसाधने भग्न इति द्वे  
एव वैवल्ये लक्षिते तयोश्चाद्यं वैवल्यं पुरुषस्योपपरितमित्युक्तं सांप्रसारिकायाम्,—

तस्मात्त लक्ष्यतेऽद्धा न मुच्यते चापि ससरति शृणुः ।

ससरति लक्ष्यते मुच्यते च नानाऽऽक्षया प्रवृत्ति, इति,

न तु स्वरूपप्रतिष्ठा रूपं कैवल्यं दुःखभोगात्यन्तनिवृत्तिरूपो वा पुरुषार्थं पुरुषस्य  
एव निराहृत, मोक्षस्याभ्यगात्रनिष्ठं पुरुषार्थत्वे मोक्षार्थं प्रवृत्त्यदुत्सत्ते पुरुषार्थं द्विक  
णानो प्रवृत्तिरिति, इतिशब्दः शास्त्रसमासिद्वचनार्थः, भाष्ये कार्यकारणात्मनामिति कार्य  
कारणभावापघ्नाना महदाहिसुक्ष्मभूतपर्यन्ताना लिङ्गसारीरज्यकारानित्यर्थः, न तु कार्यमत्र  
रज्यसारीर तत्सत्सत्स्येऽपि देयलयोदयादिति, ननु स्वस्य स्वप्रतिष्ठात्वात्परम्या कथं रज्यप्रति-  
ष्ठात्वं सत्त्वात्—स्वरूपमिति, पुरुषस्य पुनरुद्विसत्त्वात्संबन्धात् केवला चित्तिशक्तिरेव स्वस्वप्रति-  
ष्ठेत्यर्थः, तस्या इति, स्वरूपप्रतिष्ठाया सदैवावस्थानं पुनरप्रच्यद केवल्यं द्वितीय-  
मिति शेषः ॥ ३५ ॥

मास्वती ।

सुप्रसन्नपदा टीकां मास्वतीं श्रद्धयाऽऽद्भुत ।  
हरिहरपतिश्रुते सांख्यप्रवचनस्य हि ॥

इति वेनाभिक्रपातञ्जलाङ्ख्यप्रवचनभाष्यस्य टीकायां सांख्ययोगा-  
चार्यश्रीमद्हरिहरानन्दारण्यकृतायाम् मास्वत्यां  
चतुर्थः पादः समाप्तमगादिति शम् ।

तत्त्ववैशारदी ।

निदानं तापानामुद्दिनमथ तापाश्च कथिता  
सदाङ्गैरष्टाभिर्विहितमिह योगद्वयमपि ॥  
कृतो मुक्तेरन्वा गुणरूपभेदः स्फुटतरो-  
विविक्तं केवल्यं परिगलिततापा चित्तिरसौ ॥ २ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्याया तत्त्ववैशारदीयां  
केवल्यपादचतुर्थः समाप्तः ॥ ४ ॥

पातञ्जलरहस्यम् ।।

हरिहरपरमेश्वरोपपितेर्यं सुपुत्रि-  
सुरतस्सुमनोभिर्गुम्फिता मालिकेत ।  
तत्प्रभयमारन्दे पीतापातञ्जलाना  
विभक्तं पुरुदं पुण्यदा श्रीकृतिर्ना ॥

इति श्रीविक्रमभगवत्पादशिक्षायाद्वयभगवत्पादशिक्षायाद्यानन्दसुरस्वतीविरचिते  
योगतत्त्ववैशारदीयाख्याया व्याख्यायाटीकाख्ये पातञ्जलरहस्ये  
चतुर्थसत्सूत्रात्मकेऽकेवल्यपादे समाप्तः ॥ ४ ॥

वाचिकम् ।

योगप्रत्ययद्वयाणां सर्वापनिषदां तथा ।  
सर्वा च यत्र तात्पर्यं साक्षात् व्याजेन भाषितं ॥  
स्वात्म्यान्तश्च यमजातिं निमत्यग्निस्या मया ।  
एतेन प्रीयन्तामीमांसा य आत्मा स देहिनाम् ॥

इति श्रीविक्रमभगवत्पादशिक्षायाद्वयभगवत्पादशिक्षायाद्यानन्दसुरस्वतीविरचिते  
योगतत्त्ववैशारदीयाख्याया व्याख्यायाटीकाख्ये पातञ्जलरहस्ये  
चतुर्थसत्सूत्रात्मकेऽकेवल्यपादे समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तं चेद् दर्शनम् ॥

परिशिष्टम् १

श्रीश्रीकृष्णाय नमः

योगसूत्राणां--

# योगकारिका

सरलाटीकासहिता ।

प्रथमः पादः

अथ योगानुष्ठानम् १ ।

ईशानन्तापनाशं निरतिशयविबोधात्मकोपाधियुक्तं-  
नित्यैश्वर्यस्य चित्रं भुवनमयमल यस्य सम्बोधने न ।

कैवल्यस्थानयुक्तं गुणमलरहितं त कृपाकल्पवृक्षं

श्रद्धावीर्यप्रजातस्मृतिमुदितहृदो धीमहि श्रेयसे नः ॥ १ ॥

ईशानमिति । त्रिभुवनात्मकमपि चित्रम् आनेत्यं यम्य नित्यैश्वर्यस्य सम्बोधनविषये  
न शक्यम् । न हि चित्रं कान्धन्वरूपं सम्यगवगमयतीति त्रिभुवनमपि महच्चित्रम् ईशान्य  
नित्यैश्वर्यं न सम्यक् बोधयतीति अर्थः । विदोष त्रिकालविज्ञानम् । स्पष्टमन्वत् ॥१॥

सहस्ररश्मेश्रृणिभिर्यथाऽन्ध्र यद्वाक्यभाभिर्मेनसस्तथाऽन्ध्रम् ।

चिलीयते तं तमनः परम्य पतङ्गलि प्राङ्गुरं नमामि ॥ २ ॥

सहस्ररश्मेरिति । सहस्ररश्मे शूर्यस्य श्रृणिभिर्यथा अन्धम् अन्धकारं चिलीयते तथा  
यद्वाक्यभाभिर्मेनसः अन्धम् अज्ञानं चिलीयते त प्राङ्गुरं पतङ्गलि तमनः परम्यम् अविषया  
परस्मिन् कान्धुनि चित्तचित्तमित्यर्थः नमामि ॥ २ ॥

सुमुधुसत्त्वान् भयदुःखपद्मादुदनुमरमान् मुनिना मुनाग्रम् ।

इदं दृत्तं येन कृपावशेन पतङ्गलि त स्वगुरुञ्च नौमि ॥ ३ ॥

एषाम् ॥ ३ ॥

विभान्ति विद्वान्विशानुलिहाः सुप्रभारयगमणयो निवृत्ताः ।

श्रीभाष्यप्रामीयरभूषणे हि विवेकमोदोरयतंसभृताः ॥ ४ ॥

विभान्तीति । योगसूत्राणि प्रभास्वन्त गणय । विभृता तु तेषां प्रभा इत्याह-विज्ञा  
नेति । विज्ञानं विद्यतेन न्यायेन सङ्गतं ज्ञानं तद्रूपया विभया कदुलिहास्ते सुप्रभारय ।  
गणय स्वतः अभिजाता सुहृदयिषु स्थापनीया इति सूत्रमग्रे क्व तु स्थापनीया । ते हि  
भाष्यरूपवर्णभूषणे राजतुष्टः इत्यर्थः निवृत्ताः, बन्ध रात् रिपु तन्नुद्वेगं सङ्घटितुमर्हतीति  
विवेकस्य शास्त्र इति, सुप्रभया प्रभास्वन्मणय विद्वान्विशानुलिहाः भाष्यरूपवर्णभूषणुद्वे  
निवृत्ता विवेकराजस्य मोदोरयतंसभृताः सन्त विभान्ति इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

गिहो हिरण्यगर्भेण क्षिपिनि पारदानिनिः ।

यस्तस्याश्च ससारब्ध योगस्य हनुशासनम् । ५ ॥

भगवता द्विरण्यगर्भेण जगतोऽधिष्ठात्रा पारदर्शिमि' कपिलादिभिश्च नृपिभिर्यो योग-  
पुरा शिष्ट तस्य योगस्य अनुशासनम् अत्र "अय योगानुशासनम्" इति सूत्रे समारम्भमि-  
त्यर्थे, न हि अनधिगतयोगे शक्यं साक्षात्कार्यार्थविरयकम् उपदेशं कर्तुमिति हेतौ भाषा-  
वकार पारदर्शिन इत्यवगन्तव्यम् ॥ ५ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ० ।

अन्तःकरण-धर्मा या प्रख्या-स्थिति-प्रवृत्तयः ।

त्रैगुणास्तद्भेदवि- संस्कार-प्रत्ययात्मकम् ॥ ६ ॥

प्रत्या सात्त्विकी बोधरूपा, प्रवृत्ति चेटारूपा राजसी, स्थिति संस्काररूपा ताम् १,  
प्रत्यादत्र त्रैगुणा त्रिगुणात्मानं अन्तःकरणत्रयस्य धर्मांस्ते चित्तमित्याभिधीयन्ते, त्रिगु-  
संस्कारप्रत्यय-धर्म, तत्र संस्कारा अपरिदृष्टा स्थितिधर्मा, प्रत्ययाश्च परिदृष्टा प्रत्या-  
प्रवृत्ति-धर्मा, क्रियाप्रधानाया प्रवृत्तेरपि ज्ञायमानस्वरूपत्वात् ॥ ६ ॥

प्रत्यारूपं चित्तसत्त्वं सर्वविज्ञानलक्षणम् ।

लघोदयशीलावस्था तस्य वृत्तिरितोरिता ॥ ७ ॥

जानावस्थामात्रं चित्तवृत्तिशब्देन अस्मिन् शाब्दे परिभाषितम्, वृत्तिर्नाम प्रत्ययो-  
न्तोदरशील्य जानावस्था वेति वेदितव्यम् ॥ ७ ॥

सर्वासां वेष्टवर्जानां वृत्तीनां यन्निरोधनम् ।

स योगो वा समाधिः स्यादत्यन्ततापशातनः ॥ ८ ॥

सर्वासां वृत्तीनां निरोधः असम्प्रजात योग, या तु इष्टा अभिमता ध्येय-निर्माणा  
वृत्ति स्तरनाम अस्यासां वृत्तीनां यो निरोध स सम्प्रजातो योग, सम्प्रजातः असम्प्र-  
जातस्य योग इति भावः, योगोऽपरनामसमाधि अत्यन्ततापशातनः परमार्थस्य साधक-  
ज्ञानं, तस्य चित्तवृत्तिनिरोधः तु तस्यात्यन्तनिवृत्त्ये न प्रभवति न स योग इति विवेक-  
साधकः ॥ ८ ॥

शिता मूढा च विक्षिता एतात्रा च निरुद्धिका ।

गन्धेषु महजावस्थाः पशोमा-धित्तभूमयः ॥ ९ ॥

गन्धेषु प्राणिषु इमा पञ्च महजाः सांगिरिक्त्या चित्तारव्याः क्षिप्तान्याः चित्तभूमय-  
इत्यभिधीयन्ते ॥ ९ ॥

म च ।संप्रजात निरोधमभिमुखं करोति, सम्प्रज्ञानस्यापि निरोधे सर्वनिरोधाभिर्वीज-  
ममाधिरमम्प्रज्ञातः, स एव निरोधभूमिः ॥ १२ ॥

सार्वभौमः समाधिर्हि धर्मश्चित्तस्य कीर्तितः ।

तत्र लोभान्मोहाद्यापि आद्यभूम्योः प्रजायते ॥ १३ ॥

मद्वंभूमिषु समाधिन्मन्वाव् योग साव्देभोम चित्तस्य धर्म, आद्यभूम्योः क्षिप्त-  
दयोर्लोभाद् मोहाद्वा कदाचित् समाधिरुपतिष्ठते, म च समाधि न परमार्थ साधयति ॥१३॥

विक्षिप्तभूमिजश्चापि समाधिः पूर्ववद्यतः ।

उपसर्जनविज्ञेपात् कैवल्यं नैव साधयेत् ॥ १४ ॥

विक्षिप्तभूमौ जातः समाधिरपि पूर्ववत् क्षिप्तादिभूमिजातवत्, यतः अन्ष्टेभ्य उपस-  
र्जनीभूतेभ्य विक्षेपसंस्कारेभ्य कदाचित् प्रजा अभिभूयते विक्षिप्तवृत्तयश्च समुदाचरन्ति  
ततः म समाधि कैवल्यं योगस्य मुख्यफलं न साधयेत् ॥ १४ ॥

एकाग्रभूमिजे सिद्धे समाधौ च समाधिजम् ।

प्रज्ञान सद्भूत सूक्ष्मं कर्मक्षयकर परम् ॥

सदैकार्थप्रसक्तत्व-स्वभावाच्चेतसस्तदा ।

प्रतितिष्ठति चित्ते तद् निरोधञ्चैव भावयेत् ॥ १५ ॥

एकाग्रभूमिजे ममाधौ सिद्धे ममाधिजं सद्भूतं यथायवियत्कं सूक्ष्मं अलौकिकत्व-  
विषयकमित्यर्थः, कर्मक्षयकरं-तत्त्वगन्तं. सदैव चेतसि उपस्थानात् कस्मैस्मृतेरनवकाशः  
ततः प्रज्ञानेन धर्मक्षयः, परम् उत्तमं श्रुतानुमानप्रज्ञान्यां परम् एवम्भूतं प्रज्ञ न चित्ते प्रति-  
तिष्ठति यद्मूलं मगतीत्यर्थः, कस्मात् तदाह मदेति, तदा चेतसि सदा एकाग्रसक्तत्वस्व-  
भावात्, तत्त्वभावात् चित्तं यदुपादेयत्वं मन्येत तद् सदैव चेतसि उपतिष्ठेत् यच्च हेयत्वेन  
मन्येत तदोपतिष्ठेत्त्यर्थः, म च संप्रजातस्य समाधि निरोधं प्रधान्तचित्ततामित्यर्थ-  
भावयेत् ॥ १५ ॥

सम्प्रज्ञातः स योगः स्याद्-विवेकस्तस्य चाग्रधिः ।

तस्यापि निरोधो योगो ह्यसम्प्रज्ञात ईरित ॥ १६ ॥

सम्प्रज्ञातयोगस्य विषयः शुद्धिपुरपयोत्पत्तिर्यागिज्ञानम् अग्रधिः योगो, तद्विवेकस्यापि  
निरोधः असम्प्रज्ञातः योग ईरित योगिभिः पारदर्शिभिः ॥ १६ ॥

तदा द्रष्टुं स्वरूपेऽग्रगण्यम् ॥

निरोधे तन्वृत्तीनां द्रष्टुं शिवाग्रप्ररूपिणः ।

तथैवावशिष्टं प्रतिर्शयति मेषान्मुक्तो मेषार्थमा ॥ १७ ॥

मेषाणां रवि मेषगणः शश्वदिति यथा मेषाणां रविनिर्गमनमिर्गमने तथा मेष-  
गणप्रतिपक्षेण पुरप शुद्धिनिरोधे एवमप्रतिष्ठेति इति ह्युक्तं तद्विरुद्धं यस्मैयं म-  
तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

वृत्तिसारण्यमिच्छ ४ ।

वृत्तिषु एतानिगुणसु द्रष्टुं गुणस्य साक्षिणः ।

वृत्तिभिः सह चक्षुःशरणात् स्यात्प्रमाणम् ॥ १८ ॥

सर्वो एतानो एवमेवात् पुरपेण प्रतिनदेराने तस्मात् वृत्तिश्च एवम एवमेव प्रतीयते,  
एव एतुत्याने एतुपुरपयो नाएवप्रतीतिः, एतुत्यानेना दैवाऽऽस्मा अविरेकत्वा विवेक  
स्यात्, तद् एविरुद्धं ज्ञान विषयवृत्तिमरूपो विवेके च विवेकसाक्षिण इव प्रतीयते,  
उपाशुमेनोपसक्त स्फटिकमागिरश्च एतान् ॥ १८ ॥

वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाऽक्लिष्टा ९ ।

क्लिष्टाऽक्लिष्टेति वृत्तीनां साधनार्थं विभाजितम् ।

अविद्यापूर्विकाः क्लिष्टा अक्लिष्टाः शान्तिहेतवः ॥ १४ ॥

क्लिष्टा अक्लिष्टेति च द्विधा वृत्तीनां विभागः परमार्थसाधनापेक्षया कृतः, विषयेयमिति च द्विक्रमात् अविद्याद्वयं क्लिष्टा, क्लेशमूलं नवविधा वृत्तयः क्लिष्टा, अविद्यारोदान्तरि रन्दिन्यो वृत्तयः अक्लिष्टा मुख्यतः विकल्पप्रत्ययरूपा क्लेशनिवृत्तिकारिण्यः ॥ १९ ॥

प्रमाण-विषयेय-विकल्प-निद्रा-स्मृतयः ६ ।

प्रमाणञ्च विषयेयो विकल्पसंज्ञकस्तथा ।

निद्रास्मृती च वस्तुतः पञ्चैताश्चित्तवृत्तयः ॥ २० ॥

परमार्थेयं क्लिष्टाक्लिष्टेति विभागो वस्तुतस्तु प्रमाणादिः पञ्चधा विभागः वृत्तीनाम्, विकल्पसंज्ञकः विकल्पराशेनात्र परिमापिता वृत्तिरित्यथ नान्यन्तु विकल्पपदार्थः ॥ २० ॥

प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणानि ७ ।

अजाधितो ह्यर्थनोत्रः प्रमा नत्करणं मतम् ।

सद्भूतार्थं प्रमाणं हि मिथ्याज्ञानस्य नाशकम् ॥ २१ ॥

अजाधितः विषयेण अजाधितः, सद्भूतार्थं यस्य विषयो यथाभूतः तत् ॥ २१ ॥

प्रत्यक्षमनुमानञ्च साप्तान् श्रुतो य आगमः ।

एतान्नेव प्रमाणानि त्रैकालि का निनिश्रयाः ॥ २२ ॥

आप्तान् श्रुतः साप्तपुराणस्वाक्षात् श्रुतः य आगमः स एव आगमप्रमाणम्, साप्तान् प्रत्यक्षमनुमानात्प्राप्तं ज्ञानं वा न आगमप्रमाणमिति विवेक्यम्, निनिश्रया विनाशकानि, तत्र एतन्निश्रयेणैव तत्साक्षात् अभिज्ञानम्, अनुमानागमयोश्च अतीतानागतज्ञानात्साक्षात् अभिज्ञानम् ॥ २२ ॥



विपर्यय उच्यते, कस्यचिद्वस्तुनो यत् स्वरूपं तस्मात् स्वरूपात् भिन्नस्य रूपस्य तस्मिन् वस्तुनि या स्याति प्रतिभास त विपर्ययो नाम मिथ्याज्ञानस्वरूपिणा वृत्तिः, मिथ्याज्ञानं विपरीतज्ञानं च ज्ञानानाव इति ऋष्यक ॥ २६ ॥

शब्दज्ञानानुपातो वस्तुशून्यो विकल्प १ ।

अवस्तुवाचकाच्छब्दात् प्रत्ययो बुद्धिनिर्मितः ।

यावद्-भाषानुगा चिन्ता व्यवहार्यो विकल्पकः ॥ २७ ॥

अवस्तुवाचक शब्दं श्रुत्वा यो बुद्धिनिर्मित, यावद्भाषानुगा चिन्ता तावद्व्यवहार्य, प्रत्ययो जायते स विकल्प, अवस्तुवाचका शब्दा यथा—अभाव, अन्त, राहो शिर, सैतन्यं पुरपम्य स्वरूपमित्यादि, अभाव इति पदस्य यज्ज्ञानं तत् विकल्पस्योदाहरणम्, तस्य वास्तवो विषय नास्ति, नापि विपर्ययवत् व्यवहारायेता, यावत् शब्द किञ्चित् चिन्त्यते तावद्-विकल्पस्योपकारिता, निवृत्तनिविवारध्याने विकल्पद्वानिर्भवति, शब्द-हीनार्थचिन्तनस्याशङ्का ॥ २७ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिनिद्रा १० ।

कारणं यत्तमोरूपमभावे स्वप्नजाग्रतोः ।

तज्जाडपालम्बनो निद्रा प्रत्ययस्तामसो मता ॥ २८ ॥

स्वप्नजाग्रतोव्यवहारभावे कारणं यत् तमोरूपं जाड्यरूपं तज्जाडविषयं तामस प्रत्ययं निद्रेति, सुषुप्तमहमन्वाप्समित्यादि-स्मृत्यनुभवात् निद्रा प्रत्ययविशेष, तस्या विषय चित्तेन्द्रियदेहानां जडावस्थानविशेष, मा च तम-प्रधाना इतरवृत्तिवत् प्रियुगा ॥ २८ ॥

अनुभूतविषयाम्प्रमोषः स्मृतिः ११ ।

विषयस्यानुभूतस्य या पुनरनुभूतता ।

गतः संस्कारभूतेन सा सर्वत्रिषया स्मृतिः ॥ २९ ॥

अनुभूतस्य विषयस्य संस्कारभूतेन गत —संस्कारभूतत्वेति हेतुना इत्यर्थ, या पुनरनुभूतता सा स्मृतिः, स्मृतिश्च सर्वत्रिषया प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतिभिः यद्विषयौ श्रुतं तत् सर्वं स्मृतिविषयीकृतोनीत्यर्थ ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिरिच्छतिभ्रमाणाम एषा रोगे निरोधनम् ।

वृत्तिः प्रत्ययरूपेण गृहीता योगिभिस्ततः ॥ ३० ॥

प्रवृत्तिप्रधानानाम् ऋष्यावस्थादीनां स्थितिप्रधानां संन्यासनात् प्रमाणाम् एषां पदानां प्रत्ययानां निरोधे निरोध रथात्, तत्र योगिभिः प्रत्ययस्य एव गृह्य गृहीता ३०

श्रव्यासर्वराग्याख्यां तद्विरोध १२ ।

विषेयदर्शनाभ्यासात् देशग्याह्यार्थगेयिणः ।

चित्तवृत्तिनिरोधः स्यादुपायौ तो ततो मतो ॥ ३१ ॥

विषेयदर्शनाभ्यासात् विषयरोधितश्च देशग्यात् पदात् सर्ववृत्तिनिरोध स्यात् । तत्र श्रव्यासर्वराग्ये निरोधोपायो मता । सम्प्रजातयोगान्द्वारात् देशग्यादिर्वैराग्यनिरोधाय इति ऋष्यक ॥ ३१ ॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽन्धान १३ ।

अवृत्तिको स्थितिस्तस्या शान्तावस्था सा चेत्स ।

साधनानामनुष्ठानमभ्यासो दीर्घपूर्वकम् ॥ ३२ ॥

या अवृत्तिको चेत्स शान्तावस्था सा स्थितिः । तस्या स्थितौ यानि साधनानि

तेषां पुन पुनरनुष्ठानमभ्यासः, अवग्रेन यदनुष्ठायते न स अभ्यास किन्तु धीयपूर्वकम् अनु  
ष्ठानमेवाभ्यास ॥ ३२ ॥

स तु दीर्घकालनिरन्तर्यसत्कारसेवितो हृदभूमिः १४ ।

आसेवितः ससत्कार विद्याश्रद्धादिपूर्वकम् ।

अभ्यासो हृदभूमिः स्याद्दीर्घकालं निरन्तरम् ॥ ३३ ॥

दीर्घकालं निरन्तरं ससत्कारं विद्याश्रद्धादिपूर्वकमित्यर्थः । आसेवितः अभ्यासः हृदभूमि  
स्थितः ॥ ३३ ॥

दृष्टानुभविकविपरिवृष्टौणस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् १५ ।

वैराग्यं द्विविधं प्रोक्तमपरं परमेव च ।

यतमानादिभेदेन चतुर्धाऽप्यपरं पुनः ॥ ३४ ॥

यतमान-व्यतिरेक-एकेन्द्रिय-वशीकार-भेदेन अपरं वैराग्यं चतुर्विधम् ॥ ३४ ॥

प्रथमं यतमानञ्च व्यतिरेकं ततः परम् ।

एकेन्द्रियं ततोऽभ्यस्तं वशीकारः प्रसिध्यति ॥ ३५ ॥

स्यन् ॥ ३५ ॥

इन्द्रियाणि प्रवृत्तानि मा भूवन् विपर्येष्विति ।

यतमानः प्रयतः स्यादेवमर्थनिवृत्तये ॥ ३६ ॥

स्यन् ॥ ३६ ॥

एतेभ्यः शमितो रागः कार्यं एषां शमस्तथा ।

द्वितीयं व्यतिरेकेण यथाऽप्यर्थतेऽगतिः ॥ ३७ ॥

अभ्यासवतात्-यथा कर्मात्-कर्मात्-रागः निवृत्तो भवति तदा वैराग्यस्य द्वितीयात्म्या  
द्वितीयं, एतेभ्यो विपर्येष्यो रागः शमितः एतेभ्यश्च शमः कार्यः इति येषां वैराग्यात्म्यायाम्  
सर्गात् वैराग्यं व्यतिरेकेण यथाऽप्यर्थते तद्द्वितीयं व्यतिरेकस्यैव वैराग्यम् ॥ ३७ ॥

अस्पृश्यो जन्ममृत्युभ्यां प्रज्ञायेति विमुच्यते ॥ ४१ ॥

परस्यां वेदान्यावस्थायां प्रवृत्तेः परा ज्ञानतिरुपशमो भवति, ज्ञानस्य च परमा प्रसवता रजस्तमोमलहीनता भवति, तदा प्रापणीयं प्राप्तं क्लेशाश्च मे सम्यक् क्षीणा जन्ममृत्युभ्या-  
महम् अस्पृश्य इति प्रज्ञाय प्रान्तभूमिं, प्रज्ञामनुभवन् इत्यथे' विद्वान् विमुच्यते कैवल्य  
पद्मरजुते ॥ ४१ ॥

वितर्कविचारानन्दाऽस्मिन्नारूपानुगमात् सम्प्रज्ञात १७ ।

वितर्कविचारानन्दाऽस्मिन्नारूपानुगामिनी ।

एकामभूमिजातत्वात् प्रज्ञा चित्ते प्रतिष्ठिता ।

सम्पन्नातो मतो योगः सालम्बनसमाधिजा ॥ ४२ ॥

वितर्कादीनां स्वरूपानुगामिन्यः सालम्बनसमाधिजा प्रज्ञा एकामभूमिजातत्वात् यदा  
चेतसि प्रतितिष्ठन्ति तदा स योगः सम्प्रज्ञातो मतः, वितर्के शब्दसहाया चिन्ता, सवितर्क  
निर्वितर्क इति द्विविधो वितर्कानुगत सम्प्रज्ञातः, येन विचारेण ध्यायिनः सुखमार्गान् अधि-  
गच्छन्ति न विचार, तदनुगत-सम्प्रज्ञातोऽपि द्विविधः सविचार निर्विचार इति ॥ ४२ ॥

गृहीतृ-प्रहृण-प्राह्यं स्थूलसूक्ष्मेन्द्रियाऽस्मिताः ।

साक्षात्कारयती तासां प्रज्ञा ध्रुवा स्मृति स वा ॥ ४३ ॥

स्थूलभूतानि बुभूमृतानि च प्राणानि, ग्रहणानि च बाह्याभ्यन्तरकरणानि प्रहीता च  
अस्मितानात्र, एतानि सम्प्रज्ञातस्य आलम्बनानि, या एषां साक्षात्कारयती प्रज्ञा ध्रुवा-  
स्मृतिर्वा या, न सम्प्रज्ञातयोग ॥ ४३ ॥

प्रहीता पुरुषाकारा बुद्धिर्वा चरमास्मिता ।

प्राणानि स्थूलभूतानि तन्मात्राख्यास्तथाऽणवः ।

दाहोन्द्रियाणि च प्राणा मनश्च प्राणानि हि ॥ ४४ ॥

चरमास्मिता बुद्धिपुरवयो-रेवात्मक-संविन्मात्रा, अस्मिताया सा अणवात्म्या, स्म-  
रमाय ॥ ४४ ॥

विनासप्रत्ययाभ्यामपूर्वः संव्यासेऽप्येव १८ ।

सर्ववृत्तिविनासस्य त्रैमास्य नाशस्य परम् ।

तस्याभ्यासादुपायानि निरात्म्या हस्तस्यम् ॥

सरस्वात्साम्प्रपरतु सर्वप्रत्ययहीनतः ।

निर्वाज-योग-भेदो यः स्वाऽन्वयप्रदात उच्यते ॥ ४५ ॥

परधैरानर्थं सर्ववृत्तिविरामस्य प्रदाप्तेरित्यर्थः कारणम्, तस्य निरात्म्यं अख्याय  
पुनः पुनरुत्थानम्, यद्वापादुपायात् यो निरात्म्यं निर्विचरत्स्यैव अन्वयप्रदात  
इव सर्वप्रत्याशीनत्वात् संतकार-मात्र-स्वरूपं नित्यं तदादेव ह्युक्तं विवेकस्यैव  
रपो वा, समाधि स असम्प्रज्ञात उच्यते, न ह्यनिर्विचरणाभिभेदः, विचरन्ति यदात्मनि  
सर्वप्रत्ययो निर्दोष तपाधिर्जापते, योगिना देवदेवतात्वात् विवेकस्यैव  
जायते सोऽन्वयप्रदात इति स्पष्टम् ॥ ४५ ॥

ज्ञानभूमिर्विदेकारथा सम्प्रज्ञानस्य वा भवेत् ।

अस्यप्रदाननिर्वाज-स्वस्तिरोधात् तु योगिनाम् ॥ ४६ ॥

उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययस्येति निर्वाजयोगभेदो विद्वद्विद्वे प्रान्तभूमिर्विचारिणा,  
स्वप्नम् ॥ ४६ ॥

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतियाम् १९ ।

भवप्रत्ययनिर्वीजो हानिपन्नविवेकानाम् ।

विदेहानाञ्च देवानां स्याद्वै प्रकृतिलीनानाम् ॥ ४७ ॥

उपायप्रत्ययं निर्वीजमुक्त्वा भवप्रत्ययं निर्वीजनमृत्, भयो वाच्यमागलक्षणम् प्रत्यय  
जायते यच्च स, स निर्वीज अनिपन्नविवेकानां विदेहलयाणां प्रकृतिलयाणां वदेतान्  
स्यत् ॥ ४६ ॥

विवेकव्यातिहीनस्य संस्काराश्चेतसो भवः ।

वजरीरि शरीरि वा प्लव जन्म यतो भवेत् ॥ ४८ ॥

विवेकव्यातिहीनस्य अतएव साधिकास्य चेतसः संस्काराः धामनारमांशपरूपा भा  
इत्युच्यन्ते, यतो भवान् लोकनिवासिनां सत्त्वानां शरीरि जन्म स्यात् विदेहप्रकृतिलयाणां  
वजरीरि शरीरविहीनम् अलोकिः प्लवं क्षयि जन्म भवेत्, जन्म किल मरणान्तं विदेहरी  
नां सप्रत्यय एतन्तगनसि पुनरावृत्तिर्गर्भनात् तेषामपि भावप्रत्ययं जन्म इति ॥ ४८ ॥

भूतेन्द्रियेषु वा व्यक्ते वैराग्याद्यः प्रजायते ।

संस्कारस्तेन जातिः स्याद्-भवेनालिङ्गरूपिणी ।

कैवल्यमिव तेषान्तु चावस्था नाऽरावा मता ॥ ४९ ॥

विदेहानां भूतेन्द्रियेषु प्रकृतिलयाणां व्यक्ते निश्चितव्यक्तभाषेण इत्यर्थः, वैराग्यात्,  
तन्तरेणान्तं न संस्कार गहणनिरोधात्मकः स तेषां भा, तेन स्तेन तेषाम् अलिङ्गरूपिणी  
जाति स्यात्, चित्तस्य साक्षिज्ञाहालं यात् अव्यक्तपरिणाम स्यादित्यर्थः, तदा तेषां  
कैवल्यमिव निर्गमना लीना निजागत्या भाति, ननु सा अवस्था कैवल्यमिव आगता  
शक्यतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

वैराग्यात् करणाऽकार्यं मकार्पात् कारणे लयः ।

सम्भारगतसंशयाद् प्रावृत्तिः स्यान्निरागता ॥ ५० ॥

ध्रुवा स्मृति-र्मतैकाग्र्यं समाधिश्च ततो भवेत् ।  
समाधेः सम्प्रज्ञान स्याद्-विवेकख्यातिरूपि यत् ।  
तत् संस्कारसंश्रयात् कैवल्य चेतसो लय ॥ ५४ ॥

स्मृतिरनुष्ठीयमाना ध्रुवा भवति संव एकाग्रभूमि, तत् स्मृत्यभ्यासदाह्यां समाधि-  
जंयते, समाधेः सम्प्रज्ञानं युगज्जो यद्विदेस्मृतिरूपि, तथा विवेकस्यात्या वासनाकर्माश-  
यर्मध्यात् प्रद्येननो लय, प्रतिवर्गेतदेव कैवल्यम् ॥ ५४ ॥

तीव्रसंवेगानामासन्नं २१ ।

मृदुमन्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषे २२ ।

सवेग पूर्व वैराग्य-संस्काराद्-वीर्यमोरितं ।

आसन्नः सफलो योग-स्तीव्रसवेगशालिनाम् ।

मृदुमन्याधिमात्रत्वाद् विशेषोऽस्ति ततोऽपि च ॥ ५५ ॥

पूर्वजन्माभिर्निर्वाप्तात् वैराग्यसंस्काराज्जातं वीर्यं संवेग इत्युच्यते, तीव्रसंवेगशालिनां  
योगस्तत्फलेन वंचयन्ते नह आसन्नो भवति, तीव्रसंवेगेष्वपि मृदुमन्याधिमात्रत्वात् त्रयो  
भेदः सन्ति ॥ ५५ ॥

ईश्वरप्रणिधानाद्वा २३ ।

ईश्वरप्रणिधानाद्वा तस्याभिध्यानतो भवेत् ।

आसन्नः सफलस्येव लाभो योगिन्याम् ॥ ५६ ॥

ईश्वरप्रणिधानात्प्रजितस्य ईश्वरस्य अभिध्यानात् हृच्छ्रेयैत्यर्थं योगलामो भवति, ईश  
राभियानाभावेऽपि प्रशान्तं समाहितम् ईश्वर विभाव्य त्रित मुयेन समाधीयते ॥ ५६ ॥

यत्कर्मविपाकान्-त्परासृष्टः पुरपविशेप ईश्वरः २४ ।

क्लेशाः पञ्च च कर्म स्याद्-धर्माधर्मात्-सकृतिः ।

तत्फलं सुखदुःखाद्य फलानुगुण-वासनाः ॥

श्रेयान्तिशो एतन्मन्थो यस्तैभिः सह निघने ।

अनादिपुण्यो मुक्त ईश्वरो योगिभिर्मतः ॥ ५७ ॥

ईश्वरप्रणिधानात्, यद्वादिभिः सर्वथा शयमन्वृष्ट एतन्पर एतान्पुण्यः कृतः ईश्वरो योगि  
भिः मतः, ईश्वर एव ईश्वरो यागिभिरपासनीय इत्यर्थे, श्रेयाः श्रेयान्तिशो योगिन्याम्-  
निघना इति पञ्च, यम धर्माधर्मरूपाः धर्मरूपाः स्वारा, धर्मरूपाणि त्रिविधाणि त्रिभिः पुण्य  
तन्मन्थश्च शोभ इति, धर्मरूपाणुभृतिजन्या संस्वारा पञ्चपुराणा सामान्य, षभि मह  
यस्य पुरः पुरः पुरः पुरः न श्रुतत्वेन न भावित्वेन नापि कर्मात्पदं उदयन्तेन न पुण्यवि-  
शेष ईश्वर इत्यर्थं, श्रेयादिभिः सर्वथा अस्मात्पुण्यनादीन् पुरःपुण्यनात् इति चेत्  
सस्य भृत्तानुपदार्थं विद्यासयोगदर्शनात् स पुरःपुण्य इति ॥ ५७ ॥

तत्र निरतिशयं सर्वशरीरम् २५ ।

सातिगयश्च सार्वशय शीज यद्विहृष्टमपने ।

तत्रिप्रतिगय यस्मिन्नाद्यमेनानिबन्धितम् ।

नाम्यातिशयं निर्मुक्तः स सर्वशो नदेः ॥ ५८ ॥

ईश्वरसिद्धा प्रमाणमाह, इह लोके सात्त्विकदाजम् वाहनेनानिबन्धितं यद् सातिशयम्  
अतिशययुक्तं प्रमथा उत्कर्षतः सात्त्विकानिबन्धितं इत्यर्थे तत्र यस्मिन् पुरः निरतिशयनां  
शास्त्रं साग्यातिशयनिर्मुक्तं स सर्वशो पुरः नदेः ईश्वराणां शीज इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

समानजातिभाजानां कमरो गुरुता यदि ।

ते सान्निगायिन स्तुञ्च यस्मात् सान्निगयोऽस्ति न ॥

ए न्निगय प्रोक्तः असीमे कारणे सति ।

उपदानस्य ज्ञानस्यात् असीमा गुरुता यतः ॥ ५६ ॥

तेन सान्निगि समान जातिगण भाजना तेषां यदि कमरो गुरुता योग स्यात् तदा ते भाजना तजयिन स्तु, यथा विरमिन् इत्येव व्यास कृष्ण गच्छूनि योजयामीति कमरो गुरुता सति सान्निगि परिमाणानि, यस्मात् सान्निगो नास्ति स भाज निरतिशय इति, यत्र तेनेषु सान्निगेषु कश्चिदतिशय स्यात् यदि तेषां कारणमुपादानम् असीम स्यात् उपादानस्य अनन्तत्वात् गुरोर्गुणैश्च इति यथा अमर्या स्तु, पदानसीमा गुणा स्यात् अत्यधिकत्वेन, तदेव वस्तु निरतिशयम् ॥ ५९ ॥

ज्ञानशक्तेरुपादानम् असीमा प्रकृतिर्भूतम् ।

सा निरतिशया स्याच्च कुत्रचिद्-भोक्तिं सैश्वरी ॥ ६० ॥

ज्ञानशक्तेरुपादानम् असीमा प्रकृतिः, ज्ञानशक्तिरपि सान्निगपेति दृश्यते, ततः सा कुत्रचिदतिशया स्यात्, यत सा निरतिशया सैव ऐश्वरी भी, ईश्वरस्य निरतिशयज्ञानस्य सन्निगत्, पदानमुपादानमाणात् सामान्यत ईश्वरस्य निशीघ्रे, तिग्रेषु पागमतो जातः ईश्वरः तदनुक ईश्वर एव योगिमिसुंमुमुक्षिणस्य ॥ ६० ॥

स एव पुण्यमपि गुरु कल्पेनानाच्छेदात् २६ ।

कात्यायनैरेतुकानां गुरुणामप्यसौ गुरु ।

सर्वेषामपि स्याज्ज कात्यायनैरेतर्जित ॥ ६१ ॥

यथादिशारतीयर अन्येषां मुक्त्युपाया कृत्वासीत् कात्यायनैरेतुकानामपि गुरुः २७

अकृता शाश्वतीं शान्तिं चेतसा परमेश्वर ।

काम्ययात् समधिप्राय निर्माणयोग विभु ॥

तदा विराट्मन् श्यो वा भूतान् गगान्गर्षो इवान् ।

याः सन्निगायन् तन्मुमुक्षात् मुक्तये ॥ ६२ ॥

न्मरणेन सह यथा ईश्वरविषयिणी धीरुपतिष्ठेत तत्र योगिनि साधनीयम् ॥ ६३ ॥

तज्जपस्तदर्थभावनम् २८ ।

तत प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च २९ ।

तज्जपस्तस्य चार्थेषु कार्यं चित्तनिवेशनम् ।

अन्तराया विलीयन्ते एवमीश्वरभावनात् ।

चित्तः स्वात्मभूतस्य च साक्षात्कार प्रसिद्ध्यति ॥ ६४ ॥

प्रणवाद्-वाचकाद्-वाच्याया ईश्वरविषयधिय उपस्थाने विद्वे प्रणवजनेन तदर्थभावेन च चेत ईश्वरं परिगम्यात् । तत मन्त्रप्रेरन्तराया वक्ष्यमाणा विलीयन्ते । स्वात्मभूतस्य चित्त प्रत्यक्चेतनस्येत्यर्थे नादात्कार सिद्ध्यति । यथा ईश्वरो मुक्तः स्वरूपस्यस्तथा ज्ञयमपि वृद्धे प्रतिनिवेदी पुरर इत्यनया िशा प्रत्यक्चेतनाधिगमो भवति ॥ ६४ ॥

व्याधि-स्त्यान-मशय-प्रमादालम्ब्याविरतिभ्रान्तिदर्शनात्प्रभूमिकत्वा-

नवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ३० ।

व्याधिश्च लशयः स्त्यानम् आलस्याविरती तथा ।

अलक्ष्यभूमिकत्वञ्च प्रमादो भ्रान्तिदर्शनम् ।

तथानवस्थितत्वञ्च अन्तराया प्रकीर्त्तिताः ॥ ६५ ॥

व्याधी रोगो ह्यकर्मण्य स्त्यान भ्रान्तस्य चेतसः ।

इदमेव न चेव स्याद्-इति ज्ञानञ्च लशय ॥ ६६ ॥

अधिरागरनु चित्तस्य त्रिपये भोगलोलता ।

द्रेहनाग्य आलस्य यज्जापेत रुफादिना ॥ ६७ ॥

भूम्यलाभः मन्त्रप्रेस्तत् साधनानामभावनम् ।

अलक्ष्यभूमिकत्वञ्च च प्रमादश्च यथाक्रमम् ।

तरुदान त्रिपर्यग्न भ्रान्तिदर्शनमुच्यते ॥ ६८ ॥

सधुमग्यादथरनु याः समार्थैः सन्ति भूमयः ।

अनत्ररिचयना तेषु सा षोया याऽप्रतिष्ठाता ॥ ६९ ॥

अन्तराया उच्यन्ते, व्याधिरिषादिना, प्रथममल्पमनःप्रतीनायाः मन्त्रविभूमय, ता-  
ग्यासलाभ अलक्ष्यभूमिकत्वम्, पुररादीनां तरुनाना यद् स्वस्वं मत्र दिग्दर्शनं भागित  
दर्शनात्, लक्ष्याया भूमौ अरिचयिर्गवस्थितत्वम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

दु तदोर्मनगलाद्भ्रमेजयत्व-ध्यास-प्रध्यासा विरेचणरूप ३१ ।

दौर्मनरथ मनःक्षोभस्त्रिषु त्रु लमेव च ।

प्रध्यासश्च तथा ध्यासः स्याद्भानाश्च प्रचात्मन् ।

एते स्वर्गेषु स्वर्गपोताः पूषां सारभाविन ॥ ७० ॥

रूपम् ॥ ७० ॥

प्रतिषेधाधमेकनत्याभवात् ३२ ।

विक्षेपाः रूध् चित्तरथ रोगस्यैने विनेधिन ।

प्रतिषेधाधमेतेषाम् एहालभ्यं चेतोऽन्वलेन । ७१ ॥

एते अन्तरायाचित्तत्व विरेषा मन्त्रान्तिरिह हत्वम्, एते प्रविरेचयन् एकात्म्यं  
चित्तम् ईश्वरविषयवनेकचित्तना, ध्यासश्च नागलाद् भ्रमेजयत्व एव-प्रध्यास-विषयता-  
मित्यर्थे, ७०पते ॥ ७१ ॥

मेत्री-कृता-सुदितोपज्ञां क्षणदुःखुपायुगविषयाणां भावनातन्त्रितप्रसादनम् ३३ ।

भाव्या सुखितु मैत्री हि करुणा दुःखितेषु च ।

अपुण्यकारिद्वेषेणा सुद्विता पुण्यकारिषु ॥ ७२ ॥

सुखितु मन्त्रेषु मैत्री भावनेः यम मित्रस्य सुखिनः सुखदर्शनार्थं सुखं तथा च भक्ति  
दीनामपि सर्वेषां सुखे जाते मैत्री भावनेत्, एतन्म अमियादीनामपि सर्वेषां दुःखे कृपा भाव  
ने न पैदुजन्तु, समाप्ततन्प्रागामसमानतन्प्राणा वा पुण्यकारिणां पुण्य दृष्ट्वा सुद्विता भ  
क्तेः न विधीते, अपुण्यकारिणसुखेन न विधीते ॥ ७२ ॥

ईर्ष्याऽस्त्यादि संश्लेशाद्-अपरिष्कृतचेतसः ।

मैत्र्यादौना प्रजाप्रेत प्रसादो नित्यभावनात् ॥ ७३ ॥

ईर्ष्याऽस्त्यादे संकल्पेणात् मत्साद् अपरिष्कृतस्य चेतस्य मैत्र्यादिभावनात् प्रसाद परि  
विर्भाव्यते ॥ ७३ ॥

पञ्चदशविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ३५ ।

निःसङ्गलेन चित्तैर्न जने प्रथमस्य भार्येत् ।

वायु वह्निर्गण्डाक्ति धृतचित्त मर्देन हि ।

हृदायाश्चात्मिके देये लीलया पूर्येत्ततः ॥ ७५ ॥

पञ्चदशविधारण-प्रधानात् प्राणस्यमात् ।

कुनाभ्यास्वारुक्षण मनः स्थितिपदं वजेत् ॥ ७७ ॥

चित्तेषामात्मसात्, सङ्गवशीनेन चित्तैर्न प्रणायमप्रयत्नमतेनाभितो भूत्वा प्रणयेत्  
इत्थं पञ्चदशैर्न । ततः यथाशक्ति चित्तैर्न तार्थं भार्येत्, इत्थं विचारणं नाम प्राणायाम  
नान्यथाविचारणकाले सर्वत्र हृदाशो आचारिके देये धृतचित्तो भवेत्, विचारणात्ततः  
नान्यथा पञ्चदशारणमतेत्यर्थं तार्थं पूर्येत् । एवं पञ्चदशविधारणप्रधानात् प्राणस्यमात्  
पञ्चदशैर्न यथायासात् चित्तं स्थितिपदं वजेत् एतेत्या पूरणात् तार्थं पूरणे प्राणायामायाम  
नान्यथा विचारणां यामयित च प्राणस्यमात् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥





मविचारा समापत्तिं व्याकरोति, दिचारे व्याप्तिनां युक्ति न्यायानुवाङ्गी विन्ता, यत्र  
 ज्ञानानुगतया युक्तया सूक्ष्मार्थानां तन्मात्रादीनाम् अधिगमो भवेदिति शेषः, ततो विचारात् ।  
 सुक्ष्मिका सूक्ष्मविषया वाङ्मयी शब्दानुविद्धा प्रज्ञा स्याद्, इदं रूपतन्मात्रमेवम् अधिग-  
 न्तव्यम् तन्माद् दुःखदं हेयञ्चेत्यादिरूपा प्रज्ञा सविचारेति ज्ञातव्या ॥ ९० ॥

निर्वितर्क्य चाशाब्दा निर्विचारा समोरिता ।

सूक्ष्मार्थमात्रनिर्भासा विकल्पविहीना तथा ॥ ९१ ॥

निर्विचारासाह, निर्वितर्क्य अशाब्दा अत एव शब्दादिविकल्पहीना समापत्ति निर्विचा-  
 रा, या तु सूक्ष्मार्थमात्रनिर्भासा, ननु समाधि ज्ञेयार्थमात्रनिर्भासा स्वरूपगुण्य इव इति  
 चेत् तत्रा सवितर्का सविचारा च समापत्तिर्न समाधिः स्यादिति, सत्तम्, समापत्तिर्न समा-  
 धिमात्रा या च समाधिप्रज्ञाभेदः, समाधिनाऽधिगता प्रज्ञा यदा शब्दादिमहाया चेतन्यु-  
 पावर्तने प्रतितिष्ठति च तत्रा सा प्रज्ञा सवितर्का सविचारा, ना भवति, यदा तु सा अर्थमात्र  
 निर्भासा वाचकतीना तदा निर्वितर्का निर्विचारा वा स्यात्, तद्यथा—रूपं दुःखं रूपतन्मा-  
 त्र च दुःखम् इत्यत्र तत्त्वमाधात्कारपूर्वकं समापन्नं चित्तम् आद्यर्थोर्थाक्रमं भवति, अन्त्य-  
 योश्च रूपे दुःखमात्रमेव चरन्नेन वाक्यमहासविन्ताहीनेन चेतना इति ॥ ९१ ॥

सूक्ष्मविषयत्व चालिङ्गपर्यवमानम् ४० ।

तन्मात्राणि च भूतानां सूक्ष्माणामस्मिता तथा ।

अहंकारस्य बुद्धिश्च बुद्धेश्चालिङ्गमेव हि ।

सुक्ष्मो विषय आन्यातः न सूक्ष्म प्रकृतेः परम् ॥ ९२ ॥

सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचारा चेति सूक्ष्मविषयत्वसाह, भूतानां तन्मात्राणि तन्मा-  
 द्राणां-मग्निनाल्य अहंकारः, नय च लिङ्गमात्र बुद्धितत्त्वं, तस्य पुन अलिङ्गं प्रधानं  
 सुक्ष्मो विषयः, प्रकृतेः परं सूक्ष्म दृश्यं नास्ति, प्रकृतेः परं सूक्ष्मतरोऽपि पुरः स दृश्यः किन्तु  
 द्रष्टा विजातीय इति ॥ ९२ ॥

लिङ्गातीने च तत्रैव हायन्ते व्यक्तकारणे ।

समाप्यते समापत्ति-ने च त्रै भूतसूक्ष्मके ॥ ९३ ॥

विचारानुगते समापत्ती वृत्त पर्यवसीयेत इत्याह, लिङ्गातीने अत्रैव व्यक्तकारणे प्रधान  
 पर सविचारा निर्विचारा च समापत्तिः पर्यवसिता भवति न तु सूक्ष्मरूपे, तत्रापि अपि  
 चाराया विषयः, न निर्विचाराया अनिर्भाष्यत्वात् तत्रापि सविचारः ॥ ९३ ॥

ता एव सदीप्त समाधि ४६ ।

निर्विचारैश्वर्येऽभ्यात्मप्रसाद ४४ ।

सदीजार्ताधतस्य स्यु-निर्विचारस्य तत्र च ।

स्युत्प्रतिप्रवादात् स्याद्ध्यात्मानां प्रसजता ।

यस्या जायेत सत्यार्था स्फुटा प्रज्ञा तथाऽज्ज्ञा ॥ ९४ ॥

साधतश्च समापत्य सदीजा सविस्फुटीजा स्याद्वत्, तत्र निर्विचारस्य समाप्ये  
 स्यु-या न्युत्थानेन अगतिन न्यतिप्रदाहस्यन्मादृष्ट्यात्मानां वरान् न बुद्धेर्विचर्य, प्रस  
 जता भवेत्, यस्या प्रसजताया सधविषया अज्ज्ञा दुःखत्र तदेवविद्ध इत्यर्थः, सूक्ष्म  
 प्रज्ञा जायते ॥ ९४ ॥

रूपतन्मात्रा तत्र प्रज्ञा ४८ ।

सुतानुमानप्रज्ञाम्यानन्दविषया विदेवार्थत्वात् ४९ ।

धृतानुमानजातेव सामान्यविषयान् ला ।

### अथ द्वितीयः पादः ।

तप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगे १ ।

ममाधिर्भावनाः श्रेयस्तनूत्तरणाः २ ।

### अथ योगकारिका ।

उद्दिष्टः प्रथमे योगो यः समाहितचेतसः ।

गुण्येत व्युत्थितं चित्तं यथा तच्चात्र सापितम् ॥ १ ॥

### अथ सरला ।

प्रथमं पादे समाहितस्य चित्तस्य योगः समाधिषेनादि हृत्पत्र उद्दिष्ट, अत्र अस्मिन् पादे स्पुष्टियत वेदो यथा योगयुक्त भवेत् तद्-विद्वत् ॥ १ ॥

तपः स्वाध्याय ईशे च प्रणिधानं क्रियायोगः ।

भाजयेत् न समाधिञ्च तनूक्त्यां तथा क्लेशाम् ॥ २ ॥

द्वितीयो योगमुद्दिष्ट्य कमाज्जन्मिन्यर्थ, ये अनुग्रहान्तचित्ता अपि योगेऽत्र तेषां प्राणानांमन्तराणां यत्र अभ्यासाम्भ्यां च द्वाद्यन्वैत्यागावामभ्यां च कर्मसु योग योगयुक्तं यत् समाधीयम् । तप आदि द्विविधः क्रियायोग, समाधि भाजयेत् आनयेत् वानान च तनूक्त्यां शातप्रेतिन्यर्थ ॥ २ ॥

चित्तप्रस्तावकारिणः प्राणायामामनाद्वयः ।

तदभ्यासभवन्य च दुःखस्य संहनं तपः ॥ ३ ॥

तप आह—सुख्याय हृत्पत्रेण वा तपसो लक्षणम्, योस्तं "तुच्छागो तपो योग यो गाने समापाम्" इति, न तु योगेऽभि सुखा दुःखस्य ज्ञानम्, यानि तु प्राणायामा- मनादीनि चित्तप्रस्तावकारिणि कर्माणि तेषामभ्यासजातस्य दुःखस्य संहने च योगिना तप, यथाच "तपो च प्राणायामानां तपो विद्वद्विद्यानां त्रीषुश्च ज्ञानम्" इति शास्त्रानां सत्यं तदेतदप्य न योगाय कर्तव्यं, शूयते च "न तत्र उल्लेखो यतिः सन्निवृत्तान्तर्गतः" इति ॥ ३ ॥

प्रणयान्निपवित्राणां स्वाध्यायो ज्ञान उच्यते ।

अथवा मोक्षसाधनस्य स्वध्यायः प्रथमं हि न ॥ ४ ॥

प्रणयानि पवित्राणां साधनां—न च स्वध्यायानां ज्ञान, तत्र मोक्षसाधनानां वा स्वाध्याय वा स्वध्याययोग ॥ ४ ॥

इह स्वसेवेव हृत्पत्रेण प्रेरितस्य च कर्म मे ।

प्रणिधानं सत्या कर्म योगिनामिति भावनाम् । ५ ।

तप शरीरस्य स्वाध्यायस्य कर्मयोग, स्वाध्यायो वाङ्मनस्य, ईश्वरप्रणिधानं पुनर्मानस्य कर्मयोग, यत्र तत्र सतो गतेषु कर्मणि तत्र तत्र ईश्वरप्रणिधानं तत्रैतन्निवृत्तं कर्म व्याप्नोति भावनास्य तत् प्रणिधानम् ।

ईश्वरेण हृत्पत्रेण प्रेरितस्य इह न तु वस्तुन प्रेरितस्य हृत्पत्रे मे सर्वे कर्म इति भावने च योगिना, कर्म हृत्पत्रेणैव योगेऽनुना, प्रणिधानम् ईश्वरप्रणिधानम्, योक्तं 'जामदो श्रामतां वापि यत् शरणि शमतामम्, तन्मर्तं तदपि सत्यम् तद्वद्द्रुक् करोम्यहम्' इति ॥ ईश्वरप्रणिधिपुष्टेन कर्माणां हृत्पत्रेण चेतसा गिणापेक्षितं कर्म कर्तव्यं, तत्र कर्म निवृत्ति रसात्, अन्तरात्साधने साधनस्य च प्रणयने च निवृत्तस्य कर्म वेदो प्रथमः

तं अस्मित्वाद्यो विपर्ययस्य उत्धार भेदा तस्या अविद्यायाः चतुर्षु लक्षणेषु व्युत्क्रमेण विपरीतक्रमेण समन्विता युक्ता, तत्र अस्मितया अनात्मनि आत्मयो, रागेण अशुचौ पुत्र कन्प्रादौ शुचिषी, द्वेषेण द्वेषजनिने तापे सुखधा, अर्मानवद्येन अनित्ये देहादौ नित्यधा १४

विषयेषु हानित्येषु दुःखप्रदेषु सर्वदा ।

अशुचौ पुत्रदेहादौ स्वशरीरे ह्यनात्मनि ।

ज्ञेया विपर्ययं ह्यनमत्रिधा वस्तुरूपिणी ॥ १५ ॥

अविद्याया मोदाहरणं विवरण विपर्ययित्वाद्यो, अविद्या न अवन्तु ज्ञानत्वात्, न हि विचिन्तितवन्तु, यथोच "यथा नामित्रो न मित्रामावो न मित्रमात्रं किन्तु तद्विरुद्धं सखत्र इति, पुत्रमविद्या न प्रमाण न प्रमाणाभावः किन्तु विद्याविपरीते ज्ञानान्तरमविद्या" इति ॥१५॥

दृग्दर्शनयुक्तयोर्कात्मतेवास्मिता ६ ।

एकस्वरूपतात्प्रातिरान्मनुद्ध्योर्मताऽस्मिता ।

करणेष्वान्मताख्यातिर्द्वेषुश्रोत्रादिकारणम् ॥ १६ ॥

आत्मनो हृद्देशे एकताख्यातिरूप प्रत्ययः अस्मिन्ना, सा च अहं द्रष्टेति अहं श्रोतेत्यादि करणेष्वान्मनाख्यातिरूपस्य विपर्ययप्रत्ययस्य कारणम्, तादृशा विपर्ययस्तप्रत्यया एव अस्मिताभेदा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

सुखानुभयो रागः ७ ।

अनुभूतसुखस्येव सुखस्मरणपूर्विका ।

गर्हो लोभश्च तृप्णेति रागोऽदम्या हि चेतसः ॥ १७ ॥

सुखानुभवान् सुखान्मृति तत्पूर्विका चेतसः अस्या रागः, स च रागः गर्हः, लोभः तृप्णा चेति प्रत्ययः ॥ १७ ॥

गर्हं इन्द्रियलोल्यं स्यादभावानुभवः सदा ।

तृप्णा च सुखभोग्याना लोभो दैवस्तथाऽर्शिता ॥ १८ ॥

गर्हं इन्द्रियाणामग्राना लोभ्य विषयेषु लोलीभात्, तृप्णा च सुखानां भोग्यानां सा लोभादावुभव यथा पिपासास्य पानादाभावानुभवस्य लोभश्च अग्निः शिखरस्य, तिस्रः सुखस्य एव इन्द्रिय सदा सदाप्रत्ययपजननात् रागो विपर्ययार्शिता ॥ १८ ॥

हृत्पानुभवा इव ८ ।

दुःखाभिरस्य चावरथा तरय चानुरगृहेनया ।

जिघ्राना प्रतिधा मन्थु मोधो द्वेष इतीति ॥ १९ ॥

हृत्पानुभवा इव पयावता, सत तदनुस्मृतेर्जाता विरादस्या इव, स च त्रियंगा प्रति धो मन्थु मोधोर्धेति चतुर्विधः, रागवत् स्यादपि विपर्ययभेदा स्यात्, जिघ्राना इत्युक्तिः, प्रतिहान्तुमुदेजयतीति प्रतिधः, मन्थुमानस मोध ॥ १९ ॥

स्वस्ववारी विदुषोऽपि सधारणोऽनिन्दितः ९ ।

ह्यात्मभावप्रणापरय शब्दात् जनिता अयम् ।

षलेदो योऽभिनिवेप स्यात् प्रवोदु वासनावन्तान्

अयोनिविदुषोऽपि प्रतिदुषोऽद्विदुषोऽपि सः । २० ।

आत्मभावप्रणापरय शब्दात् जनिता, ना न मूढं मुदाल्मिन्नादिर विदुषोऽयन्मने, इत्यर्थः वासनावन्तान् इत्यतः प्रवोदु, भयं प्राप्तं, प्राधान्यात् नरकस्य, इतिनिन्दित इव । अन्तः शिष्य विषय न समप्रजातवत् विदुष इत्यर्थः, तथा अद्विदुषोऽपि च हेतुः प्रसिद्धो सः । अयस्य एव सारसारवातिरत्र विपर्ययः ॥ २० ॥

ते प्रतिप्रसवेद्याः सूक्ष्माः १० ।

ते दग्धबीजकल्पाः स्युः सूक्ष्माः क्लेशाश्च चित्तस्य ।

विवेकचरितार्थस्य प्रतिसर्गेण हातव्याः ॥ २१ ॥

ते अविद्यादय क्लेशा दग्धबीजकल्पाः सूक्ष्मा इति स्युः, सूक्ष्मा क्लेशा चित्तस्य प्रतिम  
गण प्रतिलोमपरिणामेन प्रलयेन इत्यर्थः । हातव्या, विवेकेन चरितो भोगापवर्मरूपोऽर्थो येन  
चित्तेन तदेव चित्तं प्रलीयते, विवेकेऽपि बुद्धे सद्भावात् तदा क्लेशानां सूक्ष्मावस्था ॥ २१ ॥

ध्यानहेयान्तद्गृह्य ११ ।

प्रसंख्यानानेन हातव्या ध्यानेन वृत्तयः स्थूलाः ।

यावत् सूक्ष्मीकृता दग्ध-बीजकल्पाः प्रजायेरन् ॥ २२ ॥

क्लेशानां स्थूला वृत्तयः या क्लेशमन्तति जनयन्ति ता प्रसंख्यानानेन ध्यानेन विवेकया  
ता, हातव्या, यावत् सूक्ष्मीभूता दग्धबीजकल्पा प्रजायेरन् ॥ २२ ॥

क्लेशमूलं कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय १२ ।

सर्वा चेष्टा भवेत् कर्म हारीकाणाञ्च चित्तस्य ।

कर्माशयस्तु संस्कारो योऽनुभूतेर्मवस्तस्याः ॥ २३ ॥

इन्द्रियाणां चित्तस्य च स्वेच्छाधीना चेष्टा कर्म पुरुषकाररूपम् । यद् वयं कर्तुं नशक्नु  
शक्नुवाम तत् कर्म पुरुषकाररूपं मुख्यमुत्कर्षावर्षकरम् । यदा अवशौरस्माभिश्चेष्टते तदा तत्  
कर्म पूर्वपूर्व-कर्माधीनत्वाच्च उत्कर्षावर्षकरं किन्तु महेशचेष्टामन्तानक्रमेण । तदेतन्म  
द्विविधस्य कर्मण अनुभवमज्ञात संस्कार कर्माशय इत्युच्यते ॥ २३ ॥

कर्मेणां क्लेशपुर्वीणां दृष्टेऽदृष्टे च वाऽऽशयाः ।

जन्मन्येव विपच्येरन् वेदनीयास्ततस्ततः ॥ २४ ॥

क्लेशपूर्वाणां क्लेशाधिकृतानां च विद्याधिकृतानामित्यर्थं कर्मेणाम् आशया दृष्टे जन्मनि  
अदृष्टे वा जन्मनि विपच्येरन्, तस्मात् ते आशया ततस्तत दृष्टेऽदृष्टे वा जन्मनि वेदनीया  
भवन्ति, प्रसंख्यानप्रता कर्माशया नोत्पद्यन्ते तस्माद् जन्मनि तेषां कर्मविपाका ॥ २४ ॥

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा १३ ।

देहो जातिस्तथायुश्च भोगो दुःखसुखात्मकः ।

क्लिष्टकर्माशयानाञ्च त्रिविपाका मता अमी ॥ २५ ॥

कर्माशयस्य विपाकानाद्-देहरूपा जाति, तथा च आयुर्देहस्थितिहास, तथा तदनु  
सम्पभोग इत्यमी क्लेशमूलानां कर्माशयानां त्रयो विपाका ॥ २५ ॥

ते ह्यादपरितापकरा पुण्यापुण्यहेतुत्वात् १४ ।

पुण्यकर्माशयात् सौख्यमपुण्याद् दुःखवेदना ।

पुण्य धृति क्षमाद्यञ्च तस्यापुण्य त्रिरुद्धकम् ॥ २६ ॥

कर्मसु यत् पुण्य कर्म तस्याशयात् सुखं तथा अपुण्यकर्माशयाद्-दुःख वेदनम्, धृति क्ष-  
मा दमोऽस्तेय शौचमहिमा इत्याद्यं कर्म पुण्यं, तद्विपरीतमपुण्यम् ॥ २६ ॥

परिणामनाप-संस्कारद्वयैर्गुणवृत्तिविशेषाच्च दुःखमेव सर्वं विवर्तिता १५ ।

हेयञ्च हेयहेतुश्च हानञ्च पारमार्थिकम् ।

हानोपाय इति व्यूहाः सम्यग्-स्यान् तन्वदर्शनम् ॥ २७ ॥

हेयान् व्याप्त्यै क्लेशप्रणाशाय व्याश्रित्याम् पारमार्थिकं चतुर्भेदं व्याप्तोपि,  
द्वयहेतु पारमार्थिकं हानम् एतान्वतोऽन्यन्वतो दुःखान्वित्यर्थे, तथा हानोपाय इति

चत्वारो व्यूहा नोक्षशास्त्रस्य, रोगो रोगहेतुरारोगं भेषज्यमिति चत्वारो यथा चिकित्साशा-  
स्त्रस्य व्यूहास्तद्वेष, तेषाञ्च विज्ञान सम्यक् तत्त्वदर्शनम् ॥ २४ ॥

रागे दुःख परीणामाद् द्वेषे तापोऽनुभूयते ।

सस्कारे भाविदुःखञ्च जननाद् द्वेषरागयोः ॥

सुखादिगुणवृत्तानां च विरुद्धस्वभावतः ।

अवश्यभावि दुःखन्तत् दुःखं सर्वं विवेकिनाम् ॥ २८ ॥

तत्र हेय तावन्निःप्रवृत्तमारभते, रागे मति मन्वित्तस्य विषयस्य च परिणामाद् दुःखमुप-  
त्तिष्ठते, प्रियत्याप्राप्तिरप्रियस्य च प्राप्तिरेव दुःखकारणम्, स्वचित्तस्य परिणामाद् अप्रियो  
भवति तु वदोऽपि विषय, विषयस्य च परिणामात् प्रियवियोगजं दुःखम्, अतः सुखानुभायो  
अपि रागो दुःखाय भवेत्, द्वेषे तापदुःखम् अनुभूयमान भवति, रागद्वेषयोः सम्कारात् पुनः  
रागद्वेषोत्थादन्तर्ना भाविदुःखं दुःखमन्ततिरित्यर्थः, एव विषयस्य परिणामत्वात्संस्कार-  
स्तु यत्तम्, दृश्यत्वात्तद्वयमेव दुःखं यत् सुखदुःखमोहदुःखाणां गुणवृत्तानाम् अभिभाव्या-  
भिभावकत्वात्ताद् दुःखमवश्यम्भावि, तत् तस्माद् विवेकिना एवमेव दुःखम्, भोगसुख  
मपि तान् दुःखयति ॥ २८ ॥

हेय दुःखमनागतम् १६ ।

अक्षिपात्रमिव स्वान्त प्रद्यया कोमलं यतः ।

योगिनश्च ततस्नेषा हेय दुःखमनागतम् ॥ २९ ॥

योगिना विवेकिना गान्तम् अक्षिपात्रमिव प्रद्यया कोमलं ततः अनागतमपि दुःखं तान्  
तिष्ठन्नाति यथा तन्तन्तु बुद्धमोऽपि अक्षिपात्र तिष्ठति तद्वद्, अत एव हेय दुःखमनागतम्  
मति निरपि तद्वयम् ॥ २९ ॥

द्रष्टृदृश्ययो र योगो हेयहेतु १७ ।

दुःखाप्राग्वश्य द्रष्टव्यस्य द्रष्टा न्येवेन भवेत् ।

तुभ्यस्य दारुणं तस्मान् नशानो द्रष्टृदृश्ययोः ॥ ३० ॥

एव चिद्व्यवसायः तत्र द्रष्टा दृश्यत इति दृष्ट्या अर्थाति र ज्ञानं भवति, द्रष्टृदृश्य  
या स्वभावात्तु श न दुःखयत्न जायते, तस्माद् द्रष्टृदृश्ययो रयोगो हेयहेतु इत्यर्थः  
इति तत्र पित हेयहेतु ॥ ३० ॥

प्रवाशमिवाति प्रतिशातं नृतेन्द्रियत्सद्व भोगापदमा १८ ।

रज स्वयत्तसारुप थद-प्राप्तद्रष्टृणात्मकम् ।

द्रष्टृमानाप र्मा ८ तद् दृश्यं यत् प्रजा रयेत् ॥ ३१ ॥

एव चिद्व्यवसायः तत्र द्रष्टा दृश्यत इति दृष्ट्या अर्थाति र ज्ञानं भवति, द्रष्टृदृश्य  
या स्वभावात्तु श न दुःखयत्न जायते, तस्माद् द्रष्टृदृश्ययो रयोगो हेयहेतु इत्यर्थः  
इति तत्र पित हेयहेतु ॥ ३० ॥

क्षेत्रमात्र प्रजाशो रथात्परपरान्वता मिया ।

मति भाव स्थिति शान्त्त स्वतन्त्रीना यद्व्यवसायम् ॥ ३२ ॥

सवज्ञाने यो बोधोऽसौ त प्रजाशातं रज, अद्वैतान्वितस्य क्रिया, अद्वैतान्व क्रियाया  
स्वाभावस्य स्थिति, इत्यन्ता प्रजाशातद्विद्यतत्तद्वेषेण स्वतन्त्रीना मिया तस्मात् तस्मात्तद्व्यव-  
सायः, तत्र प्रजाशातं स्वयं क्रियाशीलं रज स्थितिरित्यत्र तत्र इति ॥ ३२ ॥

राशे क्रिया ततो बोध एतदोपस्थस्य मतिना ।

पतावनात्तलासात् दृष्टे दृश्यं तद्व्यवसायम् ॥ ३३ ॥

एव चिद्व्यवसायः तत्र द्रष्टा दृश्यत इति दृष्ट्या अर्थाति र ज्ञानं भवति, द्रष्टृदृश्य

चित्, प्राह्यग्रहणात्मकेषु सर्वेषु दृश्येषु एतावन्मात्रजामाद् दृश्यं सत्त्वरजस्तमस्वरूपमित्य  
व्यपारितं दृश्यस्वरूपम् ॥ ३३ ॥

अविवेकान्-मतो भोग इष्टानिष्टावधारणम् ।

द्रष्टृदृश्यविवेकस्य ह्यपवर्गोऽवधारणम् ।

दृश्यस्य चेष्टितं सर्वमर्थो तावेव साधयेत् ॥ ३४ ॥

दृश्यकार्यमाह, बुद्धिपुमोरविवेकाद् यद् इष्टानिष्टत्वेन गुणस्वरूपावधारणं स मोक्ष,  
सुदुद्वयोरन्यतावधारणमपवर्गः, सर्वं दृश्यस्य चेष्टितं तावेव द्वौ अर्थो साधयेद् नान्यत् ॥ ३४ ॥

विशेषाविशेष-लिङ्गमात्रालिङ्गानि, गुणपर्वाणि १९ ।

तन्मात्राण्यस्मिन्ता पट् चाविशेषाः प्रकृतेर्गणाः ।

तेषां भूतेन्द्रियाण्येव विशेषाः षोडश्याः श ८ ।

एतानि बुद्ध्यलिङ्गं च विद्यात् त्रिगुणपर्वाणि ॥ ३५ ॥

दृश्यस्य व्यवस्थितिमवधारयति, पञ्च तन्मात्राणि च अस्मिन्ता चेति पट् प्रकृतयः अवि-  
शेषाः, तेषां पञ्चभूतानि वैकादशेन्द्रियाणीति षोडश स्यूला विशेषाः, एतानि च बुद्धिश्च अ-  
लिङ्गञ्चेति त्रिगुणपर्वाणि विद्यात् ॥ ३५ ॥

पङ्कजपेभ-हृदिक्ता इत्यादि गुणभेदाश्च ।

शब्दादीनां विशेषाः स्युस्तेषाञ्चैव विशेषाणाम् ।

आश्रया बाह्यभावा ये तत्त्वतस्तानि भूतानि ॥ ३६ ॥

भूतानि लक्षयति, पङ्कजपेमादयः शीतोष्णादयः हृदिक्तादयः मपुराम्नादयः सुगन्ध-  
गन्धादयश्च शब्दादीनां गुणानां भेदा विशेषाः स्युः, तेषाञ्च विशेषाणां गुणानामाश्रया ये बा-  
ह्यभावा बाह्यवस्तूनि तानि भूततत्त्वानि, तत्र पङ्कजपेमादिविशेषगुणपङ्कजस्तु आकाशतत्त्व-  
म्, शीतोष्णादिगुणपट् वायुतत्त्वमित्यादीनि भूततत्त्वलक्षणानि तत्त्वदृशि प्राज्ञाणि, यथोक्तं  
"शब्दलक्षणमाकाश वायुस्तु स्पृशलक्षणं, तेजसो लक्षणं रूपमापश्च रसलक्षणा, धारिणी सर्वं  
भूतामा पृथिवी गन्धलक्षणा" इति ॥ ३६ ॥

या च सूक्ष्मतमावस्था शब्दस्पर्शादिधर्म्मणाम् ।

पङ्कादय सुखादीनि चास्तं वायु-र्यत्न भेदाः ॥

तन्मात्राणि च तान्याह-रणशब्दादिरूपाणि ।

कारणानि च भूतानां शब्दस्पर्शादिमञ्जाश्च ॥ ३७ ॥

भूतकारणं तन्मात्रं त्रिगुणोति, शब्दस्पर्शादिभूतगुणानां या सूक्ष्मतमा अवस्था यत्र पङ्-  
कादय सुखदुःखसमोहाश्च विशेषगुणभेदा अस्तं वायुः अविशेषा भूयु इत्यथ, निमित्ता शब्द-  
गुणा यत्र पङ्काकार सूक्ष्मा भवति तथा स्पर्शादयश्च भवति यत्र च सुषुप्त्यवमोहजननगुणो  
नान्ति इत्यर्थः । तादृश्यं पञ्च भूतानस्या तन्मात्राणि च शब्दादिगुणानाम् अणव परमम्  
धमा भावा, भूतानां च कारणानि प्रकृतयः, तानि शब्दस्पर्शादिमञ्जा चेति, तद् यथा शब्द-  
तन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति ॥ ३७ ॥

सर्वेन्द्रियगतश्चात्मभावश्चञ्जल्यते यो हि ।

अहकारोऽस्मिन्ता वा स इन्द्रियाणानुपादानम् ॥ ३८ ॥

पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चान्तरेन्द्रियमूत्र सर्वमाधारणे प्राणो गद् ए-  
तानि पञ्चात्मज्ञानेन्द्रियाणि । तेषु य आत्मभाव येन मम इन्द्रियाणीति अहमिन्द्रियत्वानि  
वा प्रत्यय मन्मतेर्दृश्यत्वमभावा चञ्जल्यते सर्वं यत्प्रयान्तरता प्राणोति द्विषाश्रीकृत्या  
स अहकार अस्मिन्ता वेति आत्मभावने, स चाहकार इन्द्रियाणानुपादानम् इन्द्रियाणि

तस्य व्यूहभेदा इत्यर्थे, तस्य पदस्याऽविशेषस्य इन्द्रियाणि विशेषा ॥ ३९ ॥

सत्तामात्रात्मभावो यश्चाहमस्मीतिलक्षणः ।

आत्मनिश्चयबुद्धिर्वा तिङ्गमात्र महानिति ।

बुद्धितत्त्वं तथाऽऽप्नोति तत् पदप्रकृतिकारणम् ॥ ३९ ॥

अहमस्मीतिलक्षणे च सत्तामात्रात्मभाव आत्मनिश्चयबुद्धिर्वा तद् बुद्धितत्त्वं तथा महानिति तिङ्गमात्रञ्चेति आम्नातम्, तच्च पण्णामविशेषाणामस्मितादीनामुपादानम् ॥ ३९ ॥

पुरुषार्थक्रियाशून्या तन्क्रियाशक्तिरूपिणी ।

अमूर्तां प्रकृतिं सूक्ष्मा विद्याच्चालिङ्गसज्जाम् ॥ ४० ॥

या पुरुषार्थक्रियाहीना, किन्तु तत्क्रियाया शक्तिरूपिणी ताम्ब्रवापादानत्वाद् अमूर्तां प्रकृतिं सूक्ष्मतमाम् अलिङ्गांशकां विद्याम् ॥ ४० ॥

अनुभूतं क्रियाभिः सत् सत्ता स्यादनुभूतता ।

तथा चागृह्यमाणाऽपि शक्तिर्व्याख्या सतीति हि ॥

ततो निःसदसद्-वाच्यं नि सत्तासत्त्वमेव च ।

शक्तिश्चालिङ्गरूपेति प्रधानं स्वकारणम् ॥ ४१ ॥

क्रियाभिरनुभूतं पदार्थं सत्, सत्ता हि अनुभूतता, शक्तिर्वाच्यं अविनाशमानोऽपि सति सति वाच्यं क्रियासंपन्नं लिङ्गेन तस्य सत्तादिश्रयात्, तस्मात् स्वकारणं प्रयातं निःसदसद् नि सत्तासत्त्वम् अलिङ्गस्या शक्तिरिति च वाच्यम् यद् शक्तिरिति सत् पुरुषार्थक्रियाशून्यात्पदात् तद्विःसदसद्, अग्न्य गृह्यमाणतारुपा सत्ता नाम्नि शक्तिरुपा सत्ता वाच्यं तद्वि सत्तासत्त्वम्, यत्तु कस्यचिद् स्वकारणस्य लिङ्गं न भवति निष्कारणत्वात् तद्विःसदसद्, अलिङ्गपा मूला शक्ति प्रधानम् ॥ ४१ ॥

अंतुक्तं च ल निप्रसन्नं त्रिगुण सडम् ।

पुमर्थंतुक्तं व्यक्तं प्रतिमन्त्रितञ्च यत् ।

अस्मिन् पुमर्थं तु उक्तमप्रकृतानिवात् ॥ ४२ ॥

यथा तावत्तत एता, च ल परिणामशीलम्, निप्र, प्रसन्नं "प्रतिमन्त्रितं तावत् विचिन्त्यत तदित्यम्" इति विन्यासप्रणम्, त्रिगुणं, ज्ञानं तद्विनाशमानं, तत् तद्विनाशमानं च पुरुषार्थानंतुक्ता तावत्तत एता, च ल, शक्यम्, यत् पुमर्थं तु उक्तमप्रकृतानिवात्, तत् तद्विनाशमानं प्रया प्रतिमन्त्रितमानं तद्विनाशमानम्, निप्रसन्नं पुमर्थं तद्विनाशमानं तावत्तत एता, च ल ॥ ४२ ॥



द्रष्टार्यः पुत्र दृश्यस्यात्मा, कथं तद्दर्शयति, सुखादियुक्तं शब्दादिज्ञानं दृश्यम्, तत्तु भी  
म्यत्वात्, पुरुषप्रेषेत्वात् पुरुषस्यार्थं, सोऽर्थस्तस्माद् दृश्यस्यात्मा स्वरूपम्, यतः अर्थे समाप्ते  
दृश्यतायाः नारास्ततोऽपि पुरुषार्थं पुत्र दृश्यस्यात्मा, भोगापवर्गान्वन्तरेण नास्ति दृश्यस्य  
दृश्यता, चरितेऽर्थे दृश्यं न पुरुषेण दृश्यत इति ॥ ४४ ॥

कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् २२ ।

कृतार्थं प्रतिनष्टञ्च नापि दृश्यं चिनश्यति ।

अन्येषामकृतार्थानां पुंसां दृश्यत्वदर्शनात् ॥ ४५ ॥

कृतार्थं पुरुषं प्रति अदृश्यं नाराप्राप्तमपि दृश्यं न चिनश्यति अन्येषामकृतार्थानां पुरुषाणां  
दृश्यत्वेन वर्त्तमानत्वात् ॥ ४५ ॥

स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोग २३ ।

द्रष्टारस्यस्वामिशक्तेश्च दृश्यशक्तेः स्वभूतायाः ।

मोक्षभोगार्थसंवित्तिर्यावत्तावच्च संयोगः ॥ ४६ ॥

दृश्यं द्रष्टारञ्च विवृत्य संयोगपदार्थं विवृणोति, द्रष्टा स्वामिशक्तिं दृश्यं स्वशक्तिं तयो  
संवित्तिरूपलब्धिर्यावत् तावदेव तयो संयोगः, तत्र दृश्यस्य स्वरूपोपलब्धिर्भोगः, द्रष्टृश्च स्व  
रूपोपलब्धिर्भोगः, भोगापवर्गरूपस्य अर्थद्वयस्य उपलब्धिहेतुः संयोग इत्यर्थः । संयोगमन्तरेण  
न तौ विद्येताम् ॥ ४६ ॥

तस्य हेतुरविद्या २४ ।

प्रत्ययो योऽविविक्तः स्याद् बुद्धिपुंसाः स संयोगः ।

विद्यया तद्धि योगाच्च कारणं तस्य चाऽविद्या ॥ ४७ ॥

तदेव स्पष्टयति, बुद्धिपुरुषयोर्भेदो-विविक्तः प्रत्ययः पुरुषाख्यातिः स संयोगः, स संयो  
गो विद्यया विवेकख्यात्या चिनश्यति तत्र विद्याविपरीता अविद्या संयोगस्य हेतुः ॥४७॥

तदभावे संयोगभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् २५ ।

अविद्याया अभावाद्धि संयोगस्यापि चाभावः ।

हानं दृश्यस्य तत्सम्यग् दृशेः शक्तेश्च कैवल्यम् ॥ ४८ ॥

हानमाह, अविद्याभावे संयोगभावः तद्दृश्यस्य हानं सम्यग्ख्यातः । द्रष्टृश्च तत्र नैव  
तत्र दृश्यमद्गहीनतेति वक्तव्यम् ॥ ४८ ॥

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः २३ ।

बुद्धिपुंसार्यदन्यत्वं तन्मयः प्रत्ययो मुख्यः ।

विवेकख्यातिरेव स्यात् प्लवमनस्या विपर्ययात् ॥ ४९ ॥

हानोपायं निरूपयति, बुद्धिपुरुषयोर्भेदं परस्परप्रेलक्षण्यं तन्मयो मुख्यः प्रत्ययः प्रत्यय  
यो बुद्धिवृत्तिं विवेकख्यातिं स्यात् सा च ख्यातिर्विपर्ययेण विप्लुता भाति ॥ ४९ ॥

वशीकारविरामेण सत्त्वेन च विशुद्धेन ।

स्यान्निर्मलाऽऽत्रया ख्याति-हानोपायो मतः सा हि ॥ ५० ॥

वशीकारविरामेण विशुद्धेन रजतमोमदहीनं प्रजायंस्कृतेन पलाययुक्तो जेतव्यः ।  
सत्त्वेन विवेकख्यातिर्निर्मला अत्रया अमला स्यात्, सा हि अविप्लवा विप्लव्याति  
हानोपायः ॥ ५० ॥

तस्य सत्त्वा प्रान्तभूमिः प्रजा २७ ।

प्रजा मनविधा प्रोक्ता योगिनां प्रविशेद्दिनाम् ।

स्वार्थस्य चरमख्याते प्रान्तभूमिगिति स्मृता ॥ ५१ ॥

विवेकस्यातिबुद्धानां मत्तविधा प्रज्ञा जायन्ते, स्वार्थस्य स्वस्वविषयस्य चरमपरातेः  
ज्ञातव्यस्य चरमज्ञाननिष्पादनात् सा प्रान्तभूमिश्च्यते, प्रान्तभूमिं प्राप्य प्रज्ञा पपेवमीयते,  
ततः प्रज्ञानितोधः तत्रैव कैवल्यम्, अतो विवेकस्यातिरविच्छेदा हानोपायः ॥ ५१ ॥

ज्ञातं मयाऽखिलं हेयं क्षेयमन्यत्र विद्यते ।

हेयस्य हेतवः क्षीणाः क्षेतव्यन्नास्ति मे पुनः ॥ ५२ ॥

मत्त प्रान्तभूमौ प्रज्ञाया विवृणोति, ज्ञातं मयाऽखिलं हेयं क्षेयमन्यत्र विद्यते इति प्रथमा  
प्रान्तभूमि, अनया ज्ञातव्यता निवर्तते, हेयस्येति द्वितीया प्रान्तभूमिरनया क्षेतव्यता  
निवर्तते ॥ ५२ ॥

साक्षात्कृतं परं हानं साक्षात्कार्यं न विद्यते ।

हानस्य भावितो हेतुर्भावनीय न विद्यते ॥ ५३ ॥

साक्षात्कृतमिति तृतीया, निरोधममाधिना साक्षात्कृतमिन्द्रियं, अनया परां गतिं हृष्टा  
गतित्रिपया जिज्ञासा गन्तव्यता वा निवर्तते, हानस्येति चतुर्थी, विवेकस्यातिरेव हानोपा-  
यः, अनया उपायभावनानिवृत्तिः ॥ ५३ ॥

एतां कार्यत्रिमुक्त्वास्याश्चतुःप्रधासमाप्तयः ।

वचनमाणा मता प्रज्ञास्तिन्नश्चित्तविमुक्तयः ॥ ५४ ॥

एतां कार्यत्रिमुक्त्यां नाम चतस्रः प्रज्ञाया परियमाप्तिः, आभि चित्तं कर्तव्यात् विमु-  
क्तये, वचनमाणास्तिन्न. चित्तविमुक्तयः, तामि चित्तस्य प्रतिमगं स्वरूपनिरोधो वेति ॥५४॥

चरितार्था च मे बुद्धिर्गुणाविकृतिताऽस्ति न ॥ ५५ ॥

चरितार्थंति पञ्चमी प्रान्तभूमि, अनया अधिकारममाप्ति ॥ ५५ ॥

आगच्छेद्युः स्वभूमिं न कृत्स्नष्टोपला यथा ।

मत्तश्च्युता गुणान्तद्द न पुनर्द्रव्यतामियुः ॥ ५६ ॥

गिरिवृष्टिच्युता प्रावाण यथा पुनरेव न्यभूमिम् आगच्छेद्यु तत्र गुणा मत्त च्युता.  
पुनरेव एव्यतामियुः, अनया षष्ठ्या प्रान्तभूम्या गुणयोगो निवर्तते ॥ ५६ ॥

एतस्यां प्रान्तभूमौ च प्रज्ञाया त्रिपय पुमान् ।

एतद्वरुषो गुणान्तीतो विमलः कैवल्ये च ॥ ५७ ॥

कवलीव इत्यत्र एवमन्तद् प्रज्ञात्रिपयाय एतेदप्रत्ययान्त् एतद्वरुषो य दुरवस्य भेदं  
ज्ञातयति, एतद्वरुषो गुणान्तीतो विमलः, कवली इति एतद्वरुषोऽन्तर्ग मन्ततां प्रा-  
न्तभूमौ प्रज्ञाया विज्ञानाति, नान्यत्किञ्चिद्, अनया साप्तमी विवृणोति ॥ ५७ ॥

जीवन्मुक्ताश्च ता. पश्यन् प्रज्ञा. हृष्टाल उच्यते ।

ताभिर्दिक्षे विलीने तु मुक्ता. हृष्टाल उच्यते ॥ ५८ ॥

ता प्रज्ञा पश्यन् जीवन्व विद्वान् मुक्ता हृष्टाल इत्युच्यते, ताभिर्दिक्षे प्रज्ञोते मुक्ता  
हृष्टाल इत्युच्यते ॥ ५८ ॥

एवमानं तयोर्हेतुं धृष्टान्त्फला यथाकामम् ।

साधनं वाध्यते यस्मात् सिद्धिं साधनं विना ॥ ५९ ॥

रूपस्य ॥ ५९ ॥

यम-नियमामन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽष्टावङ्गानि २९ ।

यमो नियम आसनं प्राणायामस्तथैव च ।

प्रत्याहारश्च धारणा ध्यानञ्चेति समाधिक ॥ ६१ ॥

अष्टावङ्गानि योगस्य तदनुष्ठानमीरितम् ।

क्लेशाशुद्धेर्वियोगे च स्याते प्रती च कारणम् ॥ ६२ ॥

यमादीनि अष्टौ योगाङ्गानि, स्मर्यते च "प्रेक्षेयु चाष्टगुणिनं योगमाहुर्मनीषिण" इति मोक्षधर्मे, योगानुष्ठानं क्लेशरूपायाः अशुद्धेर्वियोगकारणम् यथा परगुणैश्चम्य, विवेकस्या-  
तेस्तु प्राप्तिकारणम् यथा धर्मः सुखस्य ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

अहिंसा-सत्यास्तेय-ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा ३० ।

जाति-देश-काल-समयानवच्छिन्ना सार्वभौमा महाव्रतम् ३१ ।

अहिंसा सत्यमस्तेयो ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहौ ।

एते यमाः समीच्यन्ते ते देशकालज्ञानिभि ।

समयेनानवच्छिन्ना सार्वभौमा महानवम् ॥ ६३ ॥

अहिंसाऽऽद्यो यमा, ते देशादिभिरनवच्छिन्ना सार्वभौमा भूता महाव्रतम् इत्याख्याते-  
तत्र देशावच्छिन्ना अहिंसा यथा तीर्थे न हनिष्यामि, कुत्रापि न हनिष्यामीति देशानवच्छि-  
न्ना अहिंसा, कदापि न हनिष्यामीति कालेनानवच्छिन्ना अहिंसा, केतु चिदेव जातिषु कश्चिदेव  
प्राणिनं न हनिष्यामीति जात्यनवच्छिन्ना अहिंसा, कस्मिन्निदेवाये न हनिष्यामीति समय-  
नवच्छिन्ना अहिंसा, तथा सत्याद्यो वेदितव्या ॥ ६३ ॥

कायेन मनसा वाचा प्राणिपादनवर्जनम् ।

मूलं यत् सर्वधर्माणां साऽहिंसा योगिभिर्मता ॥ ६४ ॥

कायेन हस्तादिना, मनसा सङ्कल्पेन, परुषया मर्मच्छिन्ना वाचा ॥ ६४ ॥

तत्त्वानुशीलन नित्य यथार्थहितभाषणम् ।

एव सत्य यथार्थं च वाकचित्ते करण भवेत् ॥ ६५ ॥

तत्त्वानुशीलनेन चित्तं यथार्थविषय भवति, यथार्थहितभाषणेन तांश्च यथार्थविषया भावि,  
एवं वाङ्मनसो यथार्थं करणं सत्यताप्राप्तम्, आचाररिद्धितैरपि न प्रयुक्ताभिनयं कृत्यं नापि  
द्वयप्रत्ययप्रयोगः ॥ ६५ ॥

अस्तेयो व्यस्पृहारूपः स्तेयस्यापि प्रवर्जितम् ॥ ६६ ॥

अस्पृहारूपो मानस अस्तेय, स्तेयवर्जनं कायिकम् ॥ ६६ ॥

सर्वेन्द्रियेषु गुणेषु चोपश्रेन्द्रियसायमः ।

ब्रह्मचर्यं संप्राप्यात्तमशान्तमपि तद्वेत् ॥ ६७ ॥

योत्रादिषु सर्वेन्द्रियेषु गुणेषु रक्षितेषु य उपास्यस्य संयमं तद् ब्रह्मचर्यम् । तथाशा-  
स्त्रम् । यथाऽहं "स्मरणं कीर्तनं क्रेन्ति प्रेक्षणं गुणभाषणम् । सङ्कल्पोऽप्यन्यापन्नं विद्यानि-  
ष्पत्तिश्च ॥ एतन्मैयुनमशान्तं प्रवर्तन्ति मनोषिण । विपरीतं ब्रह्मचर्यमदुष्टेयं सुषुषुभिः"  
इति ॥ ६७ ॥

देहश्लाघनिरिक्तानां पञ्चधा दोषदर्शनान् ।

अस्वीकारश्च भोग्यानामपरिग्रह उच्यते ॥ ६८ ॥

अत्रैतं श्लोकं क्षयं सद् दिव्या इति पञ्चधा दोषदर्शनानां देहश्लाघनिरिक्तानां भोग्यानां रि-  
क्त्यापणम् अस्वीकार अपरिग्रह ॥ ६८ ॥

क्रिञ्चित् क्वचित् कदाचिद्धा चाथ कस्मिंश्चिदेव वा ।

निध्येद्वक्त्ररणादेव हित्ताऽऽनीनां महावनम् ॥ ६६ ॥

क्रिञ्चिक्रणं जात्याऽनवच्छिन्नता, क्वचित्किति देशानवच्छिन्नता, कदाचिदकरणं कालानवच्छिन्नता, कस्मिंश्चिदेवाथे अकरणं नमयानवच्छिन्नता । एवमननुष्ठिता सर्वथा यदा हिम्ना-  
न्व हिमाऽऽनृत स्तैरम् अद्वयव्यर्थं परिग्रहश्चेति पञ्च तदा तदा महावनमित्युच्यन्ते ॥ ६९ ॥

शौच-मन्तोष-तप-स्वाध्यायप्रवृत्तप्रणिधानानि निष्पन्ना २० ।

प्राप्तमाभ्यन्तर शौच तत्रार्थादधिगम्य स' ।

मन्तोषो वाऽनुपादित्वा तप-स्वाध्याय एव च ।

ईदं प्रवृत्तप्रणिधानञ्च निष्पन्ना इति पञ्चमम् ॥ ७० ॥

शौच-मन्तोष-तप-स्वाध्यायप्रवृत्त-प्रणिधानानि निष्पन्ना, तत्र शौचं द्विमा वाक्यमाभ्यन्तरम्, मृज्जनादिभिर्देहान्य देहापकरणानाञ्च शुद्धिं पूतिता-निगमनरूपस्य तथा मे-  
व्याहारश्च दाढ्य शौचम्, मत्स्वच्छुद्धिगम्यन्तर शौचम्, प्राप्तायां च अधिकम् वा अनुसा-  
दित्वा च मन्तोष, तप-स्वाध्यायप्रवृत्तप्रणिधानानि प्राग्प्राग्यगतानि ॥ ७० ॥

वितर्कधापने प्रतिपद्यमाद्यन्तम् ३३ ।

वितर्कां हिमाद्य पुनः प्राणितानुमोदिता च प्रलोभ्योऽप्येव' मृदुमश्यादिमात्रा दुःख  
ज्ञानानन्वयता इति प्रतिपद्यमाद्यन्तम् ३३ ।

हिमाद्ययो वितर्काः म्यु-स्ते ह्यता कारिताश्च वा ।

तथाऽनुमोदिता वाऽपि चीर्णाः शोधेन ते पुन'

अथवा लोभमोहाभ्यां ते पुनर्मृदुमश्या' ।

अत्रिमात्रारन्धरा मन्त' कर्तव्यता' सन्निवृत्तिः ॥ ७१ ॥

हिमाद्यय यमनियमप्रतियोगिन वितर्का, ते ह्यता म्यु-स्ते, जग्निता यथा सामि-  
शयेतृणा पारिता पशुहित्या, अनुमोदिता यथा मन्तोषप्रवृत्तौ ह्यन्तःस्वानुमोदितम्, ते  
एतद्विषया साधन लोभेन मोहेन वा पशुहिता मन्त्रित, तानुमोदिता यथा मन्तोषप्रवृत्तौ  
ति ह्यन्तःस्वयम्, लोभमोहा मात्स्वयमाद्यन्त हिमा, मोहप्रवृत्त यथा मन्तोषप्रवृत्तौ यथा  
दाढ्य स्यात् एत एव नास्ति त नक्षपादन दाढ्य ह्यदादि-  
मन्तोषप्रवृत्तौ यथा मन्तोषप्रवृत्तौ यथा मन्तोषप्रवृत्तौ यथा मन्तोषप्रवृत्तौ  
यथा मन्तोषप्रवृत्तौ यथा मन्तोषप्रवृत्तौ यथा मन्तोषप्रवृत्तौ यथा मन्तोषप्रवृत्तौ  
एव ह्यता वितर्का प्रत्यय व्यवहारादिर्वा ॥ ७१ ॥

अहिंसाप्रतिष्ठायां सति योगिनः सन्निधौ तत्प्रभावाद्भिभूतहिंसातुद्ध्यं जन्तवः शक्य-  
तं वैरं त्यजन्ति ॥ ७४ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ३६ ।

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपन्यायम् ३७ ।

क्रियाफलप्रदाऽमोघा सत्यस्यैर्यं च वाग् भवेत् ।

रत्नानि चोपतिष्ठन्तेऽस्तेयस्यैर्यंऽप्ययाचिते ॥ ७५ ॥

क्रियाया धर्माद्याचरणेन यत् सुखादि फलमाप्यते सत्यप्रतिष्ठस्य योगिनो वाचा पृथक् त-  
त्फलसिर्भवति, सुखी भव अज्ञातहीनो भव इत्याद्यया योगिनां वाचा श्रोतृणाम् अहं सुमी-  
त्यादि बुद्धिः प्रादुर्भवतीत्येवं सत्यप्रतिष्ठायां वाच क्रियाफलाश्रयत्वम्, अस्तेयस्यैर्यं मित्रे ।  
अयाचितेऽपि रत्नानि उत्कृष्टद्रव्याणि सत्त्वेराकृष्टबुद्धिभिः योगिनः सन्निधौ उपस्थाप्यन्ते ॥७५॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभ ३८ ।

ब्रह्मचर्य-प्रतिष्ठायां वीर्यलाभस्ततस्तु च ।

शिष्येषु ज्ञानमाधातुं क्षमो सिद्धीश्च विन्दति ॥ ७६ ॥

वीर्यलाभात् शिष्येषु ज्ञानमाधातुं क्षमो भवति योगो, सिद्धीः अणिमादींश्च लभते ॥७६॥

अपरिग्रहस्यैर्यं जन्मकथन्तासम्बोधः ३९ ।

कोऽहमास कथं वापि शरीरं किमिदं कथम् ।

काहं कथं भविष्यामि चेति सर्वं विदुष्यते ।

विषयाकृष्टिशून्यत्वात् स्थिरे जातेऽपरिग्रहे ॥ ७७ ॥

अपरिग्रहप्रतिष्ठायां विषयाकृष्टिशून्यता, ततः पाशमुक्त्वा इव शकुनः स्वाधीना बुद्धि-  
कोऽहमित्यादि जन्मकथन्तां विजानाति ॥ ७७ ॥

शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ४० ।

सत्त्वगुद्धिसौमनस्यैकाग्रयेन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ४१ ।

देहे बाह्याद् जुगुप्सा स्यादसंसर्गः परैः सह ।

आभ्यन्तरात् तथा शौचाद् बुद्धिर्भवति निर्मला ॥ ७८ ॥

ततश्च मानसं सौख्यं परमेकाग्रता तथा ।

इन्द्रियाणां जयश्च स्याद् योग्यता चात्मदर्शने ॥ ७९ ॥

बाह्यशौचात् स्वदेहे जुगुप्सा जुगुप्सिततमं परदेहे सह च संगर्मालिप्सा, आभ्यन्तरगत-  
शौचात् अस्त्रगुद्धिः, ततः सौमनस्यरूपं परं मानसं सौख्यम्, गेहाग्रम्, इन्द्रियजय-  
आत्मदर्शनयोग्यता च प्रजायते ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

मन्तोपादानुत्तमं सुखलाभ ४२ ।

यश्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।

मन्तोपजसुखस्यैते नार्हतः पोटर्शां कलाम् ॥ ८० ॥

मन्तोपस्यैर्यं अनुत्तमं सुखलाभं, यथेति स्पष्टम् ॥ ८० ॥

कोन्द्रियमिन्द्रियसुखिन्द्रियक्षयात्पय ४३ ।

शरीरेन्द्रियमिन्द्रियो येषुणिमाप्रतिमादयः ।

प्रादुर्भूयुः तपस्यैर्यं हि योगिनि मत्तनयान् ॥ ८१ ॥

अणिमात्पय शरीरेन्द्रिय प्रतिमादयः जानोत्फलेभ्यः इन्द्रियमिन्द्रिय । तपसा अ-  
न्विष्यन्तः प्रादुर्भूयुः ॥ ८१ ॥

स्वाध्यायादिद्वैवतान्मप्रयोग ४४ ।

अमरा ऋषय सिद्धाः स्वाध्यायस्थितयोगिनः ।

दर्शनं ह्यधिगच्छन्ति वर्तन्ते चास्य कर्मणि ॥ २२ ॥

इवा ह्यप्य विद्वाश्च न्याः प्रायस्त्रिदशैः योगिनो दर्शनमधिगच्छन्ति । कर्मणि चास्य वर्तन्ते चात्राणि साधयेदुत्सर्ग ॥ ८० ॥

मात्रिनिदिदिनेष्वप्रणिधानात् ४० ।

ईश्वरप्रणिधानस्य प्ररूपेण हि योगिनः ।

ईश्वरप्राप्तयिच्छन्तु समाधि सम्प्रसिधयति ॥ ३॥

अर्थादिनिदिदितीश्वरप्रणिधानादिति सूत्रम् ॥ ८३ ॥

रियत्तुग्यमायतम् ४६ ।

प्रयत्नशैथिल्यानन्तममापत्तिभ्याम् ४७ ।

ततो द्वन्द्वानभिघात ४८ ।

पद्मासनादयः स्युश्चेत् सुनिश्चलसुखावहाः ।

तदा भवन्ति आगाद् द्वन्द्वजाघातनाशनम् ॥ २४ ॥

त्रिद्विभि मद्य यमनियमा विवृता । ज्ञानमुच्यते । पद्मसिद्धस्वस्त्रिकादीनि सामानानि चैव मुनिश्रमणि सुखावहानि स्यु तदा योगाङ्गभूतानि सामनानि स्यु । नान्यथा । शिवादिपद्मप्राग् । आसनम् सुमिदं जीनोऽगुत्तियामादिद्वन्द्वजातम् अजातम् असु गम् अमिघातमित्यर्थं साधयत् ॥ ८४ ॥

अनन्ताकाशमगमोति भावनाद् सृतवत्तथा ।

स्यप्रयत्नशैथिल्यादात्मन एति सिद्धताम् ॥ २५ ॥

अनन्ताकाशादात्ममगमोति अनन्तममापन्त्या च सृत्रवत्तरारप्ररूपमैधियज्ञान सामने विद्वतामि । जनेः काष्टयत् गियः निश्रेष्ठ स्युन्यत्र आरथिना सामने साधनीम् ॥ ८५ ॥

गतिम् गति इत्यायप्रशामयोगमितिच्छेद प्राणायाम ४९ ।

सत्यात्मन सुविदधे च प्रशान्तइत्यायगोन्ततः ।

याऽऽतदृष्टिसंतिच्छेद प्राणायाम एव उच्यते ॥ ८६ ॥

सात्मन सुविदे सति । साय प्राया पूरण, प्रसाय इच्छे तदोमे गतिरिति च म प्राणायाम । साय स्य एतर्गतिच्छेद प्रशामाय इतिगतिच्छेद । इतिच्छेदं यात् सायप्र शाययोगमितिच्छेदस्वरणामेव प्राणायाम इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

साहाय्यन्तरन्ताभृत्तिः न प्रात मयसाभि एरिष्टो ईदंमूक ५० ।

रेचयान्तो गतिच्छेदः पूर्वान्तरतथेव च ।

वाहाभ्यन्तरहृत्ती तौ रेचपसौ दिना तथा ।

विधारकप्रयत्नेन श्वास्तप्रशान्तयो तद्धत् ।

गत्यभावे सुनैधल्प स्तस्मभृत्ति निगदते ॥ २६ ॥

प्राणायामस्य तिष्ठो एषय साहाय्यन्तरान्तरहृत्ति स्तस्मभृत्तिच्छेदि । कौश्लं दायु रेचयत्या इतिरेव धारण, साहाय्यन्तर प्राणायाम । वाहा वापुन् साहाय्य सन्तरान्तरास्तो गतिच्छेद साहाय्यन्तरहृत्ति । साहाय्यन्तरान्तरास्तो इच्छेत् सद्ध विधारकप्रयत्नेन यत् श्वास्तप्रशान्तयोगस्यभाद इच्छेत् सृनिश्रेष्ठेन साहाय्येन श्वास्तप्रशान्तं इच्छेत् वावत् तच्छेद स्तस्मभृत्ति प्राणायाम । साहाय्यन्तरास्तयोगस्यभाद प्राणायाम । तत्र साहाय्यच्छेदः प्रशान्त-

पूर्वकस्तथा प्रयत्नविशेषेण स्मृतेति य एष निविता श्वात्प्रज्वायगोर्गत्यभाव स त्रिविध  
प्राणायामः । तत्र वात्प्राभ्यन्तरवृत्तोर्यो नि मारतादुरा प्रयत्नस्तमहन्ना सत्त्वविपारण  
स्तम्भनुत्तौ कार्यम् । त्रौ पुत्र प्राणायामात् नि यत्नपेन मनसा आव्यात्मिके देशे विष्ट  
तेन शून्यवत शरीरमनोभावेन च युक्तं नमनयेत् । तत एव प्राणायाम चित्रस्थेर्धरु  
योगाद् भवति नान्यथा ॥ ८७ ॥

स देश काल संख्यानां परिदृष्ट्या प्रलाघिनः ।

त्रिविधः प्राणरोधः स्याद् दीर्घा वा सूक्ष्म एव च ॥ ८८ ॥

देशपरिदृष्टि कालपरिदृष्टि संख्यापरिदृष्टिष्वेति त्रिभिः परिदर्शनैः साधित प्राणायामो  
दीर्घं सूक्ष्मश्च भवति । देश हृदादिः आध्यात्मिक प्रदेशः, तत्र धृतचित्ता देशपरिदर्शनम् ।  
इयत्कालावच्छिन्नप्राणायाम कार्यं इति कालपरिदर्शनम् । स्वल्पस्य पुरुषस्य सुल्पस्य श्वा  
सप्रश्वासकाल मात्रा । द्वादशमात्राभिः प्रथम उद्वात चतुर्विंशतिमानाभिर्द्वितीय उद्वात  
षट्त्रिंशन्मात्राभिस्त्वृता उद्वात । उद्वात प्राणरोधकलविशेष । यावत्कालं रुद्धा प्राणा  
उद्देगं जनयन्ति तावदेव कालः उद्वातः । श्वात्प्रज्वायगोर्गत्याभिः उद्वातकालस्य निशे  
यत्वाद् उद्वातः संख्यापरिदर्शनम् । संख्यापरिदर्शनं कालपरिदर्शनभेद एव । एवं देशकाल  
संख्याभिः परिदृष्टा प्राणायामा अभ्यस्ता दीर्घा सूक्ष्माश्च भवन्ति ॥ ८८ ॥

देशेनालोचिताः सर्वं लोचिताः कालसख्ययोः ।

आधिक्येन मता दीर्घा सूक्ष्मा नैपुण्यसाधिताः ॥ ८९ ॥

सर्वं प्राणायामा देशेन आलोचनीयाः । ते कालस्य संख्यायाश्च आधिक्येन परिदृष्टा दीर्घा  
भवन्ति । षट्त्रिंशन्मात्रावच्छिन्नकालव्यापी दीर्घ इत्यर्थः । तत्र प्राणायाम सूक्ष्मा पञ्चाश  
प्रवाहिन्य भवन्ति ॥ ८९ ॥

वायान्तरविषयाभेपो चतुरे ९१ ।

देशादिनिषयाणाञ्च परिदृष्ट्या प्रस्तावनात् ।

नाहये चाभ्यन्तरे जाते दीर्घं सूक्ष्मे ततः पुनः ।

स्तम्भनुत्तरनिक्रम्य पण्डिति हि तदर्थकं ॥ ९० ॥

वायान्तरवृत्तिप्राणायामयोः देशकालादिनिषयाणः परिदर्शनपूर्वकं तृतीयं स्तम्भवृत्ति  
प्राणायाम सत्त्वप्रयत्नेन सा प्रतीयः । तथा सा यनात् नाये चाभ्यन्तरे प्राणायामे दीर्घं सूक्ष्मे  
च तातं ततश्च विषयपरिदर्शनमतिक्रम्य आश्रित्य तपस्वोत्सर्गं, य स्तम्भवृत्ति प्राणायाम  
स तुर्थे चतुर्विंशति तृतीया स्तम्भवृत्ति सत्त्वप्रयत्नान् विपारण चतुर्मात्रं अभ्यासनेपु  
ष्यात्पूर्वसूक्ष्मे अतिक्रम्य सूक्ष्मेभूताना प्राणाः । विपारणमिति भेदः प्रथमः ॥ ९० ॥

ततः क्षीयते प्रकाशारणम् ९२ ।

धारणाश्च च योग्यता मनसः ९३ ।

सत्त्वस्यावर्णनं तस्मात् क्षीयते च प्रतिक्षणम् ।

स्याद् ध्याणागु योऽन्यन्वमा यान्ते चित्तवन्धनात् ॥ ९२ ॥

प्राणायामपन्नात्, प्राणायामाद् पुद्गिलक्षणकारण प्रतिक्षणं क्षीयते । आर्वादि  
चित्तवन्धनात् देशवन्धनविधवारणायु धारणागु योग्यता भवति ॥ ९२ ॥

स्यदियत्प्रयत्नं चित्तस्य स्तम्भापुस्तं आश्रित्याणा प्रत्याग ९२ ।

सन्त्यज्य विषयं स्व स्व यदा वश्येन्द्रियाणि हि ।

शत्रुर्गन्ति चित्तन्न प्रत्याहारस्वरा भवेत् ॥ ९३ ॥

प्रत्याहारमाह, वदन्ति इन्द्रियाणि यदा न्यं न्यं विषय मन्त्यज्य चित्तमनुवृत्तिं यत्र चित्तं तत्र तिष्ठन्तीत्यर्थे तदा इन्द्रियाणां प्रत्याहार भवति ॥ ९० ॥

तत परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ९० ।

विषयाप्रतिपत्तो वे ऐकाग्र्यादिन्द्रियाणि हि ।

वश्यतां परमां चेतुः प्रत्याहारेण योगिनाम् ॥ ९१ ॥

इति सांख्ययोगाचार्य श्रीहृदिहरानन्द-आरण्यविरचितायां

योगकारिकायां द्वितीयः पादः ।

प्रत्याहारकामाह, चेतन ऐकाग्र्यात् प्रत्याहारेण चिनाटकारिणा विषयाप्रतिपत्तो मम्प्रयोगामां विषयज्ञानगदित्वादित्यर्थः, इन्द्रियाणि परमा वश्यताभिदु, सर्वेषु इन्द्रिय-विजयेषु श्रेष्ठः प्रत्याहारेण यो विज्ये इति ॥ ९१ ॥

इति योगकारिकाटीकाया मत्तायां द्वितीयः पादः ।

## अथ तृतीयः पादः ।

देशवन्त्रश्चिन्म्य धारणा १ ।

### अथ कारिका ।

उक्तानि महिन्द्रानि त्रयमत्रान्तर्गुह्यम् ।

योजयन् महभाविन्य कथ्यन्तेऽपि त्रिभूतय ॥ १ ॥

धारणाध्यानममाधय इत्येतन्नयमन्तरङ्गं त्रिद्वयमत्र नाम्माविन्य उत्र पादे क्वरिता ॥१॥

आध्यात्मफादृष्टपद्मादौ देशं पत्याहृतेन्द्रिये ।

घ्राहणे वा वृत्तिमात्रेण चित्ते रन्ध्रगुणु धारणा ॥ २ ॥

प्रत्याहारनिग्रथिने मनि एपशादौ आध्यात्मिके देशे, तत्र त्रिमात्रेण वा तत्रे देशे यश्चिन्म्य वा धारणा, न तु एपशादौ भावनामात्र धारणा, इति त्रिभूतयः एव तिष्ठति न विषयगतः, इहानि प्रत्याहारवादि-प्रयोगाश्च न त्रिभूतयः एव नो भवति तत्र धारणास्य योगादिति नयम्, अत्रत्याहारस्य योगात् धारणा न भवति ॥ २ ॥

तत्र प्रथमवतानना ध्यानम् ३ ।

देशं वा धारणाऽऽयत्ते ध्यानवृत्तेषानाम् ॥

नेत्राग्रावर्णस्पर्शा ध्यानं तेषामिदं विदुः ॥ ३ ॥

विषयान्तराप्रतिपत्ता सत्या धर्मिमाक्षिदू देशे इत्ये एव धारणा तत्र धारणा एव तत्रा न भवति किन्तु एतद्विधधारणवत् सत्या भवति, यस्तु महारण प्रत्याहारनिग्रथानाम् स्यात्तु सदानम्, एतथा तदु पदतानना, तथा सदानं प्रत्याहारं प्रयो नानुभवे यथा धारणाया, किन्तु एवप्रत्येक इव उदित इत्येत्तुयते, तद्वती प्रत्येकं प्रत्याहार ध्यानम् ॥ ३ ॥

तद्वार्धमागनिभासं स्वस्वपुण्यनिः कल्पति ॥

धेयार्धमागनिभासं ध्यात्तु ध्याननिहीनवत् ।

यदा भवति य ध्यानं समाधिस्तत् तदा भवेत् ॥ ४ ॥

एतद्ध्यानं धेयार्धमागनिभासं धेयान्तरावगोचरवत्, एवं ध्यात्तु ध्याननिहीनवत् १८१९१९९९ विस्मरणवत्भाववत् भवति, तथा तत्र ध्यानं समाधिर्भवेत्, तत्र य विन्यक्त शायधु र्धरेत्, तथा हि धेयविषयवत् प्रत्याहृति स्वस्वस्ववत् स्यात्ति ॥ ४ ॥



त्रयमेकत्र संयमः ४ ।

तज्जयात् प्रज्ञाऽऽलोक ९ ।

एकालम्बानि च त्रीणि साधनानि हि संयमः ।

प्रज्ञायास्तज्जयादेव वैशारद्यं परं भवेत् ॥ ५ ॥

एकस्य विषयस्य सर्वतः धारणाद्वीनि साधनानि पुन पुन. क्रियमाणानि सयम इति परिभाष्यते, संयमजयात् प्रज्ञाया आलोकः जायते ॥ ९ ॥

ज्ञानशक्तेर्मलं विद्यादस्थैर्यं तेन चाजना ।

शरीरनिरपेक्ष स्यात् स्वेषु सम्यक् समाधिना ।

तथा षडयगतं ज्ञानं तस्मात् प्रज्ञा हि संयमात् ॥ ६ ॥

कथं प्रज्ञाऽऽलोकः तदाह, ज्ञानशक्तेरस्यैर्यं मल, तेन मलेन च अजता, अस्थिरा ज्ञानाकि. ज्ञेयविषये स्थितिमलभमाना न तं विषयं सम्यक् प्रयोतयति, समाधिना ज्ञानं शरीरनिरपेक्ष शरीराभिमानेनासंकीर्णं सम्यक् स्वेषु स्थिरतमं तथा ज्ञेयविषयगतं तत्रैव पर्यवसितमित्यथा स्यात्, तस्मात् संयमात् प्रकृतं ज्ञानं जायते, देहाभिमानेनाऽनियमिता स्थिरतमा ज्ञेयविषयपर्यवसिता ज्ञानशक्तिविषयं सम्यग्विजानीयात् ॥ ६ ॥

तस्य भूमिषु विनियोगः ६ ।

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वस्य ७ ।

तत्रपि बहिरङ्गं निर्वाजस्य ८ ।

संयमो विनियोक्तव्य पोर्वापर्येण भूमिषु ।

जित्वा पूर्वेऽधरां भूमिं जिगीषेदुत्तरां ततः ॥ ७ ॥

सम्प्रशातस्य पञ्चभ्यो ह्यन्तरङ्गमिदं त्रयम् ।

निर्वाजस्य च तत् त्रयं बहिरङ्गं समोरितम् ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

द्युत्याननिरोधसंस्कारयोरभिमतपादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ९ ।

गुणवृत्तं चलं नित्यं तस्मात् व्युत्थानवद्भवेत् ।

परिणामी निरोधो हि तस्यापि क्षयदर्शनात् ॥ ९ ॥

चित्तेन्द्रियभूताना परिणामत्रयं व्याख्यातुमुपक्रमते, गुणेत्यादिना, चरुत्पारु गुणवृत्तानां सर्वे प्राकृता भावाः परिणामशीलाः, अतः अलक्ष्याऽपि निरोधात्स्या परिणामिनो व्युत्थान-वन, निरोधस्य भङ्गदर्शनात् तदनुमीयते ॥ ९ ॥

संस्कारा अवतिष्ठन्ते निरुद्धे प्रत्यये चापि ।

व्युत्थानसंस्कृतेस्तत्र निरोधः स्यात्स निर्वाजः ॥ १० ॥

सर्वप्रत्यये निरुद्धेऽपि, संस्कारा अवतिष्ठन्ते, तेरत्र निरोधस्य भङ्ग स्यात्, ता एव संस्कारावसाऽनुमीयते, तत्र संस्काराणु मध्ये व्युत्थानपरिणामाणां निरोधपरिणामिना व्युत्थानसंस्कारावसानमेव निर्वाजसमाधिरिति वक्ष्यम् ॥ १० ॥

सन्ततं तु निर्गोधाग्नये समाधौ तस्य संस्काराः ।

आधीयन्ते च संस्कारा व्युत्थानस्य प्रहीयन्ते ॥ ११ ॥

संस्कारस्यान्यथाभाव पर्यं निरुद्धे धामणः ।

निरोधस्य व्युत्थानस्य निरोधपरिणामकः ॥ १२ ॥

कथं-तदर्थयति, मन्त्रे पञ्चपुके निरोधममाधौ तु निरोधस्य संस्कारा आधीयन्ते, व्यु-  
त्थाप्य मन्त्रजातमित्यर्थः । च संस्कारा प्रहीयन्ते क्षीयन्त इत्यर्थः, सम्प्रजातोऽपि निरो-  
धपञ्चया व्युत्थानम् । निरोधाम्यान्कारे एव संस्काराणाम् अभिभवप्रादुर्भावो भवति, तत-  
एव निरोधकालद्विचर्युत्थानकालहानिः, एवं निरोधरूपप्रत्ययवकारापुष्कस्य धमिगत्रि-  
त्तय यः संस्काराणां चित्तधर्माणां अन्यशब्दाव म निरोधपरिणामः, चित्तस्य धमपरिणा-  
मशब्दानापि उक्त ॥ ११ ॥ १२ ॥

तस्य प्रधानतवाहिता संस्कारात् १० ।

प्रधान्तिर्निरोधः सम्यक् प्रधान्तेश्च प्वाहिता ।

निरोधाभ्यासनेपुण्यजातसंस्कारतो भवेत् ॥ १३ ॥

प्रधान्तभावस्य प्रवाद्यो निरोधसंस्काराद् भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वाधैर्तकाप्रतयो क्षयोदर्यौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ११ ।

सर्वाधैर्तात्पर्यधर्मस्य चैकाग्र्यस्य क्षयोदर्यौ ।

समाधिपरिणामः स्याच्चित्तस्य यत्तु वैकृतम् ॥ १४ ॥

चित्तस्य समाधिपरिणाम उच्यते, सर्वाधैर्ता चित्तधर्मः, सा च चित्तस्य अलातचक्रवत्  
मदेंन्द्रियेषु युगपदिव मन्त्रणनीलता, ऐकाग्र्यमपि चित्तधर्मः, तत्र एकस्मिन्नेव विषये स्थि-  
तिशीलता, तयो चित्तधर्मयो क्षयोदर्यौ सर्वाधैर्तायाः क्षय एकाग्रताया उदर इत्यर्थः, उदर्य  
यत् चित्तस्य वैकृतं परिणाम म एव समाधिपरिणाम ॥ १४ ॥

ततः पुन दान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्र्यपरिणाम १२ ।

यः पुनश्च समाधौ हि वृत्त्योदत्तरपूर्वबो ।

ऐकाग्र्यपरिणामः न स्वधैतस्तुल्यता द्वयोः ॥ १५ ॥

ऐकाग्र्यपरिणाम उच्यते, समाधिकाले चित्तस्य य परिणामः म ऐकाग्र्यपरिणाम, तत्र  
पूर्वाया प्राग्गताया उदराया उदितयाद्येति क्षयोदर्योः स्वधैतस्तुल्यता, मद्रातीनां वृत्तीनां  
प्रसाह ऐकाग्र्यपरिणाम इत्यर्थः ॥ १५ ॥

यो धर्माध्रयभाचस्य धर्माणां हि लोदर्यौ ।

पूर्वोत्तरप्रमेण च परिणामः स ईरितः ॥ १६ ॥

परिणामपदार्थं लक्षयति, धर्माध्रयभावस्य धर्मिण धर्माणां पूर्वोत्तरप्रमेण यो लोदर्यो  
पूर्वस्य लय उत्तरस्य चोदय इत्यर्थः, स परिणाम ईरितः ॥ १६ ॥

विज्ञेये प्रत्ययानाञ्च एतत्तयानां लोदर्यो ।

समाधौ प्रत्ययानां हि तुल्यानां दित्तयोदर्यौ ॥ १७ ॥

निरोधादिषु धर्मां परिणाम तादृश्वणोति, विज्ञेयत्वस्यास्य एतत्तयानां प्रत्ययानां लोदर्यो  
इत्यप्रवादः, समाधौ च तुल्यानां प्रत्ययानां लोदर्यो, स हि एकाग्र्यपरिणामः ॥ १७ ॥

संस्काराणाञ्च एतानां समप्रधाने लोदर्यौ ।

सर्वाधैर्तात्पर्यधर्माणां लोदर्यौ चैकाग्र्यभूमिरे ॥ १८ ॥

ऐकाग्र्यभूमिकं समप्रधाने योगे संस्काराणां एतानाञ्च लोदर्यो, तत्र व्युत्थानप्रत्यय-  
राणां व्युत्थानप्रत्ययानाञ्च एव प्रसाहसंस्काराणां प्रसाहप्रत्ययानां विज्ञेयत्वोदर्यो उदरः, अयं  
समाधिपरिणामः ॥ १८ ॥

तथा संस्कारमात्राणां व्युत्थानरोधनात्तन्नाम् ।

ख्यातां लोदर्यो लोदर्योऽस्तमप्रधाने इतीष्यते ॥ १९ ॥

असमप्रधाने योगे संस्कारमात्राणां लोदर्यो, तत्र व्युत्थानस्य संस्काराणां इत्यर्थः, सं-



घातशक्तिर्भेद-धर्मो धर्मा धर्मान्वयी मतः ॥ २८ ॥

कतीतानागतं ज्ञानं व्याचिन्त्यायुररक्रमते शान्तेत्यादिना । धर्माः शान्ता उदिता अव्यपदेश्याश्च द्विविधा भवन्ति । द्रव्यगता या शक्तिज्ञाता, प्रमाणैरेवत्वमुपगता इत्यर्थः, स धर्मः । धर्मैरेव धर्मा विजायत इत्यतः धर्मा ज्ञातशक्तयः । धर्माति पदार्थः त्रिविधधर्मा न्वयी सूच्याणामव्यक्तानामतीतानागताना तथा च व्यक्तानाम् उदितानाम् धर्माणां समाहारः धर्मात्यर्थः ॥ २८ ॥

व्यापागोपरतः शान्तः सव्यापारस्तथोदितः ।

सर्वप्रचननी शक्तिर्या च धर्मिण्यनागता ।

विद्यते उःमरूपेण सा स्याद्रव्यपदेश्यक ॥ २९ ॥

धृत्वापार शान्तो, व्यापाग्युक्त उदितः । सर्वस्मात् सर्वं प्रजायत इत्यनगता विद्या नामान्यत्र प्रविता शक्तिर्या धर्मिणि सूक्ष्मरूपेण विद्यमाना च अव्यपदेश्यसंज्ञक धर्मः ॥ २९ ॥

सर्वभौतिकरूपेषु भौतिकत्वाद्धि धर्मिणाम् ।

सम्भृतियोग्यता चास्ति सर्वं सर्वात्मकं ततः ॥ ३० ॥

असांशानागता धर्माः सिद्धयेयुरिति धर्मिणि ।

तत्र कश्चिद् व्यथायोग्यनिमित्तेनोदितो भवेत् ॥ ३१ ॥

भौतिकानां धर्मिणा संशु भौतिकरूपेषु, स्यात्कारणां जडमेतु जडमानं स्यावरेण चेत्यर्थः, सम्भृतियोग्यता अस्ति । असांशिकेष्वपि समानशक्तः तस्मात् सर्वं सर्वान्तर-सर्वकारणं भवेदित्यर्थः । इति हेतुो व्यथान्याता अनागता धर्मा धर्मिणि सिद्धयेतु वर्तन्त इत्यर्थः । तेषु कार्ये बहिष्कृत्यतिच्छेदापि धर्मः यथा योग्येन निमित्तेन उदितः अविद्यन्ते भवेत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

प्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतु १० ।

पूर्वस्थानन्तरे धर्मो धर्मस्य क्रम उच्यते ।

सूक्ष्मक्रमेण वै भावाः स्वदा परिणमन्ति हि ।

परिणामान्यताहेतुः क्रमाणां भिन्नता ततः ॥ ३२ ॥

एवमुपपन्नसु धर्मसु कार्ये उत्तरे धर्मस्य पूर्वस्य क्रम इत्युच्यते, सूक्ष्मेण भावापरिवर्तनेन क्रमेण सर्वे भावा परिणमन्ति, तास्मात् क्रमाणां भिन्नता परिणामान्यताहेतुः, यथा नान्यथा यत्तस्य परिणामः स च सूक्ष्मेण प्रतिक्षणं स्वभवेत् क्रमेण भवति ॥ ३२ ॥

'प्रमाणपरिणता धर्मा स्वदा स्वदा' इत्युच्यते ।

व्यवस्थः क्रमेण सूक्ष्मेण स्वनिमित्तप्रणादित्वात् ॥ ३३ ॥

अत एव धर्मिणो अवस्थिताः सदा स्वरूपतः सदा धर्माः कश्चिद् निमित्ते प्रवेष्टिन्ता उदयादिना भावयोग्येषु, सूक्ष्मिणि घटत्वादिधर्मा सदा उदयत्वात्कालेन उदन्ते कुम्भकारादिनिमित्तसु, अविद्यन्त्येषु, भावपरिणामेषु क्रमेण भवन्ति न युक्तम्, क्रियायोग्यता निमित्तकेन स्वरूपस्य धर्मिणो धर्मादेवादिनिमित्तापक्षेण च कश्चिद्भवति ॥ ३३ ॥

परिणामप्रयत्नवगादतीतामागतत्वात् १६ ।

भेदप्रमितिगित्ताना स्वादात्कारेण संयमात् ।

घातीतानागतं ज्ञान परिणामप्रये भवेत् ॥ ३४ ॥

परिणामप्रये संयमात् परिणामक्रमाणां निमित्तत्वात् तादात्म्येण उदयत्वात्कालेन ज्ञानं भवेत्, सती भिवादिह परिमित्तानां तथा च सत्स्वरूपाणां धर्मिणा सत्त्वविद्यत्वात् धर्मव्यवस्थितिविज्ञानमेव हातीतानागतं ज्ञानमित्यर्थः । ३४ ।

नास्ततो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

अतीतानागतं वस्तु तस्मादेवावतिष्ठते ॥ ३५ ॥

अतीतानागतं वस्तु कथं सत् तद्विशंभति । स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

अतीतानागतं ज्ञानं स्वप्नादौ सम्भवेत्ततः ।

सत्त्वं तज्ज्ञेयवस्तूनां लोकदृष्ट्याऽपि गम्यते ॥ ३६ ॥

यतः निर्विषयं ज्ञानं न सम्भवेत् ततः अतीतानागतज्ञानस्य विषयः सत्, लीकैरपि स्वप्नादौ अतीतोऽनागतश्च विषयः कदाचिद् विजायते ॥ ३६ ॥

अतीतानागते ज्ञाने शायन्ते विषयाः सन्तः ।

ज्ञेयस्याप्यतिवैचित्र्ये सत्त्वशुद्ध्या प्रसिष्येत्तत् ॥ ३७ ॥

यतः अतीतानागतं वस्तु सत् ततः सतामेव विषयाणां विज्ञानम् अतीतानागतं ज्ञानम् तत्र ज्ञेयस्य अतिवैचित्र्येऽपि सत्त्वशुद्धौ तज्ज्ञानं सिञ्चेत्, उक्तञ्च भगवता सूत्रकृता "तत् सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमव्ययम्" इति ॥ ३७ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यानात् सकरस्तत्प्रतिभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् १७

अर्थश्चाप्रत्ययाः शब्दा असंकीर्णाः स्वभावतः ।

व्यवहारात् सांकर्यं तेषां सद्भूतपूर्वकात् ॥ ३८ ॥

सर्वभूतरुतार्थज्ञानं व्याख्यातुमुपाक्रमते, शब्दाः परानि अर्था गतादयः, प्रत्यया मनोगता, एते स्वभावतः असंकीर्णाः पृथग्भूताः, सद्भूतपूर्वकात् व्याहारात् अर्थे प्राणी गोरिति गोशब्देन सद्भूतौहृतं गोपदं व्यापदियते, एवम् अभेदेन व्याहारात् शब्दार्थप्रत्ययानां परस्परं साङ्गम्यं ॥ ३८ ॥

प्रयुक्ताः कैश्चिद्वैचार्यैः सर्वे शब्दा हि धारभवाः ।

असङ्कीर्णान् सामालम्ब्य शब्दान् संवेत्ति संयमात् ॥

यद्यदर्थः प्रयुक्तास्तेऽर्थान् तान् धत्तुर्मनोगतान् ।

सर्वभूतरुतार्थानां ज्ञानमेवं प्रसिष्यति ॥ ३९ ॥

मां वाग्मता उच्चारिता शब्दाः कैश्चिद्वैचार्यैरुच्चारिता भवेयुः, शब्दार्थप्रत्ययानां प्रतिभागज्ञ अर्थकोर्णान् शब्दान् आलम्बनीकृत्य संयमात् यद्यदर्थयुते शब्दा प्रयुक्ता तान् धत्तुर्मनोगतान् अर्थान् संवेत्ति, एवं सर्वभूतरुतार्थज्ञानं प्रसिष्यति ॥ ३९ ॥

संस्कारस्याक्षात्कणात् पूर्वजातिज्ञानम् १८ ।

कर्माशया धामनाश्च संस्कारा द्विविधा मताः ।

विपाकहेतवश्चाद्याः स्मृतिमात्रफलाऽपरा ॥ ४० ॥

वाग्मना स्मृतिफलं यतः सा आत्यायुःसुखदुःखानामनुभवात् जाता, सा धेयं तान् स्मृत्ययति ॥ ४० ॥

संस्काराणां तेषां हि संस्काराणाञ्च संयमात्

विज्ञानं पूर्वजातीनां संस्कारा यत्र सञ्चिता ॥ ४१ ॥

याम् जल्पिषु संस्कारा सञ्चितास्ताः जाती विज्ञानाति ॥ ४१ ॥

प्रत्ययस्य परविज्ञानस्य १९ ।

न च तत्र स्यात्स्वभावतया विज्ञानस्य २० ।

समाह्वयश्च स्वकान् साक्षात्कृत्या पूर्ववत्प्रकाशतः ।

परचित्तं विजानीयात् पश्चात्तत् सायलम्बनम् ॥ ४० ॥

प्रत्ययमात्रान् चित्तावस्थारूपान् स्वकान्, रागादीन् साक्षात्कृत्य परचित्तस्यरागादीन-  
पि विजानाति, एवं प्रत्ययमात्रं जानाति न तेषामालम्बनम्, यतो रागादयो वामनानुशया-  
मुनादिस्मरणरूपा तत्र स्वरूपतन्मे आलम्बनमृतविपर्ययेननुविद्धा, अतस्तेषां विजानेऽपि  
यदात्म्यं ते जाता तत्र जानाति, आलम्बनाऽवर्जनाच्च तद्विजानाति ॥ ४० ॥

वायुरूपसंयमात् तद्रात्राद्यक्षिप्तम्पे चक्षु प्रकाशामन्त्रयोगेऽन्तद्दानम् २१ ।

स्यै वायस्य संयमात् स्तभ्नाति प्राद्ययोग्यता ।

अत्राहत्वं ततश्चाध्णो रूपान्तर्धानमीरितम् ॥ ४३ ॥

स्यम् ॥ ४३ ॥

मोपक्रमं निरपक्रमं च कर्म तत्संयमात्प्रतान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा २२ ।

फलोपक्रमयुक्तञ्च तथा च निरुपक्रमम् ।

आयुष्कर भवेद् द्वेषा कर्म तत्र च संयमात् ।

वेत्ति फलं प्रायणस्य चाऽरिष्टेभ्यो हि वेत्ति तत् ॥ ४४ ॥

आयुषि पाक कर्मसंस्कार द्विविध फलोपक्रमयुक्तः निरुपक्रमश्च । यद् फलोन्मुखं कर्म  
तत् मोपक्रमं, यत् चिरेण फलिष्यति तद्विरुपक्रमम् । तत्र संयमात् प्रायणकार्त्तं विजानाति ।  
आरुष्टेभ्यो वा तद्विजानीयात् । अस्तिहानि मृत्युचिह्नानि । दैहिकक्रियानाम् अवहितो भू-  
त्वा मन्मृतं मन्वात् साक्षात्कर्त्तव्यम् ॥ ४४ ॥

मैत्र्यादिषु कानि २३ ।

अप्यु हस्तिरागादीनि २४ ।

वरुणा मुदिना मैत्री त्रिभाज्याश्च च संयमात् ।

यत्तु मैत्र्यादि चाप्युयाद्-दलेप्यिमदलादीनि ॥ ४५ ॥

वरुणादिभावना प्रायणार्याता, गा, त्रिभाज्य अथ अन्तर्गत्तं तद्वत् भावनायां संय-  
मात् मैत्रीरागादीनि कर्मन्ते, इमादीनां अप्यु संयमात् इत्येवमन्तीर्ष मन्ते ॥ ४५ ॥

प्रायणार्योवायायाय मुन्वायतीतिप्रहृतानम् २६ ।

उपोर्निष्पत्त्याः प्रहृत्याश्च त्रिगुणरागाद्यश्च सुधर्मैः ।

अथ व्यवहिते पुने तसधर्मप्रिगच्छति ॥ ४६ ॥

ज्योतिर्मत्या प्रकृत्या य आगौक प्रवादी वा आलोच इव दोग्धिः प्रकृत्यतिरिपथ ।  
तत्तु आलोच सुधर्मै परमाणुष पवतादिव्यवहिते पुने च विपदे विगन्तव्यं अन्तं विगन्ति ॥ ४६ ॥

शुभनानां सुधर्मै इषमाद् २७ ।

ज्योतिष्पत्त्या हतो यो वे लक्ष्मणातोश्च उद्गतः ।

सूर्यहार स सोपुगण तत्र सयमतो भवेत् ।

शुभनानां चि विद्यान स्वालोचनिगमत्तकम् ॥ ४७ ॥

ज्योतिष्पत्त्या प्रकृत्या य आलोच इत्याद् उद्घट्टित स सुधर्मै सुधर्मै, यतो  
तत् "अनन्ता रमयस्तस्य दीपमद् य स्थितो हरि । उद्घट्टितेऽस्ति तस्तेषां दो निन्वा मृ-  
त्तुभाऽप्यु, अलोचमतिकर्मत्तं तेन यानि एता मन्ति" इति, तत्र सुधर्मै संयमं कृत्या  
सिद्धवदिना, अर्थात्, तच्च विज्ञान स्वालोचन इत्यन्वयम्, न ह्यस्ति यन्ते दोग्धिय  
सुधर्मैरेवमन्तीति भावः, तत्र विद्यु शान्तिः इत्यन्वयमिति विदितं स्वधर्मै संयुज्य यथं प्र-  
काशयतीति ॥ ४७ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् २७ ।

अर्थवत्याः प्रवृत्त्या यद्-द्योतकेन हि दर्शनम् ।

इन्द्रियोत्कर्षरूपं तच्चन्द्रद्वारं समीरितम् ।

ताराणां व्यूहविज्ञानं चन्द्रद्वारे हि संयमात् ॥ ४८ ॥

अर्थवत्याश्च प्रवृत्त्या यद् दर्शनम् तद् द्योतकेन दर्शनं विज्ञानम्, तस्मिन् ज्ञाने विज्ञानं इन्द्रियप्रणालिकया चित्तमुपरक्षयन्ति चित्तस्य विभुताया अनधिगतत्वात्, द्योतकेन विज्ञानं द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च, तत्र अर्थवत्या प्रवृत्त्या इन्द्रियोत्कर्षजातं प्रत्यक्षविज्ञानमलौकिकम्, सूर्यद्वारं सुपुण्या चन्द्रद्वारञ्च विज्ञानं द्वारमिन्द्रियरूपं, तत्र संयमं कृत्वा इन्द्रियोत्कर्षस्वप्नाद्य ताराणां व्यूहान् विजानाति योगी ॥ ४८ ॥

ध्रुवे तारागतिज्ञानम् २८ ।

ध्रुवे चोर्ध्वविमानेषु कृत्वा निश्चलसंयमम् ।

तारागति विजानीयात् स्वस्थैर्यस्य हापेक्षया ॥ ४७ ॥

ध्रुवे निश्चलतारके ऊर्ध्वविमानेषु च निश्चलं यथा तथा संयमं कृत्वा स्वस्थैर्यस्य ओक्षया तारागति विजानीयात् ॥ ४९ ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् २९ ।

कण्ठरूपे क्षुत्पिपासानिवृत्ति ३० ।

कायस्य व्यूहविज्ञानं नाभिचक्रे हि संयमात् ।

क्षुत्पिपासानिवृत्तिः स्यात् कण्ठरूपे च संयमात् ॥ ५० ॥

कण्ठगता नाडी या वाग्यन्त्रीयतन्तूनामधस्ताद् यथा च पुष्कुसं वायुना आरूपा मन्त्ररूपा, तत्र संयमेन नैश्रल्यात् क्षुभादिबोधो पीडाकरं चात्रवलयं निरर्तेते ॥ ५० ॥

कूर्मनाडया स्थैर्यम् ३१ ।

क्लोममध्यगता नाडी कूर्मरिया तत्र संयमात् ।

निश्चास्थैर्यं भवेदेव शारीरस्थैर्यपूर्वकम् ॥ ५१ ॥

कूर्माक्षर उरसि क्लोमस्य पुष्कुसस्य मध्यगता नाडी कूर्माक्षया, कूर्मनाडां स्थैर्यमिति मूलम्, स्थैर्यमत्र निश्चास्थैर्यम्, ज्ञानरूपाभि विद्विभि सह उक्तत्वात् ॥ ५१ ॥

मूर्ध्ज्योतिषि विदुदर्शनम् ३२ ।

ज्योति शिरःकपालेऽन्त-र्भास्वरं तत्र संयमात् ।

दर्शनं स्यात्तन्मिद्धानामन्तरीक्षविद्यानिणाम् ॥ ५२ ॥

स्यात् ॥ ५२ ॥

प्रातिभाता सप्तम् ३३ ।

प्रातिभ नाम तारकं स्वयं जानाति तेन तत् ।

पूर्वरूपं त्रिवेकजं ज्ञानस्योपाया यथा रोः ॥ ५३ ॥

यथा रोः उपा पूर्वरूपं तथा त्रिवेकजातस्य पूर्वस्य प्रातिभं तत्रवलयोपायमिति मूलम्, तत्र तारकं नाम, प्रातिभातं सर्वाज्ञानम् ॥ ५३ ॥

पुरुषपुरोत्पत्त्यन्तार्थकीर्णयोः प्रत्ययविशेषो भोग परार्थत्वात् स्वार्थसंक्रमात् पुरुष-  
ज्ञानम् ३९ ।

द्रष्टाऽत्यन्तविभ्रमां स्याद्-दृश्यात् सत्त्वाच्च पुरुषः ।

एकन्यप्रत्ययस्त्वयोर्जाताऽहमितिरूपकः ।

स भोगः स्यात् परार्थश्च सोऽर्थस्तु प्रहीतुर्भवे ॥ ५५ ॥

प्रत्ययः पुरुषाकारो प्रहीता स्वार्थ एव सः ।

पुरुषाकारस्यप्रज्ञा जायते तत्र सयमात् ॥ ५६ ॥

द्रष्टा पुरुष दृश्याद् बुद्धिमत्त्वाद् अत्यन्तविभ्रमां, तयोर्दृष्टृदृश्ययोः, अयोना जाताऽहमि  
न्यान्मत्र य एकन्यप्रत्ययः स भोगः, भोगप्रत्ययः परार्थं परस्य प्रहीतुर्भवे, अतः प्रहीता  
स्वार्थः, स च प्रहीता पुरुषाकारः प्रत्ययः, तत्र प्रहीतुत्वान्ने संयमात् पुरुषविषया पुरुषस्य  
निवृत्तौ प्रज्ञा प्रजायते, स च पुरुष प्रजायाः साक्षाद् विषयो भवति किन्तु चित्तं साक्षात्कृत्य  
चित्तान्तरं चित्तप्रतिबन्धो पुरुष इत्यादि पुरुषस्यन्वित्प्रतीतिं अथवा बुद्धिदरविद्ये, तन्मात-  
स्प्रतिबन्धे पुरुषज्ञानम्, तस्यापि निगेये द्रष्टुः स्वरूपप्रतिष्ठासुषं वैचल्यम् ॥ ५६ ॥

ततः प्रातिमं श्रावणैर्दृशाऽऽर्थाऽन्वाद्यन्तां जायन्ते ३६ ।

ततश्च प्रातिमं ज्ञानं ततः श्रावणवेदेनै ।

आदर्शाऽऽम्नादद्यातांश्च पञ्च दिव्यार्थन्विद् ॥ ५७ ॥

पुरप्रदर्शनात् सिद्धयः प्रातिभादयः स्वत एव प्रवृत्तान्ते, प्रातिमं प्राग् व्यापरात् श्रावण  
वेदनाददर्शाऽऽम्नादद्यातांः यत्राक्रमं दिव्यं शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-विषया पञ्च सविद् ॥५७॥

ने ममाघातुपयगां श्रुत्याने सिद्धयः ३७ ।

उत्सर्गार्थाः स्वमार्था हि ने सृजे प्रातिभादयः ।

व्यन्धिनेनैव चित्तेन मन्यन्ते मनु सिद्धयः ॥ ५८ ॥

ज्ञानरूपा विभूतिश्च व्यापरायैताः स्वमागतः ।

क्रियारूपं तथैश्वर्यं स्वमाग्यानमतः परम् ॥ ५९ ॥

परात् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

स्वमागणार्थीधाराण प्रचारयन्तान् चित्तान् प्रवृत्तान्ते ३८ ।

वर्माद्ययदशाद् शत्रुः शरीरे तेषां चित्तम् ।

स्वमाविशिथिलं यन्त्रे नासांषु मनसो जनिम् ।

मुहुःपरा च परदेहेषु शिष्येदाग्नेमदोषवा ॥ ६० ॥

चित्तं लोपयभाव च मुहश्चित् विरगायति तिरिति, एतां पुरुषात् स्वमागणार्थीधाराण प्रचारयन्तान् चित्तान् प्रवृत्तान्ते  
एव, अतः वर्माद्ययदशाद् शत्रुः शरीरे तेषां चित्तम्, स्वमाविशिथिलं यन्त्रे नासांषु मनसो जनिम्, स्वमागणार्थीधाराण  
जातयां देहचित्तयोः स्वमागणार्थीधाराण प्रचारयन्तान् चित्तान् प्रवृत्तान्ते, एतां पुरुषात् स्वमागणार्थीधाराण प्रचारयन्तान् चित्तान् प्रवृत्तान्ते

उद्दानप्रमाणेनैव कण्ठे पट्टे जलादिषु ३९ ।

उद्दानं ज्ञेयं उद्दानः स्यात् तत्र देहधातुस्थिते ।

उद्दानं घेदनारूपं सयमाल्लघुता भवेत् ॥

तस्मात् स्वप्नया योगी मार्गेण हृदि रादिना ।

उत्तमेघे नज्जेनेव कण्ठे पट्टे जलादिषु ॥ ३९ ॥

उद्दानं उद्दानेनैव प्राणनेत्र, तस्मान्जाता देहधातुस्थिता मनोहृदि स्थितान् स्व  
प्राणान् प्राणविभक्तान्तर्यामि, तस्मान्जाता देहधातुस्थिता मनोहृदि स्थितान् स्व  
प्राणान् प्राणविभक्तान्तर्यामि, तस्मान्जाता देहधातुस्थिता मनोहृदि स्थितान् स्व  
प्राणान् प्राणविभक्तान्तर्यामि, तस्मान्जाता देहधातुस्थिता मनोहृदि स्थितान् स्व







प्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वमंयमादिन्द्रियजय ४७ ।

प्रहणे च स्वरूपे च ह्यस्मितायां तथाऽन्वये ।

चार्थवत्त्वे ह्युपाकाणां जयो रूपेषु संयमात् ॥ ७६ ॥

इन्द्रियजय उच्यते, प्रहणादिषु इन्द्रियाणां रूपेषु संयमात्तजयः ॥ ७९ ॥

प्रहणं चेन्द्रियाणां स्यात् शब्दस्पर्शादिवृत्तिर्या ।

स्वरूपं शब्दस्पर्शादिः प्रत्येक सात्त्विकी ख्यातिः ॥ ८० ॥

तत्र प्रहणं शब्दादिषु पञ्चसु विषयेषु वृत्ति ज्ञायमानतेत्यर्थः, विषयप्रहणव्यापार इन्द्रियाणां रूपं प्रहणम्, स्वरूपं कण्ठस्य शब्दरूपा सात्त्विकी ख्याति त्वगिन्द्रियस्य स्वरूपेत्यादि प्रकाशभाव प्रातिस्निक इन्द्रियाणां प्रत्येकं स्वरूपम् ॥ ८० ॥

अस्मिता तदुपादानं तानि तद्ब्रह्मभेदाः स्युः ।

अन्वयित्वाथवत्त्वे च विज्ञेये भूतवद्रूपे ॥ ८१ ॥

अस्मितास्वामिन्द्रियरूपम् इन्द्रियाणामुपादानम्, इन्द्रियाणि अस्मितायाः ब्रह्मभेदाः, इन्द्रियगतमहिमानमालम्ब्य संयम प्रवर्तनीयः, भूतवत् प्रकाश-क्रिया-स्थिति-वर्मानुषारिरूपमन्वयः, भूतानि व्यवसेयात्मकानि इन्द्रियाणि तु व्यवसायात्मकानि, भोगापरमंसात्म्य करणता तेषाम् अर्थवत्त्वं रूपम् । ॥ ८१ ॥

ततो मनोजित्वं विकरणभाः प्रघातजयिष ४८ ।

अनुत्तमो मनस्तुल्यो गतिलाभश्च खानि च ।

स्युर्देहनिरपेक्षाणि दूरार्थं वृत्तिमन्त्यपि ॥

सर्वासां प्रकृतीनाञ्च विकृतीनां जयस्ततः ।

मनुप्रतीकसंज्ञाः स्युरेतास्तिष्ठो हि सिद्धयः ॥ ८२ ॥

इन्द्रियस्पर्शजयात् मनोजित्त्वं विकरणभाः प्रघातजयिष ॥ ८२ ॥

सात्त्विकान्तात्प्रातिमायस्य सर्वाभावाधिष्ठातृत्व सर्वाज्ञातृत्वञ्च ४९ ।

पुम्पुद्गोरन्यताप्यातो प्रतिष्ठस्य च चेतमः ।

सर्वाधिष्ठातृता मध्येत सर्वज्ञातृत्वमेत च ॥ ८३ ॥

सर्वं भावा गुणात्मानो द्रश्यत्येनापतिष्ठन्ते ।

त्रेकालभावधियानं ज्ञाने तत्र त्रिरेकजे ॥ ८४ ॥

यत्र शक्तिजातयो परा काष्ठा तदुच्यन्ते, त्रिस्तुल्ययोत्रिरेकप्रायसे स्थितवित्तप्य सर्वज्ञ सर्वभावाधिष्ठातृता सात्त्विकान्तात्प्रातिमायस्य, यत्र गुणात्मानं भावात्प्रायसो यो गतो युगपत्प्रातिष्ठन्तेनापतिष्ठन्ते, एतत् सर्वभावाधिष्ठातृत्वम्, भूतभावाधिष्ठातृत्वानां सर्वासां प्रकृतीनाञ्च विकृतीनां जयस्ततः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

ऋतम्भग यस्य प्रहा स योगी मधुभूमिकः ॥ २६ ॥

मालोक्य अर्थाकिं ज्ञानम्, स्पष्टमन्यत् ॥ ८६ ॥

प्रजाज्योतिस्तृतीयः स्याद् भूतेन्द्रियवशी योगी ।

चित्तहानिरतिक्रान्तभावनीयस्य कार्यन्तु ॥ २७ ॥

चूनेन्द्रियज्यो तृतीययोगभूमौ गिज्ज योगी प्रजाज्योति संज्ञकः, चतुर्थयोगभूमौ स्थित  
अतिग्रान्तभावनोपसंज्ञक तस्य चित्तहानि चित्तस्य प्रद्वियगे एव एकं कार्यमवशिष्यत  
इत्यर्थे ॥ ८७ ॥

स्थानिभिर्दिव्यभोगार्थं देवैरुपनिमन्त्रितः ।

योगी कुर्वीत कैवल्यं लिप्सुः सद्गन्धर्वो हि न ॥ २८ ॥

नद्र स्थानिनो देवा मधुभूमिकान् उपनिमन्त्रयन्ते, तदा कैवल्यं लिप्सु योगी दिव्यभो-  
ग्य नष्ट नष्ट न कुर्वीत, मधुमन्त्रा स्मयमपि न कुर्वीत, अहो जहं देवानामपि प्रार्थनीय  
इत्यादि स्मयः ॥८८॥

संसारान्तौ मयाऽहो विपचनमनिश वेद्यमानेन घोरे  
जन्मापायान्प्रकारे महति विपरिवर्त्ते मयाऽऽप्नेन दिष्टया ।

प्राप्ता क्षेमा महाक्षलेश्रुतिभिरहरणा योगिनीपस्य दामि-  
लंभ्यालोकाः पनेय न विप्रयमृगतृष्णादृशा वञ्चितोऽहम् ॥२९॥

पय मन्वा न कुर्वीत स्मय नद्भञ्ज योगवित् ।

यतोऽनिष्टप्रसङ्गः स्थान् तूद्प्रमात्रादिभिः पुनः ॥६०॥

संसारान्तवियच्छदि । मद्गन्धर्वोः प्रतिपन्नमात्रम्, सद्गो क्षेत्रे संसारान्तौ अतिशयं नि-  
रन्तरं विपचनं पद्यमानेन तथा महति मृत्युान्मान्प्रकारे विपरिवर्त्तमानेन मया दिष्टया क्षेमा  
महापापश्रुतिभिरहरणा योगिनीपतीति, प्राप्ता, नृच्छलेकाः स्तोऽहं विप्रयमृगतृष्णित्या  
यच्छिनो न पुनस्तपय पतंयम्, एवं मन्वा शिष्यविपचनं स्मय न कुर्वीत, यत् तृष्णाप्र-  
मात्रादिभिः पुनरनिष्टप्रसङ्गः इत्यादि ॥ ८९ ॥ ९० ॥

क्षणान्तममं पयमाद् विपचनं ज्ञानम् ९१ ।

क्षणान्तममं योर्णानं नान्यथाय विपचनम् ।

विपचनयातिहीनस्य योगिनः अत्रमादयि ॥ ९१ ॥

तास्याय विपचनं ज्ञानं विपचनयातिहीनयापि क्षणान्तममं पयमाद् विपचनममो  
इत्यस्य ॥ ९१ ॥

परमाणुर्हि कालस्य क्षणा देवस्य विक्रियः ।

सर्वमेवेष्टं क्षण व्याप्य काम पूर्वरुपं बोधन ॥ ९२ ॥

क्षण कालस्य परमाणु परमाणुपरपयस्त काल इत्यर्थं, यत् विक्रियं विक्रियता भग-  
वत्पय सर्वभद्रम्, उत्तरक्षण पूर्वक्षणस्य ज्ञानं, क्षणान्तममं पयमाद् विपचन-  
यामान् विज्ञानाति योगी तत् सर्वविशेषविनाशलाड विपचनं इत्यर्थं ॥ ९२ ॥

क्षणान्तं भाविनो भूता न वर्त्तन्ते हि वस्तुतः ।

तरमाद्वियमानास्त पदार्था वृद्धिनिर्मिता । ९३ ॥

क्षण समाप्तं, विद्युत्प्रति, य सो वस्तुना क्षणान्तं एव नृता एव भाविनो वा क्षण-  
भूता नृतभाविन क्षणा वृद्धिनिर्मिता वेदत्विक्रय एवार्थं वृद्धिनिर्मिता, ने मृत्प्रमाण  
क्षणं यथा तत् धर्तृपक्षवस्तुधर्तृक्षणं नृता वृद्धिनिर्मिता इत्यर्थं ॥ ९३ ॥

अतीतानागत एतत् परमादस्ति स्वकृष्टम् ।

दर्शनं क्षणस्तस्मात् सत्त्वाधिकार एव भवन् ॥

विवेकजेऽक्रमे जाने स क्षणो ह्यनुभूयते ॥ ६४ ॥

अतीतानागतं वस्तु यस्मात् स्वरूपत एकारणे अविभागादत्रमस्ति, तस्माद् अतीत  
नातानामपि वस्तूनां वर्तमानलक्षणागतत्वादित्यत्र, वर्तमान एव एव क्षणः सञ्चानाम  
विवेकं वस्तुवृत्तित इत्यर्थः, विवेकने अक्रमे जाने यत्र अतीतानागतान्यपि वस्तूनि वर्तमा  
नत्वेन विजायते तत्र स एव एव वर्तमान क्षण अनुभूयते योगिभिः, तदा सर्वमेव प्रमा  
नास्ति किञ्चिदतीतमनागतं वा, तदा च कालाद्या विकल्पप्रदाननिवृत्ति ॥ ६४ ॥

जातिलक्षणदेशैरन्यताऽवच्छेदात्तुल्ययोस्तत प्रतिपत्ति ९३ ।

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमञ्चेति तद् विवेकजं ज्ञानम् ९४ ।

जातिलक्षणसाम्यान्न तुल्ये देशे च सस्थितेः ।

द्वययोर्भेदविज्ञानं तुल्यं विजायमानयोः ॥ ६५ ॥

ज्ञानं स्वप्रतिभोक्त्यं तत् तारकं यद्विवेकजम् ।

गुणपत्तु सर्वथा सर्वं गथापपेतदनुत्तमम् ॥ ९६ ॥

विवेकज्ञानता स्थापयन्नुत्पत्ते, यद्विवेकजं ज्ञानं तत् तारकं स्थापयित्वा प्रतीयमानोपदेशि  
सर्वविषयं सर्वविषयम् अक्रमम्, तेन च जातिदेशलक्षणसाम्यात् तुल्यं प्रतीयमानयोर्भेद  
योगेति भेदविज्ञानम् तौ सर्वतस्त्वुत्पत्तौ सुवर्णगोली जात्या लक्षणैश्च तुल्यौ, तयोर्भेदे पूर्णो  
लक्ष्येदुत्तरतोपनिमित्ते अस्याप्यते तदा न शक्यं तद्वत्त्वं वा पूर्णं वैति अन्वयविषय  
योगिभिस्तु चोक्तानामाज्ञिः शक्यं जातिदेशलक्षणसाम्यात्, तुल्यं प्रतीयमानयोर्भेदयो  
भेदप्रकारविषयम्, एवं सूत्रं तदाविज्ञानम् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

सत्तापुहायोः शुद्धिगाम्योः कैवल्यम् ९९ ।

साङ्ख्ये गतितता चेत पौरुषप्रत्यये स्थितिः ।

तुद् शुद्धिस्तथा साम्यं पुनरेण सत्तेऽस्तिम् ॥ ९७ ॥

साप तास्त्रिकभोगस्य ह्यभावाः शुद्धिस्तथायते ।

सत्तासाम्यं तथा पुनः स्वरूपव्यतिरिक्तयोः ।

शुद्धिगाम्ये च पु तुद् योः कैवल्यमथ सि यति ॥ ९८ ॥

इति साङ्ख्ययोगाचार्य श्रीहृदिह्यानन्दाचार्यविरचिततार्यां

योगकारिकाया तृतीयः पादः ।



निर्माणवित्तान्यस्मितामात्रात् ४ ।

कारणं ह्यस्मितामात्रं तदुपादाय चेतसः ।

तिष्ठेदाप्रतिसर्गाद् यद् योगी निर्माणचेतसम् ।

हेतौ भूतानुकम्पादेः करोति स्वेच्छया वशी ॥ ६ ॥

व्यस्मितामात्रं चित्तस्य कारणमुपादानम् । तत् कारणमुपादाय वशी योगी भूतानुकम्पादे हेतौ स्वेच्छया न तु परवश्येन आप्रतिसर्गात् स्याद्योनि निर्माणवित्तानि करोति । यावत् योगी निर्माणवित्तस्य प्रतिप्रसवमिच्छति तावत् तत् तिष्ठति । तत्प्रतिप्रसवस्य स्वेच्छायोनत्वात् निर्माणचित्तवन्द्यहेतुर्भवति ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ६ ।

योगी निर्माणवित्तानां बहूनाञ्च प्रयोजकम् ।

निर्मिमीते मनश्चैकं ततो भिन्ना प्रवृत्तयः ॥ १० ॥

यदा योगी बहूनि वित्तानि निर्मिमीते तदा तत्सर्वेषां प्रयोजकमेकं चित्तं निर्मिमीते तदा बहूनां वित्तानां विभिन्ना प्रवृत्तयः इति सङ्गच्छते ॥ १० ॥

तत्र ध्यानजमनाशयम् ६ ।

संस्कारसहिताद्यानि सिद्धचित्तेषु पञ्चसु ।

ध्यानजं योगिचित्तञ्च न स्यादाशयमूलकम् ॥ ११ ॥

पञ्चसु जन्मजादेषु सिद्धेषु साधनजातेष्वित्यर्थः, चित्तेषु मध्ये आद्यानि घट्टारि संस्कारसहितानि, वासनास्पर्शाशयौ तेषां मूलं सन्वेद्यो च भवत इत्यर्थं, ध्यानजं योगिचित्तञ्च वासनारहितं न हि तत् वासनाभावं समाभेरननुभूतपूर्वत्वात्, नापि च तत् वासनाहर्माशयौ सञ्चिनुते ॥ ११ ॥

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनां त्रिविधमितरेषाम् ७ ।

अशुक्लाकृष्णकर्म स्यान्मुमुक्षोर्योगिनो यतः ।

कृष्णं शुक्लं तथा मिश्रं कर्मान्येषां त्रिधा भवेत् ॥ १२ ॥

यतः ध्यानजमनाशयं विद्वच्चित्तं तदुच्यते, यतः यस्मात् मुमुक्षोः कैवल्यमिच्छोर्योगिनो कर्म अशुक्लाकृष्णं तस्मात् न तत् कर्माशय जनयेत्, इतरेष्वान्तु अयोगिनां कर्म त्रिविधं कृष्णं शुक्लं मिश्रं भवेत् ॥ १२ ॥

कृष्णं तु राफलं कर्म शुक्लं ध्यानादिशालिनाम् ।

पगानुग्रहपीडे स्तः कृष्णशुक्लमुभे यतः ॥ १३ ॥

तत्र पापवशाद्दुःपाकं कृष्णं कर्म, तपो यानादिपुण्यवृत्तां शुद्धं शुक्लं कर्म, यतः कर्मणि पगानुग्रहपीडे उभे स्तः तत् कर्म कृष्णशुक्लमिश्रफलम् ॥ १३ ॥

पुण्यपापविनाशि स्यादशुक्लाकृष्णकर्म च ।

यदशुक्लेशवीजेन क्रियते योगिचेतसा ॥ १४ ॥

यत्कर्म विनाशनाशयामिच्छन् यत्संशरीजेन योगिचित्तन विधौ तत् अपुण्यपापविनाशि कर्म, यमात्मसंस्कारनाशित्वात् ॥ १४ ॥

तन्मन्त्रिपाप्तानुगणानाशयानिर्वापि चित्तानाम् ८ ।

तन्मादीनां त्रिपाकानां संस्काराणां वासना मना ।





साधिकारं तथाऽऽश्रयो वासनानां मतं मनः ।

चरितार्थं हि चेतसि वासनाऽवस्थितिः कुतः ॥ २२ ॥

बालम्बनानि तासां स्युर्विषया वस्तुरूपकाः ।

फलादिभिर्भवन्त्येव संगृहीता हि वासनाः ॥ २३ ॥

वासनानां फलं, मुखादिस्मृति स्मृतौ पुनर्वासना एतं फलेन वासनासंग्रहः, साधिकारं मनः वासनानासाधय, यत चरितार्थंऽधिकारयुक्तं चित्ते वासना न स्यात्तुमुत्सहन्ते, एतन्नाश्रयेण वासनानग्रह, वासनानामालम्बनं प्राप्नो वस्तुरूपो विषय, विषयेणोपलक्षणैः सागदीनां स्मरति चित्तम्, एवमात्मनेन वासनानग्रह ॥ २२ ॥ २३ ॥

अविद्या कारणं भावे हेत्वादीनाञ्च विद्यया ।

तत्प्रणारो तथा तासामव्यक्ते प्रलयो भवेत् ॥ २४ ॥

हेत्वादीनां मूलकारणमविद्या तस्याः अभावे निरास्थानाः वासनाः प्रलीयन्ते ॥ २४ ॥

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद् धर्माणाम् १२ ।

अतीतानागतं वस्तु विद्यते च स्वरूपतः ।

धर्माणामध्वभेदाच्च व्यवहारस्तथा तथा ॥ २५ ॥

सतेनां वासनानां नान्स्यात्मा किन्तु शाश्वत अतीतानागतपरिग्रह एव तासां प्रत्येक इत्यतीतानागतं वस्तु विद्यते, अतीतानागतं वस्तु स्वरूपत स्वरूपकारणे संसृष्टं विद्यते, धर्माणाम् अध्वभेदाच्च कालभेदाच्च इदमतीतमिदमनागतमिति व्याहार वैकल्पिककालव्यतिथि २-

उदितानागतातीता अध्वानस्तेषु हि त्रयः ।

एकस्य बहुवो धर्मा धर्मिणः प्रत्यवस्थिताः ॥ २६ ॥

उदित अनागत अतीतश्रेति त्रय अज्ञान तेषु अज्ञानेषु एकस्य धर्मिणो बहुवो धर्मा प्रत्यवस्थिताः ॥ २६ ॥

तत्र चोदितधर्माणा स्वरूपमनुभूयते ।

व्यक्ता व्यङ्ग्याऽनुभूतिश्च ह्ययोरपि गतोर्मता ॥ २७ ॥

तत्र चोदितधर्माणामनागतानां धर्माणा स्वरूपं गृह्यते, अतीतानागतधर्मस्य अनागताभ्यगतसंग्रह्य चेति द्वयोः सतोरनुभूतिव्यक्ता वा व्यङ्ग्या वा भवति, अनुभूतिव्यक्ता, अतीतव्यङ्ग्यानुभूतिः अनागत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ते व्यक्तसूत्रमा गुणात्मान १३ ।

ते धर्मा उदिता व्यक्ता अतीतानागतास्तथा ।

अविशेषात्प्रकृताः सूत्रमा गुणात्मानः परार्थतः ॥ २८ ॥

उदिता गृह्यमाणा धर्मा व्यक्ता इत्युच्यन्ते, अतीतानागताश्च धर्मा गृह्यमा, परार्थता सर्वे धर्मा गुणात्मान ॥ २८ ॥

परिणामिकत्वाद् अनुभवम् १२ ।

कारणानां गुणानां हि त्रिविधेषु तेषु त्रिभिः ।

संज्ञैश्च परिणामिकत्वादेवैवोपलभ्यते ।

वस्तुतन्त्रं तत्र तत्रैव साऽऽवस्थितिः च यी ॥ २९ ॥

कैवल्यपादः ।

वस्तुनाम्ने चिन्मेषात्तयोर्विभक्त पन्था १० ।

शब्दाद्विप्रियाणाञ्च वस्तु मूलमितीष्यते ।  
वस्तु चित्तनिरपेक्षं स्वतन्त्र चित्तत पृथक् ।

वस्तुसाम्येऽपि चित्तात्ता भेदाद् द्वेष्य पृथग् चत ।  
प्रसंगेषु तु तुल्यं वस्तुनैकेन वै तथा ॥ ३० ॥

वस्तुनैकेन वै तथा ॥ ३० ॥  
वस्तुनैकेन वै तथा ॥ ३० ॥  
वस्तुनैकेन वै तथा ॥ ३० ॥  
वस्तुनैकेन वै तथा ॥ ३० ॥  
वस्तुनैकेन वै तथा ॥ ३० ॥  
वस्तुनैकेन वै तथा ॥ ३० ॥  
वस्तुनैकेन वै तथा ॥ ३० ॥  
वस्तुनैकेन वै तथा ॥ ३० ॥  
वस्तुनैकेन वै तथा ॥ ३० ॥  
वस्तुनैकेन वै तथा ॥ ३० ॥

ज्ञानान्मग्रहणस्यैवं तथा च प्राद्यवस्तुन ।  
स्वतन्त्रा हि पृथक् नत्ता निरपेक्षा परस्परम् ॥ ३१ ॥

एष जानामकस्य ग्रहणस्य तथा च प्राद्यस्य वस्तुन स्वतन्त्र परस्परनिवृत्त  
स्मात् ॥ ३१ ॥

प्राद्य नैकमनन्त्र भवेद्वस्तु यत्तत्र तत्र ।  
तेनाश्रयायमानञ्च सर्वमाशरण भवेत् ।

प्राद्य नैकमनन्त्र भवेद्वस्तु यत्तत्र तत्र ।  
तेनाश्रयायमानञ्च सर्वमाशरण भवेत् ।  
प्राद्य नैकमनन्त्र भवेद्वस्तु यत्तत्र तत्र ।  
तेनाश्रयायमानञ्च सर्वमाशरण भवेत् ।  
प्राद्य नैकमनन्त्र भवेद्वस्तु यत्तत्र तत्र ।  
तेनाश्रयायमानञ्च सर्वमाशरण भवेत् ।  
प्राद्य नैकमनन्त्र भवेद्वस्तु यत्तत्र तत्र ।  
तेनाश्रयायमानञ्च सर्वमाशरण भवेत् ।  
प्राद्य नैकमनन्त्र भवेद्वस्तु यत्तत्र तत्र ।  
तेनाश्रयायमानञ्च सर्वमाशरण भवेत् ।

वस्तु नैकमनन्त्र भवेद्वस्तु यत्तत्र तत्र ।  
तेनाश्रयायमानञ्च सर्वमाशरण भवेत् ।  
प्राद्य नैकमनन्त्र भवेद्वस्तु यत्तत्र तत्र ।  
तेनाश्रयायमानञ्च सर्वमाशरण भवेत् ।  
प्राद्य नैकमनन्त्र भवेद्वस्तु यत्तत्र तत्र ।  
तेनाश्रयायमानञ्च सर्वमाशरण भवेत् ।  
प्राद्य नैकमनन्त्र भवेद्वस्तु यत्तत्र तत्र ।  
तेनाश्रयायमानञ्च सर्वमाशरण भवेत् ।  
प्राद्य नैकमनन्त्र भवेद्वस्तु यत्तत्र तत्र ।  
तेनाश्रयायमानञ्च सर्वमाशरण भवेत् ।



प्रपृषरागाद्वा प्रहीता इति प्रत्ययस्त्वया दृशोपरागात् शब्दादिप्रत्ययः, अन चित्त सर्वार्थम्  
दृष्टव्यं निश्चितप्रत्यया जायन्त इति भाव ॥ ४१ ॥

प्रहीतुप्रत्यये तत्र चित्तिरप्रतिसंक्रमा ।

बुद्ध्याकारमिवाप्नोति स्वबुद्धिवेदेन तत ॥ ४३ ॥

सवेदेन स्वबुद्धेस्तु क्षातुमे प्रत्ययाः सर्व ।

द्विजान-द्वेष-रूपाश्च इति भानमुदाहार्यम् ॥ ४४ ॥

नत्र प्रपृषद्वयप्रत्ययेषु मध्ये प्रहीतप्रत्यय अप्रतिसंक्रमा प्रतिगृह्यारयुन्या चित्तिप्रति  
बुद्ध्याकारमिवाप्नोति, तत स्वबुद्धिवेदेन स्वस्वरूपाया बुद्धेः स्वदम्, सम जातुजां-  
नदेषया मय प्रत्यया इति स्वबुद्धिसवेदेनस्योऽनहर्गम्, अत्र बुद्धो निबद्धोऽपि जात  
प्रत्ययान् बुद्ध्याकार इव भवति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तदसंवेदयाननाभिश्चित्तमपि परार्थं संकल्पकारित्वात् २४ ।

महत्यकारिणः सर्वे परार्था हि गृह्याद्विचत् ।

परार्थञ्च ततश्चित्तमसंख्यचासनात्मकम् ।

नानाशक्तेश्च स-दानात् कर्मभोगादि यस्य तु ॥ ४५ ॥

अथ भोगादिभ्रमं नानाशक्तेरिन्द्रियादिशक्तेः संग्रहात् सिद्धयति तत् चित्तं महत्यकारि  
महत्यकारिण मय परार्था यथा गृहादय, तस्मात् चित्त परार्थम्, न तेन स्वायत्त भवित-  
व्यम् यथा नानाशक्त्यना भोगात् तत्र न स्वायत्तगणं दातारं भवति किन्तु अन्यस्य वा-  
या ॥ तथा मुखादिचित्तं न मुखाद्यर्थं भोगं किन्तु भोक्तु णस्य भोगार्थं तत् यत् परां य  
मार्थं चित्तं न परा इति चित्तस्य महत्यकारित्वात् सिद्धं न दुस्तर इति । ४३ ॥

चिद्व्यवस्थितं तामनात्तमात्तमिन्द्रियं २५ ।

चिरिन्द्रियं कथंविद्यता कोऽहमात्तं कथञ्च वा ।

वध्यं का या मधिष्णामी-ग्राममात्तस्य भावना ॥ ४६ ॥

वि । इन्द्रियव्याभङ्गः अथ तत्रात्तमात्तमं चित्तं निर्दिशति चिद्व्यवस्थितं-स्वीयम्, का  
भावना ॥ २ ॥

प्रसन्न्यानेऽप्यहमीदृश्य सर्वथा विवेकलगात्तेर्ममेव समाधि २० ।

व्युत्थानस्य प्रसन्न्यानं हानोपायो विवेकाख्यः ।

किञ्चित्ततोऽपि सिद्ध्यादि योगी प्रार्थयते नो हि ॥

तदा स्याद्-धर्ममेवाख्यः समाधियेव सर्वथा ।

विवेकरत्यानिरातिष्टेद्-धर्मान् वर्षेन परांश्च यः ॥ ५० ॥

प्रसन्न्यानं नाम व्युत्थानस्य विवेकाख्यः हानोपायः, तस्मात् प्रसन्न्यानस्य यदा योगी किञ्चित् विजादि न प्रार्थयते तदा धर्ममेवाख्यः समाधिर्भवति, यत्र समायी सर्वथा विवेक-  
निरातिगतिष्टेद् यत्र धर्ममेव परान् धर्मान् सार्वज्ञ्यमात्मदर्शनं चेत्यर्थं वर्षेन, धर्मदर्शनं  
रूपस्य धर्ममेवनाद् धर्ममेव इत्याख्यायते ॥ ५१ ॥

तत क्लेशकर्मनिवृत्ति ३० ।

तदा सर्वावगणसलापेतस्य ज्ञानस्यातन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ३१ ।

क्लेशकर्मनिवृत्ति स्यात् ततस्वनमलहीनस्य ।

ज्ञानस्यानन्त्यतो ज्ञेयमल्पं स इव रात्रौत ॥ ५२ ॥

यत्र धर्ममेव क्लेशकर्म सन्तुलानं हन्ति, ततश्च क्लेशकर्ममलहीनस्य ज्ञानस्यात-  
न्त्याद् ज्ञेयमल्पं भवति यथा से रात्रौत ॥ ५१ ॥

तत कृतार्थानां परिणामकमयमामिर्गुणानाम् ३२ ।

तत स्वतुष्टिरूपारत्न परिणामकमान् गुणाः ।

कृतभोगापवर्गा हि जल्युक्ता पुरुष प्रति ॥ ५२ ॥

तत निष्पारितभोगायर्मा गुणा स्वतुष्टिरूपान् परिणामकमान् जगुः तं पुरुषं प्रति न  
- भावितार्थान्निवृत्तं प्रति ॥ ५२ ॥

क्षणप्रतिभागी परिणामाऽपरान्तनिर्घातय कम ३३ ।

तस्यान्यत्वं क्षणस्यापि परिणामोऽस्य च क्रमः ।

पौर्वापर्येण निश्चयि भवेदाप्रलय्याद् सदा ॥ ५३ ॥

तस्य परिणामस्य तद्व्यये। क्षणस्यापि यत्र अन्त्यस्यैव परिणामः । परिणामस्य  
- क्रमः पौर्वापर्येण निश्चयि भवति आप्रलय्याद् आ-पुनरुत्थानस्यैव तदात् । ये भवन्त्यापि  
- परिणामा यत्र परिणामस्यमामिर्गुणानाम् मुक्तत पूरात्पर्येण ते परिणामाः । भव  
- ५३ ५३ परिणामकमयमामि ॥ ५३ ॥

परस्य विन्यासा गुणानां प्रतिप्रसन्न क्लेशस्य स्वरूपप्रतिष्ठा ता विनित्तद्विरिति ३४ ।

प्रलयो गुणस्यैवर्षणा कर्मणा च स्वरूपात्ते ।

पुनर्यद्विद्वाना या कैवल्य स्वस्थता सिद्धे ॥ ५४ ॥

इति सांख्यसांगोपार्थीयसिद्धान्तस्यैवमार्गस्यैव निश्चयः ।

यान् कारिकायां इत्येवमाख्यायते ।

परिशिष्टम् २  
श्रीगणेशाय नमः ।

पूज्यपादमगवत्पतञ्जलिपहामुनिकृत—

# योगसूत्रम् ।

समाधिपादः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ योगानुष्ठानम् ॥ १ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

तत्र तद्दुःखस्योऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

वृत्तिमारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

तृचाय पञ्चतस्य हिङ्गुम्लिष्टा ॥ ५ ॥

प्रमाणाद्विपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणात् ॥ ७ ॥

विषययो विद्याज्ञानसद्व्यपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

शब्दानुपार्ता वस्तुज्ञाने विकल्प ॥ ९ ॥

अभासप्रत्ययालम्बना त्रिनिद्रा ॥ १० ॥

अनभूतविषयाङ्गप्रमोष स्मृति ॥ ११ ॥

प्रभ्यासवर्णायाभ्या तत्रिंशत् ॥ १२ ॥

तत्र शिथौ शनोऽभ्यास ॥ १३ ॥

व्याधित्स्थानमंशयप्रमादालत्याविरतिभ्रान्तिदर्शना-  
 लक्ष्यभूमिक्त्वानवस्थितत्वानि चित्तत्रिजेभास्तेऽन्तराया ॥ ३० ॥  
 दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्चासप्रश्चामा त्रिजेपसहसुव ॥ ३१ ॥  
 तत्प्रतिपेयार्थमेकतत्त्वाभ्याम ॥ ३२ ॥  
 मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणा सुखदुःखपुण्यापुण्य-  
 विषयाणा भावनातत्रिचाप्रसादनम् ॥ ३३ ॥  
 प्रच्छेदनिविधारणाभ्या वा प्राणम्य ॥ ३४ ॥  
 विषयवर्ता वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनस स्थितिविबन्धी ॥ ३५ ॥  
 विजोक्ता वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥  
 वीतरागविषय वा चित्तम् ॥ ३७ ॥  
 स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बन वा ॥ ३८ ॥  
 यथाऽभिमतन्त्यानादा ॥ ३९ ॥  
 परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वरीकारः ॥ ४० ॥  
 क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणोर्यहीवृषहृणप्राद्येणु तत्स्थितदृजनता समापत्ति ॥ ४१ ॥  
 तत्र शन्दार्थज्ञानविकल्पै सङ्कीर्णा सविनर्का समापत्ति ॥ ४२ ॥  
 स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥  
 एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूत्रमविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥  
 सूत्रमविषयत्व चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥  
 ता एव मणीज समाधि ॥ ४६ ॥  
 निर्विचारागौशारशोऽभ्यासमगमाद् ॥ ४७ ॥  
 एतम्भरा तत्र प्रजा ॥ ४८ ॥  
 भुक्तानमानप्रताभ्यामन्यविषया विषयार्थत्वात् ॥ ४९ ॥  
 तात समन्तागऽन्यगस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥  
 तभ्याधि निराधे गर्ननिरोधान्निर्जीज समाधि ॥ ५१ ॥  
 इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे समाधिपाद पञ्चम ॥ १ ॥

### अथ माननपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

नय म्नायायेन्वरप्रणिधानानि हियायाग ॥ १ ॥  
 सनास्ति सनार्थ स्नेशतनकरणार्थ ॥ २ ॥  
 प्रतियाऽस्तिनरागदेषाभिनिस्था पञ्च कथयता ॥ ३ ॥  
 अस्ति तत्रन रया प्रमुपानुर्वि- रत्रा शरणाम ॥ ४ ॥  
 अस्ति सार्थ १८ साना मय नि-यश-रमुप्या म् पातिरविषया ॥ ५ ॥

ते प्रतिप्रमवहेया नूत्मा ॥ १० ॥

ध्यानहेयास्तद्वृत्तय ॥ ११ ॥

क्लेगमल कर्माशयो द्वाष्टजन्मवेदनीय ॥ १२ ॥

नति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा ॥ १३ ॥

ने द्वाष्टपरिष्ठापकला पुण्यापुण्यहेतुत्वान् ॥ १४ ॥

परिणामतापसस्कारदुर्गुणवृत्तिविरोधाद् दुस्त्वमेव सर्वं विवेकिन १५  
हेय दुस्त्वमनागतम् ॥ १६ ॥

द्वाष्टदृश्ययो न्ययोगो हेयहेतु ॥ १७ ॥

प्रकापक्रियास्थितिशील भूतेन्द्रियात्मक भोगानवगत्यै दृश्यम् ॥ १८ ॥

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणरत्नाणि ॥ १९ ॥

द्वाष्टा दृष्टिमात्रं शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्य ॥ २० ॥

तदर्थ एव दृश्यम्यात्मा ॥ २१ ॥

दृश्याय प्रति नष्टमध्यनष्ट तदन्यसाधारणत्वान् ॥ २२ ॥

स्वस्वामिमात्रयो स्वस्वोपलब्धिहेतु मयोग ॥ २३ ॥

तस्य हेतुरविना ॥ २४ ॥

नष्टभावात्मयोगाभावो हान नष्टे क्वैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्य नष्टा पान्तभूमि प्रदा ॥ २६ ॥

विदेकस्यानिरविप्लवा हानोपाय ॥ २७ ॥

योगाज्ञानामनुष्ठानाद्युद्विचये हानादीप्रिरात्रिवेङ्ग्यते ॥ २८ ॥

यमनियमाग्नप्रणायामप्रत्याहारगाध्यानसमायगोऽष्टावहानि ॥ २९ ॥

प्रतिनामत्यमग्नेयत्रयचर्यामग्निप्रणयमा ॥ ३० ॥

गातिहेमकालममयानदच्छिद्रा सावभौमा नष्टव्रतम् ॥ ३१ ॥

गौचसन्नापाप रक्षायांश्चर्यामग्निध्यानानि निष्कमा ॥ ३२ ॥

विनर्कता येन प्रणिपद्यभावनम् ॥ ३३ ॥

द्वितर्का हिमाऽऽज्य धनव्यापि ताउत्तोरिता मे. ३३ ॥ ३३ ॥

सदृश्याधिमात्रा तु साहानात तपसा इति निरुत्तरतम् ॥ ३४ ॥

आदि साप्रतिष्ठाया तत्सनिर्षा देवता ॥ ३५ ॥

सत्प्रतिष्ठाया विपापता यत्तम् ॥ ३६ ॥



तत्र स्थिरसुखमात्मनम् ॥ ४३ ॥  
 प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥  
 ततो द्वन्द्वानभिघात ॥ ४८ ॥  
 तस्मिन् मति श्वासप्रश्वासयोगैतिविच्छेद प्राणायाम ॥ ४९ ॥  
 स तु ब्राह्मण्यन्तरस्वप्नमृत्तिदेशकालमन्त्राभिः परित्यो दीर्घसूक्ष्म ५०  
 ब्राह्मण्यन्तरविषयाजेषी चतुये ॥ ५१ ॥  
 तत्र जीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥  
 धारणासु च योग्यता मनस ॥ ५३ ॥  
 त्वविषयासम्पयोगे चित्तस्य स्वरूपाहुकार इवेन्द्रियाराण प्रत्याहार ५४  
 तत परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥  
 इति पाञ्चतयोगसूत्रमाठे साधननिर्देशो नाम द्वितीय पाठ ॥ २ ॥

### अथ त्रिभुनिपाठः तृतीयः ॥ ३ ॥

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥  
 तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥  
 तदेवार्थमात्रनिर्भास स्वरूपशून्यमिव सनाधि ॥ ३ ॥  
 त्रयमेकत्र सयम ॥ ४ ॥  
 तज्ज्यान् पलाऽऽलोक ॥ ५ ॥  
 तस्य भूमिषु विनियोग ॥ ६ ॥  
 त्रयमन्तरङ्ग पूर्वेषु ॥ ७ ॥  
 तदपि वहिरङ्ग निर्बीजस्य ॥ ८ ॥  
 व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिमतमाहुर्भावौ निरोधश्च  
 साच्चिदानन्दयो निरोधपरिणाम ॥ ९ ॥  
 तस्य प्रणाल्याहाता संस्कारान् ॥ १० ॥  
 सर्वाद्यतैकान्तयोग चतुर्दशौ चित्तस्य मनागिरिणाम् ॥ ११ ॥  
 शान्तोदितो तुल्यपद्वयौ चित्तस्येकान्तापरिणाम ॥ १२ ॥  
 एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मजन्यग्राह्यापनिशाना वशात्तान् ॥ १३ ॥  
 शान्तोदितोदयवपदेशपर्याप्तौ तयो ॥ १४ ॥  
 क्रमान्तरं परिणामान्तरं हेतु ॥ १५ ॥  
 परिणामत्रयस्य समावर्तितानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥  
 शब्दाद्यप्रत्ययानाभिरित्येव शान्तान्तरम् ॥ १७ ॥  
 विभागसमनन्तवभूतमृत्तान्तम् ॥ १८ ॥  
 संस्कारमाना करणापूर्वकानिज्ञानम् ॥ १९ ॥  
 प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ २० ॥  
 न च तन् मायान्वन तस्मात्तिपरीभूत ॥ २१ ॥  
 कारस्वमयमानद्वयगणित्यन्ते च ॥ २२ ॥

### विभूतिपादः ।

- ज्ञानप्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥
- सापक्रम निरुपक्रमश्च कर्म तत्स्यमादपरान्तद्वानमरिष्टेभ्यो वा ॥२२॥
- मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥
- वलेषु हन्ति यलादीनि ॥ २४ ॥
- प्रत्ययानोन्मयानान् मूर्खस्य बह्विद्विप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥
- भुवनज्ञान मूर्खे न प्रमान ॥ २६ ॥
- चन्द्रे नारायणकृष्णज्ञानम् ॥ २७ ॥
- यत्रे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥
- नाभिके नारायणकृष्णज्ञानम् ॥ २९ ॥
- कण्ठकृमे क्षुत्पिपासानिवृत्ति ॥ ३० ॥
- द्रव्यनादया न्यैर्यम् ॥ ३१ ॥
- मृधल्योतिषि समद्वेशनम् ॥ ३२ ॥
- प्रानिभाज सद्रम् ॥ ३३ ॥
- तदत्रे चिन्मयिन् ॥ ३४ ॥
- सन्त्रपुत्राग्रान्तरन्तासद्गार्ज्या प्रत्ययाविज्ञेयो-
- धेग परार्थे वाग्म्याय प्रसम्पुनप्रज्ञानम् ॥ ३५ ॥
- त प्रानिभवावगमं देनादगान्वाग्वाता जायन्ते ॥ ३६ ॥
- नै न्मायावुपपत्ता न्युत्थानं मित्रम् ॥ ३७ ॥
- प्रत्यकार ॥ नैधिन्यान् प्रचारम्वेदनाम् चिन्मय परजनीनवेश ॥ ३८ ॥
- उमानजयालपद्रुक्कमृत्कामिद्वन्द्व एतन्मिद्व ॥ ३९ ॥
- समानजयालपन्नम् ॥ ४० ॥
- श्यामाकाशयो सत्त्वतमस्यगर्हाय श्रेष्ठम् ॥ ४१ ॥
- सायावाणयो सत्त्वप्रसयभा गणनयावै श्यामाकाशम् ॥ ४२ ॥
- सायावाणयो सत्त्वप्रसयभा गणनयावै श्यामाकाशम् ॥ ४३ ॥

अथ कैवल्यपादः चतुर्थः ॥ ४ ॥

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरान् ॥ २ ॥

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनाम वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकश्चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

कर्माशुक्लाकृष्ण योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वान् ॥ ९ ॥

तासामनादित्वां चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

हेतुफलाश्रयालम्बनैः सङ्गृहीतत्वादेषामभावे तदभाव ॥ ११ ॥

अतीतानागत स्वरूपतोऽन्त्यध्वभेदाद्र्माणाम् ॥ ११ ॥

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मान ॥ १३ ॥

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तं पन्था ॥ १५ ॥

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥

तदुपरागापेक्षित्वाश्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभो पुरुषस्यापरिणामित्वान् ॥ १८ ॥

न तत्स्वाभास दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

चित्तान्तरदृश्यत्वे बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गं स्मृतिसङ्करश्च ॥ २१ ॥

चित्तेरप्रतिसङ्क्रमायास्तदाकारापत्तौ भ्रवुद्विसवेदनम् ॥ २२ ॥

द्रष्टृदृश्योपरन्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं सहत्यकारित्वान् ॥ २४ ॥

विशेषदर्शिनं आत्मभावभावनाविनिवृत्ति ॥ २५ ॥

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

तच्छिष्टेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

हानमेवा क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

प्रमक्त्व्यानेऽप्यकुपीदम्य सर्वथा त्रिंशत्कृत्यातेर्धर्ममेव समाप्ति ॥ २९ ॥

ततः क्लेशकर्मनिवृत्ति ॥ ३० ॥

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानम्यानन्त्याज्जेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

ततः कृतायोना परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्माणं क्रम ॥ ३३ ॥

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्य-

मन्वपनिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे कैवल्यपादश्चतुर्थः सम्पूर्णः ॥ ४ ॥

समानत्र योगसूत्रम् ।

परिशिष्टम् ३

॥ श्री ॥

वर्णानुक्रमसूत्रसूची ।

अ

पृ०	पा०	सू०
११	४	११
२	१	१
१४८	२	५
४१	१	११
२६१	२	३९
३८	१	१०
४४	१	१३
१४०	०	३
१४८	०	४
२६०	२	३५
२६०	२	३५
४८	१	३०
		६
६३	१	२३
		-
५६	१	३९
		७
१४६	१	४८
		८

पृ०	पा०	सू०
३६१	कायाकाशयो' सम्यन्धसयमाल्लुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्	३ ४०
२६४	कायेन्द्रियमिन्द्रिरशुद्धिक्षयात्तपस	२ ४३
३४८	कूमैनाडवा स्थैर्यम्	३ ३१
२२१	कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्ट तदन्वसाधारणत्वात्	२ २२
३१४	क्रमान्यत्व परिणामान्यत्वे हेतु	३ १५
६४	क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट पुरुषविशेष ईश्वर	१ २४
१६१	क्लेशमूल कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय	२ १०
३८०	क्षणतत्क्रमयो सगमाद्विवेकज ज्ञानम्	३ ५०
४४९	क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य क्रम	१ ५१
१०७	क्षीणवृत्तेरभिजातस्यैव मणेर्र्णीतृग्रहणप्राप्तेषु तस्म्यतदज्ञ नतासमापत्ति	१ ४१

## ग

३७२	ग्रहणस्वरूपास्मिताऽन्वयार्थयस्वमयमादिन्द्रिगजय	३ ४७
-----	--	------

## च

३४७	चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्	३ २७
४३४	चित्तेरप्रतिक्रमङ्कमात्रास्तदाकारताऽऽपत्तो म्बुद्धिसवेत्तम्	४ २०
४३१	चित्तान्तरदृश्यत्वे बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्ग स्मृतिसङ्करश्च	४ २१

## ज

३९०	जन्मोपधिमन्त्रतप.समाधिजा सिद्धय	४ १
४०२	जातिदेशकालव्यग्रहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरैक रूपत्वात्	४ ९

२५१	जातिदेशकालसमयानप्रच्छिन्ना सार्वभोमा महाव्रतम्	२ ३१
३८४	जातिलक्षणदेशैरन्यताऽनप्रच्छेदे तुल्ययोस्तत प्रतिपत्ति	३ ५३
३९३	जात्यन्तरपरिणाम प्रकृत्यापूरात्	४ २

## त

४४३	तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि सम्कारेभ्य	४ २
८३	तज्जपस्तदर्थं भावनम्	१ २८
१२९	तज्ज सम्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी	१ ५०
२८५	तज्जयात्प्रज्ञाऽऽलोक	३ ५
३६९	ततोऽणिमादिप्रादुर्भावे कायसम्पत्तद्धर्मानभिप्राय	३ १०
२६८	ततो द्वन्द्वानभिघात	४ ४८
३७४	ततो मनोवृत्तिप्रतिकरणभावे प्रयानत्रयत्र	३ ४८
६६८	तत्र वृत्तार्थाना परिणामत्रयसमाप्तिगुणानाम्	४ ३०
६६६	तत्र देशहर्मानिगृह्णति	४ ३०
२७४	तत्र श्रियत प्रकाशापरणम	२ ५२

पृ०		पा०	सू०
२७८	तत परमा घटप्रतेन्द्रियाणाम्	२	५५
२९२	तत पुन धान्तो द्विती नुत्यत्रत्ययो चिन्मयैकाग्रता परिणाम	३	१२
८६	तत प्रत्यक्षेणनाधिगमोऽप्यन्तरात्राभावश्च	१	२९
३५४	तत प्रातिभद्रावणवेदनादजांस्वादवानां जायन्ते	३	३६
४९	तपर पुन्यत्रातेतुंणवैतृण्यम्	१	१६
९१	तप्रतिप्रायमेकतत्राभ्याम	१	३०
२८३	तत्र प्रत्ययकनानता ध्यानम्	३	०
३९९	तत्र ध्यानजननाजयम्	४	६
७४	तत्र निरनिशय सर्वज्ञबीजम्	१	२५
१०९	तत्र ज्ञानार्थज्ञानविश्रयं सहीनां न्यवितर्कां समापति	१	४०
४५	तत्र स्थितां यत्नेऽभ्यास	१	१३
४०१	तस्मिन्निपाकानुगुणानामेवाभिप्रायविदांसनानाम्	१	८
२८८	तत्रपि कश्चिद् निर्वाणस्य	३	८
२२५	तत्रभावाययोगाभासो हान तत्रये वैदल्यम्	२	२५
२१९	तत्रार्थं एव दृश्यमाना	०	२१
४१९	तत्रप्रत्ययनामनाभिश्चिन्मपि पदार्थं सत्त्वप्रतिबन्ध	४	२४
१८	तत्र द्रष्टुं स्वस्वोऽव्ययानम्	१	३
४४२	तत्रा विप्रेत्रनिश्च वैतृण्यप्रागुभावा चिन्म	४	२६
४४७	तत्रा स्वयंवरणमापेनस्य ज्ञानम्यानन्त गच्छं समन्वयम्	४	३१
४२४	तत्रपरगापेक्षिणाभ्याम्य द्रष्टुं ज्ञानाद्यम्	४	१०
२८०	तत्रेवार्थमात्रनिर्भास्य स्वस्वप्रकृत्यस्य स्वस्व	३	३
३७८	तत्रैवार्थमात्रपि उपर्याजज्ञाय वैतृण्यम्	३	५०
१३८	तत्रैवार्थमात्रपि उपर्याजज्ञाय वैतृण्यम्	३	१
२८८	तत्रैवार्थमात्रपि उपर्याजज्ञाय वैतृण्यम्	३	४०
१९९	तत्रैव प्रदान्तवार्हिता शरद्वारा	३	१०
२८५	तत्रैव श्रुतिश्च चित्तियाम	३	९
१८	तत्रैव वाच्य प्रणव	०	२३
२३७	तत्रैव सप्तधा प्रान्तश्रुतिं प्रणव	२	२३
६०	तत्रैव हं त्रसदिवा	२	३४
१०२	तत्रैवपि निरोधे सर्वविशेषादिहोत्र स्वस्व	१	११
१०३	तत्रैव पद सर्वाह नृणादि	०	६६
१९	तत्रैवसत्त्वानामानन्द	०	२१
१०७	तत्रैव स्वस्वोऽव्ययानम्	०	२६
१०४	तत्रैवस्वोऽव्ययानम्	०	१०
१०५	तत्रैवस्वोऽव्ययानम्	०	१०

पृ०		पा०	सू०
१७५	ते त्वाद्परितापफला पुण्यापुण्यहेतुत्वात्	२	१४
४१३	ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मान	४	१३
३५५	ते समाधातुपमर्गा व्युत्थाने मिद्ध्य	३	३७
२८७	प्रथमन्तरङ्ग पूर्वभ्य	३	७
२८५	प्रथमेकत्र सथम	३	४

## द

८९	दु स्वदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वद्वासप्रश्वात्मा विक्षेपसहभुव	१	३१
१५५	दु स्तानुशयी द्वेष	२	८
१५२	दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता	२	६
४७	दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वरीकारसज्ञा वैराग्यम्	१	१५
२८१	देशबन्धश्चित्तस्य धारणा	३	१
२१३	द्रष्टा दृशिमात्र शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्य	२	२०
१८८	द्रष्टृदृश्ययो मयोगो हेयहेतु	२	१७
४३६	द्रष्टृदृश्योपरक्त चित्त सर्वाथम्	४	२३

## घ

२७६	धारणासु च योग्यता मनस	२	५३
१५९	ध्यामहेयास्तद्वृत्तय	२	११
३४७	ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्	३	२८

## न

३३५	न च तस्मालम्बन तस्याविषयीभूतत्वात्	३	२०
४२३	न चैकचित्ततन्त्र वस्तु तदप्रमाणक तदा किं स्यात्	४	१६
४२७	न तस्माभास दृश्यत्वात्	४	१९
३४७	नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्	३	२९
३९४	निमित्तमप्रयोजक प्रकृतीनां वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवत्	४	३
३९६	निर्माणचिन्तान्यस्मितामाश्रात्	४	४
१२५	निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसाद्	१	४७

## प

१०६	परमाणुपरममहत्तरान्नोऽस्य वशीकार	१	४०
१७७	परिणामतापमस्फारटु गैर्युगवृत्तिविरोधान्च तु ममेव सर्वं निराहित	२	११
३१९	परिणामत्रयमयमादतीतानागतज्ञानम्	२	१६
६११	परिणामेकत्वाद्वस्तुतरप्रभ	४	१४
४५६	पुरुषार्थशून्याना गुणाना प्रतिप्रत्यय क्षेत्रस्य स्वरूपप्रतिष्ठा वा चिन्तिताकिरिति	४	३४
७९	पूर्वपानपि गुरु कल्पितानप्रच्छेदात्	१	२६

पृ०	पा०	सू०	
१९४	प्रकाशक्रियान्धितिशाल भूतेन्द्रियान्मक भोगापवर्गायं रश्मिम्	२	१८
१९८	प्रच्छन्नप्रिधारणाभ्यां वा प्राणस्य	१	३४
३३४	प्रत्ययस्य परचिन्तनम्	३	१९
२७	प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणाणि	१	७
२८	प्रमाणादिप्रमाणविज्ञानप्राम्भूनम्	१	६
२९०	प्रत्यक्षैव प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणाणि	२	४७
२९८	प्रत्यक्षैव प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणाणि	४	५
२९९	प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणाणि	३	२२
२९९	प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणाणि	४	२९
३४८	प्रतिभावात् त्वम्	१	३३

व

२०१	वाक्प्रकाशप्रथित्यात्प्रकाशवदेतानाञ्च चिन्मय परमार्शवेदा	३	३८
२३९	वस्तेषु हस्तिप्रतीति	३	२४
२६०	वह्निप्रतीतिः। हस्तिप्रतीतिः। तत् प्रकाशवर्णनम्	३	४३
२८३	वाक्प्रकाशप्रथित्यात्प्रकाशवदेतानाञ्च चिन्मय परमार्शवेदा	२	५१
२६९	वाक्प्रकाशप्रथित्यात्प्रकाशवदेतानाञ्च चिन्मय परमार्शवेदा	२	५०
२६९	वाक्प्रकाशप्रथित्यात्प्रकाशवदेतानाञ्च चिन्मय परमार्शवेदा	२	३८

थ

७	भद्रप्रत्यया प्रियप्रतिपत्त्यानाम्	१	१९
२९	भुवनज्ञानं सूर्ये संयमान्	३	२६

स

२४८	सूर्यप्रतीतिः। सिद्धप्रतीतिम्	३	३२
६	सूर्यप्रतीतिः। सिद्धप्रतीतिम्	१	२२
१७	सूर्यप्रतीतिः। सिद्धप्रतीतिम्	१	३३
२२८	सूर्यप्रतीतिः। सिद्धप्रतीतिम्	३	२३
२२५	सूर्यप्रतीतिः। सिद्धप्रतीतिम्	२	२१
२३०	सूर्यप्रतीतिः। सिद्धप्रतीतिम्	२	२०
२९	सूर्यप्रतीतिः। सिद्धप्रतीतिम्	१	२
२९	सूर्यप्रतीतिः। सिद्धप्रतीतिम्	२	२८

र

२९	सूर्यप्रतीतिः। सिद्धप्रतीतिम्	-	२६
----	-------------------------------	---	----



पृ०		पा०	सू०
	व		
४२१	वस्तुसान्धे चित्तभेदात्तयोर्विभक्त पन्या	४	१५
२५५	वितर्कवाचने प्रतिपक्षभावमम्	२	३३
५१	वितर्कविचारानन्दाभिमितारूपानुगमात्मप्रजात	१	१७
२५६	वितर्का हिंसाऽऽदय कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्व- कामृदुमध्याधिमात्रा द्रु खान्नानानन्तफला इति प्रतिपक्ष- भावनम्	२	३४
३३	विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्वरूपप्रतिष्ठम्	१	८
५५	विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वं सस्कारशेषोऽन्य	१	१८
२३६	विवेकन्यातिरविप्लवा हानोपाय	२	२६
४४१	विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्ति	५	२६
२०२	विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपक्षाणि	२	१९
१०१	विशोका वा ज्योतिष्मती	१	३६
९९	विषयवती वा प्रवृत्तिरूपज्ञा मनस स्थितिनिग्रन्थनी	१	३५
१०४	वीतरागविषयं वा चित्तम्	१	३७
२४	वृत्तय पञ्चतय क्लिष्टाक्लिष्टा	१	५
१९	वृत्तिसारूप्यमितरत्र	१	४
८८	व्याधिस्थानमनायप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमि- कत्वानप्रस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः	१	३८
२८९	व्युत्थाननिरोधमस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचिता न्ययो निरोधपरिणाम	३	९
	श		
३६	शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो त्रिरूप	१	९
३२०	शान्दाधेप्रत्ययानमितरेतराध्यागात्मद्वरस्तथाभिभागस्यमात्म वंभूतरत्तज्ञानम्	३	१७
३०८	शान्तोदिनाद्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी	३	१८
२५२	शौचगन्धोपतप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा	२	३२
२६२	शौचान्त्वात्तन्मात्रानुगुणमा परैरग्यसगं	२	६०
५१	श्रद्धावैर्यस्मृतिनमाप्रिप्रजापूर्वक उत्तरेषान्	१	२०
१२७	श्रुतानुमानप्रजाभ्यामन्यप्रिषया प्रिज्ञेपार्थिपान्	१	४१
३५८	श्रोत्राहाशयो सम्बन्धमयमारित्य श्रोत्रम्	३	४१
	स		
१६३	सत्यं मूत्रं तद्विषाहं वा पायुर्जाया	२	१३
६६	सत्त्वदीर्घात्तैरन्नस्यैव फारामोतिर्न दृढभूमि	१	१४
२६०	सत्यप्रतिश्रुत्या प्रियापराश्रयणम्	२	३१

पृ०	पा०	सू०
२०९	वत्सपुत्रयोः शुद्धिमान्त्रे वैवल्यमिति	३ ५५
२१०	वत्सपुत्रयोः वन्तान्मूर्च्छिणोः प्रवृत्तविशेषो भोग परार्थत्वा- त्त्वार्थस्यमात्सुरपदान्	३ ३५
२११	वत्सपुत्रसाम्यता र गतिमात्रस्य सर्वभावादिष्टावृत्तं सर्वं जातृ च	३ ४९
२१३	वत्सपुत्रसाम्यतान्त्रेन्द्रियदर्शनयोग्यवानि च	२ ४१
४-६	मज्जा ज्ञाताश्रितवृत्तवन्तप्रभो पुत्रवन्त्यापरिणामित्वात्	४ १८
२६३	मन्तोपाद्रुचमयुग्मत्वम्	२ ४३
१४०	ममाधिभावताडर्थं कथंशतनूकरणार्थम्	० ०
२६५	ममाधिगिस्त्रिणीयप्रप्राणिधानान्	२ ४५
२५८	ममान्जयाज्जलनम्	३ ४०
२९१	मर्त्यार्थं तस्मात्प्रत्ययैर्निरोद्धव्येन्द्रियान्त्रयो निरोधपरिणाम	३ ११
१५४	सुगानुग्रही नरा	० ७
१२१	सुहृदमविष्कृतं चान्द्रियं प्रमानम्	१ ४५
२३६	संप्रपञ्चम निष्पञ्चम च कर्म न स्यात्तदपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ३	२०
२०	सम्भारनाश्याग्न्याप्युर्जातिविज्ञानम्	३ १८
११०	सृष्टिपिच्छिन्नां स्यात्प्रत्ययैर्मात्रानिर्माणं निर्दिष्टं	१ ४३
२७८	स्यान्युपनिमन्त्रणे मन्त्रमयाकण पुनान्दिष्टम् २	५१
२६६	सिद्धयुग्मावतम्	० ४६
२६२	स्युक्तस्य परसुहृत्मा प्रयार्थं प्रत्ययस्य च ३	४४
१२४	स्यपि ज्ञानात्प्रयत्नं वा	१ ३६
१२५	स्यस्यवात् । सिद्ध्यापि स्यात्तदर्थं ०	९
२७६	स्यस्यवात् । सिद्ध्यापि स्यात्तदर्थं ०	९



वर्णानुक्रमेण पाञ्चशिखसूत्रसूची ।

अ—अपरिणामिनी हि भोक्तृगतिरप्रतिमन्ना च परिणामिन्यथे प्रतिमह्कान्तेषु तद्गु-  
त्तिमनुपतति तन्वाश्र प्राप्तैतन्वोपग्रहस्थाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त-  
विशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते ॥ ७ ॥

अयन्तु चतुःश्रिपु गुणेषु कर्तृष्वकर्तारि च पुरुषे तुल्यातुल्यजातोये चतुर्थे तार्त्थ्या  
माक्षिगुपनीयमानान् सर्वभावानुपपन्नाननुपश्यन् न दर्शनमन्यन्तुद्वेते ॥ २ ॥

आदिविद्वान् निर्माणवित्तमधिष्ठाय काक्षण्याद् भगवान् परमर्षिरामुणे जिज्ञासमानाय  
तन्त्रं प्रोवाच ॥ १ ॥

इ—एकजातिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्ति ॥ १६ ॥

एकमेव दर्शनं स्थातिभेव दर्शनम् ॥ ३ ॥

ज—जलभूम्यो पारिणामिकं स्यादिवैश्वरूप्यं स्यावंगु इष्टं तथा स्यावगणा जद्रमेणु जद्र-  
मानां स्थवरेषु ॥ ११ ॥

न—तत्संयोगहेतुविवर्जनात् स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः ॥ ९ ॥

तन्मनुमात्रमात्मानमनुविष्णाम्मोत्पेवं तावत् सम्प्रजानीते ॥ १४ ॥

तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशपुत्तित्व सर्वेषां भवति ॥ १६ ॥

ध—धर्मिणामनादिसंयोगाद् धर्ममात्राणामप्यनादिसंयोगः ॥ ८ ॥

द—प्रधान मित्यथैव वर्तमान विहारारुणाप्रधानं स्यात् तथा गत्यैव वर्तमानं विहा-  
नित्यत्वाद्प्रधानं स्याद् उभयथा चास्य प्रवृत्तिः प्र गानज्याहारं लभते नान्यथा का  
रणान्तेष्वपि कल्पितेषु समाश्रयं ॥ १० ॥

प्रधानस्यात्मलयापनायां प्रवृत्तिः ॥ १३ ॥

द—बुद्धितः परमपुरुषमाकारशीलविद्याऽऽदिभिर्बिभक्तमपश्यन् कुर्यात् तपान्मर्तुर्द  
मोदेन ॥ ४ ॥

म—महामोहमयेन्द्रजातेन प्रकाशशील मत्त्वमातुत्य तदेवाकार्ये नियुक्ते ॥ ६ ॥

मूर्तिव्यवधितानिभेदाभावात्त्राग्नि मूलवृथस्त्वमिति धार्यगण्यः ॥ १२ ॥

य—ने चत मंडयद्यो ध्यायिनां विहारारुते वाच्यसाधननिरनुगृहातमान प्रकृष्टं धर्ममभि  
निवर्चयन्ति ॥ २० ॥

र—स्वातिशया प्रत्यतिशयाश्च परस्परं विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयः गह्र प्र  
वर्तन्ते ॥ १८ ॥

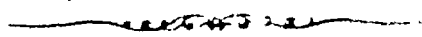
व—अन्वयस्य वा सन्वयमात्मत्वानिप्रतीत्य तस्य सन्वयमनुत्तन्वयान्त्वमात्म्यं स  
न्वादन्यस्य व्यापदमनुजोचन्यान्त्वमात्म्यं सन्वयमान स र्गाऽऽप्रतिबुद्धः ॥ ६ ॥

न—य मत्त्वय ब्राह्मणे यथा यथा वतानि तद्गुनि समान्तिपते तथा तथा प्रसादस्तथा  
दिनः३दिनिज्ञानेभ्यो निवर्तमानत्वमेवादातस्त्वामर्षिया कथंति ॥ २१ ॥

स्याद् स्यात् स्यात् सपरिश्रम सप्रत्यसर्गं दुःखस्य नापत्त्यात् १५ ॥ १५ ॥

द्वि मे वदन्त्यस्ति यथायमात्मा गत स्वर्गात्प्राप्तमर्षं कर्षयति ॥ २० ॥

स्वभावः स्यात् शोभात् वेगा पूर्वो हनिन्त्यस्तित्र निर्णयं सति ॥ २५ ॥





कर्मलक्षणम्  
 कल्प  
 कल्पप्रलय  
 कायबुद्धिज्ञानम्  
 कान  
 काष्ठमौलम्  
 कूर्मनाडी  
 कृतार्थ  
 कैवल्यम्  
 क्लृप्त  
 क्रियायोग  
 क्रूरकर्मानिवृत्ति  
 क्रूरता  
 क्षणक्षमा  
 क्षिप्तम्

ख

खगति

ख

खतुर्विंश प्रलय  
 खानासुरज्ञान  
 खिनेर्द्वेषभोग  
 खित्तं न स्यात्प्रलय  
 खित्तं सार्थम्  
 खिण्णस्य  
 खिण्णविशेष  
 खित्तं बुद्धिप्रतिबन्धम्  
 खित्तं स्य

ख

खन्य  
 खान्दन्तपरिष्कारम्  
 खान्दन्तम्  
 खान्दन्तस्य प्रत्यय  
 खान्दन्तम्

ख

खान्दन्तस्य  
 खान्दन्तम्

ख

खान्दन्तस्य

ख्यम्  
 ख्य  
 खिज  
 खेप

ख

धर्ममेघध्यानम्  
 धर्मी  
 धान्यगा  
 ध्यानम्

न

न प्रकृते स्यात्तन्त्र्यज्ञानि  
 नामिच्छकम्  
 निच्छकम्

निष्ठा

निमित्तं साग्न्या

नियमा

नियेदनम्

निरुद्धम्

निर्वीज

निर्वीजगमाधि

निर्गम्यन्तिज्ञानि

निर्गमितं साग्न्यापत्ति

निष्ठात्तामसम्

प

पञ्चरुन्धा

परन्विच्छज्ञानम्

परमयन्धपरममन्त्री

परमात्म्या

परशरीरोश

परवैश्यायम्

परिष्कारम्

पागमार्यं हं मत्

पागमार्यं तमसम्

पुरुषज्ञानम्

पुरुषस्य क्षेत्रम्

पुरुषस्य प्रत्यय

पुरुषस्य प्रत्यय

पुरुषाय

पुरुषानिज्ञानम्



विज्ञानवादिन\*  
 वितर्काः  
 विवेककैवल्यम्  
 विवेहाः  
 विधारणम्  
 विपर्ययः  
 विप्रः  
 विमुनयोगः  
 विवेकजज्ञानम्  
 विनयविशविभाज\*  
 वीर्यं  
 वृत्तय  
 वृत्तिनिरोध  
 वृत्तिबोध\*  
 वृत्तिभानम्  
 वृत्तिरूपन्तरणफलम्  
 वृत्तिसारुण्यम्  
 वेदान्तरहस्यम्  
 वैनाशिकमतम्  
 वेराण्यम्  
 चतुरैकलजा  
 चाधिः  
 व्याप सांख्यिकपारमार्थिकभेदेनालभेय  
 पुमान्  
 श  
 अद्वा  
 धारिय.  
 इ  
 अत्रज्ञानायाग

सत्रम्  
 सराय\*  
 सत्कार्यवादः  
 सत्त्वम्य प्रकाशरूपता  
 सत्रीज समाधि  
 समाधिः  
 समानजय  
 समापत्तिः  
 सवितर्का  
 सवितृर्का समापत्ति\*  
 सर्वज्ञातृत्वम्  
 सर्वभागाधिष्ठातृत्वम्  
 सर्वभूतरुतज्ञानम्  
 सान्निभास्यम्  
 सिद्धय  
 सूक्ष्मत्वम्  
 सूक्ष्मव्यवहितविन हृष्टज्ञानम्  
 स्थानम्  
 स्फोटशब्द  
 स्थिति  
 स्थितिसंकर  
 स्थतोऽपिपुरुषस्य भोग  
 स्थप्रहाशयम्  
 स्वबुद्धिसंवेदनम्  
 स्वर्लोक  
 ह  
 हानोपाय  
 हृदयम्

॥ इति ॥

ॐ



परिशिष्टम् ७  
 धी  
 भाष्यशुद्धिपत्रम्

सु०	सु०	पृ०	प०	सु०	सु०	पृ०	प०
वृत्ति	वृत्ति	१७	२	प्रययौ	प्रययौ	३८९	४
स्यप	स्यप	६५	३	चित्त	चित्त तदेव।		
स्वात्	स्वात्मानु	१५	१		नामय	३९९	३
भू०मि	भू०मपि	२३१	१	कृष्ण ।	कृष्ण	"	७
नादि	नादि	२६८	१	त्वात्	त्वाद्	४००	३
सगमा	सगमा	२८९	४	नमिति	नमिति	४०४	२
अधिष्ठा	अधिष्ठा	२९८	४				
तज्या	तज्या	३९९	१	त्वात्	त्वात्	४२७	४
मिश्रण	मिश्रण	३८७	३	नमू	नमू	४५०	२

परिशिष्टम् ८  
 भाष्यशुद्धिपत्रम्

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
स्थूल	स्थूल स्थूलभूयेन्द्रि०			महा	महद्	१०१	५
	ग्रहपश्येयाविषय			विद्यते	भिद्यते	१३४	७
	इत्यर्थ	५१	५	जायेत,	जायेत, तथा नि		
स विवर्क	स सविवर्क	५१	५		रोचभगवत्पश्य		
विनर्कविनारा	वितर्कविनाररगाना	५४	३		प्रत्ययस्य स्रष्टा		
वाच	जात्यनुभोगरूपा				रो जायेत	१३४	१
	कर्मविपाकास्तददु-			तथा=	तथा	१४१	१
	गुणा विपाकानुगु			अनुभूयमाने	अनुभूयमाना		
	णा वाच—	६५	१	विषयाभाषे	ईष्याख्या	१५५	२
तत्र	ते न	६५	०	सम्यग्	सम्य	१५८	२
धर्मिणां	मूल र्मिणां	६६	८	कलेशा एव	कलेशास्तेन	१५८	६
ऐश्वर्येऽविगमाने	ऐश्वर्ये विगमाने	७२	४	ततस्तु	ततस्ते	१६०	१०
पञ्चरूपेण	प्रवाहरूपेण	८२	५	परपीडाऽऽ	धर्म परपीडादि		
त्यऽयमप्यात्मा	तथाऽयमप्यात्म			दिक्य	कनअधर्म	१६१	४
तुमे	तुमेः	८७	२	कर्मण	कर्मिण	१६१	६
समुन्नो मु	पथय कल्पिको			नास्ति	नास्ति पीरुय	१६२	६
परीया	सधुमती	८९	३	नापि	नापि तादृश	१६८	१०
न हि	न हि उपमाकपो	९६	८	गुभ्य	गुस्माक	१७२	१
तु मा रोत्	ततुमाटोत्	९७	७	परिणम-	परिणम्य	१८३	२
पत्तुमां	पतयचुक्तुमां	९७	८	कारणादि	करणादि	०८८	६
पैतुन्य	पैतुन्य निर्घृण	९८	१	द्विरूप	निरूप	१९३	५
गमानतन्त्रान् अ	गमानतन्त्रान् अ			द्वैरूपय	वैरूपय	१९३	६
	गमानतन्त्रान्	९८	१	तर्युक्त	एतदुक्त	१९६	४
सदा—	सदा—	१०३	१	नैतन्त्रे	नैते	२०१	११
रास्नापगम	रास्नापगम	१०७	१	याऽपोषयता	यादीनता	२०१	०
ननुमिन्द्रिय	ननुमिन्द्रिय	१०९	६	गुरुपाशयता	गुरुपाशयता	२०८	५
प्र =	प्र =	११२	५	विज्ञेयाविशेषा	विज्ञेयाविशेष	१८	६
ननुमि	ननुमि			इति	प्रति	२१८	८
ननुमि	ननुमि	११६	१	कस्माद्	तस्मात्	२१६	५
अनुमि	अनुमि			मानतीति	अव प्रयासता		
अनुमि	अनुमि	११९	३		इति मानता	२१९	१
अनुमि	अनुमि	११९	३	कारिण	कारिण्य	२१९	१
अनुमि	अनुमि	११९	३	प्रानमुदि = यदा	प्रानता १		
अनुमि	अनुमि	११९	३		दु ११९		
अनुमि	अनुमि	११९	३		यतेऽति ११९		
अनुमि	अनुमि	११९	३		सिदि ११९		

शु०	पृ०	शु०	पृ०	पं०	अशुद्धं	शुद्धं	पृ०	पं०	
महद्	१११	चिद्द्रुतिरिति	(अपसार्वमिद)	२१९	५	एय	एय	२१४	३
मिषते	१११	जाजाज्जावमान	जाजाज्जावमानं	॥	७	दधमानदस्य	धमानदस्य	२१६	१
जायेत, तदा नि		श्रद्धा तस्या	श्रद्धात्तस्या	२२२	१	खपेत — लीन	अपेतं—		
रोवमंगस्वराय		यदा	यदा	२२५	५		लीन्म्	२१९	८-१
प्रययस्य क्षर		अर्धानस्या	अर्ध अर्धस्या	२२६	९	ते	ते	३०४	२
रो जायेत्	१११	तथा दर्शन	तथा दर्शन	२२६	११	एहं	एव	३०७	८
तथा	१११	अर्ध	अर्ध	२२८	३	जननमकि	विशिष्टमकि	३०८	३
लघुभूतमान		अर्धतिरिति	अर्ध तिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
ईशास्या		अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
सम्प्र	११०	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
कनेशातेन	११०	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
सवस्ते	११०	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
धर्म पराहदि		अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
कृत्ववर्मा	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
कामिण	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
नास्ति पौरय	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
नापि तदस्य	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
दुस्माकं	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
परिपन्थ	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
हरपादि	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
विस्व	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
वेस्वय	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
एन्दुक	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
वेदे	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
दार्शनज	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
पुरययं	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
विशेषविन्द	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
प्रति	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
कस्माद्	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
अत कस्मात्	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
इति नवमि	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
गिति	१११	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
नृत्त=के		अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
तिरित्याद्यो		अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
केकेकेकेके		अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३
ति । मदा	११९	अर्धतिरिति	अर्धतिरियाहूतम्	२२९	३	अभ्यासात्तद्	व्यास रहन.	३०९	३

संज्ञा०	शु०	पृ०	पं०	संज्ञा०	शु०	पृ०	पं०
प्रतिकार	प्रतिकार्य	३८०	३	वेत्	आनाभीरयनुम-		
तदर्थयति	तदर्थयति	३८३	१		वस्य ज्ञातृ विष-		
तदेकवर्माणां	भेदरूपमाणां				यकस्यानुस्यय		
यत्र सात्त्व	यत्र साम्य	३८४	१०		सायात्मकत्व न्		
इत्ये	इत्यर्थ	३८६	४		नैकक्षणे सम्भवा ४३०		६
स्वरूप	मरूप	३८१	४	एकेति । एताभवे एकेति । किम			
जान्ता	जाता	३९२	४		निरा स्वाभासमि-		
पूर्वेति	स्वपूर्वेति	३९४	१		त्युक्ते तद्व्याभासं		
हीनार्था	हीनार्था	३९७	२		स्यात् स्वाभावे ४३०		८
गुणगदि	गुणगदि	३९८	३	अथेति ।	अथेति । न हि म		
भागीरन्मा	भागीरन्मा	३९९	३		पिभ्यनितोत्तम-		
रन्मार्तरां	रन्मार्तरां	४००	३		संमाननिगस्य		
परिवाकानु	विवाकानु	४०३	१		साक्षाद् आभा		
विवाकानुपो	विवाकानुपो	४०३	४		सन युक्तं त-		
सर्वत्रा	सर्वत्रा सर्वता	४०४	३		स्मात् निरास्य		
चिन्दु	चिन्दु	४०६	७		नितान्तर इत्यरथे		
महो-	महोत्पन्न				वत्समानस्यैव अ		
ततो	सहभागी	४०६	४		मन्व्यनिसस्य		
गुणान	परगुणान	४१०	१		सत्ताकल्पनीया		
फल एतन्वमान	फल एतन्वमान				स्यात् ।	४३१	४
य आमन्वय	मान फलमिच्छत्	४१२	५	नैव मज्ञान	नैवमज्ञानाऽप		
मन्वय	स्त्राणा	४१३	५		ज्ञान	४३२	३
नैवमन्वय	नैवविवाकारम्भा	४१५	४	वक्त	वक्त	४३४	२
नैवमन्वय	अतद्रूप	४१५	१	प्रष्टु	प्रष्टु	४३५	१
नैवमन्वय	त्रनुप न्यस्य		३	मिद्वेत्	मिद्वेत् ( एव-		
नैवमन्वय	निर्मित		३		मन्वयत्र )	४३६	६
नैवमन्वय	विपन्न नम	४२५	१	परार्थ	परार्थ	४४०	५
नैवमन्वय	परिणामिन	४२६	१	विषे पत्र	विषे पत्र	४४३ ३-४	
नैवमन्वय	विदु	४२७	३	विमानत	विमानत	४४५ ११	
नैवमन्वय	प्रष्टुप्र		५	विमानता वि	विमानता वि		
नैवमन्वय	प्र न्तव्य वरित			क्तो	क्तो	४४६	६
नैवमन्वय	व्यम	४२८	३	विमुक्त	विमुक्तस्य		८
नैवमन्वय	मन्वय	४२८	२	भावय	भावय	४४६	१
नैवमन्वय	मन्वय	४२९	१	बुद्धता	बुद्धता	४४९	१
नैवमन्वय	मन्वय			अप्रतिपत्तयानी	आ प्रतिपत्तयानी	४५०	३

\* श्री \*

परिशिष्टम् ९ ।

तत्त्ववैशारद्याः शुद्धिपत्रम् ।

शु०	शु०	पृ०	प०	शु०	शु०	पृ०	प०
शब्द	शब्द	७	९	जम् =	जम् स्वङ्गम् =	४२	३
कर्म	कर्म	११	२	नरान्तु	नरान्तुभूतस्यान्तु	"	११
वैदग्ध्यं	वैदग्ध्यं	"	४	वितथे	वितथे	४४	४
निर्मित	निर्मित	१२	६	विमल	विमलता	४५	३
रजो	रजो	१४	६	निमा	निमा	४६	४
तत्त्वो	तत्त्वो	"	७	दिपद्ये	दिपद्ये	४८	६
कर्म	कर्म	१५	४	पद्यन्ते	पद्यन्ते पद्यन्ते	"	८
कर्म	कर्म	१८	११	नन्त्याद्ये	नन्त्याद्ये	५१	४
दग्धि	दग्धि	१९	५	द्विद्यं	द्विद्यं	५२	४
पेण	पेण	"	१०	कहद	कहद	"	५
प्रेयो	प्रेयो	२०	४	कहल	कहल	"	"
भिम	भिम	२१	१	हद	हद	"	६
शोषो	शोषो	२३	५	मिष्ट	मिष्टं	५४	३
दिति	दिति	"	"	द्विष्टान्	द्विष्टान् द्वेष्टान्	५७	५
द्वय	द्वय	२४	३	वेष्टान्	वेष्टान् वेष्टान्	६०	१
द्विषा	द्विषा	"	४	द्विषा	द्विषा	"	४
द्विषा	द्विषा	"	४	द्विषा	द्विषा	६१	४
द्विषा	द्विषा	"	४	द्विषा	द्विषा	६३	१
द्विषा	द्विषा	"	४	द्विषा	द्विषा	"	३
द्विषा	द्विषा	"	४	द्विषा	द्विषा	"	३

वचनम्	शुद्धं	पुं०	प०	अशुद्धं	शुद्धं	पुं०	प०
मन्त्रो	भ्रान्तो	"	"	मिमत्	मिमर्त	१००	७
पुत्र	पुत्र	"	१४	परम	परम	१०६	१
दानो	दाना	७०	६	चये	चये	१०७	२
चो वि	चो वि	"	९	भिषेपु	भिषेपु	१०९	७
दृग	दृग	"	११	मूर्त्त	मूर्त्त	११०	३
निम्बुदि	निम्बुदि	७१	९	जित्तुं	जित्तु	१११	२
विदि	विदि	७४	४	तत्पूर्णा	तत्पूर्णा	"	४
कभिद्	कभिद्	"	५	ज्ञाती	ज्ञाती	"	७
विश्व	विश्व	७६	१	वतत्	वैतत्	११२	२
भोग्या	भोग्या	७७	२	तर्हि	तर्हि	११३	६
चने	चने	८०	१	घटा	घटा	११४	३
दापेन	दापेन	"	२	तत्त्वत	तत्त्वत	"	"
मन्त्र	मन्त्र	८१	८	व्याप	व्याप	११६	६
मन्त्रो	मन्त्रो	८२	३	व्यापक	व्यापक	"	"
चने	चने	८३	२	स्वप्नश्च	स्वप्नश्च	११७	३
रा	रा	८९	९	रन्ध्र	रन्ध्र	"	१५
कोप	कोप	९०	१५	चतुष्टि	चतुष्टि	१२०	१
तदुप	तदुप	९१	६	नुमान	नुमान	"	३
कभिमा	कभिमा	"	८	वामान	वामान	१२२	३
प्राणा	प्राणा	९२	३	पुरुषो	पुरुषो	"	८
विश्व	विश्व	९१	२	लिङ्गस्थ	लिङ्गस्थ	"	"
व्यति	व्यति	"	३	दान	दान	१२९	२
पु	पु	"	४	किञ्च	किञ्चि	१३२	४
मन्त्र	मन्त्र	"	८	व्युप	व्युप	१३३	५
वर्ष	वर्ष	"	१०	भूर्मा	भूर्मा	१४०	५
व्य	व्य	९५	६	सुपत	सुपत	"	६
व्य	व्य	९६	४	सधि	सधि	१४०	८
व्य	व्य	"	५	रुपद	रुपद	१४३	४
पु	पु	"	१०	पु	पु	१४६	८
मन्त्र	मन्त्र	९७	३	सर्प	सर्प	१४७	१५
व्य	व्य	"	४	कर्म	कर्म	"	६
व्य	व्य	९८	३	व्य	व्य	१४९	२
व्य	व्य	"	११	व्य	व्य	"	३
व्य	व्य	९९	४	स	स	"	७
व्य	व्य	१००	२	व्य	व्य	"	१०

कृशु०	शु०	पृ०	प०	कृशु०	शु०	पृ०	प०
प्रधानो	प्रधानो	१५०	५	स्वस्व	स्वस्व	२०९	३
हि	हि	१५१	४	सुखजना	सुखजना	२१०	२
दाघ	दाघ	'	५	सुप्रस	सुप्रस	"	३
पदाघ	पदाघ	"	११	वनन्य	वनन्य	२१४	७
दाष्टी	दाष्टी	१५२	४	तोऽम्दा	तोऽम्दा	२१९	४
पुष्ट	पुष्ट	१५३	३	लके	लके	२१६	२
काष्टन	काष्टन	१५४	८	कनेश	कनेश	"	७
सुष्टी	सुष्टी	१६१	४	गोष्ट	गोष्ट	२१७	१
धुष्ट	धुष्ट	१६१	८	पौष्ट	पौष्ट	२१८	३
शुष्ट	शुष्ट	"	१०	कर्म	कर्म	२२०	०
रुष्ट	रुष्ट	१६३	४	शुष्टी	शुष्टी		४
धुनतो	धुनतो	१६५	३	मष्ट	मष्ट	२२१	४
लु	लु	"	४	मुष्ट	मुष्ट	२२३	६
लु	लु	१६६	४	शुष्टी	शुष्टी	"	११
शानाद	शानाद	१६७	२	इष्टि	इष्टि	२२७	१
सुष्ट	सुष्ट	१६८	०	कष्ट	कष्ट	२२७	२
सुष्ट	सुष्ट	१६९	३	नष्ट	नष्ट = सुष्ट	२२९	१
सुष्ट	सुष्ट	१७१	७	कष्ट	कष्ट		४
धुनन	धुनन	१७३	६	लुष्ट	लुष्ट		८
पुष्ट	पुष्ट	१७५	२	शुष्ट	शुष्ट	२३०	४
मुष्ट	मुष्ट	१७६	०	शुष्ट	शुष्ट	"	"
इष्ट	इष्ट	"	६	शुष्ट	शुष्ट	"	"
प्रष्ट	प्रष्ट	१७९	०	शुष्ट	शुष्ट	२३२	३
शुष्ट	शुष्ट	१८०	४	शुष्ट	शुष्ट	२३३	१
शुष्ट	शुष्ट	१८१	१	शुष्ट	शुष्ट	"	२
शुष्ट	शुष्ट	१८१	५	शुष्ट	शुष्ट	"	"
शुष्ट	शुष्ट	"	८	शुष्ट	शुष्ट	"	"
शुष्ट	शुष्ट	१८३	६	शुष्ट	शुष्ट	२३६	८
शुष्ट	शुष्ट	१८६	५	शुष्ट	शुष्ट	२३७	३
शुष्ट	शुष्ट	"	७	शुष्ट	शुष्ट	२३६	५
शुष्ट	शुष्ट	"	९	शुष्ट	शुष्ट	२३७	५
शुष्ट	शुष्ट	२०२	५	शुष्ट	शुष्ट	२३८	१
शुष्ट	शुष्ट	"	६	शुष्ट	शुष्ट	२३९	८
शुष्ट	शुष्ट	२०५	२	शुष्ट	शुष्ट	२४३	१
शुष्ट	शुष्ट	२०६	१	शुष्ट	शुष्ट	२४०	०

शु०	शु०	पृ०	प०	शुद्धि०	शु०	पृ०	पं०
दक	दक	२४६	३	केनूर	केनूर	"	१९
तम्बूना	तम्बूना	२४७	५	खड्ग	खड्ग	"	२०
कल्या	कर्त्तव्या	२४९	१	प्रप्र	प्रप्र	२८३	५
विपर	विष्टिर	"	५	दव.	दव	२८५	५
वी	वी	२५०	५	भियु	भियु	२८६	१
अणव	अणव	"	८	गभि	योग	२८६	४
न मी	शास्त्री	"	९	निति	निर्भि	"	"
विक्क	विक्क	२५६	१	सदम	सदम	"	५
एव	ते एवाप	२६०	५	मुगते	भूयते	२९१	५
दिन्द्रिया	हेन्द्रिया	२६१	५	साध्य	साध्य	२९२	३
किम्प	किम्प	"	६	माणौ	माणौ	२९३	३
वित्तु	वित्तु	"	१०	गनय	वचन.	२९४	७
माप	माप	२६२	२	त्याह	त्याह	"	८
परैरसं	परैरसं	"	४	मधना	मधना	२९५	७
तद्	तद्	२६४	३	निर्दिष्ट	निर्दिष्ट	२९६	६
शायनं	शायनं	२६६	१०	युते	भूते	२९७	६
पर्यङ्क	पर्यङ्क	"	"	धमि	धमि	"	"
कौय	कौय	"	"	थिः	थिः	"	८
दिय	दिय	२६७	९	वस	वर्ष	२९९	१
पूरके	पूरके	२६८	७	वसते	वसते	"	३
गप	गप	२७०	१	वृत्त	वृत्त	३००	३
इनाप	इनाप	२७१	१	भूयते	भूयते	३०२	३
वदा	वदा	"	९	सम्भ	सम्भ	३०३	१
वर्त्ति	वर्त्ति	२७५	२	प्रम	गन	"	३
यान	यान	"	८	दिना	दिना	३०६	२
इवन	इवन	२७६	१	दित्वाद्	दित्वाद्	३०५	१
अनु	अनु	२७७	४	नमा	नमा	"	"
परसा	परसा	२७८	१	धमिग	धमिग	३०८	८
व	व	"	७	भाप्र	भाप्र	३०९	६
वदा	वदा	"	८	गणना	गणना	३११	४
मेपर	मेपर	"	९	वत्सेतु	पाण्णामि ६ वत्	"	"
वदा	वदा	२७९	६			"	"
मो	मो	"	७	गण	गण	"	८
इति	इति	२८१	७	सम्भ	सम्भ	३१५	५
मना	मना	२८२	१०	गण	गण	"	१०



अनु०	शु०	पृ०	प०	अनु०	शु०	पृ०	प०
अंश	मंश	३१५	४	अक्षु	अक्षु	३५४	४
परोक्षा,	अपरोक्षा,	३१७	२	प्रानां	प्रानां	"	५
शुद्धा	शुद्धा	३१८	३	उत्र	मुत्र	३५५	५
क्रिया	क्रिया	"	८	भियत	स्वित	३५७	१
तथा तथा	यथा यथा	"	"	वाघ	वाघ	३५९	८
दत्त	दत्त	३१९	१	तृहा	तृहा	"	११
पुनर्ध	पुनर्ध	३२०	९	दिध्या	दिध्या	३६०	१
देभ्यो	देभ्यो	"	११	दृष्टा	दृष्टा	३६१	१
नुप्र	नुप्र	३२१	१०	नयमा	संयमा	"	६
मर्ध	मर्ध	३२२	९	जीया	जीया	३६३	६
पम्प	पम्प	३२३	७	स्वर्ण	स्वर्ण	"	११
कम्प	कम्प	"	१४	वर्ज	वर्ज	३६३	९
व्यक्त	व्यक्त	३२४	३	मर्ध	मर्ध	३६४	१
माध	माध	"	९	जाह	जाह	"	"
नय	नय	३२७	११	पूर्वभ्यो	पूर्वभ्यो	"	९
गमायो	गमानो	"	"	मर्ध	मर्ध	३६५	२
उत्प	उत्प	"	१०	माह	माह	३६६	१६
गया	वाप्रया	३२९	७	काम्प	काम्प	"	१७
व्यपि	व्यपि	३३२	४	मिदुत्	मिदुत्	३६७	१
पूर्व	पूर्व	"	५	वर्ज	वर्ज	३६९	७
दामि	दामि	"	६	मर्ध	मर्ध	३७०	१
वाप	वाप	"	६	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	७	वर्ज	वर्ज	"	"
तदमा	तदमा	"	"	वर्ज	वर्ज	"	"
पपदय	मपदय	"	११	वर्ज	वर्ज	"	"
चिहा	चिहा	"	४	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	१	वर्ज	वर्ज	"	"
महा स	महासि	"	"	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	२	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	३	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	४	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	५	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	६	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	७	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	८	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	९	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	१०	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	११	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	१२	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	१३	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	१४	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	१५	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	१६	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	१७	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	१८	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	१९	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	२०	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	२१	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	२२	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	२३	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	२४	वर्ज	वर्ज	"	"
वर्ध	वर्ध	"	२५	वर्ज	वर्ज	"	"

सङ्ख०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
तीति	तीति	३८५	७	वेगत	वेगत	"	७
ज्ञान	ज्ञान	३८६	१	चय	चैवं	"	८
पूर्वपरि	पूर्व भिन्नदेशपरि	"	३	भियत	नियत	"	११
अन्वयेनज्ञानमि				नोप	नोप	४१९	३
अन्वयेनज्ञान	अन्वयेनज्ञाना	"	४	मथ	प्राथ	"	५
अज्ञान	अज्ञान	३८८	०	कानि	कानि	"	७
भूमि	भूमिः	"	६	माति	भीति	"	९
कैवल्य	कवल्य	३८९	०	तदेश	तपेश	४२०	२
मन्त्र	मन्त्रमि	"	५	पाणा	पमाणा	"	१३
तत्	तत्	३९१	५	भतु	मतु	"	१५
रमो	रमो	३९२	२	रथण	रण	४२१	९
भिजा	भिजा	"	६	पठतु	पठतु	४२३	५
पुत्रता	पुत्रता	३९८	१०	प्राहि	प्राहि	"	६
यन्त्र	यन्त्र	३९९	४	नितेन	नितेन	"	१०
रणा	रणा	४४०	४	तेर्पा	तेर्पा	"	१२
पासादेव"	पासादेव"	४०३	२	श्या	श्या	"	१३
त्यर्थ	त्यर्थ	"	३	शोभार	शोभार	४२४	५
रथा	रथा	४०४	२	पुत्रो	पुत्रो	४२६	२
रथ	रथ	४०५	१	ज्ञात	ज्ञात	"	३
पारम	पारम	"	११	रथे	रथे	"	"
न चित्त	न चित्त	४०६	३	मथ	मथं	४२७	३
दान्यरथा	दान्यरथा	"	१०	परिणा	परिणा	४२८	०
प्रमत्त	प्रमत्त	४०७	१	भाग	भाग	"	४
निर्णय	निर्णय	"	५	गुद	गुद	४०९	३
विन्धी	विन्धी	४०८	०	मार्ग	मार्ग	४३१	३
मथ	मथ	४१०	०	प्रवचन	प्रवचन	४३३	३
मथ	मथ	"	"	शनम	शनम	"	४
मथ	मथ	४३३	५	प्रयया	प्रयया	४३५	३
प्रय	प्रय	४३४	०	पर्याय	पर्याय	४३६	३
प्रय	प्रय	"	५	प्रय	प्रय	"	५
प्रय	प्रय	४३७	३	प्रय	प्रय	४३८	३
प्रय	प्रय	"	"	प्रय	प्रय	४३९	०
प्रय	प्रय	४३९	०	प्रय	प्रय	४४०	१
प्रय	प्रय	४४१	३	प्रय	प्रय	"	४
प्रय	प्रय	४४२	०	प्रय	प्रय	"	५

शुद्धपत्रम् ।

पृ०	शु०	पृ०	प०	शु०	पृ०	प०
१०	मिश्रा	मिश्रा	४४३	५	मरुथो	मरुथो
११	दृष्टा	दृष्टा	४४४	७	पस्य	पस्य
१२	दक्षि	दक्षि	४४५	७	शाला	शाला
१३	सोदुष्ट	सोदुष्ट	४४६	५	मि	मि
१४	पुन	पुन	"	६	सुव	सुव
१५	एधो	एधो	४४८	९	अनन्त	अनन्त
१६	मम्भु	मम्भु	"	३	मान	मान
१७	ध्यमि	ध्यमि	"	"	जम्	जम्
१८	रघुपा	रघुपा	"	८	पाय	पाय
१९	जास्त	जास्त	"	९	जम्	जम्
२०	निय	निय	४५१	९	जम्	जम्

इति ।

पणिनिप्रश्न ३०

पातञ्जलरहस्यशुद्धिपत्रम् ।

पृ०	शु०	पृ०	प०	शु०	पृ०	प०
४४	रतमिथो	रतमिथो	२४	१	धम	धम
४५	दृष्टवर्गम्	दृष्टवर्गम्	३५	४	पररर	पररर
४६	विन्त । मर	विन्तु धित	६३	८	परररर	परररर
४७	रजतरतम	रजतरतम	५०	१६	पररर	पररर
४८	समासत्	समासत्	५५	५	पररर	पररर
४९	समन्ति	समन्ति	५५	४	पररर	पररर
५०	गोपितमिथ	गोपितमिथ	५५	५	पररर	पररर
५१	तत्त	तत्त	५५	५	पररर	पररर
५२	धो-रर	धो-रर	५५	५	पररर	पररर
५३	रररर	रररर	५५	५	पररर	पररर
५४	रररर	रररर	५५	५	पररर	पररर
५५	अ-मार्त	अ-मार्त	५५	६	पररर	पररर
५६	पररर	पररर	५५	६	पररर	पररर
५७	पररर	पररर	५५	३	पररर	पररर
५८	ररर	ररर	५५	५	पररर	पररर
५९	पररर	पररर	५५	३	पररर	पररर

पृ०	पं०	वर्ग०	पृ०	पं०			
विद्योति	विद्योति	२१७	१	ननुवर	तनुवर	३३४	२
वेदा	वेदा	२२१	१	क्षेत्रज्ञा	क्षेत्रज्ञा	३३६	७
भोग्यज्ञा	भोग्यज्ञा	२२४	५	परिम विही	पारिभाषिणी	३५४	९
नेवास्त्रिक	नेवास्त्रिक	२२८	३	अपरत	अपरत	३६३	१
मितात्	मितात्	२३०	४	स्वरा	स्वरूप	३६५	२
तत् पु	तत् पु	२३१	२	मागा	भागा	३६७	२
दशत	दशत	२३४	१	जलस्या	जलस्या	३७१	१
पमता	पमता	२४१	५	पमता	पमता	३७१	२
नीमा	नीमा	२४३	२	मर्थमापन	मर्थमापन	३७६	१
रेत अस्त्रिके	अस्त्रिके	२४४	२	अपमता	अपमता	३७६	१
अप	अप	२४५	३	पुहता	मुहता	३७७	१
सर्वत	सर्वत	२४६	१	मूक्ते	मूक्ते	३७८	३
तप	तप	२४६	२	पापे	पापे	३८०	५

परिशिष्टम् ११  
वार्तिकस्य शुद्धिपत्रम् ।

अशु०	शु०	पृ०	प०	अशु०	शु०	पृ०	प०
अणो	अन्तो	५	६	प्रतिदिम्ब	प्रतिदिम्ब	२२	३०
शिष्यादधानार्थ	शिष्यादधानार्थकव			कट्टेवे	कट्टेवे	"	३३
अत्र		७	१	दुष्पदा	दुष्पदा	"	३४
भाष्ययो	भाष्ययो	"	"	पृथगाकरो	पृथगाकरो	"	३६
नाथमांघ	माधमांघ	"	४	चित्ते	चित्ते	"	३७
तमोषमौ	तमाधमौ	८	९	स्वामिन	स्वामिन	२३	५
मूढमूढो	मूढमूढ्यो	८	१३	किमित्यत	किमित्तत	"	७
पितृर्षकानुगत	पितृर्कानुगत	१०	१	महत्तव	महत्तव	"	१६
एष	एष	"	३	रघुभिषदा	रघुभिषदा	२४	१
रूपवाट्	रूपवाट्	"	६	स्त्रिष्टाद	स्त्रिष्टद	"	१०
परिमाणस्य	परिणामस्य	"	७	ऽष्टिष्टा	ऽष्टिष्ट	"	"
रथाष्टस्यो	रथाष्टस्यो	"	११	सन्त्यमे	सन्त्यम	२५	१
गृहेण	गृहेण	"	१६	.....	गिरिप्रकट्टे	"	१३
प्राहाट्	प्राहाट्	"	१९	मष्टोत्पद्य	मष्टोत्पद्य	२९	६
तापदेद	तापदेद	"	३९	प्रतिदिम्ब	प्रतिदिम्ब	२०	६
दृष्टिभि	दृष्टिभि	"	८४	मदा	मदा	३१	०
ऽदस्यानामिति	ऽदस्यानामिति	१६	९	मदा	मदा	३१	१८
गलघञ्चिदस	गलघञ्चिदस	१४	६	मदे	मदे	"	१९
मयात्पना	मयात्पना	१५	८	मदा	मदा	३१	१६
ऽपरिणामिता	ऽपरिणामिता	२६	५	विश्वदृष्ट	विश्वदृष्ट	३०	३
वासामदस्यो	वासामदस्यो	१६	११	सुष्ट	सुष्ट	३०	१
गत्वाट्	गत्वाट्	१६	७	सुष्ट	सुष्ट	"	१३
दमादि	दमादि	"	४	ऽपराट्	ऽपराट्	३६	१
मपकात्परा	मपकात्परा	"	१०	मपका	मपका	"	३
मपकात्परा	मपकात्परा	"	१३	सुष्ट	सुष्ट	३०	१
सुष्ट	सुष्ट	१६	६	सुष्ट	सुष्ट	"	६
विदस्यामदस्यो	विदस्यामदस्यो	२०	८	मपका	मपका	"	६
मपका	मपका	२१	२०	सुष्ट	सुष्ट	"	८
सुष्ट	सुष्ट	२३	११	सुष्ट	सुष्ट	३०	१
सुष्ट	सुष्ट	२२	१३	सुष्ट	सुष्ट	३०	६
सुष्ट	सुष्ट	"	१०	सुष्ट	सुष्ट	"	१

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
कजाज्जायत	कमाज्जायत	५३	३०	विधाता	विघाता	७२	४
व्याचष्टे	व्याचष्टे	५५	५	चाभेदवाक्यानि	चाभेदवाक्यान्येव		
पर्यन्त	पर्यन्तं	"	७		स्वर्धपराणि भेदवा-		
लम्बने	लम्बने	"	८		क्यानि	"	१५
मुल्लङ्घय	मुल्लङ्घय	५७	५	मद्गाण्डा	मद्गाण्डा	७३	१
विदेह	विदेह	५८	१	चैतन्यस्यै	चैतन्यस्यै	"	३
तथाप्रकृति	तथा च प्रकृति	"	८	जीव	जीव	"	"
सूत्र	सूत्र	"	१२	मत्वादि	मत्वादि	"	५
परवैराग्य	परवैराग्य	"	१३	देशसम्बन्ध	देशसम्बन्ध	"	८
व्याचष्टे	व्याचष्टे	६०	२	वृथिक	वृथिक	७३	१२
सवेग	सवेग	६३	१	विम्बस्य	विम्बस्य	"	१९
समाधिर्भाव	समाधिर्भाव	"	५	लिङ्गादिभि	लिङ्गादिभिः	"	२३
सम्प्रज्ञातो	सम्प्रज्ञातो	"	८	कालस्यापि तथा	कालस्यायितया	"	२५
त्वधिमात्र	त्वधिमात्र	"	"	घर्मादि	घर्मादि	"	२७
द्याभिमान	द्याभिमान	"	१०	तथैव	तथैव	"	३८
ब्रह्मात्मना	ब्रह्मात्मना	६४	१	वीजं	वीज	७४	८
भोक्तृत्वेन	भोक्तृत्वेन	६५	८	वदित्यर्थं	वदित्यर्थं	"	१०
पुरुषे	पुरुषे	"	१३	ब्रह्मान्तर्थाभि	ब्रह्मान्तर्थाभि	७६	१
तदा	तदा	६६	१	पर	पर	"	७
वदेव	वदेव	"	"	भाव्यवत्	भाव्यवत्	७७	१७
मुख्यमेव	मुख्यमेव	"	१०	स्वभाव	स्वभाव	"	"
द्विलग	द्विलक्षण	६६	१४	वैषम्यं	वैषम्यं	"	"
केवल	केवल	६७	४	रागद्वेषाभ्यां	रागद्वेषाभ्यां	"	१८
वन्धन	वन्धन	"	७	विद्यमान	विद्यमाना	७८	२
जीवयो	जीवयो	"	१३	महेस्वर	महेस्वर	७९	५
ध्वभिमान	ध्वभिमान	"	१५	सर्वजीव	सर्वजीव	८०	२
दुःख	दुःख	"	२१	दिवचनेभ्य	दिभ्य	८१	१
मभ्युपगन्तु	मभ्युपगन्तु	६८	१	विमृश्य	विमृश्य	"	७
विनवेश	विनवेश	"	८	नन्दति	नन्दन्ति	८४	११
विरोधाच्च	विरोधाच्च	"	९	ध्यानयो	आनयो	"	१४
सन्त	सन्त	६९	१	वच्छेद	वच्छेद	८५	१५
सनिमित्तक	सनिमित्तक	७०	२	क्रियार्णा	क्रियार्णा	"	१८
चक्ष	चक्ष	७२	१	शब्दानां	शब्दानां	"	१९
विषयत्वेन	विषयत्वेन	"	४	अन्यत्वा	अन्यत्वा	८६	५
सन्तर्भव्यं	सन्तर्भव्यं	"	१०	भावात्	भावत्	"	६

कृ०	शु०	पृ०	पं०	कृ०	शु०	पृ०	पं०
चेन्न	चेन्ने	८६	१०	विप्रदान्तर	विप्रदान्तर	१०७	९
सर्व	सर्व	"	१३	चात्रव	चात्रव	९०८	११
प्रतिषेध	प्रतिषेध	"	१४	एवमर्थ	एवमर्थ	११०	४
ध्याचष्टे	ध्याचष्टे	"	१५	रूपेदते	रूपेदते	"	६
सामर्थ्य	सामर्थ्य	८७	०	द्वय	द्वय	१११	६
व्यादिस्मान	व्यादिस्मान	८८	११	प्रवने	प्रवने	"	१२
केवल	केवल	९१	४	मर्थस्वरु	मर्थस्वरु	"	१४
सामान्यो	सामान्यो	"	५	ध्याचष्टे	ध्याचष्टे	११२	४
भाषाशु	भाषाशु	"	९	वस्तुस्वरु	वस्तुस्वरु	"	५
दुर्ल	दुर्ल	९६	११	निर्वैष्टु	निर्वैष्टु	"	९
तर्पदा	तर्पदा	९७	९	दृष्टीदमात्र	दृष्टीदमात्र	"	११
सुनिता	सुनिता	"	११	गहि	गहि	"	११
प्रवृत्तेरुत्प	प्रवृत्तेरुत्प	"	१२	दिक्क	दिक्क	"	१५
सुर्थ	सुर्थ	९८	४	सुक्ति	सुक्ति	"	१
प्रथमप्रकार	प्रथम	"	६	दिक्क	दिक्क	११३	४
विप्राविमत्यस्य	विप्रावि	"	७	सुक्ति	सुक्ति	"	८
कारोष	कारोष	९९	१	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	"	८
व्याचष्टे	व्याचष्टे	१००	०	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	"	८
निर्वीत	निर्वीत	"	९	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	"	९
तापये	तापये	"	१४	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	११४	०
विशोना	विशोना	१०१	७	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	११५	२
रणतल	रणतल	१०२	१०	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	"	१०
राह	राह	"	११	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	"	११
सहस्रस्य	सहस्रस्य	"	१२	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	"	१२
गणत	गणत	१०३	९	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	११६	४
वृत्त	वृत्त	१०४	२	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	"	६
वृत्त	वृत्त	"	९	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	"	९
वृत्त	वृत्त	"	९	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	११७	५
वृत्त	वृत्त	१०५	९	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	११८	६
वृत्त	वृत्त	१०६	०	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	"	७
वृत्त	वृत्त	"	९	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	१२०	३
वृत्त	वृत्त	"	९	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	१२१	०
वृत्त	वृत्त	१०७	२	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	१२२	९
वृत्त	वृत्त	१०८	३	विप्राविमत्यस्य	विप्राविमत्यस्य	"	१०

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
दानवत्	दानस्त्ववत्	१२३	११	निर्विशेष	निर्विशेष	१२९	१३
सयोग	संयोग	"	१३	समाधीति	समाधीति	१३०	१
विशिष्ट	विशिष्ट	"	२१	पर्यन्त	पर्यन्त	"	२
स्यूलेऽर्थ	स्यूलार्थ	१२४	१५	सर्वेषां	सर्वेषां	"	५
रूपाक्ष	रूपाक्ष	"	१८	संस्काराणां	संस्काराणां	"	"
ग्रहीत्रादि	ग्रहीत्रादि	"	१९	उदुद्	उदुद्	"	७
हृत्वादमात्रो	हृत्वादमात्रो	१२५	२	सकारा	संस्कारा	"	८
हृत्वादवतो	हृत्वादवतो	"	४	स्वावच्छिन्ना	स्वावच्छिन्ना	"	१०
हृत्वादशून्य	हृत्वादशून्य	"	५	व्यक्त्या	व्यक्त्या	"	१३
तस्मादवा	तस्मादवा	"	६	अप्र भाव	अयं भाव	१३१	१
सर्वार्थप्राही	सर्वार्थताप्राही	"	१४	वैजात्य	वैजात्य	"	६
चान्तभेदेन	चान्तरभेदेन	"	७	मध्ये वा	मध्ये च	"	७
भूतायति	भूतार्थेति	"	१४	इत्याद्यगामि	इत्यागामि	"	९
स्फुट प्रत्यक्ष	स्फुट प्रत्यक्ष	"	१५	तावदेव	तावदेव	"	१३
दित्यर्थः तथाच	दित्यर्थ , लोकान्तर-			कार्यादव	कार्यादव	१३२	१
	मिति शब्द पूर			सकारयो	संस्कारयो	"	७
	णीय	१२६	१	सकारख	संस्कारख	"	१२
निर्विचाराणा	निर्विचाराणा	"	३	परंपरया	परंपरया	"	१६
चित्तस्येति	चित्तस्येति	"	६	संस्काराणामपि	संस्काराणामपि	१३३	२
तत्रेत्यनेन परा	तत्रेत्यनेन न परा	"	७	स्वरूपेत्यादीनि	स्वरूपेत्यादीनि	१३५	१
तस्याव्याप्तिः	तस्माव्याप्ति	"	११	मित्याशय.	मित्याशय	"	५
श्रुतम्भरो	श्रुतम्भरो	"	१०	शास्त्रेषु	शास्त्रेषु	"	७
प्रज्ञाभ्यामन्य	प्रज्ञाभ्यां श्रवणम			दु ख भुञ्जीयेति	दु खमाभुञ्जीयेति	१३६	२
	ननाभ्यामन्य	१२७	६	सांख्यस्यैव	सांख्यशास्त्रस्यैव	"	३
वच्छेददकेन	वच्छेददकेन	१२८	५	प्राक्त	प्रोक्त	१३७	१
विशेषरूपै	विशेषरूपै	"	६	नय	नैव	"	३
विशेषस्येति	विशेषस्येति	"	८	प्रह्णाभित्यर्थ	प्रह्णाभित्यर्थ	१३९	३
द्रव्यादिपर	द्रव्यत्वादिपरः	१२९	४	मदर्पणम्	मदर्पणम्	"	८
अथ या	अथ वा	"	५	भिरयर्पण	भिन्यर्पण	"	६
वर्तमाना	वर्तमाना	"	"	अर्पण	अर्पण	"	९
खिलपुद्गे	खिलपुद्गे	"	६	गौणी	गौणी	१४०	१५
धर्मस्यापि	धर्मस्यापि	"	७	हृत्कारणव	हृत्कारणव	"	१६
विभुत्वे	विभुत्वे	"	९	पादोक्त	पादोक्त	"	१७
प्रपञ्चनम्	प्रपञ्चनम्	"	११	साधनतया	साधनतया	१४१	५
तस्माच्छ्रुतेनि	तस्माच्छ्रुतेनि	"	१०	श्लाघाया	श्लाघाया	"	६



शुद्धिपत्रम् ।

शु०	कशु०	शु०	शु०	प०	कशु०	शु०	शु०	प०
११९	कनक्या चरमा	कनक्या	सती च-		शुद्ध्या	शुद्ध्याम्		
११०		रमा		१४२	२	राकारार	राकार	१५३
"	रक्षारा	रक्षारा		१४३	१	नियक्यास्त	नियनक्यास्त	१५४
"	त्यायुर्भाग	त्यायुर्भाग		"	४	मियक	मियन	"
"	सुदोषामेद	सुदोषामेद		"	५	द्रेपम्पम्यापि	द्रेपम्पम्यापि	१५५
"	भूमितद	भूमितद		"	११	सुत्रवाच्यर्थ	सुत्रवाच्यर्थ	"
"	पञ्चम्यदभ्याया	पञ्चम्यदभ्याया	१४४	१०	द्वय	द्वय	"	५
"	म्यायमानं	म्यायमानं	"	"	प्रमि	प्रमि	"	८
"	विषयेडर्मा	विषयेडर्मा	"	१२	सुम्बाम्हु	सुम्बाम्हु	"	११
"	रोम्यत्या	रोम्यत्या	"	१४	जन्याचेन	जन्याचेन	"	१२
"	चरमानुपति	चरमानुपति	"	१५	इप	इप	१५८	१
"	इप	इप	"	१८	न क्कन	न क्कन	"	२
"	रामा	रामा	"	"	निरनवी	निरनवी	"	३
"	प्रसद	प्रसद	१४५	०	दग्धस्तथा	दग्धस्तथा	"	८
"	विषये	विषये	"	३	प्रापयेन	प्रापयेन	१५९	६
"	सामर्थ्य	सामर्थ्य	"	४	दाहेन	दाहेन	"	"
"	तच्छ	तच्छ	"	६	कदा पण्डित	कदा पण्डित	"	९
"	मुद्रे	मुद्रे	"	९	ताप	ताप	१६०	१
"	हाले	हाले	१४६	९	दुष्कृत	दुष्कृत	"	२
"	विपश्ये	विपश्ये	"	१०	पञ्चक्य	पञ्चक्य	"	३
"	मध्यदा	मध्यदा	"	"	राम	राम	१६३	३
"	नदीति	नदीति	१४७	४	राम	राम	"	"
"	सधयारय	सधयारय	"	६	एव	एव	"	१३
"	मिथिले	मिथिले	"	११	दुर्गे	दुर्गे	१६४	१३
"	चतुस्य	चतुस्य	१४८	२	एव	एव	"	२०
"	भस्वम, भारत	भस्वम, भारत			एव	एव	१६५	७
"	भारते	भारते	"	१	एव	एव	१६६	८
"	स्वामीदा	स्वामीदा	१४९	५	एव	एव	१६७	९
"	रामा	रामा	"	२	एव	एव	१६८	१०
"	रदि	रदि	"	३	एव	एव	"	११
"	उपदेश	उपदेश	"	४	एव	एव	"	१२
"	रुदिर	रुदिर	"	५	एव	एव	"	१३
"	वापदे	वापदे	१५०	६	एव	एव	"	१४
"	राम	राम	"	७	एव	एव	"	१५
"	रदि	रदि	"	८	एव	एव	"	१६

अशु०	शु०	पृ०	प०	अशु०	शु०	पृ०	प०
दु खवत्	दु खवत्	१७२	१	प्रमाण त्रिगुणा	प्रमाणं रूपाणां त्रैभ्रियाणां त्रि		
दु खयोश्च	दु खयोश्च	१७५	४		गुणा	१९४	७
दपवर्ग	दपवर्ग		७	त्मकानां	त्मकानां		१
रूपेण	रूपेण	१७६	४	विशेषणश्च	विशेषणश्च	१९५	४
दृष्टया	दृष्टया		१	द्रव्यस्व	द्रव्यस्वं		७
दु खमिति	दु खमिति	१७८	३	सर्वगुणा.	सर्वगुणा		८
शरीरकर्मा	शारीरकर्मा		९	एत एव	अत एव	१९७	५
शापाशीर्वाद्ज	शापाशीर्वाद्ज		११	साम्यावस्था	साम्यावस्था	१९८	३२
सुखदु खे	सु खदु खे	१७९	३	साम्यावस्था	साम्यावस्था		३९
निरुपधि	निरुपधि		५	वर्गाथ	वर्गार्थ	१९९	६
दर्शिनमपि	दर्शिनमपि		७	शब्दादय	शब्दादय		७
निरुपधि	निरुपधि		१	वृत्त्यर्थ	वृत्त्यर्थ		११
विषय	विषय	१७९	११	शब्दादि	शब्दादि		१३
ल्लादो	ल्लादो		१	जडत्व	जडत्व	२००	८
पुत्रादिमय	पुत्रादिमय		४	तावेताविति	तावेताविति		१५
परिणामादेदु ख-	परिणामाद्दु ख-			कृतावन्वय	कृतावन्वय		१
मिति	रिणामदु खमिति		५	चतुष्टय	चतुष्टय	२०२	७
षोध्यम्	षोध्यम्	१८१	५	सूक्ष्मेऽपि	सूक्ष्मेऽपि	२०४	४
स्याभिप्राय	स्याभिप्राय		१२	शब्दादि	जन्मादि		१०
मिष्येत्यर्थ	मिष्येत्यर्थ	१८२	८	स्वरूपस्य	स्वरूपस्य		१२
जउयस्तु	जउयस्तु	१८४	१	तथाप्यस्ति	तथाप्यप्रिशेष		
द्रव्यरूपा	द्रव्यरूपा		५	विशेष			१४
सुखादिवरिष	रूपादिवरिष		१४	व्यञ्जक	व्यञ्जकं		१८
मात्रस्यैव	मात्रस्यैव		१५	देहस्य	देहस्य		२३
प्रतिपादवशेष	प्रतिपादवशेष	१८५	९	सत्त्वोप	लिङ्ग वोप	२०५	६
स्याप्याना	स्याप्मना	१८७	११	शरीरादिभ्यश्च	शशःश्रीादिभ्यश्च		८
पुरुषे	पुरुषे		१६	त्रिप्रह	त्रिप्रह		९
दुग हेतु	दु खहेतु	१८९	६	सत्तासामान्या	असत्तासामान्या		१३
स्वतन्त्र	स्वतन्त्र	१९१	४	परमार्थिकामत्ता	पारमार्थिकमत्ता		१
सयोदृश	भंयोगश्च		१८	प्रलयेष्वसद्भात्	प्रलयेष्वपसद्भात्		१४
सृष्टि	सृष्टि		२०	स्वाय	स्वाय	२०६	१४
दृष्टान्ते	दृष्टान्ते	१९२	१	स्थिरतय	स्थिरतयैव	२०७	९
तास्त्रकण	तास्त्रकण		७	व्यक्तकृपा	व्यक्ताव्यक्तकृपा		२०
हृदिस्त्व	शुद्धिस्त्व	१९३	१२	श्रोया	श्रोता		३४

अशु०	शु०	पृ०	प०	अशु०	शु०	पृ०	प०
रुपात्रय	रुपात्रय	२०८	१	एतेन	एतेन	२१४	७
मद्य	मद्य	,,	२	रुप्या	रुप्या	२१५	४
मन्त्रो	मन्त्रो	,,	६	भाव - बुद्धि	भाव - वराबुद्धि	,,	९
स्मृशास्त्र	स्मृशास्त्र	,,	,,	तत्त्व	तत्त्व	,,	११
पुरनाथम्पाद्य	पुरनाथम्पाद्य	,,	११	तत्त्वम्	तत्त्वम्	,,	१४
द्वय	द्वय	,,	१२	अथ च	अथ च	२१६	६
पुराण	पुराण	,,	१६	प्रतिष्ठिता	प्रतिष्ठिता	,,	८
मद्य शास्त्र	मद्य शास्त्र			वर्षिक चन्द्र	वर्षिक तथेव		
	मद्य शास्त्र	२०९	९	व्यथा	व्यथा	२१७	३
ननु	ननु	,,	१५	क रिगे डरे ने	क रिगे डरे ने	,,	५
मन्त्र	मन्त्रार्थ	,,	२१	मन्त्रम्	मन्त्रम्	२१८	२
धर्मधर्म	धर्मधर्म	,,	२२	एकैक	एकैक	,,	३
व्यर्थ	व्यर्थ	,,	२६	काम्यमेव	काम्यमेव	,,	६
रेवेति	रेवेति	२१०	१	क रिगे डरे ने	क रिगे डरे ने	२१९	१
मन्त्रशास्त्राद्य	मन्त्रशास्त्राद्य	१०		दृष्टे	दृष्टे	,,	३
मिदिगोधे	मिदिगोधे	,,	१३	क रिगे डरे ने	क रिगे डरे ने	,,	५
भाष्य	भाष्य	,,	८	मिदि	मिदि	,,	६
पुरा	पुरा	,,	६	पुरा	पुरा	,,	९
भाष	भाष	,,	१४	मन्त्रमेव	मन्त्रमेव	२२०	६
भाषा	भाषा	,,	१९	भाषा	भाषा	२२१	३
	"प्रयामि एतद्दे वज			भाषा	भाषा	२२२	६
	यो रूप मद्य	२२०		भाषा	भाषा	,,	९
	भाषा मद्य	२२१		भाषा	भाषा	,,	११
	मिदि पाता मिदि			भाषा	भाषा	,,	१४
	२०२	२१८	४	भाषा	भाषा	,,	१९
मन्त्रशास्त्राद्य	मन्त्रशास्त्राद्य	,,	८	भाषा	भाषा	,,	१४
भाषा	भाषा	,,	८	भाषा	भाषा	,,	२०
भाषा	भाषा	,,	१९	भाषा	भाषा	,,	२५
भाषा	भाषा	,,	२६	भाषा	भाषा	२२६	१
भाषा	भाषा	२२७	७	भाषा	भाषा	,,	२
भाषा	भाषा	,,	१९	भाषा	भाषा	२२८	३
भाषा	भाषा	,,	१९	भाषा	भाषा	,,	६
भाषा	भाषा	,,	१९	भाषा	भाषा	,,	९
भाषा	भाषा	,,	२०	भाषा	भाषा	,,	११
भाषा	भाषा	२२९	३	भाषा	भाषा	२३०	६

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
रण्येन	रण्येन	२२५	२	चरिताधिकारा	चरिताधिकारा	२३९	१२
अन्यथा प्रति	अन्यथा च प्रति	,,	६	योमाज्ञा	योगाज्ञा	२४१	९
भविष्यति	भविष्यति	२२३	५	आगामिसूत्रे	आगामिसूत्रे	२४२	१
निमित्तक	निमित्तक	,,	८	साधनान्येतत्	साधनाएतत्	,,	५
रोषञ्च	रोषञ्च	,,	१०	शास्त्रे	शास्त्रे	,,	७
किं चेद	किं चेद	,,	१२	निमित्तकारणानां	निमित्तकारणानां	२४३	७
सूत्रणा	सूत्रेणा	,,	१३	वरणभेदस्तु	वरणभेदस्तु	,,	४
शक	शब्द	२२७	२	बुद्धिब्रूतावालोक्त	बुद्धिब्रूतावालोक्तः	२४४	०५
तृतीया	तृतीया	२२८	६	अन्यत्वा	अशून्यत्वा	,,	१२
प्रकृतवदेव	प्रकृतिवदेव	,,	८	भेदेनकस्यैव	भेदेनकस्यैव	२४५	३
भेदेषु महदादि	भेदेषु अपि मह			नाघरभूमिषु	नाघरभूमिषु	२४७	८
त्वेव	दादिष्वेव	,,	११	माध्ये	माध्ये	,,	,,
मृद्धट	मृद्धट	२२९	२	सर्वथेति	सर्वथेति	,,	१३
उभयस्यप्पदर्श	उभयस्याप्यदर्श-			प्रतिपादनाय	प्रतिपादनाय	,,	१५
	नम्	२३०	३	मोक्षधर्मोऽयुक्तम्	मोक्षधर्मोऽप्यु		
सव	सैव	२३२	७	कम्		२४८	५
साक्षादक्य	साक्षादेव	२३३	३	प्रमामपि	प्रमात्वमपि	,,	१०
तस्य बुद्धि	तस्यन बुद्धि	,,	४	बोधसंक्रान्तय	बोधसंक्रान्तय	२४९	६
रूपाति	रूपाति	,,	,,	प्रतिपत्तिवन्ध्या	प्रतिपत्तिवन्ध्या	,,	७
आनायद्य	आनायद्य	२३४	५	यथोक्तस्य	यथोक्तस्य	,,	८
तरकाय	तरकार्यं	,,	९	पृष्टस्य	पृष्टस्य	,,	१०
देशीय	देशीय	,,	१०	तदसम्भवात्	तदसम्भवात्	२५०	१
बुद्धिव्यामोहो	बुद्धिव्यामोहो	२३५	२	अन्यथा	अन्यथा	,,	,,
दृष्टदृश्य	दृष्टदृश्य	,,	७	गुणभावणम्	गुणभावणम्	,,	९
पुरुषार्थत्वा	पुरुषार्थत्वा	,,	८	यथाचेत्यर्थ	यथाचेत्यर्थ	२५१	११
कवन्व	कवल्य	२३६	३	मित्याशय	मित्याशय	,,	११
प्रतिविम्ब	प्रतिविम्ब	,,	४	मैवम्	मैवम्	,,	१५
अन्तराऽभिभूयत	अन्तराऽन्तराभि			वाक्यकर्मत्या	वाक्यकर्मत्या	,,	१८
	भूयत	२३७	४	वाक्यकर्माकरणे	वाक्यकर्माकरणे	,,	१९
अस्यैव	अस्यैव	,,	६	वाक्याभ्यन्तर	वाक्याभ्यन्तर	२५२	१
रूपश्चित्त	रूपश्चित्त	,,	११	वाक्यमाभ्यन्तर	वाक्यमाभ्यन्तर	,,	२
विवेकख्याति	विवेकख्याति	,,	१६	आभ्यान्तर	आभ्यान्तर	,,	१२
प्रत्युदितख्याते	प्रत्युदितख्याते	२३८	२	मिशुनवदेव	मिशुनवदेव	२५३	२
मुत्थानकाले	मुत्थानकाले	,,	१२	अन्तराऽभेदप्रथमन्तर	अन्तराऽभेदप्रथमन्तर		
प्रकारस्य	प्रकारस्य	२३९	७	प्रामितिप्रथमन्तर	प्रामितिप्रथमन्तर	,,	८



अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
प्रकृष्ट	प्रकृष्ट	३५१	१	मूलता	स्यूलता	३६५	४
सूत्रायं	सूत्राया	"	३	तयो भेदमपि	तयोरभेदमपि	"	८
व्याचष्टे	व्याचष्टे	"	४	स्वसिद्धान्त	स्वसिद्धान्त	"	८
मसीमिव" ॥	मसीमिव" ॥ इति ॥	"	१३	वनस्याप्येक	वनस्याप्येक	३६६	१
भोगोऽविकि	भोगोऽविवि	३५२	३	समूह	समूह	"	५
विज्ञानीया	विजानीया	३५३	११	हलकादि	हालकादि	३६७	४
खालदु ख	खालदु ख	"	१३	रूपविशेषा	रूपविशेषा	३६८	३
प्रातिभाऽऽयाः	प्रतिभाऽऽयाः	३५४	३	तृतीयम्	तृतीयम्	"	५
सूत्रभाष्ये	सूत्रभाष्ये	"	८	मित्यय ,	मित्यय ,	"	"
तद्दर्शनम्	यद्दर्शनम्	३५५	५	त्रिविधागुणा	त्रिविधगुण	३६८	६
चित्त	चित्त	३५६	३	सौम्य	सौम्य	"	८
कण्टकादिष्व	कण्टकादिष्व	"	७	स्थूलभूते	स्थूलभूते	"	१७
प्राद्य	प्राद्य	३५७	४	गौणो	गौणो	३६९	१
तिष्ठेयु-	तिष्ठेरन्	"	९	कार्यसपत्	कार्यसपत्	"	५
सर्वप्रीत्राणामिति	सर्वप्रीत्राणामिति	३५९	२	दक्षस्यति	दक्षस्यति	"	११
इन्द्रियाणां	इन्द्रियाणां	"	४	पुराणेष्वप्येव	पुराणेष्वप्येव	३७०	९
पृथिवी	पृथिवी	"	६	सम्बन्धो	सम्बन्धो	"	१०
कर्णसङ्कुली	कर्णसङ्कुली	"	११	सकल्पयति	सकल्पयति	"	११
व्यापाराप्रचयवे	व्यापारप्रचयवे	३६०	१०	इत्यव्यवस्थैव	इत्यव्यवस्थैव	"	१२
स्यात्पारि	स्यात्पारि	"	१५	व्यवहारा	व्यवहारा	३७१	१
गुणान्तरोऽय	गुणान्तरोपमष्ट			सुगम्	सुगम्	"	७
शुद्धम्	शुद्धम्	३६१	६	निविडो	निविडो	३७२	२
चक्षुरादिष्वप्य	चक्षुरादिष्वप्य			भवतीत्यर्थ ,	भवतीत्यर्थ ,	"	५
न्यय	न्यय	३६१	११	अत्यन्तभेदप्रति	अत्यन्तानिषेधप्रति	३७३	५
मयमादिव्य	मयमादिव्य	३६१	१४	शब्देनो	शब्देनो	"	७
नितमवध्न	नितमवध्न	३६२	४	द्व्याने	स्वस्व्याने	३७४	१२
पृथिव्यामिव	पृथिव्यामिव	"	६	एत	अत	३७५	३
व्याचष्टे—	व्याचष्टे—	३६३	२	प्राद्य	प्राद्य	"	४
भवन्तीत्यर्थ ,	भवन्तीत्यर्थ .	"	३	भेदायेन	भेदायेन	३७६	२
स्यर्थ	स्यर्थ	३६४	६	द्वारव	द्वारव	"	७
पूर्वभ्यो	पूर्वाभ्यो	"	११	देशारय	देशारय	"	९
भेदाविदारणं,	भेदा विदारणम्	"	१६	वधनात्मने	वधनात्मने	"	१०
व्याचष्टे—	व्याचष्टे—	"	१८	धमविशिष्ट	धर्माविशिष्ट	"	२०
स्वस्वस मान्य	स्वस्वमान्य			त्पामत्य	त्यमित्य	३७७	६
मिति	मिति	३६५	१	क्षणत्वमयो	क्षणत्वमयो	३८१	३७

सू०	सू०	पृ०	प०	सू०	सू०	पृ०	प०
विशेष	विशेष	३८१	८	सन्वयानुपपत्तेः	सन्वयानुपपत्ते	४०५	२
परमाणु	परमाणु	"	१६	विशवाकाश	विशवाकाश	४०७	२
स्फोट	स्फोट	३८१	१०	धर्माधर्मादि	धर्माधर्मादि	४०८	६
कार्यकारण	कार्यकारण	३८३	०	धर्मादे	धर्मादे	"	७
समाधिभिर्दशा	समाधिभिर्दशा	"	१०	विपरीता	विपरीता	"	१०
प्रत्यय	प्रत्यय	३८४	०	वाच्य	वाच्य	"	१२
सम्यग्नि	सम्यग्नि	३८६	५	वाक्या	वाक्या	"	१३
विशेष ज्ञान	विशेष ज्ञान	"	६	सदृशत	सदृशत	४०९	१३
प्राग्भासु	प्राग्भासु	"	१३	इन्द्रेय	इन्द्रेय	४१०	१
त्यभ्युपगम	त्यभ्युपगम	३८७	५	एवेद्वे	एवेद्वे	"	८
क्षणमादि	क्षणमादि	"	६	स्वपूर्वस्य	स्वपूर्वस्य	"	११
महात्मा	महात्मा	३८८	००	भद्रत्वेति	भद्रत्वेति	"	१२
विशेषज्ञानस्य	विशेषज्ञानस्य	३८९	१	भाष्यकार	भाष्यकार	४११	९
सारयति	सारयति	"	७	भक्तिव्यति	भक्तिव्यति	११	१
पे र्थ	पे र्थ	"	१०	वन्मानन वा	वन्मानन वा	४१२	१४
प्राक्त	प्राक्त	३९०	१०	व्यतिरे	व्यतिरे	"	१५
विशेष	विशेष	३९०	०	हन्त्ये	हन्त्ये	४१३	०
अगत्यादीनां	अगत्यादीनां	३९४	११	विद्येत्	विद्येत्	"	६
विशवाकाशे	विशवाकाशे	३९५	१	विद्येत्ते	विद्येत्ते	"	९
नारिभया	नारिभया	"	"	इतिविशेषकर्म	इतिविशेषकर्म	४१४	४
स्यभिचारो	स्यभिचारो	"	"	इतिविशेषकर्म	इतिविशेषकर्म	"	६
वार्थान्द्रिय	वार्थान्द्रिय	३९६	६	इतिविशेषकर्म	इतिविशेषकर्म	"	८
निमित्तस्य	निमित्तस्य	"	"	इतिविशेषकर्म	इतिविशेषकर्म	"	११
विशेष	विशेष	"	"	इतिविशेषकर्म	इतिविशेषकर्म	"	१६
निमित्तस्य	निमित्तस्य	"	"	इतिविशेषकर्म	इतिविशेषकर्म	"	१९
तदभासयो	तदभासयो	"	१३	इतिविशेषकर्म	इतिविशेषकर्म	"	१९
निमित्तस्य	निमित्तस्य	"	"	इतिविशेषकर्म	इतिविशेषकर्म	"	२०

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
त्यनुपज्यते	त्यनुपग्यते	४१८	४	नुपपतिरिति	नुपपतिरिति	४२७	१४
भान्तीव	भान्त्येव	४१९	४	दृष्टान्ते	दृष्टान्ते	"	२२
इत्यादियुति	इत्यादिभ्रुति	"	६	कर्मकृतविरोधे	कर्मकर्तृविरोधे	"	२३
गारवमिति	गौरवमिति	"	९	दृष्ट	दृष्ट	४२८	२
मपन्हुवत	मपन्हुवत	"	"	प्रयुज्जते	प्रयुज्जते	"	३
इत्याद्यपन्हुवत	इत्याद्यपन्हुवत	"	१०	सतैव	सतिर	"	४
अद्वेत्वादिस्वर्थ	अद्वेयत्वादिस्वर्थः	४२०	४	मिध्यनुपपत्तेः	मिध्यनुपपत्तेः	"	५
भावः	भावः	"	६	कवलस्य	केवलस्तु	"	११
वैपथ्यापत्ते	वैथथ्यापत्ते	"	१०	विम्बादे	विम्बादे	"	१३
व्याचष्टे	व्याचष्टे	४२२	३	सयोगे	सयोग	"	२०
प्राह्यप्रहणयो	प्राह्यप्रहणयो	"	"	चेद्देशमेव	चेद्देशमेव	४२९	२
वैधर्म्येण	वैधर्म्येण	"	"	साभिरस्पुपेय	स्माभिरभ्युपेय	"	६
म्हवितक्षात्	ह्यविलक्षणात्	"	५	इत्वादिप्रत्यये	इत्यादिप्रत्यये	"	१०
चित्त	चल	"	६	कोधविकल्पेन	कोधनिर्विकल्पेन	"	१३
मुक्ताद्यर्थमेव	मुक्ताद्यर्थमेव	"	७	पुरुषसाधक	पुरुषसाधक	"	१०
अन्यदा	अन्यथा	"	८	सवृत्तिगोचरा	सर्ववृत्तिगोचराया	"	१७
भूरेवार्था	भूरेवार्थो	"	९	साभप्रया	साभप्रयाया	४३०	१
ज्ञानपूर्वोत्तर	ज्ञानपूर्वोत्तर	४२३	२	तन्गतमाल	तन्मतमाल	"	३
परिदृष्टस्य	परिदृष्टस्य	"	१०	भूतिर्थेया	भूतिर्थेया	"	९
तार्क	तार्किक	४२४	१	जानामि	जानामि	४३१	६
वपन्नतयो	वपन्नतयो	"	९	विभुज्ञान	विभुज्ञान	"	७
एतन्नशब्दो	एतन्नशब्दो	"	"	न्यायवपेक्षिकाणां	न्यायवपेक्षेपिकाणां	"	११
ज्ञातस्यगत्या	ज्ञातस्यगत्या	"	१३	स्मृत्यनुभक्तयो	स्मृत्यनुभक्तो	४३२	५
अतोयेन	अतोयेन	४२५	१०	स्वल्प	स्वल्पो	"	९
वचिचतं	वचिचतं	"	"	तेषां	तेषां	"	"
विषयस्वस्य	विषयस्वस्य	"	"	तत्र	तत्र	"	१५
ज्ञानाश्रित	ज्ञानाश्रित	४२६	१	वस्तुचर्य	वस्तुचर्य	"	१८
परिणामान्	परिणामित्वात्	"	"	कथं	कथं	"	२२
सम्भवादिति	सम्भवादिति	"	१४	तेषां	तेषां	४३३	२
भावदिति	भावदिति	"	१५	गापनेयु	गापनेयु	"	४
चेच्छृणु	चेच्छृणु	"	१६	विनिगोचद	विनिगोचद	"	१३
प्रतिविम्वस्यत	प्रतिविम्वस्यतैव	"	१७	इत्ये	इत्ये	४३४	१०
न्यायं च	न्यायं च	४२७	६	इत्ये	इत्ये	"	११
रूपमेतक	रूपमेतक	"	६	अपारगामिनोति	अपारगामिनोति	"	१५
स्वाभावस्यैव	स्वाभावस्यैव	"	१३	दृष्टा	दृष्टा	४३५	२



अङ्क०	शु०	पृ०	पं०	अङ्क०	शु०	पृ०	पं०
विष्णुप्रार	विष्णुप्रार	४३५	११	वित्तव्य + धी	वित्तव्य + धी	४४४	८
तद्विद्वेद्यने	तद्विद्वेद्यने	"	११	प्रवृत्त	प्रवृत्त	"	१०
प्रवृत्त	प्रवृत्त	४३६	१०	प्रचन	प्रचन	"	१
स्वप्ननिर्माणने	स्वप्ननिर्माणने	४३७	४	दृग्भोग	दृग्भोग	"	१६
स्वप्नद्वय	स्वप्नद्वय	"	८	तदा	तदा	४४५	३
वेदान्तिरुवा	वेदान्तिरुवा	"	२१	गुणद्वयेन	गुणद्वयेन	"	५
चन्द्रये	चन्द्रये	"	"	तत्रापि	तत्रापि	"	१
अस्मादिगण्यु	अस्मादिगण्यु			परकाश	परकाश	"	८
भ्युपगमान	भ्युपगमान	"	३	चष्ट	चष्ट	"	०
प्रमेन	प्रमेन	४३८	१	वपनी	वपनी	४४६	३
प्रतिविम्बितो	प्रतिविम्बितो	"	२	मह	मह	"	६
घट्टार्थवादिनः	घट्टार्थवादिनः	"	८	रष्ट्रद्वय	रष्ट्रद्वय	"	१०
प्रप्रमाणादा	प्रप्रमाणादा	४३८	०	अह	अह	"	
प्रप्रप्र	प्रप्रप्र	"	१०	अष्टमे	अष्टमे	"	११
अष्टमदिति	अष्टमदिति	"	११	अष्टमद्वय	अष्टमद्वय	४४७	३
स्वपिषदभि	स्वपिषदभि	"	१२	विष्णुद्वय	विष्णुद्वय	"	६
यथोक्तप्रपरि	यथोक्तप्रपरि	"	१५	अष्टमि	अष्टमि	"	८
येनाष्टमनामत	येनाष्टमनामत	"	१९	अष्टमि	अष्टमि	४४८	३
नष्टेयगमादि	नष्टेयगमादि	४३९	२	अष्टमद्वय	अष्टमद्वय	"	०
भय यत्परमभि	भय यत्परमभि	"	"	अष्टमद्वय	अष्टमद्वय	४४९	१
या मयय	या मयय	"	६	अष्टमद्वय	अष्टमद्वय	"	२
रायस हानयो	रायस हानयो	"	५०	अष्टमद्वय	अष्टमद्वय	"	६
अष्टम	अष्टम	"	५१	अष्टमद्वय	अष्टमद्वय	"	११
कुदा	कुदा	"		अष्टमद्वय	अष्टमद्वय	"	१०
भोगापदगायय	भोगापदगायय	"	५५	अष्टमद्वय	अष्टमद्वय	"	१
अष्टम	अष्टम	४४०		अष्टमद्वय	अष्टमद्वय	४४१	३
भारगभारगो	भारगभारगो	"	२	अष्टमद्वय	अष्टमद्वय	"	६
		"	०	अष्टमद्वय	अष्टमद्वय	"	१